MAGYARORSZÁG TÖRTÉNETE

1890–1918

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

MAGYARORSZÁG TÖRTÉNETE

7/2.

MAGYARORSZÁG TÖRTÉNETE

TÍZ KÖTETBEN

KÉSZÜLT A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA TÖRTÉNETTUDOMÁNYI INTÉZETÉBEN

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG

PACH ZSIGMOND PÁL

a szerkesztő bizottság vezetője

ANDICS ERZSÉBET
BEREND T. IVÁN
ELEKES LAJOS
EMBER GYŐZŐ
HANÁK PÉTER
KÓNYA SÁNDOR
KOVÁCS ENDRE
KÖPECZI BÉLA
LEDERER EMMA
LIPTAI ERVIN
MÁLYUSZ ELEMÉR
MÁTRAI LÁSZLÓ
MÉREI GYULA
MUCSI FERENC
NEMES DEZSŐ
NIEDERHAUSER EMIL
PAMLÉNYI ERVIN
RÁNKI GYÖRGY
SINKOVICS ISTVÁN
SZABAD GYÖRGY
SZÉKELY GYÖRGY
R. VÁRKONYI ÁGNES
VASS HENRIK
ZSIGMOND LÁSZLÓ

GLATZ FERENC

a szerkesztő bizottság titkára

AKADÉMIAI KIADÓ · BUDAPEST 1983

MAGYARORSZÁG TÖRTÉNETE

1890—1918

FŐSZERKESZTŐ

HANÁK PÉTER

SZERKESZTŐ

MUCSI FERENC

2. KÖTET

MÁSODIK, JAVÍTOTT KIADÁS

AKADÉMIAI KIADÓ · BUDAPEST 1983

A KÖTET SZERZŐI

DIÓSZEGI ISTVÁN, DOLMÁNYOS ISTVÁN, ERÉNYI TIBOR, GALÁNTAI JÓZSEF, HANÁK PÉTER, KATUS LÁSZLÓ, MUCSI FERENC, PÖLÖSKEI FERENC, SZABÓ MIKLÓS, VÖRÖS ANTAL

LEKTOROK

BEREND T. IVÁN · TOKODY GYULA

ISBN 963 05 1518 0 (sorozatszám)
ISBN 963 05 3329 4 (7. kötet)
ISBN 963 05 3331 6 (7/2. kötet)

© Akadémiai Kiadó, Budapest 1978

A mellékletek szerkesztője: Szász Zoltán
A képanyagot gyűjtötte: Szvoboda Gabriella, Szász Zoltán, Hanák Péter; összeállította: Hanák Péter. Képszerkesztő: Szvoboda Gabriella
A térképek összeállításában és készítésében közreműködött: Bereznay András
Az időrendi áttekintést összeállította: Szabó Dániel
A bibliográfiai tájékoztató összeállításában közreműködött: Varga István
A mutatókat készítette: Tárnok Irén

Printed in Hungary

VIII. FEJEZET

A KOALÍCIÓ KORMÁNYZATÁNAK ELSŐ SZAKASZA (1906—1907)

1. AZ 1906. ÉVI VÁLASZTÁSOK ÉS A KOALÍCIÓS KORMÁNY ELSŐ LÉPÉSEI

A WEKERLE-KORMÁNY MEGALAKULÁSA

Az áprilisi paktum minden magyarországi politikai párt tagságát meglepte. A választójogi reformmal és a „nemzeti demokrácia" jelszavával fellépő koalíciót az ország lakosságának többsége lelkesedéssel vagy legalább jóindulatú semlegességgel fogadta. A koalíciós pártok táborában kitörő örömmel fogadták az új kormányt. A függetlenségi párt tagjai javarészt nem voltak pontosan tisztában a fordulat értelmével. A Wekerle-kormányhoz kapcsolódó különféle tévhit összefűzésében és terjesztésében kezdetben nagy szerepe volt a demokrata pártnak. A szabadelvű pártiak is ujjongtak: a koalíció behódolását, a király engedékenységét ünnepelték. Helyük jelképes felkínálásával fogadták a koalíciót. A gazdasági érdekképviseletek állásfoglalásában — ha más és más indoklással is — a vezető pártok összecsengő helyeslése fejeződött ki. A legnagyobb érdeklődés a miniszterelnök személyére irányult, valóságos „Wekerle-illúzió" alakult ki. Kivétel csak a Néppártnál mutatkozott, de ennek egy évtizeddel korábbi fogantatású Wekerle-ellenessége csakhamar oszladozott. A választójogi reform és Wekerle személye először Jászi Oszkárt is várakozással látszott eltölteni. A kormány Wekerle-közelből történő megítélése Adynál is szerepet játszott, de ő a Wekerle-illúzió felszámolásában általában megelőzte a polgári radikálisokat. Kossuth Ferenc nemcsak családneve varázsát, de azt a szerepét is kamatoztatta ez idő tájt, amelylyel úgy tűnt, mintha ő győzte volna meg a koalíciót az általános választójog helyességéről. Mezőfi lapja közreműködött Kossuth Ferenc komoly reformszándékának népszerűsítésében. A kormány hatalomra jutása után feltünedező függetlenségi párti ellenzék oppozíciója nem kapcsolódott

a választójogi reform erőteljesebb sürgetéséhez. A választójogi konzervativizmus az újonnan kialakuló függetlenségi párti ellenzék csaknem általános ismérve. Ez alól Mocsáry Lajos sem volt kivétel. A koalíció felfutása, a pártszövetség közvetlen alapcéljainak elérése nem fejeződött be az áprilisi paktummal. Legalább addig nem szerveződhetett komoly erőtényezőnek számító ellenzék a függetlenségi párt soraiból, amíg a koalíció vezetői alapjaiban nem zárták le a kiegyezés ügyét. A szocialisták körében is kimutatható, hogy a paktum híre félreértésre talált, túlzott reményeket keltett. A „nyertünk mi is" szemlélet akkor általános volt a mozgalomban, s vele együtt az a meggyőződés, hogy Bécs tényleg határozottan a reform mellett van, s hogy „győzelmét" kizárólag a szociáldemokrata pártnak köszönheti. Ennek ellenére a szervezett politikai irányzatok közül a munkásmozgalom kivételes módon fogadta a koalíciós kormányt: bár a pártvezetőség nem tudta levonni a szükséges következtetéseket addigi politikájának következetlenségeiből, a kormányt azonnal lelemények és jó ütőerőről tanúskodó bírálatban részesítette. A Népszava nem a reformer Wekerlével bíbelődött, hanem mindjárt a dánosi nagybirtok urát támadta. A szociáldemokrata párt elöl járt a közhangulat módosításában, a baloldal jobb orientálásában és a függetlenségi párti ellenzék demokratikus befolyásolásában. A politikai színtér átalakult. A Bécs elégedetlenségéből, a hatvanhetes igények megerősödéséből, a függetlenségiek győzelmi ujjongásából, a liberálisok reformcsacskaságából, a tömegek ritka méretű félrevezetettségéből, s a szociáldemokrata szemnyitogatásból kialakult tarka képet a küszöbön álló választások egyszerűsítik majd valamelyest.

A koalíciós kormány tagjai között a koalíció „legnagyobb nevei" szerepelnek. A tárcák többsége hatvanhetes politikusok kezébe került, jóllehet a hatalomra jutott pártszövetség formális vezető ereje a függetlenségi párt volt. Különösen a miniszterelnök személyének megválasztása mutatja, hogy az udvar többszörösen is biztosította magát. Wekerle Sándor addig hivatalosan nem vett részt a koalíció szervezkedésében. A hatvanhetesek vezető szerepének további megerősödését bizonyította, hogy a koalíció hajlandó volt elfogadni Wekerlét. A miniszterelnök kinevezésének napján csatlakozott az Alkotmánypárthoz. „Nem állt másvalaki rendelkezésemre"[1]

[1] Országos Levéltár. Andrássy család levéltára. Ifj. Andrássy Gyula iratai. Andrássy-napló (továbbiakban OL AL Andrássy-napló). 1907. június 12.

— magyarázta Ferenc József Andrássy Gyulának. Az udvar egyelőre a szükségből is bőséget teremtett: a polgári házasság bevezetésének és az udvarral való összekoccanásának emlékét most arra használta fel, hogy Wekerlét kívánatossá tegye az ellenzéki tömegek számára. Ekkor már Wekerle nem volt a régi. Simulékonyabb lett Ferenc Józsefhez s konzervatívabb a népmozgalmakkal szemben. Hatalmi állását növelte, hogy a miniszterelnökség mellett a pénzügyminiszteri tárcát is ő kapta meg.

A kormányban a nagypolitika másik irányítója Andrássy Gyula gróf belügyminiszter, az Alkotmánypárt tényleges vezetője volt. Politikustársai őt tartották a hatvanhetes hagyományok legmarkánsabb örökösének. A koalíció vezetői közül iránta viseltetett a legtöbb bizalommal az uralkodó, pontosabban: a legkevesebb bizalmatlansággal. Andrássy az előző hónapokban viszonylag erőteljesen adott hangot a koalíció katonai követeléseinek, és emellett ún. alkotmánybiztosítékokkal kívánta „továbbfejleszteni" a dualista rendszert. A félelem, hogy a választójog kiterjesztését végül is a darabont politikusok hajtják majd végre a maguk módján, megtörte Andrássy ellenállását. Hozzájárult a paktumhoz, sőt tárcát vállalt, de az ellentétek később is kiújultak közte és az uralkodó között. Az új belügyminiszter első hivatalos ténykedésként — amely a koalíciós kormány első intézkedésének is számított — hatályon kívül helyezte a nemzeti ellenállásban részt vett törvényhatóságok ellen foganatosított megtorló intézkedéseket, visszahelyezte állásukba az elmozdított hivatalnokokat.

Andrássy politikai irányzatához tartozott Darányi Ignác, volt szabadelvű párti földművelésügyi miniszter, aki most a koalíciótól visszakapta régi tárcáját. Személye ekkor még háttérben maradt. Darányi évek óta az OMGE irányvonalát képviselte. Kinevezésével agrárius „pünkösdi királyság" vette kezdetét az ország gazdaságpolitikájában.

A függetlenségi párt mindössze három tárcát kapott. Kossuth Ferenc, a párt vezetője, kereskedelemügyi miniszter lett. Kétségtelen, hogy az alku elsősorban az udvarnak és a dualista rendszernek kedvezett, mivel az ellenfél politikai tőkéjét gyengítette. A koalíció hívei a bekövetkezett változásokat mégis győzelemként fogták fel, s ezért főleg Kossuth Ferencet ünnepelték. Mivel Kossuthot lekötötték pártbeli feladatai, a minisztérium tényleges irányítása a Baross Gábor iskolájából kikerült

Szterényi József alkotmánypárti államtitkárra hárult, aki már a darabontkormány idején is fontos szerepet játszott. Apponyi Albert grófnak a vallás- és közoktatásügyi minisztérium jutott. Az uralkodó Apponyit szintén csak szükséges rosszként fogadta el. Az udvar arra törekedett, hogy Apponyi az elnyomott nem magyar népekkel szemben érvényesítse nemzetieskedő irányzatát. Az igazságügyi tárcát Polónyi Géza, a parlamenti obstrukció egyik szervezője nyerte el. Karrierjét a koalíció hatvanhetes elemei nyíltan a „demagóg irányzatnak" tett engedményként, a koalíciós kormány szépséghibájaként értékelték. A kormányban helyet kapott még Zichy Aladár, a Néppárt vezére is. A minisztériumok tisztviselői karának túlnyomó többsége a helyén maradt.

A koalíciós kormány megalakulásának módja tükrözött valamit a paktum lényegéből. A politikai stabilizálódást tulajdonképpen az ellenzék burkolt és részleges behódolásával érték el. A koalíció lepaktálásának azonban az a sajátossága, hogy ekkor — bár a függetlenségi párt nevével fémjelzi az új kormányalakulatot — a vezetés mégis főként hatvanhetes kezekbe csúszik. A koalíciós kormány politikáját tehát mindenekelőtt mint a hatvanhetes politika egyik válfaját kell felfogni.

A függetlenségi párt sajtójának vezető orgánumai azt hangoztatták, hogy a nemzet vezérei most biztosabb úton haladnak a függetlenségi eszmék győzelme felé, mint 1848-ban. Tisza István éppen a hatvanhetes tábor erőinek összefogása, az Alkotmánypárt további erősítése és a függetlenségi párt „megbékéltetése" érdekében indítványozta a szabadelvű párt feloszlatását, amelyről 1906. április 11-én jelent meg a hivatalos közlemény. A szabadelvű párt feloszlatásával Tisza a koalíció kezére játszott, s döntésével mintegy beteljesítette annak kiformálódását. A közélettől visszavonult Tisza azonban maga köré gyűjtötte a hozzá hű szabadelvű csoportot. 1906 októberében Lukács László elnökletével megalapította a Nemzeti Társaskört. Ezt a látszatra politikamentes köntösben jelentkező szervezetet Tisza átmenetinek szánta a nyílt politikai ellentámadásig.

AZ 1906. ÉVI VÁLASZTÁSOK

A kormány eskütétele után azonnal kiírta az új választásokat, amelyeket április 29. és május 8. között bonyolítottak le.

Kossuth Ferenc — a választási propaganda-hadjárat során — egyik nyilatkozatában a paktumban rögzített megalkuvás ellenére úgy jellemezte miniszteri tevékenységének kilátásait, hogy a vezetésére bízott ügyeket erős kézzel abba az irányba tereli, ahol az önálló magyar államiság magasztos összessége, az önzetlen hazafiság őserejével felépül. A hatalomra jutott koalíció a választási célszerűség érdekében továbbra is „egyesült ellenzék" cégér alatt indította jelöltjeit. Kossuth Ferenc gondot fordított arra, hogy gyengécske ellenzékük oldaláról is bebiztosítsa a választási győzelem szinte egyhangú jellegét. Mocsáry Lajosnak felajánlotta a nagykőrösi kerületet, amit azonban az andornaki remete visszautasított. Ugyanezt a kerületet Kossuth Ferenc a párt másik, ellenzékben maradt egykori elnökének, Eötvös Károlynak is kiutalta.

Kossuth Ferenc és csoportja inkább tartott a koalícióról nemrég levált Áchim radikális paraszti szervezkedésétől. Áchimnak sikerült az, ami az új függetlenségi párti ellenzéknek ekkor még nem: a kormánnyal szemben szilárd alapokon álló, szervezett ellenzéki tömegmozgalmat tudott kiépíteni. A választási hadjáratban a parasztpárt a szociáldemokrata párthoz közeledve fontos arcvonalon vette fel a harcot a kormánnyal szemben. Az Áchim-mozgalom rendszeres titkos megfigyelését a korábbi szövetségesek, a koalíciós politikusok kezdték meg.

A választások előtt Áchim András felkereste a függetlenségi párt egy megbízottja. Csak azt kérte tőle, hogy névlegesen csatlakozzék a függetlenségi szervezethez, s akkor a párt nem állít Békéscsabán ellenjelöltet. Áchim ebben az időben már a tiszántúli parasztmozgalom országos hírű vezetője volt. A paraszti követeléseknek hangot adó békéscsabai nagygazda a helyi népegylet elnökeként évek óta tevékenyen részt vett a politikai életben. Kezdetben — saját későbbi tanúsága szerint is — a függetlenségi párt befolyása alatt állt, majd a népegylettel együtt csatlakozott az Újjászervezett Szociáldemokrata Párthoz. A koalíció hatalomra kerülése előtt szembefordult Mezőfivel, és 1906. március 17-én megalakította a Magyarországi Független Szocialista Parasztpártot. Ez egy hét múlva egyesült Várkonyi István mozgalmával s felvette a

Magyarországi Független Szocialista Parasztszövetség nevet. Áchim nem fogadta el a függetlenségi párt által felajánlott egyezséget. A függetlenségiek Békéscsabán ellenjelöltet állítottak, de Áchim került ki győztesen.

Az Alkotmánypárt a választások előtt és alatt tetemesen felduzzadt. Andrássy és Darányi kaptak az alkalmon, mandátumokat biztosítottak az obstrukciós küzdelmek hajdani ellenfeleinek. Károlyi Sándor gróf áprilisban bekövetkezett halála végleg elhárított minden akadályt az elől, hogy az agrárius mozgalom vezetőjének szűkebb köre is felszívódjék az Alkotmánypártba.

A választási előkészületek, valamint a kormány demokratikus taktikája egy ideig bonyolultabbá tették a szociáldemokrata párt és a koalíció kapcsolatát, mint amilyen az a Fejérváry-kormányzat forró hangulatú pillanataiban volt. Április végén és május elején a munkásmozgalom elleni megtorlások ellenére bizonyos óvatosság jellemezte Andrássy állásfoglalásait. A belügyminiszter — akár a helyi közigazgatási szervek másféle döntésével szemben is — rendszeresen utat engedett rendelkezéseiben a május elsejei felvonulásnak.

A nemzetiségi pártok — a szászok kivételével — bizalmatlanul fogadták a koalíciót, de az áprilisi paktum egyik-másik irányzatban mégis reményeket keltett. A román nemzeti mozgalom hagyományos dinasztiahűségéből is következett, hogy ilyen véleményeket főleg a román lapokban találhatunk. A román politikusok 1906. április 18-i paktumkísérlete azonban meghiúsult, s így az április 27-i brassói értekezlet nemcsak a passzivitás feladását tette általánossá a román mozgalomban, hanem végleg új irányt szabott a választási küzdelemnek. A nemzetiségi pártok sohasem távolodtak el annyira a magyar politikai élet vezető áramlataitól, mint éppen az 1906. évi választások előestéjén. Körükben hiányzott az a fajta reformillúzió, amely a legtöbb magyar politikai áramlatot ez időben megkísértette.

A koalíció vezetőinek merev nacionalizmusa lehetetlenné tett minden érdemleges nemzetiségi „paktumot". Így a magyarlakta vidékektől eltérően a vegyes lakosságú vagy döntően más nemzetek által lakott területeken választási küzdelem folyt. A kemény harcot a magyar pártok közül ott különösen a Néppárt sínylette meg, noha a koalíciós pártok közül a Néppárt szavazatai szaporodtak a leggyorsabban. Az új korszakként beharangozott koalíciós kormányzat ugyanazokhoz az

eszközökhöz nyúlt, mint a megbukott szabadelvű párti rendszer. A választások idején, fegyveres beavatkozás folytán 32 ember vesztette életét. A függetlenségi párt első ízben elnyerte az abszolút többséget. A Néppárt is valamivel növelte mandátumainak számát. A reakciós választási rendszernek és a hatósági erőszaknak döntő része volt abban, hogy a szociáldemokraták nem kaptak egyetlen képviselőséget sem. A szabadelvű párt önfeloszlatása következtében az 1906. évi választások általában kemény politikai harc nélkül zajlottak le. A függetlenségi párt nem kívánta teljes mértékben kihasználni a kínálkozó lehetőségeket, mert az adott helyzetben szüksége volt a koalíció hatvanhetes pártjaira. Az Alkotmánypárt és Néppárt beérte a megüresedő szabadelvű párti kerületek zsákmányával. A választások viszonylag sima lebonyolítását előmozdította, hogy a koalíció pártjai — különösen a függetlenségi párt — valóban népszerűek voltak az egymillió fő körül járó szavazópolgárság soraiban.

A nemzetiségi pártok választási sikereiket általában a nemzeti mozgalom erőteljesebb fellépése következtében érték el. Az előrehaladás jelentős volt. Amíg 1905 januárjában csak egy szlovák képviselő, Hodža jutott be a parlamentbe, 1906-ban hét mandátumot szereztek. A románok az 1905. évi nyolccal szemben 16 kerületben kerültek ki győztesként. A szerbek két mandátumot szereztek. A nemzetiségi irányzatok közül főleg a szlovák mozgalom ifjabb, demokratikus személyiségei szenvedtek vereséget. A rózsahegyi és olaszliszkai választásoknál elkövetett szabálytalanságok tartósan megrontották e községek légkörét és országos hírre tettek szert. 1906 második felének egész perözöne a választásokból nőtt ki. Hodža, aki 1905 augusztusától fokozatosan távolodott a koalíciótól, 1906-ban fordult szembe határozottabban a koalícióval, s szegődött jobban Ferenc Ferdinánd politikája mellé.

Különösen nagy visszhangot keltettek a rózsahegyi események. Itt Vavro Šrobárt, a megbukott szlovák képviselőt és Andrej Hlinkát, a Šrobárt támogató lelkészt hurcolták meg. Hlinkát a szepesi katolikus püspök eltiltotta papi teendőinek gyakorlásától, majd bírósági eljárást indítottak ellene. A rózsahegyi szlovák népet felzaklatták a megtorló intézkedések. Šrobárt és Hlinkát vizsgálati fogságba vetették, majd megrendezték a szlovák politikusok rózsahegyi kirakatperét. Ettől egyenes út vezetett az 1907. évi csernovai vérengzéshez.

A választások alatt a karhatalmi jellegű fellépések nem haladták meg a szabadelvű párt által vezetett választások szintjét; a bírósági meghurcolások, a jogi szekatúrák ugrásszerű növekedése volt az új mozzanat. A politikai elnyomásban a közigazgatás közvetlen nyomása maradt a döntő, de nagyobb mértékben a Wekerle-kormány alatt emelkedett az elnyomás rendszere a „modernebb" jogi szférába.

A választások eredményeként összeült parlament agráriusabb volt, ugyanakkor alpáribb, csekélyebb szellemi értékű is, mint az előzőek. A kormányban különösen jelentőssé vált a nagybirtokos arisztokraták befolyása, ám a képviselőházban kevesebb földbirtokos volt, mint általában a szabadelvű párti többségű parlamentekben. A képviselőház társadalmi összetétele a politikai lehetőségek valamivel szélesebb körét alapozta meg, de a koalíciós parlament tevékenységét éppen az jellemzi, hogy az események fejlődésiránya miatt e lehetőségek legnagyobb részét nem használta ki. Az új képviselőházban feltűnően sok jogász foglalt helyet, amiért „ügyvédparlamentnek" is nevezték.

A horvát—szerb koalíció Supilóval egyetemben megkönnyebbüléssel és bizalommal fogadta a koalíciós kormányt. A magyar koalíció vezetői azonban már a parlament februári feloszlatása után kényelmetlennek érezték a horvátok szövetségét, az uralkodóval történt kibékülés után pedig inkább fölös teherként kezelték a fiumei rezolúciót. Április derekáig semmit sem tettek a horvátok javára. Mielőtt a horvát képviselők komolyabb alakban hangot adhattak volna aggályaiknak, a Wekerle-kormány 1906. április 21-én érvényt szerzett a régi szábort feloszlató Fejérváry-féle rendeletnek és új választásokat írt ki Horvátországban.

A KORMÁNYPROGRAM MEGHIRDETÉSE

Az új országgyűlés májusban Justh Gyula elnökletével ült össze. Bár több újság már a paktum napján közölte a paktumpontokat, a rosszul tájékoztatott közvélemény mégis bizonytalanul ítélt a megegyezés elvi alapjai felől. A trónbeszédben tükröződő kormányprogram általában azon a csapáson haladt, amelyet a Bécsből megtérő miniszterek nyilatkozatai érzékeltettek: a középpontban ezúttal is az általá-

nos választójog megvalósítása állt. A trónbeszédek sorában 1906. május 21-én első ízben fordult elő, hogy Ferenc József ígéretet tett a munkásosztály sorsának javítására. A választójogi reform szintén először szerepelt Ferenc József trónbeszédei között. Ebben fejeződött ki legjobban mind az uralkodó, mind pedig a koalíció taktikázása. Ferenc József számára egyáltalán nem volt sürgős a magyarországi választójogi reform, de napirenden tartását a koalíció fenntartása céljából hasznosnak ítélte. Ami pedig a koalíciós kormányt illeti, legbefolyásosabb csoportjának igazi törekvését így jellemzi a Wekerle szavait egyetértőleg idéző Andrássy-napló bizalmas bejegyzése: „... egész vállalkozásunknak mentsége és fő célja a választói reform általunk való megoldása volt, hogy könnyelmű emberek vagy pedig ellenségeink e kérdések túlhajtottan radikális megoldásával a magyar nemzetet tönkre ne tegyék."[2]

A trónbeszéd a kormány belpolitikai feladatai közül kiemelte az adók és a költségvetések megszavaztatását, a kvóta megállapítására vonatkozó szerződés megkötését, a kereskedelmi szerződések törvényesítését. Eltérést jelentett a paktum szövegétől az ún. alkotmánybiztosítékokra vonatkozó programpont, amely a közigazgatási bíróság ügykörének bővítését, a képviselőválasztások feletti bíráskodásról szóló törvény hatályának meghosszabbítását, s ezen keresztül a közigazgatás államosításának megakadályozását tűzte ki célul. (A tervek szerint a közigazgatási bíróságok a kormánnyal szemben is megvédhették volna a megyei és városi törvényhatóságok önkormányzatát.) A koalíció csekély ellenszolgáltatást kapott leszerelése fejében.

A kormányprogramot balról és a koalíciós pártok oldaláról több bírálat érte. A szocialisták a reform előtérbe kerülésében joggal tulajdonítottak nagy szerepet küzdelmüknek, de a képmutató trónbeszédet indokoltan nevezték a reakció kezeművének. Elkövették azonban azt a súlyos hibát, hogy Ferenc Józsefet teljesen felmentették a felelősség alól. A trónbeszédet összeállító koalíció őszintétlenül ígérte az általános választójogot, bár nem gondolta, hogy oly mértékben sikerül majd meghiúsítani, mint az egy-két év múlva történt. A trónbeszéd miatt elégedetlen nemzetiségi pártok több politikusa ez idő tájt közeledett a szocialistákhoz. A szociáldemokrata párt — nemzetiségi program-

[2] OL AL Andrássy-napló. 1906.

jának hibái ellenére — 1906 nyarán szinte mindennapos segítséget nyújtott a koalícióval viaskodó nemzetiségi politikusoknak.

A kormányelnök május 29-én a főrendiházban elmondott programnyilatkozatában feladatként jelölte meg a telepítési és parcellázási akciót, az adóreformot, a mezőgazdasági érdekképviseletek létesítését, a kivándorlási törvény kidolgozását. Itt említette meg, hogy az Ausztriával kötendő gazdasági megegyezésnek ezentúl nem szövetségi, hanem szerződéses jelleget kívánnak adni. A nemzetiségi kérdés terén Wekerle némileg nyíltabban fogalmazta meg a trónbeszéd utalásait. A kormány tervei szerint — hangoztatta — fontos „hogy az oktatás minden fokozatán jusson kifejezésre a magyar állameszme, a magyar állam nemzeti jellegének eszméje".[3] A trónbeszéd nyomatékosan leszögezte, hogy a magyar kormány kitart a Monarchia németbarát politikai irányvonala mellett. Mivel ezt a külpolitikai vonalat több oldalról egyes függetlenségi lapok is bírálták, a kormány függetlenségi párti tagjai részéről Kossuth és Polónyi külön nyilatkozatban foglaltak állást a hármas szövetség mellett. Kossuth szerint Magyarországnak kiváló érdeke az, hogy Németországgal a legjobb viszonyt tartsa fenn. Erre a következtetésre a várható európai háború mérlegelésekor jutott.

A parlamenti többség megszavazta az indemnitást, s a rendes újoncjutalékot 1905-re és 1906-ra.

GAZDASÁGPOLITIKA ÉS A KOALÍCIÓ BELVITÁI 1906-BAN

A munkás- és parasztmozgalmak körén kívül eső területeken a koalíciós kormány tevékenységének súlypontja 1906-ban a gazdasági jellegű ügyeken nyugodott. Mivel a Fejérváry-kormány rendeleti úton életbe léptette az új autonóm vámtarifát és a külföldi kereskedelmi szerződéseket, javarészt megszűntek azok az okok, amelyek a koalícióban vezető szerepet játszó agráriusokat a gazdasági sérelmi politika útjára vitték. Az önálló vámterület jelszava, ha nem is azonnal a nyilvánosság, de a koalíció legilletékesebb vezetői előtt, lekerült a napirendről.

Az új autonóm vámtarifát életbe léptető rendelet jogi szempontból gondot okozott a koalíciós kormánynak. Amint a Fejérváry-kormány

[3] Képviselőházi Napló 1906—1911. I. Bp. 1906. 39.

egyéb rendelkezéseit, ezt is törvénytelennek nyilvánította. Minthogy azonban az új vámtarifa létfontosságú volt a földbirtokosoknak, a kormány az általa megsemmisített rendeletet lényeges tarifális módosítások nélkül saját törvényeként nyújtotta be és szavaztatta meg. Az 1906. május 29-én Kossuth Ferenc által beterjesztett törvényjavaslat egy ponton különbözött a régitől. Míg a régit az osztrák—magyar vámszövetség tarifájának nevezték, a Kossuth-féle a „szerződéses" vámtarifa nevet kapta.

Az osztrák kormány kezdettől nyugtalankodott a magyar koalíció kormányra engedése miatt. A bécsi kormányok a magyar ellenzéket mindig veszélyesebbnek látták, mint amilyen volt. Az új „szerződéses" vámtaríféról szóló javaslatot Gautsch bukása után, a május első napjaiban kinevezett Hohenlohe herceg vezetése alatt álló kormány tárgyalta meg. A germanizáló és centralisztikus törekvéseiről ismert politikus a vámszerződésre utaló formulában a vámközösség felbomlása felé tett lépést, valóságos „Zolltrennungot" (vámelkülönülést) látott, ezért a javaslatot erélyesen ellenezte. Olajat öntött a tűzre, hogy a magyar minisztertanács felkérte a közös külügyminisztert: értesítse a külföldi kormányokat, hogy nem Ausztria-Magyarországgal, hanem Ausztriával és Magyarországgal kötöttek egyezményt. Hohenlohe, aki egyébként nem sok hittel igyekezett dűlőre vinni az ausztriai választójogi reform ügyét, pozíciójának megszilárdítása érdekében messzemenően felhasználta a magyar kormánnyal kezdeményezett vitát. Az uralkodó kezdetben Hohenlohe pártjára állt, szintén elutasította a „szerződéses" tarifa gondolatát. A magyar kormány kitartott eredeti javaslata mellett. Hohenlohe ezt a helyzetet ügyesen felhasználta arra, hogy Ausztriában népszerű bukást rendezzen meg. Május 28-án a magyar kormánnyal folyó vitára hivatkozva adta be lemondását.

A „Hohenlohe-intermezzó" után Ferenc József választása Max Wladimir Beck báróra esett, aki addig az osztrák földművelésügyi minisztérium osztályfőnökeként a magyar gazdasági kiegyezés szakértőjének számított. Beck közismert híve volt a választójogi reformnak, emellett származásánál fogva a szlávok körében is bizalmat élvezett. Az új miniszterelnök közölte Wekerlével, hogy elődjétől eltérően hajlandó tárgyalásokat kezdeni az új „szerződéses" vámtarifa ügyében, ennek fejében azonban az új javaslat megszavazásának elhalasztását, a Széll—

Koerber-féle megállapodás elejtését és a gazdasági kiegyezéshez tartozó problémák összességének új tárgyalások útján történő rendezését kérte.

A magyar kormány annyira fontosnak tartotta e közjogi engedményt, hogy hajlandó volt kockáztatni az 1902. évi kiegyezési tárgyalásokon elért eredményeket. Az autonóm vámtarifáról szóló javaslatot egyelőre félretették, hogy majd a kiegyezéssel összekapcsolva vigyék ismét a parlament elé. A vámtarifával kapcsolatos közjogi kérdések rendezését könnyen elhalaszthatta a magyar kormány, annál is inkább, mert május 29-én az autonóm vámtarifára vonatkozó javaslattal együtt javaslatot nyújtott be a külkereskedelmi és forgalmi viszonyok rendezése tárgyában. Ez a javaslat, amely az 1906:III. tc. formájában nyert szentesítést, felhatalmazta a magyar kormányt, hogy a törvényhozás további intézkedéséig ideiglenesen rendeleti úton érvényesítse az autonóm vámtarifáról szóló javaslat tarifatételeit (vagyis azt a vámrendszert, amely március 1-től a Fejérváry-kormány rendelete folytán már amúgy is érvényben volt). Ugyanígy rendelkezett a Fejérváry-kormány által megkötött külföldi kereskedelmi szerződésekről is. A magyar kormány nem tudott jelentős engedményt kicsikarni az ideiglenes kvóta megállapításában sem.

A különböző osztrák és magyar érdekcsoportok eltérő módon reagáltak a Beck—Wekerle-féle megállapodásra. Az uralkodó hozzájárult, mert kerülni akarta az alig elsimított válság kiújulását. A trónörökös az új osztrák miniszterelnökhöz intézett levelében óva intette őt attól, hogy akár a legcsekélyebb engedményt is tegye a magyaroknak. Mivel egykori nevelője, Beck miniszterelnök most sem hallgatott rá teljesen — akárcsak az ausztriai választójogi reform ügyében, amelyet a trónörökös szintén makacsul ellenzett —, a két államférfi elhidegült egymástól.

A Beck—Wekerle megállapodás értelmében mindkét kormány megkezdte az előkészületeket a kiegyezési tárgyalásokra.

A SZERB VÁMHÁBORÚ ELSŐ SZAKASZA

Az agrárius tábor elégedett volt az új vámtarifával, de ennél is fontosabbnak tartotta a szomszéd balkáni államokkal tárgyalás alatt levő kereskedelmi szerződéseket. A földbirtokos körök régóta összekapcsolták

az új vámtarifa ügyét a balkáni államokkal kötendő szerződések megszigorításával. Az OMGE vezetősége — az osztrák agráriusokkal egyetértve — a század első éveiben odáig ment, hogy a balkáni országok vonakodása esetére vámháborúval óhajott válaszolni. 1904—1905-ben azt sem titkolta, hogy a vámháborúval előidézett teljes elzárkózást tartaná a Monarchia és a balkáni országok ideális gazdasági kapcsolatának.

A koalíciós kormány megalakulásakor a vámháború Szerbiával már kibontakozóban volt. Az előzmények az 1903. évi szerbiai dinasztiaváltozáshoz vezethetők vissza. A Karagyorgyevicsek államcsínye után Szerbia — amint a III. fejezetben már volt róla szó — gazdaságilag és politikailag igyekezett függetlenedni a Monarchiától és közeledni az ellentáborhoz. Mindenekelőtt a katonai jellegű közszállítások ügye vezetett konfliktushoz. 1904 decemberétől 1905 májusáig zajlott le az ágyúszállításokkal kapcsolatos összeütközés első, különösen heves szakasza. A szerb kormány szabad kezet akart biztosítani magának ágyú és egyéb hadfelszerelési cikkek rendelésében. Ezzel a jogos igénnyel szemben a Monarchia ragaszkodott ahhoz, hogy Szerbia továbbra is a Skoda-műveknél rendelje meg ágyúit és a felszerelési cikkeket, bécsi pénzintézetben felvett kölcsön alapján. Az ellentétet mélyítette, hogy a szerb kormány tárgyalásokat kezdett a bolgár kormánnyal egy szerb—bolgár vámunió megkötése céljából.

A Monarchia diplomáciai eszközökkel nem tudta követelését Szerbiára erőszakolni. Gołuchowski 1906. január végén felszólította a magyar miniszterelnököt, hogy Szerbia ellen megtorlásképpen rendelje el az állatbehozatali tilalmat. A magyar földművelésügyi miniszter akkor időlegesen lezáratta a határt. A vámháború tehát még a Fejérváry-kormány idején indult meg. Április 8-án, a koalíciós kormány megalakulásakor a Szerbiával folyó tárgyalások megszakadtak.

Az ágyúzsarolás és a Szerbia ellen elrendelt határzár Magyarországon népszerűtlen volt. Ebben a kérdésben 1905 végén és 1906 elején véleményazonosság alakult ki a koalíció és a szociáldemokrata párt között. A közvélemény egységesen fordult szembe Gołuchowski kárhozatosnak tartott intézkedéseivel, és kifejezte rokonszenvét a szerb nép iránt, amely évtizedek óta együtt érzett a magyar ellenzékkel. A szerb közvélemény hosszú ideig nem is akarta tudomásul venni, hogy az

ellene irányuló gazdaságpolitikai intézkedéseket a magyar kormány hajtja végre, s az eseményeket kizárólag Bécs számlájára írta. Belgrád tüntetett a horvát—szerb koalícióval szövetségben levő magyar ellenzék mellett.

A koalíciós kormány megalakulása után a közvélemény Gołuchowski azonnali bukását és a Monarchia szerb politikájának revízióját remélte. A politikai csodavárással szemben a koalíciós miniszterek óvatosságot tanúsítottak. Egyelőre nem mertek nyíltan szembefordulni a közhangulattal. Kétértelmű magatartásukkal — amiként a horvát kérdésben is — inkább táplálták az illúziókat.

Az osztrákok a nyílt színvallást és a végleges rendezést követelték. Javasolták, hogy az ágyúszállítások ügyét akár vámháborúval is kényszerítsék ki. A magyar kormány a közelgő választások miatt nem akart nyíltan állást foglalni. A koalíció vezetőinek körében ekkor már megérett az elhatározás, hogy — hacsak Szerbia feltétel nélkül nem kapitulál — újabb határzárral a vámháború útjára terelik a konfliktust. A nézeteltérések akörül adódtak a kormány kebelében, hogy milyen magyarázatot adjanak a közvéleménynek. Június 8-án a magyar kormány kérte a külügyminisztert, hogy az előre látható szakítás esetén a vámháború elrendelésének fő indokaként ne a közszállításokat — vagyis a Skoda-ágyúk ügyét —, hanem a vámvédelem szempontját jelölje meg. Ezt a kérdést különösen Kossuth Ferenc sürgette. Az ágyúszállítások kérdésének formális háttérbe szorítása elejét vehette volna annak, hogy a magyar kormánynak kellemetlen magyarázkodásokba kelljen bocsátkoznia az osztrákok népszerűtlen zsarolása miatt, s a szakítás indokainak ilyen megfogalmazásával még valamiféle magyar vívmányt is óhajtottak faragni a vámháborúból.

Az osztrák kormány és a közös külügyminisztérium készséggel ráállt, hogy a szakítás ódiumát saját kerésük alapján hárítsa a magyarokra. A tárgyalások ilyen indokolással szakadtak meg. A szerbek négyhetes gondolkodási időt kaptak. E határidő leteltével, július 7-én a magyar földművelésügyi miniszter ismét elrendelte a határzárat. A magyar közvélemény nagy részének rokonszenve továbbra is a szerbek mellett állott. Az ellenállás egyik oka anyagi természetű volt: a határzár éreztette hatását az élelmiszerárakban. Budapest törvényhatósága testületileg foglalt állást a vámháború ellen. Az egyetemisták Kossuth-szövet-

sége még novemberben is fáklyás tüntetést rendezett a szerbek mellett, amit Kossuth Ferenc tiltakozó levele sem tudott leszerelni. 1906 végén és 1907 elején erőteljesebben érvényesülnek a vámháború egyéb negatív következményei: a magyar közvetítő kereskedelem érzékeny veszteséget szenvedett, az ipar is elesett szerbiai felvevő piacától. A károk ellenére a vámháború három évig elhúzódott. A vámháború miatt még inkább letompult a magyar koalíció osztrákellenességének éle. A mellékesen folytatott „kisvámháború", s a bevételi tilalmak miatt is kiéleződtek az ellentétek Horvátországgal. Növekedett a kereskedő és az ipari tőkés körök meghatározott részének elégedetlensége, ami újabb rést ütött a koalíciót gazdaságpolitikailag összefogó agrárius—merkantilista érdekszövetség falán.

2. A KOALÍCIÓS KORMÁNY NÉPELLENES ÉS NACIONALISTA POLITIKÁJA

A MUNKÁSSÁG HARCAI A KOALÍCIÓ HATALOMRA KERÜLÉSEKOR

1906 tavaszán, a koalíció leszerelése és kormányra kerülése idején, még felívelőben volt a munkásmozgalom hulláma. Több városban zajlott le az előző éviekhez hasonló általános sztrájk, amely a gazdasági követeléseken túl politikai jogokat — rendszerint a szakszervezkedés legális elismerését — követelt. A március végi miskolci és a május közepén kezdődött nagykanizsai sikeres sztrájkharcokat követte és jelentőségében felülmúlta a május 21—23-i temesvári általános sztrájk. Az egész városra kiterjedő munkabeszüntetés az építőmunkások bérmozgalmával kezdődött. A munkásság követeléseit a munkáltatók elutasították, alkalmazták a kizárás fegyverét is. Az előző mozgalmakhoz hasonlóan a szervezkedés szabadsága a temesvári eseményekben is nagy szerepet játszott. A munkáltatók ugyanis beavatkoztak a helyi építőmunkásszervezet ügyeibe: követelték, hogy titkárát mozdítsák el tisztségéből. A munkásságot az is ingerelte, hogy még május 13-án, Temesvár környéki szervező munkája közben letartóztatták a Földmunkások Országos Szövetségének helyi titkárát, akit az alispán csak a nagyarányú munkástüntetés hatására bocsátott szabadon.

A munkáltatók és a hatóságok szervezkedést gátló intézkedései elleni tiltakozásul került sor — a helyi szociáldemokrata szervezet kezdeményezésére — általános munkabeszüntetésre és nagyarányú tüntetésekre. A vörös zászló alatt „Világ proletárjai egyesüljetek!" jelszóval felvonuló tüntetők küldöttségét a város polgármestere is fogadta, és ezzel mintegy a munkásérdekek képviselőinek ismerte el a szociáldemokrata párt helyi vezetőit. Jóllehet a sztrájk másnapján az egész temesvári helyőrséget mozgósították, a karhatalommal való összetűzésre nem került sor. Amikor az építőmesterek végül a korábbiaknál magasabb munkabéreket állapítottak meg, az általános sztrájk megszűnt.

A koalíció uralmának első hónapjaiban sikeres sztrájkot folytattak a nagyváradi vasmunkások, akik béremelésen kívül jelentős munkaidőcsökkentést is kivívtak (június—július). A kaposvári építőmunkások sztrájkja részleges sikerrel végződött (április 9—17.). Debrecenben a malommunkások, a famunkások, a pékek és a csizmadiák munkabeszüntetésükkel 20%-os béremelést értek el. A szolnoki gőzfűrésztelep munkásainak több hónapon át tartó munkabeszüntetése ugyancsak hasonló eredménnyel végződött. Folytatódtak a fővárosi munkabeszüntetések is. Április 9-től 19-ig a Ganz-gyár elektrotechnikai részlegében volt sikeres sztrájk. A munkások a munkafeltételek javításán kívül a május elsejei munkaszünetet is kiharcolták, a bizalmi férfi rendszert azonban nem sikerült elismertetniük a munkáltatókkal. Április 17-én az egyik nagy budapesti szabászati üzem munkásai léptek sztrájkba. Az egy hétig tartó sztrájk eredményeként a munkások mind a május elsejei munkaszünetet, mind pedig a bizalmi férfi rendszer elismerését kiharcolták. Mindezekhez a mozgalmakhoz 1906 első hónapjaiban még számos, kisebb-nagyobb eredményt hozó bérharc járult, ami azt mutatta, hogy a gazdasági harc lendülete 1906 tavaszán nem tört meg, sőt fokozódott.

A SZOCIÁLDEMOKRATA PÁRT ÉS A VÁLASZTÁSOK. A PÁRT 1906. ÉVI KONGRESSZUSA

Az oktroj elmaradása és a koalíció hatalomra jutása csalódást keltett a pártvezetőségben, hiszen mindez az utolsó hónapok szociáldemokrata politikájának kudarcát bizonyította. Ilyen körülmények között legcél-

szerűbbnek az látszott, ha a pártvezetőség a lehetőségekhez képest igazolja eddigi tevékenységét: nem ismeri el a kudarcot. A Népszava a Fejérváry-kormány bukása alkalmával „Kristóffy József" címen cikket jelentetett meg. A lap szerint a távozó belügyminiszter érdeme, hogy „az általános választójogot a magyar politikai élet legelsőrendű kérdésévé tette". Még akkor is nagyok az érdemei, ha csak taktikából állt volna az általános választójog ügye mellé. A volt belügyminiszter azonban „becsülendő egyéniség", s mint ilyen „páratlan a magyar miniszterek sorában". Jónak látta a Népszava azt is kiemelni, hogy csak az általános választójog eszméje kötötte össze Kristóffyt a szociáldemokratákkal, akiktől egyébként „egy egész világ" választja el.[4]

A korábbi politika egyenes következményeként a párt a koalíciót kezdettől támadta. Szemére vetette elvtagadását és már a bécsi eskütételről hazaérkező miniszterektől számonkérte: „hol marad az ígéret, hol marad a vezényszó, a vámterület és a többi »nemzeti sallang«?"[5] A támadások fokozódtak akkor, amikor — amint az előre látható volt — a kormány a választójog kérdésében beérte egy általános, semmire sem kötelező, nacionalista buzgalomtól áthatott, demagóg nyilatkozattal. Érthető, hogy a szociáldemokrata párt az 1906. évi választások előtt csalással, a választójogi reform elsikkasztásával vádolta a kormányt. Közvetlenül a választások előtt magyar, német, román és szlovák nyelven, szokatlanul nagy, 500 ezres példányszámban megjelentetett röpirattal fordult az ország népéhez. A röpiratot szinte egész terjedelmében a párt 1905—1906-os politikájának igazolására irányuló törekvés hatja át.

A pártvezetőség rámutatott arra, hogy a koalíció nemzeti követelései elől az uralkodó elzárkózott ugyan, de helyette felkínálta „az általános titkos választójogot, a progresszív adót, az ingyenes népoktatást" valamint „a szabad kezet a belügyi reformok terén". Az uralkodó javaslatainak ilyen megszépített összefoglalása után — hiszen Kristóffy csak választójogi reformot, nem pedig általános választójogot ígért — a röpirat kifejti, hogy a szociáldemokrata párt e reformok elfogadását javasolta „még a katonai követelések elhalasztása árán is, hiszen a gyönge parlament a királyi hatalommal szemben a fegyverek nélkül amúgy is

[4] Kristóffy József. *Népszava*, 1906. április 10.
[5] A kormányváltozás. Uo. 1906. április 10.

tehetetlen". Elvileg tehát a pártvezetőség nem foglalt állást a „nemzeti követelésekkel" szemben, sőt azt állította, hogy a párt által javasolt eszközökkel ezeket — hosszabb távra — hatékonyan biztosítani lehetett volna. A negyvennyolcas vezérek hatvanhetes politikájának éles bírálata után a párt követelte „az önálló vámterületet, amelyet a mai nemzeti kormány a függetlenségiekkel együtt elejtett, mert az agrárius mágnások zsebének az érdeke a közös vámterületet teszi kívánatossá".[6]

Az új helyzetben szükségessé vált a kormányválság miatt áprilisban elhalasztott pártkongresszus összehívása. A legfontosabb kérdést, az általános választójog ügyét még a kongresszust megelőző napon, június 3-án országos pártgyűlés tárgyalta meg. Az értekezlet egyhangú határozatban utasította a pártvezetőséget, hogy „a politikai tömegsztrájkot előkészítve, azt teljes súllyal érvényesítse abban az esetben, ha az osztályparlament nem akarja az általános, titkos választói jogot törvénybe iktatni".[7]

Az „Állásfoglalás az új kormányrendszerrel szemben" napirendi pont előadója, Garami Ernő jónak látta, hogy felszólalása előtt demonstratív módon megerősítse ingatag helyzetét. A pártvezetőség megválasztása után váratlanul, minden indoklás nélkül lemondott pártvezetőségi tagságáról. A meglepetés erejével ható bejelentés után számos küldött indokolatlannak ítélte Garami lemondását. Garami Ernő erre visszavonta lemondását és így, pozíciójában megerősítve, tartotta meg előadói beszédét.

A pártvezetőség korábbi politikáját védelmezendő, Garami megállapította, hogy „itt Magyarországon Lassalle szava igaz volt a közelmúltban is és az abszolutizmus, amely itt legutóbb uralkodott, jobb volt a nép számára, mint az az álalkotmányosság, amely ma van".[8] Határozati javaslata szerint a kongresszus kötelességévé teszi minden szociáldemokratának, hogy „haladéktalanul hozzálássanak a szervezetek kiépítéséhez, a pártsajtó megerősítéséhez és a mai kormányzat ellen való legélesebb

[6] A magyarországi szocialisztikus munkásmozgalmak az 1906. évben. Bp. 1907. 30—39.

[7] Uo. 73.

[8] A Magyarországi Szociáldemokrata Párt XIII. pártgyűlésének jegyzőkönyve. Bp. 1906. 160—161.

és legmesszebbmenő harc előkészítéséhez".[9] Ezt a határozati javaslatot a pártgyűlés elfogadta.

Az egyhangú szavazás ellenére a kongresszuson a párt vezetőségével kapcsolatban több ellenzéki hang is elhangzott. Dániel Arnold visszatérve 1905-re megjegyezte, hogy Kristóffy csak azért engedélyezte a földmunkásszövetség megalakítását, mert így akart a földbirtokosokra presszió gyakorolni. A kongresszus által elfogadott kiegészítést is előterjesztett, amely szerint a párt abban az esetben, ha a kormány a Földmunkások Országos Szövetségének feloszlatásához folyamodik, ugyancsak az általános sztrájk fegyverét fogja alkalmazni. Dánielen kívül más kongresszusi küldöttek is szót emeltek a földmunkások hatékonyabb szervezése és általában az erőteljesebb agitációs munka mellett.

A kongresszus a szervezeti szabályzatot a nemzetiségek között végzett szocialista agitációra vonatkozó paragrafusokkal egészítette ki. A módosított szervezeti szabályzat előírta országos nemzetiségi szervező bizottságok megalakítását és ezek feladatát a nemzetiségi területeken kifejtendő agitációs és szervező munkában jelölte meg. Kimondotta: „A nemzetiségi területen kifejtendő szóbeli agitáció az elvtársak anyanyelvén történik. A szükséghez képest megjelenő pártlap, nemkülönben az országos bizottság által felállítandó titkárság, képezik ama eszközöket, melyeket a bizottság igénybe vehet." A bizottságok hatáskörét és jelentőségét csökkenti azonban a szabályzat azon intézkedése, mely szerint „vegyes nyelvű területen, ahol párt, illetve szakszervezetek már léteznek, a nem magyar ajkú munkások is csak ezekbe tartozhatnak, tehát különálló nemzetiségi szervezetet nem képezhetnek". E bizottságoknak arra kellett törekedniük, hogy „az egész párttevékenység terén az illetékes tényezők által a nem magyar ajkú elvtársak igényei figyelembe vétessenek".[10]

A kongresszus azt bizonyítja, hogy a párt aktív vezető csoportja lényegében magáévá tette Garami érvelését, és az 1906-os kudarcot külső — a pártvezetőség hatáskörén kívüli — tényezőkre vezette vissza. A küldöttek a párt legfontosabb aktuális feladatát a koalíciós kormány elleni választójogi küzdelemben és a szervezkedés intenzitásának foko-

[9] Uo. 98.
[10] Uo. 91.

zásában látták. A kudarc tehát ekkor nem vezetett a szociáldemokrácia taktikájának — még kevésbé egész szövetségesi politikájának és megalapozó elméleti nézeteinek — kritikus felülvizsgálatára. A formálódó baloldali ellenzék is úgy látta, hogy a reakció fenyegető offenzívájával szemben — a kritikát is tompítva — erősíteni kell a szocialista mozgalom egységét.

A KORMÁNY TÁMADÁSA A FÖLDMUNKÁSOK ORSZÁGOS SZÖVETSÉGE ELLEN

Ahogyan előre látható volt, a kormány először a földmunkások mozgalmára kívánt lesújtani. A koalícióban vezető szerephez jutott agrárius érdekeltségek számára a szocialista agrármozgalom azzal a veszéllyel fenyegetett, hogy a falusi szegénység nagy tömegeit lázadásba viszi. A rohamosan izmosodó földmunkásszövetséget kiváltképpen gyűlölték. Ez érthető, hiszen a szövetség taglétszáma 1906 elején 13 ezer, az év végén pedig már több mint 50 ezer volt. A kormány a szövetség elleni támadást 1906 májusában kezdte meg, nyilvánvalóan abból kiindulva, hogy így elejét veheti az 1905 nyarán lezajlott aratósztrájkok megismétlődésének. Azzal az indoklással, hogy a szövetség sztrájkra izgatja a mezőgazdasági munkásokat, vizsgálatot indítottak ellene. A vádemelés azonban sikertelen volt: a hatóságok nem találtak olyan terhelő bizonyítékokat, amelyek a sztrájkagitációt tanúsították volna.

A vizsgálat sikertelensége, a hivatalos szociáldemokrata körök mentegetőzése és sztrájkellenes fogadkozása a kormányzat számára mindenesetre megnehezítette a szövetség elleni nyílt, frontális támadást. Még inkább tartózkodásra késztette Darányiékat, hogy a földmunkásszövetség zaklatása a szociáldemokrata párt és a szakszervezetek köreiben igen nagy ellenállást váltott ki. A szövetség lapja, a Világszabadság, Dózsa szellemét idézte, az általános sztrájkot kilátásba helyező határozatot a Budapesten és számos vidéki városban lezajlott munkástüntetések is megerősítették. Az említett tényezők figyelembevételével a kormány végül nem a feloszlatás, hanem a nem sokkal enyhébb hatósági „korlátozás" mellett döntött.

A szövetség sorsa még bizonytalan volt, amikor 1906 nyarán nagyarányú aratósztrájkokra került sor. A mozgalmakat lényegében az 1905. évi

aratósztrájkokhoz hasonló okok váltották ki. A lezajlott és az agrárproletariátusra is kiható, a tömegeket aktivizáló politikai válság még éreztette hatását. 1906-ban páratlan rekordtermés volt az országban, s így a mezőgazdaságban a munkaerő-kereslet fokozódott. Míg 1905-ben jobbára csak a Dunántúlon voltak aratósztrájkok, addig 1906-ban a centrum a Délvidékre, a Bánságra tolódott át. A sztrájkok 24 vármegyére terjedtek ki, és összesen mintegy 50 ezren vettek bennük részt. A sztrájkolók a bérek emelését, jobb javadalmazást, az aratórész növelését követelték. Tekintettel arra, hogy a sztrájkok jelentős része sikeres volt, 1906 folyamán a mezőgazdasági munkabérek mintegy 20%-kal emelkedtek.

Ha a kormány a földmunkásszövetség feloszlatására nem határozta is el magát, az aratómozgalmak ellen teljes eréllyel fellépett. A belügyminiszter június 25-i körlevelében arra utasította a főispánokat, hogy a sztrájkolók ellen az 1898. évi „rabszolgatörvény" alapján járjanak el. A csendőrök nemegyszer szuronnyal és puskatussal akarták a „szerződésszegést" megakadályozni, az aratókat munkára kényszeríteni. Bevetették a tartalékmunkásoknak nevezett sztrájktörőket is, sőt arra is akadt példa, hogy fegyencekkel arattattak.

Az aratósztrájkokért az agráriusok elsősorban a szocialista agitációt tették felelőssé. Az OMGE 1906 májusában a földmunkásszövetség ellen erőteljesebb fellépést sürgetett. Darányi 1906. júliusi — az uralkodónak küldött — jelentésében „az agitátorok meg nem szűnő" működéséről ír.[11] Ezzel szemben tény az, hogy sem az 1906. májusi vizsgálat, sem a későbbi eljárások nem igazolták, hogy a szövetség vagy annak egyes csoportjai sztrájkokat szerveztek volna. Ennek ellenére a földmunkásszövetség sztrájkokkal kapcsolatos magatartása nem minősíthető egyértelműen elutasítónak. Figyelembe kell venni, hogy a szövetség alapszabály szerint legálisan nem foglalkozhatott sztrájkok szervezésével. A földmunkásszövetség mellett is működött azonban — az ipari szakszervezetekhez hasonlóan — szabadszervezet: Földmunkások Országos Szervező Bizottsága. Ez a testület esetenként feladatának tekintette a sztrájkok szervezését. Bizonyos esetekben maga a szaklap, a Világszabadság is indokoltnak minősítette a munkabeszüntetéseket, a sztrájkolók iránt pedig

[11] A magyar munkásmozgalom történetének válogatott dokumentumai. III. Bp. 1955. 467.

mindig szolidáris volt. Az országos szervező bizottság tagjainak tevékenysége, a szociáldemokrata sajtó sztrájkolókat támogató magatartása, egyszóval az egész szociáldemokrata agitáció kétségkívül hatott a sztrájkmozgalmakra.

Erős kölcsönhatás állott fenn a harcos agrármozgalmak és Áchim ekkortájt szerveződő demokratikus politikai mozgalma között. Áchim 1906 júniusának feszült légkörében erélyesen lépett fel az agrárproletárok mellett, ami az Áchim-ügyet a kormány számára ekkor elsősorban földmunkás problémává tette. A birtokos paraszti érdekeket képviselő politikust a nagy erejű agrárproletár mozgalom és saját veszélyeztetettsége arra késztette, hogy a szervező munkában jobban támaszkodjék az agrárproletariátusra is. Éppen napjainkban, amikor jobban megértjük az Áchim-mozgalom paraszti teljességének jelentőségét, szükséges nyomatékosan rámutatni arra is, hogy a „paraszti egység" érdekében Áchim igazában azért alkotott nagyot, mert a mezőgazdasági munkásság ügyét is mindvégig méltányolni és koordinálni tudta. Mindez közelítette a parasztpártot a szociáldemokráciához. Ezért került megfontolásra 1906 szeptemberében a parasztpárt csatlakozása a szocialistákhoz.

Időközben az OMGE köreiben lassan az a meggyőződés érlelődött meg, hogy a földmunkásszövetség szoros ellenőrzésével kell megoldani a nagybirtokok munkásproblémáját. Ezt a célt szolgálta a belügyminiszter november 9-i 122 000. számú körrendelete, amely a közigazgatásra ruházta a gyorsan szaporodó földmunkás alapszervezetek, csoportok közvetlen ellenőrzésének és felfüggesztésének jogát. Ez a körrendelet szilárdabb jogi alapot teremtett az egyletek elleni megtorlásokhoz. A rendelet a helyi munkásszervezetek engedélyezését és ellenőrzését a törvényhatóságok első tisztviselőjének hatáskörébe utalta, aki fel is oszlathatta a már működő csoportokat. Megtiltotta, hogy a szervezetek központjai vagy helyi szervezetek megállapodhassanak az igazságos bér kérdésében. Az egyesületek nem követelhettek tagjaiktól több tagdíjat, mint amennyit a belügyminiszter által jóváhagyott alapszabály megállapított. A szakegyletek alapszabályainak kifejezésre kellett juttatniuk, hogy tagjaik csak ugyanazon foglalkozásúak lehetnek. Ez utóbbi pont az ellen irányult, hogy a jobban szervezett szakmák segítséget adhassanak a fejletlenebbeknek.

A 122 000. számú körrendeletért Andrássynak erős jobboldali támadásokat kellett kiállnia. Dessewffy Aurél gróf, az OMGE elnöke nyilvá-

nosan is bírálta a belügyminiszter eljárását és azt megrovóan liberálisnak bélyegezte. Az agráriusok egy része ugyanis falun és városon egyaránt sztrájktörvénnyel kívánta orvosolni az állapotokat. 1906 szeptemberében és októberében a sztrájktörvény mellett tört lándzsát az OMGE nagyváradi gazdagyűlése, a Budapesti Kereskedelmi és Iparkamara és a sajtó nagy része. Ettől a törvénytől várták a munkás- és földmunkásszervezetek betiltását is. A sztrájktörvény ügye hivatalos szinten 1906 decemberében került le a napirendről, amikor a munkásság heves tiltakozása nyilvánvalóvá tette, hogy nem tűri el a sztrájkjog korlátozását.

A MUNKÁSSÁG ÉS A KORMÁNYZAT HARCA 1906 MÁSODIK FELÉBEN

A koalíció nem felejtette el, hogy a válság idején elsősorban a szociáldemokrata mozgalom akadályozta meg abban, hogy birtokába vegye az utcát, és korlátlanul uralkodjék a közvéleményen. A kormány helyzetének megszilárdulásával arányosan fokozta támadásait a szocialista és a demokratikus mozgalmak ellen. Ebben a hatalmi erőszak törvényes és önkényes eszközein kívül a nacionalista, a szocializmusellenes demagógiát és az általa támogatott „népi" szervezeteket is felhasználta. 1906 tavaszán ismét feltűnt Szikora Zoltán, az 1890-es évek elején tevékenykedő „nemzeti demokrata" irányzat egyik vezére, aki a kormányhű „hazafiság" útjára akarta téríteni a munkásságot. Szikora a kedvezőnek ítélt viszonyok között felajánlotta szolgálatait a koalíciós kormánynak: „hazafias" és valláserkölcsi alapon álló, kormányhű szervezeteket épít ki a mezőgazdasági munkásság körében. A Pest megyében elplántált magvak azonban a hatóságok buzgó ápolása ellenére — vagy éppen amiatt — nem bizonyultak életképesnek. Szikora még a szociáldemokrata mozgalom renegátjait sem tudta megnyerni, így nem rendelkezett a tömegmozgalmi munkához értő káderekkel. Kormányhűségre, mérsékletre intő felhívásai pedig — éppen 1906 nyarán — csekély visszhangra találtak a falvakban.

Némileg sikeresebb volt a keresztényszocialisták ugyanekkor fellendülő szervezkedése. Ők egyrészt sok helyütt a klérus támogatását is élvezték, másrészt nagyvonalúbb szociális demagógiát folytattak. A még erősebb szólampolitikát űző, a klerikalizmus nyűgétől, a „papszagtól" mentes

Mezőfi-féle ún. munkásvédő szövetség főleg nacionalizmusával, a szociáldemokrata párt megrágalmazásával tett szolgálatot a kormánynak. Szerepe nem volt mentes ellentmondásosságtól, hiszen reform-ellenzékieskedésével, a sztrájkmozgalmakba történt alkalomszerű belesodródásával a kormány és maga ellen is dolgozott. 1906 „szuronyos őszén" csaknem minden nagyobb sztrájkba beavatkozott a karhatalom.

A szociáldemokrata párt — alapvető érdekei forogván veszélyben — erélyesen kiállt a munkásérdekek védelmében, hogy megakadályozza a Bánffy-érához hasonló állapotok bekövetkezését. Június 21-én Szatmárnémetiben éppen azért tört ki az általános sztrájk, mert a gőzfűrészgyár sztrájkoló munkásainak ügyében eljáró helybeli párttitkárt a város főkapitánya letartóztatta. A munkásság együttes fellépésének hatására azonban a szociáldemokrata vezetőt szabadon bocsátották, és azok a munkások, akik az általános sztrájk megszűnte után — most már a bér- és munkaviszonyok megjavításáért — sztrájkban maradtak, jelentős eredményeket értek el. Lényegében hasonló okokból került sor június 25-én általános sztrájkra Karánsebesen, Lugoson, valamint Debrecenben. Debrecenben a pártvezetőség erélytelenségét rendszeresen bíráló Vágó Béla párttitkár letartóztatása váltotta ki a munkásság tiltakozó akcióját.

A szociáldemokrata párt az agitatív erejű, a politikai életben feltűnést keltő és a termelésben is bizonyos zavarokat okozó politikai sztrájkokkal nyomást akart gyakorolni a kormányra. A Népszava a lugosi, a karánsebesi és a debreceni általános sztrájkról írva megállapította, hogy a hatóságok önkénye, a letartóztatások, a gyűlésbetiltások ellen nincs más védekezési eszköz, csak az általános sztrájk. „Biztosítsák a munkások osztályjogát törvénnyel és nem kell érte harcolniuk többé... Juttassák szóhoz a proletariátust a parlamentben, és nem kell többé a *parlamenten kívül* megértetni magát úgy, ahogy lehet, bármi áron is."[12] Mint a későbbi események mutatják, a kormány az általános politikai sztrájkok hatására sem tett le a munkásság egyesülési és gyülekezési lehetőségeit korlátozó terveiről.

1906 nyarán és őszén a munkásság gazdasági mozgalmai is lendületesen folytatódtak. Június—július folyamán 4000 salgótarjáni bányász sztráj-

[12] Általános sztrájkok. *Népszava*, 1906. június 26.

kolt a napi 8 órás munkaidőért, a vasárnapi munkaszünetért, a bánásmód megjavításáért. A több hetes sztrájk szinte teljesen eredménytelenül végződött, csak a bányásztelepeken árusított élelmiszerek árának leszállítását sikerült elérni. Még ennyi sikert sem mutathatott fel az augusztus végén kitört és közel két hétig tartó petrozsényi bányászsztrájk, amelyben csaknem ötezren vettek részt. Követeléseik lényegében megegyeztek a salgótarjáni bányászokéval. A bányatársaság valamennyi követelést visszautasította. Az emiatt elégedetlenkedő román és magyar bányászok gyűlését csendőrség verte szét, és a nagyobb nyomaték kedvéért megkezdték a társulati lakásokból történő kilakoltatásukat is. Végül a sztrájkolók arra kényszerültek, hogy a régi feltételekkel munkába álljanak. Ez után a társaság nem kevesebb, mint 166 bányászt sztrájkra történt felbujtás miatt elbocsátott, 46 ellen pedig „magánosok elleni erőszak" címén bírói eljárást indíttatott. Jóllehet az objektív körülmények nem kedveztek a bányászsztrájkoknak, a két nagy, közel 10 ezer munkást érintő bányászmegmozdulás kudarca azt bizonyította, hogy a pártnak és a szakszervezeteknek nincs meg az ereje ilyen nagy mozgalmak rendszeres és jó megszervezésére. De hogy ilyen nagy tömegeket érintő bányászmegmozdulásokra sor került — a sikertelenség ellenére is — a szociáldemokrata agitáció fejlődését bizonyította.

Az 1906 nyarán és őszén lezajlott fővárosi bérharcok közül kiemelkedő jelentősége volt a légszeszgyárban lezajlott sztrájknak (július 2—5.). A mozgalmat, amelyben mintegy ötszázan vettek részt, az üzemben megindult keresztényszocialista szervezkedés elleni tiltakozás váltotta ki. A sztrájkot befejező tárgyalások kapcsán az igazgatóság — és ez jelentős siker volt — a vasmunkásszövetséget a munkások érdekeit képviselő szervnek ismerte el, a munkások viszont kötelezettséget vállaltak arra, hogy csak a szövetség beleegyezésével indítanak bérmozgalmat.

1906 őszén — főleg a fővárosi gyárakban — egész sor sikeres sztrájk zajlott le. Más volt a helyzet a villamosvasutak dolgozóinak október—novemberi sztrájkjánál. A közlekedési dolgozókkal szemben ezúttal is erőszakos hatósági intézkedések érvényesültek. A rendőrség a sztrájktanyát feloszlatta, a dolgozókat pedig arra kötelezte, hogy mind a szakszervezetektől, mind a szociáldemokrata párttól tartsák távol magukat.

Az 1906. évi sztrájkmozgalmak mérlege végeredményben pozitív. A sztrájkok száma (652) jelentősen túlhaladta az előző évit (346), igaz,

koncentráltságuk elmaradt az előző éviek mögött: a résztvevők száma (67 ezer) ezért nem sokkal több mint 1905-ben (58 ezer). Az elért eredmények sem megvetendők. Mintegy 65 ezer munkásnak sikerült munkaidejét átlagosan egy órával megrövidítenie. Csaknem 80 ezer munkás ért el átlagosan évi 83 korona béremelést. A kivívott béremelés bizonyos fokig és időlegesen ellensúlyozta azt a drágulási folyamatot, amely az első világháború előtti évtizedben zajlott le. Figyelemre méltó, hogy 1906 folyamán új szakszervezetek kezdték meg működésüket (a vasutasok, a vegyészeti munkások, a textilesek és a magántisztviselők szakszervezete). Tehát új, nagy fontosságú munkáskategóriák kerültek a szervezkedés áramába; megkezdődött az értelmiségi szakszervezetek létrehozása is. Mindazonáltal ezeket az eredményeket a párt defenzív jellegű harcokban, a megerősödő hatalom sorozatos támadásaitól zaklatva érte el.

A kormány és a helyi hatóságok támadása 1906 végén—1907 elején bontakozott ki. Ezekben a hónapokban számos szakszervezeti csoportot feloszlattak, illetve felfüggesztettek, többek között a földmunkásszövetség mintegy 400 helyi csoportját. 1907 első felében összesen több mint száz szakszervezeti csoport működését tiltották be, illetőleg tették lehetetlenné. A kormány 1906. évi munkásellenes politikájának sikerei közé tartozott, hogy az aratósztrájkok erőszakos bénításával biztosította az aratás nagyobb zökkenő nélküli lefolyását; jogilag is előrelépett a szocialista szervezkedés elleni küzdelemben, szétverte a földmunkásszövetség és a szakszervezetek számos csoportját és szervezetét, megfosztotta Áchimot a képviselői mandátumtól, erőszakot alkalmazva letompította a nagy ipari sztrájkok politikai élét; a személyes meghurcolásokkal pedig lazítani tudta a mozgalmak sorait. A Bánffy-féle és a koalíciós kormányzat megtorlásait sok szál fűzte egybe. A Wekerle-kormány a Bánffy-korszak törvényei és rendeletei alapján járt el, Darányi pedig a személyes folytonosságot képviselte. A korabeli munkásmozgalom az azonosságot vette észre és emelte ki a szabadelvű párti és a szabadelvű párt-ellenes két kormányzat eljárásából. A Bánffy-féle és a koalíciós elnyomás erőszak-ikersége árnyalatokban jelentősen különbözött egymástól. Bánffynál az erőszak sokkal nyíltabban reakciós jelszavakat hirdető politikába volt beágyazva. A koalíciónak — a mozgalmak nagyobb nyomása alatt — szociális és demokratikus jelszavakkal vagy részben ilyen elemeket tartalmazó intézkedésekkel már álcáznia is kellett eljárását.

Az 1906. esztendő nagyszabású munkás- és agrármozgalmai nagy hatást gyakoroltak a kormányzatra. 1906 végleg szertefoszlatta azt a karhatalmi önhittséget, amely a szocializmust viszonylag könnyen elnyomható jelenségnek tartotta. A tanulságot, amelyet ekkor a legkülönbözőbb helyeken levontak, a debreceni főkapitány egyik jelentése összegezte a legkifejezőbben: „A szakegyleteket — melyek ma már pénzben és emberben milliókkal rendelkeznek —, nemhogy egy alföldi város rendőrsége, de az ország bármely rendőrsége sem volna képes megrendszabályozni."[13] S falun sem alakult másként a helyzet. A sztrájkmozgalmat üggyel-bajjal elfojtották, de teljes bosszúállásra már nem gondolhattak. „Bizony nagy hatalmasság ma a szocialista uraimék — írta a Köztelek a földmunkás-szervezkedéssel kapcsolatban —, akikkel még a nagyok minisztériumának sem tanácsos ujjat húzni."[14] A reakció 1906—1907-ben ezzel a furcsa kisebbségi érzéssel győzedelmeskedett.

A KORMÁNY MUNKÁSPOLITIKÁJA 1907 ELSŐ FELÉBEN ÉS A BIZTOSÍTÁSI TÖRVÉNY

1907 folyamán az ipari sztrájkmozgalom lassan, az agrármozgalom erőteljesebben visszaesett. Az osztályküzdelmek középpontjába mindinkább a kivívott szervezkedési jog és a kiépített szervezetek megvédése került. A védekezés közepette a munkásság harci hangulatát az orosz forradalom ekkortájt sem elenyésző hatása, az általános választójog alapján lebonyolított ausztriai választások buzdító eredménye és néhány újabb országos hírű ipari sztrájk kedvezően befolyásolta. A nagyszabású egyletrombolás ellenére a szakszervezeti tagság száma nem zuhant meredeken vissza. A vas- és fémmunkásszövetség taglétszáma 1907 végén nagyobb volt, mint 1906 júniusában. Az adatok ismeretében óvatosabban kell megítélni a hatósági hadjárat katasztrofális következményeit ecsetelő egykorú szociáldemokrata véleményeket. A kormány aggódása nem szűnt meg, ami szociális reformok bevezetésében is kifejezésre jutott. Így került

[13] Párttörténeti Intézet Archívuma. Debreceni polgármesteri iratok. Biz. 1906. 3249.

[14] R[UBINEK] GY[ULA], Egyről-másról. *Köztelek*, 1906. június 25.

a parlament elé az 1906 júniusa óta előkészítés alatt levő munkásbiztosítási javaslat. Erről utólag a szocialisták is megállapították, hogy bizonyos haladást jelentett. A szociáldemokratáknak főleg a betegpénztárak irányítása, vagyis a politikai probléma okozott gondot.

1907 áprilisában a kormány életbe léptette az ipari és kereskedelmi alkalmazottak betegség és baleset elleni biztosításáról szóló törvényt. Ebben a biztosítottak körét jelentősen kiterjesztette, a segélyek összegét növelte és mint új ágat, bevezette a baleset elleni biztosítást. Ugyanekkor mind a járulékfizetés, mind az önkormányzati képviselet vonatkozásában kimondotta a munkáltatók és a munkások paritását. (Addig a munkáltatók egyharmados arányával szemben a munkásoknak kétharmados többségük volt.) A törvény a munkás betegsegélyező és balesetbiztosító pénztárak feletti ellenőrzést a kereskedelemügyi miniszternek alárendelt Állami Munkásbiztosítási Hivatalra bízta, és így az egész intézményt — önkormányzati jellegét csorbítva — állami felügyelet alá helyezte. Az érintett tőkés vállalkozók egy része más megfontolásokból kifogásolta a törvényt. A vidéki kamarák éveken keresztül nyugtalankodtak a biztosítási reform miatt. A kormány javaslata az európai biztosítási törvények után kullogott, de olyan friss megoldásokat is átvehetett, illetve kidolgozhatott, amit némely fejlett ipari ország még nem rendezett törvényes szinten. Az előremutató változtatások jó része azonban éppen a szocializmus elleni eredményesebb küzdelmet szolgálta. A szociáldemokrata párt ezért adta ki 1907 tavaszán az új törvényjavaslat, majd a törvény gyökeres revíziójának jelszavát. E küzdelemben a pártnak sikerült megtartania, illetve megszereznie a helyi biztosítópénztári állások többségét. A koalíció botrányosnak tartotta ezt a helyzetet és 1908—1909-ben meghirdette a biztosítási törvény jobboldali revízióját, újabb törvény előkészítésével. A tőkések és a kisiparos mesterek ellenállása gyakorlatilag már eddig is fékezte az elfogadott törvény végrehajtását. A GYOSZ 1908 novemberében követelte a friss törvény neki tetsző módosítását. Néhány év múlva, a munkapárti kormányzat a biztosítás ügyében ezt a politikai alapirányzatot követte. Tisza tovább korlátozta, majd a háború kezdetén teljesen felszámolta a pénztárak autonómiáját.

AZ 1907. ÉVI VASÚTI PRAGMATIKA ÉS A HORVÁT OBSTRUKCIÓ

Annak ellenére, hogy a függetlenségi párt régóta erős támasszal rendelkezett a vasutasok körében, 1905—1906-ban meggyorsult a szocialista befolyás alatt álló vasutasmozgalom fejlődése. 1906 és 1907 fordulójának néhány hónapja alatt a koalíció befolyása a vasutasmozgalomra erősen megcsappant. A vasutasok korábbi illúziói is visszaütöttek a kormányra. Az erjedés az ún. szentkoronás szövetségben erőteljesebb, a mozdonyvezetők szövetségében gyengébb volt. A folyamat fontos részét alkotta a koalíciós tömegbázis megbomlásának. A vasutas egyletháború és a sztrájkelhárítás fő eszköze a törvényhozás lett. A kereskedelemügyi minisztérium 1907 áprilisában a maga szája íze szerint sietősen tető alá hozta két vasúti törvényjavaslatát; a főleg 1904 óta követelt fizetésrendezés és a vasúti pragmatika javaslatát.

„A Magyar Királyi Államvasutak évi fizetéssel bíró alkalmazottai illetményeinek rendezéséről" és „A vasúti szolgálati rendtartásról" szóló ikertörvény végre tételesen szabályozta a vasutasok kötelezettségeit és jogait, valamint intézményesen javította anyagi helyzetüket. A szerény mértékű fizetésemelést azonban összekapcsolta a vasúti dolgozók politikai megkötésével. Szigorúan tiltotta a vasutasok szervezkedését, általában sztrájkban és politikai szervezkedésben való részvételét. A miniszteri tanács 1907. május 2-án hozzájárult, hogy a pragmatikát a magyar szolgálati nyelv Horvátországra történő kiterjesztésével is megterheljék. E „horvát paragrafus" ellenére a pragmatika egészének kidolgozását és beterjesztését elsősorban nem a nyelvi művelődési megfontolások indokolták. A szociáldemokraták határozottan elítélték, a függetlenségi ellenzék egy része pedig ellenszenvvel fogadta a vasutasok politikai korlátozását. Mégis gyorsan el lehetett volna fogadtatni a törvényt, ha a „horvát paragrafus" nem váltja ki a horvát képviselők obstrukcióját. A kormány 1907 júliusában puccsszerűen, alkotmányjogi precedensszámba menő felhatalmazási törvénnyel fogadtatta el a javaslatot, de azt azonnal nem merte teljes szigorral alkalmazni. A vasutasok országos szövetségét átmenetileg megmentette a munkásmozgalom 1907 nyarától felívelő választójogi mozgalma. Ettől az időtől azonban a megmaradt vasutasmozgalom még szorosabb kapcsolatba került a szociáldemokrata

párttal. Ugyanakkor a pragmatika mintegy intézményesítette a mozgalom elmaradását az egész munkásmozgalom keretében. A pragmatika végrehajtásának vasutas ága csak 1908 végén zárult le hosszabb időre. Nem így a horvát ágazat. Az érvénybe lépett törvény ellenére a „horvát paragrafus" megváltoztatásáért évtizedes harc kezdődött.

A „horvát paragrafus" kikényszerítésének egyik oka az volt, hogy 1906 második felében és 1907 elején a magyar kormány még jobban elfordult a fiumei rezolúció idején követett irányvonalától. A magyar—horvát gazdasági ellentétek egyébként is kiéleződtek, a kormány „erőskezű" horvát politikával igyekezett kedvezni a nacionalista függetlenségi párti ellenzéknek. Ámbár a két koalíció kapcsolata romlott, 1907 elején még a régi együttműködés mozzanatai is tarkították érintkezésüket. Az 1907. február 8-i Josipovich-féle memorandum a szabadelvű párti kormányok súlyos megrovásából indult ki, és viszonylag számottevő engedményeket javasolt a horvátok részére. Reformterve hatvanhetes jellegű volt. Noha a horvát—szerb koalíció igényei már túlterjedtek a memorandum elképzelésein, ezt a tervet a kereskedelmi minisztériumban elkészült vasúti pragmatika a magyar kormánytöbbség oldaláról buktatta meg, Wekerle, Andrássy és Kossuth Ferenc kezdeményezésével. Akciójuk az osztrák kormány 1906 őszétől beindított délszláv offenzíváját követte. A függetlenségi párti ellenzék még a „horvát paragrafusu" is kevesellte és jobboldalról bírálta a kormányt. A pragmatika képviselőházi vitája a horvátokat ismét közelítette a magyarországi nemzetiségi pártokhoz. 1848 óta nem alakult ki ilyen szoros együttműködés a horvát és szlovák politikusok között. Hodžán keresztül a horvát koalíció kapcsolatokat talált Ferenc Ferdinánd körével, ami még értelmetlenebbé tette a Supilo ellen felhozott szélsőséges vádakat.

Főleg a horvát koalíció hibájából, de a szociáldemokrata párt kezdeti téves helyzetértékelése miatt is, kevéssé használták ki a horvát ellenzéki pártok és a munkásmozgalom szorosabb összefogásának felkínálkozó lehetőségét. A képviselőházi szabályokhoz és szokásokhoz ragaszkodó Justh Gyula több ízben a horvátoknak kedvező álláspontot foglalt el, noha nincs tudomásunk arról, hogy a képviselőház elnöke már akkor nemzetiségpolitikai érvekkel is alátámasztotta volna alkalmi kiállásait.

A Pejačević helyébe 1907 júniusában kinevezett Rakodczay Sándor bánt a kezdet kezdetén harsány, erőszakos fellépés jellemezte. 1907 végére

kényszerűen engedékeny látszatú politikára igyekezett áttérni. A közben kirobbant zágrábi tüntetések mögött már nem annyira a horvát—szerb koalíció, mint a Starčević-párt állt. A magyar szociáldemokrácia nagy energiával karolta fel a horvát koalíció nyelvharcának ügyét. Mocsáry és még néhányan a függetlenségi ellenzéken is szót ejtettek a horvátok érdekében. A horvát koalíció 1907 derekán szakadt el végleg a magyaroktól. A horvát koalíciónál gyorsabban bomlott meg a magyar koalíció, nem utolsósorban a horvátokkal támadt konfliktus miatt. A horvát—szerb pártszövetség elfordulása a magyartól az utóbbi tömegbefolyását is erőteljesen érintette.

A LEX APPONYI

A nehézségeket növelte, hogy a nyelvi magyarosítás politikáját szélesebb körűen is felújították. A magyar polgári történetírás tagadta, hogy az Apponyi-féle iskolatörvényeknek közük lett volna a nemzetiségi elnyomáshoz, vagy szépítette annak következményeit. Az egykori nemzetiségiek polgári történetírása több esetben eltúlozta az általa jogosan megbélyegzett törvények kihatását. Az iskolatörvények egyik életre hívó oka társadalmi természetű volt. A magyar és nem magyar tanítók szocialista és polgári radikális irányban fejlődő mozgalmai nagy szerepet játszottak a beterjesztés időzítésében. 1906 végén és 1907 elején a tanítómozgalom következtében ellentétek támadtak a nemzetiségi és a magyar egyházak és saját tanítóik között. Az 1907. évi iskolapolitikai törvényjavaslatok a dualista rendszer évtizedes gyakorlatának szerves folytatásaként nyertek megformálást és elfogadtatást. A kormányzat nemzetiségpolitikai okokból óhajtotta a felekezeti iskolák államosítását, de ehhez nem rendelkezett megfelelő anyagi eszközökkel. Így a felekezeti iskolák „pártfogásának", állami ellenőrzésének gondolata vált a javaslatok alapeszméjévé. A függetlenségi párt nagy része sovinisztább politikát követelt, de a koalíciós kormányon belül kezdetben fellépő két tendencia közül az Alkotmánypárt és szorosabb szövetségesei által képviselt óvatosabb, a szabadelvű párti hagyományhoz illeszkedő, szintén soviniszta irányvonal győzedelmeskedett. A Lex Apponyi a szabadelvű párt 1904. évi Berzeviczy-féle tervezetéhez kapcsolódott. A különbségek közé tartoztak többek között a szigorúbb büntető rendelkezések.

Az 1907. évi iskolatörvényeknek voltak pozitív rendelkezései is: szélesebb körben bevezették az ingyenes elemi népoktatást és felemelték a tanítók fizetését, de ezekkel az intézkedésekkel — a magyarosítás érdekében — egyúttal anyagi kényszert is gyakoroltak a községi és a felekezeti iskolákra. Az államnyelv tanítását minden modern állam megköveteli, ám az Apponyi-féle törvények ezen a téren túlságosan magas követelményeket állítottak fel: négy év alatt a magyar nyelv szóban és írásban való teljes elsajátítását. Az ingyenes oktatás mellett a nemzetiségi iskolák nagyobb része nem tudta megadni a tanítóknak a törvényben előírt magasabb fizetést, így kénytelen volt államsegélyért folyamodni. Az államsegély feltétele pedig „a kifogástalan hazafias állampolgári nevelés" volt: a magyar nyelvet a minisztérium által megszabott óraszámban kellett tanítani, államilag kiadott tankönyveket kellett használni, s minden tantárgyat úgy kellett oktatni, hogy a magyar nemzethez való tartozás tudatát erősítsék a tanulókban. A törvény ebben a tekintetben széles körű ellenőrzést és fegyelmi hatáskört biztosított az államnak a fizetéskiegészítést élvező nemzetiségi tanítók felett. Ennek alapján a törvényt követő években a fegyelmi eljárások százait indították meg. A tanítók fizetésemelése és az elemi iskolák ingyenessé tétele a törvényeknek nem lényegi, csak járulékos eleme (az ingyenesség kimondása korábbi rendelkezések miatt amúgy is jórészt formális jellegű volt). Ferenc József jóváhagyta a javaslatokat, bár azok túlzott nemzetiségpolitikai kiélezettsége miatt elégedetlen volt. A magyar egyházak, egyházi autonómiájuk érdekeit is alárendelve, támogatták a kormányt.

A Lex Apponyi ellen az egyházak közül a román görögkeletiek tiltakoztak a leghevesebben. Mivel a fizetésemelést nem helyeselték, tanítóikkal is szembekerültek, ami gyengítette ellenállásukat. A tiltakozó jellegű sajtóhadjáratokban és utcai demonstrációkban a román nemzeti mozgalom járt elöl, tanítóik azonban viszonylag csekély szerepet játszottak akcióikban. A szlovák területeken működő egyházak szlovák főpapjai, illetve lelkészei a románokénál és szerbekénél lanyhább ellenállást tanúsítottak. A szlováklakta vidékeken nem rendeztek gyűléssorozatot. A szlovák tanítók többsége cselekvő módon nem helyezkedett szembe a javaslatokkal. A szerbek tiltakozó mozgalma hatásfokát tekintve közbülső helyet foglalt el a szlovákok és a románok között. A Szerb Radikális Párt minden áron kerülni igyekezett a keményebb összecsapást a kormánnyal.

A szerb mozgalom „románosˮ eleme volt a görögkeleti szerb egyház fellépése a javaslatok ellen, valamint a nagybecskereki és nagykikindai népgyűlés.

Az Alkotmánypárt és a Néppárt egyhangúlag elfogadta a Lex Apponyit. A függetlenségi párt vezetői — köztük Justh Gyula — támogatták a kultuszminisztert, csitították ultrasoviniszta párttagjaikat. A függetlenségi politikusok közül ismét Mocsáry volt a „fehér holló", aki ezúttal is elítélte a magyarosító iskolapolitikát. A Mezőfi-mozgalom pártolóan propagálta a javaslatokat. A polgári radikálisok a fizetésemelés mértéke és az antiklerikalizmus szemszögéből meggyőzően bírálták Apponyi törvényeit, de hosszú ideig egyoldalúan tartózkodtak a bennük foglalt nemzetiségpolitikai tendencia szemügyre vételétől, megfelelő bírálatától. A klerikalizmus problémájának egyoldalú és szinte kizárólagos hangsúlyozása jelentkezett a szociáldemokrata párt első nyilatkozataiban is, azzal a különbséggel, hogy a munkásmozgalom hamarabb váltott át a törvények nemzetiségpolitikai lényegének kritikai taglalására, mint a polgári radikálisok.

Az 1907:XXVII. tc. életbe léptetésének első gyakorlati következménye a nemzetiségi tanítók ellen irányuló fegyelmi vizsgálatok sorozata volt. A zaklatások érintették a magyar nemzetiségű tanítókat is. A kampány nagyjából 1910 végéig tartott. A törvényt a kisebb ellenállású kárpát-ukrán, szlovák, illetve szerb területeken általánosabban, hatásosabban hajtották végre. A románlakta területek mozgalmai és egyéb tényezők miatt ott a törvény végrehajtása kevésbé járt maradandó hatással. A román iskolák számának csökkenése 1907 után erőteljesebb, mint annak előtte, a Lex Apponyi azonban távolról sem vezetett a román iskolák felszámolására. A szlovák nyelvű iskoláztatás ügye nagyobb sérelmet szenvedett, anélkül hogy a szlovák nyelvű oktatás teljesen elenyészett volna. Az iskolahiány, az analfabetizmus egyébként is szoros határok közé szorította az iskolapolitikai akciót.

A Lex Apponyi következtében jelentős mértékben csökkent a nemzetiségi iskolák száma. Az 1899. évi 6000 iskolával szemben 1914-ben már csak 3321 iskolában folyt nem magyar nyelvű oktatás, az összes iskolák 20%-ában. Különösen a szlovák és a kárpát-ukrán iskolák száma csökkent gyorsan e másfél évtized alatt. 1914-ben a nem magyar nyelvű tankötelesek csak 35%-a járt a saját nyelvén oktató iskolába. Csak az

erdélyi szászok rendelkeztek saját középiskolákkal, a románoknak 6, a szerbeknek egy gimnáziumuk volt, a szlovákoknak és a kárpát-ukránoknak pedig egy sem.

Az iskolai magyarosítás látszateredményeket produkált. Az államnyelvet az elemi iskolákban kevés nemzetiségi diák tanulta meg; 1910-ben a nem magyar anyanyelvű lakosságnak csak 22,5%-a beszélt magyarul, főleg a vegyes lakosságú területeken. A magyar nyelv tanításának erőltetése viszont megnehezítette, hogy a nemzetiségi tanulók — különösen az amúgy is alacsony színvonalú községi és felekezeti iskolákban — alapos tárgyi ismereteket szerezzenek. Ez az iskolapolitika hozzájárult a nemzetiségi, különösen a román és a kárpát-ukrán tömegek kulturális elmaradottságához. A nagyszabásúra tervezett, erőltetett asszimiláció csődöt mondott, ellenmozgalmat váltott ki. Mindenekelőtt a század eleji magyar kormányok egymásra hagyományozott nemzetiségpolitikai irányvonala szenvedett ezúton vereséget.

A KOALÍCIÓS KORMÁNY NEMZETISÉGPOLITIKAI KONFLIKTUSAI 1907-BEN

A művelődés területénél erőteljesebben jelentkeztek a nemzetiségi problémák a közigazgatás és a pártsajtó tevékenységével kapcsolatban. A kormányzat 1907 elejétől kezdve hatóságain keresztül tudatosan megszorította a nemzetiségi vidékek kormányzatának csavarjait. Más oldalról a nemzetiségi mozgalmak modernizálódása, tömegesebb jellege is élezte az ellentéteket. A sajtóperek hullámának kiszélesedésén kívül, 1907 tavaszán a képviselőházban tettlegesen nekitámadtak Alexandru Vaida-Voevod román képviselőnek.

1907 augusztus végén a honvédség a pánádi román lakossággal szemben használta fegyverét. E „pánádi vérengzésért" a magyar szocialista sajtó a kormányzatot tette felelőssé. 1907 második felében a közigazgatási konfliktusok súlypontja a védtelenebb szlovák területre helyeződött át. A szlovák mozgalmak központjává ez időben Turócszentmárton helyett Rózsahegy és vidéke vált, a szlovák munkásmozgalom egyik erőssége. A szlovák mozgalom politikai aktivitása 1907 őszén érte el csúcspontját, a választójogi mozgalom fellendülésével párhuzamosan. Az utóbbiba be-

kapcsolódva a szlovák néppárt 1907 szeptemberében népgyűlések sorát készítette elő. Október 10-én megmozdult Rózsahegy és környékének népe. Az ottani tüntetésbe mintegy három és félezer ember kapcsolódott be. Rózsahegy környékének specialitása volt, hogy itt még az októberi általános sztrájk után fokozódott a tömegek izgalma. A mozgalom kezdett túlcsapni a szlovák vezetők elképzelésein; Hodža már felajánlotta, hogy a kormány és a tömegek között közvetítve segíti lecsillapítani a lázongókat. Az ellentétek Rózsahegy egyik Csernovának nevezett részében éleződtek ki leginkább. 1907. október 27-én a templom felavatását az összegyűlt tömeg meg akarta akadályozni. A hatósági erőszakoskodás nyomán ekkor került sor összeütközésre, majd fegyverhasználatra.

A „csernovai vérengzést" kiváltó összecsapás mind a hatóságok, mind pedig az ottani lakosság — tekintélyes mértékben a munkásság — oldaláról ösztönös jellegű volt. A konfliktusnak egyik oldalon sem volt tudatos megtervezője. A nemzetiségi vezető politikusok (Hlinka, Hodža) nem voltak a helyszínen. 1907 folyamán vérengzésre általában éppen ott került sor, ahol a helyi hatóságok hirtelen támadt spontán tömegmozgalommal találták szembe magukat. A történeti irodalom gyakori beállításától eltérően a rózsahegyi fejleményekben a szociáldemokrata párt és a Hodža-mozgalom is érdekelve volt. E vidék népmozgalma nem tekinthető csupán a szlovák néppárt Hlinka nevéhez kapcsolódó szervezkedésének. Hlinka egyébként jelentős előzetes propagandamunkája ellenére sokkal inkább haszonélvezője, mint hőse volt a csernovai eseményeknek. Az egymással viaskodó magyar és szlovák polgári történetírás találkozott abban a hibás beállításban, hogy — különböző előjelekkel — Hlinkát tette meg Csernova nagy „megrendezőjének".

Csernova kedvezőtlen visszhangja a koalíciós kormány legnagyobb nemzetiségpolitikai veresége. Björnson norvég író még a nagy konfliktus bekövetkezése előtt viszonylag reálisan, a magyarok érdekeit is számba véve óvott a szélsőséges nemzetiségi politikától és Apponyi Albertet ostorozta. Az osztrák kormány hatásosan támogatta a magyar koalíció álláspontját. A csernovai események későbbi taglalásában a nemzetiségi lapok — hibásan — általában elhagyták a tömeg magatartásának részletezését. Ezzel szemben a kormánysajtó egyoldalúan a tömeg „agresszivitását" hangsúlyozta.

A „DERESTÖRVÉNY"

A kormány, illetve az OMGE vezető köreinek földmunkás-politikájában 1907 elején a határozottabb közigazgatási fellépést elváró, de körültekintő reformirányzat vált uralkodóvá. A falu nincstelenjeinek ez idő tájt még mindig felfelé ívelő szervezkedése kényszerítette ki az események ilyen alakulását. 1907 január—februárjában cselédmozgalmak zajlottak le. A cselédek téli, tavaszi forrongásának szerepe volt a cselédtörvény végső megfogalmazásában és beterjesztésében. A hatósági jelentések a szocialista hatás erősödését jelezték az agrárproletár-mozgalmakban. Ebben a légkörben érkezett Magyarországra 1907 március derekán a romániai parasztfelkelés kibontakozásának híre. A Monarchia közös kormányzata katonai, diplomáciai és politikai megelőző intézkedéseket tett. Andrássy belügyminiszteri minőségben rendelkezett ebben az ügyben, a Szerémségben kitört magyarországi parasztzavargások hatása alatt.

A romániai parasztfelkelés ellen a magyar kormány is az oroszországi forradalom benyomása alatt lépett fel. A szociáldemokrata párt e napokban bátrabban tevékenykedett a falun, a földbirtokosok pedig megriadtak. A fővárosi polgári liberális körök ellentmondásos módon, de demokratikus elemekkel tarkítva bírálták a román kormány eljárását. A szociáldemokrata párt mellett különösen Áchim parasztpártja foglalt határozottan állást a román kormánnyal szemben. A felkelés értékelésének árnyalataival a baloldali mozgalmak is birkóztak. Nem tekinthető teljesen véletlennek, hogy Áchim népegylete ellen a felkelés hírének napjaiban lépett fel ismét a kormányzat. A törvényjavaslat 1907. április 4-i beterjesztését meggyorsította a romániai események híre. Az agrárproletár-mozgalmak gyengülésében az alkalmazott erőszak foka mellett a közigazgatási-kormányzati ráhatás „kifinomulásának", a rossz termésnek és a falusi munkások politikai iskolázatlanságának is szerepe volt.

A régi, 1898. évi mezőgazdasági munkásokról szóló törvény nem szabályozta még a cselédsztrájk esetét, s nem döntött világosan a gazdaságilag ugyan kevéssé értékes, de politikai kérdéssé növő robotmunka ügyében. Hét év múlva a falu mozgalmaiban a földbirtokosok szemében a cseléd nőtt kulcsfigurává. A cselédtörvény 1906-ban az ipari sztrájktörvény előkészítésével párhuzamosan „mezőgazdasági munkavédelmi törvény"

néven kezdett kialakulni. 1906 ősze helyett azonban csak 1907 elején forogtak gyorsabban a törvényelőkészítés gépezetének kerekei. A javaslat bizonyos kedvezményei (a robot eltörlése s más könnyítések; a gazdasági munkáslakásokról szóló, hozzácsatolt ikertörvény), illetve reakciós rendelkezései a politikai élet egészen eltérő rétegeiben is vihart keltettek és különféle ellentéteket támasztottak. A földbirtokosok legkonzervatívabbjai elítélték Darányi „szociális irányzatát". A kis- és középbirtokos körökből is sorozatosan tiltakoztak az új törvény által követelt többletkiadások miatt. A szabadelvű politikai irányzatokhoz tartozó politikai indulatok is tüzeltek a törvény jobboldali bírálatára. Ez sokszor megtévesztően patriarchális színezetű volt, a javaslat rendőri jellegét emlegette. Az OMGE hivatalos álláspontja törvénypárti volt, bár igyekezett egyeztetni a földbirtokos állásfoglalásokat. A szociáldemokrata párt hatásos küzdelemben védelmezte az agrárproletariátus anyagi és politikai érdekeit. Nem annyira a részletekre, mint inkább a javaslatok elavult jellegére összpontosított. Annak mutatta be, ami elsősorban volt, a cselédmozgalom elfojtójának, gúzsbakötési kísérletének. De az egykorú szociáldemokrata és radikális értékelések bizonyos történelmi sematizmussal, Werbőczyre való hivatkozással fogyatékos ítéletet nyújtottak. Noha a törvény alapszínezetét a feudális maradványok határozták meg, az 1907:XLV. tc. egyik sajátszerűsége éppen az volt, hogy a cseléd jogviszonyait kapitalista alapokon, a földbirtokosoknak megfelelő módon rendezte. A robot eltörléséhez kapcsolódó tipikusan tőkés megfontolások, a polgári szociálpolitika megjelenése, a modern szerződési jog alkalmazása, a munkabér újszerű normalizálása összefonódtak a törvényben a földbirtok konok védelmével.

A „derestörvény" ellen polgári irányzatok is felemelték szavukat. A tiltakozás szellemét főleg a polgári radikálisok és a demokrata pártiak sugározták szét az értelmiségi rétegekben. A függetlenségi pártban tekintélyes tábora volt azoknak, akik — mint Ugron csoportja — a régi törvényeket védelmezve, konzervatív indokokból elutasították az új javaslatot.

A függetlenségi párt cselédtörvényt kritizálóinak másik, Nagy Györgyhöz kapcsolódó csoportját inkább demokratikus megfontolások vezették, érvelésük azonban eklektikus jellegű volt. Zselénszky köre, vagyis a szabadelvű politikai irányzatú agráriusok, Ugronék indokaiból is merítettek.

A képviselőházban Mezőfi és a nemzetiségi képviselők is tiltakoztak. A Néppárt részéről a szociális reform gondolatát felkaroló, a hazai keresztényszocializmus megalapozásában vezérszerepet játszó Giesswein Sándor szólalt fel a javaslat ellen és indítványozta módosítását. A képviselőházban lezajlott eszmecsere egyébként nagyjában-egészében a kormány irányvonalához igazodott. Az elfogadott törvény 1907 tavaszának „deresgondolattól" megérintett valamennyi törvénye közül a legszigorúbb büntető rendelkezéseket tartalmazta.

1907 novemberében lépett életbe a gazda és a gazdasági cseléd közötti jogviszony szabályozásáról szóló törvény. Bizonyos jogokat biztosított a mezőgazdasági cselédeknek is: megfelelő élelmezést, elszállásolást, a gazda terhére történő betegellátást. Ugyanakkor kimondta, hogy a gyermekeket már 12 éves korukban el lehet szerződtetni cselédnek, és a „kiskorú cseléd 18 éves koráig a gazda házifegyelme alatt áll". A törvény csorbította a cselédek költözködési jogát, és kimondta, hogy „a cselédnek nincs joga a gazda beleegyezése nélkül ...a megengedett időn túl a gazdaságból elmaradni".[15] Teljesen meg akarta szüntetni a mezőgazdasági cselédek szervezkedési szabadságát, kimondva: ha a cseléd meghatározott időszakban nem áll szolgálatba, a gazda megkeresésére az első fokú hatóság köteles szolgálati helyére karhatalommal előállítani. Továbbá 60 napi elzárással és 400 koronáig terjedő pénzbírsággal sújtotta a cselédet, ha az sztrájkot szervez; a sztrájkban való részvételt pedig 10 napi elzárással és 1000 koronáig terjedő pénzbírsággal büntette.

A cselédtörvény végrehajtása közben a földbirtokos ellenzék fokozatosan lehiggadt: rájött a cselédvédő rendelkezések kijátszásának lehetőségeire. A törvény alapján 1907-ben a hivatalos statisztika szerint 1700 személyt büntettek meg. A büntetések száma később növekedett: 1910-ben megközelítette a háromezret. A munkapárti kormányzat tehát messzemenően felhasználta a több politikusa által 1907-ben még elítélt cselédtörvényt. Az 1907 : XLV. tc. büntető rendelkezései jobban elérték céljukat, mint a munkásbiztosítási törvény megfelelő rendelkezései. Ugyanakkor a cselédtörvény szociális engedményei a többi koalíciós törvényhez viszonyítva következetlenebbül valósultak meg.

[15] Magyar Törvénytár. 1907. évi törvénycikkek. Bp. 1918. 457. és 462.

A „derestörvény" mégsem volt alkalmas a kormány tömegbázisának növelésére, sőt több irányban hozzájárult fokozatos elszigetelődéséhez. A gazdasági cselédlakásokról szóló törvény alapján a koalíciós kormány ideje alatt mintegy 3200 munkásház létesült támogatással, ami elmaradt a tervezettől és még inkább a bérescsaládok szükségleteitől. A harmadik agrárjavaslat, a mezőgazdasági érdekképviseletről szóló törvény ügye megfeneklett: a földbirtokosok nem vállalták a fenntartáshoz szükséges önmegadóztatást, féltek szervezeteik államosításától is, s el akarták hárítani a nemzetiségek, a birtokos parasztság, illetve nem utolsósorban a szocialisták politikai térnyerését.

3. A KOALÍCIÓ VÁLSÁGÁNAK KEZDETEI ÉS AZ 1907. ÉVI KIEGYEZÉS

ELLENZÉKI MEGNYILATKOZÁSOK 1906–1907-BEN

Bármennyire összefűzte is a szocialista és demokratikus mozgalmak elnyomása s a sovinizmus a magyar uralkodó osztályok kormányzó pártjait, együttműködésük mégsem volt harmonikus. A koalícióban különösen a függetlenségi párt került ellentmondásos helyzetbe. A párt egy hatvanhetes jellegű kormányban vállalt elsőrendű szerepet, de egyúttal a negyvennyolcasság illúzióját is fenn akarta tartani. A kormánypolitika gyakorlati lépései azonban ellenkezésre késztették a párt elvhű, valóban függetlenségi, vagy a nemzeti radikalizmus színében csupán népszerűséget hajhászó tagjait.

A szerb szerződés és az ausztriai kapcsolatok ügyében folytatott tárgyalásoknak sok közük volt a koalíción belül kibontakozott belső vitákhoz. A koalíció bomlásának és a függetlenségi párt kettészakadásának döntő korszaka 1908—1909, de a válságjelenségek 1906-ig visszavezethetők. A koalíciós vezérkar bizonyos lazulása-bomlása Ugron januári, s a Bánffy-csoport márciusi kilépésével még a hatalomra jutás előtt megfigyelhető volt. A kormányalakítás napjaiban a Holló-csoport mozgolódása, utána pedig az Eötvös-féle „eklektikus ellenzék" kritikája — bár csak a felszínen — újra megzavarta a koalíció megállapodott vizeit.

A hatalom elnyerésének másnapján az elsők között Eötvös Károly vonult oppozícióba, a régi liberális negyvennyolcas, aki a választójogi reform megvalósításáért szállt síkra. 1906 nyarától ellenzéki húrokat kezdett pengetni Lengyel Zoltán is, akit inkább a kapaszkodás vágya, mint őszinte radikalizmus vezetett. Lényegesebben érintette a koalíció tömegbázisát az önállóan fellépő parasztpárt választási sikere. A függetlenségi párt elégedetlen elemei kezdetben a Független Magyarország című lap köré gyülekeztek. A kormány puccsszerűen lefülelte kisajátította a lapot, s Lengyel Zoltánnak, az addigi főszerkesztőnek, át kellett adnia helyét Burgyán Aladárnak. Ezután A Nap című bulvárlap vált az ellenzékiek — inkább spontán jellegű — tömörítőjévé. Lengyel A Naphoz állt át. A függetlenségi párton belül mutatkozó mozgolódás hatására a korábban teljesen visszavonult Mocsáry Lajos is aktivizálódott: három hónappal a koalíciós kormány hatalomra kerülése után jelentette meg a „Függetlenségi párt" című önálló tanulmányát. Ebben szemrehányásokat tett a függetlenségi eszme hirdetésének elsorvadásáért. Világos elemzéssel mutatta ki, hogy az udvar csak arra vár, hogy a koalíció lejáratása közben egy másik hatvanhetes csoportosulás váljék kormányképessé. A kivezető utat a párt újjászervezésében és a passzív ellenállásban jelölte meg.

Az oppozíció ekkor még odáig sem mert elmenni, hogy személy szerint megbírálja valamelyik koalíciós minisztert. Demonstratív kilépésre először 1906 júliusában került sor. Ennek közvetlen oka az volt, hogy Olay Lajos képviselő szolidaritást vállalt az „eklektikus ellenzék" vezetőjével, Eötvös Károllyal. Eötvös mintegy közvetítő szerepet játszott az „eklektikus ellenzék", a pártban maradottak, valamint a parasztpárt között; bizonyos kísérleteket tett, hogy a függetlenségi párti ellenzék felkarolja a választójogi reform ügyét, s hogy némiképp kapcsolatba kerüljön a szociáldemokrata párttal. A kezdődő ellenzéki mocorgás fő irányzatának jelentéktelenségéről vallott, hogy Mocsáry is lehetségesnek tartotta a koalíciós kormány pozitív felhasználását. 1906 őszén az ellenzéki hajlandóságúak egyik hangerősítőjévé a Radikális Újság vált.

A koalíció — egyelőre viszonylag enyhe — válságjelenségei közé tartozott a Társadalomtudományi Társaság belső konfliktusa, szakadása, amelyről még részletesen szólunk. Ez kihatott a demokrata párt

magatartására és siettette annak elszakadó hadműveleteit. A demokrata párt 1906 októberében igyekezett politikai szövetségre lépni a parasztpárttal. A nemzetiségi pártok demokratikus elemei felfigyeltek a koalíció körében végbemenő erjedésre, és igyekeztek radikalizálni a koalíciós ellenzéket. A kormány belső ellenzékének kialakulásában a legfontosabb pozitív ösztönző tényező a szociáldemokrata párt volt. A szocialisták a választójogi reform sürgetésén túl a koalíciós vezetők ellen intézett személyes támadásaikkal is puhították a függetlenségi párt értelmesebb és becsületesebb elemeit.

A kormány látványos akciókkal igyekezett kifogni a szelet a vitorlákból. Meghirdette a darabontok felelősségre vonását. E célt azonban vajmi kevéssé érhette el. A paktumban a koalíció kötelezettséget vállalt arra, hogy a Fejérváry-kormány tagjait anyagilag és politikailag nem vonják felelősségre. A király személyesen lépett közbe a vezető tisztviselők ügyében. A koalíció hatvanhetesei szintén a darabontügy elsimításán fáradoztak. A bosszúhadjárat végül a vidéki tisztviselők, a kisemberek egy csoportjának üldözésévé fajult. A király nyomása és a személyes közbenjárások mellett a darabontok elleni hajsza végkimenetelében más koalícióellenes erőknek is szerepük volt. A leggyorsabban Budapesten futott zátonyra a darabonthajsza. A hadjárat gyakorlatilag a Fejérváry-kormány ideiglenes útitársaként szerepelt radikális demokratákkal szemben volt igazán kíméletlen. Az 1906. október 22-én befejeződött Ady-per főleg azáltal vált országos hírű eseménnyé, hogy Ady tanúnak megidézte Wekerlét, Fejérváryt, Vészit, Ábrányi Kornélt és Bernát Ármint. Wekerle ügyeskedése csak részben ért el sikert: a függetlenségi párt körében is akadt Adyt támogató vélemény.

1906 októberében hazaszállították II. Rákóczi Ferenc és bujdosótársai hamvait. Ferenc József már 1904 őszén hozzájárult ehhez, hogy a felajzott közvéleményt némileg lecsillapítsa. Az uralkodói gesztusból végül a koalíciós kormány húzott politikai hasznot. A nemzet kegyeletes ünnepén a csökkent hitelű függetlenségi párti vezetők és a szabadságtörekvések ravasz elgáncsolásán fáradozó koalíciós hatvanhetesek tartották az ünnepi beszédeket. Magukat kiáltották ki a régi nagy küzdelem letéteményeseinek, és szolgai módon hálálkodtak az uralkodónak. Csak a haladó áramlatok képviselői érezték meg e felháborító csalást. Szende Pál a polgári radikálisok nevében mondta ki: Ők, akik

minden elvüket feladták a hatalomért, fogadják azt, aki mindent eldobott elveiért! A szociáldemokrata párt szintén több ízben rámutatott a koalíciós vezetők képmutatására, de nem találta meg a tiltakozás kellő és illő hangját. Haragjában odáig ragadtatta magát, hogy a hamisan ünneplőkkel együtt a nagy fejedelem és társai hazaszállítását is kárhoztatta. A szociáldemokraták némi mentségére szolgáljon, hogy a koalíció visszataszító eljárása valóban szélsőséges indulatokat kavart az ország haladó köreiben. Ezúttal az antiszocialista Mocsáry Lajos is a szociáldemokratákhoz hasonló dacos végletnél kötött ki: „mézes madzag, melyet a szánkon elhúznak. Rákóczinak is, nekünk is derogál, hogy az ő csontjai a Ferenc József kezéből jövő ajándéktárgyul szolgáljanak"[16] — írta egyik levelében.

A kétfelé hadakozó, a szocialistákkal is viaskodó függetlenségi ellenzék az első években gyenge és bizonytalan volt. A közösügyi delegáció összeállításakor a függetlenségi párt engedményt tett a koalíció hatvanhetes pártjainak, az országgyűlés udvarképesebb kivonatává téve a közösügyi bizottságot. A többség e testületben a hatvanheteseknek jutott. Főleg a függetlenségi párt delegációbeli szereplésében ragadható meg, hogy vezetőinek antiszocialista, forradalomellenes kiélezettsége növekedett. A magyar imperializmus érdekei csak meghatározott területeken vezettek a külön igények hangoztatásához, míg más fontos területeken — a külpolitikában, a közös hadügyi kormányzat ügyében — a közös boldogulás hangsúlyozása nyomult előtérbe. A koalíció delegátusai által előterjesztett követelések szerények voltak, megvalósításuk kedvező mikromozgást eredményezett a magyar uralkodó osztályok javára a dualizmus közjogi rendszerében. Ugyanakkor a koalíciós parlament nagymértékben járult hozzá a Monarchia fegyverkezéséhez. 1906 végén a függetlenségi párti ellenzék nagyobb része még a párton belül óhajtotta érvényesíteni politikáját.

1907 januárjában az osztrák választójogi küzdelem győzelme a koalícióban is fellépésre késztette mindazokat, akik kisebb vagy nagyobb mértékben valóban ki akarták szélesíteni a választójogot. Ezek közé tartozott Nagy György, az illyefalvi választókerület fiatal székely

[16] Mocsáry Lajos levele Mezei Ernőhöz. Keltezés nélkül [1906]. Országos Széchényi Könyvtár, Kézirattár. Levelestár.

képviselője. Nagy Györgyöt hírlapi cikkei egy csapásra országosan ismert emberré tették. Az akkori függetlenségi párt soraiban új gondolatfűzéssel hangoztatni kezdte, hogy Magyarország függetlensége az általános választójog alapján jöhet létre. Ellenzékiségének értékét azonban csökkentették a szociáldemokraták és a nemzetiségiek ellen irányított támadásai. Választójogi javaslata sem kívánt igazában általános szavazati jogot bevezetni. Gyakran ismételte, hogy „nemzeti szellemű és tartalmú" általános választójogért száll síkra. Az atléta termetű, „oroszlánüstökű", temperamentumos képviselő ennek ellenére fontos folyamatot szélesített ki a pártban, és ettől kezdve egyike az ellenzék őszintén demokratizálódó vezéralakjainak. A szocialisták és különösen a nemzetiségi politikusok rendszeres politikai bírálatuk céltáblájává tették e kétarcú reformprogramot, amelyet legkontrasztosabban Nagy György képviselt. A szervezetileg alaktalan ellenzék őszi—téli mozgolódása így is szakaszhatárnak bizonyult a függetlenségi párt, sőt a koalíció történetében. A pártvezetőség válsága 1907 elejére nyilvánvalóvá lett.

1907 januárjában Lengyel Zoltán, akit a függetlenségi párt kizárt soraiból, visszavágáshoz folyamodott. Nyílt levelet intézett a párt tagjaihoz: régebbi ügyvédi gyakorlata közben elkövetett panamákkal, „kijárásokkal" gyanúsította meg Polónyi igazságügy-minisztert. Lengyel Zoltán a támadással elérte célját, egyúttal szolgálatot tett a hatvanheteseknek és az udvarnak is. Az óliberális Pester Lloyd azonnal Polónyi távozását követelte, Andrássy Gyula is a sajtóper megindításához kötötte a kormányban viselt tisztséget. Polónyi február 2-án lemondott és beperelte Lengyel Zoltánt. Utóda, Günther Antal, Polónyinál kisebb tehetségű politikus volt, és nem a függetlenségi párt törzsgárdájához, hanem Apponyi szűkebb környezetéhez tartozott. Az egy évvel később lezajlott Polónyi-per a 20. század első olyan politikai monstre-pere volt, amely a vezető réteghez tartozó magyar politikus ellen irányult. A tárgyalás anyaga megvilágította a tőkés világ spekulációs módszereit, de személyesen Polónyira nem sikerült olyasmit rábizonyítani, ami igazolta volna Lengyel Zoltán támadását. A formálisan balról megbuktatott politikus a botrány hatására nem jobbra, hanem balra tolódott, a függetlenségi párton belül közeledni kezdett az ellenzékhez. Polónyi bukása már a kormányon belüli ellentétek növekedését bizonyította. A Polónyit

eltávolító erők között a meghatározó a hatvanhetes politikusok csoportja volt, akik így koncot is vetettek az ellenzéknek.

1907 első hónapjaiban fokozatosan előrehaladt a függetlenségi párt polarizálódása. Februárban Szappanos István, az idős kecskeméti képviselő, a párt veteránja, javaslatot nyújtott be az önálló hadsereg létrehozásáról. Mivel visszavonatták vele, a párton belüli ellenzék egyik vezetője lett. A tavasz folyamán több képviselő, köztük Hentaller Lajos és Madarász József, csatlakozott az ellenzéki csoporthoz. Bizonyos jelek arra mutattak, hogy a nagy tekintélyű Justh Gyula is hajlik az ellenzék felé. Justh azonban még tépelődött, ingadozott; 1907-ben nem jutott el az új ellenzékiség vállalásáig.

AZ IPARFEJLESZTÉSI TÖRVÉNY

Az ellenzék fellépése a kormányt az iparfejlesztési törvény mielőbbi benyújtására ösztönözte. A gazdaságfejlesztési novellák közül kezdetben ennél merült fel a legkisebb érdek-összeütközés a pártszövetség kebelében. A javaslat kompromisszumos jellegű volt, mint a koalíciós törvények általában: egyrészt a dualista kormányzat szokásos adója az iparral szemben, másrészt a nemzeti közvélemény, elsősorban az ipari burzsoázia, a kispolgárság és általában az önálló vámterület híveinek leszerelésére és megnyerésére szolgált, mintegy kárpótlást nyújtva a gazdasági önállóság hiányáért. A javaslat ugyanis gyakorlatilag a közös vámterületet erősítette, s többek között ez is magyarázza, hogy a koalícióban vezető szerepet játszó nagybirtok végül belenyugodott az iparfejlesztési törvénybe. Az 1907:III. tc. szélesebb utakat vágott az ipar állami támogatásának, de nem állapított meg időbeli tervet a fejlesztés lebonyolítására, s nem rendelkezett hosszú távon az ipartámogatás pénzügyi alapjairól; csupán kedvezőbb keretet teremtett az iparpolitika számára.

A hasonló korábbi intézkedésektől eltérően a törvény nem írta elő tételesen a támogatásban részesítendő iparágakat, hanem általános felhatalmazást adott a kormánynak bármely iparág és vállalat, elsősorban a hiányzó vagy gyengébb ágak támogatására. Kimondotta továbbá, hogy az állami, közületi megrendeléseket, a közszállításokat

lehetőség szerint a hazai ipar termeléséből kell fedezni. A törvény betetőzte a századforduló idején kibontakozott iparpolitikai fordulatot. Amíg a kiegyezéstől a század végéig csupán 5,5 millió korona támogatást juttattak, főként a kisiparnak, addig 1899 és 1906 között már 9 milliót, 1907-től a világháborúig pedig 54 milliót. Ebből jelentékeny támogatást nyújtottak az ausztriai versenytől legjobban érintett hazai iparágaknak. A törvényt Kossuth Ferenc minisztériuma hozta tető alá, kidolgozója és végrehajtója Szterényi József volt. A szubvenciók elosztásában sok részrehajlás történt. A közbenjárók, az ügyeskedők s főként a tőkések hasznát növelő törvényt a közvélemény hamarosan „panamatörvénynek" gúnyolta. A kormány, s még inkább a közvélemény túlzott reményekkel bocsátkozott az iparfejlesztő akcióba. Az egykori nem hivatalos tervek számadatai mögött elmaradnak a világháború idején összesített eredmények. Az iparfejlesztésre fordítható pénzalapnak mintegy felét ipari szakoktatásra használták. Nagy összegeket kapott a kisipar. Az akció felfutása a koalíciós kormány idejére esett. A munkapárt hatalomra kerülése 1910-ben átmenetileg megtorpanást idézett elő, majd kisebb összegekkel folytatódott az akció, hogy a világháború előestéjén más, háborús okokból hirtelen fellendüljön. A két világháború közti korszak nehézségeivel összehasonlítva így is kiemelkedik a század polgári iparpolitikájának történetéből az 1907:III. törvénycikkel indult akció. 1906-ban a Wekerle-kabinet végeredményben még meg tudta erősíteni maga iránt az agrárius nagybirtokosok bizalmát a szerb vámháború által, s legalábbis megőrizte az ipari tőke tekintélyes részének jóindulatát a sikeres iparfejlesztési törvény megalkotásával. 1907 elejéig így tarthatta háttérben a koalíción belüli politikai vitákat.

ELLENTÉTEK AZ ALKOTMÁNYBIZTOSÍTÉKOK MIATT

1907 tavaszán a kormány nemzeti vívmányt szeretett volna felmutatni, mielőtt a kiegyezést tető alá hozza. Ferenc József azonban bizalmatlan volt a hatvanhetesek ellenzéki hangokat is megütő, Andrássy által vezetett második garnitúrája iránt. Őket is mielőbb el akarta távolítani a hatalom polcáról. Ez azonban kényes operációnak ígérkezett. Andrássyék ereje főleg abban állt, hogy ők alkották a magyar-

országi hatvanhetes irányzat egyetlen olyan csoportját, amely az adott körülmények között meg tudta fékezni a még mindig erős függetlenségi pártot. Andrássyék lejáratásakor az uralkodó arra törekedett, hogy náluk erőteljesebben züllessze a függetlenségi pártot.

A koalíciós kormány tényleges vezető pártja, az Alkotmánypárt a kivezető utat alkotmánybiztosítékok megszerzésében látta Ha ezt eléri a kormány, akkor megingott tekintélye helyreáll, vagy megbukik ugyan, de az alkotmánybiztosítékok sánca mögül minden szabadelvű kormánnyal dacolni tud. Andrássy a május 8-i minisztertanácson bejelentette: vagy megadja a király az engedélyt a közigazgatási bíróság hatáskörének tágításáról szóló, már kidolgozott törvényjavaslat beterjesztéséhez, vagy ő hagyja el állását. Andrássy 1907 nyarán így jellemezte Ferenc Józsefnek a magyarországi helyzetet: „napról-napra nő az országban az izgalom, napról-napra fokozódik a bizalmatlanság Felséged iránt, mint akiről azt hiszik, hogy nem akarja beváltani a trónbeszédben tett ígéretét. Rólunk is mindinkább terjed az a vélemény, hogy nincs erkölcsi bátorságunk programunk megvalósításáért esetleg hivatali állásunkat is kockára tenni. Így teljesen elveszítjük a képességet a nemzet vezetésére."[17] Andrássy természetesen messzemenően leegyszerűsítette a helyzetet azáltal, hogy az ország nyugtalanságának okát kizárólag az alkotmánybiztosítékok elsikkadásában jelölte meg.

A király azt állította, hogy a koalíciós kormány az alkotmánybiztosítékok igényével megszegte a paktumot, s hogy a trónbeszéd nem mondta ki, mikor kell a javaslatot benyújtani. Látva, hogy Andrássy lemondással fenyeget, újra és újra átdolgoztatta a javaslat egyes részleteit, és többször kért felvilágosítást a választójogi reform helyzetéről.

A király ellenállását fokozta Ferenc Ferdinánd beavatkozása. A trónörökös „a felségáruló magyaroknak" a legcsekélyebb engedményt is jóvátehetetlen bűnnek tartotta. Nem maradt hatás nélkül az a fenyegetése, hogy az alkotmánybiztosítékok megvalósulásakor ünnepélyes tiltakozását letétbe fogja helyezni. Ferenc Ferdinánd erőteljesen — pénzzel is — támogatta bizalmi emberét, Kristóffy Józsefet, a koalíciós kormány elleni fellépésében. 1906 végén, 1907 elején a volt szabadelvű

[17] OL AL Andrássy-napló. 1907. június 3.

pártiak és a Fejérváry-csoport tagjai kilábaltak a koalíció hatalomra kerülését követő ijedelmükből. Az udvarban főleg Ferenc Ferdinánd sürgette a régi magyar kormánypárti irányzat restaurációját, a hatvanhetesek tömörülését. Kristóffy 1907 februárjában kelt memorandumában mert először újabb kormányt ajánlani a kabinetirodának. A trónörököshöz húzó nemzetiségi politikusokat ekkor szólították kollektíven Bécsbe, s ezzel végleg kialakult a „Grossösterreich-csoport" magyarországi együttese, Ferenc Ferdinánd „műhelye", a Belvedere-kör fontos része, amelybe Kristóffyn és pártfogoltjain kívül Hodža szlovák, Vaida-Voevod és Popovici román, valamint Steinacker bánsági német politikus is beletartozott. Ez a kollektíva jóhiszeműen, de népeik politikai érdekeinek helytelen megítélésével, hajlandó volt az autokrata Ferenc Ferdinánd támogatására, idealizálására és többek között a magyar alkotmánybiztosítékok ellen folytatott küzdelmének segítségére. A nemzetiségi politikusok pártprogramjukat, a demokratizálást vélték szolgálni a bizalmas jellegű kollaborációval, de gyakorlatilag a leglojálisabb, legkonzervatívabb politikával érintkeztek. Szereplésük ellentmondásosságá hosszú ideig körükben, sőt a későbbi nemzetiségi történetírásban is kevéssé tudatosult. 1907 márciusában Kristóffy politikai hívei még kevés sikerrel próbálkoztak egy radikális polgári párt megalakításával. Kristóffy maradandónak bizonyuló elszigeteltsége közrejátszott abban, hogy az ortodox hatvanhetes politika feltámasztásának fő hordozója Tisza szabadelvű irányzata lett.

A Tisza-csoport aknamunkája ugyancsak gyengítette a magyar kormány helyzetét. Tisza 1907 áprilisában megválasztatta magát a dunántúli református egyházkerület főgondnokává. Ugyanakkor még nem látta érettnek a helyzetet a nyílt fellépésre, tudta, hogy az veszedelmes tehertételt jelentene a visszalopakodó szabadelvű irányzat számára. Legügyesebb politikai sakkhúzásai közé tartozott átmeneti visszahúzódása, s a nála kevésbé kompromittált Khuen-Héderváry gróf előtérbe állítása. A Tisza-csoport nem járatta le magát az alkotmánybiztosítékokkal szembenálló Kristóffy módjára, hanem éppen abból csinált politikai tőkét magának, hogy tehetetlenségéért, erélytelenségéért és eredménytelenségéért gúnyolta a koalíciót. Lassan, de annál biztosabban véste az egykor szabadelvű, de a párttal meghasonlott és a koalícióhoz csatlakozott politikusok és párthíveik agyába azt a

gondolatot, hogy íme, a koalíció sem megy semmire, csak ront a helyzeten.

Wekerle ebben az időben különösen ingadozó, alakoskodó politikát folytatott, s így inkább az uralkodó kezére játszott. Lagymatagon támogatta Andrássy ultimátum-javaslatát. Azon fáradozott hogy ne robbanjon ki kormányválság. Bizalmas körben megvallotta, hogy a függetlenségiek teljes kiszorítására törekszik. Az udvar és a hatvanhetes másodgarnitúra ismét kiéleződő konfliktusa idején a függetlenségi párti miniszterek, a párt hivatalos vezetői Andrássynál gyávábbnak és képmutatóbbnak bizonyultak. A májusi minisztertanácson egyetlen határozott ellenzője akadt a királlyal szemben folytatandó keményebb politikának: Kossuth Ferenc, ő puszta formaságnak tartotta az alkotmánybiztosítékokat.

Apponyi 1907 tavaszán még Andrássyhoz csatlakozott azzal az indoklással, hogy ha nem kapnának az uralkodótól gyorsan valamilyen engedményt, „őszig elvesztenénk magunk alatt a talajt". Szeptemberre azonban megváltoztatta véleményét. Látva egyrészről az uralkodó rideg elutasítását, másrészről pedig a függetlenségi ellenzék, a szociáldemokraták és a nemzetiségiek koalícióellenes támadásait, kijelentette Andrássynak, hogy úgy érzi magát, „mintha összetörték volna politikai hátgerincét". Azt javasolta, hogy kapituláljanak az uralkodó, valamint Tisza előtt. „A többség segítségével nem juthatunk célhoz. Itt csak Tisza-féle politikát lehet követni. Menjünk tehát deputációképpen hozzá, hogy jöjjön vissza."[18] A gyáván meghunyászkodó függetlenségi párti miniszterek állásfoglalása szintén hozzájárult Andrássy meghátrálásához. Az Alkotmánypárton belül Semsey és mások akciót indítottak a régi kormánypárt visszaállításáért.

A király és a koalíciós kormány között 1907 júniusában került sor nagyobb erőpróbára, Ferenc József budapesti látogatása alkalmából. Az uralkodó, aki az előzetes tárgyalások során először megtagadta az alkotmánybiztosítékok engedélyezését, megfenyegette a magyar kormányt, hogy helyébe tiszta hatvanhetes kormányt állít. A júniusi válság az udvar javára szívódott fel, a koalíciónak vissza kellett vonulnia. A király Beck osztrák miniszterelnök segítségével elérte, hogy az alkot-

[18] Uo. 1907. szeptember 10.

mánybiztosítékokról szóló döntést őszre halasszák: a koalíciós kormányt Ferenc József felkérte a javaslat átdolgozására. A király júniusi látogatása alkalmával a koalíciós pártok minden árnyalata lojalitásával tüntetett. Még a függetlenségi ellenzék éppen akkor külön csoporttá szerveződő aktivistái is hajbókoltak a király előtt.

Az uralkodó ismételt felülkerekedése elmélyítette a magyar koalíció válságát. 1907 nyarán a koalíció vezetőinek közérzete olyan mélypontra süllyedt, amelyhez hasonlóval bukásáig nem találkozhatunk. A kibontakozó krízisben nemcsak a közjogi, illetve a nemzetiségi nehézségeknek, hanem a demokratikus tömegmozgalmaknak is nagy szerepük volt. Az általános választójog alapján lebonyolított első ausztriai szavazás módosította mind a „lentiek", mind a „fentiek" magatartását. Az ausztriai haladás közvetve nagy segítséget nyújtott a magyarországi progressziónak. Az ausztriai választásokat ünneplő magyarországi haladó erők ekkor még kevéssé vették észre, hogy a szomszédságban lebonyolított választások távolról sem felelnek meg a várakozásnak: Ausztria nem lett „népállam". Az 1907 május—júniusában kialakult válság napjaiban az uralkodó az ausztriai reform ügyét a koalíció erőteljes zsarolására használta fel. A magyar belügyminisztérium 1907 tavaszától különböző okokból — többek között az ausztriai választások miatt is — kénytelen volt nagyobb figyelmet fordítani a választójogi törvény előkészítésére. Programjától eltérően azonban nem általános, hanem egyenlőtlen, plurális választójogot tervezett. A választójogi manőverezés kétségtelenül nehezítette a kormány helyzetét az uralkodóval folytatott huzakodásban.

Ferenc Józsefet 1907 őszén csak a gazdasági kiegyezés sürgető aktualitása késztette hátrálásra. A kiegyezés tető alá hozása érdekében belecgyezett az alkotmánybiztosítékok közeli beterjesztésébe, de a gazdasági kiegyezés mellett még a függetlenségi párti ellenzék megrendszabályozását követelte, és az alkotmánybiztosítékkal szemben, azok szövegében ellenbiztosítékokat óhajtott. A koalíció vezetői engedtek az uralkodó kívánságának. A minisztertanács 1907. szeptember 27-én elvi döntést hozott a házszabályok szigorításáról. December végén az uralkodó szentesítette Andrássy törvényeit az alkotmánybiztosítékokról. Ez volt az egyetlen átfogóbb jellegű intézményes engedmény, amit a kormány fennállása alatt az udvarból ki tudott préselni. A biztosítékokat azonban

Ferenc József rendkívüli állapotokra — például háborús veszélyre — hivatkozva bármikor érvényteleníthette. Az önkormányzatok sorsa tehát nem annyira az elfogadott törvényektől, mint inkább az általuk folytatott politikától, annak antidemokratikus jellegétől függött. Ezen a döntő ponton pedig a kormány segítségével átmeneti vereséget szenvedtek az ország legfontosabb érdekei.

AZ 1907. ÉVI KIEGYEZÉS

A vám- és kereskedelmi szerződés 1906 szeptemberében megkezdődött előzetes tárgyalásai során alapozó jellegűek voltak a szerződés egészének megkötését és a részletek kimunkálását célzó ülések. A gazdasági engedmények fejében felvetendő politikai követelések tulajdonképpen nem tartoztak az egyezményhez, és annak tető alá kerülésében korántsem voltak lényegesek, noha a közvélemény figyelmét elsősorban ezekre irányították. Az OMGE vezető körei feltétlenül óhajtották a kiegyezést, attól kész program alapján gazdasági előnyök egész sorát várták. Az agrárius kiegyezési program több ponton találkozott az osztrák fél hajlandóságával. A függetlenségi párt azonnali politikai árat követelt, bizonyos mértékben komolyan bízva az önvédelmi politikai zsarolás sikerében.

A kiegyezési tárgyalásokon a magyar megbízottak kezdettől azt kívánták, hogy a katonai követelések ügyét is hozzák összefüggésbe a gazdasági kiegyezéssel: a közös — vagy ahogy ettől kezdve gyakran nevezték: az „egyezményes" — vámterület meghosszabbításáért az osztrákok ne ellenezzék a katonai engedményekre irányuló követeléseket. Beck osztrák miniszterelnök kezdetben hajlandónak mutatkozott némi változtatásra. Amíg a párt vezetői a politikai ellenkövetelésekben nyargaltak, a magyar agráriusok a honi hatvanhetes finánctőkés körökkel csendben a maguk hatáskörébe vonták az érdemi gazdasági tárgyalásokat. A magyar szakdelegáció túlnyomó többsége hatvanhetes volt. Létezett egy „politikai delegáció" is, tevékenysége gyakorlatilag egybeolvadt a magyar kormány munkájával. Az osztrák delegáció azt kutatta, hol találhatók olyan sebezhető pontok, ahol Magyarország rovására a gazdasági egyezmény eltaszítása vagy megszegése nélkül előnyökre tehet szert. Ez

alkalommal az osztrákok lettek a gazdasági ügyek urai. Politikai szempontból az osztrák delegáció egyetlen poggyászt hozott: ellenezni mindent, ami a két állam közti kötelékek lazulásához vezetne. A magyar pártok és a kormány vérmes politikai ellenigényeiről értesülve, az osztrák delegáció már a hivatalos tárgyalások kezdetén, 1906 szeptemberében bejelentette, hogy az utóbbiakkal szemben a kvóta- és a bankkérdést is a kiegyezés részének tekinti. Ferenc Ferdinánd semmiféle engedményt nem óhajtott adni a magyar kormánynak, legkevésbé politikai-közjogit. A szokásos 10 évnél hosszabb megállapodási időszakot kívánt. Az osztrák miniszterelnök eltávolodott ettől a felfogástól, és mérlegelte a kisebb engedményeket, hogy ezeket felnagyítva gazdasági ellenszolgáltatásokat kapjon. A tárgyalások körüli bonyodalmak közrejátszottak Gołuchowski külügyminiszter 1906 októberében bekövetkezett menesztésében. Az addigi külügyminiszter látványos magyar ultimátuma egyféle megismétlése volt Hohenlohe „szép" bukásának. Gołuchowski távozása és a Ferenc Ferdinándhoz közelebb álló Aehrenthal kinevezése egyszerre győzelme és veresége a Wekerle-kabinetnek. Téves a magyar polgári történetírás ama beállítása, amely Aehrenthalban egyszerűen a magyarok megértőjét látta és őt Ferenc Ferdinánd ellenfelének tekintette.

Noha a katonai kérdésekben hónapokon át nem sikerült eredményt elérni, a magyar kormánysajtó 1907 januárjában diadalharsonákat fújt. 1907 februárjában össze is ült a katonai szakértők tanácskozása. Időközben azonban a trónörökös és hívei valóságos hadjáratot indítottak annak érdekében, hogy a magyarokkal minden engedmény — különösen pedig katonai engedmény — nélkül kössék meg a kiegyezést. Mind a régi magyar, mind az osztrák történetírás figyelmét elkerülte, hogy a katonai kérdések kikapcsolásának magyar támogatói is voltak az agráriusok képében. 1907 áprilisától a komoly kiegyezési tárgyalások szintjéről leszorultak a katonai követelések, hogy helyüket az alkotmánybiztosítékok problémaköre foglalja el. A GYOSZ és az OMGE nagyjából ettől az időponttól kezdve felhagyott az önálló vámterületre tett hangsúlyosabb utalásokkal. A gazdasági kiegyezés alapjai 1907 tavaszára készen álltak. Az ügykörök túlnyomó többségét tekintve mindkét bizottság elérte, amit óhajtott. 1907 júniusában lezárultak az előkészítő jellegű gazdasági szakértekezletek. A gazdasági ügyek komplexusából csak az oda lazán kapcsolódó bankügy és kvótakérdés maradt elinté-

zetlenül. Az új kiegyezés véglegesítése ez után sokkal inkább a politikai leplezés, mint a gazdasági egyezkedés ügye volt. A politikai ellenkövetelések leküzdésének végső eszközévé 1907 nyarán az osztrák kormány által alkalmazott pénzügyi retorziók és fenyegetések váltak. E nyomás alatt dolgozta át Andrássy az alkotmánybiztosítékokról szóló javaslat tervezetét, amit az 1907. szeptember 9-i minisztertanács is jóváhagyott, a kvóta 34,6%-ról 36,4%-ra való felemelésének engedélyezésével egyetemben. A koalíciós gazdasági érdekképviseletek a végleges megállapodás előtt széles körű propagandakampányt indítottak a közös vámterület és a közös bank érdekében. Az előkészített kiegyezéssel az aktivizálódó függetlenségi párti ellenzék, de még inkább a szociáldemokrata párt fordult szembe.

A függetlenségi program elvileg nem ismerte el a közös ügyeket. Az 1907. október 8-án megkötött vám- és kereskedelmi szerződés szemléletesen bizonyította a Kossuth által képviselt politikai irányvonal elvtelenségét. Kossuth, Apponyi és a párt többi, hozzájuk csatlakozott vezetője a győztes hangján igyekezett beszámolni a szerződés megkötéséről. Kossuth szerénytelenebb hangnemben méltatta a kiegyezést, mint annak idején Széll Kálmán a Koerberrel kötött paktumot. A koalíció törvényei közül a gazdasági kiegyezés híre keltette a legnagyobb monarchiabeli visszhangot. A kiegyezés az osztrák—magyar dualizmus megnyilvánulásaként eleve kiváltotta a csehek és más ausztriai nemzetek ellenszenvét. De az osztrák nagytőke képviselői különös lendülettel támogatták a létrejött megegyezést. Ezekben a körökben az a vélemény vált általánossá, hogy az 1907. évi kiegyezés Ausztria számára kedvezőbb, mint amit a Széll—Koerber megállapodás rögzített. Az ausztriai értékelések feltűnő módon kerülték a magyar agráriusoknak kedvező mezőgazdasági kikötések részletezését. Ferenc Ferdinándot a kiegyezés zavarba hozta: „vegyes érzelmei" ellenére általánosságban nem kifogásolta a létrejött egyezményt. Az osztrák szociáldemokraták az osztrák polgárság két értelmezésvariációjának megfelelően hol a „Los von Ungarn!" keresztényszociális jelszavának megfelelően írtak, hol pedig a vámközösség fontosságát hangsúlyozták. Leginkább a két kormány összekacsintásának, a tárgyalások dramatizálásának bírálata tekinthető véleményük eredeti és értékes részének. A sokféle ellenzékkel szemben Beck nem utolsósorban a törvénymegszavazási „nagy-

kereskedelem" segítségével tudta elfogadtatni a birodalmi gyűlés többségével a kiegyezést. Végül nagyrészt azoknak a pártoknak a segítségével hagyták jóvá Ausztriában a kiegyezést, amelyek a leghangosabban követelték: „Los von Ungarn!" Magyarországon Ausztria ellenlábasai hasonló helyzetbe kerültek. A német politika irányító körei a Monarchia nagyhatalmi helyzetének erősítéseként üdvözölték a kiegyezést; a közjogi engedményekben a függetlenségi párt vereségének palástolását látták; a bankügy formális kikapcsolását az osztrák kormány ügyének bebiztosításaként említették. A német sajtó véleménye szerint a kiegyezés arról tanúskodott, hogy Ausztriának már nem volt olyan gazdasági hatóereje Magyarországon, mint korábban.

Az OMGE fenntartás nélkül üdvözölte a kiegyezést. Az Alkotmánypárt ugyanezen az álláspontón állt, azzal a különbséggel, hogy fájlalta a katonai ellenkövetelések elejtését és a kvóta felemelését. A Néppárt többsége szívesen támogatta a kiegyezést, de kisebbségénél zavar támadt: néhány képviselő a függetlenségi párt politikájának megfelelően, mások éppen azzal szemben óhajtották módosítani a párt politikáját. A függetlenségi párt hivatalos vezetőségének irányvonala a hatvanhetes pártokéhoz igazodott: a gazdasági részleteket állították az előtérbe. A pártsajtó a kiegyezéssel új utakat vélt megnyílni a magyar politika előtt. Az ipari érdekkörök az ipari konjunktúrát féltve, az esetleges megrázkódtatásoktól aggódva belenyugodtak a létrejött megállapodásokba.

A kiegyezés nyilvánosságra kerülése után azonban Kossuth arról adott számot Andrássynak, hogy a függetlenségi pártban „nagy a forrongás". A minisztereken és a magas rangú tisztviselőkön kívül alig kelt valaki a szerződés védelmére. Még Holló Lajos is, aki addig Kossuth „jobbkezének" számított, azt követelte a kormánytól a beleegyezés fejében, hogy a párt hozzon határozatot: 1910-en túl nem hosszabbítja meg a bankszabadalmat. Kossuth október 18-án a minisztertanács elé terjesztette Holló és a mögötte álló politikusok kívánságát. Jelezte, hogy annak kielégítése nélkül azonnal teljesen felbomlik a rend a pártban. Wekerle, Andrássy és Apponyi ellenezte az önálló bank megteremtésének határidőhöz kötését. Álláspontjukat annál könnyebben fogadtatták el Kossuthtal, mert ő bizalmas körben azt hangoztatta, hogy a külön bankot felállítani ez idő szerint abszurdum. Holló Lajost Andrássy személyes tárgyalásuk során vette rá a határozat elfogadására.

A párt sorai mégis megbomlottak, számosan kiléptek, elhatárolták magukat a kiegyezéstől, vagy éppen bírálták megkötését. A párt vezetői erőfeszítéseket tettek az ellenzéki áramlatok megfékezésére. Ez évben fényes külsőségek között ünnepelték meg Kossuth Ferenc születésnapját. A függetlenségi ellenzék leszerelését az uralkodó is elősegítette. 1907 decemberében végül is szentesítette a közigazgatási bíróság hatáskörének kiterjesztéséről szóló törvényt. Benne — ha szelídített formában is — az Andrássy által régebben követelt alkotmánybiztosítékok nyertek kifejezést. A közigazgatási bíróság jogkörét ugyanis kiterjesztették a törvényhatósági önkormányzatokat érintő törvénytelen kormányhatározatok érvénytelenítésére. E törvénnyel a koalíció a Fejérváry-korszak tapasztalatait kívánta az alkotmány védelmére hasznosítani.

A kiegyezés értékelésének kormányverzióival, a legalaposabb elemzést adva, a szociáldemokrata párt fordult szembe. Az önálló vámterület, az önálló bank jelszavait a függetlenségi ellenzéknél radikálisabban fordította szembe a koalícióval. A polgári radikálisok bírálata érintkezett a szocialistákéval, de azoktól alkalmanként az önálló bank elvetésében különbözött. A függetlenségi párti ellenzék tiltakozását mélyen ellentmondásossá tette, hogy valamiféle negyvennyolcas kiegyezést akart. A kiegyezés tényét nem nehezményezte eléggé. A részleteket vallatta. Ezért a kormány nem annyira ellenzékének koalícióellenességétől, mint a koalíción belüli ellenfront alakításától tartott. Mezőfi a függetlenségi párti ellenzéket követte, azzal a különbséggel, hogy a kiegyezésért az agráriusokat is bírálta. Az ellenzéknek nem volt alkalmas vezére, Mocsáry elhárította ezt a szerepet. De az oppozíció erősödése Mocsáryt radikalizálta, már nem a paktum alapján kívánt jobb politikát. Mocsáry 1907. végi összeköttetései módosítják a teljes elszigeteltségéről alkotott korábbi képet. Az ellenzék csoportjainak elkülönülése jelezte, hogy a függetlenségi párt szervezetileg megindult azon az úton, hogy felvegye a régi kettős tagozódását, kezdett visszazökkenni a nagy választási sikerek előtti korba, amikor rendszerint két függetlenségi pártcsoportosulás, két „párt" jellemezte a mozgalom megosztottságát.

A magyarországi nemzetiségi pártok többségének a kiegyezésről alkotott véleménye a függetlenségi párti ellenzékétől általában a programszerű kiegyezés-igenlésben, a magyar hatvanhetes pártokétól pedig a

demokratikus elemeket tartalmazó szemléletében különbözött. A kiegyezés képviselőházi vitáját a kormány a nemzetiségi súrlódások irányába terelte. A folytatódó horvát obstrukció idején Justh kiállt a horvátok nyelvhasználati joga mellett, de a vitában sokszor maga is a többség reprezentánsaként jelent meg. A horvátok obstrukció-jogát már tagadta. A kiegyezési törvény puccsszerű megszavaztatására nem annyira a horvát obstrukció miatt, mint inkább annak ürügyén került sor. De a horvát szábor 1907 decemberében történt feloszlatása jórészt a kiegyezés elleni kollektív tiltakozás elhárítását célozta.

Az új autonóm vámtarifa törvénybe iktatása és az alkotmánybiztosítékok kieszközlése után a kormányhatalom birtokában levő Andrássy, Darányi és társai addigi ellenzékisége jórészt tárgytalanná vált. A függetlenségi ellenzék és a párton belüli elégedetlenkedők leszerelésére a kormány messzemenően felhasználta a munkásság fenyegető tüntetéseit, továbbá a nemzetiségi ellentétek kiéleződése által keltett soviniszta hangulatot. 1907 őszén tehát sikerült biztosítania a képviselőházi többséget a kiegyezés megszavazásához.

A gazdasági szerződés az előző egyezményekhez képest több előnytelen rendelkezéssel bővült, ugyanakkor kifejezte a magyar nagybirtokosok számos pozíciójavítását, sőt a magyar kereskedelmi és ipari tőke egy részének pozitív érdekeltségét is. A kiegyezés legélesebb szemű polgári bírálóinak figyelmét is elkerülte a nagybirtok gazdasági kielégítettségének mozzanata; a szerződést csak így ábrázolhatták vereségek halmazának.

A kiegyezés szakaszhatár a koalíció politikai történetében: a pártszövetség „felfutásának" csúcspontja és számottevő hanyatlásának nyitánya. Ám a Wekerle-kormánynak még nagyobb tartalékai voltak, mint Beck osztrák kabinetjének. A kiegyezés legtöbbet bírált részei kívül rekedtek az 1908:XII. tc. törzsszövegén. Az osztrák fél az anyagi engedményeket közjogi és szerződéstechnikai engedményekkel viszonozta. A terminológiai változásban benne rejlett a radikálisabb politikai és gazdasági változások jogi lehetősége, de akkor pusztán jogi lehetőséget fejezett ki, nem pedig a reálunió valamely részének megbontását. Kvótaemelést 1907-ben először szavaztattak meg a képviselőházzal. A jóváhagyással a függetlenségi párt politikusai megszegték régebbi nyilatkozataikat. A kiegyezés a hozzá csatolt kvótaemeléssel ment túl

az 1906. évi paktumban vállalt programon. A bank ügyét osztrák felfogás szerint „kikapcsolták" a kiegyezésből, a magyar kormány nyilatkozatai szerint pedig „nem kapcsolták be" abba: a két kormány titkos megállapodása gyakorlatilag a közös bank megtartásának kedvezett. A kiegyezés végrehajtása során a kormányok nem teljesítették megfelelőképpen kötelezettségeiket. A kassa—oderbergi és az ún. dalmát vasúttal kapcsolatban osztrák részről kihasználták a tarifaemelési lehetőségeket, s a következő évi annexiós válság okozta többletkiadások megnövelték a kvóta abszolút összegére támasztott igényt.

Az 1907. évi kiegyezés törvényes rendezésével lezárult a koalíciós kormány uralmának első szakasza. A kormány — a választójogi reform kivételével — teljesítette az 1906. áprilisi paktumban vállalt főbb kötelezettségeket. Nagyjában-egészében betöltötte leglényegesebb funkcióját: a politikai válság felszámolását, de már kormányzásának első szakaszában erőteljesen szembefordult vele a lassan szerveződő demokratikus ellenzék, és fellépett ellene az újonnan kialakuló függetlenségi oppozíció.

A FÜGGETLENSÉGI PÁRT GYENGÜLÉSE, ÚJABB SZERVEZETI SZÉTTAGOLÓDÁSÁNAK KEZDETEI

A függetlenségi ellenzék tartósabb szervezkedésének első jelei már 1907 nyarán jelentkeztek. Júniusban látott napvilágot a Radikális 48 című lap Kalmár Antal főszerkesztő irányítása, Nagy György befolyása alatt. A hetilap szerepet játszott az ellenzék tömörítésében. A Radikális 48 radikalizmusához kétség férhet. Programadó cikkében a Habsburgok mellett tört lándzsát: „Nekünk annyira szükségünk van a Habsburgokra, hogy a kaftánjukat kellene megfognunk, ha ei akarnának tőlünk menni."[19] Mégis érdeme, hogy összekapcsolta a közjogi célokat a társadalmiakkal: a felsőház eltörlésével, a latifundiumok felszámolásával, az összes főpapi javak szekularizációjával. Az államforma kérdésében Anglia példája alapján „monarchikus formába öltöztetett köztársaság" a célja. Tulajdonképpen ezzel a „szégyenlős" republikanizmussal indult

[19] Programunk. *Radikális 48*, 1907. június 8.

útjára Nagy György és Kalmár Antal köztársasági mozgalma. A Radikális 48-nak nagy tehertétele volt a szélsőséges sovinizmus és az antiszocializmus. A lap egyik állandó rovatcíme önmagáért beszél: „Imperiális magyar politika". Szembefordult a vasúti rendtartás kapcsán nyelvi jogaikért küzdő horvátokkal, és nyíltan megírta, hogy az „általános" választójogot a magyar nyelv írásbeli ismeretéhez kívánja kötni.

Az egész ellenzéket az az ellentmondás jellemezte, hogy amíg a legtöbb kérdésben balról bírálták a kormányt és a függetlenségi párt vezetőségét, a nemzetiségi kérdésben ellenzékiségüknek jobboldali tartalmat adtak. A Nap sovinizmussal írt a horvát obstrukcióról. Nagy György — a vita helyett — az erőszakot ajánlotta a magyar képviselőknek a horvátokkal és románokkal szemben.

A függetlenségi ellenzék 1907 őszén gondokat okozott a párt vezetőségének és a kormánynak. Csupán 1907 novemberében 16 képviselő értesítette kilépéséről a vezetőséget. A kilépett képviselők tábora nevében Lengyel levélben fordult Mocsáryhoz, amelyben kérte, hogy mutasson nekik irányt, legyen vezérük. Mocsáry gyanakvással figyelte a kirajzókat, még gyenge és komolytalan vállalkozásnak tartotta a szervezkedést, ezért elhárította magától a felkínált vezéri tisztséget. Útmutatást azonban adott, mégpedig olyant, ami leckeszámba ment. Feladatnak Kossuth Ferenc leleplezését jelölte meg. A paktumot fel kell bontani, meg kell változtatni a nemzetiségi politikát. Teljesen újjá kell szervezni a függetlenségi pártot. Egyúttal nyílt levélben rokonszenvéről biztosította a kilépetteket. Az aktív ellenzék azonban nem tudott felemelkedni Mocsáry programjának színvonalára.

A tömeges kilépést a pártban maradtak háborgása követte. Nagyobb mértékben megismétlődött az 1907 tavaszán végbement folyamat: a a pártban az elégedetlenek újabb csoportja tűnt fel. Ezek hangját erősítette ebben az időben Polónyi tiltakozása a kiegyezés ellen. Amikor a parlamentben elhangzott ellenzéki támadásokat határozati javaslatok beterjesztésével párosították, az elrendelt nyílt szavazás zavarba hozta a pártban maradt elégedetleneket. Ezt a hatást váltotta ki például Bozóky Árpád javaslata: a képviselőház tagadja meg az újoncjutalék megszavazását, és utasítsa a kormányt, hogy terjesszen be törvényjavaslatot az önálló magyar hadsereg felállítására. Bozóky felszólalása során megkülönböztette az „ellenzéki negyvennyolcasokat" a „kormány-

párti negyvennyolcasoktól". Az ellenzék 1908 januárjában az újonclétszám tárgyalásakor kisebb obstrukciót rendezett. Ez volt az első eset, hogy a magyar ellenzék az obstrukció fegyverét a koalíciós kormány ellen fordította.

1907-től kezdett sarkon fordulni a kormánypártok „utcai" sikersorozata. Az év végén az erőteljesebb függetlenségi párti ellenzék magatartásában új elem, hogy alkalmanként Kossuth Ferenc személyét is támadta. A koalícióban zajló viták 1908 elején a kormány által szorgalmazott házszabály-revízió ügyéhez kapcsolódtak. Februárban a kormány minisztertanácsi döntést hozott a házszabály-revízió beterjesztéséről. Ez újabb lépés volt a következetlenségek lépcsőjén. A terv nyilvánosságra hozásakor a parlament többségén erőt vett a nyugtalanság. A kormány jobbnak látta nem erőszakolni a dolgot. A javaslatot csak 1908 novemberében fogadták el, mérsékelt formában. A parlament csupán ahhoz járult hozzá, hogy az üléseket egy órával meghosszabbítsák. A kormány a házszabály-revízió kérdésében vereséget szenvedett saját többségétől.

A BALPÁRT MEGALAKULÁSA

A szabadelvű csoport felkarolta Andrássy — Tisza Istvánra emlékeztető — házszabály-revíziós tervét, mert felismerte, hogy a koalíció pálfordulása fontos előkészítő mozzanat lehet a szabadelvű erők újjáélesztésében. Jórészt a házszabály-revízió veszélye hozta létre az új baloldali ellenzéket. A függetlenségi anyapártból kivált képviselők 1908 márciusában alakították meg a Függetlenségi és 48-as Balpártot. Ezzel a függetlenségi ellenzék a koalíciós kormány idején először kísérelt meg szervezetileg is elkülönülni, illetve összefogni. Elnökévé az idős Szappanos Istvánt választották, aki Polónyival állt kapcsolatban. A pártban jól elkülönülő csoportot alkotott Nagy György, Farkasházy Zsigmond és Pilisy István. Egy másik frakció élén Lengyel Zoltán és néhány társa állt. A balpárt politikájának pozitívuma a függetlenségi anyapárt állandó bírálata és eredeti közjogi programjának tudatosítása volt, de ezt a feladatot következetlenül hajtották végre. Az új politikai ellenzék tömegbefolyását inkább az országos hangulathullámra, mint rendszeres

pártmunkára alapozta. Politikailag tisztázatlan programmal fogtak össze, s az anyapárttal és a kormánnyal még mindig kapcsolatban álltak. A Nagy György—Kalmár Antal-csoport programjának szociális érzékenysége 1908-ban némileg erősödött. Kezdetben a nemzetiségek elleni éllel elfogadták volna a házszabály-revíziót is, ha a kormány kikapcsolja abból a közös ügyeket; de a kiegyezési vita következményeként átmenetileg nemzetiségpolitikai enyhülés jellemezte állásfoglalásaikat. A demokrácia radikális erőitől azonban rendszeresen elhatárolták magukat, sőt szembefordultak azokkal.

Hasznos ösztönzést kapott a balpárt az idős Csávolszky Lajostól is, aki ekkor, közvetlenül halála előtt, adta ki „Az árulás története" című röpiratát. Csávolszky a dualizmus politikai történetének kevéssé ismert és nem eléggé méltányolt alakja, pedig a függetlenségi párt részéről ő tette meg az első határozott lépést a szocialistákkal való együttműködés irányába. Röpiratában azt a felismerést ajánlotta a párt figyelmébe, hogy „az utolsó szocialista is jobb hazafi, mint Kossuth Ferenc és Apponyi Albert". Hangoztatta: „én jobb szeretem, ha kivívják az állami függetlenséget vörös zászló alatt, mintha nemzeti színű lobogó mellett eladják az országot".[20] Csávolszky az általános választójogot a nemzeti függetlenség érdekében követelte. Közvetve Mocsáryra is hatott. Csávolszky a negyvennyolcas mozgalmon belül mindenkinél haladóbb véleményt alakított ki társadalmi tekintetben (Mocsáry csak a dinasztia szerepének megítélésében múlta felül). Csávolszky behozta és meghaladta Justh Gyula korábbi előnyét és Károlyi Mihály politikáját kezdte hirdetni, Károlyi előtt. 1909-ben bekövetkezett halála visszavetette a szellemi irányzat kibontakozását.

A függetlenségi baloldal ösztönzését a szociáldemokraták egészítették ki. A Népszava helyesen rótta meg a házszabály-revízióval szemben tanúsított erélytelenségéért és a soviniszta kirohanásokért. A szocialista sajtó 1908-ban eleinte kellő érzékenység nélkül, majd egyre méltánylóbban foglalkozott a balpárttal, segítve annak demokratizálódását. Mindennek hatására lassan bizonyos haladás mutatkozott a balpárt ideológiájában. A Radikális 48 új programjában már nem követelte, hogy csak annak adjanak választójogot, aki tud magyarul írni és olvasni.

[20] Csávolszky Lajos, Az árulás története. Bp. 1908. 54—55., 86., 93—95.

Megtartotta azonban az írástudás cenzusát, ami így is jelentős tömegeket kizárt volna — elsősorban a nemzetiségek köréből — a politikai jogok gyakorlásából. Az antimilitarista hangulat hatására a párt követelései közé került a fokozatos lefegyverzés, majd az állandó hadsereg megszüntetése, az általános népfelfegyverkezés bevezetése. Tartalmazta az új program az 500 kat. holdon felüli nagybirtok állami megváltását. Nem tett utalást az államformára. A függetlenségi párt válságában a szervezeti és az eszmei rekonstrukciós elem, a régi program és az egykori pártállapotok érvényre juttatására irányuló szándék 1908-ban így is nagyobb mértékben volt jelen, mint az újító mozzanat.

A balpártban személyi változások is bekövetkeztek. Lengyel Zoltán kilépett, Eötvös Károly pedig elvállalta a kis képviselőcsoport vezéri tisztségét. A hatvanhetes pártok és a függetlenségi párt közötti fúziós törekvések kibontakozása átmenetileg igazolni látszott a túlzott múltba tekintést. Holló és Justh a fúzió mellett léptek fel, miközben harciasan követelték a bankügy rendezését. Justh 1908-ban még nem szánta el magát a kormánnyal való szakításra. Justh nagy tévedései bizonyítják, hogy a függetlenségi párt válságában nem egyszerűen a megalkuvásra hajló és a következetes irányzat csapott össze egymással. Justh ellenzékisége 1908 végén csak egyetlen téren, a bankkérdésben haladt lendületesen előre. Jórészt az ő sajátos kormányhűsége tette lehetővé, hogy Wekerle, Andrássy és Kossuth Ferenc elodázza a párt- és kormányválságot. A parlamenti oppozíció kristályosító tényezője ekkoriban még nem a Justh-csoport, hanem a balpárt volt.

IX. FEJEZET

A DEMOKRATIKUS ELLENZÉK KÜZDELMEI A RENDSZER ELLEN

1. A SZOCIALISTA MUNKÁSMOZGALOM

A SZOCIÁLDEMOKRATA PÁRT 1907. ÉVI KONGRESSZUSA. AZ OKTÓBER 10-I ÁLTALÁNOS SZTRÁJK ÉS TÜNTETÉS

Az 1906 tavaszán elszenvedett politikai kudarc és a gazdasági mozgalom részben erre visszavezethető hanyatlása a párton belül erős bírálatot váltott ki. Figyelemre méltó, hogy radikális, sőt tulajdonképpen illegális harci eszközök is javaslatba kerültek. Az 1907. március 31-től április 1-ig összeülő pártkongresszuson Preusz Mór kassai küldött kifogásolta, hogy amikor a kormány felrúgja a törvényeket, a pártsajtó törvényességre hivatkozik: „... minthogy kivételes állapotokat teremtettek velünk szemben — mondta —, nekünk is módunkban lett volna erőnk tudatában sikeresen visszaverni a kormány támadását, ugyancsak kivételes eszközökkel."[1] László Jenő az agitáció erőtlenségét, Vágó Béla a vezetés ötletszerűségét tette szóvá. Vágó azt is felvetette, hogy az önálló vámterület érdekében kellett volna agitációt kifejteni, akkor az általános választójog kérdése előbbre jutott volna. A továbbiakban Vágó „autonóm pártszervezetek" kiépítését sürgette, és hibáztatta azért is a pártvezetőséget, mert a párt „nem támogatta eléggé az utcáról a nemzetiségek működését, akik viszonyaiktól kényszerítve vannak, hogy a koalíciónak alkalmatlankodjanak".[2] Vágó és más küldöttek is bírálták a vidéki szervezkedés elégtelenségét. Kittel Ferenc — az 1890-es években Engelmann munkatársa — felvetette a tömegsztrájk szükségességét és arra az álláspontra helyezkedett, hogy

[1] A Magyarországi Szociáldemokrata Párt XIV. pártgyűlésének jegyzőkönyve. Bp. 1907. 114.

[2] Uo. 133.

a kormány ellen „már az első pillanatban kellett volna a legradikálisabban fellépni".[3]

A kongresszus több határozati javaslatot fogadott el, amelyek az agitáció fokozását írták elő. Állást foglaltak a küldöttek a kormány szociálpolitikai törekvéseivel kapcsolatban is, „melyek nemcsak, hogy nem alkalmasak a munkásság életviszonyainak megjavítására, hanem ellenkezőleg a munkásság jogosult törekvéseinek a megtörését célozzák".[4]

A kongresszus megfontolásra a pártvezetőség elé utalta Ladányi Rezsőnek, a földmunkásmozgalom egyik vezetőjének azt a javaslatát, hogy terjesszen a következő évi pártgyűlés elé átmeneti agrárprogramot. Elutasította viszont azt a javaslatát, amely az önálló vámterület érdekében kifejtett messzemenő küzdelmet kívánta határozatilag kimondani. A kongresszus újból egyhangúlag állást foglalt az általános sztrájk mellett. Ismét felszólította az ország egész proletárságát, hogy haladéktalanul készüljön „a legelkeseredettebb ellenállásra". Megújította az előző évi kongresszus utasítását a politikai tömegsztrájk előkészítésére és szükség esetén alkalmazására.

A pártvezetőség újraválasztása meglepetéssel szolgált. A jelölő bizottság Garami Ernőt, Weltner Jakabot, Groszmann Miksát és Kardos Jakabot nem javasolta, és nevezettek az új pártvezetőségbe — amelynek Bokányi, Garbai, Teszárs, Jászai, Kittel voltak a tagjai — nem kerültek be. A változás okáról nem állanak rendelkezésünkre dokumentumok. Garamiék mindössze egy évig tartó háttérbe szorulása minden bizonnyal az 1905—1906-os politikával kapcsolatos. Visszalépésük bizonyítéka volt annak, hogy az elszenvedett kudarc a párt vezető köreiben megrázkódtatást váltott ki.

A kongresszus után a szociáldemokrata párt aktivitása fokozódott. A választójogi reform sürgetésének lendületet adtak az 1907. májusi ausztriai választások. A szociáldemokraták a leadott szavazatok 17%-a alapján 87 mandátumot szereztek meg. Az ausztriai választások után a Magyarországi Szociáldemokrata Párt számos választójogi gyűlést rendezett. E megmozdulások kapcsán is megmutatkozott a pártvezetőségnek az a törekvése, hogy az 1905-ös politikát igazolja és az uralkodó

[3] Uo. 131.
[4] Uo. 82.

választójogi politikájának rugalmasságát szembeállítsa a koalíció merevségével. Ez azonban nem zárta ki, hogy a pártvezetőség — alkalmi találkozások keretében — tárgyalásokat ne kezdjen a belügyminiszterrel. Andrássynak sikerült elhitetnie, hogy a kormány önszántából is előterjeszti a reformot, és abból a szociáldemokraták is jelentős hasznot húznak. (Állítólag 30—40 mandátum kilátásba helyezéséről volt szó.) A reform ügyének a valóságban nem használt a pártvezetőség paktumkészsége, bár formális paktumra nem került sor. Az tény, hogy a párt 1907 tavaszán és nyarán kímélte Andrássyt, nehogy elriassza egy messzebbmenő reformtól. Ezzel azonban csak azt érte el, hogy a kormány kényelmesen halogatta a reform kidolgozását. Kisebb, figyelmeztető demonstrációk után, csak szeptemberben határozta el a pártvezetőség, hogy érvényt szerez a pártkongresszus határozatának: 1907. október 10-én, a képviselőház őszi ülésszakának megnyitása alkalmából általános sztrájkot és tüntetést szervez. A szeptember 9-én megtartott bizalmi férfi értekezlet elfogadta a javaslatot, és a párt másnap „Magyarország népéhez!" címzett — 300 ezer példányban kiadott — kiáltványában meghirdette az általános sztrájkot.

Röviddel a kiáltvány megjelenése után a pártvezetőség kiadta „A hazátlan bitangokhoz!" címzett felhívást, amelyben a szocialista mozgalom szempontjából átfogó bírálat alá vette a koalíciós kormány addigi tevékenységét. A felhívás rámutat az agrárius érdekek előtérbe kerülésére. Hangsúlyozza, hogy míg a kormány gátolja a munkásság szervezkedését, addig pártfogolja a különböző munkáltatói egyesülések létrejöttét, szabad teret enged az élelmiszer- és lakbéruzsorának. „Kétszázezernél többen hagyják el évente az országot. Nemcsak a bérmunkás, hanem a kisbirtokos, a kisiparos és kiskereskedő is megérzi a hatalom pusztító politikájának hatását." Számon kéri a felhívás a kormánytól a nemzeti követelések valóra váltását és — az 1903. évi pártprogramot taktikai okokból meglehetősen szabadon értelmezve — kimondja, hogy „a szociáldemokrata pártnak programszerű követelése az önálló vámterület megalkotása és Magyarország függetlenségének biztosítása". „Ennek a célnak elérése azonban csak az általános, titkos választójog megalkotása után lehetséges." A felhívásból kitűnik, hogy a pártvezetőség már alig számít arra, hogy az uralkodó választójogi reformra kényszeríti a kormányt. „Nos mi azt mondjuk — írja —, hogy a kor-

mány gyűlölheti az általános titkos választójogot, a király megszegheti ígéretét, de a nép akarata fölötte áll a kormány és a király akaratának." Végezetül az uralkodó körök előtt felidézi a forradalom rémét: „Kíméletlen, elszánt, forradalmi harc kezdődik október 10-én. Ne kergessék forradalomba az ország népét. Adják, aminek megvalósítására szavukat lekötötték."[5]

Az október 10-i általános sztrájkkal egybekötött tüntetés előkészületeibe a rendőrség is beavatkozott. A főkapitány október 5-i határozatában megtiltotta, hogy a tüntetők — az eredeti tervnek megfelelően — a Parlament elé vonuljanak. Így a munkások különböző gyülekezési helyekről a Váci úton, a Soroksári úton, a körutakon, az Andrássy úton és más fő útvonalakon át a Városligetbe vonultak, ahol gyűlést tartottak. Sztrájkra és tüntető felvonulásra került sor szinte valamennyi nagyobb vidéki városban is. Országszerte körülbelül 200 ezer munkás sztrájkolt. A megmozdulás szinte egyetlen jelszava: az általános titkos választójog követelése. „Jogot a népnek!" „Haza csak ott van, ahol jog is van!" „Le a népcsaló koalícióval!" „Pusztuljon a feudális fekete banda!"[6] Ilyen és hasonló jelszavak voltak olvashatók a felvonulók transzparensein. A budapesti tüntetők soraiban ott voltak a szocialista diákok is, akik Apponyi klerikális intézkedései ellen tüntettek. Részt vettek a tüntetésben Schuhmeier és Winarsky, a bécsi Reichsrat szociáldemokrata képviselői, akik az osztrák munkásság szolidaritásáról biztosították a magyarországi proletariátust.

A felvonulással egyidejűleg Garbai Sándor pártvezetőségi taggal az élen szociáldemokrata munkásküldöttség kereste fel a Parlament épületében a képviselőház elnökét, Justh Gyulát és rövid beszéd keretében átadta neki a tüntető munkásság memorandumát. Garbai beszélt a munkásság súlyos anyagi és kulturális helyzetéről, hangsúlyozta a szociáldemokraták hazafiságát. „Mi, szociáldemokraták kijelentjük: hogy ennek az országnak, amelyben születtünk és élünk, teljes politikai függetlenségét, az ipar és kereskedelem felvirágoztatása miatt teljes gazdasági önállóságot, tehát az önálló vámterület sürgős meg-

[5] A magyarországi szocialisztikus munkásmozgalmak az 1907. évben. Bp. 1908. 58—59.

[6] Október 10. *Népszava*, 1907. október 11.

valósítását akarjuk."[7] Garbai szemére vetette a kormánynak, hogy 1907 folyamán 354 szakegyesület működését tette lehetetlenné. A számos problémát felvázoló beszéddel ellentétben maga a memorandum csak a választójog követelésére korlátozódott; azt kívánta, hogy a kormány mielőbb teljesítse ígéreteit és készítse elő a választójogi reformot.

Justh nem fogadta barátságosan a küldöttséget. Rövid válaszában azt hangsúlyozta, hogy a tövényhozás a nép minden rétegének érdekét „egyaránt szívén és lelkén viseli", és a küldöttség elfogultan ítéli meg a képviselőházat. A demonstráció visszhangja arra vallott, hogy a „vörös csütörtök" még inkább elmélyítette a szociáldemokrata párt és a koalíció közti ellentéteket. Az a tény, hogy 1906 áprilisától kezdve a munkásmegmozdulások szinte egy percre sem szüneteltek, arra figyelmeztette a kormányt, hogy sem az „alkotmányos élet helyreállta", sem a kedvezőtlenebbé váló nemzetközi helyzet, az orosz forradalom leverése, a nagy ausztriai tömegmozgalmak befejeződése nem mért döntő csapást a magyarországi munkásság szocialista mozgalmára. A szociáldemokrata párt viszont meggyőződhetett arról, hogy a koalíció sohasem fog széles körű — akár csak a Kristóffy-féle tervezethez hasonló — választójogi reformot kezdeményezni. A kormányellenes támadások a koalíció előtt igazolták a szocialistaüldözés politikáját, ami viszont a szociáldemokraták jó részét megerősítette abban a meggyőződésben, hogy a párt helyesen járt el akkor, amikor 1905-ben és azután is következetesen szembehelyezkedett a koalícióval, és azt mint a legreakciósabb politikai erők szövetségét bélyegezte meg. A kormány szocialistaellenes fellépése ugyanakkor arra késztette a szociáldemokrata pártot, hogy sorait szorosabbra zárva küzdjön a koalíció ellen.

1907 októbere bizonyos fokig polarizálta az erőket. Megmutatta, hogy a szocialista munkásmozgalomnak számos szövetségese, nagy tartalékai vannak. A demokratikus értelmiség az egész megmozdulást rokonszenvvel kísérte és támogatta, a tüntetéshez sok helyütt csatlakoztak — vagy saját tüntetéseikkel egészítették ki — a nemzetiségi pártok és a parasztmozgalmak. Ugyanakkor a koalíció tekintélyes politikusai jobboldali hadjárattal feleltek október 10-re. Holló Lajos újságja, Ugron

[7] Uo.

Gábor és Nagy György cikkei dühödten támadták a munkásmozgalmat. Ámbár az általános sztrájk országos visszhangot váltott ki, a pártvezetőség túlértékelte az akció közvetlen sikerét, és a tüntetés utáni hetekben a reményteli várakozás álláspontjára helyezkedett. A nemzetközileg is figyelmet keltett magyarországi általános politikai sztrájk főleg a következő két esztendő tüntetéseinek mintaképeként fejtett ki pozitív hatást.

A SZOCIÁLDEMOKRATA PÁRT ÉS A KORMÁNY VÁLASZTÓJOGI JAVASLATA

Említettük már, hogy 1907-től az ipari munkásság sztrájkmozgalma lassabban, a mezőgazdasági munkásoké gyorsabban hanyatló tendenciát mutatott. 1906-ban a szervezett ipari munkások száma csaknem 130 ezer volt, 1907-ben és 1908-ban már nem érte el a 100 ezret. A földmunkásszövetségnek 1907 elején még mintegy 400 helyi csoportja és 20 ezer tagja volt, az év végére a taglétszám 12 ezer alá esett, és csupán 150 csoport működött. Ez a tendencia 1908-ban folytatódott, bár még ebben az évben is 251 sztrájkot és 20 ezer sztrájkolót regisztráltak. A szociáldemokrata párt a politikai küzdelmet a kormány választójogi reformtervezetére összpontosította, amelynek híre 1908 januárjában pattant ki. Andrássy az előkészületekről szóló tájékoztatójában kifejtette, hogy az általános választójogot az ország veszedelmének tartja, ezért tervezete egyrészt a „törzsválasztóknak" a „gyakorlatlan és tanulatlan elemektől" való megvédésére, másrészt a magyarság szupremáciájának biztosítására törekszik. Az új mozzanatot, a választójog egyenlőtlenségét kivitelező formát: a „pluralitást" — hogy a felső rétegekhez tartozók személyenként több szavazattal rendelkeznek, az alsóbb osztályok pedig csoportosan kapnának egy szavazatot — Andrássy az ausztriai reformküzdelmek során felmerült egyik tervezetből kölcsönözte. Az uralkodónak még nyíltabban kifejtette, hogy a tervezet célja a vagyonos osztályok és a magyarság túlsúlyának biztosítása.

A plurális választójog tervét az első pillanattól kezdve széles körű és heves ellenállás fogadta. A szervezett munkások viharos felháborodása érthető volt, hiszen az Andrássy-féle tervezet mintegy kodifikálta volna

a társadalmi egyenlőtlenséget, a néptömegek jogfosztottságát. Január 20-án Budapesten és környékén, valamint Aradon, Győrött, Kolozsvárott, Miskolcon és Pozsonyban több munkásgyűlés tiltakozott a kormány tervei ellen. Februárban és fokozott intenzitással márciusban folytatódtak a tüntetések, amelyekre válaszul március 14-én Andrássy a szakszervezetek feloszlatását helyezte kilátásba. A március 20-i népgyűlés tiltakozott Andrássy beszéde ellen és erőteljesen kiállt a szakszervezetek védelmében.

Az április 19. és 23. között megtartott szociáldemokrata pártkongresszus a koalíció elleni, a korábbinál radikálisabb állásfoglalás jegyében zajlott le. A tanácskozások elején a kongresszus — Jócsák Kálmán javaslatára — szolidaritást vállalt az orosz forradalmárokkal, és határozatot fogadott el, amely „felszólítja az összes elvtársakat, hogy az orosz forradalmi menekülteket a rendőrség mindennemű zaklatásával, üldözésével szemben megvédelmezzék".[8] Többen hibáztatták a pártvezetőséget amiatt, hogy nem folytat elég intenzív szervező munkát, és az ifjúmunkás és nőmunkás mozgalmat nem fejleszti kellőképpen. Ladányi Rezső szerint „az a baj, hogy mindig kívülről várunk erősséget,... elmulasztottuk, hogy a politikai tömegsztrájkot előkészítsük arra az időre, mikor arra szükség lesz. Különösen a földművelőket kell a tömegsztrájkra előkészíteni."[9] Tamásy Károly arról beszélt, hogy „a városi munkásságra vár az a hatalmas feladat, hogy a földmíves munkásságot felrázza és azért egyénenként is nagyobb munkát kell kifejteni, minden összeköttetést fel kell használni arra, hogy a földmunkásokat a pártba bevonják".[10] Demian Strengar arra kérte a pártvezetőséget, hogy „a nemzetiségi mozgalmat anyagilag mozdítsa elő". „Csak ebben az esetben lehet igazi tömegsztrájkot rendezni, mert ellenkező esetben a sztrájkoló munkások helyébe ruténeket, tótokat fognak alkalmazni."[11] Malasits Géza szerint „ugyanolyan szívósnak és kitartónak kell lenni a gyülekezési jogért, mint a választójogért való küzdelemnek. A tömeg — mondotta — sokkal radikálisabb, mint

[8] A Magyarországi Szociáldemokrata Párt XV. pártgyűlésének jegyzőkönyve. Bp. 1908. 127.

[9] Uo. 143.

[10] Uo. 145.

[11] Uo. 162.

maga a pártvezetőség és a munkásság meg is találja a módot arra, hogy a gyülekezési jogot korlátozni ne engedje."[12]

A felszólalások legtöbbjének az általános sztrájk a központi kérdése. A pártvezetőség által előterjesztett és a kongresszuson elfogadott határozat kimondotta, „hogy ha a kormány a jelzett plurális és nyíltan gyakorlandó szavazati jogot a parlament elé terjeszti, erre Magyarország ipari és mezőgazdasági munkássága a politikai tömegsztrájk kimondásával feleljen. A politikai tömegsztrájk mérvét, tartamát és módját ugyanebben az időben a pártvezetőség által egybehívandó rendkívüli pártgyűlés fogja megállapítani. Kötelességévé teszi továbbá a pártgyűlés mind a pártvezetőségnek, mind az egyes pártszervezetek vezetőségeinek az egész ország területén, hogy a politikai tömegsztrájk előkészítő munkálatait a központi pártvezetőséggel egyetértően haladéktalanul kezdjék meg."[13]

A kongresszus után a pártvezetőség ismét népgyűléseket rendezett, továbbra is fenyegetőzött a politikai tömegsztrájkkal, a nyilvánosság előtt élesen fellépett Andrássy ellen; de bizalmas úton tárgyalt vele, és hajlandónak mutatkozott bizonyos kompromisszumra az általános, titkos választójog rovására. Andrássy ügyesen manőverezett: 1908 júniusában újabb ígéretet tett a reformjavaslat mihamarabbi beterjesztésére és a parlament elé vitte a főváros munkáslakás-építési programját. A Wekerléről elnevezett kispesti lakótelepet — amelyen a háborúig állami támogatással 836 ház épült fel 3600 lakással, ahol mintegy 20 ezer ember lakott — a kormány megvesztegetésül kínálta a szociáldemokrata pártnak. Az újabb időhúzásra és hitegetésre azonban csak a nyári szünet végéig futotta. Minthogy a kompromisszumos tárgyalások nem vezettek eredményre, 1908 őszén a harc kiújult.

A párt időközben arra is gondot fordított, hogy a magyarországi választójogi harc ügyét nemzetközi fórumok elé tárja. Buchinger Manó részt vett az 1908. augusztus 3-án megtartott, az antimilitarizmust propagáló schaffhauseni nemzetközi szocialista nagygyűlésen, amely kimondotta, hogy szolidáris Magyarország munkásságának választójogi küzdelmével. A párt megkereste az osztrák szociáldemokrácia vezető képviselőit is és — kétségkívül pozitív kezdeményezésként — azt indítványozta, hogy

[12] Uo. 180.
[13] Uo. 97.

Ausztria szociáldemokratái kellő demonstratív erővel lépjenek fel az érdemleges választójogi reformot szabotáló koalíciós kormánnyal szemben.

A szeptember 27-én Bécsben megtartott birodalmi szociáldemokrata értekezlet összmonarchiai szinten nyomatékosan alátámasztotta a Magyarországi Szociáldemokrata Párt politikáját. Az értekezleten érződött az ausztriai általános választójog kivívásának friss hatása. Viktor Adler felszólalásában a koalíciót támadva a koronára hivatkozott, amelynek szerinte „el kell ismernie, hogy az uralkodó junkerek vakmerősége a birodalmat a pusztulás örvényébe viszi, ennek ellenében csak egy mentség van: a népekhez intézett szózat". A „pusztulás örvényének" elkerülésére vonatkozóan Adlernek aligha lehettek határozott elképzelései. Ezúttal már követelményként állította fel azt, amit 1905-ben csak óhajként említett, hogy a dualizmus megszüntetésével „önálló Ausztriát" és „önálló Magyarországot" kell létrehozni. Adós maradt azonban annak vázolásával, hogy miként kellene a soknemzetiségű birodalmat két önálló részre osztani, és miként képzeli el a „független Ausztria" és a „független Magyarország" egymáshoz való viszonyát.[14] Nem kevésbé volt homályos Buchinger Manó felszólalása sem. Buchinger is kijelentette, hogy a „szabad és független Magyarország" híve, de ő is adós maradt annak kifejtésével: mit ért Magyarország szabadságán és függetlenségén. Ráadásul Buchinger — Adlerhez hasonlóan — célzott arra is, hogy a korona a választójogi küzdelemben még mindig szövetségre léphet a magyarországi munkássággal.

A birodalmi szocialista értekezlet egyhangúlag elfogadott határozata elmarasztalta „a Magyarországon uralkodó oligarchiának feudális barbarizmusát" — azaz a koalíciós kormányt — és megállapította, hogy „Magyarország hátramaradottsága végzetes akadályokat gördít Ausztria politikai és társadalmi fejlődése elé". „Úgy Magyarország, mint Ausztria demokratizálása — szól a határozat — egyébként szükséges feltétele a két állam között való viszony ésszerű rendjének. Csak a demokratizált Magyarország és a demokratizált Ausztria teremtheti meg a béke alapját, amely mindkét állam önállóságát és szabadságát biztosítja, s egyúttal állandóan megvédelmezi mindkét állam népének nagy és közös érdekeit." Befejezésül a határozat megállapítja, hogy Ausztria szociáldemokráciája

[14] A bécsi hazaárulás. *Népszava*, 1908. szeptember 29.

kötelességének fogja tartani, hogy a magyarországi munkásságot „a jogokért folytatott ezen küzdelmében testvériesen támogassa".[15]

A bécsi értekezlet azt mutatja, hogy a Magyarországi Szociáldemokrata Párt átmeneti politikai irányvonalat képvisel. Az 1905—1906-os csalódás most is erősen éreztette hatását. Egyrészt a dinasztia iránti illúziók meggyengülése, másrészt a koalíció képmutatásának leleplezésére irányuló törekvés és az 1905—1906-os tapasztalatok bizonyos fokú hasznosítása indokolta a „független", a „szabad" és az „önálló" Magyarország emlegetését. Viktor Adler és általában az osztrák szociáldemokrata vezetők sohasem szűntek meg bírálni a dualizmus rendszerét, és nem zárkóztak el az ilyen homályos, nem konkretizált, jobbára taktikai jellegű függetlenségi jelszavak elől. Mindazonáltal mind a magyar, mind az osztrák-német szociáldemokraták fél szemmel még a Burgra sandítottak: hátha az uralkodó elfogadja „a népekhez intézett szózat" eszméjét és teret ad olyan polgári demokratikus reformoknak, amelyek megerősítik a szociáldemokráciát és megmentik a birodalmat. Még néhány évre volt szükség ahhoz, hogy ezek az illúziók — akkor sem véglegesen — eloszoljanak.

A birodalmi értekezlet után a korábbinál hevesebb budapesti demonstrációra került sor. Az október 4-i gyűlést azonnal viharos tüntetés követte. Az Andrássy úton a tömeg és a rendőrség összecsapott: a rendőrök kardlapoztak, a tüntetők soraiból pedig többen revolverlövéseket adtak le a karhatalomra. A főváros területére meghirdetett 21 választójogi gyűlés közül október 8-án a rendőrség csak egynek a megtartását engedélyezte. A hatósági intézkedés ellen tiltakozó munkások ismét revolverlövésekkel, valamint vasbotokkal támadtak a tömeget szétkergető rendőrökre. A korábban békés fővárosi megmozdulások radikalizálódása, a tüntetésekkel kapcsolatos lövöldözések — amelyekre egyébként a koalíció uralma idején került először sor — arra késztették a budapesti rendőrfőkapitányt, hogy megszigorítsa a fegyverhasználati jogot. Indoklásul a rendőri jelentés arra hivatkozott, hogy az októberi megmozdulások során „a tüntető tömeg nagy része lőfegyverrel volt ellátva és revolver lövésekkel támadt a kötelességük teljesítésében eljárt rendőrközegekre".[16]

[15] Uo.

[16] A magyarországi szocialisztikus munkásmozgalmak az 1908. évben. Bp. 1909. 32.

A valóban határozott hatósági fellépések alig tehették kétségessé, hogy a kormányzat nem tűri a tüntetések „elfajulását". A budapesti rendőrfőkapitány jelentése szerint „mivel a rendőrség a város nyugalmát, a lakosság élet- és vagyonbiztonságát nagy mértékben veszélyeztető zavargások tervszerű előkészületeit leleplezte s a legelső komoly zavargást idejekorán elfojtotta, be kellett látni a pártnak, hogy törvénytelen eszközökkel az agitációt nem viheti előre".[17] Valóban, az október folyamán lezajlott további gyűléseket már nem követték utcai harcok. A megjelentek erős szavakkal bélyegezték meg a rendőrséget, de az újabb összecsapások elmaradtak.

A küzdelem azonban változatlan erővel folyt tovább, sőt a hadszíntér kibővült. 1908 késő őszén a Bosznia-Hercegovina bekebelezése — az agresszív militarizmus — és a plurális választójog beterjesztése — a politikai reakció erősödése — elleni tömegtüntetések összefonódtak. Ezekbe a küzdelmekbe a parasztság demokratikus irányzatai és a polgári radikálisok is aktívan bekapcsolódtak. Szerveződött, formálódott a magyar progresszió tábora.

A SZOCIÁLDEMOKRATA PÁRT ÉS A NEMZETKÖZI MUNKÁSMOZGALOM

A fentiekből kitűnik, hogy a pártvezetőség a nemzetközi munkásmozgalomban a német és az osztrák centristák mögött állott. A centrizmus mint politikai irányzat az 1905. utáni években kristályosodott ki, szoros kapcsolatban az Internacionálén belüli csoportosulásokkal és eszmei harcokkal. Eduard Bernstein német szociáldemokrata vezető, korábban Engels tanítványa és barátja, már az 1890-es években meghirdette a marxizmus revízióját. Azzal érvelt, hogy az imperializmus viszonyai közepette lehetővé válik a „tőke demokratizálása", s a polgári állam is fokozatosan elveszti osztályjellegét, alkalmassá válik a dolgozó nép érdekeinek képviseletére. Ez a fejlődés — Bernstein és követői, a revizionisták szerint — lehetővé teszi a tőkés rendszer békés átalakulását, fokozatos belenövését a szocializmusba. A munkásmozgalom feladata e folyamat elősegítése,

[17] Uo. 33.

a munkásosztály szervezése, öntudatosítása, politikai jogainak kivívása, anyagi és kulturális helyzetének javítása révén.

Ugyancsak a századforduló idején következett be a szocialista mozgalom új, forradalmi pólusának kialakulása is. Létrejött az Oroszországi Szociáldemokrata Munkáspárt, amelyen belül 1903-ban a Lenin vezette baloldal jutott többségre. Lenin — Hilferding német szocialista közgazdász munkásságát is figyelembe véve — feltárta az imperializmus alapvető jellemvonásait és kimutatta, hogy új, forradalmi korszak köszöntött be: az imperializmus, „a proletárforradalmak előestéje". A lenini eszméket hordozó munkáspárt csak Oroszországban, „az imperializmus ellentmondásainak középpontjában" jött létre, de más országokban is kifejlődtek radikális politikai csoportosulások. Ezek élesen bírálták a pártvezetőségekben erősen érvényesülő, a választójogi—parlamenti küzdelem jelentőségét mértéktelenül kiemelő nézeteket, és a munkástömegek ösztönös forradalmasodására apellálva osztályharcos politikát követeltek. A német munkásmozgalomban ezt az irányzatot elsősorban Rosa Luxemburg képviselte. Ugyanakkor Franciaország — és általában a latin országok — szocialistái között hódított a parlamenti—választójogi politikát ugyancsak kritizáló, erőteljes gazdasági szervezkedést, majd „direkt akciót", általános sztrájkot követelő szindikalizmus, főleg annak az állam kérdésében a teljes elutasítás alapjára helyezkedő ága: az anarchoszindikalizmus (Georges Sorel, Hubert Lagardelle).

Az új irányzatok jelentkezése a II. Internacionáléban és annak adminisztratív szervében, a Brüsszelben székelő Nemzetközi Szocialista Irodában is megmutatkozott. Már az 1900. évi párizsi kongresszuson erősen érvényesültek a revizionista nézetek, az 1904. évi amszterdami kongresszuson pedig bekövetkezett a revizionisták ellenfeleinek — a Bebel, Kautsky, Guesde és híveik köré tömörülő szocialisták — ellentámadása. Ez az irányzat marxistának nevezte magát, ami helyénvaló is volt annyiban, hogy elméletileg valóban a marxizmus tanait képviselte. Ezekhez „ortodox módon" ragaszkodva azonban nem vállalkozott az imperializmus kialakulásával bekövetkezett új helyzet elemzésére, marxizmusa így dogmatikus jellegűvé vált. Ez az ortodox marxista elmélet a gyakorlatban nem érvényesülhetett, s így képviselői megalkuvásra kényszerültek; a napi harcokban erősen reformista politikát folytattak. Mindehhez hozzájárult, hogy az ortodox marxisták a kialakuló

baloldali csoportoktól elhatárolták magukat, a leninizmust pedig tisztán oroszországi jelenségnek fogták fel. Pozíciójuk — és ez természetesen vonatkozik a magyarországi párt vezetőségére is — így a revizionisták és a baloldal között közbülső, centrista jellegű volt. Kautsky nézetei elméletileg és politikailag erősen hatottak a balkáni országok századfordulón kifejlődő szociáldemokráciájára, amelyben emellett az oroszországi szocialista mozgalom forradalmisága is érvényesült.

Magán a centrista irányzaton belül is bizonyos differenciálódás indult meg a századelőn, amelynek egyik legkiemelkedőbb jelensége az osztrák szociáldemokrácia úgynevezett ausztromarxista irányzatának jelentkezése. Otto Bauer és társai 1903-ban Bécsben megalakították a Jövő elnevezésű politikai társaságot. Bauer köre kísérletet tett a marxista elmélet továbbfejlesztésére. Radikálisabb, kevésbé egyoldalú — nem csak a választójogra korlátozódó — politikát követeltek a pártvezetőségtől, és nem hagyták figyelmen kívül a legradikálisabb harci eszközök, a fegyveres felkelés, az általános politikai tömegsztrájk esetleges alkalmazását sem. Útkeresésük során erősen foglalkoztatta őket a Monarchiában oly fontos nemzetiségi kérdés is. A föderatív megoldás szükségszerűségének hirdetéséig jutottak el. Elméleti és politikai nézeteik ellenére, Bauer és hívei óvakodtak attól, hogy a Viktor Adler nevével fémjelzett pártvezetőséggel szemben fellépjenek. Adlert a Jövő megalakulása idején lojalitásukról biztosították, és ezt a lojalitást később sem adták fel. Az ausztromarxisták egyes magyar pártvezetőkre — mindenekelőtt Kunfira — is hatottak, bár a hatás csak 1914 után erősödött fel.

A magyarországi párt vezetői, amellett hogy nemzetközi síkon a centristákat támogatták, a nemzetközi mozgalom egységének szükségességére hivatkozva arra törekedtek, hogy toleránsok legyenek az Internacionálében képviselt valamennyi irányzat iránt. Ennek a bizonyos fokú elméleti-politikai gyengeségre, eklekticizmusra valló toleranciának a következménye, hogy a pártsajtóban egyaránt találunk elismerő szavakat a bolsevikokról, de másokról, így a revizionistákról és a francia szocializmus centristáival szemben álló, reformista, de következetesen antimilitarista Jean Jaurès-ről is. Az angol munkáspárt 1906. évi megalakulását, MacDonald tevékenységét a pártvezetőség üdvözölte, habár e párt egyrészt nyíltan hangoztatott reformista jellegét, másrészt pedig trade-unionista szervezeti felépítését tekintve sokban különbözött a

közép-európai, német típusú szociáldemokráciától. Méltánylásra talált az Egyesült Államok trade-unionista szakszervezeti mozgalma és személy szerint Samuel Gompers munkássága is. Kategorikusan elutasító magatartást a magyarországi párt a nemzetközi szocialista munkásmozgalmon belül csak a szindikalista és anarchista áramlatokkal szemben tanúsított.

A SZOCIÁLDEMOKRATA PÁRT VEZETŐ GÁRDÁJA

A 20. század első évtizedében megizmosodott, országos hatalommá nőtt baloldali, parlamenten kívüli ellenzék vezető ereje a munkásosztály; a magyar demokrácia táborának gerince, szervezett csapata a szociáldemokrata párt volt. Az évtized kemény harcaiban a párton belül is új vezető gárda nevelkedett fel. Az „első ember" továbbra is a művelt, Marx és Engels írásait jól ismerő Garami Ernő maradt, de a pártvezetésben osztozott vele Weltner Jakab, s hamarosan nagy befolyásra tett szert Kunfi Zsigmond.

Weltner, aki 1898-tól 1905-ig volt a szociáldemokrata párt központi titkára, tönkrement kispolgári szülők munkássorba került gyermeke, mint Garami, akinél kisebb műveltséggel, de talán több életismerettel rendelkezett. Jovális egyénisége, sok szempontból bohém életmódja, az egyszerű emberek mindennapi problémái iránti fogékonysága széles körben népszerűvé tette. Garamival és Kunfival együtt Ady első elismerői és méltánylói közé tartozott. Kunfi, az egykori temesvári főreáliskolai tanár, a polgári radikalizmuson át, Szabó Ervin baráti támogatásával jutott el a szocialista munkásmozgalomig. Nagy műveltségű értelmiségi, akiben — Landler Jenő találó megállapítása szerint — két lélek lakozott: a reformer és a forradalmár lelke. Ideológiai és politikai kérdésekben általában Garamitól balra állt. Töprengő, vívódó természet volt, némi ellenzéki velleitással, amit a pártegység iránt tanúsított nagyrabecsülése és vezető pozíciója mérsékelt.

Amíg Garami, Weltner és Kunfi a magyar munkásmozgalom mértékével mérve nagyformátumú politikusok voltak, addig Buchinger Manó, központi titkár (1905—1918) inkább jó szervezőkészségével tűnt ki. A németül tökéletesen tudó egykori könyvkötő a párt nemzetközi ügyeiért

volt elsősorban felelős. Bokányi Dezső — fiatal korában kőfaragómunkás — nagyhatású szónok, a pártvezetőség szócsöve. A mozgalom vezérkarába tartoztak a szakszervezeti mozgalom irányítói is. Teszársz Károly vasmunkás, erőteljes, határozott egyéniség — a Szakszervezeti Tanács elnöke —, régi típusú, mondhatnánk: konzervatív szakszervezeti vezető. Jászai Samu nyomdász, a szaktanács titkára, kitűnő szervező, de a szervezeteket túlságos óvatossággal féltő, sokszor az öncélú szakszervezeti munkáért lelkesedő, nemegyszer a párt vonalát is túlságosan radikálisnak tartó vezető. Garbai Sándor az építőmunkások szövetségének — ugyancsak munkássorból kinőtt — elnöke volt. Jó szónok, a munkásság mindennapi érdekeinek energikus képviselője. A földmunkásszövetség élén Csizmadia Sándor és Nyisztor György állott. Fiatal korukban mindketten földmunkások voltak. Csizmadia a magyar szocialista líra egyik első képviselője, autodidaktaként jelentős műveltségre tett szert, a mezőgazdasági proletariátus előtt népszerű, de szeszélyes ember volt. Nyisztor megfontoltabb, politikai tekintetben radikálisabb, egyike azoknak, akik a kongresszusokon nemegyszer bírálták a párt irányvonalát. Böhm Vilmos, a fiatal műszerész jó egyéni kvalitásai, intelligenciája, szervezőkészsége és nagy munkabírása következtében a párt ifjú reménységei közé tartozott. A tízes években jelentkeztek értékes elméleti írásokkal a mozgalomban olyan entellektüelek, mint Pogány József, Varga Jenő és Rónai Zoltán. A nő- és az ifjúmunkás-mozgalom első vezetői közül említést érdemel Gárdos Mária és Buchingerné Ladányi Szeréna, valamint Révész Mihály, aki egyben a Népszava szerkesztőségi titkáraként működött.

Felfogás és módszer tekintetében, amint jeleztük, a vezető garnitúrán belül voltak bizonyos eltérések. Garami kizárólagosan a németországi pártvezetés példájára esküdött. A reformista politikai gyakorlatnak ő volt a fő képviselője. Kunfi ezzel szemben fogékony volt más országok tapasztalatai iránt is: főleg a franciaországi mozgalom alakulását figyelte érdeklődéssel, és a politikában erősebben éreztette az ausztriai elveket, mint Garami. Egyébként ez utóbbi megállapítás Weltnerre is érvényes. A fő elméleti tekintély azonban szinte mindegyik vezető előtt Karl Kautsky és Viktor Adler volt. A magyar szociáldemokrácia a II. Internacionálé fórumain következetesen hozzájuk igazodott.

MUNKÁSMOZGALMI ELLENZÉK: SZABÓ ERVIN ÉS KÖRE

A szociáldemokrata párt vezetősége a század első évtizedében az uralkodó osztályok különböző csoportjaival és képviselőivel kereste az együttműködést az általános választójog kivívása érdekében. A pártvezetőség manőverezése azonban alig járt valamilyen eredménnyel. A választójogi küzdelem meddősége a párton belül elégedetlenségre vezetett, és nagymértékben hozzájárult különböző ellenzéki irányzatok kialakulásához.

Az 1905-ös kudarc különösen nagy hatással volt Szabó Ervin munkásságára. A nézeteiben korábban is meglevő szindikalista elemek megerősödtek. Az 1908-ban megjelent „Szindikalizmus és szociáldemokrácia" című munkája megállapítja, hogy a jelenkori nemzetközi szociáldemokráciának központi kérdése a választójogi—parlamenti küzdelem. A különböző irányzatok — írja — eltérhetnek a különböző elméleti tételek magyarázatában, „de a parlamentáris politika kérdésében, az úgynevezett minimális program követelésében mindnyájan egyek — Guesde és Jaurès, Bebel és Vollmar, Ferri és Turati és a többiek. A parlamentáris-politikai demokráciáért való harc az, amiben a szociáldemokrata pártok akciója a gyakorlatban kimerül. ... Ez magyarázza meg azt — teszi hozzá —, hogy annál erősebb valamely országban a politikai munkásmozgalom, a szociáldemokrácia, mennél hátramaradottabb az társadalmi és politikai demokrácia dolgában."[18] A polgári demokratikus viszonyok azonban önmagukban még nem alkalmasak a munkásosztály felszabadítására, jóllehet a felszabadítási küzdelem számára viszonylag kedvező lehetőségeket teremtenek. „És a szociáldemokrácia számára felvetődik a kérdés: vajon megmarad-e a kitaposott ösvényen, amely nyilvánvalólag a polgári demokrácia útja volt, avagy képes lesz régi programját és hagyományos akcióját új fogalmakkal és új harcmódokkal helyettesíteni?"[19]

Szabó Ervin soraiban szinte zseniális felismerések találhatók. A polgári nemokráciáért vívott küzdelemnek, mint a szociáldemokrata mozgalom dagy lendítőerejének ábrázolása és egyben a polgári demokrácia zsákutcájának érzékelése, „új fogalmak" és „új harcmódok" sürgetése mind-

[18] Szabó Ervin válogatott írásai. Bp. 1958. 265.
[19] Uo. 280.

megannyi valóságos problémára utal. Miközben egyaránt elutasítja Bernstein revizionizmusát és Kautsky centrizmusát: meglátja a szociáldemokrácia érlelődő válságát, és keresi a kiutat a szocialista munkásmozgalom számára. Arra az álláspontra jut, hogy a munkásosztály politikai pártjának csak a parlamenti demokráciáért vívott küzdelemben van létjogosultsága. Szerinte a szocialista viszonyok kivívásának egyetlen hatékony eszköze a forradalmi szakszervezeti mozgalom. A követendő példát a francia szindikalizmusban, helyesebben ennek továbbfejlődésében látja.

A munkásmozgalom előtt álló feladatokat illetően Szabó Ervin még konkrétabban fogalmaz 1910-ben megjelent „A szindikalizmus" című munkájában, amely a „Kiáltvány Magyarország munkásságához" alcímet viseli. A kiáltvány elismeri a polgári demokráciáért vívott küzdelem indokoltságát, de szót emel az ellen, hogy a szakszervezetek a szociáldemokrata párt választójogi küzdelmének az eszközei. Vázolja a „direkt akció" fogalmát és megállapítja: „Mindez arra visz, hogy a munkások végül nagy, az egész országot átfogó *általános sztrájkban* a végső, döntő küzdelmet fölajánlják a kapitalista társadalomnak." A szakszervezetek „saját, külön célja" annak az általános sztrájknak az előkészítése, „ami után, ha egyszer sikerült, nem következik más, mint a szocialista társadalom, amelyben a munkásosztályon nem uralkodik többé a tőke, hanem amelyben éppen a munkásosztály, az összes dolgozók lesznek urai a társadalom nagy termelőerőinek."[20]

Szabó Ervin nemes humanizmussal, szenvedélyes forradalmár lendülettel, de — a történelmi tapasztalatok szerint — téves irányban kereste a szocialista társadalom felé vezető utat. A „direkt akció", az általános sztrájk sehol sem vezetett a kapitalizmus megdöntésére. Nem is szólva arról, hogy a szindikalisták által elképzelt, valamilyen abszolút mértékben általános sztrájkra nem került sehol sem sor. Szembetűnő Szabó Ervin koncepciójában az is, hogy ugyanakkor, amikor a politikai párt létjogosultságát tagadja, illetőleg csak a polgári demokráciáért vívott küzdelemre korlátozza, a szakszervezeteket bizonyos politikai funkcióval ruházza fel; például a militarizmus elleni harc vállalásával. Így az általa elképzelt szakszervezeti forma már erősen eltér a gazdasági küzdelem

[20] Uo. 330—331.

klasszikus szervezeteitől és bizonyos fokig valamilyen újfajta párt felé közelít.

Elgondolásainak egyoldalúsága és ellentmondásossága megakadályozta, hogy Szabó Ervin köré munkástömegek tömörüljenek. Révai József, aki maga is Szabó Ervin körében kezdte munkásmozgalmi pályafutását, rámutatott, hogy: „Egy országban, ahol a szakszervezeti mozgalom szinte helyettesítette a pártmozgalmat, és ahol a baloldali ellenzék a munkáspártnak a szakszervezeti mindenhatóság alól való emancipációját követelte, nem sok keresnivalója lehetett a szindikalizmusnak, hisz a szakszervezeti bürokrácia megette a kenyerét..., de a szindikalizmusnak nem lehetett azért sem talaja, mert a magyar munkásságnak a magyar állam felépítményében levő rengeteg félfeudális maradvány miatt nem igen volt alkalma parlamentáris illúziókkal teleszívni magát, így tehát kiábrándulnia sem igen kellett belőlük."[21]

Ilyen körülmények között Szabó Ervin ideológiai hatása szűk körre korlátozódott. Elsősorban barátja, a fennálló társadalmi rend erkölcstelenségét és pusztulását hirdető nagybirtokos, Batthyány Ervin gróf volt az, aki igyekezett minél nagyobb publicitást adni az anarchista államelmélettől meghatározott szindikalista felfogásnak (anarchoszindikalizmus). A korábban anarchista felfogású Batthyány Szabó Ervin hatására közeledett a szindikalizmushoz. A társadalmi osztályok funkciójáról szóló marxi tanítást azonban, amelyet Szabó Ervin is vallott, sohasem tette magáévá. 1907 februárjában Batthyány megindította a Társadalmi Forradalom című folyóiratot, és összeköttetést létesített a pártvezetéssel elégedetlen ellenzékiekkel. Előbb Mérő Gyula ügyvédújságíróval lépett kapcsolatba, aki 1906 folyamán erőteljesen bírálta a szociáldemokrata párt választójogi politikáját, később pedig a pártvezetőséget ugyancsak kritizáló Csizmadia Sándorral, a szociáldemokrata agrármozgalom vezetőjével. Ezek a törekvések nem vezettek eredményre: sem Mérő, sem Csizmadia nem helyezkedett anarchoszindikalista alapra. Mérő Gyula szerint „a forradalmi szocialisták nem antiparlamentaristák", de azt követelik, hogy a szociáldemokraták parlamenti működése „az osztályharc legszigorúbb betartásával történjék". „A választói jogért folyó harcban, sem választások alkalmával, sem a parlamentben ne

[21] Révai József, Válogatott történelmi írások. I. Bp. 1966. 99.

kössenek paktumot polgári pártokkal, ne pártoljanak sohasem polgári kormányt, ne homályosítsák el a szocializmus végcélját... A forradalmi szocialisták követelik, hogy a parlamentarizmust, mint a munkásság egyik fegyverét, ne tolják folytonosan előtérbe a többi fegyverek rovására, sőt, hogy a munkásság küzdelme, elsősorban a gazdasági téren, közvetlen cselekvésében nyilvánuljon."[22] Mindez a pártvezetőség 1905-től követett politikájának éles kritikája volt, nem hiányzott belőle „a közvetlen cselekvés" fogalma sem, viszont távol állott az anarchoszindikalizmus doktrinér — a választójogi, parlamenti küzdelmet teljesen elutasító — elgondolásaitól. Ilyen körülmények között Mérő és Batthyány útjai 1907 elején elváltak egymástól.

Csizmadia Sándor először az 1905. évi pártkongresszuson bírálta élesen a megállapítása szerint nem eléggé radikális Garami-féle politikát, 1907-ben pedig pártvezetőségi tagságától is megvált. Batthyány anarchoszindikalista nézeteit ő sem fogadta el. Jóllehet baráti kapcsolatok fűzték a mozgalmat egy ideig anyagilag is támogató Batthyányhoz, politikai együttműködésre nem lépett vele, sőt 1907 tavaszán szociáldemokrata alapról éles sajtóvitát kezdeményezett az anarchoszindikalizmus ellen.

A szociáldemokrata pártban sem Szabó, sem Batthyány nem tudott híveket toborozni. Az 1907 folyamán Budapesten kialakult, alig félszáz főnyi, magát forradalmi szocialistának nevező csoport tevékenysége főleg anarchoszindikalista propagandára szorítkozott. A csoport anarchista szárnyának sikerült kapcsolatot létesítenie néhány mezőváros földmunkáskörével, így sor került kisebb helyi szervezetek alakítására is. Az anarchoszindikalisták antimilitarista propagandát is folytattak, a szociáldemokrata párt választójogi politikáját pedig elutasították. Az anarchista szárny vezetője, Krausz Károly magánhivatalnok — Proudhon, Bakunyin, Kropotkin tisztelője — elméletileg a „tiszta uralomnélküliség" híve volt, de a gyakorlatban mérsékelt álláspontra helyezkedett, hogy a csoportot a hatósági megtorló intézkedésektől megóvja. Lényegében ezt az irányvonalat követte a volt szociáldemokrata újságíró, Migray József is. Velük szemben lépett fel a szakszervezetekben folytatandó harcos agitáció érdekében Hanesz Sándor asztalossegéd, akit azonban hamarosan letartóztattak. A csoport — az erős rendőri megfigyelés és

[22] A szétkergetett duma. *Népszava*, 1907. augusztus 14., 16., 17.

üldözés ellenére — Krausz Károly vezetésével 1909 nyarán „a dogma, a tekintély, az állam és minden központosított hatalom" elleni küzdelmet propagáló illegális kongresszust tartott Budapesten.

1910-ben a „forradalmi szocialisták" körében ismét a szindikalizmus került előtérbe. Ekkor csatlakozott Iszkruljev Krszta, magyarországi szerb szindikalista jogász, Szabó Ervin barátja a csoporthoz, amely hamarosan Szabó 1910. évi kiáltványának elvi alapjára helyezkedett, s eltávolodott az ortodox anarchizmustól. Mindez azonban nem változtatott azon a körülményen, hogy sem az anarchista, sem a szindikalista szárny nem tudott jelentősebb tevékenységet kifejteni. A nagyipari munkássághoz a „forradalmi szocialisták" nem találtak kapcsolatot. Elméletileg megosztott csoportjuk néhány gyári munkás kivételével kisipari munkásokból, kereskedelmi alkalmazottakból állott. Közülük néhányan korábban, már a századforduló éveiben kapcsolatban voltak a Schmitt Jenő-féle irányzattal. A csoport összetételét színezte az alföldi anarchista földmunkások köre, amely azonban — távol állván a falusi szegénység legfontosabb törekvéseitől — jelentéktelen szekta maradt.

Az első világháború kitörését megelőző években a csoport tovább gyengült. Miután 1910-ben Szabó Ervin is visszavonult a szervezkedéstől, 1913—1914-ben mind az anarchista, mind a szindikalista frakció megszüntette működését. Szabó Ervin jelentősége azonban messze túlnő a „forradalmi szocialisták" kis csoportjának irányításán. Ő új irányban, új módszerrel kereste a szociáldemokrata reformizmus zsákutcájából kivezető utat. A magyar mozgalomban mindenki másnál érzékenyebben ismerte fel és mélyebben ragadta meg a centralizáció elfajulásának, a bürokratizmusnak, az etatizmusnak a veszélyét, a kollektivitás és az egyéniség viszonyának tényleges problémáit. Szindikalizmusa nem volt ortodox, hiszen a magyar viszonyok között, a polgári demokratikus reformokért vívott küzdelemben elismerte a szociáldemokrata párt létjogosultságát, és a párt egyes vezetőivel — elsősorban Kunfival — sohasem szakította meg kapcsolatait. Figyelemre méltó az is, hogy a polgári demokratikus átalakulás feladatai iránt az anarchoszindikalizmusra egyébként egyáltalán nem jellemző fogékonyságot mutatott.

MUNKÁSMOZGALMI ELLENZÉK: ALPÁRI ÉS CSOPORTJA

Alpári Gyulát, a fiatal, ambiciózus, élénk kritikai szellemű szociáldemokrata újságírót, Szabó Ervinhez hasonlóan, ugyancsak a választójogi küzdelem problémái késztették ellenzéki fellépésre. Alpári 1908 júliusában — több mint egy évi németországi tartózkodás után hazatérve — a pártvezetőség és a taktika éles bírálatával lépett fel. 1908 októberében a német szociáldemokrata baloldal Bremer Bürgerzeitung című lapjában — az Andrássyval folytatott tárgyalásokra célozva — azzal vádolta a pártvezetőséget, hogy szűk körű választójogi reformmal, néhány mandátummal is hajlandó beérni. Egy másik cikkében hangsúlyozta, hogy az 1908. decemberi rendkívüli pártkongresszus nem az általános választójog, hanem csak a választójogi reform érdekében helyezte kilátásba az általános politikai sztrájkot. „Az osztályharc legélesebb és legveszedelmesebb fegyverét akarják felhasználni — néhány rongyos mandátumért."[23] Szemére vetette a pártvezetőségnek azt is, hogy — az 1908. áprilisi kongresszus határozatát semmibe véve — a plurális választójog képviselőházi tárgyalásának idejére nem hirdette meg az általános sztrájkot.

Alpári bírálata felhívta a figyelmet arra, hogy a szociáldemokrata pártvezetés — miközben az általános, titkos választójogról beszél — a gyakorlatban hajlandó valamilyen választójogi reformmal beérni. Helyesen állapította meg az 1908. decemberi határozatról, hogy „kifelé forradalmi benyomást kelthet. A valóságban ezzel csak paktum-képessé tették a pártvezetőséget."[24] A századforduló után ő az első, aki kimondja, hogy a szociáldemokrata pártban nincs meg a szavak és a tettek egysége. Fellépésének jelentőségét fokozta, hogy a német baloldalhoz fűződő jó kapcsolatait felhasználva, mindezt közvetlenül a nemzetközi szocialista mozgalom nyilvánossága elé tárta.

Az Alpári-féle bírálat azonban nem volt mentes túlzásoktól. Az általános választójog kérdésében ugyanis a pártvezetőségnek nem kellett a „mindent vagy semmit" alapjára helyezkednie. Az általános választójog

[23] Alpári Gyula válogatott írásai. Bp. 1960. 80.
[24] Uo. 83.

elvéről sohasem mondott le. Az, hogy időlegesen kevesebbel is beérte volna, önmagában a realitások kényszerű figyelembevételének is tekinthető. Az Andrássyval folytatott tárgyalások azonban olyan taktikai lépések voltak, amelyekben megalkuvó törekvések is erősen mutatkoztak. Az opportunizmus mindenekelőtt abban nyilvánult meg, hogy a párt előbb Kristóffy, majd a koalíció manővereihez igazodott. A választójogi politika bűvöletéből egyébként Alpári sem tudott szabadulni: ő is az „általános titkosért" vívott küzdelmet tekintette a szociáldemokrata pártpolitika fő kérdésének. Azonban — ellentétben a pártvezetőséggel — csak a proletariátus erőire számított, a polgári tényezőkkel való mindenfajta együttműködést „paktum-politikának" minősített és elutasított. Ez pedig csak annyiban volt indokolt, amennyiben az elvtelen kompromisszumokra vonatkozott. Alpári jogosultan bírálta — igaz, hogy meglehetősen későn, 1911-ben — az 1905-ös politikát: „míg a dinasztia kegyét hajszolom, addig a választójog igazi harcosainak tábora züllésnek indul"; és igaza volt akkor is, amikor arról írt, hogy „a választójog egyedül megbízható hadserege a munkásság".[25] Az „egyedül megbízható hadsereg" azonban nem azonos az egyedüli hadsereggel.

Alpári nemcsak a polgári, hanem a paraszti pártokkal való együttműködést is kategorikusan elutasította. Felfogásában korábbi szociáldemokrata beidegzettségek s a német baloldal együttes elméleti hatása mutatkozott meg. 1907—1908. évi németországi tartózkodása során Alpári közvetlenül is kapcsolatba került a német radikálisokkal, megismerkedett Rosa Luxemburg nézeteivel. Ezekben indokoltan fedezte fel az osztályharc forradalmi szellemét, anélkül azonban, hogy a helytelen és a munkásmozgalmat elszigetelő tételekre kritikusan felfigyelt volna. Luxemburgista orientációját megkönnyítette a munkásosztály erőinek forradalmi optimizmusból fakadó túlértékelése is.

Rosa Luxemburg polgári demokratikus feladatokat elvető, s ebben a vonatkozásban ultraradikális tételei, valamint az ismert szociáldemokrata tradíció érvényesülése megakadályozták az Alpári-féle ellenzéket abban, hogy a magyarországi polgári demokratikus átalakulás feladatait illetően korrigálja a pártvezetőség hibáit és pótolja mulasztásait. Elméletileg ez a csoport sem ment túl az 1903. évi pártprogram megállapí-

[25] Uo. 107.

tásain: tevékenysége a szociáldemokrata politika elvi alapvetését nem érintette.

A politikai agitációt illetően az ellenzéket az említetteken kívül határozott antimilitarizmus jellemezte. Alpári, mint a magyarországi ifjúmunkás-mozgalom egyik kezdeményezője, nagy jelentőséget tulajdonított az antimilitarista küzdelemnek. Az 1907. március 31-i országos ifjúmunkás értekezleten referátumában aktív háború- és hadseregellenes propagandát sürgetett. A pártvezetőség viszont — jóllehet általánosságban erőteljesen bírálta a militarizmust — óvakodott a konkrét antimilitarista agitációtól. Alpári ellenzéki tevékenységének másik vonala szervezeti jellegű. Helyesen figyelt fel arra, hogy a pártvezetőség politikájának legfontosabb bázisát a szociáldemokrata párttal szervezetileg összefonódott szakszervezetek alkotják. Ezért lépett fel a párt és a szakszervezetek elválasztásáért. Úgy vélte, hogy a pártszervezetek németországi mintára történő kiépítése, a szakszervezetek kivonása a pártvezetőség befolyása alól lehetővé teszi az osztályharcos politika érvényesülését a mozgalomban.

Alpári és hívei — akik között Hirossik János tetőfedő munkásnak volt a legjelentősebb szerepe — tevékenységük során elsősorban az ifjúmunkás-mozgalomban, majd néhány szakszervezetben és az egyik legfontosabb fővárosi pártszervezetben, a VIII. kerületben tudtak bizonyos bázist kiépíteni. 1910 elején az ifjúmunkás-szövetség, a VIII. kerületi pártszervezet, az építőmunkás-szövetség egy része, továbbá a fuvaros, az útépítő és még egynéhány kisebb szakmai szervezet Alpári ellenzéki mozgalmát támogatta. Alpári fellépése ezzel a pártvezetőség számára már egy jó évtizede nem mutatkozó veszélyeket idézett fel. Ez arra indította a pártvezetőséget, hogy Alpáriékkal szemben erőteljesen fellépjen.

Az Alpári-ügyet a pártvezetőség az 1910. áprilisi kongresszus elé terjesztette azzal az indokkal, hogy Alpári különböző németországi szociáldemokrata újságokban rendszeresen támadja a párt politikáját. A pártvezetőség Alpári viszonylag mérsékelt kritikai felszólalása ellenére kizárási javaslatot tett, amelyet a kongresszus 101 szavazattal 56 ellenében elfogadott. A döntéssel nemcsak a küldöttek jelentős része, hanem Kunfi sem értett egyet. Az erős ellenállás arra mutatott, hogy a kizárást a szociáldemokrata funkcionáriusok jelentős része diktatórikus eljárás-

nak tartotta és saját jogait is veszélyeztetve látta. A kongresszus döntését a baloldali ellenzék az Internacionálé 1910. augusztusi koppenhágai kongresszusa elé terjesztette. Az ügy a Nemzetközi Iroda döntőbírósága elé került, amely a baloldal: Lenin, Luxemburg, Zetkin és mások tiltakozása ellenére a kizárást tudomásul vette.

Alpári és munkatársai, látva, hogy a szociáldemokrata pártban tevékenységüket nem folytathatják, 1911 tavaszán új munkáspárt megalakítását kísérelték meg. Alpári Gyula és Hirossik János márciusban megjelentették A Szociáldemokrata című lapot, amely közölte egy „25-ös előkészítő bizottság" felhívását új munkáspárt alakítására. A kísérlet azonban nem járt eredménnyel. Megfelelő, konkrét politikai célok hiányában az ellenzék nem tudott jelentősebb számú szervezett munkást rábírni arra, hogy szakítson a szociáldemokrata párttal.

Miután a pártalakító kísérlet meghiúsult, az ellenzék néhány, Alpárit támogató szakszervezeti csoportba szorult vissza. Ezek lapjai élesen bírálták a pártvezetőséget és új politikai irányvonalát: a Justh-párttal való együttműködést kárhoztatták. A bírálat ekkor is kategorikus: nem az együttműködés módjának kritikájára szorítkozik, hanem mindenfajta együttműködést károsnak tart és elvet. Kizárása után Alpári — más publicisztikai lehetősége nem lévén — egy német nyelvű pesti kispolgári demokrata lapnál (Neues Politisches Volksblatt) vállalt állást, anélkül, hogy korábbi szocialista elveit feladta volna. Munkásmozgalmi tevékenységének új időszaka csak 1917-tel kezdődött meg.

A SZOCIÁLDEMOKRATA PÁRTON BELÜLI BALOLDALI ELLENZÉK

A Szabó Ervin és Alpári Gyula köré tömörülő, tehát a párt keretein kívülre szorult ellenzéken kívül jelentős azoknak a szociáldemokrata funkcionáriusoknak a tevékenysége, akik a párt soraiban bírálták — főleg az évenként megtartott kongresszusokon — a pártvezetőség taktikáját és módszereit. Vágó Béla, László Jenő Hajdú Gyula és az első világháború előtti években Landler Jenő Alpárihoz hasonlóan kifogásolta a különböző polgári irányzatokhoz igazodó szociáldemokrata uszálypolitikát, és önálló, a korábbi elhibázott kompromisszumoktól és meg-

torpanásoktól mentes szocialista álláspont kialakítását sürgette. Amíg azonban Szabó Ervint a szindikalizmus gátolta, Alpári munkásságát a doktrinér luxemburgista eszmék erősen befolyásolták, addig a párton belüli baloldaliak általában a napi realitások alapjára helyezkedve, gyakorlati szempontból közvetlen haszonnal járó kritikát hangoztattak. Nem vetették el, ellenkezőleg hangsúlyozták a munkásosztály szocialista pártjának jelentőségét, a párt és a szakszervezetek kapcsolatában is méltányolták a pozitív tényezőt: a szakszervezetek szociáldemokrata jellegének biztosítását. A párt vezetőségétől azt kívánták, hogy intenzív agitációval az agrárproletariátus és a nemzetiségi munkások körében végzett áldozatkész, osztályharcos szervezkedéssel teremtse meg az önálló szociáldemokrata politika alapjait. A különböző polgári demokratikus csoportokkal való együttműködést — Alpárival ellentétben — nem tagadták kategorikusan, hanem arra az álláspontra helyezkedtek, hogy ebben az együttműködésben fokozottabban kell érvényesíteni a szociáldemokrácia saját erőire támaszkodó, önálló politikáját. A párt tevékenységének alapvető elveivel, az 1903. évi pártprogrammal ők is egyetértettek, és nem maradtak mentesek a pártvezetőséget is befolyásoló illúzióktól sem.

Az a körülmény, hogy Vágó és a többiek a párt soraiban működtek, nemegyszer fontos pártfunkciókat töltöttek be, kettős következménnyel járt: elősegítette bírálatuk érvényesülését, de egyben mérsékelte is ellenzéki tevékenységüket. A sok szervezett munkás véleményét kifejező ellenzéki kritikának jelentős része van abban, hogy a koalíciós kormány idején — és a későbbi években is — a pártvezetőség a viszonyokhoz mérten radikális tömegakciókat szervezett, és a valóban jelentős objektív nehézségek ellenére fokozta az agitáció erejét. A párton belüli kritikusok többnyire az Alpári-féle bírálat és a pártvezetőség politikájának valamiféle konstruktív összehangolására törekedtek, s nemritkán Szabó Ervin körének egyes eredményeit is felhasználták. Működésük során azonban mindig a pártegység fenntartására törekedtek. Alkalmuk volt Szabó Ervin és Alpári Gyula példáján meggyőződni arról, hogy a pártból való kikerülés — az adott viszonyok között — mennyire korlátozza a szervezett munkásságra gyakorolt hatásukat.

Az ellenzék gyengesége, szervezeti széttagoltsága nemcsak a különböző csoportok elméleti-politikai fogyatékosságaival függött össze. Az a körül-

mény, hogy a pártvezetőség elítélte a bernsteini revizionizmust, nemzetközi fórumokon a centrizmust támogatta, és élvezte a nemzetközi munkásmozgalom korabeli legtekintélyesebb vezetőinek bizalmát, kihatott az ellenzékre is, amely ilyen körülmények között a II. Internacionálé irányítóinál nem talált segítségre. A pártvezetőség radikális hangvétele, az általa szervezett nagy szocialista tömegakciókat követő hatósági megtorló intézkedések miatt a párt bázisát alkotó szervezett munkásság túlnyomó többsége az 1906 és 1912 közötti időszakban nem tartotta reálisnak az alkalmazottól elvileg eltérő, valóban új utakat nyitó szociáldemokrata politikát. Ugyanakkor tanúja volt annak is, hogy a pártvezetőség is képes a fejlődésre, és a korábbi irányvonal megjavításán fáradozik. Ezt bizonyította a Justh-párttal való összefogás csakúgy, mint az ideológiai problémákkal, a forradalomelmélettel, az agrárkérdéssel, a nemzeti kérdéssel, a kultúrával való — a korábbinál behatóbb — foglalkozás, egyszóval mindaz, amit ezekben az években Kunfi Zsigmond, Varga Jenő, Pogány József és a hozzájuk közel állók munkássága jelzett. A párt soraiban megmaradó ellenzékiek, az esetenkénti éles bírálat ellenére, nem gondoltak a szociáldemokrata mozgalomban eszközlendő gyökeres változásra.

A SZOCIÁLDEMOKRATA AGRÁRPROGRAM ÜGYE

Az 1905—1906. évi tapasztalatok, a földmunkásmozgalom fellendülése megérlelte a pártban, elsősorban a baloldali szocialisták körében azt a meggyőződést, hogy szükség van külön agrárprogram kidolgozására. E felismeréshez hozzájárult Dániel Arnoldnak az előző években propagált földreform-javaslata is. Az 1907. évi kongresszus felhívta a pártvezetőséget az agrárprogram előkészítésére. A programot Csizmadia Sándor vezetésével külön bizottság dolgozta ki, a munkálatokban Szabó Ervin és a polgári radikális Rácz Gyula is részt vett. A tervezetet 1908 tavaszán tették közzé. Elvi bevezetőjében leszögezte, hogy a párt végcéljának változatlanul a termelési eszközök köztulajdonán alapuló szocialista társadalmat tekinti, de elismerte, hogy „a mezőgazdaság fejlődési törvényei nem azonosak teljesen az iparéval", és ezért „alkalmazkodni kíván a mezőgazdasági üzem legközelebb várható fejlődési irányához Magyar-

országon". Ebből az új megállapításból vezette le a párt „átmeneti követeléseit".[26]

A tervezet mindenekelőtt követelte „mindennemű nagybirtoknak kisajátítását a köz számára", amit ilyen egyértelműen egyik korábbi program sem mondott ki, habár a nagybirtok közelebbi meghatározása az új tervezetből is hiányzott. A köztulajdonba vett földet a tervezet szerint egyelőre a községek kezelésébe kell adni. A municipalizált üzemek szervezését és ellenőrzését az autonómián felépülő községi és járási testületek végeznék. Követelte továbbá a közbirtokok üzemének és művelésének a „helyi viszonyokhoz megfelelő" szervezését „hosszú lejáratú egyéni vagy szövetkezeti bérlet útján".[27] Ez a pont merőben új volt a párt eddigi elméleti álláspontjához és gyakorlati javaslataihoz képest. A tervezet a továbbiakban a feudális maradványformák megszüntetését, a progresszív föld- és jövedelemadót, az évi 2000 koronán aluli jövedelmek adómentességét, demokratikus szövetkezeti törvényt, a mezőgazdaság tervszerű javítását, a tagosításnál, a földkataszter megállapításánál elszenvedett paraszti sérelmek orvoslását, demokratikus szabadságjogokat és munkásvédelmi reformokat követelt.

Az 1908. évi agrárprogram-tervezet részköveteléseiben is kidolgozottabb, sokoldalúbb volt, két kérdésben pedig, amint láttuk, lényegesen eltért a párt korábbi programjaitól. Először abban, hogy a nagybirtok köztulajdonba vételét — egyelőre municipalizálását — nem sorolta az általános és távoli végcélok közé, hanem már a szocialista forradalmat megelőző korszak átmeneti, tehát közvetlen feladatának tekintette. A tervezetet magyarázó cikkében a földmunkásszövetség egyik vezetője, Ladányi Rezső, világosan kifejtette ezt a szándékot: a célhoz, a kollektív társadalomhoz — írta — „forradalmi cselekvések sorozata juttathat bennünket", s ilyen az a követelés, amely „a földet mind már átmenetileg is azoknak kívánja" adni, „akik azt megművelik".[28] A másik lényeges új vonás a hosszú lejáratú egyéni, paraszti bérletek lehetőségének felvetése. Ez arra vall, hogy a program készítői bizonyos fokig tekintetbe

[26] A Magyarországi Szociáldemokrata Párt mezőgazdasági programja. *Népszava*, 1908. április 2.

[27] Uo.

[28] Kell-e Magyarországon agrárprogram? *Népszava*, 1908. április 5.

vették a parasztság nemegyszer nyíltan jelentkező földkövetelését, és igyekeztek azt valamiképpen a szocializmushoz vezető út programjába beilleszteni. Ez a tervezet tehát igen kedvező változást hozott volna a párt — mai szóhasználattal élve — szövetségi politikájában, és új távlatot nyitott volna az egész szocialista mozgalom számára. A pártvezetőség azonban — úgy tűnik — félt a kérdéstől, nem foglalkozott komolyan a tervezettel, és újabb bizottságok kiküldésével halogatta a program érdemi megvitatását.

A kiéleződő választójogi küzdelmek idején a pártvezetőség az egész kérdést csak a választójogi harc szempontjából ítélte meg. „Ki a falvakba!" — adta ki 1909-ben a jelszót Kunfi Zsigmond. Ki a falvakba, de mi célból? Azért, hogy a szociáldemokrata ipari munkások meggyőzzék a mezőgazdasági munkásokat és szegényparasztságot a választójogi küzdelem jelentőségéről: „Magyarországon agrár- és aratási sztrájk nélkül igazi politikai eredményeket nem lehet elérni"[29] — mondotta Kunfi. „Igazi" politikai eredményeken azonban ugyancsak a választójogi küzdelmet értette. Márpedig a paraszttömegeket a politikai jogokért, mindenekelőtt az általános választójogért folytatott küzdelem távlatai önmagukban nem elégítették ki.

Az agrárkérdésben a soron következő polgári demokratikus átalakulás és a szocialista végcél követelményeinek összeegyeztetése nem volt könnyű feladat. E tekintetben az első világháborút megelőző években sem alakult ki egységes álláspont a nemzetközi munkásmozgalomban. Sőt, javában folyt a vita Kautsky és Eduard David hívei között. Kautsky — lényegében Marx és Engels tanításaihoz ragaszkodva — azt javasolta, hogy a nagybirtokokat vegyék állami tulajdonba, és adják földmunkásszervezetek kezére. A paraszti birtokok államosításának kimondását ugyancsak szükségesnek tartotta. Ez esetben a birtokos paraszt bent maradhatott volna ugyan a gazdaságban, de nem mint tulajdonos, hanem mint állami bérlő. David ezzel szemben tagadta a nagybirtok gazdasági előnyeit; azt kívánta, hogy a szociáldemokraták támogassák a kisbirtokosokat és az önálló parasztgazdaságok létrehozására — tehát földreformra, parcellázásokra — irányuló törekvéseket. David ilyen-

[29] A Magyarországi Szociáldemokrata Párt XVI. pártgyűlésének jegyzőkönyve. Bp. 1909. 145.

formán az alapvető marxi álláspontlal ellentétes polgári demokratikus nézeteket vallott. A Lenin vezette bolsevik párt a végső célokat, a mezőgazdasági termelőeszközök társadalmi tulajdonba vételét, a szocialista mezőgazdasági nagyüzem létrehozását illetően Kautsky nézeteit osztotta. Az 1905—1906. évi oroszországi parasztmozgalmak tanulságait levonva azonban minden erővel támogatta a parasztságnak az úri nagybirtok elkobzására irányuló forradalmi demokratikus küzdelmét. Azt vallotta, hogy a feudalizmus maradványainak maradéktalan szétlörése után maguknak a parasztság küldötteinek kell majd dönteniük a köztulajdonba vett föld birtoklásáról.

A szociáldemokrata párt általános politikai irányvonalának megfelelően a földkérdést nem a forradalmi fejlődés, hanem a demokratikus reformok kivívását célzó szervezkedés szempontjából ítélte meg. Ilyen szempontból folyt a vita arról, hogy nagyüzem vagy kisüzem, Kautsky vagy David; a megírandó agrárprogram a mezőgazdasági proletariátus vagy a kisbirtokosság kérdéseivel foglalkozzék-e elsősorban. Az agrárprogram ügye 1910-ben ismét napirendre került. 1911 januárjában — Ladányi és mások sürgetésére — a pártvezetőség néhány szociáldemokrata funkcionáriust megbízott a program kidolgozásával. A küldöttek azonban nem tudtak megbirkózni feladatukkal. Az 1911 tavaszán a sajtóban közölt tervezetek az 1908. évihez képest visszalépést jelentettek. Csizmadia Sándor tervezete elhagyta a program átmeneti jellegének leszögezését és az egyéni bérlet formájában való birtoklás lehetőségét; Ágoston Péter is a közvetlen szocializálás mellett szállt síkra. Új elem csak Jócsák Kálmán tervezetében jelentkezett. Azt javasolta ugyanis, hogy államosítsák a kötött birtokokat és adják örökbérletként a tíz holdon aluli birtokosokból alakítandó termelőszövetkezeteknek. Ezek a tervezetek azonban nem is kerültek az 1911. évi pártkongresszus elé.

Csődöt mondott az új bizottság is, amelyet az 1911. évi kongresszus küldött ki a program megalkotására. A párt vezetői szinte teljesen lemondtak a birtokos parasztságról. Kunfi Zsigmond a munkás-paraszt szövetség fogalmát — a régi szociáldemokrata tradíciónak megfelelően — lényegében az ipari munkásság és az agrárproletariátus együttműködésére szűkítette. Nyisztor György már továbblépett. Kereste a birtokos parasztsággal való együttműködés módozatait, és — Ladányihoz hason-

lóan — eljutott a parcellázás igenléséig. Mert „ha nem akarunk fejjel a falnak menni, akkor a parcellázásnak nem lehetünk az ellensége".[30] Varga Jenő még inkább felismerte a nagybirtok széttörésének jelentőségét, mert — mint megállapította — nemcsak gazdasági, hanem „általános politikai szempontból is előnyös a földosztás".[31] Ezt az álláspontot azonban a párt vezető gárdájának többsége elvetette vagy legalábbis hallgatással napirendre tért felette.

Szociáldemokrata részről a parcellázással szemben vagy annak elismerése mellett gyakran felvetették a szövetkezés szükségességét. Ladányi Rezső erre a kérdésre már 1909 elején nagy nyomatékkal felhívta a figyelmet. A Világszabadság 1910 folyamán a földmunkásmozgalom feladatainak megszabásánál elsősorban a szövetkezetek szervezését ajánlotta. Ilyen összefüggésben vetődött fel az 1910-es években takarék-, építő-, földbérlő-, értékesítő és termelési szövetkezetek létrehozásának gondolata. A földmunkásszövetség vezetői 1912 őszén fogtak hozzá e tervek valóra váltásához; november 24-én megalakult a „Munka" Földmunkás Termelőszövetkezet. Az alapszabályok szerint „a szövetkezet célja: tagjai helyzetének javítása: szövetkezetek segítségével fejlesztett mezőgazdálkodás, értékesítés, munkavállalás, földbérlet és munkaeszközbeszerzés, valamint a mezőgazdaság és a földmunka, úgyszintén az azokkal kapcsolatos iparágak körébe vágó mindenféle termelés, értékesítés és közvetítés s végül takarékbetétek gyűjtése által".[32]

A szövetkezet működésére vonatkozó tervek kidolgozásánál elsősorban a fejlett olasz szövetkezeti mozgalom példáját követték, és felhasználták Csizmadia Sándor olaszországi tanulmányútjának tapasztalatait. Olaszországban ugyanis a földmunkás-szövetkezetek már hosszú évek óta viszonylag eredményesen tevékenykedtek, a magyarországinál lényegesen kedvezőbb körülmények között. Példájuk hazai követése viszont nem sok sikerrel járt. Az 1913-as gazdasági válság, a túltermelés jelentkezése, a munkanélküliség, a rossz termés nagyon megnehezítette a fiatal intézmény helyzetét. Ilyen körülmények között a főleg kubikosokat tömörítő, 300—400 taggal rendelkező szövetség tevékenysége csak néhány nagyobb

[30] Lehetünk-e földosztók? *Világszabadság*, 1914. június 27.
[31] Földosztás. Uo. 1914. június 13.
[32] Alapszabály-tervezet. Uo. 1912. október 19.

földmunkálat vállalásában merült ki. E munkálatok kapcsán a szövetkezeti dolgozók rendes órabért kaptak, kielégítő munkakörülmények között dolgoztak; ellentétben a magánvállalkozók munkásaival. A tervezett szövetkezeti birtok létrehozására azonban már nem került sor. A háború kitörését követő események átmenetileg pontot tettek a szövetkezet működése után. Ha az eredmények nem voltak is számottevők, a „Munka" szövetkezet létrehozóinak — Reichel Jánosnak és társainak — buzgalma mégsem volt hiábavaló. A földmunkás-szövetkezeti eszme magyarországi meggyökereztetéséért, az első gyakorlati intézkedések megtételéért az úttörők az utókor elismerését érdemelték ki.

1913—1914 folyamán a földmunkásszövetség vezetői, az ipari szakszervezetek példájára, rendszeres szövetségi segélyezés bevezetésével is igyekeztek megnövelni szervezetük vonzóerejét. Az 1914. február 1-én megtartott közgyűlés határozatot hozott a betegsegélyezés megvalósításáról. A pénzforrások elégtelensége, a szövetség anyagi gondjai, a szaklap kiadásával kapcsolatos költségek azonban eleve nagyon szerény keretek között tették csak lehetővé a betegségi segély kiutalását; hiszen a tagok a hetenként néhány fillérnyi tagsági járulékot is csak nagyon nehezen fizették meg. A háború kitörése azután ennek a szerény segélyező munkának is véget vetett.

SZAKSZERVEZETEK ÉS EGYÉB SZOCIÁLDEMOKRATA SZERVEZETEK

A Szakszervezeti Tanács kimutatásai szerint a hazai szakszervezeteknek 1901-ben 10 ezer, 1907-ben 130 ezer, 1913-ban 107 ezer tagja volt. A taglétszám tehát ebben a viharos évtizedben megtízszereződött, bár a háború előtti években már nem érte el az 1906—1907. évi hullám csúcsértékét. A nők aránya a szakszervezeti tagságban csekély (1912-ben 6508). A tagság több mint fele — amint említettük — a fővárosban és környékén tömörült. A legnépesebb szakszervezet a Magyarországi Vas- és Fémmunkások Országos Szövetsége volt, mintegy 27 ezer taggal. Ezt követte 16 ezer taggal az építőmunkás-szövetség, majd 13 ezer taggal a famunkások szövetsége. Viszonylag igen erős volt a sorrendben következő nyomdászszakszervezet, amely kb. 10 ezer tagot számlált. Az élelmiszeriparban dolgozó szervezett munkások -- számarányukat tekint-

ve — közvetlenül a nyomdászok mögött sorakoztak fel, s számuk körülbelül azonos volt a szervezett vasúti munkásokéval. A szervezetekben tömörülő textilipari munkások 1911—1912-ben sem voltak többen ezernél, vegyipariak pedig félezernél. A kisipari szakmák közül a szabók és a cipészek voltak a legjobban szervezve. Az ezekben a szakmákban dolgozó szervezett munkások száma együttesen ugyancsak 10 ezer körül járt. A bányászok és a bőripari munkások között mintegy 1500—2000 volt a szervezett. A szervezkedés a szakmák szerinti elosztást tekintve sokoldalú volt: kiterjedt többek között a kalaposokra, a fuvarosokra, a mészárosokra, a pincérekre, a borbélyokra, a kéményseprőkre, az újságárusokra, sőt a bérkocsisokra és — 1913—1914-ben — a taxisofőrökre is.

A Földmunkások Országos Szövetsége, amelynek taglétszáma 1909-ben másfél ezerre csökkent, csak nagyon nehezen állt talpra. A tagok száma 1911-ben 3500 és 1912-ben — viszonylag gyors fejlődés eredményeként — több mint 5000. Az agrárkérdéssel kapcsolatos viták, a párt-

18. ábra
A szakszervezetek taglétszámának alakulása (1901—1913)

vezetés figyelmének a vidéki szervezkedés felé fordulása használt a szövetség fejlődésének, amit azonban az első világháború kitörése megakasztott. A szövetségről szólva figyelembe kell venni a szervezkedés korábbról ismert óriási nehézségeit, a csendőr és szolgabíró uralmat, az 1907. évi „derestörvény" hatását, az uradalmak zárt világát és általában a magyar vidék korabeli állapotát. Mindazonáltal a századforduló éveiben — a falusi kisiparosok, kubikosok mellett — egy-egy nagybirtokon már feltűnik a szociáldemokrata uradalmi gépész alakja. A nacionalista sajtó sokat becsmérelt „cucilistái" — habár aránytalanul kis számban — jelen voltak az agrárnépesség soraiban is.

Sem az ipari szakszervezetek, sem a földmunkásszövetség tagságának nemzetiségi—anyanyelvi megoszlásáról nem állanak rendelkezésünkre korabeli statisztikai adatok. A szakszervezeti ügyvitel főleg magyar és kisebb mértékben német nyelvű volt; a szaklapok általában magyar nyelven, német mellékklettel jelentek meg — egyes szlovák nyelvű, rendszertelenül megjelenő építőmunkás vagy bőrmunkás lapok kivételével. Ebből arra következtethetünk, hogy a magyarosodás az előző évtizedhez viszonyítva előrehaladt, a szervezett munkásság többsége magyar, illetőleg német nemzetiségű volt. A nemzetiségiek közül a szlovákoknak volt legnagyobb szerepük a magyarországi szocialista munkásmozgalomban. Őket követték a szerbek, majd pedig a románok. A földmunkásszövetség tagsága túlnyomórészt magyarokból, kisebb részben pedig németekből és szerbekből állt.

Nincsenek adataink a szakszervezeti tagság kvalifikáció szerinti megoszlásáról sem. Alapos okunk van azonban azt feltételezni, hogy a korábbi helyzetnek megfelelően a szervezetek túlnyomó többségükben szakmunkásokat tömörítettek. A fizetendő szakszervezeti járulék, esetleg a Népszava előfizetési díjának rendszeres lerovása a munkások közül főleg nekik állt módjukban. A kongresszusokon elhangzó bíráló felszólalások nyilván nem alaptalanul szorgalmazták állandóan a segédmunkások, a napszámosok hatékonyabb szervezését. A legjobban szervezett szakmákban többnyire magas volt a szakképzettek aránya; az építőmunkások közül pedig elsősorban a szakképzett kőművesek, ácsok voltak szakszervezeti tagok. A kisipari szervezett munkások (cipészek, szabók) többsége segédlevéllel rendelkezett. A szakképzett munkások túlsúlyára mutat a szervezett nők — szinte kizárólag betanított munkások — igen

kis száma. A pártvezetőség tagjai és a párt funkcionáriusai többségükben szakmunkásokból kerültek ki. Egy részük a századforduló idején már „függetlenített" párt- vagy szakszervezeti tisztviselő, újságíró. Ám ezeknek a függetlenítetteknek a száma országos viszonylatban alig haladhatta meg a százat.

A szakszervezeteknek a sztrájkokkal kapcsolatos szervező és segélyező tevékenységen kívül más politikai feladatuk is volt. Megszervezték a munkanélküliek tüntetéseit, állandóan napirenden tartották a szociálpolitikai kérdéseket, amelyekkel az 1911. évi országos szakszervezeti kongresszus külön is nagy részletességgel foglalkozott. A főbb követelések: a munkanélküli segély, a napi 75%-os minimális táppénz, a balesetet szenvedett munkások kártalanítása — továbbá a régi követelések: napi 8 órás munkaidő, teljes 36 órás (szombat délután + vasárnapi) munkaszünet, egészségvédelmi rendszabályok. A szociálpolitikai követeléseket illetően azonban csak nagyon lassú haladás történt az 1907. évi munkásbiztosítási törvény után.

A Szakszervezeti Tanács védnöksége alatt működött az 1904-ben alakult Általános Fogyasztási Szövetkezet, amely az 1910-es években már erős intézménnyé fejlődött, és hatásosan szolgálta az ipari munkásság jutányos élelmiszer-ellátásának ügyét. A szakszervezetek megerősödése javította a szervezetek hagyományos segélyező tevékenységét: a munkanélküli, az utas-, az özvegy-, az árva-, a rokkantsegélyezést is. Erősödött a munkaközvetítő tevékenység: 1912-ben mintegy 58 ezer munkáért jelentkező közül 48 ezret közvetítettek ki. 1913-ban a jelentkezők száma 60 ezer, a kiközvetítetteké 37 ezer fő.

A szakszervezetek továbbra is széles körű oktatói tevékenységet fejtettek ki: pártvezetőségi tagok, polgári radikális tudósok, szocialista diákok és tanítók támogatásával tanfolyamokat szerveztek. Alapfokon helyesírást, fogalmazást, számtant, mértant, földrajzot, német nyelvet; felsőbb fokon társadalomtudományt, közgazdaságtant, „természettudományt", szociálpolitikát, irodalmi és művészeti ismereteket tanítottak. Létrejöttek a több 10 ezer kötetet tartalmazó szakszervezeti könyvtárak is. Munkásirodalom, munkásszínjátszás, de munkássport és munkástestedzés is olyan fogalmak, amelyek az első világháború előtti évtizedben honosodtak meg Magyarországon. Megerősödtek és népszerűvé váltak a munkásdalárdák is.

Figyelemre érdemes jelenség a szociáldemokrata értelmiségi szervezkedés 1906 utáni előrehaladása. A Magyarországi Magánalkalmazottak Egyesülete 1906-ban alakult meg. Az egyesület Pfeiffer Sándor szerkesztésében kéthetenként megjelenő közlönyt adott ki Magánalkalmazott címmel. A szervezet taglétszáma közvetlenül az első világháború kitörése előtt mintegy 1000 fő volt. Előrehaladt az egyetemi ifjúság közötti szociáldemokrata agitáció is. 1901—1902-ben Mérő Gyula, Vágó Béla, László Jenő, Migray József, Lóránt Richárd és mások kezdeményezésére létrejött a szocialista diákok csoportja, amelynek munkájában Szabó Ervin is részt vett. Az 1908 novemberében megalakult Galilei Körben egyre tevékenyebben dolgoztak szociáldemokrata diákok, akik 1911-ben a vezetőségben is képviselethez jutottak. Ugyancsak az 1910-es évektől magában a pártban is megnőtt az értelmiség szerepe. Kunfi Zsigmond tanáron kívül ebben az időszakban jutott vezető szerephez Landler Jenő, Pogány József, Vágó Béla, László Jenő, Czóbel Ernő, Varga Jenő, akik ugyancsak egyetemi diplomával rendelkeztek.

A tárgyalt időszakban kezdődött a tanítók szocialista szervezkedése is. Az Új Korszak című részben polgári radikális, részben szociáldemokrata irányú pedagógus-folyóirat 1906-ban indult meg, Somogyi Béla szerkesztésében. Ez év novemberében alakult meg a Magyarországi Tanítók Szabad Egyesülete, amely ugyancsak polgári radikális—szociáldemokrata szervezet volt. A folyóirat és az egyesület a koalíció uralma idején nehéz időszakot élt át. Apponyi a lapot 1907-ben betiltotta, az egyesület alapszabályainak jóváhagyását pedig megtagadta. Az alapszabályokat csak 1910-ben hagyta jóvá a Khuen-Héderváry-kormány. Ebben az évben sor kerülhetett — most már Zigány Zoltán szerkesztésében — a folyóirat ismételt megjelentetésére is. Az egyesület néhány száz tagot számlált, mégis nagy aktivitást fejtett ki, amely a tanítókon kívül a középiskolai tanárokra is hatással volt. Időközben az Állami Tanítók Országos Egyesülete nevű polgári szervezet is radikalizálódott, sőt a mintegy 10 ezer tanítót tömörítő egyesülés 1912 áprilisában Czabán Samu személyében szociáldemokrata elnököt választott. Ez az eljárás természetesen maga után vonta a hivatalos körök fellépését: Zichy János vallás- és közoktatásügyi miniszter különböző formai hibákra hivatkozva, a választás eredményét megsemmisítette, és 1913 végén új, lojális vezetőség megválasztását erőszakolta ki. A haladó tanítómozgalom — amely

maga is a polgári radikálisok és a szociáldemokraták együttműködésének bizonyítéka volt — a pedagógusok számára jobb munkaviszonyokat követelt, és éles antiklerikális küzdelemben az egész oktatásügy laicizálását kívánta elérni.

Meg kell emlékezni a szociáldemokrata — mai szóval élve — rétegszervezetek munkájáról is. A Magyarországi Munkásnő Egyesület 1904-ben, az Ifjúmunkások Országos Szövetsége pedig 1905-ben alakult meg. A koalíció bukását követő években mindkét szervezet jelentékenyen fejlődött. 1911 végén a nőmunkásszervezet tagjainak száma azonban még mindig igen csekély: nem éri el a másfél ezret sem. A pártvezetőség jelentése keserű hangon panaszolja, hogy a munkásnők közül alig akad egy-kettő, aki képes volna a gyárakban foglalkoztatott asszonytársai között nagyobb szabású agitációs tevékenységet kifejteni. Valamivel jobb volt a helyzet az ifjúmunkás-mozgalomban. Az Ifjúmunkás című havilap 1912-ben már 3500 példányban jelent meg. 1911 folyamán a pártvezetőség és a Szakszervezeti Tanács együttes bizottságot alakított az ifjúmunkás-mozgalom irányítására. Bár az ifjúmunkás-szervezkedés ezekben az években utat talált a nagyüzemekbe is; a szociáldemokrata ifjúsági mozgalom még ekkortájt is elsősorban tanoncmozgalom volt.

A területi pártszervezetek többnyire a párt általános irányvonalának megfelelő agitációs munkát végeztek. Tagjaik zöme egyben szakszervezeti tag is volt. Legfeljebb 3—4 ezerre tehető azoknak az értelmiségieknek és szabad foglalkozásúaknak a száma, akik csak a pártszervezetek vagy éppenséggel a pártsajtó olvasása révén kapcsolódtak a szociáldemokrata párthoz.

1912-ben a párt mintegy 25 ezer példányban megjelenő napilapján, a Népszaván kívül kiadták a Szocializmus című elméleti folyóiratot, a kassai, pécsi, nagyváradi, pozsonyi, temesvári és fiumei hetilapokat. Szinte minden szakma adott ki szakszervezeti lapot. Az időszaki szakszervezeti sajtó összpéldányszáma 1912-ben elérte a 120 ezret.

A pártszervezet fontos új elemei voltak a nemzetiségi szekciók. A román 1905-ben, a szerb és a szlovák 1906-ban, a német 1907-ben tartotta alakuló kongresszusát. Bizonyos mértékben autonóm szervekről volt szó, amelyekben időnként szeparatisztikus törekvések is érvényesültek. A szekciók jelentős érdeme, hogy a nemzetiségi munkásság között — ha nem eléggé intenzíven is — szocialista felvilágosító és szervező munkát

végeztek. Megteremtették a magyarországi nemzetiségek szociáldemokrata sajtóját, amely rendkívül nehéz körülmények között végezte áldozatos munkáját. A szekciók vezetői közül megemlítjük a román Ion Flueraş, a szlovák Emanuel Lehocký és a szerb Gabor Živanović nevét. A pártvezetőség következetesen fellépett a szeparatizmus ellen, hogy — mint mondotta — megakadályozza a párt nemzetiségi alapon történő széthullását. Bírálta az 1897. évi bécsi pártkongresszus határozatát, amely az ausztriai területeken — a pártegységet megbontva — csak lazán összefüggő, „autonóm" nemzeti pártokat hozott létre. A szeparatizmus elleni, az egységes erőkifejtést célzó fellépés önmagában véve indokolt volt, elvszerűségét és hatékonyságát azonban csökkentette, hogy a pártvezetőség nem védelmezte ugyanilyen eréllyel a nemzetiségi munkások nyelvhasználati jogát és anyanyelvű művelődésének lehetőségeit. A magyar szocialisták ezekben az években gyakran állást foglaltak a nemzetiségek jogos igényei mellett. 1908-ban vegyes, szocialista—nemzetiségi választójogi népgyűlések zajlottak le, és szorosabb kapcsolat alakult ki a Szlovák Nemzeti Párt radikális szárnyával. Ugyanakkor természetesnek tartották a magyar hegemóniát, és előmozdították a spontán magyarosodást a mozgalom keretein belül is.

A radikális irányzatok kibontakozása a nemzetiségi polgári pártokban elősegítette, hogy a szekciókban megerősödjön a nemzetiségi burzsoáziához való alkalmazkodás. Az utóbbi a szlovák szekcióban volt a legerősebb. Nemcsak a szociáldemokrata párt segített modern áramlatokat kibontani a nemzetiségi pártokból, hanem azok is visszahatottak — inkább fékezőleg — a munkásmozgalomra, főleg a szekciókban. Ebben persze az is közrejátszott, hogy a pártvezetés nem foglalkozott elég behatóan a nemzetiségi proletariátus sajátos problémáival, és a nemzetiségi területeken végzett szervező és propagandamunka sem folyt megfelelő intenzitással.

A párt és a szakszervezetek viszonya és általában a szociáldemokrata párt szervezeti problémái az első világháborút megelőző években többször napirendre kerültek. Alpári és hívei — amint láttuk — a párt és a szakszervezetek szétválasztását, a párt tradicionális szervezeti felépítésének megváltoztatását sürgették. 1908—1909-ben más oldalról, jobbról is felvetődött a párt és a szakszervezetek szétválasztásának gondolata. Egyes szakszervezeti vezetők, köztük Jászai Samu, „erős egységes pártot

és erős független, de az osztályharc alapján álló szakszervezeteket"[33] kívántak. Az 1909. évi pártkongresszus végül is állást foglalt a területi pártszervezetek kiépítésének meggyorsítása mellett, ugyanakkor — a gyakorlati szempontok alapján indokoltan — kimondta, hogy „egyenesen végzetesnek tartja a pártra azokat a törekvéseket, amelyek a pártszervezetek kielégítő kiépítése előtt a gazdasági szabadszervezeteknek a politikai párttól való elszakadását célozzák".[34] 1909 után valóban lendületet vett a területi, illetőleg kerületi pártszervezetek létesítésének folyamata. Mindez azonban nem változtat azon a körülményen, hogy a párt 1890-es években kialakult szervezeti felépítése a századforduló utáni években sem változott meg számottevően.

2. PARASZTPÁRTOK

A századelő szocialista munkás- és agrármozgalmai előrelendítették a birtokos parasztság demokratikus tudatosodását és önálló szervezkedését. A koalíciós kormány uralma alatt megalakult parasztpártok két fő áramlatból váltak ki, megőrizve az eredet és a rokonság számos szálát: a szociáldemokrata mozgalomból és a negyvennyolcas függetlenségi táborból. A legtöbb parasztpárt tanult valamit a szociáldemokrata párt gyakorlatából, sőt gyakran programjából és elméletéből is kölcsönöztek egyes elemeket. A paraszti vezetők gyakran nevezték magukat szocialistának, és agitációjukban bőven használták a szocialista frazeológiát. A pártalakulás másik jellemző vonása a koalíciós kormányba és a függetlenségi párt hivatalos vezetőségébe vetett bizalom megingása volt. Ez is vezethetett a szocialista eszméktől átitatott radikális paraszti demokrácia irányába, de megmaradhatott a negyvennyolcas eszmekörön belül is. A negyvennyolcas vonzáskörbe tartozó paraszti irányzatok többnyire a függetlenségi ellenzék — a balpárt, utóbb a Justh-csoport — politikai útitársaivá váltak, illetve azok maradtak. A kiábrándulás a parasztság politikai útkeresésének elindítója, több negyvennyolcas

[33] A Magyarországi Szociáldemokrata Párt XVI. pártgyűlésének jegyzőkönyve. Bp. 1909. 118.

[34] Uo. 124.

parasztpárt szülője volt. A korabeli parasztmozgalmakat a társadalmi határait kiterjesztő agrárszocializmus és a „lefelé" is offenzív birtokos paraszti politika együttesen jellemezte. Vezérei — különböző arányokban — egyesítették az agrárszocialista és a „kisgazda" politikus gondolkodást.

NEGYVENNYOLCAS PARASZTPÁRTOK

Az egyik legjelentősebb negyvennyolcas parasztpártot a Somogy megyei Szabó István (később megkülönböztetésül Nagyatádi Szabónak nevezték) alapította, 48-as és Függetlenségi Országos Gazdapárt néven. Szabó István először Somogy megye törvényhatósági bizottsági gyűlésein lépett fel kisgazdavédő felszólalásokkal. 1907 elején a függetlenségi párt szervezkedésre szólította fel a kisgazdákat. E kampány a szociáldemokraták és a radikálisabb paraszti irányzatok ellensúlyozását is szolgálta, bár a gazdapártban is kimutatható bizonyos szociáldemokrata hatás. A függetlenségiek parasztmozgalma a kezdet kezdetén a párt hivatalos vezetősége, különösen a Kossuth Ferenc személye iránti hűség jegyében indult.

Hamarosan kitűnt azonban, hogy a Szabó István által irányított Somogy megyei Kisgazdák Egyesülete komolyabb szerepet kívánt kölcsönözni a függetlenségi párt agrármozgalmának. 1907 februárjában a megyei törvényhatósági bizottsági ülésen a koalíció hivatalos irányvonalát képviselő szónokokat „Földet a népnek!", „Hol az 1848:XX. tc.?" és „Le a hitbizománnyal, le a papi birtokokkal!" kiáltásokkal zavarták meg az egyesület vezetői.[35] 1908 tavaszán a kisbirtokosok és kisiparosok kisújszállási kongresszusán összegyűltek, Szabó István és Mohácsy Lajos lelkész kezdeményezésére, megalakították a Kisbirtokos Szövetség Országos Szervezetét. Kimondották, hogy a szövetség lapjának a Magyar Lobogót tekintik. Mivel Szabó István tevékenysége és programja túlment a függetlenségi párt vezetőinek elképzelésein, helyzete a pártban egyre nehezebbé vált. Különösen Somogy megye függetlenségi párti vezetőivel gyűlt meg a baja, akik ki akarták zárni szervezetükből. Szabó

[35] LIPTAY BÉLA, A mezőgazdasági válság, a hitbizományok és a parcellázás. Melléklet a *Köztelek* 1907. évi 17. számához.

megelőzte őket: maga lépett ki, anélkül azonban, hogy elhatárolta volna magát a régi programtól. 1908 augusztusában Szabó Istvánt a nagyatádi kerület pártonkívüli függetlenségi programmal képviselővé választotta.

A függetlenségi pártban uralkodó szerepet játszó nagybirtokos és dzsentri körök ez idő tájt az urak elleni bujtogatás címén támadták Szabót, és azzal vádolták, hogy Kristóffy szubvenciójából tartja fenn lapját. Szabó István irányzata 1909 novemberében nyerte el hosszabb időre szóló szervezeti formáját: a Veszprém megyei Szentgálon ünnepélyesen zászlót bontott a 48-as és Függetlenségi Országos Gazdapárt. A szentgáli zászlóbontás időzítése az anyapárt belső viszonyainak alakulásával, válságával függött össze. A pártalakításra Szabó az Áchim-mozgalom példájától is ösztönzést kapott. Az itt elfogadott program első pontja kimondta, hogy az új párt továbbra is magáénak vallja a függetlenségi anyapárt programjában lefektetett elveket. Fontosabb követeléseik: általános választójog új választókerületi beosztással (a kisújszállási kongresszus megfogalmazása szerint: „nemzeti alapon"), a régi jobbágyi viszonyok maradványainak eltörlése, az ilyen ügyekkel összefüggő perek megszüntetése, „a magyarság gerincét képező kisbirtokos osztály és a mezőgazdasági munkásosztály szervezése",[36] progresszív adózás 800 koronás létminimummal, ingyenes elemi és szakoktatás. Csak ezek után tért rá programjuk a kérdések kérdésére: a nagybirtok ügyére. Távlatban a latifundiumok és holtkézi birtokok állami megváltását tűzte ki célul, hogy az így létrehozott földalapból a parasztság földet vásárolhasson, illetve örökbérletekre tehessen szert. Rövid távon annak engedélyezését sürgette, hogy a hitbizományos családok maguk mondhassák ki a hitbizomány feloszlását. A program egyéb követelései közt találjuk a kisbirtokosok és mezőgazdasági munkások aggkori biztosítását és nyugdíját, s egyéb szociális reformokat, Magyarország teljes állami és gazdasági függetlenségét.

Szabó István megnyilatkozásaiban változatlanul barátainak nevezte a függetlenségi politikusokat. Nekik is szólt megnyugtatása: „Nem törünk a nemzeti család eddigi gazdái ellen, nem akarjuk kiszorítani őket

[36] Mérei Gyula, A magyar polgári pártok programjai (1867—1918). Bp. 1971. 350—351.

a családi tanácsból. . ."[37] A gazdapárt nem bírálta sem a koalíciót, sem a függetlenségi pártot a nemzeti radikalizmus oldaláról. Éppen azt hangsúlyozta, hogy nem kell kiélezni a közjogi kérdésekért folytatott harcot. A szűkebb értelemben vett nemzeti program tekintetében a Justh-irányzatot követte. Szabó István szervezkedésének újszerűsége így az volt, hogy a függetlenségi mozgalmon belül az ő csoportja lépett fel a leghatározottabban a birtokos parasztság érdekeiért, önálló szervezkedéséért. Annak a rétegnek az érdekeit tartotta elsősorban szem előtt, amelyhez Szabó István és a párt többi vezetője is tartozott: a gazdagparasztságét. Ezért helyeselte a földosztást követelőket meghurcoló csendőrség eljárását, s ítélte el már 1909-ben „az átkos szocialista jelszavakat". Soviniszta nagyotmondással nyíltan követelni kezdte, hogy tízszer kevesebb országgyűlési képviselőt választhassanak a nemzetiségi állampolgárok, mint a magyarok. Ezzel eleve lehetetlenné tette, hogy a párt politikája kedvező visszhangra találjon a nemzetiségi parasztság körében. Az 1910-es években, amikor Szabó István ismét szorosabban csatlakozott a függetlenségi mozgalomhoz, a párt befolyása némileg szélesedett, szervezetileg erősödött.

A dunántúli parasztság másik helyi mozgalma, a Somogy, Tolna és Baranya vármegyék Szabad Gazdáinak Egyesülete szintén a negyvennyolcas parasztmozgalmi irányzathoz tartozott. Alapítója, Szemere Kálmán, a függetlenségi párt szakcsi szervezetének önjelölt elnökeként először Tolna vármegyében kezdte meg a parasztság szervezését. Mérnöknek adta ki magát, de nem volt diplomája, majd egy budapesti műszaki iroda tulajdonosaként mutatkozott be, ám a rendőrségi jelentés minderről nem tud. Szemere „a szűz 48 zászlaja" alatt, „hazafias alapon" hozta létre egyesületét, amelynek alapszabályai így jelölték meg a mozgalom célját: „A föld nélküli népnek olcsó bérletekhez való juttatása. A néptől szedett uzsorabérek beszüntetése. Földbirtok örökáron való vásárlása és azoknak a föld nélküli nép között egyenlő arányban való felosztása."[38] Szemere mozgalma apostolának és szeme fényének nevezte Esterházy Miklós herceget. Arra számított, hogy az uradalom bérbe adott földjeit a herceg segítségével fokozatosan paraszti bérlőszövetke-

[37] Szabó István orsz. képviselő beszámolója. *Magyar Lobogó*, 1909. december 12.
[38] A szakcsi forrongás. *A Nap*, 1908. május 9.

zetek számára szerezheti meg. 1908 derekáig büszkén hangoztatta, hogy „hazafias alapon" működik, s állást foglalt a nemzetiségek egyenlő választójoga ellen. Agitációjának élét nem Kossuth Ferenc, hanem a Néppárt paraszti mozgalma ellen irányította.

A mozgalmat szigorúbban kezelték a hatóságok, mint Szabó István szervezkedését. Szemere nagyobb figyelmet szentelt az agrárproletariátusnak: plakáthadjárata, szóhasználata és budapesti lakása a csendőrséget a szociáldemokratákra emlékeztette. Nem annyira Szemere fordult el azonban a függetlenségi anyapárttól, mint az őtőle. Több járásból kitiltották, 1908 májusában rövid időre letartóztatták.

A Világszabadság jellemző példaként említette, hogy a kormány még a „háromszínű zászló alatt" mozgolódó mérsékelt Szemerét is izgatónak tartja. A szabad gazdák egyletének vezetője, miután meghurcolták, illetve rendőri felügyelet alá helyezték, csakugyan szembefordult a függetlenségi anyapárt vezetőivel. Szabó Istvántól eltérően, Szemere kritikájának nemzeti jellege is volt: a nemzeti követelések elárulásával vádolta a válságba került koalíciós kormányt. Mindeközben magát a „szent negyvennyolc" képviselőjének hirdette. A Szemere-mozgalom lázadásából nem futotta sokra: 1910-ben csatlakozott Szabó István gazdapártjához.

A negyvennyolcas parasztpártok csoportjának balszárnyán Mezőfi Vilmos irányzata foglalt helyet. Az általa vezetett Újjászervezett Szociáldemokrata Párt ugyanis, amely 1908-ban nevét 48-as Szociáldemokrata Pártra változtatta, a koalíció hatalomra kerülése után lépésről lépésre a kisbirtokos parasztság és a kisiparosság felé fordult szervező munkájában. 1907-től kezdve Mezőfi ellenzéki álláspontja határozottabbá vált. Lapja, a Szabad Szó, erősebben támadta a nagybirtokot és a kormány agrárius érdekű intézkedéseit. Mezőfi politikai helyzetmegítélése ekkor a függetlenségi balszárnyéhoz igazodott. A 48-as Szociáldemokrata Párt 1908 decemberében összehívott füzesgyarmati kongresszusa a balpárttal való együttműködés jegyében zajlott le. Mezőfi mozgalma a legkorábban alakított ki közvetlen kapcsolatokat a balpárttal a negyvennyolcas parasztpártok közül. Ez az összefogás továbbra is a nacionalista függetlenségi mozgalom fogságában tartotta Mezőfi pártját. Az irányzat így is sajátos színeket képviselt: a negyvennyolcas parasztpártok közül egyedül Mezőfi pártja hirdette magát szociáldemokrata jellegűnek, s hasz-

nált határozottabb hangot az adórendszer és a militarizmus kritikájában. A bomlástól ez sem mentette meg. A koalíciós kormány bukása után Mezőfi elvesztette képviselői mandátumát, s szervezkedésének jelentősége tovább csökkent.

ÁCHIM DEMOKRATIKUS PARASZTPÁRTJA

A kormány oldalán álló parasztpártok történeti helyének pontosabb kijelölése teszi csak lehetővé Áchim önálló igényű fellépésének kellő értékelését, merészségének méltánylását. Az ő szakítása a koalícióval visszaesései ellenére gyökeres volt. Az Áchim-mozgalom jellegzetességeihez tartozott, hogy tevékenysége a legarányosabban tükrözte az 1908 nagyobb paraszti mozgalmait életre hívó konjunkturális történelmi tényezőket: a koalíciós pártok tekintélyének megrendülését, a szocialista agrárproletár-mozgalom belső nehézségeit, a Kristóffy-irányzat koalícióellenes tömegakcióját és 1905—1906 szocialista mozgalmainak késői paraszti tudatosodását.

Áchim András parasztpártjának sikerült a függetlenségi párt vonzásköréből kiszakadnia. Az 1906 márciusában megalakult Magyarországi Független Szocialista Parasztszövetségben tulajdonképpen a Várkonyi-féle parasztmozgalom és az Áchim vezette Békéscsabai Általános Népegylet egyesült. A Paraszt Újság című lapban közzétett pártprogram a radikális polgári demokratikus követelmények egész sorát állítja fel: általános választójogot, a 10 ezer kat. holdon felüli birtokok kisajátítását és kisparcellákban való bérbeadását, szociális törvényhozást. Áchim állást foglalt a mezőgazdasági munkások sztrájkjoga mellett. A parasztszövetség tagjai a szociáldemokrata pártot ekkor még „testvérpártjuknak" nevezték, és együtt kívántak működni vele. A programpontok között az önálló vámterület is szerepelt. A magyar nemzeti kérdésben Áchim álláspontja nem volt hibátlan. Míg korábban, az Újjászervezett Szociáldemokrata Párt tagjaként nacionalista gondolatmenet jellemezte, most, 1908–1909-ben, amikor társadalmi vonatkozásban radikalizálódott, a magyar nemzeti problémát átmenetileg alábecsülte. A párt propagandamunkáját aránytalanul a választójog kivívására összpontosította. Eredménye: lapjából száműzte a nacionalista magyarkodást.

Amikor 1906 derekán lezárult az Áchim ellen indított sajtóper, s így — szavai szerint — „kinyílt a ketrec": propagandahadjáratot indíthatott a koalíció uralma ellen. Ostorozta a plurális választójog tervezetét, a kvótaemelést, a „rossz kiegyezést", tudatos árulóknak nevezte a koalíció vezetőit. Velük szemben kiadta az új negyvennyolc jelszavát. Áchim ellenkoalíciót kívánt létrehozni, amely parlamenten kívüli közvetlen „népi nyomással" nyitna utat a valóban demokratikus politikának. Nagy hatású gondolatai közé tartozott a parasztság politikai méltóságának, önálló politikai erejének hangsúlyozása. Áchim volt az, aki az addig inkább megbélyegző fogalomnak számító „paraszt" megjelölést még Szabó István fanyalgásával szemben is megvédelmezte, és mozgalma körében dacos büszkeséggel ranggá emelte.

Ez az agitáció, amelyhez radikális agrárkövetelések párosultak, 1908-ban tovább szélesítette a parasztpárt táborát. A függetlenségi párttal elégedetlen parasztság az Alföld több pontján — főleg Békés, Bihar, Csanád és Csongrád megyében — az Áchim-mozgalom felé fordult. Megtörtént, hogy a helyi függetlenségi párti szervezetek kollektíven léptek át a parasztpártba. Tehát — a tagok eredeti pártállását tekintve — a kialakuló Áchim-pártot is részben a függetlenségi párt „bomlástermékének" lehet tekinteni. A mozgalom seregszemlélére 1908 júniusában került sor, a Békéscsabán megtartott ún. pünkösdi kongresszuson. Bizalmas rendőri jelentés szerint a helyi parasztpárti tagokon kívül 30—40 község képviseltette magát, mintegy 60—80 küldöttel. Ezek a számok, bár a párt helyi jellegét mutatják, a többi parasztpárthoz viszonyítva még így is jelentős vonzerőről, politikai és szervezeti sikerről tanúskodnak.

A pünkösdi kongresszus tovább radikalizálta a párt programját. Ezúttal már nem a 10 ezer, hanem az 1000 holdon felüli birtokok kötelező parcellázását és bérbeadását követelték. A kisajátításra vonatkozó igény még ilyen formájában is elsősorban a párt széles birtokosparaszti rétege érdekeinek felelt meg. Áchim hívei között azonban igen sok agrárproletárt is találunk. A határozott, forradalmi indulatú programon kívül a gazdagparaszt pártvezér emberi tulajdonságainak és politikai képességeinek volt nagy szerepe abban, hogy közös mederben tudta tartani a birtokos parasztság és az agrárproletárok mozgalmát.

A mozgalom társadalmi bázisában mutatkozó különbségek mégis kifejezésre jutottak a gyakorlati tevékenység során. Áchim elutasította az

aratási szerződések megkötése után elhatározott munkabeszüntetést. A pünkösdi kongresszuson vita alakult ki arról, hogy a kormány választójogi politikája ellen rendezzenek-e tömegsztrájkot, s ha igen, mikor. Az elhalasztás álláspontját többek között Pethő Sándor országgyűlési képviselő, Áchim ügyvédje és politikájának becsületes szószólója támogatta. A haladó szellemű és őszintén demokratikus törekvésű Pethő — akarata ellenére — kettős szerepet játszott a mozgalomban. Nagy érdemeket szerzett a paraszti, benne az agrárproletár érdekek védelmezésében, de ugyanakkor bizonyos fékező hatást fejtett ki a radikális akciók során. A kongresszus túlnyomó többsége elfogadta a sztrájkjavaslatot, s kimondta, hogy a sztrájkot még 1908-ban le kell bonyolítani. A határozat később mégsem valósult meg.

A nincstelen parasztság sorsa szorosan összefüggött a szociáldemokráciával kialakított kapcsolatokkal. Az Áchim-mozgalom egész történetén mély nyomot hagyott a marxizmus, a nemzetközi munkásmozgalom hatása. A párt vezetője és lapja többször közvetlenül is hivatkozott Marxra, s kifejezte azt az óhaját, hogy Magyarországon valóra váltsa az ő céljait. Áchim magát és pártját ekkor is gyakran nevezte szocialista irányzatúnak. Zászlójuk színe a vörös volt. Az osztályharc elmélete — ha csak a parasztságra szűkítve is — a szociáldemokrácia közvetítésével és annak szóhasználatával vonult be politikai fegyvertárukba. Áchim mozgalmának nagy érdeme, hogy elvileg nem zárkózott el a munkásság és a parasztság politikai szövetsége, vagy amint vezetői kifejezték magukat, a „vörös koalíció" elől.

Mindezzel egyidejűleg olyan mozzanatok is jelentkeztek politikájukban, amelyek időről időre távolabb lökték a mozgalmat az ipari munkásság szervezkedésétől. A koalíciós kormány idején inkább a közeledés jellemezte a parasztpárt és a szociáldemokrata párt kapcsolatát. A két áramlat 1908 körül lezajlott konfliktusához rajtuk kívül eső tényezők — a kormány nyomása, taktikázása, a gazdasági helyzet alakulása — is hozzájárultak. A két párt közötti ellenségeskedést kutatóink egy része elsősorban és egyoldalúan a szociáldemokrata pártvezetőség politikájának tulajdonította, pedig a konfliktusokért — a szociáldemokrata pártvezetőség mellett — politikailag jórészt az Áchim-mozgalom volt felelős. Feltűnő, hogy 1908-ban Áchim elhagyta pártja nevéből a „szocialista" jelzőt. Ez év augusztusában, amikor a nagyváradi szociáldemokraták

helyi szervezete megzavarta a parasztpárt ottani nagygyűlését, Áchim kikelt a „vörös püspökök", vagyis a szociáldemokrata párt vezetői ellen, sőt kilátásba helyezte, hogy a szociáldemokráciát „kiirtja az Alföldről". 1908 nyarán a két párt országos politikai orientációja is szembekerült egymással némileg: a parasztpárt joggal kifogásolta a szociáldemokraták kiváró választójogi álláspontját. Más oldalról nézve: a szociáldemokrata párt által folytatott reformkacérkodásnál nagyobb keresztje volt a parasztpártnak a Kristóffyval és a dinasztiával rokonszenvező álláspontja. 1908 őszén a szociáldemokrata párt ismét élesen bírálta a kormány választójogi tervezetét, ekkor a két párt között felújult a közeledés irányvonala, anélkül azonban, hogy az összefogás és eltávolodás rendszeresen visszatérő periódusát végül tartós együttműködés zárta volna le. Így is az Áchim-mozgalom történetéhez fűződik a századelő legkomolyabb kísérlete a munkásság és a parasztság politikai szövetségének kialakítására.

Áchim gyökeres ellenzékisége 1908 végén, 1909 elején nem fért össze a Justh-féle koalíciós ellenzék támogatásával. Amíg a negyvennyolcas parasztpártok a függetlenségi ellenzékkel szemben általában kevéssé kritikus vagy teljesen kritikátlan álláspontot foglaltak el, Áchim mozgalma ebben az irányban is hasznos, ösztönző bírálatot gyakorolt. A parasztpárt 1909-ben nem fordult szembe az önálló nemzeti bankért indított mozgalommal, de helyesen mutatott rá arra, hogy az önálló bankot, amint az önálló vámterületet is, csak sokkal radikálisabb harcmodorral lehetne kivívni. A parasztpárt ezt a bírálatot szerencsésebben egyeztette össze a mozgalom nemzeti jellegének bizonyos kidomborításával. A vörös zászlóra kötött nemzetiszínű szalag, az új negyvennyolc jelszava, a magyar haladó múlt tradícióinak eleven politikai erővé változtatása — a Dózsa- és Martinovics-kultusz — lehetővé tették, hogy Áchim kedvezőbb helyzetből utasíthassa vissza a „hazafiatlanság" szokásos úri vádpontját. Áchim pártjának is jelentős érdemei vannak abban, hogy a Justh Gyula vezetése alá kerülő függetlenségi ellenzék fokozatosan balra tolódott.

A népi radikalizmus és a hazafiság összefüggését, e fogalmak értelmezését azonban Áchim pártjának sem sikerült megnyugtató módon tisztáznia. A párt sajtója, főleg az egykori szociáldemokrata értelmiségiek hatására, többször helytelenül foglalt állást a nemzeti öntudat kérdésé-

ben. A hazafiság elítélendő érzés — írta a Paraszt Újság 1909 áprilisában. Természetesen ez a megállapítás a cikkíró értelmezésében az uralkodó osztályok sovinizmusa, álhazafias magatartása ellen irányult, de így is kifogásolható. Ehhez járult, hogy 1907—1908-ban Ferenc Ferdinánd emberei be tudtak férkőzni Áchim bizalmába. Kristóffy és Áchim között ebben az időben szoros politikai kapcsolat alakult ki. Áchim a parasztmozgalmak régi, rossz hagyományának megfelelően viszonylag hosszú ideig „királypártiságával" tüntetett, illúziókat keltett az uralkodó személye és politikája iránt. A Kristóffy-csoport háttérbe szorulása az 1909. évi kormányalakítási kísérletekben, a parasztpárt ellentéteinek ismételt kiéleződése a szociáldemokratákkal 1909 derekán válsághoz vezetett az Áchim-mozgalomban. Áchim 1909-ben nyilatkozatban határolta el magát Kristóffytól. Nem sokkal később azonban átmenetileg Khuen-Héderváry kormánya mellett foglalt állást. A koalíció végső krízise nemcsak újólag közelítette egymáshoz a szociáldemokrata és a parasztpártot, hanem Áchimot is előkészítette a Khuen-Héderváry reformígéreteit támogató politikára.

Így Áchim, aki radikálisan függetlenítette magát a koalíció pártjaitól, s aki sürgette a nemzetiségekkel való összefogást, az úri pártszövetséggel vívott kemény harcában nem tudta mozgalmát kellőképpen elhatárolni a monarchikus, hatvanhetes elemek politikájától. Ez a politikai tehertétel fékezte a mozgalom kibontakozását. Óriási csapást jelentett a parasztpárt számára, hogy később éppen politikája sokat ígérő tisztulásának időszakában vesztette el vezérét.

A párt vezetőjének halála önmagában véve is alkalmas volt a mozgalom fejlődésének visszavetésére, a párt elhalásának fő oka azonban az volt, hogy az 1910-től ismét ellenzékbe kerülő függetlenségi párt és a radikalizálódott függetlenségi balszárny képes volt hatalmas birtokos paraszti tömegeinek megtartására. Ezeknek az irányzatoknak a hangsúlyozottabb nemzeti-közjogi erőkifejtései, valamint az általános választói jog, az antimilitarizmus és a földreform eszméjének térhódítása a függetlenségi mozgalom balszárnyán mintegy belső megújulást idéztek elő. A parasztpártnak sem a nemzeti, sem a szűkebb értelemben vett társadalmi programja nem volt elég ennek hathatós ellensúlyozására. Nagymértékben közrejátszott a párt elsorvadásában a magyarországi parasztság mély nemzeti, társadalmi és regionális megosztottsága is.

Áchim András pártja így is fontos helyet foglalt el a századelő történetében. Mint a kor egyik jellegzetesen ötvözetszerű jelensége, számottevő paraszti tömegekhez közvetítette az ipari proletariátus szocialista mozgalmának hatását. A 20. század első radikális típusú magyarországi parasztpártja fennállásának rövid ideje ellenére maradandó emléket hagyott maga után: a forradalmi tendenciájú parasztmozgalom messze jövőbe kiható, folytatásra serkentő tradícióját.

AZ ORSZÁGOS FÖLDMÍVELŐ PÁRT

Áchim pártjához közel állott, utóbb vele szorosan együttműködött egy másik jelentős paraszti szervezkedés, amelynek központja a Hajdúságban, Balmazújvárosban; bázisa pedig a földmunkások, szegényparasztok soraiban volt. A szervezkedés a Várkonyi-mozgalom egyik ágából indult el, és ahogy Veres Péter emlékezéseiben leírja, az 1905—1906. évi aratósztrájkok idején izmosodott meg. Pártalakításra — Kristóffy hathatós anyagi támogatásával és befolyása alatt — 1908 áprilisában került sor. Az Országos Földmívelő Párt április 6-án kelt kiáltványa minden baj forrásának a szervezetlenséget, a parlamenti képviselet hiányát jelölte meg, a megváltást tehát az általános választójogtól várta. A kiáltvány azzal bátorította a földműves szegénységet, hogy a király akarja a választójogot, és a hatalmasoknak engedniük kell, ha a nép kiáll az igaz ügy mellett. „Ezért mi Hajdú megye, de különösen Balmazújváros földmívelői elhatároztuk, hogy újra felvesszük a kezünkből kihullott zászlót és újra megindítjuk a független földmívelők szocialista mozgalmát."[39]

A párt programja lényegében a Várkonyi-pártét vette alapul. Hangsúlyozta, hogy célja „a földmívelő nép érdekeit a szocializmus szellemében szolgálni, a szocialista eszmék és a legteljesebb egyéni függetlenség megvalósítására törekedni. Zászlónkra a progresszivitás, a radikalizmus és a szocializmus vannak vezérlő eszméül felírva."[40] A program első helyen az általános titkos választójogot és egyéb szabadságjogokat,

[39] MÉREI GYULA, A magyar polgári pártok programjai (1867—1918). Bp. 1971. 345.

[40] Uo. 347.

szociális reformokat, a dolgozók védelmét követelte, s csupán egyetlen pontba sűrítette, hogy fontos célja mindennemű kötött birtok állami megváltása, parcellázása és a földművelő nép között haszonbérbe való kiadása. A szocialisztikus parasztmozgalmak eme hagyományos követeléseiből összeállított programot olyan nagyszabású és alapos szervezeti szabályzat követte, mintha a párt százezres tömegekkel rendelkeznék. Ez a szabályzat egyedülálló a korszak parasztpártjainál, és alighanem Kristóffy körének befolyására vezethető vissza. Egyébként a párt sajtójára és agitációjára erősen rányomta bélyegét a Ferenc Ferdinánd-műhely szellemi-politikai befolyása: a nemzeti követeléseket a mágnások, az urak népcsaló fogásának bélyegezték, és ellenük a „haladó király" illúziójával összekapcsolt demokratikus reformot állították.

A földmívelő párt 1908 tavaszán megválasztott elnöke Ecsedi Gábor, tényleges vezetője a titkár, Pokrócz Ferenc lett. Pokrócz nyomban a párt megalakulása után kapcsolatot keresett Áchimmal, hiszen a két párt programjában sok érintkezési pont volt. 1908 tavaszától együttműködés alakult ki közöttük, többek között abban, hogy a Paraszt Újság elsősorban a kisgazdák, a Földnépe — a földmíves párt lapja — pedig főként a földmunkások és a kubikosok érdekeit fogja szolgálni. Láthatóan nemcsak területi, hanem bázisbeli különbség is fennállott a két párt között. A Földnépe kifejezetten a szocialista szóhasználatot vette át; publicisztikájának középpontjában a koalíció kétszínűségének, árulásának, népellenességének a leleplezése állott.

A koalíció felbomlási időszakában a két párt még jobban közeledett egymáshoz. Közös lapot is adtak ki Szabad Föld címmel, amely roppant élesen támadta a földbirtokos uralkodó osztályt. 1910 januárjában, az úri rend válságának kellős közepén Dózsa György példáját idézte. „A szebb, a jobb jövendőért hadba száll a tábor. Dózsa György katonái fegyverkeznek. Lelküket megihlette a parasztvezér szelleme... Tanulunk. Tanítunk. És ha a közös érzéseket a megbonthatatlan lánc összekapcsolja, megkezdődik a nagy leszámolás."[41] Áchim halálával ez a bontakozó összefogás is meglazult, a földmívelő párt is szűk, lokális jellegű szervezetté zsugorodott.

[41] Dózsa György szelleme. *Szabad Föld*, 1910. január 23.

3. A POLGÁRI RADIKALIZMUS IDEOLÓGIAI-POLITIKAI TEVÉKENYSÉGÉNEK KIBONTAKOZÁSA

A TÁRSADALOMTUDOMÁNYI TÁRSASÁG MEGTISZTÍTÁSA A KONZERVATÍV-LIBERÁLIS ELEMEKTŐL

A koalíciós kormány hatalomra kerülése után válságba jutott a Társadalomtudományi Társaság. Konzervatív-liberális beállítottságú tagjainak egy része kényelmetlenül érezte magát a darabont-kormánnyal való együttműködése folytán kompromittált szervezetben. A szakításra jó ürügyet szolgáltatott a volt belügyminiszter, Kristóffy József választmányi tagként való újraválasztása. Tiltakozásuk jeléül többen, köztük Concha Győző és Balogh Jenő kiléptek a társaságból. Ezt követően Gratz Gusztáv, aki a választójogi liga egyik vezetője volt, megtagadva korábbi álláspontját, az új hatalom mellé szegődött. Gratz az 1906 májusában megtartott újabb parlamenti választásokon jelöltette magát, s Andrássy híveként alkotmánypárti képviselő lett. A társaságban viselt tisztségéről azonban nem mondott le, sőt azt tervezte, hogy a „darabontokkal" való együttműködésben leginkább kompromittált radikális szociológus csoport eltávolításával megállítja a szervezet balratolódását és bomlását, s a Társadalomtudományi Társaságot az új belügyminiszter, Andrássy Gyula változatlan elnökletével átjátssza a reakció kezére.

Tervéhez megnyerte Földes Béla függetlenségi párti közgazdászt, Apáthy Istvánt, a kolozsvári egyetem európai hírű tanárát, a Társadalomtudományi Társaság egyik alapító tagját, továbbá Farkas (Wolfner) Pált és Hegedüs Lórántot. Farkas Pál — Pikler és Jászi külföldi tartózkodása idején — nyílt levélben fordult a társaság tagjaihoz azzal a felszólítással, hogy fosszák meg tisztségüktől a radikális csoport tagjait. A Társadalomtudományi Társaság megszerzésére irányuló terv azonban sikertelen maradt. Jászi és Pikler váratlanul hazaérkezett, s az 1906. augusztus 7-én megtartott rendkívüli közgyűlés a puccs kitervelőit kizárta a társaság soraiból. Minthogy Gratz és elvbarátai terveikben Andrássyra támaszkodtak, kizárásuk után Andrássy kénytelen volt lemondani elnöki tisztségéről. Ezt követően többen — összesen 37-en — kiléptek a társaságból. Gratz, Hegedüs, Farkas, Apáthy vezetésével új

társaságot hoztak létre, a Magyar Társadalomtudományi Egyesületet; külön folyóirattal, a Magyar Társadalomtudományi Szemlével.

A jobboldali támadás visszaverése után 1906. október 21-én Pikler Gyulát választották elnökké, Somló Bódog és Méray-Horváth Károly lett az alelnök, Jászi Oszkárt főtitkárrá, Harkányi Edét, a feminizmus kérdéseivel foglalkozó fiatal szociológust titkárrá választották. A kilépett 37 tag helyébe néhány hét alatt 207 új tag jelentkezett, s a társaság taglétszáma a 2000 fölé emelkedett. Az újjáalakult, s a konzervatív liberalizmus képviselőitől megtisztított Társadalomtudományi Társaság határozottan és egyértelműen a haladás mellé állt. Az 1901. évi alakuló ülés „politikamentességével" vagy éppen politikaellenességével szemben Pikler a társaság programját így fogalmazta meg: „Nekünk, úgy mint eddig, ezentúl sem szabad működésünkkel a hatalmasok kegyeiért pályáznunk, a tudományt a hatalmasok cselédjévé, és ezzel áltudománnyá lealáznunk... Szociális politikánk kell hogy legyen ezentúl is: az elnyomottak és a kitagadottak felemelése, egy megelégedett, jólétben élő magyar nép megteremtése a tudomány, a műveltség és a felvilágosodás segítségével."[42]

A koalíció lapjai éleshangú támadásokat indítottak az újjáalakult Társadalomtudományi Társaság ellen, a Népszava viszont örömmel üdvözölte az eseményt. „*A polgári radikalizmus született meg ma* a Társadalomtudományi Társaságban. Szenvedélyes, harcos és tüzes volt első fellépése. Ezzel a polgársággal a közvetlen jövő feladatainak megvalósításában szívesen harcol együtt — önállóságának, osztályjellegének féltékeny megóvása mellett — a magyarországi öntudatos munkásság."[43]

A polgári radikalizmus azonban nem vált a polgárság által támogatott erős, nagy tömegerővel rendelkező mozgalommá. A társaságból kilépettek nagyobbrészt a koalíciós kormány hívei voltak, akik társadalmi-politikai céljaikban távolabb álltak a polgárság közvetlen érdekeinek képviseletétől. A magyar nagy- és középburzsoázia nem ragadta meg az 1906—1907 folyamán kínálkozó alkalmat arra, hogy önálló politikai érdekképviselete, esetleg politikai pártja legyen a Társadalomtudományi Társaságot irányító radikális szociológus csoport révén, bármennyire kézenfekvőnek látszott volna is a társaság felhasználása egy polgári érdekeket képviselő

[42] A Társadalomtudományi Társaság. *Huszadik Század*, 1906. II. 420.
[43] Andrássyt kidobták. *Népszava*, 1906. augusztus 9.

radikális párt létrehozására. 1906 második felében, 1907 tavaszán voltak kísérletek radikális polgári párt alakítására. Ezekben kezdetben részt vett Jászi és csoportja is, de 1907 májusában — a pártalakítás előkészítetlenségére hivatkozva — visszaléptek az új párt megszervezésétől. Jászi a koalíció hatalomra jutása után borúlátóan ítélte meg egy radikális párt sikeres működésének társadalmi és szociális feltételeit és kilátásait.

„MAGYARORSZÁG FELFEDEZÉSE" ÉS AZ ÚJ MAGYARORSZÁG TERVÉNEK KIDOLGOZÁSA

Szende Pál és Dániel Arnold 1906-ban publikált tanulmányai az önálló vámterület és az agrárfejlődés kérdéseiről csak bevezetői voltak annak a módszeres, alapos munkának, amelyet a Társadalomtudományi Társaság vezető radikális és szocialista értelmiségi csoportja 1907-től kezdve kibontakoztatott. Nagyszabású, többirányú, mégis egységes egészre: a magyar társadalom tudományos megismerésére s a fejlődése szempontjából szükséges tennivalók meghatározására irányuló tevékenység volt ez. Ha az 1906 előtti éveket az ideológiai-politikai tájékozódás és ennek eredményeként a nézetek és módszerek tisztázódása jellemezte, akkor az egyértelműen baloldalivá vált Társadalomtudományi Társaság tevékenységének ekkor kibontakozó új szakaszában mindenekelőtt „tudományos politika" kidolgozását tekintette feladatának. Tapasztalataik arra a felismerésre vezették őket, hogy — amint Jászi megfogalmazta — „ma még itt Magyarországon nemcsak mennyiségileg, hanem minőségileg is más erők dolgoznak, mint Nyugaton".[44] Fel kell adni tehát azt a korábbi, leegyszerűsítő nézetüket, hogy az ország felzárkózása a nyugateurópai eszményképhez az ott megtett útnak megfelelően egykét évtized kemény harcával elérhető. Ellenkezőleg, mielőtt megindítanák küzdelmüket, meg kell ismerniük, valósággal föl kell fedezniük az országot.

Ezt a felismerést s a belőle adódó tennivalókat fogalmazta meg Jászi Oszkár „Az új Magyarország felé" című cikkében 1907 tavaszán. Jászi abból indult ki, hogy Magyarország társadalmi fejlődésének szükségszerű következő lépcsőfoka a polgári demokrácia lesz. Ennek a politikai fel-

[44] JÁSZI OSZKÁR, Tíz év. *Huszadik Század*, 1910. I. 8.

tétele, hogy radikális polgári párt jöjjön létre, amely — a tőkével szemben meg nem alkuvó küzdelmet folytató forradalmi munkáspártra támaszkodva — harcot indít ennek megteremtéséért. A polgári radikális párt feladatai között Jászi első helyen a demagóg, klerikális töltésű nacionalizmus elvetését s a függetlenségi gondolat és a demokratizmus egybekapcsolásának szükségességét jelölte meg. Ennek alátámasztását az önálló vámterület megteremtésében, a nagybirtok felosztásában és kisbirtokrendszeren alapuló szövetkezeti hálózat létrehozásában, helyi demokratikus önkormányzat kiépítésében, az egyházi birtokok szekularizációjára épülő széles körű közoktatási reformban, a progresszív adózás bevezetésében, az egészségügy és az igazságügy államosításában jelölte meg. A munkásosztály küzdelmének támogatására széles körű munkásbiztosítást; gondolat-, sajtó-, gyülekezési és egyesülési szabadságot; az „izgatás" és a sztrájk szabadságát tartotta elengedhetetlennek. A nemzetiségi politikában Eötvös és Deák útját, az 1868. évi LXVIII. tc. tényleges megvalósítását jelölte meg feladatként. Végül a politikai válság éveiben annyira a középpontba került katonai kérdések megoldására modern néphadsereg létrehozását sürgette.

A magyarországi polgári radikalizmusnak ezt az első, vázlatos programját — írta Jászi — részleteiben is ki kell dolgozni. Nyilvánvaló — fűzte hozzá —, hogy ez csak kollektív erőfeszítések eredménye lehet. A koalíció kormányzása egyelőre kizár minden tényleges beavatkozást a politikai életbe. De éppen ezért kell felhasználni az időt arra, hogy „tisztába jöjjünk feladatainkkal", s ha itt lesz az ideje, hogy „ki lehet bontani a vitorlákat: a hajónk pontos iránytű nélkül ne maradjon".[45]

A nagyszabású munka: a régi Magyarország feltérképezése és az új Magyarország tervének kidolgozása, az addigi eredményekre támaszkodva szinte valamennyi irányban megindult. A Huszadik Században s önálló füzetekben is megjelenő tanulmányok, a Társadalomtudományi Társaságban rendezett viták hatalmas energiákról, széles látókörről, tudományos elmélyültségről tanúskodnak. Rácz Gyula kiterjedt statisztikai anyagra támaszkodó munkában tárta fel a magyar társadalomban végbemenő osztályképződés gazdasági alapjait. Nagy eredmények születtek a munkásság és a parasztság helyzetének, életmódjának újszerű

[45] JÁSZI OSZKÁR, Az új Magyarország felé. Uo. 1907. I. 5.

feltárása révén is. Ebben a munkában új kutatási módszer, új műfaj született: a szociográfia, amely kisebb társadalmi egységek életének, munkájának, kereseti és lakásviszonyainak, életmódjának, szokásainak és kultúrájának pontos feltérképezésével éles képet rajzolt a magyar társadalomról. Braun Róbert — a szociográfia hazai úttörője — a marosvásárhelyi munkásság életviszonyairól, a falu lélektanáról; Fényes Samu a balmazújvárosi földmunkásság kulturális helyzetéről; Bosnyák Béla a budapesti diáknyomorról készített felmérést. Tanulmányok születtek az egyke problémájáról, a budapesti munkásság lakásviszonyairól (Alpári Gyula), általában a fővárosi lakáshelyzet súlyos társadalmi és egészségügyi következményeiről. Ehhez csatlakozott Kende Zsigmond és Berend Miklós egészségügyi-szociográfiai, továbbá Heim Pál, az európai hírű gyermekgyógyász gyakorlati tevékenysége; Bolgár Elek a kivándorlás kérdéseit, Csécsy Imre az értelmiség helyzetét, Harkányi Ede a női emancipáció kérdéseit tanulmányozta.

A kutatások kiterjedtek a hazai oktatásügy kérdéseire, átfogták a magyar kulturális élet fontos területeit is. Méray-Horváth Károly és Pikler Gyula előadásai alapján több mint 30 résztvevővel vitatták meg a középiskolák helyzetét, a szükséges reformokat; Kunfi Zsigmond, Zigány Zoltán, Balassa József az iskolarendszer s az egész magyar közoktatás válságát és fejlődésének perspektíváit, „a jövő iskolája" kiépítésének lehetőségeit és feladatait tárták fel. Két hónapon át tartó, nagy visszhangot keltő vita zajlott le Ignotus bevezető előadása nyomán az irodalom és a társadalom kapcsolatáról. A vitát — amelyben többek között részt vett Diner-Dénes József, Schöpflin Aladár, Jászi Oszkár, Babits Mihály, Osvát Ernő és Pogány József — Szende Pál zárta le, hitet téve — a résztvevők többségének álláspontjával összhangban — a magas művészi színvonalú és a társadalmi haladásnak elkötelezett irodalom mellett. Hasonló gondolatokat fejtett ki a művész társadalmi szerepéről a Huszadik Század hasábjain Kernstok Károly is.

A radikálisoknak a „Magyarország felfedezéséhez" fogható kultúrtörténeti érdeme volt Ady „felfedezése". Bizonyos, hogy az „Új versekkel" berobbanó Ady bennük találta meg első értőit és híveit. Jászi Ady zsenialitásának egyik első felismerője és propagálója volt. A későbbiekben is szilárdan mellette állt, megvédte a szociáldemokrata írók egy csoportjának 1908. évi támadásával szemben. Világosan látta Ady je-

lentőségét az 1910-es évek nagy harcaiban. „Nincs ma az országban senki, akinek a neve a legjobb fiatalság s legnemesebb modernség oly nagy tömegeinek szeretetét volna képes magában egyesíteni, mint az övé... Ő ma az Új-Magyarország lelkének legmélyebb és legtisztább költői beteljesedése."[46]

A radikálisok tudományos és tudománypolitikai sikereit nagymértékben az a lankadatlan szakmai frisseség, tanulnivágyás, a szociológia nemzetközi eredményeinek az a szüntelen figyelemmel kísérése és átvétele magyarázza, amely a Társadalomtudományi Társaság tagjainak jellemző tulajdonsága volt. A társadalmi törvényszerűségek megismerésére irányuló kezdeti útkeresést lassanként a megállapodás, az elért eredmények gyakorlati-szakmai hasznosítása váltotta fel. Nagyobb vitát csupán Somló Bódognak a 20. század szociológiájáról írt összefoglalása váltott ki, amelyben az „objektív szociológiai rendszereket" mint tudományos irányokat szembeállította a „szubjektív", a pszichológiai-szociológiai felfogásokkal. A Huszadik Század hasábjain, majd a Társadalomtudományi Társaság vitaülésén heves, de rendkívül terméketlen vita bontakozott ki Somló és Pikler között: ebbe később — Piklerrel szemben — bekapcsolódott Méray-Horváth Károly is, aki a maga „organikus", pontosabban szólva biológiai-fiziológiai szociológiáját „objektív" rendszerként igyekezett feltüntetni. Tovább hatottak egyes szociáldarwinista irányok, mint az eugenetika (fajnemesítés) akkoriban divatos elmélete. Jászi Darwin születésének 100. évfordulójára írt cikkében, 1909-ben, maga is elismeréssel szólt a különféle szociáldarwinista iskolákról, mert ez az irányzat a történelmi materializmus mellett a „legjobban ébrentartja a kauzális törvényszerűség gondolatát".[47]

Valójában a radikális szociológusok többsége a spenceri evolucionizmustól elszakadva kisebb-nagyobb mértékben elfogadta a történelmi materializmust, elismerte termékeny, alkotó jellegét s eredményesen alkalmazta is a társadalom tudományos megismeréséért folytatott gyakorlati munkájában. Nyilvánosan csupán Pikler Gyula helyezkedett szembe vele, s a materialista történelemfelfogás legnagyobb hiányaként a lelkiállapotok társadalmi szerepének figyelmen kívül hagyását rótta fel.

[46] JÁSZI OSZKÁR, Egy verseskönyvről. *Világ*, 1914. február 15.
[47] JÁSZI OSZKÁR, Darwin és a szociológia. *Huszadik Század*, 1909. I. 281.

Piklerrel vitázva Szabó Ervin kimutatta a tudatosság (a Pikler-féle „belátás") társadalmi szerepének korlátait, a hamis tudat történeti szerepét, bizonyítva egyben azt is, hogy a társadalmi haladással párhuzamosan egyre tágabbra nyílnak a „tudományos politika", az emberi ráció társadalomalakító, fejlődést meggyorsító lehetőségei.

A „tudományos politika" kidolgozásának, „Magyarország felfedezésének" lázas lendülete azonban viszonylag szűk keretek közé szorította szakmai-ideológiai jellegű munkásságukat és vitáikat. A fő erők a fő kérdésekre koncentráltak: milyen természetűek és hogyan oldhatók meg a magyar társadalom legégetőbb problémái; mindenekelőtt az agrárkérdés és a nemzeti-nemzetiségi probléma.

A POLGÁRI RADIKALIZMUS ÉS AZ AGRÁRKÉRDÉS

A polgári radikális szociológusok kutatásainak középpontjába mindenekelőtt az agrárkérdés, a nagybirtokrendszer hazai szerepének tudományos kidolgozása került. Már 1905—1906-ban írt cikkeikben, tanulmányaikban meggyőződéssel hirdették a francia forradalom analógiájára s az első orosz forradalom példájára is hivatkozva, hogy a feudális eredetű nagybirtokrendszer felszámolása a legfőbb feltétele az ország fejlődésének, a demokratikus Magyarország létrehozásának. Ágoston Péter, Rácz Gyula, Dániel Arnold kutatásai — a nagybirtokrendszer történelmi kialakulásáról, szerkezetéről, gazdasági súlyáról és társadalmi-politikai hatásáról — alapozták meg azt a nagyszabású, 1907 őszétől 1908 nyaráig húzódó vitaciklust, amelyet a Társadalomtudományi Társaság „A nagybirtok szociális hatásai" címmel rendezett meg. A résztvevők sokoldalúan vizsgálták a nagybirtok szerepét: üzemi eredményeit, a közép- és kisbirtokra, a mezőgazdasági munkabérek alakulására gyakorolt hatását, a nagybirtok vám- és adópolitikáját, ennek kereskedelmi következményeit, a jogi és a politikai életben, a társadalom szellemi életében betöltött retrográd szerepét stb. Jászi Oszkár összefoglaló előadása mindenekelőtt gyakorlati-politikai szempontból tekintette át a nagybirtok társadalmi szerepét: számbavette az osztályerők megoszlását, a nagybirtokkal szemben álló s a vele érdekközösségben levő osztályokat és rétegeket. Hasonló összegezést tartalmazott Rácz Gyula 1908-ban közzétett tanulmánya is. Ebben

megállapította, hogy „Magyarországon ma is teljes hatalmával uralkodik a feudális nagybirtok", s az ország haladásának legfőbb feltétele e hatalom és gazdasági alapjainak megsemmisítése.

Ezen az alapon a szociáldemokrata párt ellenzéke és a radikálisok között együttműködés alakult ki a már ismertetett agrárprogram-tervezet kidolgozására. Ennek folyamán azonban hamarosan tisztázódtak az elválasztó mozzanatok is, mindenekelőtt az, hogy a radikálisok az agrárkérdést a nagybirtokok felosztásával és kisgazdaságokon alapuló szövetkezeti rendszer kiépítésével tekintették megoldhatónak. Az e téren kialakult nézeteltérések nem tették lehetővé a radikálisok és a szocialisták tartós együttműködését az agrárkérdés gyakorlati kidolgozásában. Ezért Dániel Arnold szakított a szociáldemokráciával, és eszmei-politikai tekintetben is a polgári radikalizmushoz csatlakozott.

Dániel Arnold és Rácz Gyula valóban elfogadták a mezőgazdaságban a tőkekoncentrációt tagadó David-féle elképzeléseket, s ebből vezették le antifeudális programjukat. Jászi maga is azt hangoztatta, hogy Marx tévedett, midőn a tőkekoncentrációt a mezőgazdaságban is érvényes törvényszerűségnek tekintette, s Eduard David és Franz Oppenheimer nézeteinek jelentőségét hangsúlyozta. Jászi elfogadta a Dániel-féle koncepciónak azt a Diner-Dénes József szerint „kollektivista revizionista" felfogását, amely a nagybirtok parcellázását nagyarányú szövetkezeti akcióval kívánta összekapcsolni, azzal a lényeges különbséggel azonban, hogy a létrejövő szövetkezetek tőkés jellegét fenn kívánta tartani. „Úgy tudományos, mint taktikai okok engemet azok táborába vezetnek — írta 1907-ben —, akik az agrárkérdés megoldását a szövetkezeti akció rendkívüli kifejlesztésével karöltve egy oly paraszt-földbirtok-politikában keresik, mely számos üzemágban a latifundiumokat megszünteti és helyébe virágzó kisbirtokos osztályt teremt. Tudom, hogy ez a kispolgár agrárprogram Diner-Dénesnek igen ellenszenves, de azt is tudom, hogy egyre több hívet szerez magának minden ország szocialista vezéreinek körében."[48] Jászinak a dániai szövetkezeti mozgalom volt valójában az ideálja, a „sunyi, alázatos magyar paraszttal" (mert ilyenné tette a nagybirtok) Jászi „a szabad föld társadalmából" kinőtt, „nyílt, bátor dán kultúrembert" állította szembe. „Földet kell adni a nincstelen

[48] Jászi Oszkár, Radikális programm. Uo. 1907. I. 187—188.

parasztságnak, s nagystílű mezőgazdasági szakoktatással meg kell őket tanítani modernül gazdálkodni, s dán mintára szövetkezni" — hirdette 1914 nyarán.[49]

Jászi és a polgári radikálisok 1906 után egyre mélyebbre hatoltak a magyarországi agrárkérdés kidolgozásában, mind határozottabban és világosabban felismerték a nagybirtokrendszer végzetes szerepét az ország fejlődése szempontjából. Az ebből eredő gyakorlati-politikai konklúziókat azonban csak késlekedve, bizonytalankodva vonták le. Eljutottak ugyan a földosztás gondolatáig, ennek gyakorlati feltételeit azonban sohasem dolgozták ki. Ebben nyilván szerepet játszott az, hogy a szociáldemokrata párt mereven szembehelyezkedett az agrárkérdés kidolgozására tett javaslatokkal. Így — organikus paraszti kapcsolatok és kiérlelt parasztpárti programok híján — elméleti elgondolásaiknak nem volt megfelelő társadalmi bázisa. 1908—1909-ben kapcsolatba kerültek ugyan Áchim parasztpártjával, s a Huszadik Század 1908-ban vitára is bocsátotta Áchim agrárprogramját, sőt Áchim tagja lett a Társadalomtudományi Társaság szabadiskolájának is, de alig egy esztendő múlva elhidegültek egymástól, s a Parasztújság már éles hangon támadta a szociológusokat.

Jászi többször is hangoztatta, hogy a parasztság a magyar demokrácia igazi letéteményese, de annak felismeréséhez, hogy a parasztság e szerepének kiteljesítésére önmaga képtelen, hogy tehát a paraszti-szegényparaszti rétegek szervezésére van szükség, csak közvetlenül a világháború kitörése előtt jutott el. „A magyar demokratikus mozgalom gyenge és szárnyaszegett mozgalom, míg pusztán városi képződmény. Csak a széles paraszti és földmunkás néprétegek öntudatra ébredéséből és szervezéséből nőhet ki a magyar szabadság fája" — írta 1913-ban.[50]

Az agrárkérdés gyakorlati-politikai megoldásának irányába is ekkor teszik az első önálló lépéseket. A Huszadik Század 1914. évi 1. számában „Mezőgazdasági Szemle" címen új rovatot indítottak, amely rendszeresen beszámolt a hazai és a nemzetközi eseményekről, az agrárfejlődés és agrármozgalmak új fejleményeiről. „A parasztkérdés — írta Jászi 1914-

[49] JÁSZI OSZKÁR, A radikális párt szervezkedése Nagyváradon és Verseczen. *Világ*, 1914. június 30.

[50] JÁSZI OSZKÁR, Visszavonulás. *Huszadik Század*, 1913. I. 356.

ben — a jövendő magyar politika tulajdonképpeni gerince."[51] Ezt a felismerést tükrözte a pártalakuláskor elfogadott program, amely legfőbb közgazdasági és társadalompolitikai követelményként a nagybirtokrendszer felszámolását tűzte ki.

A POLGÁRI RADIKALIZMUS ÉS A NEMZETISÉGI KÉRDÉS

A polgári radikálisok az elsők közé tartoztak, akik jelentőségének megfelelően nagy szerepet tulajdonítottak a nemzetiségi kérdésnek. Jászi Oszkár „A nemzeti államok kialakulása és a nemzetiségi kérdés" című monográfiájában a nemzeti—nemzetiségi kérdést „a demokrácia archimedesi pontjának", „állami létünk központi problémájának" nevezte. Könyvek, tanulmányok, vitacikkek egész sorában igyekezett választ adni a nemzeti kérdés elméleti vonatkozásaira éppúgy, mint gyakorlati-politikai problémáira: megkísérelte, hogy kidolgozza a nemzeti—nemzetiségi kérdés demokratikus megoldását Magyarországon. E tárgyú munkássága az egész magyar politikai gondolkodás történetében — a marxista felfogás után — a legszámottevőbb teljesítmény.

Jászi a nemzet és a nemzetiség fogalmának meghatározásakor a — marxista nemzetfelfogáshoz hasonlóan — gazdasági, történeti, nyelvi és kulturális tényezők közösségformáló szerepéből indult ki, ehhez azonban fontos attributumként hozzákapcsolta az önrendelkezés jogát is, mint az államalkotás feltételét. Ezen az alapon különböztette meg egymástól a nemzetet — amely rendelkezik állammal — és a nemzetiséget, amely valamely más államalkotó nemzet állami keretein belül rendelkezik a nemzeti csoportra jellemző egyéb attributumokkal. A nemzeti mozgalmak keletkezését Jászi is összekapcsolta a tőkés fejlődéssel s leszögezte, hogy „a nyelvi egységet nem egy mesterséges törekvés hozta létre — legfeljebb megkönnyítette azt —, hanem az élet tényleges gazdasági és kulturális egysége".[52] Emellett hangsúlyozta a kulturális—nyelvi egység fontos szerepét is, sőt egyes munkáiban, s főként a nemzetiségi kérdés megol-

[51] Jászi Oszkár, A radikális párt. *Világ*, 1914. június 7.
[52] Jászi Oszkár, Der Raubritter. Uo. 1911. június 27.

dására irányuló gyakorlati-politikai ajánlásaiban éppen ez az utóbbi vált dominálóvá.

Az önálló állami élettel nem rendelkező nemzetek vagy nemzettöredékek: a nemzetiségek szabad fejlődését Jászi akkor látta biztosítottnak, ha nincs akadálya az adott államkereteken belül nyelvük, kultúrájuk kifejlesztésére és szabad használatára. A nemzetiségi kérdés megoldásának „két sine qua nonja (föltétele) van" — írta nagy művében. Az egyik: jó iskola, jó közigazgatás, jó bíráskodás a nép nyelvén. A másik: minden nemzetiség azon jogának elismerése, hogy nyelvét, kultúráját szabadon kifejlessze.[53] Egyébként a nemzetiségi elnyomást olyan „sérelmi többletként" értékelte, amely megnehezíti — ha éppen lehetetlenné nem teszi — a tényleges társadalmi frontok kialakulását, a társadalom alapvető osztályok szerinti tagozódásának világos kifejlését.

Jászi felfogásában a polgári demokratikus rend volt az az ideális társadalmi-politikai forma, amelyben az osztályviszonyok szabadon érvényesülhetnek. Ennek a megvalósítása, felszámolva a „feudalizmust", megszüntetné a Magyarországra annyira jellemző nemzetiségi elnyomást is. Mert Jászi szerint a nemzetiségeket érő „sérelmi többlet", a nemzetiségi elnyomás nem a különböző nemzeti mozgalmak összeütközésének terméke, hanem — Magyarország esetében mindenesetre — a feudális uralkodó osztályoknak az az érdeke, hogy ne engedjék szabadon kifejlődni a tőkés viszonyokat, mert az osztályuralmuk elvesztését eredményezné.

A nemzetiségi kérdés megoldását ilyenképpen az ország demokratikus átalakításával egybeeső folyamatnak fogta fel, közvetlenül összekapcsolva az általános választójog megteremtését s a nemzetiségi elnyomás megszüntetését. Éppen ezért részint elegendőnek ítélte az 1868. évi törvény gyakorlati megvalósítását, részint pedig elutasított minden olyan törekvést, amely a magyarországi nemzeti kérdést a politikai—területi önrendelkezéssel kívánta volna összekapcsolni. Az ország területi integritásának fenntartását gazdasági és kulturális érvekkel egyaránt igazolni próbálta, s anakronisztikusnak minősített mindenfajta területi autonómiára vagy föderalizálásra irányuló tervet. Ez a nemzetiségek politikai önrendelkezését elutasító nacionalista alapon álló program részint közel

[53] JÁSZI OSZKÁR, A nemzeti államok kialakulása és a nemzetiségi kérdés. Bp. 1912. 529.

hozta őt Karl Renner és Otto Bauer nemzeti—kulturális autonómiát képviselő felfogásához, részint azonban — a föderalizmus elutasítása révén — szembe is állította velük.

Nem áll ezzel ellentétben Jászinak a háború utolsó évében kidolgozott híres „keleti Svájc" elképzelése, sem Kossuth Duna-konföderációs tervének módosított felelevenítése. Jászi ugyanis a tervezett államszövetségbe a meglevő történeti Magyarországot egységes államként, érintetlen belső közigazgatási és államhatárokkal kívánta volna bekapcsolni.

Jászihoz hasonló nézeteket képviselt Szende Pál is. Karl Rennernek a Monarchia nemzetiségi viszonyaival foglalkozó könyvével vitázva Szende is az integer Magyarország talajára helyezkedve bizonyította, hogy a demokratikus átalakulás lehetővé teszi az ország változatlan határok közötti fenntartását; sőt azt is bizonyítani igyekezett, hogy a nemzetiségek körében már nincs számottevő kifelé gravitáló törekvés. Szende több munkájában is főként azt bizonygatta, hogy a nemzetiségi kérdés állandó napirenden tartása a reakciós uralkodó osztályok érdeke, mert ezzel tudják leginkább mozgósítani az iskola és a sajtó által sovinisztának nevelt magyar közvéleményt mindenfajta demokratikus törekvéssel szemben.

Szende ebből azt a következtetést vonta le: a haladásnak fontos feltétele, hogy megváltoztassa a magyar társadalom történeti tudatában levő hamis képzeteket, reális történetszemléletre, tehát reális politikai felfogásra nevelje a tömegeket. Ezzel függött össze Szende széles körű tevékenysége főleg a koalíciós kormány történeti hamisításainak, kuruckodó nacionalizmusának leleplezésére. Ő és társai esetenként túllőttek a célon: amikor például a hamis Kossuth-kultusszal szemben Görgey mellé álltak, vagy amikor a Habsburg-barát beállítottságú fiatal Szekfű Gyulát támogatták, aki „A száműzött Rákóczi" című könyve miatt a soviniszta sajtó pergőtüzébe került. Alapjában véve azonban elvbarátaival együtt helyesen támadta mind a kormánypárti, mind a függetlenségi ellenzéki nacionalizmust.

Jászi is felfigyelt arra — bár részletesen nem fejtette ki —, hogy a magyar önállóság, az Ausztriától való elválás szorosan összefügg a nemzetiségi kérdéssel. „Nem lehet Ausztria gyarmatpolitikáját megtörni addig — írta —, amíg az ellenünk az ország másik felét mozgósítani tudja."[54]

[54] JÁSZI OSZKÁR, A nemzetiségi kérdés. *Világ*, 1911. január 29.

A dualizmus felszámolását közvetlen programként nem hirdette, de — Szende nyomán — az önálló vámterület megteremtését olyan előrelépésnek tekintette, amely tisztázza a két ország közötti kapcsolatok gazdasági problémáit, és így a nacionalista ellentétek csökkenésére vezethet. Ugyanakkor azonban a nagy gazdasági egységek progresszív jelentőségét hirdetve Jászi nem lépett fel a két ország különleges kapcsolatainak teljes felszámolásáért.

Jászi megnyilatkozásait a nemzeti—nemzetiségi kérdésben a reakciós sajtó szinte állandó támadása kísérte. Elsősorban Tisza István és lapja, a Magyar Figyelő vádolta Jászit hazafiatlansággal, nemzetellenes tevékenységgel. Különösen sérelmezte, hogy Jászi elismerte, sőt — a vádaskodók szerint — egyenesen propagálta a magyarországi nemzetiségek elnyomásának tényeit.

Jászi az uralkodó osztályok reakciós nacionalizmusával a tömegek hazafiságát igyekezett szembeállítani. Azt fejtegette, hogy a szocializmus nem hazafiatlan mozgalom, legalábbis a 20. században már nem az, Marx és Engels fellépésének időszakával szemben, amikor még — úgymond — a proletariátusnak valóban nem volt hazája. A proletár hazafiság alapjának nem azt a harcot tartotta — félreértve a marxizmus ide vonatkozó forradalmi álláspontját —, amely a munkásosztály hatalmáért küzdve akarja hazához juttatni a proletárokat, hanem a reformistáknak azt a nézetét, hogy a nagyobb munkabér, a munkásság anyagi jólétének emelkedése az az alap, amely a munkásokat a burzsoá hazához fűzi s egyre inkább a saját hazájának érzetét is kelti bennük.

Bármennyire haladók voltak is Jászi nézetei a magyar politikai gondolkodás egészéhez viszonyítva, elvileg nem haladták meg a „magyar állameszme" nacionalista felfogását. Ő is szilárdan kitartott a történeti Magyarország területi integritása mellett, elutasítva ilyenképpen a Magyarországon élt népek jogát a politikai önrendelkezésre. Ez súlyos hiba volt, a polgári radikalizmus olyan tehertétele, amely megakadályozta abban, hogy szövetséget építhessen ki az ország lakosságának felét kitevő nem magyar népekkel, illetve nemzeti mozgalmaikkal, s ezzel a demokratikus átalakulást fontos tömegbázisától fosztotta meg.

A POLGÁRI RADIKALIZMUS ÉS A SZOCIÁLDEMOKRÁCIA

„Magyarország felfedezésében" egymást támogatva és egymással vitázva együtt haladtak a Társadalomtudományi Társaságba tömörült radikális és szocialista értelmiségiek. Ez a sajátságos együttműködés, mondhatnánk: szövetség, amely egyedülálló jelenség volt a környező országokban végbemenő fejlődéshez képest, több összetevőre vezethető vissza. Mindenekelőtt szembeötlő, főként még a század első éveiben, a hazai szocialista mozgalom ideológiai hátramaradottsága, felkészületlensége arra, hogy saját erejéből választ adhasson az ország érlelődő gazdasági-társadalmi válságjelenségeire. Minthogy ezek megoldása politikailag egyre sürgetőbbé vált, a párt vezetői, ekkor még csekély számú értelmiségi tagjai szívesen vették a marxizmussal rokonszenvező radikális értelmiségiek munkásságát, szövetkezését a közös tennivalók kidolgozására. A társaság alkalmasnak mutatkozott arra is, hogy keretei között a szocializmus eszméi polgárjogot nyerjenek Magyarországon, a marxizmus értelmiségi fórumhoz jusson, s ezáltal mód nyíljon a haladó értelmiség szélesebb köreinek megnyerésére. Ebben a tekintetben különösen figyelemre méltó Szabó Ervin tevékenysége, aki a társaság vitáin, a Huszadik Századba írt tanulmányai, vitaírásai, szemléi révén a marxizmus egyik leghatékonyabb propagátorának, serkentőjének bizonyult.

Az együtthaladásnak természetesen megvoltak a sajátos ideológiai-politikai feltételei, amelyek egyben magyarázzák a különállás fenntartását is. Amint láttuk, a polgári radikálisok jó része a szocializmus végső célját — a távoli jövő feladataként — elfogadta, de megvalósításának elméleti és gyakorlati útjáról a szociáldemokrata párt hivatalos felfogását nem osztotta. Szende Pál és Jászi Oszkár, Rácz Gyula, sőt Somló Bódog és Pikler Gyula is nemcsak elfogadták, hanem mint bekövetkező és kívánatos fejleményt fogták fel a termelőeszközök társadalmi tulajdonba kerülését, a dolgozó osztályok politikai hatalmának létrehozását. Meggyőződéssel hirdették, a társadalmi fejlődés vizsgálata meggyőzte őket arról, hogy a jövő a szocializmusé. Somló Bódog egyértelműen a társadalmi fejlődés szocialista tendenciáját fejtette ki az államfejlődésről írt munkájában. Jászi Oszkár az individualizmus és szocializmus kérdéseiről rendezett vitát úgy összegezte, mint az előbbi vereségét, mint a kollektivizmus győzelmét. Az „Új Magyarország felé" című könyvében pedig

egyenesen így fogalmazott Jászi: „Bár paradoxonnak hangzik, ki merem mondani: Magyarország vagy szocialista lesz, vagy nem lesz."[55]

Jászi és társai ugyanakkor úgy látták, hogy a szocializmushoz még hosszú út vezet: előbb a polgári demokrácia megteremtése a feladat. Ha egy-egy villanásnyira felötlött is bennük, mint Adyban és Jásziban, hogy — miként az első orosz forradalomban — a polgári demokratikus átalakulás összekapcsolódhat a szocialista társadalomért folytatott küzdelemmel, ezt sem úgy értelmezték, mint a proletariátus hatalomra törő, a kispolgári rétegekkel, mindenekelőtt a parasztsággal szövetségben folytatott harcát. Nézeteiket itt erőteljesen befolyásolta a bernsteini reformizmus, amely a polgári demokrácia megteremtése után lehetségesnek, sőt egyedül lehetségesnek tartotta a szocializmusba való békés belenövést, az osztályharc fokozatos háttérbe szorulását. Nézeteikre hatással volt az a szélsőbaloldalon álló szocialisták körében szintén közkeletű felfogás is, amely szerint Európa keletén a társadalom fejlődése ugyanazt az utat fogja megjárni, mint amelyet Nyugaton is megtett. Tehát a szocializmus megteremtésének Magyarországon is az a feltétele, hogy előbb kialakuljon a modern polgári demokrácia, vagy ahogyan főleg Jászi fogalmazásában gyakran előfordult: a „nyugat-európai Magyarország". „Modern szocializmus modern gyáripari kapitalizmus és az ezen alapuló polgári demokrácia nélkül el sem képzelhető — írta ezzel összefüggésben. — És ezen a ponton jutunk megoldhatatlan ellentétbe az agrárfeudalizmussal, és valószínű szövetségbe az ipari tőkével, jóllehet meggyőződésben és érzelmekben csaknem egyforma távol állunk úgy az egyiktől, mint a másiktól."[56] De a magyar polgárság nagy többsége, sem az ipari, sem a kereskedő burzsoázia nem támogatta a radikálisok politikai célkitűzéseit; a koalíció kormányzása idején félrehúzódott, várakozó álláspontra helyezkedett, azt követően pedig — Tisza István vezetésével — a nagybirtok s a militarizmus képviselőivel szövetkezve, határozottan szembefordult a demokratizálási törekvésekkel. Ennek folytán kézenfekvővé vált, hogy szinte egyedül a szocialista munkásságra lehet számítani a „nyugat-európai Magyarországért" folytatott harcban. Ezen a ponton, mindenek-

[55] JÁSZI OSZKÁR, Új Magyarország felé. Beszélgetések a szocializmusról. Bp. 1907. 187.

[56] JÁSZI OSZKÁR, Az új Magyarország felé. *Huszadik Század*, 1907. I. 5.

előtt a választójogi harcban való együttműködés területén szoros kapcsolatok épültek ki a szociáldemokrata párt vezetői és a radikálisok között.

Magyarország megújhodásának tervében, a városiasodásban, a demokratizálásban és a megvalósítás módszerében Ady — amint mondtuk — egyetértett és együttműködött radikális barátaival, velük és a szocialista mozgalommal kölcsönhatásban fejlődött. Minden bizonnyal sokat tanult az új eszmékre éppoly fogékony, de nála módszeresebben gondolkodó tudós barátaitól, ő azonban világosabban látta és következetesebben vallotta, hogy a forradalmi megújulás kikerülhetetlen, szükségszerű és kívánatos, csak ez hozhat megváltást Magyarországnak. Szellemi értékekben és erkölcsi erőben gazdag tábor gyülekezik most a haladás és a kultúra lobogója alatt — írta 1907-ben —, „...a szellemi fegyverekkel vívott harcban már az övék a győzelem. Eljön az idő, amikor a politikai harcban is az övék lesz. Az az idő lesz Magyarország újjászületése."[57] Az 1905—1906. évi tapasztalatok alapján megerősödött az a meggyőződése, hogy a radikális értelmiség szellemi forrongása csak a népre, elsősorban a szervezett munkásságra támaszkodva, vele szövetségben szélesedhet politikai forradalommá. Ady a mozgalmi aktivista értelmében nem azonosult a szocializmussal és a programszerű végcélt is távolinak, utópikusnak érezte. A szocialista eszmétől, a magasabb rendű humanista értékrendtől és etikától azonban megújhodást várt és nyert, és hordozóiban, a szocialista munkásokban látta a jövő zálogát.

1906—1907-től kezdve Ady a magyar progresszió táborában központi helyet foglalt el, katalizátor szerepet töltött be, annak ellenére, hogy — vagy éppen azért, mert — sohasem volt politikai vezér. Nemcsak csapongó hangulatai, nem fékezett indulatai, nemcsak szertelen életmódja tették alkalmatlanná erre, hanem amiből mindez fakadt: az alkata. A stratéga módszeres végiggondoló képessége és előrelátása, a taktikus manőverező hajlékonysága nem volt a kenyere. Mondhatnánk persze: költő volt, de ezzel még a legszebb díszítőjelzőkkel ellátva is lefokoznánk. Mert ha politikai vezér, programalkotó és stratéga nem volt is, a forradalmakat megvívó nemzedék politikai gondolkodásának és új értékrendjé-

[57] Ady Endre, Magyarország újjászületése. (In: Ady Endre összes prózai művei. IX. Sajtó alá rend. Kispéter András és Varga József.) Bp. 1973. 15.

nek kialakításában meghatározó szerepet játszott. Ady nemcsak a modern magyar líra, hanem a demokratikus politikai gondolkodás számára is egy ágban volt a nemesi értékrendet hagyományozó népies-nemzeti irodalom forradalmi antitézise és a plebejus népi örökség nemzeti szintézise.

Az 1905-ben megragadott „magyar ugar" motívum önmagában még nem haladta meg a nagyváradi antifeudális publicista radikalizmusát, amint Újpest, Angyalföld, „az utca" beemelése a népbe, a társadalom alkotó és megújító erői közé sem mondott többet a szocialista szemlélet alaptételénél. Táncsics megidézése, majd a Dózsa-motívum megjelenése 1907. második felétől azonban már új: ebben a néppel tartó bocskoros nemes, Dózsa kaszás népe és Csák Máté földjének proletárjai együtt küzdenek a nagyurak ellen. A politikai gondolkodás megújításában ez a mozzanat a nemzet nemesi-liberális koncepciójával a nemzet demokratikus-népi felfogását, az Etelközhöz és Pusztaszerhez viszonyuló, nemességcentrikus és dinasztiahű történelemszemlélettel a Dózsától Vajda Jánosig terjedő plebejus népi hagyományt állította szembe. Esze Tamás és a bujdosó kuruc motívum megjelenésével 1909 közepétől aztán nemcsak a koalíciós „kuruckodás" népi antitézise kap hangot, hanem a kisemmizettek és elárultak szociális radikalizmusának és hazafiságának forradalmi szintézise is. Az olyan valóságos vagy látszólagos antinómiákat, mint a szociális és a nemzeti, a népi és a nemzeti, a paraszti népi és a proletár szocialista ellentéte, mint a magyarság és európaiság viszonyának zavarai, Ady oldotta fel a magyar progresszió politikai gondolkodásában, még akkor is, ha a baloldal, a radikális és a szociáldemokrata vezető gárda egyes csoportjai lassabban, nehezebben értették is meg a szintézis jelentőségét.

Ady és a baloldal viszonyában — részben az ő indulatoskodásai, részben barátai, írótársai vagy egyes szociáldemokrata írók értetlensége miatt — voltak zavarok, törések, amint politikai öntudatosodása és radikalizálódása sem fogható fel lineáris folyamatnak. Ingadozásai, kétkedései egyrészt éppen a baloldal gyengeségével, gyakori megtorpanásaival, megalkuvásaival függtek össze. A forradalmi meggyőződést, a megmegújuló hitet — másrészt — végig nyomon követte a magyarság sorsa miatti aggodalom, a progresszió győzelmének reális lehetősége és a netáni győzelem üdve iránti kétkedés. 1907 márciusában írta a „Fölszállott a páva" befejező soraiban: „Vagy láng csap az ódon, vad vármegyeházra |

Vagy itt ül a lelkünk tovább leigázva. | Vagy lesz új értelmük a magyar igéknek | Vagy marad régiben, a bús, magyar élet."[58] Ezekben a riasztó sarkításokban a mindent újító győzelem és a mindent pusztító vereség alternatívájának előérzete sejlett fel. A „Minden, minden ideálunk | Másutt megunt ócskaság már, | Harcba szállunk | S már tudjuk, hogy kár a harcért"[59] strófa úgyszintén egyszerre fejezte ki a forradalom vállalását és az üdvében való kétkedést. Adynak ez az ekkortájt formálódó „kettős meggyőződése" nem alkati sajátosság, hanem a valóság kifejezése. A valóság volt itt egymással ütköző és nem békülő igazságoktól ellentmondásos. Ady tudatosan megértette és alapélményként újból és újból átélte nemzedéke, nemzete — és talán az egész régió — ellentmondásos valóságát. Ennek megállapításával a legkisebb mértékben sem vonjuk kétségbe, hogy Ady az első világháború előtti évtizedben szilárdan a progresszió táborához tartozott, annak is a balszárnyán foglalt helyet, kereste, sürgette a szociáldemokráciával való fegyverbarátságot, egész költői és politikai tevékenységével a forradalmi alternatívát választotta és erősítette.

A szociáldemokrata párt vezetőinek zöme tisztelte Adyt, kiállt mellette az 1909. évi Népszava-vitában, nevét és verseit gyakran lobogóként használta. Politikai kérdésekben viszont Jászival és csoportjával működtek együtt. A koalíciós kormány uralma idején vált körükben általánossá az a nézet, hogy a „feudális Magyarországot" előbb polgári demokratikus országgá kell alakítani, csak azután indulhat meg a küzdelem a szocialista célokért. A párt elfogadta, sőt kívánatosnak tartotta a radikális polgári erők részvételét a „feudalizmus" elleni közös harcban, minthogy — egyébként reálisan — jól látta, hogy a polgárság túlnyomó része alkalmatlan arra, hogy harcba induljon saját politikai hatalmának megszervezéséért. A polgári radikális vezetők a maguk részéről igényt tartottak arra, hogy a szervezett munkássággal karöltve részt vegyenek a harcban, mindenekelőtt a választójogi reformért. Jászi, főként kezdetben, még nagyobb ambíciókat is táplált; úgy látta, hogy a polgári radikalizmus egymagában is annyira megerősödik, hogy a munkásság részvétele a demokráciáért folytatott

[58] Ady Endre, Fölszállott a páva. (In: Ady Endre összes versei. I.) Bp. 1955. 83—84.

[59] Ady Endre, A fajok cirkuszában. Uo. 375.

küzdelemben a segéderő szerepére lesz redukálható. 1907-ben egyenesen óvta a pártot attól, hogy a választójogi harcban való túlzott részvétele folytán elveszítse proletár és szocialista jellegét, s a polgári radikalizmus szélső balszárnyává váljon. Ezzel összefüggésben — egyébként helyesen — állapította meg, hogy „a viszonyok kényszere máris a Népszavát igen közel hozta a radikális burzsoázia ideológiájához... az általános választójogért való küzdelem máris túlságosan abszorbeálja a munkások energiáit a parlamenti politika irányában".[60]

A Társadalomtudományi Társaságban való szoros együttműködésen túl jelentékeny volt az együttműködés a politikai, mindenekelőtt a választójogi küzdelemben. A Huszadik Századnak 1908-ban két különszámát is kiadták: az egyik magyar és francia nyelven összefoglaló tanulmányokat tartalmazott az ország gazdasági, társadalmi, nemzetiségi és kulturális helyzetéről; a másik több mint 50 neves külföldi politikus és tudós véleményét — elítélő véleményét — tette közzé Andrássy tervezett plurális választójogi törvényjavaslatáról. Szoros kapcsolat alakult ki a polgári radikálisok és a szociáldemokrácia között a radikálisok munkástanfolyamain, illetve a Társadalomtudományi Társaság 1906 őszén alakult szabadiskolájában is. A munkástanfolyamokat a Huszadik Század szerkesztősége és a Társadalomtudományi Társaság 1902 októberében indította meg először Budapesten, majd Nagyváradon s fokozatosan több más vidéki városban is. Ekkor még az egyes szakszervezetek égisze alatt, majd 1903 júniusától hivatalosan a társaság rendezésében. Már az első esztendőben 12 különféle szakegyletben 19 tanfolyamot tartottak, összesen 2013 rendszeresen részt vevő hallgatóval.

A munkástanfolyamok tanrendje igen változatos volt. A természettudományi tárgyak nagy bősége mellett széles körű társadalomtudományi ismereteket is átadtak. Az előadók ismert tudósok, művészek, jól felkészült szakemberek voltak (Zigány Zoltán, Réti Lóránd, Somló Bódog, Lyka Károly, Harrer Ferenc, Pfeifer Ignác, Madzsar József, Wildner Ödön stb.). A társaság nem tudta díjazni az előadókat, a kultúra terjesztőinek lelkes önfeláldozása, a munkáshallgatók bizalomteljes ragaszkodása azonban jó egy évtizeden át nemcsak fenn tudta tartani, hanem — egészen a háború idején történt betiltásáig — folyto-

[60] JÁSZI OSZKÁR, Az új Magyarország felé. *Huszadik Század*, 1907. I. 5.

nosan terjeszteni, javítani s újabb és újabb előadókkal bővíteni is tudta a munkásoktatást.

1906 tavaszán Kristóffy engedélyével a munkástanfolyamok önálló intézménnyé bővültek: megalakult a Társadalomtudományok Szabad Iskolája. Elnöke Somló Bódog, igazgatója Jászi Oszkár lett, választmányában elsősorban az iskola oktatói kaptak helyet, a már említetteken kívül Bárczi István, Diner-Dénes József, Rácz Gyula, Szabó Ervin, Veigelsberg Hugó (Ignotus) stb. Megnyitója 1906. október 14-én volt. Jászi ekkor tartott beszédében azt hangsúlyozta, hogy az iskola célja a tudományos ismeretek terjesztése mellett abban van, hogy a düledező vallási vagy metafizikai erkölcs helyébe új morált dolgozzon ki, amelynek alapja: „a tudomány és az emberi szolidaritás". Az ide vezető út Jászi szerint csak a szabad kutatás útja lehet, mely „nem ismer se dogmákat, se pártigazságokat. Természetesen szocialista pártigazságokat sem."[61] A program az iskola céljairól többek között azt mondotta, hogy a szociológiai ismeretek terjesztését tekinti feladatának, továbbá azt, hogy a munkásoktatásban addig szerzett tapasztalatokat rendszeres intézmény keretében fejlessze tovább. A szabadiskola valóban új, hatékony keretet teremtett nemcsak a modern, materialista természettudományi ismeretterjesztés számára, hanem a radikálisok és részint szocialisták szociológiai és politikai nézeteinek terjesztésére is. Nem tekinthető véletlennek, hogy a koalíciós kormány, s elsősorban Apponyi kultuszminiszter, igyekezett kézbe venni a szabadoktatást, egységes irányítás és ellenőrzés alá vonni a különböző klerikális és hazafias ismeretterjesztő tevékenység mellett a Társadalomtudományok Szabad Iskoláját is.

A képnek azonban ez csak az egyik oldala. Mert bármennyire jelentős, hatalmas értéket képviselt is az a munka, amelyet a tanfolyamok oktatói végeztek a fővárosban és a vidéken, a szocialista munkásmozgalomban nem maradhatott hatás nélkül, hogy a munkásság képzése túlnyomórészt nem szocialista, polgári értelmiségi elemek kezében összpontosult. Feltétlenül igaza volt A Munka Szemléje cikkírójának, midőn 1906-ban éppen azt tette szóvá, hogy a munkásoktatás aligha mozdította elő a munkások harcedzettségét. Egyrészt az előadók közül csak nagyon ke-

[61] JÁSZI OSZKÁR, A Társadalomtudományok Szabad Iskolája munkástanfolyamainak megnyitása. Uo. 1906. II. 423.

vesen kapcsolódtak be később a szocialista mozgalomba; többségük csaknem karitatív tevékenységnek fogta fel működését; mindvégig bizonyos tanítói fölénnyel kezelte a munkásságot s a munkásmozgalmat egyaránt. Másrészt, a mozgalom vezetői maguk sem segítették elő az értelmiségiekkel szemben meglevő bizalmatlanság eloszlatását, ellenkezőleg, az értelmiségieket általában „jött-ment diplomásként" kezelték s ezzel elriasztották a mozgalomtól. E kettős forrásból eredő idegenkedés — egyéb okok mellett — arra vezetett, hogy a magyar munkásmozgalomban viszonylag kevés értelmiségi tevékenykedett, s a mozgalom számos kérdésének megvitatása is párton kívüli fórumokra, mindenekelőtt a Huszadik Századra várt. 1906 után valamelyest javult a helyzet, de fonáksága nem szűnt meg teljesen.

A PÉCSI SZABADOKTATÁSI KONGRESSZUS, 1907

1907 októberében, a pécsi városházán megtartott kongresszusra különféle szabadoktatási szervezetek képviselői gyűltek össze. Az elnöklő Beöthy Zsolt és Pályi Sándor, az Erzsébet Népakadémia titkára s a hivatalos szellemű szabadoktatás egyik irányítója azt szorgalmazta, hogy hozzanak létre olyan országos csúcsszervezetet, amely valamennyi szabadoktatási szervezetet egybefogva előmozdítaná egységes szellemű vezetésüket és szervezeti egységüket. Az ártatlannak tetsző terv már a megnyitás pillanatában lelepleződött, amikor a kongresszus szervezői Apponyihoz üdvözlő táviratot akartak küldeni válaszul a miniszter üdvözlő levelére. A radikálisok megakadályozták az üdvözlet felolvasását, illetve elküldését, s ezzel máris védekezésbe szorították a rendezőket.

Azokkal a hivatalos előadásokkal szemben, amelyek a szabadoktatás feladataként a konzervatív nemzeti hagyományok ápolását jelölték meg, a szocialista és a polgári radikális felszólalók a forradalmi tradíciók terjesztésének szükségességét hangsúlyozták.

A felszólalásokat kiélezett vita követte, amelyben a tudományos érvek mellett politikai vélemények is összecsaptak, s lehetetlenné tették, hogy valamiféle közös alapot találjanak a tervezett egységes szervezet létrehozására. A plenáris megnyitót követő szekcióüléseken is folytatódtak az összecsapások. Közülük különösen kitűnt s nagy visszhangot kel-

tett Pikler Gyula és Prohászka Ottokár párharca a szabad tanítás tárgyáról és módjáról. Prohászka azzal vádolta Piklert, hogy a tudományt végletesen a hittagadásig hangsúlyozza, a gazdasági érdekeket a morál elé helyezi, az internacionalizmust pedig a nemzeti eszme lekicsinyléséig eszményíti előadásaiban. Pikler teljes joggal azzal vágott vissza, hogy Prohászka elvont erkölcsi ideái gyerekes és kezdetleges felfogásról tanúskodnak, amennyiben az ember rendeltetését egy természetfölötti lénynek való szolgálatra vezetik vissza; a boldogságot és az örök életet nem lehet a morál megtartásának jutalmaként osztogatni, s az elvont felebaráti szeretetre nem lehet társadalmat alapozni.

Nagy hatást tett a jelenlevőkre Jócsák Kálmán szocialista agitátor felszólalása, aki a szocialisták hazátlanságának vádjával szemben azt bizonyította, hogy a főnemesség élt a múltban is hazátlan, kozmopolita életet, amennyiben parazita módon külföldön elpazarolta azt az értéket, amelyet a parasztság milliói évszázadokon át termeltek az országban. „A paraszt — mondotta — nem élősködött a hazából, hanem dolgozott annak népéért, s minden erejével küzdött azok ellen, akik az összesség javára minden produktív munka nélkül élősködtek abból."[62]

A kétnapos tanácskozás végül is határozat nélkül zárult. A szocialisták és a radikálisok közös fellépésének meglett az a közvetlen eredménye, hogy fennmaradhattak a szabadoktatás adott keretei, s a szabad gondolat s a tudományos világkép hirdetésének fontos fórumai. Különösen nagy volt annak a jelentősége, hogy a kongresszus a radikális szabadgondolkodó eszmék propagálásának országos fórumává válhatott. A kongresszus után ezek az eszmék tömegesebben elterjedtek, népszerűvé váltak a tanítók, a gimnáziumi és egyetemi ifjúság körében. A pécsi értekezlet közvetett módon fontos állomása lett a felekezeti iskolák államosításáért, az egyház iskolai befolyásának visszaszorításáért indított küzdelemnek is. Az antiklerikális, szabadgondolkodó hagyomány a polgári radikalizmus politikai fellépésével nagy hangsúlyt kapott. Erős hatást gyakorolt rá a francia példa is, a Jules Combe vezette radikális kormány fellépése az egyházi oktatás s a szerzetesrendek ellen. Emellett persze a koalíciós kormány egész nacionalista-klerikális színezete, Apponyi kul-

[62] Jócsák Kálmán, Egy élet a harcok tüzében. Önéletrajz. Oradea, 1937. Kézirat. Párttörténeti Intézet Archívuma. 636. f. 212. öe. 182.

tuszminisztersége is valósággal provokálta az egyházi oktatás, majd az egyházi nagybirtok elleni támadásokat.

A kormány és az egyház sajtója éles hangú támadást indított a pécsi kongresszus célkitűzését meghiúsító szocialisták és radikálisok ellen. A Budapesti Hírlap arra hívta fel „a nemzeti közvélemény" figyelmét, hogy Pécs súlyos figyelmeztetés volt mindazok számára, akik nem akarják tétlenül nézni, hogy „a marxizmus megszállottjai" Dózsa hagyományait feltámasztva paraszt- és proletárforradalomba vigyék az országot. Különösen kiéleződtek a támadások Pikler Gyula ellen, akiben az Alkotmány és a Magyar Állam a magyar ifjúság megrontóját látta; marxistának, kommunistának, anarchistának titulálták. Az, hogy Pikler került ismét a támadások keresztttüzébe, nyilván azzal magyarázható, hogy — bár nézetei korántsem nevezhetők marxistáknak — a budapesti egyetem nyilvános rendes tanára lévén, egyetemi katedráról hirdethette antifeudális, antiklerikális nézeteit, s a radikális tábor vezetői jórészt az ő tanítványai voltak. Pikler maga ekkor már csak kevéssé vett részt a mozgalomban. 1907-től egyre inkább lélektani kísérletei kötötték le érdeklődését, s 1910 után visszavonult minden politikai tevékenységtől.

Az egyház megkísérelte, hogy a Társadalomtudományok Szabad Iskolájával katolikus szabadoktatást állítson szembe. A nagy anyagi és tömegerővel rendelkező egyház azonban messze lemaradt a polgári radikális—szocialista koalíció szellemi készültségével, színvonalával szemben. Befolyása a polgári értelmiség körében nem lett számottevő, bár a városi és a falusi kispolgárságra s egyes munkáscsoportokra is ez időtől fogva növekvő hatást gyakorolt.

POLGÁRI RADIKALIZMUS ÉS SZABADKŐMŰVESSÉG

Az a hallgatólagos munkamegosztás, amely a szocialisták és a polgári radikálisok között az évek során kialakult, arra késztette Jászit és csoportját, hogy mindenekelőtt a haladó szellemű polgárság és értelmiség megnyerésével szélesítse ki a progresszió bázisát. Efelé szorította őket a Társadalomtudományi Társaságban bekövetkezett szakadás is. Kézenfekvő volt, hogy a haladó szellemű polgárságot mindenekelőtt legátfogóbb szervezeteiben: a szabadkőműves páholyokban keressék és nyerjék

meg demokratikus célkitűzéseik támogatása számára. A szabadkőművesség Magyarországon a 18. század második felében terjedt el, mint a francia felvilágosodás eszméivel rokonszenvező nemesség és értelmiség titkos szervezete. A francia forradalom kitörése után a páholyok működését betiltották, s munkájuk csak a kiegyezést követően indulhatott meg ismét. 1886-ban alakult meg Pulszky Ferenc vezetésével a magyarországi Szimbolikus Nagypáholy, amely összefogta a kiegyezés után országszerte létrejött páholyokat.

A páholyok elsősorban a liberális nemesség, a polgárság és az értelmiség képviselőit tömörítették „filozofikus, filantropikus és progresszív" tevékenységük irányítására. A szabadkőművesség liberális, antiklerikális tradícióihoz híven a magyarországi szabadkőművesség főként az 1890-es években, az egyházpolitikai törvények körüli harcokban pozitív szerepet játszott. Emellett figyelemre méltó karitatív jellegű tevékenységet is folytatott: számos segélyező egyesületet tartott fenn. Tagjainak egy része rokonszenvezett a liberális polgári értelmiség század eleji zászlóbontásával: a Társadalomtudományi Társasággal; támogatta az antiklerikális propagandát, helyt adott soraiban a magyarországi szabadgondolkodóknak és anyagilag is segélyezte lapjukat, a Világosságot, majd a Szabadgondolatot. Szabadkőműves támogatással alakult meg 1905 májusában a Szabadgondolkodók Magyarországi Egyesülete a polgári radikális Fényes Samu vezetésével. Harcos ateista—antiklerikális tevékenységében kimagasló szerepet játszott Vészi József, Apáthy István s a szocialista Diner-Dénes József is.

A szabadkőműves páholyok tevékenysége a koalíciós kormány időszakában ismét felélénkült, különösen Apponyi iskolapolitikájával szemben az antiklerikalizmus, amely főként az egyház és az iskola szétválasztásának követelésében öltött testet. A szabadkőműves páholyok nagy része azonban főleg emberbaráti tevékenységgel foglalkozott s határozottan elzárkózott a politikai küzdelmekben való részvétel elől. Az Eötvös-, a Reform-, a Comenius-, a Galilei-, a Demokrácia-, az Archimedesz-páholy s vidéken a nagyváradi László-király páholy tartoztak a politikai tekintetben aktívabb páholyok közé. Jászi és csoportja elsősorban ezekkel a páholyokkal kereste a kapcsolatot, és 1906 márciusában — a Demokrácia-páholy főmesterével való megállapodás után — felvételüket kérték a páholyba. Arra számítottak, hogy a szabadkőműves páholyok politikai

propagandisztikus tevékenységükhöz szervezeti keretet nyújthatnak, és emellett anyagi támogatást is reméltek a választójogi propaganda és a szabadiskola számára.

A Demokrácia-páholy révén Jászinak hamarosan sikerült elérnie, hogy más páholyok is anyagi segítséget nyújtsanak a szabadiskola megindításához, majd folyamatos fenntartásához. A szociológus csoport további terveivel, a választójogi propaganda s az antiklerikális küzdelem fokozásával azonban a páholy konzervatív elemei nem értettek egyet; Jászi hét radikális társával együtt 1908. május 27-én távozott a páholyból és létrehozta saját radikális szabadkőműves páholyát: a Martinovics-páholyt. Ebben Jászi mellett részt vett Szende Pál, Harkányi Ede, Rácz Gyula, Zigány Zoltán. A Martinovics-páholynak lett tagja 1912-ben Ady Endre, Bányai Elemér (Zuboly), Nagy Endre, Bölöni György; a szocialisták közül pedig Kunfi Zsigmond, Ormos Ede, Rónai Zoltán, Beck Salamon, Diner-Dénes József, Czóbel Ernő, Pogány József, Varga Jenő és Varjas Sándor. A páholy vezetői között jelentős szerepet játszott Polányi Károly és Zigány Zoltán is. Főmestere, tehát a páholy tényleges vezetője 1911 elejétől Jászi Oszkár lett. A Martinovics-páholy megalakulását a szabadkőműves szövetségtanács csak kis szótöbbséggel hagyta ugyan jóvá, de jóváhagyta, s a páholy megkezdhette működését.

Jászi a Martinovics-páholy célját abban jelölte meg, hogy fóruma, műhelye legyen a radikális polgári program kidolgozásának, elősegítse a munkásosztály és a haladó polgárság közös antifeudális harcát, tervszerű együttműködését. A páholy programja, amelyet a belépni szándékozók röplap formájában kézhez kaptak, röviden összegezte Jászi „Az új Magyarország felé" tanulmányának főbb programpontjait: 1. általános titkos választójog, 2. teljes gyülekezési, egyesülési, sajtó- és vallásszabadság, 3. az állam és az egyház teljes szétválasztása, 4. a hitbizományok eltörlése, a szekularizáció, 5. a munkásosztály öntudatra ébresztése, 6. a fogyasztási adók visszafejlesztése s a progresszív adózás bevezetése, 7. a nemzetiségi kérdés demokratikus gazdasági, kulturális és politikai megoldása, 8. általános ingyenes világi közoktatás s a kultúra társadalmi úton való terjesztésének szabadsága.

A páholyban és a páholy által rendezett viták, ankétok céltudatosan irányították a figyelmet a társadalmi haladás olyan fontos kérdéseire, mint a politikai demokrácia, az agrárkérdés vagy a nemzeti—nemzetiségi

kérdés. Nem keveset foglalkozott a páholy a klerikalizmus problémáival, keresve az összefüggést a társadalmi küzdelmek egyéb vonatkozásaival, területeivel. Jászi Oszkár, Szende Pál és Dalmady Zoltán kimutatták, hogy a klérus elleni küzdelem Magyarországon szorosan összefügg egy sor más szociális kérdéssel, mindenekelőtt az antifeudális küzdelemmel, s így szerves része a demokratikus Magyarország megteremtéséért indított küzdelemnek.

A páholy politikai tevékenységének központjában a választójogi harc állt. Ez a koalíciós kormány időszakában mindvégig abban állt, hogy igyekeztek rászorítani Andrássyt a kormányprogramban vállalt reform megvalósítására. Eközben támaszkodtak a korona demokratikus manőverére is, de Kristóffy újabb akcióitól, a „hatvanhetes radikalizmustól", amelyet Ferenc Ferdinánd és köre mozgatott, eleve elhatárolták magukat.

A Martinovics-páholyba tömörült radikálisoknak a Társadalomtudományi Társaság és szabadiskolája, valamint a Huszadik Század mellett ekkor jött létre még egy nagy jelentőségű alkotása, a haladó egyetemi ifjúságot tömörítő szervezet: a Galilei Kör.

A GALILEI KÖR

A Galilei Kör — „a szabadgondolkodó, szociális és progresszív érzésű főiskolai hallgatók" egyesülete — 1908. november 22-én tartotta alakuló ülését. Céljául a társadalomtudományok megismerését és intenzív művelését, az egyetemi hallgatók s a szervezett munkásság körében a progresszív társadalmi-politikai eszmék és a modern természettudományi ismeretek terjesztését tűzte ki. Megalakulását nagyban előmozdította az az erjedés, amely főleg a pécsi szabadoktatási kongresszus után a magyar szellemi életet s mindenekelőtt az egyetemeket jellemezte. A kör valójában a Pikler Gyula elleni jobboldali támadások visszaverése során, a tanszabadság védelméért folytatott harcokban jött létre. Alapítói: Kende Zsigmond, Székely Artúr, Polányi Károly, Rubin László, Turnovszky Sándor kapcsolatban álltak a Társadalomtudományi Társasággal, és valamennyien tagjai voltak a Szabadgondolkodók Magyarországi Egyesületének. A kör formálisan az utóbbi egyesület fiókszervezeteként jött létre. A Szabadgondolkodók Magyarországi Egyesületének titkára,

Fényes Samu egy ideig féltékenyen igyekezett is távol tartani a körtől minden egyéb befolyást, de végre is a Galilei Kör eszmei-politikai tekintetben a polgári radikálisok neveltje, mintegy a Társadalomtudományi Társaság ifjúsági szervezete volt. A kör alapítói és törzsgárdája közvetlen tanítványai vagy hívei voltak Pikler Gyulának, ő ajánlotta nekik a programot és elkötelezettséget sejtető Galilei nevet, ő tartotta az alakuló ülés első előadását. Kezdettől sok megértéssel támogatta őket a magyar királyi ügyészi karban fehér holló számba menő szabadgondolkodó demokrata, Székely Aladár; sok ösztönzést kaptak Jászitól, Szendétől, Madzsar Józseftől. Ezek az elismert tudósok tartották a kör megalakulása előtti nyáron rendezett első diáktanfolyam előadásait is. Mindazonáltal a Galilei Kör nem tekinthető egyszerűen a radikális szociológusok szellemi gyermekének, puszta fiókszervezetnek. Az ifjabb nemzedék már induláskor, a középiskolákban is erősebb természettudományos, materialista alapozást kapott. Az alapító csoport és a törzsgárda zöme sem bölcsészekből, tanárokból, hanem orvosokból és mérnökökből tevődött össze. 1912-ben a közel 1000 főnyi tagság 40%-a volt orvostanhallgató (beleértve a gyógyszerészeket is), 30%-a joghallgató, 16%-a mérnökhallgató és mindössze 6—7%-a bölcsészhallgató (művészhallgató). A baloldal különböző irányzatait tömörítő diákszervezetben kezdettől jelentős és az évek során növekvő befolyást gyakoroltak a szocialista diákok. Már a háború előtt kiformálódott a körben egy radikális baloldali, forradalmi csoport.

Az alakuláskor, 1908 novemberében kiadott programnyilatkozat szerint a kör a szabad tudomány és a szabad gondolat otthona kívánt lenni. Bár hangsúlyozta, hogy nem akar politizálni, azt is félreérthetetlenül leszögezte: azért törekszik a magyar diákság szellemi erejének gyarapítására, hogy „majdan az életben kemény, öntudatos és vértezett harcosa legyen Magyarország társadalmi felszabadulásának".[63]

A Galilei Kör nemcsak előadásokat, vitákat rendezett, amelyeken a magyar és az európai szellemi élet kiválóságai is megnyilatkoztak, hanem társadalomtudományi ismeretterjesztő füzeteket, a modern természettudomány legújabb eredményeit összefoglaló kiadványsorozatokat is megjelentetett. A kör tagjaira nagy hatással volt Jászi Oszkár; előadói

[63] Kende Zsigmond, A Galilei Kör megalakulása. Bp. 1974. 68.

között előkelő helyet foglalt el Kunfi Zsigmond és Szabó Ervin is. Maradandó, érzelmileg is megragadó fiatalkori élményük az Adyval való találkozás volt. Igaz rajongással írták neki, hogy Petőfi óta a magyar ifjúság így nem szeretett senkit. Ady a Galilei Kör fiataljaiban a jövő, a demokratikus Magyarország megteremtésének zálogát üdvözölte, s több versében köszöntötte őket. 1912-ben a Galilei Körnek küldte „Új tavaszi sereg-szemle" című költeményét:

„Robogj föl, Láznak ifjú serege,
Villogj, tekintet, világbíró kardunk,
Künn, a mezőkön, harsog a Tavasz
S mi harcból harcba csapat-szemlét tartunk.

. . .

Tűz, vér, láz, újság, boldog változás,
Csupa teremtés lángol a szemekben,
Örök tavasz, örök forradalom
Óh, ékeskedjél, mindig ékesebben."[64]

A kört kezdetben több szabadkőműves páholy is támogatta; a Comenius- és az Archimedesz-páholy egy ideig rendszeres anyagi támogatásban részesítette. A körnek saját helyiségei ennek ellenére sem voltak, rendezvényeihez a Társadalomtudományi Társaság helyiségeit vette igénybe. Jászi már 1912—1913-ban részvétlenséggel vádolta a szabadkőműves páholyokat, mivel csaknem teljesen elapadt az a korábban sem jelentős anyagi segítség, amelyben a Galilei Kört részesítették.

Ebben nyilván szerepe volt annak a támadásnak, amelyben a kör több oldalról is részesült. A klerikális sajtó már a kezdet kezdetén szemben állt vele és céljaival; egyetemi szervezetei pedig mozgósították klerikális-soviniszta tagságukat a haladó diákság ellen. A támadásokhoz csatlakozott a Társadalomtudományi Társaságból 1906-ban kizárt Farkas Pál is. A szabadkőművesség szövetségtanácsában 1909 elején élesen bírálta a Galilei Kör működését, helytelenítette a körnek nyújtott anyagi támogatásokat, s arra szólította fel a szabadkőműves szervezeteket,

[64] Ady Endre, Új tavaszi sereg-szemle. (In: Ady Endre összes versei. II.) Bp. 1955. 64.

hogy a Magyar Társadalomtudományi Egyesületet — a Tisza Istvánt támogató konzervatív-liberális ellentársulatot — támogassák.

Ezeknek a támadásoknak volt a következménye, hogy a Galilei Kör óvatosabb elemei hamarosan kiváltak, Márciusi Kör néven a Magyar Társadalomtudományi Egyesületnek megfelelő irányt igyekeztek kialakítani. Az új konzervatív-liberális kör, az „öreg ifjak" egyesülete nem jutott ugyan jelentősebb szerephez, a kilépők viszont azt érték el, hogy a megmaradtak baloldali, radikális irányba léptek tovább, és számosan kerültek a radikális politikai mozgalom soraiba. A háború idején a kör balra tartó fejlődése felgyorsult: fiataljai közül kerültek ki a forradalmi, háborúellenes, antimilitarista csoport tagjai.

EGYÉB RADIKÁLIS IRÁNYZATOK

A koalíció kormányzása idején a parasztság és a haladó értelmiség önálló politikai fellépésén kívül más kispolgári rétegek is bekapcsolódtak a közéletbe, és kísérletet tettek a politikai emancipálódásra. 1907 táján megingott a függetlenségi párt társadalmi bázisának másik pillére: a kisiparosság is. Elsősorban a párttól eltántorodott vagy addig a politikán kívül álló kisiparosságra vetett szemet az 1907-ben megalakult Országos Polgári Radikális Párt. Létrehozását Kristóffy és a „darabontkorszak" más politikusai kezdeményezték. Felhasználva az új kiegyezés miatti csalódást, erős eszmei ködösítéssel, nagy anyagi eszközök felhasználásával rövid idő alatt valóban országos pártmozgalmat indítottak. Magukhoz kapcsolták az ez idő tájt gomba módra keletkezett helyi, városi polgári pártokat, így a soproni, pozsonyi, makói polgárpártokat.

Akcióprogramjukkal meghódították a tulajdonképpeni polgári radikális mozgalom egy csoportját, és gyakorlatilag egy időre a párt befolyása alá vonták a Pokrócz Ferenc vezette balmazújvárosi Országos Földmívelő Pártot. Megszerezték több demokratikus érzelmű nemzetiségi politikus támogatását is. A párt központi orgánuma az általános választójogot és a kötött birtok felszámolását követelte, de propagandájában legalább akkora helyet kapott a Kristóffy-féle politikus gárda tisztára mosásának igyekezete, a nép és a király természetes szövetségének hangsúlyozása, „az átkos Bécs" túlzó nacionalista frazeológiájával szemben a császárváros eszményítése.

Az Országos Polgári Radikális Párt a gyors kezdeti sikerek ellenére, 1908-ban fokozatosan elhalt a kifejlődő függetlenségi ellenzék és a Jászi vezette radikális mozgalom kettős konkurrenciája következtében.

A nemzetiségi pártoknál is különösen 1907—1908 tájától mutatható ki a radikalizmus erőteljesebb hatása. A radikális áramlatok kialakulásával megerősödtek a nemzetiségi pártok demokratikus tendenciái és fokozódott a nemzetiségi burzsoázia alkalmazkodása a szociáldemokrata párt által támasztott versenyhez. A nemzetiségi polgári radikalizmus irányításában a magyarhoz hasonlóan nagy szerepet játszottak az értelmiségiek, de tagjaik sorában sokkal szélesebb réteget alkotott a parasztság, a kézműves iparosság. Jásziék mozgalmához képest erősebb sugárban tört elő náluk a nacionalizmus. Miközben a nemzetiségi radikális irányzatok szorgalmazták kapcsolataikat egymással és a magyar demokratikus áramlatokkal, más reakciós kapcsolatrendszerekhez is ragaszkodtak. Nem égették fel a hidat saját burzsoáziájuk konzervatív rétegei felé, és éppen 1908-ban erősítették összeköttetéseiket a Belvedere-körrel s az udvarral. E kettős kapcsolatrendszeren múlt jórészt, hogy Hodža irányzata és számos más nemzetiségi áramlat megrekedt a liberalizmus és a radikalizmus között. A magyar demokrácia segítsége emiatt nagyon fontos volt a nemzetiségek politikai életében. A Galilei Kör és 1908 nagy szocialista—radikális megmozdulásai jótékony hatást gyakoroltak a nemzetiségi demokrácia ifjú nemzedékére. A cseh politika újabb hullámaival főleg a szlovák párt került szorosabb kapcsolatba, ami megfelelt a Monarchia nem német és nem magyar népei között polgári szinten ekkor kiépülő többoldalú közeledési folyamatnak. A cseh—szlovák közeledés a szlovák radikálisoknál letompította a banktőkeellenes hangokat. A román radikálisok Luceafarul köre ettől eltérően hevesen támadta a banktőkét. A horvát politikában Radić parasztpártjának 1908-ban történt talpraszökkenése jelezte a radikalizmus egyik ágának fejlődését. Radić új programja mérsékeltebb volt, mint Áchimé. Míg a magyar és német politikában inkább a városi jellegű radikalizmus vívott ki magának vezető szerepet, a nemzetiségeknél az agrármozgalmi színezet uralkodott. Vagy azonnal paraszti jellegű párt jött létre, vagy később ezekből a radikális csoportokból fejlődtek ki a nagy agrárpártok.

X. FEJEZET

A KOALÍCIÓS KORMÁNY VÁLSÁGA ÉS BUKÁSA

1. BOSZNIA-HERCEGOVINA ANNEXIÓJA

AEHRENTHAL KÜLPOLITIKÁJA

A győztes magyar ellenzéki koalíció által megbuktatott Gołuchowski helyét Alois Lexa von Aehrenthal vette át a külügyminiszteri poszton. Tőle, akit már évek óta a külügyminiszteri szék várományosaként tartottak számon, a közvélemény nem várt érdemleges változást. Aehrenthal a diplomáciai vezérkarhoz tartozott, véleménye már régóta nagy súllyal esett latba a döntéseknél. 1899-ben, amikor pétervári nagykövetté nevezték ki, a szokásostól eltérően ő készített feljegyzést a külügyminiszter számára az Oroszországgal folytatandó politika alapvonalairól. Az emlékiratban arról volt szó, hogy az 1897-ben létrehozott megegyezést tovább kell fejleszteni, és a balkáni status quo politika helyébe újra az érdekszférák elhatárolását kell léptetni. Aehrenthal figyelmeztetett, hogy ebben a külpolitikai rendszerben a Monarchiának nemcsak kapnia kell, hanem adnia is: a Balkán nyugati része fölötti osztrák—magyar uralom fejében tudomásul kell vennie a tengerszorosok és Konstantinápoly orosz birtokát. Gołuchowski annak idején mereven elzárkózott a veszélyes kísérletek elől, és a nézetkülönbségek miatt a külügyminiszter és a pétervári nagykövet kapcsolata elhidegült. Aehrenthal az ismétlődő elutasítások ellenére sem mérsékelte aktivitását. 1904-ben, ez alkalommal sikeresen, ő kezdeményezte az osztrák—orosz semlegességi egyezmény megkötését; 1906-ban pedig, éppen Gołuchowski bukásának előestéjén, újabb javaslattal állt elő: újítsák fel az Ausztria-Magyarország, Oroszország és Németország közötti három császár szövetségét.

A megnyilatkozásokból világosan kitetszik, hogy az 1906 októberében hivatalba lépő új külügyminiszter az osztrák nagyhatalmi gondolat erő-

teljes képviselője volt. Aehrenthal mint kezdő diplomata éveken át Kálnoky oldalán dolgozott, az érdekszféra-politika híve mellett tette magáévá az aktív hatalmi politika eszméit. A tanítvány azonban színesebb, elevenebb egyéniség volt, mint mestere: nála a merész, kezdeményező készség teoretikus hajlamokkal és széles európai látókörrel párosult. Az osztrák hatalmi politika célkitűzéseit Kálnokytól vette át. Ő is azt vallotta, hogy az Itáliából és Németországból kirekesztett Monarchiának a Balkánon kell érvényesülnie. A célok megvalósításának eszközét, az Oroszországgal való egyezkedést is mesterétől kölcsönözte. A balkáni terjeszkedés szükségességét azonban nála színvonalasabban senki sem tudta megfogalmazni, és a cárizmussal való paktálásban a lehetőségek szélső határait senki sem tudta precízebben kijelölni. Az új külügyminisztert mély konzervatív meggyőződése is a régi iskolához kapcsolta. A konzervativizmus az osztrák diplomáciai karban nem volt megkülönböztető vonás, de Aehrenthalnál a monarchikus rendhez való ragaszkodás hangsúlyozottabban érvényesült. A pétervári nagykövet számára maradandó élményt jelentett az orosz forradalom, és a három császár szövetségét is elsősorban azért akarta életre kelteni, hogy a monarchiák összefogásával elejét vegyék — ahogy ő maga írta — a proletariátus fenyegető diktatúrájának.

Aehrenthal leginkább abban különbözött elődeitől, hogy határozott elképzelésekkel rendelkezett arról, hogyan lehet a Monarchia adott belső berendezkedését a nagyhatalmi politika szempontjából kamatoztatni. A közös külügyminiszterek között eddig egyedül Andrássy volt a dualizmus híve, de külpolitikájában csak az egyik fél törekvéseit juttatta kifejezésre. Beust provizóriumnak tekintette a közös ügyes berendezkedést, Kálnoky szüntelenül panaszkodott a birodalmi egység hiánya miatt, Gołuchowski pedig csak azért békült meg a hatvanhetes struktúrával, mert rettegett mindenféle változtatástól. Aehrenthal meggyőződéssel vallotta, hogy a Monarchia külpolitikáját egyrészt arra a nemzetre kell építeni, amelynek politikai hanyatlása a birodalom létét veszélyeztetné, vagyis az osztrák-németre, másrészt arra a nemzetre, amelynek érdekei leginkább összefonódtak a soknemzetiségű birodalom fenntartásával, vagyis a magyarra. Mindez világosan mutatja, hogy a régi vágású konzervatív diplomata a modern kor követelményeit is értette, és számolni tudott a hatalmi politikának erőt kölcsönző nacionalizmussal.

A soknemzetiségű államalakulat belső problémáit ismerő politikus azt is érzékelte, hogy a századforduló után a dualizmus két vezető nemzetének birodalomtudata meggyengült. Aehrenthal a megoldást kortársaival ellentétben nem a struktúra átalakításában, hanem az osztrákok és a magyarok birodalomérdekeltségének erősítésében kereste. A Németország felé gravitáló osztrák-németeket a labilis monarchiai vámközösség tartós megszilárdításával akarta megnyugtatni, a magyarok számára pedig Dalmácia és Bosznia-Hercegovina bekebelezését helyezte kilátásba. Biztos volt benne, hogy a gazdasági tekintetben kielégített osztrákok és a birodalmon belüli terjeszkedéssel érvényesülő magyarok újra biztos támaszai lesznek az aktív politikának. Abban is bízott, hogy a vezető nemzetek igényeinek kielégítése révén a Monarchia fokozatosan eljut a belső fejlődés utolsó és végleges állomásához: a trializmushoz.

Az új osztrák—magyar külügyminiszter hét esztendőt töltött nagyköveti minőségben Pétervárott, és az osztrák—orosz együttműködésről vallott eszméit az orosz fővárosban is jól ismerték. A személycserétől az osztrák—orosz kapcsolatok ismerői a barátság elmélyülését, a balkáni érdekszféra-politika rögtöni felújítását várták. A körülmények azonban úgy alakultak, hogy Aehrenthal egyelőre nem ültethette át a gyakorlatba nagyszabású reformterveit. A vezető európai hatalmak viszonylatában ekkortájt játszódott le a végérvényes elrendeződés, és kiderült, hogy a Monarchiát egyik nagyhatalom sem tartja egyenrangú partnernek. Az elrendeződés a hagyományos gyarmati ellentétek elsimítását jelentette, és egyben a régi vetélytársak összefogását a mindenki számára veszélyes új követelővel, Németországgal szemben. Az 1904. évi angol—francia „entente cordiale" után 1907-ben létrejött az Oroszország és Anglia közötti megállapodás, és ezt a szerződést is végeredményben a Németország elleni összefogás szolgálatába állították. A Monarchiával ezekben a megállapodásokban senki sem számolt, vagy ha igen, csupán mint német szövetségessel, tehát potenciális ellenséggel. A világpolitikában végbement nagy átrendeződés után Anglia a keleti politikában mellőzte a Monarchiát, Oroszország pedig előnyösebbnek tartotta, ha a Távol-Kelet és a Közép-Kelet után a Közel-Keleten is Angliát választja partnerül.

1907 folyamán ilyen körülmények között nem esett többé szó a három császár szövetségének felújításáról, nem beszéltek már az 1904. évi osztrák—orosz egyezmény kiszélesítéséről, sőt a korábban kialakított együtt-

A MONARCHIA ÉS A BALKÁN
A 20. SZÁZAD ELEJÉN
ÉSZAKI-TENGER
BALTI-TENGER
Hamburg
Danzig
Minszk
Elba
Visztula
Berlin
Dortmund
Lipcse
Odera
Bug
Prijaty
Dnyeper
Varsó
Boroszló
Frankfurt
Prága
Elba
Visztula
Kijev
Rajna
Krakkó
Lemberg
Duna
München
Bécs
Tisza
Dnyeszter
Prut
Budapest
Kolozsvár
Milánó
Zágráb
Maros
Pó
Száva
Duna
Duna
BOSZNIA-HERCEGOVINA
Belgrád
Bukarest
SAN MARINO
Szarajevo
SZERBIA
Duna
Morava
BULGÁRIA
FEKETE-TENGER
MONTE NEGRO
Szófia
Tevere
Cetinje
Maritza
Róma
Tirana
Isztambul
TIRRÉN-TENGER
Nápoly
Szaloniki
ALBÁNIA
(1913-ól független)
Vardar
Athén
Törökország által 1908-ban elvesztett, addig névleg török területek
1908-ban Törökországhoz csatolt, addig névleg török terület
Olaszország terjeszkedése 1912-ben
A balkáni államok terjeszkedése 1913-ban
Szárazföldi és tengeri határok 1912 előtt
Szárazföldi és tengeri határok 1914-ben
A Monarchia belső határai
1915-ben Bulgáriához került terület

működés is akadozni kezdett. Javulás legfeljebb abban a tekintetben mutatkozott, hogy Aehrenthal nem folytatta tovább elődje szerbellenes politikáját, és ezt a gesztust Pétervárott megelégedéssel fogadták. Az osztrák kezdeményezések orosz elutasítása Aehrenthalban fokozatos ingerültséget váltott ki. A külügyminiszter lassanként hajlani kezdett arra, hogy balkáni elképzeléseit az Oroszországgal való együttműködés nélkül, sőt a cárizmus ellenére is megvalósítsa. Az osztrák—magyar külügyminiszter elődeitől eltérően ugyanis nem sokra becsülte Oroszország erejét, a cárizmust a japán háború és a forradalom miatt legalább tíz esztendőre akcióképtelennek tartotta. A magabiztosság magyarázza, hogy Aehrenthal 1908 tavaszán az orosz reagálással mit sem törődve bejelentette: a Monarchia vasútvonalat épít a Balkánon. Aehrenthal miniszterségének másfél esztendeje a balkáni együttműködés helyett az osztrák—orosz kapcsolatok fokozatos romlását hozta meg.

A megváltozott külső erőviszonyok és az ellentétes belső érdekek közepette Aehrenthalnak nem volt könnyű olyan irányvonalat kialakítania, amely alkalmas a Monarchia meggyengült balkáni pozícióinak renoválására, sőt szélesítésére anélkül, hogy az 1878. évi berlini kongresszus óta lényegében változatlan balkáni status quót megbolygatná. Aehrenthal először a szandzsák-vasút — már korábban felmerült — tervezetével állt elő. A vasút Boszniát a novibazári szandzsákon keresztül Szalonikivel kötötte volna össze, tehát a Monarchiának kijáratot biztosított volna az Égei-tengerhez, és jelentősen megerősítette volna gazdasági-stratégiai helyzetét a Balkánon. A nagyhatalmak, különösen Oroszország nem lelkesedtek e tervért. Izvolszkij, az orosz külügyminiszter, ellenezte a szandzsák-vasutat, helyette a Duna—Adria-vasútvonal ellentervével lépett fel, amit Anglia is támogatott. Aehrenthalnak tehát számolnia kellett azzal, hogy a szandzsák-vasút megvalósítása esetén nem tudja megakadályozni a Duna—Adria-vasutat, amely Szerbiának biztosított volna adriai kijárót.

AZ ANNEXIÓ

A szandzsák-vasút tervével egyidejűleg merült fel a Ballhausplatzon egy másik, reálisabbnak látszó lépés: Bosznia-Hercegovina annexiója. A gondolat megszületésénél ott bábáskodott a magyar közös pénzügy-

miniszter, Burián István báró is. A pénzügyminiszter reszortjához tartozott az okkupált tartományok kormányzása, s Burián már 1907 tavaszán terjedelmes emlékiratban fejtette ki Bosznia-Hercegovina közjogi státusának reformjára vonatkozó elképzeléseit. Burián abból indult ki, hogy a monarchiai és a balkáni viszonyok előbb-utóbb megkövetelik az alkotmányos kormányzás fokozatos bevezetését a két tartományban. Az alkotmányos rendszer feltétele viszont az annexió, amely egyúttal biztos gát a nagyszerb törekvések ellen is.

Burián elgondolását Aehrenthal a trialista perspektívába ágyazva fejlesztette tovább. Az 1907. október 27-i közös minisztertanácson olyan délszláv politikát sürgetett, amely a szerbek és a horvátok számára a vonzási központot a Monarchián belül alakítja ki. Úgy látta, hogy Horvát-Szlavónia, Dalmácia és Bosznia-Hercegovina egyesítésének — tehát egy esetleges trialista átalakulásnak — is az annexió az előfeltétele. Nem sokkal később, a december 1-i közös minisztertanácson Burián már előterjesztette Bosznia-Hercegovina alkotmányos reformjának tervezetét, amit a minisztertanács Aehrenthalnak azzal a kiegészítésével hagyott jóvá, hogy a reform kérdése az annexióval van összekapcsolva, ezt pedig alkalmas körülmények között kell majd megvalósítani.

1908 első hónapjaiban Aehrenthal igyekezett diplomáciailag előkészíteni az annexiót. Ebben kezére játszott az orosz diplomácia is, amely ekkor hajlott egy újabb osztrák—orosz egyezkedésre. Izvolszkij, aki létrehozta az orosz—angol megállapodást, a tengerszorosok kérdésében a régi partnert kényszerült felkeresni. Tíz évvel korábban még Londonban ajánlották a Boszporusz megnyitását, most viszontszolgáltatás hiányában elzárkóztak minden orosz kezdeményezés elől. A Monarchiához intézett orosz ajánlatban a régi csereügylet felújításáról volt szó: Ausztria-Magyarország hozzájárul a tengerszorosok státusának revíziójához, Oroszország pedig tudomásul veszi Bosznia-Hercegovina annektálását. Aehrenthal két kézzel kapott az ajánlaton, elsősorban régi dédelgetett terveinek beteljesülése miatt, de azért is, mert az 1908 nyarán lezajlott ifjútörök forradalom problematikussá tette a két tartomány osztrák birtoklását. Az osztrák külügyminiszter 1908. szeptember 15-én a csehországi Buchlauban találkozott orosz kollégájával, ahol egyetértésre jutottak a dinasztikus csereügylet elvi vonatkozásaiban. Aehrenthal nyilván utalt arra, hogy az annexió a közeli jövőben esedékessé válhat, de meg-

ígérte, hogy az időpontról értesíti Izvolszkijt, aki azt kívánta, hogy azt csak Pétervárra való visszatérte után, vagyis október második felében hajtsák végre. Hasonlóképpen formális elvi egyetértésre jutott a Monarchia külügyminisztere német és olasz kollégájával, a hármas szövetségen belüli partnereivel is, de az annexió bejelentésének pontos időpontjáról őket sem értesítette. Az annexió proklamálásával bizonyára kész helyzet elé akarta állítani a hatalmakat.

Ez a vitatható eljárás, úgy látszik, nem talált ellenzésre a Monarchia külpolitikai döntéseket hozó legfelső köreiben. Az annexió híveinek tábora meglehetősen széles volt. Ferenc József, aki nyolcvanadik évéhez közeledett, az „országgyarapító" címére már régóta pályázott. A katonai és hivatalnoki körök idestova harminc éve sürgették a bekebelezést, és ez most kivételesen a magyar kormánynál is egyetértésre talált. Az 1908. augusztus 19-i közös minisztertanácson, ahol Aehrenthal javaslatát vitatták meg, csupán az osztrák miniszterelnök emelte fel tiltakozó szavát. Beck aggodalmát fejezte ki a várható súlyos diplomáciai bonyodalmak miatt és halasztást ajánlott, de a többség ellenkező véleménye döntött. A végrehajtás tekintetében Aehrenthal a régebbi elképzelésekhez igazodott, csak egy dologban módosított: Bosznia-Hercegovina annektálását összekapcsolta a novibazári szandzsák kiürítésével. Az evakuációval azt a benyomást kívánta kelteni, hogy a Monarchiának a Balkánon nincsenek hódító szándékai. Valójában a terjeszkedés útvonalának megváltoztatásáról volt szó. Bosznia-Hercegovina annektálása után rövidesen Szerbia egy része megszerzésének kellett következnie, és a Morava-vidékről könnyebben lehetett elérni a balkáni terjeszkedés végcélját: Szalonikit.

A dinasztikus osztozkodás kényes művelet, az egyezkedő felektől még kedvező külső körülmények esetén is nagy körültekintést és kellő mértéktartást igényel. Kedvezőtlen körülmények között — s a Balkán nemzeti ébredése a művelet szempontjából annak minősült — az óvatosság egyenesen parancsoló követelmény. Az osztrák—orosz érintkezésről Buchlau után nem lehet világos képet alkotni, de az kétségtelen, hogy a partnerét félvállról kezelő Aehrenthal nem járt el korrekt módon. Ferenc József 1908. október 6-án proklamálta Bosznia-Hercegovina bekebelezését és nyilvánosságra hozta a novibazári szandzsák kiürítésére vonatkozó döntését. Az osztrák—magyar intézkedésről Izvolszkij csak utólag és ráadásul nem is diplomáciai úton értesült. Az orosz külügyminiszter ekkor

Párizsban és Londonban tárgyalt, hogy a nyugati hatalmak hozzájárulását is megszerezze a tengerszorosok státusának tervezett revíziójához. Az orosz törekvések Londonban határozott visszautasításba ütköztek. Olyan helyzet állt tehát elő, hogy Oroszország nem válthatta be a számára Bécsben kiállított utalványt, ugyanakkor az osztrák fővárosban már elköltötték a használhatatlannak minősült értékpapír árát. A hamis művelet a klasszikus diplomácia korában is konfliktust eredményezett volna, a modern korban már a belső és külső nemzeti közvélemény nyomása miatt is elkerülhetetlen volt a számonkérés. A dinasztikus alku osztrák—orosz meghasonlásra vezetett, amely a modern hatalmi ellentétek viszonylatában a nemzeti gyújtóanyaggal telített Balkánon beláthatatlan következményekkel járhatott.

Az orosz külügyminiszter konferencia-javaslattal felelt az osztrák—magyar lépésre: követelte, hogy a berlini szerződést aláíró hatalmak ítélkezzenek a Monarchia eljárása felett. A szövetségek rendszere — kialakulása óta először — működésbe lépett. Anglia és Franciaország az orosz indítványt támogatta, Németország a konferencia-javaslatot visszautasító Monarchia mellé állt. A konfliktust csak súlyosbította Szerbia erőteljes tiltakozása a délszláv területek osztrák bekebelezése ellen. A válság osztrák—szerb viszonylatban kulminált: a Monarchia az év végén részleges mozgósítást rendelt el és csapatokat vont össze a szerb határon. A diplomaták a mozgósítást csak fenyegetésnek szánták, de katonai körökben a háborút elkerülhetetlennek nyilvánították. Conrad von Hötzendorf vezérkari főnök azt hangoztatta, hogy Szerbiával végezni kell, mielőtt nagy szövetségese, Oroszország teljesen talpra áll. Aehrenthal azonban értelmetlennek ítélte a Szerbia elleni háborút, az Oroszországgal való fegyveres mérkőzéstől pedig konzervatív meggyőződése tartotta vissza. A nekitüzesedett délszláv állam megfékezéséhez azonban nem kerülhette ki a hatásos diplomáciai eszközök igénybevételét: Belgrád kategorikus kérdést kapott Bécsből: hajlandó-e a Monarchia ellen irányuló akciót beszüntetni, vagy vállalja a következményeket? Egyúttal Pétervár is kérdést kapott Berlinből: hajlandó-e mérsékletre inteni Szerbiát, vagy szembenéz az osztrák—szerb összeütközés következményeivel? Oroszország nem kockáztathatta az európai háborút, annál is kevésbé, mert szövetségesei a Balkánra nézve nem ismerték el a casus foederist. 1909. március végén Belgrád kielégítő választ adott Bécsnek. A hat hónapon

át húzódó annexiós válság lezárult: Oroszország és Szerbia súlyos diplomáciai vereséget szenvedett.

A Monarchia győzött, de az eredménynek Bécsben nem tudtak igazán örülni. A rosszul sikerült csereügylettel az Oroszországgal való egyezkedésnek mindenkorra vége szakadt, sőt a jövőben a cárizmus haragjával kellett számolniuk. A délszláv területek bekebelezésével a Monarchia kihívta maga ellen a balkáni szlávokat, akik ettől kezdve Törökország mellett Ausztria-Magyarországot is esküdt ellenségüknek tekintették. Ugyanakkor a krízis idején kapott segítség fejében végleg elkötelezte magát a világméretű konfliktus felé haladó Németországnak. A nagy külpolitikai krízis a várakozással ellentétben a nemzetek birodalomtudatának újjáéledését sem hozta meg. Az osztrákok, a csehek és a lengyelek eleve nem vállaltak közösséget a bekebelezéssel, és jellemző, hogy a válság idején ülésező magyar delegációnak az volt a legfőbb gondja, hogy hogyan növelje meg a diplomáciai testületen belüli magyar részesedést. Birodalmi érdek és nemzeti tudat divergens pályán mozgott, és kevés remény volt arra, hogy valaha is találkozzanak.

AZ ANNEXIÓ MAGYARORSZÁGI FOGADTATÁSA. A KOALÍCIÓS KORMÁNY FELELŐSSÉGE

Az annexió a dualizmus korszakának egyik leginkább előkészített lépése volt. Az előkészületekben a közvélemény megmunkálása sem csekély helyet kapott: a függetlenségi párt, amely az 1870-es évek végén még kifogásolta az okkupációt és elvetette az annexiót, a század elejére az utóbbi szószólójává vált. A dualista kormányok Bosznia-Hercegovina status quójára hivatkozva óhajtották megváltoztatni a tartományok status quóját. A tudati eltolódások a munkásmozgalmat sem hagyták érintetlenül. A koalíció hatalomra jutása után fokozódtak a függetlenségi párt külpolitikai várakozásai. Bosznia-Hercegovinát szerette volna „megemészteni", gazdaságilag kiaknázni. A probléma az volt: miképp lehet összeegyeztetni a függetlenségi párt egy részének németellenes hangulatát a németek által is óhajtott balkáni aktivitás támogatásával. Batthyány Tivadar gróf és mások számára 1907 nem utolsósorban e nézetek bizonyos egyeztetésének esztendejeként múlt el. A két tarto-

mány elégedetlensége elodázhatatlanná tett valamiféle államjogi és belső újjárendezést, ezt a horvátországi fejlemények és — amint láttuk — a nemzetközi helyzet új mozzanatai is siettették.

Az 1908. augusztus 19-i közös minisztertanácson — Beck osztrák miniszterelnökkel ellentétben — Wekerle határozottan lándzsát tört az annexió mellett. Felajánlotta a magyar kormány lemondatásának garanciáját arra az esetre, ha a miniszterek esetleg szembefordulnának a közös kormányzat szándékaival. Azt javasolta, hogy az akciót a magyar korona jogaira hivatkozva hajtsák végre. Szeptemberben a magyar minisztereket hivatalosan is beavatták a tervbe. Andrássy kivételével valamennyien beleegyeztek. Az október 1-i tanácskozáson, ahol az uralkodói proklamációt megfogalmazták, Wekerle, Andrássy, Kossuth Ferenc és Apponyi is részt vett. Mivel a magyar miniszterek kifogásolták az előre elkészített proklamációtervezetet, a közös tanácskozás rájuk bízta a megszövegezést; ezt Apponyi vezetésével végezték el. A nézeteltérések inkább csak az okmány közjogi megformulázására vonatkoztak. Az osztrák miniszterek kollektív budapesti utazása önmagában véve is bizonyította a magyar kabinet bizonyos külpolitikai súlyát.

Csak azután, október 3-án vitatta meg a magyar minisztertanács az annexiót. Wekerle megnyitó szavaiban megállapította, hogy két lehetőséget lát: vagy a háborút Szerbiával, vagy az annexiót. A továbbiakban azt bizonygatta, hogy Magyarországot „ősi jogok" alapján illeti meg Bosznia-Hercegovina. Utána Apponyi és Andrássy tettek nyilatkozatokat. Apponyi aggodalmát fejezte ki a Monarchia szláv népeinek az annexió következtében történő növekedése miatt. Végül azonban kijelentette, hogy aggályai ellenére is hozzájárul az annexióhoz, mert „külső beavatkozásoknak és a megszállt tartományokban előállható veszedelmesebb természetű mozgalmaknak megelőzése végett sürgősen kell egy erőteljes lépést tenni". Andrássy jobboldali színezetű harciasság alapjáról ellenezte az annexió végrehajtását, bár ahhoz ekkor hivatalosan hozzájárult. Célszerűtlen és kockázatos lépésnek ítélte az annexiót, különösképpen hibáztatta, hogy összekapcsolták a novibazári kérdéssel. „A mi célunk a török birodalom fenntartása, ameddig ez lehető" — hangoztatta. Az annexió „Törökország irányában minden jog híjával levő erőszak". Kétségbe vonta, hogy a bekebelezés megszünteti a szerbek mozgalmát, sőt szerinte még inkább tüzeli majd a nagyszerb aspirációkat. Andrássy azt

tartotta volna helyes politikának, „amely nyilvánvalóvá teszi, hogy a király és a nemzet egy táborban van, továbbá megerősíteni a hadsereget, s ezen radikális hatalmi tényezők alapján erélyes hanggal élni". Fenntartásainak leszögezése után kijelentette: „Mindennek ellenére elfogadja az annexió előterjesztését, és kifelé a minisztertanácsi határozatokért teljes felelősséget vállal."[1] Kossuth Ferenc nem vett részt a minisztertanácson, de utólagos bejegyzése szerint a minisztertanács határozatát egész terjedelmében magáévá tette, és ahhoz „bizalommal" hozzájárulását adta. Az október 3-i minisztertanács döntésének megfelelően a kormány tagjai nyilvánosan is kiálltak a proklamáció mellett. A kormány lényegében egyértelmű eljárását bizonyította, hogy 1908. november 11-én a parlament elé terjesztette az annektálásról szóló törvényjavaslatot.

Az annexiót követő háborús válság néhány nap múlva inkább elsimította, mint mélyítette Andrássy és a közös kormányzat nézeteltéréseit. A hivatalos koalíciós közvélemény reagálásában mintegy két hétig a helyeslés, a megmagyarázás, sőt a lelkesedés motívumai uralkodtak. A magyar polgári sajtó teljes egyetértéssel, soviniszta hangulatkeltéssel fogadta az annexiót. „Boszniába magyar!" — ez a jelszó tűnik fel mindenütt. Ha ekkor aggály merült fel, az Bosznia-Hercegovina további sorsára vonatkozott. A bekebelezés mellé állták a függetlenségi párt lapjai is. Apponyi lapja cáfolta, hogy Wekerle nyomásra cselekedett. Holló, Barabás, Sághy, Ugron sorra nyilatkoztak az annexió mellett. A balpárt lapja, A Nap, csak annyi kivetnivalót talált benne, hogy a hódítás tárgya nem került magyar közigazgatás alá. Ugyanígy foglalt állást a konzervatív Alkotmány és a szabadelvű Az Újság. E képet kiegészíti, hogy a román Tribuna és a szlovák Slovenský Týždenník is jóváhagyta az annexiót, és példájukat még sok nemzetiségi lap követte. Az agressziót határozottabban a szociáldemokrata sajtó bírálta és ellenezte időszakonként. Az annexió azonban itt, a baloldal táborában is zavart keltett, elvtelenségekhez vezetett. Áchim nemcsak a parlamenti ellenzéket, hanem a szociáldemokratákat is bírálta kezdeti csendes helyeslésükért. A horvát polgári politika táborának nagyobb része a „nagyhorvát" remények miatt beleegyezett a bekebelezésbe. Hodža irányzata először

[1] Országos Levéltár (továbbiakban: OL). Minisztertanácsi jegyzőkönyvek. 1908. október 3.

helyeselte az annexiót, majd közömbösségét hangoztatta. A román Tribuna diplomatikusan hangsúlyozta, hogy minden körülmények között ki kell tartaniuk a Habsburgok mellett. A bekebelezés megítélése dolgában tehát a nemzetiségek alig álltak jobban, mint a magyar politika. Muravjov budapesti orosz főkonzul lesújtó véleményt mondott a Kossuth Ferenc-féle külpolitikáról.

A magyar függetlenségi mozgalom demokratikus hagyományaihoz csak kevesen maradtak hűségesek. Mocsáry ezúttal is haladó szellemben ítélte meg a fejleményt. „Nékünk semmi tekintetben, semmi áron nem kell Bosznia — írta —, ez volt a függetlenségi párt álláspontja az occupációval szemben, a mellett maradjunk most is.... Mindenek előtt pedig meg kell kérdezni magukat a bosnyákokat, hogy mit akarnak, hogy történjék velük, kiknek tán csak van egy kis közük a dologhoz."[2]

Az annexió keltette háborús feszültség hatására a közvélemény rövidddel később olyan erős nyomást gyakorolt a politikusokra és az újságírókra, hogy ezek nagy része — jellemző módon önkritika nélkül — egyik napról a másikra az annexió harcos ellenfelének adta ki magát. Ekkor a nemzetiségi burzsoázia lapjai is felfedezik, hogy az annexió egyedül a magyar oligarchia bűne.

A magyar kabinet nagy ügybuzgalommal és sokszor kezdeményezőleg járult hozzá a fegyverkezéshez. Az annexió utáni események azonban fokozatosan aláaknázták a Wekerle-kormányt és az általa folytatott külpolitikát. A háborús veszély miatt és azt kihasználva, a Monarchia kormányzatában kezdtek érvényre jutni a konzervatívabb politikát óhajtó irányzatok. A Beck-kabinet bukása és a Bienerth-kormány megalakulása 1908 novemberében jelezte ezt az irányzatot. Bienerthtel megszakadt az osztrák politikában a szó szoros értelmében vett hivatalnokok, „bürokraták" Koerberen, Gautschon és Becken át húzódó sora, hogy ismét folytatódjék a Taaffe-, Windischgrätz-, Badeni- és Thun-féle arisztokrata politikusok lánca. Magyarországon közvetve éreztette hatását e fordulat. 1909 januárjában Aehrenthal már eltávolodott a háborús irányvételtől. A vele egyetértő uralkodó szemében azonnal csökkent a magyar koalícióval való megegyezés értéke. Az annexióért eleinte lelkesedő magyar

[2] Mocsáry Lajos válogatott írásai. Szerk. KEMÉNY G. GÁBOR. Bp. 1958. 585.

agráriusok idővel mellőztetésüket panaszolták a tartományok kihasználásában. A magyar bank- és ipari tőke Bosznia-Hercegovinában valósággal megütközött az osztrák érdekképviseletekkel. Mindez, s a háború kockázata hangváltást idézett elő a koalíciós sajtóban. Leginkább a kispolgári, baloldali színezetű köröknél, illetve a kormányzásban el nem kötelezett régi szabadelvűeknél figyelhető meg a köpönyegforgatás. Tisza egyébként mindvégig szilárdan támogatta a kemény kéz külpolitikáját. A hangváltás általában nem ment el az annexió valamiféle elvi elutasításáig, de bírálgatása divattá lett a koalíció köreiben.

2. A KOALÍCIÓ FELBOMLÁSA

A PLURÁLIS VÁLASZTÓJOGI REFORM ELŐTERJESZTÉSE ÉS ELSIKKADÁSA 1908 ŐSZÉN

A választójog 1905 és 1912 közti „hétéves háborújában" a reform — ha nem is az általános választójog — 1908-ban állt legközelebb megvalósításához. A paktumot elfogadó koalíció nem határozta el eleve, hogy mindenféle reformot meghiúsít: számolt azzal, hogy valamiféle, felemás reformot végre kell hajtania. Várták és keresték egy megnyírbált reform — gyakorlatilag antireform — végrehajtásának alkalmas idejét. 1907-ben megritkultak az általános választójogra utaló kormányígéretek. 1908 elejére a kiegyezés nyomán támadt zavar ellensúlyozásaként és a munkásmozgalom gyengülését felhasználva, a kormány vett már magának annyi bátorságot, hogy az ország színe előtt kísérelje meg kicserélni az általa ígért általános választójogot plurálisra. A szociáldemokrata pártot megtévesztette a változás: elsősorban nem Andrássyt, hanem a függetlenségi pártot bírálta. A szocialisták kritikája ilyen körülmények között is serkentője a javaslat mielőbbi beterjesztésének. A plurális szavazás konzervatív elemét magában foglaló törvénytervezet lényeges részeinek előkészítése 1908 nyarára fejeződött be.

A végleges javaslat valóban a pluralitás elvére épült: a vagyontalan analfabéták közül tizenketten rendelkeztek volna egy szavazattal, a 24. évüket betöltött, írni-olvasni tudó férfiak egy, a nyolc elemit végzett

és legalább 20 korona évi adót fizetők két, a középiskolát végzett és 100 korona évi adónál többet fizetők pedig három szavazatot kaptak volna. A javaslat tehát a vagyoni cenzus mellé műveltségi cenzust állított, emellett fenntartotta a nyílt szavazást is. Ez a tervezet éppúgy biztosítani akarta a vagyonos osztályok törvényhozási hegemóniáját, mint az érvényben levő rendszer. A munkásság felső rétegének alkalmasint kedvezőbb lett volna, de ennek árát a nemzetiségeken akarta behajtani. A „reform" alapján a szociáldemokraták mintegy 25 kerületben számíthattak mandátumra, vagyis kevesebben, mint amennyit Andrássy az 1907. évi tárgyalásokon kilátásba helyezett.

Andrássy plurális választójogi javaslatát voltaképpen „antireformnak" tekinthetjük, hiszen a tervezet a komoly reform elsikkasztásával volt határos. 1908 őszén, a javaslat benyújtása előtt a szociáldemokrata párt vezetősége belátta, hogy hiábavaló és káros a további kímélet és várakozás. A pártvezetőség elvesztette türelmét, szabadjára engedte a tömegek tiltakozását. Szeptember végén—október elején — amint már említettük — két hétig minden este hömpölygött a tüntető munkásság a főváros utcáin, s a tiltakozás több ízben fegyveres összecsapásig fejlődött. Ezekben a napokban a párton belüli ellenzék is összefogott a pártvezetőséggel s élen járt a propagandában. Amikor a képviselőházban megkezdődött a törvényjavaslat tárgyalása, a karzaton megjelent szociáldemokraták röpcédulákat szórtak az ülésterembe, amelyek az uralkodó és a kormány választójogi ígéreteire emlékeztették a képviselőket. Ezt követően a pártvezetőség az áprilisi pártkongresszus határozatainak megfelelően december elején pártgyűlést hívott össze a további tennivalók megtárgyalására.

A rendkívüli pártkongresszuson Tarczai Lajos a pártvezetőség jóváhagyásával napirend előtti határozati javaslatot nyújtott be. „Kötelességet mulasztana el a pártgyűlés — mondotta —, ha nem emelné fel tiltakozó szavát a háborús előkészületek ellen, a mozgósítás ellen, amelybe Ausztriát, Magyarországot az ausztriai uralkodó osztályok izgatása és Magyarország kormányának, Magyarország uralkodó osztályának hitszegése, gyávasága és kötelességmulasztása sodorta bele." Az egyhangúlag, de már késve elfogadott határozat megállapítja, hogy „Bosznia-Hercegovina indokolatlan és ésszerűtlen annektálásával" a Monarchia külpolitikája „európai háború veszedelmét támasztotta". A kongresszus

ezért „kötelességévé teszi a pártvezetőségnek, hogy rendezzen a háborús előkészületek ellen tiltakozó gyűléseket és minden eszközzel világosítsa fel a munkásság széles rétegeit a szörnyű veszedelemről, amelyet a kormány lelkiismeretlensége az országra zúdított".[3] Az annexió a választójog követelése mellett a fegyverkezési verseny és a háborús készülődések elleni fellépést is bekapcsolta a szociáldemokrata párt politikájába, és ez 1914 nyaráig fő kérdésként szerepelt az agitációban. A rendkívüli kongresszus után a határozatokat több fővárosi népgyűlésen, karácsonykor pedig a nagyobb vidéki városokban tárgyalták meg, nagy egyetértés közepette.

1908 novemberében a szociáldemokrata párt vezetősége még abban a hiszemben volt, hogy a kormány minden áron erőltetni fogja a reformjavaslat keresztülhajtását. Ezért kísérelt meg antikoalíciós együttműködést kialakítani — nem nagy sikerrel — a demokratikus erőkkel, a parasztpártokkal és a nemzetiségi pártokkal. Azonban a választójogi reform szerzői közben — felismerve a munkásmozgalom harci lendületének csökkenését, kihasználva a háborús válság teremtette nacionalista hangulatot — önmaguk opponenseivé alakultak át. A függetlenségiek Kossuth Ferenc vezette szárnya ugyan eleinte helyesléssel fogadta a reformjavaslatot, de a pártban mind a jobboldali nacionalista, mind a baloldali demokratikus bírálat fellépett. A többi koalíciós partner is a reform ellen fordult, főként konzervatív megfontolásokból. A hangulatváltozás a koalíció csúcsain is bekövetkezett. 1908 végén Andrássy és köre sem erőltette saját reformját.

A javaslat megtorpedózásában a koalíción kívüli hatvanhetesek is közreműködtek. Tisza keményen dolgozott a túl szélesnek tartott tervezet ellen; Khuen-Héderváry, Kristóffy úgyszintén. Az utóbbiak és Lukács László formálisan az általános választójog alapjáról utasították el a plurális reformot. A régi szabadelvűek e kettős választójogi hadrendje lehetővé tette számukra, hogy mintegy két oldalról karolhassák át a koalíciót. 1908 decemberében a kör bezárult: Tisza, Khuen-Héderváry, Kristóffy és Andrássy egyképpen ennek a reformnak az elvetését kérték. A koalíció és szövetségesei spártai feleletet adtak a demokráciának:

[3] A magyarországi szocialisztikus munkásmozgalmak az 1908. évben. Bp. 1909. 41—42.

„Vedd el, ha tudod!" A király 1908. végi hozzájárulásával megmentette a választójogi reform népszerű korteseszközét az ortodox hatvanhetes erők restaurálása számára. A plurális választójogi javaslat elvetésével szakadt meg az intenzív politikai törvényhozás lánca, amely addig sikeresen haladt előre. A legnagyobb törvénynek szánt tervezet vallott kudarcot. A kormány „spártai felelete" kezdte megokosítani a függetlenségi párti ellenzék demokratikus hajlandóságú részét. A reform elsikkadása után a szociáldemokrata párt is reálisabban vette számba potenciális szövetségeseit. Megindult a közeledés a függetlenségi párt liberális irányzatához, az Eötvös vezette balpárthoz. A szövetségkereső politika másik iránya elfordult a koalíciótól, annak minden árnyalatától, Khuen-Héderváry és az udvar felé tapogatózott. Egyik orientáció sem bizonyult akkor járhatónak. A szociáldemokraták és a függetlenségi baloldal szövetkezésének feltételei pedig még nem értek meg.

MUNKÁSMEGMOZDULÁSOK 1908 VÉGÉN ÉS 1909-BEN

A szocialista munkásmozgalom és a koalíciós hatalmi rendszer közötti éles harc nem csökkent. A szociáldemokrata pártnak 1908 végén, a választójogi akció hanyatlásakor, kemény harcokat kellett vívnia a reakcióval szervezetei fenntartásáért, a szervezkedési szabadság megvédéséért. Már a decemberi rendkívüli pártkongresszus is tiltakozott a Vasúti Munkások Országos Szövetségének feloszlatása és a kormány ama rendelete ellen, amely megtiltotta a vasutasoknak, hogy a szociáldemokrata mozgalomhoz csatlakozzanak. Ennél is nagyobb felháborodást keltett a belügyminiszter december 29-i rendelete, amely felfüggesztette a Magyarországi Vas- és Fémmunkások Országos Szövetségét azzal az indoklással, hogy tagjai részt vettek az október 8-i „vasbotos tüntetésben". A pártvezetőség — belátva, hogy a kormány ezzel az intézkedésével a szociáldemokrata mozgalom alapjai ellen támad — a bizalmi férfi testület határozata alapján 1908. december 31-re Budapestre és környékére általános sztrájkot hirdetett meg. A sztrájk sikere részleges volt, mintegy 60 ezren szüntették be a munkát. December 31-én este és január 1-én a lapok sem jelentek meg. A figyelmeztetés semmi esetre sem volt hatástalan: a kormány nem indított frontális támadást az ipari munkások szak-

szervezetei ellen, a vasmunkás szervezetre vonatkozó felfüggesztő intézkedését pedig 1909 áprilisában visszavonta.

A választójogért és az egyesülési és gyülekezési jog védelmében 1909 elején is több gyűlésre került sor, azonban 1908 őszének harcos tüntetései nem ismétlődtek meg. A megtorpanás két tényezőre vezethető vissza. Az egyik bizonyára abban keresendő, hogy a kormány — óvakodva a helyzet kiélezésétől — eltekintett az ipari proletariátus szakszervezetei elleni általános támadástól. Sőt, 1909 első hónapjaiban több korlátozó rendelkezést is visszavont. A megtorpanás másik oka a hatóságoknak az utcai tüntetések elleni említett erélyes rendszabályaiban kereshető, amelyek világossá tették, hogy a lövöldözésekkel járó demonstrációk haladéktalanul a karhatalom brutális bevetését vonják maguk után.

1909 tavaszán csak kisebb népgyűlések, tüntetések követték egymást, főleg a fővárosban. Júniusban a szociáldemokrata párt nagyobb akciót kezdeményezett a függetlenségi párt diszkreditálására. Az akcióra az adott okot, hogy a függetlenségi párt június 6-án Budapesten országos gyűlést hívott össze az önálló nemzeti bank ügyében. Az ebből az alkalomból kiadott szociáldemokrata röpirat hangoztatja, hogy a pártnak elvileg nincs kifogása az önálló bank ellen, de elsődleges feladatnak a választójogi reform megvalósítását tartja. A továbbiakban 1905-ös politikájának megismétlésével fenyegette meg a koalíciót. Ez az álláspont összhangban állt az előző évi bécsi birodalmi szociáldemokrata értekezlet irányvonalával, amelyben — amint láttuk — a „függetlenség" hangoztatása a korona iránti illúziókkal vegyült.

Ezeknek az illúzióknak az ereje az 1909. áprilisi pártkongresszuson is megmutatkozott. A pártvezetőséget rendszeresen bíráló Vágó Béla például így beszélt: „Én a magyar feudalizmustól nem várok semmit, még a magyar proletárságtól sem várok mindent, hanem igenis sokat várok Ausztriától, annak proletárságától, sőt magától az osztrák császártól."[4] A kongresszus egyébként megállapította, hogy mivel a kormány vállalt kötelezettségeit nem hajlandó teljesíteni, „követeli a kormány azonnali távozását és a királyi szó megerősítésével létrejött paktum azonnali becsületes végrehajtását egy olyan kormány alakításával, amelynek legelső

[4] A magyarországi szocialisztikus munkásmozgalmak az 1909. évben. Bp. 1910. 239.

és egyedüli feladata az általános, egyenlő és titkos választójog törvénybe iktatása legyen".[5] Sápadt határozat volt ez, még az előző évek hasonló deklarációihoz mérve is: nem állt mögötte sem egy fellendülőben levő mozgalom ereje, sem a megvalósítás forradalmi szándéka. A szociáldemokrata párt demokratikus reformpolitikájának addigi taktikája 1909-ben — éppen a koalíció felbomlásának időszakában — mélypontra süllyedt.

1909 a sztrájkmozgalom, a munkabeszüntetések hanyatlásának igazi periódusa az előző három évhez képest. A szakszervezetek fejlődése 1909-ben állt meg az országos és helyi egyletek egészét tekintve. A pártkollektívák működése lelassult. Visszahanyatlott a földmunkásszövetség tevékenysége is; de a szocialisták aktivitása az agrárproletariátus körében korántsem csökkent úgy, mint az eddigi kutatás feltételezte. 1908—1909-ben újabb rekordot ért el a közigazgatási—bírói üldözés. A kényesebb büntetések egy része 1909 végére maradt. Az ipari munkásság átmeneti erőcsökkenését kihasználva, a koalíció 1909-ben több kísérletet tett tömegbázisának a nacionalizmus és a klerikalizmus segítségével történő kiszélesítésére. Anélkül, hogy ezen a téren meg tudta volna fordítani a számára kedvezőtlen fejlődési tendenciát, főleg vidéken, az agrárproletár mozgalmak körében sikert is felmutathatott.

KÍSÉRLETEK A HATALOM BIZTOSÍTÁSÁRA 1908—1909 FORDULÓJÁN

A kormány tagjai az annexiós válság idején állhatatosan keresték helyzetük politikai megszilárdításának módjait. 1908 végén, a háborús párt felülkerekedésének heteiben megújították a katonai követeléseket, amelyeket ezúttal a hadügyminiszter nem mert azonnal visszautasítani. Tisza is támogatta a magyar vezényszóra és jelvényhasználatra vonatkozó nagyon szerény kívánságok benyújtását. A háborús veszély elmúltával, 1908 decemberét követően azonban a katonai követelések esélytelenné váltak. A hatalombiztosító kísérletek másik ága az Alkotmánypárt és a függetlenségi párt összeolvadásának tervéhez fűződött. Negyvennyolc

[5] A Magyarországi Szociáldemokrata Párt XVI. pártgyűlésének jegyzőkönyve. Bp. 1909. 77.

és hatvanhét, amelyért eddig küzdöttünk, nem érdemes arra, hogy politikánk alapja legyen — írta Barabás Béla. Andrássy még 1909 januárjában is időszerűnek látta és szorgalmazta a fúziót. A háborús válság enyhülésével elsősorban az uralkodó vágta el a hatvanhetesek „hibridizálásának" útját. A fúziós közeledést a szakítás irányvonala váltotta fel a koalícióban. A hatvanhetesek felhígulása helyett a hatvanhetesek érintetlenebb szárnyának előretörése került napirendre. A harmadik próbálkozás a gazdaságpolitikához fűződött. A kormány az ellenzéknek az önálló bank érdekében ekkor erősödő mozgalmát kivédeni és felhasználni igyekezve, saját bankengedményes platformját kereste.

1908 végén—1909 elején politikai földcsuszamlás következett be a függetlenségi pártban, bomlása meggyorsult, ami végül is az egész koalíció szétéséséhez vezetett. A kormányt 1908 végén egymás után érték a csapások. Polónyi Géza nyilvánosságra hozta a koalíció és a bécsi udvar 1906 áprilisában megkötött „paktumának" kétségbevonhatatlan hitelű szövegét. Ő, mint a paktum egyik létrehozója, véget vetett a paktum körül felburjánzott találgatásoknak. 1908 decemberében a balpárt határozati javaslata arra kívánta felszólítani a kormányt, hogy nyújtson be törvényjavaslatot az önálló nemzeti bankról és gondoskodjék arról, hogy azt 1911. január 1-re valóban fel is állítsák. E kezdeményezés döntő lökést adott a függetlenségi párton belüli ellenzéki csoport kikristályosodásához. A következő napon Justh Gyula a koalíciós parlament történetében először foglalt el nyíltan ellenzéki álláspontot: a nemzeti bankból nem engedünk — mondotta. A párt jelentős része — Justhtal az élen — arra az álláspontra helyezkedett, hogy az önálló bank megteremtését határidőhöz kössék. Justh támogatta Holló Lajos csoportját. Az ellenzék az önálló bank jelszavában remélte megtalálni azt a célt, amely alkalmasnak látszott arra, hogy a pártvezetéssel szemben egyesítse a függetlenségi ellenzéket és a nemzeti közvéleményt.

A bankkérdés néhány hét alatt polarizálni kezdte az egész pártot. Két csoport alakult ki: az ún. bankcsoport, Justh Gyula vezetésével és az önálló bankot ellenzők csoportja, élén Kossuth Ferenccel és Apponyival. A bankcsoport fellépésének nagy visszhangja támadt a függetlenségi párt képviselői és hívei körében. Justh 1909 elején országszerte népszerű ember lett. E siker titka elsősorban nem az önálló bank követelésének fontosságában rejlett, hanem a nemzeti ellenzékiség újjászületésének tényé-

ben. Justh sikerét a parlamenti ellenzéknél éppen az fokozta, hogy ő távolabbról ekkor lépett feléjük. Nyílt bankpártiságának frisseségében rejlett a szenzáció. Justh a függetlenségi párt egyik legösszetettebb alkatú politikusa volt. 1908 decemberében, 1909 januárjában még nem a választójogi reform, hanem a bankengedményes politika állt programjának középpontjában.

A bankcsoport ellenzéki küzdelme során a steril közjogi igényektől fokozatosan eljutott az általuk „általános választói jognak" nevezett széles körű reform követeléséig. Justh ez idő tájt tanúsított következetlenségére mutat, hogy amíg 1909 elején a függetlenségi pártkörben hitet tett az általános, titkos és egyenlő választói jog mellett, az Andrássyval folytatott magánbeszélgetésében felajánlotta, hogy az önálló bank megvalósítása fejében kész elfogadni a plurális választói jog javaslatát, sőt lemond a perszonáluniójáról, és nem támaszt semmiféle új közjogi követelést. 1909 Justh és a bankcsoport ingadozásainak, visszahanyatlásokkal teli, lassú haladásának az esztendeje. Az önálló bankért indult mozgalom mögött a középbirtok egy része, a takarékpénztárak és a kereskedők egy csoportja, ipari tőkések és kisiparosok meghatározott rétegei álltak. A bankmozgalom azonban régi kereteihez képest szűkebb mederben tudott csak kibontakozni. Olcsó hitelért folyamodva az érdekképviseletek egy része a bankmozgalommal többé-kevésbé határos jelszavakat hangoztatott, de a nagybirtokos—nagytőkés érdekképviseletek többsége határozottan az önálló bank mozgalma ellen fordult. A bankvita idején különösen a bank-érdekképviseleti csúcsok maradtak egyetlen táborban, a közös bank mellett kiálló Kornfeld Zsigmond, a Magyar Általános Hitelbank elnöke körében. Magában az önálló bankot követelők soraiban is bizonytalánkodások egész sora tapasztalható. Gyakori, hogy önálló bankot hirdettek, de ezen csak kartellbankot értettek. A közös bank védelmezőinek tábora éppen 1908—1909-ben szélesedett, így a két banktábor közti arányok 1905-höz viszonyítva erősen eltolódtak a bankmozgalom rovására. Az utóbbi elég erős volt arra, hogy országos jelentőségű, népszerű politikai-gazdasági akciót bontakoztasson ki, de ahhoz már gyengének bizonyult, hogy a mozgalom szűkülő bázisát megfordítsa vagy programját a kormánnyal szemben győzelemre vigye. A koalíciós kormány 1908—1909-ben nem az önálló bank irányzatának reprezentánsaként, hanem az ellene folyó harc szervezőjeként szerepelt.

Kossuth Ferenc a bankkérdés kezelését alárendelte az ellenzék leszerelésének. Külső megnyilatkozásaiban a bankkövetelés alkalmankénti taktikai jellegű felkarolásával igyekezett megbénítani az ellenzéket. A frakciók küzdelmében nem centrista álláspontot foglalt el, hanem tudatos megtévesztő politikát folytatott a jobbszárny javára, következésképpen lelki válságára sem találhatók adatok. A politikai küzdelem a kormány és a balpárt között Justh megnyeréséért folyt. Justh 1909. januári tárgyalásai Andrássyval, Wekerlével, januári egyezkedési kísérlete Ferenc Józseffel, Kossuth Ferenccel szembeni lojalitása 1909 tavaszán rendszeresen kihívta a szocialisták és a balpártiak bírálatát. Justh első nagy fordulata az volt, hogy ettől az állásponttól 1909 őszéig eljutott a Kossuth Ferenccel való nyílt szakításig. Kossuth 1908 novemberében Leo Biliński, az Osztrák—Magyar Bank kormányzója előtt bizalmas magánvéleményként kijelentette, hogy nem kívánja a bank különválását. Az 1908. december 20-i minisztertanácson megkísérelte rávenni a minisztereket, hogy a párt- és kormányválság elkerülése érdekében formálisan támogassák az önálló bank követelését. A kormány, látva a növekvő ellenzéki áramlatot, kompromisszumos megoldással kísérletezett: 1908 végén Andrássy javaslatára a szabadelvű párt egy régi megoldási ötletét, a bankközösséget gyakorlatilag megőrző kartellbankot tette meg saját álláspontjának.

A kartellbank tervezete az Osztrák—Magyar Bank nevét Ausztria és Magyarország Bankja névre kívánta változtatni, s a közös cégen belül két, egymással kartellviszonyban levő pénzintézetet akart kialakítani. E bonyolult felépítésű bank terve messze elmaradt a valóban önálló bank követelményei mögött. A kartellbank tervét a kormány 1909 februárjában fogadta el. A kormány javaslatát Kossuth saját memorandumával is támogatta. Ferenc József február végén bocsátotta maga elé Kossuthot. Nem adott határozott választ, de sejtette, hogy nem zárkózik el feltétlenül a terv elől. A hatvanhetes miniszteretnek azonban nyíltan megmondta véleményét a kartellbankról: „Csodálatos dolog, hogy az urak komédiát játsszanak."[6] A hivatalos királyi válasz ennek ellenére váratott magára, amit Kossuth jó jelnek vett. 1909 eleje volt az egyetlen időszak, amikor

[6] OL Andrássy család levéltára. Ifj. Andrássy Gyula iratai. Andrássy-napló. 1909. január 20.

még a trónörökös felől is lágyabb hangú üzenetek szálltak. Bécs látszólagos engedékenységét elsősorban az annexiós válság éleződése magyarázza.

Az annexiós krízis eseményei és a várakozás hónapjai a bankcsoportot balra tolták. Justh márciusban azt hangoztatta, hogy a bankprovizóriumba semmi szín alatt sem egyezik bele, és ha a kormányban egyedül maradna is, ellenzékbe menne. Holló Lajos ugyanakkor a parlamenti összetűzésekre utalva kijelentette: „Ma temettük a koalíciót."[7] A koalíció temetése azonban mégsem jelentette a kormánnyal való határozott szembefordulást a bankcsoportnál. Április elején a Magyarország még azt írta, hogy Justh-csoport nem létezik, „hiszen Justh Gyula teljes lojalitással hangsúlyozta minden alkalommal, hogy vezérül Kossuth Ferencet ismeri el és teljes bizalommal van iránta".[8] A szocialisták joggal bírálták Justhot a választójogi reform elhanyagolásáért, szociális programjának hiányaiért. Ugyanakkor Justh-bírálatuk néha a közös bank bizonyos mentegetésébe tévedt, és túlzottan háttérben hagyták Kossuth Ferenc hivatalos irányzatának kritikáját. Differenciálniuk kellett volna Holló és Justh között; az előbbi hosszú hónapokig mérsékeltebb politikája miatt mintegy Justh elé állt a bankmozgalomban. Szabó István gazdamozgalma 1909 tavaszán Kossuth Ferencet támogatta a párton belüli politikai küzdelemben, a bankkérdésben. Az annexiós válság lezárulása után az uralkodó végleg visszautasította a katonai követeléseket és a kartellbank tervezetét, s ezzel elzárta az utat a koalíciós kormány jelentősebb hatalombiztosító kísérletei előtt. A kormányt áprilisban lemondásra kényszerítő nézeteltérés a bank ügyében lényegesebb volt a király és a kormány, mint a kormány tagjai között.

Az uralkodóval tárgyaló és a magyarországi nemzetiségeknek kisebb engedményeket ígérő Justh 1909 elején népszerű lett a nemzetiségi pártokban. A bankmozgalom tábora ellenségesen fogadta Justh nemzetiségpolitikai megélénkülését. Részben ezért, részben pedig az uralkodóval folytatott tárgyalások szünetelése miatt Justh és a nemzetiségi pártok közeledése 1909 derekán abbamaradt, az előző időszak azonban hagyományt teremtett, segített abban, hogy Justh programjában utóbb az általános választói jog kerüljön előtérbe.

[7] Tüntetés az önálló bank mellett. *Magyarország*, 1909. április 1.
[8] A politikai helyzet. Uo. 1909. április 2.

AZ URALKODÓ OSZTÁLYOK ÚJ GAZDASÁGPOLITIKAI GYŰJTŐPONTJÁNAK LÉTREJÖTTE

A koalíciós kormány utolsó, 1908—1909. évi törvényjavaslatainak, törvényeinek a sorsa a koalíciós gazdasági érdekkörök egymás ellen fordulását és a kormánnyal folytatott vitájuk éleződését szemlélteti. Mivel ezek a néptömegek életfeltételeit is érintették, kidolgozásuk a messzebb terjedő koalíciós reformigények cáfolatául is szolgált. Több ipari jellegű törvény után a pozícióit megszilárdító nagybirtok 1908-tól a magyar törvényhozás különös agrárius színezetű szakaszát nyitotta meg. A szeszadótörvény az ipari szeszgyárak háttérbe szorításával; a bortörvény a kereskedők büntetésével; a birtokrendezési és tagosítási törvény, valamint az állattenyésztés fejlesztéséről szóló törvény a földbirtokosok privilegizálásával hívta ki maga ellen a városi tőke haragját. 1908 eme törvényeit a főváros fejlesztéséről szóló törvény nem volt képes megfelelő módon ellensúlyozni, noha a kormány törekedett erre az ellensúlyozásra, s így álláspontja, gazdaságpolitikai irányvonala nem azonosítható egyszerűen az OMGE irányvonalával. A latifundiumok munkásigényeinek megfelelő kivándorlási törvény, amelyet az 1908. végi, 1909. eleji háborús válság miatt nyújtottak be ekkor, főleg látványos kudarcával járult hozzá a koalíciós érdekkörök bomlásához.

A telepítési törvény ügyét a kormány csak azután kezdte szorgalmazni, miután kiderült: nem kell messzebbmenő parcellázási földreformtervvel védekeznie a népmozgalmak 1906—1907. évi nyomása ellen. 1908-ban a telepítés ügye a parcellázás elé került, bár azzal összekapcsolódott. A falu bajainak orvosszerét ettől kezdve a földesurak kevésbé a birtokuk környékén, inkább a távoli területek benépesítésében keresték. Az 1909 márciusában beterjesztett javaslat az 1903. évi tervezet nyomdokain haladt, de attól a telepítés gazdagparaszti—középbirtokosi elsődlegességének hangsúlyozásában és a földbirtokok kidolgozottabb érdekvédelmében különbözött, továbbá nagyobb segélyösszeget — 120 millió koronás fedezetet — feltételezett. A telepítési akció 1908—1909-ben különféle kölcsönök igénybevételével fel is újult, elfogadott törvény nélkül. Ezzel a hullámmal nagyobb arányú telepítési kísérlet bontakozott ki, mint korábban az érvényes telepítési törvény alapján. A telepítési javaslatot helyeslő kormánypárti kommentárok átsiklottak az adás-vételt

jelentő parcellázáson, sőt a telepítésnél is a középbirtokra figyeltek, helyesen értelmezve Darányi szándékait. A szociáldemokrata párt, a parasztpárt és a polgári radikálisok elutasították a „paraszthitbizományok" tervezetét.

A telepítési törvényjavaslat végül is az agráriusok saját körébe vitte el a vitát, a nagybirtokosok kebelében támasztva nagy ellentéteket. Ez az OMGE-n belüli politikai földcsuszamlás egyik okává vált. 1908-ban Dessewffy Aurél a Zselénszky által vezetett, s a régi szabadelvűekhez húzó ultraagráriusok támadásainak hatása alatt lemondásra kényszerült. Az 1909. februári OMGE tisztújítás a parlamenti politika középpontjába került. Dessewffy a függetlenségi pártiakkal megegyezve rokonát, Károlyi Mihályt jelöltette Zselénszkyvel szemben az elnökségre. Károlyi önként visszalépett az idősebb Zselénszkyvel szemben, de végül vállalta a jelöltetést. Politikailag tekintve: a Károlyi—Dessewffy-csoport által képviselt alkotmánypárti, néppárti és hivatalos függetlenségi párti vezetés ütközött meg ebben a választásban a Zselénszky-csoport által képviselt régi szabadelvűekkel és a már hozzájuk átálló koalíciósokkal. Zselénszky csaknem a szavazatok felét szerezte meg: „fényesen" bukott, ösztönözve a régi szabadelvűek szervezkedését. Károlyi győzelme megmentette az OMGE vezetésének Darányi-féle irányvonalát, de az OMGE jórészt meghasonlott önmagával, ami rendkívüli jelenség volt. A függetlenségi párti Károlyi Mihály igyekezett megmenteni a koalíciós kormányt, helytelenítette a bankmozgalom eljárását. Károlyi tehát nem ellenzéki politikusként, s nem saját pártja ellenzékén kezdte országos jelentőségű érdekképviseleti—politikai szereplését. Az OMGE-elnökség kedvezőtlenül befolyásolta politikai fejlődését. 1909 végén—1910 elején politikailag elszigetelődött. Formálisan egyik újabb függetlenségi párthoz sem csatlakozott. OMGE-fogsága csak a Khuen-Héderváry-kormány megalakulása után oldódott fel. A koalíció gazdaságpolitikai ellentétei az agrárius berkekben is korszaklezáró módon bontakoztak ki. A nagybirtokosok tömegesen megindultak az alakuló új Tisza-párt felé.

A nagyszabású ipartörvényjavaslat főleg a nagyiparral szemben féltékeny kisiparosságot taszította távolabb a koalíciótól. A tervezetet az érdekképviseletek közül csak az OMGE támogatta. Még a fővárosi kereskedelmi kamara is ósdinak tartotta a javaslat némely munkásügyi rendelkezését.

Wekerle adótörvényei az egyenes adók átalakítására tettek kísérletet a koalícióban képviselt agrárius és finánctőkés körök kompromisszumtörekvése alapján. A földadó kivetésének alapjául továbbra is az elavult, a nagybirtok igazi jövedelmét teljesen ki nem mutató régi kataszteri rendszer, az ún. kataszteri tiszta jövedelem szolgált volna. A törvény ugyan „kiigazítani" rendelte ezt a rendszert, de a kiigazítások az eleve hibás felvételekre, a művelési ágban bekövetkezett változásokra, egyes kirívó aránytalanságokra vonatkoztak, és érintetlenül hagyták magát a rendszert. A földtulajdonosok adóztatásánál szemfényvesztésül szolgált a másodrendű szerepet játszó jövedelemadó-törvény azon rendelkezése, hogy a földtulajdonosokat a tényleges jövedelem szerint adóztatja, mivel ellensúlyozásképpen lejjebb szállította a földtulajdonosokra korábban is kivetett jövedelmi pótadó kulcsát, valamint a földadó kulcsát. Végeredményben a kormány tervei szerint a nagybirtokosokat terhelő adók összege nem emelkedett volna. Igaz, Wekerle csökkentette az ipar és a kereskedelem adóját, de ezzel a csökkentéssel — különös tekintettel a fogyasztási jellegű adók kilátásba helyezett emelésére — a nagytőke elégedetlen volt. Az adóreform szociális morzsái: a 800 koronán alul keresők adómentes létminimuma, a napszámosok és a háziipar adómentessége, a családtagok adójának eltörlése a korábbiakhoz képest valamelyes javulást hoztak, de nem elégítették ki a munkásosztályt és a parasztságot: a törvény más paragrafusai pedig továbbra is aránytalanul adóztatták a dolgozó osztályokat.

A Wekerle-féle törvényeket — a több éves előkészületi időszak, a későbbi módosítások miatt — a világháborúig eredeti alakjukban nem ültették át az életbe. Wekerle hét adótörvénye valóságos társadalmi mozgalmat hívott ki maga ellen a kereskedelmi és az ipari tőke meghatározott köreiben. Élére Glückstahl Samu, az OMKE ügyésze állt, aki mögött már közvetlenül Tisza gazdaságpolitikai szakértője, Hieronymi Károly irányította az akciót. Az 1908—1909-ben felívelő adóügyi tiltakozó mozgalom a Holló-csoportra, sőt a balpártra is bizonyos hatást tudott gyakorolni. Holló a bankárok és a kereskedők szigorú büntetése ellen szállt síkra, illetve a földadó leszállítását kérte. Előbbiért a polgárságnál, utóbbiért a földbirtokosoknál kapott tapsot. Főleg a kereskedők és az ipari tőkések tiltakozó mozgalmánál figyelhető meg, hogy Tisza emberei közvetlen politikai tőkévé alakították át a különféle érdekkép-

viseletek elégedetlenségét, miközben nem fukarkodtak a koalíció gazdaságpolitikájának tett engedményekkel és megalapozatlan ígéretekkel sem. A munkapártot először az „iparosok és kereskedők pártja" néven akarták — 1909-ben — megalakítani. A koalíció gazdasági érdekcsoportjai között tehát nemcsak dekoncentráció, hanem egyidejűleg egy új politikai színezetű és módosult gazdaságpolitikai platformú koncentráció is végbement az utolsó törvények vitái során. Míg a koalíció kollektív gazdasági programja főleg az agráriusoknak kedvező gazdasági kiegyezés megkötése, az agrárvámokkal összefüggő külkereskedelmi szerződések minél előnyösebb biztosítása és a gazdatámogatás volt, a felködlő munkapárti korszak gazdaságpolitikai gyűjtőpontja a közös vámterület maximális kihasználási törekvésében találkozó finánctőkés antiagrárizmus és — más oldalról — az ultraagrárizmus volt, amelyek egy ideig járulékos elemként csaknem kivétel nélkül átvették a koalíció összes kispolgári és népszédítő gazdasági jelszavát: a demokratikus adóreformot, a jobb ipartörvényt, a hatásosabb telepítést, a balkáni szerződések végleges rendezését. Csak később derült ki, hogy Tisza jórészt meglovagolta a városi tőke, a kisiparosság és a földbirtokos ultrák elégedetlenségét. A munkapárt nem adott demokratikus adóreformot, jobb ipartörvényt, a telepítést és a parcellázást pedig jelentéktelenné zsugorította.

KÜLKERESKEDELMI SZERZŐDÉSEK 1907—1909

A közös kormányzat kezdeményezésére a szerb vámháború ügyét hamarabb kellett rendezni, mintsem a magyar koalíció feltételezte. A közös külügyminisztérium természetesen csak pontosan megjelölt feltételek, ipari-kereskedelmi igények alapján volt hajlandó valamilyen mértékben elsimítani a konfliktust. A magyar agráriusok, miután nem tudták útját állni a rendezésnek, arra összpontosították erőfeszítéseiket, hogy a Szerbiával létrejövő megállapodások minél szigorúbban védelmezzék érdekeiket. A feladat kettős volt: elfogadtatni Szerbiával az új agrárvámokat és szorosan korlátozni az állatbehozatalt. 1907-ben a magyar kormány határozta meg az állatforgalom kívánatosnak tartott kontingensének első számsorát. Az 1908 márciusában létrejött provizóriumban a szerb állam elismerte a Monarchia felemelt agrárvámjait, ezzel

szemben ideiglenes szabályozással megkapta a behozatal jogát. A közeledő annexió meggyorsította a provizórium létrehozását. A későbbi háborús válság azonban inkább az ellenkező irányban hatott: gátolta a végleges szerződés megkötését. 1909 márciusa egyik, de nem a legjelentősebb csúcspontjává vált a szűkebb keretek között folytatódó vámháborúnak.

1909 áprilisától a kapcsolatok rövid időre visszazökkentek a provizórium előtti tárgyalásos szintre. A koalíciós kormány „erős" minisztereinek kollektív elszámítása volt azután, hogy a végleges szerb szerződés halogatására építették terveiket, a közös és az osztrák kormányénál ridegebb vámpolitika alapján. Ebben Kossuth Ferenc is messzire ment: az agráriusok és a városi tőkések éleződő vitájában a kereskedelmi miniszter az agráriusok vámpolitikai platformjára helyezkedett. A tétlenkedő, kiváró kormánnyal szemben a külkereskedelmi szerződések véglegesítésében érdekelt körök a régi szabadelvűek vámpolitikai aktivitást sürgető Khuen-Héderváry-féle szárnya felé fordultak.

A teljes, illetve részleges határzár Ausztriában nagyobb piacot teremtett a magyarországi mezőgazdasági jellegű árucikkeknek. Magyarországon és Ausztriában egyaránt fokozódott a magyarországi állatállomány igénybevétele. A tetézett vámok egyik hatásiránya a nagybirtok megnyugtatása, elkényelmesítése; a másik azonban a termelés ösztönzése volt. A magasabb árak a néptömegeket sújtották. Főleg az annexiós válság tette időszerűvé, hogy az előkészület alatt álló román szerződést gyorsabban, akár a szerb szerződés rovására is tető alá hozzák. Ekkor azonban a román kormány kezdte halogatni a szerződés megkötését, még jobb feltételekben reménykedve. Gyakorlatilag a szerb szerződésnek román szerződésre történő kicseréléséről tárgyaltak a válság napjaiban. A közös kormányzat bizonyos nyomása alatt a magyar kormány váratlanul nagy román állatbehozatali kontingenshez járult hozzá, amely alig hagyott helyet a szerb szerződésnek. Így jött létre az 1909. áprilisi végleges szerződés Romániával, a szerb szerződés lezárása előtt. Még a koalíció idején elkészült a román szerződés törvényjavaslata. A Khuen-Héderváry-kormány, amely később a külkereskedelmi szerződések teljes lezárásának jelszavával lépett fel, ezen a téren is magához ragadta a kezdeményezést, tekintélyesebb keretszámok alapján véglegesítette a szerb szerződést, majd pedig a volt koalíciós poli-

tikusokkal elfogadtatta saját, hatalmas tételeket tartalmazó román szerződésüket, amivel a kormány úgy lépte túl valamivel az eredetileg tervezett összkontingenst, hogy a koalíciósok inkább csak magukat vádolhatták. Ha a koalíció nem rendezte is el mindenben a szerződések ügyét, az alapjukat még ő rakta le.

A HÁBORÚS VESZÉLY ÉS A MAGYARORSZÁGI POLITIKA 1909-BEN

A Monarchia hosszabb idő óta 1908-ban került először közel az európai háborúhoz. Magyarországon az erősebb fegyverkezés ebben az évben kezdődött. A háborús feszültség meghatározott területeken átmenetileg javította a két kormány kapcsolatát. A közeledés elemei az első világháború alatti eltolódásokra emlékeztetnek. A koalíciós kormány példaszerűen ügyelt a háborús előkészületekre és ezért az osztrákkal összehasonlítva is elnyerte az uralkodó dicséretét. A régi szabadelvűek ezen a téren felzárkóztak a Wekerle-kabinet mögé. A háborús válság nyugtalanságot idézett elő a lakosságban, amely a takarékpénztárak betétállományát is érintette. Az ellenséggel együttérző Gyóni Géza, a lázadó Reinitz és Ady, az antimilitarista falfestések, a röplapok és plakátok, a szocialisták tömegharca; a másik táborban pedig a kormány szolgálatkészsége, a függetlenségi párt Apáthy István nyilatkozatában is kifejezésre jutó, Mária Terézia-korian díszletezett felkínálkozása, egy történelmi pillanatra kísértetiesen vetette előre az első világháború hangulatát, sőt személyes hadállásait. Andrássy már-már saját politikájának harapófogójába került. Közjogi elmélet és politikai gyakorlat ritkán bogozódott úgy össze Andrássy magatartásában, mint 1909 márciusában, a háborús állapotokról szóló kivételes törvény ügyében. A tervezetet a kormány a háborús veszély miatt elvileg határozottan támogatta, de gyakorlati rendelkezéseit jogilag, az alkotmánybiztosítékok szempontjából sérelmesnek találta. A válság lezárultával az uralkodó helyeztette irattárba a tervezetet, hogy a háborús veszélyre hivatkozva majd alkalmasabb időben erőszakolja ki az alkotmánybiztosítékok visszavonását. Ezután már nem a béke nyugalma, hanem egy mérsékeltebb, de állandósult háborús veszélyérzet periódusa következett.

1909-ben a nemzetiségi politika több ponton erőteljesebben alárendelődött a külpolitikának. Az 1908-ban indított zágrábi hazaárulási per — amint erről alább még részletesebben szó lesz — az annexiós válság tipikus jelensége volt. Ez idő tájt a jelentősebb perek a háborús feszültségből bújtak ki. 1909 áprilisától a kormány ráérős lett a zágrábi ügyben, bár azt kénytelen volt még magával cipelni. Az osztrák polgári történetírás indokolatlanul hárította a zágrábi per felelősségét kizárólag a magyar kormányra; ugyanakkor történetírásunkban napjainkig is felbukkan az a helytelen tétel, hogy a perről egyedül a közös kormányzat tehetett. Valójában a két kabinet együttműködve, egyetértően járt el a per megindításában, részben lefolytatásában. A két mentegetőző kormány csak az annexiós válság után kezdte egymást vádolni a perek miatt. A kormányok — egyáltalán nem drámai — nézeteltéréséhez hozzájárult, hogy a következő konstrukciós perben, a Friedjung-perben, a magyar függetlenségi pártot is támadás érte. Khuen-Héderváry nak, akinek keze benne volt a „horvát paragrafusban" és Rauch bán abszolutisztikus hatalmának kialakításában, paradox módon kapóra jött a perek csődtömege. Mint frissen kinevezett miniszterelnök, váratlanul a délszlávok javára tehetett — az uralkodó hozzájárulásával — igazságot. A koalíciós kormány horvátellenes politikáját is szigorította, de a háborús veszély miatt ügyelt arra, hogy ne menjen túlságosan messze a horvátok megbotránkoztatásában. Gyakorlatában szokatlan volt, hogy fékezőleg szólt bele a horvát—szlovén akciók iskolaügyi tevékenységébe. 1909 második felében vált ismét „bátrabbá" a kabinet horvát politikája. A válság idején a magyar kormányénál körültekintőbb volt a közös kormányzat — s az osztrák minisztérium — horvát politikája.

A háborús veszély szélesítette a szlovák politika kapcsolatainak körét, s a cseh mágnes segítségével közelebb vitte azt az ausztriai politikai élethez. A Román Nemzeti Párt a Monarchiához való puszta ragaszkodás fejében is különféle feltételeket követelt. Az 1906—1907-ben elsőrangú szerepet játszó szlovák kérdés hosszú évekre kikerült a kormány érdeklődésének középpontjából, hogy helyébe — a magyarországi nemzetiségek közül — a román tárgyalások hosszú sora kerüljön.

A koalíciót és a függetlenségi párt vezető csoportját a válság militaristább hangulatúvá tette. A feszültség hónapjaiban a kivételes állapotokról szóló törvény és más ügyek dolgában súrlódások is támadtak az ud-

varral. Ferenc József a válság tanulságai alapján még világosabban felismerte, hogy az esetleges világkonfliktus szempontjából a szabadelvű párti garnitúrát előnyben kell részesítenie a koalícióval szemben.

AZ ÚJ KORMÁNYALAKÍTÁSI KÍSÉRLETEK ELSŐ SZAKASZA, 1909. ÁPRILIS–JÚNIUS

A válság lezárulása után más szelek kezdtek fújni a Burg és Ferenc Ferdinánd felől. A szerb kormány kielégítő válasza „nagy politikai siker volt. Mámoros is lett tőle Bécs. A Ballplatz-cal azóta nem lehetett beszélni, ott egyszerre mindenkiből kis Bismarck lett"[9] — írta emlékezéseiben Szterényi József. Április 24-én Ferenc József megtagadta a kartellbank tervezetének engedélyezését. Döntését egyrészt katonai, külpolitikai meggondolásokkal, másrészt pedig gazdasági okokkal indokolta: „Hogyha széles körök kívánják is a külön bankot, kétségtelen, hogy az elsősorban és legközvetlenebbül érdekelt gazdasági körök a közös bank fenntartását kívánják."[10] A király tagadó válasza alapjaiban rendítette meg a koalíciós kormányt. A kormány — amely már kevésbé támaszkodhatott a tömegekre, alig számíthatott a parlamentre — végül elvesztette az uralkodót s vele együtt a szociáldemokraták által „kartellkertelésnek" csúfolt kibontakozási javaslatot; az április 25-i minisztertanácson elhatározta, hogy beadja lemondását.

A koalíció állandó krízise után 1909 áprilisában kezdődött meg végtusájának gyorsuló korszaka. Az átfogó kormányzati válság új jegyei: az Alkotmánypárt kegyvesztése az udvarnál, a kabinetkérdés felmerülése a gyakorlatban, az udvar lépései az ószabadelvűek elsődleges kormányra juttatására, egy új, általuk vezetett koalíció megalakításának kísérlete, a függetlenségi párt belső meghasonlásának felszínre kerülése, eltolódások a koalíció hangulatában az ószabadelvűek, illetve Justh javára. A koalíciós kormány végtusája korántsem egyszerűsíthető le a függetlenségi párt belső problémáira. A folyamatban legalábbis egyenrangú elem a hatvanhetes irányzatok koncentrációtörekvése. 1909 áprilisában a koalíció

[9] Szterényi József, Régmúlt idők emlékei. Bp. 1925. 55–56.
[10] OL Kabinettsarchiv. Geheimakten. Daruváry-hagyaték. Karton 27.

nem annyira lemondott, mint inkább az uralkodó lemondatta, hosszas várakoztatás után visszautasítva minden engedményigényét. Az április 25-i lemondást közvetlenül nem előzte meg a bankcsoport demonstrációja, ami azt kiválthatta volna. Ferenc József azonban egyelőre hivatalukban hagyta a minisztereket, hogy az átmenet ideje alatt fő célját, a hatvanhetesek tömörítését elérje. A kormány lemondatása és a bankcsoport körének szélesülése között szoros az összefüggés. A függetlenségi párt radikalizálódása nem a párt országos erőinek gyarapodásából következett — mint 1903—1905-ben —; fordítva: a pozícióvesztés által kiváltott elkeseredésből. A bankcsoport 1909 áprilisáig a párton belül még nem volt többségben. Fokozottabban májusban erősödött meg, kezdetben inkább Holló, mint Justh neve alatt. 1909. június elején rajzolódott ki a bankcsoport „többségveszélye" a képviselők között, hogy június végére a képviselői klub többségét valóban magával ragadja. Kossuth ekkor sem foglalt el közbülső helyet Justh és Apponyi között a pártban, hanem a bankmozgalom elleni küzdelem élén állt. Az udvar a maga javára igyekezett hasznosítani a függetlenségi párt belvitáját: előbb Justhtal, majd Kossuthtal próbálkozott, mint egy új koalíciós kormány feltételezett partnerével. Justhot nemzetiségpolitikai okokból is puhították. Kossuthtól eltérően Justh vállalta a plurálisnál lényegesen szélesebb választójogi reformot, de Justh bankköveteléseit az udvar nem vállalta. A Kossuth-kombinációt a reform ügye mellett főleg az gátolta meg, hogy ő saját vezetése alatt álló kormányban reménykedett. A balpárt demokratizálódása 1909-ben előre haladt, de anyapártjával, sőt alkalmanként a kormánnyal szemben tétova volt: radikálisabb döntésért könyörgött Kossuth Ferencnél. A függetlenségi párt július eleji értekezlete még áthidalta az ellentéteket. A bankcsoportnak sajátszerű többsége alakult ki: csak a bankelkülönülés sürgetésében értettek egyet, a párt megtisztításában, az esetleges pártszakításban nem.

AZ ÚJ KORMÁNYALAKÍTÁSI KÍSÉRLETEK MÁSODIK SZAKASZA, 1909. JÚLIUS—DECEMBER

Az uralkodó ultimátumszerű válasza a júniusi tárgyalásokra és a Lukácsnak adott titkos megbízatás egy hatvanhetes többségű kormány előkészítésére új minőségi elemet vitt a politikai életbe. 1909 júliusában

a balpárt e fordulat hatására hirdette meg a köztársasági párt szükségességét és a „49-et", noha helyeselte az anyapártban beállott fegyverszünetet. Justh személye ebben a történelmi pillanatban lépett jobban az előtérbe és fedte el végleg Holló alakját. 1909 szeptemberében a bankmozgalomnak — ekkor már pontosabb kifejezéssel: a Justh-irányzatú többségnek — nagyobb szerepe volt a kormány újabb lemondatásában, mint ez év áprilisában. A szociáldemokrata párt utcai tüntetéseivel szinte maga előtt tolta a parlamenti ellenzéket. De a fővárosi szocialisták nem tudták létrehozni „a világosság koalícióját": a szeptemberi népgyűlésekre meghívott balpártiak visszautasították a részvételt. A többpárti összefogást a szocialisták kezdeményezték, ők voltak a rugalmasabbak. A visszalépni óhajtó alkotmánypárti miniszterek és Wekerle a hatvanhetes tábor irányában óhajtottak teret nyitni. Ferenc Józsefnek 1909. szeptember végén, miután már kiütötte a koalíciót a nyeregből, időelőttinek tűnt a lényegében véve hivatalnokkormány távozása, és — már csak az ellenzék nyomása miatt is — egyelőre rákényszerítette a minisztereket a maradásra.

Októberben Tisza István és az Andrássy—Wekerle—Kossuth-irányzat új koalíciós tárgyalásaira került sor, de a választójogi reform ismét problémát jelentett. Ferenc Ferdinánd még Vilmos császárt is mozgósította a kombináció meghiúsítására. Végül jórészt a párt másik szárnyát érintő tárgyalások miatt tört ki a féltékennyé vált Justh-irányzat elégedetlensége november első napjaiban. A polgári történetírás — s egy ideig a marxista is — a Justh-irányzat megmozdulását csak az egyébként fontos bankkérdéssel kapcsolta össze, mellőzve a két frakció 1909 eleje óta folyó versengését a dinasztia kegyeiért. Ami azonban Justhnál múltból maradt súlyos politikai hiba, az Kossuth Ferencnél a politika lényege volt. Ferenc Ferdinánd műhelye 1909 novemberében megenyhült Justhtal szemben.

Nincs jele annak, hogy a november eleji Justh-irányzatú megmozdulások célul tűzték volna ki a párt kettészakítását, még kevésbé, hogy a többség kívánt volna kilépni a pártból. Az erődemonstráció összefért a párt régi, kétfrakciós hagyományaival. Holló még a párt vezérének nevezte Kossuth Ferencet, Justh inkább elégedett mérleget állított fel a koalíció kormányzásáról. A „plutokrácia" elleni erős agrárius akcentusú támadás elválasztotta Justhot a nagypolgárságtól, de bí-

ráló véleményeiben már egy másik, kispolgári viszonyításrendszer is felsejlett.

Több hónapig folyó tárgyalások után azonban Ferenc József elvetette mind Justh, mind pedig Kossuth Ferenc kibontakozási tervét. A dualizmus ingatag rendszerében ekkor már veszélyesnek és jórészt szükségtelennek tartotta a csekélyebb engedményeket is. Ez után csak egy lehetőség maradt az udvar és magyar szövetségesei számára: újra a régi hatvanhetesek után kellett nézni. Amint erre utaltunk, a király 1909. július elején utasította Lukácsot, hogy a legnagyobb titokban kezdje meg egy hatvanhetes kormány előkészítését, ugyanakkor a másik kezével aláírta a régi Wekerle-kormány új kinevezését.

November elején csúcspontjára ért a függetlenségi párton belüli válság. A két frakció közötti ellentétek ekkorra szakadékká szélesedtek. Ezekben a napokban a két frakció külön programot állított össze a maga számára. November 7-én — egy és ugyanazon napon — Justh Makóra kísértette magát párthíveivel, ahol beszámolót tartott; Kossuth Ferenc pedig Budapesten hívott össze pártvacsorát. Ez alkalommal Justh mellé 115 képviselő, Kossuth mellé csupán 91 képviselő állott.

November 11-én a függetlenségi párt kettészakadása formálisan is bekövetkezett. Ezen a napon arról szavaztak, hogy a párt az önálló bank felállítását 1911. január 1-re kérje-e — amint ezt Justh kívánta — vagy pedig Kossuth álláspontjának engedve ne tűzzön ki határidőt. Kossuth leszavazásával beteljesedett a pártszakadás. Hasonló megoszlása már évekkel ezelőtt is előfordult, mégsem került sor szervezeti elkülönülésre. Ekkor azonban a Kossuth-frakció nyomban új pártot alakított, a Negyvennyolcas Függetlenségi Kossuth-pártot. A pártszakításra tehát Kossuth Ferenc szánta el magát. Amíg többsége volt, óvakodott szakítást kezdeményezni. A kisebbséggel Kossuth Ferenc lépett ki és alakított új pártot, míg a törzspárti többség Justhot tette meg hivatalos vezérének. Az anyapártban Justh szilárd híveinél jóval többen maradtak: a képviselők „helyezkedtek".

A tulajdonképpeni Justh-irányzat végleges pártbeli felülkerekedésének gátat vetett képviselői gárdájának, helyi vezetőinek társadalmi összetétele. Ebben uralkodó helyzetük volt a középbirtokos, az agrárkereskedő, a mezővárosi polgár, a kézműves és a gazdagparaszti elemeknek. Justh szűkebb irányzata tehát nem tudta maga mögött a nagybirtokosok és a

városi tőkések többségét. Ez a függetlenségi párti friss és régi burzsoázia — megrekedt kézműves és kereskedő polgárság — csak akkor lesz majd befolyásosabb a politikában, amikor a háború az uralkodó osztályok egészének hangulatát megváltoztatja.

A szociáldemokrata párt legnagyobb sikerélménye a koalíciós kormány idején a függetlenségi párt kettéválása volt. A pártvezetőség pontos jellemzést adott a függetlenségi pártban kialakult helyzetről, miközben demokratikusabb politikára serkentette a Justh-pártot. 1909 decemberében Versecen alkalmilag közös szocialista és Justh-párti népgyűlésre került sor. A szociáldemokraták távolról sem elég kritikusan elemezték a szabadelvű párt megújhodását, de az általuk irányított népmozgalomnak fontos szerepe volt Khuen-Héderváry demokratikus taktikájának kikényszerítésében.

Tisza tekintélye 1909 őszén régi hívei, sőt részben ellenfelei körében magasabbra ívelt, mint bármikor korábban. A Tisza-reneszánsz 1910—1911-es szakasza általánosabb lehetett, de a szenzáció frisseségével 1909. november—decemberi „népszerűsége" hatott. Míg 1909 elején Tisza óhajtott belépni Andrássy pártjába, ősszel már Andrássy legfőbb gondja volt, hogy Tisza előkészületben levő pártjába belépve a maga pártját átmentse. A Tisza-kormány megalakulását 1909 novemberében főleg az akadályozta meg, hogy Tisza István „manővernek" tartotta Khuen-Héderváry választójogi ajánlatát, különösen miután az uralkodóval tárgyalva megtudta, hogy Ferenc József nem helyez súlyt arra, hogy a legradikálisabb megoldást keressék.

A király november 27-én magához hívatta Tisza Istvánt és felkérte a kormány megalakítására. Tisza elvileg nem zárkózott el ilyen feladat vállalása elől, de még nem tartotta elég érettnek a helyzetet arra, hogy nyíltan átvegye a vezetést. Khuen-Héderváry a közhangulatot jobban ismerve ragaszkodott a Fejérváry-kormány módszereinek részleges felhasználásához — a rájuk való nyílt hivatkozás nélkül —, és ehhez idővel elnyerte az uralkodó engedélyét. 1909 decemberében Khuen-Héderváry már érdemi tárgyalásokat folytatott egy tiszta hatvanhetes kormány megalakításáról. Biztosította Andrássyt, hogy az általános választójog programja ellenére nem rajong az általános és egyenlő szavazati jogért és szándékában áll ígéretét esetleg idővel megváltoztatni. Andrássy azonban, aki szívesen alakított volna kormányt Tiszával, csak

támogatásáról biztosította Khuen-Héderváryt, és főleg a reformtól aggódott.

December közepén ismét Lukács László személye került előtérbe, aki igyekezett Justhot rábeszélni a régi hatvanhetesek és a Justh-csoport koalíciójának létrehozására. Justh hozzájárult volna, hogy kormányt alakítsanak két—három, a király által kinevezendő hatvanhetes miniszterrel együtt; vállalta a paktumot, Bosznia-Hercegovina annexióját és ennek következményeit is. Ellenszolgáltatásul kérte az önálló bankot és a pluralitás nélküli „általános" választójogot. A király e feltételeket most sem fogadta el. Ezt Justhnak személyesen is tudtára adta december 31-i kihallgatása alkalmával. Ami Justhot december végén Ferenc József fogadótermébe vitte, az sokkal inkább a politikai gondolkodás avultsága volt, mint Lukács megtévesztő eljárása. A szociáldemokrata párt tüntetésével és propagandájával demokratikus „fundamentumemelésre" szólította fel Justhot. A szocialisták a legjobb pillanatban, közvetlenül Justh bécsi kudarca előtt kapcsolódtak be erőteljesebben a függetlenségi politikus Odisszeájának jobbra fordításába.

Az addig legegységesebb koalíciós irányzat, a Néppárt is megbomlott 1909 és 1910 fordulóján. Vezető politikusainak egy csoportja visszafordult a régi, politikailag konzervatívabb hagyományokhoz. Az önéppárti politikusok előtérbe kerülésével kezdett kiszáradni az a kötőanyag, amellyel e párt a koalíció különböző ágazatait a közjogi sérelmi politika jegyében segített egybecementezni. Végetért a párt „Rakovszky-korszaka". Más oldalról újabb, sikeresebb kísérletet hajtott végre egy néppárti csoport a keresztényszocialista mozgalom párttá alakítására. A Justh-irányzattal együttműködő Giesswein személyében a Néppárt is önleplezőhöz jutott. Meggyengült a Néppárt többnemzetiségű jellege.

Khuen-Héderváry kormányalakítását végül jórészt az mozdította elő, hogy meg tudta szerezni magának az Andrássy—Wekerle—Kossuth-féle koalíciós irányzat támogatását, illetőleg semlegességét. A döntő napokban még a Justh-irányzat többsége sem követte a Bécsből szakítással hazaérkező Justhot, ami januárban elbizonytalanította a függetlenségi anyapárt magatartását. Az 1909 és 1910 fordulóján még létező, de az előrehaladott széttagolódás, a belső zavar és bomlás állapotában levő koalíció kormányának bukását több erő játéka határozta meg. A távozást és vele a bukást ekkor kikényszerítő fő tényező:

az udvar és a hatvanhetes kormánypárti erők változott politikai álláspontja. Ezért a kormányváltozás újabb, az 1870-es évek óta nem tapasztalt hatvanhetes koncentrációval ment végbe. A két kormányzat helycseréjét inkább csak legfelsőbb szinten jellemezte a váltógazdaság, egyébként a koalíció hatvanhetes táborának átáramlása tette lehetővé az új kormány gyors megszilárdulását. A Khuen-garnitúra 1910 közepére azért tudta betetőzni a koalíció politikai vereségét, mert az általános választójog nyilvánosságnak szánt jelszavával és egyéb ígéretekkel el tudta hitetni: az újat hozza.

XI. FEJEZET

MAGYARORSZÁG AZ ELSŐ VILÁGHÁBORÚ ELŐTTI ÉVEKBEN

1. A MUNKAPÁRTI KORMÁNYZAT ELSŐ SZAKASZA (1910—1912)

A KHUEN-HÉDERVÁRY-KORMÁNY ÉS A NEMZETI MUNKAPÁRT MEGALAKULÁSA

A koalíció megújítására irányuló kísérletek meghiúsulása után a Nemzeti Társaskör egyik vezetője, gróf Khuen-Héderváry Károly kapott megbízást kormányalakításra. Személye megfelelőnek látszott arra, hogy a hosszan elnyúló kormányválságnak zökkenőmentesen vessen véget, miközben a koalíció helyét a régi szabadelvű pártiak foglalják el. Khuen-Héderváry 1903 óta nem vett aktívan részt a magyarországi politikai életben. Az általános választójog és más engedmények ígéretével a nemzetiségi pártokat, a szociáldemokrata pártot, a polgári radikálisokat s a parasztpártokat átmenetileg sikerült részben semlegesítenie, részben a koalícióval szemben maga mögött felsorakoztatnia.

A kormány 1910. január 17-én alakult meg. Khuen-Héderváry a miniszterelnökség mellett a belügy, továbbá ideiglenesen a király személye körüli és a horvát minisztérium vezetését is vállalta. Kereskedelemügyi miniszter Hieronymi Károly, Tisza régi híve lett. A pénzügyminiszteri tárcát Lukács László, a földművelésügyit gróf Serényi Béla, a honvédelmit Hazai Samu, a vallás- és közoktatásügyit valamivel később gróf Zichy János kapta, aki korábban az Alkotmánypárthoz tartozott. Igazságügy-miniszterré Székely Ferencet nevezték ki, aki a választójog és egyéb polgári demokratikus szabadságjogok kérdésében minisztertársainál liberálisabb álláspontot képviselt.

A Khuen-Héderváry-kormány megalakulása után napirendre került a régi szabadelvű pártiakat tömörítő, magát nyíltan hatvanhetesnek valló párt megalakítása. Az új párt Nemzeti Munkapárt néven 1910. február 19-én alakult meg. Vezető garnitúrája elsősorban a Nemzeti

Társaskör tagjaiból került ki, de szerepet kapott benne az időközben feloszlott Alkotmánypárt egy része, Zichy János, Návay Lajos és mások is. Andrássy Gyula néhány hívével együtt nem csatlakozott ugyan, de pártja feloszlatásával nagymértékben segítette az új kormánypárt megerősödését. A vezető szerepet az egykori szabadelvűek, a finánctőkésekkel szoros gazdasági és politikai kapcsolatban álló nagybirtokosok ragadták magukhoz. A kormány és a munkapárti vezetőség tagjai nagybankok és iparvállalatok részvényesei voltak. A Nemzeti Munkapárt céljait tartalmazó proklamáció — amelyet Tisza István fogalmazott — kifejtette, hogy a párt megalakulását a koalíción belül kiéleződő ellentétek és azok esetleges káros következményei, mindenekelőtt a rend biztosítása tette szükségessé. A rend jelszava a koalíció felbomlása idején különösen élénk visszhangra talált az uralkodó osztályok körében. A felhívás szerint az anarchia az országot „ellenségei" prédájává teszi, ezért „vissza kell szerezni a nemzet számára... a nemzeti erőgyűjtés és fejlődés biztos talaját".[1] Mindennek pedig nélkülözhetetlen feltétele a teljes összhang megteremtése a dinasztia és a nemzet között. Ezt az óhajtott „rendet" kívánta kifejezni a nemzeti munka hangzatos jelszava.

A munkapártot az uralkodó osztályok közös érdekeit jobban hangsúlyozó céljai miatt a kormánytól függő tisztviselők is támogatták. Erősítette bázisát az 1905 óta megszelídült megyei törvényhatósági bizottságok tagjainak többsége is. Bár a koalíciós parlament hosszú vita után meghirdette a „nemzeti ellenállást" a Khuen-Héderváry-kormánnyal szemben, csak Szabolcs megyében alakult 1905-ös mintára „alkotmányvédő bizottság". A megyei törvényhatósági bizottságok többsége aggodalmát fejezte ugyan ki a parlamenten kívüli kormány kinevezése miatt, de sorra beiktatta az újonnan kinevezett munkapárti főispánokat. A kormány ugyanakkor ügyes, rugalmas politikát folytatott. Az új főispánokat általában a helyi törvényhatósági bizottságok befolyásos tagjai közül választotta ki. Csupán az „ellenálló" Szabolcs megyében került sor később új munkapárti főispán kinevezésére. A kormány ezzel is igyekezett elkerülni az esetleges összeütközéseket. Az új főispánok azután következetesen végrehajtották a Nemzeti Munkapárt utasításait. Ezen kívül építkezési, város- és falufejlesztési programot adtak, és hangsúlyoz-

[1] Nemzeti Munka-párt. (A kormány pártszervezése) *Az Újság*, 1910. február 15.

ták, hogy nem a centralizációra törnek, sőt erősíteni kívánják, védik a megyei autonómiát, a vármegye intézményét.

A kormány kinevezése után átmenetileg nyugalom állott be a nemzetiségek körében. Khuen-Héderváry nagy tapasztalatokkal rendelkezett a nemzetiségi pártokkal való manőverezésben. Első fellépései azt a reményt keltették, hogy módosítani fogja a koalíció nemzetiségellenes intézkedéseit. A nemzetiségek munkássága — a magyarhoz hasonlóan — a választójog kiszélesítését várta az új kormánytól, de ezt remélte a burzsoázia is. 1910 elején a kormány tárgyalásokat kezdett a román, a szlovák nemzeti párttal és a horvát—szerb koalícióval. Ezek eredményeként Horvátországban a gyűlölt Pavao Rauch helyett Nikola Tomašićot nevezték ki bánná. A kormánynak így sikerült biztosítania a horvát országgyűlés zavartalan működését olyan időszakban, amikor a magyar parlamentben támasz nélkül állt. A román és a szlovák nemzeti párt számára pedig az Apponyi-féle népiskolai törvények sérelmes rendelkezéseinek módosítását és az ún. izgatási perek revízióját helyezte kilátásba.

A kormány nemcsak a nemzetiségek körében tudott maga iránt illúziókat kelteni, hanem a koalíciótól elforduló parasztságban is. Az Országos Földmívelő Párt és Áchim pártjának közös lapja, a Szabad Föld írta: „Héderváry gróf igazi úr a szó nemes értelmében, jó, sőt szenvedélyes gazda, s atyai barátja a földmívelő népnek."[2] Rövidesen kiderült azonban, hogy a Khuen-Héderváry-kormány csak a magyar koalíció teljes elszigetelése, valamint a Nemzeti Munkapárt választási győzelme érdekében egyezkedett, tárgyalt a horvát—szerb koalícióval, a román és szlovák nemzeti párttal. Világossá vált az is, hogy a magyar néptömegeknek tett ígéretei is e célok szolgálatában álltak. Kezdetben azonban a munkapárt gyorsan tért hódított és ezt nemcsak a koalíció csődje, Andrássyék támogatása, hanem a parasztpártok és a nemzetiségek ügyes semlegesítése is elősegítette. Hozzájárult ehhez az Apponyi és Kossuth Ferenc vezette függetlenségi párt is, a kormány velük szintén választási paktumot kötött. Elosztottak egymás közt egyes választókerületeket, s kötelezettséget vállaltak, hogy nem állítanak ott ellenjelölteket.

A Függetlenségi és 48-as Párt — Justh pártja — elsősorban a közép- és kispolgárságra, az ellenzéki értelmiségre, a birtokos parasztság egy részére

[2] *Szabad Föld*, 1910. január 23.

támaszkodva, szembefordult az uralkodó osztályok erősödő szövetségével, s kereste a kapcsolatot az ország liberális és demokratikus erőivel. Ezek a kapcsolatok azonban egyelőre még lazák, gyengék maradtak. A Justh-párt — bízva a választási győzelemben — a választójoggal rendelkező társadalmi rétegek megnyerését tekintette fő feladatának. Igényelte ugyan a választójogból kirekesztettek támogatását is, de óvakodott attól, hogy velük olyan szoros együttműködést alakítson ki, amely esetleg elriasztaná a párttól a közép- és kispolgárságot, az értelmiséget és a birtokos parasztságot. A párt követelései között szerepelt az általános választójog, de központi helyen továbbra is az önálló nemzeti bank jelszava állt, még a választójog titkosságát sem tették magukévá. Nem ismerték fel, hogy a bankkérdés alkalmas lehet a pártszakadásra, de nem lehet elégséges a remélt választási győzelemhez, még kevésbé a demokratikus és liberális irányzatok tömörítéséhez. Pedig Jászi Oszkár már a pártszakadás időszakában figyelmeztette Justhot, hogy az önálló nemzeti bank programja kevés a tömegek mozgósításához. „Justh Gyula törekvései mindaddig meddők fognak maradni — írta — amíg a függetlenségi párt nem áll élére a demokratikus átalakulás ügyének."[3]

Az 1910. június elején megtartott választásokon a munkapárt 258, a Kossuth-párt 55, a Justh-párt 41 mandátumot szerzett. Ezen kívül 11 pártonkívüli függetlenségi — közéjük tartozott Károlyi Mihály is —, 21 Andrássy csoportjához tartozó, 13 néppárti, 8 nemzetiségi, 2 demokrata párti, 3 gazdapárti és 1 keresztényszocialista képviselő került be a képviselőházba. A választások tehát számszerűen is megerősítették a koalíció romjain előretörő Tisza-csoportot, a finánctőkével szoros kapcsolatban álló nagybirtokosok politikai pozícióit. A munkapárti képviselők egy része a bankok és iparvállalatok igazgatóságaiban is szerepelt; csupán a Pesti Magyar Kereskedelmi Banknál 24 újdonsült munkapárti képviselő érdekeltségét mutatták ki. Ferenc József elégedetten nyilatkozott a választásokról. „Régi óhajtásom, hogy a 67-es szabadelvű politika elégtételt kapjon. Örülök, hogy ez most a magyarországi választások során megtörtént. Bízom abban, hogy a magyar nemzet a jövőben is ragaszkodni fog Deák alkotásához."[4]

[3] Jászi Oszkár, Régi és új „hazaárulás". *Huszadik Század*, 1909. II. 300.
[4] Az uralkodó nyilatkozatai. *Magyarország*, 1910. június 5.

AZ 1910. ÉVI ORSZÁGGYŰLÉSI VÁLASZTÁSOK

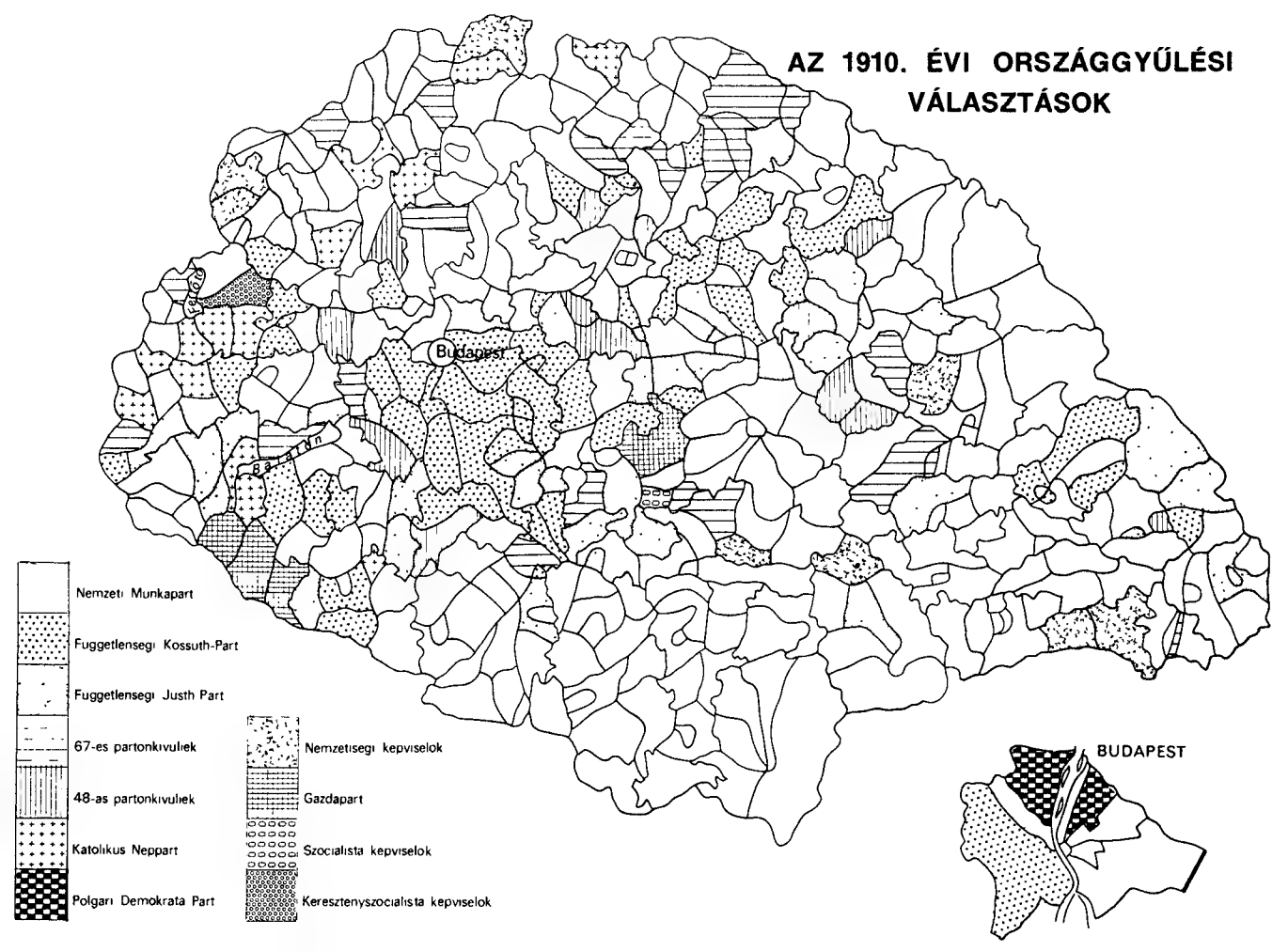

Az 1910. évi képviselő-választások a dualizmus korának utolsó választásai voltak. Ez a munkapárti többség határozta meg 1918-ig a képviselőház arculatát. A legmerevebben elzárkózott a haladó reformok elől, s minden eszközzel szembeszállt a polgári demokratikus, majd a szocialista átalakulás útját kereső társadalmi, politikai erőkkel.

A KHUEN-HÉDERVÁRY-KORMÁNY POLITIKÁJA A VÁLASZTÁSOK UTÁN

A kormány politikájában a választások után háttérbe szorultak a liberális jelszavak, megszakadtak a nemzetiségi pártokkal korábban kezdett tárgyalások is. Korábbi ígéreteit megtagadva, fokozatosan erősítette szigorát a népi és a nemzetiségi tömegekkel szemben. Még jobban hangsúlyozta, hogy az új békés korszak alapját csak a királlyal való teljes harmónia alkothatja. E harmóniát — a kiegyezés óta végbement gazdasági-társadalmi változások ellenére — önmagában is alkalmasnak vélte a demokratikus és szocialista erők tartós megbénítására.

A munkapárt s a kormány a nacionalizmust is igyekezett felhasználni az uralkodó osztályok összefogása érdekében. Ezért kapcsolatba lépett a magyarosításban nagy szerepet betöltő közművelődési egyesületekkel. Hangoztatta, hogy a Monarchia keleti felében erősíteni kell a magyarság befolyását, és ezen túl növelni kell Magyarország nagyhatalmi súlyát. Ebben a magyar uralkodó osztályok valamennyi csoportja támogatta. Az 1910. évi választások után az uralkodó osztályok összefogásának, ellentéteik visszaszorulásának tendenciája érvényesült. Különösen szembetűnő volt az agrárius—merkantilista ellentét csökkenése. Ehhez természetesen az a körülmény is hozzájárult, hogy az agráriusok egyik legfontosabb korábbi követelése, az agrárvámok felemelése, már a koalíció kormányzása idején megvalósult, s ehhez a munkapárti kormányok sem nyúltak. A tőkés gazdasági fejlődés kiszélesedése is elősegítette a századfordulón még nagy viharokat kavaró gazdaságpolitikai ellentétek visszaszorulását. A századforduló agrárius nagybirtokosai maguk is jobban bekerültek a tőke vonzáskörébe, különböző intenzitással ugyan, de bekapcsolódtak a tőkés vállalkozásokba. Nem tudták, de nem is akarták felújítani korábbi agrárius politikájukat azért sem, mert paraszti bázisukat

a koalíciós kormány idején jórészt elvesztették. Időnként azért még felfelbukkantak az agrárius—merkantilista ellentét egyes kérdései, mert a Khuen-Héderváry-kormány szakított a koalíció elsődlegesen agrárius érdekű gazdaságpolitikájával. Hibáztatta a koalíciós kormány vámháborúját, s a balkáni országokkal való gazdasági kapcsolatok fejlesztésére törekedett. Az agráriusok ugyanakkor ellenezték a hús- és élőállatbehozatalt, emellett — bár korántsem a korábbi intenzitással — hangoztatták tőzsdeellenességüket és követelték a határidőüzlet eltörlését. A gazdasági közösség fenntartásában azonban megegyeztek az agrárius nagybirtokosok és a nagytőkések érdekei. Ennek megfelelően az új képviselőház nem támasztott különösebb nehézségeket, amikor a kormány benyújtotta a közös bank szabadalmának meghosszabbításáról szóló törvényjavaslatot. A bank szabadalmát 1911. január elsejével kezdődően újabb tíz évre meghosszabbították, így e nagy vitákat kavaró kérdés egyszeriben lekerült a napirendről.

A kormányzó munkapártban Tisza István tábora volt a leghatalmasabb. Tisza politikai pályája a világháborút megelőző években, 1910 és 1914 között teljesedett ki. Rövid első miniszterelnökségét — amint láttuk — végigkísérte az ellenzéki obstrukció, s erre az időszakra esett a szabadelvű párt nagyarányú bomlási folyamata is. A nagybirtokos vezetésű koalíció 1905. évi választási győzelme után pedig ő maga vonult vissza a politika porondjáról. A szabadelvű pártnál egységesebb, az uralkodó osztályok közös érdekeit jobban figyelembe vevő Nemzeti Munkapárt megszervezését — amint láttuk — Tisza István irányította. Hozzá igazodtak a párton belüli klerikálisok és szabadkőművesek, agráriusok és merkantilisták. Tisza nagy tekintélye döntötte el végül is a politikai, gazdasági, kulturális, egyházi vagy nemzetiségi kérdések vitáját. Amíg a századforduló idején gazdasági kérdésekben inkább a merkantilisták oldalán állt, a Nemzeti Munkapárt tényleges vezetőjeként a vitás kérdésekben — az élőállat- és húsbehozatal kérdésében vagy a balkáni országokkal kötendő kereskedelmi szerződéseknél — már egyeztető, közvetítő szerepet vállalt.

Az ő nevéhez fűződik a munkapárt sajátos egyházi és nemzetiségi politikája. Elítélte az egyházi villongásokat, amelyeket elsősorban a pápai enciklikák és a magyarországi katolikus egyház befolyása alatt álló kultuszminiszter egyes rendelkezései váltottak ki. Kifogásolta az ultra-

montánok befolyásának növekedését s a felekezeti célzatú, alapszabályok nélküli Mária-kongregációk működését. Bizalmas levelezése arra is fényt derít, hogy bár a református egyházhoz szoros kapcsolatok fűzték, nem tette magáévá a protestánsok részéről jelentkező felekezeti elfogultságot sem. Amíg azonban egyértelműen elítélte a felekezeti túlkapásokat, a vallás szerepét s az egyházakat nagyon is fontosnak tartotta fő céljai biztosításához, a demokratikus és szocialista mozgalmak, a materializmus visszaszorításához, az uralkodó osztályok hatalmának megszilárdításához. Ezért templomot is szentelt. „A református templomnak is az lesz a célja, ami a katolikusnak — mondotta 1911 márciusában —, erősíteni azt a valláserkölcsi világnézetet, ami kell, hogy társadalmunk alapja legyen... Erre soha olyan szükség nem volt, mint most, amikor a korszellem a materializmusnak és istentagadásnak annyira kedvez. Két karddal kell e veszedelem ellen küzdeni, e két kardunk legyen a protestantizmus és katolicizmus. A katolicizmus küzd a tekintély elvével. Akiket azonban a tekintély elve meg nem győz, akik a szabad vizsgálódás szabadságát maguknak megőrizni akarják, azok számára védekező és lesújtó kard a protestantizmus legyen a materialista kor tévelygéseiben. A két vallás együtt vezesse vissza a nemzetet Krisztushoz."[5]

Elítélte a társadalom szabad szervezeteit, óvott ugyanakkor ezek brutális felszámolásától. Szerinte a szabadkőművességen belüli veszélyes tendenciák megfékezését nem lehet pusztán adminisztratív rendszabályokkal biztosítani. Elhatalmasodásukat különben is elősegítették az általános emberi és speciális magyar viszonyok. A természettudományok fejlődése például sokak világnézetét megrendítette, a gondolkodás szabadsága — írta — merészebbé tette az emberi fantáziát, lerombolta a tekintélyeket, ami gyakorta járhat átmeneti bajokkal.

Tisza tehát érzékelte a modern eszmeáramlatok terjedését; azt is felismerte, hogy visszaszorításuk lehetetlen pusztán a hagyományos konzervatív eszmékkel és eszközökkel. Ezért a kereszténységszocializmus felé hajló katolikus egyházi vezetőkkel kereste az együttműködés útját. 1912. november elején örömmel töltötte el a hercegprímás-változás. Az egyházpolitikai reformok revízióját célul kitűző, mindent kizárólagosan a kato-

[5] Lakatos László, Tisza István honfoglalása Nyitra vármegyében. *Pesti Napló*, 1911. március 14.

likus egyház befolyása szempontjából vizsgáló Vaszary Kolost ekkor a katolicizmust a kereszténységszocializmushoz közelítő Csernoch János váltotta fel a hercegprímási székben. Csernoch — Tiszához hasonlóan — korán felismerte a belpolitikai rendszert fenyegető társadalmi és nemzeti veszélyeket. E közös felismerések hamarosan barátsággá szövődtek.

A Nemzeti Munkapárt másik csoportja — köztük Berzeviczy Albert, a képviselőház elnöke, Székely Ferenc igazságügy-miniszter — Tisza táborával ellentétben a választójog lényeges kiszélesítésének programját vallotta. Székely Ferenc a pluralitás nélküli általános választójog híve volt, részt vett a szociáldemokrata párt és a polgári radikálisok több választójogi népgyűlésén. Kezdetben bízott még abban, hogy a kormány liberális reformokat alkot. Feltűnő volt a különbség Székely és Tisza között a büntetőjog kérdésében is. Tisza ugyanis a sajtó kapcsán a büntetőtörvény szigorítását követelte a kormánytól, Székely ugyanakkor azt fejtegette, hogy lehetnek némelykor olyan izgató cikkek, amelyeket nem kell üldözni, mert jogos felháborodásból eredhetnek. A Nemzeti Munkapárt vezetését bíráló liberális csoport azonban szűk és gyenge maradt, mert a párt alapvető céljainak nagy részét — kivéve a választójogot, a politikai szabadságjogokat — maga is elfogadta. A választójogi reform értelmezése azonban a Nemzeti Munkapárt belső megállapodása szerint egyelőre nem válhatott pártkérdéssé.

Külön csoportot alkotott a munkapártban a korábban alkotmánypárti Zichy János kultuszminiszter köre, amely klerikális és agrárius színezetű maradt, s konzervatív katolicizmusa Ferenc Ferdinánd „műhelyével" is összefűzte. Tiszához ugyanakkor az a meggyőződése kapcsolta, hogy mind a szabadelvű pártnál, mind a koalíciós pártoknál egységesebbnek és erősebbnek tűnő új párt a legalkalmasabb a magyar szupremácia és a dualizmus megszilárdítására. Zichy csoportját erősítette a konzervatív agrárius gróf Zselénszky Róbert. „A szocialisták után — írta — a szabadkőművességet tartom a társadalomra nézve a legkártékonyabb társulásnak."[6] Zichy kultuszminisztériumának szellemével nemcsak a parlamenti és a parlamenten kívüli demokratikus és nemzetiségi erők szálltak szembe, hanem a Nemzeti Munkapárt már említett liberális csoportja is.

[6] Zelenski Róbert, Emlékeim. Bp. é.n. 568.

A BALOLDAL A MUNKAPÁRTI KORMÁNYZAT KEZDETÉN

A koalíció bukásának idején a szociáldemokrata párt várakozó álláspontra helyezkedett: még nem adta fel a reményt, hogy a dinasztia ismét a választójogi reform felé fordul, de megtette az első lépéseket egy új politikai orientáció irányába is. Kunfi már 1909 végén felvetette, hogy a munkásságnak a népjogok melletti kiállásra kell kényszerítenie a Justh-pártot. Justhéknak azt a tanácsot adta, hogy a kormányképességre való törekvés helyett inkább vállalják az általános, titkos választójogért vívandó küzdelmet. „Mert csak az ország demokratizálásával szüntethetjük meg Magyarország gyarmati helyzetét és vethetünk gátat az osztrák tőke folytonos kiszipolyozásának."[7] A népgyűlés által elfogadott határozat — Kunfi érvelése nyomán — felszólította a Justh-pártot, hogy „minden kicsinyes mellékszempontot félretéve az általános, titkos, egyenlő választójogot tegye saját kormányprogramjává". Kinyilvánította a népgyűlés egyúttal azt is, „hogy ez esetben e kérdésben a munkásság éppen olyan messzemenően melléje fog állni, mint amilyen messzemenően és elkeseredetten ellene fordul, ha az ellenkezője fog történni".[8]

Az új orientációval kapcsolatosak azok az állásfoglalások, amelyek a korábbiaknál nagyobb megértést tanúsítanak a tradicionális függetlenségi követelések iránt. Felvetődik a kérdés, mennyi ezekben a megnyilatkozásokban a komoly meggyőződés és mennyi a taktikai elem? Való igaz, hogy a párt „hivatalosan" sohasem ellenezte az úgynevezett nemzeti követeléseket. Az ezekkel kapcsolatos állásfoglalást azonban — gondoljunk az önálló vámterület vagy az 1903-as pártprogram vitájára — mindig bizonyos határozatlanság jellemezte. Ott kifejtettük, hogy ez a bizonytalanság is közrejátszott a párt 1905-ös taktikájának, s a választójog elsőbbségének kialakulásában. 1910 elején is nyilvánvaló volt, hogy a párt végül is azon oldal felé fog fordulni, amely a választójogi küzdelem szempontjából ígéretesebb szövetségesnek látszik. Khuen-Héderváry kinevezése keltett bizonyos reményeket. Az új kormányfő 1910. január 24-i beszédében kijelentette, hogy az Andrássy-féle plurális

[7] A magyarországi szocialisztikus munkásmozgalmak az 1909. évben. Bp. 1910. 38.

[8] Uo. 39.

választójogi javaslatot elejti, és a reformot az általános választójog elvei alapján véli megalkotandónak. A szociáldemokrata pártvezetőség várakozással fogadta Khuen-Héderváryt és — a baloldal bírálata ellenére — egyezkedni próbált vele. Csakhamar kitűnt azonban, hogy kompromisszum ezúttal sem lehetséges. A választójog kérdésében végül is Tisza intranzigens felfogása bizonyult mérvadónak.

A párt a Tisza vezetésével felülkerekedő reakció elleni küzdelemben igyekezett a polgári baloldal körében szövetségesekre szert tenni. Ebbeli törekvései egybeestek a munkapárttal szembenálló polgári baloldal 1910 tavaszán kibontakozó tömörülésével. A koalíció bukása után, az új kormányzati rendszer kiforratlansága idején a haladó szabadkőműves szervezetekben befolyásos radikálisok elérkezettnek látták az időt arra, hogy olyan — egyelőre nem pártjellegű — társadalmi szervezetet hozzanak létre, amely összefogva a pártokon kívül álló haladó polgári erőket, eredményesen vehetné fel a harcot a választójogi reformért, a demokratikus átalakulás legfőbb feltételeéért. Ebből a meggondolásból jött létre 1910. április 21-én a választójogi reform különféle híveit tömörítő szervezet: a Választójog Országos Szövetsége. Elnöke, Bánffy Dezső a szervezetet a maga konzervatív politikájának álcázására kívánta felhasználni. Bánffy alig leplezett nacionalizmusa és taktikázása erőteljesen fékezte a szövetség tevékenységét, annak ellenére, hogy munkájába bekapcsolódott a szociáldemokrata párt is. Bánffy halála után, 1911 májusában Justh Gyulát választották elnökké. Ettől fogva a szövetség egyik fontos összefogó s igen aktív szervezete lett a szocialista és radikális polgári erőknek. Tevékenysége mindenekelőtt a választójogi népgyűlések, tüntetések szervezésére irányult; emellett a választójogi propaganda szervezeteként is tevékenykedett.

Néhány héttel a választójogi szövetség létrejötte előtt jelent meg a magyarországi szabadkőművesség lapja: a Világ. A Bálint Lajos, majd Purjesz Lajos szerkesztésében megjelenő napilap kiadása, amely valójában a baloldali szabadkőműves csoportok, mindenekelőtt a polgári radikálisok szócsöve és politikai nézeteinek propagálója volt, nagy jelentőségű lépés volt a polgári radikalizmus önálló politikai irányzattá válásának útján. A szerkesztőség tagja volt Jászi Oszkár is; a lap iránya elválaszthatatlan az ő nevétől. 1913-ban bekapcsolódott Bíró Lajos, aki harcos publicisztikájával nagy szolgálatokat tett a polgári radikalizmus-

nak. A Világ hamarosan a klerikális és a munkapárti lapok támadásainak kereszttüzébe került.

Az 1910. júniusi választásokon a szociáldemokrata párt azokat a jelölteket támogatta, akik hitet tettek az általános választójog mellett. Ez a gyakorlatban főleg Justhék támogatását jelentette, a Függetlenségi és 48-as Párt ugyanis már február 27-i manifesztumában elkötelezte magát az általános választójog mellett. A szociáldemokrata választási agitáció a korábbi pártgyűléseken elhangzott bírálatokat figyelembe véve ezúttal nagyobb gondot fordított a paraszti szavazókra. Az idevágó kongresszusi határozat megállapította: „A választási küzdelem kiterjesztendő a falusi kerületekre is, amelyekben a földnélküli mezőgazdasági proletárok és kisgazdák figyelmét arra kell felhívni, hogy a demokratikus választójog a leghatározottabb eszköz arra, hogy a papi javak és a világi latifundiumok a dolgozó népmilliók kezébe jussanak."[9]

A választások ismét csalódást okoztak. Nem azért, mert a párt ezúttal sem szerzett mandátumot — erre komolyan nem is számított —, hanem azért, mert a Justh-párt előretöréséhez fűzött remények nem valósultak meg. Az új országgyűlés megnyitása és a trónbeszéd elhangzása után azok az illúziók is eloszlottak, amelyeket a szociáldemokrata vezetők az uralkodó választójogi hajlandósága iránt tápláltak. A csalódásnak Kunfi nyilvánosan is hangot adott. 1910 decemberében, a delegáció ülésszakát megnyitó Ferenc József Budapestre érkeztekor elmondott beszéde már a „Habsburg-legenda" végleges szétfoszlását jelezte.

A választások utáni hónapokat továbbra is a választójogi küzdelem töltötte ki. November 9-én alakult meg a demokratikus erők új szervezete, az Országos Reform Klub, amely az általános választójog programját hirdető és vállaló parlamenti és parlamenten kívüli politikusokat, közéleti személyiségeket tömörítette. A reformklubban egymás mellett foglalt helyet Bánffy Dezső és Batthyány Tivadar, a munkapárti Sándor Pál, a radikális Jászi Oszkár, a függetlenségi Justh Gyula és a szociáldemokrata Kunfi Zsigmond; ez a tarka összetétel eleve lehetetlenné tette eredményes munkálkodását. Ennek ellenére, kezdetben nagy reményeket fűztek hozzá; Jászi egyenesen arról írt, hogy a klub megalakulásával a

[9] A Magyarországi Szociáldemokrata Párt XVII. pártgyűlésének jegyzőkönyve. Bp. 1910. 65—66.

253. Magyar és osztrák miniszterek egy delegációs ülés szünetében, 1907

254—255. Aehrenthal külügyminiszter és a buchlaui kastély szobája, ahol Izvolszkij orosz külügyminiszterrel tárgyalt 1908 májusában

256. Az 1907. október 10-i tömegtüntetés

257. Földmunkások a tüntető menetben

258. „Szavazati jogot a nőknek!"

259. A Népszava szerkesztőségének tagjai (Jobbról balra: Garami Ernő, Kunfi Zsigmond, Schöner Dezső, Csizmadia Sándor, Révész Mihály, Haáz Kálmán, Várnai Dániel, Farkas Antal, Weltner Jakab, Bresztovszky Ernő, Bokányi Dezső)

260. Szabó Ervin dolgozószobájában

261. Piac a Rákóczi téren

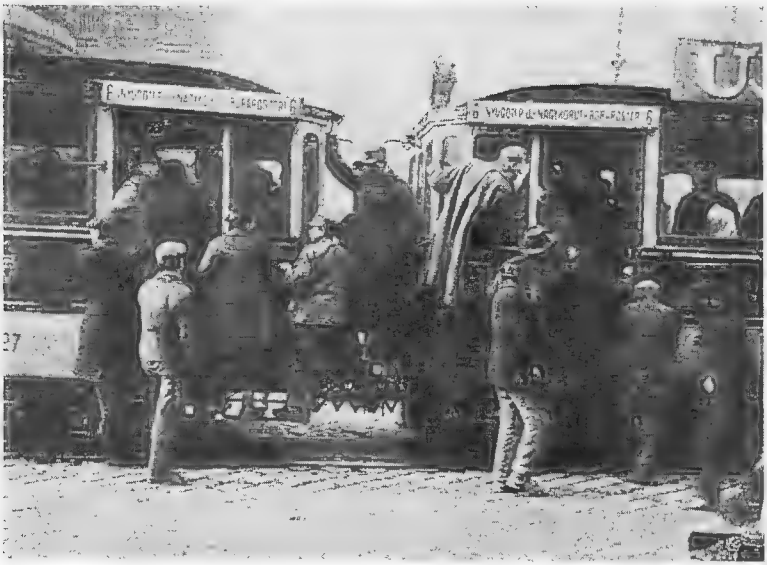

262. Akkoriban ilyen zsúfolt volt a 6-os

263. Villamos remíz és istállók az Üllői út környékén

264. Szegénylakások Budapesten

265. Kilakoltatott családok tanyája, ugyancsak Budapesten

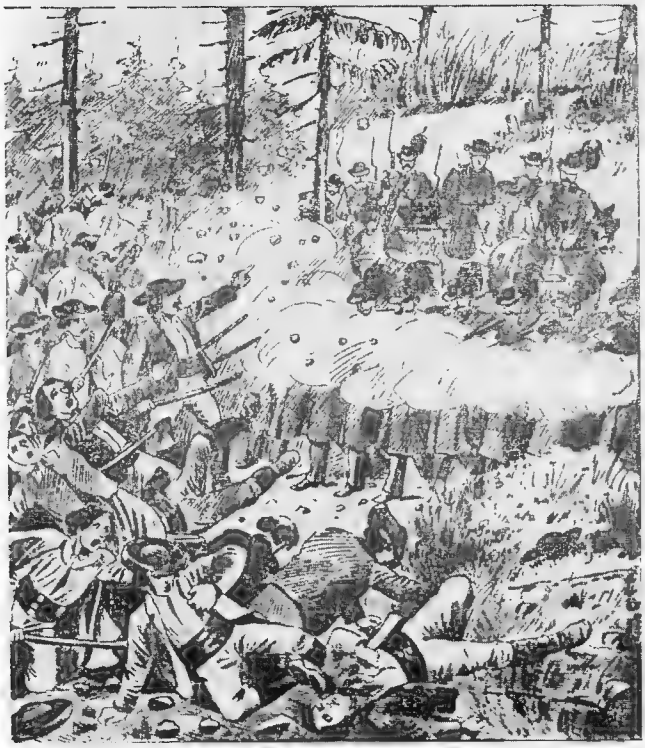

266. A csernovai sortűz, 1907. október

267. Áchim András, békésesabai híveivel

268. Áchim lapja: a Parasztújság

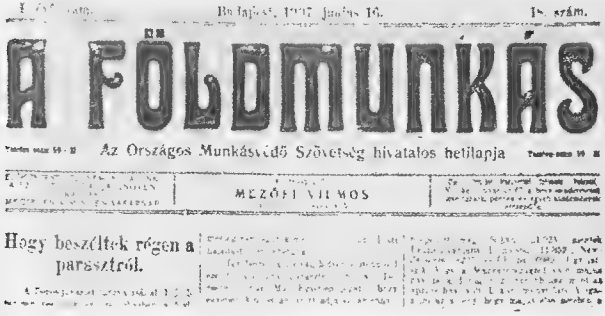

269. Mezőfi lapja: A Földmunkás

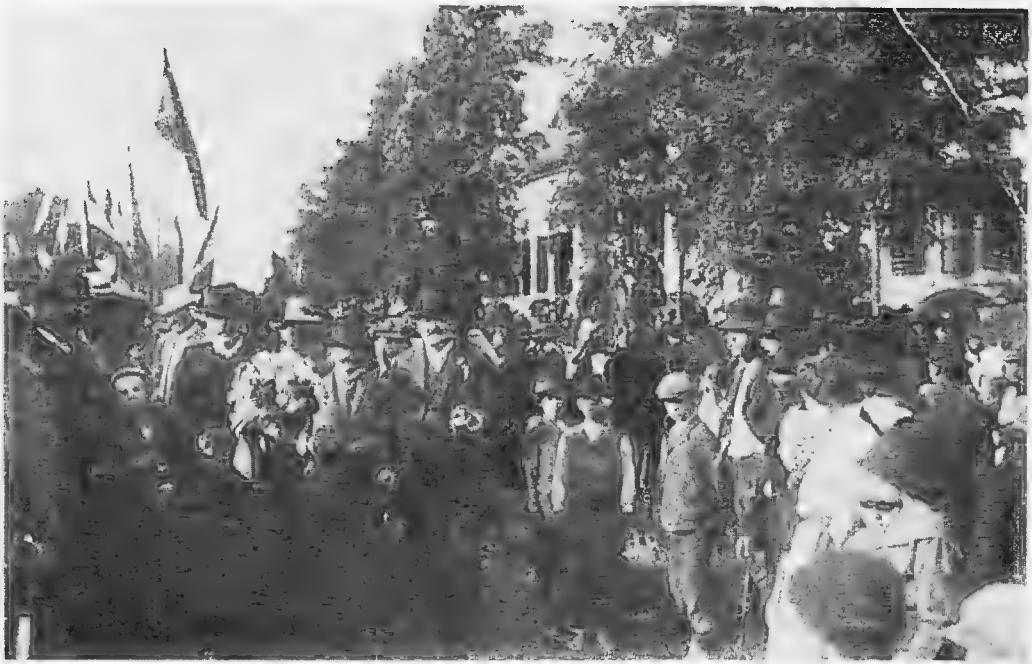

270. Áchim választói között 1910-ben

271. Nagyatádi Szabó István, kalappal, esernyővel

272. A Khuen-Héderváry-kormány: Hieronymi Károly, Khuen-Héderváry Károly Lukács László, Serényi Béla, Hazai Samu, Székely Ferenc

273. Justh Gyula

274. Tisza István a szívére tett kezzel fogadja..., 1910. április

275. Veteránok gyülekezése egy március 15-i ünnepélyre

276. A rendőrség gyülekezése ugyanarra az ünnepélyre

277. Frano Supilo
horvát politikus

278. Josip Frank
horvát politikus

279. Jaša Tomić
szerb politikus

280. Az 1894. évi
Memorandum-per
vádlottjai

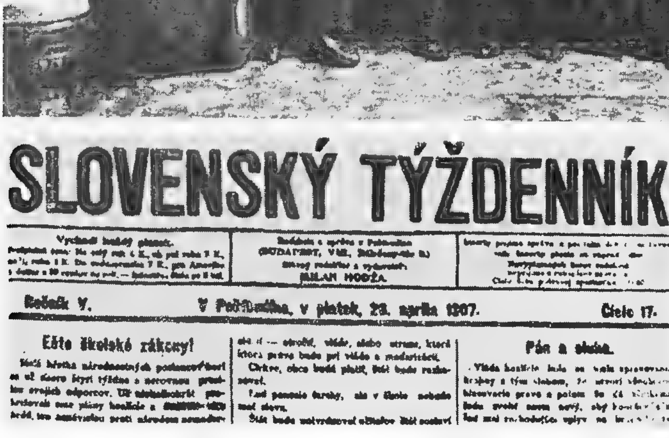

SLOVENSKÝ TÝŽDENNÍK

Vychodí každý piatok.

MILAN HODŽA

Ročník V. | V Pešťbudíne, v piatok, 26. apríla 1907. | Číslo 17.

Ešte školské zákony!

Pán a sluha.

281. A budapesti
szlovák sajtóból

282. A turócszentmártoni Tatra-bank

283. Milan Hodža szlovák politikus

284. Andrej Hlinka szlovák politikus

LUCEAFĂRUL

Orice reproducere fără indicarea izvorului e oprită.

Ardealul în România.

Cucerirea nu e recentă. Datează tocmai de un veac. Dela Gheorghe Lazăr am început să ne mutăm sufletul dincolo de Carpați jertfind fiecare generație pentru întărirea Principatelor a României libere cea mai bună parte a energiei născute pe acest pământ al suferințelor. Capitalul de energie ce l-am trimis dincolo de munți a fost productiv pentru frații noștri și ne făgăduește și nouă dobânzi mari tocmai acum în zilele negre ale existenței noastre naționale. Numai să fim vrednici a le primi și a le preface în aurul sufletesc al credinței în izbândă prin muncă sistematică și conștientă. Sunt semne că dela războiul din Balcani sufletul românesc a intrat într'o nouă fază: în faza muncii pozitive unitare și a unei apropieri conștiente. Astăzi ne simțim rândurile mai strânse și lucrăm cu toții în vederea acelulaș scop care mai înainte ni se părea un vis îndepărtat, dar ce pregătesc și că atunci când sună ceasul [illegible] așteptat, întregul popor se ridică pentru întruparea lui.

Idealul nostru, unitatea culturală, se țese de sufletele distinse ale artiștilor. Ei sunt [illegible] înaintemergătorii [illegible], când glasul lor e ascultat, când cuvântul lor pune în mișcare [illegible]

O asemenea [illegible] a câștigat de curând poetul Oct. Goga la București. În piesa lui „Domnul Notar“ a smuls o parte a vieții reale din Ardeal și a arătat-o pe scena Teatrului Național [illegible] Cărțile, discursurile, chiar de cu măiestrie scrise și rostite, nu pot pune în mișcare mulțimea ca teatrul. Chiar și bărbații intelectuali, cari s'au interesat de soartea noastră, au rămas de multeori indiferenți la multele strigăte de durere ce pleacau de aici. A trebuit să vină un artist, cu intuiția lui puternică [illegible] cu ochiul

Octavian Goga

285. Goga Octavian román költő és politikus

A román komité hármas bizottsága. A napisajtó hetek óta foglalkozik azokkal a tárgyalásokkal, melyeket gróf Tisza István miniszterelnök folytatott a hazai románság vezetőivel. A mult héten a komiténak képünkön látható hármas bizottsága átadta a románok kívánságait, azonban a tárgyalások nem vezettek eredményre. 1. Dr. Maniu Gyula (kezében a paktum), 2. Mihály Tivadar, 3. Braniste Valér.

286. A Román Nemzeti Párt küldöttsége

287. Román népgyűlés 1914 májusában

polgári Magyarország történelmének első lépését tette meg. A klub szervezői — mint a választójogi szövetség esetében is — a Jászi körül csoportosuló radikális szociológusok voltak, de támogatta tevékenységüket a szabadkőművesség balszárnya, továbbá a szociáldemokrata párt vezetősége is, amely így kívánta szélesíteni a választójogi harcot vállaló szövetségeseinek körét.

A választójogi mozgalmon kívül eső harci területekre a szociáldemokrata pártvezetőség csekély gondot fordított. Az év folyamán néhány akciót szervezett a drágaság és a lakbéruzsora ellen. Ezek az akciók nem váltottak ki nagyobb visszhangot. 1910-ben ugyanis a gazdasági konjunktúra némileg ellensúlyozta a drágulást, az élelmiszerek áremelkedése még nem érintette súlyosan a munkásság megélhetését. A helyzet 1911-ben romlott, ekkor a párt is nagyobb jelentőséget tulajdonított a drágaság elleni szervezett harcnak. Jelentős megmozdulás zajlott le az 1911. szeptemberi nagy bécsi tüntetés után. Október 10-én a fővárosban „a drágaság és a politikai helyzet" napirenddel több népgyűlést tartottak, amelyek határozatilag kimondták, hogy az élelmiszerárak növekedését az agrárius érdekeltségek okozzák, és csak az általános, titkos választójog kivívása szüntetheti meg végső soron a drágaságot. A pártvezetőség tehát ezt az akciót is a választójogi küzdelem medrébe terelte.

A lakbéruzsora elleni küzdelmet a párt még 1909-ben indította meg. Ez az akció is kapcsolatban volt a választójogi politikával, ugyanis a pártvezetőség arra a megállapításra jutott, hogy a lakásdrágaság elleni küzdelem lehetővé teszi a pártagitáció eljutását a politikai élet iránt nem érdeklődő munkásokhoz. A mozgalom a drága lakbérek fizetése elleni mozgósításban és — végső fokon — a lakbérfizetés testületi megszüntetésében jutott kifejezésre. Természetesen ebben az esetben a háztulajdonosnak megvolt az a joga, hogy a lakást felmondja és a lakót kilakoltassa. Mindez azonban bizonyos időt vett igénybe, amely alatt lakbért nem kapott. Ilyen körülmények között a háziúr többnyire a megegyezés útját kereste, és megállapodást kötött a lakók érdekében fellépő szociáldemokrata bizalmiakkal vagy magával a területi pártszervezettel. A lakbérdrágaság elleni mozgalom — amely főleg az Angyalföldre terjedt ki — számos helyen a bérek mérséklésére és a bizalmi férfiak tevékenységének elfogadására, a szociáldemokrata párt népszerűségének növekedésére vezetett.

A MUNKÁSSÁG SZTRÁJKMOZGALMAI 1910—1911-BEN

A munkapárt a Kristóffy-féle viszonylagos tolerancia és a koalíció erőszakoskodásai között a középutat választotta és a provokációs brutalitást általában kerülő politikát folytatott. A lehetőségek kihasználásának és a szakszervezeti mozgalom fejlődésének következtében az 1910-es évek sztrájkmozgalmai valamelyest szervezettebbek voltak mint a korábbiak. A munkások többnyire a szakszervezet vezetésével, testületileg szálltak szembe a munkáltatókkal.

1910. április első felében — mintegy az 1908—1909. évi nagy és részben eredményes budapesti vasmunkásmozgalmak folytatásaként — a pesti Angyalföld egyik patinás üzemében, a Schlick vasöntöde és gépgyárban zajlott le sztrájk, amelyben a munkások jelentős része béremelést vívott ki. A sikerhez hozzájárult, hogy a bérharc kapcsán a munkások a gyárral szemben a bojkottot is alkalmazták, ami konjunkturális időszakokban jelentős fegyver a dolgozók kezében. Ugyanezen év május 23-a és augusztus 16-a között a budapesti lakatosmunkások sztrájkoltak. A sztrájkolók a napi 9 és fél óra munkaidő 9 órára csökkentését és mintegy 20%-os béremelést követeltek. A követeléseket a Magyarországi Vas- és Fémmunkások Országos Szövetsége fogalmazta meg és nyújtotta be a munkáltatóknak, akik a munkások fellépésére mintegy 2000 dolgozójuk kizárásával válaszoltak. Végül is a szervezett munkásság együttes fellépésének hatására meghátrálni kényszerültek. Több üzemben sikerült kivívni a napi 9 órás munkaidőt. A fővárosi szobafestő, fényező és mázoló munkások — ugyancsak a szakszervezet által vezetett — bérmozgalma 1910. június—júliusban viszont eredménytelenül végződött. Nem sikerült sem a napi 9 és fél óra munkaidő egy órával történő mérséklését, sem pedig a bérek emelését elérni. A kudarc oka figyelemreméltó: a szakszervezet nem tudta ellátni a mintegy 1000 sztrájkoló segélyezésének feladatát.

1911 sztrájkkrónikájából a Rimamurány—Salgótarjáni Vasmű Rt. közel 400 ratkói bányamunkásának sztrájkja emelkedik ki. A sztrájkolók többek között a gorombáskodó bányatisztek megregulázását és a szakmánybérek javítását követelték. Az igazgatóság a követeléseket elutasította, mire a munkások beszüntették a munkát. A közel két hétig tartó sztrájk eredménytelenül végződött. Hasonló sorsra jutott több más vidéki sztrájk is. A vidéki bérmozgalmak közül Arad, Győr, Marosvásár-

hely, Nagybecskerek, Pécs, Sopron, Újvidék nyomdászainak júniusi sikeres sztrájkja érdemel említést. Az év folyamán különösen nagy — általános sztrájkra vezető — munkásmegmozdulások zajlottak le Fiumében. Május 26-án a Magyar—Horvát Tengerhajózási Társaság mintegy 1000 munkása sztrájkba lépett, miután az igazgatóság béremelésre irányuló kérelmüket nem teljesítette. Június 1-én és 2-án a sztrájkolók támogatására szinte az egész munkásság szüneteltette a munkát. A munkáltatók ellenállását azonban nem sikerült megtörni: június 8-án a sztrájkolók utolsó csoportjai is visszatértek az üzemekbe anélkül, hogy eredményt értek volna el.

1910-ben 162 sztrájkban közel 21 ezer munkás, 1911-ben 206 sztrájkban körülbelül 21 500 munkás vett részt. Munkabéremelést 1910-ben 26 ezren, 1911-ben közel 37 ezren értek el. Munkaidő-rövidítésben részesült mintegy 16 ezer, illetőleg 38 ezer munkás. Az eredmények azonban nem feledtethetik, hogy éppen a nagyobb üzemekben, továbbá a vidéken lezajlott sztrájkok jórészt eredménytelenek voltak. 1910—1911-ben a szervezett munkások száma 100 ezer körül mozgott, ami az ország ipari munkásságának körülbelül 10%-a. A szervezett munkásság több mint 50%-a Budapesten és környékén összpontosult. A szervezkedés nehézségeire a Szakszervezeti Tanács jelentései többször rámutattak: az ipari fejlődés nem elég gyors, növekszik a kivándorlók száma. Mindezek hatását súlyosbította, hogy „a szakszervezetek érezték és érzik még most is a munkásság politikai jogtalanságának következményeit".[10]

Ez az érv, amely a szervezett munkásság körében egyetértésre talált, érthetővé teszi, hogy nálunk miért kapcsolódott olyan szorosan össze a politikai és a gazdasági harc a választójogi mozgalomban.

A VÉDERŐVITA ÉS A KHUEN-HÉDERVÁRY-KORMÁNY BUKÁSA

Az 1908—1909. évi annexiós válság óta állandósult a nemzetközi feszültség, s az 1910-es években sűrűsödtek a háborús konfliktusok. Mind az antant, mind a központi hatalmak fokozták a hadiipar fejlesz-

[10] A szakszervezeti mozgalom Magyarországon 1911—1913. A Magyarországi Szakszervezeti Tanács jelentései. Bp. é.n. 7.

tését. 1911 májusában Hazai Samu honvédelmi miniszter a képviselőház elé terjesztette az új véderőjavaslatot, amely az újonclétszám — és az ezzel együtt járó katonai kiadások — jelentős felemelését tartalmazta. A javaslat a Magyarországra eső újonclétszám több mint 40 ezer fővel, a katonai kiadások összegének pedig az addigi 220 millió koronáról 345 millióra való növelését irányozta elő.

1911 májusától 1912 júniusáig a véderőjavaslatról folyó vita állt a magyarországi belpolitikai élet középpontjában. A Khuen-Héderváry-kormány és a parlamenti ellenzék politikáját, taktikáját éppúgy a véderőjavaslat tárgyalása határozta meg, mint ahogyan a parlamenten kívüli politikai erők is ennek fejleményeihez igazodtak. A véderő fejlesztését nemcsak a kormánypárt, hanem a parlamenti ellenzék is szükségesnek tartotta. A parlamenti csatározások nem is az új véderőtörvény szükségességét vonták kétségbe, hanem megvalósításának feltételeit állították előtérbe. A Justh-párt a javaslat elfogadását az új választójogi törvény előkészítésével és elfogadásával hozta junktimba. A Kossuth-párt, a Néppárt és Andrássy csoportja pedig a hagyományos nemzeti vívmánypolitika útján, nyelvi engedményeket próbált kicsikarni a véderőjavaslat elfogadása fejében.

A Justh-párt vezetésével kezdődő ellenzéki obstrukció miatt egyre világosabbá vált, hogy a munkapárt a törvényjavaslatot nem képes a hagyományos vitavezetés alapján elfogadtatni. Az is kitűnt azonban, hogy az ellenzék sem tudja azt levetetni a parlament napirendjéről. A kormány ezzel válaszút elé került. Előbb-utóbb döntenie kellett: vagy ragaszkodik a véderőjavaslat törvénybe iktatásához és akkor útját kell állnia az obstrukciónak, vagy nem nyúl a hagyományos parlamentáris gyakorlathoz, ebben az esetben viszont le kell mondania a javaslat elfogadtatásáról. A kormány kezdetben a véderőjavaslat benyújtását követő obstrukció ellenére sem gondolt házszabály-revízióra, illetve a házszabályok új értelmezésére és alkalmazására; idegenkedett az 1904. november 18-i „zsebkendőszavazás" bárminő megismétlésétől. A véderőreformot ezért kezdetben az ellenzék kifárasztásával, majd Bécsben is elfogadható reformokkal, kompromisszumokkal szándékozott elfogadtatni. Több kísérletet tett arra, hogy békés úton szüntesse meg az obstrukciót. Először a házelnök, Berzeviczy Albert közvetítő akciójától várt sikert. Nem fogadta azonban el az ellenzék kívánságlistáját, amelyen többek között

a kétéves szolgálati idő megtartása, az általános választójog, a magyar tannyelvű altiszti iskolák felállítása és az egykori „kilences bizottság" nyelvi javaslatai szerepeltek. Berzeviczy emiatt 1911. november 7-én lemondott.

Tisza ekkor már az obstrukció erőszakos letörését és a házszabályrevíziót követelte. Az 1905. évi választási veresége megrázta, de nem ösztönözte korábbi politikai elképzeléseinek — a dualizmus fenntartásának és megszilárdításának — feladására. Ellenkezőleg, bukása rádöbbentette a végbement változásokra és még jobban tudatosította benne a dualizmust fenyegető veszélyeket. Ezután óvatosabban, a népszerűtlenség ólomsúlyával, de még nagyobb energiával tört célja felé. 1905 után, töprengések és kérdőjelek között, az aktív politikától visszavonultan mérlegelte az erőviszonyokat, a történelem új tényezőit és esélyeit. Azzal nőtt az uralkodó osztályok reprezentánsai fölé, hogy egyáltalán végiggondolta a történelmi Magyarország és a dualista rendszer fenntartásának konzekvenciáit, ha konzervativizmusa miatt eleve nem találhatta is meg a helyes választ. A magányos geszti évek csak konzerválták, megcsontosították politikai koncepcióját, legfeljebb a megvalósítás formáit és módszereit módosították.

Az 1906-tól 1909-ig tartó magány évei után egy ideig bízott még abban, hogy a parlamenti pártokat a magyar uralkodó osztályok alapvető érdekei alapján rá tudja bírni az együttműködésre. Az ellenzéki pártok kritikája azonban 1910 után inkább erősödött, tartalmilag is kiszélesült. Tisza korábban a politikát a parlamenti élettel azonosította. Azt az elvet vallotta, hogy ami nem kérdés a parlamentben, nem lehet vita tárgya a politikában sem. 1911-ben az obstrukció megindulása után azonban lemondott a remélt együttműködés lehetőségéről s az adott parlamentarizmust már alkalmatlannak tekintette a rendszer megvédésére. A következő alternatíva elé került: vagy lemond a dualizmus megszilárdításának általa elképzelt programjáról, vagy túlteszi magát a korábban többékevésbé még tiszteletben tartott parlamenti szabályokon, a családi tradíciókkal is övezett kormányzati mechanizmuson. Tisza a második lehetőséget választotta.

A munkapárt mérsékelt liberális szárnya azonban 1912 tavaszáig meg tudta akadályozni Tisza elképzeléseinek valóra váltását. Mind a kormány, mind az ellenzék elfogadta Székely Ferenc igazságügy-miniszter újabb

kompromisszumos javaslatát. Eszerint az ellenzék felfüggeszti az obstrukciót, a képviselőház elnöke ugyanakkor Návay Lajos lesz, aki az 1904. évi „zsebkendőszavazás" után kilépett a szabadelvű pártból, és most ígéretet tett: nem sérti meg a házszabályokat. Közben kidolgozták volna a végleges megoldás feltételeit. A parlamenti nyugalom azonban a vártnál rövidebb ideig tartott. Justh Gyula — a jobboldali ellenzék nyomása ellenére — a tárgyalásokon továbbra is ragaszkodott a választójogi reform sürgős megvalósításához.

1912 február—márciusában maga Khuen-Héderváry vállalkozott a közvetítésre. Diplomáciai érzékét különösen próbára tették Apponyival, Kossuth Ferenccel és Andrássyval folytatott egyezkedései. Tárgyalópartnerei számára el kellett valamilyen eredményt érnie a hosszú idő óta vitatott katonai kérdésekben, és ezek értékét fel is kellett fokoznia; Bécsben viszont a tervezett csekély nemzeti engedmények értékét is redukálnia kellett. Kidolgozta ezért az 1888: XVIII. tc. új értelmezését tartalmazó ún. rezolúciót. Az említett tc. értelmében a király tényleges szolgálattételre is behívhatta a póttartalékosokat. Khuen-Héderváry rezolúciós javaslata érvényben tartotta volna az 1888: XVIII. tc.-t, de magyarázó szöveget fűzött volna hozzá, amely egyes esetekben korlátozta volna a király korábbi jogait. A jobboldali ellenzéket tárgyalásai során azzal nyerte meg, hogy hozzájárult a korona jogainak korlátozásához, a koronát ugyanakkor azzal próbálta meghódítani, hogy jogainak hathatósabb érvényesítését ígérte. A megállapodások realizálásakor azonban kiderült, hogy a közvetítő rosszhiszeműen járt el. A feladott lecke megoldásához a legcsiszoltabb diplomácia is kevésnek bizonyult. Az események megmutatták, hogy a dualizmus adott szakaszában a társadalmi és nemzeti ellentéteket nem lehetett diplomáciai ügyeskedéssel összebékíteni.

A bizalmat és támaszait jórészt elvesztegetvén, Khuen-Héderváry a visszavonulást választotta. 1912 áprilisában lemondott, és pénzügyminiszterének, Lukács Lászlónak adta át helyét.

2. AZ ELLENZÉKI KÜZDELEM FELLENDÜLÉSE 1911—1912-BEN

A JUSTH-PÁRT ÚJ ORIENTÁCIÓJA ÉS A BALOLDAL SZÖVETKEZÉSE

A parlamenti ellenzék körében általános csalódást okozott az 1910. júniusi választások végeredménye: a munkapárt fölényes győzelme. Justh Gyula egy ideig a visszavonulás gondolatával foglalkozott. Kossuth Ferenc és Apponyi Albert a kormány választási visszaéléseinek csokorba gyűjtésével vígasztalta híveit, és keresett magyarázatot a vereségre. A kiábrándulás okozta zavart az ellenzéki pártok marakodása, a kölcsönös vádaskodás is mélyítette.

A kettészakadt függetlenségiek mindkét pártja választ elé került. A kérdés Justhék számára az volt, hogy kívánnak-e, tudnak-e — és milyen irányban — változtatni a meddő közjogi kérdések körül keringő, a részleges nemzeti vívmányok kialkuvására irányuló, a szociális programot jórészt mellőző, a munkás- és parasztkérdést kirekesztő s a magyarság szupremáciájához mereven ragaszkodó politikájukon? Képesek-e valamit is felfogni az új idők új követelményeiből? A progresszió vagy a reakció erőihez csatlakoznak-e? A hagyományos liberális függetlenségi politika ugyanis alkalmasnak bizonyulhatott a konzervatív, nacionalista Apponyi Alberttel, Kossuth Ferenccel való szakításra, de túlságosan is kevés volt ahhoz, hogy Justh hívei a polgári demokratikus forradalom erőit gyarapítsák.

A történeti értékelés két véglet felé hajlott. Egyrészt túlértékelte a függetlenségiek „nemzeti programját", sőt nacionalizmusukat vagy annak elemeit is ebbe illesztette s ezáltal maga is nacionalista platformra csúszott. Másrészt a függetlenségi párti vezető politikusok jó részére — mind a társadalmi, mind a nemzeti kérdésben — jellemző retrográd tendenciát kizárólagosnak minősítette. Ez utóbbit elősegítette Kossuth Ferenc életútjának alakulása, amely végül is egyértelműen konzervativizmusba torkollott. A mélyebbre nyúló történeti elemzés azonban módosítja ezt a sommás képet. Kiváltképpen Justh Gyula, Holló Lajos és néhány hívük életútja bizonyítja: a liberális töltésű függetlenségi párti ellenzékiség nemcsak zsákutcába vezetett. Justh Gyula ugyanis nemcsak a független-

ségi párt eredeti közjogi programját őrizte, hanem annak liberális társadalmi követeléseit is, sőt ezen a téren életének utolsó, legmagasabbra ívelő szakaszában tovább is ment annál. A dualista rendszer felbomlásához vezető alapvető társadalmi és nemzeti problematika felismerése nála is hiányzott. Az 1910-es évek elején is kirekedtek politikájából a kiegyezési rendszert végső soron aláásó tényezők: a nagy szociális ellentétek, a nemzetiségi kérdés, de a függetlenségi párt eredeti, liberális programjához — általános, egyenlő, titkos választójog, népképviseleti rendszer, egyesülési és gyülekezési jog, sajtószabadság, vallásszabadság, a parlamentarizmus liberális vonásainak fenntartása — mindvégig ragaszkodott.

Pártjában azonban csak 1911-től kezdve jelentkezett némi élénkülés, amikor a választási bukás feletti kesergéseket a harc új, konkrét formáinak keresése váltotta fel. Justhék ekkor elhatározták, hogy szakítva a parlamenti pártok szokványos szervezeti rendjével és saját szervezeti hagyományaikkal, évente nagy pártgyűléseket tartanak. Olyan értekezletek rendszeres megtartását is tervezték, amelyeken kültagok — tehát nemcsak a képviselőik — is részt vesznek. Ezen túlmenően a parlamentben állandóan napirenden tartották a demokratikus választójog ügyét. Justh 1911 tavaszán kapcsolatot keresett a szociáldemokrata párttal. A közeledést egyengette a párt vezetősége és 1911. áprilisi kongresszusa is, amely felajánlotta Justhnak a fegyverbarátságot. A Justh-párt jelentős része nem lelkesedett a szociáldemokratákkal való szövetségért, Justh szűkebb köre azonban már szakított e szemléletmóddal és elfogadta az együttműködést. Justh tehát, aki korábban, több évtizedes politikai szereplése során — egy ideig a képviselőház elnökeként — kizárólag a parlamentarizmus kereteiben gondolkodott, most a nemzetietlennek bélyegzett szociáldemokrata párthoz közeledett. A közjogi kérdéseknél jelentősebbnek tartotta már a demokratikus reformokat és a politikai szabadságjogok védelmét. Bátran vállalta Tisza István ellenfelének szerepét a képviselőházban és azon kívül is. Ferenc Józsefnek pedig visszaadta a képviselőházi elnöksége idején kapott kitüntetést: a belső titkos tanácsosi rangot.

A baloldali pártok közeledése 1911 tavaszán a liberális, demokratikus és szocialista erők szervezett összefogásának új szakaszát nyitotta meg. 1911 áprilisa után, különösen a véderővita nyomán, az ország minden

részére kiterjedtek közös választójogi gyűléseik. A Justh-párt ekkor furcsa, ellentmondásos helyzetbe került. A képviselőházban Kossuth Ferenc pártjával együtt folytatta az obstrukciót a véderőjavaslattal szemben, népgyűléseit ugyanakkor a szociáldemokrata párttal, a polgári radikálisokkal közösen szervezte. A véderőjavaslat 1911—1912. évi tárgyalása időszakában így a magyar progresszió vezető gárdájának középpontjába került. Jászi jellemzése szerint „Justh Gyula a progresszív magyarság, az egész magyar demokrácia illusztris vezére".[11]

A parlamenti és a parlamenten kívüli ellenzéki küzdelem összehangolása felkeltette a képviselőházi csatározások iránti érdeklődést és növelte a választójogi szövetség gyűléseinek és sajtójának jelentőségét, elősegítette a demokrácia és a reakció erőinek gyorsabb szétválását. Ezzel párhuzamosan azt a lehetőséget is magában rejtette, hogy a népgyűlések radikális választójogi reformprogramja és egyéb demokratikus követelései tovább szélesítik és radikalizálják a Justh-párt programját, parlamenti harcát.

A Justh-párt, a szociáldemokrata párt és a polgári radikálisok együttműködésével 1911 tavaszától kezdve formálódott a progresszió tábora. Új fejezet nyílt a demokrácia történetében, amely a demokratikus és szocialista erők későbbi forradalmi szövetségének is kiinduló pontjává vált. A baloldali ellenzék tagjai egymást támogatva és erősítve követelték a választójogot, egyöntetűen elítélték az antiszemitizmust, védelmezték a polgári szabadságjogokat és felléptek a háborús készülődéssel szemben. „Nem álmodhat az ország csatahajókról és a hadsereg létszámának emeléséről — mondotta Justh Gyula egyik beszédében —, amíg Magyarországon 288 ezer gyerek nincs beiskolázva, hiányzik 10 ezer iskola, rendezetlen a közegészségügy, és nehezek a megélhetési viszonyok. Az országot külellenség ellen leginkább a belső válaszfalak lerombolásával, az osztályuralom megszüntetésével lehet megvédelmezni."[12]

A történettudomány természetesen a botlásokat, a retrográd tendenciákat, az ellentmondásokat is mérlegeli. A szociáldemokrata pártot az új orientációban a liberális és demokratikus polgári erőkkel, a függetlenségi baloldallal való összefogás keretében is továbbélő reformista uszálypolitika miatt bírálja. A Justh-pártnál viszont a lényeges vonásaiban

[11] A makói népgyűlés. *Magyarország*, 1911. szeptember 26.
[12] Justh Gyula beszédei. Bp. [1913.] 71.

megtartott nacionalizmust, a gazdasági-társadalmi fejlődés elemzésének elmulasztását, a parlamenti ellenzék jobboldali szárnyával gyakran visszatérő, sőt időnként felerősödő kompromisszumkeresést illeti meg a szigorú történeti kritika. A Justh-párt őszintén vallott nemzeti célkitűzései, új, baloldali irányvétele — ámbár segítették a progresszió táborának formálódását — egyelőre nem alapozhatták meg az imperializmus korszakában lehetséges és szükséges átfogó demokratikus és nemzeti programot. De a polgári demokratikus forradalom érlelődésének folyamatát s benne az 1910-es évek politikai történetét vizsgálva megállapíthatjuk, hogy azok az irányzatok találkoztak a politikai hadszíntéren, amelyek az átmeneti visszaesések ellenére fokozatosan felszámolták soraikban a visszahúzó tendenciákat. Leegyszerűsítenénk a történeti folyamatokat, ha a kormányellenesség összekötő szálai mellett nem vennénk figyelembe a különbségeket a jobboldali konzervatív, valamint a baloldali liberális és demokratikus irányzatok között, éppen a társadalmi kérdések és a kormánnyal szembeni magatartás tekintetében.

Az 1918-as őszirózsás forradalom vezérkarát, a Magyar Nemzeti Tanácsot, az 1911-ben egymásra talált három politikai tényező, a szociáldemokrata párt, a polgári radikálisok s a baloldali függetlenségiek alkották. Mindezt azonban Justh Gyula, akinek oly nagy szerepe volt a baloldali irányzatok szövetségének megalapozásában, már nem érhette meg. 1917 októberében bekövetkezett halála megakadályozta abban, hogy a világháború utolsó éveiben tevékenyen részt vegyen a reakció és a progresszió közti, egyre hevesebbé váló összecsapásokban. Nem volt forradalmár, céljai nem terjeszkedtek ki a polgári demokratikus forradalom több alapkérdésére, de fokozatosan bővültek és túlhaladták a liberalizmust. A kormányzati rendszerrel szembeni elszántsága, a szociáldemokrata párttal és a polgári radikálisokkal együtt folytatott harca a demokrácia irányába mutatott. Emiatt válhatott egy „bomló korszak bomlasztójává és hősévé", és egyben a polgári demokratikus forradalom előkészítőjévé. Temetésén szinte az egész magyar progresszió vezérkara részt vett. Hock János, Kunfi Zsigmond, Nagy György mondták a búcsúbeszédeket. A Népszava kiemelte: „Szokatlan jelenség volt, hogy egy polgári politikus ravatalánál és sírjánál ott állottak a proletárképviselők."[13]

[13] Justh Gyula utolsó útja. *Népszava*, 1917. október 13.

PARASZTPÁRTOK ÉS PARASZTMOZGALMAK

A koalíció bomlása — amint láttuk — több demokratikus parasztpárt kialakulását segítette elő. Hogyan alakult a munkapárt választási győzelme után, a véderőjavaslat parlamenti tárgyalása során kiéleződő társadalmi-politikai harcok idején e parasztpártok és vezetőik sorsa?

A koalíció időszakában tevékenykedő parasztpártok közül tömegbefolyását és demokratizmusát tekintve Áchim pártja volt a legjelentősebb. Áchim a parasztmozgalom vezetése és parlamenti tevékenysége során túlment a szűk horizontú paraszti problematikán; az ország lényeges társadalmi-politikai kérdéseiben haladó álláspontot foglalt el. Khuen-Héderváry ugyan átmenetileg Áchimban is illúziókat keltett, de ezek gyorsan szertefoszlottak és úgy tűnt: az alföldi parasztpárt a munkapárti kormányzattal szemben formálódó progresszió táborának számottevő részesévé válik.

Áchimot 1910-ben Békéscsabán ismét országgyűlési képviselőnek választották. Így nemcsak pártjában, hanem a képviselőházban is tovább folytatta a törvényhozás és a közigazgatás demokratizálásáért kezdett harcát. Felfigyelt a kormány háborús készülődésére is. Justh Gyulához hasonlóan a hadseregfejlesztéssel ő is a néptömegek gazdasági és kulturális felemelkedésének programját állította szembe. „Ha széjjel nézünk ebben az országban — mondotta többek között 1911 tavaszán a képviselőházban —, mindenütt szuronyokat, hadseregfejlesztést, ágyúgyárak építését és arra való hajlandóságot látunk mindenütt, akkor, amikor az iskolák düledeznek, amikor a kultuszminiszter úr arról panaszkodik, hogy iskolára, kultúrára tárcája keretében elég pénz nincsen... Pedig az én szerény nézetem szerint ennek az országnak népességét, gazdagságát és kultúráját nem a külellenség ellen kell védeni, hanem a hadseregre való esztelen pazarlás és esztelen, nagyarányú költekezés ellen, amely országunkat tönkre fogja tenni."[14] Ugyanebben a képviselőházi beszédében tért ki a nemzeti munkapártiak mandátumszerző választási ígéreteire, s utólag hitet tett a progresszió irányzatainak legfontosabb összekötő kapcsa, az általános választójog mellett. „Nyugodt lélekkel állíthatom azt, hogy ennek a képviselőháznak több mint 70%-a a válasz-

[14] Képviselőházi Napló 1910—1915. VI. Bp. 1911. 152—154.

tások alatt künn a perifériákon a nép és a választók előtt igenis ígérte az általános, egyenlő és titkos választói jog meghozatalát... és ma igen kevesen vagyunk azok, akik tényleg tisztán, becsületesen és bátran követeljük itt a parlament színe előtt azt, amit ígértünk."[15] Áchim azonban a reakció és a demokrácia erőinek nagy összeütközéseit nem érhette meg. Politikai ellenfelei bujtogatására 1911 májusában a két Zsilinszky testvér, Endre és Gábor meggyilkolta. Halála pótolhatatlan veszteséget jelentett a progresszió tábora számára. Az alföldi parasztpárt formálisan ugyan nem oszlott fel, de Áchim halála után távol tartotta magát az országossá erősödő választójogi mozgalomtól. Az Áchimmal szoros kapcsolatban álló balmazújvárosi földmívelő párt is elvesztette korábbi befolyását a parasztság körében. Az arató- és cselédsztrájkok, bár időnként a Nemzeti Munkapárt hatalomra kerülése után is fel-fellobbantak, elszigeteltek maradtak, s az 1910-es években már nem érték el korábbi hevességüket. A legnagyobb arányú sztrájkmozgalmakra 1912 nyarán került sor. Az aratómunkások és a cselédek a bérek és a munkafeltételek javítását, vagy a már megkötött szerződések megtartását követelték, de a mozgalmak harcossága és szervezettsége nem érte el a századforduló sztrájkjainak színvonalát.

Külön kell vizsgálnunk Nagyatádi Szabó István gazdapártjának útját. Az 1910. évi választásokon három gazdapárti képviselő került be a Házba. A szentgáli zászlóbontás után új pontokba szedett programot nem adtak ugyan ki, de Nagyatádi Szabó 1910. júliusi beszéde programadó jellegűnek számít. Felölelte a gazdasági, a társadalmi és a politikai célokat, s magába foglalta a követendő módszereket is. Ekkorra azonban elhalványult korábbi radikalizmusuk. Hiányoztak a mezőgazdasági munkások élet- és munkakörülményeinek javítását célzó, a feudális maradványok felszámolását, a latifundiumok és a holtkézi birtok állami megváltását tartalmazó programpontok, és előtérbe nyomultak a birtokos parasztság érdekeit védő követelések. A nép fogalma egyre inkább a birtokos parasztságra szűkült, s felerősödött náluk a nacionalizmus, a nemzetiségiek gazdasági, politikai visszaszorításának igénye. A gazdapárt a paraszti követelések teljesítését mindenekelőtt a munkapárti hatalom engedékenységétől remélte. „A mi törekvéseink nem felforgatók — mon-

[15] Uo.

dotta Nagyatádi Szabó említett 1910. júliusi beszédében —, mi tiszteljük a tulajdont és nem kívánunk senkinek a jogkörébe benyúlni, mi nem sebeket akarunk ütni, hanem gyógyítani akarjuk azokat ott, ahol vannak, mert tudjuk, hogy vannak: látjuk és érezzük, mert magunk is számos sebből vérzünk."[16]

Képviselőházi beszédeinek, újságcikkeinek, népgyűlési szónoklatainak visszatérő témái: a kisbérletek szélesebb körű alkalmazása a nagybérletek mellett; telepítési, parcellázási akciók; a vadászati jogszabályok reformja; a nagy- és kisbirtok földadójának bizonyos arányosítása; önálló vámterület; a „kisbirtokosok" arányának növelése a közigazgatásban, a választójogban, s ezáltal a képviselőházban. A gazdapárt az 1910-es években így sajátos helyet foglalt el a magyarországi politikai életben. Szemben állt a munkapárti kormányok nagytőkés és nagybirtokos érdekeket védő gazdaságpolitikájával, de bölcs belátásukban reménykedve tőlük várta a birtokos paraszti követelések teljesítését. Síkraszállt a politikai szabadságjogok védelméért, a választójog kiterjesztéséért, ellenezte természetesen a közigazgatás Tisza által tervezett államosítását. Nagyatádi Szabó tehát ellenzéki volt, de óvakodott mindenféle közös ellenzéki akcióban való aktív részvételtől. Új arculatú paraszti politikai irányzat lépett a politika porondjára, amely gyökeresen szakított az agrárszocialista hagyományokkal, mereven elzárkózott a munkásmozgalomtól, s a birtokos parasztságnak kedvező reformok kivívására, illetve a liberalizmus adott formáinak megtartására összpontosította erejét. Bázisát azok a birtokos paraszti rétegek adták, amelyek már nemcsak az adott hatalmi rendszerrel álltak szemben, hanem részben a paraszti felbomlás előrehaladása, részben a birtokos parasztságnak a tőkés fejlődésbe való intenzívebb bekapcsolódása miatt szembekerültek a szegényparasztság alattuk álló tömegeivel is.

Az engedményekbe vetett reményeiket maga a munkapárt is táplálta. A kormány például a kisgazda képviselők követelésére 1913 végén módosította a legelőtörvény tervezetét, a földművelésügyi miniszter visszavonta a birtokos parasztokra nézve sérelmes kisajátítási szakaszt. Tisza és köre a dualizmus válságának kibontakozása — mindenekelőtt a szocialista munkás- és az agrárszocialista mozgalmak — hatására, a „fel-

[16] Képviselőházi Napló 1910—1915. I. Bp. 1910. 79—88.

forgató törekvésekkel" szemben, azok gyengítése érdekében különös figyelmet fordított a birtokos parasztság Nagyatádi Szabó vezetésével megerősödő, a forradalmi megoldást elvető, ugyanakkor egyes gazdasági és politikai reformokat célul kitűző mozgalma iránt. Mindebben nemcsak az ellenzéket megosztó taktika szándéka, hanem az a felismerés is tükröződött, hogy a paraszti irányzatokat nem lehet maradéktalanul és tartósan kiiktatni a magyarországi belpolitikai életből. Engedményekre azonban ritkán hajlott. Emiatt a gazdapárthoz való viszonyát inkább a konfliktusok jellemzik. Nagyatádi — bár tartózkodott a szociáldemokrata párt, a Justh-párt és a polgári radikálisok parlamenti és parlamenten kívüli ellenzéki akcióitól — lényeges kormányzati kérdésekben bírálta a nemzeti munkapárti kormányok belpolitikáját.

A paraszti demokratikus politikai irányzatok visszaszorulásában, megosztottságában több tényező játszott szerepet. Az említett pártok kritikájának éle a koalíciós kormány népellenessége ellen irányult, és — Áchim parasztpártjának kivételével — nem mélyült az adott társadalmi és politikai rendszer, a magyar uralkodó osztályok egésze elleni kritikai állásfoglalássá. A parasztság koalícióellenessége így alkalmas lehetett a függetlenségi párttal szakító, önálló parasztpártok megalakulására és viszonylag gyors megerősödésére, de kevésnek bizonyult egy országos igényű következetes demokratikus program és politika kimunkálásához. Ebből eredt illúziókkal kísért válságuk is 1910 elején. Együttműködésük felbomlott, s főként Nagyatádi Szabó gazdapártjának a kormány ellen folytatott harca formáiban tanácstalanná, bizonytalanná vált.

1912—1913-ban időlegesen ismét nekilendült a kivándorlás és folytatódott a városba áramlás is. Mindennek következtében csökkent a földmunkásság összlétszáma. A parasztság leginkább tettre kész része vállalta a kitörést, az elvándorlást, a falu, a paraszti életforma keretei közül.

A koalíció idején kialakuló demokratikus paraszti irányzatok nyíltabb szétválásában lényeges szerepe volt az agrárvámok felemelésének. A magasabb agrárvámok ugyanis nemcsak a nagybirtokot segítették, hanem a piacra termelő gazdagparasztság tőkeerejét is növelték. Az 1910-es években már jobban elkülönül a gazdagparasztság politikai szervezkedése, amit a Nagyatádi Szabó István vezette gazdapárt útja mutat. Elmélyültek tehát a parasztságon belüli ellentétek. Az egész parasztság

összefogása — amire Áchim törekedett — a felbomlás meggyorsulásának időszakában, a munkásosztály, illetve a munkáspárt segítsége nélkül egyre nehezebb feladattá vált.

A JOBBOLDALI ELLENZÉK

A Kossuth-párt 1910 után újabb válságba jutott. Közjogi jelszavai kevés eredményt ígértek számára, a baloldali orientáció útját pedig az osztályérdekek emelte sorompó zárta le előtte. A párt minden irányban elszigetelődött. A kormánypárt sem hajlott vele kompromisszumra, mérsékelt kormányellenes kritikája viszont nem vonzotta az ellenzékieket. Ennek ellenére több kísérletet tett elszigeteltségének felszámolására. Hol a baloldali erők szövetségében kereste megtépázott tekintélye helyreállítását, hol a kormánnyal folytatott kompromisszumos tárgyalások nemzeti koncessziós eredményeitől remélte korábbi társadalmi és parlamenti befolyása visszaszerzését.

Az 1910. évi választásokon alaposan megcsappant a Néppárt képviselőinek száma is. Amíg 1906-ban 33, 1910-ben csupán 13 mandátumot szerzett. A választási bukás a program és a politika felülvizsgálatára késztette a párt vezetőit. Ellenzékiségük tartalmát újraformálták: a szélsőségesen klerikális hagyományokból, valamint az imperializmus kezdeti szakaszának eseményeiből leszűrt reakciós következtetésekből gyúrták össze. Szorosabbra fűzték kapcsolataikat a klérussal. A katolikus püspöki kar a Néppárt támogatására 5 éven át évi 150 ezer forintot szavazott meg. Döntésének indokai között az alábbiak szerepeltek: a Néppárt hatvanhetes alapon áll, védi a földbirtokot, tartózkodik a választójog terén a radikális irányzatoktól, tehát „hiszi, hogy az ellenzékieskedés taktikájában bizonyos mérsékletet fog tanúsítani".[17] Az 1910. június végén elfogadott új néppárti program első része a katolikus egyház gazdasági, politikai és vallási előjogainak védelmét, illetve korábbi tekintélyének visszaállítását tartalmazta. Ezért Magyarország keresztény jellegének megerősítését, a katolikus egyház „elrablott jogainak" visszaadását, valamint meglevő javainak legerélyesebb védelmét követelte.

[17] Református Egyház Központi Levéltára. Balogh Jenő iratai. 12. cs.

A program második része a szabadelvű szellem elleni elszánt harcot hangsúlyozta. Különösen támadta a szabadkőművességet, amely szerinte titokban dolgozik, politizál és túllépi az alapszabályaiban rögzített feladatait. A párt egyik vezetője, Haller István a parlamentben követelte a társadalom szabad szervezeteinek megrendszabályozását.

A Néppárt az 1910. évi választások után egy időre félbeszakította aktív politikai-parlamenti tevékenységét. Nem avatkozott be az ügyrendi vitákba, nem készült obstrukcióra, de a munkapárti ellenreakcióktól is elhatárolta magát. Említett jelszavaival azonban szívesen csalogatta mind a kormánypárti, mind az ellenzéki politikától eltávolodókat a maga soraiba. Amikor e politikája sem vezetett sikerre, 1911 májusa után újra bekapcsolódott a parlamenti életbe. Igaz, nem a nyílt kormánypárti vagy ellenzéki harcokban, inkább csak a kulisszák mögötti játékokban vett részt.

Az 1910-es években új szakaszához érkezett a keresztényszocialista politikai mozgalom is. Mindenekelőtt meggyorsult a konzervatív néppárti és a modernista, az ún. neokatolicizmus ideológiáját képviselő irányzatok szétválása. A koalíció széthullásával ugyanis — amint láttuk — nyilvánvalóvá vált a konzervatív, agráriusokat támogató katolikus Néppárt politikai csődje. Az egyházpolitikai reformok megszüntetésére irányuló, a legcsekélyebb társadalmi reformgondolatoktól is elzárkózó konzervatív Néppárt alkalmatlannak bizonyult a modern eszmeáramlatok és a tömegmozgalmak meggátlására. A Néppárt belső bomlása az 1910-es években feltűnően felgyorsult. A vele szembefordulók azonban korántsem voltak egységesek. A néppárti konzervativizmus elvetésének, a politikai katolicizmus reformjának, modern megújításának több irányzata alakult ki. Az egyik ilyen irányzatot Prohászka Ottokár és Vass József képviselte. A szociális reform számukra elsősorban a modern eszmeáramlatok — mindenekelőtt a materializmus — és a forradalmi tömegmozgalmak felszámolásának eszközét jelentette. Ez az irányzat a későbbiek során, főként a forradalmak időszakában különösen megerősödött és — egyik alkotóelemként — az ellenforradalom keresztény-nemzeti hivatalos ideológiájának rangjára emelkedett.

Prohászka Ottokár tanulmányait a kalocsai jezsuitáknál kezdte, Esztergomban a „kisszeminárium" növendékeként folytatta, majd Simor hercegprímás 1875-ben Rómába küldte, ahol megismerkedett a XIII. Leó

által is támogatott modernizmus, az ún. keresztény szociális reformprogram kialakulásával. Hazatérése után 1882-ben a teológia tanára lett Esztergomban, s nagyszabású irodalmi tevékenységbe fogott. Több tanulmányt írt a teológia és a természettudományok viszonyáról, majd az 1890-es évektől kezdve a szocialista és a demokratikus tömegmozgalmak fellendülésének idején a szociális kérdések felé fordult. Megoldásukra — szakítva a konzervatív katolikusokkal — a „keresztény akciót" javasolta. Magát a kereszténységszocializmus hívének tartva, előadásokat tartott a katolikus értelmiségi ifjúságot összefogó Szent Imre Körben, sőt a Társadalomtudományi Társaságban is. 1904-ben kinevezték a budapesti egyetem teológiai fakultásának rendes tanárává, 1905-ben pedig székesfehérvári püspökké szentelték. 1907-ben megjelent „Modern katolicizmus" című munkájában a tudomány és a hit összeegyeztetésével kísérletezett. A kereszténységszocializmusra hivatkozva szorgalmazta a felekezeti és a társadalmi osztályok közötti békét. A konzervatív katolicizmussal ellentétben elkerülhetetlennek tekintette a társadalmi haladást, ezért a katolikus egyházi nagybirtok bizonyos mérvű — konkrétan azonban meg nem fogalmazott — reformját is szükségesnek tartotta. Programja s filozófiai rendszere az adott gazdasági-társadalmi rendszer megmentésére, a tornyosuló veszélyek elhárítására irányult. Modernizmusa emiatt kezdettől konzervativizmusba hajlott. „Az intellektualizmus túlhajtásai" című, 1910-ben tartott akadémiai székfoglalójában a bergsoni filozófia nyomán azt ismételgette, hogy nem a megismerés s az ismeret adja az abszolút igazságot, hanem a belső megfigyelés, az intuíció, a tettekben megnyilvánuló hit.

Prohászka újszerűsége, modernizmusa mindenesetre magára vonta a különféle politikai irányzatok figyelmét. A magyarországi konzervatív katolicizmus képviselői — élükön Samassa egri érsekkel — fokozták vele szemben támadásaikat. A Vatikán — amelytől annak idején a kezdeti impulzusokat kapta — szintén ellene fordult, 1911-ben műveinek egy részét indexre tették. A szabadgondolkodók, a társadalmi haladás útját keresők jó része, figyelmen kívül hagyva modernizmusának indítóokait, gyakran túlértékelte. Erre a veszélyre Ady figyelmeztetett: „Nem fogjuk kivételesen nagy embernek deklarálni Prohászka Ottokárt csak azért, mert merészebbnek és intellektusban gazdagabbnak látszik, mint többi fegyverese az ecclesia militansnak... Hát nem méltóztatnak látni, hogy

az Ehrhardok, Prohászkák a jövendő klerikalizmusának az előhírnökei? A klerikalizmus örök célja az emberiség nyűgökben tartása... Nagyon természetes, hogy e nagy cél eszközeinek a haladó korral együtt folyton módosulniok kell. Mivel ma már sem kínzókamrákkal, sem a sötétség terjesztésével nem lehet eléggé boldogulni, az ecclesia militans gondolkodóbb elemei modernebb fegyverekkel kezdenek hadakozni. Íme — Prohászka példája mutatja — a modern fegyverek előtt még az antiklerikálisok is meghódolnak."[18]

A modernizmus jobbszárnyán elhelyezkedő Prohászkától már az első világháború előtti időszakban eltért Giesswein Sándor. Ekkor azonban még inkább a megújítási szándékból fakadó összekötő szálak voltak az erősebbek. Giesswein — győri kanonok, majd 1909-től pápai prelátus — főként nyelvészeti, történettudományi és szociológiai tanulmányokat folytatott. A 20. század első évtizedében több külföldi kereszténységszocialista kurzuson vett részt. Az ő kezdeményezésére hívták össze 1901-ben és 1903-ban az első kereszténységszocialista kurzusokat Magyarországon. 1910-ben csatlakozott a kereszténységszocialista párthoz. A Néppárt vezetőségének megírta: az ott élő aulikus és ultrakonzervatív szellem a legnagyobb akadálya a szociális és a nemzeti fejlődésnek. A társadalmi evolúciót szükségszerű objektív folyamatnak fogta fel, s ennek keretében követelte a „hatalmaskodó individualizmus által előidézett társadalmi igazságtalanságok" megszüntetését. „A keresztény szocializmust tehát abban az értelemben kell vennünk — írta —, hogy az egyes keresztény szociális reformok összefoglalatja, rendszere, mintegy a keresztény igazságoknak a társadalmi és gazdasági életben való gyakorlati alkalmazása."[19] S valóban a szociális reformot nem taktikának, hanem politikája szerves részének tekintette. Felfogását az 1914-ben megjelent, „A szociális kérdés és a keresztény szocializmus" című munkájában összegezte. Amíg Prohászka a katolikus értelmiségre kívánt támaszkodni, addig Giesswein a keresztény munkásegyletek s a kispolgári társadalmi egyesületek kereszténységszocialista jellegű átszervezését is feladatának tartotta; tehát

[18] Ady Endre, Prohászka Ottokár Nagyváradon. *Nagyváradi Napló*, 1903. január 20.

[19] Giesswein Sándor, Társadalmi problémák és keresztény világnézet. 3. kiad. Bp. 1929. 48–49.

a munkásosztályra, a kispolgárságra is ki akarta terjeszteni befolyását. Ebben az 1919 után jelentős szerephez jutó keresztény politikusok — Huszár Károly, Haller István, Ernszt Sándor — is támogatták.

A katolikus egyház nagyjavadalmasai idegenkedtek a munkáskérdést túlságosan előtérbe állító, szociális reformokat hirdető neokatolicizmustól, s ez a körülmény is akadályozta megerősödését. Társadalmi hatásának kiszélesedését azonban mindenekelőtt a munkásmozgalom és a baloldali politikai irányzatok tömegbefolyásának megerősödése, a szociáldemokrata párt és a polgári radikálisok által hirdetett materializmus és antiklerikalizmus szélesebb körű elterjedése gátolta.

A katolikus újkonzervativizmus sorai egy évtized leforgása alatt megbomlottak. Egyes irányzatai az 1910-es években, főként az 1912. évi belpolitikai változások idején szétváltak. Egy részük — Csernoch János hercegprímással — nyíltan a Nemzeti Munkapárt politikai céljainak szolgálatába szegődött. Csernoch is felismerte a dualista rendszert fenyegető veszélyeket, amelyek leginkább Tisza Istvánban tudatosodtak, s vele azonos irányban kereste elhárításuk lehetőségeit. A néppárti receptet ehhez alkalmatlannak vélte, ezért a materializmussal és a szocializmussal szemben az egyház meglevő szervezetét, mindenekelőtt Prohászka eszmerendszerének egyes elemeivel kívánta felvértezni. A néppárti konzervativizmus helyett inkább a szociális demagógiától remélt átütő sikert. A felekezeti elfogultságot pedig a „keresztényi szeretettel" próbálta helyettesíteni. A keresztény restaurációra hivatkozva elítélte a szélsőségeket, a forradalmi szellemet. Giesswein ugyanakkor közeledett a liberálisokhoz és a demokratákhoz. Justh pártjával együtt bírálta a kormány választójogi törvénytervezetét, a nők kirekesztését a választójogból, a műveltségi cenzust és a harminc évhez kötött korhatárt. A munkapárti reakcióval szemben követelte a politikai szabadságjogok védelmét is.

A régi koalíciósok közül Andrássy is tudta: a koalíció széthullása után lehetetlen tisztán közjogi alapon parlamenti ellenzéki pártot szervezni. Világosan láthatta azt is, hogy a nemzeti koncessziós politikától mereven elzárkóznak a bécsi uralkodó körök. Ez a közjogi politika önmagában véve tehát irreálissá vált. Pusztán régi ellenzékiségének alapjait így alkalmatlannak vélte egy új ellenzéki politika számára. Ellenzéki múltjához, vagy inkább e múlt hagyományainak illúzióihoz mégis ragaszkodott.

Visszautasította a munkapártiak csalogatását, bár tartalmi kérdésekben közel állt hozzájuk. Politikai magatartását a kiváró passzivitás, a töprengő útkeresés jellemezte. A véderőjavaslat beterjesztéséig nem is vett részt a parlamenti vitákban. Igyekezett távol tartani Justhékat a szélsőségesnek ítélt ellenzéki parlamenti harcoktól, ugyanakkor bölcs mérsékletre intette az obstrukció letörésére készülő munkapártiakat is.

Andrássy — Tiszához hasonlóan — ragaszkodott a hármas szövetséghez, a dualizmus és a magyar uralkodó osztályok hatalmának változatlan fenntartásához. Elítélte az obstrukciót, de a kormánypárttól is követelte a fennálló parlamenti szabályok betartását. A katonai kérdésekben fenntartotta korábbi nyelvi követeléseit. Koalíciós belügyminisztersége pedig bizonyítja, hogy a nép és a nemzetiségek elnyomása terén nem válogatott az eszközökben. Miután azonban sem a tömegmozgalmak letörésével, sem nemzeti követeléseivel nem ért célt, 1910 után többször visszariadt azoktól a kormányzati intézkedésektől, amelyekkel ő maga is zsákutcába jutott. Amíg Tisza szinte bigott megszállottsággal mindent fő céljának rendelt alá, addig Andrássy tömeghatásra is vágyott. Bukása után különösen megerősödött a népszerűség iránti nosztalgiája. Tekervényes, addig járatlan utakon közelített hozzá. Elítélte például az obstrukciót, de azt a többségi korrupció termékének minősítette. Óvatosan differenciálttá vált álláspontja vallási és egyházi kérdésekben is. A szabadkőművesség szerinte nem vonhatja kétségbe a kongregációk létét, de nem lehet eltűrni azok visszaéléseit sem. A dualizmus megszilárdítását és a népszerűséget azonban a társadalmi ellentétek elmélyülése miatt eleve nem hozhatta összhangba, nem emelhette semmiféle politikai irányzat rangjára. Emiatt hiába keressük Andrássy elképzeléseinek, célkitűzéseinek szabatos kifejtését. Pethő Sándor írta: „Az Andrássy-féle irány a maga nagy elvi hátterével, erkölcsi tartalmával és célkitűzéseivel soha nem volt szabatosan kifejtve, és a nehézségeket még fokozta a pártvezér zárkózott, visszahúzódó, előkelő, büszke, szinte szemérmes természete, amely csak a kevés kiválasztott előtt leplezte le magát."[20]

[20] Pethő Sándor, Viharos emberöltő. Bp. é.n. 8.

VÁLTOZÁS A SZOCIÁLDEMOKRATA PÁRT POLITIKÁJÁBAN

Különböző szociáldemokrata orgánumok a koalíció bukása után is fenntartották a „tiszta feudalizmus" uralmáról vallott nézetüket, a korábbinál azonban nagyobb hangsúlyt kapott a tőkés kizsákmányolás éles bírálata. Ezzel egyidejűleg jelentkezett az Ausztria és Magyarország közötti kapcsolatok korábbinál jóval kritikusabb szemlélete is. Ebben a szemléletben megmutatkozott a Tiszát támogató dinasztiában való csalódottság, amit fokozott a véderőtörvény napirendre tűzése és a választójogi reform elodázása.

Az 1911. áprilisi pártkongresszus — amint már említettük — a Khuen-Héderváry-kormányt a „népjog ellenségének" nyilvánította és felhívta a Justh-pártot, hogy a véderőjavaslatok parlamenti tárgyalását minden rendelkezésre álló eszközzel obstruálja meg, mindaddig, amíg a választójogi reformra sor nem kerül. A pártgyűlés küldöttei közül többen radikálisabb politikát, nagy tömegakciókat, az „utcák forradalmát" sürgették. Nem hiányoztak a Justh-párt iránti bizalmatlanságról tanúskodó felszólalások sem. Garami arról beszélt, hogy a Justh-párt tagjainak nagy részét „nem a meggyőződés, hanem a pillanatnyi politikai konjunktúra kényszerítette rá, hogy az általános, egyenlő, titkos választójog hívei legyenek". Felszólalásában világosan megmutatkozott, hogy még tartja magát a „tiszta feudalizmus" koncepció. „Mi ellenségei, elvi, gyűlölködő ellenségei vagyunk a kapitalizmusnak — mondotta — és a kapitalizmus karjaiból akarjuk az országot felszabadítani, és nekünk be kell látnunk, hogy a mi pillanatnyi munkánkban igenis azért dolgozunk, azért küzdünk, hogy ebből az országból kapitalista ország legyen, mert ez az ország még nem kapitalista, itt a feudális oligarchák az urak."[21] Árnyaltabban írt ugyanerről a témáról éppen a kongresszus időszakában Kunfi a Szocializmus hasábjain. Elismerte, hogy Magyarországon az utolsó évtized folyamán jelentősen előrehaladt a kapitalizmus fejlődése. „A magyar gazdasági és társadalmi élet feudális formái és az ország kapitalisztikus terhei: ez az a nagy ellentét — írta —, amely mindannyiunknál nagyobb

[21] A Magyarországi Szociáldemokrata Párt XVIII. pártgyűlésének jegyzőkönyve. Bp. 1911. 152.

erővel és biztosabb eredménnyel hajtja az országot vagy a hajótörés, vagy a demokratikus átalakulás felé."[22]

A demokratikus átalakuláson Kunfi is, akárcsak Garami, a polgári demokráciát értette. A polgári demokratikus perspektíva és a szocialista célkitűzések kapcsolatának egyes kérdései 1910—1911-ben vitát váltottak ki a pártban. Diner-Dénes József azt javasolta, hogy a pártnak — átmenetileg — mérsékelni kellene a munkásság jobb munkaviszonyok elérésére törő gazdasági küzdelmét, hogy ezzel barátságosabb álláspontra hangolja a burzsoáziát. A javaslatot a pártvezetőség egyértelműen elutasította. Kunfi rámutatott arra, hogy a burzsoázia a polgári demokratikus viszonyok kivívása esetén megszabadul az agrárius gyámkodástól, mind gazdaságilag, mind politikailag sokkal kedvezőbb helyzetbe kerül. Ennek fejében kénytelen lesz viszont fokozott mértékben számolni a munkásmozgalom erejével. A párt feladata többek között éppen abban áll, hogy meggyőzze a burzsoáziát: saját érdeke, hogy erőteljesen fellépjen az agrárizmus ellen, és a választójogi küzdelemben szövetkezzék a szociáldemokráciával. A helyzet tehát az — állapította meg végül Kunfi —, hogy „Diner-Dénes elvtárs a polgári érdekek lobogóját bontja ki a mi táborunkban, mi pedig a proletár érdekek lobogóját bontjuk ki az ellenfél táborában; a Reform klubban, a választójogi szövetségben — s egynehányan a szabadkőművességben is — a munkások érdekeinek szolgálatára akarjuk rávenni a polgárságot, nem pedig, amint Diner-Dénes elvtárs teszi e cikkében, polgári érdekek szolgálatára a szociáldemokrata pártot".[23]

A proletárérdekek lobogójának kibontásán a pártvezetőség ezúttal is szinte kizárólag a választójogi küzdelmet értette. Az 1911. évi kongresszuson Garami megkísérelte a választójogi küzdelem elméleti kérdéseinek összefoglalását is. Lényegében Kautsky és Viktor Adler gondolatmenetét követve rámutatott arra, hogy az általános választójog „nem specifikusan szocialista követelés", hanem olyan cél, amely még a kapitalista termelési viszonyok között megvalósítható. „Mindenütt azt mondottuk és hirdettük magunk is, testvérpártjaink is... — hangsúlyozta Garami —, hogy az általános választójog és a szociáldemokráciának parlamenti harca eszköze, de csak eszköze annak a törekvésünknek, hogy a munkás-

[22] Kunfi Zsigmond, Taktika és erőgyűjtés. *Szocializmus*, 1910—1911. 3. sz. 112.
[23] Uo. 112—113.

ság anyagi és szellemi helyzetét javítsuk, erősítsük, hogy a végcél felé való küzdelemre képessé tegyük... A munkásosztály felszabadítása csak a munkásosztály műve lehet, de az általános választójog nem jelenti a munkásosztály felszabadítását."[24]

Garami — akárcsak Kautsky „Der Weg zur Macht" című, 1909-ben megjelent művében — nem foglalt állást atekintetben, hogy milyen eszközökkel lehet megvalósítani az 1903. évi pártprogram fő követelését: a politikai hatalom meghódítását, a termelőeszközök társadalmi tulajdonba vételét. Garami elvileg nem zárta ki a forradalmi módszerek alkalmazásának lehetőségét, sőt sejttette, hogy ezek legjelentősebbjét a tömegsztrájkban látja. Politikai nyelvre fordítva azonban az elméleti megállapításokat, ő is az általános választójog kivívásában jelölte meg a legfontosabb közvetlen feladatot.

A pártvezetőség mindig is ügyelt arra, hogy a politikai küzdelmet a lehetőséghez képest összekapcsolja a munkásság mindennapi, gazdasági követeléseivel. Kunfi — éppen Diner-Dénessel vitatkozva — állapította meg a Szocializmus hasábjain: „A szociáldemokrácia számára az általános választójog is elsősorban gazdasági munkásérdekek előmozdítására való eszköz, olyan eszköz, amellyel nem egyenesen, hanem kerülő úton a munkaviszony minden vonatkozású föltételeit javítani, a munkások munkabérére és a munkaidőre vonatkozó követeléseit elősegíteni, az értük való harcot könnyebben és kevesebb áldozattal megvívhatóvá tenni lehet."[25] Ez az értelmezés is hozzájárult ahhoz, hogy az általános, titkos választójog jelszavával a szociáldemokrata párt az első világháborút megelőző években százezres munkástömegeket mozgósíthatott. 1911 folyamán ezek a tömegakciók kifejezetten a Justh-párt parlamenti küzdelmének támogatása jegyében zajlottak le. Már május 23-án, amikor a honvédelmi miniszter beterjesztette a képviselőházban a véderőjavaslatot, a karzatról szociáldemokrata röpcédulákat dobtak az ülésterembe, tiltakozásul az ellen, hogy választójogi reform helyett újabb pénz- és véráldozatot kérnek a néptől. A két párt közös akciói az év folyamán erősödtek és szinte az ország egész területére kiterjedtek.

[24] A Magyarországi Szociáldemokrata Párt XVIII. pártgyűlésének jegyzőkönyve. Bp. 1911. 145—146., 148.

[25] Kunfi Zsigmond, Taktika és erőgyűjtés. *Szocializmus*, 1910—1911. 3. sz. 109.

1911 végén a nemzetközi helyzet kiéleződése a Magyarországi Szociáldemokrata Pártot is háborúellenes kiállásra késztette. Az imperialista kormányok külpolitikájának bírálata, a fegyverkezési verseny kárhoztatása nem volt újdonság. 1911 őszétől azonban a párt behatóbban és konkrétabban foglalkozott azokkal a tényezőkkel, amelyek háborúra vezethetnek. Az olasz—török háború kitörése után jelent meg a Szocializmusban Kunfi cikke az imperializmusról. Kunfi — akinek megállapításai Rudolf Hilferding szociáldemokrata teoretikusnak, Kautsky és Adler barátjának „A finánctőke" című művén alapultak — az imperializmust a kapitalizmus fejlődésének legújabb korszakaként értékelte. „Ennek a fejlődésnek — írta — két mozzanata van különösen szoros okozati kapcsolatban a gyarmatpolitikával. Az egyik a pénztőkének: a bankoknak az uralma az iparban és az államban. A másik a védővám, amely a kartellek és trösztök létrehozásával megteremtette a bankok hatalmát és gyökeresen átalakította a termelést, főképpen a gazdasági munka megoszlását." Rámutatott arra, hogy az imperializmus kibontakozása nemzetközi méretekben fokozza a háborús veszélyt, a gyarmatokért, a nyersanyagot, a munkaerőt biztosító területekért való küzdelmet. Ugyanakkor a fejlett ipari országokban kiélezi az osztályharcot és a gyarmatokon létrehozza a bennszülöttek nacionalizmusát. „A világ fejlődése nem egyenletes — írta Kunfi —, némely államok és népek előbbre haladott fokán vannak a fejlődésnek, mások még messzebb járnak. Azonfölül a nemzeti sajátságok, a különös történelmi és földrajzi körülmények egyéni színt adnak annak a folyamatnak, amely mivoltát és legbensőbb fejlődési rugóit tekintve ugyanaz." Kunfi utalt arra, hogy az imperializmus megerősíti a politikai reakciót, de nem foglalkozott azzal, hogy a szocialista mozgalomnak a kapitalizmus új korszakából milyen következtetéseket kell levonni. Beérte a figyelmeztetéssel: „A tripoliszi kaland ragadóssá lehet, s ilyen körülmények között kétszeres szükség nálunk is felvilágosítani a világpolitika dolgai iránt nem igen érdeklődő közvéleményt az imperializmus veszélyeiről és pusztító hatásáról."[26]

Az olasz—török háború kitörése kapcsán a Nemzetközi Szocialista Iroda „Az egész világ munkásaihoz" címzett felhívást bocsátott ki, amely állást foglal a nagyhatalmak politikája ellen és ezekkel a szavakkal

[26] KUNFI ZSIGMOND, Az imperializmus. Uo. 1910–1911. 12. sz. 538.

fejeződik be: „Egész világ munkásai! Egyesüljetek a háború ellen, tüntessetek a békéért, a leszerelésért és a népek szolidaritásáért!"[27] A felhívásnak megfelelően 1911. november 12-én a magyarországi párt is népgyűlést szervezett. Határozata tiltakozott „úgy a fegyverkezés folytonos növelése, valamint mindazon kísérletek ellen, amelyek alkalmasak arra, hogy a népek között gyűlölködéseket idézzenek föl", és követelte, „hogy minden nemzetközi bonyodalmat kivétel nélkül békéltető bíróság előtt intéztessenek el, számítván a munkásszervezetek megingathatatlan osztályöntudatára, amellyel a szocializmust és a nemzetközi békét győzelemre juttatják".[28] A budapestihez hasonló tiltakozó gyűlést szerveztek a nagyobb vidéki városokban is.

TÜNTETÉSEK 1912 ELEJÉN

1912 elején úgy látszott, hogy döntő stádiumba érkezett a választójogi küzdelem. A véderőjavaslat parlamenti tárgyalása az ellenzék szívós obstrukciójába ütközött, s a baloldali erők az obstrukció felfüggesztését ezúttal nem nemzeti vívmányokhoz, hanem a választójogi reformhoz kötötték. A szociáldemokrata párt vezetősége abban reménykedett, hogy az általános választójoghoz ragaszkodó Justh-párt parlamenti harca teljesen megbénítja a képviselőház működését, és végül meghátrálásra készteti a kormányt. A mozgalom akkortájt a polgári és a népi ellenzék széles körű támogatását élvezte. Mellette foglalt állást Vázsonyi demokrata pártja és Mezőfi pártja is. Az 1911. áprilisi, Hajdúszoboszlón megtartott kisgazdakongresszus határozata kimondotta: „Csak az általános választójog alapján megalkotott törvényhozástól remélhető, hogy népmentő földbirtokpolitikát, becsületes, pártatlan közigazgatást, a közterhek viselésében fokozatosságot teremtsen meg Magyarországon, amelynek fiait százezer számra üldözi ki tengeren túlra az osztályparlamentnek a felső tízezrek javára irányuló munkássága."[29] Lényegében hasonlóan

[27] A magyarországi szocialisztikus munkásmozgalmak az 1911. évben. Bp. 1912. 52.

[28] Kik a béke barátai? *Népszava*, 1911. november 14.

[29] A magyarországi szocialisztikus munkásmozgalmak az 1911. évben. Bp. 1912. 352.

foglalt állást Nagyatádi Szabó gazdapártja is. Nagyatádi Szabó 1912. január 23-i képviselőházi beszédében szót emelt az általános, titkos választójog mellett, támadta a kormányt és elutasította a véderőtörvényeket.

1912. január végén, a költségvetés letárgyalása után, teljes erővel fellángolt a parlamenti küzdelem. Január 30-án, majd február 11-én közös szociáldemokrata—Justh-párti népgyűlések voltak Budapesten, amelyeket tüntetés követett. A Justh-párt ünnepélyesen kinyilvánította, hogy semmiféle választójogi alkuba nem bocsátkozik és kitart az általános választójog követelése mellett. Szónokai hangsúlyozták, hogy a választójogi reformban az ország demokratizálásának fő eszközét látják. Hasonló szellemben beszélt a polgári radikális Szende Pál, kiemelve, hogy a választójogi küzdelem a politikai életben olyan jelentőségre tett szert, mint 1848-ban a jobbágykérdés. A legradikálisabb hangot a február 11-i gyűlésen is Bokányi Dezső ütötte meg: a kormány parlamenti erőszakával szemben a tömegek erőszakával fenyegetett. A tömegek erőszakáról szólva Bokányi az általános politikai sztrájkra gondolt, arra, hogy adandó alkalommal a korábbiaknál nagyobb hatékonysággal meg kell ismételni azt az akciót, amelyre már 1905. szeptember 15-én és 1907. október 10-én sor került.

Minden bizonnyal a parlamenti harc fellobbanásával összekapcsolódott tömegtüntetések hatására Khuen-Héderváry miniszterelnök 1912. február 15-én bejelentette: az év végéig benyújtja a választójogi reformtörvényt, de ezt megelőzően el akarja fogadtatni a véderőjavaslatot. Azt is kilátásba helyezte, hogy a zászló- és jelvénykérdésben, továbbá az újoncmegállapítási jog vonatkozásában érvényt szerez bizonyos nemzeti kívánságoknak. Mindezek hatására a Kossuth-párt kimondta, hogy eláll az obstrukciótól, és a véderőtörvények ellen rendes parlamenti eszközökkel fog küzdeni.

A Kossuth-párt behódolása arra késztette a szociáldemokrata pártot, hogy március 4-re nagy választójogi demonstrációt hirdessen meg. Az eredeti elképzelés szerint a tüntetőknek az Országház elé kellett volna vonulniuk, ezután pedig népgyűlésre került volna sor. A főkapitány azonban a Parlament előtti demonstrációt nem engedélyezte. Ilyen körülmények között a különböző tereken gyülekező munkásság százezres tömegben a Váci körúton és az Andrássy úton a millenáris emlékmű elé

vonult fel, ahol népgyűlést tartott. Az elfogadott határozat kimondta, hogy a munkásság „a Justh-párt parlamenti küzdelmét a nép érdekében valónak tartja és ezt a küzdelmet a nép minden erejével támogatja. A harcoló ellenzéktől elvárja, hogy a kormány minden cselszövésével szemben megáll eddigi céljai mellett és kijelenti, hogy amennyiben a kormány vagy pártja az erőszak fegyveréhez nyúlna, szemben fogja magát találni a tömegek forradalmi erőszakával és mindenre való elszántságával."[30] A budapestihez hasonló általános sztrájkra és tömegtüntetésre került sor március 4-én szinte az összes nagyobb vidéki városban is.

Az 1912. márciusi kormányválság idején rendezett népgyűlések közül a március 24-i emlekedett ki. A résztvevők köre ezúttal bővebb volt, mint februárban: a Justh-párt, a polgári radikálisok és szociáldemokraták képviselőin kívül felszólalt a keresztényszocialista Giesswein Sándor is. A helyzetet jellemzi, hogy míg a szónokok többsége a polgári ellenzék soraiból került ki, addig a hallgatóság több mint 80 százaléka munkásokból állott. A gyűlés után — ellentétben a március 4-ivel — heves összecsapás zajlott le a tüntetők és a rendőrök között. Az események dokumentálták, hogy a polgári ellenzékkel közösen rendezett demonstrációk tömegerejét a munkások alkotják.

A LUKÁCS-KORMÁNY BEMUTATKOZÁSA

Lukács Lászlót, az új miniszterelnököt 1912. április 22-én nevezték ki. Kabinetjében megmaradtak Khuen-Héderváry miniszterei, a személyi változás annyi volt csupán, hogy a horvát minisztérium élére Josipovich Géza került, az új pénzügyminiszter pedig Teleszky János lett. Lukács nem hirdetett programot, ezért kinevezésekor Justhék reménykedtek még abban, hogy a demokratikus reformok útján keresi majd a parlamenti kompromisszumok lehetőségét. Az új kormány kinevezése ezért számukra a megegyezés reményét villantotta föl. Tisza azonban szokott nyíltságával nem titkolta bizalmát Lukács iránt. Ebből az ellenzék is sejtette már az új kormányelnök politikájának fő irányát. Lukács azzal is

[30] A magyarországi szocialisztikus munkásmozgalmak az 1912. évben. Bp. 1913. 11.

elvetette a gyanú és a bizalmatlanság magvát, hogy minden oldal felé baráti gesztusokat tett. Justhék megnyugtatására több választójogi javaslatot is összeállított. Egyik tervezete szerint megmaradnának az adott választókerületek, változatlanul fennmaradna a nyílt szavazás rendszere is, csupán a választókerületek egynegyedében vezetnék be az általános, egyenlő választójogot, további 70 választókerület pedig az általános, egyenlő és titkos választói jognak csupán egy-egy kúriáját alkotná. Ez a korcs, részben a pluralitáson nyugvó úgynevezett kuriális választói rendszer — a tervezet szerint — tíz évig maradna érvényben, akkor kellene dönteni további sorsáról, kiszélesítéséről vagy megszüntetéséről.

Lukács László 1912. április 29-i parlamenti bemutatkozó beszédében indokolta választójogi tervét. Utalt az érvényben levő választójogi rendszer elavultságára, ugyanakkor hangsúlyozta az átmeneti fokok szükségességét, a jogos aggodalmak helyénvalóságát is. Az általános, egyenlő és titkos választójog kizárólagosságát viszont jelszavas politikának minősítette. Az ellenzék bizakodó várakozását így a Lukács-kormány tevékenységének néhány napja után már a bizalmatlanság váltotta fel. A szociáldemokraták Lukács-ellenes kritikájához rövidesen a Justh-párt és a pártonkívüli függetlenségiek is csatlakoztak. Újra megindították az obstrukciót. Lukács pedig bejelentette a kormány elhatározását: a véderőreform vitájának folytatását.

Amíg Khuen-Héderváry a kompromisszum reményében csaknem egy évig egyezkedett az ellenzékkel, Lukács László már inkább csak tárgyalási készségének látszata kedvéért tette közzé hevenyészett, gyorsan összetákolt antidemokratikus választójogi terveit. E javaslatok visszautasítása a baloldal részéről nem is érte váratlanul. Közben elkészítette ellentmondást nem tűrő, a tárgyalások befejezését tartalmazó válaszát. Lukács a parlament 1912. május 17-i ülésén bejelentette: az obstruálókkal szemben elment az előzékenység legvégső határáig. Nem bánta meg eddigi tárgyalásait, mert azok a béke érdekét szolgálták. Azt azonban nem engedheti meg, hogy a kormány törvényjavaslatainak jellegét a kisebbség szabja meg. Ezzel egyidejűleg magabiztosan hangoztatta: az ellene irányuló obstrukció másként fog végződni, mint Bánffy, Széll Kálmán, Tisza vagy Khuen-Héderváry idejében. Kormánya nem bukik meg és végrehajtja a létszámemelést. A következő napok eseményei

bizonyították, hogy Lukács szokatlan kijelentései mögött a kormánypárt obstrukciót letörni kész, engedmények nélküli elhatározása húzódott meg.

A munkapárt tehát végül is elfogadta Tisza István javaslatát. A hangulatváltozásban a tárgyalási kudarcok mellett szerepe volt a hadvezetőségnek is, amely halaszthatatlannak tartotta a véderőreform elfogadtatását. A képviselőház elnöke, Návay Lajos, 1912. május 18-án nem adta meg az ellenzéki képviselőknek a napirend előtti felszólalás jogát. A munkapárt 1912. május 21-én már egyértelműen a csatát nyert Tisza nevétől volt hangos. Nemcsak Tisza szűkebb csoportja ünnepelte vezérét, hanem a pártnak az a része is, amely korábban idegenkedett az obstrukció erőszakos letörésétől. Lukács a párt ovációja közben Tiszát jelölte ekkor a képviselőház elnökének. „Azt hiszem, hogy a kijelölő bizottság tulajdonképpen csak a helyzet logikájának vonta le a természetes következményeit — mondotta Lukács —, amikor egy olyan kampány elején, amelyben ez a párt a parlament rendjének és munkaképességének helyreállítására indul meg, azt a férfit jelölte ki, aki politikai tevékenységének egy igen nagy részét éppen ezen feladat megoldásának szentelte, és ez gróf Tisza István."[31]

1912. MÁJUS 23. A VÉRVÖRÖS CSÜTÖRTÖK

Tisza házelnökké választásával nyilvánvalóvá vált, hogy a kormány az obstrukció letörésére s a véderőjavaslatok ily módon való elfogadtatására készül. Május 22-én a szociáldemokrata párt vezetősége a következő napra általános tömegsztrájkot és békés tüntetést hirdetett, hogy ezzel a véderőjavaslatok parlamenti tárgyalását meghiúsítsa, az obstrukció letörését megakadályozza. A sztrájkban és a tüntetésben mintegy 100 ezer fővárosi és környékbeli munkás vett részt. A párt felhívása arra szólította fel a munkásságot, hogy ne vesse magát alá a kormány intézkedéseinek és erővel álljon szembe az erőszakkal. A felhívás utalt a választójogi küzdelem politikai és gazdasági tartalmára, a „szolgaság és nyomor" elleni küzdelemre. Hangsúlyozta, hogy az

[31] Tisza: az új elnök. *Pesti Napló*, 1912. május 22.

általános választójog kivívásának eredménye „a nép ellenségeinek összetörése lesz".[32] Így a pártvezetőség mindent megtett, hogy a tömegek általános elkeseredésének hangját a választójog jelszavába sűrítse. A lázító hangú felhívás ugyanakkor arra enged következtetni, hogy a pártvezetőség voltaképpen maga is harcos tüntetés kirobbantására törekedett.

A felvonulók elkeseredését fokozta, hogy a rendőrség és a megerősítésére kivonult katonaság az Országház felé vezető utakat lezárta. A tüntetők többször összetűztek a karhatalommal, torlaszokat emeltek és megismétlődtek a koalíció korabeli tüntetések rendszeres kísérőjelenségei: a lövöldözések is. A tüntetések során az általános, titkos választójogot éltető jelszavak mellett felhangzott a „Le az osztályuralommal!", sőt az „Éljen a forradalom!" is.

„Pest utcái között rohanó nép, puskalövések, | rendőr, tört üvegek, népszava, forradalom"[33] — foglalta össze tömören a nap „krónikáját" Babits Mihály.

Javában folyt a küzdelem, amikor a pártvezetőség a délutáni órákban a sztrájk és tüntetés beszüntetését határozta el. Ez a döntés több tényezőre vezethető vissza. A pártvezetőség a délutáni órákban értesült arról, hogy a kormány a tüntetés folytatása esetén a szociáldemokrata vezetők letartóztatását rendeli el, és kihirdeti a statáriumot. Ez a valóban reális fenyegetés nyilvánvalóan hatott a pártvezetőség tagjaira. Az akció vezetése egyébként a tömegek spontán elkeseredése következtében mindinkább kicsúszott a pártvezetőség kezéből, és így az is lehetségesnek látszott, hogy későbbi időpontban a leszerelő felhívásnak már semmiféle hatása nem lesz. A pártvezetőség elhatározásában az is közrejátszott, hogy a Justh-párt — jóllehet a munkásság választójogi küzdelmével szolidáris volt — az utcai harcok irányába fejlődő akciótól távol tartotta magát.

A tüntetések — amelyeknek 6 halottja volt — a lefújó határozat ellenére május 23-án este és 24-én is folytatódtak. Az utóbbi napon az adott tápot a munkások elkeseredésének, hogy az angyalföldi vasgyárak tulajdonosai vonakodtak a munkába visszaengedni az előző nap sztráj-

[32] Munkások! Elvtársak! *Népszava*, 1912. május 23.
[33] Babits Mihály összes versei. Bp. é.n. 154.

kolókat. A fővárosi események hírére — jóllehet az akció nem országos jellegűnek indult — a nagyobb vidéki városokban is tüntetések, sztrájkok voltak.

A „vérvörös csütörtök" nagy hatással volt az egész közvéleményre. Magyarországon hasonló méretű munkásdemonstrációra eddig még nem került sor. Az általános választójog célul tűzése a polgári-paraszti közvélemény előtt is népszerű volt. Ugyanakkor a kormány mindinkább a magyar politikai élet hagyományos parlamenti törvényességének felrúgása, az obstrukció letörése felé haladt; hiszen a munkáspárt most az „igazi" függetlenségiek és a haladó polgárok szövetségese, amelynek az értelmiséghez való viszonya is más, mint amilyen néhány évvel korábban, 1905-ben volt. A szellemi élet legjobbjai rokonszenveztek a szociáldemokráciával, s a munkásságot a magyar progresszió derékhadának ismerték el. Jászi a május 23-i nagy tüntetést a „vérkeresztség napjának", „a választójog forradalmának" nevezte, s a munkásokról mint a demokratikus Magyarországért harcoló hősökről emlékezett meg. Ady elátkozta a „bús lázadók" ellen „pribék-hadát" uszító Tisza Istvánt, és prófétaként hirdette a dőzsölő „úr-Hunnia" összeomlását. „De rengj csak Föld, mert elvégeztetett, | Ős, buta tornyok bábelian esnek..."[34] Garami Ernőhöz küldött híres versében (Rohanunk a forradalomba) elsők között hírdette: „ma a Duna-tájon | Legbujább a harag vetése".[35] Babits is a forradalmat idézte meg: „Jöjjön az elhazugult életre halálos igazság".[36] A megújulás várásában együttéreztek velük a Huszadik Század tudósai, közírói, a Nyugat nagy nemzedékének költői, írói, a Galilei Kör „robbanó kedvű" diákjai, a „Láznak ifjú serege".

Május 23-a több egy hatalmas méretű tömegtüntetésnél: a magyar progresszió táborának első nagy közös akciója volt. S habár a felfokozott forradalmi reményeket nem teljesítvén, a harci tűz ellobbanása után az ellenzéki erők visszavonultak, és Tisza átmenetileg felülkerekedett; nagyobb távlatba illesztve, a „vérvörös csütörtököt" a magyar progresszió megszerveződésének, felkészülésének egyik állomásaként tekinthetjük.

[34] Ady Endre, Rengj csak, Föld. (In: Ady Endre összes versei. II.) Bp. 1955. 60—61.

[35] Ady Endre, Rohanunk a forradalomba. Uo. 63—64.

[36] Babits Mihály összes versei. Bp. é.n. 155.

3. A DUALISTA REAKCIÓ MEGERŐSÖDÉSE A MUNKAPÁRTI KORMÁNYZAT MÁSODIK SZAKASZÁBAN (1912—1914)

A PARLAMENTI OBSTRUKCIÓ LETÖRÉSE ÉS A KORMÁNYZATI REAKCIÓ MEGERŐSÖDÉSE

Május 23-án a főváros utcáin a tömegtüntetés a katonasággal és rendőrséggel való összecsapásokig hevült. A képviselőházban ugyanekkor a munkapárt — az ellenzék távollétében — 201 szavazattal házelnökké választotta Tiszát. Ő azon nyomban bejelentette eltökéltségét a házszabály-revízió keresztülvitelére. A baloldali ellenzék két tűz közé szorítva, egyfelől a kormánypárt erőszakos fellépését és az erőszakra való felkészülést, másrészt a munkástömegek forradalmi elszántságát látva, választút elé került. Vagy élére áll a forradalmasodó tömegeknek és az erőszakra erőszakkal válaszol, vagy tudomásul veszi a munkapártban bekövetkezett fordulatot és a legális ellenzékiség fenntartására törekszik.

A Justh-párt — félve az újabb utcai összeütközésektől — nem vállalta a reakció és a demokrácia szélesebb frontú összeütközésének vezetését, sőt a benne való részvételt sem: a második lehetőséget választotta. Ez a választás azonban nemcsak a munkásmozgalom fejlődését hátráltatta, hanem a progresszió eddigi sikereit is kockáztatta. Utat engedett a reakció gyorsabb előrenyomulásának, nemcsak a hadseregfejlesztés terén, hanem a gazdasági, társadalmi, politikai élet szélesebb mezején is. A „nemzeti munka" tervkovácsolói ebben az új helyzetben könnyűszerrel hozzáfoghattak a demokratikus jogok újabb korlátozásához, a háborús intézkedések előkészítéséhez.

A parlamenti ellenzék május végén csak arra törekedett, hogy legalább valamilyen eredményt mutasson fel, s ezzel igazolja a tömegek előtt a választójogi küzdelem előrehaladását. A Kossuth-párt és a Justh-párt megegyezett egy mérsékelt, a Kristóffy-féle tervezetre emlékeztető választójogi reformprogramban. Ezzel — ahogyan a haladó kortársak mondották — „ravatalra vitték" az általános választójog ügyét. A tervezet szerint „választójoggal bír minden magyar honos férfi, aki magyar állampolgárságának 10 év óta birtokában van, írni és olvasni tud, 24

éves és egy év óta egy községben lakik. Választójoggal bírnak azok, akik a mostani listában benne vannak, mindaddig, amíg az a képesítésük megmarad, amelynek alapján a listába belekerültek. Választójoggal bírnak azok, akik legalább egy szoba-konyhás lakást bérelnek, illetve olyan lakást, amely a helyhatósági szabályrendeletek szerint 15 napra mondható fel. Az írni-olvasni tudás igazolása alól felmentetnek, akik a munkásbetegpénztáraknak 2 éven belül 12 hónapig tagjai és azok,. akik 6 polgári osztályról bizonyítványt tudnak felmutatni... A magyar nemzeti állam ellen izgatók első esetben 10 évre, második esetben végleg elveszítik aktív és passzív választói jogosultságukat." A javaslat további része a szavazókörzetek székhelyeit részletezte és leszögezte: „A szavazás titkos. Kivételesen nyilvánosan történik a szavazás azokban a kerületekben, amelyekben 70%-ot nem éri el az írni-olvasni tudó férfi választók száma. A 15 ezernél nagyobb községekben titkos a szavazás."[37]

Károlyi Mihály az ellenzéki pártok megbízása alapján 1912. május 29-én felkereste Lukácsot. Közölte a miniszterelnökkel az ellenzéki pártok óhaját a függő kérdések elintézésére vonatkozóan, s kérte, hogy a teljes megegyezésig szüneteltesse a képviselőház tanácskozásait. Lukács azonban a kérést visszautasította, szerinte az eddigi szüneteknek sem volt értelme és eredménye. Károlyi sikertelen közvetítése ellenére Kossuth Ferenc a képviselőházban 1912. június 1-én mégis ismertette az ellenzéki pártok vezetőinek megegyezési feltételeit. (E feltételeket Justh Gyula, Holló Lajos, Bakonyi Samu, Kossuth Ferenc, Apponyi Albert, Désy Zoltán, Polónyi Géza, Egri Béla, Károlyi Mihály, gróf Zichy Aladár, Huszár Károly és Nagyatádi Szabó István írta alá, de a szociáldemokrata párt is elfogadta.) Eszerint az ellenzék megszavazza a véderőjavaslatot, ha a nemzeti jogok birtokállományát érintő sérelmeket eltávolítják a javaslatból. Ha azonban ez nehézségekbe ütközne, az ellenzék 1—6 évig terjedő véderő-provizóriumot is kész elfogadni. Az események ez után már gyorsan peregtek. A Nemzeti Munkapárt 1912. június 2-i értekezlete vita nélkül visszautasította az ellenzék béketervét. Lukács még aznap este átnyújtotta Kossuth Ferencnek az elutasító határozatot. Június 4-én az előzetes terv szerint meg-

[37] A választói jog. *Pesti Napló*, 1912. június 2.

teltek a munkapárti padsorok. A testőrség is elhelyezkedett az elnöki emelvény lépcsőin. Az elnöklő Tisza nem adta meg a szót az ellenzéki képviselőknek, a munkapárti többséggel elfogadtatta a véderőjavaslatot, a tiltakozó ellenzékieket pedig kihurcoltatta az ülésteremből. A véderőjavaslat parlamenti elfogadtatása nem az 1910-ben meghirdetett „nemzeti munka" befejezését, inkább csak a kezdetét jelentette. A munkapárt vezetősége a júniusi „parlamenti csíny" után mindenekelőtt a dualizmust fenyegető belső veszélyeken kívánt úrrá lenni. Sikere csodaeszközét elsősorban a parlamenti gépezet mechanikus működtetésében látta. Nem is gondolt arra, hogy a parlamenti élet megrekedése csupán jelezte a dualizmus társadalmi, politikai válságának elmélyülését. A tüneti kezelés emiatt inkább siettette a betegség további elhatalmasodását.

Tisza házelnök 1912. június 4-e után is kivezettette az ellenzéki képviselőket, a munkapárti mentelmi bizottság pedig általában 15 napra kizárta őket a parlamentből; az ellenzék képviselőházi korlátozásával nagymértékben megsértette a házszabályokat, az 1848: IV. tc. rendelkezéseit. 1912. december 31-én az elnöki jogkör nagymértékű kiterjesztéséről s a képviselőházi őrség felállításáról hoztak törvényt; majd 1913 tavaszán képviselőházi határozattal módosították az 1848. évi házszabályokat. Az elnöki jogkör kiterjesztésével, a házőrség felállításával, valamint a házszabályok korlátozásával lezárult az obstrukció időszaka, amely több mint egy évtizeden át a parlamenti ellenzék fő fegyvere volt. Az obstrukció kétségtelenül megnehezítette a hatalmon levők törvényalkotását; különösen a háborús felkészülést gátolta. 1911-ig azonban szinte kizárólagosan a parlamenti harcra szűkült, nélkülözte a szélesebb körű társadalmi befolyást. Nyugtalanította ugyan a kormányokat, egyes vezető politikusok pozícióját olykor megingatta, a hatalmon levők uralmát azonban nem fenyegethette. Az ellenzéki obstrukció a véderőjavaslat beterjesztése után találkozott a parlamenten kívüli polgári ellenzék harcával s a munkásmozgalommal. Az obstrukció letörése ezért nem csupán a parlamenti ellenzéki pártok hagyományos fegyverét semmisítette meg, hanem a munkásosztály kormány elleni politikai harcának kereteit is szűkítette. A kialakuló új helyzet mind a parlamenti ellenzék, mind a munkásosztály számára új feladatokat, s új harci eszközök kialakítását írta elő. Annál is inkább, mert a munkapárt az obstrukció kiiktatásával nem fejezte be a belpolitikai élet addigi

formáinak, szabályainak revízióját, ellenkezőleg, csupán teljes átrendezésük feltételeit teremtette meg.

A parlamenti obstrukció letörése után a kormány nyomban támadást indított a politikai szabadságjogok ellen. A belügyminiszter 1912. június 11-én a főispánokhoz és a budapesti rendőrkapitányhoz küldött táviratában elrendelte, hogy „oly helyen, hol a tényleg megtartott gyűlésen rendzavarások fordulnak elő, újabb politikai természetű gyűlések egyáltalán nem engedélyezhetők, megtartásuk megakadályozandó".[38] Július 11-i rendeletével újabb akadályokat állított a népgyűlések engedélyezésének útjába. „Semmi esetre sem szabad valamely népgyűlést engedélyezni, ha tárgysorozatában oly kérdés van felvéve, amelynek tárgyalása az országgyűlés által legutóbb alkotott s királyi szentesítést nyert törvények, különösen a véderővel kapcsolatos törvények kötelező erejének megtámadására irányulna, vagy a fennálló alkotmányos államformát köztársaságivá átalakításának érdekében támadná meg s ekként a büntetőtörvénykönyv által tiltott izgatás vagy más büntetendő cselekmény elkövetésére vezethetne, ha pedig valamely népgyűlésen az érintett szempontból meg nem engedhető felszólalás történnék, a gyűlést azonnal fel kell oszlatni."[39]

A Balkán-háború kitörése után, 1912 őszén a munkapárti kormányok gazdaságpolitikájának középpontjában a hadi felkészülés állt. Az ország valamennyi gazdasági erőforrását a háborús célok szolgálatába állították. A miniszterelnök a hadügyminiszter sürgetésére 1912. november végén beterjesztette a háború esetére szóló kivételes intézkedésekről s a hadiszolgáltatásokról szóló törvényjavaslatot. A kivételes intézkedésekről hozott 1912: LXIII. tc. feljogosította a kormányt, hogy már a háború fenyegető veszélyének időszakában rendkívüli eszközöket alkalmazhasson és a közigazgatási feladatok végrehajtására kormánybiztosokat nevezzen ki. A miniszterelnöknek alárendelt kormánybiztosok hatáskörébe utalta a közrend és a közbiztonság fenntartását. Kivételes hatáskörükben rendelkezhettek a megyei, a városi és a községi alkalmazottakkal, valamint a csendőrséggel és a rendőrséggel. Továbbá jogot adott a törvény a kormánynak ahhoz, hogy a csendőrséget a városokban

[38] Országos Levéltár (OL). Belügyminisztérium (BM) Res. ir. 1912. 46. cs. 328. sz.
[39] Pest megye Levéltára. Főispáni bizalmas ir. 1912. 14. sz.

is igénybe vehesse, felfüggeszthesse az esküdtbíróságokat, s a főtárgyalást a törvényszékek hatáskörébe utalhassa. Lehetőséget adott gyorsított bűnvádi eljárás lefolytatására is. E törvény alapján a kormány megtilthatta új egyesületek alakítását s betilthatta a gyűléseket. Egyik rendelkezése előírta, hogy a sajtótermékeket kiadóik kötelesek még a megjelenés előtt az ügyészséghez és a rendőrhatóságokhoz benyújtani. A törvény megszegőivel szemben szigorú rendszabályokat írt elő. A hadiszolgáltatásokról szóló 1912: LXVIII. tc. rendeltetése pedig a hadsereg háborús szükségleteinek fedezése, a gazdasági élet militarizálása volt. A törvény szerint háború esetén a hadi szempontból fontos üzemeket katonai felügyelet alá helyezhették. Előírta a törvény az igásállatok és a gépi járművek átadását, valamint az élelem és a takarmány kötelező beszolgáltatását.

1912. november végén az uralkodó a külpolitikai viszonyokra és legfőbb hadúri jogaira hivatkozva, elrendelte a hadsereg létszámának felemelését, a tartalékosok és póttartalékosok egy részének behívása, illetve visszatartása útján. Tovább bővítették a csendőrséget, bevonták a hírszerző szolgálatba, s e téren közvetlenül a közös hadsereg parancsnoksága alá rendelték. A rendőrség mellett egyre gyakrabban igénybe vették a városokban is, a megerősödő munkásmozgalom ellen.

A PARLAMENTI ELLENZÉK VÁLSÁGA

A parlamenti ellenzék válsága az obstrukció letörése után elmélyült. A kormányt és Tiszát háborogva elítélték, a képviselőházat bojkottálták, de a tömegharc módszereit is elutasították. A Tisza-ellenesség formailag összetartotta ugyan, de forradalomellenességük, a radikális, demokratikus és szocialista mozgalmakkal való szembenállásuk ugyanakkor elszigetelte őket a tömegektől. Hogy mégis intranzigens harcosok színében tűnjenek fel, az ellenzéki pártok 1912. június 4-én intéző bizottságot alakítottak, amely határozatban mondta ki, hogy a kormánnyal és a házelnökkel szemben mindaddig folytatják a küzdelmet, amíg a megsértett jogrend helyre nem áll. Az 1905—1906. évi ellenálláshoz hasonlóan, a törvényhatósági bizottságokat is igyekeztek bevonni a jogvédő küzdelembe, ennek érdekében több helyütt nép-

gyűléseket is rendeztek. A jogsérelem jóvátételéért indított mozgalom egyes helyeken túl is lépte az intéző bizottság által megszabott kereteket. Egészében véve azonban 1912 nyarán és őszén inkább a hajdani passzív rezisztenciára emlékeztető harcmodor, a hanyatlás és a válság jellemezte a parlamenti ellenzéket.

A pártvezérek ebben az időszakban sokat tanácskoztak. Ezeken a tanácskozásokon 1912 őszétől kezdve Andrássy Gyula is rendszeresen részt vett. Hiányzott viszont az egyre többet betegeskedő és pártja dilemmáját leginkább érzékelő Justh Gyula. Távolmaradása az ellenzéki vezérkarban a nagybirtokos irányítás alatt álló jobboldal erősödését vonta maga után.

Andrássy számára sem a kormányhatalom, sem az ellenzékiség nem hozott sok sikert. A dualista rendszer adott formájához, közjogi és politikai rendjéhez változatlanul ragaszkodott, de bírálta Tiszát, aki az egész alkotmányos politikai rendszer revideálására tört. A legjobban mégis a demokratikus ellenzéki és tömegmozgalmaktól féltette a dualizmust. Ezért hol a közvélemény húrjain játszó gyűlési szónokként tűnt fel, hol a ridegségig menő elvontsággal kereste a kiegyezéstől a jövőbe futó történelmi szálakat. Helyzetétől függetlenül ezért kormánypárti is, ellenzéki is volt egy személyben. Tisza — amint láttuk — az uralkodó osztályok 20. századi érdekei alapján újraértékelte a dualizmus rendszerét, Andrássy azonban képtelen volt erre. Nem véletlenül járta meg a szabadelvű pártot, volt disszidens és alkotmánypárti, s miniszterkedett a függetlenségiekkel. 1910-től 1912-ig a tanácstalanság és a kiúttalanság miatt pártonkívüli volt, a munkapártot és az ellenzéket egyaránt mérsékelte. Óvta Tiszáékat a parlamentarizmus korlátozásától, de — amint említettük — elítélte az obstrukciót is, és végzetesnek tartotta az ellenzéknek a szociáldemokrata párttal kialakított kapcsolatait. Az ellenzéki pártok olyan egyesülésére törekedett, amely kormányképes program alapján szerveződne. Az ellenzék koalíciós összeterelését azonban nem lehetett többé megismételni, az ellentétes irányzatokat az 1910-es években már nem lehetett tartósan összebékíteni. Andrássy azonban képtelen volt szakítani a parlamenti ellenzékiség elavult formájával, az ún. nemzeti vívmány politikával.

Az Andrássyval kiegészült ellenzéki intéző bizottság 1912. november elején elhatározta az ún. ellenparlament létrehozását. Ez a keret azonban,

mivel kizárólag parlamenti képviselők vehettek részt benne, eleve korlátozta a kormány elleni harcot. A kormány belpolitikáját mit sem zavaró, árnyékparlamentnek gúnyolt ülések társadalmi hatása vajmi kevés volt. Összejövetelei egyre ritkultak, decemberben már megalkotói is felismerték életképtelenségét. Az ellenparlament lassú elhalását elősegítette a háborúval, s a kormány választójogi tervével szemben induló demokratikus ellenzéki mozgalom.

A Balkán-háború első időszakában a parlamenti ellenzéki pártok viszonylag egységesek voltak a Monarchia külpolitikájának megítélésében. Hírlapi nyilatkozataik e külpolitikának inkább csak kudarcait és baklövéseit teregették a közvélemény elé. Emellett bírálták Conrad von Hötzendorf vezérkari főnök Szerbia ellen irányuló, agresszív kalandorterveit. De ezt tette a kormánypárt nagy része is. Az ellenzék a hagyományos törökbarátság miatt ugyanúgy a status quo elvét vallotta ekkor, mint a munkapárt, és nem mutatkozott különbség közöttük a szerb vezetésű nagy délszláv állam megteremtésének ellenzésében sem. A Törökország háborús veresége miatt támadt ellenzéki elégedetlenség pedig csupán a Monarchia külügyi vezetése ügyetlenségének kritikájában jelentkezett.

Az ellenzéken belüli ellentétek 1912 decemberében a kivételes hatalomról szóló törvénytervezet elfogadtatásával és a kormány választójogi tervével kapcsolatban felszínre törtek. Andrássy, a Kossuth-párt, valamint a Néppárt vezetői ugyanis az új helyzet ellenére elvetették a kormány elleni tömegharcot. Meg is nehezült a jobboldali ellenzék helyzete. Úgy tűnt: nem tudja többé a magyar uralkodó osztályok kormányra vágyó ellenzékiségéhez idomítani a progresszió erőit.

A MUNKÁSSÁG HARCA AZ ERŐSÖDŐ REAKCIÓ ÉS A HÁBORÚS KÉSZÜLŐDÉS ELLEN

Tisza első sikere rövid ideig a baloldali ellenzéket és a szocialista mozgalmat is visszavetette. A szociáldemokrata párt május 23-a után a fővárosban hónapokig nem szervezett demonstrációt. A vidék azonban erősen mozgolódott. A baloldali ellenzék közösen rendezett gyűlésein az ország valamennyi jelentősebb városában hirdették, hogy a kormány

alkotmányellenes, a törvényes rend megszűnt. Folytatódott tehát a kormányellenes agitáció, munkapárti szóhasználattal: a „destrukció". A politikai mozgalmat ezúttal is párhuzamosan kísérték vagy közvetlenül támogatták a gazdasági küzdelmek. Az év első hónapjaiban főként a vasmunkások folytattak sztrájkokat. Ezekre támaszkodva a vasmunkásszövetség célul tűzte ki a napi 10 órás munkaidő egy órával való csökkentését. Ez a cél több nagy fővárosi és vidéki gyár munkásságát állította csatasorba. Az 1912. évi sztrájkokban összesen 37 ezer munkás vett részt, tehát mintegy 16 ezerrel több, mint az előző évben. A szakszervezetek összesen 169 esetben kötöttek kollektív szerződést, ami azt mutatja, hogy a szakszervezetek befolyása jelentősen megnövekedett. A sorozatos erőpróbák eredményeivel a szociáldemokraták meg lehettek elégedve. 1912 nyarán az előző évekhez viszonyítva megnövekedett az aratósztrájkok száma is. Nem kevesebb mint 24 vármegyében voltak kisebb-nagyobb munkabeszüntetések. A sztrájkolók több helyen kedvezőbb munkafeltételeket vívtak ki.

1912 nyarán kerültek a szociáldemokrata politika előterébe a külpolitikai problémák. A párt a Balkán-háborúkat mindkét hadviselő fél részéről igazságtalan hadjáratnak ítélte. Ennek kapcsán megragadta az alkalmat az imperialista külpolitika általános bírálatára, amiből a Ballhausplatznak is kijutott.

A pártvezetőség állásfoglalása ekkortájt lényegében összhangban volt a II. Internacionálé által meghatározott alapelvekkel. Az 1907. évi stuttgarti kongresszus a baloldal, Lenin, Rosa Luxemburg és mások kezdeményezésére két alapelvet rögzített le. Először: a munkáspártoknak mindent el kell követniük a háború kitörésének megakadályozása érdekében. Másodszor: ha a háború mégis kitörne, a befejezésért folytatott küzdelmet össze kell kapcsolni a társadalmi forradalom ügyével, a háborús válság során arra kell törekedni, hogy a fennálló politikai rendszert megdöntsék, a tőkésosztály uralmának felszámolását meggyorsítsák. Hasonló módon foglalt állást az 1910. évi koppenhágai kongresszus is, előírva, hogy a szocialisták a parlamentekben kötelesek a háborús hitelek ellen szavazni. A magyarországi munkássajtó rendre tudósított ezekről a határozatokról és azokat a pártvezetőség a politikai agitációban figyelembe is vette. A soknemzetiségű Osztrák—Magyar Monarchia és a Balkán bonyolult nemzeti—nemzetiségi viszonyaival

azonban 1912 előtt az Internacionálé nem foglalkozott; e kérdések elemzését és a gyakorlati következtetések levonását az érintett országok munkáspártjainak önállóan kellett megoldaniuk. Ami a magyarországi szociáldemokráciát illeti, álláspontja az első világháború kitörését megelőző években nem volt egyértelmű. A balkáni konfliktus ugyanis felvetette az egész Osztrák—Magyar Monarchia jövőjének problémáját. Márpedig ebben a kérdésben a szociáldemokratáknak nem volt kialakult álláspontjuk. Kunfi a Szocializmus lapjain arról írt, hogy a magyarországi nemzetiségi elnyomás, az agrárius uralom növeli nagyra a délszláv nacionalizmust. „Ugyanaz az államhatalom — írta —, amely elnyomja a saját határai között a délszlávokat, tette tönkre határain túl a délszláv parasztokat és akarta kiszipolyozni bankjai révén a délszláv államot."[40] Ám itt is kicsendül az a vélemény, hogy amennyire riasztja az antidemokratikus Monarchia a balkáni népeket, annyira vonzaná őket egy demokratizált Ausztria-Magyarország. Így került előtérbe a birodalom demokratizálásának gondolata. A budapesti és a bécsi pártvezetőség felfogása azonban a birodalom átalakítását illetően eltért egymástól. Adler, Renner és Bauer —az 1899. évi brünni kongresszus határozatainak megfelelően — a demokratizálást föderalizálással egybekötve kívánták végrehajtani. Eszmei céljuk a nemzetiségek demokratikus szövetségi államának megteremtése volt. A magyarországi párt viszont mellőzte a föderalizálás gondolatát: Magyarország államterületét egységesnek fogta fel, és úgy állította be a kérdést, hogy a demokratizálás önmagában minden kérdést megold.

1912—1913-ban a pártban egyeduralkodóvá vált az a nézet, hogy a demokratizálást nem a dinasztia segítségével, hanem annak ellenére kell megvalósítani. Pogány József az első Balkán-háború idején a dualizmus éles kritikusára, a birodalom megreformált fenntartásának hívére, Rennerre hivatkozott, aki szerint a dunai konföderáció meg fog valósulni, akár a dinasztiával, akár annak ellenére. 1912 októberében, a Szabadgondolkodók Magyarországi Egyesületében élesen támadta a polgári demokratikus jogokkal korábban kacérkodó dinasztiát és megfenyegette az uralkodó köröket: „Ha ránk szabadítják a háború fúriáit,

[40] KUNFI ZSIGMOND, Szocializmus, háború és a békés polgár. *Szocializmus*, 1912—1913. 1. sz. 7.

Ausztria-Magyarország proletársága rájuk szabadítja a forradalom fúriáit."[41] A magyarországi politikai események, Tisza felülkerekedése 1912 nyarán az osztrák szociáldemokráciára is kihatott. „Magyarországon a korona és a nemesség győzött. Győzelmük hatással lesz Ausztriára is" — írta 1912 nyarán Otto Bauer.[42]

1912 őszétől sokasodtak az antidinasztikus szociáldemokrata állásfoglalások. Fel-feltűnt a párt republikánus hitvallására való hivatkozás. November 4-én Ferenc József Budapestre érkezése alkalmából a tüntető munkások a köztársaságot éltették. A dinasztia elleni nyílt fellépés, a szociáldemokrata párt politikájának új eleme, a hatóságok megtorló intézkedéseire vezetett. 1912. november folyamán a rendőrség több munkásgyűlést betiltott a dinasztiaellenes megnyilvánulások miatt. Még inkább fokozódott a hatóságok idegessége, amikor az antimonarchikus és az antimilitarista fellépések összekapcsolódtak egymással.

A párt 1912. október 6-án országszerte gyűléseket szervezett „A balkáni háború és Magyarország" napirenddel. Az elfogadott határozatok nemcsak a háború, hanem Ausztria-Magyarország külpolitikája ellen is erőteljesen tiltakoztak. Támogatták a háborúellenes mozgalmat a polgári radikálisok és a Galilei Kör fiataljai is. A kör a továbbiakban az antimilitarista mozgalom egyik bázisa lett. Garami és Weltner részt vett a Nemzetközi Szocialista Iroda október 28—29-i brüsszeli ülésén, amely a háborús veszélyre való tekintettel elhatározta az Internacionálé rendkívüli kongresszusának novemberi összehívását. A Nemzetközi Szocialista Iroda határozatának megfelelően november 17-én Magyarországon is országszerte szociáldemokrata népgyűléseket szerveztek a béke védelmében. A budapesti gyűlésen a munkásosztály nemzetközi antimilitarista mozgalmának kiemelkedő harcosa, Karl Liebknecht is felszólalt. „Az egybegyűlt munkásság — szól a határozat — óva inti Ausztria-Magyarország kormányát és diplomáciáját annak a bűnnek az elkövetésétől, hogy az országot a háborúskodás végzetes nagy szerencsétlenségébe döntsék. Azok az érdekek, amelyeket állítólag a Balkánon

[41] Pogány József, A Szabadgondolkodás Magyarországi Egyesülete a háború ellen. *Szabadgondolat*, 1912. 11. sz. 389.

[42] A magyar munkásmozgalom történetének válogatott dokumentumai (továbbiakban: MMTVD). IV/A. Bp. 1966. 545.

meg kellene védelmezni, egyetlen katonának az életét sem érik meg."[43] A Népszava haladéktalanul, teljes terjedelmében közölte a november 26-án kelt bázeli kiáltványt, amelyet az Internacionálé rendkívüli kongresszusán fogadott el. A kiáltvány felszólította Ausztria-Magyarország szociáldemokratáit, hogy „teljes erővel folytassák akciójukat" a Szerbia megtámadását célzó törekvések ellen, mert ezek az egész európai békét veszélyeztetik. Ugyanakkor kimondta, hogy „Ausztria-Magyarország szociáldemokrata pártjai a jövőben is küzdeni fognak azért, hogy a délszlávoknak a Habsburg-ház uralma alatt levő része a Monarchia határain belül a demokratikus önkormányzati jogot megkapja".[44] A „demokratikus önkormányzati jog" fogalma azonban a Viktor Adler közreműködésével készült kiáltványban is elvontan szerepel. Így érthető rajta a Renner—Bauer által hirdetett kulturális autonómia, de felfogható volt valamilyen területi önkormányzatnak is. Az igazság az, hogy a Monarchia sorsát, az ezzel kapcsolatos terveket illetően sem az osztrák, sem a magyar szociáldemokrácia ezekben az években sem tudott egyértelműen állást foglalni.

AZ ELHALASZTOTT ÁLTALÁNOS SZTRÁJK

1912—1913 fordulóján kibontakoztak az obstrukció letörésének következményei. A háborús törvények letárgyalása után 1912 végén a kormány kidolgozta és a Ház elé terjesztette az új választójogi törvényt. Az alapelveket tekintve Lukács nem a kormánypárt liberális csoportjának felfogását követte, hanem Tisza befolyását engedte érvényesülni. A tervezet kidolgozásánál a törvényalkotásban korábban jelentős nyugati polgári hatást tudatosan háttérbe szorította, követésre alkalmatlan, káros példának minősítette. „Mi nem indulunk idegen államok után — mondotta 1913. évi újévi beszédében —, mi a saját viszonyainkat vesszük figyelembe és nem megyünk jelszavak után, melyeknek nincs értelmük, vagy pedig hátrányos értelmük van."[45] A

[43] Európa proletársága a háború ellen. *Népszava*, 1912. november 19.
[44] Az Internacionálé kiáltványa. Uo. 1912. november 27.
[45] Lukács újévi beszéde. *Pesti Hírlap*, 1913. január 2.

javaslat a középiskolai végzettségű állampolgárok szavazati jogát a 24., a többiekét pedig a 30. életév betöltéséhez kötötte. A szavazati jognak azonban a korhatáron kívül egyéb feltételei is voltak. A népiskola hatodik osztályát végzettek a javaslat szerint csak abban az esetben kaptak szavazati jogot, ha adót fizettek, vagy önálló iparosok, kereskedők voltak. Magasabb a cenzus azok számára, akik bár tudtak magyarul írni-olvasni, de nem volt megfelelő iskolai végzettségük. Nekik legalább 20 korona adót kellett fizetniük, vagy 8 kat. hold földdel kellett rendelkezniük a választói jogosultsághoz. A javaslat az írni-olvasni nem tudók számára 40 korona adóban vagy 16 kat. hold földben szabta meg a cenzust. A szavazás a törvényhatósági városok kivételével továbbra is nyilvános lett volna.

A kormány választójogi javaslata országszerte felháborodást váltott ki. A választójogért évtizedekig harcoló munkásosztály csalódottsága elemi erővel tört felszínre. Már 1913. január elején több népgyűlést rendeztek a fővárosban. Soha ilyen türelmetlen várakozás nem kísérte még a pártvezetőség, a választójogi szövetség s a reformklub vezetőinek nyilatkozatait. A növekvő munkanélküliség, a drágaság miatti elégedetlenség, a háborúellenesség, a munkapárti kormányzás alatt felgyülemlett keserűség mind a kormány választójogi tervezete elleni harcban sűrűsödött össze. A vezetők várva várt nyilatkozatai nem is késtek sokáig. Jászi már 1913. január elején kijelentette: „a Lukács-féle javaslat még csak nem is egy osztálynak választójogi javaslata, hanem egy maffiának a választójoga".[46] 1913. január 8-án a Budapesti Szakmai Szabad Szervezetek megbízottai, a szociáldemokrata párt bizalmi férfiai a pártvezetőséggel együtt megállapították, hogy a kormány választójogi terve a legszerényebb igényeket sem elégíti ki, ezért alkalmas pillanatban kimondják az általános politikai tömegsztrájkot. Ezt a határozatot megerősítette a január 26-i rendkívüli pártkongresszus, amelyen Justh Gyula is részt vett. A kongresszus együttes ostromra hívta föl Magyarország lakosainak minden haladó szellemű rétegét a Lukács-kormány ellen. „A pártgyűlés késznek nyilatkozik közös küzdelemre, nemcsak a parlamenti szövetkezett ellenzékkel, amelyhez a szövetség választó-

[46] Budapest a jogfosztás ellen. *Pesti Napló*, 1913. január 4.

jogi megállapodásának köteléke fűzi, hanem a közös harcra hívja föl az érdekében mélyen megsértett egész polgárságot is."[47]

Mivel a kormány a választójogi törvénytervezet képviselőházi tárgyalását 1913. március 4-re tűzte ki, kézenfekvő volt, hogy az alkalmas pillanat ezen a napon érkezik el. A rendkívüli kongresszus után a szociáldemokrata párt széles körű és sokoldalú agitációt fejtett ki a tömegsztrájk érdekében. A munkásság különböző rétegeihez címzett röpiratok sztrájk szükségességét magyarázták. A párt vezetői a mindaddig elhanyagolt bányamunkásságot és a parasztságot is a harcolók seregébe hívták. A győri szociáldemokrata gyűlésen több száz környékbeli paraszt is részt vett. A munkásosztály felkészülve várta az elszánt politikai tömegsztrájk kezdetét. Vasárnaponként az országban mintegy 40—45 helyen tartottak gyűléseket, mindenütt felszólították a kormány választójogi tervezetét támogató munkapárti képviselőket: mondjanak le mandátumukról.

A választójogi szövetség is állást foglalt a sztrájk mellett. Felhívta a polgárságot, hogy a sztrájk napjaiban lobogózza fel házait, zárja be üzleteit, mert — úgymond — a munkások értük és nem ellenük küzdenek. Több munkáltatói szervezet valóban úgy döntött. hogy a munkásság politikai küzdelmébe nem avatkozik bele, a sztrájkban részt vevő munkások ellen nem alkalmaz megtorlást. A progresszív értelmiség pedig támogatásáról biztosította a szociáldemokraták nagy küzdelmét. A haladó ifjúság növekvő tábora önként jelentkezett. A budapesti tudományegyetem hallgatói között is mozgalom indult. „Diákok! — írta az egyik röpirat — az általános sztrájk ideje alatt ne járjatok az egyetemre."[48] Növelte az ellenzék erejét a különböző polgári érdekvédelmi szervezetek, mindenekelőtt a kereskedelmi kamarák és az ipartestületek adómozgalma is, amely a kormány tervezett adóügyi intézkedéseinek részint módosítását, részint elhalasztását követelte. A választójogi harc lendületében ismét összekovácsolódott az 1912. május 23. előtt is aktív politikai szövetség: a szociáldemokraták, a polgári radikálisok és a Justh-párt fegyverbarátsága.

[47] MMTVD IV/A. Bp. 1966. 590—591.

[48] *Pesti Napló*, 1913. január 25. Idézi: PÖLÖSKEI FERENC, Kormányzati politikai és parlamenti ellenzék. 1910—1914. Bp. 1970. 119.

Azonban a nagy erővel és lendülettel folyó felkészülés a politikai tömegsztrájkra 1913. március elején megtört. A kormány ügyes manőverrel megbontotta a polgárságot, elhalasztva az adótörvények végrehajtását. Ez a lépés a különböző polgári érdekvédelmi szervezeteket leválasztotta a kormányellenes táborról. A budapesti főkapitány jelentése találóan ábrázolta a polgárság szolidaritásának értékét: „A parlamenti ellenzéki pártok, mint a szociáldemokraták szövetségesei, szóval, tettel támogatták ugyan a munkásság készülődését, de itt-ott elejtett nyilatkozataikból kitűnik, hogy nem óhajtották a sztrájk kitörését, inkább arra számítottak, hogy a tömegsztrájkkal való fenyegetődzéssel a kormányt meghátrálásra bírják."[49] A kormány azonban semmi hajlandóságot sem mutatott a meghátrálásra. Ellenkezőleg: az addiginál szélesebb körű karhatalmi intézkedéseket foganatosított. A sztrájk esetére minden tüntetést és felvonulást megtiltott és megtette az előkészületeket a főváros rendőri és katonai ellenőrzés alá helyezésére. Ugyanakkor a hatóságok intézkedtek a főváros közellátásának a sztrájk idejére történő — szükség esetén karhatalmi — biztosításáról. Minden jel arra mutatott, hogy a sztrájk kitörését a kormány a szocialista mozgalom elleni általános támadásra használja fel.

A sztrájk kitörésére azonban nem került sor. Az egyesült ellenzék vezérlő bizottsága március 3-án úgy döntött, hogy csupán a Ház üléseinek bojkottálására szorítkozik. Ugyanekkor azt javasolta a szociáldemokrata párt vezetőségének, hogy a sztrájk megkezdésétől tekintsen el. Március 4-én délben — miközben a rendőrség, a csendőrség és a katonaság szinte teljesen megszállta a fővárost — Apponyi a képviselőházban az egyesült ellenzék nevében kijelentette a javaslatról: „a jelenlegi parlamenti viszonyok közt annak tárgyalását az alkotmányosság szellemében megengedhetőnek nem tartom".[50] Az ellenzék — fejtegette — tudatában van annak, hogy a javaslat elfogadását nem akadályozhatja meg. Mindezek következtében arra az álláspontra helyezkedik, hogy a törvényjavaslatot elvileg elutasítja és a Ház munkájában nem vesz részt. A nyilatkozat elhangzása után az egész ellenzék testületileg kivonult az ülésteremből.

[49] A magyarországi szocialisztikus munkásmozgalmak az 1913. évben. Bp. 1914. 38.

[50] Képviselőházi Napló 1911—1915. XVIII. Bp. 1913. 123.

Ugyanezen a napon a késő délutáni órákban megjelent a pártvezetőség kiáltványa, amely az általános sztrájk elhalasztásáról értesítette a munkásságot. A kormány megbuktatását, az általános, titkos választójog megvalósítását a kiáltvány szerint „csak az utcai és parlamenti forradalom egybekapcsolódása érhette volna el". Ám a parlamenti ellenzék, „tiszteletreméltó és nyomós politikai okokból fakadt" eljárása következtében a parlamenti küzdelem a tiltakozással, a képviselőház bojkottjával befejeződött. „Parlamenti harc nélkül — folytatódik a felhívás — eredménytelen maradna az utca bármilyen hősies és önfeláldozó küzdelme s csak arra volna jó, hogy a kormány a munkások halomralövésével meggyengítse az általános választójog leghatalmasabb táborát: a szociáldemokrata pártot és vérontással visszavesse a munkások küzdelmét." Ezért a pártnak „egyelőre el kell állnia a tömegsztrájk fegyverének alkalmazásától".[51]

1913 márciusa megmutatta a magyar parlament impotenciáját és egyben a Tisza-kormány izoláltságát. Felhívta azonban a figyelmet a szociáldemokrata párt érlelődő válságára is. Az a körülmény, hogy a párt nem tudta megismételni a „vérvörös csütörtököt", hogy kénytelen volt elállni a legradikálisabbnak hirdetett harci eszköz alkalmazásától, súlyos következményekkel járt. A pártvezetőség tagjai maguk is elismerték, hogy a sztrájk „elhalasztását" a munkások felháborodással fogadták. Kunfi a Szocializmusban arról írt, hogy többen nyíltan árulással vádolták a pártvezetőséget. A sztrájk lefújásának körülményei nyilvánvalóvá tették, hogy a pártvezetőség alárendeli politikáját a parlamenti ellenzéknek. Az 1913. októberi pártkongresszuson többen — közöttük a kolozsvári szocialisták küldötte, a fiatal Kun Béla — élesen támadták a pártvezetőséget és kétségbe vonták, hogy a parlamenti ellenzékkel együttműködve egyáltalában ki lehet-e bármilyen politikai eredményt vívni. Ha sok bírálat érte is a kongresszuson a sztrájk lefújásának módját, magát a tényt a küldöttek általában elfogadták, és végül ahhoz is hozzájárultak, hogy a pártvezetőség a parlamenti ellenzékkel továbbra is együttműködjék.

Felvetődik a kérdés: hogyan egyeztethető össze a választójogi küzdelem meddősége, a pártvezetőség meghátrálása miatti mind szélesebb körű

[51] Párttörténeti Intézet (továbbiakban PI) Archívum. Rgy. I. 1/1913/III. 203-2.; MMTVD IV/A. Bp. 1966. 605.

felháborodás és az ezt követő bizalmi szavazás? Az ok abban lelhető meg, hogy a kritika most is jobbára a módszerekre, nem pedig az alapelvekre vonatkozott. A küldöttek maguk is elfogadták a sztrájk elhalasztásának tényét. Ebben — a parlamenti ellenzék magatartásán kívül — közrejátszott az is, hogy tudatában voltak: a párt még nem elég erős egy országos méretű, a munkásság túlnyomó többségére kiterjedő, huzamosabb ideig tartó munkabeszüntetés végigharcolásához. A „Mannlicherek és gépfegyverek" tüzétől, a legalitás veszélyeztetésétől való aggodalom is megtette a maga hatását. Az események nyomán mind a pártvezetőség, mind az ellenzék soraiban bizonyos távlatvesztés volt tapasztalható. Éppen Kun Béla mondta el a kongresszuson, hogy kritikusan szemléli ugyan a vezetőség politikáját, de maga sem tudná megmondani, hogy mit kellene tenni.

A LUKÁCS-KORMÁNY BUKÁSA

1913 márciusa ismét a kormány erőszakos fellépésének eredményességét látszott igazolni. A parlamenti ellenzék erőtlen óvását figyelembe sem véve, a munkapárti többség elfogadta a Lukács-féle választójogi javaslatot. Tiltakozásul Székely Ferenc, Návay Lajos és néhány képviselőtársuk kilépett a kormánypártból. Távozásukkal megszűnt a munkapárti liberális színű csoport, amely már a véderőjavaslat erőszakos parlamenti elfogadtatását is ellenezte. A parlamenti és a párton belüli „győzelmet" Lukács a dualista reakció stabilitásának erősítésére kívánta felhasználni. 1913 elején olyan új rendelkezések kidolgozásához kezdett, amelyek a meglevő polgári szabadságjogok további korlátozását célozták. Különösen a munkásosztály sztrájkharcának kívánt gátat vetni. Az igazságügyminiszter már 1913. február végére kidolgozta a sztrájktilalmat tartalmazó törvénytervezetet. „A társadalmunkat fenyegető politikai tömegsztrájk — érvelt a minisztertanácsi előterjesztés bevezetőjében — véleményem szerint kötelességévé teszi a kormánynak, hogy megfontolás tárgyává tegye, vajon nem fenyegeti-e társadalmunk békéjét, az élet- és vagyonbiztonságot oly veszedelem, amellyel szemben a közrend és a közbiztonság fenntartására a rendes törvényes és kormányzati eszközök nem lesznek elegendők. Megfontolás tárgyává kellene tenni, véleményem szerint, hogy nem kellene-e magát a politikai tömegsztrájkot bűncselek-

ménynek nyilvánítani."[52] Mivel az 1878: V. tc. s az azt kiegészítő, módosító büntetőnovella nem ismerte a sztrájktilalmat, az igazságügyminiszter javasolta a kormánynak, hogy a lázadással kellene azonos elbírálás alá vonni.

Az uralkodó osztályok véleménye azonban megoszlott a politikai tömegsztrájkkal szemben alkalmazandó eszközöket illetően. Az ellenzék a munkásosztály sztrájkjogának törvényi megvonását egyértelműen visszautasította. A törvényjavaslat elfogadtatását kockázatossá tette a szociáldemokraták és a polgári ellenzék közös választójogi harca és a munkásosztály harci elszántsága. A kormány e körülmények miatt visszavonta ugyan a javaslatot, de nyomban megbízta az igazságügy-minisztert az ún. „Békéltetőbíróságokról és a munkaszüneteltetéssel kapcsolatos visszaélésekről" szóló törvényjavaslat elkészítésével. Ez nem mondta ki a sztrájktilalmat, de bűncselekménynek minősítette a sztrájkok szervezését, megállapította az ezért kiszabható büntetés mértékét. Nem fukarkodott a kormány a politikai szabadságjogokat csorbító egyéb rendelkezésekkel sem. A Népszava utcai árusítását megtiltották, felülvizsgálták a szakegyesületeket. 1913 tavaszán tárgyalta és fogadta el a képviselőház a közveszélyes munkakerülésről szóló törvényjavaslatot, amely előírta a „dologházak" létrehozását.

A munkapárt 1912 júniusa óta folytatott új politikájának első válságjelei egy év múlva jelentkeztek. Ezek azonban nem érintették a párt, sőt a kormány egészét sem, inkább csak a miniszterelnök személyére korlátozódtak. Lukács helyzetét közvetlenül nem kormánypolitikája ingatta meg, hanem a személyi síkra terelt Désy—Lukács-per tette tarthatatlanná. E körülmény önmagában véve is az ellenzéki harc gyengeségét érzékelteti. A kormányellenes kritika 1913 tavaszán Lukács 1910. évi pénzügyminiszterségéhez kanyarodott vissza. Désy Zoltán ellenzéki képviselő még 1912. május végén Európa legnagyobb panamistájának nevezte Lukácsot azért, mert 1910-ben 4,8 millió koronát juttatott közpénzből a Nemzeti Munkapárt választási kasszájába. Lukács elleni vádjait Désy később megismételte. A hosszasan elhúzódó bírósági tárgyalások során bebizonyosodott, hogy Lukács valóban felvette a Magyar Banktól a kérdéses összeget a sójövedéki monopólium meghosszabbítása fejében,

[52] OL Igazságügyi Minisztérium (IM) eln. biz. ir. 1913. 108. sz.

és azt a munkapárt céljaira fordította. Emiatt a törvényszék 1913. június 3-án felmentette Désyt a nyilvános rágalmazás vádja alól. A Lukács-kormány még aznap lemondott.

A TISZA-KORMÁNY HÁBORÚ ELŐTTI BELPOLITIKÁJA

Lukács László lemondása után az uralkodó Tisza Istvánt nevezte ki miniszterelnökké. Bár a kormány összetételében kevés változás történt, politikája mégis egységesebbé, keményebbé vált, megszűnt az ellenzékkel való mindenféle kompromisszum lehetősége. Tisza programbeszédében kilátásba helyezte a közélet „konszolidációjának" folytatását, ami a dualizmus további megmerevítését, a liberalizmus maradványainak további szisztematikus megszűnését jelentette. Az utolsó békeév eseménydús tablóján a minisztertanácsi ülések feltűnően jelentős helyet foglaltak el. Az érdemleges viták a kormány tanácskozásain folytak. A miniszterelnökben felmerült az aggodalom: a laza szerkezetű kormánypárt megérti-e és követi-e a szűk vezető testületeket, a pártvezetőség és kabinet rendeletet rendeletre halmozó intézkedésdömpingjét? S a közeledő választások — az új választójogi szabályozás ellenére — nem okoznak-e csalódásokat, nehézségeket a munkapárt számára? A kormány bázisának kiszélesítése érdekében a párt széles körű szervezésére és a kormány politikájának megmagyarázására biztatta híveit. Elsősorban földbirtokosok, jegyzők, papok és tanítók megnyerésére és felhasználására kérte őket.

Tisza — amint említettük — a kormánypolitikusok közül elsőként ismerte fel a dualista rendszert bukással fenyegető reális veszélyeket. E felismerésből fakadt konok makacssága, ezért vállalta a házelnökséget, majd a miniszterelnökséget is. Félt a trónváltozástól, s még Ferenc József idejében, vele egyetértésben akarta megszilárdítani a Monarchia kül- és belpolitikai helyzetét. Ez a meggondolás is siettette céljai megvalósításában. A munkásmozgalom letörésén kívül mindenekelőtt a köztársasági mozgalomnak és az antimilitarista propagandának próbálta útját állni.

Közvetlenül az első Balkán-háború megindulása előtt, 1912 szeptemberében a korábbi balpártból megalakult az Országos Köztársasági Párt, Nagy György vezetésével. A főleg értelmiségiekből álló párt nyíltan

síkra szállt a köztársaság eszméje mellett. Lapja, a Magyar Köztársaság gyorsan népszerűvé vált. A párt vezetői rámutattak a birtokeloszlás aránytalanságaira, követelték a hitbizományok eltörlését, a progresszív adórendszert, az iskolák államosítását. Nagy György csoportja tehát 1907-től úgy jutott el a köztársaság programjáig, hogy közben a társadalmi kérdések terén jelentősen bővítette követeléseit. E pártnak is súlyos ellentmondása maradt azonban a nemzetiségi kérdésben elfoglalt nacionalista álláspontja. A köztársasági párt ugyancsak a „magyar állameszme" hívei és védelmezői közé tartozott. A köztársasági pártot betiltották, és ezzel párhuzamosan törvényt hoztak a királysértésről és a királyság intézményének védelméről. A belügyminiszter ugyanakkor felszólította a főispánokat, hogy a köztársasági eszme terjedését, akár nyílt, akár titkos szervezkedés formájában történjék is az, minden áron akadályozzák meg. Az 1913:XXXIV. tc. többek között kimondta: „Aki a királyság intézményének megszüntetésére irányuló mozgalmat kezdeményez, szervez vagy vezet, vagy ily mozgalomban más módon tevékeny részt vesz; úgyszintén az, aki nyomtatvány útján vagy pedig irat vagy képes ábrázolat közszemlére tételével vagy nyilvánosan szóval a királyság intézménye ellen lázít, vagy a királyság intézményét ugyanily módon politikai célzattal támadja, öt évig terjedhető államfogházzal és négyezer koronáig terjedhető pénzbüntetéssel, továbbá a politikai jogok gyakorlatának felfüggesztésével és hivatalvesztéssel büntetendő."[53] A törvénycikk a királysértőket s a királyság intézménye ellen szervezkedőket az esküdtszéktől a királyi törvényszék hatáskörébe utalta.

A polgári szabadságjogok újabb jelentős korlátozása sem váratott sokáig magára. Az esküdtszékre, a sajtóra, az egyesülésre és gyülekezésre vonatkozó jogszabályokat és az új választókerületi beosztást néhány hónap alatt készítették és fogadtatták el. Az esküdtszék 1896-ban meghatározott hatáskörét szűkítették. A sajtóvétségeket a királyi ügyészségek felügyelete alá rendelték. 1914-re elkészült az esküdtszéki reform, amely e jogintézményt — bár formailag továbbra is fenntartotta — az új működési szabályzattal a lényegétől fosztotta meg. A tizenkét esküdtet a hivatásos bíró elnöklete alá helyezte, és módot adott arra is, hogy új esküdtek bevonásával megváltoztathassák a korábbi döntéseket.

[53] Magyar Törvénytár. 1913: XXXIV. tc.

A munkapárt nem elégedett meg az 1896—1897-ben kodifikált büntetőeljárási rendszer megváltoztatásával, tervbe vette az anyagi büntetőjog, az 1878-ban elfogadott büntetőtörvénykönyv meglevő liberális vonásainak felszámolását is. A minisztertanács 1913 márciusában erre a célra bizottságot küldött ki. Az igazságügy-miniszteri indoklás mindezt nem is titkolta. A büntetőtörvény-hozás modern szükségleteire hivatkozva az uralkodó osztályok érdekeit jobban szolgáló hatékonyabb büntetőjogi rendszer bevezetését követelte. Az 1878. évi büntetőjogi kódex alapjainak átdolgozására azonban kevésnek bizonyult a világháború kitöréséig hátralevő egy esztendő. 1914 júliusában amúgy is életbe léptették a kivételes hatalomról szóló törvényt, amely mind az igazságszolgáltatásban, mind a közigazgatásban hatályon kívül helyezte a még megmaradt liberális jogszabályokat.

A sajtótörvény-javaslat készítői igyekeztek az új sajtóeljárási jogszabályt a kormány liberális alkotásaként feltüntetni. Bevezetője szerint az új jogszabály azonos az 1848. évi sajtótörvénnyel, amely szerint gondolatait sajtó útján mindenki szabadon közölheti és terjesztheti. A 44 szakaszból álló törvény azonban a sajtót kiszolgáltatta a kormányhivatalnokoknak. A terjesztés engedélyezését a helyi közigazgatási bizottság első tisztviselőjére ruházta. Ő döntötte el, van-e a lapokban olyasmi, ami a közrendet veszélyezteti. Az előzetes cenzúrát kiterjesztették az agitációban — különösen a munkásmozgalom szempontjából — jelentős falragaszokra is. A felelősségi szakasz pedig, a kortársak jellemzése szerint, valóságos inkvizíciós rendszer meghonosítását célozta. Eszerint nemcsak a kifogásolt cikkek szerzői felelősek azok tartalmáért, hanem mindenki, aki utasítással, adatokkal, felvilágosítással a szerzőt ellátta.

Az egyesülési és gyülekezési jog törvényi szabályozása a felszabadulásig hiányzott. A rendeleti szabályozás érvényesülésének határát az 1910-es években belügyminiszteri rendeletek korlátozták. A Tisza-kormány, mivel az egyesületek ellenőrzése az alapszabályok felügyelete alapján lényegesen könnyebb volt, főleg a lazább szerkezetű, de félelmetesebb erejű gyülekezési jog szabatosabb körülírására törekedett. A gyülekezési jog gyakorlásáról szóló, 1913. szeptember 30-án kibocsátott belügyminiszteri rendelet kötelezte a gyűlések szervezőit, hogy 24 órával korábban jelentsék be tervezett gyűléseiket. Mivel az engedély megadásának nem voltak törvényes feltételei, ezek a helyi közigazgatási szervek ön-

kényétől függtek, a fellebbezés lehetősége is ki volt zárva. A hatóság képviselője ugyanakkor a karhatalom segítségével még a tudomásul vett, vagyis engedélyezett gyűlést is feloszlathatta a közrend, az alkotmány vagy a törvények elleni izgatás esetén. Az egyesületeket pedig kötelezték, hogy gyűléseiket, amelyeket nem saját helyiségeikben tartanak, előzőleg jelentsék a rendőrségnek. 1914-ben megtiltották új egyesületek alakítását a nemzetiségi vidékeken, a meglevő egyesületek működését ugyanakkor rendőrhatósági felügyelet alá helyezték.

1913—1914-ben a népi és a nemzetiségi mozgalmakon kívül a köztársasági eszme további terjedése is gondot okozott a kormánynak. A belügyminiszter 1913. június 10-én azt írta a főispánoknak: „Miután maga a köztársasági párthoz való tartozás nem más, mint ellenszegülés a fennálló rend ellen, maga az eszme pedig kifejezetten az alkotmányos államforma erőszakos megváltoztatását célozza, akár szervezés, akár jelölés céljából tervezett gyűlés megtartása feltétlenül betiltandó, illetve nem engedélyezendő és szükség esetén karhatalom igénybevételével feloszlatandó."[54]

A helyi törvényhatóságok ugyanakkor az egyesülési és gyülekezési jog szűkítésében továbbmentek a jogszabályi rendezésen. Mind a munkásszervezetek, mind a nemzetiségek sérelmezték a helyi hatóságok önkényeskedéseit.

A választási gyűlések valamelyest védettséget élveztek, mivel az 1874: XXXIII. tc. 104. §-a mentesítette ezeket az engedélyezés vagy tudomásulvétel alól. A Tisza-kormány azonban a közeledő választások miatt nem mulasztotta el a választási gyűlések ellenőrzésének megszigorítását. A választójog védelméről szóló 1913:XXXIII. tc. fő célja a munkapárti választási gyűlések és a kormánypárt képviselőjelöltjének megóvása volt az ellenzéki tüntetésekkel szemben. A törvény rendelkezéseit a belügyminiszter később kiterjesztette a törvényhatósági tagok, városi és községi elöljárók, tisztviselők választására és a rendőrséget felhatalmazta az ellenzékiek azonnali előzetes letartóztatására.

A reakciós választójogi rendszer befejező részét képező, 1914-ben elfogadott törvény a választókerületek számát az addigi 413 helyett 435-ben állapította meg. A választókerületi beosztást — vagyis annak

[54] OL BM Res. ir. 1913. 51. cs. 217. sz.

megállapítását, hogy az egyes kerületekhez mely községek, illetve városrészek tartoznak — az eddigiektől eltérően nem a megyékre, hanem a belügyminiszterre bízta. Az új választókerületi beosztás sem hagyhatta természetesen figyelmen kívül azt a több évtizedes gazdasági, társadalmi fejlődést, amely 1874, az utolsó kerületi beosztás óta az országban bekövetkezett. Nem térhetett ki a városi, elsősorban a budapesti kerületek számának szaporítása elől, de ügyelt arra, hogy ez ne kedvezzen az ellenzéknek. Ezért változatlanul hagyták a vidéki, főleg a munkapártinak számító kerületek számát.

A választókerületek beosztása után került sor a szavazókörök megállapítására és a választójogi törvény részleteinek miniszteri kidolgozására. Ennek során a Tisza-kormány az 1913-as választójogi alaptörvény antidemokratikus vonásait erősítette meg. Ezt a tendenciát figyelhetjük meg a szavazókörök kijelölésénél és a választói névjegyzékek összeállításánál. „A székhelyek összeállításánál — írta a miniszterelnök a főispánoknak — lehetőleg kerülnünk kell olyan községeknek székhelyül való megjelölését, amelyekben terrorisztikus jelenségek szoktak mutatkozni, úgy hogy békésebb közönség nem szívesen menne beléjük; s a körök beosztásánál is lehetőleg kerülni kell azt, hogy ilyen erőszakoskodó lakossággal bíró községek választóinak át kelljen vonulniok. Talán még fontosabb dolog, hogy alaposan és helyesen történjék a választói névsorok összeállítása."[55]

Az 1910 óta tervezett közigazgatási reform törvényjavaslatának elfogadtatását a világháború akadályozta meg. A kormány beterjesztette ugyan a javaslatot, de a háború kitörése után részletes tárgyalására már nem jutott idő. A közigazgatás bürokratikus, centralisztikus átalakítása azonban korábban kezdődött, s a falvak irányításának újjászervezésében haladt legtovább. A munkapárti kormányok ugyanis a tőlük leginkább függő szakképzett jegyzők helyi hatalmának fokozására törekedtek. Egyrészt anyagi juttatásaikat, mellékjövedelmeiket növelték, másrészt a fennálló közigazgatási törvényekkel ellentétben, a választott bíró jogkörének csorbításával a falusi közigazgatás kizárólagos vezetőjévé tették őket. Elvárták tőlük, hogy a faluban a kormány megbízható képviselőjeként következetesen hajtsák végre népellenes politikájukat. A községi

[55] Fejér megye levéltára. Főispáni bizalmas ir. 1914. 20. sz.

közigazgatás reformját a megyei törvényhatósági bizottságok ellenzéki tagjai is támogatták.

Nem mutatkozott nézetkülönbség az uralkodó osztályok hatalmon levő és ellenzéki csoportjai között a városi közigazgatás újjáalakításában sem. A városi szervezet nehézkessége, a városok vezetésében tapasztalható konzervativizmus, a városi vagyon laza kezelése valóban sok panaszra adott okot. Az uralkodó osztályok egyes csoportjainak a közigazgatási reformmal kapcsolatos vitái így tehát kizárólag a vármegyei közigazgatással összefüggő kérdésekre korlátozódtak. Autonómia vagy központosítás, a tisztviselők választása vagy kinevezése: a reformkortól kezdve a belpolitika fontos kérdése volt, és az ezzel kapcsolatos vita végigvonult a dualizmus korszakán is. A Khuen-Héderváry-kormány, amikor 1910-ben bejelentette a közigazgatás halaszthatatlan reformját, az adott osztályuralom megszilárdítására törekedett. Ugyanakkor a feudális eredetű megyerendszer hangos védelmezői, a jobboldali ellenzék képviselői sem a demokrácia oldaláról bírálták a kormány centralizációs terveit. Az elavult megyei szervezetben keresték konzervatív ellenzékiségük támaszát. E két irányzat a demokrácia veszélyeinek növekedése láttán közeledett egymáshoz. Az 1914 májusára elkészített közigazgatási törvényjavaslat megyei vonatkozású rendelkezései a két vitázó álláspont összebékítését rögzítették, a finánctőkés—nagybirtokos blokk s az ellenzéki nagybirtokosok kompromisszumát mutatják. A javaslat előírta ugyan a megyei tisztviselők állami kinevezését, de fenntartotta a megyei autonómia számos elemét is. A javaslat szerint a megyei törvényhatósági bizottság ellenőrzési és fegyelmi joga kiterjedt volna a megye egész közigazgatási apparátusára. A törvényjavaslat nem kívánta azonban módosítani a főispán hatáskörét.

TISZA ISTVÁN NEMZETISÉGI POLITIKÁJA

A háború előtti időszakban különösen jelentőssé vált a munkapárt, elsősorban Tisza István nemzetiségi politikája. Tisza koalíciós elődeitől több ponton eltérő felfogást vallott, és módosította saját korábbi elképzeléseit is. A koalíciós kormánytól eltérően a magyar szupremáciát nem pusztán erőltetett magyarosítással és retorziókkal, hanem kompromisz-

szumokkal is erősíteni kívánta, és nem a horvátországi eseményekre irányította fő figyelmét, hanem a románok megnyerését helyezte nemzetiségi politikájának középpontjába. Tisza elképzelései szerint — részben az orosz—román területi viták miatt — könnyebb először nyugvópontra vinni az erdélyi románok ügyét, mint tartósan békét kötni a „pánszláv agitációtól" nehezen elszigetelhető, Szerbia közelségében élő délszlávokkal. Tisza már az 1910. évi választások után kapcsolatba lépett a román főpapokkal és Mihu nagybirtokos ügyvéddel. Főleg nyelvi-iskolai engedményeket ígért számukra, ennek fejében viszont a Román Nemzeti Párt feloszlatását kérte. A román főpapok és nagybirtokosok azonban nem rendelkeztek kellő tömegbázissal. Mihu megegyezési feltételeit a magyar kormány amúgy sem fogadta el tárgyalási alapnak. A tárgyalások gyakorta megszakadó fonalát mégis újra és újra felvették.

A tárgyalások második, jelentősebb szakaszára Lukács miniszterelnöksége idején, 1912—1913 fordulóján került sor. Tisza ekkor már azzal a Román Nemzeti Párttal egyezkedett, amelynek 1910 őszén még feloszlatását követelte. E változás nem Tisza belpolitikai koncepciójának módosulásával függött össze, hanem mindenekelőtt a nemzetközi helyzet változásában gyökerezett. A Balkán-szövetség győzelme Törökország fölött ugyanis alaposan megtépázta a Monarchia külpolitikai tekintélyét. A szövetséges Romániában látták ekkor pozícióik visszahódításának legfontosabb eszközét. Ezért nemcsak a hármas szövetséget újították meg, hanem meghosszabbították a Romániával érvényben levő titkos szövetségi szerződést is. E szerződés értékét azonban kezdettől kétségessé tette a magyarországi románok helyzetének megoldatlansága. A német diplomácia az osztrák vezető körökkel egyetértésben 1912 őszén engedményekre ösztönözte Tiszát. A közismerten makacs, kialakított elképzeléseihez mereven ragaszkodó politikus végül is belátta: ha Ausztria-Magyarország meg akarja őrizni balkáni befolyását, nem nyithat frontot valamennyi délkelet-európai állammal szemben.

A Román Nemzeti Párt 1912. decemberi követeléseinek legfontosabb pontjai a következők voltak: „A tanszabadság elvének megfelelőleg ismertessék el a jog és adassék meg intézményileg a lehetőség arra, hogy a román nép a közoktatás minden fokán a saját nyelvén művelődhessék, úgy az állami és községi, mint a felekezeti tanintézetekben. Bocsássanak a román egyház rendelkezésére a többi egyháznak nyújtott összegekkel

arányban álló segélyt, úgy egyházi, mint iskolai célokra... A hajdúdorogi egyházmegyéhez csatolt román községek csatoltassanak vissza a gyulafehérvári, fogarasi görög katolikus román egyháztartományokhoz... Biztosíttassék a sajtószabadság és szüntessék be a román sajtótermékek politikai okból való üldözését."[56] E memorandum tehát nemcsak vallási, egyházi, iskolai, hanem fontos, a polgári szabadságjogokat is érintő kérdéseket tartalmazott. Követelte még a szabad egyesülési és gyülekezési jogot, s a Román Nemzeti Párt szervezkedési szabadságának biztosítását. A románok által tömegesen lakott vidékeken pedig a közigazgatás román nyelvének intézményes bevezetését és a közigazgatásban a románok alkalmazását kérte.

Tisza pontról pontra válaszolt a memorandumra. A kormány antidemokratikus és nacionalista politikájának ismeretében nem hat meglepetésszerűen a legtöbb román követelés elutasítása. Hogyan is ígérhette volna meg Tisza a románok számára a demokratikus választójogot, az egyesülési és gyülekezési jog tiszteletben tartását vagy a sajtószabadságot, amikor országosan éppen e szabadságjogok újabb korlátozását tűzte célul. Bizonyos egyházpolitikai reformígéretei, a közigazgatásra, a kormány gazdaságpolitikájára vonatkozó némi engedmény kilátásba helyezése pedig nem elégítette ki a követelései körét inkább szélesítő Román Nemzeti Pártot. Ezért Tisza román tárgyalásainak második szakasza is sikertelen maradt. A tárgyalások kudarcához hozzájárult az a körülmény is, hogy Románia — maga Brătianu miniszterelnök — 1913 tavaszától kezdve elsősorban Oroszországtól várta a balkáni status quo felborulásával meggyengült befolyásának helyreállítását. Brătianu — bár ajánlotta az egyezkedést — nem késztette engedményekre a Román Nemzeti Pártot. A román követelésekkel szemben ugyanakkor határozottabban és egységesebben vonultak fel a magyar uralkodó osztályok különböző csoportjai. Ezt a körülményt Tisza és Lukács sem hagyta figyelmen kívül.

A tárgyalások folytatását 1913 őszén, ismét változott viszonyok között, már a Tisza-kormány kezdeményezte. Tisza nemzetiségi politikája továbbra is szoros kapcsolatban maradt a külpolitikával. Egy háborús konfliktussal reális lehetőségként számolt, de olyan európai konstellációt kívánt, amelyben a hármas szövetség erőfölénybe kerülhet a kon-

[56] Református Egyház Központi Levéltára. Tisza iratok. 45. cs.

tinensen. Délkelet-európai viszonylatban — amint ezt még bővebben is kifejtjük — a külpolitikai vezetés aktuális feladatának Szerbia elszigetelését, Bulgária megnyerését, Románia és Görögország semlegesítését látta. Mindez azonban szükségképpen maga után vonta a magyarországi délszlávok, románok, szlovákok és kárpát-ukránok helyzetének felülvizsgálását.

Tisza tisztán belpolitikai szempontból is hajlott az engedményekre. Nyugtalanította ugyanis a burzsoá nemzetiségi pártok demokratikus nemzeti programjának növekvő népszerűsége. Politikai pályájának tapasztalatai alapján nem hunyhatott szemet a dualizmusbarát, konzervatív földbirtokos és főpapi körök befolyásának csökkenése előtt. A Monarchia Balkán-politikájával összhangban ezért újabb és újabb engedményeket ígért, elsősorban a magyarországi románok és Horvátország számára. Megbízást adott a szlovákok sérelmeinek összeírására is. Az engedménypolitikával új, a réginél szélesebb bázisra támaszkodó dualizmushű nemzetiségi vezető réteg kialakítására törekedett. 1913. október végén folytatta egyezkedő tárgyalásait a Román Nemzeti Párt három vezetőségi tagjával, Braniştéval, Mihalival és Maniuval. A vitatott kérdések köre a nemzetiségi politikusok kívánságainak szaporodásával kibővült. A békefeltételeket mindkét részről terjedelmes memorandum rögzítette. Az egyházi, az iskolai és a kulturális kérdések fontos belpolitikai rendszabályvitákkal bővültek. A Román Nemzeti Párt többek között 50 román többségű választókerület kijelölését és átadását, továbbá több minisztériumban román államtitkárok alkalmazását kérte. Tisza azonban csupán egyházi és iskolai engedményeket és egyes gazdasági kedvezményeket ígért, de ezek valóra váltását is szigorú feltételekhez kötötte. Az iskolai, kulturális engedményekkel ugyanis csak abban az esetben „ajándékozta volna meg a Román Nemzeti Pártot, ha az kötelező ígéretet tesz: a kompromisszumot a nemzetiségi kérdés állandó elintézéseként fogadja". A Román Nemzeti Párt határozata szerint a magyar miniszterelnök által javasolt „végleges megoldás... alkalmatlan arra, hogy a magyar állam kormányzati politikája és a románok közötti ellentét akár csak rövid időre is elháríttassék".[57] A tárgyalások ezúttal ismét eredménytelenül zárultak.

[57] Tudósítás és kommentárok a képviselőházi ülésről. *Pesti Napló*, 1914. február 19.

Tisza tehát az első világháború előtt sokat felismert a nemzetiségi kérdés kül- és belpolitikai jelentőségéből. Kereste a felgyülemlett feszültségek megszüntetésének módjait. Maga is megsejtette azonban a megoldás útjában álló leküzdhetetlen nehézségeket. Engedményeivel mindig fáziskésésben maradt a Román Nemzeti Párt követelései mögött, mígnem Románia antant iránti végleges elkötelezettsége és azután háborúba lépése végleg felszámolta a megegyezés maradék illúzióit is.

A Balkán-háborúk időszakában feltűnően aktívvá vált a kormány horvátországi politikája. Horvátország ugyanis Dalmáciával, Bosznia-Hercegovinával együtt az 1910-es években a dualizmusellenes nemzeti erők központjává vált. 1912 őszéig a horvát és a szerb nemzeti mozgalmak még inkább defenzív jellegűek voltak, jobbára a magyar kormány nacionalista intézkedéseivel szemben jelentkeztek. A dualizmusellenesség azonban a Balkán-háború kitörése, majd a szövetségesek győzelme után megerősödött, s új formákat öltött.

A horvát eredetű trialisztikus elképzelés mellett nemcsak a szerbek, hanem a horvátok és a szlovének között is terjedt az önálló délszláv állam eszméje. Megerősödtek a szeparatisztikus irányzatok. Ezzel a tendenciával a románok, a szlovákok és a kárpát-ukránok körében ekkor még nem találkozunk. Ennek döntő oka az anyaország, illetve a külső támogató erők politikájában rejlett. A balkáni szláv államok törökellenes háborúja ugyanis nemzeti egységmozgalmuk részét képezte. A Monarchia kül- és hadügyi vezetését, valamint két kormányát váratlanul érték a Balkán-háború eseményei és eredményei, még inkább a nyomukba lépő, újult erővel kirobbanó délszláv nemzeti mozgalmak. A Monarchia déli tartományainak megtartásához egységesen ragaszkodtak, legfeljebb a közjogi viszony tekintetében mutatkoztak köztük véleménykülönbségek. Ausztriában időnként felbukkant a délszláv kérdés trialisztikus megoldásának gondolata. A Reichsrat szláv képviselői, főként a cseh és a lengyel klub újra és újra kifogásolták a horvátországi és bosznia-hercegovinai abszolutisztikus intézkedéseket. Az állandósuló délszláv vita hatására egyes osztrák politikusok, az osztrák—magyar—délszláv hármas monarchia létrehozásával vélték biztosítani közép- és délkelet-európai hatalmukat. A Monarchia szerkezeti átalakításával összekötött délszláv politikát alkalmasabbnak gondolták Horvátország, Dalmácia, Isztria, Bosznia-Hercegovina megtartásához, mint a dualizmus változat-

lan fenntartása érdekében folytatott merev elnyomó politikát. A trialista koncepciót azonban kezdettől gyengítette konzervatív dinasztikus jellege. Gyakorlati megvalósítását pedig eleve illuzórikussá tette a magyar uralkodó osztályok és Ferenc József dualizmusféltése. 1912 őszén így a megerősödő délszláv mozgalmakkal szemben a Monarchia eszköztárában elsősorban a nyers erő maradt. Az erőszakos intézkedések azonban nem érték el céljukat, ellenkezőleg, tovább erősítették a délszlávok körében az elszakadási törekvéseket. A Reichsratban ugyanakkor egyre több kritika érte a magyar kormányok diktatórikus horvátországi politikáját. Ilyen körülmények között Cuvaj királyi biztos lemondott. A helyzet kibonyolítása az új kormányra várt.

A Tisza-kormány — az említett okok miatt — kívánatosnak vélte a normális viszonyok helyreállítását Horvátországban. Ezért a pártügyektől mind ez ideig távol álló báró Skerlecz Iván miniszteri tanácsost állította Horvátország élére. Skerlecz megígérte az 1907. évi vasúti rendtartás módosítását, a helységnévtörvény, valamint a partvidékre és halászatra vonatkozó vitás kérdések kedvező elintézését. Hosszas tanácskozás után létrejött a megegyezés, amelyben a horvát—szerb koalíció vállalta a pénzügyi egyezmény meghosszabbítását, s megígérte, hogy az összehívandó tartománygyűlésen új vitás kérdéseket nem vet fel. Ezután a bánná kinevezett Skerlecz megszüntette az előzetes cenzúrát és visszavonta a gyülekezési jog felfüggesztéséről szóló korábbi, Cuvaj által hozott rendeleteket. 1913 decemberében megtartották a horvátországi választásokat, amelyen a horvát—szerb koalíció győzelmet aratott. A magyar parlament pedig megkezdte a vasúti szolgálati rendtartás módosításáról s a Horvátországgal 1904-ben kötött pénzügyi egyezmény meghosszabbításáról szóló törvénytervezet vitáját.

Amíg a Tisza-kormány Horvátországot és a magyarországi románságot némi engedményekkel csalogatta a békére, Fiumét és a kárpát-ukránokat továbbra is szigorú kényszerrendszabályokkal fenyegette. A dualizmus korábbi négy évtizedén át nem csorbították Fiume képviselő-testületének az 1872. évi Statútumban rögzített hatáskörét. A Tisza-kormány azonban nyomban hatalomra kerülése után elhatározta a fiumei képviselő-testület feloszlatását. Indokul arra hivatkozott, hogy az a kormányzó több intézkedését törvénytelennek nyilvánította — így az úgynevezett gyanús egyének kitiltását Fiume területéről — és kifogásolta egyes tör-

vények Fiuméra való kiterjesztését. A kormány a Statútum előírásai ellenére a képviselő-testület feloszlatása után nem írta ki az új választásokat. A képviselő-testület hatáskörét az állandó bizottság vette át, ennek többsége azonban lemondott. A kialakult új helyzettel sem a törvény, sem a Statútum nem számolt, így megszűnt a fiumei közigazgatás alkotmányos irányításának lehetősége. A város kormányzója — Tisza utasítására — a képviselő-testület nélkül vezette a közigazgatást.

A kormány intenciójának megfelelően fogták perbe a „skizmamozgalomban" szereplő kárpát-ukrán parasztokat. Az 1913—1914 fordulóján lefolytatott máramarosszigeti perben vádlottak tömegét tartóztatták le, tanúk seregét idézték a bíróság elé. A kárpát-ukrán parasztok áttérési „skizma" hitmozgalma mögött a Monarchiára veszedelmes pánszlávizmust sejtettek. Úgy gondolták: az írni-olvasni nem tudó parasztok megbüntetésével, börtönbe záratásával szétzúzzák magát a pánszlávizmust, s megriasztják a dualizmust támadó nemzetiségi erőket. A gazdaságilag és politikailag is visszamaradt kárpát-ukránok tömegméreteket öltő mozgalma, a görögkeleti ortodox vallásra való áttérés — habár az ébredő nemzeti öntudat is motiválta — nem a dualizmus politikai rendje ellen irányult. A mesterségesen megrendezett pert nemcsak Oroszországban, Franciaországban, Angliában, hanem Németországban és Ausztriában is pellengérre állították, bírálták a magyar kormány brutális nemzetiségi politikáját. A perben a vádak alaptalansága ellenére 32 vádlottat ítéltek el.

A „pánszláv" mozgalomtól félt Tisza a szlováklakta területeken is. Jelentést kért a főispánoktól a „pánszláv" izgatás méreteiről, árnyalatairól; sajtójuk, egyesületeik, gazdasági intézeteik jellegéről; a kivándorlás hatásáról, az Amerikában megtelepedett szlovákok befolyásáról; a Monarchia-beli szlávokhoz fűződő kapcsolataikról. Nemcsak a főispánok, a főszolgabírók, hanem a szakminiszterek is leírták véleményüket, javaslataikat a szlovák kérdés tervezett új átfogó rendezésével kapcsolatban. Erre azonban a világháború kitöréséig már nem jutott idő.

4. A BALOLDAL ÚTKERESÉSE A HÁBORÚ ELŐTT

A MUNKÁSMOZGALOM 1913-BAN

Az 1913 eleji nagy mozgósítás, amint láttuk, semmilyen eredménnyel nem járt. A mozgósított baloldal ütközet nélkül leszerelt, „elhalasztotta" a harcot. Ilyesfajta kapituláció, mégha ütközetre nem került is sor, óhatatlanul a vereség hangulatát kelti a seregben. A baloldal sorai március 4-e után megbomlottak, vezetői elkedvetlenedtek, sokan csüggedten visszavonultak. A csalódott munkástömegeket is nehéz volt újra mozgósítani. Megritkultak a politikai akciók, gyengült a gazdasági harc is; igaz, 1913-ban objektív tényezők is nehezítették a mozgalom helyzetét. Mindinkább éreztette hatását a kibontakozó túltermelési válság, amely az 1906-tól tartó konjunktúrának véget vetve, gátolta a sztrájkokat. 1913-ban a szakszervezetek taglétszáma néhány ezerrel csökkent, bár még meghaladta a 100 ezret. Az előző évi 236-tal szemben 1913-ban már csak 133 sztrájk volt, s a korábbi 40 ezer résztvevővel szemben 1913-ban a sztrájkolók száma nem érte el a 20 ezret sem. Tekintettel arra, hogy a válság következtében már 1914 elején mintegy 15 ezer volt a budapesti munkanélküliek száma, a Szakszervezeti Tanács az év folyamán a munkanélküliség ellen tiltakozó gyűléseket és tüntetéseket szervezett. A december 14-i rendkívüli szakszervezeti kongresszus egyedüli napirendi pontja a munkanélküliség ügye volt. Új vonás — és összefügg ezeknek az éveknek a sztrájkmozgalmaival —, hogy a kongresszuson a szakszervezetek hivatalos elismerésének jeleként a kereskedelemügyi miniszter és a polgármester képviselője is megjelent. A kongresszus közmunkák megindítását, a munkanélküliek segélyezését, továbbá a munkanélküliség elleni biztosítás bevezetését követelte.

Az év nagy bérmozgalmai többnyire a kizárásokkal kapcsolatosak. Február 11-től 14-ig 6000 munkás sztrájkolt a csepeli Weiss Manfréd tölténygyárban, hogy tiltakozzék a napirenden levő kizárások és hatósági brutalitások ellen. A küzdelem a munkások győzelmével végződött. Az igazgatóság — hallgatólagosan — elismerte a bizalmi rendszert és kötelezettséget vállalt a sérelmek okainak megszüntetésére. Márciusban a Ganz—Danubius igazgatósága zárta ki a gőzturbina osztályon dolgozó

segédmunkásokat, mert azok tiltakoztak a túlórázás megszüntetése ellen. Ezzel a gyárban hónapokig tartó — kizárásokkal, sztrájkokkal, bojkottal tarkított — mozgalom kezdődött, amelynek halálos áldozata is volt. Novemberben ugyanis a sztrájkolók inzultálták az egyik brutális művezetőt, mire az egy sztrájkoló vasmunkást agyonlőtt. A több ezer munkást érintő mozgalom csak 1914. január elején fejeződött be, a munkásokra nézve kedvezőtlenül. A bizalmi rendszert az igazgatóság nem ismerte el és kinyilvánította: „Nem fogja tűrni, hogy a munkások a gyár ügyeibe beavatkozzanak."[58] A vidéki mozgalmak közül kiemelkedik a július 15-től 21-ig tartó pécsi bányászsztrájk. A mintegy 600 sztrájkoló csak mérsékelt béremelést ért el. Ez oly csekély volt, hogy a harc hamarosan kiújult: 1914 május—júniusában 3000 bányász sztrájkolt, az áldozatokhoz képest csekély eredménnyel. Ezzel szemben az aradi vagongyár 1913. április 21-től május 18-ig sztrájkoló 1200 munkása többek között 25—30%-os béremelést vívott ki. Március 13-tól április 22-ig a Ganz—Danubius hajógyárának fiumei üzeme is 2500 munkást zárt ki a munkából, mert azok három előmunkás el nem bocsátása miatt szembehelyezkedtek az igazgatósággal.

A március 4-ét követő szélcsend után 1913 nyarától ismét élénkült a szociáldemokrata párt politikai mozgalma. Tisza június 10-i miniszterelnöki kinevezése után a párt a parlamenti ellenzékkel együtt több népgyűlést, tüntetést szervezett. November 2-án mintegy négyezren tiltakoztak a sajtóról, valamint az esküdtbírósági eljárásra vonatkozó rendelkezések módosításáról szóló törvényjavaslatok ellen. A gyűlésen többek között Károlyi, Kunfi, Jászi, Vázsonyi és a galileista Polányi Károly szólalt fel.

A képviselőház november 14-én tűzte napirendre az új sajtótörvény tárgyalását. A törvényjavaslat, amint rámutattunk, a munkássajtó helyzetét is megnehezítő intézkedéseket tartalmazott. A szociáldemokrata mozgalom 53 szaklapját fenyegette veszély.

Az egyesülési és gyülekezési lehetőségek újabb korlátozására irányuló törekvés a szervezett munkásság ellenállását váltotta ki. A november 21-i népgyűlésen a forradalmat, a köztársaságot, sajtószabadságot éltették. Felhangzottak olyan kiáltások is, hogy „Bombával, revolverrel,

[58] A Ganz-gyári kizárás. *Népszava*, 1914. január 1.

kaszával és kapával megyünk a néphóhérok ellen".[59] A pártvezetőség 1913 végén kiadott „Hajrá" című röpirata ugyancsak forradalmi módszereket helyezett kilátásba: „Le tudunk menni mi is a föld alá, mint az oroszok!"[60]

A háborús veszély 1913-ban kisebb szerepet játszott a párt akcióiban, mint az előző évben. A helyzet komolyságát talán csak az érzékeltette, hogy az 1913. októberi pártkongresszuson a külügyi politika külön napirendi pontként szerepelt. A határozat a militarizmus és a nacionalizmus elleni küzdelemre hívta fel az ország munkásságát. „A szociáldemokrata párt kongresszusa tiltakozik a katonai terhek szakadatlan emelése ellen és azt kívánja, hogy az Osztrák—Magyar Monarchia... új és a nép széles rétegeit kielégítő gazdasági, szociális és nemzeti politikában keresse fennmaradásának biztosítékait."[61]

A Monarchia demokratizálására és az ebből következő békés külpolitikára vonatkozó reformista koncepció irreális volt. Ausztriában rendes, folyamatos parlamenti működésről alig lehetett szó, s így a kivívott általános választójog értéke erősen devalválódott. Magyarországon pedig 1912—1913 eseményei megmutatták, hogy Tisza és kormánya szélesebb tömegbázis nélkül, népszerűtlenül is, a munkásság ádáz gyűlöletétől támadva is szilárdan tartja kezében a hatalmat. A szociáldemokrata politika alapvető célja: Tisza megbuktatása nem sikerült.

A SZOCIÁLDEMOKRATA PÁRT A HÁBORÚ ELŐESTÉJÉN

1914 elején — Tisza és a nemzetiségi vezetők tárgyalásai kapcsán — a párt többször foglalkozott a nemzetiségi kérdéssel. „A régebbi korban alvó osztályok és nemzetek — írta 1914 márciusában a Népszava — kettős rajvonalban vonultak fel világszerte, ahol a kapitalizmus megveti a lábát. Az elmúlt esztendők nagy szociális harcai, csakúgy, mint a nemzetiségek megnövekedett súlya a magyar kapitalizmus fejlődésének jele." A cikk megállapította: „A nemzetiségi béke csak a nem magyarok teljes egyenjogúsítása révén, tehát a magyarság faji uralmának megdöntése

[59] Mi készen állunk. Uo. 1913. november 22.

[60] PI Archívum. Rgy. I. 1/1913/212.

[61] A Magyarországi Szociáldemokrata Párt XX. pártgyűlésének jegyzőkönyve. Bp. 1913. 106.

útján jöhet létre."[62] E megnyilatkozások azt mutatják, hogy a párt tovább haladt a század első éveiben derengő felismerések útján: számolt a nemzeti (korabeli szinonim értelemben: „faji") elnyomás tényével, az osztályharcra gyakorolt hatásával. A meghirdetett egyenjogúság fogalmának konkretizálása azonban elmaradt. A párt nem vállalt közösséget a „kulturális autonómia" ausztriai elméletével, de nem is bírálta azt. Állásfoglalásai voltaképpen homályban hagyták azt a kérdést, hogy mit kell tenni. Egyes szociáldemokrata vezetők megnyilatkozásaiból úgy tűnik, hogy a „kulturális autonómia" elméletét helyeselték, csak nem tartották taktikusnak, időszerűnek, hogy ezt nyilvánosan megtegyék.

A szociáldemokrata párt és a nemzetiségi pártok között rendszeres politikai kapcsolat nem volt. A szociáldemokrata párt ezek működésében jórészt burzsoá demagógiát látott és féltette tőlük a munkásosztályt. A nemzetiségi vezetők viszont tartottak a nemzetiségi munkások szocialista szervezkedésétől és elgondolásaikkal ellentétes volt a szociáldemokratáknak az ország területi integritásával kapcsolatos állásfoglalása. Elsősorban a választójogi küzdelemben adódott érintkezési terület a szociáldemokraták és a nemzetiségiek között.

Az éleződő nemzetközi helyzet közepette a szociáldemokrata pártot továbbra is élénken foglalkoztatta az Osztrák—Magyar Monarchia sorsa. A munkássajtó élesen támadta a Monarchia külpolitikáját, amely csak elmélyíti a birodalom válságát. „Ausztria-Magyarország — írta a Népszava — sem földrajzi, sem faji értelemben nem természetes képződmény. Vele szemben mindenki fölveti azt a kérdést, hogy mire való és miért van a világon?... Ha valamely államban rossz sora van a népnek: mindenki azt mondja, hogy a nép sorsát meg kell javítani. Az Osztrák—Magyar Monarchiával szemben mindenki arra az álláspontra helyezkedik, hogy a monarchiát valamilyen módon meg kell változtatni, föl kell osztani, szét kell darabolni."[63] A cikk szerint a párt a veszély elhárítására a régi orvosságot javasolta: „Bizonyos, hogy az osztrák—magyar birodalom fönnállását komolyan veszélyeztetik a körülöttünk haragosan tajtékzó nemzeti ambíciók. De ezeket a világ semmi fegyverével, ágyújával, hadihajóval nem lehet leszerelni. De le lehet szerelni avval, hogy a nép itt

[62] Lélekharang. *Népszava*, 1914. március 22.

[63] A Monarchia léte és fennmaradása. Uo. 1914. április 27.

benn elégedetté válik, ha a monarchiához való tartozás nem jelenti a nemzeti életről, a kulturális előrehaladásról, a szociális boldogulásról való lemondás kényszerét. Politikai demokrácia, nemzeti önkormányzat, szociális reform, szabad földfölszabadítás — ezek azok a fegyverek, amelyeknek segítségével az Oszták—Magyar Monarchia urai megnyerhetik azt a csatát, amelyet világtörténelmi erők valószínűleg kikerülhetetlenné tesznek reájuk nézve."[64] Íme a program, amelyből mindössze a „szabad földfölszabadítás", azaz a hitbizományok megszüntetése tűnik a korábbiakhoz viszonyítva új központi követelésnek. Az egész érvelést lehúzza, kifejezetten reformista jellegűvé teszi az a kívánalom, hogy a sürgetett reformokat — mintegy saját érdekeiket felismerve — a birodalom „urai" valósítsák meg. Ez a megállapítás — még ha taktikai megfontolások motiválták is — a párt politikájának legnegatívabb vonásaira emlékeztet.

1914 nyara kétségkívül minden korábbinál nagyobb konfliktust érlelt a szociáldemokrata párt politikájában. E politika korábban sem volt mentes a válságoktól, de eredményeket is elkönyvelhetett. A munkásság öntudatosítása, szervezése, a szakszervezeti mozgalom, a proletariátus anyagi és kulturális helyzetének javulása a mozgalom sikere volt. Döntő kérdésekben azonban nem történt lényeges előrehaladás. Ideológiai területen nem sikerült megbirkózni a polgári demokratikus és a szocialista átalakulás feladatainak rendkívül nehéz összehangolásával. Ami a fő politikai célt illeti, a választójogi reformból nem lett semmi. Voltak azonban még remények, perspektívák, amikor a világháború kitörése új helyzetet teremtett.

A POLGÁRI RADIKÁLISOK PÁRTALAKÍTÁSA

1913 tavaszán a polgári radikálisokon is csüggedés, reményvesztés lett úrrá. A Világ egyik levélírója ezt nyíltan ki is fejezte: „Mondjuk, hogy ebben a percben kissé elfáradtunk, mondjuk, pillanatnyilag a csüggedés ólomsúlya üli meg lelkeinket."[65] A demokrácia és a reakció erőviszonyait józanul mérlegelő Szabó Ervin a Népszava 1913. karácsonyi számában

[64] Uo.

[65] Egy levél. *Világ*, 1913. szeptember 26.

forradalmi összecsapás esetén az emigráció valószínűségét villantotta fel. Fél esztendővel később Ignotus világosan megfogalmazta: „Magyarország Tisza István lábainál fekszik... Mentől igazabb, hogy 1912. június 4-e államcsíny volt, annál világosabb, hogy ez ellen csak egyféle ellenzék lehetett volna megfelelő és foganatos: a forradalmi... Erre pedig a mi ellenzékünk nem való, mert nem forradalmi s nem lehet az, mert az ország konzervatív... S ebből él, ezzel marad felül Tisza István. A történelmi osztályok nem bírnak vele, mert ha mégoly borzalmas eszközökkel s még oly torzan is, de alapjában az ő politikájukat csinálja. Foganatos őellene csak a nem történelmi ellenzékiség lehetne, erre pedig nem találni Magyarországon országot."[66]

Ignotus cikkének sok felismerését osztotta Jászi és Szende is, ők azonban más következtetésre jutottak. Nem fogadták el, hogy a „nem történelmi ellenzékiség" teljesen talajvesztett, minden társadalmi bázis híján való lenne. A szervezett munkásság mellett ilyen potenciális bázist mindenekelőtt a parasztságban láttak, s éppen ezekben a hónapokban fogalmazták meg többször is — mint az 1912—1913-ban elszenvedett vereség legfőbb tanulságát —, hogy Magyarországon a demokrácia erőtlen mindaddig, amíg csak a városi dolgozó osztályokra támaszkodik. Arra van szükség, hogy csatasorba álljon az ország több milliós földmunkás- és paraszti tömege. Azt ők is elfogadták, hogy a történelmi ellenzék — beleértve a Justh-párt jelentős részét is — alkalmatlan arra, hogy ennek az új toborzásnak a vezető politikai testülete legyen. Radikális parasztpárt híján s a szociáldemokrata párt „dogmatikus kötöttségei" folytán csak egyetlen megoldás lehetséges: ha a radikális polgárság önálló politikai párttá szerveződve maga tesz kísérletet a falusi és városi kispolgári tömegek megnyerésére.

A pártalakulás terve nagy vitákat váltott ki a progresszív szabadkőművesség körében. A Martinovics-páholyban 1913 őszétől kezdve viták sorozatában próbálták tisztázni az új párt politikai és szervezeti kérdéseit, s egyáltalán: a pártalakulás aktualitását. Kunfi a Martinovics-páholyban kifejtette, hogy az új pártalakítás sikerét csak akkor látná biztosítottnak, ha sikerülne megnyernie a parasztságot s a polgári rétegeket; ezt azonban felette problematikusnak tartotta. Ha a mun-

[66] IGNOTUS: A politika mögül. *Nyugat*, 1914. 13. sz. 1.

kásság nem tudott a falvakba kimenni — mondotta Kunfi —, akkor a polgárság sem fog tudni kimenni. Emellett — Pogány Józseffel egyetértésben — azt hangoztatta, hogy az új párt megnehezíti majd a szociáldemokrata párt helyzetét, amennyiben az értelmiség egy részét elvonja tőle. Rónai Zoltán ezzel szemben azt hangoztatta, hogy az új párt olyan rétegekhez is el tud jutni, amelyek a szocializmus számára egyébként elérhetetlenek. A vitákat Jászi 1913. október végén a Martinovics-páholyban tartott nagy előadása váltotta ki. Ebben Jászi azt fejtegette, hogy egy radikális pártra mindenekelőtt taktikai szempontból van szükség, mivel ez a párt az ellenzéket is bal felé tolná; a radikális agrárpolitikai propaganda pedig a nagy tömegeket, köztük nemzetiségi parasztrétegeket is a párt mögé sorakoztatná. Olyan parasztpolitika alakulhatna ki, amely a feudalizmussal szemben nem az elmaradott falut, hanem a polgárosodó parasztvárost sorakoztatná fel.

A vita 1914 tavaszán folytatódott. Májusban a megalakítandó párt lehetőségeit és esélyeit egy bizalmasan összehívott szűkebb kör tárgyalta meg. A megbeszélés eredményeit Jászi Oszkár foglalta össze, aki a polgárság megszervezésének szükségességét hangsúlyozta s igyekezett eloszlatni az ellenzéki pártok és a szociáldemokraták részéről is felvetődő aggodalmakat. Az Ady Endre, Balassa József, Bíró Lajos, Bölöni György, Dániel Arnold, Jászi Oszkár, Kadosa Marcell, Kernstok Károly, Lengyel Géza, Madzsar József, Nagy Endre, Purjesz Lajos, Rácz Gyula, Szende Pál és mások által május 29-én közzétett szervező bizottsági felhívás a polgári radikalizmus táborába szólította „a polgári munka embereit" a feudalizmus, a klerikalizmus, az uzsoratőke és az imperializmus ellen; nyilvánvalóvá téve, hogy az önálló polgári radikális párt létrehozásának hívei végül is felülkerekedtek a vitában.

Az Országos Polgári Radikális Párt ünnepélyes megalakulására 1914. június 6-án került sor a régi országházban. Kernstok Károly megnyitója után Vámbéry Rusztem a polgári radikalizmus jelentőségéről, Szende Pál a szervezés eredményeiről szólt, majd Jászi Oszkár ismertette a párt programját. A program politikai szabadságjogokat, mindenekelőtt az általános választójog bevezetését, a közigazgatás és a bíráskodás demokratizálását követelte. A gazdaságpolitikai követelések között első helyen gyökeres földreform megvalósítása szerepelt, mindenekelőtt a hitbizományok megszüntetésének s az egyházi javak szekularizálásának

formájában. Ennek kiegészítéseként a kisbirtokot sújtó előnytelen adópolitika megváltoztatását, a mezőgazdasági munkástörvények alapos revízióját s a mezőgazdasági hitel- és szövetkezeti ügy demokratizálását tűzte célul. A kis- és középpolgárság megnyerését célozták a programnak azok a követelései, amelyek az iparfejlesztés felülvizsgálását, a kartellek megrendszabályozását, a kereskedelem, a közlekedéspolitika, az adórendszer gyökeres reformját irányozták elő. Itt kapott helyet az önálló vámterület, az ország gazdasági függetlenségének követelése is.

A kulturális programpontok között az oktatás államosításának, az egyház és az állam szétválasztásának követelése mellett a legfontosabb követelés az 1868. évi nemzetiségi törvény valóra váltása: a kulturális, a közigazgatási és bíráskodási gyakorlatban az anyanyelv biztosítása volt. A program elutasította az ország föderatív átrendezését, s a megyei önkormányzatban jelölte meg a nyelvi-kulturális problémák megoldásának útját. A program negyedik része külön is szólt az ország függetlenségéről, az önálló vámterület mellett azonban csak a kvóta igazságos megállapítását sürgette, az ország államjogi különválásáról nem szólt. Békés külpolitikát s ennek garanciájaként a külügyek parlamenti ellenőrzését követelte.

Ezzel a programmal a radikális szociológusok többsége — maga Jászi is — megtette a szocializmustól elválasztó utolsó lépést is. Nyíltan és tudatosan hirdette és vállalta a létrehozott párt s a meghirdetett program polgári jellegét. Ez tűnik ki Jászinak a pártalakulást követő napon a Világban publikált vezércikkéből is. Ebben Jászi a pártot a polgárság politikai képviseleteként jellemezte, amelynek létrejöttére olyan objektív társadalmi folyamatok szolgálnak alapul, mint a munkásság s a polgárság kialakulása, mint a liberalizmus megkopása és a klerikalizmus kifejlődése. A valóságos társadalmi folyamatokat elkendőző kuruc—labanc ellentétek helyébe — hangoztatta — a tényleges gazdasági és társadalmi érdekek alapján differenciálódott pártokra van szükség a haladás érdekében. A szociáldemokrata párt és a Néppárt alakulása ennek az objektív igénynek a kifejeződése. A radikális párt megalakulása ugyancsak ezt fejezi ki — írta.

A radikális párt megalakulását valamennyi párt ellenségesen fogadta. A választójogi szövetségben együttműködő függetlenségi párti politikusok jó része elhatárolta magát tőle. Azt követelte, hogy részesítsék

a radikális pártot a munkapárttal egyenlő elbánásban. Zichy Aladár és Apponyi Albert ellenségesen fogadta a pártalakulást. A Néppárt június 6-án tartott gyűlésén határozatot hozott arról, hogy amennyiben a radikális párt tagja lenne az ellenzéki pártszövetségnek, a Néppárt kilép a szövetségből. Vázsonyi Vilmos nem kevésbé ingerülten támadt a pártalapítókra, azzal vádolva őket, hogy „hátbakapják" a kormány ellen küzdő ellenzéki pártok koalícióját. Nem fogadta örömmel a pártalakulást a szociáldemokrata párt sem. A Népszava sajnálattal állapította meg, hogy a szocializmussal korábban rokonszenvező radikális szociológusok most visszafelé, a polgárság irányába tettek egy lépést, s ezzel maguk vágták el azokat a szoros kötelékeket, amelyek eddig a szervezett munkássághoz fűzték őket. Nincs más dolgunk, folytatta, mint hogy figyeljük: „mit tudnak a maguk erejéből csinálni azok, akik eddig túlnyomóan szociáldemokrata tömegek segítségével csináltak politikát".[67] A Szabadgondolatban Polányi Károly válaszolt a Népszava cikkére: nem történt egyéb — írta —, mint hogy a radikális szociológusok eleget tettek a szociáldemokrácia azon régi kívánságának, hogy az öntudatos polgári erők hozzák létre a maguk önálló politikai szervezetét.

Az ellentétek nem mérgesedtek el, de a vitás kérdések sem tisztázódtak. A polgári radikális párt néhány vidéki szervezetét 1914 június—júliusában még létre tudta hozni, de sem ezek, sem maga a központi szervezet nem bontakozott még ki igazában, amidőn az első világháború kitörése félbeszakította az aktív politikai tevékenységet.

KÁROLYI MIHÁLY A FÜGGETLENSÉGI PÁRT ÉLÉN

Az ellenzék újjászerveződésének jelentős állomása volt a megosztott függetlenségiek egyesülése Károlyi Mihály vezetésével, és Károlyi ekkortájt formálódó új külpolitikai orientációjának kialakulása. Károlyi már csaknem egy évtizede vett részt a közéletben. Először 1905-ben választották képviselőnek függetlenségi programmal, majd 1909-ben az OMGE elnöke lett. A kortársak úgy látták: nagybátyja, Károlyi Sándor agrárius

[67] A radikális párt. *Népszava*, 1914. június 6.

politikáját folytatja — alkalmasint erősebb függetlenségi hangsúllyal. Valóban nagy hatással volt rá a századforduló agrárius mozgalma: ő is a szövetkezeti mozgalom felvirágoztatásában látta az „agrártársadalom" gazdasági felemelésének leghatásosabb eszközét. Dicsérte a koalíciós kormány birtokpolitikáját, mely elzárkózik a radikális javaslatoktól és védi a hitbizományi rendszert. A századforduló agrárius elképzeléseit — a konzervatív jegyek jelentős részének megtartása mellett — azonban módosította. Mindenekelőtt egységesebb — bár naivan értelmezett — „gazdamozgalom" kialakítására törekedett. A nagybirtokosok mögött nagyobb szerepet kívánt biztosítani a közép- és kisbirtokosoknak. Felszólította az ellenzéki képviselőket, köztük Justh Gyulát is: lépjenek be az OMGE-ba, amelyet a mezőgazdasági érdekek védelmében szélesebb alapokra kívánt helyezni. Ez a törekvése természetesen nem volt reális, hiszen az új parasztpártok programja s tevékenysége éppen az érdekek nyíltabb politikai szétválását jelezte. Károlyi Mihály az OMGE élén így nem egyszerűen nagybátyja agrárius irányát folytatta. A módosításban szerepe volt külföldi, főleg francia tanulmányainak, amelyek nemcsak műveltségét gazdagították, hanem liberális gondolkodását is erősítették.

Politikai szerepe azonban csak a véderőjavaslat elleni parlamenti csaták időszakában növekedett meg. Rövidesen a pártonkívüli függetlenségiek egyik tekintélyes vezetőjévé nőtt fel. Ez a heterogén összetételű parlamenti csoport 1911 júliusában alakult meg Károlyi József gróf elnökletével. 1912 februárjában Egri Józsefet választották elnökké. Ekkor Károlyi Mihály is eltávolodott a pártonkívüli függetlenségiek csoportjától, és fokozatosan az agráriusok hagyományos útjától is. Nem szegődött egyelőre egyik politikai irányzathoz sem, de újat sem hozott a magyarországi politikai életbe. A megegyezéses parlamenti béke illúzióját kergette, anélkül, hogy komolyan felmérte volna a szembenálló érdekeket.

Károlyi ekkori politikai állásfoglalásának szembetűnő vonása az osztrák kormányok burzsoá gazdaságpolitikájának bírálata. Osztrákellenességét a negyvennyolcas függetlenségi eszmekör is táplálta. Nyíltan és határozottan az önálló vámterület szükségességét hangsúlyozta a parlamentben. Az önálló vámterület nyílt hirdetéséhez tehát sajátos módon, az 1910-es évek konkrét monarchiai gazdaságpolitikai viszonyait bírálva

jutott el. Ezzel azonban szembekerült a közös vámterülethez feltétlenül ragaszkodó OMGE-val, amelynek akkor még elnöke volt.

A vámkérdésben vallott felfogása még nem kapcsolta a progresszióhoz. A döntő változás ezen a téren a kiélesedett parlamenti harcok, Tisza házelnökké választása után következett be. A progresszió erőihez sodorta a Tisza elleni személyes gyűlölet is, akit azzal vádolt, hogy a politikai válságot hiúságának engedve robbantotta ki.

Újat kereső szenvedélyével, Tisza elleni elszántságával, temperamentumával hívta fel magára a baloldaliak figyelmét. 1912 júniusában lemondott az OMGE elnöki tisztségéről, s rendszeresen részt vett a baloldal közös választójogi és antimilitarista gyűlésein. Emiatt az OMGE és a gazdaszövetség a nemzeti érdekek elárulásával vádolta.

1912 őszén Justh már vele tanácskozott a függetlenségi pártok jövőjéről. Bízott benne, hatott rá s 1913 elején megkockáztatta a jövendölést: „Büszke vagyok rá mint tanítványomra és remélem túl fog tenni mesterén."[68] Úgy tűnik, tornyai magányában Justh nem bízott már a hagyományos liberális függetlenségi politika jövőjében, kevésnek tartotta a kor alapproblémáinak megoldására. A demokratizmus útján ugyanakkor egyelőre nem tudott előbbre lépni. Betegsége és túlságosan meghatározó múltja miatt ezért nem tartotta magát a vezetésre alkalmasnak. A történeti elemzés 1912—1913-ban még Justh javára mutat ki különbségeket. Az azonban kétségtelen, hogy Károlyi Justh útjára tért, s ez sorsdöntő volt pályájának alakulásában, nélküle nem juthatott volna el az OMGE-tól a liberalizmushoz és utóbb a demokráciához. A tanítvány 1916—1918 között azzal tett túl mesterén, hogy a függetlenségi párt megcsontosodott, retrográd, a konzervatívokhoz kapcsoló jegyeinek eltávolításához fogott. Végérvényesen szakított a konzervatívokkal, a német orientáció híveivel.

Bár Justh kezdetben húzódozott a függetlenségi pártok újraegyesítésétől, 1913 elején mégis hozzájárult, hogy Károlyi Mihályt bízzák meg az egyesülés előkészítésével. E tárgyalásokra már a belpolitikai rendszer reakciós konszolidálása idején került sor. Kossuth Ferenc és Apponyi részéről több ízben felmerült az egész parlamenti ellenzék egyetlen párttá alakításának igénye. Justh azonban határozottan el-

[68] Justh Gyula beszédei. Bp. [1913.] 34.

zárkózott e terv elől. Ragaszkodott hozzá, hogy az egyesülés az eredeti liberális függetlenségi program alapján, de az azóta bekövetkezett történeti fejlődést, a szociális haladás követelményeit is felmérve, meghatározott és részletes program alapján jöjjön létre. Azt tartotta, hogy az egyesülést nagyon jól kell megcsinálni, vagy sehogy. Megfelelő program, közös elvi alap nélkül a pártban ismét szakadás következne be. Az általa kidolgozott program tárgyalása elől a nagy függetlenségi párti bázisra vágyó Apponyiék sem zárkózhattak el. Apponyi Justh tervezetében csupán a hitbizományok eltörlését és a radikális hangnemet kifogásolta. 1913. június 13-án Kossuth Ferenc, Justh Gyula, Apponyi Albert, Károlyi Mihály és Kemény Árpád megállapodtak abban, hogy a program alkalmas a két párt egyesülésére. „Ez az alakulat nem az, amit én tanácsoltam, amit én szükségesnek és kilátásosnak tartottam — írta Andrássy — ... Ezzel én nem vállalhatok közösséget, s én a magam akciószabadságát ettől meg nem kötöttem."[69] Andrássy ezután bejelentette új pártja, az Országos Alkotmánypárt megalakítását.

Az Egyesült Függetlenségi Párt politikai irányvonalában fennmaradt a korábbi két tendencia. Apponyi mindjárt az egyesülés után nem a pártprogramot, hanem az Andrássyval való együttműködést helyezte előtérbe. Justh és Károlyi viszont az egyesült pártot egy baloldali ellenzéki tömörülés alapjának szánta, amelyhez a későbbiek során a szociáldemokrata párt, a polgári radikálisok s az egyetemi ifjúsági szervezetek is csatlakozhatnak. A kitűzött célok mindenesetre a társadalmi haladás irányába mutattak. A függetlenségi párt konzervatív szárnyának több tagja — Gál Sándor, Bethlen István, Désy Zoltán — nem is csatlakozott az új párthoz. Kirekedt a magyarországi ellenzéki politika frissülő áramköréből az úri nagybirtokosokhoz szegődött Kossuth Ferenc is. Az Egyesült Függetlenségi Párt díszelnökévé választották ugyan, de nem vett részt annak elnöki tanácsában. Az ellenzék ezzel kétségtelenül egyik súlyos koloncától szabadult meg. Őszinte, kritikus számvetésre ereje nem volt, ideje sem maradt: rövidesen, 1914 májusában meghalt. Lelkiismerete talán csak egyetlen alkalommal, apja sírjának meglátogatásakor indította önvizsgálatra. Öccséhez, az Olaszországban élő Kossuth Lajos Tódorhoz írta 1913 őszén: „Amikor

[69] *Pesti Napló*, 1913. június 15.

itt állok szegény atyánk sírja mellett... lelkemen átvillan a múlt és átvillan az a gondolat, mely sokat fájt és fáj, hogy csaknem bizonyosan ő, ha megsejtette volna, nagyon helytelenítette volna hazajövetelemet és itteni működésemet."[70] Az egyesült párt tényleges vezetése Károlyi Mihály kezébe került. A magyarországi politikai élet franciaországi visszhangja régtől foglalkoztatta Károlyit. Az első világháborúig megismétlődő párizsi utazásai, a Monarchia külpolitikai csatavesztései, a német szövetség veszélyeinek felismerése rövid idő alatt megérlelte benne az antantbarátságot. A munkapárti reakció felszámolásához egyébként is gyengének találta a magyarországi parlamenti erőket, ehhez a központi hatalmakkal ellenséges országokban keresett segítőtársakat. Új szövetségi orientációja természetesen nem azonosítható a demokratikus nemzeti külpolitikával, hiszen a francia orientáció — bár az önállósulás egyik formájaként jelentkezett — önmagában véve csupán egy másik imperialista hatalomhoz kötötte volna Magyarországot. Mindenekelőtt új közép- és kelet-európai politikára lett volna szükség, amely nem nélkülözi a nemzetiségiek támogatását. Ám a nemzetiségi politika terén Károlyi nemcsak 1914-ig, hanem a világháború befejező szakaszáig sem lépett lényegesen előbbre.

Párizsi utazásai Európa-szerte élénk visszhangot keltettek. 1914 elején Poincaré elnök is fogadta. Károlyi számára a függetlenségi pártelnökség tekintélyt adott a külföld előtt. Újabb párizsi útjára, Amerikába és Pétervárra már a függetlenségi politikusok egy-egy csoportjával készült. Mindez megriasztotta a kettős szövetséghez ragaszkodó magyar uralkodó osztályokat. A szentpétervári út tervével saját pártjának jobbszárnya is nyíltan szembeszállt. Károlyi Mihály és Kalmár Antal újságíró tervei szerint 1914 tavaszán 30 függetlenségi párti politikus és 30 újságíró készült a pétervári útra, s az oroszbarátság szellemében népgyűléseket kívántak tartani. Az utazást azonban végül is a függetlenségi párt Apponyi vezette szárnya — Andrássyval szövetkezve — megakadályozta.

Az első világháború előtti időszakban Károlyi ismerte fel legvilágosabban az ellenzéki politika egyik gyengeségét: az önálló külpolitikai

[70] Idézi: VÁRKONYI ÁGNES, Adalékok a függetlenségi párt történetéhez. *Századok*, 1961. 2—3. sz. 344.

program hiányát. Az ellenzék mindaddig ugyanazokban a külpolitikai keretekben gondolkodott, mint a kormánypárt.

A Tisza-kormány elleni harcban azonban egyelőre Károlyi sem szakított a korábbi taktikával. Az Egyesült Függetlenségi Párt, érezve a néptömegekkel való kapcsolat hiányából eredő gyengeségét, elsősorban Andrássyval s a Néppárt vezetőivel alakította ki kormányellenességének fő formáit. A dilemma továbbra is a parlamenti és delegációbeli szereplés vagy a távolmaradás volt. Amíg korábban többnyire távol tartották magukat a parlamenttől és külön ellenparlamentet szerveztek, Tisza miniszterelnökségének ideje alatt gyakran bevonultak a Házba s kifejtették ott az egyes törvényjavaslatokkal kapcsolatos véleményüket. A függetlenségi képviselők parlamenti beszédeinek hatása azonban, hasonlóan delegációs szereplésükhöz, korlátozott maradt. A néptömegeket alig érdekelték a debatter-csaták. Az antant felfigyelt ugyan — főleg külpolitikai vonatkozású · fejtegetéseikre, ezek azonban vajmi kevéssé befolyásolták a munkapárt eltökélt németbarátságát.

Az Egyesült Függetlenségi Párt a nemzetiségi kérdésben egyáltalán nem jutott túl elődei politikáján. Az örökölt nacionalista nemzetiségi politika Tisza egyezkedő tárgyalásainak hatására tovább torzult. A nemzetiségi vidékek ellenzéki közép- és nagybirtokosai azért támadták Tiszát, mert egyáltalán tárgyalt a nemzetiségi pártokkal. Több megye határozatban ítélte el Tisza egyezkedési akcióit. Az ellenzék e hangulatának hatása alól Károlyi Mihály sem vonta ki magát. A világháború kitöréséig nem elemezte következetes radikalizmussal a belső gazdasági és társadalmi kérdéseket sem.

Az 1910-es években a demokrácia tábora tehát lassan szerveződött, erősödését megtorpanások, vereségek vetették vissza. A szükséges átfogó demokratikus és nemzeti programig a részkérdéseken keresztül vezetett az út. E téren számos eredmény született. Károlyi Mihály az új külpolitikai orientációval, Nagy György a köztársaság követelésével, a polgári radikálisok leginkább antifeudális kritikájukkal, agrárprogramjukkal s a sovinizmus elutasításával gazdagították e részeredményeket; a szociáldemokrata párt a demokratikus politikai követelésekkel, a munkáskérdés ébren tartásával s az antimilitarizmussal. E részkövetelményeket leginkább Ady költészete és prózája fogta egységbe. Ez adja forradalmi jelentőségét, de ebben rejlik magányossága is. A for-

radalmár művész látta legvilágosabban a magyar társadalom bajait, sebeit, gyengeségeit. Türelmetlenül sürgette a progresszió táborának megkésve szerveződő és tétovázva készülődő osztagait a határozott forradalmi cselekvésre. Sok jel mutatott arra, hogy ez a tábor 1914 tavaszán—nyarán a korábbiaknál szélesebb távlatokban gondolkodva, szélesebb alapokon újul meg.

Ekkor azonban már késő volt. A magyar progresszió új irányzatait félresodorta a világháború.

XII. FEJEZET

POLITIKAI GONDOLKODÁS ÉS KULTÚRA MAGYARORSZÁGON A DUALIZMUS UTOLSÓ NEGYEDSZÁZADÁBAN

1. A KÖZOKTATÁS FEJLŐDÉSE

A SZÁZADFORDULÓ ISKOLARENDSZERÉNEK FŐ JELLEMZŐI

A Nyugat-Európában a 19. század első felében, Magyarországon a kiegyezést követő időszakban kiépült polgári iskolarendszer hármas társadalmi funkciót töltött be. Oktató funkciót, azaz elsajátíttatta a tőkés termeléshez szükséges elemi és középszintű ismeretanyagot. Nevelő funkciót: a polgári és nemzeti világnézet alapelveinek tudatos elsajátíttatását és a mellettük való elkötelezettség kialakítását. Végül szocializáló funkciót, azaz beidegeztette a tőkés munkamegosztás fő szerepköreiben érvényes magatartási normákat. A szocializálás a neveléssel szemben az ösztönössé vált, evidenciaként ható, vagyis nem tudatosított magatartási minták elsajátítását célozta.

A polgári oktatási rendszer e három funkciót egy átfogó oktatási-nevelési eszményben szintetizálta, az elemi műveltség ideáljában. Ez a fogalom tartalmazta mindenekelőtt a polgári társadalom szükségleteinek megfelelő átlagos ismeretszintet. Az ezen ismereteket elsajátíttató didaktikai módszerek elemi szocializáló szerepet is játszottak. Mindezen túl — egy fokkal magasabb szinten — az általános műveltség eszménye nevelő szerepet is kapott azáltal, hogy magát a műveltség ideálját világnézeti elvvé emelte.

Az általános műveltség társadalmi, sőt politikai fogalom volt. Jelentette az ismereteknek és a társadalmi pallérozottságnak azt a standardizált szintjét, amely birtokosát arra minősítette, hogy a polgári társadalom teljes értékű tagjaként ismertessék el. Ez a társadalmi befogadáson és bizonyos munkakörök betöltésére való alkalmasságon kívül az alapvető politikai jogokban való részesedés előfeltételét is jelentette. A választó-

jogot a polgári társadalom kezdetén általában a vagyoni cenzus mellett műveltségi cenzushoz is kötötték. A polgári középfokú iskolázásnak e központi fogalma magában hordta a polgári világ alapvető ellentmondását. Értelmezhető volt az általános politikai és társadalmi egyenlőség szellemében: az elemi ismeretszintet mindenki elsajátíthatja, származásra, sőt vagyonra való tekintet nélkül. Az általános műveltség azonban osztályprivilégium volt, a társadalom tagjai sorában csupán az általános műveltség birtokosai teljes értékűek, az alacsonyabb műveltségűek csekélyebb értékű polgárok. Egy polgári társadalom demokratizmusa mérhető volt — egyebek mellett — azon is, hogy az általános műveltséget alapvető politikai, polgári jogként kezeli, amelyhez minden állampolgárnak kötelezően és ingyenesen hozzá kell jutnia, vagy az általános műveltséget a magasabb osztályok és rétegek privilégiumaként kezeli, és uralmukat éppen ezzel, az általános műveltség birtoklásával igazolja, legitimálja. Ennek megfelelően a polgári demokratizmus fokmérője és harci kérdése volt az, hogy a polgári oktatási rendszer lényegét jelentő kötelező, általános népoktatás csupán a polgári termelésben való részvételhez szükséges elemi ismereteket sajátíttatja-e el, s maga az általános műveltség csupán a — gyakorlatilag az uralkodó osztályok és középrétegek monopóliumát képező — középiskolában vehető birtokba, vagy pedig a kötelező és általános népoktatás elsajátíttatja-e az „általános műveltséget" és a középiskola már a felsőoktatás előiskolájaként erre épülő magasabb speciális ismereteket oktatja. Ez utóbbi — demokratikus — felfogás gyakorlatilag az általános, kötelező és ingyenes nyolcosztályos népiskolát feltételezte volna, azt a népoktatási szintet, amelyre a századfordulóig a fejlett polgári államok oktatásügye sem jutott el. A legfejlettebb angolszász országok iskolarendszere a kontinensétől eltérően nem oktatás-, hanem nevelésközpontú volt. Az iskola az egész személyiséget nevelni kívánta, s a személyiségfejlesztés súlyát nem a tanórákra helyezte. Az angol iskolában a nevelést elsősorban a magasabb osztályok gyermekei számára hozzáférhető bentlakásos kollégiumok valósították meg. A francia nevelés viszont oktatásközpontú volt. Itt elevenen élt a demokratikus erők körében az általános műveltség állampolgári joggá tételének követelése, s az ezt még érvényesíteni nem tudó oktatási rendszert csupán kezdetleges, átmeneti stádiumnak tekintették.

A magyar közoktatásban domináló kétszintű műveltségfogalom szülőföldje Németország volt. A csökkent ütemű és viszonylag gyenge bázisú német polgárosodás, a politikai aktivitástól távolabb állván mint francia és angol pályatársai, ezeknél nagyobb mértékben állította középpontba a nevelést. A német polgári nemzet kinevelésének elméleti koncepcióját először Schiller és Fichte vázolták, fő teoretikusa Humboldt volt, ő vetette meg a „humanista műveltségeszmény" alapjait s Herbart dolgozta ki az ennek alapján álló oktatási elveket. A humanista műveltségeszmény német koncepciója kezdettől fogva elsősorban szellemi elitben és középosztályban gondolkodott s nem népben. Iskolarendszerében élesen elkülönült az alapismeretek elemi iskolai szintje az általános műveltséget adó humán gimnázium szintjétől. Ezt követte a dualizmus magyar iskolarendszere is.

Az első időszakban a nemesi liberalizmus oktatási rendszerének megteremtésekor a társadalom legvérmesebb reményeiben sem tűzhetett ki távolabbi célt a népoktatás elé, mint hogy bevezesse az alapismeretek oktatását s ezt a szintet valóban általánossá és kötelezővé tegye. Az éppen kiépülő elemi iskolahálózat adott szintjén reálisan fel sem vetődhetett, hogy ez az iskola általános műveltséget adjon. Ha ki tudta vezetni a néptömegeket az analfabetizmus éjéből, már hatalmas feladatot teljesített. Az általános műveltség eleve a nyolcosztályos, herbarti elvek szerint létesült klasszikus gimnáziumban volt honos.

A kettő között a dualizmus korai szakaszán létrejött, s a századfordulón fokozatosan szerephez jutott és tért nyert a magasabb szintű népoktatás, a polgári iskolák hálózata. Már nem egyszerűen az iskolázás elmaradottságát, hanem antidemokratikus struktúráját tükrözte e hármas közoktatási szint zsákutcaszerű egymásra épülése. Az elemi iskola elvégzése gimnáziumi tanulmányokra képesített, a polgári iskola azonban nem minden magasabb oktatási szintre nyitott utat. Ez után különbözeti nélkül nem lehetett a gimnázium felső osztályaiban folytatni a tanulást, de út nyílt belőle a felső kereskedelmi iskolába, amely ugyanúgy a kispolgárság részére létesült, mint a polgári. Nem nyílt út sem a polgáriból, sem a kereskedelmiből a felsőoktatás intézeteibe. Ide automatikusan csupán a gimnáziumból lehetett belépni. Még a középiskolai szintű felső reáliskolák, a későbbi reáltagozatú gimnáziumok elődei is csupán a műegyetemi tanulmányok automatikus folytatására képesítettek. Az ál-

talános műveltséget tanúsító érettségi így társadalmi rétegmeghatározó jegy volt és egyben forrása privilégiumoknak: a választójognak, az egyéves önkéntes katonai szolgálatnak.

A polgári iskolaügy szervezete a műveltségszintek államilag kodifikált normáit az ország teljes közoktatása számára kötelezően érvényes vezérelvvé kívánta tenni. Tehát nem csupán az állami és községi iskolák számára, hanem az iskolák abszolút többségét birtokoló egyházi oktatás számára is. A polgári rend teljes kivívásának, a feudális maradványok felszámolásának döntő jelentőségű harci terepe volt a kontinens országaiban az oktatás, az egyház oktatási monopóliumának megtörése és a polgári műveltségeszmény diadalra juttatása az oktatásban. Az általános műveltség normáinak állami kodifikációja az oktatásban a kötelező állami tanterv volt. Az egyházak oktatási monopóliuma elleni harc állásának fokmérője az volt, hogy az állam mennyiben tudta valóban érvényre juttatni az egyházi iskolákban az állami tantervet. Az egész oktatásban kötelező tanterv érvényesítésének ellenőrzésére a polgári állam oktatási szervezete létrehozta az oktatás állami felügyeletének intézményi rendszerét. A tanfelügyelet intézményén nyugodott annak felelőssége, hogy a nem állami iskolákban érvényesül-e az általános műveltség tantervben rögzített színvonala és szelleme.

A dualizmus első korszakában a tanfelügyelet feladatát a liberalizmus közoktatási felfogásának érvényesítése jelentette az egyházi iskolákban. Az egyházpolitikai harc lezajlása után fokozatosan kompromisszum jött létre a szabadelvű kormányok és az egyházak között. Az egyházak fölött érvényesülő állami tanfelügyelet fokozatosan elveszíti korábbi, többékevésbé harcos jellegét. Az állami tanterv ugyan a dualizmus korszakában sohasem jut maradéktalanul érvényre az egyházi oktatásban, de a századfordulótól fokozatosan végbemegy az egyházi és az állami tantervi alapelvek közeledése. A századforduló idején az állami iskolafelügyelet figyelme elsősorban más irányba fordul. A fő cél ekkorra a magyar nyelvtudás, a magyar nyelvű ismeretek, illetve műveltség elterjesztése lett a nemzetiségi iskolákban.

AZ ELEMI SZINTŰ NÉPOKTATÁS

A polgári oktatásügy gerince: az elemi iskolahálózat alapjait Magyarországon az 1868. évi iskolatörvény rakta le. Az alsó szintű népoktatás a dualizmus későbbi korszakában is az abban kijelölt keretek között folyt.

1890-ben az ország akkori 16 805 népiskolájának 82%-a volt egyházi tulajdonban, 12%-a községi iskola volt, s csupán 5%-a állami. A felekezeti iskoláknak ez az uralkodó aránya a dualizmus korának egész késői időszakában is megmaradt. 1912—1913-ban 16 861 elemi iskola volt, ezek tulajdon szerinti megoszlására lásd az 57. táblázatot.

57. táblázat

Az elemi iskolák megoszlása iskolafenntartók szerint (1912—1913)

Iskolafenntartó	Iskolák	
	száma	%-a
Állam	3 296	19,55
Község	1 410	8,36
Egyházak:		
római katolikus	5 214	30,92
görög katolikus	1 730	10,26
református	1 809	10,73
evangélikus	1 297	7,69
görögkeleti	1 394	8,27
unitárius	32	0,19
izraelita	406	2,41
Társulat	27	0,16
Magán	246	1,46
Összesen	16 861	100,00

Az iskolák igazgatása és ezen belül az egyházi iskolák állami felügyelete az 1868. évi törvény által megszabott kompromisszum alapján történt. Az iskolák feletti felügyelet központi szervei a tankerületek voltak, élükön az állami ellenőrzés képviselőjével, a tanfelügyelővel. Mellette iskolatanács működött, amelyben képviseletet kaptak a nem állami

iskolafenntartók: az egyházak és a községek. Mivel a tankerület minden iskola felett illetékes volt, az iskolatanács az állam és az egyház egymás feletti kölcsönös ellenőrzésének fóruma volt. Ez a kölcsönös felügyelet érvényesült az egyes iskolák fenntartását intéző gondnoksági szervekben is. A községek egyházi iskoláinak fenntartását az egyházi iskolaszékek látták el, a községi, illetve állami iskolákét az iskolagondnokságok. Ez utóbbiakban helyet foglaltak: a község vezetője, a vallásfelekezetek lelkészei, az iskola igazgatója és a tantestület választott tagjai. Az iskolák másodfokú felügyeleti hatósága az egyházi iskolák felett az egyházmegyei tanfelügyelő; az állami iskolák felett az állami tanfelügyelő volt, ez utóbbi hatásköre és ellenőrzési kompetenciája — mint mondottuk — az egyházi iskolákra is kiterjedt.

Az elemi iskolák száma a korszakon végig 16 ezer körül ingadozott. Az 1891—1892-es tanévben az ország akkori 12 665 községéből iskolája volt 10 690-nek, 1751 község tankötelesei más községek iskoláiba be voltak iskolázva, iskola nélkül volt 214 község. Ebben a tanévben 16 702 népiskolából osztatlan volt 12 872. Az elemi iskolai tantermek száma 1893-ban 25 810 volt. A tankötelezettség a 6—12 éves korra terjedt ki. Az 1912—1913-as tanévben 1 937 814 elemi iskolai tanuló mellett (Budapest kivételével) az országban 396 426 statisztikailag nyilvántartott iskolába be nem iratott tanköteles volt.

Az elemi iskolai oktatás 1908-ban lett ingyenessé. Az egyházakat az elveszített tandíj jövedelemért az állam segéllyel kárpótolta. Ezt a rendeletet a kormány arra is felhasználta, hogy a nemzetiségi iskolákra a segély megvonásával nyomást gyakoroljon.

Az 1893—1894-es tanévben az ország elemi iskoláiban 26 041 tanító működött. Tanítói képesítéssel rendelkezett 23 329, képesítés nélkül működött 2712 fő.

Az elemi iskolák tananyagát előbb az 1869. évi, majd az 1905. évi tanterv határozta meg. A tanítás súlya mindkét esetben az írás-olvasás megtanításán volt. Az 1905. évi tanterv előirányzata szerint az egyes iskolák számára előírt havi 143 órából 48 volt magyar nyelvgyakorlat, azaz írás-olvasás óra. Az 1869. évi tanterv szerint az elemi iskola első négy osztálya megtanított a négy számtani alapműveletre ezerig való számolásnál, és negyedik osztályban tanította a törteket. Az 1905. évi tanterv ehhez hozzáadta még a római számok és a mértékegységek tanítását is.

58. táblázat
Az elemi iskolák megoszlása tanítási nyelv szerint
(1912—1913)

Tanítási nyelv	Iskolák	
	száma	%
Magyar	13 453	79,79
Német	447	2,65
Szlovák	377	2,24
Román	2 233	13,24
Ukrán	59	0,35
Horvát és szerb	270	1,60
Olasz	12	0,07
Egyéb	10	0,06

A dualista korszak elemi iskolai oktatásának feladata tehát lényegében az írás-olvasás és a számolás megtanítása volt. Ennél többre adott lehetőségei között nem vállalkozhatott. Általános műveltséget vagy akárcsak szélesebben alapozott alapképzettséget adni a szélesebb néptömegek részére nem tudott. Eredménye az analfabetizmus csökkenő számában tükröződik. Az 1890. évi népszámlálás szerint az ország hat éven felüli lakosságának 46,8%-a, 1910-ben már csupán 31,3%-a volt az analfabéta.

A KÖZÉPISKOLA

A középiskolák helyzetét e korszakban mindvégig az 1883. évi XXX. tc. határozta meg. Ez a törvény szabályozta a középiskolák típusait, az iskolák szervezetét, igazgatását, felügyeletét, a tanárok képesítését, a tanítás rendjét, az érettségi vizsgákat. Ez utóbbit 1884-ben külön érettségi szabályzat írta elő. A törvény két középiskola-típust határozott meg: a gimnáziumot és a reáliskolát. Előbbi a klasszikus „humanista műveltségeszmény" otthona volt, a reáliskola a mérnökképzés előiskolája. A két iskolatípus nem volt egyenrangú, noha ezt a törvény kimondta. A gimnáziumból automatikusan be lehetett iratkozni minden felsőoktatási intézménybe, a reáliskolából viszont csupán a Műegyetemre, a bá-

nyászati, illetve erdészeti és egyéb gazdasági főiskolákra. A két iskolatípust az 1890. évi újabb törvény közelíteni akarta; a reáliskolák tantervébe felvette a „görögpótló" tantárgyat, amely a különbözeti vizsgát könnyítette meg abban az esetben, ha a reáliskolában érettségizett tanuló tudományegyetemre óhajtott menni. A középiskolák felügyelete hasonló volt a népiskolákéhoz: 12 tankerületi főigazgató gyakorolta. A kerületükhöz tartozó egyházi iskolákat mint miniszteri biztosok ellenőrizték, de hatáskörük korlátozott volt. Ha valamelyik egyházi iskola megszegte az oktatási törvényeket, a minisztérium nem a tankerületi főigazgatón keresztül járt el, hanem az iskola felettes egyházi hatóságát kereste meg s azon keresztül intézkedett. Az 1883. évi törvény a középiskolai oktatást csupán fiúk részére biztosította. 1895-ben, amikor az egyetemek tanári, orvosi és gyógyszerészi fakultásai Magyarországon is megnyíltak a nők előtt, a középiskolai oktatás megfelelő korrekciójára is történt próbálkozás, bevezették a leányok középiskolai oktatását.

A tanítás alapjait mind a gimnáziumokban, mind a reáliskolákban az 1899. évi tanterv rakta le, amelyet a gimnáziumokat illetően az 1903. évi végrehajtási utasítás pontosabban szabályozott. Ebben mutatkozott bizonyos törekvés az addig uralkodó klasszikus humán műveltségeszmény módosítására. A gyakorlatiasság követelménye mögött azok a törekvések húzódtak meg, amelyek az általános műveltségeszményben a nemesi liberalizmus nevelési és oktatási ideálját látták, s vele szemben polgári jelleget akartak adni a nevelési rendszernek. Áttörésre nem került sor. Az általános műveltségnek a nemesi liberalizmus korszakában kiformálódott eszménye a közoktatás szellemét az egész korszakon át meghatározza.

Az általános műveltség alapjait a középiskola alsó négy osztálya rakta le. Ez az alap a rendszerezett ismeret volt. A rendszerezett ismeretek hatalmas és imponáló épülete három erős pilléren nyugodott: Linné botanikai és zoológiai rendszerén, Mengyelejev periódusos rendszerén és a görög, valamint latin grammatikán. Ezekhez járult hozzá a keresztény felekezetek katekizmusa. A rendszerezett ismeretek épülete kisebb léptékben reprodukálta az általános műveltség egész struktúráját. Oktatta a rendezett és áttekinthető ismeretanyagot, rászorított a klasszifikáló gondolkodásmódra, elsajátíttatott egy biztos alapon nyugvó, fegyelmezett gondolkodási módot, amellyel birtokosa biztosan mozog-

hatott a polgári rend világában. Ez a gondolkodás alapot adott a rendezett viszonyok között való eligazodásra, bizonyos készséget a rendezetlen viszonyokban való rendteremtésre, de nem orientált problémák megoldására. A klasszikus gimnázium állandóan gúnyolt görög és latin memoriter halmaza távolról sem semmire való Homérosz- és Cicero-idézetek fölösleges bemagolása volt. A magolás művelete a diszciplínára szoktatás legfőbb szocializáló eszköze volt: munkafegyelmet is beidegzett a diákokba. A klasszicitás műveltsége a tekintély, a rend és a harmónia eszményeit, a természeti és az emberi világ harmonikus szépségét sugallta. Harmonikus, konfliktusmentes társadalomkép és ennek megfelelő erkölcstudat, disszonanciától irtózó művészi ízlés alapjait vetette meg.

Az iskola oktatás- és nem nevelésközpontú, tananyag- és nem gyermekközpontú volt. Az ismeret uralkodott s nem a tanuló hajlamai, képességei, igényei. Az ismeretek klasszikus épülete a közvetlen vagy közvetett praktikus társadalmi szükségletek fölé is magasodott. Az ismereteknek a rendszerezettsége és nem a használhatósága volt az ideál. Ezt az oktatáskoncepciót szolgálta a humán tárgyak nagy túlsúlya. A humán tárgyaknak az 1879-es Kármán Mór-féle tantervben rögzített heti 62,2% óraszámaránya megfelelt az alapkoncepciónak.

A gimnázium felső osztályaiban az általános műveltség tetőzeteként másnemű ismeretanyag is ráépült a rendszerezett ismeretek szilárd alapjára. A differenciál-integrál számításba is belekóstoló matematika a klasszifikáló gondolkodáson túlmutató, problémafelvető gondolkodásba vezetett be. A nemzetismereti tárgyak: a történelem és az irodalom a nemzeti öntudat emeleteit építették rá az általános műveltség alsó szintjeire.

Az általános műveltség fent vázolt modellje lényeges különbségek nélkül alapját képezte mind az állami, mind az egyházi középiskolai oktatásnak. Hatását nem csökkentette az a tény, hogy a középiskolák kétharmadát ugyanúgy az egyházak tartották kézben, mint az elemi iskolákét.

1905—1906-ban a 171 gimnáziumból 118 volt felekezetek birtokában, 38 volt állami, 15 pedig magán- és társulati tulajdonban. Hozzátehetjük azonban, hogy a tanulók számarányának megoszlása egyházi és világi iskolák között nem felelt meg pontosan az iskolák arányának. A jelzett évben egyházi iskolákba járt 38 242 tanuló, világi iskolába 25 551.

A középiskolák döntő többsége, mint említettük, gimnázium volt. Az 1894—1895-ben működött 184 középiskolából mindössze 33 volt reáliskola és a gimnáziumok domináló szerepe ilyen arányú maradt a korszak végéig. A botladozva felzárkózó leány-középiskola fejlesztését inkább az állam kezdeményezte. Az 1905—1906-ig felépült 32 felső leányiskolából 16 állami volt. 1912—1913-ban a gimnáziumi tanulók országos létszáma 64 724, a reáliskoláké 12 027 fő volt, a felső leányiskoláké 6456. A gimnáziumi és reáliskolai fiútanulók számarányára jellemzőnek az ekkori budapesti adatot vehetjük, mivel a liberális Bárczy-féle városi kormányzat hatáskörében viszonylag a legfejlettebb volt a reáliskolai oktatás. A 12 ezer fővárosi középiskolásból 9000 járt gimnáziumba s csupán 3000 reáliskolába.

Az 1912—1913-as tanévben osztályvizsgát tett 62 912 gimnáziumi tanuló szociális eredet szerinti megoszlását az 59. táblázat mutatja.

59. táblázat

A gimnáziumi tanulók szociális megoszlása (1912—1913)

Társadalmi réteg	Fő	%
Földbirtokos, parasztgazda	9894	15,73
Paraszt	798	1,27
Kertész, halász, egyéb őstermelő	243	0,39
Mezőgazdasági cseléd	580	0,92
Uradalmi gazdatiszt	1223	1,94
Bánya- és gyártulajdonos, kisiparos	7954	12,64
Kis- és nagykereskedő	6602	10,50
Bányászati és ipari magánhivatalnok	938	1,49
Kereskedelmi, vasúti, postahivatalnok	3802	6,04
Kereskedelmi és közlekedési segédszemélyzet	2498	3,97
Munkás	1261	2,00
Köztisztviselő	7108	11,30
Pap, tanár, tanító	6917	11,00
Egyéb értelmiségi	4774	7,59
Közhivatali altiszt	1321	2,10
Katonatiszt	545	0,87
Katonai altiszt	271	0,43
Napszámos	290	0,46
Nyugdíjas, magánzó	5893	9,63
Összesen:	62 912	100,00

Budapesten az 1911—1912-es tanévben a reáliskolai tanulók 48,9%-a izraelita felekezetű; a gimnáziumi fiútanulóknál az izraelita felekezet aránya 35,8%, a gimnáziumi leánytanulóknál viszont 49,9%. Ez az adat mutatja, hogy a reáliskola és a középiskolai leányoktatás elsősorban a polgári származású és polgári öntudatú elem társadalmi felemelkedésének lépcsőfoka volt.

A fenti adatok alapján megvonhatjuk a középiskola társadalmi szerepének mérlegét is. A századelő középiskolája oktatási rendjét, tananyagát, szellemét tekintve nem műszaki és szakértelmiségit, nem üzletembert képezett, hanem államhivatalnokot s olyan magatartású értelmiségit — legyen az szabad foglalkozású vagy alkalmazott —, aki társadalmi magatartását a köztisztviselőhöz igazítja, mintegy ezt a csoportot tekinti példaképének. Az oktatási rendszer, amelyet megalkotói a dualizmus első korszakában a magyar polgárság kinevelő műhelyének szántak, az „úri középosztály" iskolájává vált a századforduló idejére. Annak a kormányzatnak a kultúr- és oktatáspolitikai érdekeit képviselte, amely elsősorban államhivatalra politikailag kondicionált, megbízható értelmiségi középosztályt akart nevelni a rendszer számára. Az iskolai tanulók nagyobb részét kitevő polgári rétegek érdekeit ez az iskola nem elégíthette ki: az iskolarendszer nem felelt meg az adott uralmi rend társadalmi tagozódásának, még kevésbé a demokrácia és társadalmi haladás ezen túlmutató követelményeinek.

A MAGASABB SZINTŰ NÉPOKTATÁS ÉS A KÖZÉPSZINTŰ SZAKOKTATÁS

A népoktatás felső szintjét a nyolcosztályos középiskola négy alsó osztályával azonos életkorúak oktatása jelentette. Az ehhez az oktatási típushoz tartozó iskolák két képzési feladatot egyesítettek. Egyrészt rétegspecifikus képzést kellett adniuk az önálló kispolgári réteg: kiskereskedők, kisiparosok gyermekei számára, másrészt szakképzést az alsófokú állami és magánhivatalnokok részére. A mindkét társadalmi elem: az önálló kispolgár és kishivatalnok részére biztosítandó általános képzés lényegében az általános műveltség alapépítménye, a rendszerezett ismeret elsajátításának csökkentett programját irányozta elő. Eltérően a gimnáziumtól, itt a szempont nem csupán az általános műveltség elsajá-

títása volt, hanem vele egyenrangú súllyal került tervbe ezen ismeretek praktikus társadalmi felhasználhatósága; tehát az a szempont, amelyet a középiskola mellőzött. A redukált általános műveltség itt sem közvetlen termelési célokat kívánt szolgálni, hanem elsajátítója társadalmi érvényesüléséhez kívánt gyakorlatias támaszt adni. Ezt a polgári leányiskolák tantervéhez kiadott 1914. évi utasítás félreérthetetlenül megfogalmazta: csak olyan ismereteket kíván nyújtani, amelyeket a tanulók a gyakorlatban felhasználhatnak. Ez az iskola minden látszatosság mellőzésével reális polgári műveltséget akart adni. A középiskola tehát az általános műveltség elsajátítására, a polgári iskola viszont a műveltség látszatának szakszerű elsajátítására oktatott. A helyi érdekű általános műveltség, a „polgári műveltség" elsajátíttatása voltaképp az alsó fokú sznobképzést jelentette. A magasabb szintű népoktatás másik funkciója viszont valóban gyakorlati volt. Lényegében megadta az elemi szakképzettséget az alsóbb fokú hivatali adminisztráció utánpótlása számára. Ahogy az általános képzés követelményei egybeestek kispolgár- és kishivatalnokjelölteknél, mindkettő számára azonos általános képzési szintet, azonos „polgári műveltséget" irányoztak elő, egybecsett a szakképzésigény is. Az elemi adminisztratív ismeretekre az önálló iparosnak és kereskedőnek éppolyan szüksége volt, mint a leendő gépírónőnek és írnoknak. A redukált terjedelmű, rendszerezett ismeretek mellett a magasabb szintű népoktatás tanított százalék- és kamatszámítást, gyors- és gépírást, kereskedelmi levelezést.

A magasabb szintű népoktatást az 1868. évi népiskolai törvény rendezte. Ámbár ez hatosztályos elemi iskolát kívánt bevezetni, a korszak folyamán csupán a négyosztályos elemi iskola valósult meg. Az elemi iskola magasabb fokozatát jelentő ötödik és hatodik osztály lényegében papíron maradt oktatási forma volt. 1892-ben a 16 917 népiskolából 5—6. osztállyal rendelkezett 55. A század első tizedében ezekbe a népiskolai felső osztályokba a fiútanulók 0,2%-a járt. A polgári iskolák azonban a századfordulótól kezdve fokozatos fejlődésnek indultak. A tendencia a polgárosult társadalomnak az alsó szintű adminisztrációra való növekvő igényét tükrözte. Eltérően a középiskoláktól, a polgári iskolák nagyobb mértékben a városi kispolgárság leánygyermekeinek, a leendő gépírónők és bolti eladók oktató helyei voltak. Az 1912—1913. tanévben — az 1892. évi 186-tal szemben — már 498 polgári iskola műkö-

dött. A polgári iskolák fejlesztése elsősorban az állam kezében volt, itt nem domináltak a felekezeti iskolák. A 498 iskolából 288 állami és 117 községi volt. Bennük 99 801 tanuló tanult, 57 422 leány és 42 379 fiú. mintegy egyharmaduk járt felekezeti polgáriba.

Hasonló lendületet vett a század elején a magánalkalmazottak szakképzését biztosító kereskedelmi iskolák fejlődése. Arányai és tendenciái megegyeznek a polgári iskolákéival. 1908-ban 37 kereskedelmi iskola működött, csupán 2 volt egyházi, 18 állami, 9 községi és 8 magániskola. A magániskolák magas száma azt tükrözi, hogy tőkés érdekeltségek közvetlenül bekapcsolódtak a számukra szükséges adminisztratív-hivatali munkaerő szakképzésébe. A 37 iskolában 5696 tanuló tanult. A középiskolai négy felső osztállyal azonos életkorra eső felsőkereskedelmi négy osztálya lényegében a polgári iskolák továbbképző fokozata volt. Bennük tanulhatott és sajátíthatott el magasabb adminisztratív ismereteket a polgári iskolát végzett tanuló és az írnoki, kishivatalnoki képzéshez hozzátanulhatta a bank- és biztosítóintézeti hivatalnokságra képesítő alapismereteket. A kereskedelmi iskolák mellett kisebb jelentőséggel működtek szakosított iparági magánhivatalnokokat képző felsőfokú ipari szakiskolák is. Ezek a kereskedelmi iskolában oktatott szokásos adminisztratív ismeretek mellett bizonyos iparágak szerinti áru- és szakmai ismereteket is oktattak. 1908-ban 44 ipari szakiskola működött az országban összesen 3761 tanulóval. Budapesten, ahol a kereskedelmi és ipari iskolák száma meghaladta az országos átlagot, az 1911—1912. tanévben 4221 kereskedelmi iskolai tanulóból 3153 volt fiú és 1068 leány. A polgári társadalmi elem túlnyomó súlyát mutatja, hogy a fiúk 59,6%-a, a leányok 44,5%-a tartozott az izraelita felekezethez.

A századfordulótól lassú ütemben megkezdődött az alsó fokú szakoktatás kiépítése is. Budapesten 1911—1912-ben 91 tanonciskola működött, ezek fele ezekben az években létesült, 17 125 fiú és 2040 leánytanulóval.

EGYETEMEK, FŐISKOLÁK

A század elején Magyarországon két tudományegyetem volt: a budapesti és a kolozsvári. Ezekhez társult a nemzetközi szokásoktól eltérően egyetemi rangra emelt — a doktori fokozat adományozásához való

joggal felruházott — Műegyetem és az 1912-ben alapított debreceni és pozsonyi tudományegyetem. Az egyetemek mellett a felsőoktatás legfőbb feladatát jelentő államhivatalnok-képzés szolgálatában működött még egy állami és 9 felekezeti jogakadémia. A speciális szakértelmiségi képzést szolgálta egy sor főiskola: a zeneművészeti (1875-től), az iparművészeti (1880-tól, illetve 1896-tól), a képzőművészeti (1908-tól), illetve a színművészeti akadémia (1893-tól). A mezőgazdasági szakemberképzést szolgálta az Állatorvosi Főiskola (1899-től), a magyaróvári Mezőgazdasági Akadémia (1906-ban 3 éves képzésre tért át) s a vele együtt akadémiai szintre emelt keszthelyi, debreceni, kassai és kolozsvári mezőgazdasági tanintézetek is. A különböző hitfelekezetek lelkészképzését összesen 44 hittudományi főiskola szolgálta. Az ország egyetlen magyar nyelvű katonatisztképző intézménye a Ludovika Akadémia volt (1872-től).

A felsoroltak mellett a felsőoktatási intézményekhez tartoztak a polgári iskolai tanárképzők, az 1899-ben alapított Keleti Kereskedelmi Akadémia, az 1900-ban, majd az 1902-ben létrehozott budapesti, illetve kolozsvári Kereskedelmi Akadémia s az 1912-ben létesített fiumei Kiviteli Akadémia a gyorsan növekvő gazdasági-kereskedelmi élet speciális káderszükségleteit volt hivatva kielégíteni.

A felsőoktatási intézmények számbeli növekedése együtt járt nagyszabású épületcsoportok kialakításával, új egyetemi és főiskolai épületek megépítésével. A századfordulón épült fel — Wlassics Gyula kultuszminisztersége idején — a budapesti egyetemi klinikák tömbje. 1909—1910-re készült el a Műegyetem lágymányosi épületcsoportja; a korábbi műegyetemi épületeket a Múzeum körúton és az Esterházy utcában a tudományegyetem kapta meg. A fejlesztés azonban mindig elmaradt a rohamosan növekvő szükségletektől; az egyetemi-főiskolai oktatásnak szinte állandó problémája volt a helyhiány, a túlzsúfoltság. A növekedés gyors ütemére mi sem jellemzőbb, mint az, hogy a századforduló után mind határozottabban vetődött fel második, sőt harmadik műegyetem felállításának terve (Temesvárott, illetve Kassán), továbbá közgazdasági egyetem és főiskolai szintű mezőgazdasági szakemberképző intézet létrehozása is. A tervek megvalósítását azonban az első világháború meggátolta.

A fejlődés növekvő ütemét jól mutatja az egyetemi és főiskolai hallgatói létszám gyors emelkedése (60. táblázat).

60. táblázat

A hallgatólétszám alakulása a főbb tanintézetekben

Tanév	Budapesti tudományegyetem	Kolozsvári tudományegyetem	Műegyetem	Jogakadémiák	Hittudományi főiskolák	Selmecbányai főiskola	Állatorvosi főiskola	Gazdasági akadémiák	Összesen
1891—1892	3464	621	718	815	1604	230	278	473	8 203
1913—1914	8185	2302	2676	1625	1847	579	216	347	17 777

Az 1890-es évek elején a hallgatóknak mintegy a fele, a világháborút megelőző években pedig már több mint 60%-a folytatta tanulmányait a főváros valamely felsőoktatási intézményében. Az egyetemi fakultások között hagyományosan a jogi kar dominált; jelentősebb volt még a hallgatók száma az orvosi karon, a Műegyetemen, továbbá a bölcsészkaron.

61. táblázat

A hallgatólétszám alakulása képzési ágak szerint

Tanév	Teológus	Jogász	Orvos	Gyógyszerész	Bölcsész	Mérnök	Agrármérnök	Összesen
1891—1892	1690	2956	1139	285	434	791	908	8 203
1913—1914	1951	6465	3695	381	1467	2892	926	17 777

A jogi karok súlyát elsősorban politikai jelentőségük adta. Itt képezték az államigazgatás, az igazságügy szakembereit; a hivatali pályákra aspiráló dzsentri-utánpótlás itt volt a legszámottevőbb. Országosan — amint a 61. táblázat mutatja — a jogászok a felsőoktatási intézmények hallgatóinak több mint harmadát tették ki. A jogászok mintegy harmada tanult az országban szeszélyesen szétszórt 10 jogakadémián. Ezek az intézetek egy korábbi oktatási rendszer csökevényeiként marad-

tak fenn; számuk és jelentőségük rohamosan csökkent. A jogakadémiák csupán a jogi alapvizsga letételére voltak feljogosítva. Nem szigorlatoztathattak és nem adhattak jogi doktori fokozatot.

A szakemberképzés szempontjából utánuk legnagyobb jelentőséggel az orvosi karok szerepeltek a két tudományegyetemen. A budapesti egyetemen a második legnépesebb hallgatói csoport a medikusoké volt. A századelőn kezdődtek meg az orvosképzés szigorlati rendjének reformmunkálatai, 1901-től, illetve 1906-tól kezdve lényegesen megszigorítva nemcsak az elméleti, hanem a gyakorlati képzés követelményeit is. A dualizmus időszakának végére a magyarországi orvosképzés zömmel Magyarországon folyt, visszahódítva a hallgatókat a bécsi egyetem híres orvosi fakultásától.

Jelentősen fejlődött a mérnökképzés is. A budapesti Műegyetem, miután már egyetemi ranggal büszkélkedhetett, 1901-ben megkapta a doktori cím adományozásának jogát is. 1916-os szabályzata értelmében a Műegyetem rendelkezett a műszaki főiskolák szokásos 6 fakultásával, ezek: építészeti, mérnöki, gépészeti, vegyészeti, közgazdasági és egyetemes kar. Falai között 1896-ban 138 mérnök kapott oklevelet, 1913-ban 251. A Műegyetem erőssége a mélyreható matematikai-természettudományos alapképzés volt, amely széles elméleti bázist nyújtott a szaktárgyi képzés részére, bár az utóbbi gyakran elszakadt, nem épült rá kellőképpen erre a bázisra. A képzés másik gyenge pontja — kortársi vélemények szerint — az volt, hogy a gyakorlati képzésben a megismert technika alkalmazásának gazdasági vonatkozásai, egyáltalán: közgazdasági megalapozása elmaradt a gyakorlati élet követelményei mögött.

Fontos szerep hárult az egyetemek bölcsészkaraira a középiskolai tanárképzés ellátásával. Ennek azonban csak részben s igen gyenge hatásfokkal tudtak eleget tenni. A hiányosságok fő oka a tanszabadság anarchisztikus gyakorlatában rejlett; ennek következtében valójában nem folyt tervszerű, rendszeres szaktárgyi képzés az egyes tanszakokon. A pedagógiai ismereteket nyújtó tanárképző intézet foglalkozásainak látogatása ráadásul nem volt kötelező. Így előfordulhatott, hogy a hallgató teljes sikerrel befejezte egyetemi tanulmányait anélkül, hogy középiskolai szaktárgyi oktatásra akár a legcsekélyebb mértékben is előkészítették volna.

A magyar felsőoktatás nem rendelkezett elit egyetemekkel és elit fakultásokkal. Az uralkodó osztályok azon fiai, akik magasabb színvonalat igényeltek, néhány szemeszter erejéig a nagy külföldi egyetemeket látogatták. Egyedül a középiskolai tanárképzés színvonalának emelésére létesült egy magas színvonalú kollégium, az 1895-ben alapított Eötvös Kollégium, amely évtizedekre a társadalomtudományok elitképző központja lett. Alapításakor mintául éppen nem a nyugati világ arisztokratikus oktatási intézményeit vették, hanem a nagy múltú francia tanárképző főiskolát, az École Normale Superieure-t, amely fél évszázadon át volt a francia baloldali értelmiség kohója.

A viszonylag későn létesült tudományegyetemek szervezeti felépítése és tananyaga aránylag korszerű volt. A kolozsvári egyetemen nem működött hittudományi kar, a matematikai és természettudományi oktatás a bölcsészeti kartól elkülönített önálló fakultáson folyt. Az 1912: XXXVI. tc. által létesített két új egyetemen is különálló természettudományi kart terveztek. A pozsonyi egyetemnek nem volt teológiai fakultása, a debreceni egyetemen — a város hagyományainak megfelelően — református teológiai fakultás létesült. Az önálló természettudományi karokkal a magyar tudományegyetemek világviszonylatban élen jártak.

A tudományegyetemi oktatás a tanszabadság elve alapján folyt. E fogalom kettős értelmű volt. Egyrészt jelentette az egyetemi professzor politikai és világnézeti értelemben vett szabadságát a tananyag megválasztásában, másrészt az egyetem tanulmányi rendjének kötetlenségét mind az oktató, mind a hallgató számára. A professzor viszonylag nagy szabadsággal választotta meg az oktatott anyagot, az alapelv az volt, hogy köteles átfogó oktatást nyújtani hallgatói számára, melyben azok a szakterületek egészében tájékozódhatnak. A hallgató bizonyos kereteken belül szabadon válogatta össze a hallgatni kívánt tananyagot, maga döntötte el, hogy bizonyos előírt óraszámon belül mely professzorok milyen tárgyú előadásait kívánja látogatni. A felső szintű szakképzettség hatalmas, tágas birodalom volt, amelyet szabadon barangolhatott be professzora mentori irányítása alatt a diák. A tanszabadság elve azt is kifejezte, hogy a tudományegyetemek nem csupán felső szintű szakembert óhajtanak képezni, hanem tudóst, a tudomány területén szélesen tájékozott és ott önállóan tevékenykedni

képes kutatót. Ebből a kettősségből olyan ellentmondások keletkeztek, amelyek a korszakban megoldhatatlanoknak bizonyultak.

A tanszabadság elvével szorosan összefüggött az egyetemek autonómiája. Noha Magyarországon a tárgyalt időszakban a felekezeti jogakadémiák kivételével a felsőfokú oktatás állami kézben volt, az egyetemek és a főiskolák megőrizték belső önállóságukat. Az egyetemek oktatói karának törzsállományát a rendes és rendkívüli egyetemi tanárok alkották. Őket az uralkodó nevezte ki. Az állam ezen a kompetencián keresztül gyakorolta fenntartói jogait. A professzorok testülete irányította az egyetem belső életét, ez alkotta a kari, illetve az egyetemi tanácsot, amely megválasztotta az egyetem élén álló rektort és a karok élén álló dékánokat. Az egyetemi tanács és az egyes kari ülések döntöttek minden oktatási kérdésben. A nyilvános és rendes, valamint a rendkívüli tanárok voltak jogosultak kötelező egyetemi előadások tartására. Az oktatói személyzet másik jelentős elemét alkották a magántanárok. E rang birtokosai lényegében tiszteletbeli tudományos címmel rendelkeztek tudósi munkásságuk alapján, amely feljogosította őket, hogy az egyetemen előadásokat tarthassanak. A magántanári címet, hasonlóan a doktori fokozathoz, az egyetemek adományozták. Az egyes egyetemek és karok belső vitalitását, szellemi élénkségét azon lehetett lemérni, hogy a magántanárok, a tudományos terület élénkebb, adminisztratív kötöttségekkel kevéssé korlátozott tagjai milyen szerepet játszottak benne.

Ami az egyetemi és főiskolai hallgatók összetételét illeti, mintegy negyede került ki paraszt-, és egészen kis számban munkásszülők gyermekeiből. Ezek viszonylag nagyobb számban a teológiai és bölcsészeti karokon tanultak, mivel az egyházak lelkészi és pedagógusi utánpótlásuk érdekében tandíjmentességet és ösztöndíjakat kínáltak. Az uralkodó osztályok politikai pályára készülő fiai és az „úri középosztály" köztisztviselőnek tanuló gyermekei a jogi karokra jártak s nagy számban látogatták ezt a jogtanácsosi, ügyvédi pályára készülő polgári ifjak is. Az orvoskar hallgatói hozzávetőleg egyenlő arányban oszlottak meg az „úri középosztály", a polgárság és a polgári értelmiség gyermekei között. A Műegyetemet elsősorban a polgári elem látogatta.

A hallgatók összetételével kapcsolatban említést érdemel, hogy a nők egyetemi tanulmányainak kezdete Magyarországon — az 1870—1880-as

évek elszigetelt kísérletei után — 1895-re esik, amikor is miniszteri engedéllyel nők is beiratkozhattak a bölcsészeti és az orvoskarra. Számuk 1899—1900-ban 31 volt, 1909—1910-ben elérte a háború előtti legmagasabb szintet, a 326 főt. A női emancipáció csak keservesen jutott előre; 1904-ben még szigorították is a felvételi feltételeket.

A felsőoktatás antidemokratizmusa a szociális származás kiáltó aránytalanságai és a nők rendkívül kismérvű részvétele mellett a nemzetiségi hallgatók alacsony arányszámában is kifejezésre jutott. Az 1910. évi népszámlálás adatai szerint Magyarországon a nemzetiségek aránya 45,5% volt. Az állami felsőoktatási intézményekben tanuló nemzetiségi anyanyelvű hallgatók aránya viszont 1897—1898-ban 16,8%, 1913—1914-ben pedig 10,8% volt. Az arány a hittudományi karokon ennél kedvezőbb, a jogi és a bölcsészkarokon az átlagnál is lényegesen rosszabb volt. A kedvezőtlen arányok összefüggtek a nemzetiségek társadalmi rétegződésének a magyarénál fejletlenebb szintjével, de egyszersmind a nemzetiségek kulturális elnyomásával is.

Mindezek a jelenségek összefüggtek azzal a retrográd irányzattal, amely a századforduló után, s különösen a koalíció hatalomra kerülésével a felsőoktatásban is előretört. Apponyi Albert, majd Zichy János kultuszminisztersége a korábbi viszonylagos liberális oktatáspolitika végét s a klerikalizmus megerősödését hozta magával. Ez a felsőoktatásban elsősorban a professzori kar kinevezésének megváltozott szempontjait: a rangos tudósokkal szemben a buzgón hazafias és vallásos elemek előtérbe helyezését jelentette, ami csak ritkán kapcsolódott össze valódi szakmai értékekkel. Az új szellem megmutatkozott abban is, hogy a tanügyi kormányzat mind egyértelműbben támogatta az egyetemi hallgatók nacionalista és klerikális egyesületeit. Míg a század első éveiben Wlassics kultuszminiszter a tanszabadság nevében megvédte — amint erről már a polgári radikalizmus kibontakozásának ismertetésekor szó volt — Pikler Gyulát az ellene tüntető klerikális ifjúsági szervezetekkel szemben, s 1903-ban Somló Bódogot is védelmébe vette a nagyváradi jogakadémia reakciós tanáraival szemben, a Pikler ellen 1907-ben kirobbant második hecckampányt Apponyi Albert már nem intette le, sőt 1908-ban kilátásba helyezte, hogy Pikler kollégiumát, a jogbölcseletet törölni fogják a doktori szigorlati tárgyak közül.

A reakció előretörése megmutatkozott abban is, hogy míg a századforduló előtt az egyetemi ifjúsági szervezetek jobbára a nemzeti ellenzéki pártok fiókszervezetei voltak, addig a század elejétől e szervezetek jobbra tolódtak, egyre határozottabban kapcsolódtak a tőkés fejlődéssel szembeforduló újkonzervatív irányzatokhoz. A türelmetlen nacionalizmus és a reakció terjesztésében különösen aktívak voltak a különböző klerikális szervezetek: a Szent Imre Kör, a Bethlen Gábor Kör. Ezek alakították ki a jobboldali hallgatók körében azt a közszellemet és azt a vezető garnitúrát is, amelyből az ellenforradalmi korszakban a keresztény nemzeti kurzus értelmiségi-politikusi törzsgárdája kikerült.

A század elejétől fogva ellenkező, pozitív irányú fejlődés is tapasztalható volt az egyetemi hallgatók között. 1902-től Szabó Ervin eszmei irányításával a szocialista diákok mintegy 100 tagú művelődési köre tevékenykedett a budapesti tudományegyetemen, amely intenzíven bekapcsolódott a szociáldemokrata párt propagandamunkájába, a munkásság oktatásába, majd 1905-től a választójogi harcokba is.

2. A TUDOMÁNYOS FEJLŐDÉS

A TÁRSADALOMTUDOMÁNYOK FEJLŐDÉSÉNEK FŐ JELLEMVONÁSAI A SZÁZADFORDULÓN

A középkor világképét a keresztény vallási felfogás foglalta egységbe. Helyét az újkorban — mintegy szekularizált teológiaként — a filozófia foglalta el. Mindazt, amit a létező világ mibenlétéről, az emberi ismeret lehetőségeiről és határairól, a társadalom életét szabályozó értékrendről tudott a korai polgári világ, ebben a keretdiszciplínában összegezte: a filozófia a felemelkedő polgárság világképe volt, a polgári értelmiség termelte ki és ennek közegében élt. Kelet-Közép-Európa hagyományos rendi társadalmából sokkal később kinőtt s attól még teljesen el nem szakadt szellemi életében az általános világképi keretet nem a filozófia, hanem a történelem adta. A nemzeti ébredés korában kiformálódott társadalomtudományok sorában azok játszották a vezető szerepet, amelyek kapcsolódtak a történelemhez és az irodalomhoz. Így a szoros értelemben vett politikai ideológia is nagymértékben táplálkozott a nemzeti

múlt idealizált világából. A történeti tudományok összefonódtak a politikai ideológiával s olykor közvetlenül ideológiai funkciót is betöltöttek.

A századforduló Magyarországán szintén előtérben állott a nemzeti múlt közvetlen politikai felhasználása. Azt az eljárást, amellyel egyrészt az aktuális társadalmi és politikai problémákat a történelemből vett példákkal fejezték ki, másrészt viszont a példaként szolgáló történelmi eseményt kiragadták valódi összefüggéséből és a politikai aktualitásokhoz idomították: historizálásnak nevezzük. Ez valójában a jelen látszólagos történeti felfogását és a múlt valóságos aktualizálását jelentette. A historizáló szemlélet középpontjában álló nemzetkarakter mítosz rendszeres kidolgozásának feladata részben a művészetek, főként pedig a történeti tudományok hatáskörébe került. Rájuk hárult az a feladat, hogy a nemzetkarakter kidolgozásával ideológiai kulcstudomány rangjára emelkedjenek és körükbe vonják a „nemzetfenntartó középosztály" eszmei nevelését, s általa az „alsóbb néposztályok" vezetésére való felkészítését is.

A századelő magyar társadalomtudományának nagy része — noha már jelentős valóságfeltáró munka s annak eredményei állottak mögötte — még a tudománnyá szerveződés stádiumában tartott. Ez a körülmény határozta meg a kor tudományos irányzataihoz való viszonyukat is. A század elején a magyar tudományosság jelentős részének fejlődéséből kimaradt a pozitivizmus időszaka. Amit egy történeti korszakkal később a szellemtörténeti irányzat képviselői polémikusan mintegy szakmai szitokszóként minősítettek és bíráltak e korszak tudományosságában pozitivizmusként, jobbára még csak a kezdeti adatgyűjtő időszak naiv faktológiája volt. Egy későbbi, már szorosan szaktudományos fejlődési stádium igényességének mércéjével megítélt gyengeségei innen eredtek. A modern tudományosság előtti — preszcientikus — stádiumban tartó területek természetesen nem vehettek még részt a századforduló nagy tudományos és szellemi lázadásában, amely éppen a pozitivizmus szűknek érzett keretei ellen támadt. Abban a szellemi erjedésben, amely a természeti törvények racionális oksági rendjében immár nem az emberi szabadság megvalósulását élvezte a véletlen és az esetleges önkényének való kiszolgáltatottsággal szemben, hanem éppen az oki determináltságot érezte az emberi szabadság elvesztésének. Míg a kiformálódó magyar társadalomtudományok egy része távol maradt e szellemi forrongástól,

mások, éppen mert a pozitivizmus megingása után jutottak tudománnyá érésük korszakába, már a pozitivizmussal szemben fellépő új áramlatok keretében nyerték el első tudományos formájukat. Ide sorolható a lélektan, amelyből szinte teljesen kimaradt a természettudományos pozitivista korszak, s tudománnyá már a századelő mélylélektani irányához felzárkózva vált. Az elmaradottság következtében egyes tudományos irányzatok politikai—ideológiakritikai és tudománytörténeti minősítése nem minden esetben esik egybe és áll összhangban.

Míg egyes társadalomtudományi területek eleve távol estek az intézményesült társadalmi gyakorlattól (nyelvészet, néprajz), más tudományágak szorosan és közvetlenül tapadtak hozzá (jog, közgazdaságtan).

A tudományok intézményi keretei mindenütt előbb alakultak ki, mint maga a szoros értelemben vett tudomány. A társadalom praktikus és ideológiai igényei gyakran előbb teremtettek az egyes diszciplínáknak egyetemi katedrát, mint azok tudománnyá értek. A nemzeti ébredési mozgalmak, a reformkorok korábban teremtették meg az anyanyelvi tudományok ápolására az akadémiákat, mint e tudományok megszülettek. Beszűkült akadémikusság és professzori vaskalaposság nagyobb mértékben jellemzik a preszcientikus időszakokat, mint magát a kialakult tudományosság időszakát. A tudományos élethez ezért mindig hozzátartoznak az akadémián és egyetemen kívül szorult amatőr tudományosság területei is. A századforduló tudományos életében is több tudományág szellemi súlypontja kívül kerül a katedratudományosság körén (neveléstan, filozófia), sőt egyes új tudományágak egyenesen itt alakulnak ki (lélektan, szociológia). A kívül eső területeken született amatőr tudományosság világnézeti összefüggései sokfélék lehettek. Kívülrekedtségük, periferikus helyzetük azonban legtöbb esetben akkor is haladó politikai mozgalmak közelébe sodorja őket, amikor szorosan vett világnézeti indíttatásuk ellentétes a haladó törekvésekkel.

A JOGTUDOMÁNY

Az ideológiai kulcstudomány szerepét a dualizmus fennállásának időszakában a jogtudomány töltötte be. A századforduló után, amikor a kialakuló állagőrző liberalizmus központi ideológiai koncepciója a közjogi historizálás lett, ennek kidolgozása és fenntartása a jogi diszciplína egyik sajátos magyar ágazatára, az ún. közjogra hárult. Maga az ideológia elsősorban nem a tudományban, hanem a publicisztikában volt honos. Kidolgozásából azonban a tudomány is kivette részét. A közjogi historizálás vezető ideológusa Timon Ákos volt, 1891-től a korszak végéig a magyar alkotmány és jogtörténet professzora a budapesti egyetemen, aki helyzeténél fogva is kulcsszerepet töltött be a leendő államhivatalnokok világnézeti nevelésében. Hasonló szellemben működött Ferdinándy Geyza és Vécsey Tamás.

Az államjog oktatása nem csupán a historizáló történetmitológia terjesztése révén vált ideológiai kulcstudománnyá, hanem közvetlenül azáltal is, hogy oktatta és nevelte a joghallgatókat, akik zömmel nem a nagyobb igényű büntetőjogi területre kerültek bírónak, ügyésznek, védőügyvédnek, sem az ugyancsak igényes magánjogi területre, hanem a jogvégzettséghez kötött magasabb állami hivatalokba készültek tisztviselőnek. Ez a réteg nem egyszerűen szakigazgatási értelmiségi volt, hanem ezen túl elsősorban az uralmi rendszer politikai funkcionáriusa is. A jogi oktatás politika tantárgyának budapesti professzora, Concha Győző, politikai ideológus is volt. Az állagőrző liberalizmus fogalmát a korábbi nemesi liberalizmuséhoz képest elsősorban ő értelmezte át. Ez a liberalizmus értelmezés harci frontvonalat húzott a polgári demokratizmus ellen, a konzervativizmus felé húzott határvonalán viszont béke honolt, eleven eszmei „kishatárforgalommal". Concha vezéralakja volt az állagőrző liberalizmus azon — több diszciplínát átfogó — ideológus gárdájának, amely normatív rangra igyekezett emelni a liberalizmus első, klasszikusnak nyilvánított időszakát, s ideálként szembeállítani az ily módon hanyatlónak, elfajzottnak minősített saját korszakkal. Történeti korszakok vagy alakok ilyen célzatú normatívvá stilizálása sok vonatkozásban már a későbbi szellemtörténet gyakorlatát előlegezte. Concha „a XIX. század uralkodó eszméinek" íróját, Eötvöst, igyekezett normatív rangra emelt eszme-

történeti mítoszfigurává tenni, elsősorban „Báró Eötvös József állambölcselete és a külföldi kritika" (1908) című művében. Az államjog mint politikai kulcstudomány a társadalom egyéb szerveződési formáival, elsősorban a társadalmi osztállyal szemben a nemzetet kiemelt jelentőségű társadalomszerveződési formaként értelmezte és igazolta. E felfogás vezető jogi teoretikusa Kuncz Ignác, a kolozsvári egyetem politika tanszékének tanára volt, elsősorban „A nemzetállam tankönyve" (1902) című művével.

Azok a törekvések, amelyek a liberalizmus megújításának eszmei áramában bontakoztak ki a századfordulón, elsősorban az állagőrző liberális jogi ideológia teorémáit, a historizáló szemléletet, a nemzet kategóriájának misztifikálását és idealizálását vették kritika alá. Ez az irányzat szintén a jogi diszciplínában talált helyet s már a kilencvenes években meghódította a jogbölcselet oktatását. A jogfilozófia lett az a harci terep, ahol az első lépések történtek a későbbi polgári radikalizmus megteremtésére. Elindító szerepe ezekben a törekvésekben a pozitivista jogszemlélet nagy alakjának, a polgári alapozottságú liberalizmus előharcosának, Pulszky Ágostnak volt. Működése javarészt még az előző korszakra esett, a hivatalos nemzetfelfogás elleni harchoz kései munkájával — „Demokrácia és a nemzetiség" — járult hozzá. A neoliberális jogbölcselet, az uralkodó államfelfogással szemben, amely a társadalmat az államból magyarázta, a szociológiai szemléletű államfelfogás alapjait igyekezett megvetni, amely az államot értelmezi a társadalomból. Ezt a törekvést szolgálta Pikler Gyula, Pulszky utóda a budapesti jogbölcseleti katedrán, elsősorban „Az emberi egyesületek, különösen az állam keletkezése és fejlődése" (1897) című könyvével, amelyben az államot az egyének által belátott közös érdek által létrehozott emberi közösségnek tekintette. Ez az érdekközpontú szemlélet éles ellentétben állt a konzervatív szemlélettel, amely szerint az államban politikai formát öltött nemzeteszmény szolgálata nem a belátott érdekből következik, hanem minden megfontolás fölött álló elemi kötelesség. A liberalizmus újraértelmezésén munkálkodott a kibontakozó polgári radikális jogbölcselet harmadik nagy alakja, Somló Bódog. „Állami beavatkozás és individualizmus" (1902) című műve nagyigényű kísérlet arra, hogy a nemesi liberalizmus nem tudatosított modernizációs ideológiája helyére az új időszak igényeinek megfelelően tudatosított liberális moderni-

zációs felfogást állítson. Művében azt bizonyítja, hogy a modernizációs funkciót betöltő kelet-európai liberalizmusokban — eltérően például az angolszász fejlődéstől — a precíz és részletes kodifikáció szabadsággarancia- s nem szabadságkorlátozás. Művében természeti és emberi jogként tételezi a haladás elvét, mint a „változtatás szabadságát".

Ahogy a jogtudomány elméleti diszciplínái közvetlenül ideológiaként épültek bele mind a hivatalos ideológiába, mind annak demokratikus bírálatába, úgy a jog egyéb ágazatai is közvetlenül összefüggtek az intézményesült társadalmi gyakorlattal. Ez az összefonódottság hozzájárult ahhoz, hogy a jogtudomány már a dualizmus előző korszakában kiemelkedett a preszcientikus állapotból. Nagyiramú fejlődését a kiépülő polgári állam kodifikációs alkotásai, a magyar polgári berendezkedés korszakos jelentőségű művei inspirálták. A magyar büntetőjog a dualizmus első korszakában a Csemegi-féle büntető törvénykönyv kidolgozásán fejlődött tudománnyá. A századvég soron következő kodifikációs feladata a polgári törvénykönyv előkészítő munkálata volt, Szilágyi Dezső irányításával. Ez határozta meg a magánjogi viszonyokkal foglalkozó jogi ágazatok: kötelmi jog, szerződési jog, kereskedelmi jog fejlődését is. A polgári törvénykönyv munkálatain dolgozott a magánjogi terület vezető jogászgárdája, műveik e munkálat eredményeit rögzítették.

AZ IRODALOMTÖRTÉNET ÉS AZ IRODALOMKRITIKA

Az irodalomtörténet-írás mint a nemzeti múlt letéteményeseként elismert költészet gondozója és búvárlója, a századforduló átalakulásai során a jogtudomány mellett igényt támasztott a nemzetkarakter kimunkálásában való részvételre. A nemzetkarakter irodalomban való megragadására és kanonizálására a budapesti egyetem esztétika professzora, a korszak hivatalosnak tekintett irodalomtörténésze, Beöthy Zsolt, „A magyar irodalom kistükre" (1896) című művében tett kísérletet.

Mind az állagőrző liberalizmus ideológiai kimunkálásában, mind az irodalomtörténet szaktudománnyá fejlesztésében annak az irodalomtörténész gárdának volt számottevő szerepe, amely átvette az egykori

nemesi liberális korszak vezető kulturális folyóirata, a Budapesti Szemle szerkesztését és — mintegy a megőrizve meghaladás szellemében — folytatta Gyulai Pálnak, a nemesi liberalizmus irodalomtörténeti és irodalomismereti tevékenysége központi alakjának művét. Ez a gárda, együtt haladva Concha törekvéseivel, a nemesi liberalizmus korának irodalmi áramlatát igyekezett normatívvá stilizálni. Amint Concha Eötvöst, úgy az irodalomtörténész gárda Aranyt avatta mítosszá. Mindebben Riedl Frigyes, a budapesti egyetem irodalomtörténet tanára játszott vezető szerepet. Az irodalmi életrajzok készítésének középpontba állítása még a preszcientikus irodalomtörténet-írás módszerében gyökerezett, azonban nagy életrajzi munkáiban, az „Arany János" (1887) monográfiában, a „Péterffy Jenő" (1900) és a „Gyulai Pál" (1911) életrajzokban a pozitivista irodalomelméletből, elsősorban Taine ismert milieu-elméletéből sajátított el elméleti igényű módszert, s ezzel megtette a döntő lépést a preszcientikus irodalomismeret meghaladására. A magyar irodalomtörténet-írás tudománnyá emelése Horváth János, az Eötvös Kollégium tanára nevéhez köthető, igaz, főként az 1919 utáni korszakában. Horváth János már fiatal tudósként kivette részét a Budapesti Szemle gárdájának irodalomkritikusi munkásságából, s kimagasló szerepet játszott a népi-nemzeti irodalom kanonizálásában, az irodalmi forradalom elleni harcban. Ennek szolgálatában állt az 1910-ben megjelent műve: „Ady s a legújabb magyar lira".

Riedl körétől eltérően az irodalomtörténet-írás egy korábbi időszakból indult gárdája a nemesi liberalizmus irodalmi világának folyamatosságát képviselte. Munkásságukban szerves egységet alkotott az egykori népi-nemzeti korszak eszmevilága és az irodalomtörténet-írás preszcientikus stádiumának életrajz-központúsága. Ebbe a körbe tartozott az Egyetemi Könyvtár igazgatója, Ferenczi Zoltán, Petőfi és Deák életrajzírója és Voinovich Géza, aki 1911-től a Budapesti Szemle szerkesztője, Madách monográfusa volt.

A preszcientista korszakhoz tartozott az iskolai stilisztikai rendszerezést tudománnyá növelő poétikai munkásságával Négyesy László, a budapesti egyetem tanára. Esztétikai munkásságánál sokkal jelentősebb volt éveken át tartott stilisztikai szemináriuma. Négyesy stílusgyakorlatai fórumot nyújtottak az új — nem csupán irodalmi — szellemi törekvések bemutatására. Szemináriuma rövid idő alatt kötetlen vita-

fórummá, a progresszív ifjú értelmiség minden áramlata találkozóhelyévé vált, s az irodalmi forradalom egyik műhelye lett.

A századelőn kibontakozó irodalmi forradalom detronizálta a Budapesti Szemlét, mint monopolhelyzetet élvező kritikai fórumot, és kivette a műbírálatot a céhtudomány kezéből. A Nyugat hasábjain nem professzorok, hanem céhen kívül álló irodalomértők, gyakran alkotó művészek írták a kritikát. Velük szemben Horváth János és Riedl képessége és látóköre sem tudta megtartani a nagy múltú folyóirat privilegizált helyzetét. A dolgozatjavítás módjára írt pedáns professzori kritikával szemben a Nyugat az impresszionista irodalmi kritikát honosította meg. Klasszikus képviselői, Ignotus és Osvát Ernő kezében nem a művészeti impresszionizmus doktrinér érvényesítését, ízlésnormává emelését jelentette, hanem egyfajta értékrelativizmust, amely minden felfogású és ihletésű művet belülről szemlélt és élt át.

Az 1910-es évekre az új művészeti törekvések talaján ellenhatás jelentkezett az impresszionista kritika relativizmusával szemben. Megjelent a kötött formákban új művészeti szubsztanciát kereső törekvés, amely mértékét és módszereit nem magából az átélt és bírált műből merítette, hanem filozófiai megalapozásra törekedett. Képviselője a pályakezdő Lukács György volt, elsősorban az 1910-ben megjelent „A lélek és a formák" című esszékötetének kritikai tanulmányaival.

A TÖRTÉNETTUDOMÁNY

A századforduló történetírásában szemléletileg jobbára az előző korszak nemesi liberalizmusa uralkodott, a tudományág javarészt még preszcientikus stádiumában volt, amelyre a faktológ adatgyűjtés, az elemi rendszerezés, a forrásanyag felmérése, az eseménytörténeti elbeszélés jellemző. Amit az 1920-as évek szellemtörténeti iskolája polémikus éllel „pozitivizmusként" bírált, vajmi kevés rokonságot mutatott a külföld valóságos pozitivista történetírásával. A német pozitivista történetírás vezéralakjának, Karl Lamprechtnek a művei távol álltak a faktológiától, éppúgy, mint Auguste Comte-nak, a pozitivizmus atyjának történetfilozófiai koncepciója; ismert stádiumelmélete a legnagyobb ellentétben állt minden elméletidegen faktológiával.

Maguk a történészek zömmel nem képzett szakemberek, hanem autodidakták, akik eredetileg más pályáról kerültek a történetkutatás területére. Főleg újságírók szerepelnek közöttük nagyobb számmal; így indult Szilágyi Sándor, Acsády Ignác, irodalomtörténésznek pedig Angyal Dávid.

A Millennium idején jelent meg a nemesi liberalizmus hatalmas összegező munkálata, a tízkötetes millenáris „Magyarország története". Ez a mű betetőzése Szilágyi Sándor, a millenáris mű szerkesztője munkásságának. Ez a monstre vállalkozás általános és átfogó felmérő munkálat volt, amely tartalmazta az addigi történészi gyűjtőmunka minden eredményét, mind a politikai események története, mind az állami intézmények jellemzése, mind a gazdasági és társadalmi fejlődés megismerése terén.

A századfordulón mutatkoztak a magyar történetírásban a liberalizmus megújítását célzó törekvések lecsapódásai. E szellemi mozgás halvány nyomai érződtek a századvég legnagyobb formátumú és a legmagasabb szakmai szintet jelentő szerzője, Marczali Henrik munkáján, a millenáris mű hetedik köteteként megjelent „Magyarország története. III. Károlytól a bécsi kongresszusig" című könyvén. Marczali kiterjesztette figyelmét, a magyar történetírásban elsőként, a 18. századra, azon belül különös figyelemmel II. József korára. Feldolgozási módján átsejlik a liberális szemléletű kutató tájékozódási szándéka a magyar polgári kor előtörténetében. A korszak legjelentősebb történetíró egyénisége, Acsády Ignác munkássága közvetlenebbül kapcsolódik a nemesi liberalizmus felbomlására reagáló eszmei áramlatokhoz. Acsády a kilencvenes években politikailag is hozzá tartozott az újkonzervatívokat tömörítő, Apponyi vezette Nemzeti Párthoz. A századelőn írt művében, „A magyar birodalom történeté"-ben egyaránt érződik az újkonzervatív ihletésű szociális szemlélet és a századvég harcaiban fogant nemzetiségellenes sovinizmus nyoma, de a könyv már az újkonzervativizmustól érintett szakasz meghaladását mutatja, sőt éles antiklerikalizmusa éppen az újkonzervativizmussal való harcos szembefordulást tükrözi. Acsády az újkonzervativizmus ellen kibontakozott harchoz csatlakozik fő művével, „A magyar jobbágyság történeté"-vel (1906) is. Élete alkonyán a történetíró az induló, polgári liberális szakaszát élő Társadalomtudományi Társaság gárdájának eszmei pozícióját foglalta el.

Főműve a liberalizmus polgári alapra helyezésén munkálkodó erők történeti koncepciója kimunkálására tett nagyszabású kísérletnek tekinthető. A kilencvenes évek politikai mozgása befolyásolta Márki Sándort is, azt a nemesi liberális történetírót, aki már a nyolcvanas években monográfiát szentelt Dózsának. A parasztháború vezérét megkísérelte besorolni a magyar nemesi liberális hagyomány ősei közé, annak a történeti eseménysornak az előtörténetébe, amely a magyar nemesi liberalizmus csúcspontjához, az 1848-as jobbágyfelszabadításhoz vezetett.

A történeti múlt tudományos letéteményese, a történetírás természetesen nem maradhatott ki a nemzetkarakter és a historizáló ideológia kiépítésében jeleskedő kísérletekből. Ezek a törekvések a történetírásban pártpolitikai színezetűek voltak: a függetlenségi párthoz kapcsolódtak. A historizálás a történetírásban tehát nem általában az állagőrző liberalizmus egyik áramlataként jelentkezett, hanem a koalíciós kormány garnitúrájának sajátos ideológiateremtő akciójaként. Középpontjában a koalíció Rákóczi- és kuruckultusza állt. Ezt a kultuszt szolgálta a historizálás vezéralakja, Thaly Kálmán, ekkor már nem történeti munkáival, hanem Rákóczi hamvai 1906-os hazahozatalának kiharcolásával.

A preszcientikus korszak történetírásának nem politikai indíttatású elágazásai is voltak. A néprajztudomány előstádiumát képező német romantikus népkutatásból (Volkskunde) két magyar történetírói áramlat is kinőtt. Közvetlenül ide kapcsolódott az ún. művelődéstörténet, amely nevétől eltérően nem a szellemi műveltséget, hanem a szokás- és viselettörténetet kutatta. Ezt a törekvést képviselte két szerzetes történetíró, Békefi Remig és magasabb színvonalon Takáts Sándor, a képviselőház levéltárosa, aki a török idők szokásait, viseletét dolgozta fel anekdotikus szépirodalmi formában.

A romantikus népkutatás ösztönzéséből egy jóval nagyobb tudományos eredményeket hozó törekvés is eredt: a kora-középkori szokások vizsgálatának az az ága, amely az Árpád-kori szokásjog színes világát igyekezett oklevéladatok alapján feltérképezni, s ennek során először tett kísérletet az Árpád-kori parasztság rétegződésének feltárására. E munkák során bukkant a kérdés két legjelentősebb kutatója, Erdélyi László bencés szerzetes, kolozsvári professzor és Tagányi Károly levéltáros — elsősorban „A földközösség története Magyarországon" című

művében — a paraszti földközösség nyomaira a középkori Magyarország társadalmában.

A magyar történetkutatás tudományos színvonalra emelésében nagy érdemeket szerzett a bécsi Staatsarchiv tudományos üzemében kitanult történészgárda. Közülük rangban és befolyásban Thallóczy Lajos, a közös pénzügyminisztériumi osztályfőnök és titkos tanácsos játszott hangadó szerepet; a tudományos vezéregyéniség azonban Károlyi Árpád volt, aki 1909—1913 között a Staatsarchiv igazgatói posztját is betöltötte. Thallóczy és Károlyi szakmai munkássága azokhoz a német tudományos irányzatokhoz kapcsolódott, amelyek középpontba a hivatali intézmények, az igazgatási szervezet történetét helyezték. Károlyi Árpád terjesztette ki a tudományos kutatást a 19. század történetének feltárására. 1919 után kiadta Széchenyi döblingi iratait és Batthyány Lajos perének dokumentumanyagát.

A bécsi történészkör szoros érintkezésben állott a Budapesti Szemle gárdájával. Riedl Frigyes körének budapesti történésztagja is volt, Angyal Dávid. Mind ő, mind a bécsiek azon munkálkodtak, hogy csatlakozva Concha, Riedl törekvéseihez, normatívvá emelhető alakokat keressenek a konzervatívvá váló liberalizmus eszmei megalapozásához. A példaképkeresés Széchenyi, Kemény Zsigmond és a kései centralisták felé fordult. Az állagőrző liberalizmus eszmei táborán belül ezek a körök a munkapárti kormányzathoz kötődtek, s annak a függetlenségi irányzattal szemben is eszmei fegyverzetet igyekeztek kovácsolni.

1913-ban a Budapesti Szemle gárdája és a bécsiek koncentrált támadást indítottak a függetlenségi Rákóczi-kultusz ellen. Tolnai Vilmos irodalomtörténész felvetette, hogy a Thaly által egykor közreadott kuruc balladák egy részének szövege nem hiteles, ezeket Thaly átjavította, átköltötte. Riedl Frigyes azt bizonyította be, hogy tíz balladát maga Thaly írt. 1913-ban megjelent a bécsi kör pályakezdő tanítványának, Szekfű Gyulának „A száműzött Rákóczi" című könyve, amely erősen negatív képet rajzolt az emigrációban élő fejedelemről. Az emigránsok pszichózisáról adott jellemzését a kortársak a Kossuth-emigrációra vonatkozó célzásnak is felfoghatták. A nagyszabású támadás utólagosan irányult a már megbukott koalíciós kormány ellen. A támadásnak legfeljebb az adhatott politikai aktualitást, hogy 1913-ban szövetség jött létre a függetlenségi párt Justh Gyula és Károlyi Mihály vezette

balszárnya s a szociáldemokraták és a polgári radikálisok között. A kuruc eszmék deheroizálása a magyar progresszió tábora ellen szolgálhatott eszmei fegyverül a munkapárti kormánynak. Ez a fegyver azonban nem mutatkozott maradéktalanul használhatónak Tisza István tábora számára. A függetlenségi Rákóczi-kultusz végleteit nevetségessé tenni, ez belefért elképzeléseikbe, de magának a historizáló ideológiának az átfogó bírálata már nem. Hatvanhetes álláspontról igazában nem lehetett bírálni negyvennyolcat, a Rákóczi-legenda valójában a negyvennyolcasság költőiesítése vagy leplezése volt. 1848 korlátait csak olyan álláspontról lehetett bírálni, amely meghaladja magát a negyvennyolc—hatvanhét ellentétpárt, és a magyar történelem alapkérdéseit más szemszögből teszi fel. Ilyen álláspont polgári — tehát nem marxista — bázison nem volt a munkapárt környékén, csupán az újkonzervativizmus táborában. Negyvennyolc konzekvens jobboldali kritikusainak ide kellett eljutniuk. Ezt a lépést megtette Riedl hátrahagyott ideológiai kéziratában, Szekfű pedig a „Három nemzedék"-ben.

A NYELVTUDOMÁNY ÉS A NÉPRAJZ

A századforduló nyelvtudománya — számos más tudományterülettel egyetemben — azt a nagyszabású adatfelmérő és rendszerező munkát folytatta, amely a millenáris kiadványszerkesztés során indult meg az ország minden rendű anyagi és szellemi javainak számbavételére. A nyelvtudomány esetében ez egy sor jelentős nyelvészeti szakszótár elkészülését jelentette. A munkálatok irányítására 1898-ban az Akadémia keretében külön szótári bizottság létesült Szily Kálmán vezetésével. Ezt megelőzően és a bizottság munkája nyomán napvilágot látott a Simonyi Zsigmond és Szarvas Gábor készítette „Magyar Nyelvtörténeti Szótár", a Szinnyei József által készített „Magyar Tájszótár", a „Magyar oklevél-szótár", Szamota István és Zsolnai Gyula műve; 1906-ban kezdődtek el egy nagyszabású etimológiai szótár munkálatai. Ezt a munkát a magyar nyelvtörténeti kutatás vezető alakja, Melich János és a későbbi korszak legnagyobb magyar nyelvtudósa, Gombocz Zoltán indította el.

A néprajzkutatás elsősorban a szellemi néprajzot, a folklórt művelte. Tevékenysége nagy részben beletartozott a millenáris adatgyűjtő mun-

kába. Az ezredéves jubileumra zárult le Bartalus István teljességre törekvő népdalgyűjtése, ekkor jelent meg nagy műve, a „Magyar népdalok egyetemes gyűjteménye" hetedik kötete. A századforduló után a Kalevalát lefordító Vikár Béla igyekezett a gyűjtést folytatni, s ennek során először használt fonográfot a népdalok felvételére. A népdalgyűjtés mellett nagy ütemben haladt a népmesegyűjtés; jeles művelője Sebestyén Gyula és Katona Lajos volt. Utóbbit tekinthetjük a folklorisztika preszcientikus fokról tudományos szintre emelőjének. Nem csupán népmesegyűjtő volt; behatóan foglalkozott a népmesetípusok módszertani kérdéseivel is. A Wundt-tanítvány a kisszámú magyar pozitivista tudósok egyike volt.

A FILOZÓFIA

A filozófia volt az a tudományos terület, amelynek szellemi súlypontja a századforduló után teljes mértékben a hivatalos tudományosság céhkeretein kívülre helyeződött. A katedrafilozófia vezető képviselője, a kantiánus Alexander Bernát főleg esztétikai tárgykörben kifejtett eredeti munkássága jelentéktelen volt. Jelentőséget szerzett azonban a világ filozófiai kultúrájának hazai megismertetésében játszott kiemelkedő szerepével. Ő szerkesztette — Bánóczi Józseffel — a külföldi klasszikusokat publikáló Filozófiai Írók Tárát, ezt a magas igényű és színvonalú sorozatot. A századfordulón felvirágzott fordításkultúráról egyebekben is meg kell emlékeznünk. Alexander Bernát mellett említést érdemel Bergson kitűnő fordítója, a polgári radikális Dienes Valéria és a számos területen fordítóként jeleskedő Szemere Samu. Alexander Bernát Tisza István személyes híve volt, részt vett a Magyar Figyelő szerkesztésében is, azonban szerepe nem volt szorosan politikai. A katedrafilozófia nála eredetibb alakja, Böhm Károly, Fichte nyomán szélsőséges szolipszizmust képviselt. „Az ember és világa" című művével nem saját korában, hanem későbbi, az idealizmusra fogékonyabb időszakban fejtett ki bizonyos hatást.

Az előbbiektől eltérően határozott ideológusi ambíciókat táplált a konzervatív Magyar Társadalomtudományi Egyesület gárdájához, később a Magyar Figyelő köréhez tartozó irracionalista természetfilozófus,

Palágyi Menyhért. Filozófiailag a természettudományos világkép, a pozitivizmus és az ortodox kantiánizmus ellen kibontakozott ellenreakció egyik szélsőséges képviselője volt.

Amint a pozitivizmust és az ódivatú természettudományos determinizmust meghaladni kívánó törekvések áramában Palágyi a szélsőséges relativizmus követője lett, úgy egy kis csoport — szintén német filozófiai orientációjú — ifjú filozófus éppen a relativizmustól riadt vissza a pozitivizmusban, s új kötöttséget, szilárd pozíciót keresett. Ide tartozott az első világháború éveiben egymásra talált Lukács György, Fogarasi Béla, Mannheim Károly. A relativizmusból elsősorban Simmel nyomdokain haladva fellelni vélt kivezető ösvény első szakasza maga is a relativizmus bozótján haladt át. Simmel kultúrkritikájának tengelyében a kultúrahordozó értékek kibékíthetetlen ellentétessége állott. Aki egy értéket elfogad, csupán mások kizárásával teheti ezt. Aki az esztétikus magatartást választja életelvéül, elveti a moralitást, aki az erkölcsös magatartást választja, lemond az esztétikus magatartásról, a megformált „szép életről". Kiutat az értékek relativitásából nem adhat egyik érték objektív magasabbrendűsége sem, csupán a szubjektív elkötelezettség, amely aszketikusan választ és elkötelezi magát valamely életelv mellett a többi rovására. A döntés aktusának középpontba kerülése már nem Simmel kultúrkritikájából jött, hanem Kierkegaard eszméiből.

Lukács, Fogarasi, Mannheim szemlélete az eszmetörténeti viszonyításrendszerben jobboldali, s nem baloldali kritikája volt a pozitivizmusnak. Az a közeg azonban, amelyben Magyarországon működtek, a kulturális forradalom világa. Reájuk mindenkinél jobban vonatkozik „a szellem baloldalon áll" tétele. A helyzetüket megalapozó döntés a dolgok pszichológiája alapján csak szélsőséges lehetett. A Heidelbergben átfogó esztétikáján dolgozó Lukács, Max Weber tanítványa, Troeltsch és Thomas Mann vitapartnere a két pólus az újkonzervativizmus és a szocializmus — közötti feszültség erőterében éli át a háború előtti két évet. Ekkor formálja róla Mann — megalapozottnak látszó vélemények szerint — Naphta páter alakját. A magyar irodalmi forradalom közege azonban gyakorlatilag csak a baloldali, méghozzá a radikális baloldali döntést tette járhatóvá Lukács és budapesti barátai számára. A háborús időszak szellemi erjedésében elkészült mű, a tervezett

— és haláláig töredékes kéziratban maradt — esztétikai összegezés első, alapozó része, a „Theorie des Romans" már a baloldali pozíció felé tendál. Módszeréről később Lukács azt írja, hogy „jobboldali módszer, de baloldali etika" jellemezte.

A NEVELÉSTAN ÉS A LÉLEKTAN

A neveléstudomány is azok közé a területek közé tartozott, amelyek szellemi súlypontja kívül került a hivatalos tudományosság körén. Ez utóbbi rangos képviselője a dualizmus korában Kármán Mór volt, az általános műveltségeszményre épített magyar oktatási rendszer magas színvonalú teoretikusa. Az oktatásközpontú nevelési rendszert két irányból is kikezdték a századforduló utáni új törekvések. Egyik a nevelésközpontú pedagógia követelése volt, amellyel Imre Sándor tanár lépett fel „Nemzetnevelés" című könyvében. Szemléletét Natorp pedagógiájából merítette, de nem annak harmadikutas liberális-szocialista következtetéseit plántálta át magyar földre, hanem az állagőrző liberalizmus nevelési koncepcióját akarta megalkotni, hangsúlyozott ideológusi ambícióval. Imre Sándor az iskola központi feladatát az egész személyiségre gyakorolt nevelői hatásban, a jellem fejlesztésében látta. A jellem nevelésének ideáit a magyar nemzetkarakterből kívánta meríteni s a nemzetkarakter normái szerint nevelni az ifjúságot. Koncepcióját nem csupán nevelési reformtervnek szánta, hanem a Magyar Társadalomtudományi Egyesület ideológiájának is. A gyermekközpontú pedagógia demokratikus koncepcióját Nagy László képviselte, aki a gyermek életkori sajátosságaihoz és annak megfelelő érdeklődéséhez kívánta igazítani az iskola rendjét. Nevelési alapelve a foglalkoztatás volt, ezért magáévá tette a gyakorlatot a tanításba nevelői funkcióval bekapcsoló munkaiskola eszméjét. Nézetei kidolgozására és terjesztésére 1903-ban megalapította a Gyermektanulmányi Társaságot.

A lélektan azon tudományok egyike volt, amelyek a századelő Magyarországán a céhkereteken kívül születtek meg s váltak tudománnyá. Az újonnan születő pszichológia nem ment keresztül a fiziológiai alapozottságú naturalista-pozitivista lélektan előzményein, hanem a mélylélektan irányzatához való felzárkózással indult útjára. Megalapítója

Ferenczi Sándor ideggyógyász orvos nem csupán Freud adaptálója volt, hanem harcostársa is, aki saját kutatásaival aktívan részt vett a pszichoanalízis kimunkálásában. A pszichoanalízis ortodox irányzatához tartozott, amelynek középpontjában a gyermek–szülő erotikus töltésű, Ödipusz-komplexum jellegű kapcsolata áll. A századelő Magyarországáról indult pályájára Róheim Géza, aki elsők között alkalmazta a freudizmust primitív népek etnográfiai kutatásában. A széles bázisú század eleji magyar mélylélektani irányzat ösztönözte a szociálfreudizmus egyik elindítóját, Koltai Aurélt.

A KÖZGAZDASÁGTAN ÉS A SZOCIOLÓGIA

A jogtudománnyal ellentétben a közgazdaságtudomány fejlődését inkább hátráltatta, mint segítette a társadalom intézményesült gyakorlatával való összefonódottsága. A századelő közgazdaságtudománya még a preszcientikus szakaszban vesztegelt. Modern kiadású bürokratikus államháztartástan volt, nem elméletileg megalapozott alapvetésű ökonómia: a költségvetési pénzügy, a bank- és iparstatisztika gyakorlatának tárgyhoz tapadt első megközelítésű általánosítása. Művelői maguk is magas beosztású banktisztviselők voltak, mint a tudományos színvonalon álló Fellner Frigyes, a nemzeti vagyon és nemzeti jövedelemszámítás nemzetközileg is számon tartott szakértője; vagy magas beosztású szakminisztériumi funkcionáriusok, mint Láng Lajos, a Széll- és a Khuen-Héderváry-kormány kereskedelemügyi minisztere, a statisztika tanára; vagy Matlekovits Sándor, aki többször töltött be államtitkári posztot, és a vámügyek legfőbb gazdaságpolitikai szakértője volt.

A szociológia megalapozásának legkorábbi lépései szintén a céhtudomány körén kívül történtek. Ezek a lépések csaknem teljes egészében a polgári radikális mozgalom, illetve a radikális jogbölcselet keretében történtek. Legnagyobb igényűnek Somló Bódog módszertani tanulmányát, a „Zur Gründung einer beschreibenden Soziologie"-t tekinthetjük. A századelőn született szociológia egyik ágaként alakult ki a monografikus szociográfia. Egyik keletkezési ágáról, a polgári radikális szociográfiáról már szóltunk. Ezzel párhuzamosan szociográfiai törekvések indultak az újkonzervativizmus körében is. A gazdaszövetség

praktikus szociálpolitikai célzatú tájékozódás végett szintén készíttetett szociografikus falumonográfiákat, s így maga is hozzájárult a kutatási technika kimunkálásához és népszerűsítéséhez.

A KLASSZIKUS FIZIKA ÉS MATEMATIKA FÉNYKORA

A hazai természettudományok — jóval megelőzve a társadalomtudományokat — már a kiegyezés korabeli „első nemzedék" jelentős fizikusainak, matematikusainak, kémikusainak és fiziológusainak munkásságában messze meghaladták a preszcientikus stádiumot. A század utolsó évtizedeiben fellépő „második nemzedék", akárcsak az első, a német klasszikus fizika — Bunsen, Helmholtz, Kirchhoff híres iskolájának — tanítványai voltak. Közéjük tartozott a századforduló két kimagasló tudósa, Eötvös Loránd és Kőnig Gyula. Mindketten Heidelberg és Berlin neveltjei, ott tanulták meg a szigorú elméleti és kísérleti pontosságot, onnan merítették a kutatási témát is. Eötvös két nagy eredménye, a felületi feszültség törvényét leíró képlet s a földi nehézségi és mágneses tér mikrováltozásait feltáró elmélet, illetve módszer a klasszikus fizika utolsó nagy alkotásaihoz tartozik, mind a téma, mind a szemlélet szempontjából. Világhírű találmánya, a torziós inga mutatja, hogy a klasszikus fizika gyakorlati alkalmazása még akkor is termékeny volt, amikor az elméletileg már lehanyatlott. Eötvös a föld mágnesességét mérő ingát a századfordulón dolgozta ki, és 1901-ben mutatta be a Balaton jegén.

Kőnig Gyula a klasszikus matematikai ágakat, az analízist, az algebrát és a számelméletet fejlesztette európai színvonalra, és gazdagította az algebrai mennyiségek általános elméletével, továbbá alapvető halmazelméleti kutatásaival. Ámbár mindvégig a klasszikus matematika körében maradt, és annak tételeit igyekezett bizonyítani, munkásságával — így a valós számok halmaza, a kontinuum paradox jellegének kimutatásával — új kutatási irányokat alapozott meg. Mellette a számelméletben és a geometriában nemzetközileg jelentős eredményekre jutott Kürschák József.

Mindazonáltal a „második nemzedék" a klasszikus fizikai világkép kutatási szférájában maradt, idegenül fogadta Maxwell és Boltzmann

elektrodinamikai és termodinamikai elméleteit, Lorentz matematikai-fizikai felfedezéseit és Einstein relativitáselméletét. A fokozatos lemaradást példázza a hazai fizika neves tudósa, fél évszázadon át professzora, Fröhlich Izidor, aki akkor is a hagyományos fénytan tételeit magyarázta, amikor a szobájában már a rádió szólt, a kórházak röntgenkészülékeket használtak, a tudósok a radioaktív sugárzást kutatták és eljutottak a modern kvantumelmélethez. Az új fizikai világkép iránt nagyobb megértést tanúsított a 20. század elején fellépő új nemzedék, amely azokat a témákat kutatta, amelyek az új fizikai világképhez vezető vizsgálatok homlokterében álltak. Az egyik ilyen terület a függvénytan volt, ebben Fejér Lipót és Haar Alfréd alkotott újat. A függvényterek általános elmélete utóbb nagy szerepet játszott Neumann János kvantummechanikai tételeinek kidolgozásában. A másik új területen, a halmazelméletben főként Riesz Frigyes emelkedett ki, többek között a halmazelméleti topológia kimunkálásával.

Amíg a matematikában valóságos iskolák alakultak ki a budapesti és a szegedi egyetemen, a fizikában nem volt ilyen nagyívű fejlődés. Eötvös örökségét a századelő kimagasló tehetségű tudósa, Zemplén Győző vitte tovább az áramló gázokban és folyadékokban fellépő erők mérését szolgáló általános matematikai modell megalkotásával. Zemplén értette és érdeklődéssel követte a fizika korabeli forradalmi megújulását, de nem azonosult Einstein és Lorentz elméletével, még a klasszikus fizika talajáról bírálta bizonytalannak tartott tételeiket. Zemplén tudományos válaszúthoz érkezett, amikor a háborúban elesett.

A fizika új irányai sem maradtak visszhangtalanok. Nem sokkal Röntgen nagy felfedezése után Schuller Alajos műegyetemi tanár felállította az első hazai röntgenfizikai laboratóriumot, Lengyel Béla intézetében pedig a századelőn megkezdték a radioaktivitás vizsgálatát.

EGYÉB TERMÉSZETTUDOMÁNYOS ÁGAK

Az elméleti jellegű természettudományos kutatás mellett a természettudományos kutatómunka jelentős része akörül a nagyszabású felmérő munka körül összpontosult, amely a kiegyezés utáni korszakban azonnal megindult az ország természeti állapotának pontos felmérésére. Ez a

sokágú felmérő tevékenység nem csupán a tudományok kialakulása, intézményesülése és fejlődése szempontjából volt jelentős, hanem létfontosságú része volt a polgári átalakulásnak is: a térképezés, a geológiai helyzetmegismerés, a növény- és állatvilág számbavétele a korszerű közigazgatás és infrastruktúra kiépítésének is, a tőkés gazdálkodásnak is fontos feltételét alkotta. E munka zöme az előző korszakra esik, de jelentős része a századfordulóig elnyúlott. Nagy jelentőségű kutatásnak tekinthetjük a Lóczy Lajos földrajztudós vezette Balaton-kutatást a kilencvenes években, amely komplex módon fogta össze a tó és vidéke földrajzi, geológiai, meteorológiai, botanikai, zoológiai, néprajzi, történeti, gazdasági állapotát, s rögzítette háromkötetes nagymonográfiában. 1891-ben készült el az ország első geológiai térképe; a földtani felmérések a század elején nagy ütemben folytak. Ebben a korszakban épült fel e kutatások otthona, a Földtani Intézet reprezentatív épülete is.

A Than Károly által lerakott szolid alapokon fejlődő kémiában a korszak gazdasági igényei kiváltották a sokáig késlekedő fordulatot: a szerves kémia előretörését. Jelentős eredmények születtek a századforduló elején az analitikai kémiában, amelyet a szén- és érckutatás, a mezőgazdaság és az élelmiszeripar vegyi problémái ösztönöztek. Az egyetemeken jeles műhelyek alakultak ki Lengyel Béla, Winkler Lajos, Liebermann Leó, Fleischer Antal körül, a Műegyetemen az 1913-ban felállított, Zemplén Géza által vezetett tanszéken, az Állatorvosi Főiskolán Bugarszky István vezetésével. A preparatív szerves kémia egyik központja Fabinyi Rudolf kolozsvári, a másik Konek Frigyes budapesti tanszéke volt. Ezeken a tanszékeken, valamint az Udránszky László által vezetett élettani laboratóriumban eredményesen kísérleteztek a szerves kémia orvosi alkalmazásával, ami több fiatal fiziológust, biológust vonzott e kémiai műhelyekbe. A szervetlen kémiai kutatások jelentős része ugyancsak élettani alapkutatásokkal foglalkozott, különösen akkor, amikor Bugarszkyt a budapesti tudományegyetemre nevezték ki. Tanszéke sokat tett a gyógyszervegyészet és az agronómia terén.

A BIOLÓGIA ÉS AZ ORVOSTUDOMÁNY

A századforduló idején a biológia, a fiziológia és az orvostudomány már jelentős hazai hagyományokkal, kiépült intézményekkel rendelkezett. A nagy nyugati mesterek, Darwin, Claude Bernard és Pasteur mellett elsősorban a bécsi egyetem híres orvosi iskolája befolyásolta a magyar tudományos életet. Ott tanultak a magyar fiziológia megalapozói: Jendrassik Jenő, Balogh Kálmán, Margó Tivadar és Entz Géza — a darwinizmus magyarországi úttörői —, akik egyrészt a materialista alapon álló zoológiát és fiziológiát, másrészt a pontos mikroszkópi kutatást meghonosították. Munkájukat a századelőn tanítványaik — részben fiaik — folytatták: a Balaton ökológiájának feltárása az ifjabb Entz Géza, a pozitivista neurológiai szemléleten alapuló ideggyógyászat Jendrassik Ernő nevéhez fűződik. Hasonló szemlélet vezette a kiváló kolozsvári tudós, Apáthy István biológiai és fiziológiai kutatásait, főleg az idegszövettan terén. A hazai anatómia kifejlesztésében érdemes szerepet játszott a Lenhossék család. A korszakunkban induló Lenhossék Mihály anatómus nevét elméleti szövettani és embertani kutatásai tették híressé.

Orvostudományunk a század végén főként a klinikai gyógyászat alapvetésében és kifejlesztésében ért el kimagasló eredményeket. Ebben a Korányi család játszott kezdeményező szerepet. Korányi Frigyes a klinikai belgyógyászat, elsősorban a tüdővész elleni védekezés úttörője volt. 1876-ban alapította meg kis kórházát, amelyből az Üllői úti tankórház keretében kiépült a korszerűen berendezett belgyógyászati klinika. Ezt követte a századunk elején alapított tüdőszanatórium. Sokoldalú tevékenységének köszönhető mind a tüdőgyógyászati kutatómunka kiszélesítése, mind a társadalmi méretekben kifejlesztett tüdőgondozás. Mint kutató, különösen a mellkasi betegségek diagnosztikai eljárásainak tökéletesítésében ért el jelentős eredményeket. Munkáját részben fia, Korányi Sándor folytatta a belgyógyászatban.

Korányi Frigyeshez hasonlóan fontos tevékenységet fejtett ki Fodor József a közegészségügyi hálózat, a megelőzés és a gondozás, továbbá az orvosi továbbképzés kiépítésében.

Az orvostudományi kutatás nagyjai közé tartozott korszakunkban is Hőgyes Endre, aki a korszak klasszikus biológiai és fiziológiai irány-

zatait honosította meg. Elsősorban az osztrák idegfiziológia eredményeit vitte tovább a központi idegrendszer kutatásában, de Pasteur felfedezései után ő is az új irány hívévé szegődött. Nevéhez fűződik a Pasteur-oltás tökéletesítése és magyarországi bevezetése. A klinikai sebészetben Balassa János úttörő tevékenységét jeles sebészek folytatták: Pólya Jenő, Verebély Tibor, Hültl Hümér, majd Hüttl Tivadar.

Az orvosi gyakorlatot elméleti kutatással és egészségügyi alkotásokkal összekapcsoló magyar orvosnemzedékek munkássága nyomán Budapest a világhírű bécsi orvosi iskolához zárkózott fel.

A MŰSZAKI TUDOMÁNYOK

A műszaki tudományok fejlődése szorosan a gyakorlathoz, a 19. század végének mezőgazdasági, ipari és közlekedési fellendüléséhez kapcsolódott. Az elméleti kutatás és a gyakorlat összekapcsolásának fő műhelye a Műegyetem volt. A grafosztatika hazai kifejlesztője, Kherndl Antal elméleti munkássága nyomán nevelkedett fel a jeles hídépítők gárdája, Czekelius Aurél, Beke József és Gállik István. Ők tervezték többek között a Ferenc József- (ma: Szabadság) és az Erzsébet-hidat. A modern közlekedés másik ágának kutatója, Lipthay Sándor, elméleti munkásságával a korszakunkban elsőrendű fontosságú vasútépítést támasztotta alá. A vaskohászatban Kerpely Antal vívott ki nemzetközi hírnevet, és — mint az állami vasművek vezérigazgatója — a gyakorlati kohászat fejlesztésében is jelentős szerepet játszott.

Korszakunkban is folytatódott a nagy múltra visszatekintő vízügyi tudományos és építőmunka. A munkálatok élére 1889-ben Kvassay Jenő került. Az általa szervezett Országos Vízügyi Igazgatóság vezette be a vízjelző szolgálatot, tökéletesítette az árvízvédelmet. Kvassay érdemeket szerzett a kultúrmérnöki és a közegészségügyi mérnöki hálózat kiépítésében is. Ezek az új ágak és szolgáltatások részben következményei, részben előmozdítói voltak a mezőgazdaság intenzív fejlesztésének, amelyen széles körű agronómusgárda munkálkodott. A kutatás egyik központja Magyaróvár maradt, innen indultak ki a korszak jelentős kezdeményezései az agrogeológiától a talajjavításon át a növénytermesztés és a korszerű állattenyésztés kísérleti és elméleti megalapo-

zásáig. Sokoldalú, úttörő szakember volt Cserháti Sándor; a szőlő- és borkutatásban és a korszerű trágyázás bevezetésében nagy érdemeket szerzett Kosutány Tamás; a vetőmag-nemesítésben Dégen Árpád; a hazai tarka szarvasmarha kitenyésztésében Újhelyi Imre és Wellmann Oszkár; az agrogeológiában nemzetközi hírre tett szert 'Sigmond Elek. A mezőgazdasággal kölcsönhatásban fejlődött az állatorvosi szak is, főként a budapesti főiskolán. A szakág tudományos kifejlesztésében kiemelkedő szerepet játszott Hutÿra Ferenc, Rátz István és Marek József.

A közlekedéssel, a bányászattal és kohászattal, a mezőgazdasággal kapcsolatos tudományágak fellendülése a kapitalizmus magyarországi menetének és igényeinek szükségszerű következménye volt. A hazai nagyvállalatokat és kiváló műszaki szakembereket dicséri azonban egy teljesen új ág, az elektrotechnika gyakorlati továbbfejlesztése és elméleti megalapozása. A Ganz-gyár erősáramú osztályán a korszak számos találmánya született, többek között Zipernowsky Károly, Déri Miksa és Bláthy Ottó Titusz párhuzamos kapcsolású transzformátora, amely először oldotta meg a váltóáram elosztó rendszerét. Zipernowsky elméleti munkássága a villanyvilágítás bevezetését támasztotta alá. Kandó Kálmán sikerrel oldotta meg a vasutak váltóáramú villamosítását és a modern elektromos meghajtású mozdonyok gyártását. Bánki Donát a gázmotorok elméletével foglalkozott, olyan sikerrel, hogy a századelőn — Csonka Jánossal együtt — kidolgozta a benzinporlasztót (karburátor). Az ipari kémia területén mind elméleti, szakírói, mind gyakorlati tevékenységével Wartha Vince emelkedett ki, elsősorban kerámiai kutatásaival és a világítógáz gyártását tökéletesítő eljárásaival. A hazai gyógyszervegyészet felfejlődését Winkler Lajos kutatói és oktatói munkássága alapozta meg. Az Egyesült Izzó kutatómérnökei a század első évtizedében jelentős eredményt értek el az izzólámpagyártásban és a kísérletek elméleti megalapozásában.

A műszaki tudományok javarészt a Műegyetemen, egyes főiskolákon és nagyvállalatokban, tehát az akadémikus tudományosság keretein kívül fejlődtek ki, s a gyakorlatban elért kiváló eredményeik ellenére is kevéssé tudták befolyásolni a jogi és történeti alapozású közgondolkodást.

3. POLITIKAI GONDOLKODÁS 1890—1918 KÖZÖTT

A NEMESI LIBERALIZMUS VÁLSÁGA

Az 1867 után ismét hatalomra került nemesi eredetű földbirtokos osztályok a polgári átalakulás befejezésének megalapozásához a burzsoázia ideológiáját, a liberalizmust vették át és tűzték zászlajukra. A nemesi liberalizmus, noha elveiben nem az adott állapotokat tükrözte, hanem egy jövő programot sejtetett jelenként, nem tekinthető elleplező ideológiának, mivel a fejlett polgárság eszméinek a vállalása a kialakulatlan kapitalizmus helyzetében mintegy automatikusan a társadalom polgári átalakítására mozgósított, és antikapitalista motívumok nélkül kifejezte a nemesi eredetű rétegek törekvését arra, hogy az új viszonyok között is birtokolják a gazdasági és a politikai hegemóniát. A század végére, a polgárosodás alapozó szakaszának befejeződésével, ez az ideológiai egybeesés megszűnt. A polgárosodás elmaradottságát már csupán egy kifejezett polgári reformprogram értelmezhette volna pozitív módon, ennek azonban számos akadálya volt. A munkásmozgalom jelentkezése a társadalom fejlődésének nem tőkés alternatíváját vetette fel, s ezért az egész polgári társadalmat áthatotta a félelem, hogy nincs már mód polgári reformprogram létrehozására. Útjában állott ilyen program vállalásának az újkonzervatív kultúrkritika erősödése, és végül, de talán elsősorban az Ausztriához és a nemzetiségekhez való viszony korlátozta bármiféle elmaradottság beismerését és az uralkodó osztályokat inkább arra ösztönözte, hogy a Millennium során észlelhető eltúlzott mértékben tetszelegjenek az ország elért polgári fejlődésének dicsfényében s szemet hunyjanak a sürgető feladatok előtt. A polgári átalakulás alapozó szakaszának lezárulásával a nemesi birtokos rétegek hatalmi igényének igazolásához nyíltan haladásellenes ideológiára volt szükség, amit az újkonzervativizmus képviselt, a demokratikus reformprogramot pedig a polgári radikálisok neoliberalizmusa alapozta meg.

Az uralkodó osztályok szövetsége nem volt képes arra, hogy célt kitűző dinamikus ideológiát termeljen ki, noha a kialakuló imperializmus uralkodó osztályainak ideológiáját általában ez jellemezte. A polgári átalakulás reformprogramját már nem tűzhette zászlajára, ennek jobb-

oldali tagadását pedig azért nem, mert nem lehetett összhangba hozni a tőkés partner ellentétes érdekeivel. Az osztályszövetség ideológiája tehát nem célt kitűző, hanem status quo ideológia volt, amely az adott helyzet igazolását historizálással leplezte, és a történetmitológia romantikájával tette elfogadhatóvá.

A historizáló ideológia kitermelése és képviselete az „úri középosztály" sajátos feladata volt: ezzel igazolta nem csupán az uralkodó osztályok szövetségét, hanem saját „mérleg nyelve" szerepét is e koalíció fenntartásában s az ezt honoráló privilégiumokat a polgári középrétegekkel szemben. A közvetítő réteg pozícióit, viszonylagos politikai önállóságát az uralkodó osztályok érdekei által megszabott feladatainak roppant aktív végrehajtásával igyekezett elérni. Ez az aktivizálási tendencia kapott politikai formát a korszak végére önálló alakot öltött jobboldali radikalizmusban és ideológiájának központi elemében: a politikai antiszemitizmusban.

Az uralkodó osztályok politikai szövetsége keretében nem volt helye többé a polgári viszonyokat szervesen fejlesztő reformpolitikának. Ennek lehetőségét csupán a földbirtokos—ipari tőkés osztályszövetség felbomlása teremthette volna meg, ez esetben a feudális eredetű nagybirtokkal szembeforduló ipari tőke célul tűzhette volna ki az ország következetes és végigvitt kapitalizálását. Az 1910-es években azonban az osztályszövetség mindkét fél számára kedvezőbb volt a konfrontációnál. Az uralkodó osztályok politikai koalíciója merev politikai-kormányzati rendszerré vált, az ezen kívül rekedt reformtörekvések szükségképpen a rendszert meghaladó, forradalmi programmá fejlődtek. Ezt az utat járta be a polgári radikalizmus. A rendszerrel balról szembekerült erők politikai szövetsége, az általános, titkos választójogért küzdő front forradalmi tendenciájú szövetség volt már akkor is, az első világháború előtti években, amikor ezt még résztvevői sem tudatosították.

AZ ÁLLAGŐRZŐ LIBERALIZMUS

Ha a 19. században uralkodó nemesi liberalizmus fő jellemvonása az volt, hogy a nemesi eredetű földbirtokos rétegek igyekeztek elsajátítani a polgárság ideológiáját; úgy a századfordulón kialakult új helyzet for-

dított volt. Az új osztályszövetségbe bekerült polgárság és nemesi eredetű partnere a régi tradíciót tette meg ideológiája alapjává. A burzsoázia uralkodó osztállyá emelésének társadalmi folyamatát a polgárosult országokban is gyakran kísérte a történelmi uralkodó osztályhoz való törleszkedés, túlélő maradványaikkal való társadalmi egybeolvadás, a hűbéri—klerikális eszmevilág adaptálása. Azzal azonban nem lehet a jelenséget kellően megmagyarázni, hogy a gyenge magyar burzsoázia ily módon honorálta a nemesi rétegeknek a számára viszonylag kedvező kompromisszumot, harc nélküli bebocsáttatását az „alkotmány sáncai" közé. Az új ideológia nyersanyagát képező nemesi tradíció amúgy sem a főnemesség, hanem a volt középnemesség, a dzsentri hagyománykészlete volt. Ez a hagyomány pedig nem mint feudális, hanem mint nemzeti tradíció lépett fel a közélet színpadán. A dzsentri értékrendjét átvevő „történelmi középosztály" mint „nemzetfenntartó középosztály" igényelt politikai vezető szerepet; a nemesi múlt ehhez adott históriai dimenziót és romantikus dicsfényt. A századforduló liberális ideológiájában a nemzeti probléma jelentős tért nyert a közvetlenül jelentkező társadalmi kérdésekkel szemben, részben pedig a társadalmi problémák, ahogyan ez számos vonatkozásban eddig is megfigyelhető volt, a nemzeti problematika közvetítésével jelentkeztek. Ez a „refeudalizált" nacionalizmus nem progresszista volt, mint a korábbi negyvennyolcas hazafiság, hanem hagyományápoló, romantizáló. A hangsúlyozott tradicionalizmus egy sok vonatkozásban labilis egyensúlyállapotot volt hivatott igazolni és ideológiai eszközökkel megszilárdítani. Ez az egyensúly elsősorban a két fő uralkodó osztály kompromisszumának ingatag egyensúlyát jelentette, másodsorban a soknemzetiségű magyar állam nemzetiségpolitikai egyensúlyát. A politikai események elsősorban a nemzetiségi kérdést és az Ausztriához való viszonyt állították előtérbe, az ideológiának is e problémakör újrafogalmazását kellett kidolgoznia.

A hagyományápoló nacionalizmus új dimenziója, amelyben az újrafogalmazást elvégezte, a történelem volt. Az aktuálpolitikai fejtegetések történeti értekezések köntösébe öltöztek, s ezzel átléptek a história dimenziójába, amely kívül fekszik a napi politika harcain, tanulságai össznemzeti és nem pártpolitikai érvényűek. A történelem manipulálásával tehát arra történt kísérlet, hogy a pártpolitikailag látszólag semleges szférában meghonosodjék egy mindenkire kötelező, össznemzeti világ-

nézetként megjelenő hivatalos ideológia, és a kulcsfontosságú kérdésben, az államegység védelmezésében a vezető réteg álláspontja mint a vitathatatlan hazafias álláspont szuggerálódjék a közvéleménybe, amelynek kétségbevonója magából a nemzetből rekeszti ki magát.

Amint a nemesi liberalizmus nem kötődött a szabadelvű párthoz és egységes világnézete volt mind a hatvanhetes, mind a negyvennyolcas tábornak, az új történeti romantika is átfedte a két történeti dátum politikai táborait. A historizáló tradicionalizmus nem volt koherens, hanem lazán összefüggő koncepciók hálózatából szövődött egybe, amelyek közül egyesek inkább hatvanhetes, mások inkább negyvennyolcas színezetűek voltak.

A századforduló utáni szabadelvű párti szemlélet a nemesi liberalizmus eszmekörének felbomlása után sem tagadta meg korábbi liberális álláspontját, de megváltoztatta értelmét s a szót megtartva sok vonatkozásban konzervatív értelmet adott neki.

A SZABADELVŰ PÁRT ÉS A NEMZETI MUNKAPÁRT PUBLICISZTIKÁJA

A századforduló utáni években a szabadelvű párti liberalizmus vezető orgánuma a Vészi József szerkesztette Budapesti Napló volt. A lap igyekezett megőrizni a párt eredeti liberális ideológiáját és kereste a módot az elavult Tisza-féle szabadelvűség korszerűsítésére. E megújulási szándék jegyében adott otthont a lap éveken át Ady Endre publicisztikájának is.

A liberalizmus pozíciói a századfordulót követő politikai vihar éveiben gyengültek, de az újjászerveződött munkapárton belül a historizáló szemlélet előretörése és mintegy hivatalos állásponttá válása nem jelentette minden további nélkül, hogy a liberális álláspont kifejtésének más formái teljesen kiszorultak volna a pártból. A nagytőkés szárny álláspontját, bármennyire alkalmazkodott is az a nagybirtokos partner konzervativizmusához, még mindig valamiféle halvány liberalizmus fejezte ki a legmegfelelőbb formában. A nagyburzsoá liberalizmus publicisztikai képviselői helyet kaptak a párt vezető garnitúrájában, képviselői jelen voltak Tisza István személyes környezetében. Itt foglalt helyet a Társada-

lomtudományi Társaság liberális induló szakaszában feltűnt Farkas Pál, személyében is vezető tőkés család fia, aki tevékenyen részt vett a Magyar Figyelő munkájában is; itt található Hegedüs Lóránt, az ipari tőke érdekképviseleti szervezete, a GYOSZ vezető funkcionáriusa.

Liberalizmusuk elsősorban a nagytőkés álláspont közvetlen igazolására irányult a nagybirtokos és a proletár érdekekkel szemben. Érvelésük nem feltétlenül tapadt ugyan a napi politika eseményeihez, de elméleti általánosításaik formája csupán egy, a tőkés ipar össztársadalmi jelentőségét hangoztató, homályos körvonalú „indusztrializmus" volt. A nagytőke érdekeit közvetlenül kifejező liberalizmus nem tudott átfogó koncepciót kialakítani a magyar polgárosodásról; nem tudott állást foglalni a világméretekben válságba jutott liberalizmus egyetemes problémája: a monopolista fejlődés és az arra épülő imperializmus elfogadása vagy elvetése kérdésében sem.

Bizonyos ideológiai aktivitást csupán a polgári radikális mozgalom előretörése provokált. Az ő tevékenységük ellensúlyozására, az értelmiségre gyakorolt hatásuk csökkentésére Tisza környezete is hasonló jellegű világnézeti-kulturális általános folyóiratot alapított, mint a polgári radikális Huszadik Század: a Magyar Figyelőt. Itt folyt a harc a progreszszista értelmiség ideológiai-politikai tevékenysége és a Nyugat irodalmi forradalma ellen. E világnézeti harc során, az ellenérvek formulázásának sodrában tolódik jobbra, a kombattáns konzervativizmus terére, sőt a jobboldali radikalizmus mezsgyéjére a munkapárt szoros értelemben vett ideológus gárdájának jelentős része. A Magyar Figyelő a fóruma Réz Mihály és Szegedy Miklós nézeteinek és az anakronisztikussá vált „népi-nemzeti" irodalmat mint „nemzeti irodalmat" kanonizáló és a Nyugattal szemben kijátszó kísérleteknek.

A NACIONALIZMUS ÁTALAKULÁSA

A századforduló politikai gondolkodásában bekövetkezett másik általános jelenség a közjogi historizálás szerepének módosulásában fogalmazható meg. A változás elsősorban a függetlenségi negyvennyolcas eszmekör konzervatív ihletésű újrafogalmazását jelentette. Gyökerei a nemesi liberalizmus gondolatvilágába nyúltak vissza. Alapját végső

soron a közjogi politizálásnak az a sajátsága képezte, hogy az állami önállósággal kapcsolatos parlamenti vitákban az egész magyar történelem törvényekben lecsapódott államjogi termése aktuális jogi anyagként szerepelt: az Aranybullára vagy a Pragmatica Sanctióra úgy lehetett hivatkozni, mint egy napokkal korábban szentesített törvényre. Ez a helyzet azt a hamis képet festette a felületes jogi ismeretekkel rendelkező politikai közvélemény elé, hogy a magyar történelem során az államszervezet alapvető intézményei lényegesen nem változtak. Elsősorban a rendi korszak képviseleti intézményei: a megyegyűlés, a rendi országgyűlés és a polgári parlament lényegi különbsége mosódott el, s adott tápot annak a zsurnalisztikus feltevésnek, hogy Magyarországon Angliához hasonlóan már a középkorban parlamenti demokrácia volt: az Aranybulla a Magna Charta mellett a világ első alkotmánya, s a Tripartitum bevezetőjében, a nemesi nemzet — századokkal megelőzve Rousseau elméletét — társadalmi szerződést kötött az uralkodóval. A hetvenes—nyolcvanas években ez a szemlélet a középnemesi közvélemény körében elsősorban a „történelmi középosztály" eredendő polgári alkotmányosságát, tehát a polgárság szerepének betöltésére való alkalmasságát volt hivatott igazolni. Amidőn a századfordulón a közjogi tanszékeken oktatott jogelméletben is helyet kapott ez a felfogás, már nem a történeti Magyarország polgárosodásra érettségét volt hivatott bizonyítani, hanem azt, hogy a magyar államszervezet az ország egész ezeréves történetének tartama alatt Európa legfejlettebb államiságának sorába tartozott, s ezen államiság fölénye indokolja mind a történeti magyar állam önállósági törekvéseit Béccsel szemben, mind pedig a magyar uralmat a nemzetiségek felett. Az „államalkotó képesség" történeti érvekkel történő igazolása a kilencvenes évektől kezdve már nem csupán az angol párhuzamra, a rendi képviselet és a parlamentarizmus vélt hasonlóságára támaszkodik. A historizáló érvekkel manipuláló államjogi, illetve ahogy akkor nevezték, „közjogi" felfogás fő képviselője, Timon Ákos azt igyekezett bizonyítani, hogy a feudális időszakban Magyarországon az uralkodói hatalom erősebb és szilárdabb volt, mint Nyugat-Európában, s kisebb a feudális széttagoltság. A magyar fejlődést a privát főúri érdekek viszálya által jellemzett nyugati hűbériséggel szemben a nemesség közjogi szemlélete határozta meg, amely az össznemzeti érdekeket mindenkor önös érdekei fölé helyezte. A magyar történeti fejlődésnek ez a min-

denkori „közjogias" s nem „magánjogias" tendenciája fejlesztette ki a magyar nemesség mindeneket felülmúló politikai képességét, uralomra való alkalmasságát, államfenntartó szerepét. A historizáló közjogi felfogásnak ez a koncepciója az érvelések számos azonossága ellenére fontos eltérő mozzanatot tartalmazott a korábbiakhoz képest. Míg a közjogi historizálás a kiegyezést követő időkben éppen a magyar és a nyugati fejlődés azonos voltát igyekezett igazolni, Timon és tábora érvelésében már a magyar és nyugat-európai fejlődés szembeállítása jelenik meg, méghozzá olyan beállításban, amely szükségből erényt, elmaradottságból felsőbbrendűséget csinálva immár a magyar feudalizmust politikai érettség tekintetében a nyugati fölé helyezi.

A „MAGYAR BIRODALOM" ÉS A „NEMZETI JELLEM" POLITIKAI MÍTOSZA

Ha a kiegyezés korában a historizáló közjog egyik fő ideológiai feladata az volt, hogy a bécsi udvar esetleges centralizációs törekvéseivel szemben történeti érvekkel igazolja a magyar állami önállóság indokoltságát, úgy a századfordulón kialakult historizáló koncepció már annak bizonyítását tűzte ki feladatául, hogy a magyarság monarchiai vezető szerepe igazolására keressen — elsősorban szintén történeti — érveket. A függetlenségi tábor vezető köreiben a hadseregfejlesztés és a katonai követelések kapcsán kirobbant s 1905—1906-ban tetőzött ún. „közjogi harc" megvívásához kerestek új, méghozzá offenzív ideológiai koncepciót, amely az 1867-ben kialakult erőegyensúly megváltoztatását tűzte ki „maximális programként". Az erősödő magyar ipari tőke bizonyos körei, amelyek a balkáni export fokozásában voltak érdekeltek, egy esetleges Balkán felé irányuló expanzió igazolására kerestek valamiféle „magyar imperializmus" eszmei koncepciót. A nemzetiségek feletti uralom megszilárdításában ügyködő szabadelvű párti és függetlenségi vezető körök pedig egy offenzív magyarosító nemzetiségi politika igazolásához kerestek romantizáló történeti érveket. Az ily módon több irányú uralkodó osztályi törekvést összefogó ideológiagyártás az Árpád-, az Anjou- és még inkább a Hunyadi-kor egykori magyar államhatalmát stilizálta politikai mítoszszá. A gondolati kiindulást a Monarchiának, illetve általában egy Duna-

medencei, kelet-közép-európai nagyhatalomnak az „európai egyensúly" fenntartásában feltételezett külpolitikai szerepe jelentette. A gondolati továbbfejlesztést pedig annak kifejezése, hogy ilyen egyensúlyozó, békebiztosító, germán és szláv világhegemónia-törekvéseket semlegesítő szerepet a Monarchia csak magyar vezetés alatt tölthet be, mivel a szláv és a germán népek széthúzó tendenciáival szemben csupán a magyar történeti osztály államalkotó képessége, széthúzó tendenciák fölött álló „közjogias természete" adhat olyan politikai kohéziót a széttagolt birodalomnak, amely alkalmassá teszi a nagyhatalmi pozíció méltó betöltésére. A gondolatmenet végkonklúziója viszont oda jut el, hogy a Habsburg birodalom jelen állapotában ekkora feladatra még magyar vezetés alatt sem maradéktalanul alkalmas, ezért expanzív külpolitikával meg kell növelni súlyát olyan mértékben, hogy képes legyen a földrajzi helyzetéből reá háramló nemzetközi egyensúlyozó szerepre. Ezt a koncepciót — amint már a II. fejezetben kifejtettük — a nacionalista publicisztika hangadói: Beksics Gusztáv, Hoitsy Pál és Rákosi Jenő népszerűsítették. Az elméleti igény nélküli politikai érvek mellett megjelent a publicisztikában olyan törekvés is, amely átfogó ideológiai koncepciót kerekített az erőszakos magyarosítás igazolására, s ennek a kiemelt hatalmi törekvésnek a nézőpontjából revideálta a konzervativizmusba fordult egykori nemesi liberalizmus egész eszmevilágát. „A szabadelvűség a kiforrott nemzeti egységnek gyermeke s törvény az államok életében, hogy az államélet liberális átszerveződését a nemzeti állam teljes kifejlődésének kell megelőznie"[1], írta Szegedy Miklós munkapárti publicista. A nemzeti állam kifejlődése a nemzetiségek teljes asszimilációját, a nemzetileg homogén magyar államot jelenti. Különösen indokolatlan a politikai demokrácia követelése abban az esetben, amikor ennek kereteit a nemzetiségi törekvések felhasználhatják. Az újonnan kiformálódó koncepció hívei nem csupán a politikai jogok kiterjesztését ellenzik, mint Tisza és politikusgárdája, hanem a meglevőket is sokallják. „A szabadság csak kiélesítette a nemzetiségi ellentéteket; megmutatva, hogy a szabadság nem alkalmazható másutt, mint egy egységes elvi alapon álló közéleten belül"[2], írja Réz Mihály, Tisza táborának egyik vezető ideo-

[1] Szegedy Miklós, Magyar holnapunk. Bp. 1917. 40.
[2] Réz Mihály, A magyarság uralma és a kor szelleme. Bp. 1909. 29.

lógusa, aki minden vonatkozásban végrehajtja a liberális eszmék teljes feladását. Elsajátítja a „történeti középosztály" nemzetfenntartó szerepének historizáló formában kifejtett mítoszát, s eljut oda, ahová az újkonzervatív áramlat agrárius és klerikális korifeusai sem: a polgári szabadságjogok teljes tagadásához. Réz írásaiban vulgármarxista és szociáldarwinista gondolatmeneteket összehabarcsolva fejtegeti, hogy a társadalom lényege az osztályuralom, amely akkor funkcionál optimálisan, ha más osztálytörekvések a demokratikus lehetőségeket kihasználva nem zavarhatják s korlátozhatják. A demokrácia csak arra szolgál, hogy az új fejlődés kiharcolásához gyenge társadalmi erők zavarják az osztályuralom optimális működését. A dualista időszak konzervativizmusa Réz Mihály nézeteiben jut el leginkább a kialakuló jobboldali radikalizmus közelébe.

A rendi intézmények idealizálása és a magyar birodalom mítosza mellett külön elemként jelent meg a magyar nemzetkarakter, a „nemzeti jellem" mítosza. Amint a másik két nacionalista mítoszban is a rendinemesi hagyomány minősült át nemzeti hagyománnyá, úgy a magyar nemzet kanonizált jellemvonásaiként is a kis-, illetve középnemesség idealizált képének vonásai jelentek meg. A honfoglalás, sőt az etelközi ősidők óta változatlan magyar alkat fő jellemvonása a politikai érzék, a nevezetes „államalkotó képesség", a nemzeti érzületre való különleges fogékonyság; vagyis az egykori nemesi politikai vezető réteg közéleti hajlandósága és képessége. A nemesi vonásokhoz társultak a patriarchális parasztszemlélet ismert közhelyei: a szemlélődő, szélsőségektől tartózkodó, józan földműves idealizált alakjának jellemzői. A nemzetiségek fölötti hegemónia, a hatalom birtoklására minősítő politikai képességek és a nyárspolgári középszer ismertető jegyei egybegyúródnak egy nemesi pompával szépített konzervatív polgárideállá. Ez az ideál a kanonizált magyar magatartási minta, amelyet a nemzet minden tagjának el kell sajátítania, ami a politikai konformizmus elhatalmasodásával fenyeget. Már nem csupán a politikai alapkérdésekre van kötelező felelet, minden magyarra kötelező „nemzeti" álláspont; van már „magyar észjárás", amely meghatározza a nemzeti tudományosság szellemét, van „magyar ízlés", amelynek át kell hatnia a művészeteket. A művészeteknek amúgy is legfőbb, ha nem kizárólagos feladata a nemzetkarakter ideálképének kimunkálása, propagálása; még „magyar kedély" is van, amely nem tűr

német érzelgősséget és szláv melankóliát, s „magyar humor", amely nem szenvedheti az intellektuális iróniát.

A kanonizált magyar vonásoktól elütő jelenségek a nemzeti társadalom kohézióját bomlasztó idegen hatásokként, destrukcióként jelennek meg. Ilyen gyanúba kerül mindenféle polgári magatartás, amely berzenkedik a nemesi hagyomány idealizálásától. Mint fentebb utaltunk rá, a nemzetkarakter kimunkálásának terrénuma a művészet, elsősorban az irodalom volt. A tudományos művészetértelmezés terén születnek meg a századforduló táján a nemzeti jellemvonásokat abszolutizáló művek. Elsősorban Beöthy Zsolt irodalomtörténész munkássága érdemel említést: az 1896-ban kiadott „A magyar irodalom kis-tükre" című munkája bevezetőjében jelent meg a magyar nemzetkarakter „klasszikus" mítoszfigurájává vált „volgai lovas" alakja.

KÍSÉRLETEK A LIBERALIZMUS POLGÁRI ÚJRAFOGALMAZÁSÁRA

A liberalizmus megújítására irányuló kísérletek először a szabadelvű párt 1899-ben háttérbe szorult csoportjától indultak ki. Amikor a Tisza-frakció a Széll-kormány idején elveszítette pozícióit a pártban, Bánffy Dezső új párt alakításával próbálkozott a szabadelvű pártból kiszorulóban levő, következetesen nagypolgári liberalizmus számára szervezeti keretet teremteni. Ezzel egyidejűleg törekedett a liberális eszmekör megújítására is. Evégett 1902-ben Magyar Közélet címen folyóiratot indított és fiatal, liberális, de egyben erősen nacionalista beállítottságú értelmiségiekből szerkesztő és cikkírógárdát toborzott. Tőlük várta, hogy a kor megváltozott körülményeihez igazodva megújítják a liberális gondolatkört, egyeztetik a szélsőséges nacionalizmust a polgári szabadelvűség álláspontjával. Értelmiségi követői segítségével Bánffy két lovat akart egyszerre megnyergelni: folytatni a soviniszta magyarosító politikát, de összeegyeztetve az általános, titkos választójogért folyó harccal. Mivel a két törekvés összeegyeztethetetlen volt, Bánffy értelmiségi gárdája nem sokat tudott tenni a nagypolgári liberalizmus újrafogalmazása terén.

A SZABADKŐMŰVESSÉG ÉS A LIBERALIZMUS POLGÁRI ÚJJÁÉLESZTÉSE

A tisztán nagypolgári álláspontot tükröző liberális megújulási törekvés hivei nem tudtak uralkodó helyet biztosítani a maguk részére a szabadelvű pártban. Azt nem kockáztathatták meg, hogy feladva a nagybirtokkal való szövetség programját, kivonuljanak a kormánypártból s új liberális pártot hozzanak létre. A Társadalomtudományi Társaság, ez a viszonylag szűk bázisú értelmiségi elitet tömörítő értelmiségi szervezet nem volt alkalmas forma a burzsoá akciók koordinálására. Olyan szervezetre, illetve szervezetekre volt szükség, amelyek tagsága nem összeférhetetlen a szabadelvű párti tagsággal, és szélesebb bázist fog át, mint a szellemi elit vitaköre. Ilyen szervezettel a polgárság a kiegyezés óta rendelkezett: a szabadkőművességgel. A páholyok hálózata legtisztább formája volt a kizárólag polgári, illetve polgári értelmiségi társadalmi és társas életnek. „A királyi művesség templomai" társadalmilag zártkörűek voltak lefelé: a polgárságnál alacsonyabb társadalmi elemet a sokszorosan biztosított szervezeti exkluzivitáson túl kirekesztette egyszerűen az a körülmény, hogy a páholytagság magas összegű tagdíjhoz volt kötve. Gyakorlatilag zártak voltak a páholyok a 19. század második felétől felfelé, az arisztokrácia felé is, mivel a mérvadó katolikus főnemességet szigorú egyházi tilalmak tartották távol a szabadkőművességtől. Ily módon a páholyok a jobb módú polgárság számára bizonyos tekintetben pótolták azt a társasági exkluzivitást, amelyet az arisztokrácia élvezett, s amelyből a polgárság vagyona ellenére még mindig ki volt rekesztve. Páholytestvérnek lenni, ez volt bizonyos értelemben a polgár előkelősége. A szervezetileg laza köteléket alkotó, első látásra határozatlan világnézeti arculatú, a századforduló előtt általában nem politikával, hanem kultúrmecénássággal és jótékonysággal foglalkozó páholyok a felületes vizsgálódó szemében nem tűnhettek a liberális megújulás számára különös mértékben alkalmas fórumoknak. A páholyok politikai passzivitása azonban nagyrészt látszat volt. A szabadkőművességnek a pártoktól való távolsága ellenére volt politikai arculata és programja. Az összekötő program, amely a világ sokarcú szabadkőműves szervezeteit minden különbözőség ellenére egységbe fogta, az antiklerikalizmus volt. Mindazonáltal a szabadkőművesség nem ateista világnézeti mozgalom volt, hanem

politikailag antiklerikális. A századfordulón kibontakozott konzervatív offenzíva fő osztaga a politikai katolicizmus volt, ezért az ellentámadás szervezeti kereteként kézenfekvően kínálkozott a szabadkőművesség. Ennek megfelelően a századfordulótól kezdve nyíltabb antiklerikális politikai arculatot kaptak a szabadkőműves akciók: a páholyok szabadgondolkodó mozgalmakat kezdeményeztek, üléseiken állandó téma lett az egyházi vagyon szekularizációjának követelése. Ez a szellem hatotta át a tekintélyes Eötvös-, a Comenius-, az Archimédesz-páholyokat.

Az erősödő antiklerikális aktivitás tette lehetővé, hogy a tízes évekre néhány páholy a kibontakozó polgári radikális mozgalom irányítása alá kerüljön s a pusztán liberális antiklerikalizmust a Huszadik Század körének politikai vonalán radikalizálja. A páholyok aktív vezető csoportja azonban nem tudta kimozdítani a nagypolgárságot a nagybirtokkal kötött kompromisszum szűk mozgásteréről, antiklerikalizmusuk nem talált érintkezést a liberális világnézet más lényeges elemeivel, így steril maradt, s ez a terület sem vált a liberalizmus eszmei megújulásának talajává.

A POLGÁRI RADIKALIZMUS IDEOLÓGIÁJÁNAK ELMÉLETI KÉRDÉSEI

Miközben a századfordulón az uralkodó osztályok a nemesi liberalizmust az ennél konzervatívabb állagőrző liberalizmussal váltották fel, a fiatal értelmiség jelentős csoportjai a liberalizmus polgári alapra helyezésén fáradoztak. Törekvéseik az 1905—1906-os évek harcai idején teljesen elszigetelődtek az uralkodó osztályok fő erőitől. A Társadalomtudományi Társaságban 1906-ban bekövetkezett baloldali fordulat a liberalizmus megújítására irányuló próbálkozásokat jelentős mértékben radikalizálta s kitermelte belőlük a polgári radikalizmus néven ismert baloldali áramlatot.

Az erjesztőanyag, amely a mozgalom kialakulását kiprovokálta, a századforduló újkonzervatív offenzívája, a nemzetiségi kérdés elmérgesedése és a marxizmus „kihívása" volt. Szélesebb politikai horizontként ott volt a háttérben a századforduló Franciaországának nagyszabású színjátéka: a Dreyfus-rehabilitáció győzelmes kiharcolása a francia progresszió részéről, majd ennek folytatásaként az antiklerikális kultúrharc.

A példakép a diadalmas francia radikális párt volt, tőle vette a magyar mozgalom nevét.

A liberalizmusból radikalizmusba fordult polgári értelmiségi avantgarde éppen azáltal, hogy elszakadt osztálya fő erőinek közvetlen politikai törekvéseitől, sőt azokkal szembekerült, abba a helyzetbe jutott, hogy az önmagát mind politikai, mind világnézeti téren feladó magyar burzsoázia öntudatává és lelkiismeretévé vált. Abban a történelmi szituációban, amikor a társadalmi fejlődés a polgárosodás alapjait megvetette, fel kellett vetni újra a polgári alapon álló magyar társadalom továbbfejlődésének problematikáját s új választ keresni rá.

A személy szerinti eszmei ösztönző, akinek szellemében a polgári radikalizmus zászlóját kibontotta, a pozitivista filozófia második hullámának vezéralakja, az angol filozófus és szociológus Herbert Spencer volt. Az angol teoretikus hatása Magyarországon a 19. század utolsó két évtizedében kibontakozott, s a Társadalomtudományi Társaság gárdája már kezdeti, még tisztán polgári liberális korszakában is elsősorban az ő befolyása alatt állott. A pozitivizmus még egyszer s utoljára egységes világszemléletet adott a polgári világnak: liberális, radikális vagy konzervatív törekvések egyaránt megfogalmazhatók voltak fogalomkészletében. Utolsó kifejezése volt a szcientista evolúció hitének: a múlt század derekán viruló klasszikus polgári korszak szemléletének. Magyarországon a baloldali értelmiségi mozgalom számára a természettudományos ihletésű szcientizmus a klerikális szemlélet elleni harcnak szolgált általános eszmei keretéül. Nem katedrán termett filozófia volt a polgári radikálisok pozitivizmusa, hanem a szó legközvetlenebb értelmében gondolati fegyver, amellyel valóságos politikai harcot vívtak.

A Huszadik Század köre számára a szociológia is elsősorban egy aktuális harcokban kiforrott politikai ideológia tartozéka volt, amint ennek volt világnézeti kerete a pozitivizmus. A szociológia a historizáló közjog szemléletével, annak tradicionalizmusával szemben adott tudományos vértezetű, a társadalom valóságos viszonyai megismerésére támaszkodó társadalomképet. A szociológiai publicisztika elsősorban a Huszadik Század hasábjain jelent meg, helyt kapott a Társadalomtudományi Társaság és a Galilei Kör vitáin, mindig politikai aktualitásokhoz kapcsolódva s nem, vagy csak igen csekély mértékben fejtve ki általános szociológiai módszertani vagy fogalomtisztázó munkásságot. A polgári radi-

kális szociológia nem adott számottevő eredményeket az egyetemes szociológia tudományos fejlődéséhez, előfutára lett viszont a két háború között más ihletésű mozgalom áramában naggyá fejlődött szociográfiai módszereknek, a leleplező erejű monografikus társadalomrajznak, amely feltérképezi egy-egy falu, nagybirtok, iskola vagy üzem társadalmi viszonylatait, s az átfogóan leírt jelenséghalmazzal reprezentatív példákat ad az egész társadalomra jellemző, égető szociális problémákra. A publicisztikus jelleg ugyan gátolta a szigorú tudományosság kialakulását, de probléma- és életközelsége réven egyúttal meg is óvta a polgári radikális szociológiát a katedraszociológia néhány jellegzetes fogyatékosságától, elsősorban a történetietlen megközelítésmódtól, az empirikus mikroszociológia jellegzetes hibaforrásától. A Huszadik Század köréből kikerült munkák szemlélet- és tárgyalásmódja mindenkor beágyazta a szociológiai tárgyat a történeti előzményekbe, a históriai fejlődés perspektívájába. Legnagyobb hatást elért írásaik, amelyeket mind maguk, mind a kortársak jellegzetes szociológiai írásoknak tekintettek, vagy kifejezetten történeti munkák voltak, mint Ágoston Péter könyve a magyar világi nagybirtokról, vagy részben történeti munkának tekinthetők, mint Szende Pál nevezetes tanulmánya a magyar adórendszer igazságtalanságairól és Jászi dolgozata a magyar kulturális elmaradottságról, valamint könyve a nemzetiségi kérdésről.

MARXIZMUS ÉS POLGÁRI RADIKALIZMUS

Ahogy a polgári radikalizmus 1906. évi különválása után rövid idő alatt zárttá vált a nagypolgári liberalizmus felé, a szervezett munkásság felé kezdettől végig nyitott volt. A Társadalomtudományi Társaság gárdájának mint politikai és világnézeti tábornak a viszonyát a forradalmi munkásság világnézetéhez az a körülmény határozta meg — amennyiben a polgári radikális tábor egészét nézzük —, hogy vezető garnitúrájának mintegy fele a szociáldemokrata párthoz tartozott. A baloldali politikai és tudományos vitakörként tevékenykedő Társadalomtudományi Társaság forma és hitvallás szerint nem kötelezte el magát egy határozott ideológia mellett, vezetői kifejezetten súlyt fektettek az eszmei nyitottságra és a különböző nézetek szabad konfrontációjára, ezért a

polgári átalakulás következetes megvalósításának programját kidolgozó neoliberális hangadó szárny vezéralakjainak a marxizmust illető kritikája nem volt akadálya a legszorosabb együttműködésnek.

A neoliberalizmusnak ugyanis a század első éveiben rögtön a progresszív gondolat legmarkánsabb és legkidolgozottabb áramlatával, a marxizmussal kellett a viszonyát tisztáznia. Amint korábban maga a marxizmus is polémiákban nyerte el kifejlett alakját, a századforduló progresszista irányzatai számára a szocialista ideológiával való gyürkőzés és párbeszéd tulajdonképpen a saját gondolattisztázás és a gondolati konzisztencia elnyerésének szükségszerű lépcsőfoka volt. Így a neoliberalizmus irányába tendáló polgári radikális írások első nagyobb szabású szintézistörekvésében — Somló Bódog „Állami beavatkozás és individualizmus" című, 1902-ben megjelent könyvében — fontos helyet foglal el a marxizmussal szembeni állásfoglalás. Jászi Oszkár, egy évvel Somló után könyvet szentelt a marxizmus problémájának: „A történelmi materializmus államböIcselete" címen. Ez a két írás, elsősorban Jászi könyve tekinthető a polgári radikalizmus neoliberális szárnya marxizmussal kapcsolatos reprezentatív állásfoglalásának. Mindkét írásban érezhető, Jásziéban egyenesen dominál a törekvés, hogy a marxi elemző módszert hasznosítsák a kialakuló polgári radikális szociológia számára. Kritikájuk célja is elsősorban a határ megvonása, amelyen belül a történelmi materializmust mint társadalomtudományos módszert alkalmazhatónak tartják. Jászi a határt így vonja meg: „Röviden kifejezve, Marx elméletének örök érdeme az a módszertani elv, mely így volna formulázható: A társadalmi jelenségek magyarázatánál csak az esetben szabad eszmei rugók (vallás, erkölcs, bölcselet) hatását segítségül hívni, ha a gazdasági erők önmagukban az illető jelenség megértésére nem elégségesek."[3] Azaz Jászi a társadalom értelmezésében a gazdaság primátusát alapjában véve hajlandó elfogadni, de óvakodik e magyarázó elv túlfeszítésétől, érvényének kiterjesztésétől. Mindkét szerző kritikájának magva ilyen abszolutizálási törekvés tulajdonítása a marxizmusnak. Mindketten a szellemi tényezők, a társadalom tudati tényezője autonómiáját igyekeznek megóvni a vulgarizáló ökonomizmus, a közvetlenül a gazdaságból való magyarázás veszélyétől. Somló a szellemi tényezőket közvetlenül kívánja vissza-

[3] JÁSZI OSZKÁR, A történelmi materializmus államböIcselete. Bp. 1903. 7.

vezetni eredendően biológiailag feltételezett emberi szükségletekre s általában óvakodik egy monokauzális magyarázó elv elfogadásától, Jászi a tudatos cselekvés, az erkölcsi faktor szerepének alábecsülését látja a túl determinisztikusnak vélt marxista elméletben. Jászi nem csupán a Kautsky által reprezentált „ortodox" marxizmust utasítja el, kritikája nem kíméli Bernstein újkantiánizmusát sem, mely mélyen idegen a pozitivizmus metafizika-horrorjában felnőtt Spencer-követőtől.

A polgári radikalizmus neoliberalizmus felé haladó vezető szellemei láthatóan a vulgármarxista ökonomizmusnak azoktól a visszásságaitól óvakodtak, amelyek a II. Internacionálé időszakának marxizmusában valóban jelentkeztek. Az alkotó marxista gondolatnak azok a koncepciói, amelyek ezeket a hibákat elkerülték s a tudati-szellemi tényezőknek megmutatták valódi helyüket a társadalmi fejlődésben, csak jóval később, már a Nagy Októberi Szocialista Forradalom után, elsősorban a kommunista mozgalomhoz kapcsolódó elméleti aktivitás körében jelentkeztek. Somló és Jászi Marx-kritikája nem a kapitalizmus apológiája és nem is a marxista pozícióból való kiábrándulást tükrözi, mint a kor revizionista koncepciói, hanem a marxizmushoz való közeledést, egy kialakuló útitársviszony körvonalait, amelyet a szerzők tudatosan vállaltak. Az együttműködés a marxista munkásmozgalommal a neoliberális szárny részéről sem esetleges és pillanatnyi körülmények által teremtett taktika volt, hanem szerves helyet kapott világnézetükben.

A NEOLIBERALIZMUS

A liberalizmus megújításának programjával indult irányzatok közül a polgári radikalizmus volt az egyetlen, amely választ keresett és a maga módján adott a liberalizmus általános krízisének alapkérdésére, az imperializmus kialakulására, a monopolista tendenciák értelmezésére, s állást foglalt a szabadpiaci gazdálkodás és a monopolista kötött gazdálkodás felmerülő alternatíváival szemben. A polgári radikális tábor, illetve talán pontosabban a szellemi vezérkar, a Jászi Oszkár és Szende Pál körül tömörült vezetői mag ebben a kérdésben a klasszikus szabadpiaci forma fenntartása mellett foglalt állást. Ezzel a döntéssel tudatosan és tájékozottan csatlakozott ahhoz a szellemi erőkben igen jelentős táborhoz,

amely szerte Európában és Amerikában a kialakuló imperializmus ellen a „tiszta piacviszonyok" megőrzése, visszaállítása, sőt tulajdonképpeni megteremtése követelményéből kiindulva vette fel a harcot. Ennek a neoliberalizmusnak nevezett áramlatnak egyik előfutára és anticipálója maga Herbert Spencer volt, ő dolgozta ki főműve egyik fejezetében a kereskedőtársadalom és a katonai társadalom tipológiáját, amelyben a kereskedőtársadalom a tiszta szabadpiaci rendszer ideális képe volt, a katonai társadalom karikatúraszerű képében pedig egységben szerepeltek a porosz típusú késő feudális monarchizmus és a modern imperializmus vonásai. A neoliberális kritika a monopolista tendenciákat, a gazdasági önállóság korlátozására irányuló törekvéseket a feudális gazdasági korlátozások reneszánszának tekintette, az imperializmus politikai jelenségeit: a militarizmust, a végrehajtó hatalom erősödését a törvényhozás rovására, a parancsuralmi tendenciákat a feudális abszolutizmus új kiadású jelentkezéseinek, az imperializmust afféle burzsoá feudalizmusnak.

A magyar polgári radikalizmus számára ez az irányzat olyan koncepciót kínált, amely szerves egységben szemlélte a monopolkapitalizmussal és a polgári társadalom feudális maradványaival kapcsolatos jelenségeket. Abban az országban, ahol a századfordulón az imperialista kor monopolgazdasági tendenciáit kifejező politikai törekvések az újkonzervativizmus ideológiájában, mint az iparszabadság idejét megelőző céhes idők patriarchális szervezeti formáinak modernizált újrafogalmazásai öltöttek politikai formát, a neoliberális imperializmus-kritika különösen meggyőzően hatott. Jászi és tábora ideológiai koncepciót nyert vele, segítségével a magyar elmaradottságot szerves egységben bírálhatta a modern imperializmussal.

A neoliberalizmus széles áramlatához nem csupán burzsoá törekvések tartoztak, hanem kezdettől fogva jelen volt benne egy magát „liberális szocializmusnak" nevező kispolgári harmadikutas áramlat is. Ez a monopolkapitalizmus fellépésében annak a bizonyítékát látta, hogy az eredeti tőkés társadalom lényege: a tiszta piacviszonylatok, a korlátozatlan gazdasági konkurrencia a nagytőkés termelés közegében nem tudtak kibontakozni, mivel a mammutvagyon a maga önsúlyával monopolhelyzet forrása, a tiszta konkurrencia gátja. Igazi kapitalizmus csak egyenlő esélyekkel versenyző kistulajdonosok közegében lehetséges: azaz az „igazi" kapitalizmus voltaképp mint kistulajdonosi szocializmus valósul-

hat meg. A tiszta piacviszonyok idealizálása köré tehát az imperializmussal szembeni kistulajdonosi-értelmiségi ellenállás egy utópikus harmadikutas ideológiát termelt ki. E szerint tehát a tiszta piaci viszonyok a tulajdon kiegyenlítődése (és éppen nem koncentrálódása) felé tendálnak, a vagyoni koncentrációt nem maga a gazdaság, hanem a politikai erőszak, a nyers hatalom hozza létre, az a bizonyos „gazdaságon kívüli kényszer", amely egyszerre lényege az egykori feudalizmusnak és a modern imperializmusnak. Ennek a harmadikutas „liberális szocializmusnak" volt egyik legkorábbi s legkifejlettebb koncepciója az 1860-as évek Amerikájában Henry George földértékadó elmélete, amely a földtulajdon monopóliumában látta a tiszta konkurrencia gátját jelentő monopolhelyzet lényegét s ezt akarta adózási politikával megtörni. George tanításai, mivel rendkívül alkalmasak voltak arra, hogy a nemesi eredetű nagybirtok társadalmi monopolhelyzetének bírálatát szervesen beépítsék a neoliberalizmus eszmekörébe, hamar elterjedtek a junkerbirtok uralma ellen lázadó német értelmiség körében. A georgizmus befolyást nyert a Huszadik Század táborában is. Mellette jelentős volt a tízes években a német „liberális szocializmus" más szerzőinek hatása is. Penetráns antiszemitizmusa miatt nem idézték, de jól ismerték az Engels által is bírált Eugen Dühring tanait; viszont nyíltan népszerű és citált volt Franz Oppenheimer, akinek egyik jellegzetes írását, „Az állam" című könyvét 1912-ben magyarra fordítva megjelentették a polgári radikálisok.

A magyar polgári radikalizmus három nagyobb kitapintható áramlata: a marxisták, a neoliberálisok és a mérsékeltek közül a Huszadik Század hangadó szerzői és a polgári radikális közélet irányító alakjai közül a szociáldemokraták számban talán valamivel többen voltak, mint a neoliberálisok s a kevésbé markáns profiljuk, heterogenitásuk miatt alig észrevett mérsékeltek; az 1906 előtti időszak megmaradt veteránjai talán nagyobb számbeli és jelentőségbeli súlyt képviseltek, mint számontartani szokás, azonban mindezzel együtt is a mozgalom karakterét a neoliberális áramlat, méghozzá ennek harmadikutas zöme adta meg. Ennek az áramlatnak a hangadói voltak egyben az egész polgári radikális tábor vezetői, politikai irányítói.

A MAGYAR POLGÁRI RADIKALIZMUS ÉS A HASONLÓ KÜLFÖLDI MOZGALMAK

A magyar polgári radikalizmussal rokonnak azokat a mozgalomként tevékenykedő vagy kimagasló személyek nevével jellemezhető politikai áramlatokat tekintjük Közép- és Kelet-Európában, amelyek a teljes vagy viszonylagos elmaradottság, a feudális társadalmi-politikai örökség felszámolásának feladatából kiindulva a liberalizmus megújítási kísérleteihez vagy a kispolgári-entellektüel harmadikutassághoz jutottak. Ezeket összehasonlíthatóvá teszi az, hogy törekvéseiket a politikai élet intézményes terepéről kiszorítva, a szellemi élet területén igyekeztek elsősorban megvalósítani. A kiszorulás magyarázata nem szükségképpen a politikai nyilvánosság hiánya, az illegalitás, ahogy ez a korszakban a cári Oroszország esetében volt. Nem is feltétlenül azok a doktrinérségre kondicionáló kezdeti körülmények olyan mozgalmak életében, amelyek az eszmei tisztázás elején tartva nem tudnak szerves kapcsolatot teremteni a végső célokat érintő nagy kérdések és a napi politika között, ezért táboruk csupán az elmélet kérdései iránt fogékony magasabb értelmiségből kerül ki. Ez jellemezte szinte mindenütt a polgári radikalizmus világnézetével is rokon neoliberalizmus helyzetét, ami sem Angliában nem vált tömegpárt ideológiájává, hanem szervezeti kerete a tekintélyes, de nem parlamenti Fabian Society, sem Németországban, ahol szervezeti kerete elsősorban a Verein für Sozialpolitik volt. A magyar polgári radikalizmusra csak részben, és kisebb részben jellemző már ez a helyzet. Körében a legnagyobb szerepe még az elméleti tisztázásnak, a „végső kérdéseknek" volt, de tevékenységüknek nem kevésbé középpontjában állottak az időszak legfontosabb napi kérdései: a választójog, a nemzetiségi kérdés, a vámpolitika. Ezeket a kérdéseket a Társadalomtudományi Társaság vitáin szerves egységben tudták tárgyalni a „nagy kérdésekkel", s ezek a viták ezért tudományos színvonalukkal együtt napi politikai jelentőségűek és hatásúak is voltak.

A kulturális élet szférájába települt s ott kibontakozott radikális mozgalmak vagy meg sem kísérelték a behatolást a parlamentbe, vagy ilyenféle kísérleteik csekély eredményt értek el, viszont hatalmas tábort nyertek az alkotó értelmiség körében. Ilyen, a magyar polgári radikalizmussal összehasonlítható mozgalomnak tekinthető Friedrich Nau-

mann Nationalsozialer Verein-je, melynek vezérkarához nem kisebb szellemi rangú férfiak tartoztak, mint Max és Alfred Weber, Adolf Damaschke; s nem csekélyebb szellemekre hatott formáló erővel, mint Friedrich Meinecke, Thomas Mann és Ernst Troeltsch. Ezt a mozgalmat a kortárs értelmiség ugyanúgy egy reformkorszak megteremtőjének és hordozójának érezte, mint a magyar polgári radikalizmust a hazai progresszió értelmisége. A polgári radikalizmus mellé állíthatjuk a spanyol 1898-as generáció néven ismert kulturális, irodalmi és politikai megújulási mozgalmat, amely hazája egész szellemét átalakította s a mai napig közvetlen előzménye minden spanyol haladó törekvésnek. Egy sorba állítható még a magyar polgári radikalizmussal Karl Kraus és folyóirata, a Die Fackel Ausztriában; Tomaš Garrigue Masarýk első világháború előtti ideológusi munkássága Csehországban és Dobrogeanu-Gherea tevékenysége Romániában. A magyar polgári radikalizmusnak a politikai szférához való viszonyát és politikai stratégiáját Karl Kraus és Friedrich Naumann, mint két pólus között elhelyezve láthatjuk legtisztábban. A politikához való viszonyt tekintve Naumann mozgalma szabályos politikai párt kívánt lenni s néhány sikertelen kísérletet tett választásokon való részvételre, ezzel összehasonlítva a magyar polgári radikalizmus mint kulturális mozgalom bontakozott ki s csak későn próbálkozott a párttá szerveződéssel. Karl Kraus a politikai aktivitástól távol maradó, tisztán erkölcsi tiltakozást képviselte a kor reakciós rendszerével szemben, ahol a morális tiltakozást mozgató erkölcsi felháborodáshoz esztétikai indíttatású undor is erősen társult. Ezzel hasonlítva össze, a magyar polgári radikalizmus publicisztikáját szintén nagymértékben jellemezte az emocionális töltésű leleplező indulat, de munkásságában mégsem a feltűnést keltő korrupcióüldözés és a parttalan kor- és kultúrkritika dominált, hanem inkább a napi politikát szem előtt tartó, szélesebb politikai aktivitás szolgálatában álló politikai elméleti publicisztika.

Az ellenfelekkel szembeni összecsapás élességét és az esetleges szövetségesekhez való viszonyt nézve ugyancsak a fenti két pólus közé helyezve vizsgálhatjuk legtermékenyebben a magyar polgári radikalizmus helyzetét. Naumann mozgalmát a végletes taktikai óvatosság és reformizmus jellemezte. Kifejezett szembenállást csupán a junkernagybirtokkal és konzervatív pártjával szemben tanúsított, a másik ellenféllel, a nemzeti liberális nagyburzsoáziával már kerülni igyekezett minden összetűzést.

Szövetségeseket a legellentétesebb oldalakon kerestek: egyik oldalon meg akarták nyerni a szociáldemokráciát, másik oldalon viszont leválasztani magát a császárt, a magas szoldateszkát, a felső bürokráciát a junkernagybirtokról s esetleg a burzsoáziáról is. A két ellentétes szövetségesnek ígérgették az egykori Bismarck—Lassalle-paktum újabb összehozását, s ennek során a hangsúlyozottan paradox politikai jelszavak sorát dobták forgalomba: a „szociális császárság", a „liberális imperializmus" abszurditásait. A másik póluson Karl Kraus elvi intranzigenciája nem ismert szövetségest. A burzsoáziát, a pénz és az üzlet világát fanatikusan gyűlölte, e téren talán a monarchista reakció elítélésénél is messzebb ment, a szociáldemokrata mozgalom politikáját sem találta elég elvinek, következetesnek, morálisnak. Szenvedélye olykor veszélyes fronttévesztésekre is ragadtatta.

Mindkettővel összehasonlítva a magyar polgári radikalizmus kedvező megítélést nyerhet. A munkapárti reakció elleni harcban soha opportunizmust, taktikázást, megbékélési készséget nem mutatott, az újkonzervatív reakcióban sosem tévesztette el a főellenséget. Szövetségesként a liberális középpolgárság, a függetlenségi balszárny és a szociáldemokrácia táborát tekintette s velük együtt hozta létre a választójogi harc széles progresszista frontját. A marxizmushoz és a munkásmozgalomhoz való viszonyt tekintve Naumann a szociáldemokrácia befolyásolására törekedett, annak soraiban uralomra igyekezett kívülről segíteni a Bernstein vezette revizionista irányzatot. Masarýk szigorúan polgári liberálisnak tekintette magát s elméletileg élesen szemben állt a marxizmussal. Dobrogeanu-Gherea szerepe Szabó Ervinével hasonlítható össze, az emigráns orosz narodnyikból radikális demokratává fejlődött szociológus munkássága összefonódott a román munkásmozgalom kezdeteivel s attól szétválaszthatatlan. A magyar polgári radikalizmus, számos vezető tagjának ilyen irányú szimpátiája ellenére — legalábbis nyilvánosan — sohasem kísérelte meg a magyar szociáldemokrata párt revizionista irányú átalakítását, szövetségesének a pártvezetés reformizmusba hajló centrizmusát tekintette s a másik oldalon a szoros együttműködés ellenére is megtartotta különállását a munkásmozgalom felé. A konzervatív politikai tradícióhóz és azon belül a konzervatív módon felfogott nemzeti hagyományhoz való viszonyt nézve az összevetés pólusaiként egyik oldalon Naumannt vehetjük, a másikon a spanyol 1898-as generá-

ciót. A konzervatív jobboldalról indult evangélikus lelkész, Naumann fő törekvése a porosz militarista nacionalizmus hagyománykincse s a modern liberalizmus és szociálreformer harmadikutasság összebékítése volt. II. Vilmos császárságát úgy akarta modern parlamentáris államma alakítani, hogy ne szakadjon meg a frigyesi tradíció kontinuitása, és ne menjenek veszendőbe a romantikából örökölt konzervatív hagyomány feltételezett és olykor valóban létező értékei. A másik oldalon a spanyol értelmiségi megújulási mozgalom a 16. századi világbirodalmat visszaálmodó Spanyolország lerombolásának és a 20. századba való bevezetésének programjával lépett fel, viszont ezt a harcot nem a hagyományidegen felvilágosodás álláspontjáról folytatta, hanem a conquistador Hispania elvetett hagyományával szemben a spanyol középkor paraszti világába keresett visszautat és a Cid előtti kezdetek hagyományából lelki megújulást a reformtörekvések számára: azaz egyesítette a magyar polgári radikálisok eszmei motivációját azokkal az impulzusokkal, amelyeket egy generációval később Magyarországon a népi mozgalom hordozott. Velük összehasonlítva: a magyar polgári radikalizmus megalkuvás nélkül szakított a nemesi hagyománnyal és a romantizáló nacionalizmussal, a nemzeti hagyomány kontinuitását azonban nem tudta megteremteni. A kiformálódás időszakában, 1903—1904-ben, amikor a későbbi közjogi koalíció soraiban még demokratikus függetlenségi törekvések is helyet kaptak és ez a tábor nem zárkózott el a választási rendszer bizonyos demokratizálásától, a polgári radikálisok egy részének körében, elsősorban Jászi részéről mutatkozott törekvés a negyvennyolcas hagyomány integrálására a kialakuló polgári radikalizmus ideológiájába. Ezt a folyamatot az 1905—1906-os közjogi harc, majd a koalíciós kormány alatti helyzet megszakította. A negyvennyolcas hagyomány ekkor a polgári radikalizmus számára a nemesi nemzetfelfogás legretrográdabb változataként jelent meg, amellyel szemben csak az éles harcot érezték helyénvalónak. 1910 után, a függetlenségi párt Justh-szárnyának fellépésével — mint láttuk — ez a helyzet fokozatosan megváltozott; Jászi cikkeiben is mind határozottabban mutatkoztak a probléma újragondolásának jelei.

A RADIKÁLIS NEGYVENNYOLCASSÁG VÁLASZÚTON

A függetlenségi pártnak a századfordulóig ugyanúgy a nemesi liberalizmus volt az általános világnézete, mint a hatvanhetes tábornak. A függetlenségi oldalon ezen az általános eszmei kereten belül a hangsúlyok általában balrább tevődtek, mint a szabadelvűek körében, de ez ideológiai eltérést nem jelentett. A nemesi liberalizmus felbomlása új eszmei orientáció kérdését jelentette a függetlenségiek számára is. Ez az útkeresés nem hozott új egységes szemléletet a mindig heterogén törekvéseket egyesítő párt számára, hanem a Kossuth-kultusz és a közjogi követelések általános hangulati és stratégiai integrációján belül szinte észrevétlenül bekövetkezett a teljes ideológiai szétesés. A közjogi harc és koalíció idején a párt vezetését kézben tartó nagy- és középbirtokos elem eszmevilága a közjogi historizálás mítoszvilágában fejeződött ki. Ez a szemlélet közvetlenül fejezte ki a közjogi sérelmi érzésvilágot s formába öntötte a párt politikai követeléseit. A közjogi szemlélet újkonzervatív és szabadelvű—munkapárti változatához képest a függetlenségi publicisztikában és a vezetők, Kossuth Ferenc beszédeiben egy jelszóba sűrűsödött ideológiai teoréma jelentett sajátosan függetlenségit, a „nemzeti demokrácia" jelszava. Ez volt a függetlenségi párt ideológiáját összefogó központi jelszó, amely elfogadhatónak látszott mind a párt dzsentri gerince, mind paraszti és kispolgári tömegei számára. Ez a jelszó — és a mögöttes ideológia — sem integrálta azonban eszmeileg egységgé a pártot. A századfordulótól kezdve a párt jobbszárnyán Bartha Miklós, Holló Lajos, Apponyi Albert nézeteiben erős pozíciókat őrzött az újkonzervativizmus, a párt balszélén pedig jelentkezett az új orientáció igénye, hogy a nemesi liberalizmus helyett megtalálják a kapcsolatot a modern liberalizmushoz és a kor demokratikus törekvéseihez. A század első éveiben a radikális függetlenségi röpiratok lapjain feltűnt a progresszív adó radikális kispolgári—neoliberális programja, sőt a gondolatilag legkiérleltebbekben — mint Pataj Sándor „Magyar socializmus" című írásában — az anarchizmus központi követelése: az örökösödés adózási úton való megszüntetése is. A röpiratot író zombori ügyvéd, a radikális függetlenségi szárny formátumos alakja, aki éveken át igyekezett Igazság című lapja köré gyűjteni a balfelé nyitásra hajló negyvennyolcasokat és negyvenkilenceseket, 1904-ben a független-

ségiek és szociáldemokraták szövetségét hirdette. Az általános választójog elfogadásától a nemzetiségi kérdés sem riasztotta vissza, és — akárcsak az agg Mocsáry — bízott abban, hogy a nemzetiségek Bécsben és nem Budapestben látják fő elnyomójukat, tehát potenciális szövetségesek.

Ugyanakkor a függetlenségi szellemű értelmiség fogékony volt az újkonzervatív eszmék antiliberalizmusának befogadására is. Hazafias intézménnyé nemesedtek szemükben az agráriusok parasztfogó hitelszövetkezetei és falusi kisiparos „politikus csizmadia" táboruk védelmére gyakran visszakívánták a céheket, és az újkonzervatívokkal együtt követelték az iparszabadság „megszorítását". A négyszáz éven át folyamatosan kamarilla-intrikát szimatoló Ballagi Aladár vagy Kacziány Géza körében könnyen hitele akadt a szabadkőműves világösszeesküvés mítoszának is. A reakciós és demokratikus nemzeti romantika közötti ingadozás, a munkásmozgalomhoz való ellentmondásos viszony, a pántlikás jurátus romantika egybemosódása a kor progresszív ifjúsági mozgalmával, ez jellemezte a közjogi válság előidejének függetlenségi diák aktivistáját. Az Egyetemi Lapok erről a típusról írta: „Ezek a bús magyarok. A hazafiúi bánat mellett, de néha sokszor ellene, ott áll néhány Tolsztoj—Gorkij-embrió, a Nachtasyl-párt tipikus alakja. Ezek tüntetően elhanyagolják különben is elhanyagolt ruházatukat, néma megvetéssel haladnak el a borbélycégtáblák előtt, hajzatukat panyókára csapva. Közben éltetik a köztársaságot, s tanítani igyekezvén a félrevezetett munkáselemet, védeni iparkodván a szocializmus ellen, maguk is proletárokká süllyednek s kéjelegnek abban a tudatban, hogy ők kitaszítottak és apostolai az internacionálénak."[4]

A függetlenségi aktivista fenti karikatúrájában feltűnik egy eszmeileg fontos mozzanat. A negyvennyolcas diákvezér republikánus. Ez bizonyos vonatkozásban új fejlemény. Kossuth halott, halálával nincsen többé negyvennyolcas emigráció. Turinnal megszűnt az archimédeszi pont, amely kívül fekszik a pecsovicsságban megrekedt magyar közélet egész világán, s integráló középpontja annak a radikalizmusnak, amely az egész labanc és álkuruc politikai világon kívül akart maradni. A republikanizmus éles választóvonalat húzott a függetlenségi tábor dualista rendszerbe integrált mérsékeltjei és az intranzigensek közé. Ezt az ellen-

[4] Ifjúsági közélet. *Egyetemi Lapok*, 1904. március 19.

tétet az 1905—1906-os évek eseményei a felszínen elfedték, alatta azonban mélyítették. Az „úri középosztály" vezette nemzeti ellenállás gyatrasága, erőtlensége arra a következtetésre juttatta egy részüket, hogy az úri osztályok ezzel az elpackázott és elárult megyei ellenállással méltatlanná váltak történelmi vezető szerepükre s át kell adniuk a megvívandó új szabadságharc vezetését a „népnek". Másrészt viszont a szociáldemokrácia „paktuma" Kristóffyval elzárta előttük az utat a progresszió fő osztagai felé. Az 1906-os harcok csúcsán megjelent, a búr felkelés és a francia forradalom példájával új szabadságharcra lelkesítő egyik röpirat ugyan leszámol a történelmi osztály vezető szerepével: „Országunk szerencsétlen hátramaradt társadalmi-politikai szervezete és a valódi gazdasági és kulturális erőknek a politikában való csekély érvényesülése következtében még nem játszanak döntő szerepet, mint a modern államokban már mindenütt a belső fajsúllyal bíró termelők és a haladást munkájukkal biztosító, az életben a cselekvést követelő többségek, hanem érvényesül a politikában még mindig a történelmileg a vezetést századok óta markában tartó ún. magyar úri osztályok akarata és iránya",[5] viszont a kívánt új nemzeti felkelésben nem számol a haladás szervezett erőivel, sőt a szociáldemokrata pártot és a „darabont" polgári radikálisokat az ellenséges táborhoz számítja. A koalíciós kormány, majd a munkapárti kormányok idején a radikális negyvennyolcasok ugyanúgy a magyarosító sovinizmus uszályában eveztek, mint a kormányzat politikai erői. Egy Bécsben élő függetlenségi párti csoportnak 1913 decemberében Apáthy Istvánhoz írt levele tükrözi, milyen irányba fejlődtek a nemzetiségi kérdés kiéleződése hatása alatt azok a szélsőséges függetlenségi erők, amelyek az 1905—1906-os nemzeti ellenállás kudarca nyomán szembefordultak a vezetésképtelen úri osztályokkal: „A Monarchia összeomlása előtt állunk. Erdélyben a székely és mezőségi osztály az oka annak, hogy Erdélyt elveszítjük! Az okokat másra tolják egy évszázad óta. Az erdélyi úri nép csak a szájával volt hazafias, birtokaikat elparcellázta a románoknak."[6] A vád tehát az „úri nép" ellen irányul, de ennek fő bűne nem a nemzeti ellenállás, hanem a nemzetiségek magya-

[5] GERSTER BÉLA, Magyar kérdés és vezetőosztály. Bp. é.n. 24.

[6] Ismeretlen szerző levele Apáthy Istvánhoz, 1913. december 15. Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára. Apáthy István iratai. Fol. Hung. 1673.

rosításában mutatott tehetetlenség. A levél más tekintetben is mutatja a félig földalatti negyvennyolcas és negyvenkilences radikalizmus politikai stílusát: új magyar emigráció kialakítását követeli Párizsban, Londonban. Ez azonban már nem a függetlenségi harc centruma volna elsősorban, hanem ellensúlyozó propagandát folytatna Nyugaton a nemzetiségek magyarellenes propagandájával szemben. Általában tekintve, a nemzetiségi kérdés volt a negyvennyolcas radikalizmus esetében is a buktató, amely az eredetileg a progresszív eszmék felé nyitott csoportokat a reakciós magatartás irányába terelte. Ez az ellentmondás jellemezte a függetlenségi radikalizmus egyetlen önálló szervezetét, Nagy György köztársasági mozgalmát is.

A közvetlenül politikai tényezőkön túl még egy lényeges területen ellentmondásos volt a haladás és a negyvennyolcas radikalizmus viszonya. A függetlenségi tábor szociális problémák felé nyitott része is elkötelezettje az anakronisztikus politikai tendenciaköltészetté fajult népi-nemzeti irodalomnak és annak a nacionalista kultúrideálnak, amely a romantizáló szemlélet nemzetkarakter-ideálját is hordozza. Nagy György tábora magáénak vallhatja a népi-nemzeti fűzfapoézis karikatúra-figurává vált megtestesítőjét, Szabolcska Mihályt is. Az utókor szemében visszavonhatatlanul „Költőcske Mihállyá" lett poétáról már senki sem tartja számon, hogy Nagy György lapjának, a Magyar Köztársaságnak az első számában rendkívül éles, demokratikus szellemű szatírát írt, amelyet a következő megjegyzéssel küldött meg a szerkesztőségnek: „A Magyar Köztársaság mustármagja nőjjön terebélyes fává. A lelke mélyén minden 1000 magyar közül 999 republikánus. De mi is lehetne más?"[7] Ez a sovinizmussal terhelt republikanizmus azonban alkalmatlan volt ahhoz, hogy a haladás és a negyvennyolcas radikalizmus erői között tátongó szakadékot áthidalja.

A MAGYAR MUNKÁSMOZGALOM IDEOLÓGIÁJA

A munkásosztály forradalmi pártjaként alakult MSZDP volt Magyarországon az egyetlen forradalmi ideológiát képviselő párt. A dualista rendszer válsággal terhes utolsó évtizedeiben ez a párt mindvégig meg-

[7] Szabolcska Mihály, A királyokért. *Magyar Köztársaság*, 1911. október 14.

tartotta a magyar társadalom legbaloldalibb társadalmi-politikai és ideológiai alakulatának jellemző jegyeit, ha minden kérdésben nem volt is képes adekvát forradalmi válasz kidolgozására. A marxizmus a forradalmiság új, következetesebb formáját hozta a forrongó agrárproletár és szegényparaszt rétegek számára is.

Ezen túlmenően a marxizmus megjelenésének olyan tekintetben is mozgósító, az egész szellemi élet alakulására mély benyomást gyakorló, vízválasztó hatása volt, hogy elsősorban vele és képviselőjével, a forradalmi munkásmozgalommal szemben megvívandó harcra ösztönözte az uralkodó osztályok minden rendű és rangú szellemi-politikai képviselőit. S ez a szerepe és jelentősége egyenes arányban nőtt a szervezett szocialista munkásmozgalom, a szociáldemokrata párt tömegerejének növekedésével.

Az 1890-es évek pártot és modern szakszervezeti mozgalmat építő lendülete nem az önálló ideológiai keretek kidolgozásának időszaka volt. A szervezeti és eszmei önállóságra, a polgári politikától való minél teljesebb emancipációra törekvő mozgalom ebben a korai stádiumában a saját arculatot, az önazonosság eszmei és szervezeti megszilárdítását kereste; tehát azt — olykor a szektásságot is megközelítő elzárkózási hajlandósággal —, ami a polgári társadalomtól a munkásságot elválasztja. A munkáspárt azt tudatosította híveiben, hogy nem tartoznak szervesen a polgári társadalom kötelékébe, annak jelenlegi kizsákmányoltjai s majdani sírásói. A politikai öntudatosító munkán túl az élet számos mindennapi területét átfogó mozgalmi önművelő, kultúr-, majd sporttevékenység életformát alakító hatása is céltudatosan munkálkodott azon, hogy a proletariátust disszimilálja a polgári társadalomtól és művelődését — mai kifejezéssel élve — szociológiai értelemben vett ellenkultúrává szervezze. A mozgalmi életnek ebben az elhatárolódási stádiumában a középpontban a közvetlen osztálytörekvések, a szociális problémák álltak, s második vonalba szorult az országos „nagypolitika".

Megváltozott azonban a helyzet a századfordulón. S itt két lépcsőfokot kell megemlítenünk. Egyrészt: az 1903. évi szociáldemokrata program és szervezeti szabályzat az „ortodoxia" magasabb szintjére emelte a mozgalmat, ideológiai tekintetben a korszak egyik markánsan megfogalmazott általános marxista programját nyújtva a mozgalomnak. E program értékére és időtállóságára mi sem jellemzőbb, mint hogy a szociáldemok-

rata pártnak egészen a kommunista párttal 1948-ban történt egyesüléséig érvényes programja maradt.

Az eszmei és szervezeti tekintetben megújult marxista tömegmozgalom az 1905—1906. évi politikai válság időszakában érte el nagykorúságát, jutott el a szocialista munkásmozgalom fejlődésének második szakaszába, amikor az addig népszerűsített, adaptált marxista eszmekört megkísérelte a sajátos magyarországi viszonyokra alkalmazni. Itt főleg azokra a vitákra utalunk, amelyek a hazai agrárkérdés megoldási módjait keresték, továbbá azokra a főleg ellenzéki oldalról indított kérdésfelvetésekre, amelyek demokratikus szövetségi politika kialakításának lehetőségeit feszegették mind a párt elméleti folyóiratában, az 1906 őszén indult Szocializmusban, mind pedig a Huszadik Század hasábjain.

Az önálló marxista elméleti eredmények közé sorolhatjuk Varga Jenő cikksorozatát a magyar kartellekről, amely utóbb könyv alakban is napvilágot látott, s amely a magyarországi finánctőke sajátosságait, az agrártőkével való összefonódottságát mutatja ki nagy adatbázison. Ide sorolhatók Kunfi tanulmányai, amelyeket — jórészt Hilferding nyomán — az imperializmus új jelenségeiről felvázolt. E jelentős elméleti munkák ellenére tény, hogy a magyar szociáldemokrácia önálló, új koncepció kidolgozására nem volt képes, gyéren jelentkező teoretikusai nem voltak abban a helyzetben, hogy újraértelmezzék a mozgalom korabeli helyzetét, fejlődési tendenciáit, a kialakuló imperializmus viszonyai között szükségképpen változó feladatait. Kétségtelen az is, hogy a magyar szociáldemokrácia, fejlődésének ebben a második szakaszában sem tudott elszakadni dogmatikus kötöttségeitől, nem tudott elszabadulni Kautsky járszalagjáról, még akkor sem, amikor pedig ezt — éppen az agrárkérdés vonatkozásában — maga Kautsky is javasolta. Ez magyarázza, hogy a magyarországi társadalmi-politikai feszültségek háború előtti magas fokú kiéleződése idején a párt válságba került, nem tudta megoldani az új idők új feladatait. A háború mindent felkavaró viharának kellett eljönnie ahhoz, hogy a mozgalom balszárnya, nem utolsósorban megtermékenyülve az oroszországi proletárforradalom eszméitől, előbbre tudjon lépni a hazai forradalmak előkészítésében.

Néhány szóban itt emlékezünk meg két olyan kérdésről, amelyről a mozgalom történetének tárgyalásakor viszonylag kevés szót ejtettünk. Az egyik: a revizionizmus; a másik a szindikalizmus és anarchizmus

szerepe a magyarországi munkásmozgalomban. Ami az elsőt illeti: a magyar szociáldemokrata pártvezetés a revizionizmus körül a nemzetközi mozgalomban folyó elméleti vitában megingás nélkül kezdettől végig a Kautsky-féle ortodox főáramlat mellett, Bernstein irányzata ellen foglalt állást. Az utóbbi nevével szimbolizált irányzat általános szemléleti alapját képező kantianizmus az elméletileg gyenge, értelmiségi gárdáját a filozófiai műveltségéről nem híres magyar értelmiségből toborzó magyar mozgalom számára távoli és életidegen volt. Ugyanígy maradt később hatás és visszhang nélkül az ausztromarxista neokantianizmus is, Max Adler irányzata.

Magyarországcn Bernstein táborának az az Eduard David körül kialakult áramlata lelt visszhangra, amely kétségbe vonta Marx tőkekoncentrációra és a nagyüzem fölényére vonatkozó tanításainak érvényét a mezőgazdaságra, s azt állította, hogy e téren a termelés optimális kerete a paraszti kisüzem. A magyar szociáldemokrata mozgalomban Dániel Arnold a lehetséges politikai szövetségesként számba jöhető birtokos parasztság megnyerése végett hajlott arra, hogy engedményeket tegyen ezen réteg kistulajdonost idealizáló felfogásának. Elképzelését a Huszadik Században részletes szocialista agrárprogram-tervezetben publikálta. Ez — amint a IX. fejezetben előadtuk — hosszan tartó vitákat provokált a szociáldemokrata pártban. A vitában egyik fő ellenfele, Diner-Dénes József, A Munka Szemléje címmel 1905—1908 között társadalmi-politikai lapot adott ki, amely mindinkább közeledett a hivatalos pártvonalhoz s maga a szerkesztő is „szabad szocialistából" mindjobban vállalta a párt hivatalos képviselőjének szerepét.

Diner-Dénes elméleti működése nem korlátozódott az agrárproblémára. Személyében a korai magyar szocialista mozgalom egyik legfogékonyabb szellemű teoretikusa lépett színre. Az átfogó szemléletű marxista gondolkodót olykor éppen túlfeszített szintéziskeresése, eszmei önkontrollját elvesztett, parttalanná vált problémaérzékenysége vitte tévútra. A kifinomult problémalátás, az új szempontok iránti kreatív nyitottság nem mindig harmonizált nála az eszmei szilárdság követelményével. Sokoldalú munkásságából kiemelkedik „Leonardo da Vinci és a Renaissance kialakulása" című könyve, ez egyike a marxista művészettörténet korai kezdeményezéseinek. Itt említjük Pogány József színvonalas irodalomtörténeti munkásságát, a Világkönyvtár általa szerkesztett kötetei elé

az egyes világirodalmi klasszikusokról írt tanulmányait. Jelentősek a magyar történelem forradalmi korszakairól írt tanulmányai, amelyekben — a polgári radikálisokhoz hasonlóan — a koalíciós kormány időszakában a „tiszta feudalizmus" elméletének kidolgozásához járult hozzá.

A szindikalizmus és az anarchizmus kérdéskörét illetően mindenekelőtt Szabó Ervin nevét kell megemlítenünk, hiszen elválaszthatatlan tőle az a szindikalista színezetű áramlat, amely az 1910-es évek elejéig koordináló centruma lett minden törekvésnek, amely a párton belül — s azon kívül is — a reformista pozíció meghaladását, a magyar munkásmozgalom forradalmi megújítását tűzte ki célul. A szindikalizmus felé tájékozódó szocialista értelmiségi csoport, Szabó Ervin vezetésével, a párt vezérkarától eltérően csak másodsorban tekintette a szocialista mozgalmat a munkásság kapitalizmuson belüli érdekképviseletének. Számukra a mozgalom a politikai cselekvés forradalmi alternatívájának újrafellelését jelentette. Szabó Ervin, a magyar szindikalizmus egyetlen nagy formátumú teoretikusa, más országok szindikalista gondolkodóihoz hasonlóan a mozgalom forradalmasodásának fő akadályát a polgári parlamentarizmushoz való igazodásban vélte felfedezni. Ezt pedig kettős vonatkozásban tekintette veszélyesnek. Egyrészt a fejlett polgári demokráciák példáján úgy látta, hogy a parlamentbe került szociáldemokrata pártok a parlamenti tevékenység korrumpáló hatása következtében vesztenek osztályharcos radikalitásukból. A polgárság politikai képviseleti rendszere elsősorban arra alkalmas keret, hogy integrálja a forradalomra hivatott munkásmozgalmat a burzsoá politikai életbe. Másrészt attól tartott, hogy a szociáldemokrata pártok belső szervezettségükben átveszik a parlamentekben működő polgári pártok belső felépítését, bürokratizálódnak és elpolgáriasodnak. Emiatt a politikai pártot nem tartotta a proletár osztályharc alkalmas szervezeti formájának, csupán a szakszervezetet, a munkásérdekek közvetlen képviseletét. Szabó Ervin a párttal szembeállított s így idealizált szakszervezetben éppen nem a kicsinyes napi érdekekért folyó harc reformista szervezetét látta, hanem kizárólag forradalmi szervezeti formát. A kor szindikalista áramlatai nyomán a munkások napi kenyérharcától közvetlen, spontán forradalmasító erőt remélt, s a rokon francia felfogáshoz hasonlóan a tömegsztrájktól várta az osztályharc forradalmasodását.

Munkássága jóval szélesebb volt a szindikalizmus által felvetett problémák körülhatárolta tartománynál. Az egész magyar társadalomfejlődés marxista értelmezésére törekedett. A Marx és Engels válogatott művei I—II. kötetéhez írt jegyzetei a marxista elmélet magyar problémákra alkalmazásának első igazán nagyigényű kísérletei. Posztumusz munkája, a „Társadalmi és pártharcok a 48—49-es magyar forradalomban", a magyar polgári átalakulás kulcsát jelentő történeti csomópont, az 1848-as polgári forradalom értelmezése s egyben az egész újabb kori magyar történelem átfogó marxista koncepciója; habár egyoldalúsága az, hogy a magyar társadalmat még feudális jellegűnek ábrázolta, amely polgári forradalom előtt áll.

A kilencvenes években jelentkezett egy tolsztojánus színezetű intellektuális anarchista áramlat is, Schmitt Jenő Henrik filozófus vezetésével, aki újgnoszticizmusnak nevezett tanrendszerével mintegy hidat igyekezett verni a századfordulón elterjedt vallási megújulási mozgalmak és a paraszti szektavilág közé. Tolsztojt követve az erőszakról való lemondást hirdette s ezen belül elsősorban a hatalmi erőszak szervezetét, az államot vetette el. Nézeteit nem csupán rövid életű folyóiratában, a jellemző című Állam Nélkül-ben terjesztette; bekapcsolódott az agrárszocialista szervezkedésekbe és személyesen agitált, parasztpróféta ambíciókkal a falusi szegények között. Tanításai itt-ott valóban leszivárogtak a „néma forradalom" mélyvilágába, helyenként maguk is paraszti egyenlőségtanná alakultak, s mint politikai folklórnak, még a két világháború között is voltak nyomai.

AZ ÚJKONZERVATIVIZMUS

A 19. század utolsó évtizedében a liberalizmus mint a polgári törekvéseket egészében összefogó ideológia felbomlása új életre keltette a konzervativizmust. A 19. század első felének a francia forradalomra reagáló restaurációs, romantikus-feudális konzervativizmusa, az első valóságos elvi alapokkal rendelkező politikai konzervativizmus az 1848—1849-es évek megrázkódtatásai során visszaszorult. A liberalizmus fénykorában, az ötvenes—hatvanas években a konzervatív pártok már nem különböztek elvi alapjaikban a velük szemben álló liberális pártoktól. Adaptív

konzervativizmusuk azokhoz képest nem más minőséget, csak az azonos polgári követelések és értékek megvalósításának más, lassabb ütemét jelentették, „fontolva haladást" ugyanabba az irányba. A század végén újra jelentkezett, szerte a polgári világban, a liberalizmussal elvileg szembeforduló újkonzervativizmus. Megjelenési formáiban úgy tűnhetett, mint az egykori restaurációs maradiság reneszánsza, azonban a megtévesztő forma csupán a század végén divatozó „újromantika" históriai köntöse volt az új törekvéseken.

Legáltalánosabb politikai tartalma a gazdasági liberalizmus, a szabadverseny elutasítása. Az ideológiában ez mint a feudális-nemesi rétegek és a patriarchális kötöttségű kispolgári-paraszti elem társadalmi kivételezettségi követelése jelentkezik, ennek új formájaként azonban már elsősorban nem múltba forduló restaurációs, hanem a kialakuló monopolista kötött gazdaság eszmei anticipációjaként jelenik meg. Az újkonzervativizmus nem egyszerűen a feudális maradványok védelme, hanem polgári alapokon álló konzervativizmus, amelyben a polgári keretek között működő volt nemesi és patriarchális rétegek érdekeinek képviselete mellett a legkorszerűbb nagytőkés követelések is kifejezésre jutnak. Ezt egészíti ki a politikai eszköztár korszerűsége: tömegmozgalom szervezésére való törekvés, szociális demagógia, modern propagandatechnika.

Az 1880-as években jelentkező magyar újkonzervativizmus a nemesi eredetű birtokos rétegek, kezdetben elsősorban az arisztokrácia reakcióját jelentette a polgárság gazdasági és társadalmi erősödésére. Legradikálisabb szárnya az 1867-es osztályszövetség elleni földbirtokos ellenállás politikai-eszmei formáját képviselte, a tisztán nagybirtokos hegemónia alternatíváját. Olyan kötött gazdálkodási programot kívánt, amely nem csupán állami védelmet ad a földbirtokosi privilégiumok számára, hanem politikailag igyekszik bebiztosítani a nemesi eredetű agrártőke teljes kontrollját az egyéb tőke felett. Az új osztályszövetség kialakulása által felbomlasztott nemesi liberalizmust — mint már láttuk — az állagőrző liberalizmus váltotta fel, amely historizáló nemesi romantikus formában kifejezte és igazolta az uralkodó osztályok szövetségének alapját jelentő közös érdekeket, és bizonyos eszmei igazolást adott a földbirtokos szerződő fél politikai túlsúlyának. Az újkonzervativizmus a felbomlott nemesi liberalizmus helyébe a liberalizmussal teljes egészében szakító konzervativizmus alternatíváját állította.

Elsősorban az agrárius mozgalom munkálta ki az 1848-as forradalommal megalapozott, majd az 1867 után nagy ütemben megindult és az 1870-es években fő folyamataiban lényegében lezajlott polgári átalakulás újkonzervatív kritikáját. A kiinduló feltételezés az volt, hogy Magyarországon a liberalizmus anorganikusabb, „pusztítóbb" volt, mint a fejlett nyugati államokban. A koncepció gondolati vonalvezetése így rekonstruálható: az 1848-as jobbágyfelszabadítás elhamarkodott volt. A nemesi rétegeket olyan helyzetben fosztotta meg ingyen munkaerőtől, amikor azok még tőkeszegények voltak s nem voltak képesek állni a tőkés piaci versenyt; amikor birtokukat felfogadott munkaerővel kellett műveltetni. Ez a helyzet a történeti földbirtokosság hatalmas részének tönkretételét okozta. Nem járt azonban jobban a parasztság sem; szintén tőkeszegény volt, azaz „készületlen" a tőkés versenyre, a tőkés árviszonyok és a drága hitel, az uzsora úgyszintén a tönk szélére juttatta. A patriarchális rétegek a nemesi osztályokhoz hasonlóan hátrányos helyzetbe kerültek a tőkés verseny viszonyai között. Az újkonzervatív koncepció magva annak megállapítása és kifejtése volt, hogy az éppen pályája végéhez ért nemesi liberalizmus programja nem valósult meg: a nemesi rétegek egyike sem szerveződött burzsoáziává. Nem termelte ki magából a magyar bank- és ipari tőkét s egészében elvesztette uralmát a kibontakozó tőkés átalakulás felett. A volt nemesi birtokos osztály érdekeit tehát a folyamat befejeződése, a polgári indíttatású és eredetű ipari tőke kialakulása és megerősödése után a nemesi liberalizmus nem fejezheti ki többé. Ennek helyébe olyan ideológiának kell lépnie, amely megfogalmazza a nemesi eredetű rétegek állami támogatást igénylő törekvéseit.

A POLITIKAI KATOLICIZMUS. A NÉPPÁRT ÉS AZ ÚJKATOLIKUS IRÁNYZATOK

Az 1896-os választásra alakult katolikus párt ideológiai alapként átvette a magyar tőkés fejlődés és a nemesi liberalizmus fent ismertetett kritikáját s általában az agrárius mozgalom ideológiáját és politikai módszereit. Elsősorban ez jellemezte és nem a Rerum novarum enciklika liberalizmus felé kompromisszumot kereső szelleme. A Néppárt újkonzervativizmusát, sajátos színezetét elsősorban fokozódó antiszemitizmusa

adta meg. E tekintetben a párt jobbszárnya — különösen a Magyar Állam című lap és köre — az Istóczy-féle antiszemita mozgalom utódjának is felfogható.

A politikai katolicizmuson a századfordulót követő két évtizedben két ellentétes tendencia harca uralkodott egész Európában. Egyik oldalon állt a modern polgári viszonyokhoz való alkalmazkodást, a polgári liberalizmus kereteibe való beilleszkedés programját hirdető ún. ralliement-politika: a konkordátumok XIII. Leó által kezdeményezett gyakorlata. Ezzel szemben állott a hangsúlyozott klerikális intranzigencia programja, az ún. integralizmus.

A ralliement-politika legnagyobb formátumú hazai képviselője Prohászka Ottokár volt. A politikai pályája első lépéseit a Néppárt sorában megtevő főpap-teoretikus a századfordulón még nem helyezkedett az újkonzervativizmus eszmei alapjára. A kor uralkodó áramlatának a liberalizmust tekintette s nem hitt az újkonzervatív korszak küszöbön állásában. Kibontakozó elméleti munkássága minden lépésével a liberalizmushoz és annak ideológiájához való alkalmazkodást kereste, nem a vele való konfrontációt, a szembeállítható konzervatív alternatívát. Mottójának tekinthetjük a „Diadalmas világnézet" c. műve bevezetésének mondatát: állítsuk a régi igazságokat modern megvilágításba, hozzuk közelebb a mai kor érzéseihez s mi is föllendítettük a vallásosságot. Ez a szándék hatja át korai írásait. Keresi a közeledést a természettudományos világképhez (Ég és Föld); a modern művészetszemlélethez, amelynek lényegét éppen nem új spiritualizmusban látja, hanem új reneszánsznak, újabb természet felé fordulásnak tekinti (Diadalmas világnézet). Közeledett a liberalizmushoz, sőt a munkásmozgalomhoz is. A polgári radikalizmus kibontakozása idején agitációjával igyekezett elhódítani az értelmiséget a hangsúlyozottan antiklerikális mozgalomtól, de a vele folytatott vitái során is kerülte az éles összecsapásokat. Módszerét mai kifejezéssel úgy jellemezhetnénk, hogy a dialógus vitamódszerét igyekezett alkalmazni. Liberális hírének köszönhette 1905-ben a püspöki szék elnyerését is. Kinevezése a „darabontkormány" politikai sakkhúzása volt.

Sorsának iróniája, hogy a magyar katolicizmus integralista szárnyának ellentámadása éppen arra a művére csapott le, amely fordulatot, méghozzá újkonzervatív irányú fordulatot jelentett szellemi fejlődésében. Egyházi indexre tett akadémiai székfoglalója, az 1910-ben megjelent

„Az intellectualizmus túlhajtásai", abban a tekintetben jelenti új szakasz kezdetét eszmei fejlődésében, hogy ebben már ő is az újkonzervativizmus eszmei alapját is képező új spiritualizmusban látja a beköszöntő új korszak ideológiáját. Ebben az írásban is csatlakozást keres a korszellemhez, de most már ő is James pragmatizmusát és Bergson intuicionizmusát látja az új szellemiség képviselőjének, nem az intellektualizmusként bírált racionalizmust. Az első világháború idején azután a katolikus teoretikus eszmei fordulatának politikai konzekvenciáit is levonja. 1918-ban csatlakozik az antiszemitizmushoz és megalkotja a „hungarizmus" vészterhes jövőjű jelszavát.

A ralliement-politika reakcióját, a XIII. Leó vonalával szembeforduló X. Pius pápa modernizmusellenes kampányát, új ellenreformációs szellemét Magyarországon az 1910-es évek elejétől egy Innsbruckban tanult jezsuita gárda képviselte, élén Bangha Bélával. A Mária-kongregációk ellenőrzése folytán jelentős társadalmi befolyással bíró Jézus-társasági vezérkar nem csupán a ralliement-politika magyar híveivel szemben vette fel a harcot, hanem feladatának tekintette azt is, hogy az értelmiség körében visszaszorítsa az előretörő polgári radikalizmust. Az ellenük folytatott harc céljára indította Bangha 1913-ban a Magyar Kultúra című folyóiratot, a magyarországi egyházi integralizmus orgánumát. A folyóirat igyekezett versenyre kelni a modern kultúrához való idomulásban ellenfeleivel, de e téren nem bizonyult versenyképesnek. A szellem ezekben az években a katolikus értelmiség körében is „baloldalon állt". Az integralista prüdéria, a teológiai szigor nálunk nem termett Claudeleket és Péguyket. Politikai vonalát tekintve a folyóirat szélsőségesen képviselte a „keresztény középosztály" jobboldali radikalizmusba forduló, élesen antiszemita újkonzervativizmusát. Hangoztatta a magyar polgári fejlődés agrárius eredetű bírálatának sztereotipiáit és követelte a dzsentroid magyar középosztály „megmentését", azaz szanálását a zsidó polgárság és középréteg terhére.

A „KERESZTÉNY KÖZÉPOSZTÁLY" ÚJKONZERVATIVIZMUSA

Az Új Nemzedék című havi folyóirat 1913 decemberében indult a függetlenségi párt Károlyi-szárnyának elméleti orgánumaként. A dzsentroid indíttatású értelmiség egy baloldali elkötelezettségű elit

csoportja kívánt itt osztályos társainak útmutatást adni. A folyóirat gárdája: Milotay István, Lendvai István, Pethő Sándor rétegüket a magyar nemzetkarakter képviselőjének s ezáltal a magyarság társadalmi összefogása letéteményesének tekintették. Vállalták az egykori középnemesség tradícióját, de úgy vélték, hogy ennek megkopott és elüresedett hagyománya magában kevés arra, hogy a réteg kulcsfontosságú társadalmi feladatát a kor színvonalán ellássa. A megoldást két irányban keresték. Szakítottak azzal a magyarságideállal, amely a magyar nemzetkarakter művészi kifejeződését a fűzfapoézissé süllyedt népi-nemzeti versfaragásban látta. Nem vállalták Szabolcska Mihályt és Rákosi Jenőt, hanem Ady nyomdokaiban haladva a hagyomány megújítását akarták mélyebb, eredetibb, nép- és életközelibb hagyományrétegekhez való visszanyúlás, valamint hagyományteremtés által.

A megoldás másik útjának kínálkozott a nemesi származású dzsentroid középosztály felfrissítése a parasztságból, a másik nemzettudat-hordozó réteg soraiból. Ezt a később a népi mozgalomban folytatást talált gondolatot a lap hasábjain elsősorban Milotay képviselte.

Az induló Új Nemzedék gárdája lényegében az egykori nemesi liberalizmus megújításához keresett visszautat: a nemesi hagyományú nemzetkarakter-koncepció melletti elkötelezettséget a polgári demokratizmus programjával kívánta összekötni. Ezt a programot a folyóirat beköszöntő cikke így fogalmazta meg: „Az ország politikai, gazdasági és társadalmi átalakulásában együtt akarjuk járni a demokratikus haladás útját más kultúrnépekkel, de nem a magyar nép kipróbált lelki és erkölcsi tulajdonságainak lebecsülésével, vagy aláaknázásával, hanem éppen ezek minél teljesebb kifejtésével."[8] A folyóirat a háború első két évében élesen harcolt a háború ellen. Ebben a harcban a lap kezdettől erőteljes nacionalizmusa demokratikus tartalmat nyert, amikor azt hangoztatta, hogy a háború nem magyar nemzeti érdekekért folyik, hanem erősíti az ország függő helyzetét Ausztriával szemben és vele együtt az erősödő német imperializmus csatlósává süllyeszti. A nacionalizmus itt bizonyos tekintetben helyesen orientált, amikor éppen a kezdeti győzelmek tetőpontján féltette a függetlenséget a megerősödött Németországtól.

Annak a feltétele azonban, hogy Milotay gárdája következetesen végig-

[8] *Új Nemzedék*, 1913. december 25.

küzdje a harcot a „keresztény középosztály" demokratikus nemzetintegráló elitté szervezéséért, az lett volna, hogy a két fő uralkodó osztály reakciós politikájával szemben e réteg a néptömegekre támaszkodjék: a munkásságnak, a parasztságnak és a demokratikus érzelmű kispolgárságnak arra a frontjára, amely a választójogi harc során a szociáldemokrata párt, a polgári radikálisok és a függetlenségi balszárny együttműködésében testet öltött. Amennyiben ugyanis a csoport, megfelelve a képviselt réteg adott társadalmi és politikai elhelyezkedésének, a két fő uralkodó osztály közötti „mérleg nyelve" szerep szituációjában próbálkozik valamiféle demokratikus reformpozíció érvényre juttatásával, ez a törekvés halálra van ítélve. Korán megmutatkozott, hogy a lap gárdája elsősorban a nagybirtok felé volt hajlamos engedményeket tenni. Már 1915 nyarán a földreform kérdése jámbor instanciaként merül fel az arisztokráciával szemben, mely a lap reményei szerint követni fogja az ősök 1848-as áldozatkészségének példáját és önként lemond földjei egy részéről. Az Új Nemzedék abban a mértékben csúszott át az újkonzervativizmus táborába, ahogyan a függetlenségi balszárny szószólójából a „keresztény középosztály" társadalmi kivételezettségi programjának szócsöve lett. 1916 júliusában Milotay már bírálja a függetlenségi párt agrárprogramját, mert nagyobb mértékben nagybirtok-, mint nagytőkeellenes: felfogása szerint Lánczy Leó van olyan „kerékkötője az ország demokratikus átalakulásának mint Zselénszky Róbert", sőt a nagybirtok javára a legkárhoztatóbb ítélet mellett is marad egy bizonyos plusz a serpenyőben, s ez az, hogy „a legrosszabb akarattal sem tud egészen nemzetközivé lenni, a kapitalizmusnak azonban ez szinte alapvető tulajdonsága".[9]

A függetlenségi balszárnytól való további távolodás során, amit a nacionalista válságérzékenységet erősen izgató 1916. évi erdélyi román betörés traumatikus hatása is meggyorsított, szaporodott az agrárius érvelés a folyóirat cikkeiben. Az újkonzervatív kötött gazdaságszemlélet fogalomnyelvén formálódott ki a folyóirat cikkeiben a protekcionista „államszocializmus" programja, amely a polgárság rovására szanálja és felemeli a tisztviselő réteget. 1918 elejére a lap gárdája nyíltan is szembekerült a függetlenségi párt Károlyi-szárnyával, s a forradalom kialakuló táborával szemben az ellenerők egyik tömörítő centrumává vált.

[9] Milotay István, A függetlenségi párt programjához. Uo. 1916. július 23.

A JOBBOLDALI RADIKALIZMUS KEZDETEI

A szövetkezett uralkodó osztályok politikáját közigazgatási szinten képviselő, s az uralmukat igazoló és konszolidáló nemzetkarakter-ideál képviseletével az össztársadalmi integrációt garantáló tisztviselői és értelmiségi középréteg saját társadalmi elitigényét nem csupán a „történelmi középosztály" nemzetfenntartó szerepét hangoztató ideológiával juttatta kifejezésre, hanem részletesebb programként is tekintett követelésrendszert is megfogalmazott, amelynek summája az volt, hogy ez a középréteg is hasonló társadalmi kivételezettséget igényel, mint a nemesi eredetű birtokos rétegek. Ily módon az újkonzervatív frontnak egy sajátos arculatú osztaga lett. A „középosztályi" újkonzervativizmus két vonatkozásban jelentett új színt az eredeti, századvégen kialakult újkonzervativizmushoz képest. Egyrészt, míg az agrárius újkonzervativizmus saját antidemokratikus, társadalmi kivételezettség megszerzésére irányuló követeléseit konzervatív tömegszervezetek, érdekképviseleti mozgalmak, szövetkezeti hálózat útján, ellenzéki pozíciókból gyakorolt politikai nyomással kívánta megszerezni s nem kizárólag felülről kiinduló kormányintézkedésekkel, annál kevésbé, mert a kormány nem az agrárius körök kezében volt; a középosztályi színezetű újkonzervativizmus kezdeteiben is már etatista színezetű volt, s terveit széles körű állami intézkedési rendszer, felülről kezdeményezett dirigista szisztéma keretében kívánta megvalósítani. Ez a beállítottság kézenfekvő volt a hivatalnokelem részéről, amely maga alkotta az államapparátust s annak minden hatalmi növekedése magától jelentette saját társadalmi és politikai súlyának növekedését. A „középosztályi" újkonzervativizmus állami beavatkozási elképzeléseit a németből kölcsönzött „államszocializmus" kifejezéssel körvonalazta. Ez az államszocializmus elsősorban ugyancsak a nemesi eredetű nagybirtok érdekeit szolgáló és az ipari és pénztőkét korlátozó gazdaságpolitikai modellt jelentett, mint az agrárius koncepció, de kiépítésével a végrehajtó apparátus maga is bizonyos önsúlyt remélhetett nyerni a társadalom minden rétegével szemben és korlátozott mértékben magukkal az uralkodó osztályokkal szemben is. A saját előjogok szerzésére törő tisztviselő elem bürokratikus utópiája tehát lényegében az agrárius újkonzervatív program radikalizálásában jelentkezett. Ahol az agráriusok a lecsúszó dzsentri gyakorlati pályákra tanácsolásával

igyekeztek értelmiségi pozíciókat biztosítani táboruknak, ott a "középosztályi" radikalizmus publicisztikája a numerus clausust pedzegette. Társadalmi-gazdasági felemelkedéséhez adminisztratív úton végrehajtandó redisztribucios programot, a társadalmi termék adminisztratív kényszerrel történő újrafelosztását hirdették meg. Ezek a tervezetek túllépték az agrárius antiliberalizmus határát, mélyen belegázoltak a jogegyenlőségbe és a jogbiztonságba. Ezen a ponton az újkonzervativizmus jobboldali radikalizmusba váltott át. A századfordulótól jelentkező szórványos etatista törekvések határozott formát a háború idején öltöttek a Magyar Kultúra, az Új Nemzedék, az Élet című katolikus folyóirat és részben a Budapesti Hírlap hasábjain. Hangot kapott az a törekvés, hogy a hadigazdálkodás ideiglenes kötött gazdálkodási rendszerét a háború után is tartsák fenn, belőle fejlesszék ki a tervezett államirányítási rendszert. A követelések megvalósítására a háborús körülmények eleve alkalmasaknak mutatkoztak. A javak újrafelosztását célzó propaganda felhasználta a hadiszállítók, a feketézők iránti széles körű ellenszenvet s bennük jelölte meg azt a társadalmi csoportot, amelyen a kisajátítást meg lehet kezdeni.

Ezen a ponton eljutunk a másik jellemzőhöz, amivel a „középosztályi" újkonzervativizmus továbbfejlesztette az agrárius újkonzervativizmust. Az újkonzervatív program radikalizálásának leghatékonyabb ideológiai és propagandaeszköze az antiszemitizmus volt. Ez még inkább szerepet kapott az adminisztratív újrafelosztás programjában. Az újkonzervatív ideológia radikalizált középosztályi változata képviselte — az Istóczy-párt intermezzója után — a modern politikai antiszemitizmust. Ennek középpontba kerülését mutatta, hogy a „történelmi" vagy „úri középosztály" elnevezés a tízes évek végére fokozatosan átadja helyét a keresztény középosztály elnevezésnek, ahol a vallásfelekezeti megjelölés már nem vallást jelent, hanem a zsidó középosztálytól való elhatárolódás szándékát jelzi.

A modern politikai antiszemitizmus nem azonos a zsidósággal szemben érzett mindennemű elfogultsággal, előítélettel és babonás vallási ellenszenvvel. Ezek az előítéletek csupán előzmények. A politikai antiszemitizmus akkor jelentkezett, amikor a zsidóság asszimilációja már nagymértékben előrehaladt. A modern politikai antiszemitizmus ugyanis az asszimilált zsidóság ellen lépett fel. Asszimilációjukat tekinti felszínesnek,

formálisnak vagy éppen egyszerűen imitáltnak, s ebben a körülményben a nemzetkarakter által integrált nemzeti társadalom önazonosságának veszélyeztetését látja. A politikai antiszemitizmus tehát a nemzetkarakter koncepciói tartozéka: lényegében a nemzetkarakter, a nemzeti integráció veszélyeztetettségének etnocentrikus, illetve „faji" fogalmazásban előadott ideológiája.

Kiélezett politikai harc, az osztályrend vagy az osztálykoalíció, az előjogokkal rendelkező középosztály kiváltságos helyzetének veszélyeztetése esetén a lappangó ellentét aktualizálódik. A polgári radikalizmus elleni harc során a középosztály nemzetfenntartó szerepének hangsúlyozása, a dzsentrimítosz a középosztály előjogait legitimáló hangoztatásának során a propaganda antiszemita formában jelentkezik, s ezzel jobboldali radikális színezetet kap. Ezt a koncepciót tűzte ki vitára 1917-ben a Huszadik Század antiszemitizmusra vonatkozó körkérdése; ez a koncepció vált prefasizmussá 1918-ban, a forradalom előestéjén, mint a forradalmi érlelődéssel szembeszegülő „preventív ellenforradalom" ideológiája.

4. AZ IRODALOM ÉS A MŰVÉSZETEK ÁTALAKULÁSA A SZÁZADFORDULÓ IDEJÉN

A MŰVÉSZ ÉS A MŰVÉSZET HELYE A POLGÁRI TÁRSADALOMBAN

Az 1890-es évekre a századon átívelő nemesi liberális nemzeti kultúra kimerült, aláhanyatlott. Amikor a kapitalizmus halálra ítélte a hagyományos gazdálkodási módot és eszközöket, a polgárosodás átalakította az ízlést és az életmódot, a nemesi klasszicizmus és a vele ellenpontozottan összecsendülő nemzeti romantika s a népi-nemzeti irodalom értékrendjei és kifejezései elavultak. Ezzel együtt a művész helye és a művészet funkciója is megváltozott az új társadalomban.

A művészet a nemesi — különösen a főnemesi — életforma keretei között elsődlegesen és egyre kizárólagosabban reprezentációs szerepet töltött be. Az életkultúrához tartozott, dekoráció volt, amely a maga

szuggesztív kifejező eszközeivel hangsúlyozta-fokozta a mágnás szorosan összefonódó magán- és közéletének fényét. A zene az ünnepélyességet árasztó harmónia eszköze volt, alkalmi muzsika a főúri udvar jeles eseményeinél; az építészet és a szobrászat a hatalmat és a vagyont jelképező kastélyt, palotát, kúriát, középületet emelt és díszítètt; a neves művésszel festetett portré a családi galériát, a tájkép a fogadótermet, a szalont ékesítette. Az irodalom nem kapott szerves helyet ebben a kultúrában: az a felvilágosodás óta a polgári kultúra része, gerince volt. A főúr, a megyei nemes, ha ismerte is az új irodalmat, nem mint megrendelő mecénás, hanem mint a közönségnek — a nemesi rendet semmibe vevő kulturális respublikának — egyik tagja olvasta. A 19. század harmincas éveitől ilyen módon polgárosodott a színház is, páholyai már csak a rangsor külsőségeiben különítették el a főurat az úrtól, azt a közrendű nézőtől.

A polgárság kultúrája is betöltött reprezentációs szerepet — különösen a beérkezése után —, fő funkciója azonban a nemesi kultúra tagadása volt, a felemelkedés harcos hőskorában emberi és nemzeti eszmények ihlették: a polgári etosz kifejezője volt. A konszolidálódott polgári világ mindennapjaiban sem pusztán a reprezentáció szolgálata jutott a művészetnek. A polgár munkálkodik, szervez, üzletét vezeti, mindennapja élesen szétválik a kereső tevékenységre és a szabad időre. Az előbbiben nem marad hely és idő műélvezetre, a szabad időt viszont úgy kívánja eltölteni, hogy kipihenje a munka fáradalmait, gondjait. A művészet tehát egyrészt a kikapcsolódást, a szórakozást nyújtja, a magasabb szellemi igényű közönség számára pedig intenzív szellemi élvezetet, elmélyülést, maga és világa megismerését. A műélvező és a szórakozó polgár alkotta az új rendben a közönséget, azt a fórumot, amely meghatározta a mű sorsát, értékét, amely méltányolta és támogatta vagy elutasította és mellőzte a művészt. A tőkés rendben a műalkotás is áruvá vált, a közönség és a mű viszonya bizonyos fokig hasonlított a piac és az áru viszonyához. Az irodalom „áruvá válása" nálunk már a reformkorban végbement. Ettől kezdve vers, tárca, regény a könyvkiadók és a folyóiratok közvetítésével került a fogyasztóközönség elé. A többi művészet ilyetén áruvá válása csak a 19. század utolsó harmadában következett be.

A műalkotás azonban mindenképpen különleges „áru", amelynek értékét nem a „termelési költségek", hanem az egyediség, az eredetiség, a

művészi erő határozza meg. Ennek megfelelően a művész is — eltekintve a személyes megrendelésre dolgozó kiváltságosoktól — különleges pozíciót foglalt el: „árutermelő" volt, aki a mindig bizonytalan fogyasztóközönségnek dolgozott, de egyúttal alkotó értelmiségi is, és minél kreatívabb, minél eredetibb volt mint értelmiségi, annál bizonytalanabb esélyű mint árutermelő. A művész különleges „árutermelői" és egyben alkotói értelmiségi funkciójából adódott sajátos rétegközi, marginális helyzete: teljesen nem tudott beilleszkedni a polgári társadalom szolid kereteibe. A művész ábrázolta is, de formálta és megkérdőjelezte is a valóságot, rákérdezett és válaszolt a kor társadalmi és szellemi áramlásai által felvetett problémákra.

Abban a mértékben, amint a művészet a polgári szabadidő-kultúra részévé vált, magas szellemi igényű művészetre és alacsonyabb szintű, igénytelen szórakoztató tevékenységre különült. A közönség az ehhez a szakadáshoz való viszony szerint tagolódott. A magas kultúra, a művészi színház, az opera, a hangverseny, a kiállítás, a rangos szépirodalom közönsége elsősorban a művelt polgárságból és főként az értelmiségből került ki. Művészek, írók, szerkesztők, tanárok mellett az igényes közönség körébe tartozott a szakértelmiség: az orvosok, ügyvédek, mérnökök zöme. A vállalkozó—kereskedő polgárság nagy része műveltségében, fogékonyságában ugyan elmaradt a magas kultúra befogadásának szellemi szintjétől, de a régi nemesség mellé való felzárkózás, a műveltségi presztízs vágya az igényes közönség sorába terelte: sznobizmusból vált kultúrafogyasztóvá. A sznob polgár persze nem csupán a magasabb művészet kenyerével élt. Ő tartotta el a „jobb közönségnek" dolgozó szórakoztatóipart: operettnek, népszínműnek, könnyű lektűrnek is jórészt ő a közönsége. Az alacsony szintű szórakoztatóipart igénylő szélesebb közönség pénzes része zenés műsoros mulatóba járt, kabarét és orfeumot látogatott, élclapot olvasott; a szegényebbje a cirkuszt látogatta, vasárnap az Angolparkot vagy az Állatkertet; ha olvasott, a krajcáros ponyvaregényeket forgatta.

A szélesebb rétegek kulturális befogadóképessége viszonylag bővült az elemi iskolázás növekedésével, az analfabetizmus csökkenésével. Az újságolvasás elemi információkat adott nem csupán a politika napi eseményeiről, hanem a világ mindennemű dolgairól is. A képes hetilapok: a Tolnai Világlapja, a Képes Újság, az Aller Képes Családi Hetilapja a kispolgárcsalád vasárnapi szellemi tápláléka. Képeikből a kisember ugyan leg-

inkább a sziámi összenőtt ikrekről és hasonló szenzációkról kapott tájékoztatást, de felszedhetett hasznos ismereteket, az általános műveltség morzsáit is.

A természettudományos világkép ebben az évtizedben vált szélesebb rétegek világképévé. Ekkor lett a kopernikuszi kozmogónia szemléleti evidenciává, ekkor terjedt el a felvilágosodás evolucionizmusa és egy jócskán vulgarizált darwinizmus a városi középrétegek és a szervezett munkások körében. Átalakult a vallásosság is. A magasabb polgári-értelmiségi rétegekben ateizmus, szkepszis, vallási közömbösség terjedt, de a vallásos érzéstől el nem szakadt kisember hitvilága is változott. Egyre erősebben távolodott a spirituális vallásosságtól, amely a vallás parancsait, isten szüntelen jelenlétének érzését magánélete minden pillanatára érvényesítette. Ragaszkodott viszont a tradicionális-konvencionális vallásossághoz, amely nem vonta kétségbe a hittételeket, de társadalmi konvenciókként elfogadva, magánéletében már nem tekintette feltétlenül mérvadónak őket.

A NAGYVÁROS ARCULATÁNAK ÁTALAKULÁSA: AZ EKLEKTIKÁTÓL A FUNKCIONALISTA ÉPÍTÉSZETIG

A nagyvárossá növekvő Budapest — és néhány vidéki városi központ — arculata a múlt század utolsó harmadában formálódott ki. A jellegadó részeket, a körutakat, a sugárutat és környékét javarészt a nagypolgárság, kisebb mértékben az arisztokrácia és az állam építtette ki; így ezek voltaképpen a nagypolgárság ízlését tükrözték volna, ha lett volna saját művészi ízléskultúrája. A hazai nagypolgárság azonban — akárcsak a Ringstrassét felépítő bécsi — önálló hagyománnyal nem rendelkezvén, a reprezentációs szférában a főnemesi életmódhoz és ízléshez idomult. A főváros építészeti arculatát tehát a feudális kor nagy stílusait utánzó, variáló „historizáló eklektika" határozta meg a kiegyezéstől a 20. század első évtizedéig. A kezdeteknél még a neoreneszánsz dominált, ezt élénkítette, majd az 1880-as évektől háttérbe szorította a neobarokk, hogy aztán a stílus fénykorában, a Millennium évtizedében helyt adjon a gótika megidézésének is. A neobarokk bérpalotán ütközött ki legszemléletesebben a stílushistorizálás groteszkssége: az egykori barokk palota arányai

eltorzultak a többemeletes, egymáshoz zsúfolt bérházakon. Az aránytalan homlokzat, a silány anyagból készült, hivalkodó díszítés és a funkciótlan belső térképzés ellenére az eklektikának köszönheti Budapest európai nagyvárosias külsejét, főként az 1876 és 1900 között tervszerűen felépített Nagykörúton és környékén.

A kiegyezés utáni városfejlesztés, amelyben a közmunkatanács játszott irányító szerepet, nem volt pusztán utánzás és hivalkodás, nemcsak reprezentációs palotákat és sivár lakóépületeket teremtett, hanem kezdettől és főként a Millennium konjunkturális évtizedében kommunális, infrastrukturális létesítményeket is: csatornázást, hidakat, kórházakat, villamosvonalakat és a kontinens első földalatti vasútját építette ki.

Budapest városképi szimbólumai, a királyi Vár és az Országház a historizáló eklektika két jeles mesterének műve. A Vár átalakításának tervét még az előző nemzedék nagy építésze, Ybl Miklós készítette el, ezt fejlesztette tovább neobarokk irányban Hauszmann Alajos. Az épülettömb újraformálásával harmonikusan, stílustörés nélkül oldotta meg a nehéz feladatot: a barokk palota kisebb arányait és mozgalmasságát sikerült monumentálissá nagyítva és méltóságteljessé merevítve is valamelyest megőriznie. Más alkotásai, mint a Kúria (ma Néprajzi Múzeum) klasszicista oszlopsorával, funkciótlanul halmozott díszítőelemeivel már hivalkodóbban hat, a New York-palota pedig jövőtlen kísérlet volt a szecessziós elemek eklektikába való beépítésére.

A Várral átellenes Országház a magyarság alkotmányos államalkotó erejét, a politikai vezető réteg históriai elhivatottságát reprezentálta. Alkotója, Steindl Imre, tíz évig dolgozott a terveken és jó másfél évtizedig tartott, amíg 1902-ben befejezték az épületet, bár közben benne tartották a millenáris ünnepi ülésszakot. A tervezet korabeli sikerét a középkori magyar „nagyhatalmat" idéző gótikus alaptónusnak köszönhette, és annak, hogy a londoni parlament és a bécsi Rathaus épületéből nyert inspirációkat szerencsésen egyesítette a barokkos kupolával. A Dunaparti klasszicista épületsor mellett alkalmasint túlméretezett és túldíszített kolosszusnak hatott, de városképi szempontból arányosan ellensúlyozta a túloldalon felmagasló barokk várpalotát. A historizáló eklektika másik jelentős alkotása a millenniumi emlékmű és környéke volt. Tervezője, Schickedanz Albert alkotta meg az ünnepségek színterét, a Hősök terét, a millenniumi emlékmű építészeti részét, s a tér két klasszicista

múzeum- és kiállítási épületét, az 1899—1907 között felépült Szépművészeti Múzeumot és az 1896-ban elkészült Műcsarnokot.

Az eklektikus építészet század eleji utolsó korszakát a Bárczy István polgármesteri tevékenysége során emelt középületek, elsősorban az iskolák stílusa uralja. Az olasz nagygótika, a padovai Szent Antal-katedrális vöröstéglás falburkolási módjától ellesett vöröstéglás épületek stílusát akár Bárczyról nevezhették volna el. Mint iskolák, kerületi elöljáróságok, sőt gyárépületek építési stílusa máig rányomja bélyegét a budapesti külvárosok építészeti arculatára. Mestere, Pecz Samu keze alól került ki a stílus néhány reprezentatív és nem kizárólag praktikus célzatú épülete: a Szilágyi Dezső téri református templom és a Műegyetem könyvtárépülete.

A millenáris ünnepségeken mutatkozott először tudatos és koncepciózus törekvés arra, hogy a historizáló eklektikát a „volgai lovas" nemzetkarakter propagálásának szolgálatába állítsák. Ennek legnagyobb szabású kísérlete az 1901—1903 között Schulek Frigyes tervei szerint felépült Halászbástya; tornyocskáinak stilizált fiktív ősmagyar sisakformája a nemzetkarakter szimbólumává vált. Hasonló törekvéseket képvisel a kései eklektika mestere, Alpár Ignác, a millenniumi kiállítás fő épületcsoportjaként épített Vajdahunyad-várával, továbbá a Tőzsde (ma a Televízió) épületével és az Anker-házzal, amelyek máig hirdetik a kései eklektika ízléstorzulását.

Szervesen illeszkedik a historizáló eklektika városképébe a kor köztéri szobrászata. A klasszicista történeti szobrászat távoli elődökként a reneszánsz lovasszobrok mestereit: Verrocchiót, Donatellót; közeli példaként III. Napóleon szobrászát, Jean Baptiste Carpeaux-t követte. Idealizálás, reprezentatív monumentalitás, klasszicista mérték és méltóság, s a nemzetkarakter jegyeinek kifejezésére való törekvés a közös ismérvei a történelem nagyjait megmintázó köztéri szobroknak. Ezek az ismérvek észlelhetők Stróbl Alajos legjellegzetesebb reprezentatív szobrain, a Múzeumkertben álló Arany János-szobron (1893) vagy a várbeli Szent István-szobron (1906); Zala György művein, a millenniumi emlékmű király- és fejedelemszobrain, Andrássy Gyula lovasszobrán.

A századelőn még mindig domináló historizáló eklektikával való szakítást az építészeti szecesszió hirdette meg. Az új stílusban a polgári ízlés emancipálódott a főnemesi eszményektől. Nem történeti stílusokat utánzott, hanem sajátot teremtett. Az elődhöz hasonlóan monumentális,

nem intim stílus, de monumentalitásra törekvését nem a reprezentáció igénye ösztönzi. Az eredetileg iparművészetből, díszítőművészeti törekvésből, belsőépítészetből átplántálódott stílustörekvés, miután a polgár közvetlen élete számára megteremtett egy formagazdag, sodró dinamikával telített dekoratív környezetet, a lakás és a munkahely ilyen környezetét városépítészeti stílussá akarta kitágítani. Evégett a monumentális komponálással a városi környezetet, mint a polgár új életviteli eszményét a nagystílűség rangjára emelte. Az iparművészeti dekoráció építészeti stílussá monumentalizálása hasonló arányfeszültségeket és aránytorzulás-veszélyeket rejtett, mint a historizáló stílusok. Ezek a visszásságok nem hiányoztak a szecessziós építészet produktumaiból, mégis előbbre jutott fantáziátlan elődjénél. A szétburjánzó „Jugendstil", „art nouveau" dekoratív indáit és kacskaringóit architektúrába, kompozícióba fogni és épp ezt a feszültséget tenni a monumentalitás alapjának, nagyigényű művészeti próbálkozás volt. A szecessziós építészet átmenetet alkotott a modern művészeti törekvésekhez, ámbár ornamentális eszményei azokkal ellentétesek voltak. Ezért érzi a rákövetkező Bauhaus-korszak már egy évtizeddel később elviselhetetlennek, ízléstelennek; a belső térképzésben és a klasszikus formák felbontásában mégis az új építészetet készítette elő. A funkció formaelvvé, stílusképző faktorrá emelése, a modern építészet eszménye idegen a szecessziótól. Ennek ellenére a szecessziós épületek technikai kidolgozása akaratlanul ebbe az irányba is fejlődött, hiszen a burjánzó dekoráció alatt a modern városi épület praktikus céljai szerint valósultak meg ezek a házak, s megteremtették azt a vázat, amely a szecessziós külső levetése után formaként is megjelenik.

A századforduló művészeti életében egy rövid pillanatra — legalábbis Közép-Európában — az építészet válik fókuszművészetté, amely összefogja a rokon művészetek új törekvéseit és megkísérli átültetni őket a mindennapi élet gyakorlatába. A szecessziós időszak Budapest építészetét egy rövid életű, de koncentrált világtörekvésbe kapcsolta be, s a mindenkit — tehát nem csupán a magasabb művészet közönségéhez tartozókat — elérő külső környezet ráhatásával nagy erővel törte át a nemesi klasszicizmus és historizálás ízlésmonopóliumát, tette nyitottá a nagyváros lakóját más ízléstörekvés számára.

A szecessziós építészet nagyszabású alkotásai, amelyek a stílus európai értékeit leginkább megmutatják, Budapesten az 1903—1906 között épült

Gresham-palota — a Quittner Zsigmond építészeti iroda produkciója, Vágó József és László tervezése —, valamint az 1909—1918 között épült Gellért Szálloda, Hegedüs Ármin, Stark Izidor és Sebestyén Artúr alkotása.

Nagyobb igényű kísérlet Lechner Ödön építőművészete, amely a magyar nemzetkaraktert kifejező szecessziós építészet megteremtésére irányult. A szecesszió vonzalma a keleti művészetek egzotikuma iránt más országokban is gyakran a nemzeti stílus megteremtésére irányuló kísérletek talajává vált. Ilyennek tekinthető a spanyol szecessziós töre kvések vonzalma az egykori mór stílus, az Alhambra stílusa felé, s még inkább észlelhető ez a törekvés a század eleji Moszkvában, a Tretyakov-palotán, a Vörös tér két múzeumi épületén és a Juszupov-palotán. Lechner céltudatosan munkálkodott sajátos modern nemzeti stílus megteremtésén. Programiratot is adott ki 1906-ban „Magyar formanyelv nem volt, hanem lesz" címen. Ezt a formanyelvet kívánta megteremteni sajátos szecessziós stílusú épületeivel, amelyek közül legjelentősebbek: az 1893—1896 között készült Iparművészeti Múzeum, a Földtani Intézet (1898—1899) és a Postatakarékpénztár (1899—1902). Törekvéseit kiterjedt tanítványi köre is folytatta; közülük Thoroczkai-Wigand Ede, Kós Károly és Zrumeczky Dezső emelkedett ki. A Lechner-iskola legjelentősebb műve az Állatkert (1908—1911), Kós Károly és Zrumeczky Dezső műve.

A Lechner nyomán induló fiatal nemzedék legformátumosabb tagja Lajta Béla volt. A századelőn Lechner irodájában, vele együtt dolgozott. Első önálló alkotásai: a Vakok Intézete, az Amerikai úti Szeretetház, a Vas utcai iskola. A saját gyűjtésen alapuló népi motívumok eredeti, az épülettel harmonizáló ornamentikai felhasználásában és a funkcionális szemlélet bizonyos jeleiben Lajta már felülmúlta mesterét. Érett munkája, a Martinelli téri Rózsavölgyi üzletház és a Fővárosi Könyvtár — megvalósításra sohasem került — pályadíjas terve eleven bizonyítéka annak, hogy a szecesszióból nyílt út, mégpedig igéretes, a bécsi iskolával, Otto Wagnerrel és Adolf Loos-szal vetekedő kezdeményezés: a modern funkcionalista építészet egy művészileg is úttörő irányzatához.

NATURALIZMUS ÉS IMPRESSZIONIZMUS A SZÉPIRODALOMBAN

Magyarországon a kiegyezést követő negyedszázad irodalmában, zenéjében, művészetében az eszményítő témaközpontúság uralkodott, amely Európa polgárosultabb részein ekkorra már lehanyatlott. A század derekától Franciaországban, Angliában, Amerikában megindult vele szemben az ábrázolási önelvűség ellenhatása, a művészi megformálás emancipációs harca az eszményített téma uralma alól. Költészetben és irodalomban parnasszizmus, dekadencia, szimbolizmus néven foglalják össze a témauralom alóli szabadságtörekvést; a prózairodalomban az emberi természet rideg természeti voltának és környezete ridegségének felfedezése, a naturalizmus jelenti az ellenhatást. Magyarországon és Európa keleti területein az idealizáló témaközpontúság elve nem csupán elmaradottság okából éli túl jóval nyugat-európai megfelelőjét, hanem azért is, mert nemzeti törekvést hordoz, a nemzeti önazonosság művészi képeként mozdíthatatlanságot, erkölcsi szentesítést élvez. A század végén, a nyolcvanas években a költészet területén hazánkban is meginog a témaközpontúságot nemzeti stíluselvként szentesítő népi-nemzeti irány uralma. Reviczky, Komjáthy, sőt már előttük Vajda János kivonják a lírai személyiséget normái alól, kivetkeztetik az eszményítés lagymatag-prűd kényszeréből a szerelmi költészetet, jogot követelnek a modern világ szorongatta személyiség borongásának.

A prózairodalomban elveszti kanonizált helyét a népi-nemzeti irányzat regényformája, Jókai romantikus elbeszélő művészete. A regény helyett a novella, a prózai kisműfaj nyomul előtérbe, de itt sem a nagy népi-nemzeti mesélők anekdotizálása terebélyesedik novellává, hanem Maupassant, Csehov novellaművészete lel követőkre. A polgárosodó nemesi világ írója belülről ábrázolta társadalmát, s elutasítása is jóízű beszéllyel előadott, azonosuló patriarchális iróniában szólalt meg. A polgári író kívülről, az elidegenedő munkamegosztás más szegmentumából tekinti tárgyát: vagy mikroszkopikus groteszkké zsugorodott Csehov figurák, vitalitásukban is távolságtartó iróniával leírt Maupassant alakok kerülnek ki tolluk alól, vagy önmagukat ábrázolják belső, lélekbe vájó azonosulással, de a világ egyre távolabb kerül a belső élettől.

Ambrus Zoltán, Bródy Sándor a magyar városi polgári világ társadalmi közegében fedezik fel a naturalista irodalom világát, s kivívják ábrázolása létjogosultságát a vidéki kúriák világának irodalma mellett. Törekvésük fellépése mozgalom jellegű, igyekeznek összefogni mindazokat, akik hasonló irodalmi újítással próbálkoznak. Tömörítő központjuk az 1890-ben megindult A Hét című folyóirat. Szerkesztője, Kiss József mint költő, éppenséggel nem a modern irodalmi törekvések előharcosa, hanem a népi-nemzeti verselés utóvédje volt, de mint irodalomszervező a modern törekvések lelkes és elkötelezett támogatója.

Az új prózaírói áramlat vezéralakja Bródy Sándor volt. Személyében az életet minden téren: érvényesülésben, sikerben, szerelemben birtokba venni vágyó literátus-polgár megtestesítője. Regényírói ambíciója szerint ő volna a magyar Zola. Művelt minden műfajt: írt regényt (legsikeresebb: „A nap lovagja", 1902), színdarabot, elbeszélést. Írói élharcosságát politikai ügynek is tekintette, a polgári irodalom kivívását nem választotta el a polgári liberális Magyarországért folyó politikai harctól. 1902-ben indított, egyedül írt Fehér Könyv című folyóiratával műfajt teremtett a magyar irodalmi-politikai prófétaság sajtótörténetében.

A FESTÉSZETI IMPRESSZIONIZMUS MEGJELENÉSE: NAGYBÁNYA

A festészetben a népi-nemzeti eszményítő témaközpontúság kettős elnyomásként jelentkezett. Nem csupán egy művészeten kívüli rendező elv nehezedett a művészi megformálás önelvűségére, hanem a festészet irodalmiassá válását is jelentette, hiszen az eluralkodott témák elsősorban irodalmi és nem festői ihletettségűek voltak. A század végéig ezt képviselte a Magyarországon uralkodó müncheni akadémizmus s annak sajátos magyar ága, Hollósy Simon müncheni festőiskolája. Innen kerültek ki azok is, akik ezt az akadémizmust meghaladták Réti Istvántól és Rudnay Gyulától Csontváryig. A gyakorlatilag kötelezővé magasztosított témakör a sajátságosan nemzeti festészetnek tekintett történelmi képfestészet volt: Madarász Viktor, Székely Bertalan és Benczúr Gyula világa. Mellette jelen volt az uralkodó témák sorában a reprezentatív-idealizáló portréfestészet, a harmonikus kompozíció alá szelidített tájkép és a népies zsá-

nerkép: Munkácsy Mihály világa. A festői megformálást a harmóniaeszményítés vezérelve által szerveződött kompozíció határozta meg.

Az impresszionizmus a festőiség szabadságharca volt az irodalmi témanyelv és a festészeten kívüli elvek szerint szerkesztett kompozíció uralma ellen. Az átlényegítést túlhajtó kompozícióval szemben az impresszionizmus ellenvégletet, a jelenségmegragadás végletét jelentette. Az impresszióban újfajta kapcsolat létesült a személyiség egy sajátos átélési módja, a hangulat és a bizonyos pillanatban átélt külső világ, elsősorban a természet között.

A magyar impresszionista festészet első nagy jelentőségű kiformáló műhelye közvetlenül elődjéből, Hollósy müncheni magániskolájából született. 1896-ban Hollósy Nagybányán nyári telepet létesített iskolája részére. Itt gyülekeztek: Ferenczy Károly, Réti István, Thorma János, Iványi Grünwald Béla, a modern magyar festészet úttörői. Nagybánya elsősorban a festőiség, a „plein air" hazai meghonosítója lett. Ezt a törekvést képviselte elsősorban Ferenczy Károly legjelentősebb századfordulói képeivel: Hegyi beszéd (1896—1897), A három királyok (1898) s Józsefet eladják testvérei (1900), Iványi Grünwald Béla Itatás (1902) és Tavaszi kirándulás (1903) c. képeivel. Átalakult a festészet tematikája is, fokozatosan teret vesztett a történelmi képfestés: a reprezentatív portré helyébe a hangulatot kifejező impresszionista portré került. Új karaktert kapott a csendélet és még inkább a tájkép. A francia impresszionizmushoz legközelebb Vaszary János festészete állott.

A SZECESSZIÓS FESTÉSZET ÉS IPARMŰVÉSZET: GÖDÖLLŐ

A század első éveiben önálló művészeti mozgalomként jelentkezett a szecessziós iparművészet. Műhelye az 1901-ben létesült gödöllői művésztelep volt; kezdeményezője és lelke, a telep megszervezője és vezetője Körösfői Kriesch Aladár. Az eredetileg Székely Bertalan tanítvány, történelmi képfestőként indult művész a szecessziós törekvések áramlatába kerülve elsajátította és példázta az áramlat sokarcúságát. A szecessziós irányzat előfutára, az angol „preraffaelita iskola" nyomán iparművészeti törekvésekbe kezdett. Tervezett gobelint, megkísérelte újjáteremteni a

freskótechnikát, készített üvegablakot, mozaikot, bútort. Törekvéseit, eszméit könyvekben is hirdette. Próbálkozásai több ponton rokonvonásokat mutatnak Lechner építészeti törekvéseivel. Körösfői Kriesch is a nemzeti művészetet kereste a szecesszió kínálta lehetőségekben, a sajátosan magyar és modern kifejezési formát. Művészetét több reprezentatív megbízás során is alkalma volt érvényesíteni, részt vett festményeivel és freskóival az Országház és a Zeneakadémia díszítésében. Hasonló törekvéseket képviselt, hasonló sokoldalúsággal a gödöllői művésztelep másik vezetője, Nagy Sándor is. Művészetében a nemzeti és a népies hangvétel mellett vallásos témák is jelentkeztek.

A MODERN SZOBRÁSZAT KEZDETEI

A modern magyar szobrászat a szecesszió jegyében született s ennek megfelelően kezdetben iparművészeti törekvésekkel fonódott össze. Ez jellemezte Beck Ö. Fülöp művészetét, aki egyaránt művelt kisplasztikát és köztéri szobrászatot, s elsősorban mint a magyar éremművészet megteremtője került be a művészettörténetbe. Törekvései összekapcsolódtak a századelő művészeti forradalmaival. Egyik legjelentősebb érme, az 1908-ban készült „Mikes Kelemen-érem" az akkor indult Nyugat emblémája lett. Nagyobb méretű plasztikái között is jelentős helyet foglalt el a dombormű, ezen nemben legfontosabb művei: Király György síremléke (1913), Szent Ferenc (1908—1933), Judit (1917). Mint köztéri szobrok alkotója már nem történelmi és közéleti alakokat mintázott, hanem díszkutakat. Munkásságával kezdődik a nagyvárost díszítő szobrászat és plasztika átalakulása: az emlékművek helyét nagyrészt parkok, játszóterek szobrai, lakóépületek falait díszítő domborművek veszik át.

Más utat járt a modern szobrászat másik úttörője, Vedres Márk. Munkásságában korai impresszionista kezdetek után mesterei, Rodin és még inkább Adolf Hildebrand görög ideálokat, szilárd formákat követő szobrászati eszménye érvényesül. A köztéri szobrászat új alapokra helyezésében hasonló szerepet játszott, mint Beck Ö. Fülöp. A század első két évtizedében Hildebrand mellett működött Firenzében, de képviseltette magát a Nyolcak 1911-es kiállításán.

A magyar képzőművészet kiállítási fóruma a századfordulón a Műcsarnok volt. 1896-ban pompás új épületet kapott, de szellemében nem újhodott meg, maradt a historizáló akadémizmus fóruma és szimbóluma. Elevenebb szellem jelentkezését jelentette 1894-ben a Nemzeti Szalon egyesület megalakulása. Újat elsősorban abban hozott, hogy érdeklődést mutatott a nemzetközi képzőművészeti élet újdonságai iránt, s ezzel a rokon magyar törekvéseket is segítette.

A POLGÁRI SZÍNHÁZ

A színjátszás legrangosabb fóruma a század végén is a Nemzeti Színház volt, de rangját inkább társadalmi színezetűnek kell tekintenünk, mint művészinek. Hasonló szerepe volt a színházkultúra terén, mint a Nemzeti Szalonnak a képzőművészetben. Fellegvára volt a népi-nemzeti irányzathoz tapadó drámaírási és dramaturgiai eszményeknek. A polgári törekvéseket elsősorban a Millennium évében megnyílt Vígszínház képviselte. Már neve is azt jelezte, hogy a nemzeti hagyományok, a „nemzeti jellem" őrzőjének tekintett Nemzeti Színház mellett az új teátrum az igényes szórakoztatás otthona kíván lenni. Ez a jelleg határozta meg műsorát, amelyben zömmel a kor divatos külföldi szórakoztató művei s azok jobb-rosszabb hazai utánzatai szerepeltek, s csak kis hányadban a századelő irodalmi megújulása során született drámai alkotások. Szerepe azonban a polgári ízlés kifejlesztésében mindezek mellett — és sok tekintetben éppen ezek által — igen nagy volt. A fiatal színház gárdája igyekezett lépést tartani a külföld színházkultúrájával, s noha működését elsősorban Sardou és szellemi környékének dramaturgiája uralta, helyet adott a naturalista dráma legfontosabb szerzőinek. A Vígszínház közönsége viszonylag hamar s a külföldi előadásokét megközelítő színre vitelben ismerkedhetett meg Ibsennel, Gerhart Hauptmann-nal; majd később a századforduló sokszínű drámai törekvéseinek képviselőivel: Strindberggel, Wedekinddel, Shaw-val, Gorkijjal. Még jelentősebb, hogy a Vígszínház vált a magyar társadalmi dráma ösztönzőjévé és otthonává.

ZENEKULTÚRA ÉS ZENEI ÍZLÉS

A zenei élet legfontosabb nyilvános fóruma, az 1884-ben megnyílt Operaház viszonylag kicsiny társulatával be tudta tölteni azt a szerepet a mérvadó külföldi operairodalom hazai színre hozatalában, amit a prózai színházi életben a Vígszínház. Kezdettől ápolta a kor zenei életében oly jelentős Wagner-kultuszt, már 1884-ben az első itt játszott művek egyike Wagner-opera volt. A század végén pedig bőségesen szerepeltette az olasz verista opera klasszikus alkotásait, leginkább Puccini műveit.

A koncertzene középpontja s egyben a zeneművészképzés színtere a Zeneakadémia volt. Szellemét a Bécsből kisugárzó Brahms-kultusz határozta meg. Ennek szellemében nőtt fel a magyar koncertzene-alkotók első generációja Egyike volt a fővárosi kultúra kisszámú intézményének, amely a századfordulóig sem „asszimilálódott"; a zeneelméleti tárgyakat ekkor még németül adták elő. A kialakuló magyar zenei kultúra személyeken keresztül is szorosan kapcsolódott a német—osztrák zenei élethez. Az osztrák posztromantika egyik legjelentősebb komponistája, a modern zenei törekvések előfutára, Gustav Mahler 1888—1891 között az Operaház igazgatója volt.

A SZÍNVONALAS SZÓRAKOZTATÓIPAR

A felső körök, a középosztály és az értelmiség szellemileg igénytelen kikapcsolódását szolgáló irodalmi tevékenység elsősorban a szórakoztatásra legalkalmasabb színház világában honosodott meg. A színházi kultúrában nem differenciálódott a magas igényű drámai kultúrától. A kaszszaszempontokra is néző színházak műsorában 70—80%-ig a szórakoztatóipar uralta a repertoárt. A szórakoztató színház fő műfaja a „középfajú dráma", nem a tragédia, s zömmel nem is a komédia, hanem a „happy enddel" végződő történet. Kizárólag a „jobb körök" világában, arisztokrata, dzsentri és polgári középosztályi környezetben játszódott, lehetőséget adva a szerényebb sorsú nézőnek, hogy néhány kellemes órát eltöltsön abban a környezetben, ahová mindig is vágyott. A valóságos jelenlét kellemesen elringató illúzióját az azonosulás lehetősége adta, a szórakoztatóipar központi hatáseszköze. A valódi irodalmi alkotás hősével nem azonosulhat a néző, mivel ő ugyanolyan valóságos személy, mint bármely

másik ember, sőt valóságosabb, mint maga az olvasó vagy néző. A néző azonban a színdarab hősének a bőrébe bújhat, vele izgulhatja át a cselekmény bonyodalmait s élheti át a „happy end" gyönyörűségét.

Az ilyen szerepet betöltő polgári színdarab mestere Herczeg Ferenc és Molnár Ferenc volt. Mindketten a középosztály szórakoztatására írták műveiket: Herczeg Ferenc az „úri" világ szórakoztatója lett s mellette politikailag is elkötelezte magát; Molnár Ferenc a polgári középosztálynak nyújtotta a kellemes kikapcsolódás lehetőségét, e polgárság liberalizmusával azonosult. A francia Sardou-iskola színdarabgyártási technikájával készített, a monarchiai-magyar miliőbe állított színdarabok cselekménybeli fordulatosságukkal hatottak, zömmel szerelmi háromszög történetek voltak, amelyeket szcenikai bravúrötletek élénkítettek. A társadalomkritikát olykor az arisztokraták és a gazdagok gőgje és kapzsisága feletti érzelgős moralizálás helyettesítette. Herczeg Ferencnél ez inkább dzsentrisirató nosztalgiával, Molnár Ferencnél a kisember erkölcsi tisztaságának magasztalásával, a Mammon-imádat bírálatával párosult.

A színdarab prózai megfelelője a „lektűr", a színdarabéhoz hasonló elvek szerint készített regény és novella. Színvonala az esetek egy részében magasabb volt, mint a színdarabé, átmeneti formák is jelentős számmal előfordultak lektűr és igényes irodalom között. Igénytelen művelői között a prózairodalom terén is ott szerepelt Herczeg Ferenc, elsősorban a dzsentri életformát romantizáló „Gyurkovics fiúk" című regényével, amely a népi-nemzeti iskola nagyregény stílusát silányította szórakoztató irodalommá. Igényessé a lektűrt a humor tehette, művelői közül azok emelkedtek ki a szórakoztatóipari produktumok szintjéről, akik iróniával művelték a szórakoztatást. Ilyenek Heltai Jenő, valamint Szomory Dezső, aki mind novelláiban, mind színdarabjaiban sajátos affektált modorossággal művelte az öniróniát. A humoros lektűr szerepe nem jelentéktelen a népi-nemzeti ízléskultúra polgárivá alakításában. A humorérzék jellege és helye az ízlésen belül az ízléskultúra szocializációs funkciójának lényeges területe, hiszen a társadalom — a polgári nagyobb mértékben, mint a nemesi — a szociális kontrollt jelentős mértékben a kinevettetés útján gyakorolja. A polgári lektűr nem keveset tett a népi-nemzeti ízléskultúra patriarchális kedélyességének, az anekdotázó kedv forrásának iróniává való áthangolásáért.

A KÖZÖNSÉGES SZÓRAKOZTATÓIPAR

„Színvonalasnak" a szórakoztatóipar azon területét tekintettük, amely megtartja külső azonosságát az irodalommal: regényt, színpadi művet, novellát hoz létre mint az igényes irodalom. A közönséges szórakoztatóipar már a kulturális szférán kívül eső tömegszórakoztatási formákhoz: kocsmához, táncmulatsághoz, cirkuszhoz közelíti az irodalomból, zeneművészetből öröklött vagy zsákmányolt kultúraanyagot. A magas kultúrához az operett állt a legközelebb. Ez volt a Monarchia és Magyarország exportképes, nemzetközi hírű szórakoztató „iparága". Klasszikusai: Lehár Ferenc — főműve „A víg özvegy", 1905 — és Kálmán Imre — főműve a „Csárdáskirálynő", 1916 —. A nagypénzű felső polgári és földbirtokos réteg szórakoztató intézménye a táncos éjszakai mulató, az orfeum, ahol közbeiktatott tánc-, ének- és artistaműsor színezte a szórakozást; és a kabaré, ahol a közbeiktatott műsorban elhangzó viccek mulattatták a közönséget. Utóbbi ugyan politikai kritika fóruma is lehet — amint volt is a századelő művészeti forradalmának éveiben Nagy Endre színvonalas Modern Színpada (1908—1913), amely közel állott a polgári radikálisok törekvéseihez —, egészében véve azonban a polgári kabaré művészeten aluli, triviális szórakoztatási forma volt.

Az irodalom alatti tenyészet alacsonyrendű műfaját, a „ponyvairodalmat" már a rendi korszak létrehozta a vásárokon „ponyván" árult kalandregény-füzetecskéivel, kalendáriumi rémtörténeteivel. A századfordulótól ennek is változtak a műfajai. Az egykori romantikus történetek helyébe a gengszter- és cowboyregény lépett, az értelmiség gondűzőjeként megjelent a detektívregény, a nők számára pedig a „limonádé" szerelmi történet. Ízlésromboló és demoralizáló hatása leginkább ez utóbbinak volt, mert látszólag rokonságban állt az álirodalmi lektűrrel. A beházasodás útján való feltörés lehetőségének illúzióját sugalmazta boltilány és kishivatalnoknő olvasóinak a gépírólány—vezérigazgató, házitanító—úrikisasszony szerelmek legendáival, s ezzel erkölcsileg és társadalmilag egyaránt ártott. Az irodalmi ízlés szempontjából kevésbé ártalmas a detektívregény. Lényegénél fogva ki kell kapcsolni eszközei sorából az emberábrázolást, a jellemek megformálását, hiszen ezáltal konszenzus keletkezne az alakok és az olvasó között, ami lehetetlenné tenné, hogy az olvasó a gyilkosságot ne tragikumként, hanem szórakoz-

tató fejtörésként élje át. A század első évtizedében magyar fordításban is megjelent Sherlock Holmes figurája, s a neves liberális újságíró, Bíró Lajos személyében hazai művelője is támadt az értelmiségi szórakoztató irodalom e műfajának.

Mindezek alatt virult a legszegényebbek vasárnapi időtöltése, a közönséges népszórakoztatás. A főváros millenáris kiépítése kis kombinátttá varázsolta a Városligetet, ahol reprezentatív épületben állandó cirkusztársulat működött, mellette a bécsi mintára épült nagy népszórakoztatási üzem, az Angolpark és a vurstli állandósítja és koncentrálja a vásári, búcsúbeli szórakozás minden fajtáját: céllövöldét, hintát, ringlispílt, kiegészítve a többi világvárosban már működő vásár-nagyüzemek produkcióival. A népszórakozás színtere a századelőn felépült Állatkert is, amely tömegszórakozássá szélesítette a természettudomány népszerűsítését.

AZ ÍZLÉSVÁLTOZÁS POLITIKAI ÖSSZEFÜGGÉSEI

A művészet 19. század eleji témaközpontúsága minden ágazatában a társadalmi tudat egyes területeinek szoros koordináltságát tükrözte: politika, morál, természetszemlélet, művészi ízlés erős összehangoltságát, ahol ezt az egybehangzást azonos irányadó elvek alá rendelés biztosította. A művészet által megjelenített természeti és emberi világ alapvető erkölcsösségének, rendbenvalóságának, normalitásának eszménye nem csupán morális és ízlésbeli volt, hanem ezen túl alapvetően politikai színezetű is. Alapjában az uralmi rend politikai eszményét is jelentette. Közép- és Kelet-Európában éppen ez a politikai irányultság maradt fenn jóval hosszabb ideig, mint Nyugat-Európában. Magyarországon az uralkodó kulturális és ízlésbeli normák a művészet nemzeti elkötelezettsége formájában jelentkeztek. A polgári átalakulás befejeződése, a polgári viszonyok kialakulása és megszilárdulása után Nyugaton a szigorú és politikailag ellenőrzött koordináltság fellazult. Ismeretszint, erkölcs, ízlés jóval kevésbé összehangolt területei az életnek, mint a század első negyedében. Nem így volt Közép- és Kelet-Európában, ahol az átalakulási folyamat befejezetlensége idején a kulturális értékrend elemeinek szétválási, önállósodási tendenciái -- a nemzeti

önazonosság felbomlását előidéző „kozmopolita" tendenciák, a hagyományos erkölcs és ízlés tagadása — közvetlenebb politikai veszélyként jelentkeztek, mint Nyugaton.

Példaként utalhatnánk mint a művészi ábrázolás autonómmá válásának tendenciáját kifejező áramlatra: az impresszionizmusra. Hazájában, Franciaországban a festészeti impresszionizmus, ahogyan Manet, Monet, Renoir műveiben megnyilvánul, olyan újfajta természetlátást hoz, amely csökkenti a városlakó polgár elidegenedését a tájtól, a vidéktől s ezzel előmozdítja az alkalmazkodást a modern — és gyorsan változó — társadalmi állapothoz; szocializációs szerepe tehát funkcionális. Magyarországon azonban az impresszionizmus a nemzetiként kanonizált népi-nemzeti festészet egyeduralma ellen irányult, és eleve politikai színezetet is kapott. A festőiség szabadságharca a kompozíció uralma ellen közvetlenül összekapcsolódott a polgári értelmiség szabadságharcával a nemesi hivatalnokrend, az arisztokrácia, a klérus politikai uralma ellen.

A századforduló idején a társadalmi munkamegosztás Magyarországon differenciálta a társadalom életét. Itt is fellazult a kulturális értékrend összehangoltsága. A nemesi rétegek számára ez azt a veszélyt idézte fel, hogy a morális és kulturális értékrend fellazulása politikai privilégiumaikat érinti a polgári rétegekkel szemben. Reakcióként jelentkezett az a tendencia, hogy az ízlésbázisában megingatott népi-nemzeti művészetet politikai eszközökkel tartsák életben, sőt uralkodó helyzetben. Amíg 1890 előtt a politikai kontroll csupán közvetetten jelentkezett a harmóniaközpontúság követelményében, az eszményítő tematizmusban, a századfordulón a vezető réteg a művészetet a nemzetkarakter-mítosz szolgálatában álló kötelező politikai konformizmus ideológiai eszközévé kívánta változtatni.

Amíg a polgári oldalon az ízlésváltás forradalmiságba torkollt, vele szemben a dzsentroid „középosztály" frontján a kibontakozott újkonzervatív politikai reakció ízlésbeli maradiságot, majd agresszív reakciót vont maga után.

A NÉPI-NEMZETI KULTÚRA FELBOMLÁSA ÉS ÁTALAKULÁSA

A nemesi liberalizmus korszakában a nemzetkaraktert hordozó zene megteremtésének igénye egybeesett az Európához való zenei felzárkózás, a „zenei modernizáció" igényével. Arról a törekvésről volt szó, amely a populáris magyar zenei hagyomány dallam- és ritmusvilágát alkalmassá kívánta tenni az európai zenei kultúra kialakult formáiban való kifejezésre. E törekvés valósult meg Erkel és Mosonyi műveiben, az olaszból átültetett nemzeti operában. A századvég feladatának a Liszt és Brahms nyomdokain haladó magyaros szimfonikus zene megteremtése tűnt. Példát a magyar rapszódiák és Brahms magyar táncai adtak, de a figyelem hatósugara már befogta a posztromantika szimfonikus törekvéseit is: Mahler és Richard Strauss szimfonikus kompozícióit. Az irányadó, akinek szelleme a századvég zenei képzésének műhelyében, az 1887—1919 között Mihalovich Ödön igazgatta Zeneakadémián uralkodott, mégis elsősorban Brahms volt, akinek kultusza ekkor Bécsben is zenitjén állt.

A magyaros zenei hagyományban gyökerező szimfonikus zene megteremtésének első próbálkozásai előadóművészek nevéhez fűződnek: az elsősorban hegedűművész Hubay Jenő „csárdajelenetei", szimfóniái és hegedűversenye, a zongoraművész Dohnányi Ernő Millenniumra írt Zrínyi-nyitánya és szimfóniája tartoznak ebbe a sorba.

A Petőfit és Aranyt követő epigon költészet a harmóniaelv rigorózus érvényesítésével, a költészeti újításnak egy álszent moralitás nevében való megbéklyózásával, a századfordulóra gyermekeknek szánt képeskönyv-verseléssé silányult. Ide jutott Szabolcska Mihály, Pósa Lajos pedig eleve ide szorult és meg sem tudott szólalni másként, mint gyermekvers-szerzőként.

A népszínmű Szigligeti Ede kezében még rangos irodalmi műfaj, a színházi előadások sorában az operett mellé került, a szórakoztató színdarab alantasabb változatává vált. Még alacsonyabb rangsorba kerül a népies műdal, közkeletű nevén a cigányzene. Ez a muzsika egy emberöltővel korábban még megihlette a romantikus zene nagyjait: Lisztet, Berliozt, Brahmsot, még helye volt a hangversenypódiumon mint a romantikus dalkultúra sajátos magyar változatának. Ez a muzsika azonban a század első tizedében a szórakoztatóipar legalsó szintjére süllyedt. A kor

divatos nótaszerzőjének, Fráter Loránd huszárkapitánynak a dalai jelentették a dzsentri slágert, amely érzelgősségben és hejehujázásban, az „úri középosztály" éjszakai szórakozásában azt a szerepet játszotta, mint az érzelmes vagy bolondozó operettdal, kuplé a polgári középrétegek szórakozásában.

A népi-nemzeti irodalom kiteljesedését és csúcsát Mikszáth művészetében érte el. A Tisza Kálmán korszak klasszikusa volt, személyében és művészetében képviselte és ábrázolta a polgárrá fejlődő középnemesség programját és életformáját. A nyolcvanas évek eleji indulásakor a „Tót atyafiak"-ban és „A jó palócok"-ban hangot adott az uralmon levő nemesi réteg patriarchális népszemléletének. A kilencvenes években írt nagy műveinek dzsentriábrázolása pedig a polgárosodási program pozíciójából bírálta a réteg visszamaradó részét, pontosabban, a réteg „jobbik", polgáribb lelkének bírálatát gyakorolta a réteg „rosszabbik", nemesi-feudális lelkének gyarlóságai felett. Ez a bírálat így egyszerre volt pontos, elevenre tapintó és éles, mégis azonosuló, a rétegen belülről jövő. Mikszáth művészi kiteljesedése időben nem a korszak virágzásának klasszikus idejére esett, hanem annak végére, amikor már a bomlás jelei is megmutatkoztak. Az 1893 és 1897 között írt karcolatokban született meg Katánghy Menyhért „képviselő úr" alakja, s történeteiből utóbb a „Két választás Magyarországon" (1910). Az egészen kései — 1906—1907-ben írt — „A Noszty fiú esete Tóth Marival" „Minerva baglyának alkonyi röpte" volt: a magyar polgárosodás első nagy fellendülő korszakának utólagos mérlege. A kilencvenes évek közepén jelentkező újkonzervatív romantikus antikapitalizmus szelleme nem hagyta érintetlenül Mikszáthot. Nyomai érezhetők a „Beszterce ostroma" (1895) és az „Új Zrínyiász" (1898) nemesi romantikájában. A századfordulóra kibontakozó újkonzervatív politikai roham azonban ráébresztette a fenyegető veszélyre s arra indította, hogy 1900-ban, a klerikális-néppárti előretörés csúcsán megjelentesse a „Különös házasság"-ot. Nem hiába rágalmazta később az ellenforradalmi korszak propagandája azzal, hogy a könyvet pénzért rendelte meg nála a szabadkőművesség; tett volt ez a könyv, közvetlen részvétel egy jelentős politikai küzdelemben. Élete végére, posztumusz művében eljutott a polgári liberalizmushoz, a nemesi hagyománnyal való teljes szakításhoz. Az 1911-ben megjelent „A fekete város"-t már az 1905—1906 utáni művészeti forradalom ihlette, nem

288. Eötvös Loránd

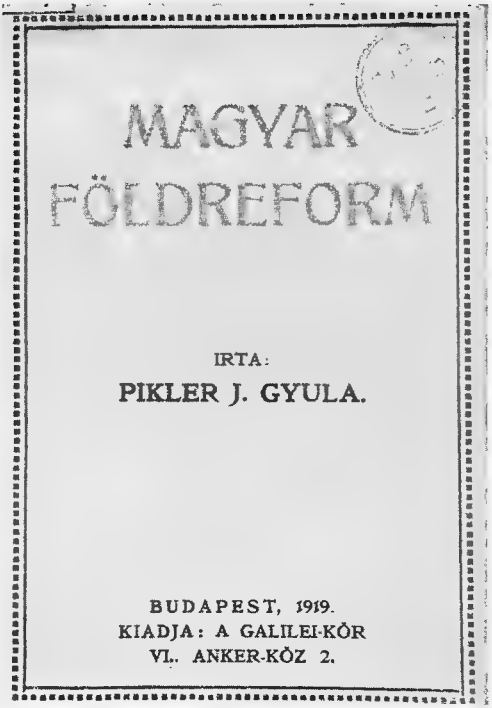

289. Radikális földreformjavaslat

290. „Kezdetben volt a kert" (Ülnek: Jászi Aliz és Szabó Ervin, állnak: Jászi Oszkár és Lesznai Anna)

291. Jászi Oszkár nevezetes könyve

292. Szabó Ervin előadása a Huszadik Század 1904. évi vitáján

293. A Szocializmus 1907—1908. évi 8. száma

294. Lukács György körének folyóirata: A Szellem

295. Lukács György

A GALILEI KÖR
MÁRCIUSI ÜNNEPE

1911. ÉVI MÁRCIUS 26-ÁN A VIGADÓBAN

MŰSOR:

MUNKÁSDALOSSZÖVETSÉG
„TITÁN VAGY NÉP"

SZÉKELY ARTUR MEGNYITÓ BESZÉD

TÖRZS JENŐ ADY ENDRÉNEK ÜNNEPI VERSE: A TŰZ MÁRCIUSA

BIRÓ LAJOS BESZÉD AZ IFJUSÁGHOZ

FELD IRÉN PETŐFI: A NÉP NEVÉBEN

SEBESTYÉN GÉZA ANATOLE FRANCE BESZÉDE VICTOR HUGO EMLÉKÜNNEPÉN

FORRAI RÓZSI ADY: A PROLETÁR FIU VERSE

JÁSZI OSZKÁR ÜNNEPI BESZÉD

PAPP JÁNOS KURUC DALOK

MEDGYASZAY VILMA ADY. ESZE TAMÁS KOMÁJA, ÁLMODIK A NYOMOR

TÖRZS JENŐ EDMOND ROSTAND: ÓDA A FELKELŐ NAPHOZ

MARSEILLAISE

ÁRA 20 FILLÉR.

296. A Galilei Kör 1911. évi márciusi ünnepének műsora

Diákok!
Egyetemi Polgártársak!

Mikor négy évvel ezelőtt az egyetemi ifjuság egy maroknyi csapata szakított az elmult idők nagy [illegible] kilátástalan apolásával, az elfogulatlan tudomány tanulására és fejlesztésére alapított egyesületet, a jövőbe látók forradalomról beszéltek. [illegible] hogy azok [illegible] egy [illegible] erős [illegible] tanulni a könyvek mellé, azok másnap már a [illegible] nyelven vádló szavakat fognak a magyar közéletnek oda[illegible]. És vajjon a tudományos meggyőződések bátor megmondását nem [illegible] a **XX-ik század** Magyarországon? És vajjon olyan megszokott példa-e az, [illegible] hogy a tudományos igazságot forradalmat jelentő [illegible] és [illegible] keresztülvinni, köte ez azok megmondására és [illegible] évvel ezelőtt az igazak reményeivel, a bátrak hitével, mi voltunk azok, akik a magyar diákok közül a március idők óta először léptünk ismét ez utra. És az események [illegible] egymásutánja a mi tudományos [illegible] adott igazat. **Az általános, egyenlő és titkos választójog honmentő jelentőségét a magyar diákok közül ma már senki se tagadja. A demokrata eszmék és a nemzeti érzések asszimilációja befejeződött.** De ezek [illegible] tartozásának törhetetlen hangoztatása elvitázhatatlanul a **mi** érdemünk.

Diákok! Egyetemi Polgártársak! Ma, mikor a forradalom [illegible] vagyunk és [illegible] és munkatársa [illegible] tizedek után ujra bevésődnek a magyar fejekbe, csak ugyanazt mondhatjuk nektek, amit négy év óta soha sem szüntünk meg hangsulyozni: **A tudományos összefüggések előitéleteket romboló kutatása, az életnek a tudomány szempontjai szerint való berendezése és következetes, minden helyzetben egyaránt kötelező erkölcsi magatartás azok az emberi feladatok, melyek egy öntudatos élet céljai lehetnek.** Az emberiség [illegible] összes [illegible] forradalmi utakra s nektek sem lehet más feladatotok.

Diákok! Egyetemi Polgártársak! **Az uj Magyarország** megvalósítása nagy és jelentős feladat elé állít bennünket. Az **úrhatnámság és üresfejüség frázisai** helyébe **a tudomány szempontjait** kell majd állítanunk. Ennek a [illegible] egy [illegible] új társadalmat teremtő korszakos feladatnak megvalósítására pedig csak egyetlen eszközünk van: **az öntudatos és fáradhatatlan tanulás és tanítás.** A Galilei Kör most is, mint mindig [illegible] bennetek! Jöjjetek el tehát mindannyian

megnyitó előadásunkra

melyet **f. hó 28-án, szombaton este 7 órakor** Körünk helyiségében (VI. Anker köz 4. I. 2.)

dr. Rónai Zoltán fog tartani

A diákság és a társadalom címen.

Diákok! Egyetemi Polgártársak! tüntessetek megjelenéstek nagy számával amellett, hogy a jövő Magyarország megalkotását csak a tudomány jegyében akarjátok.

Baráti üdvözlettel

a Galilei Kör.

Budapest, 1912 szeptember hó

297. A Galilei Kör 1912. évi előadássorozatát hirdető plakát ▸

298. Hevesi Sándor

299. A Thália 1907. évi előadásának plakátja

300. Gulácsy Lajos—Márffy Ödön díszletterve a Thália számára

301. Beck Ö. Fülöp: Mikes Kelemen emlékérem. A Nyugat emblémája

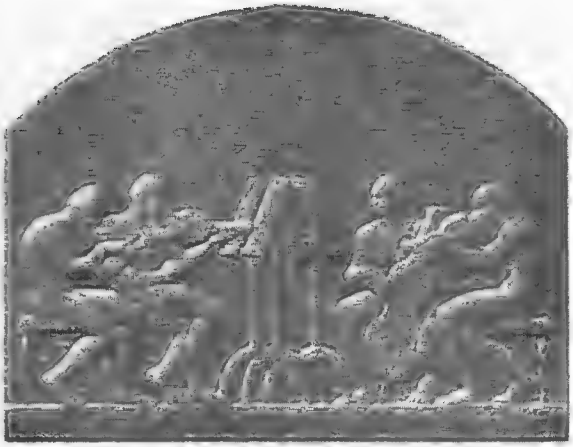

302. Beck Ö. Fülöp: Vonósnégyes

303. Nagy Balogh János: A művész anyja

304. Pór Bertalan: Proletárcsalád

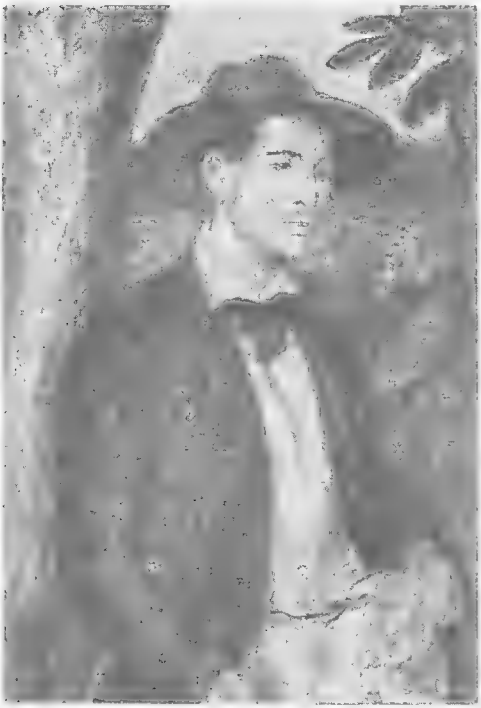

305. Kernstok Károly: Czóbel Béla

306. Tihanyi Lajos: Önarckép

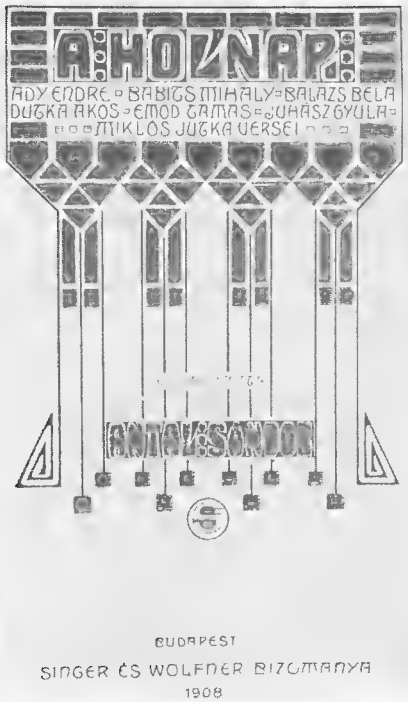

307. A Holnap címlapja

308. A Nyugat címlapja

309. Ignotus

310. Osvát Ernő

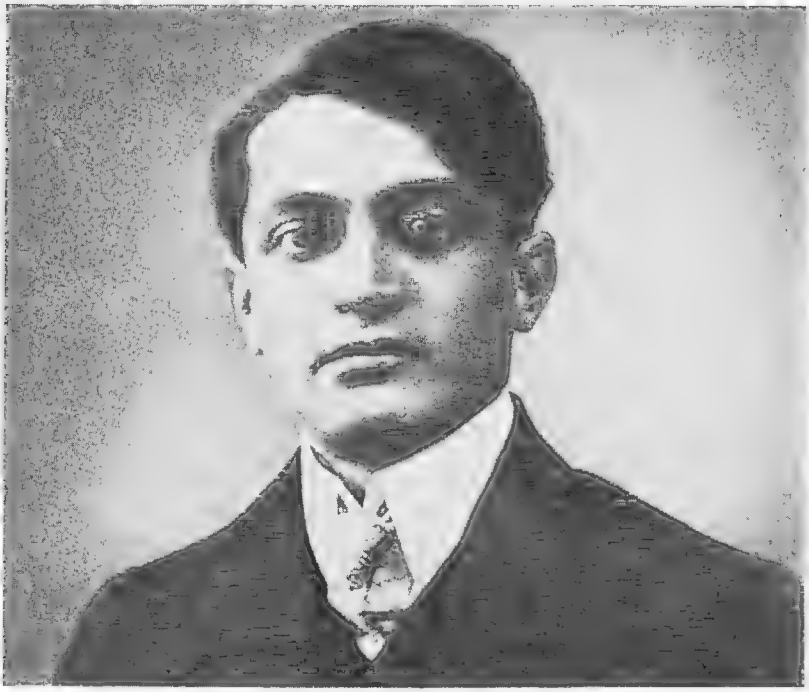

311. Ady Endre 1907-ben

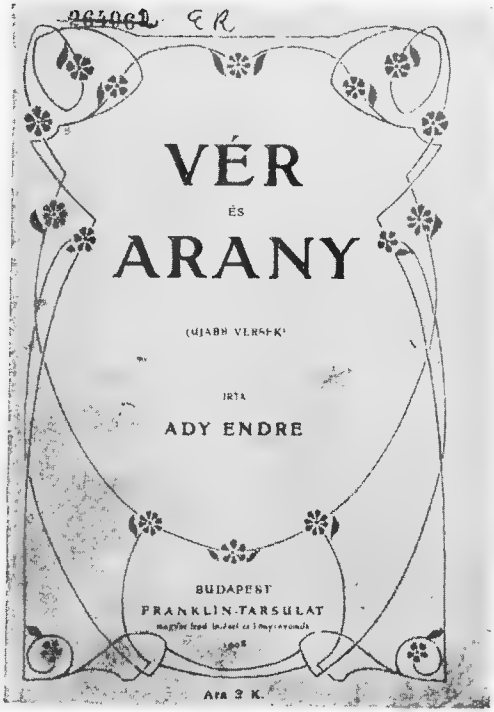

312. A Vér és arany címlapja, 1908

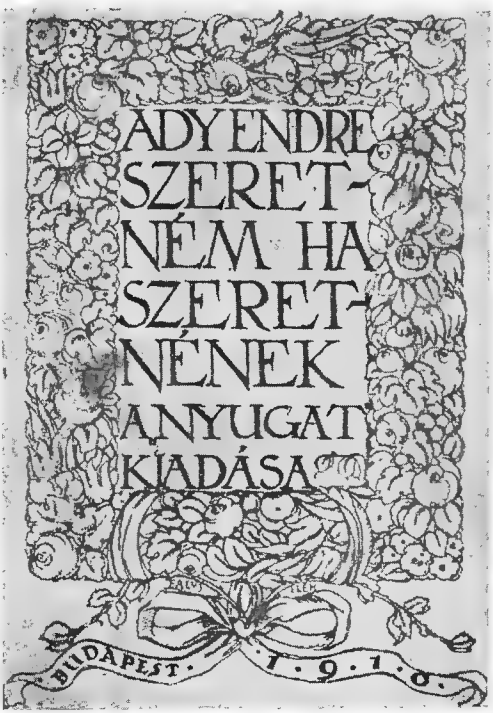

313. A Szeretném ha szeretnének címlapja, 1910

314. Bölöni György

315. Léda

316. Babits és Ady

317. Babits: Levelek Irisz koszorújából, címlap

318. Juhász Gyula

319. Tóth Árpád

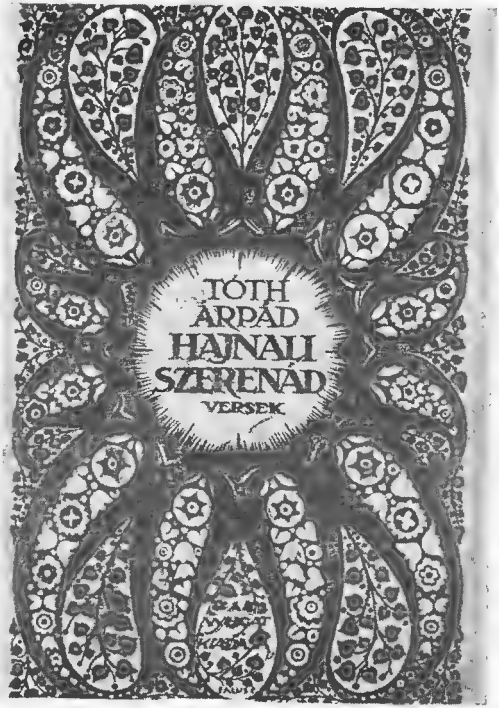

320. A Hajnali szerenád címlapja, 1913

321. Kosztolányi Dezső

322. Karinthy Frigyes

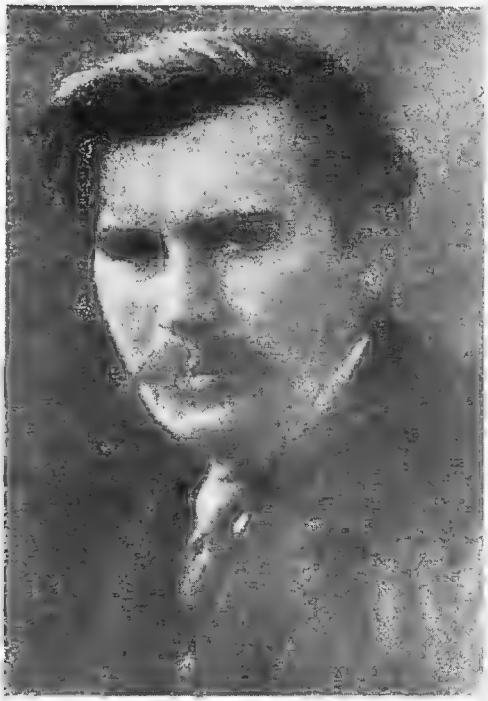

323. Móricz Zsigmond

324. Az Így írtok ti címlapja, 1912

325. Bartók Béla a tekerővel

326. Kodály Zoltán

MAGYAR NÉPDALOK

Énekhangra zongorakisérettel

KÖZLIK

Bartók Béla (1-10 sz.)

és

Kodály Zoltán. (11-20 sz.)

ÁRA 3 Korona

Rozsnyai Károly

Budapest, VI. Mikoum-kurut 15.

327. A húsz magyar népdal első kiadása, 1906

328. Tüntetők 1912. március 4-én

329. „Így írtam én" — Ady vers-dedikációja egy háború előtti fényképéhez

330. Így festette meg Benczúr Tisza Istvánt 1910-ben

VILÁG

III. évfolyam | Budapest, 1912 SZOMBAT május 25. | 123. szám

A választójog forradalma

Az igazi hősök

A forradalom reggele

331. A Világ méltatása a „vérvörös csütörtök" hőseiről, 1912. május 25.

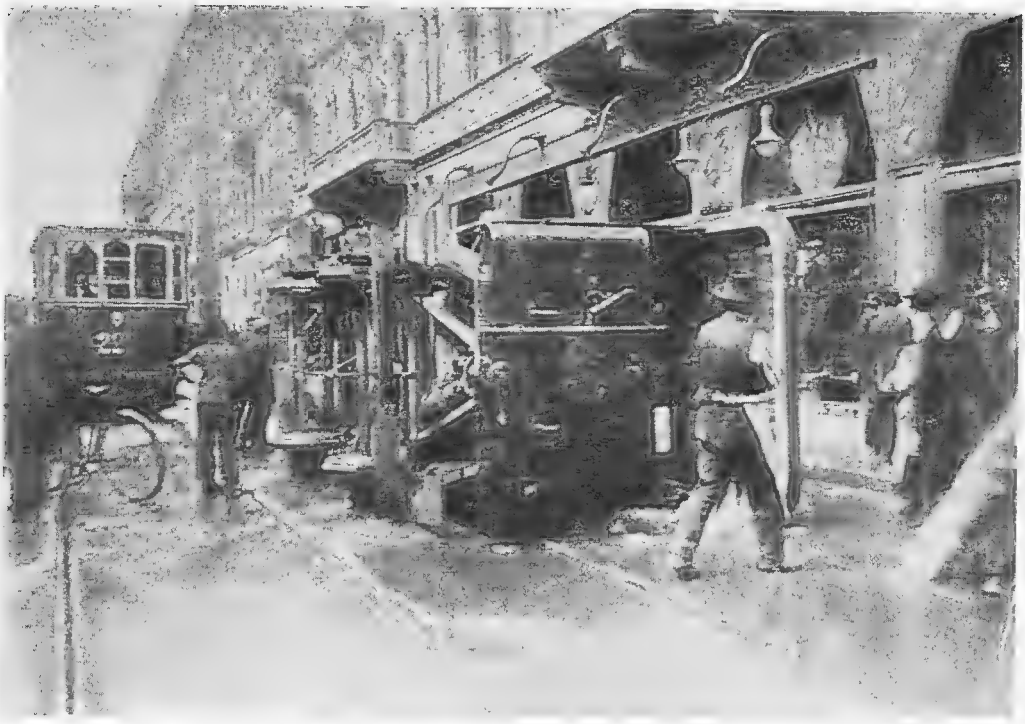

332. 1912. május 23-i barikád

333. „Száz zsandárunk és katonánk vigyáz
Minden vásárolt, zsoldos úri bőrre" — 1912. június

334. Honatyák felvonulása az Országház előtt

335. A csendőrök hamarabb érkeztek, 1912. június 4.

művészileg — e téren Mikszáth már nem szakadt el klasszikussá vált alkotási módjától —, hanem világnézetében, politikai elkötelezettségében. Ez a mű önbírálatnak is tekinthető, mert revideálta a kilencvenes évek derekán született művek nemesi nosztalgiáját, s egyben elhatárolódott a nemzetkaraktert mitizáló historizálástól.

Az idilli, patriarchális népszemléletet a század végén Gárdonyi Géza vitte el a Göre Gábor-figura népet karikírozó végletéig. Gárdonyi személyes élethelyzetében is azt a pozíciót foglalta el, ahonnan a nép gyámolításra szoruló, gyermeki tisztaságú és gyermeki naivitású lények gyülekezeteként szemlélhető: a katolikus néptanítóét. Tanítóskodása élményeiből születtek a paraszti tárgyú elbeszéléseit tartalmazó „Az én falum" című kötet (1898) könnyes-érzelmes, népszerető írásai is. A két szegedi múzeumi tudós és író, Tömörkény István és Móra Ferenc Mikszáth népszemléletével közeledtek a szegedi tanyavilág népéhez, de már nem a népélet költőiségét zengték, hanem a nyomor és a kiszolgáltatottság drámáiról számoltak be.

A patriarchális népszemlélettől való teljes szakadást Móricz hajtotta végre. Ő is Mikszáthtól és Jókaitól indult, de írásmodorát a francia naturalista irodalom szemléletmódja is meghatározta. Ő már a kibontakozott művészeti forradalom harcosa, ennek a mozgalomnak a lendülete vitte el a félbemaradt joghallgató-újságírót az új népszemlélethez.

5. A MŰVÉSZETI FORRADALOM (1908—1912)

A MŰVÉSZETI FORRADALOM A POLGÁRI TÁRSADALOMBAN

Művészeti forradalmon és megújuláson három különböző dolgot érthetünk. Először a társadalmi-politikai átalakulások, társadalmi formációváltást jelentő forradalmak hatásának művészetre eső vetületét. A forradalmak nem csupán a tulajdonviszonyokat és a politikai életet alakítják át, hanem „új eget és földet" hoznak, a társadalom életét szabályozó normarendszer teljes átalakulását, beleértve a művészeti ízlés és alkotó tevékenység megváltozását is.

Másodszor, a művészeti megújulás a kialakult polgári kultúra állandóvá vált jelensége. A polgári társadalom fejlődési dinamikája a leg-

konszolidáltabb viszonyok között is a szokáskultúra és az életmód állandó, részleges változásának folyamatát mozgatja. Ez pedig a változások következtében az alkalmazkodási konfliktusok állandósulását eredményezi a társadalomban. A szokáskultúra spontán mechanizmusainak egyik döntő szocializációs feladata az alkalmazkodási konfliktusok feszültségének csökkentése. Az erre szolgáló eszközök közül legjellegzetesebb a divat mint a „szokatlan megszoktatásának" mechanizmusa, amely állandó újdonságával szoktatja a társadalmat ahhoz, hogy a szokatlan állandóan jelen van az életben. Ebben az egyáltalán nem lebecsülő értelemben divatszerűek az olyan egymás sarkába hágó művészeti újítások — az „izmusok" —, amelyek megszakítatlan folyamatossággal töltik be az európai művészeti fejlődést a romantikától napjainkig.

Harmadszor, művészeti forradalomnak nevezzük azt a jelenséget, amikor súlyos korproblémák a művészetben jutnak kifejezésre, anélkül hogy politikai, gazdasági, társadalomszervezési kérdésekként megfogalmazódnának. Sajátos esetet képez ezen belül az a helyzet, amikor a művészeti forradalom olyan problémákat önt formába, amelyek az adott korszakban relevánsak ugyan, de politikailag mégsem fogalmazódnak meg. Például a bürokratizmus politikai problémaként is kezelhető társadalmi jelenség, mégis a századelő Monarchiája szellemi életében nem fogalmazódott meg politikai problémaként, hanem Franz Kafka írásaiban öltött fantomformát, és mint az emberi lét általános meghatározottságának metaforája jelent meg. A művészeti forradalom ilyen esetekben általában annak a történeti helyzetnek a kifejeződése, amelyben a kulturális szocializációs rendszer erőteljes — nem részleges — átalakulásának csomópontja távol esik a politikai élet dinamikájának csomópontjától.

A MAGYAR MŰVÉSZETI FORRADALOM FŐ JELLEMZŐI

A kilencvenes évek fellendülése először a nagyvárosi-polgári ízléskultúra kialakulását eredményezte, s noha ennek kezdettől megvoltak a politikai vonatkozásai, nem tevődött át közvetlenül a politikai harcok szférájába. A liberalizmus újrarendeződő erői és az újkonzervativizmus közötti harc a századfordulón közvetlenül nem függött össze a művészeti

életben meginduló erjedéssel. A polgári liberalizmus korszerű magyar formáját kereső radikális értelmiség még kiforratlan volt. Mivel elvetélt s törekvései felszínre alig jutottak, igazában egy nagyerejű kordokumentumból mérhetjük fel lehetőségeit: Ady verses politikai önéletrajzából, a „Margita élni akar"-ból. Ebből a versesregény torzóból úgy látszik, hogy 1903—1906 között szélesebb és mélyebb medrű progresszív fellendülés futott zátonyra, mint az, amely 1912—1913-ban nem tudott kibontakozni. Ekkor, 1912—1913-ban, a progresszió tábora nem fogta át a korábbi ellenzéki erjedés minden frontját, csupán a Társadalomtudományi Társaság baloldalát. A progresszió minden törekvése a művészeti élet terén találkozva kezdhetett közös harcot.

Tudva vagy öntudatlanul az a feladat hárult rá, hogy felvegye a harcot az újkonzervatív ellenoffenzíva és az „úri középosztály" jobboldali reakcióba fordulása következtében fenyegető kultúraszakadás ellen. A középosztálybeli értelmiség éles polarizálódása azzal fenyegetett, hogy a nemzeti kultúra kettészakad „keresztény-dzsentroid" és „urbánus-polgári" kultúrára. Az 1906 után kibontakozó művészeti forradalom történeti hivatása tehát nem kevesebb volt, mint a progresszív szellemi elit szabadságharca a nemzeti kultúra egységének megmentéséért.

Ez a harc nem lehetett defenzív. A korszerű nemzeti kultúra egységét már nem menthette meg az életképtelenné vált hagyományok ápolgatása, toldozása. A kiút csak az egész nemzeti kultúra megújítása, a társadalmi és kulturális értékrendszer radikális, forradalmi megteremtése lehetett. A magyar művészeti forradalom történeti hivatása és feladata szerint a fentebb elsőnek említett művészeti forradalmak típusához állt a legközelebb: a művészet tudatos forradalmasításából egy értelmiségi avantgarde lényegében az egész értékrendszer forradalmasítását kívánta elindítani. Ez korlátja és ellentmondása is: a társadalmi és kulturális értékrendszer forradalmasítását nem hajthatja végre a művészet, legfeljebb innen indulhat ki az első kezdeményező lökés. Ha elmarad a társadalmi-politikai krízis, amely a rendszert forradalmasítja, a művészeti forradalom kevés és erőtlen a társadalom radikális átalakításához.

A művészeti forradalom egyetlen eszközzel bír arra, hogy aktívan befolyásolhassa a rendszer változásait: ez a tradíció átformálása, radikális megújítása, és ezzel a megkövesedett, konzervatívvá vált tradíció forradalmi tagadása.

A MŰVÉSZETI FORRADALOM KIBONTAKOZÁSA

1906-ig a magyar író általában jogot végzett vagy jogi tanulmányokba belekezdett újságíró. Fővárosi vagy vidéki környezetből indulók, a nemesi rend sarjai vagy asszimilált polgárivadékok általában ezt az utat járták, ha költők, írók lettek. Az egyéb művészeti pályák már „szakosítottak" voltak: a zenész Zeneakadémiát végzett; a festő, ha vinni akarta hazája művészeti életében valamire, Hollósy müncheni iskolájából indult. Az 1906-ban jelentkező író- és költőgeneráció, a művészeti forradalom kibontakoztatója és hordozója szinte kivétel nélkül vidéki városokból indult, többnyire a nemesi hagyományú értelmiségből vagy a kézműves kispolgárságból. Tanulmányait nem a jogon kezdte, hanem a bölcsészeten. Azok kezdték meg a harcot a kiformálódó „keresztény középosztály" ízlés-ellenforradalma ellen, akiket, maguk is ebből a körből származván, ennek szellemi nyomása közvetlenül érintett, akik bőrükön érezték a fenyegető szellemi katasztrófát. Ellentmondásos helyzetük, ízlés- és kultúrörökségük ziláltabb volta és a bölcsészet nyitotta szélesebb szellemi horizont tette őket fogékonnyá a kor szellemi mozgása iránt. Az új irodalmi törekvés kezdeményezői politikai csoportként is tömörültek, fórumuk a Budapesti Napló. Csáth Géza így méltatja jelentőségét: „Abban az időben ez a lap az ifjú magyar irodalom harcoló gályája, rohanó quadrigája volt. Vészi József és Kabos Ede szerkesztése alatt itt szerezték meg igazi formájukat Ady Endre, Bíró Lajos, Kosztolányi Dezső, Lengyel Menyhért."[10] Másik, szélesebb fórum az egyetemen Négyesy László stílusgyakorlati szemináriuma volt. Itt találkoztak össze mindenfajta modern és progresszív törekvés harcosai. Kosztolányi így jellemzi a Négyesy-szemináriumot hallgatóközönségét: „Kürtőkalapos világfiak jönnek ide, elefántcsont-fogantyús sétabottal, széplelkek, merészen öltöző lányok társaságában, tolsztojánusok, akik Krisztus-szakállt, hátrafésült nagy hajat viselnek és bőrsarujukról mezítelen sarkuk kandikál ki, piros nyakkendős szocialisták, akiknek a Marseillaise még forradalmi dal, szelíd növényevők és teozófusok, akik esténként Schmitt Jenőt hallgatták, komor és titokzatos materialisták, akik angol pipát szívnak. Herbert Spencer nevét úgy ejtik ki a kongó, homályos folyosó-

[10] Csáth Géza, Éjszakai esztétizálás. Bp. 1971. 30.

kon, mint világfelforgató jelszót."[11] Itt, ebben a szemináriumban kerül össze az irodalmi megújhodás gárdája: Babits, Kosztolányi, Juhász Gyula, Tóth Árpád, Balázs Béla, Oláh Gábor, Gábor Andor, Kuncz Aladár, Csáth Géza, Mohácsi Jenő, Benedek Marcell, Pogány József Fontos nevelő műhelye az új törekvéseknek az Eötvös Kollégium, amelynek első nagy nemzedékéhez Kodály Zoltán, Szekfű Gyula, Horváth János, Szabó Dezső tartozott.

A művészeti forradalom kezdetét a Nyugat megindulása jelenti 1908-ban és ugyanabban az évben a Holnap antológia megjelenése. Mindkét vállalkozás gárdája a Négyesy-szeminárium költőnemzedéke. Műveikben az európai művészet három nagy forradalmának hullámverése torlódik egybe. Az impresszionizmus és a naturalizmus ekkor jelenik meg — a kilencvenes évekbeli kezdetek után — költészetünkben. Ez még Európa 19. század közepi művészeti forradalmának megkésett hulláma. Vele egyidejűleg érkezik és egyazon művekben jelentkezik impresszionista ihletésű jelenségekkel annak a két másik művészeti forradalomnak a hulláma is, amely éppen az impresszionizmus ellenhatását jelentette. Ha az impreszszionizmus és a naturalizmus a jelenségmegragadás végletét jelentette, úgy a század első évtizedében jelentkező ún. avantgarde irányzatok, a lényegmegragadás végletét képviselték, a „törvénykeresést", ahogy a hazai irodalomtörténet-írás ezt a törekvést nevezni szokta.

A 19. század nyolcvanas éveinek impresszionista és naturalista törekvései és a 20. század elejének avantgarde kísérletei között azonban kavarog egy szerteágazóbb s homályosabb kontúrú művészeti forradalom is, különösen Közép-Európában. Ez az imperializmus hangulatművészetére a kötött formák felújításával reagál, az intimitásra a monumentalitás iránti vonzalommal, dekorativitással, a parnasszista intim szimbolikára monumentális szimbolikával. A Nyugat és a Holnap lapjain jelentkező költők műveiben az impresszionista hangulatlíra ezeknek a nem impreszszionista, hanem századvégi szemléletű törekvéseknek a külsődleges megjelenési formája. Ha a századvég művészeti forradalmának alapélményét egyetlen aforisztikus formulára akarjuk redukálni, azt mondhatjuk róla, hogy vezérelve a világ megmagyarázhatatlanságának, kifejez-

[11] Kosztolányi Dezső, Négyesy László. (In: Irók, festők, tudósok. II.) Bp. 1958. 310.

hetetlenségének élménye volt. A polgári világ kultúraegységének századvégi teljes széthullása, az értékek relativálódása és kollíziója — például a morális és művészmagatartás vélt összeegyeztethetetlensége —, a természettudományos világkép megingása: mind forrásai voltak a világ titokzatossá válása élményének. A művészi forma e szemlélet számára a megformálhatatlan formába öntése, a kifejezhetetlen kifejezése volt, lényege szerint paradox és abszurd tevékenység. A műalkotás nem képe volt a világnak, hanem szimbóluma. Szimbólum, mely éppen nem azáltal jelképezte a megfoghatatlan valóságot, hogy egylényegű volt vele, annak tükrözése vagy leképezése volt, hanem paradox módon esetleg éppen ellentétessége által. A paradox szimbólummá emelésének ezt a gyakorlatát nevezzük stilizációnak. A világ és ábrázolásának paradox volta mint alapélmény, táplálja a századelő művészetét. Belőle irónia fakad és szorongás. Közép-Európa viszonyai között inkább a szorongás vált alapélménnyé és főmotívummá.

Fentiek alapján kell értenünk a Holnap és Nyugat költői impresszionista, Nietzsche ihlette énistenítő, életfelfokozó megnyilvánulásait. A régebbről jött ösztönzések már a századforduló problematikáját fejezik ki, hiszen a paradox szimbolikára minden anyag alkalmas, minden stilizálható. Példaként Babitsot említjük. Az 1909-ben megjelent „Levelek Irisz koszorújából" kötet verseinek sokszor említett tobzódása a kötött formák dekorativitásában, vonzalma az alliterációhoz a paradox szimbolika megnyilvánulása volt. Az első látásra régivágású haláldekadencia — az 1911-es „Herceg, hátha megjön a tél is!" kötet címadó szimbolikája — a bevezető versben feltűnik, ahol a három évszakot leíró verset a halált jelentő tél várakozó felidézése zárja. A halál itt ugyanúgy stilizáció, mint a kötött forma. Mint az élet lezárója, strukturálja az életet; formát, kifejezést ad a formátlan vitalitásnak. Babitsra és költőtársaira erősen hatott az a Nyugatról szétterjedő szellemi körérzet, amely a természettudományos determinizmus megingását felszabadulásként, új szabadság lehetőségeként élte át, nem bizonytalanság, metafizikus szorongás forrásaként. „Bolyai" című versében így fogalmazza ezt meg:

„Isten elménket bezárta a térbe.
Szegény elménk e térben rab maradt

Én, boldogolván azt a madarat
ki kalitjából legalább *kilátott*,
a semmiből alkottam új világot,
mint pókhálóból sző kötélt a rab.
. . . .
kirabolván kincsét a képtelennek
nevetlek, mint Istennel osztozó,
vén Euklides, rab törvényhozó."

Az élménnyel Babits nem egyedül áll: megtalálhatjuk ezt Karinthy „Kék hajó" című novellájában is. A paradox játékosság vitális és nem szorongó vonásának felülkerekedése a századelő költészetében abban rejlik elsősorban, hogy a művészeti forradalom, ha indirekt módon is, harc, s ezt résztvevői mindig is annak érzik. A stilizáció minden mozzanata politikai tetté válik a magyar viszonyok között. A századforduló szemléleti értékrelativizmusa a politikai konformitás prése alatt politikai liberalizmusként jelentkezik, az eszmék szabadságának princípiumaként, hiszen így támadják.

Babitshoz hasonlóan a századvégi világérzés paradoxiája vibrál Juhász Gyula nietzscheiánus énversein, Tóth Árpád impresszionizmusában. Kosztolányi versciklusára, az 1910-ben írt „Szegény kisgyermek panaszai"-ra, amely az impresszionisztikus hangulatlíra álöltözékében a századvégi szorongás halálérzetét jelenteti meg, pedig bízvást ráillik Halász Gábor 1935-ben Babitsról adott jellemzése: A „fin de siècle" költészetéből csinált szecessziót. A századvégi problematika feszítő ereje és a politikai harc költészetbe belejátszó sodrása lendíti túl az impresszionista hangulatköltészetet mindezeknél a költőknél az impresszionizmusban eredetileg adott statikus állapoton s teszi modern poézissé. A Nyugat ekkor induló gárdájában olyan költő is színre lép, aki már tudatosan elszakad az impresszionista köldökzsinórtól, s költészetét a szecessziós szimbolikának szenteli: Balázs Béla. Személyében olyan kör tagja lép a Nyugat és a Holnap gárdájába, amely már meghaladni kívánja az impresszionizmus és a naturalizmus szemléletvilágát, s a művészeti megújhodásban újabb forradalmat szeretne kezdeményezni. A költészet területén ez a törekvés ekkor még — 1908—1912 között — nem nyer teret. A köl-

tészet harcosai minden, Magyarországon még meg nem honosodott újat érvényre akarnak juttatni, az elkésett korábbiakat is, nem csupán a legújabbakat. Mindezt szükséges és fontos vívmánynak érzik az ízlésátalakítás szolgálatában.

A NÉPI-NEMZETI IRODALOM ANEKDOTAFORMÁJÁNAK MEGHALADÁSA: KRÚDY ÉS MÓRICZ

A népi-nemzeti prózairodalom alapvető formája, az anekdota nem veszítette el életképességét a századforduló idején sem. Ennek oka csak részben volt esztétikai: a novellairodalom, a prózaírás artisztikusabb műfaja részére kötött formát jelentett. Olyan novellakeretet, amely paralelljeként jelenhetett meg a naturalista novella klasszikusan kötött, mert az anekdotához hasonlóan poentírozott változatának, a Maupassant-novellának. A megmaradás fontosabb oka azonban társadalmi volt: az anekdota közvetlenül gyökerezett a társadalom életében, közvetlenül fejezte ki a dzsentroid réteg szemléletvilágát, ízlését. Rombolása tehát túlment az irodalmi stílus modernizálásáért folyó harcon, közvetlen része volt az ízlés és szemléletmód forradalmasításának. A társadalmi, társas életbeli valósághoz való kötöttség az anekdotát mint prózaírási technikát átmenekítette olyan művészeti időszakba, ahol a lírában éppen újra a kötött forma kapott új életre s ez a felszámolásáért folyó küzdelmet rendkívül komplikálta. Az anekdotaformát sok esetben nem kívülről opponálni mutatkozott termékenynek, hanem belülről meghaladni, ad absurdum vinni. Egyszerre vetni el a dzsentroid szemléleti mód kedves és meghitt műformáját, de fel is használni új, kötött formák teremtésére. Az anekdotaforma és az anekdotázó szellemiség kívülről vagy belülről kiinduló meghaladására több út nyílt.

Krúdy Gyula az anekdotát elsősorban élte és csak másodsorban írta. Mindez nem a sors szeszélyéből adódott, hanem az író tudatos életvitelé-ből. Krúdy megformált életet élt. A „szecessziós idők" esztétikumának szerves része volt az objektiváló művészet mellett a gesztusművészet. A művész alkotásai mellett életvitelét is műalkotásnak tekintette, illetve azzá akarta formálni. A művész életforma hagyománnyá vált bohémsága a századfordulóra önmagában nem volt elég keret ehhez a megformálás-

hoz. Az Oscar Wilde teremtette költőtípus nyomán a bohém költő hagyományos gesztusvilágához társult a művész dendi figurája, aki az úriság gesztuskészletét emelte művészi formává. A született dzsentri Krúdyt, aki a magyar „történelmi középbirtok" klasszikus hazájából, a Nyírségből került fiatal újságíróként a pesti bohém világba és a Józsefváros kispolgári miliőjébe, származása szinte predesztinálta arra, hogy kopott pesti bohémságát származása gesztusvilágának stilizációs lehetőségeivel emelje sajátos magyar dendiség rangjára. Ennek szerves része volt az anekdota. Krúdy anekdotában élt. Az életviteléhez tapadt történetkék, a belőlük egységes gesztusvilággá összeállított Krúdy-legendakör darabjai forma szerint anekdoták voltak. Kézenfekvő volt tehát, hogy az író az életét formáló stilizációs anyagot átvitte művészetére is, és annak is szolgálatába állította. Távolról sem azonnal. Mint író kezdetben a francia naturalistákat és az orosz klasszikusokat követte. Csak a század első évtizedében fordult figyelme Mikszáth felé s birkózott meg íróként is a novellaformával.

1911-ben jelent meg a „Szinbád ifjúsága", amelyben az anekdotaforma stilizációs eszközzé válik, és vele együtt a dzsentri reminiszcencia ekkortól megteremtett álomvilága. A józsefvárosi és az irodalmi kávéházi, kiskocsmai világ önmagában való szűkösségét kellett általa meghaladni, hogy menekülési, visszavonulási lehetőséget adjon. Az anekdotázó stílusban élő dzsentri emlékfoszlány az első műben közvetlenül és megfoghatóan a kivonulás, menekülés, a szecesszió válfajaként jelenik meg. Az önszimbólum Szinbád, az ezeregyéjszaka vándora, a keleti mesevilág Odüsszeusza. A menekülés, az elvonulás első dimenziója — ahová elutazik, a gyermekkor — a kor írói törekvéseinek ekkor felfedezett menedékhelye. Utazási szimbólum későbbi nagy szimbóluma: a „vörös postakocsi" is. Szinbád és a vörös postakocsi utasai jobbára nem térben, hanem időben utaznak, az időszintek egymásba mosódnak.

A modern irodalom nagy vívmánya, az időegység felbontása európai mértékkel úttörő koraisággal jelenik meg Krúdy írásaiban. A menekülésnél erősebb törekvés azonban a külön létező saját világ megteremtése, amely biztosabb védelemnek tűnhet a kor ellen, mint a térbeli és időbeli távolság. Az anekdotikusan előadott történet az alkotó téglája ennek a művészi épületnek. Jellege és esztétikai funkciója azonban gyökeresen megváltozik. A Krúdy-könyvek anekdotikus történetkéi, szi-

tuációi nem feszesen poentírozott történetek. Inkább egy pikareszk módon leírt belső világ mozaikszerűen egymás mellett létező összetevői, amelyeket stációként jár be, egyiktől másikhoz vándorolva érint a bolyongó költői fantázia. Az összetartó tényező nem a poentírozott történet cselekményi egysége, hanem az egységes hangulati atmoszféra. A nosztalgikus bensőségnek és az iróniának az egybeolvadása rendkívül távol kerül az eredeti anekdota azonosuló kedélyességétől. A menekülési vágy és az élet stilizáló költőiesítésének törekvése Krúdy művészetében önálló írói világot teremt. Az anekdotaforma belülről való meghaladása, jóízű beszélyből szürrealista formává változtatása Krúdy műveiben ment legtovább.

Móricz Zsigmond szemléletének átalakulásáról, az átalakulás társadalmi indítékairól és jelentőségéről más összefüggésben már történt említés. Klasszikussá vált novellája a „Hét krajcár" (1908) a Nyugat első évfolyamában jelent meg. Felépítésében szimbolizálhatja az átváltást az idilli nyomorlátástól a szociálradikális nyomorábrázoláshoz. Az írás „local couleurje" még mintha Gárdonyié volna, mintha a nyomor idillje akarna lenni. Az idill azonban itt már irónia s az írás befejezéséből tragikus felháborodás csendül ki. Az 1910-ben megjelent „Sárarany" szemléletében már ironikus visszhangzása sincsen az egykori népi idillnek. Túri Dani figurája már nem a tanító-lelkész „faluapostolok" gyámolította elesett parasztot állítja a közönség elé, hanem az élet minden terén nagy erejű paraszt polgárosodási lendületének megtörését az úri magyar világ falain. A paraszti polgárosodás zátonyra futásának regényét követi a „faluapostol" zátonyra futásának regénye. „A fáklya", egy népbarát református lelkész története azonban nem a néppárti-agrárius újkonzervativizmus patriarchális népgondozó ideáljával számol le közvetlenül, hanem egy demokratikus népfelvilágosító törekvéseinek csődjét mutatja be. Móricz 1910-es írásai jelzik, hogy a népi-nemzeti irodalom patriarchális népszemléletétől a plebejus népszemléletig megtett út a művészi forma területén az anekdotikus novellaformának a Maupassant-típusú novellával való felváltásához vezetett. Az anekdotából való indulás, a tőle való elrugaszkodás, mint művészi impulzus termékenynek mutatkozott abban a tekintetben, hogy nem a Hauptmann-típusú naturalista novellák felé lökte, nem a természetelvű pszichologizmusra épített zsánerképek irányába, hanem a poentírozott felépítésű zárt szerkezetű no-

vellaírás felé. Móricz párhuzamosan haladt a kor költészeti törekvésével, a kötött formák felélesztésével a novella területén.

A Nyugat gárdájának más prózaírói azokat a törekvéseket igyekeztek a novella- és regényirodalom területén érvényesíteni, amelyek az irodalmi forradalom költőinek munkásságában is jelentkeztek. A népi-nemzeti anekdotaforma örökébe a romantikától ihletett fantasztikus történetek léptek Cholnoky Viktor elbeszéléseiben; vagy a mese formája újult meg Balázs Béla keleti környezetbe helyezett stilizált meséiben. Pszichológiai problémákat feszegettek és a gyermekkor varázsos világát idézték fel Elek Artúr egyetlen kötetének novellái. Mindez eszközkeresés az elvágyódás, a menekülés kifejezésére és a megragadhatatlannak érzett mögöttes valóságrétegek stilizált érzékeltetésére. Ezek a kísérletek nem hasonlítottak a hasonló célok költői követőire abban a tekintetben, hogy nem kötött formákat kerestek — itt kivételnek csupán Balázs Béla tekinthető —, hanem felbomlasztottak, parttalanná tettek egy korábban feszes novellaformát.

KARINTHY FRIGYES

A századelő irodalmi megújulásában színre lépett olyan novellatörekvés is, mely a szürkeségből szabadító, képzelettágító fantasztikumot a tudományban kereste, bizonyos mértékben romantizálva így magát a tudományt és a benne hívő szcientizmust. Ennek a törekvésnek ihletője a ma divatos tudományos-fantasztikus — science fiction — írások előfutára H. G. Wells, rangos magyar képviselője az elsősorban humoristaként ismert Karinthy Frigyes volt. Ezek az írások jobbára a tudomány társadalmi hatásának lehetőségeivel és esetleges veszélyeivel foglalkoztak, de feszegették az emberi személyiség problémáját is. Csaknem kivétel nélkül tételnovellák voltak, minden esetben fogalmilag tudományos nyelven is előadható mondanivalóval, elvi tézissel, amelyet az elbeszélés illusztrált. Művészi korlátjuk ez a tételszerűség volt, azonban mint a művészeti megújulás egyik sajátos törekvése, figyelmet érdemel.

Karinthy pályakezdő kötetét, az 1912-ben megjelent „ Így írtok ti" stílusparódiát tekinthetjük úgy, mint a korszak stilizáló törekvéseinek ad absurdum vitelét. Az abszurdnak, megfoghatatlannak, kifejezhetet-

lennek érzett valóság stilizálással történő szimbolizálása mindig paradox tevékenység s benne lappang az a lehetőség, hogy önmagát voltaképp a világot közvetlenül kifejező tükröző művészet paródiájának értelmezze. Marmontel egykori megállapítása, amely szerint a „fenségest a nevetségestől csupán egy lépés választja el", kevés esetben érvényes jobban, mint a stilizáló művészeti törekvések esetében. Karinthy nem szatírát írt a kor írói törekvéseiről, nem a kívülálló szemével tartja nevetségesnek a köznapi szemlélet számára szokatlan alkotásokat. A stilizáló törekvések paradoxiája és lényegükhöz tartozó belső iróniája mintegy kínálja azt a sokszor árnyalatnyi aspektusváltozást, amely a stílusmodorosságot paródiává változtatja.

A Karinthy-paródiák a belső megértés végletességéből fakadó irónia termékei, nem a szatíraíró alkotásai, noha írójuk hajlamai szerint elsősorban szatíraíró volna, és „komoly" tárgyú írásaiban mindenütt a szatíraíró jellegzetes nézésmódja lappang. A szatíra az elüresedett társadalmi konvenciókat konfrontálja a józan ész evidenciájával. Ennek nézőpontjáról látja abszurdnak Karinthy is a körülvevő világ konvencióit, társadalmi magatartásformáit. Mégsem lehet humoreszkjei zömét, s éppen a legjellegzetesebbeket, társadalmi szatírának tekinteni. Bennük elsősorban a polgári világ egyik legjellemzőbb kollektív szellemi terméke, a vicc emelkedik — egyedülállóan a magyar irodalomban — irodalmi színvonalra. A vicc mint társadalmi jelenség szorosan beletartoznék a kultúrtörténet tárgykörébe, erről azonban előmunkálatok híján csupán annyit mondhatunk, hogy a vicc nem a szatíra terméke. Lényege a humor megnyilvánulásai közül elsősorban a gúny, és a köznapitól eltérő, a „szabálytalan" társadalmi magatartást büntető „szociális kontroll" triviális megnyilvánulásai: a pletyka és a „kibeszélés" során keletkezik. Ismert típusai az obszcén, a politikai és a bolondos vicc. Valóságos nagyvárosi folklórtermék. Vicclapokba és kabarészínpadra került része körülbelül úgy viszonylik hozzá, mint a népies műdal a népköltészethez. Valóságos mivoltából keveset ad vissza, hiszen a vérbeli viccet, obszcént vagy politikait vaskossága közel sem engedi a nyomdafestékhez. Ebből érthető, hogy Karinthy humoreszkjeiben a „legszelídebb" vicctípus, a bolondos vicc nyert irodalmi formát. Benne sajátos formát nyert a kor művészeti törekvéseinek általános abszurditásélménye, amivel a körülvevő társadalmi valóságot szemlélte.

A vicc szemléletmódja gyökeresen elszakadt az anekdota patriarchális kedélyességétől. A történelmi alakokról, közéleti személyekről fennmaradt anekdoták általában az illető dicsfényének sugarai. Kis történetek, amelyekben az illető személy karaktere, nagysága megmutatkozik. A vicc a kívülálló pozíciójából születik, a kiviccelt közéleti személyt a vicc nevetségessé teszi. Irodalmi rangra kerülésével az a polgári szemléletmód lép be az irodalomba, amelynek már semmi kötődése nincsen a patriarchális dzsentri kedélyességhez.

A THÁLIA

A művészeti forradalom már a századelőn mozgalom jellegű céltudatossággal bontakozott ki a színházi törekvések területén a Thália Társaság keretében. Ez az akció időben megelőzte a művészeti forradalom fő sodrát jelentő irodalmi kezdeményeket. 1903-ban vetette fel az akkor még egyetemi hallgató Lukács György egy színművészegyüttes gondolatát, amely célul tűzné ki a csak szórakoztató műveket bemutató színházak műsoráról kiszoruló modern külföldi drámai törekvések rendszeres megismertetését a magyar közönséggel. Az ötletet felkapta Benedek Marcell és Bánóczi László egyetemi hallgató is, csatlakozott hozzájuk a Nemzeti Színház tehetséges fiatal rendezője, Hevesi Sándor. 1904-ben meg is alakítják a Thália-társulatot. A program: hivatásos színészek, rendezők kenyérkereső fellépéseik mellett, mintegy műkedvelő vállalkozásként mutassanak be modern külföldi darabokat. Példaként a kezdeményezők előtt néhány külföldi színházi vállalkozás lebeg: Antoine párizsi Théatre Libre-je, Sztanyiszlavszkij és Nyemirovics-Dancsenko moszkvai Művész Színháza és főként a berlini naturalista színházi törekvések avantgarde mozgalom jellegű műhelye: Otto Brahm Freie Bühneje. Ennek nyomán a Thália is elsősorban a naturalista drámát: Ibsent, Gerhart Hauptmannt akarja a magyar értelmiség elé hozni. Nem színtársulatnak szánják társaságukat, hanem művészeti mozgalomnak, amely minden művészi ágazat modern törekvéseit összefoglalja. Tagjai között ezért ott van Balázs Béla, Kodály Zoltán, Márkus László, Bálint Lajos is. 1904 és 1908 között terveiknek megfelelően Ibsen színre vitelében tettek legtöbbet; minden jelentős darabját bemutatták: „Solness építő-

mester" (1905), „Nóra" (1906), „Vadmacska" (1906), „Kísértetek" (1908). Ibsen mellett szerepelt repertoárjukban Hebbel „Mária Magdolna" (1905), Strindberg „Az apa" (1905), Gorkij „Az éjjeli menedékhely" (1907) című darabja is. A társaság drámanépszerűsítő munkásságát nem akarta a művelt értelmiségre korlátozni. Mozgalomjellegéből fakadt törekvése közönségének kiszélesítésére a népi rétegek felé is. Ennek jegyében 1906 elején megállapodást kötöttek a szociáldemokrata párt vezetőségével munkáselőadások szervezésére, amire sor is került. Ez a próbálkozás a művészeti mozgalomjellegen kívül elárulja azt is, hogy a Thália Társaság aktivitása nem kevésbé tudatosan politikai színezetű megmozdulás is volt, mint az íróké és a költőké. Politikai színezetű a társaság által bemutatott egyetlen egész estét betöltő magyar darab is: Lengyel Menyhért „A nagy fejedelem" című drámája (1907).

A MIÉNK ÉS A NYOLCAK

Mozgalomszerűen kapcsolódtak be a festészet modern törekvései is a művészeti forradalomba. Az újító festőket erre a Nagybánya képviselte impresszionizmus elleni lázadás indította. A század első éveiben az impresszionizmus és a szecesszió magyar műhelyében élesen különváltak az újítók, a Cézanne által ihletett „neósok" a régebbi vágású impresszionistáktól. Az újat keresők 1907-ben létrehozták a Magyar Impresszionisták és Naturalisták Körét, a rövidítésben ismertté vált MIÉNK kört. Neve szerint ugyan ez is impresszionistákat tömörített, s a naturalizmus sem volt modernebb az impresszionizmusnál, de a kísérletezési kedv itt nyitottabb, szerteágazóbb volt, mint a nagy múltú művésztelepen. Ellentétben a minél több résztvevő mozgósítását célzó Tháliával, a MIÉNK zárt társaság volt. Belépni nem lehetett, csak az lehetett tag, akit a nagyhatalmú hármas vezetőség: Szinyei Merse, Rippl-Rónai és Ferenczy Károly meghívott a körbe. Kiállításaiknak kezdetben a Nemzeti Szalon adott otthont, majd amikor 1909-ben ez a lehetőség politikai színezetű okok miatt megszűnt, a társaság nagyobb és élénkebb szellemű vidéki városokban rendezett kiállításokat. Jelentőségét 1909-ben viszonylagossá tette egy korábban keretei között működő, még radikálisabb művészcsoport kiválása, amely hamarosan önálló mozgalommá szerveződött.

Az új csoport „Keresőknek" nevezte magát, majd kialakult és megszilárdult létszámukról egyszerűen „Nyolcaknak". A nyolc festő: Kernstok Károly, Berény Róbert, Pór Bertalan, Tihanyi Lajos, Czigány Dezső, Czóbel Béla, Márffy Ödön és Orbán Dezső végleg szakított az impresszionizmussal és a naturalizmussal. Az ő ihletőjük Cézanne 1905. évi nagy kiállítása. A festőiség impresszionista forradalmával szembefordulva, újra felfedezték s alkotásuk középpontjába helyezték a kompozíciót. Ez azonban nem az impresszionizmust megelőző korszak „eszményítő tematizmusának" kompozícióközpontúsága. Nyoma sincsen benne sem a harmóniaelvnek, sem a festészeten kívüli tényezőknek. Ebben a tekintetben a Cézanne nyomán felfedezett kompozícióigenlés tovább lépett a festészet külső hatalmak alóli felszabadításában: meg akarta ragadni a piktúra végső formaelveit, az alkotás természettörvényeit. Szerkezeti elveket keresett, amelyek éppen minden tematizmus alól emancipálhatták a művészi megformálást, a szemlélt természeti-társadalmi külvilágban fel nem lelhető, szabadon alkotott művészi konstrukciók alkotóelemei lehettek. Ha az impresszionizmus és a naturalizmus a jelenségmegragadás végletét jelentette, itt a lényegmegragadás tendenciája uralkodott.

A Nyolcak témaválasztásban is újat hoztak. Fő témájuk az új értelmet kapott önarckép. Kísérleti tereppé vált ez a hagyományos műfaj: belső tartalmak expressziójára használta saját megfestett arcát a művész, vagy új formaelveket: kubista, konstruktivista kompozíciót próbálgatott rajta. A rövid életű művészcsoport — 1912-ben már feloszlott — politikai tekintetben is közel áll a polgári radikálisokhoz, hangadójuk, Kernstok Károly maga is polgári radikálisnak számít, s annak tekinthető Czigány Dezső is. Velük jelent meg tiszta és programszerűen is vállalt formában a művészeti avantgardizmus.

Az új képzőművészeten belül élesen ütköztek az irányzatharcok, de a hivatalos művészetfelfogással szembeni ellenzékiség itt is összehozott mindenkit. A modern művészek törzshelyén, a Japán Kávéházban, a MIÉNK és a Nyolcak művészeivel együtt találjuk a csoportoktól és mozgalmaktól távol álló, sőt politikai szemlélete zavarosságában voltaképp az ellentáborhoz sorolható Csontváryt, és az agg Lechnert is. A század eleji évek szellemi pezsgésében fedezik fel és ismerik el voltaképp szélesebb körben az előző korszak impresszionista törekvéseit is. Ez arra vallott, hogy a kilencvenes években megindult ízlésátalakulás már éreztette

hatását. Rippl-Rónai József először 1906. évi retrospektív kiállításával kapta meg a szellemi és művészi elismerést. A másik oldalon, az ellenfél is ekkor „ismerte el" a maga módján az impresszionista festészetet. Tisza István a tízes években érezte szükségét — gyökerében ragadva meg azt, amit bajnak tartott —, hogy Szinyei Merse „Majális"-át, amely 1896-ban még a hivatalos közvélemény teljes elismerését élvezte a millenáris kiállításon, megtámadja.

ÚJ FESTŐVILÁG TEREMTÉSE: CSONTVÁRY, GULÁCSY

A századforduló kevés művésze élte át úgy a korforduló alkalmazkodási nehézségeit, mint Csontváry Kosztka Tivadar. Az apja nyomdokán patikusnak induló ember 42 éves korában valódi pálfordulásként, hallucinációktól kísért belső megvilágosodás indíttatására kezdett művészeti tanulmányokba. Noha igazi motívumait az egyetlen forrást jelentő önéletrajzi feljegyzés elleplezi, nem sok kétségünk lehet afelől, hogy az egzisztenciális szorongatottság előli menekülés végletes esetével van dolgunk. Ahogy a századforduló osztrák művészei a társadalomból való kivonulást, a szecessziót igenlik, ahogy Gauguin Tahiti egzotikus világába menekül, Csontváry egyszerre menekül a tébolyba és a művészetbe. Noha ettől kezdve minden magán és művészi megnyilatkozása prófétikus, nem veti magát dilettánsként a művészetbe, hanem annak rendje-módja szerint beiratkozik Hollósy Simon müncheni festőiskolájába s csak amikor itt kitanulta a mesterséget, kezd el festeni. Első, önmaga művészi formájára már rátalált műve, az 1896 és 1902 között készült „Önarckép" — a műfaj új felfogásának egyik példaszerű produktuma — minden ízében az elidegenedettséget, az alkalmazkodni nem tudást sugározza. A következő alkotó periódus képei: a „Holdtölte Taorminában" (1901), a „Selmecbánya látképe" (1902), a „Villanyvilágította fák Jajcéban" (1903) megteremtik a menekülés varázsos világát. Ebben a stílusban nyoma sincsen impresszionizmusnak de szecessziós dekorativitásnak vagy expresszionizmusnak sem. Távoli rokonságba talán Henri Rousseau „naiv festészetével" és az ún. mágikus realizmussal lehet hozni. Első korszakának nagyszabású képei nem győzik le a szorongást. A „Vihar a Nagy Hortobágyon" (1903) és a „Hajótörés" (1903) elemi erővel mutatja

a leküzdetlen feszültséget. Ugyanebben az évben a „Fohászkodó Üdvözítő" alakjában újra megjelenik, felfokozottabban, az „Önarckép" megváltatlan prófétasága. Ez a feszültség utolsó jelentős képén, a „Marokkói tanító"-n (1908) újra megjelenik.

1904—1906 közötti alkotó szakasza a menekülés világának még nagyobb igényű megkomponálása. A „Taorminai görög színház romjai" (1904—1905), s mindenekelőtt a „Baalbek" (1906) mutatják a monumentális művészi különvilág belső feszültségét. Éppen ez a belső erő tartja össze a képeket, miatta nem érzi őket a néző összedobáltnak, összezsúfoltnak, akárcsak nagy művében: „A Panaszfal bejáratánál Jeruzsálemben" (1904) tablóján. 1907-ben jelenik meg a szintetizáló szimbólum, amelyben egyszerre van jelen az elidegenedett, szorongó feszültség és feloldása: a cédrus.

A cédrus monumentális, egész magateremtette világa helyett megálló szimbóluma nem hozta meg a keresett megváltást. Ennek oka és magyarázata lehet a „világi" siker megszerzése kísérleteinek inkább kudarca, mint sikere. 1908-ban, a művészeti forradalom kezdetén bekapcsolódott a művészi közéletbe. Megjelent a Japán Kávéházban s az év novemberében az Iparcsarnokban megrendezte első kiállítását. Próbálkozása visszhang nélkül maradt. A magányos és művészileg is társtalan festő világának varázsa még az új művészet közönségét sem ragadta meg. 1910 májusában megnyílt második kiállításakor már valamelyest érződött a művészeti forradalom elmúlt két esztendejének ízlésforradalmasító hatása; ha nem történt is áttörés, a hatás már jóval nagyobb. Ahhoz azonban nem elég, hogy a művész emberi dekomponálódásának útját állja.

Csontváry groteszk magánpróféta. Politikai nézeteit egy világ választja el a művészeti forradalom táborának demokratizmusától. A népinemzeti reakció eszmei alapján áll és eredetileg művészeti feladatát is a nemzetkarakter művészi kifejezésének szolgálatába kívánta állítani. Fantasztikumba csapó lojalitással csügg az uralkodón, a mindenkori kormányon. A „plein air" festés terén szerzett tapasztalatait úgy jelenti táviratban a kultúrkormányzatnak, mintha kormányozható harci léghajót talált volna fel a magyar hadsereg számára. A képtelenné növelt politikai fantazmagóriák voltaképpen metapolitikai szférában jelentkeznek, maguk is stilizációs elvek, nem valóságos politikai gondolatok.

Gulácsy Lajos a szecesszióból, a szimbolizmusból indult. Ő tudatosan is megteremtette menekülése különálló álomvilágát, és nevet is adott neki. „Naconxypan" volt a festői vízió birodalma, míg realizált végső menedéke a téboly maradt. Művészete formavilágában közelebb állt a szecessziós törekvéshez, mint Csontváry minden tekintetben szuverén világa. A preraffaeliták nyomán középkori ihletésű, Dante világát idéző képeket festett. Nem élt elefántcsonttoronyban, mint Csontváry. Eleven kapcsolatot tartott fenn a művészeti forradalom más területeken működő harcosaival, szívesen vállalt praktikus művészeti feladatokat: készített színpadtervet, egyebek között a Thália egy előadására is.

AZ ÚJ VILÁG MEGTALÁLÁSA AZ ŐSIBEN: BARTÓK, KODÁLY

A századvég magyar zenei életében az újat keresők nem fordultak szembe a népi-nemzeti zenekultúra hivatalosan is hirdetett központi feladatával: a sajátos magyar színezetű szimfonikus zene megteremtésének programjával. A hivatalos zenei élet kevéssé zárkózott el a verbunkost és a csárdást koncertzenévé átfogalmazók újító kísérleteitől. Liszt hasonló kísérletei és Brahms hasonló munkássága toleranciát sugalmazott. A fiatal Bartók Béla, amikor szenvedélyes függetlenségi patriótaként a magyar zene megteremtésének szolgálatába kívánta állítani művészetét, ezt a hivatalos zene begyöpösödöttsége elleni harcnak is érezhette, hiszen a régi vágású zene fellegvárának, a Zeneakadémiának német volt az oktatási nyelve, benne valóban az osztrák-német hatás uralkodott, s ezért a nacionalista közvélemény korifeusai részéről gyakran érte támadás. Bartók első zenei kísérletei, amelyek még teljesen a kor Brahms-epigonságához kötődtek és a népies műzene világában igyekeztek gyökeret verni, 1902-vel lezárultak. A nacionalista korszak csúcsát jelentő Kossuth-szimfónia 1903-ban már Richard Strauss hatását tükrözi.

Bartók modern törekvéseinek első jelentkezései is Richard Strausshoz kapcsolódnak: az I. és a II. zenekari szvit. Mindkettő már tudatos szembefordulás a zenei és nem csupán a zenei elmaradottsággal. Csáth Géza kritikája nem alaptalanul lát bennük a nyárspolgársággal szembefor-

duló tiltakozást és nem alaptalanul észleli ennek a tiltakozó „szecesszió-nak" hangsúlyozott „csak azért is" magyarságát. A második szvitről Csáth egyenesen ezt írja: titkos címe „Szerenád a filisztereknek". A két mű világát pedig így értelmezi: „Különös hangulatvilágban érezzük magunkat. Borgőzök, sikoltozó mámor, izmos férfikarok, sok meleg és rikító szín. Cikornyás káromkodások repülnek a levegőben, fokosok csillognak és az asztal alá kiömlött borhoz vér keveredik. Hasonlít ez a fantázia birodalom az Ady Endrééhez. Csakhogy Bartók vidámabb, egészségesebb. Az ő sarkazmusa derültebb."[12] Ne vegyük rossz néven a programtartalmak belevetítését, amelyekre az író-kritikust impresszionista gondolatvilága ragadtatta, figyelmünket inkább a racionális magot képező utolsó mondatokra irányítsuk. Amit Csáth Bartók ekkori műveiben észlelt, az indítékában rokon is azzal, ami Csontváryt és Gulácsyt mozgatta, és egyúttal az ellentéte is művészetüknek. Bartók nem a menekülés, hanem a szembefordulás külön világát akarja kiépíteni. Ennek közvetlen motívuma az irónia, a szarkazmus. Ez azonban tartós szembefordulásra nemigen adhat erőt. A szembefordulás világának szilárdabb alapokra van szüksége, mint az alkotó magányos kívülhelyezkedése. Itt Bartók támaszt kap másik mozgatójától: a nemzeti zene megújításának törekvésétől. Az ő művében válik ekkor, 1905—1906-ban közös törekvéssé a magyar zenekultúra olyan elementáris rétegének felfedezése, amely stilizáló elve lehetett a szembefordulás külön művészi világának, s új tradíciót teremtett a nemzeti kultúra számára az életképtelenné vált, tartalmát vesztett tradícióval szemben.

1906-ban Kodály doktori disszertációja ismertette fel vele, hogy az új világ, amelyet keres, a magyar népdal — tehát éppen nem a népies műdal — világa. Még ebben az évben megtette első fonográfos népdalgyűjtő körútját, és az év decemberében Kodállyal együtt közreadta külön-külön végzett gyűjtésük legjavát: a „Magyar népdalok énekhangra zongorakísérettel" című füzetet. A kottafüzet ugyanúgy egyik szimbolikus nyitóaktusa a századelő művészeti forradalmának, mint Ady „Új versek" kötete. Előszavában koncepciószerűen megfogalmazódik a tradícióból való megújulás programja: „A magyar társadalom túlnyomó része még nem elég magyar, már nem elég naiv és még nem elég művelt arra, hogy

[12] Csáth Géza, Éjszakai esztétizálás. Bp. 1971. 212—213.

ezek a dolgok közelebb férkőzzenek szívéhez."[13] Ettől kezdve a magyar népzene világa, a felfedezett pentatónia központi tényezője lett Bartók művészi világának. A népzene ihleti alkotópályája következő periódusának főműveit: „Tizennégy bagatell", „Tíz könnyű zongoradarab", „Gyermekeknek III—IV." (1908—1909). Ekkor már a magyar népdal világa mellett a szlovák és a román népdalét is ismeri. Fő gyűjtőterülete Erdély.

Még nem szakadt el az impresszionista zenétől, sőt Kodály párizsi tapasztalatai nyomán ekkor fedezi fel ő is a maga számára az impresszionista zene legnagyobb mesterét: Debussyt. Debussy-ihlette korszakáról azt mondhatjuk el, amit a Nyugat költői szecessziós törekvéseiről. Debussy hatást mutató művei: az 1910-es „Két kép" és „A kékszakállú herceg vára" (1911) már a századforduló szimbolikájának stilizált világa.

A pentatónia felfedezése nem csupán a tradíció zenei megújításához vezeti el, hanem az avantgarde zenetörekvésekhez is. A zenében a tízes években ugyanúgy bekövetkezik a hosszú előkészületi stádium érlelte reakció az impresszionizmusnak a kompozícióoldó, zeneiség-felszabadító újítása és a század eleji posztromantika stilizációs törekvései ellen, mint a festészetben és a költészetben. Az új strukturáló elvek, az új kompozíciólehetőségek, a zenei formálás természettörvényeinek keresése kerül itt is középpontba. Az előzményeket Szabolcsi Bence így körvonalazza: „Az összhangzásnak új meg új kombinációi, a hagyományos hangnemeken belül is gyors, csapongó hangnemváltozások, nyugtalanul szökellő harmóniák váltak lehetővé. . . .annyi lett az átmenet, hogy végül minden átmenetté vált; feltűntek új egzotikus hangnemek is, főleg a pentatónia."[14] A korlátlan szabadság kialakult gyakorlatának folytatása is, ellentétbe csapása is a harmónia és a tonalitás újraértelmezésének követelménye. A kiindulás felszabadító, a mottó Liszttől ered: minden hangzat minden hangzattal összeköthető.

A minden átmenetté válásának oldottságával szemben azonban reakció mutatkozik erős kontúrok, kemény ritmika, új alapon létrejött, szabadabb alkotói elvekből született, de kötöttebb, szilárdabb arculatú, már

[13] Bartók Béla—Kodály Zoltán, Magyar népdalok énekhangra zongorakísérettel. Bp. 1906.

[14] Szabolcsi Bence, A zenei köznyelv problémái. A romantika felbomlása. Bp. 1968. 83—84.

nem szétburjánzó, hanem összefogott struktúra alakjában. A harmóniaszerkesztés és tonalitás újraértelmezésének törekvései a korábbi túlburjánzásba pusztult formavilág felbomlasztásán át új kompozíciós elveket teremtenek. Ebbe az irányba halad a századelő zenei forradalma. Schönberg és Sztravinszkij alakja mellett ebben a forradalomban megjelenik Bartók is, az 1911-ben komponált „Allegro barbaro"-val. A tradíciót megújító pentatónia itt hasonló felforgató s új kemény szerkezetet adó elvként jelentkezik, mint a schönbergi tizenkétfokúság. Az „Allegro barbaro" új fordulat munkásságában. Zenéje ettől kezdve része a világ avantgarde zenei kultúrájának.

Az 1910-es években a zenei élet is felzárkózik a művészeti forradalomhoz. 1911-ben zenészegyesület alakul a modern zenei törekvések pártolására, az Új Magyar Zene-Egyesület, ismert rövidítése: az UMZE. Vezető művészei és mozgatói: Bartók Béla, Kodály Zoltán, Weiner Leó — az új zenei törekvések komponistái — és Kovács Sándor, a zongoratanítás vezető alakja. Az egyesület azonban hamarosan megbukott, ami Bartókot is elkedvetlenítette. A modern zenét pártoló egyesület bukása mögött álló társadalmi háttér a művészeti forradalom ekkorra bekövetkezett apálya volt.

A zenekultúra népi tradícióiból való megújításának másik kongeniális harcosa Kodály Zoltán volt. Lábát indulásakor a művészeti forradalom két különböző területén is megvetette. Egyszerre indult magyar—német szakos tanárnak és zeneszerzőnek. Mint bölcsész, az Eötvös Kollégium tagja volt, részt vett a Thália mozgalmában is. Elméleti munkássága őt vezette először a népzene jelentőségének felismeréséhez. „A magyar népdal strófaszerkezete" című doktori disszertációját fedezte fel Bartók. Bartók ezt követően személyesen is felvette a kapcsolatot Kodállyal, alkotói munkásságuk ettől kezdve sok tekintetben párhuzamosan haladt. Kodály disszertációjához gyűjtött anyagot első útján, 1905-ben a Csallóközben. Felfedezése nyomán a népzene, a pentatónia ugyanúgy központi tényezője lett zeneművészetének, mint Bartókénak, Debussyt is ő fedezte fel mindkettőjük számára 1907-es párizsi útján. Közvetlenül idézi a francia zeneszerzőt 1907-es „Méditation"-ja, amely Debussy-melódiáról való zenei elmélkedés és az 1925-ben bemutatott „Négy dal" ekkor született első három darabja, közöttük a ma is népszerű „Nausikaa". A művészeti forradalom idején kibontakozott alkotó periódust az

ő esetében is jellemzi az impresszionista technika áthatása a pentatóniából elsajátított, a népzenéből merített keményebb formaelvekkel. Ilyen jellegű művei: a „Lement a nap a maga járásán" című népdal dallamára komponált I. vonósnégyes (1908—1909) és a „Cselló-zongora szonáta" (1910), amelynek első tétele székely népballadák dallamára épül.

Csontváry ismert prófétikus magatartása, messianizmusa nem talált utat a kor politikailag releváns törekvéseihez, magánmessianizmus maradt. Bartók és Kodály megtalálták az utat a tradíció megújításához, és személy szerint is részt vettek a modern művészetért folyó politikai értelemmel is bíró küzdelemben.

A POLITIKAI MESSIANIZMUSBÓL MEGÚJÍTOTT TRADÍCIÓ: ADY KÖZÉLETI VERSEI

1905-től kezdve Ady mint a Budapesti Napló munkatársa a kialakuló polgári radikalizmus harcosai közé tartozik, s a költői pálya későbbi szakaszaiban is lényegében ehhez a táborhoz sorolható. A „láz ifjú serege", a magyar haladó mozgalom avantgarde-ja a tízes években is a polgári radikális tábor volt számára. Világnézetének kialakulására döntő hatást gyakorolt párizsi útja 1904-ben, majd 1906—1907-ben. Itt ismerkedett meg a „második kultúrharcot" vívó francia progresszióval, a radikális párt törekvéseivel, a magyar liberális megújulási törekvéssel sok ponton érintkező, de annál fejlettebb, korszerűbb antiklerikális mozgalommal. Itt szerzett ismeretei és tapasztalatai alakították ki a hazai fegyvertársaiénál több ponton radikálisabb demokrácia fogalmát. Párizsban ismerte meg alaposabban a modern francia költészetet, és itt teljesedett ki a Léda-szerelem. Mindkettő elengedhetetlen feltétele a nagy költő kifejlődésének. Az „Új versek" (1906) és a „Vér és arany" (1907) a közéleti költőt elsősorban mint a polgári haladással szembeszegülő magyar elmaradottság bírálóját mutatják meg. Ezekben születik meg a hazai elmaradottság költői szimbóluma: a „magyar ugar" és a „szürkeség", a köd, a láp, a nádas képei. A „magyar ugar" Széchenyi egykori szimbolikus kifejezésének, a „magyar parlagnak" hangsúlyosabb, radikalizált újrafogalmazása. Azonban költőileg több a radikalizálásnál. Király István mutat rá arra, hogy a „magyar ugar"

versek leszámolnak a népi-nemzeti költészet idilli „magyar táj" képével. Művészi tekintetben ez az eszményítő tematikus költészet harmónia-elvűségének költői tagadása volt, világnézetileg a patriarchális népszemlélet — hiszen az idilli tájszemlélet mögött az idilli népszemlélet rejlett — meghaladása. A táj új szemmel látása a népszemlélet újjáalakításának adott szélesebb horizontot, tehát gyökerében nyúlt a népi-nemzeti szemléletvilághoz. A szürkeség szimbóluma átfogóbb volt, ennél fogva kevésbé is kontúrozott. Átvonult a költő későbbi munkásságán is. Jelentette nem csupán az elmaradottságot, hanem a konvenciókban megrekedt nyárspolgári hétköznapiságot a költészetet hordozó teljes értékű, az Ady képvilágában nagybetűvel írható Élettel szemben.

A szürkeséggel szemben álló, ennek világából kirekedt vagy kivonult irodalmár értelmiségi az első két kötet gondolatvilágában mind a politikai, mind a kulturális és művészeti progresszió hordozója. A nacionalista reakció ősmagyarság mítoszát travesztáló verseiben az úri vitézek barbárságának ellenlábas alakja a „diák". Neve is van: Barla. „A gyáva Barla diák" című versben fogalmazódik meg e szimbolikus alak jelentése: ő az alkotó munka, az értelmiségi hivatás jelképe, aki, amikor a többiek kalandozva rabolnak, mint „gyáva" értelmiségi a vitézi erények gyakorlása helyett földet művel. Őt vallja „kedves ősének", Tas Barla diákot 1908 január—februárjában megjelent önértelmező esszéjében, a „Magyar Pimodán"-ban is.

A szemlélet alapvető reformkoncepciója azonos ihletésű a polgári radikálisokéval. Ady azonban egy lényeges ponton túlmegy rajtuk világnézetileg. Verseiben kulcsszóként van jelen állandóan a forradalom. A „magyar ugart" forradalomra érett országnak tartja, abban az értelemben legalábbis, hogy számára megváltást csak egy forradalom hozhatna. Ennek lehetőségében, realitásában éppen a „magyar ugar" végletes elmaradottságának, ázsiai elesettségének tudatosítása folytán gyakran kételkedik, de soha nem kételkedik a forradalom szükségességében. Későbbi pályaszakaszán, a tízes évek viszonylagos gazdasági fellendülésén nyugvó polgári konszolidáció csúcspontján, 1912-ben fogalmazza meg a következő fél évtized fejlődésprognózisát: „rohanunk a forradalomba".

Különbséget teremt a politikai és költői-irodalmi progresszió táborának nagy részéhez képest a néphez való új viszonya is. Ady, miközben

Párizsban a modern művészettel együtt a szellemi elitöntudatot is megismerte s ennek az arisztokratizmustól nehezen elszakítható művészetnek a talaján számolt le a patriarchális-idilli népszemlélettel, a néphez kötődés új művészi és politikai formáját alakította ki. A Nietzsche által erősen befolyásolt költőnek a magyar elmaradottságot bíráló írásai sok vonatkozásban magukon viselik az értelmiségi-szellemi elit öntudatát. Ez az arisztokratizmus Stefan George vagy d'Annunzio esetében egybefolyik a született arisztokrácia szellemi elitté stilizálásával. Számukra társadalmi és szellemi arisztokrácia egymásba mosódó fogalmak. A társadalmi értelemben vett „úriságot" teszi szellemi elit magatartássá Oscar Wilde dendisége is. Ady is gyakran a szellemi arisztokratizmus értelmében használja az „úr", „nagyúr", „úri" fogalmat. A nietzscheánus szellemi arisztokratizmushoz szervesen tartozik az alantas elem, a „csőcselék" megvetése is. A „magyar ugart" ostorozó költő számára azonban a kulturálatlanság, a műveletlenség, a bárdolatlanság, azaz éppen a „csőcselék" vonások az úri osztályban testesülnek meg. Szemében értelmiségi elit és társadalmi „úriság" élesen egymással szemben álló jelenségek. A műveletlen csőcselékre szórt átkok magát a népet nem érintik. A sajátos helyzet — ritka esetként a kelet-közép-európai költészetben — lehetőséget ad egy népközpontú, népre orientált plebejus szemlélet és a bizonyos fajta szellemi arisztokratizmus összeegyeztetésére.

A tízes évek politikai radikalizálódása idején keletkezett nagy forradalmi versekben Ady túllép a „Barla diák" szimbolikus alakjában megtestesített civilizátor reformizmuson, felismeri a lehetséges forradalom tömegerőit: a proletariátust, a parasztságot. Szemlélete olyan polgári demokratizmussá fejlődik, amely nyitott a szocialista munkásmozgalom és egy lehetséges paraszti radikalizmus irányában.

Szervesen politikai szemléletéhez tartozik a hagyományhoz való viszonya is. A magyar elmaradottság ostorozója nem hagyományellenes. Nem tagadja a tradíciót, hanem átértelmezve kívánja birtokba venni, kisajátítani a haladó erők részére. El akarja hódítani azt a hagyománykincset, amely addig a nacionalizmus mítoszvilágába épült bele, s új tradícióréteget is feltár a magyar progresszió részére. Birtokba veszi a millenáris szemléletben eluralkodott ősmagyarság mítoszvilágot, leg-

nagyobb forradalmi verseit is ebben a formában írja meg — „A Hadak útja", „Csaba új népe" —, s visszahódítja a koalíciós nacionalizmus tengelyében álló kuruc hagyományt. Ady kuruc verseinek nem a fejedelem vagy brigadérosai a középponti figurái, hanem Esze Tamás és Mikes Kelemen: azaz a paraszti népforradalom és a progresszív értelmiség szimbolikus figurái. Ugyanezt a két tényezőt keresi a kuruc világ tömegtípusaiban is. Nem a vitézlő kurucot állítja középpontjába, hanem a szegénylegényt, a bújdosót.

Az új tradícióteremtés Dózsa György nemesi hagyományból kiátkozott alakjának felidézésében mutatkozik meg elsősorban. A magyar progresszió küzdelmének az új tradíció történelmi hátteret adott, s belehelyezve a progresszív tábor küzdelmét a magyar progresszió történetének folyamatosságába, létrejött az a dimenzió, amelyben feloldhatók voltak a progresszió táborában külön menetelő, különböző eredetű osztagok még nem maradéktalanul áthidalt ellentétei. Elsősorban azok az ellentétek, amelyek a függetlenségi tradíció értelmezésében a polgári radikális és szociáldemokrata tábor, illetve a baloldali függetlenségiek között feszültek. Ady szegénylegény kurucságát, a „Petőfi nem alkuszik" esszé demokratikus negyvennyolcas felfogását a progresszió minden csoportja vállalhatta. Ez a szemlélet politikai ideológiává szerveződve alkalmas lehetett a progresszió táborának szélesítésére olyan értelmiségi, kispolgári, paraszti rétegek felé, amelyek éppen a tradícióhoz kötöttség révén álltak a reakciós nacionalizmus befolyása alatt. A történelmi események viharos összetorlódása ezeket a lehetőségeket már nem engedte kibontakozni.

Ady forradalmi ihletettségű tradícióhoz kötöttségét az az élmény is táplálta, hogy mindenkinél világosabban felismerte: a századforduló harcaiban már érlelődő művészeti forradalom, s az ellene ható „ízlés-ellenforradalom" a magyar nemzeti kultúra egységének megbomlásával fenyeget, és követi azt a folyamatot, amely a magyar értelmiséget szociológiailag kettészakította. Ennek a folyamatnak óhajtott új tradíció teremtéssel elébe vágni. Művészi fejlődésének nagy korszaka — mintegy szimbolikus aktusként — eme probléma exponálásával kezdődik. Az „Új versek" ismert beköszöntő verse éppen a két magyar kultúra, Verecke és Dévény magyarságának problémájával vezeti be az új költészetet. Tudatos programként hirdeti, hogy Verecke avítt, feudális

magyarság felfogásával szemben az ő verseinek progresszív magyarságképe a valóban magyar.

Ez a probléma átível alkotásvilágán az 1912—1913-as politikai radikalizálódás időszakával egybeeső művészi nagy korszakig. Központi helyet kap a politikai fejlődése „Bildungsroman"-jának szánt, a Nyugat 1912-es évfolyamában megjelent „Margita élni akar" című összegező verses életrajzi kulcsregényében. A történet három férfihőse szimbolikus megtestesítője a magyar progressziónak. Félig-meddig kollektív szerelmük Margita iránt a progresszió viszonya hazájához. Margita nem csupán egy kulcsregény szereplője — Vészi Margit —, hanem a magyar szellemi megújhodás szimbóluma is. Margita — zsidó; személyében a költő azt hangsúlyozza, hogy a részben zsidó, részben nemesi eredetű-hagyományú értelmiség együttesen vívhatja ki a szellemi és a társadalmi megújhodást.

A Nyugat költőivel kapcsolatban már utaltunk arra, hogy a konzervatív erők reakciója a művészeti forradalom minden megnyilvánulásának politikai súlyt adott, olyanoknak is, amelyek eredeti motivációjukban távol álltak minden közéleti töltéstől. Ady esetében még szervesebben olvadtak össze költészete közéleti és egyéb rétegei. A költő minden életmozzanatban a hazai valóság gátjaiba ütközött, ezért legszemélyesebb, legintimebb én-problémái politikailag reveláns formában is megjelentek költői világában. Az állandóan visszatérő szürkeség-szimbólum egyaránt jelentette a modern élet konformitásának szürkeségét és a magyar ugar politikailag túlérett tespedtségét.

A PRÓFÉTAMAGATARTÁS KÉT LEHETŐSÉGE: MAGYAR ZARATHUSTRA VAGY MAGYAR MESSIÁS

Ady politikai szemléletének felvázolásával nem merítettük ki a költő és a hazai progresszió politikai tábora közti viszony problémáját. Ady radikalizmusban sehol sem maradt el politikai elvbarátai mögött, sőt több vonatkozásban előttük járt. Félreértenénk azonban költészetét. ha nem látnánk azt is, hogy elvbarátaihoz képest szkeptikusabb volt a magyar progresszió lehetőségeinek megítélésében. A századelő művészeti forradalmát egészében és sok vonatkozásban úgy tekinthetjük,

mint — 1905—1906 rendkívüli politikai aktivitású évei után — a progresszív erők visszaszorulását a politikai élet hagyományos területeiről. Azok a művészek, akik rokonszenveztek a politikai élénkség időszakában folyó küzdelmek progresszív harcosaival, de személyesen ebben a harcban nem vettek részt, a kibontakozó művészeti forradalmat új korszak kezdetének, lelki hajnalhasadásnak érezték, s nem élték át benne a politikai apályt. Ady azonban már élete előző korszakát politikai publicistaként harcolta végig. Számára az 1906-tal induló korszak egyszerre volt a politikai harc apálya és a művészeti megélénkülés kezdete. Ady egyszerre tartozott közvetlenül és szervesen a progressziónak mind politikai, mind művészeti táborába. Kettős helyzete másoknál világosabban és élesebb kontúrokkal láttatta számára a progresszió korlátait, viszonylagos gyengeségét; a megismert nyugati példák szkeptikussá tették a jövőjét illetően is. Ezek a felismerések súlyos problémaként vetették fel számára a szerep kérdését, amit a progresszió két frontján játszott. Olyan szerepet, feladatot kellett találnia, amely integrálja, egyesíti a két front különböző funkcióját s egyúttal a tisztánlátás elhomályosulása nélkül teszi lehetővé a szkepszis, a kétely meghaladását. Ezt a szerepet Ady a prófétaságban, a „magyar messiás" szerepben lelte meg. E szerep megértéséhez érintenünk kell két másik lehetséges szerep problémáját. Ady számára nem realitás nélkül vetődhetett fel az esetleges politikai vezérség szerepköre a progresszió tábora élén. Ilyen elhivatottságtudat megjelenik nagy Dózsa-versében, ahol a parasztvezér — bocskoros nemes parasztvezér — unokájaként aposztrofálja magát, vagy Petőfi-esszéjében, ahol az egykor politikai vezérszerepet is játszó forradalmár költő örökösének nyilvánítja magát. Hogy ezt a szerepet mégsem vette magára, abban feltehetően nem az önbizalom hiánya vagy az elhivatottságtudat gyengesége gátolta, hanem éppen az említett szkepszis. Rendelkezésére állott a kortárs költészet elterjedt megoldása, az önstilizáció is. A politikai elkötelezettségbe „belevetett" poéta számára kézenfekvő lehetőség volt, hogy individualizmusát azzal mentse át magasabb szférába, hogy magát az ént emelje princípiummá, ahogy ezt mesterétől, Nietzschétől Barrèsig annyian tették. A probléma már Ady első költői korszakában klasszikus formában megjelent „Az ős Kaján"-ban. A nagyszabású szimbolikus figurának hármas jelentéstartalma van: először szimbolizálja az orgiasztikusan felfokozott élet és a

művészet egységét. E jelentéstartalomban voltaképp Dionüszosz-figura. Második jelentése: magyarság-szimbólum. E jelentésszinten helyeződik Dionüszosz keleti-ősmagyar local couleur-be s lesz „ős Kaján". A harmadik szinten énstilizáció az énkettőződés egyebütt is gyakori formájában. A két én: a stilizált költői személyiség és az ember empirikus személyisége egymással szemben állva s megküzdve ábrázolják Ady viszonyát az énstilizáció lehetőségéhez. Ady érzékeli az én princípiummá emelésének paradox voltát. A modern élet ellentmondásai által szorongatott költő személyiségét akarja az elidegenítő, deformáló hatásokkal szemben megóvni azáltal, hogy az ént princípiummá emeli, ezzel azonban a remélt eredmény ellenkezőjét éri el. Az énstilizáció mint eljárás, a hegeli „megszüntetve megőrzés" ellentéte: a szorongattatás pánikállapotában a menekülni vágyó én lényegében önmegsemmisítést hajt végre. Ady ettől az önmegsemmisítéstől ösztönösen irtózott. Babits és Kosztolányi általa felrótt életidegenségében, kultúrélményből és nem a vérből életből táplálkozó mesterkéltségében éppen a stilizációtól idegenkedett. „Az ős Kaján" lényegében annak a bajvívásnak a drámai leírása, amelyben a valóságos, az empirikus személyiség tusát vív a princípiumként fölébe tornyosuló stilizált énnel. A probléma sok esetben hasonlóan jelenik meg istenes verseiben is, itt is hasonló énkettőzésről van több esetben szó, ahol a költő még a stilizált én ábrázolásában is meg akarja menteni az életteli valóságos személyt.

Az énkettőzés mutatja, hogy a költő nem csupán visszariad énje önmaga fölé emelésétől, de igényli is ezt. Ady a szorongatottságból nagyon is kereste énje önmaga fölé emelésének útjait. Ezt megtalálta a próféta magatartásában, elkerülve ezzel azt a lehetőséget, hogy az énstilizációval Nietzsche útjait követve „magyar Zarathustrát" formáljon stilizált személyiségéből. A próféta attitűd, a „magyar messiás" szerep lehetőséget adott arra, hogy énjét az életteli konkrétság elvesztése nélkül mítosszá emelje és szintézisbe hozza a progresszió művészi és politikai frontjain betöltött szerepet.

A politikai prófétaság a tradícióhoz való újszerű viszonyából sarjadt ki. Ady teljes mélységében felismerte és kárhoztatta a magyar elmaradottságot, ázsiaiságot. Felismerése azonban nem a kívülről szemlélő kritikus pozícióból származott, hanem az elmaradottság egész problematikájának belülről való átéléséből. Ily módon számára a magyarság

elmaradottságának problémája a legsajátosabban magyarságproblémaként jelentkezett. Viszonya e sajátos magyarság problematikájához: a belülről szenvedés és kívülről elítélés magatartása, a próféta pozíciója. Ezt a sajátos politikai szerepkört Ady nem maga teremtette meg a magyar politikai kultúrában, hanem örökül kapta a reformkorból. A nemzeti hibák és bűnök önmarcangoló ostorozása a romantikus kelet-európai nemzeti ébredések során kialakult nemzetfelfogások mindenütt jelentkező sztereotipikus magatartása. Széchenyi óta a magyar politikai hagyományban sem hiányzik folyamatossága. A próféta abban különbözik az agitátortól, hogy amíg ez utóbbi csak kívülről tüzel harcra, a próféta egyszerre van a közösségen belül és kívül. Ezen túlmenően is más a próféta szerepe. Személyében megtestesíti, reprezentálja a nemzeti hagyományt, méghozzá igazsága és elhivatottsága erejénél fogva ő képviseli az igazi, a hamisítatlan hagyományt, ha kell mindenkivel szemben, ha egymaga van is.

A tradíció prófétikus erejűvé tételéhez Ady a magyar kultúrhagyomány archaikus rétegeihez nyúlt: a kuruc kor szegénylegény énekeihez és Károli Gáspár biblia-fordításának nyelvkincséhez. Kezében, mint Bartókéban és Kodályéban, az archaikus anyag a modern törekvések eszközévé lesz. A prófétaszerep egyesíteni tudta a művészi avantgarde és a politikai avantgarde szerepkörét. Kisugárzása közvetlenül politikai színezetűvé tette az ízlésforradalmat, a művészeti forradalmat. Ezzel olyan hadállást épített, amelyből a kultúrába visszaszorított politikai progresszió ellenoffenzívát indíthatott a hagyományos politika terepeinek visszaszerzésére. Erre Ady életében nem kerülhetett sor, a két világháború közötti időszak sokarcú progressziójának Ady-reneszánszában azonban napirendre került.

Az 1912—1913-as újabb politikai élénkülés keltette reményeket a háború semmivé tette. Ady nézetei a háború alatt tartalmukban még tovább radikalizálódtak, de az eredményességükbe vetett hite egyre inkább megfogyatkozott. A háborúért újjongó tömegek látványa a költőben reménytelennek tüntette fel minden progresszió helyzetét. Nem a közelítő forradalom újabb lehetőségének ígéretét látta a világégésben, hanem valamiféle kozmikussá nőtt világkataklizmát, amely a világot a barbárság éjszakájába löki vissza. A jövő kilátástalanságának perspektívájában a múlt visszahozhatatlanul elveszett paradicsommá

szépült: „Olyan bizonytalan a Jövő, hogy ezennel reakciósan a múlthoz utasítom a látni kívánókat" — írta 1916-ban.[15] Korábban is állandóan megnyilvánuló entellektüel-arisztokratizmusa, amely mindig is szívesen élt a magyar úriság = barbárság és az entellektüel finomság = úriság paradoxonával, most rázúdult a háborúpárti reakcióra, amely egyik nagy háborús versében, az „Új marquis-k nyak-tilójá"-ban mint „forradalmi söpredék" jelenik meg, hogy guillotine-ra hurcolja a szellem nemességét.

A háborús élmény költői szemléletén is nyomot hagyott. Korábbi verseiből szinte hiányzott az impresszionisztikus hangulatlíra, és hiányzott belőle a szecessziós monumentalitás is. Ez utóbbi a háborús élmények hatására jelent meg verseiben, mint „Egy háborús virágének" című versében:

„Valami katedrálist
Keres a nagy vér-szőnyeg"

A székesegyház mint vérszőnyeg-szimbólummal kifejezett háború a monumentalitás esztétikai formája volt. Ady számára nem kétséges, hogy a borzalomnak van esztétikuma, de nem kívánt közösséget vállalni vele semmiféle esztétikum jegyében. Ez utóbbi — tipikus századvégi stilizációs jelenség — mindig távol állott tőle. A verseiben központi helyet elfoglaló, annyiszor nagybetűvel írt Szépség a legfőbb értéket jelentő Élet korrelatívuma, nem az esztétizálás értelmében volt princípium.

A háború viharában a prófétaszerep az „Őrző" szerepévé fokozódott le „Intés az Őrzőkhöz" című versében. A hó alatt megbúvó mag lett az a metaforikus élethelyzet, amelyben a progresszió táborának át kell telelnie, hogy valaha új élet csírázhassék belőle.

[15] A föltámadt Jókai. *Nyugat*, 1916. május 16. Idézi: Schweitzer Pál, Szépség és totalitás. (Kandidátusi disszertáció kézirata. Bp. 1975.) MTA Kézirattára.

XIII. FEJEZET

A NEMZETISÉGI KÉRDÉS ÉS HORVÁTORSZÁG TÖRTÉNETE A 20. SZÁZAD ELEJÉN

1. A NEM MAGYAR NÉPEK GAZDASÁGI ÉS TÁRSADALMI HELYZETE

A TŐKÉS FEJLŐDÉS ÉS AZ IPAROSODÁS MEGGYORSULÁSA A NEMZETISÉGI TERÜLETEKEN

A kapitalizmus nyugatról keletre tartó hullámverése az 1880-as évekig elsősorban az ország nyugati, középső és déli vidékeit érte el. A tőkés gazdasági növekedés megalapozó szakaszának legfontosabb jelenségei főként a Dunántúlra, a Nagy- és Kisalföldre, valamint az Alföldet északon szegélyező nógrádi—borsodi hegyvidékre korlátozódtak. A nemzetiségi területek közül csak a Kisalföld nyugati és északi részei, a vegyes lakosságú Bácska és Bánság búzatermő rónái, a középső Felvidék (Gömör, Zólyom és Szepes), valamint Krassó—Szörény vasércben és szénben gazdag nehézipari vidékei és a fejlett ipari hagyományokkal rendelkező erdélyi szász városok tudtak bekapcsolódni e gazdasági növekedésbe.

A Kárpátok Duna-medencét körülölelő hegykoszorúja — az említett nehézipari vidékek kivételével — kimaradt a tőkés fejlődésből, s a hagyományos gazdaság keretei között megrekedve, egyre válságosabb helyzetbe került. A relatív túlnépesedés és a fokozódó elnyomorodás az itt élő népesség százezreit kényszerítette elvándorlásra: részben a központi medence gyorsan fejlődő gabonatermelő és iparvidékeire, részben pedig a határokon túlra.

A tőkés gazdasági növekedés megalapozó szakaszában tehát növekedett a szintkülönbség a tőkés fejlődés útján korábban megindult és gyorsan haladó nyugati és középső vidékek, valamint a fejlődésben megrekedt, stagnáló északi és keleti hegyes-erdős peremvidékek között. Hangsúlyoznunk kell, hogy itt elsődlegesen nem nemzetiségi, hanem regionális különbségekről volt szó. A gyorsabban fejlődő nyugati és

középső vidékek lakossága azonban — mintegy kétharmadrészt — magyar volt, bár nagy számban éltek itt németek, horvátok, szerbek és szlovákok is. A stagnáló, fejlődésben megrekedt peremvidékek lakossága viszont háromnegyed részben szlovákokból, kárpát-ukránokból és románokból állott, ezeken a területeken viszont osztozott sorsukban Erdély magyar lakossága is, elsősorban a székelység.

Az 1880—1890-es évektől kezdve azonban fordulat kezdődött a gazdasági fejlődés regionális megoszlásában. A modernizálás, az iparosodás hulláma ekkor érte el az északi és a keleti peremvidékeket. Ennek következtében az ország nyugati és keleti területei között a gazdasági fejlettség szintjében mutatkozó különbség növekedése megállt, a tendencia megfordult: megindult a szintkülönbségek lassú, de hosszú távon jól érvényesülő kiegyenlítődése, vagyis a túlnyomórészt nemzetiségek lakta északi és keleti peremvidékek fokozatos felzárkózása az ország átlagos gazdasági fejlettségi szintjéhez. Kétségtelen, hogy ez a tendencia a 20. század első éveiben még csak kibontakozóban volt, mégis fordulatról beszélhetünk: az addig hagyományos gazdaság keretei közt stagnáló peremvidékek megindultak a tőkés fejlődés és modernizálódás útján, s a világháború kitörésekor gazdasági fejlettségük szintje jóval meghaladta a szomszédos kelet-európai és balkáni területekét.

1890 és 1914 között a nemzetiségi területeken sűrűsödött a vasúthálózat, a nagyipari üzemek és a hitelintézetek száma és tőkeereje megháromszorozódott—megnégyszereződött. Jelentős iparosodás ment végbe a német- és horvátlakta Nyugat-Dunántúlon, a szlováklakta Kisalföldön, a Felvidék északi és középső részein, ahol a történeti múltú nehézipar nagyarányú fejlődése mellett számos textil-, bőr-, vegyi, cellulóz- és papír-, valamint üvegipari üzem létesült. Új iparvidék alakult ki Hunyad megyében (petrozsényi szénmedence, vajdahunyadi vasművek), s meggyorsult az iparosodás a Bácskában és a Bánságban is (élelmiszer- és gépipar). A nemzetiségi vidékek iparosodását az állami ipartámogatás is nagyban előmozdította: a gyáraknak kifizetett szubvenciók túlnyomó része az említett területekre jutott. Az iparosodás azonban még mindig kevéssé terjedt ki az északkeleti Felvidékre és Erdély északi és középső részeire, ahol főleg fűrésztelepek képviselték a modern nagyipart.

AZ OSZTRÁK–MAGYAR MONARCHIA ETNIKAI TÉRKÉPE 1910-BEN

NÉMETORSZÁG

OROSZORSZÁG

SVÁJCORSZÁG

OLASZORSZÁG

ROMÁNIA

SZERBIA

BOSZNIA-
HERCEGOVINA

Reichenberg
Prága
Pilsen
Olmütz
Brünn
Ludwels
Linz
Salzburg
Innsbruck
Graz
Bozen
Trient
Klagenfurt
Laibach
Trieszt
Fiume
Zara
Spalato
Raguza
Zágráb
Krakkó
Rzeszów
Lemberg
Tarnopol
Stanislau
Czernowitz
Ostrau
Lőcse
Trencsén
Zólyom
Kassa
Munkács
Rimaszombat
Léva
Miskolc
Bécs
Pozsony
Komárom
Győr
Sopron
Budapest
Debrecen
Szatmárnémeti
Suczawa
Szombathely
Székesfehérvár
Nagyvárad
Beszterce
Kecskemét
Kolozsvár
Marosvásárhely
Nagykanizsa
Szeged
Arad
Pécs
Szabadka
Déva
Nagyszeben
Brassó
Temesvár
Eszék
Újvidék
Versec
Zimony
Pancsova

	50% fölött	25-50% között	10-25% között
Csehek			
Lengyelek			
Szlovákok			
Ukránok			
Németek			
Magyarok			
Románok			
Olaszok			
Szlovének			
Horvátok			
Szerbek			
Bulgárok			

Ugyancsak állami támogatással indult meg a nemzetiségi peremvidékek elmaradott mezőgazdaságának fejlődése és modernizálódása. A földművelésügyi minisztérium által a kárpát-ukránok gazdasági felemelésére kezdeményezett „hegyvidéki akciót" a 20. század elején Erdélyre és a Felvidék szlovák megyéire is kiterjesztették.

A nemzetiségi vidékek tőkés fejlődésének és iparosodásának meggyorsulása elsősorban az osztrák—magyar és a nyugat-európai nagytőke ottani térhódításának eredménye volt; a helyi nemzetiségi tőke igen alárendelt szerepet játszott benne. A Felvidéken voltak ugyan szlovák, Erdélyben pedig szász és román iparvállalatok, ezek azonban jobbadán közép- vagy kisüzemek voltak. Említésre méltó ipari burzsoázia csak az erdélyi szászok és a szlovákok körében alakult ki.

Sokkal inkább érvényesült a nemzetiségi burzsoázia a hitelintézetekben. Korszakunkban jelentősen meggyorsult a szlovák, a román és a szerb hitelintézetek fejlődése. Számuk 1890-ben csak 30, 1915-ben már 222; alaptőkéjük 25 év alatt 5 millió koronáról 58 millióra emelkedett. Legtöbbjük kisebb, helyi jelentőségű bank vagy takarékpénztár, de voltak köztük milliós nagyságú saját tőkével rendelkező nagyobb intézetek is, mint: a nagyszebeni román Albina, az aradi Victoria, a nagyváradi Bihoreana, vagy a szlovákoknál a turócszentmártoni Tatra-Bank és a Rózsahegyi Hitelbank. A mintegy 150 román bank és takarékpénztár 1907-ben a Solidaritatea szövetségben tömörült. A nemzetiségi pénzintézetek tevékenységi körét elsősorban a parasztság és a kisipar hitelellátása, jelzálogkölcsön-üzletek, földvásárolások és parcellázások alkották. A szlovák bankok kisebb iparvállalatokat is alapítottak, a szerb banktőke pedig a kereskedelemben épített ki számottevő érdekeltséget.

A 317 nemzetiségi hitelintézet összes tőkéje 1915-ben 800 millió koronára emelkedett, vagyis az ország összes hitelintézeti tőkéjének mindössze 6%-át tette ki. A szlovák és a román bankok részesedése saját nemzeti területük hiteléletében sem haladta meg a 18—20, a szerb bankoké a Délvidékében az 5—6%-ot. Egyedül a nagy múltú, tőkeerős szász bankok tudtak uralkodó pozíciót szerezni maguknak saját területük, a dél-erdélyi megyék pénzpiacán. Bármily csekély volt is a nemzetiségi pénzintézetek részesedése az ország hiteléletében, gyors növekedésük a nemzetiségi tőkeképződés meggyorsulását és a nemzetiségi burzsoáziák fejlődését jelzi.

A nemzetiségi parasztság gazdasági erősödését mutatja a különféle hitel-, értékesítő- és fogyasztási szövetkezetek elszaporodása körükben, különösen az 1890-es évek közepe óta. A világháború kitörésekor számuk meghaladta a 400-at. A századforduló után megnövekedett a nemzetiségi parasztok és polgári középbirtokosok kezén levő földterület, elsősorban a pusztuló erdélyi és felvidéki magyar úri középbirtok rovására. A nemzetiségi parasztság földvásárlásait elősegítették a kivándorlók által Amerikából hazaküldött pénzösszegek, valamint a nemzetiségi bankok parcellázó akciói. 1905 és 1917 között egykorú számítás szerint 207 ezer kat. holdnyi felparcellázott magyar nagybirtok ment át a nemzetiségi kisbirtokosok tulajdonába. Az Erdélyi Gazdasági Egyesület adatgyűjtése szerint Erdélyben az 1913-at megelőző évtizedben 700 ötven kat. holdon felüli magyar birtok került román vagy szász kézre. E birtokok összes területe 157 ezer kat. hold volt, az erdélyi magyar közép- és nagybirtok területének 4,5%-a. Gazdasági szempontból tehát nem állapítható meg a parasztság nemzetiségi elnyomása, kiszorítása, földtől való megfosztása.

A POLGÁRI TÁRSADALOMFEJLŐDÉS SAJÁTOSSÁGAI

A nem magyar területeken végbement gazdasági fejlődés társadalmi következményei — a nemzetiségi burzsoáziák megerősödése, a parasztság polgárosodásának megindulása és az ipari munkásság kialakulása — nagy jelentőségűek voltak a nemzeti mozgalmak szempontjából, mert gyökeresen átalakították a politikai mozgalmak társadalmi feltételeit, kiszélesítették szociális bázisukat. A tőkés fejlődés, az iparosodás létrehozta a polgári nemzetté válás kiteljesedésének gazdasági és társadalmi feltételeit. Ez az alapfolyamat a dualista rendszer keretében ellentmondásosan érvényesült. Az ország különböző vidékei közötti kapcsolatok és a forgalom intenzívvé válása, az iparosodás és a városiasodás, s mindezzel kapcsolatban a földrajzi és társadalmi mobilitás felgyorsulása egyre nagyobb csoportokat mozdított ki a hagyományos életkeretek közül, sodort etnikailag idegen környezetbe vagy az ország határain túlra. A századfordulón hatalmas méretekben kibontakozó belső migráció, a magyarosodás, továbbá a kivándorlás kisebb-nagyobb

mértékben valamennyi nem magyar nép etnikai állományát gyengítette. Ezt a tényt jól tükrözik az egykorú népszámlálások adatai. 1880 és 1910 között Magyarország népessége (Horvátország nélkül) 32%-kal növekedett. A magyarok 54%-os gyarapodásával szemben a kárpát-ukránok száma csak 31, a románoké 22, a délszlávoké 17%-kal növekedett; a szlovákok tényleges szaporodása nem volt több 4,4%-nál, a németeké pedig 0,8%-nál.

E kötet társadalomtörténeti (V.) fejezetében foglalkoztunk a nemzeti erőviszonyokban bekövetkezett eltolódások okaival, az asszimiláció spontán folyamatával, a magyarosítás állami és társadalmi módszereivel. Kifejtettük, hogy az erőltetett magyarosításnak csekély maradandó eredménye volt. Az állami és társadalmi befolyásolás eszközei, intéz-

62. táblázat

A népiskolák száma oktatási nyelv szerint (1880—1913)

Oktatási nyelv	1880	1900	1913
Magyar	7342	10 325	13 608
Német	867	383	449
Szlovák	1716	528	365
Kárpát-ukrán	393	93	47
Román	2756	2 157	2 170
Horvát-szerb	313	135	269
Egyéb	48	23	21
Nem magyar összesen	6093	3 319	3 321
Magyar—német	919	720	—
Magyar—szlovák	597	1 224	—
Magyar—kárpát-ukrán	246	304	—
Magyar—román	394	808	—
Magyar—horvát-szerb	131	308	—
Magyar—egyéb	102	40	—
Kétnyelvű összesen	2389	3 404	—
Teljesen és részben nemzetiségi nyelvű együtt	8482	6 723	3 321

ményei közül az iskola bizonyult a leghatékonyabbnak. Bár az adatok azt mutatják, hogy az iskolapolitika hatását nem szabad eltúlozni, tény, hogy a magyar nyelvű oktatás fokozatos kiterjesztése hozzájárult a kétnyelvűség számszerű növekedéséhez, ez pedig könnyítette az asszimilációt. Az anyanyelvű oktatás visszaszorulása a századforduló után kétségtelenül károsan hatott a nemzetiségek kulturális fejlődésére. A nemzetiségi népiskolák száma a dualizmus korában a 62. táblázat szerint alakult.

A szlovákok, a németek és a kárpát-ukránok a századforduló után elvesztették anyanyelven oktató népiskoláik zömét, horvát és szlovén anyanyelvű elemi iskola pedig már egyáltalán nem volt. Csak azok a népek tudtak többé-kevésbé sikerrel ellenállni a magyarosító iskolapolitika nyomásának, amelyek egyházi-iskolai önkormányzattal rendelkeztek. A szerb, a román és az erdélyi szász nemzeti egyház jelentős vagyona lehetővé tette, hogy iskoláik nagyobb része ne vegye igénybe a tanítók fizetésének kiegészítésére az államsegélyt, s így elkerülje az ezzel járó fokozottabb állami ellenőrzést és beavatkozást. Anyanyelven oktató középiskolái, tanítóképzői, szakiskolái és papi szemináriumai is csak a románoknak, a szerbeknek és az erdélyi szászoknak voltak. A szlovákok, a kárpát-ukránok, a horvátok, a szlovének és a magyarországi németek magyar középiskolákba jártak, így érthető, hogy a tanulás és az ezzel járó társadalmi emelkedés náluk nagyrészt egyértelmű volt a magyarosodással.

Az egyes nemzetiségi vidékek közötti szintkülönbségtől a gazdasági és a társadalmi fejlődés előfeltételeitől, ütemétől, eredményeitől – és a műveltség színvonalától, a kulturális intézmények kifejlesztésének és megőrzésének lehetőségétől függően, a nem magyar népek a polgárosodás különböző fokán állottak. A struktúraváltozás üteme, mértéke és az új struktúra elemeinek aránya meglehetősen eltérő volt. A román és a kárpát-ukrán társadalom struktúrája az első világháború küszöbén is hagyományos, prekapitalista jellegű volt: a népesség több mint 85%-a mezőgazdaságból élt, az iparban, a kereskedelemben és a szállításban foglalkoztatottak arányszáma nem érte el a 8, illetve az 5%-ot sem. Városban a románoknak mindössze 4,5, a kárpát-ukránoknak pedig 1%-a lakott. Jellegzetes kelet- és délkelet-európai típusú paraszttársadalmak ezek: a lakosság 60—70%-a birtokos paraszt, de a parasztságnak

még csak kis része — elsősorban az Alföld délkeleti részének és a Bánságnak román közép- és gazdagparasztsága — emelkedett ki a hagyományos önellátó gazdálkodás köréből.

Iparos és kereskedő polgárságuk, s kispolgárságuk igen csekély, hasonlóképpen ipari munkásságuk is. Az agrárproletariátus azonban e két társadalom egynegyedét—egyötödét tette ki. A kárpát-ukránoknak néhány száz papon és tanítón kívül jóformán értelmiségük sem volt. A románoknál viszont jelentős értelmiségi réteg fejlődött ki az egyházi-iskolai önkormányzat védelme alatt. Több mint 7000 pap és pedagógus, 1000 köztisztviselő és 300 ügyvéd alkotta a román értelmiséget a századfordulón. 1910-ben 7500 érettségizett férfi vallotta magát román anyanyelvűnek, és több mint 5000 román férfi végezte el legalább a középiskola 4 osztályát. Számarányukhoz képest a magyarországi nemzetiségek közül a németek és a szerbek után a románoknak volt a legjelentősebb értelmiségi rétegük. Ehhez adjuk hozzá a mintegy 1200 száz kat. holdon felüli birtokost, az 1000 főnyi tehetősebb iparost és kereskedőt, s megkapjuk a mintegy 12—13 ezer családot kitevő román középosztályt, amelynek zömét, több mint háromnegyedét az értelmiség alkotta. A kárpát-ukránoknál ez a középosztály létszámában nem érte el az 500 családot sem.

Lényegesen eltérő képet mutat a szlovák, a horvát és a szerb társadalom struktúrája. Az agrárnépesség a szlovákoknál és a horvátoknál már csak 70—71, a szerbeknél 77% volt. A lakosság 15—20%-a iparból, kereskedelemből és forgalomból élt, s a városi lakosság arányszáma is sokszorta nagyobb volt, mint a románoké és a kárpát-ukránoké. A lakosság fele e népeknél is birtokos paraszt, de a hagyományos paraszti rend felbomlása már jóval előrehaladottabb stádiumban van, mint a románok és a kárpát-ukránok esetében. Különösen áll ez a szerbekre: az ország valamennyi népe közül — a magyart és a németet is beleértve — körükben a legnagyobb a gazdagparasztság és az agrárproletariátus arányszáma. Mindhárom népnek jelentős iparos és kereskedő kispolgársága volt a románokéhoz és a kárpát-ukránokéhoz viszonyítva, de csekély a magyarokkal és a németekkel összehasonlítva. A szlovák és a horvát társadalomban arányaiban is számottevő ipari munkásság alakult ki, a szerbeknél azonban igen csekély volt az ipari proletariátus arányszáma. 1910-ben több mint 60 ezer szlovák dolgozott a nagyipar-

ban, ez az egész nagyipari munkásság 13%-át tette ki. A szlovák nagyipari munkásság száma csaknem elérte a németekét (65 ezer), s messze meghaladta a többi nemzetiségiek együttes létszámát (45 ezer).

Számottevő közép- és nagybirtokos osztálya, erős kereskedőburzsoáziája a szerbeknek volt, említésre méltó ipari középburzsoázia pedig csak a szlovákoknál alakult ki. Számarányukhoz képest a magyarországi nemzetiségek között a németek után a szerbeknek volt a legerősebb értelmiségük, amely az egyház és az iskola mellett a szabad pályákon és a közszolgálatban is érvényesülni tudott. Feltűnően vékony volt viszont a szlovák értelmiségi réteg, amely csaknem kizárólag papokból és tanítókból állt. A köz- és magántisztviselők közül kevesen vallották magukat szlovák anyanyelvűnek — bár nyilvánvalóan jóval több volt köztük a szlovák származású — s kevés szlovák működött a szabad értelmiségi pályákon is. E téren erőteljesen érvényesült az erőltetett, vagy a társadalmi befolyással sürgetett magyarosítás.

Az ország népei közül — a magyart is beleértve — a német anyanyelvűek társadalmi struktúrája volt a legfejlettebb, a legpolgárosodottabb. A magyarországi társadalom felső és középső rétegeiben — a

63. táblázat

Magyarország népeinek műveltségi színvonala és foglalkozási főcsoportok szerinti megoszlása 1910-ben

Nemzet	Agrár-	Ipari és forgalmi	Közszolgálatban állók és értelmiség	Írni-olvasni tudók a 6 éven felüli lakosság %-ában		A felnőtt férfiak közül elvégezte a középiskola	
	népesség					8	4
	%	%	%	férfiak	nők	osztályát (%)	
Szlovákok	70,8	20,1	1,0	75,6	64,4	0,2	0,6
Szerbek	76,8	14,7	2,5	57,8	38,1	0,9	1,7
Horvátok	69,7	21,5	1,2	64,2	48,4	1,2	2,2
Románok	86,3	7,9	1,4	41,4	24,7	0,6	1,2
Kárpát-ukránok	89,2	4,8	0,5	32,5	23,6	0,1	0,2
Szlávok és románok együtt	80,2	12,5	1,3	-	-	-	-
Németek	49,7	37,2	2,7	86,0	78,7	1,7	4,1
Magyarok	55,0	30,6	4,8	82,8	75,5	3,6	6,9

nagy- és középbirtokosok, az önálló iparosok és kereskedők s az értelmiség soraiban — a németek száma meghaladta a nem magyar anyanyelvűek együttes számát, s az ipari munkások közt is több volt a német, mint bármely más anyanyelvű.

A polgári átrétegeződés eredményei — a kárpát-ukránok kivételével — a századforduló után észrevehetően megmutatkoztak a magyarországi nemzetiségek szociális és politikai mozgalmaiban is. A németeknél, a szlovákoknál, a románoknál, a szerbeknél és a horvátoknál ekkorra kialakult a nemzeti burzsoázia minimuma, a városi és a falusi kispolgárságnak, valamint a mezőgazdasági és az ipari proletariátusnak az a tömege, amely a polgári nemzetté válás és a nemzeti önrendelkezésért vívott harc sikerének előfeltétele volt.

A sajátos tőkés fejlődés következtében a nem magyar népek társadalmában nem jött létre olyan nemzeti nagyburzsoázia, amely a maga etnikai területén az uralkodó osztály funkcióját betölthette volna. Ennek következtében a tőkés társadalom alapvető osztályellentétei az egyes nemzetiségi társadalmakon belül lassan és korlátozott mértékben bontakoztak ki. A nem magyar proletariátus, a kisparasztság és a kispolgárság fő osztályellenfele nem saját burzsoáziája, hanem a magyar nagybirtokos—nagytőkés uralkodó osztály volt, amely egyúttal a nemzetiségi burzsoáziáknak is ellenfele volt a piacokért és a gazdasági érvényesülésért vívott konkurrenciaharcban. A gazdasági, a társadalmi és a nemzeti ellentétek egymással párhuzamos frontvonalai mellett az egyes nemzetiségi társadalmakon belül jelentkező és erősödő osztályellentétek az önálló nemzeti államok létrejöttéig másodlagos szerepet játszottak. A nemzetiségi társadalmak vezető rétege eredetében, összetételében és társadalmi elhelyezkedésében lényegesen eltért a magyar középosztálytól: jellegében polgáribb, eredetében, életformájában és szemléletmódjában homogénebb volt, jóval szorosabb társadalmi és kulturális kölcsönhatásban állt saját társadalmának alsóbb, elsősorban paraszti és kispolgári osztályaival, mint a magyar „úri középosztály". A nemzetiségi társadalmakban az egyes osztályokat és rétegeket nem választották el olyan merev válaszfalak, olyan nagy tudati és presztízsbeli különbségek, mint a magyar társadalmat, középosztályuk lefelé sokkal nyitottabb volt. Annál merevebben elzárkózott viszont a magyar „úri" társadalomtól, annak ellenére, hogy a nem magyar középrétegek,

főleg az értelmiség jelentős része életformájában, értékrendjében, s idővel nyelvében is a magyar „úri középosztályhoz" asszimilálódott. Ez utóbbiak azonban már kiszakadtak saját nemzeti társadalmukból még akkor is, ha beszélték annak nyelvét.

A nemzetiségek középosztályában a századfordulón meggyorsuló tőkés fejlődés hatására fontos szerkezeti változás ment végbe. A korábban vezető szerepet játszó régi típusú értelmiség (papság, pedagógusok, ügyvédek) mellé felzárkóztak a tőkés gazdaság valamely ágával, elsősorban a bankokkal közvetlen kapcsolatban álló kifejezetten burzsoá jellegű elemek. A bankburzsoáziával szorosan egybefonódott az ipari és a kereskedő középpolgárság — az előbbi a szlovákoknál, az utóbbi a szerbeknél és a románoknál játszott fontos szerepet —, valamint a polgári jellegű középbirtokosok csoportja, amely szintén a szerbeknél és a románoknál volt jelentős. A nemzetiségi középburzsoázia — viszonylagos megerősödése ellenére — sem tudott felzárkózni a Monarchia nagytőkés uralkodó osztályához. Saját nemzeti társadalmuk gazdasági és politikai vezetése azonban hamarosan az ő kezükbe került. A hitelintézetek, szövetkezetek, s egyéb gazdasági szervezetek segítségével érdekkörükbe vonták az értelmiség, az iparos-kereskedő kispolgárság és parasztság jelentős részét. A nemzetiségi mozgalmak tömegbázisát kétségkívül e két társadalmi réteg alkotta. Lényegében valamennyi nemzetiségi társadalom kispolgári-paraszti társadalom volt. Amíg a 100 kat. holdon felüli közép- és nagybirtokosoknak csak 27%-a, az agrárproletariátusnak pedig 41%-a volt nem magyar anyanyelvű, addig a parasztság zöme, kereken 60%-a a nemzetiségiek soraiból került ki.

A nemzetiségi társadalmak élén álló és a nemzeti mozgalmakat vezető polgári-értelmiségi középosztálynak gazdasági alapjánál és társadalmi elhelyezkedésénél fogva objektív érdeke volt Magyarország társadalmi és politikai rendszerének polgári demokratikus átalakulása. Ez a körülmény lehetőséget nyújtott arra, hogy a nemzetiségi mozgalmakban egyre erősödő polgári nacionalizmus demokratikus törekvésekkel kapcsolódjék össze, és programjaikban a nemzeti célok mellett a polgári demokratikus követelések is helyet kapjanak.

A POLGÁRI DEMOKRATIKUS JELLEGŰ NEMZETISÉGI MOZGALMAK FELLENDÜLÉSE

Az 1890-es évek első felében — amint arról már korábban szóltunk — váratlanul és immár két évtizede nem tapasztalt szenvedélyeket keltve jelentkezett az országos, sőt a nemzetközi politika szintjén a nemzetiségi kérdés. Ezeknek az éveknek a különféle nemzetiségi politikai akciói — az európai visszhangot kiváltó román Memorandum, az 1895. évi budapesti nemzetiségi kongresszus, valamint a Néppárt szlovák, német, délszláv és kárpát-ukrán választási agitációja — azonban nem hoztak közvetlen eredményt. Sem a nem magyar népek politikai és kulturális helyzetében, sem a magyar kormányok nemzetiségi politikájában nem tudtak számottevő változást kierőszakolni. A hagyományos passzivista irányvonal nyilvánvaló csődje következtében a századfordulón fontos változások következtek be a nem magyar népek politikai mozgalmaiban: átalakultak a pártok, a szervezeti keretek, a politikai harc formái és módszerei, programja és taktikája. A konzervatívvá vált s a nép szélesebb rétegeitől elszigetelődött régi vezető réteget a felnyomuló új burzsoá rétegek haladóbb gondolkodású és elődeiknél radikálisabb képviselői váltották fel. A nemzeti mozgalmak szervezésében és irányításában a súlypont fokozatosan a gazdasági jellegű szervezetekre és intézményekre: a bankokra, a takarékpénztárakra, a szövetkezetekre és gazdasági egyesületekre tolódott át. Ezek általában nagyobb és szabadabb működési lehetőséget nyújtottak, mint a korábban vezető szerepet játszó kulturális és egyházi intézmények.

A változások legszembetűnőbben a nemzetiségi pártok programjaiban és taktikájában mutatkoztak meg. A századforduló utáni években közzétett nemzetiségi programokban egyrészt a nemzeti mozgalmak vezetését átvevő középburzsoázia és polgári értelmiség demokratikus törekvései tükröződtek, másrészt a nemzeti mozgalmakba bekapcsolódó és azoknak egyre szélesülő társadalmi bázisát alkotó kispolgári és paraszti tömegek igényei. Átvették e programok az egyre erőteljesebben szervezkedő és politikai harcra sorakozó proletariátus egyes — a polgári társadalom keretei között kielégíthető — követeléseit is.

A nemzetiségi pártok programja és tevékenysége egyaránt arról tanúskodott, hogy az ország általános demokratizálódása révén igyekez-

tek közelebb jutni nemzeti és szociális törekvéseik megvalósulásához. Az általános és titkos választójog és egyéb szabadságjogok követelése valamennyi politikailag szervezett nemzeti mozgalom programjában szerepelt. Hasonló általánosan elfogadott szociális követelés volt a progresszív adórendszer, az oszthatatlan és elidegeníthetetlen paraszti birtokminimum, az állami birtokok felparcellázása, az állami gazdaságfejlesztés, a munkásvédelmi és a kisegzisztenciákat támogató szociális törvényhozás, a kötelező és általános társadalombiztosítás.

A demokratikus és szociális program előtérbe nyomulásával szemben a nemzeti követelések a korábbiakhoz képest mérséklődtek. Tudomásul vették a politikai realitásokat: a dualista rendszer stabilitását, a magyar állam megerősödését. A területi önkormányzat és az ország föderatív átalakítása már nem szerepelt e programokban. Az 1868. évi nemzetiségi törvényt korábban támadó és elégtelennek tartó nemzetiségi pártok utóbb ebbe a törvénybe kapaszkodnak, nemzeti igényeiket ennek keretei között kielégíthetőnek nyilvánítják, s követelik a törvényben biztosított közigazgatási, iskolai és nyelvi jogok gyakorlati megvalósítását. A századforduló után a szlovák, a román és a szerb nemzetiségi pártok egymás után szakítottak a passzivitás hagyományos taktikájával. Amint programjuk is az adott erőviszonyok között elérhető reális és közeli célokat hangsúlyozta, úgy taktikájuk is arra irányult, hogy a magyar belpolitikai erőviszonyok figyelembevételével, a dualizmus válságának aktív kihasználásával, mindig a pillanatnyilag kínálkozó és legalkalmasabbnak látszó erővel szövetkezve és együttműködve, egy-egy lépéssel közelebb jussanak nemzeti céljaik megvalósulásához. Ez a konkrét eredményekre törekvő realista politika érvényesült a nemzeti mozgalmak belső és külső tevékenységében egyaránt: a nemzeti burzsoázia gazdasági és politikai pozícióinak fokozatos kiépítésében, a kispolgárság és a parasztság gazdasági szervezésében és politikai mozgósításában éppúgy, mint a magyar kormányokhoz és pártokhoz való viszonyuk és külső kapcsolataik alakulásában. A nemzetiségi burzsoáziák új taktikai irányvonalából következett, hogy igyekeztek élni a legális parlamenti harc eszközeivel. Lojalitásuk hangoztatásával bármikor készek voltak tárgyalni és részletengedmények fejében kompromisszumra lépni a magyar kormányokkal. Ugyanakkor állandó kapcsolatot tartottak a magyar progresszionak az ország demokratizálásáért

küzdő táborával és az anyaországok, illetve a határokon túl élő rokon nemzetek politikai erőivel.

A politikai aktivitás, a legális parlamenti küzdelem azonban nem járt a remélt eredménnyel. Ámbár a választójogosultak 40—45%-a nem magyar anyanyelvű volt, a választókerületek beosztása úgy alakult, hogy a 413 kerületnek csak alig több mint egynegyedében voltak több-

64. táblázat

A választójoggal rendelkező férfiak anyanyelvi megoszlása 1910-ben

Megnevezés	Magyar	Német	Szlovák	Román	Kárpát-ukrán	Horvát	Szerb	Egyéb
Magyarország (Erdély nélkül)								
Választók megoszlása (%)	59,8	11,4	10,7	9,1	3,1	1,2	2,9	1,8
24 éven felüli férfi-népesség megoszlása (%)	58,8	10,7	11,2	10,5	2,4	1,3	3,2	1,9
Választójoggal bíró a 24 éven felüli férfiak %-ában	27,9	29,3	26,1	23,9	35,1	25,3	24,4	25,3
Erdély								
Választók megoszlása (%)	56,2	15,3	0,1	28,2	–	–	–	0,2
24 éven felüli férfi-népesség megoszlása (%)	34,0	8,6	0,1	55,7	0,1	–	–	1,5
Választójoggal bíró a 24 éven felüli férfiak %-ában	20,9	22,5	9,1	6,4	1,7	–	–	1,3

ségben a nem magyar választók. Különösen hátrányos volt a románok helyzete a magyarországinál magasabb cenzust megállapító erdélyi választójogi törvény következtében.

Az erdélyi szászok mindvégig biztosan tartották kezükben a tucatnyi szász többségű kerületet. A román és a szlovák kerületek azonban a századfordulóig a kormánypárti mandátumok legbiztosabb szállítói voltak. Csak elvétve került be a parlamentbe egy-két román és szerb képviselő nemzeti programmal. A kormánypárt soraiban viszont mindig találkozunk egy tucatnyi román és szerb földbirtokossal, volt megyei vagy állami tisztviselővel, pappal vagy ügyvéddel. A mintegy száz román, szlovák és szerb többségű választókerület, s a 250 ezernyi szláv

és román választó biztatónak ígérkezett az aktivitás szempontjából. A valóság azonban kiábrándító volt a nemzetiségi politikusok számára. A nem magyar választók többsége akkor sem szavazott a nemzetiségi jelöltekre, amikor semmiféle hatósági nyomás nem érvényesült velük szemben. A nemzetiségi pártok a legnagyobb sikert az 1906. évi választásokon érték el. 79 kerületben állítottak jelöltet, akik összesen 65 ezer szavazatot kaptak, és 25 képviselőjük jutott be a parlamentbe.

A nemzetiségi képviselők 1905-ben és 1906-ban közös parlamenti klubot alkottak, s közösen beterjesztett felirati javaslataikban adták elő kívánságaikat, amelyek lényegében a nemzetiségi pártok programjának összegezését nyújtották. A magyar képviselők a soviniszta türelmetlenség szélsőséges megnyilvánulásaival reagáltak ennek az elenyésző kisebbségnek minden felszólalására, bármilyen lojális és mérsékelt hangú volt is az. Nem sok eredménnyel jártak a magyar kormányokkal meg-megújuló tárgyalások és alkudozások sem. A szerb radikálisoknak és az erdélyi szász konzervatívoknak a szabadelvű párttal, illetve a koalícióval kötött paktuma ugyan átmenetileg biztosította az egyházi-iskolai önkormányzat zavartalan élvezetét, de a szlovákoknak a legminimálisabb politikai és kulturális engedményeket sem sikerült ilyen úton elérniük.

Ilyen körülmények között a nemzetiségi politikusok élénk figyelemmel kísérték a dualista rendszer mélyülő válságát, és kapcsolatokat tartottak fenn a Monarchia másik felében egyre inkább túlsúlyra jutó dualizmusellenes erőkkel, amelyek a soknemzetiségű államkomplexum átszervezését, autonóm nemzeti területek egyenjogú föderációjává való átalakítását ígérték. Ilyenek voltak mindenekelőtt a cseh és a délszláv nemzeti mozgalmak, amelyekhez a magyarországi délszlávokat és szlovákokat egyre szorosabb szálak fűzték. Nem hagyták számításon kívül a magyarországi nemzetiségi politikusok az osztrák keresztényszociálisokat és Ferenc Ferdinánd trónörököst sem, akinek tanácsadói és munkatársai között ott találjuk a román, a szlovák, a horvát és a német nemzeti mozgalmak tekintélyes vezetőit. Ezek az ausztriai kapcsolatok különösen akkor erősödtek meg, amikor 1907-ben a koalíciós kormány minden addiginál erőteljesebb magyarosító akcióba kezdett.

A 20. század első éveiben sűrűsödtek a magyarországi nemzetiségek és a határon túli testvérnépek közötti kulturális, politikai és gazdasági

kapcsolatok. A csehszlovák, a délszláv és a román egységmozgalmak kibontakozása, valamint a szászok és németek körében mutatkozó „alldeutsch" tendenciák jelzik, hogy a nemzeti egység tudata és a tényleges egységre való törekvés egyre fontosabb szerepet kapott a nemzetiségi politikában. Ezek az egységmozgalmak azonban csak lassan értek elszakadási törekvéssé, új államalapítási koncepcióvá. A csehszlovák és a délszláv nemzeti egység megvalósulását az első világháború előtt a demokratikus és föderatív alapon átszervezett Habsburg-monarchia keretében képzelték el. A Monarchia felbomlása, önálló nemzeti államok alakulása, illetve a határon kívüli testvérnépekkel való politikai egyesülés nem szerepelt konkrét és közeli lehetőségként a nem magyar népek politikai pártjainak és vezetőinek számításaiban. Az adott erőviszonyok ezt nem is tették lehetővé mindaddig, amíg az 1912—1913. évi Balkán-háborúk idején, majd az első világháború alatt bekövetkezett nemzetközi erőeltolódások meg nem nyitották a nemzeti önállóság és egyesülés útját.

A nemzetiségi mozgalmaknak a századfordulón kibontakozott új taktikai irányvonala tehát az első világháború kitöréséig nem sok kézzelfogható eredménnyel járt. Még a nemzetiségi törvény végrehajtását sem tudták kiharcolni. Nem tudták feltartóztatni a magyar sovinizmus támadásait: a nemzetiségi iskolák száma, a nemzetiségek részesedése az államapparátusban, a közigazgatásban csökkent.

Az 1890. és az 1910. évi népszámlálási statisztika adatai azt mutatják, hogy a nemzetiségi köztisztviselők aránya a két évtized alatt jelentősen megfogyatkozott, éspedig az állami és megyei tisztviselőknél 12, illetve 10%-ról 5, illetve 7%-ra, a városi és községi tisztviselőknél 21—22 %-ról 13%-ra és nagyjából hasonló arányban csökkent a nemzetiségi ügyvédek száma is. Feltűnő visszaesés mutatkozott a már említett nacionalista iskolapolitika következtében a népiskolai tanítók között: a nemzetiségi tanítók aránya 38-ról 28%-ra csökkent. Ez a tendencia az egyházi személyeknél is érvényesült: arányuk 48%-ról 36%-ra esett vissza.

Abban, hogy a nemzetiségi köztisztviselők aránya a dualizmus második negyedszázadában az előzőnél jobban visszaesett, több tényező játszott közre. Elsőként valóban a magyar vezető réteg nacionalista kontraszelekcióját említhetjük: a kormányok és a helyi hatóságok

igyekeztek a közigazgatásból kiszorítani a nemzetiségi tisztviselőket. Legalább ilyen szerepet játszott a tudatos asszimilációs politika is, az a törekvés, hogy a köztisztviselők közé bejutott nemzetiségieket nyelvileg elmagyarosítsák, mentalitásban és életformában a magyar „úri középosztályhoz" idomítsák. Közrejátszott az is, hogy a nemzetiségi értelmiség fiatal nemzedéke sem törekedett a korábbi intenzitással a köztisztviselői pályára, ahol sérelmek, mellőzések érték, vagy el kellett fogadnia a magyarosodást. A köztisztviselői pálya helyett inkább a fejlődő gazdasági élet kínálta új állásokat és a szabad foglalkozású értelmiségi pályákat használta ki.

Az 1890-es évektől a nemzetiségi területeken is kibontakozott az ipari és az agrárproletariátus osztályharca. A felvidéki, a bánsági és az erdélyi ipartelepeken, az Alföld déli és keleti peremvidékén a szlovák, a román, a szerb és a német ipari és mezőgazdasági munkások a magyarokkal vállvetve harcoltak a kapitalista kizsákmányolás ellen, gazdasági és demokratikus követeléseikért. Ezek a mozgalmak azonban mind politikai céljaikban, mind szervezetükben elkülönültek a polgári nemzeti mozgalmaktól: internacionalista alapon szervezett, szocialista jellegű osztályharcos akciók voltak. Ez az osztályharcos jelleg dominált az 1903—1904. évi délvidéki és kelet-magyarországi aratósztrájkokban, földosztó mozgalmakban, az 1905—1906. évi nagy sztrájkokban, a választójogi demonstrációkban, az első világháborút megelőző évek tömegmozgalmaiban, sőt még a háború utolsó két évének forradalommá szélesedő megmozdulásaiban is.

A közös ellenfél, a nemzeti és a szociális elnyomás közös kútfeje, az osztrák—magyar uralmi rendszer elleni küzdelem, a polgári demokratikus forradalom befejezésének közös érdeke objektív lehetőséget nyújtott a polgári nemzeti mozgalmak és a nem magyar népek szocialista munkásmozgalmainak összekapcsolódására, együttműködésére. A nemzetiségi burzsoáziák ismételten tettek is kísérleteket arra, hogy saját proletariátusukat megnyerjék polgári nemzeti céljaik támogatására. Ez a törekvés a szlovákoknál és a horvátoknál átmenetileg sikerrel járt. A nemzetiségi munkásság szervezése és politikai irányítása azonban lényegében mindvégig a Magyarországi Szociáldemokrata Párt, illetve Horvátországban az ottani önálló szociáldemokrata párt kezében maradt.

2. A NEM MAGYAR NÉPEK NEMZETI MOZGALMAI

A SZLOVÁKOK

A politikai aktivitás felújítása leghamarabb a szlovákoknál jelentkezett, s náluk volt a legmélyrehatóbb a nemzeti mozgalom demokratizálódása, társadalmi bázisának kiszélesedése, szervezeti kereteinek és politikai taktikájának átalakulása a századfordulón.

A szlovák nép helyzete igen ellentmondásosan alakult ezekben az évtizedekben. Mint láttuk, Magyarország nem magyar népei közül a németek mögött ők állottak a gazdasági és társadalmi fejlettség legmagasabb szintjén, őket ragadta magával a legkorábban és a legerősebb sodrással az iparosodás, az ő társadalmuk struktúráját formálta át a legnagyobb mértékben a polgárosodás. Ugyanakkor őket érték a legsúlyosabb etnikai és társadalmi veszteségek is. Bár természetes szaporodásuk nagyobb volt az országos átlagnál, számuk 1880 és 1910 között mégis csupán 80 ezer lélekkel, alig 4,4%-kal gyarapodott. Számukat nagyjából egyenlő mértékben apasztotta a kivándorlás és a magyarosodás. Nekik volt a nemzetiségek közül — a németek után — a legszámottevőbb ipari kis- és középpolgárságuk, nagyipari munkásságuk; ők állottak a kulturális fejlettség és iskolázottság viszonylag legmagasabb szintjén, de ugyanakkor náluk volt a legvékonyabb és a legsúlytalanabb az értelmiségi középosztály. A világháború előtt mindössze 1500 érettségizett férfi vallotta magát szlovák anyanyelvűnek, és 1800 végezte el a középiskola négy osztályát. Néhány tucat ügyvéd és író, néhány száz katolikus és evangélikus pap és tanító alkotta azt a nemzeti értelmiséget, amelyre a szlovák nép nemzeti öntudatosításának és a nemzeti mozgalom szervezésének nehéz feladata hárult. A századforduló táján hozzájuk csatlakozott az a számban csekély, de igen öntudatos és aktív nemzeti középburzsoázia, amely a javarészt cseh tőke közreműködésével létesült néhány tucat ipari nagy- és középüzem, valamint a pénzintézetek körül csoportosult.

A szlovákok nemzeti politikai és kulturális intézmények tekintetében is jóval gyengébbek voltak, mint a szerbek, a románok vagy az erdélyi szászok. Ámbár a katolikus és evangélikus alsópapság a nemzeti moz-

galom leglelkesebb és leghatékonyabb szervezői közé tartozott, s a katolikus egyházi hierarchia legmagasabb posztjain mindvégig szép számmal találkozunk szlovák paraszti vagy kispolgári sorból kiemelkedett főpapokkal, a szlovákoknak nem volt autonóm nemzeti egyházuk, így iskoláik ki voltak szolgáltatva a kormány magyarosító politikájának. Középiskoláikat még Trefort megszüntette az 1870-es években, a szlovák nyelvű népiskolák száma is évről évre rohamosan fogyott, úgyhogy a világháború előtt a szlovák tanulók alig 16%-a részesülhetett anyanyelvű oktatásban. Az 1875-ben feloszlatott Matica Slovenskát a nemzeti kultúra ápolása és fejlesztése terén nem pótolhatta sem az 1885-ben létesült magyarbarát szellemű Magyarországi Tót Közművelődési Egyesület, sem az 1895-ben alakult Szlovák Múzeum Egylet.

A szlovák politika az 1880-as években lokális jellegűvé zsugorodott. A nemzeti kultúra és politika hagyományos központjában, Turócszentmártonban teljes izoláltságban, a szlovák nép tömegeitől elszigetelve, de velük kapcsolatot sem keresve, szűk látókörű provincializmusban élt a Szlovák Nemzeti Párt vezetőinek maroknyi csoportja. A romantika korából örökölt szláv népies idill, a konzervatív antikapitalizmus és a russzofil pánszlávizmus elemeiből egybeötvözött nemzeti ideológiájuk nemhogy a szlovák népre — amelynek tudomása sem volt róla — nem gyakorolt semmi hatást, de az értelmiség és a középosztály tagjaira is alig. Elszigeteltségükbe beletörődve, bár színvonalas, de igen szűk körben ható irodalmi munkásságot folytattak, tétlenül nézték a szlovák iskolák százainak elvesztését, a szlovákok tömeges disszimilációját. Választásról választásra deklarálták politikai passzivitásukat, miközben néhány száz magyar — illetve részben elmagyarosodott szlovák — arisztokrata és dzsentri család korlátlanul uralkodott a tiszta szlovák megyékben, a „jámbor és jó tót" szavazók pedig ciklusról ciklusra engedelmesen megválasztották a kormánypárt jelöltjeit.

A szlovákok etnikai és nemzeti pozícióinak ezt a rohamos gyengülését a korabeliek is észrevették. A magyar soviniszták könnyű zsákmánynak tekintették a szlovák népet, amelynek teljes elmagyarosodása már csak idő kérdése volt, de még a szlovák kérdést a helyszínen tanulmányozó neves skót publicista, Seton-Watson is közelinek ítélte a szlovákság teljes beolvadását.

A századfordulón azonban változott a helyzet: a szlovákság gazdaságilag és társadalmilag erősödni, nemzetileg öntudatosodni kezdett. Turócszentmárton mellé új nemzeti központok nőttek fel, amelyek súlyát már a korszerű tőkés gazdasági háttér adta: mindenekelőtt a gyorsan iparosodó Liptó megye két várossá növő községe, Liptószentmiklós és Rózsahegy; nyugaton pedig Nagyszombat, Szakolca és Vágújhely. E helyeken összpontosultak a szlovák ipari üzemek, pénzintézetek, itt alakult ki számottevő szlovák középburzsoázia. De fontos szlovák központtá lett Budapest is, ahol mintegy 50 ezer szlovák ipari és építőmunkás dolgozott, kialakítva a maga külön munkásszervezeteit és sajtóját.

A szlovákok politikai aktivitása szoros kapcsolatban állt a katolikus Néppárt 1896. évi választási hadjáratával. A Néppárt egyházpolitikai és szociális programja, amelyet a szlovák alsópapság népszerűsített, sokkal nagyobb hatást gyakorolt a szlovák parasztokra, s az evangélikusokra is, mint a turócszentmártoni ószlovák centrum néptől idegen, romantikus pánszláv ábrándjai. A Néppárt kapcsolatot keresett a Szlovák Nemzeti Párt egyes vezetőivel, s az 1896. évi választásokon több nyugat- és közép-szlovákiai kerületben szlovák jelöltek léptek fel néppárti programmal. A Bánffy-kormány azonban hatósági erőszakkal védte meg felvidéki pozícióit, s megakadályozta, hogy a néppárti szlovák jelöltek közül egy is bekerüljön a képviselőházba. Az akció ennek ellenére mégsem maradt eredménytelen: a Néppárt zászlaja alatt lépett a közélet porondjára és járta ki a politikai tevékenység iskoláját a szlovák katolikus alsópapságnak és értelmiségnek az a csoportja, amely ettől kezdve a szlovák nemzeti politika és az autonóm törekvések egyik jellegzetes irányzatát képviselte. Legnagyobb hatású vezetője a Liptó megyei parasztfiúból lett rózsahegyi plébános, Andrej Hlinka volt. A Néppárt politikai agitációjánál jelentősebb volt társadalmi-gazdasági és kulturális szervező munkája: paraszti és kisipari fogyasztási és hitelszövetkezetek, népbankok és olvasókörök szervezése, szlovák néplapok, röpiratok és népies könyvek kiadása. A néppárti agitáció felhasználta a századforduló új konzervativizmusának antiszemita jelszavait is, ezzel is hatott a tudatilag elmaradt tömegekre. A századforduló után a szlovák néppárti mozgalom fokozatosan levált az arisztokrata—főpapi vezetésű magyar pártról. Az önállósuló párt a szlovák nemzeti mozgalom

új szakaszának hatásában és politikai sikereiben legjelentősebb erejévé vált.

Ugyancsak az 1890-es években lépett színre a szlovák politika másik jelentős — önmagában is több ágú és színű — csoportosulása, a polgári demokratikus jellegű csehszlovák irányzat. Az 1880-as évektől a cseh nemzeti közvélemény, elsősorban a terjeszkedni vágyó cseh ipari és banktőke egyre nagyobb érdeklődéssel fordult a szlovákok felé, akiket a cseh nemzet fejlődésben elmaradt ágának, nyelvüket pedig a cseh nyelv egyik dialektusának tekintett. A kezdetben inkább csak irodalmi, nyelvészeti és néprajzi síkon mutatkozó érdeklődésből kifejlődött a cseh-szlovák irodalmi és kulturális kölcsönösség mozgalma. A szlovákokat igyekeztek rábírni a cseh irodalmi nyelv, kultúra és irodalom befogadására; ennek érdekében cseh könyveket, újságokat és naptárakat terjesztettek közöttük. Az anyanyelvi középiskolákat nélkülöző szlovák ifjakat nagy számban taníttatták cseh- és morvaországi közép- és felső iskolákban. A cseh-szlovák kulturális egységmozgalmat az 1896-ban Prágában megalakult társadalmi egyesület, a Československá Jednota (Csehszlovák Egység) irányította. Cseh földről nemcsak könyvek, újságok, néprajzi gyűjtők és turisták jöttek Szlovákiába, hanem ipari és banktőke, gazdasági és műszaki szakemberek, majd politikusok is.

A szlovák nemzeti mozgalom hagyományos vezetése elutasította a csehszlovák irányzatot, mert az önálló szlovák nyelv, irodalom és nemzetiség hitét vallotta. Egyre többen akadtak azonban a szlovákok között is, akik úgy vélték, hogy a szlovák nemzetiség önmagában véve gyenge ahhoz, hogy sikerrel ellenállhasson a magyar politikai és kulturális nyomásnak; rövidesen teljesen el fog magyarosodni, ezért célszerű, ha a gazdaságilag és kulturálisan fejlett, rokon cseh nemzetre támaszkodik, s átveszi annak nyelvét és kultúráját. Kezdetben főleg a cseh iskolákban tanult szlovák ifjúság képviselte a cseh-szlovák egység gondolatát, az 1890-es években azonban már hatásos propagátorra talált az eszme szlovák földön is, Karel Salva tanító személyében, aki rózsahegyi nyomdájában kiadott havi és hetilapjaiban és népies kalendáriumaiban a cseh nyelv és kultúra terjesztésére vállalkozott.

A csehszlovák irányzat hatékony publicisztikai és politikai támogatást kapott a cseh nemzeti mozgalom haladó polgári radikális szárnyánál, amely a nyugat-szlovákiai származású ifjú prágai egyetemi tanár, a

történész, filozófus és szociológus Tomaš G. Masarýk körül csoportosult. Masarýk cikkeiben és előadásaiban beható társadalmi és politikai analízis alá vette a szlovák viszonyokat, s élesen bírálta a szlovák nemzetiségi politika hagyományos irányának üres retorikáját, elavult, néptől idegen romanticizmusát, a reakciós orosz pánszlávizmushoz való kötődését, múlton merengő provincializmusát. Feltárta a magyar nemzeti elnyomás osztályalapjait, szociális motívumait, mechanizmusát, és rámutatott azokra a módszerekre, amelyekkel sikeresen fel lehet venni a harcot vele szemben. A nemzeti politikát össze kell kapcsolni a társadalmi és politikai demokráciával, a nép anyagi, gazdasági, társadalmi, erkölcsi és kulturális felemelésével és szervezésével. Soviniszta szólamok és a „Hej, Slováci" éneklése helyett a legszélesebb néptömegek közt kifejtendő szívós és mindennapos aprómunka: felvilágosítás, nevelés; szövetkezetek, olvasókörök, alkoholellenes egyesületek szervezése, ez a szlovák nemzet megmentésének és felemelésének egyetlen járható útja.

Masarýk sűrű levelezésben állt a szlovák politikai és kulturális élet vezetőivel, szlovák tanítványai pedig hazatérve az ő útmutatásai szerint folytatták tevékenységüket. 1898-ban Szakolcán megindították a Hlas (Hang) című folyóiratot Pavel Blaho és Vavro Šrobár szerkesztésében. E lap körül csoportosult a kibontakozó csehszlovák polgári irányzat: a hlaszisták. Híveik főleg a fiatal értelmiség és a felemelkedő középburzsoázia köréből kerültek ki. Nagyrészt hozzájuk csatlakozott a budapesti egyetem jelentős számú szlovák ifjúsága is, amelyre a magyar polgári radikálisok, valamint a szociáldemokraták is jelentős hatást gyakoroltak. Ez a budapesti szlovák értelmiségi csoport, amelynek vezére Milan Hodža, lapja pedig a Slovenský Denník (Szlovák Napló), majd a Slovenský Týždenník (Szlovák Hetilap) volt, szoros kapcsolatot tartott fenn a magyar progresszióval, együttműködött vele a polgári demokratikus átalakulásért és az általános választójogért vívott harcokban. Hodža elsősorban a dél- és délkelet-alföldi szlovák telepes falvak parasztsága körében fejtett ki politikai agitációt. Idővel az egész hlaszista mozgalom súlypontja áthelyeződött a fővárosba, s 1909-től itt jelent meg új folyóiratunk a Průdy (Áramlatok) is.

A század elején tehát megélénkült a szlovák politika, s több irányzat küzdött a nemzeti mozgalom programjának, irányvonalának meghatározásáért. A Szlovák Nemzeti Párt állandó szervezet nélküli, alkalmi alaku-

lat volt, amely valójában csak a választások alkalmával összeült értekezletek nyilatkozataiban létezett. A századfordulóig lényegében a turócszentmártoni centrum konzervatív politikusai képviselték a pártot, de aztán döntő befolyásra tettek szert a néppártiak, majd a hlasisták is. Ezek az új irányzatok általában nem szerveződtek határozottan elkülönülő önálló pártokká, formálisan a Szlovák Nemzeti Párt volt a nemzeti mozgalom politikai kerete, amíg a világháború előtti években végérvényesen szét nem váltak a különböző irányzatok és frakciók.

A század elején a néppárti irányzat befolyására határozta el a Szlovák Nemzeti Párt értekezlete, hogy a politikai aktivitás terére lép s felléptetni jelöltjeit az 1901. évi választásokon. A 18 pontból álló új pártprogramon erősen érződik a néppárti hatás. A programban agrárius jellegű gazdasági, szociális és liberális politikai követelések domináltak. Éppúgy helyet kapott benne az állami gazdaságfejlesztés és szociálpolitika, mint a paraszti birtokminimum, az iparszabadság korlátozása, a szövetkezetek állami támogatása, az igazságos adórendszer, a községi és járási önkormányzat, vagy az általános választójog, a gyülekezési és egyesülési jog biztosítása, de egyúttal az egyházpolitikai törvények revíziója is. A nemzeti programot viszont — Hodža bírálata szerint — szerény nyelvi kívánságokra redukálta, s feladta mindazon nemzeti követeléseket, amelyeket addig a párt zászlajára írt, elsősorban az 1861. évi memorandumban igényelt nemzeti önkormányzatot. Csupán a nemzetiségi törvény végrehajtását és a szlovák nyelv egyenjogúságát kívánta az iskolákban, a hivatalokban és a bíróságokon.

A szlovák választók — túlnyomórészt parasztok és kisiparosok — öntudatosítása és mozgósítása nem volt könnyű feladat. Mintegy 40 választókerületben voltak többségben a szlovák szavazók, de ezek felében sem indítottak nemzeti jelöltet. Rájuk is a több mint 100 ezer szlovák nyelvű választópolgárnak csak 6—14%-a adta szavazatát. 1901-ben 4 szlovák képviselőt választottak meg, valamennyi néppárti volt. 1905-ben csak Hodžának sikerült bejutnia a bácskai szlovákok szavazataival. 1906-ban 18 jelölt közül 7 került be a parlamentbe, többségükben ismét néppártiak. Az 1910-ben megválasztott 3 szlovák képviselő közül kettő szintén néppárti volt.

A szlovák mozgalom új szakaszának igazán jelentős eredményei nem az országos politika szintjén mutatkoztak meg, hanem a szlovák társa-

dalom belső életében és magatartásában. A néppárti alsópapság, valamint a hlaszista értelmiség és polgárság széles körű és rendszeres agitációja és szervező munkája nyomán a szlovák parasztság és kispolgárság egyre szélesebb rétegei ébredtek szociális és nemzeti öntudatra, kezdtek ragaszkodni nemzetiségükhöz és nyelvükhöz, elsősorban a Felvidék nyugati és északi megyéiben (Pozsony, Nyitra, Liptó, Árva).

A fellendülő szlovák nemzeti mozgalom jelentős befolyást gyakorolt a szlovák ipari munkásságra, annak szervezett részére is. Budapesten már az 1890-es években megalakultak az első szlovák munkásegyletek, s szlovák nyelvű munkáslapokat adtak ki. A szociáldemokrata párt 1897. évi kongresszusán 10 szlovák küldött vett részt és szólalt fel anyanyelvén. A 20. sz. elején azonban ellentétek merültek fel a szlovák munkások és a magyar pártvezetés között. A szlovák munkássajtó 1904-ben élesen bírálta a pártvezetőséget, szemére vetve, hogy nem támogatja anyagilag és erkölcsileg a szlovák szervezeteket, s eltűri, sőt pártolja a szakszervezetekben folyó magyarosító tevékenységet. A szlovák munkásmozgalom egyre inkább a cseh szociáldemokrata vezetők befolyása alá került, akiktől anyagi támogatást is kapott. A szlovák szociáldemokraták 1905-ben Pozsonyban megtartott első kongresszusa arra az álláspontra helyezkedett, hogy a magyarországi pártot osztrák mintára, föderatív nemzeti alapon kell átszervezni, s kimondotta a teljes szervezeti különállást, az önálló Szlovák Szociáldemokrata Párt megalakulását. Ez azonban nem bizonyult életképesnek, s 1906-ban ismét egyesült a magyarországi párttal, megőrizve bizonyos fokú önállóságot a szervezésben és az agitációban. A szlovák pártszervezetekben azonban mindvégig igen erős volt a cseh befolyás és a szeparatista tendencia, amely részben reakció volt a magyar pártvezetésben és különösen a szakszervezetekben érvényesülő nacionalista jellegű megnyilvánulásokkal szemben. A szlovák szociáldemokraták készek voltak együttműködni, politikai szövetségre lépni a polgári nemzeti mozgalommal, főleg a hlaszista vezetőkkel tartottak fenn állandó szoros kapcsolatot. Mindez azt eredményezte, hogy a polgári nacionalizmus hatása erősen érvényesült a szlovák munkásmozgalomban. A Szlovák Nemzeti Párt — a hlaszisták kezdeményezésére — külön bizottságot létesített, amely a munkásság ügyeivel foglalkozott, munkásgyűléseket tartott; a hlaszista sajtó időnként hemzsegett a szocialista jelszavaktól. Ugyanakkor viszont a szociáldemokraták is

magukévá tették a polgári nemzeti mozgalom nyelvi követeléseit. 1914 májusában Emanuel Lehocký, a szlovák szociáldemokraták vezetője megállapodott a polgári politikusokkal abban, hogy a szociáldemokraták is belépnek a különböző szlovák nemzeti erőket és irányzatokat tömörítő Szlovák Nemzeti Tanácsba.

A szlovák mozgalom új, aktivista szakasza a koalíciós kormány idején tetőzött. Hodža 1908-ban Áchim parasztpártjával közös parasztgyűléseket tartott a Viharsarokban. A Hodža és Blaho által szervezett szlovák parasztmozgalom elsősorban a nagy- és kisalföldi szlovák gazdag- és középparasztság körében ért el sikereket. A koalíciós kormány erős kézzel igyekezett megfékezni a szlovák agitációt, egymást érték az izgatási és sajtóperek, sőt véres incidensre is sor került, amely Európa-szerte felháborodást váltott ki. A szlovák néppárti mozgalom egyik vezetőjét, Hlinka plébánost az 1906-os rózsahegyi választások alkalmával tanúsított magatartása miatt — a hlaszista Šrobár főkortese volt a magyar katolikus néppárti jelölttel szemben — a szepesi püspök felfüggesztette papi funkcióinak gyakorlása alól, a bíróság pedig izgatásért két évi államfogházra ítélte. Közben szülőfalujában, a Rózsahegy melletti Csernován templomot építettek, s a felszentelésnél a nép ragaszkodott Hlinka közreműködéséhez. 1907. október 27-én az egyházi elöljárók és a szolgabíró Csernovára kocsiztak, hogy a felszentelés ügyében a lakossággal tárgyaljanak. A nép abban a hiszemben, hogy erőszakkal akarják felszentelni a templomot, a falu bejáratánál útját állta az érkezőknek, kőzáporral árasztotta el a kocsikat és a csendőröket. A csendőrőrmester tűzparancsot adott. 13 halott és számos sebesült maradt a helyszínen. A tüntető csernovaiakat ezután a bíróság elítélte. A csernovai vérfürdő nemcsak a magyar, hanem az osztrák parlamentben is szóba került, s a világsajtó tekintélyes lapjai ismét foglalkoztak a magyarországi nemzetiségi kérdéssel.

Ekkoriban Hlinka már kétségkívül a szlovák parasztság legnépszerűbb politikai vezére volt. Eddig együttműködött a hlaszistákkal, de az ellentétek előbb-utóbb kiütköztek. A klerikális Hlinka és az antiklerikális polgári radikális politikusok közötti szakítás 1910 után elkerülhetetlenül bekövetkezett. Hlinka és pap-politikus társai a világháború előtt önálló Szlovák Néppártot alakítottak.

A Szlovák Nemzeti Párt hivatalos vezetése 1910-ben a munkapárti kormánnyal szeretett volna választási paktumot kötni, ezért rendkívül mérsékelt és lojális választási programot tett közzé. A paktumból nem lett semmi, s eredménytelenek maradtak a Matica Slovenská és a középiskolák visszaállítását kérő ismételt memorandumok is. A kormány nem tárgyalt a szlovákokkal, magyar részről mind a megyékben, mind a parlamentben igen szenvedélyesen reagáltak a szlovák nemzeti mozgalom aktivizálódására. Pánszlávizmusnak és a magyar állam felbomlasztására irányuló veszedelmes törekvésnek minősítették a legszerényebb szlovák nyelvi kívánságokat, a falusi szövetkezetek és olvasókörök szervezését s szlovák nyelvű egyházi könyvek és naptárak kiadását is. Pedig a szlovákok kulturális és nyelvi kívánságai nem mentek túl a nemzetiségi törvényben megszabott kereteken; csak olyasmit kívántak, amivel a románok, a szerbek és a szászok már rendelkeztek: szlovák nyelvű középiskolákat, kulturális egyesületet, jogot a megyegyűléseken való anyanyelvi felszólalásra. A szlovák politikai vezető rétegben nem bontakozott ki olyan irredenta irányzat, mint a románok vagy szerbek körében, s lényegében valamennyi számottevő szlovák politikai csoport a dualista rendszer és a magyar állam adott keretei között kereste a nemzeti érvényesülés lehetőségét. Bármily erős volt is a szlovák értelmiség és polgárság egy részében a cseh-szlovák kulturális kölcsönösség tudata, a csehekkel való politikai egyesülés, a magyar államkeretből, s különösen az Osztrák—Magyar Monarchiából való kiszakadás gondolata csak a világháború utolsó évében merült fel reális lehetőségként. Amint a kiegyezés utáni években, úgy a századfordulón is a szlovák kérdésben bizonyultak legszűklátókörűbbnek a magyar uralkodó osztályok, ebben a vonatkozásban követték el a legsúlyosabb hibákat.

A ROMÁNOK

A románoknál jóval nehezebben ment az „új aktivitás" elfogadtatása, mint a szlovákoknál. A Memorandum-per után a román nemzeti mozgalom lehanyatlott, válságba került, s több mint egy évtized telt el frakcióharcokban, míg a Román Nemzeti Párt vezetősége rászánta magát a passzivista taktika feladására. A Memorandum utolsó nagyszabású akcióját s egyben csődjét is jelentette a román nemzeti mozgalom hagyo-

mányos irányvonalának, amely elsősorban Bécsre támaszkodva próbált meg érvényt szerezni nemzeti törekvéseinek. A Román Nemzeti Párton, illetve a központi bizottságon — a Komitén — belül már 1893 óta jelentkező ellentétek hamarosan nyílt frakcióharcra, majd szakadásra vezettek. A Komité tagjainak egy része, Ioan Raţiu elnök vezetésével ragaszkodott a hagyományos passzivista irányvonalhoz és az 1881-es pártprogramhoz. A Tribuna körül csoportosuló fiatal értelmiség (Septimiu Albini, a Brote testvérek, Ioan Russu-Şirianu, Vasile Lucaciu) viszont új, népszerűbb és aktivista irányvonalat kívánt. A két irányzatot a romániai pártok támogatták: a konzervatívok Raţiuékat, a liberálisok pedig a tribunistákat. A romániai liberálisok 1895-ben ismét kormányra kerültek, s vezérük, Dumitru Sturdza — aki az ellenzéken ügyes nacionalista demagógiával tartotta állandóan felszínen az erdélyi nemzetiségi kérdést — a miniszterelnöki székből mérsékletre és a magyarokkal való kompromisszumra intette erdélyi barátait. A Komité konzervatív, passzivista vezetőinek 1896-ban sikerült kezükbe kaparintaniuk a nagyszebeni Tribunát, erre az aktivista fiatalok 1897-ben Aradon új lapot indítottak Tribuna Poporului címen.

A politikai mozgalom hanyatlásának éveiben azonban fontos változások történtek a román nép gazdasági-társadalmi életében: megerősödött a nemzeti középosztály burzsoá rétege, amely elsősorban a pénzintézetek körül tömörült. A román pénzintézetek száma 1890-ben még csak 17, 1900-ban már 82, 1906-ban pedig 149, s 28 millió koronányi saját tőkéjük mellett 68 millió korona betétet kezeltek. Az „új aktivitás" korszakának politikusai mind a bankok vezetői közül kerültek ki.

A román görögkeleti és görög katolikus egyház önkormányzattal és jelentős vagyonnal rendelkezett. Bár a román elemi iskolák száma a hivatalos magyar statisztika szerint a századforduló után 3000-ről 2220-ra csökkent, egykorú román adatok szerint 1914-ben még mindig 2800—2900 népiskolában folyt román nyelven az oktatás. Volt 5 gimnáziumuk, 6 tanítóképzőjük, egy-egy reál- és felsőkereskedelmi iskolájuk és 4 polgári leányiskolájuk. Ennek következtében a román értelmiség és a középosztály sokkal kevésbé magyarosodott el, mint a szlovák vagy a kárpát-ukrán, s számban is jelentős erőt képviselt. A magyarországi és az erdélyi románok viszonylag jobban el voltak látva anyanyelvű iskolákkal, mint Románia lakossága, s az írástudatlanság is kisebb volt, mint a Kárpá-

tokon túl. A kötelező népoktatás a századfordulón már erősebben éreztette hatását, s 1890 és 1910 között az írni-olvasni tudó románok arányszáma megduplázódott.

A románok gazdasági, kulturális és politikai központjai a 19. században Dél-Erdélyben voltak (Brassó, Nagyszeben, Balázsfalva). Az új aktivista politikának azonban Erdélyben nem voltak nagy esélyei, hiszen a román választók száma itt alig haladta meg a 20 ezret. A századfordulón a román nemzeti élet gazdasági, társadalmi és politikai súlypontja nyugatabbra tolódott: Hunyad megyébe, továbbá a Bánság és az Alföld délkeleti részének románlakta vidékeire. Az erdélyitől eltérő magyarországi választójog itt a felnőtt román férfilakosság 24%-ának biztosított politikai jogokat, s a román választók száma elérte a 90 ezret. A Bánságban, Arad és Bihar megyében az erdélyinél műveltebb és tehetősebb román parasztság élt, amelynek egy része bekerült az alföldi tőkés agrárfejlődés sodrásába. Hunyad és Krassó-Szörény megye, valamint Arad és Temesvár iparosodása az ottani román társadalmat is fejlesztette. A Bánságban számottevő román ipari munkásság alakult ki, Temesváron adták ki az első román munkáslapot 1903-ban. Lugoson tartották 1905 végén az első román szociáldemokrata kongresszust, s itt volt a Magyarországi Szociáldemokrata Párt 1906-ban szervezett román szekciójának, agitációs bizottságának székhelye. Az Alföld keleti és délkeleti peremének román agrárproletariátusa aktívan részt vett a századforduló agrárszocialista mozgalmaiban. Az iparosodó bánsági és Hunyad megyei területen jelentős városi központok alakultak ki, tőkeerős bankokkal és gazdagodó, mozgékony román burzsoáziával: Arad, Temesvár, Lugos, Szászváros. Ezen a területen a románok jelentős számban foglaltak helyet a megyei közigazgatási bizottságokban, s igen aktív szerepet játszottak a megyei politikában; az itteni választókerületekben a román választók voltak többségben. Érthető tehát, hogy a román nemzeti mozgalom új politikai központjai a Hunyad megyei Szászvároson és Aradon alakultak ki. Itt gyülekeztek a Román Nemzeti Párt ellenzéki csoportjai, a középkorúak nemzedéke, akiknek anyagi hátterét az aradi és szászvárosi bankok adták, politikai támogatást — s nemegyszer pénzt is — pedig a romániai liberálisoktól kaptak a Bukarestbe átköltözött egykori tribunisták (Slavici, Brote, Albini) közvetítésével. A szászvárosi csoport vezetője Ioan Mihu Hunyad megyei nagybirtokos és Aloisiu

Vlad bankigazgató volt; az aradiak zömét pedig az Erdélyből áttelepült egykori tribunisták — Lucaciu, Russu-Şirianu —, az aradi görögkeleti egyházmegye vezetői — Vasile Goldiş, Vasile Mangra — és a helybeli bankok igazgatósági tagjai alkották. A századfordulón a csendesen haldokló nagyszebeni Tribuna helyett az aradi Tribuna Poporului lett a román mozgalom vezető sajtóorgánuma.

A szászvárosi és aradi ellenzék hevesen bírálta a nemzeti komité „öregjeinek" konzervativizmusát, elavult passzivista taktikáját. Felismerték, hogy a román nemzeti mozgalom érdemleges politikai támogatásra nem számíthat sem Bécstől, sem a Monarchiával szövetséges és a magyar kormányokkal való összeütközést kerülő hivatalos Romániától. Az új magyar állam konszolidálódott, tudomásul kell tehát venni a tényeket: a dualista rendszert és Erdély unióját. Az adott politikai viszonyok és keretek között kell keresni a nemzeti fejlődés lehetőségeit, a meglevő intézményekre: az egyházi önkormányzatra, a bankokra, a gazdasági és kulturális szervezetekre kell támaszkodni. Ugyanakkor ki kell szélesíteni a nemzeti mozgalom addig rendkívül szűk bázisát, elsősorban a falusi és a városi kispolgári rétegek nemzeti öntudatosítása és politikai szervezése révén. A román agrárproletariátus és az ipari munkásság körében terjedő szocialista szervezkedés is aggodalommal töltötte el őket: attól féltek, hogy ezek a tömegek végleg elvesznek a nemzeti mozgalom számára. A román nemzeti burzsoázia magatartása ebben a tekintetben lényegesen eltért a szlovák hlaszistákétól: a szocialistákat veszedelmes ellenfélként kezelte, s mindig kész volt a magyar hatóságokkal együttműködni a munkásmozgalmak elnyomásában. Antiszemitizmusuk viszont éppoly erős volt, mint a szlovák néppárti irányzaté.

Az aradiak a századfordulón egyre többet hangoztatták hazafiságukat, a magyar államhoz való hűségüket, s igyekeztek jó kapcsolatokat kiépíteni a helybeli magyar közéleti-politikai vezetőkkel. Ezek közé tartozott mindenekelőtt Tisza István, aki Biharban többször védelmére kelt a románoknak a magyar soviniszta sajtóval szemben, s kedvenc eszméje volt a magyarok és románok összefogása a szlávokkal szemben. 1899-ben Goldiş aradi püspök beiktatásán Tisza is részt vett, s mindkét részről békülékeny megnyilatkozásokra került sor.

Az „új aktivitás" útján az első határozott lépést azonban nem az aradiak, hanem a szászvárosiak tették meg. 1902 februárjában Mihu

nyílt levelet tett közzé, amelyben az 1881. évi román nemzeti program revíziójának szükségességét fejtegette. Javasolta az Erdély autonómiáját követelő és a dualizmust bíráló pontok elhagyását. A nemzeti-nyelvi programot ki kell egészíteni gazdasági, agrár- és szociálpolitikai követelésekkel, s az ország tényleges politikai viszonyaival számot vetve új, reálisabb, aktívabb politikát kell kialakítani. A Mihu által felvázolt program alapján Vlad 1903 júniusában fellépett egy időközi választáson és a Hunyad megyei románok szavazataival bejutott a képviselőházba. Az aradi románok reményteli várakozással fogadták Tisza István miniszterelnöki kinevezését, aki bemutatkozó beszédében az ország nem magyar ajkú polgárai bizalmának, rokonszenvének megnyerését és a kölcsönös jó viszony ápolását fontos nemzeti érdeknek és feladatnak nyilvánította. Az aradi Tribuna Poporului válaszul kijelentette, hogy a románok feltételek és hátsó gondolatok nélkül elismerik a magyar állam egységét, készek vérüket és vagyonukat áldozni e politikai egységért és a magyar állam csorbítatlan területi integritásának fenntartásáért mindaddig, „amíg ez az állam erős és kétségbevonhatatlan intézmények által garantálni fogja a nemzeti etnikai sajátosságaink alapján való fejlődés lehetőségeit".[1] Tisza igyekezett bevonni a román értelmiséget és középosztályt a magyar társadalmi és politikai életbe, s ennek érdekében bizonyos politikai gesztusokat is tett a románok felé, akciója azonban a kibontakozó politikai válság miatt félbemaradt.

1905 januárjában, 11 évi szünet után összeült Nagyszebenben a Román Nemzeti Párt választói gyűlése, amelyen a többségben levő aktivista fiatal értelmiség keresztülvitte az 1881. évi program módosítását, illetve szociális és polgári demokratikus követelésekkel való kibővítését. Az új program már nem beszélt Erdély autonómiájáról, csupán „a román nép államalkotó politikai egyéniségének elismerését és alkotmányos fejlődésének közjogi intézmények általi biztosítását"[2] kívánta. Követelései között szerepelt a nemzetiségi törvény nyelvi rendelkezéseinek végre-

[1] *Tribuna Poporului*, 1903. november 10. Idézi: Szász Zoltán, A román kérdés Tisza István első kormányának politikájában (1904). *Történelmi Szemle*, 1968. 3. sz. 258.

[2] Iratok a nemzetiségi kérdés történetéhez Magyarországon a dualizmus korában. Szerk. Kemény G. Gábor. IV. 1903–1906. Bp. 1966. 534.

hajtása, a nemzeti alapon kikerekítendő közigazgatási kerületek önkormányzata. Állást foglalt a program az egyházpolitikai törvényekkel, valamint a magyar ellenzék katonai követeléseivel szemben. Az értekezlet végül leszögezte, hogy az új nemzeti program megvalósításáért alkotmányos eszközökkel fognak harcolni és ismét a politikai aktivitás terére lépnek.

Az aktivitás a románoknál sem járt a remélt eredménnyel. 1905-ben a 23 jelölt közül nyolcat választottak meg. Kristóffy programja 1905 őszén kedvező visszhangra talált a román vezetők körében, érintkezésbe is léptek az általános választójogot ígérő belügyminiszterrel. Az 1906. évi választásokon a Román Nemzeti Párt 44 román többségű választókerületben állított jelöltet, de közülük csak 15 jutott be a parlamentbe. A 110 ezer román választó közül csupán 35 ezer szavazott a nemzeti jelöltekre.

1906 után — a szlovákokhoz hasonlóan — a románoknál is egyre inkább Budapest vált a román politikai élet informális központjává: a vezetők, mint képviselők, szinte állandóan itt tartózkodtak; itt adták ki új lapjukat, a Luptát (Harc). A párt szervezési központja, a Komité hivatalos székhelye azonban Arad volt. A román értelmiség egy része 1908-ban mérsékelt párt alakításával kísérletezett, s Emil Babeş cikksorozatában békeajánlatot tett a magyar kormánynak. Bár a magyar sajtó és a politikusok egy része kedvezően fogadta a közeledést, a koalíció egyre agresszívebb nemzetiségi politikája nem volt alkalmas ilyen megegyezés létrehozására. A trónörökös politikai tanácsadói közé tartozó Aurel Popovici 1906-ban megjelent „Die Vereinigten Staaten von Gross-Österreich" című könyvében publikálta az etnikai alapon föderalizált osztrák birodalomra vonatkozó elképzeléseit. Ezekben az években nem egy román politikus vélekedett úgy, hogy a román kérdés megoldásának, a Kárpátokon inneni és túli románság egyesülésének legjárhatóbb útja a Habsburg-monarchia föderatív átalakítása lenne, Románia csatlakozásával.

Khuen-Héderváry kormányát a románok éppoly reményteljes várakozással fogadták, mint néhány évvel ezelőtt Tiszáét. A romániai liberálisok biztatására tárgyalásokat kezdtek az új miniszterelnökkel, paktum azonban ezúttal sem jött létre. A Román Nemzeti Párt az 1910-es választásokon 37 kerületben állított jelöltet, de csak 5 mandátumot sikerült

szereznie. A választási kudarc arra vallott, hogy a parasztság és a kispolgárság választójoggal rendelkező rétegében is csak korlátozott mértékben sikerült felébreszteni a nemzeti öntudatot, s csak kis részüket sikerült felsorakoztatni a burzsoázia nemzeti céljainak támogatására. Ez a körülmény, valamint a romániai hivatalos körök részéről érkező biztatás arra ösztönözte a Román Nemzeti Párt vezetőit, hogy ismételten tárgyaljanak a magyar kormánnyal, amelyben elsősorban Tisza kereste a románokkal való modus vivendi lehetőségeit. Az 1910 és 1914 között lefolytatott, többször félbeszakadt és újrakezdett tárgyalások — amelyeket a XI. fejezetben részletesen ismertettünk — nem jártak eredménnyel. Közben a Román Nemzeti Párt kebelén belül ismét kiújultak a frakcióharcok. A párt vezetését magukhoz ragadó, a budapesti parlamentben ülő és a magyar politikai élet stílusához hasonuló középkorúak nemzedékével szemben fellépett a legifjabb generáció, amely társadalmilag demokratikusabbá, nemzetileg pedig radikálisabbá kívánta fejleszteni a román nemzeti politikát. Vezetőjük Octavian Goga volt, a kiváló költő és műfordító, a népies irányú modern román irodalom kezdeményezője. Hamarosan az ő kezükbe került az aradi Tribuna Poporului, s heves sajtóharcot indítottak a Komité hivatalos vezetősége ellen. Szemére vetették, hogy a bankburzsoázia és a földbirtokosok érdekeit szolgáló osztály- és klikkpolitikát folytat, s megalkuvó magatartásával elárulja a román nemzeti érdekeket. A párt újjászervezését követelték, s új munkastílus kialakítását, amely a paraszti tömegek felvilágosítására és szervezésére fekteti a fő súlyt. Ez a fiatal nemzedék indulásakor kapcsolatban állott a magyar progresszióval; eszmevilágúk kiformálódására a polgári radikalizmus és a marxizmus egyaránt hatással volt. Társadalmi radikalizmusuk azonban egyre inkább nemzeti radikalizmusba váltott át, demokratikus és radikális frazeológiába burkolt ideológiájuk egyre több konzervatív, sőt reakciós elemmel telítődött, de kétségkívül ők voltak azok, akik először tárták fel és ábrázolták a modern szociográfia és irodalom eszközeivel a román parasztság életét és kultúráját.

A párton belüli harc különösen kiéleződött 1910—1911-ben. Végül a román kormány megbízottjának közvetítésével 1912-ben létrejött a megegyezés: a Tribuna megszűnt, illetve egybeolvadt az előző évben alapított hivatalos pártlappal, a Romanullal. A radikálisok, akik a román választók körében sem találtak támogatásra, s az 1910. évi válasz-

tásokon sorra kibuktak, visszavonultak és a következő években Romániába emigráltak.

A magyarországi és erdélyi román nemzeti mozgalom a századforduló után is rendszeres kapcsolatot tartott fenn a romániai politikai körökkel. A román kormányok — mint a hármas szövetség és ezen belül a Monarchia szövetségesei — általában mérsékelték és a magyar kormányokkal való jó viszonyra, kompromisszumos politikára ösztönözték a magyarországi román vezetőket. A világháború előtti évtizedben Romániában új nacionalista áramlat bontakozott ki. A Liga Culturală, amelyet az 1890-es években korrupciós botrányok és belső ellentétek szinte teljesen megbénítottak, újjáéledt Nicolae Iorga, a neves történész vezetése alatt. A megújult liga az erdélyi románok helyzetének rendszeres, tudományos igényű feltárására helyezte a hangsúlyt, de felújította a magyarországi románok nemzeti sérelmeit ismertető nemzetközi sajtóakciót is. Követelte a külpolitikai irányvonal megváltoztatását: Románia a Monarchia helyett a balkáni országokkal lépjen szövetségre, és külpolitikai tevékenysége tengelyébe a románok nemzeti egységének megvalósítását állítsa. A román nacionalizmusban tehát a világháború előtt ismét megerősödtek az 1890-es években háttérbe szorult irredenta tendenciák. Ehhez nagyban hozzájárult Románia sikeres szereplése a második Balkán-háborúban, nemzetközi súlyának megnövekedése, eltávolodása az Osztrák—Magyar Monarchiától és közeledése az antanthatalmakhoz. A nagyromán irredenta irányvonalat Romániában elsősorban az ellenzék és a Liga Culturală képviselte, s ehhez csatlakozott a Bukarestbe emigrált magyarországi és erdélyi román politikusok csoportja is, Lucaciu és Goga vezetésével.

A DÉLSZLÁVOK

A kiegyezés körüli években a szerb volt a politikailag legaktívabb magyarországi nemzetiség; ők vezették a harcot a parlamentben a Monarchia kialakuló új államrendje ellen, s a nem magyar népek számára kedvezőbb politikai berendezkedés megvalósításáért. Miután ez a küzdelem nem járt sikerrel, s a magyar kormányok több erőteljes csapással igyekeztek letörni a szerb nemzeti mozgalmat, a szerb politika visszavonult a nemzeti egyházi önkormányzat sáncai mögé, ahol az 1875-ben

szentesített szervezeti szabályzat értelmében a világi elemeknek, vagyis a liberális polgárságnak és értelmiségnek döntő szava volt. Közben a szerbek gazdasági, társadalmi és politikai életének súlypontja egyre inkább Horvátországba helyeződött át, ahol több szerb élt mint a délvidéki megyékben. Ott volt a nemzeti egyház központja, Karlóca, ott élt a tehetős szerb kereskedőburzsoázia zöme, ott létesültek a legerősebb szerb bankok és szövetkezetek, és a közélet valamennyi fórumán használhatták nyelvüket. Jelentős számú szerb képviselő ült a zágrábi száborban is, különösen az 1880-as és az 1890-es években, midőn Khuen-Héderváry az ország közvéleményének nagy többségét tömörítő horvát közjogi ellenzéket a szerbek gazdasági és politikai támogatásával, előtérbe tolásával igyekezett ellensúlyozni. A horvátországi Szerb Nemzeti Önálló Párt a radikálisokkal együtt komoly szerepet játszott a horvátországi politikai életben, s a századforduló után, a horvát—szerb koalíció megalakulásával még inkább megnövekedett a szerbek befolyása a horvát politikában.

A kormánnyal együttműködő szerb főpapság 1890-ben új, retrográd jellegű szervezeti szabályzatot dolgozott ki, amely a nemzeti egyházi intézményekben visszaállította volna a hierarchia túlsúlyát és növelte volna a kormány befolyását; ezt az új „egységes statútumot" azonban sem az 1892., sem az 1897. évi nemzeti egyházi kongresszussal nem sikerült elfogadtatni.

A nemzeti egyházi önkormányzat és politika vezető pozíciói a századfordulón sorra a Jaša Tomić vezette Szerb Radikális Párt kezébe mentek át, amely döntő győzelmet aratott az 1902. és 1906. évi kongresszusi választásokon. A fiatal polgári értelmiséget, a kispolgárságot, a gazdagparasztságot tömörítő radikális párt 1903 őszén a horvátországi Okučaniban tartott gyűlésén fogadta el új programját. A magyar állam egységét elismerte, de az 1868. évi nemzetiségi törvény kibővítését követelte, elsősorban a megyék nemzetiségek szerinti kikerekítését és a többségi nyelv hivatalossá tételét. A kiegyezés revíziója is oly módon szerepelt a programban, hogy Magyarország nagyobb függetlenséget kapjon Ausztriával, Horvátország pedig Magyarországgal szemben, főleg gazdasági téren. A szerb radikálisok támogatták a magyar ellenzék nemzeti programját, s állást foglaltak Bosznia és Hercegovina annexiója ellen. A párt szociális és gazdasági programja lényegében azonos volt a szlovákokéval és a románokéval, csupán a szövetkezeti mozgalom fontosságát

hangsúlyozták jobban. A szövetkezetek — elsősorban a parasztszövetkezetek — szervezése alkotta a szerb radikálisok tevékenységének központi részét. A szövetkezés útján kívánták Tomićék a „szocializmust" előkészíteni. A forradalmi marxizmustól élesen elhatárolt szocializmusuk azonban lényegében proudhoni, lassalle-i és narodnyik hatások alatt kialakult kispolgári ideológia volt. A radikálisok programjukkal, agitációs és szervező tevékenységükkel megnyerték a kispolgárság és a birtokos parasztság széles rétegeit, a szerb szegényparaszti és munkástömegekre azonban ez a kispolgári szocializmus nem tudott mélyebb hatást gyakorolni. A szerb proletariátus szervezkedése és mozgalma ekkor már kifejezetten szociáldemokrata zászló alatt folyt, s a radikális sajtó, elsősorban a Zastava (Zászló), egyre élesebben támadta a szociáldemokratákat.

A szerb és a bunyevác agrárproletárok körében Várkonyi pártjának agitációja ért el jelentős sikereket; 1897-ben a Bácskában szerb lapot adtak ki. 1902-től kezdve megjelentek a szociáldemokrata párt szerb munkáslapjai is. Szerb szegényparasztok és földmunkások nagy számban vettek részt az 1903–1904. évi dél-alföldi szocialista megmozdulásokban. Az 1906 januárjában tartott első szerb szociáldemokrata kongresszuson jelentkezett az önálló szerb mozgalmat igénylő szeparatista álláspont is, de kisebbségben maradt, így a szerb munkásság szervezését a szociáldemokrata párt Újvidéken működő szerb agitációs bizottsága irányította. A szocialista szervezkedés azonban meglehetősen szűk keretek közt mozgott: 1911-ben a szerb és a bunyevác szociáldemokrata szervezeteket egyesítő kongresszuson a vezetőség arról számolt be, hogy 15 pártszervezetük van 580 taggal. A nemzeti egyházi kongresszusi választásokon nem állítottak jelölteket, és mindvégig visszautasították az egyházi autonómia harcaiban való részvételt. A délszláv nemzeti egységet az Osztrák—Magyar Monarchia keretei között kívánták megvalósítani.

A radikálisok hajlandók voltak együttműködni a magyar függetlenségi párttal, illetve az ellenzéki koalícióval, majd a koalíciós kormánnyal is annak fokozódó sovinizmusa és egyre élesebben jelentkező asszimilációs politikája ellenére. Igaz, a gazdag szerb ortodox egyház által fenntartott iskolákat alig érintették a magyarosító iskolatörvények. A szerb radikálisok és a magyar ellenzék között több helyen létrejött gyakorlati együttműködés 1905-ben és 1906-ban választási paktum megkötéséhez vezetett.

Ennek eredményeként 1906-ban 3 szerb radikális képviselő jutott be a magyar parlamentbe. Részt vettek a radikálisok a horvátországi és dalmáciai horvát—szerb koalícióban is mindaddig, amíg az támogatta a magyar nemzeti küzdelmet Béccsel szemben, s a vasúti szolgálati nyelv kérdése miatt 1907-ben szakításra nem került sor a horvát—szerb és a magyar koalíció között. A kormánnyal való együttműködés és a kölcsönös engedmények jegyében zajlott le az 1906. évi szerb nemzeti egyházi kongresszus és az 1908. évi pátriárkaválasztó kongresszus is.

A szerb radikálisok és a magyar koalíció közötti békés viszony és együttműködés elsősorban külpolitikai tényezőkkel magyarázható. A Habsburg-monarchiától külpolitikailag és gazdaságilag fokozatosan függetlenedő, de átmenetileg nehéz helyzetben levő Szerbia — a Pašić-kormány — úgy ítélte meg a dualizmus válságát, hogy az osztrák—magyar ellentét érdekközösséget hozott létre a magyarok és a szerbek között Bécs ellen. A szerb nemzeti politika közvetlen célja Bosznia és Hercegovina önkormányzatának kiharcolása volt a Monarchián belül, utóbb pedig az annexió megakadályozása. A függetlenségi pártnak az okkupáció idején tanúsított magatartására emlékezve és egyes csoportjainak ígéreteire támaszkodva, Pašić ezt a célt a magyar koalícióval való szövetség és együttműködés révén kívánta elérni. Ennek érdekében jelentős anyagi áldozatokat is hozott, a magyarországi szerb radikálisokat a kormánnyal való jó viszony megőrzésére intette, a horvát—szerb koalíció magyarellenes politikáját elítélte, és a belgrádi ifjúradikálisok által a nemzeti célok hathatósabb előmozdítása érdekében alapított Slavenski Jug nevű klubtól megtagadta az anyagi támogatást. Pašić csak 1908-ban ismerte fel tévedését, amikor a koalíciós kormány egyenesen támogatta Bosznia annexióját. Az annexiós válság a szerb radikálisok és a magyar koalíció közötti jó viszonyt is megrontotta. A radikálisok egy része fokozatosan szembefordult a kormánnyal, másik csoportjuk azonban továbbra is fenntartotta az együttműködést, és 1910-ben önálló Szerb Néppártot alapított.

Az 1908-ban alakult Szerb Demokrata Párt a haladó gondolkodású szerb értelmiséget tömörítette, s a magyar progresszió radikális és szociáldemokrata elemeivel keresett együttműködést az általános választójogért és az egyéb polgári demokratikus követelésekért vívott küzdelemben. A haladó szociális és demokratikus program náluk mérsékeltebb

nemzeti követelésekkel párosult: a nemzetiségi törvény végrehajtását kívánták, s a szerb nemzeti igényeket a meglevő egyházi és iskolai önkormányzat keretében — az ország általános demokratizálódása esetén — kielégíthetőnek tartották.

A szerb főpapságra támaszkodó munkapárti kormánnyal ismét teljes erővel kiújultak az egykori ellentétek. Az 1910. évi nemzeti egyházi kongresszust el kellett napolni, majd 1912-ben a kormány teljesen felfüggesztette a szerb egyházi önkormányzatot: hatályon kívül helyezett minden olyan statútumot, amely a világiaknak beleszólást engedett az egyházi ügyekbe; visszaállította az 1875 előtti viszonyokat, a főpapság kizárólagos uralmát; a nemzeti egyházi alapok és alapítványok kezelésére pedig kormánybiztost nevezett ki.

Magyarország kisebb délszláv népcsoportjai — a bácskai bunyevácok, a baranyai sokácok, a dél- és nyugat-dunántúli horvátok és szlovének — körében nem fejlődött ki politikai nemzeti mozgalom. Csekély számú értelmiségük és polgárságuk zöme elmagyarosodott, a nagyrészt kétnyelvű parasztság pedig nem rendelkezett délszláv nemzeti öntudattal. Néhány lelkes katolikus pap és tanító a helyi nyelvjárásokat igyekezett irodalmi nyelvvé fejleszteni: naptárakat, újságokat és vallásos könyveket adott ki a bunyevác, a horvát és a szlovén parasztság számára. A magyar hatóságok kezdetben eltűrték, sőt néha támogatták is e helyi nyelvjárások irodalmi és oktatási nyelvvé fejlesztését, mert úgy vélték, ezzel elősegíthetik e népcsoportok elkülönülését a nagy délszláv népi tömbtől és meggátolhatják a szerb—horvát, illetve a szlovén irodalmi nyelv elterjedését. A századforduló után egyre erősebben érvényesült a törekvés e népcsoportok elmagyarosítására. 1906-ban még 27 horvát (11 a Muraközben, 16 a Nyugat-Dunántúlon) és 7 szlovén nyelvű népiskola volt, 1913-ra azonban már egy sem maradt.

A muraközi horvátok kaptak bizonyos támogatást a szomszédos Horvátországból: ottani iskolákban taníttatták a muraközi ifjakat, Varasdon újságot adtak ki a muraköziek számára, s „A Muraközért" néven társadalmi mozgalmat szerveztek, amely követelte a Muraköz Horvátországhoz csatolását. A nyugat-magyarországi — 80—90 községben élő — mintegy 70 ezer főnyi ún. gradišćei horvátok, akik mind a régi horvát, mind a modern szerb-horvát irodalmi nyelvtől eltérő nyelvjárást beszéltek, s abból fejlesztették ki a főleg egyházi kiadványokban hasz-

nált irodalmi nyelvüket, nem álltak kapcsolatban a Dráván túli horvátokkal.

Lényegében ugyanez volt a helyzet a szlovének esetében is, akiket pedig csak egy kis határfolyó választott el a krajnai és stájerországi szlovén néptömbtől. A 70—80 ezer főnyi Vas és Zala megyei vendség a helyi tanfelügyelő szerint „jó magyar érzelmű, kifelé nem gravitál, a magyar nyelvet szívesen tanulja, bár anyanyelvéhez is ragaszkodik".[3] A századfordulón mindenesetre erősödtek a kulturális kapcsolatok, elsősorban a katolikus Szent Mohor Társulat közvetítésével, amelynek 1903-ban már 167 magyarországi tagja volt, s kiadványai 700 példányban keltek el a magyarországi szlovének között. E kiadványoknak a hivatalos magyar vélemény szerint sem volt nemzeti „izgató" hatásuk, de a szlovén irodalmi nyelvet terjesztették, ezért a kormány a szombathelyi püspök közreműködésével ellenakcióba kezdett. A püspök és az egyházmegye anyagi támogatásával, szlovén katolikus papok szerkesztésében „ősvend nyelvű", vagyis a helyi nyelvjárásban írt kalendáriumokat, vallásos folyóiratot és hetilapot adtak ki.

A NÉMETEK ÉS AZ ERDÉLYI SZÁSZOK

A kétmilliónyi magyarországi németből a századfordulóig csak az erdélyi szászok alig 200 ezres csoportja rendelkezett erős és fejlett nemzeti öntudattal, különálló, autonóm nemzeti egyházi és kulturális intézményekkel, iskolákkal; s csak nekik volt jól szervezett politikai mozgalmuk.

Az erdélyi szászok politikai magatartásában Tisza bukása után lényeges fordulat következett be. A felelős szász vezetők közül már a megelőző években egyre többen belátták, hogy nincs számukra más járható út, mint tudomásul venni az adott helyzetet, és középkori eredetű kiváltságaik, feudális-rendi területi önkormányzatuk elvesztésébe belenyugodva, az új magyar állam keretei között megkeresni népi-nemzeti életük és kultúrájuk fejlesztésének lehetőségeit. Miután Szapáry megértően fogad-

[3] A Vas megyei tanfelügyelő 1903. március 29-i jelentése. Országos Levéltár. Miniszterelnökség Levéltára (továbbiakban: OL ME). 1904—XV—2404.

ta a szászok kívánságait, s jóindulatának több kézzelfogható jelét is adta, az 1890. június 17-én Nagyszebenben tartott nemzeti gyűlés módosította a szász politikai programot. Elfogadta a dualizmust és az egységes magyar államot; elismerte, hogy a nemzetiségi törvény tartalmazza a nemzetiségi jogok minimumát. Kívánatosnak nyilvánították, hogy a szász értelmiség minél hathatósabban működjék közre „az állam feladataiban", s ennek érdekében a szász ifjúság minél nagyobb számban lépjen állami szolgálatba. A szász képviselők az új program alapján beléptek a kormánypártba. Az együttműködést Wekerlével és kezdetben Bánffyval is fenntartották, 1897-ben azonban a helynévtörvény elleni tiltakozásul kiléptek a kormánypártból, ahová csak a Tisza Istvánnal kötött paktum után, 1903-ban tértek vissza. A koalíciós kormány idején a szász képviselők az Alkotmánypárt soraiban foglaltak helyet.

A kormánnyal való együttműködés lehetővé tette, hogy a szász burzsoázia erőteljesen bekapcsolódjék a nagyipari fejlődésbe, a szász értelmiség számára pedig megnyitotta a közéleti-hivatali érvényesülés útját. Egyházuk és iskoláik állami támogatásban részesültek, a megyékben szász vagy velük rokonszenvező, németül tudó tisztviselőket és bírákat alkalmaztak. A szász vezetők a nemzeti létüket fenyegető veszélyt nem a magyar nemzetiségi politikában látták, amely irányukban valóban mérsékelt és engedékeny volt, hanem a románság nagyarányú térhódításában és gyarapodásában az egykori Szászföld falvaiban. Azért foglaltak állást a vezető szász politikusok az általános választójog ellen is, azért támogatták Andrássy plurális választójogi tervezetét, mert az általános választójog bevezetése esetén a szászföldi választókerületekben a szászok kisebbségbe kerültek volna a románokkal szemben.

A hivatalos szász politika — az ún. „fekete" szászok — kompromisszumos, kormánytámogató irányvonalával már 1893-tól kezdve szembefordult a fiatal értelmiségi nemzedék magát „zöld" szásznak nevező csoportja, amelynek a központja Brassóban volt. Itt alapították meg 1894-ben önálló pártjukat Barcasági Polgári és Parasztpárt (Burzenländische Bürger- und Bauernpartei) néven. Az első években éles összecsapásokra került sor a két irányzat között, később azonban az ellentétek elcsendesedtek. A 20. század elején új erőre kapott ellenzék részben az egykori „zöldekből" állt, részben az értelmiség legfiatalabb generációjából, amelyre mély hatást gyakorolt a Monarchia másik felének német

nemzeti mozgalma, illetve a Német Birodalomból kisugárzó új típusú nagynémet „népies" nacionalizmus. Míg a hivatalos szász politika elsősorban a polgárság és az értelmiség vagyonosabb vezető csoportjára támaszkodott, addig az ellenzék — amelynek vezetője Rudolf Brandsch népiskolai igazgató volt — a polgárság alsóbb rétegeiben: a kisiparosok, a kiskereskedők és a parasztok körében szervezkedett. Néhány vezetőjük a képviselőházba is bejutott.

A hivatalos szász politikai vezetés „öregjei" és az ifjú értelmiségi ellenzék közötti összecsapások egyik fő kérdése a szászoknak az össznémetséghez, illetve a magyarországi németséghez való viszonya volt. A csaknem 800 éve Erdélyben élő s a legutóbbi időkig területi önkormányzattal, rendi kiváltságokkal bíró szászok körében sajátos népi öntudat alakult ki, amely elkülönítette őket a magyarországi németség többi részétől. Ezt az egyik szász vezető, Rudolf Schuller 1908-ban így fogalmazta meg: „Mi nem vagyunk és nem is akarunk egyszerűen németek lenni, hanem erdélyi németek, szászok... Mi nem tudjuk elgondolni népiségünket anélkül, hogy azt ne korlátoznánk a hazánkra, s ebben rejlik a mi sajátos lényegünk, a mi erőnk. Mi egy értékes, válogatott és kiválasztott németséget képviselünk, s semmi okunk sincs arra, hogy az egyenlőség és a kölcsönösség álláspontjára helyezkedjünk."[4] Úgy vélték, hogy a szászoknak nem kötelességük feláldozniuk magukat a magyarországi németekért, hanem a sorsukra kell hagyni őket. Ezzel szemben a fiatal ellenzéki generáció tagjai azonosították magukat a németség összességével, felelősnek érezték magukat a magyarországi német népcsoportok sorsáért, kötelességüknek tartották azok népi öntudatosítását, politikai szervezését.

Budapest, a dunántúli és a felvidéki városok német polgársága a 19. század második felében gyorsan asszimilálódott. A nyugati határszél néhány városában, Pozsonyban, Sopronban, élt ugyan egy csekély számú öntudatos, a német polgári hagyományokat féltve őrző réteg, körükben azonban hasztalan kísérletezett német polgári párt és politikai mozgalom szervezésével az egyetlen igazán aktív magyarországi német nemzetiségi politikus, Edmund Steinacker. A modern német népi-nemzeti mozgalom

[4] *Siebenbürgisch-Deutsches Tageblatt*, 1908. május 5. Idézi: Isolde Schmidt, Beiträge zur Geschichte des südostdeutschen Parteiwesens 1848—1914. München, 1939. 99—100.

nem a városok polgársága, hanem a 18. században betelepített német parasztság körében — elsősorban legjelentősebb, több mint félmilliós tömbjében, a bánsági svábok között — bontakozott ki a századfordulón. A jómódú bánsági sváb parasztok értelmiségi sorba emelkedő fiai jórészt elmagyarosodtak és beolvadtak az „úri középosztályba", de egyre többen akadtak köztük olyanok is, akik megőrizték németségüket, sváb paraszti öntudatukat, s tudatosan szembefordultak a magyar dzsentri-úri világgal. Ez a német népi értelmiség — a nagyszámú nem politikai jellegű egyesület mellett — egyes délvidéki városokban (Versec, Fehértemplom) helyi politikai szervezeteket létesített, lapokat is adott ki. Az országos politikában elsősorban az Apponyi-párt felé orientálódott. E párt helyi képviselőinek kezdeményezésére alakult meg 1891-ben a Bauernverein, a Délvidéki Földművelők Gazdasági Egyesülete, amely szövetkezeteket, hitelintézeteket szervezett, újságokat adott ki.

1899-ben a délvidéki német sajtóban egyre erősödő agitáció indult a német népi öntudat felébresztéséért, a magyarosítás ellen. Az 1891-ben Berlinben létesült Alldeutscher Verband (Pángermán Szövetség) és az erdélyi szász ellenzéki politikusok kezdeményezésére és anyagi támogatásával 1900-ban politikai lap indult Temesvárott: Deutscher Tagblatt für Ungarn címen, Alvin Cramer szerkesztésében. A lap harcba szállt a magyarosító iskolapolitikával, ismertette a németek nyelvi és iskolai sérelmeit, s követelte a választójogi reformot. A kormány hamarosan erőteljes lépéseket tett a német mozgalom elfojtására. Sajtóperek sorozatával igyekezett elnémítani a legfontosabb délvidéki német lapokat. Szerkesztőiket, a mozgalom vezetőit — Cramert, Alois Krischt és Arthur Kornt — 1902-ben elítélték, majd kiutasították az országból. A délvidéki német mozgalom ezzel néhány évre elcsendesült.

A politikai szervezkedés csak 1905-ben éledt újjá, Steinacker kezdeményezésére. 1905 végén Versecen elhatározták a Magyarországi Német Néppárt megalakítását. A párt a német népiség fenntartását és fejlesztését tűzte célul. Programja a többi nemzetiségi párthoz hasonló mérsékelt nyelvi kívánságokat, polgári demokratikus és szociális reformköveteléseket tartalmazott. A párt 1907-ben lépett a nyilvánosság elé, ekkor sikerült néhány németet bejuttatnia a megyei közigazgatási bizottságokba. A választójogi küzdelemben együttműködtek a koalíciós kormány de-

mokratikus és nemzetiségi ellenzékével. 1910-ben — a szlovákokhoz és a románokhoz hasonlóan — ők is igyekeztek választási paktumot kötni a Khuen-Héderváry-kormánnyal, de ez nem sikerült. Egyetlen képviselőt sem tudtak bejuttatni a parlamentbe, ahol a két ellenzéki szász képviselő, Rudolf Brandsch és Traugott Copony képviselte érdekeiket. A párt működése a Délvidéken kívül csak a nyugat-magyarországi (burgenlandi) német községekre terjedt ki. Bekapcsolódtak az 1911—1912-ben Raimund Kaindl vezetésével induló ún. kárpáti német mozgalomba is, amelynek célja a Monarchia nem német országaiban (Magyarországon, Horvátországban, Galíciában, Bukovinában) élő kisebb német népcsoportok összefogása volt.

A KÁRPÁT-UKRÁNOK

A kárpát-ukrán volt Magyarország legelmaradottabb népe. Még 1910-ben is mezőgazdaságból élt a kárpát-ukrán nép 89%-a, s a hat éven felüli lakosságnak csak 28%-a tudott írni-olvasni. A kárpát-ukrán középiskolások száma nem haladta meg a százat, a főiskolásoké pedig a tucatot. A mintegy félezernyi kárpát-ukrán értelmiség 95%-ban papokból és tanítókból állt. Az iskolázottak, a műveltebbek nagy része elmagyarosodott. A fővárosban nagyobb számú asszimilált kárpát-ukrán eredetű értelmiségi csoport élt és fáradozott saját népe magyarosítása érdekében. A kárpát-ukránokat sem ők, sem a magyar közvélemény nem tartotta külön nemzetiségnek, hanem „oroszajkú magyaroknak", „magyar oroszoknak", „ruszinoknak".

A század végén a fiatalabb értelmiség egy csoportja — részben a magyar kormány ösztönzésére — szakított az évtizedek óta uralkodó nagyorosz nyelvi és irodalmi irányzattal, s létrehozta a helyi dialektuson alapuló „ruszin" irodalmi nyelvet, sajtót és könyvkiadást. Ehhez az új nyelvi-irodalmi irányzathoz csatlakozott az 1895-ben újjászervezett Szent Bazil Társulat is, majd utóda, az ungvári Unió Könyvkiadó.

A kárpát-ukrán nemzeti mozgalom tehát a századfordulón még a kulturális-nyelvi ébredés stádiumában volt, s tulajdonképpen a világháborúig sem fejlődött szervezett, programmal rendelkező politikai mozgalommá. 1895—1896-ban a katolikus Néppárt — a szlovákokhoz hasonlóan —

a ruszin görög katolikus parasztságot is megkísérelte politikailag aktivizálni. A kárpát-ukrán papság és értelmiség, amely a Kelet című politikai hetilap körül tömörült, támogatta a néppárti akciót, mert elérkezettnek látta az időt arra, hogy a kárpát-ukránok aktívan bekapcsolódjanak az országos politikába. Bánffy azonban erélyes fellépéssel, a kárpát-ukrán papságnak tett engedményekkel és a munkácsi püspök közreműködésével könnyen leszerelte az akciót.

Ily módon a „ruszin kérdés" a századfordulón nem politikai, hanem szociális kérdésként jelentkezett. 1896-ban több újságcikk és röpirat hívta fel az ország közvéleményének figyelmét a kárpát-ukrán parasztság rendkívüli nyomorára, majd a helyi papság és értelmiség a kormányhoz fordult segítségért. Így indult meg 1897-ben — amint a II. fejezetben már említettük — a földművelésügyi minisztérium ún. hegyvidéki akciója, amelynek vezetője, Egán Ede miniszteri biztos találóan írta: „A rutén kérdés ma elsősorban gyomor-kérdés, s csak másodsorban nemzetiségi kérdés."[5]

A hegyvidéki akció végső célja a táj adottságainak megfelelő korszerű havasi állattenyésztés és tejgazdaság kifejlesztése volt. Feljavították a legelőket és a réteket, felújították az állatállományt, mintagazdaságokat és tanácsadó-állomásokat létesítettek, olcsó kincstári föld- és legelőbérleteket, különféle munkaalkalmakat biztosítottak a lakosságnak. Az uzsorát hitel-, fogyasztási és értékesítési szövetkezetek és áruraktárak szervezésével igyekeztek letörni. Az akció hozott ugyan bizonyos javulást, de csak felületi kezelést jelentett, hiszen a bajok igazi kútfejét, a hatalmas nagybirtokokat érintetlenül hagyta.

A kárpát-ukrán parasztság szociális és nemzeti öntudatosításában — a szlovákokhoz hasonlóan — igen fontos szerepet töltöttek be az Amerikába kivándoroltak. A kivándorlók tíz- és százezrei az amerikai demokratikus társadalmi és politikai légkörben ébredtek igazán emberi jogaik tudatára, s nemcsak anyagi helyzetük javult, hanem társadalmi-politikai látókörük is szélesedett. Egyházi, kulturális és gazdasági szervezeteket létesítettek, újságokat adtak ki, s kapcsolatba kerültek a galíciai és az oroszországi ukrán kivándorlókkal. A cári kormány és az ortodox

[5] Egán Ede 1898. január 25-én kelt emlékirata. OL Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium Levéltára. Elnöki iratok, 1898—1446. sz.

egyház által bőkezűen támogatott görögkeleti papság eredményesen agitált az amerikai kárpát-ukránok körében, akiknek egy része áttért az ortodox vallásra. A magyar kormány igyekezett ennek az áttérési mozgalomnak gátat vetni; görög katolikus lelkészeket és apostoli vizitátort küldött Amerikába, működésük azonban nem hozta meg a remélt eredményt. A hazatérő kivándorlók nemcsak pénzt hoztak magukkal, hanem az odaát magukba szívott demokratikus eszméket, a hazai társadalmi és politikai viszonyok kritikus szemléletét, s a Kárpátokon túli ukránság millióival való rokonság, testvériség tudatát is.

A kárpát-ukrán nemzeti mozgalom a századforduló után sem szervezett politikai akció formájában jelentkezett, hanem az ún. skizma-mozgalmak — vagyis a görög katolikus vallásról a görögkeletire való áttérés — formájában. A vallási unió a papság ügye volt, a nép életében alig hozott változást. A szertartások nyelve, formája lényegében nem változott, nagyrészt továbbra is az Oroszországban nyomtatott ortodox szertartáskönyveket használták, megmaradt a cirill írás, s a keleti naptár is. A görög katolikus papság a néptől elszakadva fokozatosan a magyar „úri középosztályhoz" asszimilálódott, s jóval súlyosabb anyagi terheket rótt híveire, mint a műveletlenebb, de életformájában egyszerűbb és a néphez közelebb álló ortodox papság. Az 1890-es évektől kezdve egyes kárpát-ukrán falvak parasztsága visszatért az ősi hitre, s a hol itt, hol amott felbukkanó skizmát sem az egyházi, sem a világi hatóságok intézkedései nem tudták elfojtani. A kormány 1913-ban hazaárulás és államellenes izgatás vádjával nagyszabású politikai pert indított a máramarosi skizmatikus parasztok ellen. A bíróság azt igyekezett rájuk bizonyítani, hogy a skizma mögött a cári imperializmus ügynökeinek vallási köntösbe öltöztetett politikai izgatása állt.

Tény, hogy bizonyos oroszországi társadalmi szervezetek anyagilag és erkölcsileg támogatták a kárpát-ukrán skizma-mozgalmat: könyveket küldtek Magyarországra, kárpát-ukrán parasztifjakat oroszországi kolostorokban missziós papokká képeztek ki. Nyilvánvalóvá vált azonban az is, hogy a skizmának elsősorban szociális gyökerei voltak, s az oroszországi eredetű propagandánál nagyobb szerepet játszott benne a hazai unitus papság magatartása és az Amerikából hazatért kivándorlók hatása. Maga a munkácsi püspök is megállapította, hogy „a skizmatikus mozga-

lom elterjedését nagyrészt az illető lelkészek vagy elődeik kötelességmulasztásai, visszaélései, a néppel gyakorolt rideg, szeretetlen bánásmódja idézte elő".[6]

A máramarosi per vádlottainak egy részét elítélték, s a skizma-mozgalmak megelőzésére bizonyos egyházi reformokat is bevezettek: áttértek a latin betűs írásra és a Gergely-naptárra. A magyar anyanyelvű görög katolikusok számára a magyar kormány igyekezett keresztülvinni a magyar liturgikus nyelv engedélyezését az ószláv helyett, de ehhez Róma nem járult hozzá.

Végül is több évtizedes küzdelem után sikerült kivívni a hajdúdorogi görög katolikus püspökség felállítását (1912), ahol az ógörög lett a liturgia hivatalos nyelve, de a szertartások egy részénél a magyart is használhatták. A magyar anyanyelvű görög katolikusok egyharmada — több mint 100 ezer lélek — azonban továbbra is a román liturgikus nyelvet használó, román egyházmegyék keretei között maradt.

3. HORVÁTORSZÁG ÉS A HORVÁT KÉRDÉS TÖRTÉNETE

A KHUEN-HÉDERVÁRY REZSIM ÉS A KÖZJOGI ELLENZÉK HANYATLÁSA

Horvátország és Magyarország közjogi kapcsolatában 1890 és 1918 között érdemleges változás nem történt. Annál lényegesebb átalakulás ment végbe a 20. sz. elején a horvát politikai életben. A délszláv kérdés a Monarchia legsúlyosabb bel- és külpolitikai problémájává, válsággócává fejlődött.

A horvát—magyar kiegyezés sohasem volt népszerű Horvátországban. A nemzeti közvélemény többsége sohasem fogadta el őszintén az 1868 után kialakult helyzetet. Az 1883. évi horvátországi népmozgalmak leverése után Khuen-Héderváry Károly bán erős kézzel megszilárdította a kormányzó Nemzeti Párt helyzetét, visszaszorította az ellenzéket.

[6] Papp Antal munkácsi püspök pásztorlevele. Idézi: DARÁS GÁBOR, A Ruténföld elszakadásának előzményei (1890—1920). Újpest, 1936. 14.

Ezt megkönnyítette a rendkívül szűk körű választójog is: Horvátországban 1910-ig csak a felnőtt férfilakosság 8%-ának volt választójoga, szemben a magyarországi 25%-kal; a választójogosultak száma nem érte el az 50 ezret, s többségük a kormánytól függő tisztviselő volt. Az 1880-as évek végére Horvátországban is elcsendesült a korábban annyi vihart kiváltó, időnként fegyveres felkelésig fokozódó nemzeti mozgalom, megszilárdult a dualista rendszer.

A konszolidációban nem kis szerepe volt az 1880-as évektől kibontakozó gazdasági növekedésnek, amely Horvátországot kilendítette a század közepe óta tartó stagnálás állapotából. Főleg a mezőgazdaság fejlődése volt gyors ütemű: az agrártermelés színvonalát tekintve Horvátország a 20. század elején felzárkózott a magyarországi átlaghoz. A vasútvonalak hossza 1885 és 1913 között 843 km-ről 2317 km-re növekedett. Igen gyors ütemű volt a hitelrendszer fejlődése: a pénzintézetek száma 1890 és 1913 között 94-ről 1093-ra, összvagyona 85 millió koronáról 735 millióra emelkedett. Az iparosodás fellendülését jelzi a gyárak számának (58-ról 447-re) és munkáslétszámának (4700-ról 30 ezerre) növekedése 1883 és 1913 között. Elsősorban a helyi nyersanyagokat feldolgozó iparágak fejlődtek ki jelentősebb mértékben; főleg a fa- és a vegyipar, s természetesen az élelmiszeripar. Az iparosodás üteme nem volt elég gyors ahhoz, hogy Horvátország akárcsak megközelítse a Monarchia fejlettebb országait. Az egy főre jutó ipari termelés a világháború előtt csak 20%-a volt az ausztriainak, s 40%-a a magyarországinak, de felülmúlta a balkáni országokét. Horvátország még 1910-ben is gyengén iparosodott agrárország volt: 2,6 milliónyi lakosságának 78%-a mezőgazdaságból élt, s az ipari népesség nem érte el a 10%-ot.

A tőkés gazdasági növekedés és iparosodás jelentősen átalakította a délszláv nemzeti mozgalom gazdasági-társadalmi feltételeit és alapjait. Bár a tőkés fejlődésben a vezető szerepet az osztrák, a magyar és egyéb külföldi (német, francia) tőke játszotta, másodlagos következményként megerősödött a horvát és a szerb burzsoázia, kialakult a délszláv nagyipari és banktőke, sőt a délszláv finánctőke szerény kezdeteivel is találkozunk már a világháború előtti években. A század elején fellendülő délszláv nemzeti mozgalom új szakaszában elsősorban az erősödő horvát—szerb burzsoázia gazdasági és politikai törekvései jutottak kifejezésre. De aktivizálta a gazdasági fellendülés a kispolgárságot is, elsősor-

ban a parasztság tehetősebb rétegeit, amelyek egyre nagyobb mértékben kapcsolódtak be az árutermelésbe.

Khuen-Héderváry az 1880-as évek végén és az 1890-es évek első felében állott hatalma tetőpontján. A közjogi ellenzéket sikerült teljesen visszaszorítania. 1892-ben mindössze 9 jogpárti képviselő került be a zágrábi száborba. A bán igyekezett a horvát—szerb burzsoázia és a polgári értelmiség egy részét bevonni a kormánypártba. A szerb burzsoázia támogatását az egyházi-iskolai önkormányzat és a gazdasági érvényesülés terén tett engedményekkel sikerült is megnyernie. Horvátország lakosságának egynegyede volt szerb, a kormánypárt képviselőinek viszont csaknem 40%-a került ki közülük Khuen-Héderváry bánsága idején. A bán a neves horvát közjogász professzort, a horvát állami szuverenitást hirdető Josip Pliverićet is bevonta a kormánypártba, hogy ezzel is rokonszenvesebb legyen az ellenzéki burzsoázia és értelmiség mérsékelt elemei számára. Megnyerésükre volt is reális esély, hiszen mindkét hagyományos közjogi ellenzéki párt radikalizmusa erősen mérséklődött. A horvát burzsoázia és klérus felső rétegeit képviselő Független Nemzeti Párt (Obzor-párt) már 1884. évi programjában részben elfogadta a dualizmust, amennyiben a Monarchia magyar felének keretei között kívánta Horvátország, Fiume és Dalmácia egyesítését és a horvát önkormányzat teljesebbé tételét, bár a két ország között csak személyi uniót ismert el. Ez a program nyitva hagyta az ajtót a dualista rendszer képviselőivel való együttműködés előtt, s adott esetben a trializmus irányában is továbbfejleszthető volt.

Hasonlóképpen változott a Jogpárt politikai magatartása is. A párt vezetői — Fran Folnegović, majd 1890-től Josip Frank — egyre inkább eltávolodtak az öreg Ante Starčević eredeti eszméitől, vagyis az önálló, a Monarchiához legfeljebb a közös Habsburg uralkodó személyén keresztül kapcsolódó nagyhorvát államtól, s egyre hajlamosabbnak mutatkoztak az osztrák vagy a magyar kormányzattal való kompromisszumra. Az 1890-es évektől kezdve a Jogpárt valamennyi frakciója a Monarchia keretei között kereste a horvát kérdés megoldását. A Jogpárt 1892. évi felirati javaslata az 1867-es koronázási diplomára alapozta a horvát nemzeti kívánságokat, s ezzel közvetve elismerte a dualizmust.

1894-ben dolgozták ki a Jogpárt új programját, amely 1918-ig a mérsékelt közjogi ellenzék közös programját alkotta. Eszerint a párt „min-

den törvényes eszközzel arra fog törekedni, hogy a horvát nép, amely Horvátországban, Szlavóniában, Dalmáciában, Fiumében és kerületében, a Muraközben, Boszniában és Hercegovinában, Isztriában lakik, egy önálló államtestben egyesüljön a Habsburg-monarchia keretén belül, és minden erővel segíteni fogja a szlovén testvérnépet abban a törekvésében, hogy a szlovén területet is ehhez az államtesthez kapcsolják... Azokat az ügyeket, amelyek az egész birodalomra nézve közösek, a horvát királyság a magyar királysággal egyenjogúan intézi el Őfelsége többi országaival."[7] A program tehát középúton állt a trializmus és a dualizmus között s úgy volt formulázva, hogy mindkét irányban lehetett értelmezni.

A Jogpártban kiéleződő frakcióharcok 1895-ben teljes szakadáshoz vezettek. A Jogpárt nevet megtartó csoportot lapjáról, a Hrvatska Domovináról (Horvát haza) „domovinašinak" nevezték. Ez elsősorban a horvát ellenzéki burzsoázia és a papság befolyásosabb részének politikai szervezete volt, amelyben egyre erősebben érvényesültek a klerikális tendenciák. 1897-ben választási koalícióra lépett az Obzor-párttal, majd 1902 elején egybeolvadt vele. A Frank vezetése alatt álló Tiszta Jogpártban az ellenzéki kispolgárság és az alsópapság tömörült. Bár formálisan Frank tekintette magát Starčević eszméi valódi örökösének, valójában egyre inkább elfordult azoktól. Ez a párt vitte tovább az egykori Jogpárt szerbellenes vonalát: mindvégig tagadta a szerbek nemzeti létét a Monarchia horvát országaiban. 1905-től kezdve ez a párt alkotta a trónörökös és az osztrák kereszténységi szociálisok „nagyosztrák" politikájának horvátországi bázisát.

A felbomló és visszavonuló közjogi ellenzék vezetőinek egy része az 1890-es években hajlandóságot mutatott a magyar kormánnyal való kiegyezésre s arra, hogy „kibontott zászlóval és zeneszóval vonuljon be a kormánypártba".[8] Ezt bizonyítják az Obzor-párt és a Jogpárt mérsékelt vezetőinek 1896—1897-ben Budapesten folytatott tárgyalásai. Ők az erősödő szocialista munkásmozgalomra és a kispolgárság körében tért hódító klerikalizmusra hivatkozva készek voltak részt venni egy új horvátországi kormánypárt létrehozásában. Cserében a politikai szabad-

[7] Iratok a nemzetiségi kérdés történetéhez Magyarországon a dualizmus korában. Szerk. KEMÉNY G. GÁBOR. II. 1892—1900. Bp. 1956. 288

[8] Bruchstücke eines Exposé über die politische Lage Croatiens im Oktober 1897. OL ME 1898—XVII—1685.

ságjogok mérsékelt kiterjesztését, a magyarországihoz hasonló választójog, egyesülési és gyülekezési jog biztosítását és a horvát gazdasági fejlődés fokozottabb állami támogatását kívánták.

Ekkoriban Khuen-Héderváry helyzete átmenetileg megrendült. Az 1897. évi választásokon a száborban megerősödött az egyesült ellenzék. A kormánypártból kiléptek a konzervatív unionista nagybirtokosok, akik sérelmezték a szerb burzsoázia és a Pliverić-féle irányzat előtérbe nyomulását. Bánffy is elégedetlen volt a bánnal, mert szerinte túl sok engedményt tett a külön horvát államiságnak. Kétségtelen, hogy Khuen-Héderváry néhány vitás kérdésben — elsősorban a közös intézmények hivatalos nyelvét illetően — a horvát álláspontot képviselte. Bánffy az uralkodóhoz intézett felterjesztésében ezzel szemben azt hangsúlyozta, hogy „Horvátország országos kormányát különvált politikai vezetés alatt álló s mintegy önálló állami kormányzatnak"[9] el nem ismerheti, s igyekezett növelni a magyar kormány közvetlen ellenőrzését és befolyását a horvát autonóm ügyekben. A király azonban semmilyen változtatásba nem egyezett bele, s a bán személyéhez is ragaszkodott.

Khuen-Héderváry tehát maradt a helyén, s a horvát ellenzék hagyományos közjogi politikája továbbra sem ért el eredményt. A századfordulón kiéleződött a horvát és a szerb burzsoázia közötti nacionalista ellentét. Az egymás nemzeti létjogosultságát kölcsönösen tagadó sajtópolémiák után 1902 augusztusában Zágrábban és több horvát városban heves szerbellenes tüntetésekre és zavargásokra került sor. Ez volt azonban az utolsó ilyen megnyilvánulás. Ekkor már évek óta működtek a horvátországi társadalmi és politikai közéletben azok az új erők, amelyek végül is létrehozták a két nemzet együttműködését és előkészítették a délszláv nemzeti mozgalom új szakaszát.

A HORVÁT NEMZETI MOZGALOM „ÚJ KURZUSA"

A horvát munkásmozgalom a század végén annyira megerősödött, hogy 1894-ben megalakulhatott az önálló Horvátországi Szociáldemokrata Párt. A párt kezdetben főleg Zágráb és Eszék kisipari munkásaiból

[9] Bánffy Dezső 1898. március 5-i felterjesztése az uralkodóhoz. OL ME 1898 – XVII – 1685.

és kisiparosaiból toborozta híveit, s eredményes agitációt folytatott a Szerémség agráripari proletariátusa és szegényparasztsága körében. Az 1897. évi szocialista mozgalmak megtorlásaként Khuen-Héderváry a szocialista vezetőket, agitátorokat perbe fogatta és elítéltette, a pártot és a szakszervezeteket feloszlatta. 1900-tól azonban újra megerősödött a mozgalom, most már a számban gyorsan növekvő nagyipari munkásságra támaszkodva. 1902-től Budapesten, majd Zágrábban és Eszéken újra megjelentek a horvát munkáslapok. A párt programja állást foglalt a horvát önkormányzat kiszélesítése és a délszlávok kulturális egysége mellett.

A század végén lépett a horvát közélet porondjára a magát „haladó" vagy „realista ifjúságnak" nevező fiatal értelmiségi csoport, amely az ellenzéki pártok diákmozgalmából nőtt ki. 1895 októberében, a király zágrábi látogatásakor tüntetést rendeztek, letépték a magyar zászlókat. A zágrábi egyetemről kizárva, legtöbbjük a prágai egyetemen folytatta tanulmányait, s ott Masarýk polgári radikális jellegű „realista" ideológiájának hatása alá került. 1897-től kiadott lapjaikban igyekeztek megismertetni a horvát közvéleménnyel a korabeli haladó európai tudomány és művészet eredményeit, síkraszálltak a szerbek és a horvátok együttműködése, s a délszláv kulturális kölcsönösség ügye mellett. Az ellenzék hagyományos és meddő közjogi politikája helyett a masaryki értelemben vett aprómunkával, a néptömegek gazdasági és kulturális színvonalának emelésével, öntudatosításával és szervezésével kívánták megalapozni a nemzeti felszabadulásért folytatandó harcot. Rendszeres kapcsolatot tartottak fenn a munkásmozgalommal, amelynek fontos szerepet szántak a nemzeti küzdelemben.

A haladó ifjúság 1901-től lépett fel szervezett politikai csoportként. Tagjai egyre többen jutottak vezető szerephez mind a szerb, mind a horvát pártokban. Programjukat így foglalták össze: „Nacionalizmus demokratikus és népi alapokon, haladás a szándékban és a gondolkodásban, valamennyi nemzeti erő koncentrációja a »nemzeti védelem« céljából, támaszkodás a szláv szolidaritás gondolatára, közös harc a szerbekkel együtt; társadalmunk betegségeinek orvoslása realista és szociális politika, a gazdasági élet szervezése és erősítése, a műveltség terjesztése révén."[10]

[10] Idézi: MILAN MARJANOVIĆ, Hrvatski pokret. Opazanja i misli na pragu novoga narodnog » preporoda g. 1903. I. Dubrovnik, 1903. 112.

A haladó ifjúság 1902-ben az ellenzéki koalícióhoz csatlakozott, amelynek két pártja, a Jogpárt és az Obzor-párt 1903 elejétől Horvát Jogpárt néven működött tovább. Az 1894. évi trialista szellemű programot ez alkalommal demokratikus és szociális követelésekkel egészítették ki. Hasonló jellegű új programot fogadott el 1902-ben és 1903-ban a horvátországi Szerb Nemzeti Önálló Párt és a Szerb Radikális Párt is.

A századfordulón a különböző színezetű és jellegű ellenzéki pártokat és csoportokat a gazdasági és pénzügyi önállóság jelszava egyesítette közös politikai akcióra, amely az 1903. évi nagy népmozgalmakban tetőzött. 1899-ben lejárt a horvát—magyar pénzügyi egyezmény, s amikor megújítására összeült a két országos bizottság, a túlnyomórészt kormánypártiakból álló horvát bizottság felpanaszolta Horvátország gazdasági elhanyagoltságát, s jelentős változásokat kívánt a közös pénzügyek kezelésében és a jövedelmek elszámolásában. A magyar bizottság e kívánságokat elutasította, erre 1903 tavaszán — főleg a haladó ifjúság és a szociáldemokraták kezdeményezésére — országszerte nagyarányú népgyűlési mozgalom bontakozott ki. Szónokok és tüntető tömegek — köztük a vörös zászló alatt felvonuló munkások ezrei — hangoztatták a pénzügyi önállóság, az általános választójog és a horvát vezényleti nyelv jelszavait. A túlnyomórészt spontánul kibontakozó, erős szociális és demokratikus töltésű mozgalom azonban sok helyen hamarosan a régi típusú nacionalista demonstrációk vágányára tért. A tüntetők dühe egyre nagyobb mértékben fordult a vasútállomásokra és a közös intézmények épületeire kitűzött magyar feliratok és zászlók ellen. A hatóságok csak a karhatalom nagyarányú igénybevételével tudták elfojtani a hónapokig tartó, már-már felkeléssé növekvő mozgalmat. Az 1903 nyarán a magyar miniszterelnöki székbe távozó Khuen-Héderváry forrongó országot és teli börtönöket hagyott utódjára, Teodor Pejačevićre.

A polgári pártok azonban nem tudták a népmozgalomban feszülő nagy energiákat céljaik elérésére kihasználni. A kibontakozó magyar válság nyomán a horvát—szerb burzsoázia a várakozás és a politikai manőverezés álláspontjára helyezkedett. Az 1904-ben megkötött új pénzügyi egyezmény így semmilyen lényeges változást nem hozott a két ország gazdasági viszonyában. 1904-ben új politikai csoportok és pártok jelentek meg a horvát politikában. Az addig az egyesült ellenzék keretei közt tevékenykedő klerikálisok a Hrvatsvo című lap körül önálló csopor-

tot alkottak. A haladó ifjúság zöme is kivált a Horvát Jogpártból s megalakította saját önálló pártját, a Haladó Pártot (1906-tól Horvát Népi Haladó Párt). A városi polgárság és a polgári értelmiség modernebb gondolkodású csoportjait egyesítő Haladó Párttól elkülönült a „haladó ifjúság" egykori vezetői, a Radić testvérek által létrehozott Horvát Népi Parasztpárt. Radićék a parasztságot tekintették a horvát politika fő tényezőjének, s a népi kultúrára alapozva kívánták kialakítani az új horvát nemzeti kultúrát. Mindkét párt programja demokratikus jellegű volt, mindkettő a horvát—szerb együttműködés mellett foglalt állást. 1904 és 1905 legfontosabb fejleménye a horvátországi politikában kétségkívül a horvát és a szerb pártok egymáshoz való közeledése volt.

A délszláv nemzeti politika új irányvonala — amint akkor nevezték —, az „új kurzus" azonban nem Horvátországban, hanem Dalmáciában alakult ki 1903 őszén. Megfogalmazói Ante Trumbić spliti polgármester, a dalmáciai Jogpárt vezetője és Frano Supilo, a fiumei Novi List szerkesztője voltak. A dalmáciai délszláv politikusok a horvát és a szerb népet egyazon nemzet tagjainak tekintették. A délszlávok számára a legfőbb veszélyt a „Drang nach Osten"-ben, a balkáni német és osztrák térhódításban látták, s ezzel szemben készek voltak összefogni minden politikai erővel, elsősorban a magyar ellenzékkel. Végső céljuk az önálló délszláv állam létrehozása volt, ezt azonban csak fokozatosan vélték elérhetőnek. A dualizmus válságának aktív kihasználásával, a szerbek és a horvátok politikai együttműködésével, a szemben álló erők, elsősorban Bécs és Budapest közötti taktikázással igyekeztek lépésről lépésre közelebb jutni céljukhoz. Közvetlen célként Horvátország pénzügyi önállóságának kivívását, a polgári szabadságjogok kiterjesztését, valamint Dalmácia és Horvátország egyesítését remélték megvalósíthatónak a magyar ellenzéki koalícióval való együttműködés révén.

A dalmáciai délszlávok „új kurzusa" a horvátországi pártok körében eleinte nem talált követésre, ők nem rokonszenveztek a magyar függetlenségi ellenzék küzdelmével, hiszen annak sokszor tapasztalt nacionalizmusa őket közelebbről érintette mint a dalmátokat. Sokáig nem tudtak dönteni, hogy Bécs vagy Pest jelenti-e a kisebb rosszat számukra, míg végre a dalmátok biztatására, Trumbić és Supilo közvetítésével közvetlen kapcsolatba léptek a magyar ellenzéki koalíció vezetőivel. A dalmáciai és a horvátországi horvát képviselők 1905. október 3-án tartott fiumei

konferenciája végül is a horvát ellenzéki politika hivatalos irányvonalává emelte az „új kurzust". A fiumei rezolúció hangsúlyozta a horvát és a magyar nemzeti mozgalom egymásrautaltságát, támogatta a magyar ellenzék küzdelmét Magyarország önállóságáért, abban a reményben, hogy a magyarok a győzelem után megosztják a kivívott jogokat a horvátokkal és teljesítik azok nemzeti kívánságait: Dalmácia és Horvátország egyesítését, a kiegyezésben biztosított önkormányzat tiszteletben tartását és továbbfejlesztését a gazdasági és pénzügyi önállóság irányában, új választójogi törvényt és a politikai élet általános demokratizálását. Október 17-én Zadarban a szerb képviselők értekezlete is csatlakozott a fiumei rezolúcióhoz.

A horvát politikai csoportosulások közül nem írta alá a fiumei rezolúciót a Nemzeti Párt (kormánypárt), a Tiszta Jogpárt (Frank-párt), a klerikális csoport és a parasztpárt. A rezolúciót elfogadó pártok — a Horvát Jogpárt, a Haladó Párt, a horvátországi Szerb Nemzeti Önálló Párt és a Szerb Radikális Párt — választási koalíciót hoztak létre, amelyhez a Horvátországi Szociáldemokrata Párt is csatlakozott. A horvát—szerb koalíció 1905 decemberében közzétett választási felhívása körvonalazta a horvát—szerb burzsoázia új nemzeti programját. A fiumei rezolúcióban kifejezett nemzeti kívánságokon kívül a programban nagy hangsúlyt kaptak a polgári demokratikus követelések és a parasztság, a kispolgárság és az ipari munkásság érdekeit védő szociális törvényhozás.

A magyar koalíció örömmel üdvözölte a fiumei határozatokat, vezetői ismételten megígérték, hogy méltányolni fogják a horvát kívánságokat. Az együttműködés megvalósítását célzó tárgyalásokra azonban a magyar országgyűlés feloszlatása, majd pedig a koalíció kormányra kerülése miatt nem kerülhetett sor. A magyar koalíciós kormány biztosította Horvátországban a szabad választásokat, amelyeken 1906 májusában a horvát—szerb koalíció pártjai szerezték meg a többséget a száborban. Pejačević bán a helyén maradt, a horvát autonóm kormány vezető pozícióit azonban a koalíció tagjaival töltötték be.

A horvát—szerb koalíció tehát kormányra jutott, de akkor, amidőn a magyar koalíciónak már nem volt rá szüksége Béccsel szemben. Ilyen körülmények között sem nemzeti-közjogi programjából, sem demokratikus és szociális reformterveiből nem valósított meg semmit. A szerb radikálisok és a szociáldemokraták hamarosan kiléptek a koalícióból.

A Horvátországi Szociáldemokrata Párt 1905. decemberi kongresszusán a baloldal élesen bírálta a pártvezetést a polgári pártokkal való együttműködés és a nemzeti mozgalomban való aktív részvétel miatt. Az 1906. évi pártkongresszus pedig határozatot hozott a polgári pártokkal való politikai együttműködés megszüntetéséről.

A száborban a koalíciónak minimális többsége volt, így az ellenzékbe került Nemzeti Párt és főleg a koalíció elleni támadásban élen járó Frank-párt obstrukciója lehetetlenné tett minden érdemleges törvényhozó munkát. A trónörökös Belvedere-körében kialakult „nagyosztrák" irányzat minden áron meg akarta semmisíteni a délszláv politika „új kurzusát", s támogatta Frankék koalícióellenes akcióit. Hamarosan nyíltan ellentétbe került a horvát—szerb koalíció a magyar kormánnyal is. Az első összecsapás még 1906-ban történt, az ipartámogató törvényjavaslat tárgyalása alkalmával. 1907-ben a vasúti szolgálati pragmatikáról szóló törvényjavaslat vitája végleges szakításra vezetett a két koalíció között. Josipovich Géza horvát miniszter hiába kérte 1907 elején a kormánytól a horvátok jogos sérelmeinek orvoslását, nyelvi, közigazgatási és gazdasági kívánságaik teljesítését, a koalíciós kormány felújította az előző magyar kormányok horvát politikájának irányvonalát: a magyar nyelv érvényesítését a horvátországi közös intézményekben, s a horvát gazdasági és politikai élet közvetlen magyar kormányellenőrzésének kiterjesztését. Ilyen körülmények között az „új kurzus" csődbe jutott, a horvát—magyar együttműködés útja az adott körülmények között nem bizonyult járhatónak.

1907 nyarán Pejačević bán és vele együtt az autonóm kormány lemondott, a horvát—szerb koalíció ellenzékbe vonult, s országszerte fellángoltak a magyarellenes tüntetések. A konzervatív magyarón bán, Rakodczay Sándor hasztalanul próbálkozott a régi kormánypárt újjászervezésével, végül is fel kellett oszlatnia a szábort.

A TRIALISTA TÖREKVÉSEK ERŐSÖDÉSE ÉS KUDARCA

A dualista rendszer válsága, Bosznia annexiója és a Monarchia balkáni pozícióinak megerősítésére törekvő külpolitika megnövelte a horvát kérdés fontosságát a birodalom kül- és belpolitikájában. A horvát belpoli-

tika ettől kezdve szorosan összekapcsolódott a dalmáciai, isztriai és boszniai horvát és szerb politikai erőviszonyok fejlődésével, s a szlovén pártok, elsősorban az 1909-ben a Szlovén Néppártban tömörülő kereszténységszociálisok is rendszeres kapcsolatot tartottak a horvát ellenzékkel. Növekvő aktivitással igyekeztek kezükbe venni a horvát kérdés irányítását a bécsi uralkodó körök, a „nagyosztrák" irányzat és a vele szorosan együttműködő kereszténységszociális párt, s az annexiót előkészítő Aehrenthal külügyminiszter is. Az antidualista beállítottságú bécsi politikai erők a magyarokkal és a szerbekkel szemben elsősorban a Bosznia annexiója révén megerősödött „nagyhorvát" irányzatok körében igyekeztek politikai bázist kiépíteni a maguk számára.

1908 januárjában Pavao Rauch foglalta el a báni tisztet. Ő az egykori Nemzeti Párt nagybirtokos csoportjához tartozott, amely 1896-ban Khuen-Hédervárynak a szerb burzsoáziát és a Pliverić-féle horvát államjogi irányzatot előtérbe toló politikája miatt kivált a kormánypártból. Az új bán a magyar kormány szerény nyelvi engedményeivel (horvát feliratok a közös intézmények épületein), a nyelv- és zászlókérdés további szabályozásának, valamint a szábor gazdasági hatásköre kibővítésének ígéretével érkezett Zágrábba, de nem sikerült életképes kormánypártot szerveznie. Az 1908. februári választásokon katasztrofális vereséget szenvedett: a horvát—szerb koalíció abszolút többséget kapott, még egy szociáldemokrata képviselő is bekerült a száborba, Rauch viszont párt nélkül maradt. Az ellenzéki parlamentet feloszlatva, két éven át abszolutisztikus módszerekkel kormányzott. Rauch legfontosabb feladata az annexió előkészítése volt. Ennek érdekében mindenekelőtt a horvát—szerb koalíciót kellett szétzúznia. Frankék támogatásával nagyszabású sajtóhadjáratot indított a koalíció, főleg annak szerb tagjai ellen, s a külügyminiszter megbízásából adatokat gyűjtött a koalíció vezetőinek szerbiai kapcsolataira vonatkozóan. A külügyminiszter ugyanis egy Monarchia-ellenes nagyszerb összeesküvés leleplezésével kívánta igazolni az annexió szükségességét.

1908 nyarán felségárulás és Monarchia-ellenes nagyszerb szervezkedés vádjával letartóztatták a horvátországi Szerb Nemzeti Önálló Párt 53 tagját. Az 1909-ben lezajlott zágrábi felségárulási perben bebizonyosodott, hogy az alapjául szolgáló dokumentumok egy része hamisítvány. Ugyanez derült ki azokról a belgrádi követség által gyűjtött adatokról is, ame-

lyek alapján Heinrich Friedjung osztrák történész 1909 tavaszán a Neue Freie Presse hasábjain megjelent cikksorozatában azzal vádolta a horvát—szerb koalíció vezetőit, elsősorban Supilot, hogy kapcsolatokat tartottak fenn a szerbiai hadügyminisztériummal. Időközben a boszniai válság megoldódott, s mind a zágrábi per, mind a koalíció vezetői által Friedjung ellen indított rágalmazási per igen kényelmetlenné vált az osztrák—magyar diplomácia számára. A zágrábi per vádlottait súlyos börtönbüntetésre ítélték, de két év múlva kegyelmet kaptak; a Friedjung-per pedig kompromisszummal zárult.

Bosznia annexiója után előtérbe került a délszláv kérdés megoldásának trialista útja, vagyis a Monarchia délszláv országainak egy államtestben való egyesítése és a Monarchia átalakítása háromközpontú állammá. Ezzel a birodalmon belüli délszláv politika súlypontja a horvátországi, dalmáciai, isztriai és boszniai jogpártokra és jogpárti csoportokra helyeződött át. Horvátországban az annexió idején három jogpárt tevékenykedett: Frank Tiszta Jogpártja, a belőle 1908-ban kiszakadt Starčević-féle jogpárt — amely vissza kívánt térni Starčević eredeti eszméihez, s amelyhez a koalícióból kivált pap-politikusok is csatlakoztak — és végül a Horvát Keresztényszociális Jogpárt. A jogpártok Bécs felé orientálódtak, minthogy a trializmust valamennyi magyar politikai irányzat mereven elutasította. A bécsi konzervatív vezető körök magatartása és nyilatkozatai azt a reményt keltették a jogpárti horvátokban és szlovénekben, hogy támogatásukkal kivívható lesz a Monarchia trialista átszervezése.

A valóságban a horvát jogpártok trialista koncepciója lényegesen különbözött mind a Ferenc Ferdinánd féle „nagyosztrák" irányzat, mind az osztrák keresztényszociálisok terveitől. A horvátok a történeti államjog alapján, Ausztriával és Magyarországgal egyenrangú és egyenjogú harmadik szuverén államként kívánták megvalósítani a délszláv területek egyesítését a Monarchia keretei között; a bécsi politikusok viszont az egységes és centralizált „Gross-Österreichen" belül csak tartományi szintű önkormányzatot kívántak adni az egyesített délszláv közigazgatási egységnek. A trónörökös és a keresztényszociálisok azonban oly ügyesen taktikáztak a különféle — általánosságban és ködösen fogalmazott — trialista színezetű ígéretekkel és programokkal, hogy éveken keresztül irányító befolyást tudtak gyakorolni a horvát jogpártok és a szlovén keresztényszociálisok politikai magatartására. Mindenekelőtt igyekeztek

elérni a sokféle horvát jogpárti csoport egyetlen politikai szervezetben való tömörítését. Ez sikerült is, elsősorban a jogpártokban egyre fontosabb szerepet játszó katolikus pap-politikusok segítségével. 1910-ben a Frank-párt és a Hrvatsvo klerikális csoportja Keresztényszociális Jogpárt néven egyesült, s később ehhez csatlakozott a Starčević-féle jogpárt is. 1911-ben létrejött a horvátországi, dalmáciai, isztriai és boszniai jogpártok blokkja, amelynek elnöke Mile Starčević — az alapító unokaöccse — lett. A jogpárti blokk szoros kapcsolatot tartott fenn az ugyancsak trialista beállítottságú Szlovén Néppárttal, s 1912-ben közös horvát—szlovén politikai szervezetet is létesítettek. A Monarchia egyesült jogpártjainak gyűlése, amelyet az egykorú sajtó „trialista országgyűlésnek" nevezett, 1912 elején 55 képviselő aláírásával memorandumot intézett az uralkodóhoz és a trónörököshöz. A horvát államjogi tradíciókra és az 1861. évi februári pátensre hivatkozva azt kívánták, hogy az uralkodó hívja egybe a horvát országok: Horvátország, Dalmácia, Isztria és Bosznia-Hercegovina képviselőit Zágrábba. E nagyhorvát országgyűlés feladata lett volna, hogy az uralkodóval egyetértésben szabályozza Horvátország belső viszonyait és a Monarchiához való kapcsolatát. Bécsben azonban a szuverén horvát államiság és függetlenség hangsúlyozását bizalmatlansággal fogadták. A kérdés az osztrák delegációban is felmerült, olyan formában, hogy a Monarchiát valóban trialista alapon kellene újjászervezni, de „ez a trializmus nem jelentheti a dualizmus megsokszorozását, hanem csak a föderalizmus és a centralizmus kompromisszumaként képzelhető el".[11] Az 1912. október 20-i ljubljanai értekezlet, amely létrehozta a horvát jogpártok és a Szlovén Néppárt közös politikai szervezetét, szintén trialista programot fogadott el: hangsúlyozta a horvátok és a szlovének, valamint a Monarchia egymásrautaltságát, egymással szembeni kölcsönös kötelességeit, s azt, hogy az egységes horvát—szlovén nemzet jogait és szabad fejlődését a Monarchia keretei között kell biztosítani. A konferencia kifejezte rokonszenvét valamennyi elnyomott

[11] Friedrich Schwarzenberg herceg felszólalása az osztrák delegációban 1912 májusában. Stenographische Sitzungsprotokolle der Delegation des Reichsrates. 46. Session. Wien 1911/12. Wien. 1912. 155. Idézi: Mirjana Gross, Hrvatska politika velikoaustrijskog kruga oko prijestolonasljednika Franje Ferdinanda. (In: Časopis za suvremenu povijest br. II.) Zagreb, 1970. 41.

nép iránt, s nem volt kétséges, hogy ez a Balkán-háború előestéjén elsősorban a balkáni délszlávokra vonatkozott.

A ljubljanai konferencia előkészítése során a horvát jogpártok vezetői közül már többen szembefordultak a bécsi orientációval, hiszen egyre nyilvánvalóbbá lett, hogy onnan nem várhatnak lényeges támogatást trialista programjuk megvalósításához. A jogpártok 1913. márciusi értekezlete kijelentette, hogy semmiféle külső támogatásra nem számíthatnak, s nem engedhetik, hogy a horvát népet bármiféle nemzetellenes politikai cél érdekében felhasználják. „Tovább haladunk előre eddigi államjogi és nemzeti programunk alapján, és nem bízunk másban, csak Istenben és a horvátokban."[12]

A jogpártok és a bécsi politikai körök közötti politikai együttműködés fokozatosan gyengült. 1913 folyamán felbomlott a jogpártok egysége is. A feltétlen bécsi orientációjú Frank-párt egyre inkább elszigetelődött, előtérbe nyomultak az eredeti starčevići eszmékhez visszanyúló irányzatok, s erősödött a szerbekkel való politikai együttműködés óhaja is. A jogpárti politikusok közül egyre többen keresték a délszláv kérdés megoldásának útját a Monarchia keretein kívül. A Szlovén Néppárt részéről a trónörökösnek 1913 tavaszán átnyújtott trialista memorandum már azzal sürgette a mielőbbi döntést, hogy „mi vagyunk az utolsó képviselői annak a nemzedéknek, amely nemzeti létünk biztosítékait a Monarchia keretei között kereste".[13]

A HORVÁT–SZERB KOALÍCIÓ KOMPROMISSZUMA ÉS A JUGOSZLÁV NEMZETI EGYSÉGTÖREKVÉSEK JELENTKEZÉSE

Miközben a jogpártok Bécstől remélték trialista vágyaik kielégítését, a horvát—szerb koalíció fő törekvése az volt, hogy mindenáron megszerezze a hatalmat Horvátországban, s ennek érdekében elsősorban a magyar munkapárti kormányokkal igyekezett megegyezésre jutni. A koalíciót politikailag meggyengítette az annexiós válság, a pártjai által képviselt

[12] *Hrvatska*, 1913. március 31. Idézi: Gross, Uo. 58.

[13] Der Inhalt des trialistischen Memorandums an den Thronfolger. *Grazer Tagblatt*, 1913. április 5. Idézi: Gross, Uo. 59.

horvát—szerb burzsoázia pedig mindenáron szerette volna kihasználni az 1907-től kibontakozó gazdasági fellendülés nyújtotta lehetőségeket. 1910 januárjában paktum jött létre a magyar kormány és a horvát—szerb koalíció között: Rauch és garnitúrája menesztése, a zágrábi per újrafelvétele és a választójogi reform ígérete fejében a koalíció hajlandó volt támogatni az új bánt, és kormánytámogató képviselőket küldeni a budapesti képviselőházba.

A báni széket Khuen-Héderváry régi bizalmasa, az egykori Nemzeti Párt vezetője, Nikola Tomašić foglalta el. A szábor 1910 februárjában megszavazta az új választójogi törvényt, amely nem hozott ugyan általános választójogot, de szélesebb körű volt a magyarországinál. A választók száma 50 ezerről 200 ezerre emelkedett, s a felnőtt férfiak 32%-a bírt választójoggal. A horvát sérelmek — elsősorban a vasúti pragmatika — orvoslására azonban nem került sor, mert a munkapárti kormány a választási győzelem után már nem kívánt további engedményeket tenni a horvátoknak. A rövid életű paktum tehát felborult, Tomašić lemondott, de lemondását nem fogadták el. Továbbra is helyén maradva igyekezett új kormánypártot szervezni. A parasztpárt és a koalíció egyes csoportjai — elsősorban a szlavón burzsoáziát képviselő ún. „eszéki csoport" — támogatták a bánt, s a koalíció pártjai is egyre lojálisabb magatartást tanúsítottak. A koalíció minden áron kormányképessé akart válni, s ennek érdekében mind nemzeti, mind demokratikus és szociális programját mérsékelte. A koalíció két horvát pártja — a Horvát Népi Haladó Párt és a Horvát Jogpárt — 1910 őszén Horvát Önálló Párt elnevezés alatt egyesült. Az új párt a kiegyezés tisztaságáért harcolt, vagyis a horvát nyelv jogait sértő magyarosító intézkedések, elsősorban a vasúti pragmatika visszavonását kívánta; tehát a lojális dualista ellenzék szerepét kívánta betölteni, bár távolabbi programja a délszláv kérdés trialista rendezése volt. A kompromisszumos irányvonal miatt Supilo és a fiatal értelmiség egy része kivált a koalícióból, amely ettől kezdve a két — a horvát és a szerb — „önálló" pártból állt. Tomašić sem az általa szervezett új kormánypárt számára nem tudta kierőszakolni a többséget a többször is megismételt választásokon, sem a kompromisszumra hajló koalíciót nem tudta teljes behódolásra kényszeríteni. Az 1911. decemberi választásokon az egyesült jogpártok szerezték meg a többséget. Tomašić lemondott, s az új bán, Slavko Cuvaj a szábort még megalakulása előtt

feloszlatta. A koalíció és a jogpártok együttesen szálltak szembe Cuvajjal. Úgy döntöttek, hogy nem küldenek képviselőket a budapesti országgyűlésre, s lehetetlenné teszik az 1913 végén lejáró pénzügyi egyezmény megújítását. Horvátországban 1907 vége óta ténylegesen abszolutisztikus módszerekkel kormányoztak, hiszen a szábor — 1910 néhány hónapjától eltekintve — nem ülésezett. A burkolt abszolutizmust most felváltotta a nyílt abszolutizmus. A király 1912. március 31-én felfüggesztette a horvát alkotmányt, s Cuvajt királyi biztossá nevezte ki. A gyülekezési jogot felfüggesztették és bevezették az előzetes cenzúrát.

Az egyre erőszakosabb eszközökhöz nyúló Cuvajjal szemben széles nemzeti ellenállás bontakozott ki, amelyet az egész Monarchia, sőt egész Európa közvéleményének fokozódó szimpátiája és támogatása kísért. A kormány 1912 decemberében kénytelen volt Cuvajt hosszabb szabadságra küldeni, s a horvát ügyek vitelét Unkelhäusser Károly belügyi osztályfőnökre bízni.

Tisza István miniszterelnök — amint a XI. fejezetben már ismertettük — tárgyalásokat kezdett a horvát—szerb koalícióval s 1913 júliusában báró Skerlecz Iványt nevezte ki királyi biztossá azzal a feladattal, hogy készítse elő az alkotmányos állapotok helyreállítását. A koalíció hajlott a kompromisszumra, és Belgrádból is erre biztatták. A koalíció eleinte a vasúti pragmatika hatályon kívül helyezését és a kiegyezés revízióját kívánta, de végül is elfogadta a kiegyezés adott formáját, lemondott eredeti gazdasági követeléseiről, s megígérte, hogy a szábornban nem fog felvetni semmiféle vitás, kényes kérdést a horvát—magyar viszonnyal kapcsolatban. Cserében Tisza hatályon kívül helyezte a vasúti pragmatikának a horvátokra nézve sérelmes nyelvi rendelkezéseit.

Miután a megegyezés létrejött, Skerleczet 1913 novemberében bánná nevezték ki. A decemberi választásokon a horvát—szerb koalíció abszolút többséget kapott. Felirati javaslatában említést sem tett korábbi nemzeti követeléseiről, majd törvénybe iktatta a horvát—magyar pénzügyi egyezmény meghosszabbítását, s a korábbi magyarón kormányokhoz hasonlóan, „erős kézzel" törte le a jogpárti és a parasztpárti ellenzék akcióit. A kormány és a koalíció közötti megegyezést Tisza zágrábi látogatása pecsételte meg 1914 januárjában. Bár a koalíció volt a szábor többségi pártja, nem sikerült kormányra kerülnie. A magyar felfogás szerint ugyanis a horvát autonóm kormány nem volt parlamentáris

kormány, ezért sem a bán, sem az autonóm kormányt alkotó bel-, igazságés oktatásügyi osztályfőnökök, sem a főispánok nem a koalíció tagjai közül kerültek ki. A koalíció felvetett ugyan ilyen követelést, és Skerlecz hajlandónak mutatkozott ezt teljesíteni, de az ezzel kapcsolatos tárgyalásokat megszakította a világháború kitörése.

A délszláv népek nemzeti egységének koncepcióját 1914 előtt az ifjúsági mozgalom radikális csoportjai képviselték. A horvátországi ifjúsági mozgalom 1907-től egyrészt a jogpártok, másrészt a haladó párt keretei között bontakozott ki. Tagjai túlnyomórészt egyetemi hallgatók és középiskolások voltak. Eleinte csak a három délszláv nemzet kulturális egységét vallották — s a gyakorlatban is sokat tettek a kulturális együttműködés megvalósítása érdekében —, a politikai egyesülés gondolata nem merült fel írásaikban és egyéb megnyilatkozásaikban. Az ifjúsági mozgalom 1910—1911-ben fokozatosan elvált a kompromisszumos irányba forduló polgári pártoktól, s önállóan szerveződött. A nacionalista ifjúsági mozgalom 1913—1914-ben erőteljesebben kibontakozott, túlnyomórészt már a jugoszláv nemzeti eszme és egység jegyében, bár a konkrét megvalósítás formáját, útját és módszereit illetően nem alakult ki egységes állásfoglalás a különböző ifjúsági csoportok körében. A jugoszláv eszme legkülönfélébb változataival találkozunk náluk a délszláv nemzetek kulturális kölcsönösségétől, a három nemzet állami-politikai egyesülésének programján keresztül egészen addig a felfogásig, hogy a három délszláv nép egyetlen jugoszláv nemzetet alkot, illetve egy kialakulóban levő jugoszláv nemzet alkotóelemeit képezi. A jugoszláv nemzet gondolata is többféle változatban bukkan fel: hol a három nép által teljesen egyenjogúan alkotandó jugoszláv nemzetről és államról van szó, hol pedig arról, hogy a másik kettő .csatlakozik és beolvad a legerősebbe, a szerb nemzetbe és annak államába. Ezt a nagyszerb eszmét természetesen a szerb diákok hirdették. A horvát nacionalista ifjúság körében a három nép szabad és egyenjogú egyesülése egy nemzetté és egy nemzeti állam keretei között, volt a legáltalánosabb elképzelés, s ezt „forradalmi" úton, azaz különféle egyéni terrorakciókkal — így a Cuvaj és Skerlecz elleni merénylettel — kívánták megvalósítani.

Egységet hirdettek, de internacionalista alapon, a délszláv szocialisták is. Ők egyenjogú nemzetek szövetségeként akarták megvalósítani a balkáni szláv népek egységét, bár ennek konkrét módozatait illetően

közöttük sem alakult ki egységes álláspont. A Monarchia délszláv szociáldemokrata pártjainak küldöttei 1909 novemberében konferenciát tartottak Ljubljanában, s ott kinyilvánították, hogy az Osztrák—Magyar Monarchia délszlávjainak nemzeti célja: a délszlávok egységes nemzetté egyesülése egy demokratikus, föderatív Ausztria-Magyarország keretei között. Az 1910 januárjában Belgrádban megtartott első balkáni szocialista konferencia, majd ezt követően az 1911. és 1912. évi konferenciák is állást foglaltak a polgári — távolabbi perspektívában szocialista — köztársaságokká átalakuló balkáni országok föderációja mellett. E konferenciákon azonban élesen jelentkeztek a délszláv egységet a demokratikus, föderatív Ausztria-Magyarország keretei közt megvalósítani kívánó horvát és szlovén, valamint a szabad balkáni köztársaságok föderációja mellett lándzsát törő szerb és bolgár szocialisták közötti nézeteltérések. Ez megnehezítette a délszláv szocialista mozgalmak szélesebb körű együttműködését a nemzeti problémák demokratikus rendezése érdekében.

XIV. FEJEZET

AZ OSZTRÁK—MAGYAR MONARCHIA KÜLPOLITIKÁJA AZ ELSŐ VILÁGHÁBORÚ ELŐTT

A KÜLPOLITIKAI KAPCSOLATOK NORMALIZÁLÁSA AZ ANNEXIÓS VÁLSÁG UTÁN

A századforduló első éveinek változó viszonyai között a Monarchia számára a kettős szövetség és a hármas szövetség sokat veszített eredeti értékéből. A bécsi és a pesti sajtóban nem voltak ritkák az olyan hangok, hogy Németország veszélyesebb a Monarchiára nézve, mint Oroszország; az Itália elleni háború gondolata pedig még kormánykörökben is egyetértéssel találkozott. Aehrenthal nem osztotta ezeket a szélsőséges nézeteket, de külpolitikai elgondolásaiban az osztrák—német és az osztrák—olasz kapcsolatoknak nem tulajdonított különlegesen kiemelkedő helyet. Mint külügyminiszter, nem gondolt arra, hogy felbontsa a Monarchia hagyományos szövetségi kapcsolatait, de az Oroszországgal való közvetlen megegyezés útján fékezni akarta Oroszország balkáni ambícióit és nagyobb mozgásszabadsághoz remélt jutni a vezérszerepet igénylő Németországgal szemben. Az annexiós válság mégis régi szövetségeseire utalta a Monarchiát.

Olaszországtól a krízis alatt nem kapott érdemleges segítséget. Itália magatartása azokat a bécsi köröket igazolta, amelyek már régóta a déli szomszéd hűtlenségéről beszéltek. Az olasz diplomácia a válság során Oroszországot támogatta, és erőteljes tevékenységet fejtett ki a Monarchia diszkreditálása érdekében. Az eljárást persze Rómában is meg tudták magyarázni: ott a balkáni status quóba — amit a hármas szövetség előírt — Bosznia-Hercegovina közjogi állását is beleértették, ezért az annexiót osztrák szerződésszegésnek fogták fel. Az olasz és az orosz külpolitika osztrákellenes együttműködése a válság lezárulása után is folytatódott. 1909 októberében Racconigiben olasz—orosz meg-

állapodást írtak alá, amely a balkáni status quo megbomlása esetén az etnikai elvet nyilvánította az újjárendezés alapjául. A szerződés nemcsak Törökország, hanem a jelentős délszláv területeket birtokló Monarchia ellen is irányult. Németországnak az annexiós válság során tanúsított magatartása ugyanakkor kellemes meglepetéssel szolgált.

1879 óta valamennyi osztrák—magyar külügyminiszter megpróbálkozott azzal, hogy Németországgal a Balkánra is elismertesse a kettős szövetségből származó casus foederist. A próbálkozások harminc esztendőn át semmi eredményt nem hoztak. A német külpolitika még a századfordulón is ahhoz a bismarcki mondáshoz tartotta megát, hogy a Balkán nem éri meg egy pomerániai gránátos csontjait, ezért inkább fékezte, mint serkentette az osztrák—magyar aktivitást. Most azonban, a válság alatt, amikor Bülow német kancellár nyomást gyakorolt Pétervárra, Ausztria-Magyarország balkáni ügyeiért vállalta az orosz háború kockázatát. A német külpolitika eljárását persze nem a sokat hangoztatott szövetségesi hűség inspirálta. Amióta a bagdadi vasút építése révén Törökország német érdekkörbe került, Berlin számára nem lehetett többé közömbös, mi történik a Balkánon. A Pétervárra nehezedő nyomás német nagypolitikai célokat is szolgált: arra kellett ráébresztenie az orosz kormányköröket, hogy céltalan a hatalmi törekvések kielégítését Franciaország és Anglia oldalán keresniük. A nyugati hatalmakkal szakító cárizmussal Németország a Közel-Keleten és másutt is kész volt az együttműködésre. A német külpolitika határozott és végérvényes oroszellenes fordulatáról nem volt tehát szó, de a Pétervárnak átnyújtott német jegyzék különös precedensnek számított az osztrák—német kapcsolatok történetében.

Az annexiós válság után az osztrák—magyar külpolitika irányítói egyetértettek abban, hogy az aktív hatalmi politikának az a formája, amely a balkáni hódító terjeszkedést az Oroszországgal való egyezkedésre alapozta, elveszítette időszerűségét. A külpolitika további irányának megszabásában azonban eltértek a vélemények. Katonai körökben — akárcsak harminc évvel korábban — Bosznia elfoglalása után újra elhatalmasodott a hódítási vágy, és a Balkán egész nyugati részét a Monarchia érdekkörébe akarták vonni. Conrad von Hötzendorf vezérkari főnök e célok elérése érdekében késznek nyilatkozott a Szerbia és az Olaszország elleni preventív háborúra, sőt még az Oroszországgal

való összeütközéstől sem rettent vissza. Az osztrák katonai vezetők Németország magatartásából merítettek bátorságot, és bíztak benne, hogy konfliktus esetén a nagy szövetséges a Monarchia oldalára áll. Ezek a tervek a külpolitika felelős irányítójától sem voltak idegenek, hiszen Aehrenthal is Szerbia bekebelezését és Szaloniki megszerzését tartotta tulajdonképpeni céljának, de megértette, hogy a balkáni osztrák terjeszkedés módozatait illetően nincs alternatíva: aktív hatalmi politika csak Oroszországgal egyetértésben lehetséges. A külügyminiszter kollégáinál reálisabban ítélte meg az osztrák—német kapcsolatok jellegét. Tisztában volt azzal, hogy a világpolitikát folytató szövetséges nem rendeli alá magát a Monarchiának, és csupán az osztrák—magyar balkáni érdekekért nem ránt kardot Oroszország ellen. Azok az idők pedig, amikor az oroszellenes politikában Angliára is számítani lehetett, régen elmúltak. És ámbár nem volt nagy véleménnyel a cárizmus erejéről, amelyet a háború és a forradalom alaposan megtépázott, tudta, hogy a Monarchia adottságai még így is elégtelenek ahhoz, hogy megbirkózzék az északi kolosszussal.

Az annexiós válság konklúziója a külügyminiszter számára a katonai körökkel ellentétben abban állt, hogy a megváltozott körülmények miatt fel kell adni az aktív balkáni politikát. Aehrenthal a vezérkari főnökkel, de részben saját eredeti álláspontjával is vitatkozva kijelentette: a Monarchia a két délszláv tartomány bekebelezésével elérte célját. Szerbia birtokba vétele az új feltételek között nem lehetséges, az Adria melletti terjeszkedés pedig a hármas szövetségre való tekintettel szóba sem jöhet. A Monarchiának a Balkánon elsősorban Törökország pozíciójának megszilárdítására kell törekednie, e cél eléréséhez fékeznie kell a balkáni államok, köztük Bulgária törökellenes aktivitását, és az alapjában törökbarát balkáni politikához meg kell szerezni Oroszország támogatását. Nem nehéz felismerni: az újítónak indult külügyminiszter a vezérkari főnökkel vitatkozva visszahátrált arra a vonalra, amelyen az általa kevésre becsült elődje egy évtizeden át vesztegelt: a status quo vonalára. Aehrenthal az újabb balkáni aktivitást csak abban az esetben látta ismét időszerűnek, ha a status quo a Monarchia kívánsága ellenére és kezdeményezése nélkül megbomlanék. Törökország európai uralmának összeomlásakor az önálló Albánia létrehozását, Bulgária területi megerősödését és Szerbia növekedésének

korlátozását nyilvánította az osztrák—magyar érdekekkel egyező rendezésnek. A Monarchia balkáni térnyeréséről erre az esetre is lemondott volna és a kívánt átalakulást is csupán diplomáciai eszközökkel akarta befolyásolni. Aehrenthal fölényesen és meggyőzően érvelt a kissé darabos tábornokkal szemben, de a török összeomlás esetére felvázolt politikában megint csak nem saját elveit védelmezte. Ezeket az alapelveket még valamikor Gołuchowski miniszterségének kezdetén dolgozták ki, s a Ballhausplatzon. A különbség csak annyi, hogy akkor talán még több remény volt megvalósításukra.

A Monarchia 1909 tavaszától az Aehrenthal-féle elképzeléseknek megfelelően minden vonatkozásban tartózkodó politikát folytatott. Az orosz külpolitika irányításában 1910 elején személyi változás következett be: Izvolszkij helyébe Szazonov lépett. Az új orosz külügyminiszter a balkáni status quo politika híve volt, maga kezdeményezte a Monarchiához fűződő kapcsolatok normalizálását. Aehrenthal tartózkodóan, de alig leplezett örömmel fogadta az orosz közeledést, így 1910 közepétől a két nagyhatalom viszonyában lényeges javulás következett be. Az újabb status quo politikát Konstantinápolyban is helyeselték, noha az annexió jó ideig feszültté tette a Monarchia és Törökország kapcsolatait. A viszony javulását szolgálta, hogy a Monarchia jelentős anyagi eszközöket fordított a duzzogó törökök kiengesztelésére. A balkáni államok közül Aehrenthal Szerbiára és Bulgáriára fordított különös figyelmet. Előbbivel szemben a gazdasági megbékítés politikáját folytatta, utóbbit, amellett hogy nyugalomra intette, a nagy távlatok megmutatásával próbálta a Monarchia oldalára állítani.

Aehrenthal tartózkodott attól, hogy Németországot újabb színvallásra bírja. Ellenkezőleg, azzal számolt, hogy az eddig kapott segítségért is rövidesen súlyos árat kell fizetnie. A külügyminiszter három-négy esztendőn belül német—angol összecsapást jósolt és tartott attól, hogy ebben a mérkőzésben a Monarchiának Németország oldalára kell állnia. A szövetségesi kötelezettség teljesítéséért nem túlságosan lelkesedett. Amikor 1911 júliusában a német Panther cirkáló provokatív megjelenése Agadir kikötőjében nemzetközi krízishez vezetett, Aehrenthal csak mérsékelten támogatta Németországot. Ezzel is figyelmeztetni kívánta: a Monarchia támogatása nem magától értetődő és feltétel nélküli. Hogy az agadiri válság idején az osztrák—német közvélemény

teljességgel német nacionalista pozíciót foglalt el, csak erősítette a külügyminiszter fenntartásait Németországgal szemben. A Monarchia az 1911 őszén kirobbant olasz—török háborúban a be nem avatkozás álláspontjára helyezkedett. A háború veszélyeztette ugyan Törökország területi épségét, de a hármas szövetség cikkelyei értelmében Olaszország számára jogos volt az észak-afrikai terjeszkedés. Aehrenthal csupán azt kötötte ki és juttatta érvényre, hogy a háború nem terjedhet ki Törökország európai területére, és nem veszélyeztetheti a balkáni állapotokat. A semlegesség politikáját a külügyminiszternek belső ellenzékével szemben is sikerült megvédelmeznie. Legjelentősebb ellenfelét, az aktív balkáni politikát képviselő Conradot, 1911 novemberében felmentették vezérkari főnöki állásából.

A MONARCHIA ÉS AZ ELSŐ BALKÁN-HÁBORÚ

A kritikus korszak nyitányát jelentő olasz—török háború időszakában a Ballhausplatzon is őrségváltás történt. A személycsere ez alkalommal nem politikai okokból következett be. Aehrenthal 1912 februárjában gyógyíthatatlan betegsége miatt vált meg az ügyek intézésétől és rövidesen elhalálozott. Az utódlistán sok név szerepelt, de az udvari erőviszonyok között annak a kandidátusnak volt legtöbb esélye, aki egyszerre bírta Schönbrunn és Belvedere bizalmát, így a választás gróf Leopold Berchtoldra esett. Az új külügyminiszter, miként elődje is, hivatásos diplomata volt, különböző posztokon, Párizsban és Londonban tevékenykedett, majd a pétervári nagyköveti tisztet töltötte be. Felfogásában is közel állott Aehrenthalhoz: az Oroszországgal való jó kapcsolatok fenntartását szívügyének tekintette — kinevezésénél ez a körülmény is latba esett —, és a balkáni politikában is számolt a cári nagyhatalom együttműködésével. Az osztrák—orosz összedolgozásnak véleménye szerint — és itt már a revideált Aehrenthalt követte — nem a terjeszkedésre, hanem a meglevő viszonyok biztosítására kellett irányulnia. Berchtold külpolitikai nézeteinek alakulására Ferenc Ferdinánd felfogása is befolyást gyakorolt. Az új külügyminiszter nagy jelentőséget tulajdonított az Adriának, s ebben minden kétséget kizáróan a Belvederéből kapott ösztönzést. A dualizmus külügyminiszterei nem

voltak kivétel nélkül kiemelkedő államférfiak, de valami új színt mindegyikőjük vitt magával a Ballhausplatzra. Berchtoldban kevés volt az eredetiség, még az önbizalom és az ambíció is hiányzott belőle. Alkalmatlannak találta magát a magas tisztségre, és noha kötelességtudóan dolgozott, jobban érezte magát versenylovai között, mint a külügyminisztérium hivatalnokainak környezetében. Kinevezése a nehéz évek küszöbén nem volt a legszerencsésebb választás.

Az olasz—török háború az egész keleti kérdés alakulására kihatott. A háború megmutatta, hogy a török kormányzat képtelen érdemleges erőfeszítést kifejteni birodalmának megvédésére, és a világ elé tárta az egykori világhatalom meghökkentő gyengeségét. A balkáni nemzeti államok gyorsan levonták a következtetést: elérkezett az alkalom, hogy nagyhatalmi segítség nélkül, saját erőik összefogásával kiszorítsák Európából a százados ellenséget. A helyzet a közös fellépésre annál inkább kedvező volt, mert a status quo fenntartására irányuló osztrák—orosz konzervatív szolidaritás sem működött már a régi hatékonysággal. A cári külpolitika irányítói 1912-ben nem kívánták ugyan az európai Törökország felbomlását, de a balkáni államok egymás közti közeledését jóindulattal szemlélték. Pétervárott az annexió óta az osztrák—magyar balkáni terjeszkedés felújításától tartottak, és a formálódó Balkán-szövetségben sorompót láttak az osztrák aktivitás útjában. A nemzeti ambíciók kielégítésére törő balkáni államok így nemcsak hogy nem ütköztek a konzervatív szolidaritás védfalába, hanem terveikhez Pétervárról közvetve még támogatást is kaptak. 1912 márciusában Szerbia és Bulgária között katonai egyezmény jött létre, amely fegyveres fellépést helyezett kilátásba Törökország ellen. A szerződés közvetve a Monarchia ellen is irányult, amennyiben szankciókat írt elő arra az esetre is, ha valamelyik európai hatalom török területeket ragadna magához. A megállapodáshoz rövidesen Görögország és Montenegró is csatlakozott. A Balkán-szövetség és Törökország közötti háború kirobbanása ettől kezdve csak idő kérdése volt.

A Monarchia számára a balkáni államok törökellenes szervezkedése nem volt egészen új jelenség: a század eleji szerb—bolgár vámuniós kísérlet annak idején már a teljes emancipáció irányába mutatott. Most az akkori erélyes eljárás nem látszott célszerűnek. Szerbia megfenyegetése kiszámíthatatlan bonyodalmakra vezethetett volna Oroszország-

gal, Bulgária favorizálásának pedig csak törökellenes tartalommal lett volna értelme, ez pedig megint csak felélesztette volna az osztrák—orosz rivalizálást. Az önálló osztrák—magyar eljárás esélyeit Németország magatartása is rontotta: az első számú szövetséges 1912 nyarán nem méltányolta kellőképpen a Monarchia balkáni különérdekeit. Berchtold számára nem maradt más választás, mint hogy az európai hatalmak rosszallásával mérsékelje a balkáni államok aktivitását. Az erőfeszítések formálisan nem maradtak eredmény nélkül. Anglia és Franciaország nyugalmat óhajtott a Balkánon, Oroszország pedig, amely bábáskodott a Balkán-szövetség megszületésénél, korántsem kívánta a szervezet önálló működését. Belgrád és Szófia 1912 őszén kollektív nagyhatalmi jegyzéket kapott, amelyben a balkáni kormányokat a béke fenntartásának fontosságára figyelmeztették. Az európai koncertben Ausztria-Magyarország és Oroszország vitte a vezérszólamot, és a muzsika tisztára úgy szólt, ahogy tíz évvel korábban Mürzstegben megkomponálták. A balkáni politikusok éles hallása mégis kiérezte a disszonanciát. Tudták, hogy a nagy szavak mögött nincs tényleges cselekvési képesség; tudták, hogy a hatalmak sem együtt, sem különkülön nem képesek vállalkozásuk útjába állni. 1912 októberében a Balkán-szövetség megindította a hadműveleteket Törökország ellen.

A Monarchia balkáni politikája a háború küszöbén a korábbi nagyszabású tervekhez viszonyítva meglehetősen szerény keretek között mozgott. A várakozó és a diplomáciai eszközök használatára korlátozódó magatartás az ellenségeskedések megindulása után sem változott. Katonai körökben persze ismét felmerült a háború gondolata, a régi indítékokkal és módozatokkal, de ez az elképzelés a Ballhausplatzon most sem talált egyetértésre. Berchtold elvileg sem helyeselte a balkáni terjeszkedést, különben is félt attól, hogy az annexió miatt diszkreditált Monarchia minden ilyen lépése európai tiltakozásba ütközne. A preventív háborút, amelyet a délszláv veszély elhárítása céljából Szerbia ellen kellett volna folytatni, ugyancsak nem látta elkerülhetetlennek. Berchtold az osztrák—magyar diplomaták többségével együtt lehetségesnek tartotta a balkáni nemzeti átrendeződés olyan formáját, amely nem káros a Monarchia érdekeire nézve. A megerősödő Bulgária és az újjászülető Albánia közé zárt Szerbia e felfogás szerint akkor is veszélytelenné válik, ha a Monarchia nem húzza ki kardját hüvelyéből. Az Oroszország elleni

háborútól pedig nemcsak konzervatív meggyőződése tartotta vissza, hanem értelmét sem látta a katonák által szorgalmazott összecsapásnak. Berchtold tisztában volt ugyan azzal, hogy az orosz diplomaták másképp beszélnek Bécsben, mint Belgrádban, de tudta, hogy a cári külpolitika aktivitásának ideje még nem érkezett el, azt pedig, hogy Oroszország a balkáni államok kedvéért rátámad a Monarchiára, teljességgel kizártnak tartotta. Ilyen megfontolások alapján 1912 októberében a Ballhausplatzon tartózkodtak minden katonai intézkedéstől és szabad folyást engedtek a balkáni eseményeknek.

Bécsben, miként a többi európai fővárosban is, kevés esélyt adtak az egykori világbirodalomnak. De ha a törökök győzelmében nem reménykedtek is, arra mindenképpen számítottak, hogy a birodalom szívósan ellenáll, és ha a Balkán-szövetség kivívja is a győzelmet, a roppant erőfeszítéstől teljesen kimerül. A súlyos veszteségeket szenvedett balkáni államok ezek után úgy fognak viselkedni a Monarchia szomszédságában, mint riadt kisdiákok a szigorú iskolamester jelenlétében. A háború megindulása után ez volt az első feltételezés, amelyben csalódniuk kellett. A balkáni török ellenállás egy hét alatt összeomlott, a Szandzsák, Albánia és Macedónia a győzők kezére került, Konstantinápolyt pedig a foglalás veszélye fenyegette.

Az osztrák és a magyar fővárosban lehangoltan fogadták a harcterekről érkező híreket, és noha nem estek pánikba, belátták, hogy a dolgok szabad folyása nem biztosítja többé a Monarchia számára kedvező alakulást. 1912. november elején úgy döntöttek, hogy a nagyhatalmak tudomására hozzák a balkáni átrendeződéssel kapcsolatos osztrák—magyar programot. A programpontok között első helyen Szerbia korlátozása állott: a szávai királyság területének megnövekedéséhez csak abban az esetben voltak hajlandók hozzájárulni, ha az szoros gazdasági kapcsolatokat épít ki a Monarchiával, és ezzel mintegy szavatolja jövendő lojalitását. Sarkalatos része volt a programnak az önálló Albánia létrehozása, amely egyszerre szolgált arra, hogy Szerbiát elzárja az Adriától és megakadályozza, hogy ott egy „idegen hatalom" — nyilvánvalóan Olaszország — megvesse a lábát. Egyéb gazdasági és politikai jellegű kikötések mellett még az a fontos követelés szerepelt, hogy Bulgária megnövekedése miatt területi kompenzációban kell részesíteni a Monarchia szövetségesét: Romániát. A követeléseket Berchtold öntötte formába, de a

program nem volt egyéb, mint a különféle balkánpolitikai elképzelések eklektikus összeválogatása.

A balkáni program meghirdetésével a Monarchia kilépett eddigi tartózkodó állásából, de céljai eléréséhez továbbra is csak diplomáciai eszközöket kívánt felhasználni. Ezek az eszközök a győztes és önbizalomtól duzzadó Szerbiával szemben nem sok eredményt ígértek. A szerb katonák az Adria partján állottak, a szerb külpolitika Albániával mint a jövendő nagy délszláv állam részével számolt. A bécsi követelésből és a belgrádi hajthatatlanságból éles osztrák—szerb konfliktus keletkezett. A Ballhausplatzon tudták, hogy a diplomácia csak akkor hoz eredményt, ha az osztrák—magyar nyomás az orosszal közösen nehezedik Belgrádra, ezért Pétervárhoz fordultak segítségért. Az orosz fővárosban méltányolták az osztrák—magyar balkáni érdekeket, készek voltak az albán önállóság elismerésére, de a viszonosság fejében azt kérték, hogy a Monarchia járuljon hozzá egy adriai kikötő szerb birtoklásához. Ezt az engedményt a Monarchia nem adhatta meg: a korridor gazdasági és egyben politikai függetlenséget biztosított volna Szerbiának, Oroszország viszont makacsul ragaszkodott hozzá, mert az albán önállóság elismerése miatt amúgy is kérdésessé vált szerbiai befolyása. Az orosz közvetítés nem vezetett eredményre, sőt a véleményeltérés miatt az osztrák—szerb ellentét osztrák—orosz konfliktussá bővült. 1912 novemberétől az osztrák—orosz viszony rohamosan romlott. A Monarchia Boszniában és Galíciában felemelte csapatainak létszámát, amire Oroszország a lengyel területeken próbamozgósítással felelt. December elején újra Conrad került az osztrák—magyar vezérkar élére, aki ezúttal is hangosan követelte, hogy ki kell emelkedni a diplomáciai letargiából. December közepén Londonban megnyílt ugyan a balkáni ügyek rendezésére hivatott nagykövet konferencia, ezen azonban a Monarchia mérsékletet tanúsított. Berchtold tisztában volt azzal, hogy a Szerbia elleni fegyveres fellépés orosz háborút von maga után, és ilyen hatalmas mérkőzésre a nemzetközi helyzetet — a kardcsörtetőkkel ellentétben — kedvezőtlennek ítélte. Németország ismét érdektelenséget mutatott a balkáni ügyek iránt, és semmi hajlandóságot sem árult el az iránt, hogy megismételje az 1909. márciusi pétervári demarsot. Olaszországgal ugyan éppen 1912 decemberében sikerült meghosszabbítani a hármas szövetséget, de háború esetén legjobb esetben is csak a déli szomszéd semlegességével lehetett számolni.

A súlyos külpolitikai érvek előtt a decemberi koronatanácson a fegyveres fellépés hívei is meghajoltak, de a háborúról való lemondás önmagában még nem hozott megoldást. A kritikus helyzetben a konzervatív szolidaritás eszmeköréből keletkezett a mentő ötlet: az osztrák—orosz ellentéteket az uralkodók közötti közvetlen kapcsolat létrehozása útján kell elsimítani. Gottfried Hohenlohe, a volt pétervári katonai attasé 1913 januárjában megbízást kapott, hogy személyesen tolmácsolja a cárnak Ferenc József egyezkedési készségét. II. Miklósban mély benyomást keltett a dinasztikus kor atmoszféráját felelevenítő uralkodói gesztus. A cári udvarban is rádöbbentek, hogy a külkapcsolatokban mindennél előbbre való a monarchista szolidaritás. A Habsburgok és a Romanovok végtére is nem ránthatnak kardot egymás ellen a szerbek és az albánok nemzeti torzsalkodása miatt. A Hohenlohe-misszió eredményeként 1913 februárjában megállapodás jött létre Ausztria-Magyarország és Oroszország között. Szerbiát elzárták az Adriától és más albán területtel kompenzálták, a két nagyhatalom pedig visszaállította csapatainak békelétszámát. A háborús készültség 1913 márciusában feloldódott, és úgy látszott, hogy a konzervatív szolidaritás átsegít a nacionalizmus és a hatalmi vetélkedés zátonyain.

A diplomáciai háború az idegek háborúja, és az eredményesség legfőbb szubjektív feltétele az állhatatosság. Berchtold a reá nehezedő külső és belső nyomás ellenére fél éven át kitartott békés kibontakozást valló politikája mellett, de idegei éppen a siker küszöbén mondták fel a szolgálatot. Törökország és a Balkán-szövetség között még az év elején kiújult az ellenségeskedés. A bolgárok ismét Konstantinápoly felé közeledtek, a montenegróiak pedig ostrom alá vették Szkutarit. Az utolsó adriai török erődítmény egy ideig állta az ostromot, de március közepén nyilvánvalóvá vált a közeli kapituláció. A szerb korridor kiküszöbölése után most a montenegrói ambíció veszélyeztette az osztrák—magyar balkáni programot, és Berchtoldnak nem volt többé türelme a diplomáciához. Az adriai osztrák flotta március végén blokád alá vette az albán partvidéket, majd áprilisban, amikor Szkutari megadta magát, az osztrák—magyar seregek elindultak a montenegrói határ irányába. Május elején harcias hangulatban ülésezett a közös minisztertanács: Berchtold javaslatára, aki még most is mérsékeltebb volt minisztertársainál, elhatározták a mozgósítást és hogy Montenegró címére ultimátumot küldenek. Ki-

derült azonban, hogy ágyúval lőttek verébre: a montenegrói uralkodó még az osztrák megkeresés előtt bejelentette, hogy a nagyhatalmak óhajának megfelelően kiüríti Szkutarit. Az eredményt végül is a diplomácia hozta meg, de a Monarchia azzal, hogy a kardjára csapott, végképp maga ellen ingerelte a balkániakat, és teljesen elrontotta viszonyát Oroszországgal. A szkutari válságban leomlott a konzervatív szolidaritás homokvára: a Monarchia és Oroszország a Balkánon ellenségként állott szemben egymással.

DINASZTIKUS PRESZTÍZSFÉLTÉS A BALKÁN-POLITIKÁBAN

Az osztrák—magyar Balkán-politika a keleti kérdés keletkezése óta kötött pályán mozgott. A zilált és gazdátlan Balkánt, amelyen a bomló Törökország már nem, az alakuló nemzeti államok többsége még nem tudta szuverenitását érvényesíteni, osztrák érdekszférának, a hatalmi ambíciók kielégítésére alkalmas területnek tekintették. A konkrét magatartást illetően ugyan gyakorta megoszlottak a vélemények: egyszer a meglevő viszonyok konzerválását, a status quo fenntartását nyilvánították az osztrák érdekekkel egyezőnek, máskor a terjeszkedésben, az új területek elfoglalásában keresték Ausztria üdvösségét, de a status quo politika és a hódító terjeszkedés egyazon gondolatkör: a dinasztikus hatalmi érdekpolitika megnyilvánulása volt. A tradíció annyira elevenen élt, hogy a külpolitikát a Monarchia belső átszervezése, a dualista struktúra kialakítása sem tudta kizökkenteni a hagyományos pályáról. A Ballhausplatz fölött megállt az idő, a külügyminisztérium palotájában Kaunitz és Metternich szelleme kísértett.

A dinasztikus külpolitika időszerűtlen jelenség volt a 20. század elején és anakronizmusa a belső viszonyokhoz mérve is érződött. Igaz ugyan, hogy a Monarchia nemzeteinek külpolitika iránti közömbössége hosszú utóéletet biztosított a konzervativizmus maradékainak, de a modernizálódó gazdaság egyre nehezebben fért meg a kabinetpolitika ósdi és ésszerűtlen keretei között. A külpolitika korszerűsítésére ezért a belső viszonyok feszítő ereje miatt is előbb-utóbb sort kellett volna keríteni. A történelem azonban nem várta ki a Monarchia belviszonyainak lassú és te-

kervényes mozgását, hirtelen megmutatta a soknemzetiségű államalakulat külső megnyilvánulásainak időszerűtlenségét. A tektonikus erő, amely a magatartás korszerűtlenségét feltárta, a Balkánon is ugyanaz volt, ami fél évszázaddal korábban Itáliában és Németországban: a nemzeti ébredés. A 20. század első évtizedében a balkáni államok eljutottak arra a szintre, hogy a nemzeti átrendezést önállóan elvégezhették. A balkáni török uralom összeomlott, a megerősödött nemzeti államok a térség igazi gazdáivá váltak, és az etnikai állomány egészének egyesítése is napirendre került.

A Monarchia szemszögéből az annexiós válságtól az első Balkán-háború végéig terjedő időszak a dinasztikus politika devalválódásának periódusa volt, a régi normák és célok fokozatosan értelmüket és tartalmukat veszítették. Az annexiós válság a terjeszkedés képtelenségét mutatta meg. A Monarchia összekülönbözött partnerével, Oroszországgal, diszkreditálta magát a világ szemében, és a Balkánon a nemzeti tiltakozás olyan viharát kavarta fel, amely visszariasztott minden további kalandtól. Az olasz—török háború a Törökországgal kapcsolatos status quo politika tekintélyét kezdte ki. Ausztria magasra tartotta a török integritás lobogóját, de tétlenül tűrte, hogy riválisa hatalmas darabot kihasítson a tehetetlen szomszéd birtokából. Az első Balkán-háború igazolta, hogy a Monarchia a status quo politikának a Balkánon sem tud érvényt szerezni. Szerbia, Bulgária, Görögország és Montenegró az osztrák—magyar tiltakozás ellenére támadta meg Törökországot, s egyik sem mutatott hajlandóságot arra, hogy a Balkán nemzeti átalakításánál figyelembe vegye a Monarchia érdekeit. A fejlemények véget vetettek a konzervatív tartalmú osztrák—orosz együttműködésnek, és az átalakulással kapcsolatos ellentétes érdekek miatt a két nagyhatalom szakítása is bekövetkezett.

A Balkán-háborúk utáni helyzet sok hasonlóságot mutatott az Itáliában és Németországban fél évszázaddal korábban lezajlott átalakulással. A Monarchia erről az érdekterületről is kiszorult, csupán befolyásának maradékait sikerült megőriznie, de a végbement átrendeződés területi épségét nem érintette. Szerbia ugyan célul tűzte ki az etnikai állomány egészének egyesítését, Ausztria délszláv lakosságának egy része is a megerősödött szerb állam felé gravitált. Szerbia ébren is tartotta a délszláv nemzeti egység gondolatát, de egyedül, külső segítség nélkül nem gondol-

hatott tervei megvalósítására. A nagyhatalmi segítség, Oroszországnak a szerb célok érdekében Ausztria ellen indított háborúja ekkor nem számított reális eshetőségnek. A balkáni átalakulás tudomásulvétele feltehetően nem járt volna súlyosabb következményekkel, mint annak idején az itáliai és németországi fait accompli elismerése.

A dinasztikus politika belső törvényei azonban erősebbek, mint a józan ész logikája. Ha a korábbi tanulságokból valamit egyáltalán érvényesnek tartottak, úgy az az volt, hogy Itáliát és Németországot nem adták fel vér nélkül, hogy a pozíciókért és a befolyásért a végsőkig harcoltak. Most is az volt a vélemény, hogy ha Ausztria őszintén kijelenti: belenyugszik a történtekbe, ezzel önként lemond nagyhatalmi rangjáról. Ezért, ha a dolgok alakulására gyakorolt tényleges befolyást elveszítették is, a befolyás maradékát és főként látszatát mindenképpen meg akarták őrizni. Az amúgy is sekélyes tartalmú dinasztikus politika utolsó fázisa, a presztízspolitika időszaka következett. A Ballhausplatzon presztízsszempontok uralkodtak el: egy-egy albán falu sorsát, néhány négyzetkilométer macedón terület hovatartozását osztrák—magyar létérdekké nyilvánították. Veszélyes játék volt ez, amelyben nemcsak a tekintély további csorbulását kockáztatták, hanem a végzetes következményekkel járó döntések terhét is vállalták.

A szkutari válság során, 1913 májusában tanúsított osztrák—magyar magatartás a türelmét vesztett presztízspolitika tipikus megnyilvánulása volt. Az álláspont érvényesítéséhez akkor az utolsó kártyát is kijátszották: a fegyverekre apelláltak. Noha az ügy végül békésen oldódott meg, az eljárással veszélyes precedenst teremtettek. A fellépés sikere mégis valamennyire helyreállította a döntésre hivatott politikusok lelki egyensúlyát, így az egyéb fontosnak tartott kérdések rendezésében visszakanyarodhattak a diplomáciához. A presztízspolitika értékrendjében az albán területi problémák mellett a bolgár—román határkérdés bírt különös jelentőséggel. A régi recept szerint: ha az ellenséges blokkhoz tartozó Bulgária gyarapodott, a szövetséges Románia szintén jogosult volt új szerzeményekre. Az elgondolásnak a presztízsszempontokon túl is volt bizonyos racionális magva. Az osztrák közvetítéssel elért területgyarapodás szorosabban a hármas szövetség mellé fűzte volna Romániát, emellett megnyugtatóan hatott volna a Monarchián belüli jelentékeny román népességre. Nem véletlen, hogy a román területi kompenzációt

leginkább a Wilhelmstrassén és a Belvederében szorgalmazták. Természetes, hogy a balkáni egyensúly helyreállítását Bukarestben is hangosan követelték. Határkorrekciós terveik azonban komoly akadályokba ütköztek, és még jobban összekuszálták a Monarchia szempontjából amúgy is bonyolult helyzetet. A győztes és önbizalomtól duzzadó Bulgária hallani sem akart a területi engedményekről, és az osztrák—magyar ajánlatokra a Szerbia elleni együttműködési hajlandósággal felelt. A türelmetlen Románia pedig azzal fenyegetőzött, hogy területi követeléseinek egyedül fog érvényt szerezni. Ráadásul az osztrák—magyar politikusok körében a cselekvési egység is hiányzott. Sokan értelmetlennek tartották a Romániával való kacérkodást és azt követelték, hogy a Balkánon a jövőben kizárólag Bulgáriára építsenek.

AZ ERŐVISZONYOK ELTOLÓDÁSA A MÁSODIK BALKÁN-HÁBORÚ IDEJÉN

A Balkán ügyei 1913 nyarán a térség belső törvényei szerint alakultak és nagyon kevéssé befolyásoltatták magukat a nagyhatalmi presztízspolitika szempontjaitól. A török kiűzése után a nemzeti határok meghúzása következett. A vegyes lakosságú és kevert népességű területen nem volt könnyű dolog a szabályos etnikai elhatárolódás, és a mámoros nacionalizmus légkörében nem kerülhetett sor a türelmes rendezésre. A határtalan birtoklási vágy megbontotta a Balkán-szövetség egységét és újabb véres háború körvonalait rajzolta ki. A diplomáciai háború frontja a legtöbb területet szerzett Bulgária és a délszláv vezető szerepre aspiráló Szerbia között húzódott. Az utóbbi oldalán sorakozott fel a többi Balkán-állam. Az újabb háborút sem Pétervárott, sem Bécsben nem kívánták. Az orosz fővárosban együtt akarták tartani a Balkán-szövetséget, mert annak a cári külpolitika későbbi szakaszaiban is szerepet szántak; Ausztriában pedig az újabb bonyodalmaktól féltek. Berchtold különösen attól tartott, hogy bolgár győzelem esetén a Monarchia Románia megvédésére kényszerül, román győzelem esetén viszont a keleti szomszéd osztrák—magyar segítség nélkül is eléri a kívánt területi gyarapodást. A két nagyhatalom fővárosából, miként 1912 őszén, türelemre intették a szemben álló feleket: az orosz cár nyílt üzenet formájá-

ban, az osztrák—magyar külügyminiszter pedig a diplomácia csatornáin keresztül. Egyik figyelmeztetés sem használt. Bulgária 1913. június végén rátámadt Szerbiára és Görögországra. A háborúba rövidesen Románia, sőt a korábbi közös ellenség, Törökország is beavatkozott.

A második Balkán-háború megindulása a nagyhatalmi presztízspolitika súlyos sérelme volt, praktikus meggondolásokból Bécsben mégis szabad folyást engedtek az eseményeknek. A háború mindenképpen darabokra törte a Balkán-szövetséget; a délszlávok Ausztria elleni összefogása belátható időn belül nem jöhetett szóba. Ez önmagában is nagy nyereség volt. Az összecsapás ezen túl Bulgária nagyarányú katonai győzelmét ígérte, ami megszabadíthatta a Monarchiát a szerb lidércnyomástól. A második Balkán-háborúhoz fűzött reményekben azonban éppúgy csalódniuk kellett, mint az elsővel kapcsolatos feltételezésekben. A négy fronton harcoló bolgár hadsereg egy hét leforgása alatt teljes vereséget szenvedett. Szerbia az osztrák tiltakozás ellenére újabb jelentékeny területeket ragadott magához, és a délszláv egység megteremtőjének igazi várományosává lépett elő. Románia önerőből kétszer akkora területet szerzett, mint amilyent az osztrák közvetítés kilátásba helyezett számára. A sikerrel feloldottnak érezte magát mindenféle lekötelezettség alól, és azt kívánta, hogy a jövőben vele mint önálló tényezővel számoljanak. Bulgária, amelynek földjét egyszerre négy ellenséges hadsereg taposta, Bécshez és Pétervárhoz fordult kétségbeesett segélykiáltással.

A váratlan fordulat miatt Bécsben is fejvesztettség lett úrrá. Berchtold nem látott semmiféle kibontakozást és — hivatalba lépése után ki tudja hányadszor — újra benyújtotta lemondását. Az uralkodó azonban ragaszkodott a külügyminiszter személyéhez, rajta keresztül még mindig a román—bolgár viszonylat rendezésében reménykedett. Berchtold leváltása különben is a gyengeség nyílt bevallása lett volna. Az első napok izgalma után mindenki úgy vélte, hogy a zavart erélyességgel kell leplezni. Bulgária katonai segítése látszott erre legalkalmasabbnak, tekintélyi és praktikus szempontból egyaránt. A magához tért és újabb szélsőségekbe eső Berchtold Szerbiába akart masírozni, Tisza István — június óta a magyar kormány elnöke — pedig a külpolitikai tradíciók mélyéről előhalászta a Törökország elleni közös osztrák—orosz háború gondolatát. Addig vitáztak azonban a megoldáson, amíg közben fegyverszünetre, majd augusztus elején a békeszerződés megkötésére is sor került. A ro-

mán fővárosban aláírt szerződés nemzetközi jogérvénnyel szentesítette a Monarchia által elfogadhatatlannak nyilvánított rendezést. A külügyi levélváltásban rögtön új kifejezés tűnt fel: a bukaresti béke revíziója, de az elmulasztott katonai fellépés után a diplomáciai erőlködés hiábavaló maradt. A negatív mérlegen a Szerbiával szemben elért diplomáciai siker javított némiképp. Az osztrák—magyar tehetetlenségen felbátorodott szávai királyság szeptember folyamán csapatokat küldött Albániába és kísérletet tett az adriai kijáró megszerzésére. A Ballhausplatzon harcias hangulat uralkodott el: szigorú ultimátumot küldtek Belgrádba. A fenyegetés hatásosnak bizonyult: Szerbia azonnal evakuálta a szóban forgó területeket. A diplomáciai győzelem azonban már senkit sem elégített ki Bécsben. Az osztrák—magyar uralkodó körökben tovább érlelődött az elhatározás, hogy a Monarchiának valami merész, nagy tettel kell megmutatnia életképességét.

1913 végére a balkáni átalakulás nyugvópontra került és a Ballhausplatzon a gyors alkalmi döntések helyett végre sort keríthettek a nyugodtabb elemzésre. A kudarcok után persze a légkör továbbra is ideges maradt, és az atmoszféra szélsőséges ítéletekre inspirált. Az analízis során a veszélyeztetettség tényének megállapítása került előtérbe. A veszély mindenekelőtt Szerbiából fenyegetett. A szávai királyság a bécsi ítélet szerint már nem volt többé „elhanyagolható mennyiség" és nem is a jövendő foglalás objektuma, hanem területben és tekintélyben megnövekedett erőteljes katonai állam, amely etnikai gyökereit mélyen a Monarchia határai mögé eresztette, és amelynek expanzivitása a török birodalom összeomlása után a dolgok természetes rendjéből következően északi irányba fordult. A szerb—montenegrói aspirációk a Monarchia balkáni bázisát, Albániát is fenyegették. A balkáni helyzetet az analízis szerint súlyosbította, hogy Románia meglazította a Monarchiához fűződő szövetségi szálakat és a román etnikum egyesítésére vállalkozott. A szerb és a román aspirációkat önmagukban is súlyos fenyegetésnek tartották, a tendenciához azonban a bécsi felfogás szerint még veszedelmesebb jelenség is párosult: az orosz agresszivitás. A Balkán-háborúk tapasztalatai alapján még az osztrák konzervatívok szemében is foszlányaira bomlott a hagyományos Oroszország-kép. A cári nagyhatalom nem a régi balkáni partner volt többé, amellyel a félszigeten együtt osztozkodhattak, amellyel közösen a konzervatív szolidaritás szellemében a nemzeti török-

véseket féken tarthatták. Újjáéledt a kiegyezés korának heves orosz-félelme: meggyőződéssel állították, hogy Oroszország a Monarchia megtámadására készül, hogy hatalmi terveinek realizálása céljából darabokra akarja tépni a történelmi államalakulatot. A helyzetelemzésből logikusan adódott a következtetés: a Monarchia létérdeke, hogy a balkáni államok terveivel és Oroszország veszedelmes törekvéseivel idejekorán és energikusan szembeszálljon. A program megvalósításában a diplomácia is szerepet kapott. Úgy látták, hogy ügyes manőverezéssel még megakadályozhatják a Balkán-szövetség újjáalakulását, Bulgáriát a Monarchia oldalára vonhatják, és kellő eréllyel Romániát is színvallásra bírhatják. A diplomáciától azonban már csak az erők kedvezőbb megoszlását remélték és nem a probléma végérvényes megoldását. A tekintélyromboló kudarcok után, a fenyegetettség légkörében végképp gyökeret vert az a meggyőződés, hogy a katasztrófát csak egyetlen eszköz tartóztathatja fel: a háború.

XV. FEJEZET

MAGYARORSZÁG AZ ELSŐ VILÁGHÁBORÚBAN (1914—1918)

1. A JÚLIUSI VÁLSÁG ÉS A HÁBORÚ KITÖRÉSE

A SZARAJEVÓI MERÉNYLET

A Balkán-háborúk után az európai nagyhatalmak gyorsított ütemben fegyverkeztek és készültek a mindinkább elkerülhetetlennek tartott összecsapásra. Az Osztrák—Magyar Monarchiában is jelentős erőfeszítések történtek a hadsereg megerősítésére. A vezető körök legsúlyosabb gondja azonban a Monarchia rohamosan hanyatló tekintélyének visszaszerzése volt a Balkánon és saját délszláv tartományaiban. Az ennek érdekében folytatott politika láncszemeként 1914 júniusában a hadvezetőség Boszniában nagyszabású hadgyakorlatot tartott, amely a jelképesen Szerbiából jövő támadás visszaverésére irányult. A hadgyakorlat ellenőrzését a trónörökös maga vállalta, és parádés szarajevói látogatással kívánta összekapcsolni.

A népszerűtlen trónörökös ellen utazásai alkalmával már többször kíséreltek meg merényletet. Ezúttal nem is annyira a boszniai hadgyakorlaton való részvétele, mint inkább az ezt követő parádézás terve, a mosztari és különösen a szarajevói — a trón örökösének kijáró pompával végbemenő — látogatás volt kockázatos. Egy tartományban, amelyben a lakosság többsége szinte a lázadás állapotában volt — amint a boszniai tartománygyűlés horvát alelnöke előzetes óvásaiban jellemezte a hangulatot —, a korona várományosának díszfelvonulása a fővárosban mindenképpen veszélyeket rejtett magában.

Az uralkodó főhadsegéde, Paar gróf, aki jól ismerte az egész terv hátterét, az indulás napján bizalmasan úgy nyilatkozott, hogy a trónörökös nem szívesen utazik, de megteszi a „külpolitikai helyzetünkre való elutasító atatlan tekintettel; szembeötlően meg kell mutatni, hogy mi

vagyunk az urak Boszniában. Ez a célja a csapatok koncentrálásának és a trónörökös pár reprezentatív látogatásának Szarajevóba. Mindebből Szerbiának meg kell tanulnia, hogy soha és semmikor sem nyújthatja ki ide a kezét."[1]

A trónörökös június 28-án látogatott el a tartomány székhelyére, Szarajevóba. (Június 28. szerb nemzeti gyászünnep. 1389-ben ezen a napon — Szent Vitus napján — verte meg a török a szerb sereget a rigómezei csatában.) Bevonulásakor előbb sikertelen bombamerényletet követtek el ellene, majd egy boszniai szerb diák, Gavrilo Princip revolverével őt és hitvesét megölte. A merénylők gondolatvilágát, Monarchia iránti gyűlöletét a bosnyák valóság; politikai öntudatukat az „Ifjú Bosznia" mozgalom alakította. Ez az illegális mozgalom nem rendelkezett centralizált hierarchikus szervezettel, s nem volt írott programja, sem statútuma. A boszniai középiskolák diákjainak titkos összejöveteleiből alakult ki, amelyekben főleg paraszti származású szerb diákok vettek részt. Ezeknek a titkos diáktársaságoknak lazán összekapcsolódó csoportjai alkották a mozgalmat.

Az „Ifjú Bosznia" része volt a Monarchián belüli és kívüli délszláv ifjúság nacionalista mozgalmának, amely a Habsburg birodalom elpusztítására irányult. Az „Ifjú Boszniának" azonban e nagy és sok irányú mozgalmon belül sajátos színezete volt. Egy visszamaradt és gyarmati körülmények közt élő társadalomban a „primitív lázadást" képviselte, mely a harc módszereit tekintve az orosz szociálforradalmárok példájára hivatkozva nagy fontosságot tulajdonított az elnyomó hatalom vezetői elleni merényleteknek.

A Balkán-háborúk után mind több szó esett köreikben egy hatásos merénylet szükségességéről. Ki Ferenc Józsefre, ki Ferenc Ferdinándra, mások Potiorek táborszernagyra gondoltak, aki 1911 óta a tartomány kormányzója volt.

A trónörökös júniusi boszniai látogatásáról 1914. március közepén jelentek meg az első tudósítások, amelyeket horvátországi és boszniai lapok is átvettek. Az „Ifjú Bosznia" köreiben felfigyeltek: itt az alkalom

[1] Albert Freiherr von Margutti, Kaiser Franz Joseph. Persönliche Erinnerungen. Wien—Leipzig, 1924. 137.

a cselekvésre. A merénylet tervét támogatta, s a merénylőket fegyverrel látta el az „Egyesülés vagy Halál" elnevezésű titkos szerbiai szervezet. Az 1911-ben alakított szervezet, amely a kormányénál erőteljesebb politikát sürgetett, a Balkán-háborúk alatt megerősödött. 1913-ban vezetője Dragutin Dimitrijević ezredes (álnéven: Ápis), a vezérkar titkos szolgálatának főnöke lett. A szervezet, amely állam volt az államban, a Balkán-háborúk nyomán megerősödő délszláv öntudatot a Monarchián belül is ébren akarta tartani és fokozni kívánta, s ezért harci akciókat, merényleteket tervezett. A Pašić-kormány viszont inkább enyhíteni akarta a feszültséget a Monarchiával, hogy időt nyerhessen a megnagyobbodott szerb állam megszilárdítására. A kormány és a titkos szervezet között kiéleződött a harc, ami 1914 tavaszán kormányválsághoz vezetett. A trónörökös elleni merénylettel a titkos szervezet a szerb nacionalizmust akarta felszítani, s így rákényszeríteni a maga radikálisabb politikáját a Pašić-kormányra.

A Ferenc Ferdinánd elleni merénylet hasonló volt azokhoz, amelyekkel a 19. század történetében gyakran találkozunk: forradalmi-nacionalista szervezetek nem ritkán nyúltak az anarchista jellegű egyéni terror eszközéhez. Annak okai, hogy ez a merénylet következményeiben a korábbiaknál mérhetetlenül súlyosabb volt, nem önmagában a merényletben keresendők, hanem azokban az általános körülményekben, amelyek közepette végbement. A merénylet indította el azt a láncreakciót, amelynek tovaterjedését nem a szarajevói esemény határozta meg, hanem az évtizedek óta egymással szemben álló nagyhatalmi érdekek és végsőkig elmérgesedett imperialista ellentétek.

HÁBORÚS DÖNTÉS BÉCSBEN

Ferenc Ferdinánd trónörökös és felesége meggyilkolásának híre még aznap kora délután Bécsbe és Budapestre érkezett. A közvélemény és saját osztályának jelentős körei előtt is ellenszenves trónörökös egyéni sorsa nem sok könnyet fakasztott. De a polgári sajtó nyomban szította a szerbellenes hangulatot, s a vezető politikusok a visszavágás módját fontolgatták. A vezérkar főnöke, Conrad a merényletben alkalmat látott Szerbia megtámadására. Felfogása szerint — mivel a merényletet Szerbia

hadüzeneteként kell értelmezni — minden diplomáciai előkészítés nélkül, azonnal mozgósítani és támadni kell.

Berchtold külügyminiszter álláspontja némileg eltért ettől. Ő is úgy vélte, hogy a merényletre Szerbia elleni háborúval kell reagálni, de fontosnak tartotta a jogi megalapozást s a diplomáciai előkészítést a Szerbia elleni fellépéshez. Berchtold nézetét az uralkodó is osztotta. Az uralkodó és a külügyminiszter mindenekelőtt meg akarta szerezni a németek előzetes hozzájárulását és támogatását. Az osztrák miniszterelnök, Stürgkh gróf is a háború mellett nyilatkozott ezekben a napokban. Érvelésében belpolitikai okokra hivatkozott: a Monarchián belüli szláv népek kapcsolatait a Monarchián kívüli délszláv mozgalommal most már csak a Szerbia elleni háborúval lehet elvágni, s ha ezt nem teszik, számolni kell a belső bomlással.

Tisza István állásfoglalása lényegesen eltért a bécsiekétől. Nem emelt kifogást a szerb háború ellen, de az adott helyzetet erre alkalmatlannak ítélte. A csak egy évvel korábban lezárult Balkán-háborúkban nyilvánvalóvá vált előtte, hogy Romániára, noha formálisan szövetséges, nem lehet többé számítani, ellenkezőleg, ha a Monarchia háborúba bonyolódik, Románia erdélyi betörésétől lehet tartani. E veszély elhárítása végett a magyar kormány román nemzetiségi politikájának enyhítésével is próbálta csökkenteni a Monarchia és Románia közti feszültséget, de rendkívül mérsékelt engedményeivel nem ért el sikert. A Romániával kapcsolatos politika súlypontját nem is erre helyezte, hanem egy külpolitikai kombinációra: kössenek szövetséget Bulgáriával, és Romániát így sakkban tartva akadályozzák meg erdélyi támadását. Tisza ezt az új balkáni politikát — a szövetségkötést Bulgáriával — már hónapok óta sürgette. 1914 kora nyarán elérte, hogy a Monarchia vezetői elfogadták ezt a koncepciót, és a júniusi konopisti találkozón Vilmos császárral szemben Ferenc Ferdinánd is ezt képviselte. A németek azonban nem tették még magukévá, és Románia megtartása érdekében az erdélyi nemzetiségi politika további enyhítését kívánták, amit viszont Tisza utasított el. Ilyen körülmények között a bulgárofil politika elfogadtatásához még idő kellett. Ezért nem akarta Tisza a Szerbia elleni háború idő előtti kiprovokálását. „Rendkívül kedvezőtlennek tartom ezt az időpontot — írta az uralkodóhoz intézett július 1-i memorandumában —, hiszen Romániát már elveszítettnek kell számítanunk s pótolni még nem

tudtuk. Az egyetlen állam, amelyre számíthatunk, Bulgária, ki van merülve. A jelenlegi Balkán helyzete olyan, hogy alkalmas casus belli találása a legcsekélyebb gondot sem okozza. Ha majd eljön a rajtaütés ideje, a legkülönbözőbb kérdésekből kialakíthatjuk az okot a háborúra."[2]

Berchtold és az uralkodó Tisza előterjesztése ellenére folytatta az előkészítést. A balkáni politikára vonatkozó — még a merénylet előtt elkészített — emlékiratot Ferenc József kísérőlevelével együtt elküldték Vilmos császárnak; Hoyos gróf, a külügyminisztérium egyik vezető embere személyesen vitte Berlinbe. A levélben az uralkodó utalt Románia eltávolodására az utóbbi időben, s a Bulgáriával kötendő szövetséget a balkáni politika alapjaként emelte ki. Végül hangsúlyozta: „A Szerbiát tőlünk elválasztó ellentét kiegyenlítésére többé gondolni sem lehet."[3] Július 5-én, még a német válasz megérkezése előtt, Conrad megkérdezte az uralkodót: „Ha az a válasz, hogy Németország mellettünk áll, akkor háborúba megyünk Szerbia ellen? ... Akkor igen"[4] — válaszolta Ferenc József.

NÉMETORSZÁG ÁLLÁSFOGLALÁSA

A berlini politikai vezető körökben — a katonaitól eltérően — a szarajevói eseményekről érkező hírekre a legelső napokban még nem reagáltak egységesen. A külügyminisztériumot Gottlieb von Jagow távollétében helyettese, Alfred Zimmermann irányította ezekben a napokban. Sem ő, sem a bécsi német nagykövet, Heinrich von Tschirschky, nem rendelkezett még újabb utasítással. A bécsi izgalomra a Balkán-háborúk alatt megszokott módon reagáltak: higgadt, megfontolt eljárást tanácsoltak. „Minden alkalmat megragadok — jelentette a nagykövet június 30-án —, hogy nyugodtan, de nagyon nyomatékosan és komolyan óvjak elsietett lépésektől."[5] De — amint gyorsan kiderült — nem ezek a hangok fejez-

[2] Österreich-Ungarns Außenpolitik von der bosnischen Krise 1908 bis zum Kriegsausbruch 1914 (továbbiakban: ÖUA). VIII. Wien, 1930. 248.

[3] Uo. 252.

[4] Feldmarschall Conrad, Aus meiner Dienstzeit 1906—1918. IV. Wien—Leipzig—München, 1923. 36.

[5] Die deutschen Dokumente zum Kriegsausbruch. Összeáll. Karl Kautsky (továbbiakban: Die deutschen Dokumente). I. Charlottenburg, 1919. 11.

ték ki a legfelsőbb német politikai vezető körökben alakulóban levő s a Balkán-háborúk idejétől eltérő állásfoglalást. Friedrich Naumann, a német birodalmi gyűlés liberális képviselője, aki június 26-a óta Bécsben tartózkodott, a merényletről értesülve jobban mérte fel a várható német álláspontot. Július elsején magánbeszélgetésben Hoyos grófnak kifejtette: véleménye szerint a német vezetők most egy Oroszország elleni „preventív háború" ideáját nem fogják elutasítani úgy, mint egy évvel előbb, s ezért ha Bécs a merényletet Szerbia megtörésére akarja kiaknázni, ezt támogatni fogják. Hasonlóan nyilatkozott közvetlenül e beszélgetés után Berchtold előtt is.

A német császár a Monarchia és Szerbia konfliktusának megítélésében a korábbi években — legalábbis bécsi szemmel — nem volt egyértelmű és következetes. A császár a német „Drang nach Osten" szempontjából nézte az egész kérdést. Gyakran ingadozott a szerb nacionalizmus reálisabb megítélése és a Monarchia szerbellenes politikájának feltétlen támogatása között. A szerb nacionalizmus kétségtelenül szövetségesének gyengítésére irányult, de harmonizálhatónak látszott a német balkáni érdekekkel. Különösen a vámháború alatt Németország nem csekély hasznot húzott az osztrák-magyar—szerb konfliktusból. Most azonban egyértelmű volt a császár állásfoglalása: a Monarchiának le kell számolnia a belső nehézségeit fokozó és a keleti német terjeszkedést is akadályozó Szerbiával, és ezt Németország fedezni fogja Oroszország felé. Tschirschky jelentésének fent idézett, türelemre intő mondatához mérgesen jegyezte meg a margón: „Abba kell hagyatni Tschirschkyvel ezt az ostobaságot. Végezni kell a szerbekkel és gyorsan... Most vagy soha."[6] A német császár felfogása tükrözte a katonai vezető körökben kialakult álláspontokat is.

Helmuth von Moltke, a német vezérkar főnöke a szarajevói merényletet megelőző hetekben arra a megállapításra jutott, hogy Németország számára a legelőnyösebb most már mielőbb megvívni a háborút Oroszországgal és Franciaországgal, mert felkészültsége teljes, de azoké még nem.

Az első világháború előtti német katonai stratégia, amelynek a — német imperializmus politikai céljaihoz igazodva — legkedvezőbb eset-

[6] Uo.

ben is a Franciaország és Oroszország elleni egyidejű háborúval kellett számolnia, a lassú orosz mozgósítás axiómájára épült fel. Németország Franciaországgal szemben túlerőben van, és haderejét szinte teljes egészében bevetheti ellene a háború első hat hetében, mert Oroszországnak legalább ennyi idő kell ahhoz, hogy támadásra felvonuljon. Ez a hat hét elég a győzelemhez. Oroszország azonban gyors ütemben építette vasútvonalait, ezért a német vezérkar 1914 tavaszán—nyarán már attól tartott, hogy 2—3 éven belül az orosz haderő mozgósítása és nyugati támadásra csoportosítása hetekkel megrövidül, akkor pedig az egész német stratégiai tervnek befellegzett.

Így érthető, hogy a szarajevói merényletet Németország katonai vezetése jó alkalomnak — mi több: el nem szalasztható alkalomnak — tekintette a háborúra. Az időpont, úgy vélték, most előnyös, és később már sohasem lesz kedvezőbb. Amellett, ha a Monarchia nem vág most vissza a legerélyesebben, belső bomlásának folyamata és hatalmi tekintélyének süllyedése rendkívül meggyorsul, s katonai értéke jelentősen gyengül.

A bécsi memorandumot és az uralkodói levelet a Monarchia berlini nagykövete, Szögyény-Marich László gróf, július 5-én délben adta át Vilmos császárnak. A császár szóbeli válaszáról még aznap jelentett: „Ha mi igazán felismertük egy háborús akció szükségességét Szerbia ellen, ő — Vilmos császár — sajnálná, ha nem használnók ki a mostani nekünk oly kedvező pillanatot. Ami Romániát illeti, ő gondoskodni fog róla, hogy Károly király és tanácsosai korrektül viselkedjenek... Oroszország magatartása mindenesetre ellenséges lesz, de ő erre évek óta el van készülve."[7] Ugyanígy nyilatkozott másnap a Monarchia nagykövete előtt Bethmann-Hollweg, a német kancellár: „A kancellár... a nemzetközi viszonyok szerint is a mostani időpontot kedvezőbbnek tartja egy későbbinél."[8]

A háború legalkalmasabb időpontjának megítélésében a német katonai és politikai vezetés között összhang jött létre. Itt fontos szerepe volt annak is, hogy a politikai vezetés szerint a diplomáciai körülmények sem lesznek később kedvezőbbek, inkább romlanak. A megelőző évben

[7] ÖUA VIII. Wien, 1930. 307.
[8] Uo. 320.

ugyanis az angol—német viszonyban a korábbi élességhez képest némi enyhülés következett be. Az afrikai portugál gyarmatok felosztásában 1913 nyarán sikerült az érdekek egyensúlyát kialakítani; ezt követően pedig sikerrel kecsegtető tárgyalások folytak a bagdadi vasút ügyében. Ugyanakkor az angol—orosz ellentétek Perzsia körül kiéleződtek. Mivel a háború most balkáni konfliktusból bontakozna ki és Németország közvetlenül Oroszország ellensúlyozásaként lépne fel, Berlinben úgy látták, lehetséges Anglia semlegesítése. Elgondolásuk végül is irreális számításnak bizonyult. Ismerve a későbbi fejleményeket — és szem előtt tartva, hogy az angol—német antagonizmus volt az akkori imperialista világ fő ellentéte — meglepőnek tűnik a német politikai vezetők hiedelme, de ezekben a napokban kétségtelenül hittek Anglia semlegesítésének lehetőségében. Bécsben is, Berlinben is úgy számoltak, hogy Szerbiával, illetve Franciaországgal néhány hét alatt végeznek, és akkor Oroszországgal megegyezéses békét is köthetnek. Ez a háború ugyan még nem teremtené meg Németország hegemóniáját a világban, de Anglia és Oroszország között, velük egyenrangú hatalommá emelné a császárságot, a Monarchiát pedig belsőleg és a Balkán felé megszilárdítaná. Ezt követően Németország vezetésével kialakítható lenne a legyőzött Franciaországot és a szövetséges Monarchiát magába záró közép-európai vámszövetség, amely az Anglia elleni gazdasági és katonai küzdelemre jó alapot teremtene.

Bármennyire irreálisnak bizonyultak is később ezek az elképzelések, a július 5-i döntésben fontos szerepet játszottak. Egy héttel későbbi jelentésében a Monarchia berlini nagykövete így ecsetelte ezt a hangulatot: „A német kormány úgy hiszi, megbízható jelek mutatkoznak arra nézve, hogy egy balkáni ország miatt kitörő háborúban Anglia most akkor sem fog részt venni, ha Oroszország, vagy esetleg Franciaország is bekapcsolódik."[9] Ez a gondolatmenet magyarázza azt is, hogy Berlinben az azonnali gyors cselekvést kívánták, és ezért — a bécsi előterjesztések kedvező megválaszolása után — Berlin mind erőteljesebben sürgette Bécset, indítsa meg az akciót.

[9] Uo. 408.

TISZA ISTVÁN ÉS A HÁBORÚ

Tisza már július 6-án tudomást szerzett a német császár és a kormány támogató állásfoglalásáról. Ennek ellenére — némileg módosított formában — kitartott korábbi álláspontja mellett. „Egy Szerbia ellen vezetendő háborús akció lehetőségét — mondotta a július 7-i közös minisztertanácson — ma valószínűbbnek tartja, mint ezt rögtön a szarajevói merénylet után hitte volna", de „neki személyesen az a nézete, hogy ebben a pillanatban nem kell feltétlenül háborút viselni."[10] Ezzel a minisztertanács nem értett egyet: megegyeztek abban, hogy diplomáciai akcióval kezdik az előkészítést, és katonai fellépésre csak visszautasítás esetén kerül sor. Amíg Tisza kemény, de mégsem elfogadhatatlan követeléseket kívánt, a többiek szerint „Szerbiához annyira messzemenő követeléseket kellene intéznünk, amelyek visszautasítása előrelátható lenne, s így a katonai beavatkozással járó gyökeres megoldás útja készíttessék elő".[11] Mivel a kemény követelések előterjesztésével és ezek visszautasítása esetén a háborúval a magyar miniszterelnök is egyetértett, a közös minisztertanács arról is tanácskozott, mi lenne Szerbia sorsa leverése után. Tisza a bekebelezést képviselő nézetekkel szemben ragaszkodott ahhoz, hogy a megkisebbített Szerbia külön államként fennmaradjon. Ezt a minisztertanács végül is elfogadta. Itt a magyar vezető réteg régi félelme jelentkezett: ha a birodalomban tovább növekszik a szláv elem súlya, a dualista struktúra tarthatatlanná válik.

Tisza másnap az uralkodóhoz küldött újabb memorandumában ismét kifejtette nézetét: „Egy általunk provokált háborút valószínűleg nagyon kedvezőtlen feltételek mellett kellene végigküzdenünk, míg a leszámolásnak későbbi időre halasztásával, ha ezt az időt diplomáciailag jól használjuk ki, az erők arányának javulását érhetnők el."[12] Legfőképpen most is a várható román támadás aggasztotta. A július 8-i memorandum mellékletében — az „Oroszország, Szerbia, Románia elleni háború" katonai viszonyait taglalva a vezérkartól kapott adatok alapján — számítása szerint az orosz frontra annyi erőt kell küldeni, hogy a többivel a

[10] Uo. 344.
[11] Uo. 349.
[12] Uo. 372.

szerb hadsereget éppen csak fel tudják tartani, „miközben az előnyomuló román hadsereggel szemben nem tudunk komoly ellenállást kifejteni". Ha tehát az oroszok ellen nem sikerül gyors győzelmet elérni, és ezáltal az ottani hadsereg egy részét a szerbek és a románok ellen átdobni, akkor „a román hadsereg benyomul Erdélybe, a románlakta vidékeken felkelés tör ki, és a Szerbia ellen harcoló hadseregünket oldalba és hátba támadják. Ennek a hadseregnek egész biztos veresége utat nyit az ellenség előtt Budapest és Bécs felé, s eldönti az egész hadjáratot."[13]

Tisza néhány nappal később, július 10-e és 14-e között megváltoztatta álláspontját. Az ultimátumot fogalmazó július 14-i megbeszélésen már egyáltalán nem fékezte a Szerbia elleni háború kirobbantóit, ellenkezőleg, velük teljesen egyetértett és közéjük állott. Berchtold megelégedéssel jelenthette az uralkodónak: „a Szerbiával szemben támasztandó követelések tekintetében teljes megegyezés jött létre . . . A Belgrádhoz intézendő jegyzék ma megállapított szövege olyan, hogy egy háborús döntés valószínűségével számolni kell."[14]

Az osztrák és a német diplomáciai akták azt mutatják, hogy ezekben a napokban a német vezetés végül is hozzájárult a bulgárofil politikához, ugyanakkor Romániával annyira tisztázódott a helyzet, hogy semlegességével azonnali rekompenzációk nélkül is számolni lehetett. Mivel gyors sikerre számítottak, elégnek tartották Románia biztos kezdeti távolmaradását. A továbbiakat azután megoldotta volna Bulgária bevonása a szövetségbe. Mindez alapvető volt Tisza eredeti elgondolásának megváltoztatásában. A véleményét megváltoztató másik lényeges mozzanat a német sürgetés hátterének megismerése volt. Erre a körülményre ő maga is utalt néhány hónappal később: „A német kormány határozott buzdítására és arra a kijelentésre, hogy a mostani helyzetet a mind fenyegetőbben alakuló leszámolásra kedvezőnek tartja, hajtottuk végre a belgrádi demarsot."[15] A bulgarofil politika berlini vállalása után ugyanis semmiképpen sem utasíthatta el az erőviszonyok változását előrejelző német katonai számításokat. Ezek szerint, ha a Balkánon

[13] Uo. 374.

[14] Uo. 447–448.

[15] Gróf Tisza István összes munkái 4. sorozat. Levelek (továbbiakban: Tisza Levelek). II. Bp. 1924. 267.

sikerül is néhány év alatt a Monarchia számára előnyös erőeltolódást elérni, a nagyhatalmak erőviszonyában ez alatt nagyobb arányú változás menne végbe a központi hatalmak kárára. Tisza addig főleg balkáni képletekben számolt, de most, amikor balkáni politikáját a kettős szövetség vezető hatalma is elfogadta, a nagyhatalmi viszonyok matematikája alapján felülvizsgálta és korrigálta műveleteit, és ő is úgy vélte, a háború kirobbantása most előnyösebb.

HÁBORÚ A MONARCHIA ÉS SZERBIA KÖZÖTT

A július 19-i minisztertanács jóváhagyta a szerb kormányhoz intézendő jegyzék szövegét, egyúttal a magyar miniszterelnök kívánságára határozatban kimondta, hogy a Monarchia kisebb határkiigazításoktól eltekintve „nem szándékozik a szerb királyságot bekebelezni".[16] Az ultimátum szövegét előzetesen megküldték Berlinbe is. Vilmos császár nagyon meg volt elégedve: „Bravó, bevallom, a bécsiektől ezt már nem is vártam."[17]

Wladimir Giesl báró, a Monarchia belgrádi követe július 23-án délután 6 órakor adta át a szerb kormánynak az ultimátumot. Közölte, hogy a választ 48 órán belül meg kell kapnia, s ha nincs válasz vagy az nem kielégítő, a követség személyzetével együtt azonnal elhagyja Belgrádot. A jegyzék — miután azzal vádolta a szerb kormányt, hogy megtűrte és táplálta a nagyszerb mozgalmat, amelynek következménye volt a június 28-i merénylet is — azt kívánta, hogy a szerb kormány hivatalos nyilatkozatban ítélje el ezt a mozgalmat, és a benne résztvevőket nyilvánítsa vétkesnek. A jegyzék ezen kívül tíz követelést terjesztett elő, köztük olyanokat is, amelyeket szuverén állam nem fogadhatott el. Az 5. és 6. pont azt igényelte, hogy a Monarchia közegei Szerbia területén elnyomhassák a nagyszerb mozgalmat, és a merénylettel kapcsolatos nyomozást Szerbia területén folytathassák. Berchtold egyszersmind utasította a követet, hogy csak „fenntartás nélkül hozzájáruló"[18] választ fogadhat el. Nyilvánvaló, hogy a jegyzék „fenntartás nélküli" értelmében eleve elfogadhatatlan volt.

[16] ÖUA VIII. Wien, 1930. 514.
[17] Die deutschen Dokumente. I. Charlottenburg, 1919. 173.
[18] ÖUA VIII. Wien, 1930. 517—518.

A szerb kormány akkor szerette volna elkerülni a háborút. Hadseregét kimerítette a két Balkán-háború és az újonnan nyert területek megszervezése is folyamatban volt még; emellett a Bulgáriával kialakult rossz viszony a kétfrontos háború veszélyével járhatott. Ilyen körülmények között a szerb válasz engedékeny volt. A követelések nagy részét elfogadta, és az el nem fogadottakkal kapcsolatban is engedékenységet tanúsított.

Július 25-én délután 6 óra előtt néhány perccel maga Pašić miniszterelnök vitte el a választ. Giesl elolvasván a válaszjegyzéket, megállapította, hogy ez nem „fenntartás nélküli". Azonnali jegyzékben közölte Pašićcsal: „A Szerbia és Ausztria-Magyarország közötti diplomáciai viszony megszakítása ténnyé vált."[19] A követség tagjai elhagyták Belgrádot. Aznap este Bécsben kiadták a Szerbia elleni — tehát részleges — mozgósítási parancsot, azzal, hogy az első mozgósítási nap: július 28. Ekkor még arra számítottak, hogy e három nap alatt eldől, beavatkozik-e Oroszország vagy sem, s ha igen, akkor általános mozgósításra kerül sor. Ez a számítás azonban nem vált be. Oroszország magatartása nem tisztázódott, de Bécs nem akart tovább várni. Július 28-án Berchtold táviratilag közölte a szerb kormánnyal: „Ausztria-Magyarország e pillanattól fogva hadiállapotban levőnek tekinti magát Szerbiával."[20] A dunai flotta és a zimonyi tüzérség még aznap éjjel bombázta Belgrádot. Másnap megjelent a császári és királyi proklamáció: „Mindent megfontoltam és meggondoltam."[21] A Monarchia Szerbia elleni imperialista háborúja megkezdődött.

A VILÁGHÁBORÚ KEZDETE

Ausztria-Magyarország Németország fedezésével indított háborúja nemcsak Szerbia és Montenegró nemzeti érdekeit tette kockára. A központi hatalmak imperialista ellenfeleinek is — elsősorban a Balkánon legközvetlenebbül érdekelt Oroszországnak — dönteniük kellett: eltű-

[19] A világháború okiratai. VI. A szerb kékkönyv. Bp. é.n. 47.
[20] Uo. 50.
[21] „Népeimhez". *Budapesti Közlöny*, 1914. július 29.

rik-e Szerbia leverését, s ezzel a balkáni erőviszonyok jelentős megváltoztatását a központi hatalmak javára, vagy vállalják a nagyhatalmak közti háborút, és nemcsak megakadályozzák az erőviszonyok eltolódását, hanem ellenfeleiket — amint erre régóta készültek — katonailag is leverik.

A legyengült és fokozatosan visszaszoruló Törökország helyének elfoglalása a Balkánon és a Kaukázuson túl az orosz külpolitika fő célja volt a 19. században, s ezt a hagyományos politikát újult erővel karolta fel az első világháború előtti évtizedben kiéleződő imperialista vetélkedések közepette. A tengerszorosok megszerzéséig hatoló balkáni célok realizálásának esélyei — úgy látszott — kedvezőbbek lettek, mert amilyen mértékben előtérbe nyomult a 19. század végétől az angol—német vetélkedés, olyan mértékben csökkent a balkáni orosz előretörés feltartóztatására fordított angol erőfeszítés. Így Anglia Oroszország balkáni behatolását, ha az nem találkozott is a londoni körök támogatásával, reálpolitikai megfontolás alapján a még veszedelmesebb „Drang nach Osten" ellensúlyának tekintette.

A cári Oroszország 1913—1914-ben erőteljesen készült az ellenfeleivel való összecsapásra és balkáni imperialista érdekei realizálására, de felkészüléséhez még idő kellett. Oroszország vezető körei — elsősorban a katonák — mind harciasabb hangot ütöttek meg, de Szazonov külügyminiszter, a cár és a jelentősebb politikusok többsége még távolabbra helyezte az összecsapást. Az Oroszország szempontjából előnyösen alakuló balkáni helyzet azonban aligha tette valószínűvé — még ha az előnyösebb felkészülést célzó időnyerés érdekében a kormány időlegesen békés kurzust kívánt is —, hogy eltűri, ha egy nagyhatalom itt az ő kárára erőszakkal kíván alapvető erőeltolódást kikényszeríteni.

Az orosz állásfoglalást támogatta Franciaország is. Igaz, szövetségpolitikai és katonai megfontolások miatt számára is előnytelennek tűnt 1914 nyarán az általános fegyveres konfliktus felidézése. Franciaország készült a küzdelemre, és a háború előtti években erőteljesen kidomborodott a hivatalos francia politika imperialista jellege. A kormány sokat tett hadseregének fejlesztése érdekében is, de még nem volt kellően felkészülve. Másrészt, amíg a francia—orosz szövetség jól funkcionált, az angol—orosz kapcsolatokban némi repedések mutatkoztak, és a francia

diplomácia ezek rendbe hozásán fáradozott. Ebből a szempontból is előnyösebbnek tűnt a küzdelem halogatása.

Poincaré köztársasági elnök és Viviani miniszterelnök és külügyminiszter még a szarajevói merénylet előtti megállapodás alapján július 16-án Dunkerque-ben hajóra szálltak és július 20-án Pétervárra érkeztek. A háromnapos látogatás során lefolytatott bizalmas tárgyalásokról máig sem kerültek elő hiteles feljegyzések, de az okmányokban rögzített diplomáciai kísérő mozzanatok alapján aligha lehet tévedni. Pétervár is, Párizs is szerette volna kitolni az európai fegyveres összecsapás idejét. De Franciaországnak is érdekében állt, hogy az erőviszonyok keleten ne tolódjanak el Oroszország kárára, hiszen akkor konfliktus esetén a cári haderő nem több, hanem kevesebb német erőt vonhat el, s ez Franciaország bukását jelentheti. Ezért a párizsi politika Pétervárra bízta a döntést, hogy a keleti erőviszonyok megóvása érdekében meddig kell elmennie Szerbia védelmében, és megígérte, hogy Franciaország támogatni fogja Pétervár döntését. A Monarchia Szerbia elleni háborújának megkezdése után, július 29-én a cár kiadta a részleges — Ausztria-Magyarország elleni — mozgósítási parancsot. A részleges mozgósítást mind Ausztria-Magyarországon, mind Oroszországban elégtelennek, sőt hátrányos következményűnek tartották, mert zavarta a valószínűleg bekövetkező általános mozgósítást. Berlinből is állandóan sürgették Bécset, hogy adja ki az Oroszország elleni általános mozgósítás parancsát. A német politikusok a közvélemény megnyerése és különösen a háború-ellenes szociáldemokraták leszerelése érdekében fontosnak tartották, hogy a háborút — legalábbis hadüzenetileg — Oroszország ellen kezdjék meg. Július 30-án szinte teljesen egyidejűleg — anélkül, hogy egymás döntéséről konkrétan tudtak volna, de ugyanakkor azt valószínűnek tartva — Bécsben is, Pétervárott is döntöttek az általános mozgósításról, és 31-én, egyidőben a háborús veszélyállapot németországi kihirdetésével, proklamálták azt. Augusztus 1-én Németország is elrendelte az általános mozgósítást, és hadat üzent Oroszországnak. Ezen a napon mozgósított Franciaország is. Belgium még a megelőző napon. A német kormány augusztus 3-án hadat üzent Franciaországnak is. Belgiumnak az előző napon 24 órás határidővel ultimátumot küldött: ha nem engedi meg a német csapatok keresztülvonulását, azt ellenséges cselekedetnek, s a hadiállapot beálltának tekinti.

Anglia vezető politikai köreiben eddig megoszlottak a vélemények a kontinens négy nagyhatalmának háborújába való bekapcsolódás kérdésében, de általánosan elfogadott elv volt, hogy a belga semlegesség megsértése casus belli Anglia számára. Belgium megvédése azonban csak erre a konszenzusra hivatkozó indoklása volt a bekapcsolódásnak, Anglia háborúját valójában a mélyebben fekvő imperialista érdekek magyarázzák. Igaz, a háborút megelőző hónapokban Anglia is korainak tartotta egy nagyszabású konfliktus kirobbanását, és ezért enyhíteni kívánta a feszültséget. Ez az engedékenység vezette félre a német politikai vezető köröket is Anglia tartózkodását illetően. Valójában az angol politikát az időnyerés vezette, szabad kezet kívánt biztosítani magának a jövőre, amikor majd a kontinentális hatalmi egyensúly helyreáll.

Anglia politikája a háborús válság alatt is a brit világbirodalmi érdekeket kifejező koncepciónak felelt meg. A brit diplomácia eleinte, amikor még a Monarchia és Szerbia konfliktusa állott az előtérben, megpróbált közvetíteni a leginkább érdekelt két nagyhatalom, az Osztrák—Magyar Monarchia és Oroszország között. Azt javasolta, hogy Bécs és Pétervár között Anglia, Franciaország, Németország és Olaszország közvetítsen. A négy nagyhatalom háborújának megkezdése után azonban — különösen azután, hogy nyilvánvalóvá vált: Németország Belgiumon keresztül akar Franciaországra törni — már nyíltan állást kellett foglalnia. Augusztus 4-én az angol kormány ultimátumban követelte Németországtól Belgium semlegességének tiszteletben tartását. Mivel válasz nem érkezett, Anglia és Németország között is beállt a hadiállapot. Augusztus 5-én a Monarchia hadat üzent Oroszországnak, majd 12-én Anglia, 13-án pedig Franciaország a Monarchiának.

A mindkét fél részéről imperialista világháború megkezdődött. Németország a háborúval európai hegemóniát akart kivívni és hatalmas gyarmatbirodalmat szerezni. Ily módon a háborúval kontinentális birodalomból „világbirodalommá" kívánt emelkedni. Ausztria-Magyarország uralkodó osztályai meg akarták erősíteni pozícióikat a bomló soknemzetiségű birodalomban, és ki akarták terjeszteni befolyásukat a Balkánra. A központi hatalmakhoz titkos szerződéssel már ekkor csatlakozó, de a háborúba csak három hónappal később beavatkozó Törökország vezető körei ugyancsak háborús győzelemmel akarták megakadályozni birodalmuk teljes felbomlását.

A hadviselő felek másik csoportját a hármas antant (Anglia, Franciaország, Oroszország), valamint a hozzájuk csatlakozott Belgium, Szerbia és Montenegró alkotta. Anglia a világbirodalmáért harcolt. Nemcsak az volt a célja, hogy megvédje addigi vezető pozícióját a gyarmatokon, hanem hogy kiterjessze és egységes láncba fogja össze birtokait. A francia imperializmus a kontinentális hegemóniáért harcolt és gyarmatbirodalma kiterjesztéséért. Belgium ugyan a hódítás ellen fogott fegyvert, de háborúja imperialista jellegét gyarmatbirodalmának védelmezése és kiterjesztésének célja mutatta. A cári Oroszország udvari körei és a burzsoázia azt várták, hogy kiterjesztik imperialista hatalmukat Ázsiában és Európa keleti részein, főleg a Balkánon. Az orosz imperializmus a tengerszorosok megkaparintására tört. Szerbia és Montenegró harca a központi hatalmak ellen kialakulásakor nemzeti jellegű volt, de figyelembe kell venni azt is, hogy a szerb burzsoázia nemcsak szerb területek megszerzésével akarta megteremteni a nagyszerb birodalmat, és még inkább azt, hogy a nemzeti célok egy nagy imperialista háború összefüggéseibe kerültek. Augusztus 23-án Japán is megszakította a diplomáciai kapcsolatot Németországgal és bejelentette csatlakozását az antanthoz. A japán imperializmus fel akarta használni az európai háborút arra, hogy megkaparintsa a németek távol-keleti pozícióját és Kínába behatolva kiépítse ázsiai gyarmatbirodalmát.

Az egymással szemben álló országok uralkodó osztályainak céljai között szerepelt az is, hogy a háborút felhasználják belső helyzetük megszilárdítására.

Az 1914 nyarán kitört háborút az imperializmus törvényszerűségei hozták létre. Akkoriban nem volt még társadalmi erő, amely gátat emelhetett volna romboló hatásuk elé. A nemzetközi szociáldemokrácia, amely a század eleje óta mind nagyobb figyelemmel kísérte az imperialista háborúk fokozódó veszélyét, s nemzetközi kongresszusain több alkalommal is kinyilvánította háborúellenes álláspontját, a kritikus órákban erőtlennek bizonyult. A II. Internacionálé pártjainak többsége behódolt, többé-kevésbé szoros együttműködést alakított ki a „saját" háborús kormányával.

A HÁBORÚ ÉS A POLITIKAI ELLENZÉK

Az ultimátum átadását, majd a hadüzenetet a parlamenti ellenzéki pártok is helyesléssel fogadták. A függetlenségi párt Apponyi vezette jobbszárnya, továbbá Andrássy csoportja, csakúgy mint a katolikus Néppárt, a háborús válság alatt is a Monarchia erélyes, a végső lépést is magába foglaló fellépését sürgették és követelték. A hadüzenet bejelentésekor az ellenzéki pártok nevében Apponyi szólalt fel a képviselőházban. „Ennek a leszámolásnak megkezdésére — mondotta — mi is csak egy szóval felelhetünk: Hát végre!"[22] A burzsoá-földbirokos ellenzék Treuga Deit kötött a kormánnyal a háború közös érdekei alapján.

A polgárság középrétegeit is képviselő függetlenségi párti balszárny, a Justh—Károlyi-csoport háborús válság időszakában követett politikája a korábbiakból következett. A trónörökös meggyilkolását megelőző hetekben Károlyi Mihály Párizsban volt, a német szövetséget lazító külpolitikájához keresett támogatást és kapcsolatokat. Majd éppen a trónörökös meggyilkolásának napján hasonló céllal észak-amerikai körútra indult. A trónörökös meggyikolása utáni napokban a függetlenségi balszárny napilapja, a Magyarország — mint korábban is — bírálta a Monarchia külpolitikáját. „Az oktalan, szerencsétlen külpolitika a dinasztia ellenségévé tette a körülöttünk fekvő egész világot."[23] Július 4-én megjelent a távol levő Károlyi „Patt" című vezércikke, amelyben ismét kiállt a hivatalos külpolitika német orientációja ellen. A lap az ultimátum átadásakor is kifejezésre juttatta egyet nem értését a háborúval. Tiltakozás helyett azonban a belenyugvást, a megalkuvást sugallta. A háború kitörése után a Magyarország hangja is beilleszkedett a háborús kórusba. Augusztus 2-i száma már „szent dolognak" tartja a harcot. Károlyi a háború kitörésekor érkezett vissza Európába. Franciaországban mint ellenséges ország állampolgárát egy időre internálták. Kunfi, aki Károlyival együtt volt az Amerikai Egyesült Államokban, a semleges Hollandiában szállt partra, így azonnal tovább utazhatott, és már augusztusban hazaért. Károlyi, miután internálását a francia hatóságok feloldották, október 1-én érkezett haza, amikor már javában dúlt a háború. Akkor

[22] Képviselőházi Napló 1910—1915. XXXVI. Bp. 1917. 192.
[23] A dinasztia politikája. *Magyarország*, 1914. július 1.

ő sem törte meg a háborút támogatók egységét. A novemberi képviselőházi ülésen ő olvasta fel a függetlenségi párt háborút támogató deklarációját.

Hasonlóképpen járt el a megkezdett háborúval kapcsolatban a Nagyatádi Szabó István által vezetett parasztpárt és a Vázsonyi-féle demokrata párt is. Andrássy és Apponyi, amikor a szövetkezett ellenzék nevében beszéltek, e pártokat is képviselték. A háború támogatásának jegyében fogalmazódtak későbbi képviselőházi felszólalásaik.

A viszonylag leghaladóbb polgári irányzatot Magyarországon a háború előtt a polgári radikálisok csoportja képviselte. Szembefordultak a növekvő militarizmussal és az imperialista politikával. Jászi Oszkár arra számított, hogy az államok közötti gazdasági integráció törvényszerűsége fog győzedelmeskedni, s az ennek érvényesülését keresztező militarista csoportok kezét a munkásság lefogja. A háborús válság napjaiban Jászi — mint a polgári radikálisok általában — felemelte szavát a készülő háború ellen: „Nem igaz, hogy a dolgozó vagy gondolkozó Magyarország soraiban a szerb háborúnak hívei volnának. A feudális vagy bankérdekeltségeken kívül — egy-két jóhiszemű különvéleményt leszámítva — az ország közvéleménye a béke pártján áll."[24] A háború kitörése után a polgári radikális sajtó is hangot váltott, s a háború mellett szólott.

A polgári radikálisok háborús állásfoglalásában döntő szerepet játszott, hogy a magyar vezető réteg politikájával, bármennyire élesen támadták több vonatkozásban, néhány alapvető kérdésben azonosultak: Magyarország területi és politikai egységének megóvását, a nemzetiségek feletti hegemónia megtartását — bár liberálisabb formában — a radikálisok sem vitatták el. A már megindult háborúban ennek kockára kerülését látták, ezen az alapon támogatták azt.

A trónörökös meggyilkolását követő napokban a Magyarországi Szociáldemokrata Párt — a Monarchia többi szocialista pártjához hasonlóan — az Internacionálé korábbi határozatainak szellemében lépett fel, bátran szembehelyezkedett a háborús uszítással és hisztériával. A Népszava június végén, bár elítélte a szocialista mozgalomtól idegen egyéni terrort, rámutatott: „A szarajevói merényletet az osztrák—magyar imperializmus idézte föl. Bosznia okkupációjával indult el az az imperiális politika,

[24] Háború vagy béke. *Világ*, 1914. július 19.

336. A győztes szerb sereg fogadása Belgrádban, 1913. szeptember

337. Burián István

338. Berchtold tojástánca
a nagyhatalmak között, 1912. április

339. Berchtold és Károlyi Mihály rokoni reggelije

340. Skerlecz Iván horvát bán

341. Tisza és Lukács a lőporos hordón, 1913 tavasza

342. Károlyi Mihály agitációs körútja Amerikában, 1914

343. Ferenc József és Ferenc Ferdinánd körsétája Budapesten, 1914

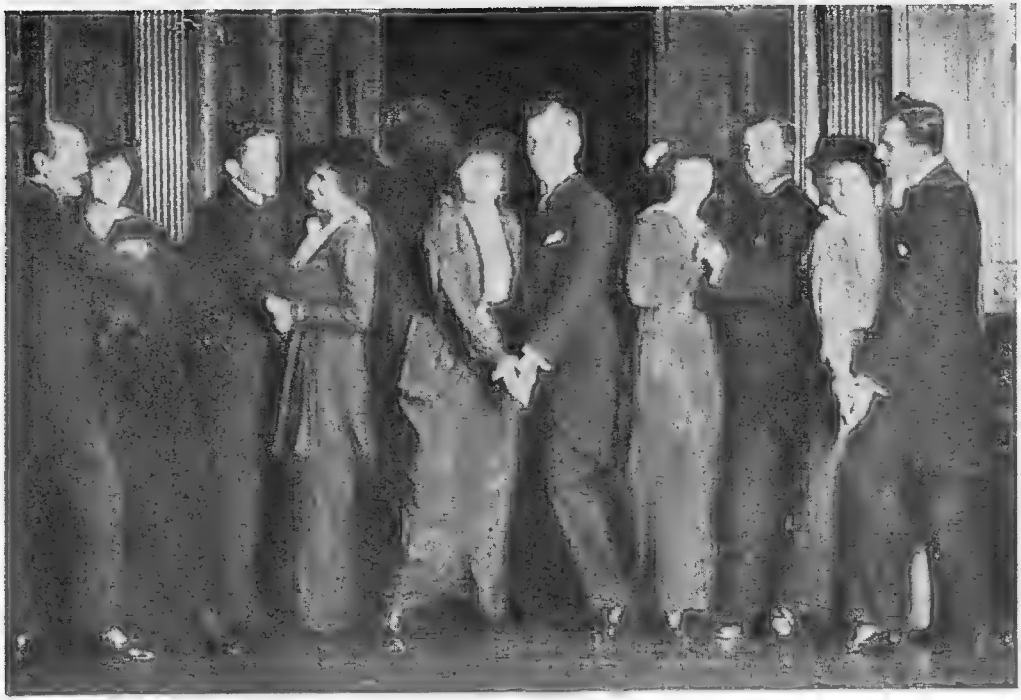

344. Tangó a Ritzben, 1914-ben

345. Békés május elseje, ugyancsak 1914-ben

346. 1914. június 28.: a merénylő, Gavrilo Princip elfogása

347. Hírekre várva, pestiek a New York előtt

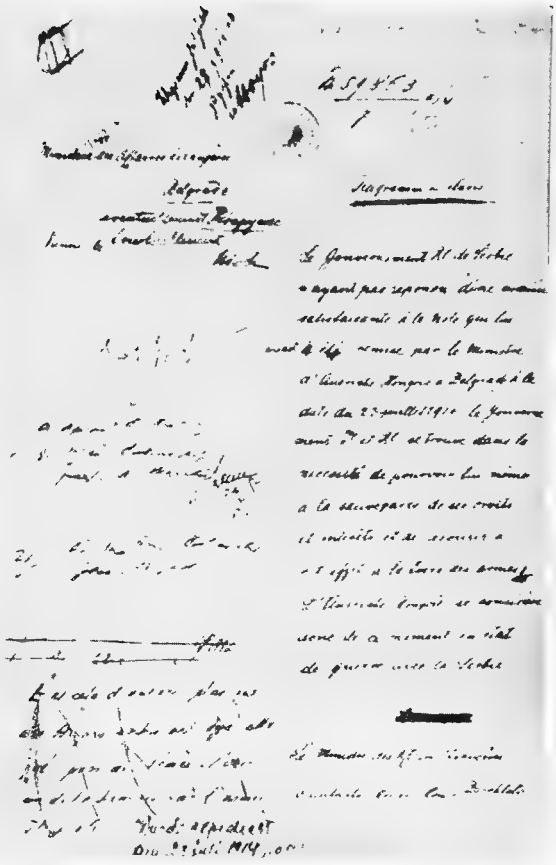

348. Az ultimátum fogalmazványa

349. Oskar Potiorek táborszernagy, Bosznia-Hercegovina kormányzója

350. Franz Conrad von Hötzendorf vezérkari főnök

349—352. Az ultimátum szerzői — a háború szervezői

351. Alexander Hoyos külügyminisztériumi osztályfőnök

352. Leopold Berchtold külügyminiszter

NÉPSZAVA

Ultimátumot küldtek Szerbiának!

NÉPSZAVA

Kitört a háború!

NÉPSZAVA

Nem akarunk háborút!

NÉPSZAVA

Európa háboruja.

NÉPSZAVA

Megüzenték a háborut!

NÉPSZAVA

„Eszme nélkül".

Duló csaták tüzében...

353. Népszava, 1914. július 25.: „Nem akarunk háborút!" Népszava, 1914. augusztus 31.: a háború hajtja végre „az egész európai demokrácia régi, évtizedes politikai végrendeletét"

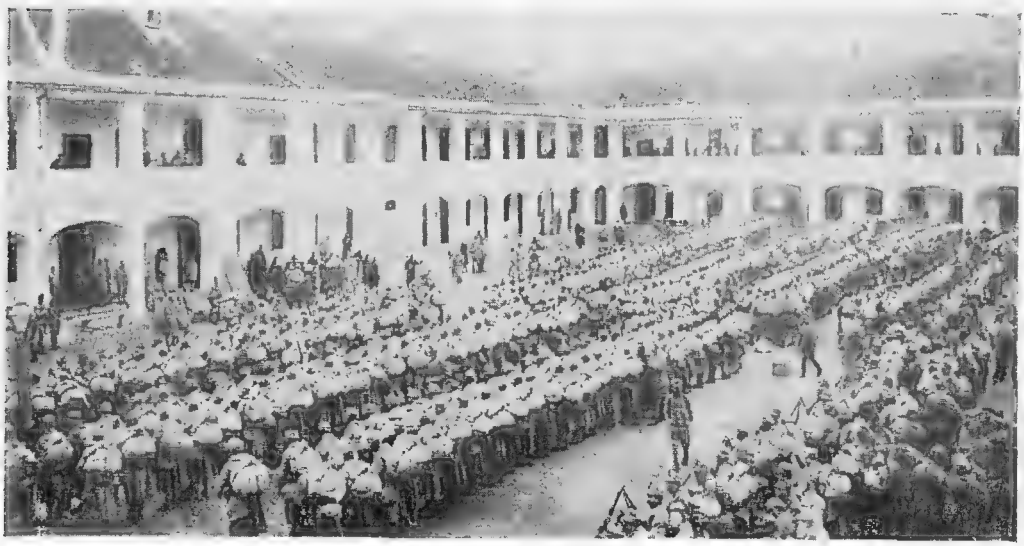

354. Kész a menetszázad

355. „Életünket és vérünket!"

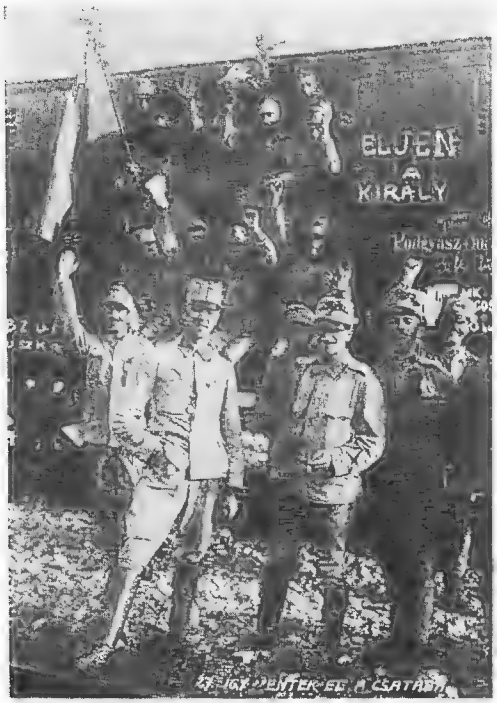

356. Így indultak a frontra 1914 nyarán

357. Indultak így is . . .

358. Roham Volhíniában

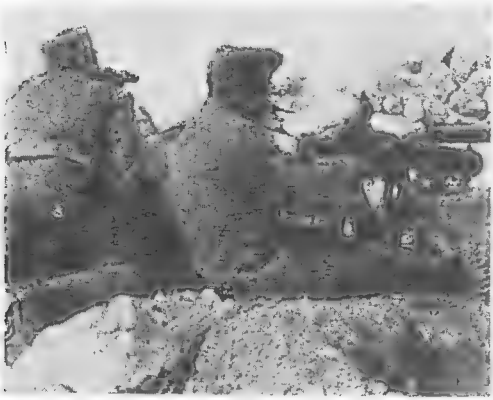

359. Géppuskaállás az olasz fronton

360. Harminc és feles mozsárágyú

361. Szétlőtt olasz erőd

362. A főerőd romjai Przemyślben

363. Magyar őrszem a tiroli fronton

364. Ez volt Doberdó

365. A háborút meg kell fizetni

366. Fémgyűjtés

367. Az osztrák—magyar flotta felvonulása

368. A Szent István harcra készen

369. A Szent István süllyedőben

370. Így jöttek visszafelé

371. A hősi halott, akit Prohászka püspök búcsúztat, dr. Bányai Elemér főhadnagy. Civilben Zuboly volt, újságíró

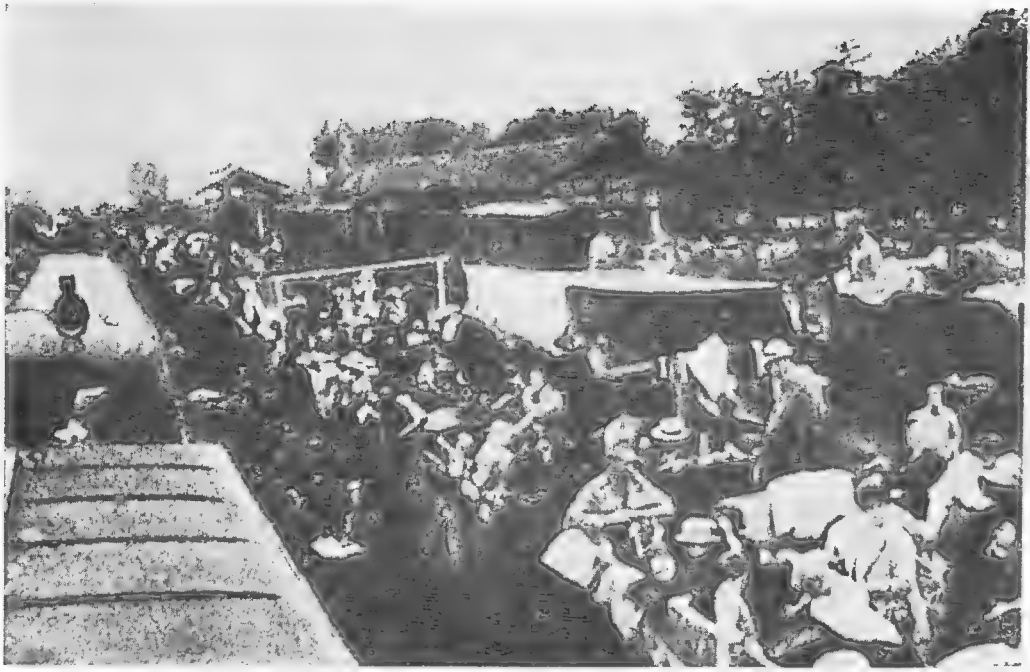

372. Menekülők vonata Erdélyben, 1916. augusztus

373. Hadifoglyok Szibériában

374. Schönbrunn, 1916. november 21. „Este 9 óra 5 perckor Őfelsége csendesen, gyorsan elhunyt. Requiescat in pace! Spanyik ezredes, szárnysegéd."

375. Ferenc József temetése

amelynek most egyelőre utolsó állomása Ferenc Ferdinánd trónörökös szarajevói meggyilkolása... Az osztrák—magyar imperializmus legelső sorban álló harcosa a trónörökös volt, és benne az imperializmust akarta halálra szánni a merénylő revolvergolyója... Felelet ez arra a nemzeti elnyomásra, amely rettentő súllyal nehezedik Dél-Magyarországra, Horvátország, Bosznia és Ausztria szerbjeire."[25] Másnap ugyancsak vezércikk foglalkozott a boszniai eseményekkel, elítélve a boszniai szerbek elleni pogromokat, s a statárium kihirdetését is. „A szocializmus nem kábul el a vérszagtól és nem felejti el, hogy az emberélet az emberiség legdrágább kincse."[26]

A Monarchia ultimátumának átadása után a Népszava vezércikke „szégyenfára szögezendő bűnösöknek" bélyegezte a végzet felidézőit, és a burzsoá sajtó kórusával szemben bátran hangsúlyozta: „ezt az ultimátumot küldték és nem küldtük". A Belgrádnak átadott diktátum „rettentő veszedelmek megindítója a Monarchia népei felé, mert valósággal teljesíthetetlen kívánságokat követel Szerbiától és követeléseit parancs formájában, 48 órához kötött ultimátum alakjában formálja meg".[27]

A Magyarországi Szociáldemokrata Párt háború elleni bátor elvi megnyilatkozása azonban az ultimátum átadása utáni napokban sem járt karöltve a tömegek mozgósításával, majd július 25-ét követően törés következett be állásfoglalásában. Július 25-én megszakadt a diplomáciai viszony a Monarchia és Szerbia között, majd 28-án megtörtént a hadüzenet, és megkezdődtek a fegyveres összecsapások a szerb határon. Ezekben a napokban a szociáldemokrata párt vezetősége, mivel a kivételes törvény jogot adott a kormánynak arra, hogy a háború elleni fellépést a szocialista sajtó betiltásával, a nyomda elkobzásával és a párt feloszlatásával torolja meg, megváltoztatta a sajtó hangját. A Népszava ez után nem lázít a háború ellen, de cikkei nyilvánvalóvá teszik, hogy a kényszernek enged, a háborút nem helyesli, de engedelmeskedik. A július 26-i szám vezércikke még mindig tiltakozó jellegű: „Ma a szociáldemokrata hang az egyetlen az országban, amely még az utolsó pillanatban is tiltakozását

[25] Népjogok vagy bombák útján. Népszava, 1914. június 30.
[26] Statárium, népöldöklés, háború. Uo. 1914. július 1.
[27] Ultimátumot küldtek Szerbiának! Uo, 1914. július 24.

kiáltja ki a háború ellen."[28] A lap másnap is kifejezi óhaját a konfliktus vérontás nélküli megoldására. 28-án annak a reményének ad kifejezést, hogy a két ország konfliktusából nem lesz világháború. A július 29-i szám közli a hadüzenetet és a szociáldemokrata párt vezetőségének felhívását a szervezet munkásokhoz: a sajtót és a szervezeteket „fönn kell tartanunk minden áron".[29]

A Magyarországi Szociáldemokrata Párt a Monarchia és Szerbia háborújának kitörésekor az Internacionálé határozataiban is kifejtett forradalmi taktika helyett a legalitás átmentésének taktikáját képviselte. A konfliktus világháborúvá szélesedése után, amikor a Monarchia már fő imperialista ellenfelével, a cári Oroszországgal állott szemben, és a német szociáldemokrácia is az igazolás bélyegét ütötte rá az imperialista háborúra, a magyarországi szociáldemokrácia sajtója is, hasonlóan a burzsoá sajtóhoz, soviniszta hangon írt.

Ezt a politikát nem menti és egymagában nem is indokolja az, hogy a II. Internacionálé legtöbb pártja ugyanígy járt el, csődbe juttatva a munkásság nemzetközi összefogásának szervezetét, az Internacionálét. Voltak szocialista pártok és csoportok, amelyek kitartottak az internacionalizmus elvei és politikája mellett, így a bolsevikok pártja, a bolgár „tesznyákok", a szerb szocialisták és mások. A reformizmus eluralkodása a magyarázata annak, hogy a Magyarországi Szociáldemokrata Párt nem állta ki a nagy történelmi próbát.

A háború kezdetén a nemzetiségek hivatalos vezetői, a nemzetiségi burzsoáziák pártjainak képviselői, valamint a görögkeleti szerb és román egyházak főpapjai is lojális szellemben nyilatkoztak. A magyarországi görögkeleti szerb egyház püspökei a merénylet után felkérték Tiszát, hogy tolmácsolja lojalitásukat az uralkodó előtt. Hasonló nyilatkozatokra szerb és román főpapok részéről a háború kitörése után is sor került. A képviselőházban különösen a szlovák Ferdinand Juriga szorgoskodott a kormány iránti hűség deklarálásában.

Ámbár ezek a nyilatkozatok nem fejezték ki valamennyi nemzetiség néptömegeinek gondolkodását, főleg a szlovák és a horvát népesség körében sikerült háborús hangulatot támasztani. A szerb lakosság — külö-

[28] Kitört a háború! Uo. 1914. július 26.
[29] A szervezett munkásokhoz! Uo. 1914. július 29.

nösen az értelmiség — hangulatát viszont jól tükrözi a belügyminiszter augusztus végi beszámolója: „A szerb királyság külpolitikai viszonyai erősen megnövelték a Pancsova és környékbeli lakosság nemzeti önérzetét. A város szerb lakossága... intelligenciájával és sajtójával az élen egyetlen cél következetes szolgálatában áll, és ez az: ápolni a nemzeti önérzetet, a szerb királyságban élő fajtestvérekhez tartozásuk tudatát..."[30]

A nemzetiségi vezetők hivatalos nyilatkozatai nem fejezték ki teljesen a nemzetiségi burzsoáziák politikai véleményét, bár igaz, hogy a háború támogatása mellett tett kijelentések nem hatósági nyomásra születtek. A nemzetiségi burzsoázia köreiben valóban reménykedtek, hogy a háború támogatásával „kiérdemlik" a kívánt jogokat. Más csoportok inkább arra számítottak, hogy a Monarchia veresége esetén a nemzeti terület elválásával biztosíthatják érdekeiket. Ez a program rövidesen meg is fogalmazódott az emigrált politikusok köreiben. E vonatkozásban a cseh emigránsok, a horvát Supilo és Trumbić közismert tevékenysége mellett utalhatunk Octavian Goga külföldi tevékenységére, valamint szlovák és olasz (fiumei) vezetők ilyen irányú fellépésére. Ezek a programok azonban nem tekinthetők még általában a hazai nemzetiségi burzsoáziák programjának.

2. A HÁBORÚ ELSŐ ÉVEI (1914—1915)

AZ ELSŐ ÉV HADMŰVELETEI

Németország és a Monarchia közös hadászati tervének alapelvét Alfred von Schlieffen, a német vezérkar korábbi főnöke dolgozta ki még a századforduló idején. Utóda, Helmuth von Moltke a Schlieffen-tervet némiképp átalakítva, tervezte meg a német haderők felvonulását 1914-ben. Abból indult ki, hogy valamennyi európai nagyhatalom közül Németország mozgósít a leggyorsabban, és elsőnek tud hatalmas erejű hadsereggel a fronton megjelenni, Oroszország mozgósítása viszont hetekig

[30] Magyar minisztertanácsi jegyzőkönyvek az első világháború korából 1914—1918. Összeáll. Iványi Emma (továbbiakban: MT jkv.). Bp. 1960. 86—87.

vagy hónapokig eltart. A német haderő túlnyomó része Luxemburg és Belgium területén keresztül betör Franciaországba, elfoglalja Párizst, a felvonuló francia hadsereget átkarolja és megsemmisíti. Mindez néhány hét alatt zajlik le. A keleti hadszíntéren az ellenséges erők feltartására elegendőnek vélt egy német hadsereget és a Monarchia hadseregeit. Miután majd nyugaton a háború gyorsan és győzelmesen befejeződik, a német hadseregeket átdobják keletre, s a német és az osztrák—magyar haderők koncentrált támadásával befejezik a háborút.

A Monarchia hadászati terve szervesen illeszkedett a németekéhez. A Monarchia is kétfrontos háborúra készült: Oroszország és Szerbia ellen. A mozgósított haderők 1/5-e a szerb hadsereggel szemben védekezik, 4/5-e Galíciában támad, hogy megzavarja és lassítsa az orosz hadsereg felvonulását, majd a felvonuló német hadseregekkel együtt általános támadásba lendül. Az ottani döntő hadműveletek után a déli hadszíntérre dobják át a haderő jelentős részét, és lerohanják Szerbiát. A központi hatalmak rövid, legfeljebb néhány hónapig tartó háborúra számítottak. A vezetők tisztában voltak azzal, hogy az antantországok tartalékai nagyobbak, a háború elhúzódása nekik kedvez, de bizonyosra vették a gyors sikert.

Az antanthatalmak stratégái arra számítottak, hogy a mozgósítások befejezésével a központi hatalmak 4 milliós kiképzett hadseregével szemben közel 6 milliónyi katonát tudnak felsorakoztatni az európai arcvonalakra. Ezért kezdeti erőfeszítéseiket arra koncentrálták, hogy megállítsák a németek előretörését a nyugati hadszíntéren, és felvonultassák egész hadseregüket, még mielőtt a központi hatalmak döntő győzelmeket érnének el. Miután visszaverték ellenfeleik támadásait, több hadszíntéren megindított, összehangolt akcióval tervezték a háború győzelmes befejezését.

A hadműveletek a mellékhadszíntéren, a Monarchia és Szerbia összecsapásával kezdődtek. A Monarchia eredetileg, a részleges mozgósítás értelmében, hat hadseregéből hármat mozgósított Szerbia ellen, ami támadást jelentett. Az Oroszországgal kialakult háború után azonban — az előzetes haditervnek megfelelően — délen védekezésre kellett volna szorítkoznia. A hadvezetés mégis úgy döntött, hogy a Szerbia ellen mozgósított erőkkel gyorsított támadást hajt végre, és csak azt követően dobja át délen fölöslegessé vált haderőit a keleti hadszíntérre. A kétfrontos háború eredeti hadászati tervének megváltoztatását elsősorban az-

zal indokolták, hogy a hadsereg harci szellemét e gyors siker előnyösen befolyásolná. Az első drinai csata augusztus 12—23. között zajlott le, és — a várakozással ellentétben — a Monarchia kudarcával végződött.

A háború első heteiben a fő hadszíntéren nyugaton máris döntő jelentőségű harcok zajlottak le. A német hadosztályok szeptember elején a Marne folyóig nyomultak előre, de ott a francia hadsereg — amelyet már jelentősebb angol erők is támogattak — megállította és visszavetette őket. Ezzel az eredeti haditerv első része összeomlott. Az elképzelésektől eltérően alakult a hadihelyzet a keleti hadszíntéren is. Az orosz haderő a feltételezettnél gyorsabban mozgósított, és nyomban betört Kelet-Poroszországba. Így a német hadvezetőség a tervezettnél előbb kénytelen volt csapatokat átirányítani oda, aminek része volt a nyugati kudarcban. Kelet-Poroszországban a 8. német hadsereg visszaverte az orosz támadást, sőt a tannenbergi csatában megsemmisítve egy orosz hadsereget, jelentős sikert ért el. Galíciában azonban a Monarchia hadseregének nem sikerült felvonulás közben meglepnie az orosz haderőt, mi több, az ún. első galíciai hadjáratban (augusztus 23.—szeptember 11.) vereséget szenvedett. Elesettekben, sebesültekben és foglyokban harmadmillió ember és jelentős hadfelszerelést vesztett el. Vissza kellett vonulni a San és Dunajec vonala mögé, feladva Bukovinát és Galícia keleti felét, hátrahagyva a körülzárt Przemyśl várát.

A nyugati hadszíntéren szemben álló felek az ősz folyamán a nyugati szárny megkerülésével akartak döntő sikert elérni, de az eredmény az arcvonal kiszélesedése („versenyfutás a tengerig") és az állásháború kialakulása lett. A Monarchia ez alatt újabb támadást indított Szerbia ellen, amely az őszi hónapokban még sikert ígért, végeredményben azonban a korábbinál is csúfosabb vereséggel, s végül a Szerbiából való teljes visszavonulással és súlyos veszteséggel végződött.

Október elején megindult az orosz hadsereg ellentámadása. Megállítása végett a központi hatalmaknak fel kellett hagyniuk az újabb próbálkozásokkal a nyugati és déli hadszíntereken. A németek nyugaton állóháborúra rendezkedtek be, hadseregük zömét átdobták keletre. Most már a Monarchia is védelemre rendezkedett be délen és minden nélkülözhető erőt északra küldött. A megerősített német és osztrák—magyar seregek novemberben megállították a Berlin és Krakkó felé törő orosz előrenyomulást. A Monarchiának azonban ehhez a Kárpátokból is had-

erőt kellett elvonnia, így ez a szárny meggyengült. Az orosz hadvezetés, hogy ezt kiaknázza, decemberben itt indított támadást. Véres harcok fejlődtek ki, különösen Limanowánál és az északkeleti Kárpátokban, míg az osztrák—magyar hadsereg az orosz támadást meg tudta állítani. A Monarchia hadseregére ezek a vereségek súlyos morális hatással voltak. Elsősorban ez késztette arra a hadvezetőséget, hogy mindenképpen megpróbáljon sikert felmutatni. 1915 elején a hegyi harcra készületlen és viszonylag gyenge hadsereggel téli hadjáratot indított a Kárpátokban. Az újabb vereséggel végződő kárpáti hadjárat 1915. január végétől április közepéig tartott. Március 22-én Przemyśl vára megadta magát, 120 ezer ember esett itt fogságba. Az orosz hadsereg ekkor ellentámadásba ment át. A Monarchia ismét súlyos veszteségeket szenvedett. Az orosz támadást csak nagy nehezen — főleg a magyar ezredekre támaszkodva, azok hatalmas vérvesztesége árán — tudták megállítani. A galíciai osztrák—magyar hadsereg a kárpáti harcokban közel 800 ezer főt vesztett.

A háború első hónapjai a központi hatalmak szempontjából kudarcokat hoztak, noha a német hadsereg belga és francia földön állott. A rövid háborúra felépített hadászati terv összeomlott, a központi hatalmaknak a számukra veszélyes, hosszabb hadviselésre kellett berendezkedniük. Az antant viszont elérte célját. Megakadályozta Franciaország lerohanását, felvonultatta haderőit, és megteremtette a lehetőséget nagyobb tartalékainak kiaknázására. Bár az 1914-es esztendő ily módon az antant sikereivel zárult, döntés nem történt. Erőegyensúly alakult ki.

Németország hatalmas katonai ereje lényegében még sértetlen volt. Más a Monarchia mérlege: eredetileg mozgósított hadseregének közel fele felmorzsolódott. A veszteség halottakban, sebesültekben és foglyokban túlhaladta a kétmilliót. A Monarchia veréségeinek súlyosságát fokozta, hogy hatása a hadseregre, a hátországra és a szomszédos semleges országokra a birodalom soknemzetiségű összetétele folytán fokozott jelentőségű volt. A véres csaták az ellenfél erejét is felmorzsolták. Az orosz és a szerb hadsereg a sikereket rendkívül nagy veszteségek árán érte el, és hasonló nagy erejű támadásra vagy ilyen kivédésére nem tudott egyhamar felkészülni. Ugyanakkor a Monarchiának voltak még tartalékai, azok összegyűjtésével és bevetésével hadserege megkísérelhette a hadiszerencse megváltoztatását.

A MONARCHIA HADEREJE

A Monarchia hadserege a dualista struktúra folytán nem volt egységes felépítésű. A haderő 7/8 része a közös hadsereghez tartozott, amely emberállományának csaknem a felét a magyar korona országaiból nyerte. A közös hadsereg mellett és attól elkülönülve — gyalogsági, lovassági és tüzérségi egységeket tömörítve — szervezték meg a magyar korona országaiban a honvédséget, az ausztriai birodalomrészben a Landwehrt. Ez foglalta magába a gyalogsági és lovassági haderő 1/8 részét. A honvédség és a Landwehr ereje közel egyforma volt, noha a Landwehrben a gyalogság, a honvédségben a lovasság aránya volt a nagyobb. Háború idején a haderő kiegészült a honvédséghez kapcsolódó népfelkelő, illetve a Landwehrhez kapcsolódó Landsturm alakulatokkal.

A közös hadsereg ezredeinek felállítása, illetve kiegészítése céljából a Monarchia egész területe 112 katonai kerületre volt felosztva (ebből 47 kerület a magyar korona országaiban, 4 Bosznia-Hercegovinában, a többi az ausztriai birodalomrészben volt). Néhány kivételtől eltekintve ugyanazon alakulatokba mindig ugyanazon kerületekből soroztak. Ennek mintájára, de ettől függetlenül a honvédezredek számára a magyar korona országai, a Landwehr-ezredek számára az ausztriai birodalomrész ugyancsak katonai kiegészítő kerületekre volt felosztva. Ily módon a közös, a honvéd- és a Landwehr-ezredek elkülönültek egymástól. Az ezredek dandárokba és hadosztályokba való beosztásánál sem vonták össze e három haderőrészt. A hadtestek azonban már mindhárom alakulat hadosztályaiból szerveződtek, és így nemcsak a hadsereg-főparancsnokság, az Armeeoberkommando (AOK), hanem a hadsereg és hadtestparancsnokságok is egységes jellegűek voltak. Ezzel a haderő három különálló részének hadműveleti egysége biztosítva volt. Ezt biztosította az is, hogy az ezredek belső szervezete lényegében azonos jellegű volt. A közös hadsereg ezredeit 33 gyalog- és 8 lovashadosztályba csoportosították, a honvédezredeket 8 gyalog- és 2 lovashadosztályba, a Landwehr-ezredeket 8 gyaloghadosztályba. A hadosztályokat — a három részre való elkülönülést már nem véve figyelembe — 16 hadtestbe, a hadtesteket pedig 6 hadseregbe csoportosították. A haderő békelétszáma a világháború kitörése előtt 450 ezer fő volt. A 22—32. év közötti szabadságoltak és póttartalékosok mozgósításával ez a haderő hadilétszámra töltődött fel,

megközelítőleg 1,5 millió katonát foglalt magában. Ez volt a Monarchia már békeidőben kiképzett és megszervezett hadereje, amelyet azonnal a déli (5., 6. és 2. hadsereg), illetve az északi (1., 3., 4. és később a 2. hadsereg zömét is áthozták ide) frontra irányítottak.

A mozgósítás azonban ennél sokkal nagyobb tömegre terjedt ki. A Monarchiának ugyanis kétfrontos háború esetén nem maradt kiképzett és békeidőben megszervezett tartalékhadserege. Ezért rögtön bevonultatták a még nem kiképzett 21 éveseket, hogy azonnali kiképzésükkel tartalékot hozzanak létre. Továbbá mozgósították a kiképzett, de a közös hadsereg és a honvédségi, illetve Landwehr póttartalékosi állományból már elbocsátott 33—42. éveseket is, és — ugyancsak tartalékképzés céljából — ebből az állományból népfelkelő és Landsturm ezredeket szerveztek. Ez a rendszer azzal a következménnyel járt, hogy a Monarchia — mivel legjobb hadseregét teljes egészében azonnal a frontra küldte — a kezdeti súlyos veszteségeket már csak gyengébb erőkkel pótolhatta, másrészt a frontra küldött haderőn kívül mintegy másfél millió mozgósított ember tartalékként való katonai megszervezése — jórészt új alakulatokba — zavarta a csapatok frontra történő mozgósítását és az utánpótlást, s emellett igen nagy feladatokat rótt a hadvezetőségre a hátországban is.

A Monarchia tehát a háború első napjaiban mintegy hárommillió embert vont be a hadsereg kötelékébe, és a következő hónapokban újabb százezrekkel növelte a katonaállományt. A hadsereg létszáma a súlyos emberveszteségek ellenére az állandó pótlások folytán a háború egész időszaka alatt 4—5 millió fő között mozgott, ebből állandóan 2—3 millió fő volt a frontokon. Mivel a veszteségek igen súlyosak voltak, az állandó magas létszámot a Monarchia úgy érte el, hogy a háború alatt több mint 8 millió embert állított fegyverbe, ebből 3 millió 800 ezer főt a magyar korona országaiból. Ezzel a Monarchia azok közé az országok közé tartozott, amelyek a háború alatt a lakosság arányához mérten a legmagasabb katonaállítást (17%) produkálták. Ennél csak Németországban volt magasabb az arány (20%), hasonló pedig Olaszországban (16%) és Oroszországban (15%). Megjegyzendő, hogy Magyarország katonaállítása valamivel magasabb volt Ausztriáénál.

A Monarchia hadseregének utánpótlása — a katonaállítás számszerűségét tekintve — a háború egész ideje alatt kielégítő volt, de a kiképzett-

ség és főképpen a katonák politikai felfogásmódja szempontjából már korántsem felelt meg az AOK kívánalmainak. A hadsereg már eredetileg is silány gyalogsági fegyverzettel volt ellátva. Emellett különösen rossz volt utánpótlási rendszere. Így azután a katonáknak nemcsak fegyverrel, hanem ruházati és élelmezési anyagokkal való ellátása is egyre romlott. A háború utolsó évében sok egység éhezett és rongyokban járt.

Az óriási hadsereg éveken át való fenntartása és utánpótlása olyan terheket rótt a Monarchiára, amelyek meghaladták teljesítőképességét. A Monarchia négy éven át kereken 70 milliárd koronát fordított erre a célra, s ebből a kvóta értelmében mintegy 25 milliárd korona Magyarországot terhelte.

A HÁBORÚS HÁTORSZÁG

Az imperializmus korának első nagy háborúja megváltoztatta a hátország szerepét és viszonyát a hadsereghez, megkövetelte a hátország átszervezését. Nemcsak azért, mert a harcoló seregek ellátása igen nagy gazdasági erőfeszítéseket kívánt, hanem azért is, mert a háború szükségképpen kiélezte a belső ellentéteket. A hátország háborús átszervezése Magyarországon „A háború esetére szóló kivételes intézkedésekről" hozott törvény alkalmazásával történt. A kormány már a Szerbiával fennálló diplomáciai viszony megszakítása után élt a kivételes jogkörrel és július 25-től kezdődően több, részben országos, részben a déli és az északkeleti határmenti nemzetiségi vidékekre érvényes intézkedést tett. A kivételes rendelkezéseket később mindinkább alkalmazták a belső területeken is. Emellett a kormány felhasználta „A hadiszolgáltatásokról" szóló törvényt is, amelynek értelmében személyi és dologi szolgáltatásokat követelhetett a polgári lakosságtól, s a munkaképes férfiakat 50 éves korig hadiérdekű kényszermunkára kötelezhette.

Minthogy ezek a törvények nem bizonyultak elegendőnek, a háború alatti törvényhozás az állam gazdasági szabályzó jogkörét bővítette. Az 1914: L. tc. felhatalmazta a kormányt az „életszükségleti és más elsőrendű közszükségleti cikkek" árának országos érvényű központi maximálására, arra, hogy e cikkek fölösleges készleteinek bejelentését — esetleg beszolgáltatását — megkövetelje, s az előállító üzemeket igénybe vegye. 1915-ben és 1916-ban kiegészítették a hadiszolgáltatásokról szóló tör-

vényt: a „közérdekű munkára" kötelezettség korhatárát felemelték és a nőkre is kiterjesztették.

A törvények messzemenő jogkört adtak a kormánynak a gazdasági élet háborús szabályozására. Az állam gazdasági beavatkozása, ha korlátozta is a tőke mozgását és szabad tevékenységét, nem csökkentette a tőkések hasznát, a monopóliumok és a bankok profitját. Az állammonopolista tendenciák a gazdaság militarizálásával párhuzamosan megerősödtek. Ebben az értelemben lehet beszélni hadi állammonopolista kapitalizmusról, illetve ilyen tendenciák nagymértékű jelentkezéséről.

A Monarchia gazdasága nem volt felkészülve nagyarányú és elhúzódó háborúra, még rövidebb hadjáratra sem kielégítően. Nem volt zökkenőmentes a háborús gazdaságra való átállás sem. Közvetlenül a háború kitörése után az ipari termelés — különösen a fogyasztási cikkeké — visszaesett, ezért az első hónapokban a bevonulások ellenére súlyos probléma volt a munkanélküliség. Később, amikor az ipar már átállt a haditermelésre, több iparágban hadikonjunktúra bontakozott ki, jelentősen emelkedett a termelés. A nők bevonása a termelőmunkába mind nagyobb mértékűvé vált. A hadigazdálkodás zavartalansága, az engedelmes, olcsó munkaerő biztosítása érdekében Magyarországon már a háború első esztendejében 263 vállalat munkásait és alkalmazottait helyezték katonai felügyelet alá.

A hadigazdálkodást különösen a nyersanyagkészletek tervszerű felhasználása sürgette, mivel a központi hatalmak egyre szorongatóbb blokád alá kerültek. Állami kezdeményezésre a fontosabb iparágakban központi szervek alakultak az iparág készleteinek nyilvántartására, felvásárlására és a hadiszállítás lebonyolítására. Ezek a központok részvénytársasági alapon működtek. Az alaptőkét az állam és a finánctőke közösen biztosította. Az egyik legnagyobb központ az 1915 nyarán létesített Haditermény Rt. volt, amely a gabonafelvásárlást monopolizálta. Hasonló szerepük volt a cukor-, a fém-, a textil- stb. központoknak. A nagybankok az állammal közösen új üzemeket és hitelintézeteket is létrehoztak (Hadi Hitelintézet, Pénzintézeti Központ stb.). A hadikonjunktúra a nagytőke profitjának szédületes növekedését eredményezte már a háború első éveiben.

A háború óriási pénzügyi terhet rótt az országra. A hatalmas kiadási többleteket a kormány egyrészt papírpénz-kibocsátással, vagyis az infla-

ció elindításával fedezte (1915 végén kétszer annyi papírpénz volt forgalomban, mint a háború kitörésekor), másrészt külső és belső államkölcsönökkel. Az utóbbiak közt fontos szerepük volt a hadikölcsönöknek. 1914 novemberében bocsátották ki az elsőt, amelyet félévenként újabbak követtek. A háború pénzügyi terheinek nagy részét az inflációval és a hadikölcsönökkel közvetlenül áthárították a dolgozó kisemberek vállára.

A nagyarányú bevonultatások, az állat-, különösen a lóállomány katonai igénybevétele és pusztulása következtében a mezőgazdasági termelés — a konjunktúra ellenére — már a háború első éveiben fokozatosan csökkent. A munkaerőhiányt hadifoglyok munkába állításával igyekeztek pótolni, de erre csak 1916 nyarától nyílt bővebb lehetőség. 1915 decemberében a lisztjegyek után bevezették a kenyérjegyrendszert. A termelés visszaesése ellenére a nagybirtokosok haszna az árak emelkedésével növekedett. A nagybirtokosok részt vettek a mezőgazdasággal kapcsolatos központok irányításában, és élvezték az ebből fakadó hasznot is.

A NEMZETISÉGEK

A háború kitörése — s még inkább a szerb és az orosz fronton elszenvedett vereségek — után súlyos terror nehezedett a szerb és kárpát-ukrán lakosságra. Magyarország szerbek és kárpát-ukránok által lakott területeinek nagy részét — éppúgy mint Bosznia-Hercegovina és Galícia jelentős területeit — „katonai övezetté" nyilvánították. Ezeken a hadsereg-főparancsnokság katonai igazgatást, más területeken a magyar kormány „kivételes" hatalmat vezetett be.

A szerb polgári lakosság megrendszabályozása során súrlódások is voltak a magyar kormány és a Délvidéken állomásozó katonai parancsnokságok között. Az osztrák kivételes törvény ugyanis a katonai hatóságoknak messzemenő jogokat biztosított a polgári lakossággal szemben, a magyar kivételes törvény viszont a kormányhatóság jogkörét terjesztette ki, és nem engedte át közvetlenül a katonai hatóságoknak. A Magyarországon állomásozó közös hadsereg egyes parancsnokságai gyakran — különösen a „katonai övezetnek" minősített területeken — mégis úgy jártak el, mintha Ausztriában lennének. Ez kiváltotta a magyar hatóságok tiltakozását.

Az ukrán lakosság elleni terror Galíciában és Kárpát-Ukrajnában különösen a hadműveleti, illetve a közvetlen mögöttes területeken volt

nagyméretű. Kárpát-Ukrajnában a magyar hatóságok a kivételes törvény értelmében már az első hetekben súlyos intézkedéseket foganatosítottak. A téli hadjárat idején Kárpát-Ukrajna a hadsereg kezében volt, és az ellenséggel való együttműködés vádjával halálos ítéleteket hoztak. 1915 márciusában a hadsereg-főparancsnokság a katonai rögtönítélő eljárást az északi—északkeleti megyékre és Miskolc városára is kiterjesztette.

Más volt az eljárás a szlovákokkal: a kormányzat — részben katonai okokból — lehetőleg kerülte az izgalmat kiváltó fellépést, hiszen a szlovákokra a háború elején mint megbízható katonákra számított. A háború első heteiben a magyar miniszterelnök még mérsékelni igyekezett a felvidéki magyar lapok szlovákellenes soviniszta hangját is. A Monarchia őszi vereségei nyomán az emigrációban nyíltan megindult a csehszlovák akció. A magyar kormányt ekkor nem is annyira ennek Masarýk-szárnya nyugtalanította, mint inkább az orosz védnökség alatt álló szlovák emigránsok mozgalma. Még nyugtalanítóbb volt a kormány számára az, hogy a vereségek hatásaként a szlovákok körében erősödött a Monarchián belüli csehszlovák egység megteremtésének gondolata. Most már Tisza is erélyes eljárásra ösztökélte a hatóságokat és a helyi erőket, de a folyamat erősödését nem tudta megakadályozni.

A Szlovák Nemzeti Párt lapjában, a Národnie Novinyben 1915. július végén megjelent vezércikk óvatos formában, de határozottan felvetette a magyar nemzeti állameszme elejtésének szükségességét. A magyar kormány e fellépésnek komoly jelentőséget tulajdonított. Érkeztek jelzések a hadsereg-főparancsnokságtól is: „A szlovákok ez idő szerint dinasztia- és államhű elemet képeznek", de a csehszlovák egységre törekvések „lábra kaptak a szlovákok közt is" és éppen e háború viszonyai alkalmasak arra, hogy a kormány „megfelelő preventiv rendszabályokat" foganatosítson. Tisza látszólag magabiztos választ küldött: kormánya hivatalba lépése után „minden szálat, mely Felső-Magyarországból Cseh- és Morvaországba vezetett, elvágott".[31] Alig néhány héttel előbb azonban ő maga írt át a belügyminiszternek: „Jó volna. . . a cseh-tót érintkezésnek jobban utána járni."[32]

[31] Országos Levéltár (továbbiakban: OL) K. 26. 1915.—XII.res-450. (5763)
[32] Tisza Levelek. IV. Bp. 1927. 181.

Horvátországban a háború első hónapjaiban a szerbek elleni megtorlások és preventív rendszabályok foglalkoztatták a kormányzatot, de rövidesen jelentkeztek a nehézségek a horvátokkal is. A horvátok körében erősödött a nagyhorvát irányzat. Skerlecz Iván bán is jelezte 1914 végén: „Feljogosítva látják magukat arra, hogy a háború utáni időre nagy nemzeti vívmányokat kívánjanak."[33] A magyar miniszterelnök is számot adott a mozgalom méretéről — igaz, a maga lekicsinylő módján —: „A horvátok tetemes része trialista nagyhorvát hóbortok tévútjain kalandozik."[34] Az irányzat megerősödése ekkor még nem érintette Horvátország katonai teljesítőképességét, a horvát ezredek harckészsége a legjobbak közt volt. A közös katonai parancsnokság ezért támogatta is a mozgalmat, ami súlyos súrlódásokra vezetett a magyar kormány exponense, a bán és a zágrábi katonai parancsnok között.

A nagyhorvát irányzat megerősödését nemcsak a katonai hatóságok segítették elő, hanem — indirekt módon — a magyar kormány is. A bán a háború előtti években a horvát—szerb koalícióra támaszkodott. A Szerbia elleni háború kitörése után, s különösképpen a szerb lakossággal szemben elkövetett atrocitásokat követően a báni kormányzatot addig támogató horvátországi szerb politikusokra a kormány nem számíthatott. A bánt támogató horvátok pedig csak a szerbekkel koalícióban voltak túlsúlyban. Ily módon az addigi kormányzati bázis felborult.

A magyar kormány horvát politikájában a fokozott szigort a horvát emigráció hatásától való félelem is elősegítette. Az Ausztria-Magyarországtól való elszakadást először az amerikai horvát kolóniák karolták fel, majd az Olaszországban gyülekező horvát emigránsok, Supilo és Trumbić hivei propagálták. A magyarországi hatóságok különösen Supilo kapcsolatait illetően folytattak kiterjedt nyomozást, hogy hazai kapcsolatait elszigeteljék. A horvát emigrációval szembeni megtorlás volt egyik fő oka „A hazaárulók vagyoni felelősségéről" szóló 1915. évi törvény megszületésének.

A háború elején kialakult a fiumei olasz emigráns mozgalom is, amely Fiume és Isztria Olaszországhoz csatolását kívánta.

[33] Református Egyház Zsinati Levéltára (továbbiakban: REZSL). Balogh-iratok. I. cs.

[34] Tisza Levelek. III. Bp. 1926. 114—115.

A kormány román nemzetiségi politikája a háború elején, amint a korábbi években is, néhány tekintetben eltért az általános nemzetiségpolitikai irányvonaltól. Románia bevonása vagy legalábbis további semlegesítése a központi hatalmak közös ügye volt. A magyar kormány a háború első évében elsősorban ezért volt engedékenyebb a román nemzetiségi politikában, s ezért gombolyította tovább a román egyházi és politikai vezetőkkel folytatott korábbi tárgyalások fonalát 1914 őszén. Az év eleji kudarcokból okulva Tisza most nem törekedett megállapodásra, hanem a legtekintélyesebb román főpaphoz, Meţianu görögkeleti érsek-metropolitához intézett levelében fejtette ki hajlandóságát újabb engedményekre. Utalt a januári tárgyalásokra, amelyeket a cél elérése nélkül kellett félbeszakítania, s amelyeken megegyezés azért sem jött létre, mert román részről „kevesellték a nyilvánosságra hozott álláspontomban körvonalazott határozatokat". „Úgy érzem, hogy ma a magyar állami és nemzeti szempontok sérelme nélkül tovább mehetünk. Kilátásba vehetjük a népiskolai törvény oly reformját, amely tekintettel van a nem magyarajkú polgártársainknak a felekezeti népiskolára vonatkozó óhajtásaira. Törvényes intézkedésekkel nyithatunk tért az anyanyelvnek az állami hatóságokkal való közvetlen érintkezés terén és végül gondoskodhatunk a választójog egyes intézkedéseinek oly módosításáról, amely a hazai románság politikai képviseletét méltányosabb alapra helyezi. Ezzel megoldást nyernek mindazok a főbb kérdések, amelyek a teljes megegyezésnek útját állották a közelmúltban."[35]

Meţianu — majd a többi román főpap, akiknek a levél másolatát Tisza megküldte — szeptember 23-i válaszában üdvözölte a miniszterelnök kezdeményezését. Tisza november 8-án a sajtóban nyilvánosságra hozta a levélváltást. Ezzel egyidejűleg a kormány rendeletileg engedélyezte a román nemzeti színeknek a magyarral együtt való használatát. Az uralkodó pedig amnesztiát adott a politikai okokból elítélt románoknak. Természetesen a kormánynak nem volt túlságosan nehéz a román főpapok és a kormánytól függő román politikusok kedvező nyilatkozatait produkálnia. A Román Nemzeti Párt vezetői azonban hallgattak.

[35] Tisza Levelek. II. Bp. 1924. 274.

OLASZORSZÁG ÉS ROMÁNIA SEMLEGESÍTÉSE

Olaszország a háború kitörésekor bejelentette semlegességét. Szövetségesei előtt arra hivatkozott, hogy nem vonták be a Szerbia elleni akció előkészítésébe — amit pedig előírt a hármas szövetségi szerződés —, és így az abból következő háborúban nem kötelezhető a részvételre. Mivel ugyanakkor a felek nem tekintették felbontottnak e szerződést, érvényben volt annak VII. cikkelye is, amely szerint, ha az egyik fél a Balkánon előretör, akkor a másikat rekompenzációk illetik meg. Ezt az igényét az olasz kormány a semlegesség deklarálása után be is jelentette. Az osztrák—magyar közös minisztertanács augusztus 8-án úgy határozott, hogy egyelőre nem utasítják el nyíltan, belemennek a kötetlen tárgyalásokba, „míg Franciaországban és Oroszországban nem érnek el döntést".[36] Olaszország, kihasználva a Monarchia második szerbiai kísérletét, egyidejűleg megszállta Albánia déli részét, Valonát. Ezt a Monarchia — bár Szerbiából vissza kellett vonulnia — tudomásul vette.

Ezt követően 1914 decemberében olasz hivatalos körök a semlegesség fejében igényt jelentettek be Dél-Tirolra és az Adria északi partvidékére. Olaszország megpróbálta háború nélkül megszerezni Ausztriától a vitás területeket, és egyúttal érvényesíteni kívánta imperialista céljait a Balkánon. Politikájának nagyobb súlyt adott azzal, hogy egyezményt kötött Romániával, ami szerint a Monarchiával szemben összehangoltan lépnek fel. Az olasz kormány, miközben a központi hatalmakkal tárgyalt, az antant diplomatáival is állandó érintkezésben állt.

Romániának a Monarchiával fennálló szerződése szerint ugyancsak be kellett volna lépnie a háborúba Oroszország ellen. Augusztus 3-án azonban a román kormány az olasz példa nyomán semlegességi nyilatkozatot tett, amit a Monarchia és szövetségesei tudomásul vettek. Románia további semlegesítésének problémája már az ezt követő hetekben, különösen az első kudarcok után, mind élesebben vetődött fel, hiszen Románia szövetségi kapcsolatait Bukarestben már csak a király képviselte komolyan. Szeptember 7-én Czernin, a bukaresti követ azt távira-

[36] Protokolle des Gemeinsamen Ministerrates der Österreichisch Ungarischen Monarchie 1914—1918. Szerk. Komjáthy Miklós (továbbiakban: KMT jkv.). Bp 1966. 16 .

tozta Bécsbe, hogy komoly ajánlatot kapott romániai vezető emberektől: ha Erdély politikai autonómiáját garantálják és Bukovina egy részét — Suceavát és környékét — átengedik, akkor Románia nem lép fel Oroszország mellett, sőt aktívan támogatja a Monarchiát. Tiszát azonnal értesítették, s ő nyomban válaszolt Czerninnek: ilyen messzemenő koncessziókat a hadi helyzet nem indokol, „ki fogunk tartani, amíg nagyobb német haderők érkeznek erre a harctérre".[37] Ekkor Conrad is hasonlóan gondolkodott, s ellenezte a pozitív választ. A hadi helyzet azonban ezt követően szinte óráról órára rosszabbodott az orosz fronton, s már három nappal később, szeptember 10-én Tisza táviratot küldött Berchtoldnak és Conradnak: beleegyezik Suceava átadásába, ha Románia aktívan fellép a központi hatalmak mellett. Ez az engedmény — amelyet Conrad is támogatott — kevés volt Románia megnyeréséhez, ezért különösen német részről ostromolni kezdték Tiszát az Erdéllyel kapcsolatos koncessziós lépésekért. Ilyen körülmények között került napirendre a szeptember 20-i közös minisztertanácson a román kérdés. Tisza ezúttal is ellenezte a további területátadást, sőt a magyarországi románságnak adandó autonómiát is. Amint mondotta, egyházi és iskolai vonatkozásban hajlandó engedményre, s erről kész a román király és kormány által kiküldendő bizalmi emberrel Budapesten tanácskozni. Ekkor — amint láttuk — koncessziókat nyilvánosan is kilátásba helyezett az erdélyi román nemzetiségi politika terén.

Közben a német nyomás egyre erősödött, s Czernin is sürgette az Erdéllyel kapcsolatos lépéseket. A német nagykövet, Tschirschky, november 4-én éles hangú levelet intézett Berchtoldhoz. Szemrehányást tett a „különálló magyar politika" miatt, amely megakadályozza Románia bevonását, s ezzel veszélyezteti az egész közös háború sikerét. A levelet Berchtold azonnal továbbította Tiszához. A magyar miniszterelnök ekkor közvetlenül Tschirschkynek válaszolt: a Szerbia elleni háborút — írta — a német kormány „közvetlen buzdítására" kezdtük meg, mivel kijelentette, hogy az időpont alkalmas. Ezért a felelősség Németországot terheli. Ami pedig az erdélyi románoknak teendő engedményeket illeti, ő bizonyos lépéseket tesz „a német kormány kívánságára", de sokat nem vár tőlük; meg kell verni az oroszokat, csakis ez hat Romá-

[37] Tisza Levelek. II. Bp. 1924. 126.

A FŐBB HADI ESEMÉNYEK 1914-BEN
ÉSZAKI-TENGER
NORVEGIA
SVÉDORSZÁG
Oslo
Stockholm
Helsingfors
Péterv.
Riga
Moszkva
Dublin
Glasgow
Manchester
NAGY-BRITANNIA
VIII.4.
London
DÁNIA
Koppenhága
BALTI-TENGER
Hamburg
Königsberg
Danzig
Tannenberg
Hága
HOLLANDIA
Berlin
Elba
Odera
OROSZORSZÁG
Varsó
Brest-Litovszk
Gomel
VIII.1.
BELGIUM
Köln
NÉMETORSZÁG
Frankfurt
LUXEMBURG
Párizs
Metz
Prága
Krakkó
Przemysl
Görlice
Lemberg
Strassburg
Brünn
München
Kassa
AUSZTRIA-MAGYARORSZÁG
VII.28.
Bécs
Czernowitz
FRANCIAORSZÁG
VIII.3.
Bern
SVÁJC
Budapest
Odessza
AZOVI-TENGER
Bordeaux
Trient
Kolozsvár
Milánó
Velence
Trieszt
Zágráb
Szeged
Temesvár
Brassó
Toulouse
Genova
Szevasztopol
ROMANIA
Bukarest
ANDORRA
SAN MARINO
ADRIAI-TENGER
Szarajevó
Belgrád
FEKETE-TENGER
SPANYOLORSZÁG
Barcelona
VII.28.
SZERBIA
BULGÁRIA
Szofia
FÖLDKÖZI-TENGER
Róma
Drinápoly
IX.29
Konstantinápoly
TÖRÖKORSZÁG
TIRRÉN-TENGER
Durazzo
Nápoly
Monasztir
Szaloniki
ALBÁNIA
Valona
GÖRÖG ORSZÁG
ÉGEI-TENGER
Központi hatalmak
Antant · hatalmak
Semleges államok
Az augusztusi orosz előnyomulás Kelet-Poroszországban
A németek által nyugaton elért vonal szeptemberben
Arcvonalak november elején

niára. Néhány nap múlva nyilvánosságra hozta levélváltását a metropolitával, majd Németországba utazott, személyes eszmecserére. A november 19-e és 23-a közötti látogatáson — saját jelentése szerint — elérte célját: álláspontját a német kormány vezetői megértették és tudomásul vették. Ilyen értelemben tájékoztatta Czernint is november 26-i levelében: sikerült azonos felfogásra jutni, s remélhetőleg a további koncessziók ideájával nem kell már foglalkozni. A román probléma átmenetileg valóban lekerült a napirendről. Ebben szerepe volt annak is, hogy Törökország november 12-én belépett a háborúba, s emellett a Szerbia elleni második offenzíva ekkor még sikert ígért. Mindez egyelőre Romániát is óvatosabbá tette.

A Szerbia elleni újabb offenzíva kudarca s a változatlanul súlyos helyzet a keleti hadszíntéren az olasz és román semlegesítés kérdését december végén ismét, még nehezebb körülmények között, előtérbe állította. A németek nyomására, és különösen a katonai kudarcok hatása alatt Berchtold már hajlott arra, hogy Olaszország és Románia semlegesítését — vagy esetleg a központi hatalmak melletti hadba lépését — bizonyos területek átengedésével biztosítsák. Elsősorban a Dél-Tirolhoz tartozó Trentóról, illetve román viszonylatban Bukovináról volt szó, de felvetődött a tárgyalások során egész Dél-Tirol és Isztria is.

Tisza a legerélyesebben fellépett Berchtold „ingadozásával" szemben. Sürgette, hogy bármilyen áldozatok árán is gyors katonai sikert érjenek el, és ezzel akadályozzák meg Olaszország és Románia — ki nem elégítésük esetén várható — beavatkozását. Conrad és Tisza vitte keresztül, engedmények helyett, a téli hadjárat tervét, és ők buktatták meg 1915. január elején Berchtoldot. Az új külügyminiszter, Burián István — Tisza régi híve és minisztere — mereven elutasította Olaszország és Románia területi követeléseit.

OLASZORSZÁG HADBA LÉPÉSE

A téli hadjárat kudarcai mégis rákényszerítették a Monarchia vezetőit, hogy Olaszországgal területek átengedéséről tárgyaljanak. A súlyos vereségek után felkínált mérsékelt ajánlatok azonban az olasz kormányt már nem elégítették ki. Sikeresebbek voltak viszont Olaszországnak az antanthatalmakkal párhuzamosan folytatott tárgyalásai. Olaszország

az antant képviselőivel 1915. április 26-án Londonban egyezményt kötött. Eszerint a római kormánynak egy hónapon belül be kellett lépnie a háborúba az antant oldalán. Ennek fejében az angol, a francia és az orosz kormány elismerte Olaszország jogát egész Dél-Tirolra, Triesztre és környékére, Isztriára, Dalmácia nagy részére az előtte fekvő szigetekkel és Valonára; s elismerte Olaszország protektorátusát Albánia felett. Az egyezmény megkötése után, május 4-én az olasz kormány felmondta a hármas szövetséget.

A magyar parlamentben az ellenzék a külpolitikai vezetést és Tiszát okolta az olaszországi fejleményekért. A függetlenségi párt igyekezett az Ausztria rovására teendő engedmények felkarolásával és a hagyományos olasz—magyar barátság hangsúlyozásával közreműködni Olaszország semlegesítésében. E koncepció jegyében — a kormány előzetes jóváhagyásával — titkos diplomáciai akciót is kezdtek, de eredményt nem értek el.

Május 24-én az olasz kormány hadat üzent a Monarchiának (Németországgal egy évvel később került hadiállapotba). Ausztria-Magyarország számára új déli hadszíntér nyílt. A magyar képviselőházban május 26-án jelentette be a miniszterelnök a hadüzenetet. Az ellenzék korábbi kritikája elhallgatott. Számítani lehetett Románia beavatkozására is, de a bukaresti kormány, mivel Olaszország beavatkozása idején a központi hatalmak sikereket értek el a keleti hadszíntéren, nem tartotta kedvezőnek az alkalmat a beavatkozásra. Most Oroszország is, amely a háború kitörésekor sürgette a Monarchia elleni román hadba lépést, ellenezte azt. A viszonylag gyenge román hadsereg segítsége nem állt volna arányban a védekező hadsereg arcvonalának meghosszabbodásával.

AZ ANTANT HADICÉLJAINAK ELSŐ KIFEJTÉSE

1914 szeptemberében — az eredeti német hadászati koncepció kudarcának reakciójaként — diplomáciai tárgyalások kezdődtek az angol, a francia és az orosz kormány között háborús céljaik összehangolására, ami azonban csak részben sikerült. Ellenfeleik leverését ugyanis egységesen kívánták, de a győzelem gyümölcseit mindegyik főleg a maga előnyére és nemcsak a legyőzöttek, hanem a szövetségesek rovására is élvezni akarta.

A brit imperializmus mindenekelőtt gyarmatbirodalmának kiterjesztésére törekedett; Németország gyarmataiból, valamint Törökország felosztásából elsőként akart részesülni. A kontinensen a status quo híve volt, legyőzve is erős Németországot akart Franciaország ellensúlyozására; ezért ellenezte a Rajna-vidékre vonatkozó francia igényeket. Hasonló megfontolásokból — a cári Oroszországgal szembeni egyensúly érdekében — nem akarta jelentősen meggyengíteni a Habsburg-monarchiát sem.

A francia imperializmus is növelni akarta gyarmatait, de fő célja a kontinentális vezető szerep visszaszerzése volt. Elzász és Lotaringia visszahódításán túl, német területeket akart szerezni egészen a Rajnáig, és döntő befolyást Közép-Európában. Hosszú időre lehetetlenné kívánta tenni, hogy Németország kontinentális hatalmi politikát folytasson. Kelet-Európában viszont ugyanazt akarta, mint a brit. Ausztria-Magyarország ne gyengüljön meg túlságosan, hogy Oroszország európai terjeszkedését továbbra is ellensúlyozhassa. A francia politikusok körében a háború első évében Briand igazságügy-miniszter képviselte a Monarchiával szemben a viszonylag legmesszebbmenően ellenséges álláspontot. 1914 vége felé úgy vélte, hogy a háború gyorsan befejezhető, ha az angol—francia koalíció a Balkán felől a Monarchiára támad és felkelésre bírja a szláv népeket. Ez a koncepció nyilvánvalóan számolt a felbomlás kilátásával. Később, 1915 októbere után — már mint miniszterelnök és külügyminiszter — a délszláv népek szabadságát Franciaország hadicéljaként hangoztatta, és ő volt az első antant államférfi, aki a csehszlovák függetlenséget, s ezzel a Monarchia teljes felbontását képviselő Benešt hivatalosan fogadta, anélkül azonban, hogy e politika mellett magát lekötötte volna.

A cári kormány a német gyarmatok sorsát illetően érdektelenséget tanúsított, de részt akart venni Törökország felosztásában. Meg akarta szerezni a Németországhoz és Ausztria-Magyarországhoz tartozó lengyel területeket, hogy egységes lengyel tartományt hozhasson létre az orosz birodalmon belül. Ugyancsak meg akarta szerezni a Monarchiához tartozó ukránlakta területeket. Ezen felül Szerbia megnagyobbítását kívánta, Bosznia, Hercegovina, Dalmácia és Észak-Albánia hozzácsatolásával. A meggyengített Monarchiában a szláv elem súlyát akarta növelni.

Az antant felkarolta a Monarchiából emigrált nemzetiségi politikusokat, mert segítségükkel az ellenséget gyengíthette, és saját közvéleménye előtt alátámaszthatta a népek szabadságára hivatkozó háborús propagandáját. Az antant és az emigráns politikusok mindenekelőtt a Monarchia katonai vereségére törekedve találtak közös célt. Az emigráns politikusok azonban nemcsak a Monarchia katonai vereségét kívánták, hanem államrendszerének teljes széttörését is, új államalakulásokat a közép- és délkelet-európai térségben. Ebben a vonatkozásban azonban az emigrációs szervezetek és az antant céljai a háború első éveiben nem egyeztek.

Masarýk és Beneš, akik a cseh tartománygyűlés és a bécsi Reichsrat képviselői voltak, 1914, illetve 1915 őszén emigráltak és propagandát indítottak a független csehszlovák állam érdekében. Bár Masarýk és Beneš a nyugati antanthatalmakra orientálódtak — 1916 februárjában Párizsban hozták létre a Csehszlovák Nemzeti Tanácsot —, az angol és a francia hivatalos körök akkor még elutasították a cseh emigráció messzemenő céljait. A cári kormány pártfogolta a cseh és szlovák egyesülést, de előnyösebbnek vélte, ha Csehszlovákia a trialista módon átalakított Habsburg-birodalom kebelében marad, mert akkor a trializmus szláv tagján keresztül érvényesülhet a cári politika befolyása a birodalomra. „A szövetségesek — írja Masarýk emlékiratában — Ausztria-Magyarország teljes szétrombolására és a népek biztos felszabadítására nem akarták kötelezni magukat."[38] A hazai cseh burzsoázia többsége akkor még az ausztrofil politika híve volt, a Monarchia föderatív átalakítása útján, a birodalmon belül kívánta elérni a nemzeti célokat. Masarýk és Beneš számára a „második vas" politikáját képviselte.

Az antanthatalmak céljai között kezdetben nem szerepelt a délszláv nemzeteket tömörítő önálló állam megalakításának terve sem. Az orosz politika erős Szerbiát akart, de olyat, mely kénytelen Oroszországra támaszkodni. A valamennyi délszláv nemzetet átfogó állam már túl erős önálló alakulat lett volna ahhoz, hogy ilyen egyoldalú orientációját el lehessen várni. Az angol és a francia politika nem kívánta az elsősorban Oroszországra támaszkodó Szerbia túlságos megerősödését, ezért Olasz-

[38] Tomaš Garrigue Masarýk, A világforradalom. Emlékek, gondolatok. 1914—1919. Praha, 1928. 161.

országnak is juttatni akart balkáni szláv területeket. A nyugati antantkörökben Szerbia, illetve Oroszország ellensúlyozásánál arra is gondoltak, hogy Horvátországot erősítik és esetleg független státuszhoz juttatják. Mindez tükröződik az Olaszországgal kötött londoni szerződésben.

Az antant nagyhatalmi tervezgetéseitől függetlenül már ezekben a hónapokban megfogalmazódott az önálló — nemcsak túlnyomóan szerbeket tömörítő — délszláv állam létrehozásának terve. Ezt képviselte Supilo is, bár politikája nem fejezte ki a horvát burzsoázia többségének akaratát, amely ekkor — a cseh burzsoáziához hasonlóan — ausztrofil föderalista politikát folytatott. A délszláv népek önálló föderációját képviselte a Dalmáciából emigrált Trumbić, és a neves szobrász, Ivan Meštrović is.

A Monarchiából emigrált délszlávok eleinte Olaszországban gyülekeztek. Amikor Olaszország háborúba lépése után — mivel a londoni szerződéssel Róma magának igényelte a Monarchia egyes délszláv területeit is — kiéleződtek a délszláv emigráció és az olasz kormány ellentétei, London lett a délszláv emigráció központja, ahol 1915 májusában létrehozták a „Jugoszláv Bizottságot" Trumbić vezetésével. A délszláv föderációs egységtörekvéseknek néhány szerb politikus is híve volt. A szerb burzsoázia azonban ekkor még előnyösebbnek tartotta a centralizált nagyszerb állam kialakítását, amit Pašić képviselt. A szerb politikusok csak 1915 végétől — amikor Szerbia megszállása miatt ők is emigrációba kényszerültek — hajlottak a jugoszláv állam koncepciójának elfogadására. A délszláv nemzetek önálló államának létrehozását kívánó politikusok között ezt követően is jelentős ellentétek voltak. Supilo a vezető szerepet a horvát burzsoáziának szánta, a szerb politikusok Szerbiának. A délszláv föderáció nemzeti egyenjogúságon alapuló demokratikus koncepcióját a munkásmozgalom képviselte.

A csehszlovák függetlenség és a délszláv egység terve befolyásos angol és francia publicisták körében is hívekre talált. Angliában különösen Wickham Steed, a kiváló tollú újságíró, és a történész-publicista Seton-Watson karolták fel; Franciaországban különösen a Le Temps és a Le Matin újságírói és publicistái, továbbá Auguste Gauvain, „a toll generálisa", valamint a Sorbonne befolyásos professzora, Ernest Denis támogatták az emigránsok terveit.

A MÁSODIK ÉV HADMŰVELETEI ÉS A KÖZPONTI HATALMAK HADICÉLJAI

Az antant a háború első esztendejében elért katonai sikereit nem tudta továbbfejleszteni. A vitathatatlan tengeri flottafölény (3 millió tonna hajótér 1,2 millióval szemben) lehetővé tette a német gyarmatok nagy részének gyors elhódítását, a kontinentális győzelem azonban még távolinak tűnt. A nyugaton és keleten egyszerre indítandó döntő támadás előkészítéséhez mindenekelőtt arra lett volna szükség, hogy a gyengén felszerelt orosz hadsereget nyugati szövetségesei anyagilag segítsék, a nyugati hadszínteret pedig orosz katonasággal és élelmiszerrel erősítsék meg. Mivel az összekötő utak el voltak zárva, először is utat kellett nyitni. Ez lett volna az egyik fő feladata — a másik a déli front megerősítése — a török tengerszorosok elfoglalására 1915 áprilisában indított partraszállási akciónak (Gallipoli). Sikerült hídfőállásokat létesíteniük, de továbbhaladni nem tudtak, s így a vállalkozás végül is kudarcba fulladt.

Az orosz hadsereg újabb nagy erejű támadásra vagy támadás kivédésére az utánpótlás megjavítása nélkül aligha lehetett képes. A központi hatalmak a további hadműveleti tervek kidolgozásánál éppen ebből indultak ki. Németország újabb hadosztályokat küldött a keleti hadszíntérre, a nyugatin pedig továbbra is állásháborúra rendezkedett be. A Monarchia szintén védekezésre rendezkedett be az olasz fronton. Így a felemelt hadkötelezettség alapján mozgósított újabb hadosztályokat a keleti hadszíntérre küldték. A német és osztrák—magyar közös csapást jól előkészítették. Az orosz hadvezetés Bukovinában várta a támadást, amely azonban ettől északnyugatra, Gorlice falunál indult meg. Május 2-án egy német és egy osztrák—magyar hadsereg sikeres csapást mért az ellenséges állásokra. A harcászati áttörés eredményeként július 3-án visszafoglalták Przemyślt, 22-én Lemberget, azután elfoglalták Varsót, Brest-Litovszkot, ahol a visszavonuló orosz seregek megvetették a lábukat.

Nagy győzelem, de nem kis áron. A Monarchia vesztesége újabb félmillió ember volt, az orosz hadseregé kétszer annyi. A támadást nem lehetett tovább folytatni, mert az orosz hadsereg a csatavesztés ellenére sem tört meg, fő erői visszavonultak, s védelme erősödött. A központi hatalmak pedig újabb erők felvonultatására nem voltak képesek, mivel a nyugati hadszíntéren az antant tehermentesítő támadásokat kezdett; az

olasz hadsereg is sikeresen nyomult előre, június végén elérte az Isonzót, ahol kiépült a Monarchia védelmi állása.

A keleti hadszíntéren elért sikerek és az olaszok feltartóztatása után a Monarchia újabb támadásra készült Szerbia ellen. A megjavult katonai helyzet lehetővé tette, hogy az akciót Bulgária hadba lépésével diplomáciailag is előkészítsék. A központi hatalmak kétszeres túlerőben levő seregei 1915 őszén két hónap alatt megszállták egész Szerbiát. A szerb hadsereg maradékát (150 ezer embert), miután átvágták magukat az Adriai-tengerhez, az antant hajói Korfu szigetére szállították. A Monarchia 1916 elején elfoglalta Montenegrót és Albánia északi részét. A bolgár hadsereg Görögországba szorította vissza a gallipoli kudarc után Szalonikiben partra szállt, és aztán a szerb hadsereg segítségére siető angol—francia katonaságot. A Balkán a központi hatalmak kezére került, de az olaszok Dél-Albániában, az angol—francia expedíciós hadsereg pedig Görögországban megvetette a lábát.

Ebben az időszakban a török hadsereg is sikert könyvelhetett el, mindenekelőtt azzal, hogy megvédte a tengerszorosokat. Ugyanakkor eredményesen harcolt a Perzsa-öbölben partra szálló és Bagdad felé nyomuló angol csapatok ellen, sőt december elején be is kerítette azokat. Ebben az időszakban a német tengeralattjárók több antant hadihajót elsüllyesztettek, és a hadvezetés nagy reményeket fűzött akcióikhoz. Noha az 1915-ös esztendő második fele a központi hatalmak sikereinek jegyében telt el, a két szemben álló hadviselő tábor erőegyensúlyi helyzetében nem történt változás.

Az 1915 tavaszát követően elért katonai sikerek időszerűvé tették a központi hatalmak vezető köreiben a hadicélok tisztázását és egyeztetését. Németország imperialista köreinek gondolkodását és terveit hűen kifejezte az Alldeutscher Verband elnökének 1914. szeptemberi emlékirata, amelyet magukévá tettek a monopoltőkét képviselő ipari és kereskedelmi szövetségek. Az emlékirat a nagy német gyarmatbirodalom megteremtését, mint egyik háborús fő célt hangsúlyozta. Az európai vonatkozású hadicélok: Belgium, Észak-Franciaország, a kongresszusi Lengyelország, a Baltikum. A német imperializmus liberális szárnya ettől annyiban tért el, hogy az annektált országoknak bizonyos látszatjogokat meg akart hagyni, és a vazallus államok rendszerét kívánta létrehozni Németország körül. A többi földrész vonatkozásában étvágyát

némiképp mérsékelte, és az angol érdekekkel való egyeztetés elől sem zárkózott el. Naumann, a német birodalmi gyűlés képviselője, 1915-ben „Mitteleuropa" címen megjelent könyvében meglehetősen nyíltan kifejtette a német imperializmus liberális szárnyának terveit saját szövetségeseivel szemben is: Németország vezetésével olyan közép-európai gazdasági, katonai és politikai tömörülést kívánt létrehozni, amely elég erős a német imperializmus európai hegemóniájának megvalósítására. Messzemenő hódító programot képviselt a német kancellár, Bethmann-Hollweg is.

A Mitteleuropa-koncepció megvalósítását a német imperializmus nem tartogatta a távolabbi jövőre. Németország és a Monarchia gazdasági közeledését, sőt vámunióját, amely a Monarchiát a német tőke szabad vadászterületévé tette volna, már 1915-ben — eleinte társadalmi szervezetek útján — sürgette, majd hivatalos lépésre szánta el magát. 1915. november 13-án Jagow külügyminiszter memorandumot juttatott el az osztrák—magyar kormányhoz a szövetségi szerződés kibővítésének szükségességéről és ennek keretében a gazdasági közeledésről, egészen a vámunióig. A november 22-i bécsi válasz azonban tartózkodó volt.

A Monarchia annexiós tervei részben ütköztek a némettel, amennyiben az Oroszországhoz tartozó lengyel területekre a Monarchia is igényt tartott. Hadicélprogramjának középpontjában azonban nem az északkeleti területi vagy gazdasági terjeszkedés állott, hanem a Balkán. A Monarchiának kell a Balkán legbefolyásosabb hatalmává válnia — ebben foglalható össze e tekintetben a maximális hadicél, a minimális pedig: a szerb kérdés megoldása a nagyszerb mozgalom likvidálásával. Ezt a hadicél-politikát a Monarchia minden vezető tényezője képviselte, de a realizálás módját illetően nem csekély belső ellentétek voltak az osztrák és a magyar vezető politikusok között. A bécsi politikusok egy részének az elfoglalt lengyel, de különösen a szerbiai területeket illetően annexiós tervei voltak. E tervek befolyásos osztrák vezető körökben összekapcsolódtak a trialista, illetve föderalista átalakulás gondolatával. Születtek olyan elképzelések, amelyek szerint a Galíciával egyesített orosz—lengyel területekből felállított Lengyelország lenne a birodalom harmadik országa. Voltak olyan elgondolások, amelyek horvát vezetésű délszláv államalakulatot akartak a Monarchián belül létrehozni. Osztrák

politikai körökben a Monarchia sikereit elsősorban a birodalom osztrák elemének erősítésével akarták realizálni. Ezzel függött össze, hogy a trialista elgondolások erőteljesebb jelentkezésével együtt erősödtek a centralisztikus törekvések is.

A magyar uralkodó osztályok is részesedni kívántak a hódításokból, de a bécsi annexiós terveket fenntartással, óvatosan kezelték. Tisza és a munkapárt többsége inkább vazallus országok kialakításával (Szerbia, Lengyelország) akarta realizálni a Monarchia imperialista pozícióinak kiterjesztését. Tisza számolt azzal, hogy Lengyelország Monarchiához kötése vazallus állam formájában is bizonytalan, ezért ő is elfogadta az orosz—lengyel területek annektálásának tervét, de hangsúlyozta, hogy a lengyel területekkel megnagyobbodó Lajtán túli rész ellensúlyozására szükségesnek tartja Bosznia és Hercegovina közvetlen Magyarországhoz csatolását. A közös minisztertanács 1915. október elején foglalkozott a lengyel, illetve a délszláv kérdéssel, de döntés nem született.

A magyar kormány a kedvezőbbre forduló hadihelyzetet eleinte szerette volna felhasználni Romániához való viszonyának végleges tisztázására. 1915 nyarán Tisza katonai összpontosítást javasolt a román határon, ezzel Románia csatlakozásának kikényszerítését kívánta elérni. A hadvezetőségek ezt a tervet elejtették, mert Szerbia kikapcsolását fontosabbnak tartották. Az őszi szerbiai sikerek után, s különösképpen Bulgária csatlakozása következtében a magyar kormány már nem tartott Romániától. Tisza eredeti koncepciója — Bulgáriával ellensúlyozni a Monarchiától elforduló román politikát, s nem koncessziókkal — megvalósult. A magyar miniszterelnök most már előnyösebbnek tartotta Románia semlegességét.

A megszállt Szerbiában katonai kormányzás létesült. A magyar kormány arra törekedett, hogy a közös katonai kormányzat tartós legyen, és amennyiben politikai, közigazgatási és gazdasági kérdésekben intézkedik, a magyar kormány intenciói szerint járjon el. Ily módon a tartós katonai kormányzattal megakadályozható az annexió és előkészíthető a magyar érdekszférába illeszkedő szerb vazallus állam kialakítása. Ezek a törekvések azonban ütköztek a Monarchia vezérkari főnöke és hadseregfőparancsnoksága elképzeléseivel. Katonai kormányzat létesítése a megszállt területen magától értetődő volt, de Conrad ezt az annexió és a Monarchián belül megvalósítandó délszláv egység bevezetésének szánta;

ezért a katonai igazgatást éppen a magyar kormány politikai és gazdasági törekvéseinek keresztezésére akarta felhasználni.

A Mitteleuropa-koncepcióhoz hasonló terveket szövögetett az osztrák—magyar imperializmus a bolgár és török szövetséges függésbe hozására. Az osztrák—magyar imperializmus ebben sem tudott önálló politikát folytatni, itt is a német imperializmus vitte a vezető szerepet. Jól mutatják ezt a Bulgáriának és Törökországnak folyósított kölcsönök és hadseregszállítások, amelyekben részt vett a magyar állam is, bár valójában a rá eső részt is majdnem teljes egészében a német bankok előlegezték.

A ZIMMERWALDI MOZGALOM ÉS A MAGYAR SZOCIÁLDEMOKRÁCIA

A világháború második évében — a pillanatnyi hadiszerencsétől függetlenül — valamennyi hadviselő ország veszteségei és hátországának megpróbáltatásai súlyosak voltak. A szenvedések legfőképpen a néptömegeket sújtották, különösképpen a munkásságot. A munkásság háborúellenes hangulata mindenütt növekedőben volt, ami kedvező talajt teremtett a háborúval kezdettől szembeforduló baloldali csoportok aktívabb tevékenységéhez. „Már 1915-től kezdve — írta Lenin — világosan megmutatkozott minden országban a régi, elkorhadt szocialista pártok szakadásának folyamata, a proletariátus tömegeinek eltávolodása a szociálsoviniszta vezérektől balfelé, a forradalmi eszmék és érzelmek, a forradalmi vezérek felé."[39] Ez a helyzet a háborús kormány kiszolgálásában tartózkodóbb centrista csoportokat arra ösztönözte, hogy a háborús kormánnyal való nyílt szakítás nélkül demonstrálják békére irányuló törekvésüket. Ily módon a nemzetközi munkásmozgalomban a forradalmi irányzat mellett különböző háborúellenes irányzatok alakultak ki.

1915 tavaszán és kora nyarán, miután a Nemzetközi Szocialista Iroda, illetve a skandináv és holland pártok kudarcai a háborút támogató pártok összebékítésére már nyilvánvalóak voltak, az olasz és a svájci szocialista párt megkezdte a háborúellenes irányzatok nemzetközi konferenciájának előkészítését. A konferencia a svájci Zimmerwaldban 1915. szeptember 5-én ült össze. A második konferenciát 1916 áprilisában

[39] Lenin összes művei. 37. köt. 2. kiad. Bp. 1973. 284—285.

Kienthalban tartották. A konferenciák centrista többsége lényegében pacifista álláspontra helyezkedett. Elutasította a háborút, sőt a balrább álló centristák követelték a háború elleni harcot is, de nem fogadták el Leninnek a béke forradalmi úton való kiharcolására irányuló és a sovinizmusnak behódolt szocialista vezérekkel teljesen szakító stratégiáját. Lenin megszervezte a zimmerwaldi baloldalt, amely a későbbi III. Internacionálé előfutára lett. A zimmerwaldi mozgalom a hadviselő országokban előrelendítette a munkásság háborúellenes mozgalmát.

1915 tavaszától Magyarországon is érlelődtek a pacifista mozgalom feltételei. Ekkorra már jóformán minden családot közvetlenül is érintett a frontveszteség. A várt gyors győzelmek helyett a háború elhúzódása és a hatalmas veszteségek lelohasztották a kezdeti háborús lelkesedést. A pacifista hangulat jelentkezése a szociáldemokrata sajtó 1915. tavaszi tónusváltásában is tükröződött, de a háborút támogató politikájában még nem állt be fordulat. 1915 tavaszán a parasztság körében is érezhető volt a békevágy. Ez arra késztette Nagyatádi Szabót, hogy a képviselőházban hangsúlyozza: a háború az úri osztályok döntése volt. De felszólalása nem hagyott kétséget az iránt, hogy a háborút továbbra is támogatja. A katolikus főpapság folyóirata is arról írt 1915 tavaszán, hogy a vallásos tömegek körében „unos-untalan" kezdik felvetni, hogy „a Jó Isten, a gondviselő Isten miért engedi meg ezt a rettenetes világháborút",[40] de az egyházi propaganda változatlanul a beletörődést hirdette.

A parlamenti ellenzéki pártokat a pacifista hangulat erősödése és a katonai-politikai vezetés kudarcai 1915 tavaszán taktikájuk megváltoztatására késztették. A háború támogatása mellett ellenzéki hangokat is megpendítettek. Az 1915. tavaszi ülésszakon a képviselőház valamennyi irányzata pártfogolta azt az új törvényjavaslatot, amely a hadkötelezettség korhatárát 19—42. évről kiterjesztette a 18—50. évre. A függetlenségi párt szónokai a harckészség növelése érdekében a választójog kiterjesztését és nemzeti programjuk megvalósítását is követelték. A parlamenti ellenzék mérsékelt szárnyához tartozók a „hősök választójogáról" szóló javaslatot karolták fel. Az indítványt Rakovszky István néppárti képviselő terjesztette elő: egészítsék ki a választójogi törvényt egy új szakasszal, amely szerint aktív választójogot adnak 20 éves ko-

[40] Tóth Tihamér, Lelkipásztorkodás háborús időkben. *Religio*, 1915. 5. sz. 327.

ruktól mindazoknak a férfiaknak, akik a háborúban harctéri szolgálatot teljesítettek. Javaslatát elhatárolta az általános választójog eszméjétől: „Nincs itt semmiféle aggálynak oka és helye... nem lesz túl nagy azoknak a száma, akik szavazati joghoz jutnak."[41] Tisza azonban keresztülvitte az indítvány tárgyalásának elutasítását.

Tisza merev elzárkózása feltüzelte az ellenzék mérsékeltebb szárnyát is. Károlyi Mihály pedig szenvedélyes beszédben a nép demokratikus jogainak kiterjesztését követelte. „Nem érzi a miniszterelnök úr, nem érzi-e a t. Munkapárt, hogy itt nagy evolúcióról ... van szó.... az az állam, amely nem érti meg, hogy új emberekkel, új eszmékkel van dolga hogy itt új ideálokat kell teremteni, és hogy a régi letaposott nyomokon tovább már nem lehet haladni: az az állam nem lesz életképes."[42] A kormány lemondását, Tisza távozását követelte. Mindezt még a háború érdekére hivatkozva, mert mint mondotta, Tisza belső változásokkal szembeni merev ellenállása csökkenti a helytállás lehetőségeit.

Az ellenzék hangadóinak parlamenti fellépése 1915 tavaszán nem volt pacifista, ellenkezőleg, a pacifista hangulat levezetését akarták elérni a „hősök" választójogával vagy a „nemzeti" programmal. A háborús propaganda ez időben már nem volt olyan hatásos, mint korábban. Az orosz hadsereget 1915 nyarán visszaszorították, az olaszokat feltartóztatták, majd az eredeti háborús célt — ahogy a propaganda mondotta: „Szerbia megbüntetését" — is elérték. Ugyanakkor a súlyos kimerülés jelei már egyre inkább megmutatkoztak. 1915 nyarán és az év második felében szaporodtak az elégedetlenségből fakadó spontán megmozdulások is. Megvolt tehát a kedvező belső talaj és a megfelelő nemzetközi háttér, Tisza István Magyarországán azonban a pacifista mozgalom legális szervezése lehetetlen volt.

A szociáldemokrata párt ebben az időben már tett bizonyos lépéseket a békemozgalom felé. A Nemzetközi Szocialista Irodához intézett 1915. július 15-i levele, amelyben az Internacionáléhoz tartozó pártok összehívását kérte, hogy ezzel kezdetét vehesse a békére irányuló tárgyalás, már ebbe az irányba mutatott. Miután ismét nyilvánvalóvá vált, hogy az iroda tehetetlen, a pártvezetőség megpróbált — bár képviselőit nem

[41] Képviselőházi Napló 1910—1915. XXXVI. Bp. 1917. 404.
[42] Uo. 411—412.

küldte el, mert az legálisan nem volt lehetséges — a zimmerwaldi mozgalom felé közelíteni. 1915. szeptember elején a pártbizalmiak értekezlete elhatározta, hogy a békemozgalmat a „lehetőség módja szerint" megkezdi és a béke gondolatát erőteljesen propagálja. Ennek megfelelő manifesztumot is szerkesztettek, amely azonban csak fél évvel később, egy folyóiratban jelenhetett meg. A Népszava mégis hozott pozitív hangvételű cikket a zimmerwaldi konferenciáról. Ennél több azonban nem történt. A pártvezetőség azokat a békemozgalomhoz vezető ösvényeket kereste, amelyeken legálisan lehetett járni. Zimmerwald nem ilyen út volt.

A párt felkarolta a drágaság és az élelmiszerhiány elleni mozgalmat, de a legalitást veszélyeztető üzemi s egyéb tömeges akcióktól tartózkodott, csak ankétokat szervezett.

PARLAMENTI VITA A BÉKÉRŐL

A függetlenségi párt Károlyi-csoportja az első háborús év kudarcai és Olaszország beavatkozása után valószínűnek tartotta a német vereséget. De a Naumann-féle és hasonló terveket látva, nem várt jót a németek esetleges győzelmétől sem, mert arra számított, hogy ebben az esetben megvalósul a Mitteleuropa-terv, amely Magyarországnak alárendelt szerepet szánt. Ez a csoport a minél előbbi megegyezéses békekötést tartotta a leghelyesebbnek. 1915. december 7-én Károlyi Mihály nagy feltűnést keltő beszédében a háborús képviselőházban először vetette fel a békeakció gondolatát. „Egy kérdőjelre kell hogy válaszoljunk. Ez a kérdőjel a békének kérdőjele, a békéé, amelyről eddig nem akartunk szólni, mert mindig abból a helyes elvből indultunk ki, hogy csakis akkor beszélhetünk erről a kérdésről, ha a teljes győzelem birtokában vagyunk... Lehetetlennek tartom azt, hogy ezt a kérdést mindig egy noli me tangere-ként kezeljük."[43] Károlyi belső reformokat is sürgetett. Határozati javaslatot terjesztett be az általános és titkos választójog megalkotására. Károlyi fellépését nemcsak a kormánypárt, hanem az ellenzékiek is visszautasították.

„Valóban úgy áll a helyzet — mondotta Andrássy —, hogy előttünk áll a béke objektív lehetősége... Mindezek ellenére nem teszek egy lé-

[43] Uo. XXXVII. Bp. 1917. 317.

pést sem egy békeakció irányában." Ő ugyanis hódított területek megtartásával szándékozott békét kötni, és jól tudta, hogy ezen az alapon tárgyalni nem lehet: „Mély fájdalommal kell konstatálnom, hogy sajnos minden látszat arra vall, hogy ellenségeink még nem fogadták el véglegesen a harcok mai eredményét, hogy még mindent el akarnak követni arra, hogy végül is megfordítsák a kockát, hogy tehát ennélfogva ma még aligha lehet e tekintetben eredményt elérni." Károlyi választójogi javaslata helyett Rakovszky régi indítványát ajánlja a „hősök választójogáról" és Károlyival szemben a Treuga Dei megerősítésének szükségességét hangsúlyozza: „Ellenzéki harcunkat bizonyos fokig korlátoznunk kell... Nem tartjuk szükségesnek..., hogy programunkat és annak tételeit ma napirendre tűzzük."[44]

Rakovszky — Andrássy szellemében — ugyancsak a békeakció ellen nyilatkozott, és ismét beterjesztette javaslatát a „hősök választójogáról". Gondolatmenete is Andrássyéval egyezik: „Mindaddig, amíg azokat a célokat, amelyek minket arra indítottak, hogy a háború terére akaratunk ellenére rálépjünk, el nem értük: mindaddig kárba veszett kísérlet, mindaddig szó sem lehet róla, hogy akármilyen békés megegyezésre, békés beszélgetésre is kaphatók legyünk."[45] Bár Apponyi kifejezte egyetértését Károlyi választójogi javaslatával, egész fellépése azt mutatta, hogy a függetlenségi párton belül éleződik a két vezér és csoportja közötti külpolitikai ellentét.

Károlyi állásfoglalását közvetlen párthívein kívül, parlamenti felszólalással csupán a főpapi rangú Giesswein Sándor, a keresztényszocialista mozgalom vezetője és parlamenti képviselője támogatta. Giesswein egyéniségében sok humanisztikus vonás volt, őszintén irtózott a háborútól és a keresztényszocialista mozgalom vezetői között ő volt az egyetlen, aki a mozgalom által hangoztatott szociális reformok elérésén valóban fáradozott. Komolyan vette az általános választójog követelését is. E pontokon találkozott a szociáldemokratákkal, akik ugyancsak üdvözölték Károlyi képviselőházi beszédét.

Károlyi fellépését különösen német részről nehezményezték és ettől kezdve elkövettek mindent, hogy „kikapcsolják" őt a magyar politikai

[44] Uo. 324.
[45] Uo. 328–337.

életből. A németek új, nagyszabású támadó haditerveken dolgoztak és a megegyezéses béke gondolatát határozottan visszautasították. Vilmos császár 1915. november 29-i bécsi látogatásának éppen az volt a célja, hogy a megegyezéses békére hajlandónak mutatkozó Ferenc Józseffel egységes álláspontra jusson. 1915 őszén ugyanis a központi hatalmak svéd és svájci közvetítéssel, valamint a szociáldemokratákon keresztül tapogatóztak az antant békefeltételei után, de miután nyilvánvalóvá vált, hogy Elzász és Lotaringia átengedése elengedhetetlen feltétel, a németek erre hivatkozva elvágták a további kapcsolatokat.

A békéről folytatott decemberi parlamenti vita fél év múlva megismétlődött, de a felszólalók álláspontja nem változott. Burián István közös külügyminiszter 1916 májusában még azt is hibának tartotta, ha a Monarchia vezető emberei egy esetleges amerikai békeközvetítés „szívesen látásáról" nyilatkoznának, mert azt sok helyen az ellankadás jelének értelmeznék.

A parlamenti ellenzék táborában az 1915. végi—1916. eleji ülésszak folyamán figyelemre méltó folyamat ment végbe. Károlyi csoportja továbblépett az 1915. tavaszi parlamenti szerepléséhez képest. Az ellenzék mérsékelt irányzatai viszont ismét közeledtek a kormányhoz. 1915 tavaszán ők is kívánták a kormány lemondását; most a győzelmek hatására a háború elején kialakított feltétlen támogatás politikájához kanyarodtak vissza. Tisza ezt azonnal kihasználta, és első ízben szeptember végén a lengyel kérdéssel kapcsolatos bizalmas beszélgetésre hívta meg a mérsékelt ellenzék vezéreit. Az ellenzék e vezérférfiai az 1915. végi ülésszakon harmonikus együttműködésre törekedtek a kormánnyal, és szemrehányást is tettek Tiszának, hogy nem tájékoztatja őket kielégítően. A miniszterelnök figyelembe vette igényüket: Andrássyt, Apponyit és Rakovszkyt, az ellenzék „bizalmi tanácsát" ezután rendszeresen informálta. A mérsékelt ellenzéki csoportok és a kormány kapcsolata szorosabbá vált annak ellenére, hogy Tisza és a munkapárt nemcsak Károlyi békére és választójogra vonatkozó előterjesztéseit utasította vissza, hanem a mérsékeltek reformtörekvéseit is. Tisza bízott abban, hogy az „erős kéz" politikája megakadályoz minden belső zavargást, és ezért minden engedményt elvetett. Némi reformpolitikát, illetve a reformok hangoztatását a mérsékelt ellenzék viszont szükségesnek tartotta.

3. 1916, AZ ELSŐ SÚLYOS ESZTENDŐ

KATONAI KUDARCOK

A központi hatalmak az 1915. évi katonai sikerekre támaszkodva 1916-ban döntést akartak elérni. Kiinduló pontjuk az a feltételezés volt, hogy az orosz haderő az 1915. évi vereség után hosszú ideig nem tudja magát összeszedni, így itt viszonylag kisebb erőkkel lehetséges állásharcot folytatni. Tervük: a felszabaduló hadseregekkel a nyugati fronton indítanak támadást.

A német offenzíva 1916 februárjában indult meg Verdun térségében azzal a céllal, hogy szakadatlan támadással felőrli az ellenséges erőket és elfoglalja a várost. Verdun alatt vívták a világháború egyik legvéresebb küzdelmét. Hónapokig dúlt itt a mindkét oldalon rengeteg áldozatot követelő harc, amely azonban a német tervek kudarcával ért véget. A Monarchia a verduni harcok tetőfokán, május közepén, Dél-Tirolból indított offenzívát Olaszország ellen. A támadás azonban lassan haladt, s júliusban abba is kellett hagyni, mert közben megindult a nem várt orosz támadás.

Az 1915. évi nyári vereségek után hosszú időre harcképtelennek vélt orosz haderő egy esztendő alatt feltöltötte sorait, s a németet és az osztrák — magyar generálisok meglepetésére 1916. június 4-én Bruszilov tábornok vezérletével a keleti hadszíntér közepén és déli szárnyán nagyerejű támadást indított. Két helyen — Luck városánál, és délen Okna térségében — áttörte az ellenséges vonalat, és a támadást sikeresen folytatta tovább. Június végén az antant nyugaton is ellentámadásba ment át a Somme folyónál, és ezzel megakadályozta, hogy a németek nyomban jelentősebb haderőt irányítsanak a keleti frontra. Ez a katonai helyzet az olasz hadseregnek is lehetőséget adott arra, hogy első ízben érjen el jelentősebb sikert: 1916 augusztusának első felében zajlott le az ún. hatodik isonzói csata.

A Monarchia a keleti hadszíntéren rendkívül súlyos vereséget szenvedett, hadserege az összeomlás küszöbére jutott. S mindezt újabb diplomáciai kudarc tetézte: Románia belépése a háborúba. Románia hadba lépésétől az 1915-ös sikerek után nem tartottak. „Kétségtelen — írta

Tisza Czerninnek 1916. március 14-én —, hogy katonai előkészületeket tesznek ellenünk és a bulgárok ellen. . . , de amennyire nincsenek illúzióim a románok szándékai iránt, éppenannyira meg vagyok győződve arról, hogy a jelen hadihelyzetben nem akarnak megtámadni minket."[46] Az 1916. nyári kudarcok után már számolni kellett a román támadással. Július 7-én Tisza memorandumot terjesztett az uralkodó elé, amelyben Románia beavatkozásának valószínűségére utalva kívánta, hogy bármennyire szükség van is minden erőre az oroszok ellen, erősítsék meg valamelyest az erdélyi határ védelmét; továbbá vegyék rá Bulgáriát, odaígérve Szerbia jelentős részét, hogy nagyobb erőt tömörítsen romániai határán.

A román kormány 1916 nyarán közvetlen titkos tárgyalásokat folytatott az antanttal. A semlegesség politikáját — összekapcsolva a belső kérdések előtérbe helyezésével — csak a román szocialisták képviselték: „A ti ellenségetek nem Magyarországon, nem Oroszországban, nem Bulgáriában, hanem itt az országban van"[47] — hangoztatta 1916 elején kibocsátott és még mindig érvényesnek tekintett kiáltványuk. Augusztus 17-én a román kormány — a Bruszilov-offenzíva sikerein felbátorodva — Bukarestben titkos egyezményt kötött az antanttal. A bukaresti szerződésben a négy antanthatalom elismerte Románia jogát Erdélyre, Bukovinára és a Bánság egy részére, abban az esetben, ha belép a háborúba. A szerződés nemcsak románok által lakott területekre vonatkozott, hanem elfogadta a román burzsoázia ezen túlmenő területi igényeit is.

A román kormány július végén megkezdte hadserege mozgósítását, majd augusztus 27-én hadat üzent a Monarchiának. A négy román hadsereg közül három azonnal benyomult Erdélybe, egy pedig a bolgárok ellen védekezett. A román támadás tért nyert. A Monarchia a maga erejéből nem tudott úrrá lenni az eseményeken. A német hadvezetés, bár Verdun alatt tombolt a küzdelem és a Somme menti antant támadás is egyre erősödött, kénytelen volt augusztusban jelentős erőket küldeni a

[46] Tisza Levelek. V. Bp. 1933. 99.

[47] A román szocialisták kiáltványát idézi: CSATÁRI DÁNIEL, Mihail Roller: Dokumentumok a munkásmozgalomból c. kötetének ismertetésében. *Századok*, 1950. 1—4. sz. 441.

Monarchia segítségére. A Monarchia mindhárom frontján német hadosztályok jelentek meg: elzárták az orosz áttörést és az olasz előnyomulást, Mackensen seregének segítségével pedig visszavetették a románokat. Az év végéig Románia nagy részét, magát Bukarestet is elfoglalták.

A segítségért a Monarchiának súlyos árral, függetlensége jelentős feladásával kellett fizetnie. Első és azonnali következményként — a még szeptemberben kötött titkos egyezmény értelmében — a központi hatalmak hadműveleteinek fővezérlete a német császár kezébe került. A vitás külpolitikai kérdésekben is kapitulációra kényszerült a német kormánnyal szemben. A lengyel kérdésben elfogadta a német álláspontot. A gazdasági ügyekben is mindinkább érvényesült a német hegemónia.

A HÁTORSZÁG SÚLYOS NEHÉZSÉGEI

A hadsereg olyan utánpótlási követelményeket támasztott a hátországgal szemben, amelynek az mind kevésbé tudott megfelelni. A Monarchia gazdasága nagyarányú, hosszú háborút nem tudott kiszolgálni. A gazdasági nehézségek már 1915-ben jelentkeztek, 1916-ban pedig rendkívül súlyossá váltak. A magyar állam hagyományos kiadásai a háború egész ideje alatt lényegében a háborút megelőző évek színvonalán mozogtak. Ugyanakkor ennek sokszorosát fizette — a háború kezdetétől 1917 tavaszáig már 15 milliárd koronát — az állam a hadsereg és a haditengerészet költségeinek fedezésére. Az óriási összeg előteremtése nagyarányú hitelműveletek, belső kölcsönök, és nem utolsósorban infláció útján volt lehetséges. A Monarchia valutájának értéke a zürichi jegyzés szerint a háború alatt a felére csökkent. E rendkívüli hitelműveletek megrendítették az államháztartás egyensúlyát. A nehéz pénzügyi helyzeten a kormány megpróbált az adózás fokozásával is segíteni. A háború alatti adótörvényhozás súlypontja az 1916. évre esik. Életbeléptették az új jövedelemadót, bevezették a hadinyereség-adót stb.

Az 1916. és 1917. évi gabonatermelés a szükségleteknek csak 62—63%-át fedezte. A hiányt valamelyest csökkentette a romániai behozatal. Az Élelmezési Hivatal és a Közélelmezési Tanács felállítása 1916 végén legfeljebb az elosztás arányosabbá tételét eredményezhette. Nem kisebb mértékű hiány volt egyéb cikkekben. A Monarchiának a háború előtt

évenként mintegy 63 millió tonnányi szénre volt szüksége. Ennek 1915-ben 85%-a, 1916-ban 92%-a, 1917-ben 87%-a állott rendelkezésre. Hasonló volt a helyzet a vasércnél is. Sokkal rosszabb volt viszont az egyéb cikkek termelése terén: a bőráruk, a textiliák vonatkozásában mind a hadsereg, mind a lakosság ellátása messze elmaradt a szükségletektől. Pamutfonal a háború előtti szükséglethez viszonyítva 1915-ben 88%-ban, 1916-ban 21%-ban és 1917-ben 25%-ban állt csak rendelkezésre. A hadsereg lábbeliszükségletét 1917 első felében már csak 70—75%-ban, 1917 második felében csak 50—60%-ban tudták fedezni.

A gazdasági ellentétek, amelyek a dualista rendszer keretében Bécs és Budapest között állandó vitákat okoztak, a háború alatt sajátos formában és kiélezettebben jelentkeztek. Mivel a közös hadsereg költségeinek kvóta szerinti fedezése nem lehetett vitás, az ellentétek olyan kérdésekben robbantak ki, amelyekre vonatkozóan előzetes és törvényben rögzített megállapodások nem voltak. A háború kezdetétől vitatták, hogy a hadicselekmények által okozott károkat, majd pedig a visszafoglalt területeken a helyreállítási költségeket milyen módon fedezzék. Itt túlnyomóan osztrák tartományok veszteségeiről volt szó, ezért a magyar kormány a közös költségekből történő fedezés ellen tiltakozott. A vitás kérdésekhez később újabb járult: milyen módon történjék a hadikárok háború utáni pótlása. Magyarországon a kormány és az ellenzék egységesen elutasította, hogy majd itt is a kvóta elvét alkalmazzák.

A legsúlyosabb viták azonban az élelmezési kérdések körül robbantak ki. Osztrák részről már az első háborús tél alatt kevesellték a hadsereg és az osztrák lakosság ellátására küldött magyarországi mezőgazdasági szállítmányokat. A hadsereg mezőgazdasági terményekkel való ellátásának költségeit a kvóta szerint kellett fedezni, de a termékeket sokkal nagyobb mértékben a mezőgazdasági jellegű Magyarországról kellett beszerezni. E tekintetben nem is volt vita. Ezen túlmenően a magyar álláspont az volt, hogy a hadsereg és a saját lakosság szükségleteinek fedezése utáni felesleget szállítják Ausztriába az ottani lakosság ellátására. Ez Ausztria és Magyarország lakosságának élelmezésében különbséget eredményezett, ezért osztrák részről állandóan sürgették a magyarországi élelmezési korlátozásokat és a szigorúbb rekvirálásokat.

Az egyre súlyosabb életfeltételek és a véres veszteségek mindinkább elkeseredést szültek a háborúval szemben. Ez volt az alapja 1916-ban

a pacifista eszmék és gondolatok széles körű elterjedésének nemcsak a hátországban, hanem a frontokon is. 1916-ban megkezdődtek a katonabarátkozások az orosz fronton.

A PANASZBIZOTTSÁG

A gazdasági nehézségek 1916-ban roppant súlyos körülmények közé szorították a munkástömegeket. Ők szenvedtek elsősorban az infláció, a drágaság és a termékhiány miatt. Teleszky pénzügyminiszter számítása szerint egy öttagú munkáscsalád élelmezési költségeinek indexszáma — a háború kitörésének idejét 100-nak véve — 1915-ben 215,9, újabb egy esztendő után 325,8. Tehát élelmiszerekre 1916 nyarán már több mint háromszor annyit kellett kiadni. A bérek ugyanakkor csak mintegy 50%-kal emelkedtek. Egy másik számítás szerint a megélhetési indexszám (ebben nemcsak az élelmiszercikkek, hanem minden benne foglaltatik) az 1913. évet 100-nak véve, 1915-ben 190, 1916-ban 278.

1915-ben a szakszervezetek vezetőségének leszerelő törekvései ellenére a gazdasági mozgalmak szaporodtak, és fokozódott a nyugtalanság a militarizált üzemekben is. A szakszervezeti vezetőségek a spontán mozgalmakat úgy akarták irányításuk alá vonni, hogy ugyanakkor ne kerüljenek szembe az államhatalommal. A munkásság kívánságait összegyűjtötték, továbbították a honvédelmi, illetve a kereskedelemügyi miniszterhez, de ritkán értek el eredményeket, ezért a munkásság nyugtalansága fokozódott. A haditermelésre dolgozó gyárakban külföldön és Ausztriában is kormánybizottságokat hoztak létre, amelyek megvizsgálták a munkások panaszait, egyeztettek a munkások és a tulajdonosok között. Ezt kívánták megvalósítani a magyarországi szakszervezetek — különösen a vasas szakszervezet — vezetői is. Ők kezdeményezték a panaszbizottság felállítását 1915 második felében. Javaslatukat a gyártulajdonosok mereven ellenezték.

A nagyüzemi munkásság mozgolódását a kormányzat elsősorban az üzemek militarizálásával ellensúlyozta. „A militarizálás — mondotta később a honvédelmi miniszter — legnagyobbrészt olyan vállalatokra és üzemekre terjedt ki, amelyeknek munkásai megbízhatatlan, sőt nyugtalan magatartást tanúsítottak, úgyhogy az állam érdeke egyenesen

megkívánta az illetőknek a teljes katonai fegyelem alá való helyezését."[48] A kormányzat szükségesnek tartotta az előzetes leszerelés politikáját is, ezzel a céllal hozta létre 1916 elején a panaszbizottságot.

1916. január 17-én jelent meg a honvédelmi miniszter rendelete, amely szabályozta a militarizált üzemekben dolgozó munkásság helyzetét. Előírta, hogy a túlmunkáért legalább 20% pótdíj jár; a rendes munkaidő nem haladhatja meg a háború előttit, de a gyárvezetőség korlátlan túlmunkát követelhetett. A rendelet a bér- és munkaviszonyok szabályozásán túl kimondta a panaszbizottság felállítását. A bizottság elnöke a honvédelmi miniszter képviselője, tagjai: a szakszervezetek részéről 2 fő, a tőkések szervezetei részéről 2 fő, továbbá a kereskedelemügyi minisztérium és a katonai parancsnokság 1—1 küldötte. A bizottságnak nincs döntési joga. Ha a békés megegyezés nem sikerül, akkor csupán felterjesztést tehet az illetékes minisztériumhoz. 1916 nyarán több helyen — például a Weiss Manfréd tölténygyárban, a diósgyőri vasgyárban — komoly bérmozgalmak voltak, amelyek megfékezésére statáriumot hirdettek. Efféle eseteknek a kormányzat a panaszbizottság hatékonyabb működésével akart elébe vágni. Hasonló kéréssel fordult a szociáldemokrata pártvezetőség is a kormányhoz. A belügyminiszter július 13-án közölte a miniszterelnökkel, hogy felkereste őt Garami és Buchinger, és a panaszbizottság átszervezését kérték. Továbbá „a maguk részéről ismételten hangsúlyozták, hogy átlátják és megértik miszerint a hadviselés érdekei kizárják azt, hogy a munkásság a mostani viszonyok között a munka beszüntetésének békében jogos fegyverét használja, és a maguk részéről mindent megtenni készek arra, hogy erről a munkásokat is meggyőzzék. De viszont szavuknak csak úgy lehet súlya, ha a munkásságnak általuk elmondott nehéz helyzete kellő méltánylásban részesül."[49]

Ilyen előzmények után július 19-én újabb rendelet jelent meg, amely döntési joggal ruházta fel a bizottságot, de egyben átalakította összetételét: a honvédelmi miniszter képviselője az elnök, a 4 tag pedig a szakszervezet, a tőkések szervezete, a kereskedelemügyi miniszter és a pénzügyminiszter 1—1 küldötte. A panaszbizottság mint csúcsszerv alatt több albizottság intézte a panaszok megvizsgálását. A panaszbizottság a pa-

[48] MT jkv. Bp. 1960. 392.
[49] REZSL Balogh-iratok. 9. cs.

naszok túlnyomó többségénél engedett vagy részben engedett a munkások kívánságainak. 1916-ban még teljesítette azt a feladatát, amelyet a kormányzat és a szakszervezetek vezetősége elvárt. A panaszok bizonyos fokú orvoslása leszerelte a munkásság növekvő gazdasági harcait és növelte a szakszervezetek szerepét. Fellendült a szakszervezeti élet, a taglétszám 1916-ban gyorsan emelkedett. A panaszbizottság azonban 1917-ben már nem tudta fékezni a munkásság fellendülő sztrájkharcát.

Az ugyancsak elégedetlen parasztság megnyugtatására 1915—1916-ban nagyarányú telepítésekről, sőt földreformról kezdtek beszélni egyes vezetők. Hegedüs Lóránt, Nagy Emil és mások tervezeteire egyaránt jellemző volt, hogy valójában sértetlenül meg akarták őrizni a nagybirtokrendszert, elejét akarták venni egy valódi földreformnak. Ezeknek a tervezeteknek alig volt hatásuk a földéhes parasztságra és a katonákra.

Nagyobb port vert fel Prohászka fellépése. Prohászka a Magyar Gazdaszövetség 1916. évi közgyűlésén javaslatot nyújtott be a „hősök földhözjuttatásáról". Ha megvalósul — mondotta —, ez lesz „1848 óta a legnagyobb reform". De mi rejtőzik a hangzatos bejelentés mögött? A 10 ezer kat. holdnál nagyobb hitbizományi, egyházi és közalapítványi birtokokból eladnának vagy örökbérbe adnának az államnak földeket, megfelelő ár, illetve bér ellenében. Az állam az így megvásárolt vagy bérbe vett földeken 350 kat. holdas középbirtokokat és 15—35 kat. holdas kisbirtokokat létesítene, amelyeket elsősorban harctéri érdemeket szerzett katonáknak, rokkantaknak, hadiözvegyeknek adna bérbe. Kisajátításról, földosztásról még csak említés sem történt. Tulajdonképpen olyan bérletrendszerről volt szó, amelyben a tőkés bérlő helyét az állam foglalná el, ami a bérbeadó földbirtokosnak kifejezetten előnyös. Erre — nehogy a nagybirtokosok félreértsék — javaslatában Prohászka is rámutatott: „Az állami bérfizetés, ellentétesen az önkezelési vagy magánbérleti rendszerrel, minden kockázatot kizár, s állandó járulék jellegével bír."[50]

1916 júniusában a képviselőház is foglalkozott a birtokreformmal. Tisza a reformot kívánó felszólalással szemben hangsúlyozta: „Nem tartom azt, hogy nekünk fel kellene forgatnunk agrárius jogrendünket, nem tartom azt, hogy itt egy rohamos átalakítási akcióba kelljen bele-

[50] *Alkotmány*, 1916. április 4.

mennünk." A főrendiház néhány tagja (Mailáth József gróf, Széchenyi Aladár gróf) arra akart törvényjavaslatot beterjeszteni, hogy a birtokvásárlásnál az állam, a község, illetve a falusi hitelszövetkezet elővásárlási jogot nyerjen, s így biztosítsák az eladásra kerülő földek paraszti kézre jutását. De Tisza ezt is szükségtelennek tartotta, mert a szabad birtokvásárlás mellett a földet úgyis az „erősebb parasztember" szerzi meg. „Az eladásra kerülő birtokok túlnyomó nagy többsége helybeli parasztgazdák kezére kerül. Szükség tehát nincsen semmilyen rendkívüli intézkedésre."[51]

A KÁROLYI-PÁRT MEGALAKULÁSA

A háborúban és a tömeghangulatban bekövetkezett fordulat erősen hatott a függetlenségi párt baloldalára is. Károlyi Mihály és közvetlen környezete — Batthyány Tivadar, Holló Lajos, Lovászy Márton, Justh Gyula, Hock János — úgy látták, írja emlékiratában Károlyi, hogy „elérkezett a perc, amikor németellenes politikánkkal demonstrálnunk kell, és meg kell mutatnunk a külföldnek, hogy van Magyarországon egy párt, amely kész a németekkel szakítani, különbékét kötni és az antant felé tájékozódni".[52] Július 9-én Károlyi lemondott a függetlenségi párt elnökségéről és kilépett a pártból, amelynek többsége kitartott Apponyi németbarát és kormánytámogató politikája mellett. A függetlenségi párt — amely belsőleg már régóta megoszlott — most kettészakadt. Károlyit mintegy 20 képviselő követte, de mint emlékiratában megjegyzi: „A Károlyi-pártnak igen sok tagja csak azért lépett ki velem az egységes függetlenségi pártból, mert ott valamilyen személyes okból nem tudott jól érvényesülni."[53]

Az új párt alakuló értekezletét július 17-én tartották. Neve Egyesült Függetlenségi és 48-as Párt lett, tehát átvette a régiét. A párt annexiómentes, a területi integritást biztosító békét akart. A perszonális unió álláspontjára helyezkedett. Önálló vámterületet és jegybankot, önálló

[51] Képviselőházi Napló 1910—1915. XXX. Bp. 1917. 129.

[52] KÁROLYI MIHÁLY, Egy egész világ ellen (továbbiakban: KÁROLYI). München, 1923. 180.

[53] Uo. 183.

hadsereget, általános választójogot, demokratikus szociálpolitikát és birtokpolitikát követelt. Nemzetiségi programját nem fejtette ki pozitív formában, de hangsúlyozta ragaszkodását a horvát kiegyezéshez, ami mutatja, hogy a nemzetiségi politikában nem tervezett változtatást.

A Károlyi-párt — Magyarország szempontjából lényegében a háború előtti status quo alapján álló — megegyezéses béke érdekében lépett fel. Belpolitikai programja, bár egyes demokratikus vonásai a korábbiakhoz képest hangsúlyozottabbá váltak, nem volt radikális. A párt megalakulása és programja mégis nagy vihart váltott ki az uralkodó osztályok köreiben. Az egység megbontásával, az ellenség segítésével vádolták. „Ártalmas hatást idéz elő ellenségeinknél Károlyi Mihály új pártjának megalakulása — írta Tisza lapja, az Igazmondó —. Az orosz, angol, francia, olasz négyes szövetség népeit a háború továbbfolytatására bátorítja."[54] Ez a támadás azonban csak elősegítette, hogy a pártot a békére vágyó tömegek körében együttérzéssel fogadják. A Károlyi-pártnak sikerült a pacifista hangulatú tömegek között szimpátiát kivívnia. A szociáldemokrata sajtó elismeréssel fogadta. Valamennyi parlamenti ellenzéki párt — írta a Népszava — „munkapárti fiókintézet". Itt most azonban másról van szó. „Az új pártdeklaráció azt mutatja, hogy Justh és Károlyi ennél többre törekszenek, és a Tisza képviselte reakciótól ők végképp elszakadnak... Új pártjuk hajóját — nálunk szokatlan bátorsággal — irányítják az új Magyarország partjai felé." Ugyanakkor a Népszava bírálta az új függetlenségi párt leggyengébb pontját, azt ugyanis, hogy a nemzetiségi politika vonalán lényegében egy vágányon halad a kormánnyal és ellenzéki „fiókintézeteivel".[55]

Az önálló párt megalakításával Károlyi nyíltan külön útra lépett addigi úri ellenzéki társaival: Andrássyval, Apponyival és a többiekkel szemben. Addig is volt lényeges különbség köztük, de mégis egy táborban voltak. Most — egyelőre elsősorban külpolitikai ellentétek miatt — elváltak útjaik. „Amit Czernin és Károly király később láttak — írja Károlyi emlékiratában —, hogy talán mégis jó, hogy van valaki, aki hanetán mégis elszámították volna magukat, egy más orientációval meg-

[54] Idegen visszhang a Károlyi-pártnak. *Igazmondó*, 1916. július 29.

[55] Az új Függetlenségi Párt. *Népszava*, 1916. július 19.; Nemzetiségi kérdés és embervadászat. *Népszava*, 1916. november 5.

próbálja megmenteni az országot: azzal szemben Apponyi és Andrássy és a többi németbarát politikusok vakok voltak."[56] De az elválás az úri ellenzéktől s a fokozódó szembefordulás velük egyben közeledést jelentett az akkori baloldali erőkhöz. S ha az új párt egésze nem is, de vezére megindult ezen az úton. A Károlyi-párt egészét a függetlenségi anyapárttól később is mindenekelőtt a külpolitikai orientáció különbsége választotta el, magát Károlyit azonban mindinkább a radikálisok és a szocialisták felé fordulás is. Párthíveinek nagy része ezt nem is vette jó néven.

Románia beavatkozása és különösen a román hadsereg akadálytalan betörése Erdélybe pánikot keltett a képviselők körében. A román támadás utáni első ülésen, szeptember 5-én, zajos jelenetek játszódtak le a képviselőházban. Az ellenzék a kormányt tette felelőssé a történtekért. Vezérei a Románia elleni megtorló háborút hirdették, de a siker érdekében a kormány lemondását is követelték és új kabinet alakítását, amelyben a munkapárton kívül a mérsékelt ellenzéki pártok is helyet foglaltak volna. A háború kitörésekor létrejött Treuga Dei teljesen és végérvényesen felbomlott. A kormány elleni általános ellenzéki támadást a Károlyi-párt felhasználta arra, hogy első alkalommal többé-kevésbé nyíltan hangoztassa a különbékére irányuló tervét. Andrássyék és Apponyiék azonban — noha fontosnak tartották a kormány elleni közös fellépést — a Károlyi-párt németellenes megjegyzéseitől elhatárolták magukat.

A MONARCHIA BÉKEKEZDEMÉNYEZÉSE

A Monarchia vezető köreiben az 1916. évi nyári vereségek nyomán általánossá vált a felismerés: be kell fejezni a háborút, mert az jobbat már nem hozhat. Ezen a felfogáson nem változtatott az sem, hogy német segítséggel a katonai összeomlást elkerülte a dualista birodalom, sőt Románia nagy részének megszállásával újabb „sikert" könyvelhetett el. De amíg a legsúlyosabb nyári hetekben nagyon is megelégedtek a háború előtti status quóval, a közvetlen veszély elmúltával a status quóhoz való visszatérést — mint látni fogjuk — kevesellték. Kétségtelen azonban, hogy a központi hatalmak blokkján belül a vezetés 1916 őszétől ki-

[56] KÁROLYI. München, 1923. 153.

bontakozó válságának körülményei között a bécsi politika a békekezdeményezések képviselője lett.

A verduni német tervek sikertelensége, majd még inkább a Bruszilov-offenzíva sikere nyilvánvalóvá tette, hogy a háborút, amely négy európai hadszíntéren folyt egyszerre, így megnyerni nem lehet, s elhúzódása kimerüléshez vezet. Mivel ugyanakkor Németország hadserege szilárd, és legyőzése nem könnyű, objektíve megvolt a lehetősége annak, hogy békét kössön, de természetesen csak akkor, ha a végső kimenetel realitásával számolva, hajlandó legalábbis az antant minimális céljait elfogadni. A német politika azonban nem ilyen irányba haladt. Németország vezető körei a háború megnyerésére még komoly lehetőségeket láttak. A katonai vezetők már 1916 elejétől egyre jobban sürgették a korlátlan tengeralattjáró-háborút, amely — mint mondották — hat hónap alatt térdre kényszeríti Angliát. Ők attól sem féltek, hogy az Amerikai Egyesült Államok emiatt belép a háborúba, mert azt hitték, még mielőtt ennek hatása jelentkezik, végeznek Franciaországgal és Angliával. A politikai vezetés, maga a kancellár, óvatosabb volt. Nem bízott a tengeralattjáró-háború gyors sikerében, és félt az Amerikai Egyesült Államok s az európai semleges országok Németország ellen fordulásától. A kancellár nem zárkózott el ugyan a tengeralattjáró-háború kiszélesítése elől, ha már más megoldás valóban nincs, ez esetben viszont olyan diplomáciai előkészítést javasolt, amely az Amerikai Egyesült Államok beavatkozásának veszélyét csökkenti. 1916 őszén még úgy tűnt, van más lehetőség is: a központi hatalmak különbékét köthetnek Oroszországgal. A német kancellár — a Monarchia vezetőitől is támogatva — igyekezett megragadni ezt a lehetőséget, s ezért is ellenezte még a tengeralattjáró-háború kiterjesztését.

Az orosz vezető körökben már az 1915-ös nagy nyári vereségtől kezdve voltak szószólói a központi hatalmakkal kötendő különbékének. Főleg a cár környezetében hallatszottak ilyen hangok, Szazonov külügyminiszter inkább ellenezte. Stockholmban japán közvetítéssel 1916 tavaszán mégis érintkezés jött létre a német és az orosz diplomácia között egy esetleges különbéke érdekében, de az érintkezés rövidesen megszakadt. A Bruszilov-offenzíva sikerét az orosz vezető körök előnyös különbéke érdekében szerették volna kiaknázni, hiszen Oroszország a győzelmes támadás ellenére a kimerülés határán állott, és felgyülemlettek a belső

robbanóerők is. Szazonov megbukott, és az orosz diplomácia 1916 júliusától ismét — nem hivatalos személyek útján — érintkezésben állt a németekkel Stockholmban.

Az 1916. november 5-i közös német—osztrák-magyar deklaráció, amely az orosz birodalomhoz tartozó lengyel területek függetlenítését mondotta ki, nyilvánvalóvá tette, hogy a különbékére törekvés Oroszországgal német részről nem jelentette a keleti hadicélok mérséklését, és hogy Oroszországgal a különbékét éppen azok megvalósításával akarták elérni. Erre viszont a cári orosz kormány nem volt hajlandó.

Az Oroszországgal kötendő különbéke meghiúsulása a Monarchia vezetőinek figyelmét egy általános békekonferencia felé fordította. E gondolattal már 1916 nyarától foglalkoztak és kimunkálását 1916 októberében megkezdték. Burián külügyminiszter, október 11-i feljegyzése szerint, egy általános békeajánlat terveiről megbeszélést folytatott a két miniszterelnökkel: „Beszélgetés Tiszával és Stürgkh-kel az alapgondolatról. Hozzájárultak. Újabb szempontokkal is. Szerbiában nekünk csak határkiigazítás."[57]

Burián október 18-án a német főhadiszálláson Bethmann-Hollwegnek is előterjesztette a Monarchia vezető politikusaival előzetesen egyeztetett javaslatát: a központi blokk négy állama a semlegeseken keresztül juttasson el az ellenséges hatalmakhoz konkrét ajánlatot. A maga részéről ezek tartalmaként a következőket vázolta: mind a négy hatalom megőrzi területeinek integritását, beleértve a német kolóniák visszaadását. Belgium függetlenségét visszaállítják, de biztosítani kell a német stratégiai és gazdasági érdekeket, és Kongót át kell adni Németországnak. Az addig Oroszországhoz tartozó területekből felállítják a lengyel királyságot. Visszaállítják az albán protektorátust. Szerbiát délen Bulgária, északon (Mačva) a Monarchia javára megkisebbítik, egyébként mint politikailag független állam a Monarchia gazdasági szférájába kerül. Romániából Bulgária és a Monarchia részesedik. Stratégiai határkiigazítások a Monarchia javára az orosz és az olasz határokon. Törökországban megszűnnek a korábbi szerződésekben a külföldieknek biztosított előjogok (kapitulációk); Oroszország szabad áthajózást kap a tengerszoro-

[57] REZSL Burián István iratai. 43. tétel. 26—31. irat.

sokon. A német kancellár helyeselte a közös békejavaslat eszméjét, de a feltételek tárgyalásába nem ment bele.

Burián Bécsben tovább folytatta az előkészítést. Ezekben a napokban nyilvánvalóvá vált, hogy a birodalom növekvő belső feszültsége súlyos veszélyeket rejt magában. Ennek mélységeibe éppen akkor engedett bepillantást az osztrák miniszterelnök elleni merénylet. Október 21-én Friedrich Adler, az osztrák szociáldemokrata párt egyik vezetője, revolverlövéssel megölte Stürgkh grófot.

A november 15—16-án Berlinben tartott konferencián kiderült, hogy a német vezetőknek a békeajánlattal nem ugyanazok a céljaik, mint a Monarchiának. A német vezető körök is számításba vették a háború elhúzódásával járó következményeket, de mivel még mindig a legerősebb hadsereget mondhatták magukénak és viszonylag szilárdabb hátországukban bíztak, arra számítottak, hogy ellenfeleik — különösen Oroszország, s még Franciaország is — előbb roppannak össze. Kialakult a Durchhalten — kitartás — politika, amelyet főleg a katonai vezetők képviseltek.

A Monarchia sürgetésére a német vezetők nem zárkóztak el az elől, hogy ajánlatot tegyenek béketárgyalásokra, de elutasítottak minden törekvést, amely a siker érdekében az általuk megszállva tartott területek (így Belgium és Észak-Franciaország, valamint Kurland és Litvánia) kiürítésére irányult. Ez a magatartás eleve kudarcra ítélte az akciót. A német kormány a kezdeményezéssel inkább saját közvéleménye előtt akarta bizonyítani békekészségét, és annak kudarcával a háború továbbfolytatásáért ellenfeleire akarta hárítani a felelősséget. Tehát politikai manőver volt a Németországban is növekvő pacifizmus ellensúlyozására, a Durchhalten politikának a közvélemény előtti igazolására. A német hadvezetés még így is csak nehezen egyezett bele az akcióba, majd ragaszkodott ahhoz, hogy a javaslatot csak Bukarest elfoglalása után tegyék meg.

FERENC JÓZSEF HALÁLA ÉS KÁROLY TRÓNRA LÉPÉSE

A békejegyzék előkészítése közben, november 21-én halt meg Ferenc József. Utóda a Ferenc Ferdinánd környezetében nevelkedett Károly főherceg lett, aki Ausztriában I. Károly császár, Magyarországon IV. Ká-

roly király néven uralkodott. Károly sürgette a békeakciót. Burián írja naplójában november 25-én: „Hosszú beszélgetés az uralkodóval. A békeakciót siettetni kívánja a német halogatással szemben."[58]

A magyar uralkodó osztályok igen óvatosan fogadták az uralkodóváltozást. Károly és Tisza között meglehetősen hűvös volt a viszony Károly trónörökösi éveiben. Tisza ugyan már 1914. július 16-án felajánlotta szolgálatait a trónörökös főudvarmesterén keresztül, félreérthetetlenül célozva saját nélkülözhetetlen fontosságára, de a trónörökös nemigen tartott erre igényt. A trónörököspár 1915. augusztusi magyarországi látogatása alkalmából Tisza terjedelmes emlékiratot nyújtott át Magyarország közjogi helyzetéről, amellyel Ferenc Ferdinánd körének hatását kívánta ellensúlyozni. Hasonló szándék vezette akkor is, amikor másolatban elküldte a magyar kormány emlékiratát, amelyet az 1915. október 6-i közös minisztertanács elé terjesztett, s amelyben a dualista elvhez való ragaszkodás kifejeződött. Jellemző, hogy a trónörökös megköszönte a küldeményt, de a felajánlott személyes tájékoztatásra nem reflektált, Tiszát inkább a királyné informálása felé terelte.

A Tisza és a trónörökös közti viszony egyáltalában nem csökkentette a magyar miniszterelnök befolyását, mert Ferenc József nem osztotta meg hatáskörét Károllyal, és csak életének utolsó hónapjában, 1916 októberében vonta be örökösét az uralkodói döntések előkészítésébe. Tisza — és ebben az egész magyar vezető réteg támogatta — fellépett annak érdekében, hogy az új uralkodó sürgősen koronáztassa meg magát a magyar királyi koronával is. A magyar uralkodó osztályok attól féltek — és erre volt is alapjuk —, hogy az új uralkodó és környezete hajlik bizonyos föderalista elképzelések felé; a koronázásban biztosítékát látták a dualista szerkezet megőrzésének. Károly már november 23-án nyílt levélben utasította Tiszát, tegye meg a szükséges intézkedéseket mielőbbi megkoronázására. Tisza a koronázást egyben megcsappant tekintélyének megerősítésére is fel akarta használni, és az ellenzéki vezérek tiltakozása ellenére keresztülvitte, hogy a december 30-i koronázásnál a nádor helyett, mivel ez a méltóság 1848 óta nem volt betöltve, miniszterelnök ő tevékenykedjék.

[58] REZSL Burián István iratai. 85. tétel. Napló, 1916.

4. 1917, A FORDULATOK ÉVE

A BÉCSI POLITIKA 1917 ELEJÉN

1916 végén—1917 elején a háború már két és fél esztendeje dúlt, mégsem hozott döntést; gyors győzelemre egyik fél sem gondolhatott. A háború mielőbbi befejezése mellett a vezető körök számára is súlyos érvek szóltak. A háború ugyan óriási anyagi hasznot hajtott a finánctőkének, a monopóliumoknak, de a tartalékok kimerülése, a termelőerők nagyarányú pusztulása, a nemzetgazdaság teljesítőképességének végletekig való feszítése veszélyeket hordozott magában: a gazdaság normális rendszerének teljes szétzilálódását. A vezető köröknek súlyos politikai konzekvenciákkal is számolniuk kellett: a háború forradalmasítja a tömegeket, veszélybe sodorja nemcsak a fennálló politikai, hanem a társadalmi rendszert is.

Ezek a gondolatok az imperialista vezetők körében 1916 végén jelentkeztek, de korántsem általánosan és főleg nem egyértelműen. Érvényesült a háború teljes győzelemig való folytatásának tendenciája is. Minél súlyosabbak voltak a háború elhúzódása okozta nehézségek, annál jobban erősödött az az elgondolás is, hogy a teljes győzelemben kell a megoldást keresni, hiszen a háború kompromisszumos befejezése is erősítheti a belső forradalmi feszültséget. 1916 végén—1917 elején az imperialista politikában együtt találjuk a háború lezárása felé tett fordulat és a végső győzelemig való folytatás irányzatát. Az a törekvés, hogy a háborút az imperialista célok minimumával mielőbb befejezzék, leginkább a Monarchia és Oroszország vezető köreiben jelentkezett. 1916 őszétől 1917 nyaráig a Monarchia részéről több kezdeményezés történt kompromisszumos béke létrehozására.

1916. december 12-én közzétették a központi hatalmak közös jegyzékét. E jegyzék a háború alatti első hivatalos javaslat a béketárgyalás megkezdésére; a kimerült Monarchia kezdeményezésére és sürgetésére született, de mint a központi hatalmak közös jegyzéke, elsősorban a német álláspontot képviselte. A jegyzéket fölényes hangja, minden konkrétumot nélkülöző tartalma és különösen az, hogy Németország semmi hajlandóságot nem mutatott a háború során elfoglalt francia,

belga és lengyel területek kiürítésére, nyilvánvalóan elfogadhatatlanná tette az antant számára, amely bizton remélte, hogy az idő haladtával Németország teljesen kimerül. Az antant december 31-i elutasító válaszjegyzéke ugyancsak általánosságokat tartalmazott; a háború folytatását a liberális elvek érvényesítésével indokolta.

December 18-án Wilson amerikai elnök is jegyzéket intézett a hadviselő kormányokhoz, és konkrét békeajánlatra szólította fel őket. A német kormány december 26-i válaszjegyzékében kitért ez elől. Az antantállamok január 10-én küldték el válaszukat. Békefeltételeik főbb pontjai: a központi hatalmaknak vissza kell állítaniuk Belgium, Szerbia és Montenegró függetlenségét, s kártalanítaniuk kell ezeket az országokat. Ki kell üríteniük a háború alatt elfoglalt francia, orosz és román területeket, és a megszállásért jóvátételt kell fizetniük. Érvényesíteni kell a nemzeti elvet. A múltban erőszakkal, illetve a lakosság akarata ellenére elfoglalt tartományokat is vissza kell adni. (Ez Elzász-Lotaringiára és a lengyel területekre vonatkozott.) Törökország európai hatalma megszűnik. A Monarchiával kapcsolatban igényelték „az olaszok, szlávok, románok és csehszlovákok felszabadítását az idegen uralom alól".[59]

Az antant Monarchiával szembeni hadicéljának ez volt az első hivatalos megfogalmazása. A fogalmazás meglehetősen ködös, mert megvalósítása többféle megoldást rejthetett magában. Ebben az időben az antanthatalmak vezető körei már jelentős periferikus területek leválasztására tettek ígéretet, de a Monarchia fenntartását és megmaradó, még mindig igen tekintélyes területeinek föderatív átalakítását is kívánatosnak tartották. Angol és francia kormánykörök a Monarchiát mint ellensúlyozó tényezőt — még ha a korábbiaknál gyengébb is —, Oroszország és Németország ellenében fenn akarták tartani. A csehek és szlovákok felszabadításán ekkor nem egy önálló állam létrehozását értették, hanem a föderáción belüli egyenjogú státuszt.

Az olasz, a román, a szerb politikusok és az emigráns vezetők az antant válaszjegyzékét olyan területi változások ígéreteként értelmezték, amelyek a felbomlást jelentenék. Így magyarázták azt az emigrációt fel-

[59] Z. A. B. ZEMAN, The Break-up of the Habsburg Empire 1914—1918. London—New York—Toronto, 1961. 113.

karoló publicisták is, akik a Monarchia nyári veresége és német segítséggel történt megmentése után fokozták ilyen irányú agitációjukat. 1916 októberében megindult új, s ettől kezdve legjelentősebb folyóiratuk, a The New Europe. Az állásfoglalást a Monarchia felbontásaként értelmezte a cseh emigráció is; számára különösen kedvező volt, hogy hivatalos antant dokumentumokban megjelent — most először — a „cseh-szlovák" kitétel. Az antant válaszjegyzékének különböző értelmezési lehetősége biztosította, hogy az antant összes állama és az emigrációs szervezetek is elfogadták.

A decemberi jegyzékek tanúsították, hogy egyes hadviselő felek hajlottak az imperialista célok minimumát biztosító békére, mások viszont a maximális célokhoz ragaszkodtak, ezért nem tudtak megegyezni.

A Monarchia új uralkodója, Károly sürgette a trónra lépése előtt megindított békeakciót, amelyet a decemberi jegyzék megjelenésekor a közvélemény az uralkodóváltozással kapcsolt össze. Kedvező fogadtatásra talált az is, hogy a Monarchia vezetésében hamarosan személyi változtatásokat hajtottak végre: az osztrák miniszterelnök Clam-Martinic, az új külügyminiszter Burián helyett Czernin lett, Conrad vezérkari főnök helyére Arz tábornok lépett, a hadsereg feletti főparancsnokságot Károly maga vette át, és a főhadiszállást Teschenből Badenba helyezte át.

Az új uralkodó elnökletével tartott 1917. január 12-i első közös minisztertanács a hadicélok — illetve békefeltételek — meghatározásával foglalkozott. Az uralkodó szerint tanácsos lenne maximális és minimális program felállítása. A maximális program tartalmazná a kongresszusi Lengyelország, Montenegró és kisebb szerbiai terület megszerzését, továbbá az erdélyi határ bizonyos kiigazítását, s a Karagyorgyevics dinasztia felváltását egy másik dinasztiával. A minimális program ezzel szemben a teljes területi integritás és a szerb dinasztiaváltozás követelésére korlátozódnék.

Czernin az uralkodó által körvonalazott minimális programot tartotta reálisnak, de kiegészítette a romániai határ — Vaskapunál és Brassónál való — kiigazításával. Hasonlóan vélekedett Tisza is: „Érdekeink biztosítása a Balkánon — mondotta — politikánk legfőbb kiindulópontja. Szerbia lehető legnagyobb gyengítése és Bulgária lehető legnagyobb

AZ 1916. ÉV JELENTŐSEBB HADMŰVELETEI
NORVÉGIA
SVÉDORSZÁG
Oslo
Stockholm
Helsingfors
Pétervár
Glasgow
Dublin
Manchester
NAGY-BRITANNIA
ÉSZAKI-TENGER
BALTI-TENGER
DÁNIA
Koppenhága
Hamburg
Berlin
Danzig
Königsberg
Riga
Vilna
Minszk
Vityebszk
Szmolenszk
Moszkva
Tula
Tambov
Volga
OROSZORSZÁG
Gomel
Tannenberg
Grodno
Varsó
Łódź
Breszt-Litovszk
Pinszk
Kovel
Luck
Rovno
Brody
Tarnopol
Lemberg
Krakkó
Prága
Brünn
NÉMETORSZÁG
Elba
Odera
Visztula
Bug
Temze
London
Hága
HOLLANDIA
Brüsszel
Lille
BELGIUM
Köln
Frankfurt
LUXEMBURG
Párizs
Verdun
Metz
Strassburg
Rajna
Szajna
Loire
VI.-XI.
II.-VI.
VII.-XII.
FRANCIAORSZÁG
Bordeaux
Lyon
Toulouse
Marseille
ANDORRA
SPANYOLORSZÁG
Barcelona
FÖLDKÖZI-TENGER
Bern
SVÁJC
München
AUSZTRIA-MAGYARORSZÁG
Bécs
Budapest
Kassa
Kolomea
Kolozsvár
Szeged
Temesvár
Tisza
Maros
Prut
Szeret
Dráva
Száva
Duna
Marica
Trient
Tolmein
Görz
Trieszt
Zágráb
Milánó
Velence
Pó
Genova
V.-VI.
III.-XI.
1915. V. 23.
OLASZORSZÁG
ADRIAI-TENGER
SAN MARINO
Róma
Nápoly
TIRRÉN-TENGER
Szarajevó
SZERBIA
Belgrád
Niš
Durazzo
ALBÁNIA
Valona
Monasztir
Szaloniki
X.-XII.
GÖRÖG ORSZÁG
1917. VI. 29.
ÉGEI-TENGER
ROMÁNIA
Bukarest
IX.-XII.
1916. VIII. 28.
VIII.-IX.
BULGÁRIA
Szófia
1915. X. 14.
Drinápoly
Konstantinápoly
TÖRÖKORSZÁG
FEKETE-TENGER
AZOVI-TENGER
Odessza
Szevasztopol
Rosztov
Harkov
Kijev
Dnyepr
Don
Arcvonalak az év elején
Trapezunt
Új arcvonalak az olasz fronton május végén az orosz fronton augusztusban, a román fronton szeptember elején, a szaloniki fronton augusztusban.
Új arcvonalak az év végén
VI.-XI. A központi hatalmak támadásai
II.-VI. Az antant hatalmak támadásai
Semleges országok
Később még hadba lépő ország

erősítése balkáni politikánk vezérfonala kell legyen."[60] Meg kell valósítani a bolgár—magyar határt. A Bulgária javára megkisebbített Szerbia és a tengertől elzárt Montenegró egyesülése ellen nem emelt kifogást. A vita eredményeit az uralkodó foglalta össze: „fő célunk a Monarchia integritásának megőrzése; Szerbia további létezését biztosítani kell, és végül közeledni kell Oroszországhoz".[61]

Az imperialista béke felé tapogatózó bécsi politika azonban szembekerült a német imperializmussal. A német hadvezetőség, amelynek Németország irányításában egyre döntőbb szava volt, a decemberi békeakció kudarca után elfogadtatta a korlátlan tengeralattjáró-háborúra irányuló követelését. Bécs nem szívesen járult hozzá a háború kiszélesítéséhez, de miután német részről befejezett helyzetet teremtettek, a január 22-i közös minisztertanács engedett. 1917. február 1-én Németország proklamálta a korlátlan tengeralattjáró-háborút.

A korlátlan tengeralattjáró-háború átmenetileg komoly nehézségeket okozott Angliának. Az előző évben havonta mintegy 200 ezer tonnányi hajótért süllyesztettek el a német tengeralattjárók. 1917 februárjában már 500 ezer, márciusban 600 ezer, áprilisban több mint 800 ezer tonna hajótért, köztük számos kereskedelmi hajót, mely az Amerikai Egyesült Államok zászlaja alatt hajózott. A korlátlan tengeralattjáró-háború kihirdetése után, február 3-án az Egyesült Államok megszakította a diplomáciai kapcsolatot Németországgal, majd két hónappal később — már a februári orosz forradalom után —, április 6-án, hadba lépett ellene.

BELPOLITIKAI KÜZDELMEK 1917 ELEJÉN

A világpolitikai fordulat és különösképpen a Monarchia legfelső vezetésében bekövetkezett változás élénkítette mind az osztrák, mind a magyar belpolitikai életet. A Clam-Martinic-kormány — a miniszterelnök személyével összekapcsolt várakozásokkal ellentétben — az osztrák centralisták kormánya volt. A nyilvánosság kizárásával az ausztriai birodalomrész újjászervezését készítette elő az osztrák cent-

[60] KMT jkv. Bp. 1966. 447.
[61] Uo. 451.

ralizmus szellemében. Kormányának legjelentősebb tagjai — Josef Maria Baernreither és Karl Urban — az osztrák Deutscher Nationalverband politikusai voltak. A tervezett újjászervezés lényege: messzemenő autonómia Galíciának, olyannyira, hogy a lengyel képviselők nem is vesznek részt a bécsi képviselőházban. Ily módon Bécsben szilárd német többséget lehet kialakítani és az egész Lajtán túli részt — Galíciától eltekintve — fokozottan elnémetesíthetik. Törvénnyel kívánták megszilárdítani a német mint államnyelv kiváltságos helyzetét; a csehországi viszonyokat az ottani német pártok kívánságai szerint kívánták szabályozni, többek között e koronatartomány kettéosztásával. Az alkotmánymódosítást a 14. § alapján, oktrojálás útján akarták keresztülvinni. Az uralkodó és Czernin az utolsó pillanatban visszarettentek: az orosz forradalom után igen kockázatosnak tűnt a nemzetiségek ilyen provokálása, inkább a Reichsrat összehívásával keresték a kibontakozást. Ezzel a Clam-Martinic-kormány helyzete tarthatatlanná is vált, a miniszterelnök júniusban lemondott.

A Clam-Martinic-kormány belpolitikája, az ausztriai birodalomrész centralista megszilárdításának kísérlete összefüggött azzal, hogy Károly és Czernin ezzel a német szövetséges felé is szilárdabb pozíciót akart nyerni. Ugyanakkor a dualizmus megerősítésén is dolgoztak: sürgették az osztrák—magyar gazdasági kiegyezés tető alá hozását. Január első napjaiban ismét megindultak az erre vonatkozó tárgyalások, amelyek során a szakminiszterek kidolgozták a tervezetet. Február 24-én Bécsben a két kormány miniszterelnöke és gazdasági miniszterei már parafálták is a szerződés szövegét, amelyet csak később szándékoztak a törvényhozás elé terjeszteni.

Figyelemreméltó a szerződés hatodik szakasza, amely 20 évre növelte az egyezmény érvényességének idejét; ez az osztrák fél számára volt előnyös. A kvóta tekintetében viszont Magyarország részére történt engedmény. A megállapodás szerint a 20 év alatt (1918—1937) 5 évenként változik a kvóta: az első 5 évben még marad az addigi 63,6 : 36,4%, a további szakaszokban Ausztria részesedése emelkedik 64,6, majd 65,1, s végül 65,6%-ra. Ugyancsak osztrák engedmény volt a hosszabb lejáratú kiegyezés ellensúlyozására az agrárvámok felemelése.

A kiegyezési megállapodás tehát létrejött, de tartalmát egyik kormány sem szándékozta nyilvánosságra hozni. Február 25-én mindkét kormány

azonos szövegű hivatalos közleményt adott ki arról, hogy a megállapodások létrejöttek, így a kereskedelempolitikai tárgyalások megkezdésének más államokkal, nevezetesen a német birodalommal nem áll útjában akadály. E közlés a megállapodás tartalmára vonatkozóan semmi felvilágosítást nem adott. A gazdasági kiegyezés kérdésében tehát sikerült a vita elől kitérni, de 1917 februárjában az ellenzék a képviselőházban nagy vitát provokált a választójogról és Tisza belpolitikájáról. Az alkalmat erre „A hazáért küzdő hősök emlékének megörökítéséről" szóló törvényjavaslat benyújtása, majd a miniszterelnök által „A háború esetére szóló kivételes hatalom igénybevételéről" beadott hatodik jelentés adta.

Az elesett katonák emlékének megörökítése sok vitára alkalmat nem adó törvényjavaslatnak látszott. (A javaslat lényege: minden község állítson fel emlékművet, és azon örökítse meg azok nevét, akik a község lakói közül elestek.) Az ellenzék azonban a vitát kiterjesztette: ne csak az elesett katonákkal törődjenek, hanem az életben maradottak további sorsával is. Ily módon a vita középpontjába került az ellenzék 1915 tavaszán már beterjesztett és most felújított javaslata a „hősök választójogáról". Ugyanakkor a Károlyi-párt az általános és titkos választójogot követelte. Tisza és a munkapárt a régi merevséggel szegült szembe a választójog bármilyen kiszélesítésével. Végzetes hibát követnénk el — mondotta Tisza —, mivel ez nem lenne egyéb, mint „a politikai jogok könnyelmű osztogatása arra meg nem érett rétegeknek és tényezőknek". „Amíg lesz egy parányi erő bennem, ezt mindig oda fogom vetni annak érdekében, hogy ezt a nemzetet a könnyelmű választójogi radikalizmus veszélyeitől megmentsem."[62]

Ilyen előzmények után tért át a képviselőház a kivételes hatalom igénybevételéről beadott miniszterelnöki jelentés tárgyalására. Az ellenzék ezt bizalmi kérdésnek fogta fel. Hetekig támadta Tisza politikáját. Ebben a vitában nemcsak az látszott, hogy a munkapárti többség ragaszkodik a kormánypárti politika változatlan folytatásához, hanem az is, hogy a kormányzati politika megváltoztatását szorgalmazó parlamenti irányokkal szemben az ellenzék nagyobb, mérsékelt része a liberalizálódást csupán mint leszerelő manővert akarta alkalmazni, mert félt,

[62] Képviselőházi Napló 1910—1915. XXXIV. Bp. 1917. 129.

hogy egyébként a háború alatt felgyülemlett elkeseredés forradalomhoz vezet. „A t. miniszterelnök úr köti magát egy olyan rendszerhez — mondotta Andrássy —, mely fenn nem tartható, mely össze fog esni és vele az utolsó reménye annak, hogy konzervatív szempontból bizonyos fokig korlátolt reform legyen megalkotható... Roppant veszedelmesnek tartom, ha kizárjuk az alkotmány sáncaiból azokat, akiknek van politikai szándékuk, politikai neveltségük és érdekük, mert ha féltem is az országot az ő befolyásuktól, jobb ha szavazati joggal bírnak, és így próbáljuk őket leküzdeni, mintha kizárjuk őket ebből a jogkörből, odadobjuk őket a végletes elkeseredésnek, és ezáltal az állam alapjait ássuk alá... Ha a kormány és a vezető körök azt hiszik, hogy ott lehet folytatni, ahol abbahagyták a háború előtt, ha azt hiszik, hogy nem kell egy egészen új szellemű szociálpolitikát követni és annak már ma megcsinálni az első lépését, akkor igenis forradalom lesz."[63]

Az ellenzék vezérei az uralkodót is ostromolták a népszerűtlen Tisza-kormány leváltása érdekében. Figyelemreméltó, hogy míg a katolikus Néppárt Andrássyval és Apponyival egy úton haladt, a párt patrónusa, a püspöki kar ebben a kérdésben nem helyeselte a párt vezetőinek taktikáját. A hercegprímás — a Néppárt vezetőivel ellentétben — nem akarta Tisza bukását, mert bízott annak erős kezében. „A püspöki kar tagjainak túlnyomó többsége — írta erről később a hercegprímás az uralkodónak — nem volt arra bírható, hogy az ellenzék féktelen heves küzdelmében részt vegyen Tisza István gróf kormánya ellen, amely a katolikus egyház iránt a legnagyobb jóindulatot mutatta. Nem tartottuk okosnak, hogy a mi segítségünkkel megdőljön az az uralom, amelynél jobbat az egyház szempontjából nem remélhetünk."[64]

A kormányzati politika némi liberalizálását és a közvéleményben annyira gyűlölt Tisza távozását az uralkodó is szívesen látta volna. Már 1917 januárjában tervezte kicserélését. „Tisza nekem nem igen tetszik már, nem felel meg nekem. ...elejtettem és ezért keresek egy másikat"[65] — mondotta József főhercegnek január 21-én. A magyar

[63] Uo. 435–436.

[64] Esztergomi Prímási Levéltár (továbbiakban: EPL). Cat. D/B. 6394–1917.

[65] JÓZSEF FŐHERCEG, A világháború, amilyennek én láttam (továbbiakban: JÓZSEF FŐHERCEG, A világháború...). IV. Bp. 1934. 285–286.

uralkodó osztályok többsége azonban támogatta Tisza politikáját és ragaszkodott a személyéhez is. Ez magyarázza, hogy a bécsi politikai változások ellenére még hónapokig a helyén maradt.

AZ OROSZORSZÁGI FEBRUÁRI FORRADALOM ÉS A MAGYAR BELPOLITIKA

A megélénkülő politikai küzdelmek közepette érkezett Magyarországra a februári orosz forradalom első híre. A cenzúra átengedte a tudósításokat, mert a kormányzat arra számított, hogy az Oroszországban kitört forradalom híre megnöveli a háború győzelmes befejezésébe vetett reményeket.

A magyar uralkodó osztályok — beleértve az ellenzék jobbszárnyát is — ekkor elsősorban a hadviselés szempontjából mérlegelték az oroszországi eseményeket. Arra számítottak, hogy a forradalom következtében Oroszország kiválik a háborúból. „Az orosz forradalomnak kitörése — írta később Teleszky — segíteni látszott a helyzeten."[66] A kabinet nevében ő nyilatkozott akkor a képviselőházban: „Óhajtjuk, hogy mielőbb az orosz nemzet bizalmát élvező olyan kormánnyal álljunk szemben, amellyel tisztességes békét köthetünk."[67] A kormány e reményét a vezető réteg osztotta. Erre vall, hogy a képviselőház üdvözölte az új, demokratikus orosz rendszert.

Valójában a központi hatalmak ekkor teljesen szakítottak a kompromisszumos különbéke gondolatával, és arra készültek, hogy a legyengült Oroszországnak rabló békét diktáljanak. A magyar vezető politikusok tudták, hogy az oroszországi eseményekben szerepet játszott az antant is, amely a gyengesége miatt különbékére hajló cár helyén szívesen látta a háborút folytató orosz burzsoázia képviselőit. Mi több, ezt a körülményt, amely az eseményekben ténylegesen nem játszott döntő szerepet, túl is becsülték. Ezért elsősorban attól féltek, hogy a forradalom mégsem vezet különbékére. Ekkor még kevésbé nyugtalankodtak az oroszországi események magyarországi forradalmasító hatása miatt.

[66] Teleszky János, A magyar állam pénzügyei a háború alatt. Bp. 1927. 360.
[67] Képviselőházi Napló 1910—1915. XXXV. Bp. 1917. 449.

Tisza és a képviselőház munkapárti többsége az oroszországi forradalom után reményteljesnek látta mind kül-, mind belpolitikáját. Ha Oroszország kiesik a háborúból, akkor a háborút be lehet fejezni nyugaton is, győzelmesen vagy megegyezéses békével. Ezt a véleményt osztotta a parlamenti ellenzék jobbszárnya is. Tisza bízva a háború sikeres befejezésében, belpolitikai téren még kevésbé volt hajlandó bármilyen engedményre. Az ellenzék jobbszárnya viszont az orosz forradalomban azt is látta, hogy bizonyos reformok elől lehetetlenség kitérni. Ily módon az oroszországi eseményekkel az uralkodó osztályokat képviselő mindkét tábor a maga politikáját igazolta. Tisza március 16-án a „mai világesemények perspektívájára" hivatkozva kérte a kormány számára egyre kényelmetlenebb parlamenti vita lezárását. Az egész ellenzék élesen tiltakozott és kikényszerítette a vita folytatását.

A képviselőházi ellenzék balszárnya és a parlamenten kívüli polgári radikálisok üdvözölték az orosz forradalmat, mert azt remélték, hogy Oroszországban is olyan burzsoá demokratikus rendszer jön létre, mint amilyen a fejlett nyugat-európai országokban volt, és amilyent ők Magyarországon is szerettek volna megvalósítani. Károlyiék az oroszországi forradalom folytán kedvezőbb lehetőséget láttak a németekkel való szakításra és a kompromisszumos különbékére.

1917 tavaszán a burzsoá politika három irányzata kristályosodott ki. Tisza és a munkapárt képviselte az erős kéz politikáját, a mozgolódások erőszakos letörésével akart ura maradni a belső helyzetnek. Külpolitikája: változatlan szövetség Németországgal és a háborús célok minimumát feltétlenül — de ha lehet, ennél többet — biztosító béke. A másik irányzatot az ellenzéki jobbszárny képviselte. Külpolitikai törekvései teljesen megegyeztek Tiszáéval, mi több, körükben volt — az agrárius érdekeknek megfelelően — legerősebb a Mitteleuropa-koncepció iránti rokonszenv. A belpolitikában azonban változást akartak. Különösen a februári orosz forradalom után erősödött az a meggyőződésük, hogy a merev munkapárti politika provokálja a forradalmat. A harmadik irányzat, az ellenzéki balszárny, amelynek élén Károlyi Mihály állt, pacifista politikát képviselt és a távolodást Németországtól egészen a különbékéig, a háborút az integritás alapján akarta befejezni és ellenzett minden újabb hódítást. A belpolitikában mélyrehatóbb reformokért szállt síkra, főleg az általános választójogért, de csak olyan reformokat

akart, amelyek a polgári alapot és a nemzetiségek feletti hegemóniát nem érintik. Az ismét aktivizálódó szociáldemokrata párt ezt az irányzatot támogatta, később szorosabb szövetségre is lépett vele.

KATONABARÁTKOZÁSOK A KELETI FRONTON

Az ellenségesen farkasszemet néző lövészárkok katonáinak barátkozása szórványosan és spontán már 1915-ben és 1916-ban jelentkezett, majd 1917 tavaszán a keleti fronton tömeges méretűvé vált.

Bármennyire meglepő jelenség is ez a barátkozás a háború első éveiben, az okai érthetőek. A mindkét fél részéről egyaránt imperialista háborúban a közkatona ösztönösen érezte, hogy valódi ellensége nem a szemben álló lövészárokban ugyanúgy sínylődő, otthonmaradottaiért ugyanúgy aggódó ellenséges katona. Ösztönösen érezte, hogy itt is, ott is ugyanaz a kegyetlen sors sújtja, ha a háború imperialista lényegének tudatos felismeréséről ekkor még nem is lehet beszélni.

A frontkatonák barátkozásainak szórványos megnyilvánulásait az alsóbb rangú tisztek gyakran elnézték, de a parancsnokságok szigorúan tiltották. József főherceg, a keleti fronton álló 1. és 7. hadseregnek a 112. számú, 1917. január 18-i hadparancsában a frontbarátkozással kapcsolatban a következő utasítást adta ki: „Egészen különös hangsúllyal óva intek a hadi erélynek lanyhulása ellen, amely az ellenséggel való barátságos közeledés megkezdésében rejlik; ez olyan jelenség, mely a hosszú egymással szembenállással jár. Megtiltok minden olyan közlekedést, amely nem tartozik a hadicselekményekhez; minden társalgás, érintkezés vagy tárgyalás csapat és csapat között szigorúan tilos. Ennek a parancsomnak legkisebb áthágását minden elnézés nélkül hadi törvényszékileg kell megbüntetni és nekem be kell jelenteni. József főherceg vezérezredes."[68]

A februári forradalom után a forradalmi szellem rohamosan terjedt az orosz hadseregben, s ezt a bolsevikok minden eszközzel elő is segítették. Arra törekedtek, hogy a katonabarátkozások révén tényleges fegyverszünetet, békét teremtsenek a fronton, és a barátkozások révén

[68] József főherceg, A világháború... IV. Bp. 1934. 241—242.

arra ösztönözzék mindkét hadsereg katonáit, hogy saját kormányaik ellen fordítsák fegyvereiket.

A cárizmus bukása után hatalomra jutott ideiglenes kormány azonban a háború további folytatását proklamálta. Alekszejev tábornok, főparancsnok ugyancsak megtiltotta a frontbarátkozásokat, s minden eszközzel arra törekedett, hogy megakadályozza az orosz katonák közti forradalmi propagandát. Az orosz hadsereg-főparancsnokságok azonban nem tudtak sikerrel eleget tenni a főparancsnok utasításának. A propagandába és a frontbarátkozásokba egyre inkább bekapcsolódtak a csapatoknál szolgáló tisztek is. Ilyen körülmények között válik érthetővé, hogy április 15-én, húsvét alkalmával az orosz katonák a front egész vonalában kezdeményezői lettek a tömeges barátkozásnak. Az orosz katonák e kezdeményezéséről a keleti hadszíntéren levő, szinte valamennyi német és osztrák magyar hadtest- és hadsereg-parancsnokság jelentést küldött. „A 34. gyaloghadosztály arcvonalszakaszában volt a legélénkebb a közlekedés — jelentette a Monarchia 7. hadseregének parancsnoksága az április 15-i eseményekről —. Az egész arcvonalon csoportosan közeledtek az oroszok... Az oroszok — közöttük tisztek is — barátságos kiáltásokkal és fehér kendőket lobogtatva jöttek. Egy esetben, Sumaremnél az orosz tüzérség a közeledő csapatokra lőtt. Összesen mintegy 10 tiszt és 400—500 közlegény közeledett a vonalainkhoz... Az 59. gyaloghadosztállyal szemközt reggel 9 óra óta élénk mozgolódás tapasztalható az oroszok között. Fegyvertelenül mozognak az állásaik előtt, vagy az általunk átadott röpiratokat olvassák a fedezékekben. Az arcvonal több szakaszán küldöttségek jelentkeztek. Általános a békevágy..."[69]

Az orosz katonák tömeges barátkozási kezdeményezése a német és az osztrák—magyar hadsereg katonái között azonnal visszhangot keltett. De a parancsnokságok állásfoglalása nem volt egyöntetű. A központi hatalmak vezérkaraiban ugyanis ekkor az a törekvés is jelentkezett, hogy a katonabarátkozásokat felhasználják a szemben álló hadsereg bomlasztására, ugyanakkor bomlasztó hatását saját hadseregükre megakadályozzák. A hadsereg-parancsnokságok többnyire úgy intézkedtek,

[69] Böhm Jakab és társai, Katonabarátkozások a keleti arcvonalon. *Hadtörténelmi Közlemények*, 1967. 3. sz. 548—549.

hogy az orosz katonáktól kiinduló tömeges barátkozásokat ne utasítsák vissza, de velük a kapcsolatot csak kijelölt propagandatisztek vegyék fel. Minden eszközzel meg kell akadályozni, hogy a legénység is közvetlen érintkezésbe kerüljön az orosz katonákkal. Jellemző a 38. honvéd gyaloghadosztály parancsnokának április 20-i utasítása: a „közeledő oroszokat az őrszemek (védőrség, őrs) megállítani és minden esetben erről a legközelebb levő tisztet értesíteni tartoznak... Beszélgetéseket csak tiszteknek vagy azok jelenlétében a tolmácsnak szabad eszközölni, semmi esetre sem azonban erre hivatlan legénységi egyéneknek... Ellenküldöttségeknek kiküldetése tiltva van. A tárgyalást csak az erre szolgálatilag jogosult személyeknek szabad vezetni. Más, különösen legénységi állományú személyeknek mindenféle érintkezése (vagy annak csak megkísérlése is) minden körülmények között tilos."[70]

Sok parancsnok az oroszokkal való érintkezést még ebben a formában is megtiltotta. Különösen ott, ahol a csapatok belső bomlása már előrehaladott volt, és a parancsnok attól tartott, hogy a barátkozásnak a fenti korlátolt formában való engedélyezése is súlyos következményekkel jár. A tilalmak és a megtorlások ellenére 1917 tavaszán a keleti fronton mégis kibontakoztak, és néhány héten keresztül szinte szakadatlanul tartottak a tömeges katonabarátkozások.

A MONARCHIA ÚJABB BÉKEKEZDEMÉNYEZÉSE 1917 TAVASZÁN

1917 elején Bécs fő érve a német Durchhaltennel szemben az volt, hogy a Monarchia nem bírja tovább a háborút. Március közepén Bécsbe hívták Bethmann-Hollweget. A március 16-i megbeszélésen Czernin vázolta a súlyos körülményeket. „A Monarchia erejének végéhez érkezett és minden eszközzel azon kell lenni, hogy ebből a szomorú helyzetből a szükséges konzekvenciákat levonják. ...minden szálat meg kell ragadni, amely elfogadható békéhez vezethet."[71] Franciaország késznek mutatkozik érdemi tárgyalásokat kezdeni a Monarchiával, de előbb meg akarja ismerni Németország békecéljait.

[70] Uo. 550—551.
[71] KMT jkv. Bp. 1966. 492.

Bethmann-Hollweg hangsúlyozta: Németország ragaszkodik Elzász-Lotaringiához, és nem hiszi, hogy ehhez Franciaország hozzájárul, akár más koncessziók ellenében is; Németországnak az Anglia által elfoglalt gyarmatok fejében zálogul kell tartania Belgiumot és Észak-Franciaországot, amíg Angliát le nem győzik. Ezért nem bízik abban, hogy Franciaországgal most meg lehessen egyezni, a tájékoztató megbeszélés ellen azonban nincs kifogása. A helyzetet optimistán ítéli meg: Oroszország belső zavara és a tengeralattjáró-háború sikere arra vezethet, hogy az ellenség békekezdeményezésre kényszerül. Ezért most nem szabad semmiféle ajánlattal Franciaországgal szemben megkötniük a kezüket. A megbeszélés további részében a keleti hadicélok egyeztetéséről volt szó. Kialakult az a felfogás, hogy Lengyelország Németország szférája lesz, viszont a Monarchia a Balkánon kárpótolhatja magát. Néhány nappal később, a március 22-i közös minisztertanácson pontosabban meghatározták az osztrák—magyar álláspontot a Kelet-Európán és a Balkánon való osztozkodást illetően. A kongresszusi Lengyelország Németországnak való átengedése fejében a balkáni maximális programot akarták megvalósítani.

A Monarchia vezetői a német kancellárral csak abban tudtak megegyezni, hogy békeszándékok iránt puhatolózva kapcsolatot próbálnak teremteni Franciaországgal. Ennek megfelelően a németek tudtával Mensdorff grófot küldték Svájcba, hogy titokban tárgyaljon Franciaország képviselőjével. A győzelemre számító német álláspont azonban oly merev volt, hogy azon az alapon nyilvánvalóan lehetetlen volt megegyezésre jutni. Ez késztette arra Károlyt és Czernint, hogy ne elégedjenek meg Mensdorff kiküldetésével, hanem titokban közöljék Franciaországgal a nyugati rendezésre vonatkozó és a németekétől eltérő osztrák—magyar álláspontot, érzékeltessék a Monarchia esetleges különbékeszándékát is.

Sixtus és Xavér hercegek, Károly sógorai, akik a belga hadseregben szolgáltak, februárban közvetlen kapcsolatot teremtettek a Monarchia uralkodója és a francia államférfiak között. Erről a német császár is tudott. Ez a kapcsolat azonban mindinkább a németek előtt titkolt és Bécs külön utat járó próbálkozásává vált a megegyezéses békére, esetleg különbékére. Ugyanis mind a Sixtus-, mind a Mensdorff-vonal értesülései arra mutattak, hogy Belgium visszaállítása és Elzász-Lota-

ringia visszaadása ellenében nyugaton békét lehetne kötni. A németek azonban nem voltak hajlandók ilyen engedményre. Így azután érthető, hogy Károly Sixtus útján a francia kormány tudtára kívánta hozni, hogy ő a maga részéről támogatja Elzász-Lotaringia és Belgium kérdésében a nyugati álláspontot.

A két herceget március végén titokban Bécsbe hívták. A németek tudtak erről a bécsi utazásról is. Az AOK-hoz beosztott német tábornok jelentett róla, de arról már nem tudtak, hogy Károly miről tárgyalt velük. Még kevésbé volt tudomásuk arról, hogy március 24-én este a Monarchia uralkodója 4 oldalas saját kezűleg írt levelet adott át Sixtusnak. A levél Sixtushoz volt intézve, de valójában Poincarénak, a francia köztársaság elnökének szólt. A levél a Monarchia minimális hadicéljainak megvalósítását hangsúlyozta: „Birodalmamnak minden népe még szorosabb egységben mint valaha ad kifejezést annak a közös akaratának, hogy a Monarchia integritását még a legsúlyosabb áldozatok árán is megvédje... Senki csapataim katonai sikereit, különösen a balkáni fronton kétségbe nem vonhatja." Szerbia függetlenségét vissza fogják állítani, sőt tengeri kijárathoz is juthat, de teljesen szakítania kell a nagyszerb politikával és propagandával, s ezt az antanthatalmaknak is garantálniuk kell. A levél a továbbiakban — és ez benne a legfontosabb — Németországgal szemben elismerte a francia hadicélok jogosságát: „Add tudomására titkosan és nem hivatalosan Poincaré úrnak, a francia köztársaság elnökének, hogy én minden eszközzel, egész személyes befolyásomat fölhasználva szövetségeseimnél, támogatni fogom az Elzász-Lotaringiára vonatkozó jogos francia követeléseket. Ami Belgiumot illeti, szuverenitását teljes egészében vissza kell állítani, megőrizve a maguk teljességében afrikai birtokait." Levele befejező részében Károly kéri Sixtust: „Mindenekelőtt Franciaország és Anglia véleményét e két hatalommal való tárgyalás után közöld velem, hogy ily módon olyan megegyezési alapot teremtsünk, amelyen a hivatalos tárgyalás is elindulhasson."[72]

A Sixtus-levél elküldését követő napokban Károly császár és Czernin külügyminiszter — aki egyébként a levél szó szerinti szövegét nem

[72] LAJOS IVÁN, IV. Károly király élete és politikája (továbbiakban: IV. Károly élete). Bp. é.n. 204—205.

ismerte — külpolitikáját az jellemezte, hogy megegyezéses békét akartak elérni Franciaországgal és Angliával Oroszország és Szerbia rovására. Szorítani próbálták a németeket a nyugatiaknak teendő engedményekre, miután megegyeztek velük a keleti szerzemények elosztásában.

E politika alapján Czernin, majd az uralkodó is felvette a közvetlen kapcsolatot Károlyi Mihállyal. Az uralkodó fogadta Károlyit és bátorította németellenes politikáját. Károlyi politikája most jól jött egyrészt a németek „szorítására", másrészt arra, hogy Franciaországban és Angliában kedvezőbb hangulatot keltsen a Monarchia iránt.

A németekre akart hatni Czernin április 12-i memoranduma is. Ez formailag Károlynak volt címezve, de ő rögtön megküldte Vilmos császárnak, hiszen valójában neki szólt. Czernin memoranduma sötét, de reális képet festett a Monarchia helyzetéről: „katonai erőnk a végefelé közeledik..., még egy téli hadjárat teljesen kizárt". Amellett itt van „a forradalom veszélye". Annak az államférfinak, „aki nem vak vagy süket, észre kell vennie, hogy a nép tompa kétségbeesése napról napra növekszik, hallania kell a néptömegek moraját".[73] Békét kell kötni most, még mielőtt Amerika megjelenik a harctereken. A trónját féltő Károly kísérőlevelében még jobban kiemelte félelmét a közelgő forradalomtól: „Új ellenség ellen küzdünk, amely veszélyesebb, mint az antant, a nemzetközi forradalom ellen. ...a háborúnak esetleg súlyos áldozatok árán való gyors befejezése megadja a lehetőséget nekünk, hogy a készülő forradalmi mozgalmaknak sikerrel ellenszegülhessünk."[74] A német császár magabiztos választ küldött. Tisza is „jó idegekről" és hidegvérről írogatott Czerninnek.

A PACIFIZMUS ÉS A MAGYARORSZÁGI SZOCIÁLDEMOKRATA PÁRT

A háború elhúzódásával fokozódó szenvedések és a burzsoá politika imperialista béke felé tett fordulata erősítette a szociáldemokrácia táborában a pacifista irányzatokat, melyek befolyása 1916 végén, 1917

[73] Ottokar Czernin, Im Weltkriege. Berlin—Wien, 1919. 198—200.
[74] IV. Károly élete. Bp. é.n. 263.

elején jelentősen megnőtt. A pacifizmus elkülönülése a nacionalista célokkal azonosuló jobboldaltól mindenütt hangsúlyozottabbá vált. Kifejeződött ez a centristák és a baloldaliak ideiglenes összefogásával létrejött Németországi Független Szociáldemokrata Párt 1917. április 6-i megalakulásában is. A forradalmi baloldal, a Spartacus-csoport részt vett az új párt létrehozásában, de bírálta következetlenségeit, és fenntartotta szervezeti önállóságát. Pacifista álláspontot képviselt — elhatárolódva az Ideiglenes Kormány imperialista háború folytatására buzdító felhívásaitól — a mensevik-eszer többségű pétervári munkástanács is.

A pacifista irányzat, amely a béke kivívását nem kapcsolta össze az imperialista háborút folytató kormányok elleni forradalmi harccal, hanem egyezkedésre szorításukkal akarta a békét elérni, most tekintélyre tett szert a megegyezés felé tapogatózó vezető körökben is. A központi hatalmak szociálsoviniszta pártirányzatai is elő akarták mozdítani a hadviselő kormányok tárgyalóasztalhoz kerülését, de a pacifistáktól eltérően a békét nem annexiómentesen, hanem — az imperialista érdekekhez igazodva — jelentős hódításokkal próbálták elérni.

Lenin szembefordult az imperialista békén munkálkodó pacifista politikával, mert az — mint rámutatott — elősegíti a burzsoázia tervét, „hogy békés úton lefegyverezze a proletárok millióit". „A forradalmi helyzet adva van Európában. Adva van a tömegek óriási elégedetlensége, forrongása és elkeseredettsége. Ennek az áradatnak erősítésére kell összpontosítaniok a forradalmi szociáldemokratáknak minden erejüket. A forradalmi mozgalom erejétől függ majd, sikere esetén, a szocializmus győzelme Európában, és az, hogy ne imperialista fegyverszünet jöjjön létre..., hanem valóban tartós és valóban demokratikus béke."[75] Amíg a béke forradalmi kiharcolása csak a jövő kérdése volt, Lenin a háború elleni harcban együttműködött a zimmerwaldi pacifista többséggel. Most szétváltak az utak.

Ebben az időben a Magyarországi Szociáldemokrata Pártban is megerősödött a pacifista irányvonal: tényleges fordulat következett be. Erre a pacifista politikára — amellyel együtt járt a választójogi harc felélesztése is — most már legális keretek között nyílt kilátás. A decem-

[75] Lenin összes művei. 30. 2. kiad. Bp. 1971. 331.

beri békeajánlatot kezdeményező bécsi külügyminisztérium Buchinger és Weltner 1916 őszi hágai utazását már kifejezetten elősegítette, bár a magyar kormányzat egyelőre nem támogatta a szociáldemokrata békepuhatolózásokat. Tisza a decemberi békeajánlat napjaiban minél nagyobb harci elszántságot akart mutatni és tiltotta a pacifista hangulat kifejeződését. Ezért akadályozta meg például a feminista mozgalom vezetője, Bédi-Schwimmer Róza külföldre utazását is, amit január 11-i, hozzá intézett levelében így indokolt meg: „a Nagyságod és elvtársnői által folytatott békeagitáció... fegyvert ád kimerülésünket hirdető és abban reménykedő ellenségeink kezébe".[76] Tisza azonban ekkor már nem tudta megakadályozni a pacifista irányú fordulatot a szociáldemokrata pártban.

1917 tavaszán a munkások körében a közeli változásban bízó harcos hangulat uralkodott, amit részben a burzsoá politika érezhető fordulata, még inkább a februári orosz forradalom hírei váltottak ki. A Népszava a februári orosz forradalmat, mint az önkényuralom megdöntőjét és egy liberális burzsoá rendszer létrehozóját, nagy rokonszenvvel fogadta. Hasonlóan cselekedett az 1917. április 8—9-én megtartott szociáldemokrata pártértekezlet is. Március közepétől a Népszava minden száma tudósított az oroszországi eseményekről.

A munkások helyzete 1916—1917 telén tovább rosszabbodott. Elkeseredésük nőtt a háborút folytató és a belső reformoktól mereven elzárkózó Tisza-kormány ellen. 1917 tavaszán az addigiakhoz képest ugrásszerűen megsokasodtak a gazdasági mozgalmak. A sztrájkhullám februárban kezdődött, március—április folyamán fokozatosan erősödött, majd május—júniusban érte el tetőfokát. E tavaszi megmozdulások többnyire sikerrel végződtek: a munkások kivívták a bérek emelését és a munkaviszonyok némi javulását. A Tisza-kormány ekkor jobbnak látta, ha — lovasrendőrök és csendőrök készenlétbe helyezésével — engedélyezi május elseje megünneplését, amit 1915-ben és 1916-ban a kivételes törvények alapján megtiltott.

A sikeres sztrájk és a hatásos május elsejei demonstráció nyomán rohamosan emelkedett a szakszervezeti tagok száma (1916 végén 55 338, 1917 végén 215 222). A munkásosztály harca 1917 tavaszán közvet-

[76] Tisza Levelek. VI. Bp. 1937. 122.

lenül három fő célra irányult: az élet- és munkaviszonyok megjavítására, a béke elérésére és a politikai jogok kiterjesztésére, különösképpen az általános választójog megvalósítására. A szociáldemokrata párt vezetősége e célok érdekében a polgári ellenzék balszárnyával, Károlyival, Vázsonyival és a parlamenten kívüli polgári radikálisokkal építette ki kapcsolatait.

1917 tavaszán az északi semleges államok szociáldemokratái mindkét hadviselő fél szociáldemokrata pártjainak részvételével Stockholmban megtartandó konferenciát kezdeményeztek a kormányok közötti béketárgyalások előkészítése végett. Ez most elsősorban a központi hatalmaknak állt érdekében. A konferencia az eredeti elgondolás szerint nem jött létre, mert kezdetben a nyugati antantállamok szocialistái utasították el a részvételt, később viszont kormányaik tagadták meg tőlük az útlevelet. Az előkészítő bizottság azonban május—július folyamán tárgyalt az egyes pártok képviselőivel. E tárgyalások anyaga jól mutatja az egyes szociáldemokrata pártok politikáját.

A magyar párt és a szakszervezetek részéről hattagú küldöttség (Garami, Weltner, Kunfi, Jászai, Buchinger, Bokányi) utazott ki Stockholmba május végén. Az előkészítő bizottságnak átadott memorandum a párt akkori irányvonalának fontos dokumentuma: „A számtalan sebből vérző népek nem folytathatják a háborút addig, amíg a proletárság a hatalmat mindenütt magához ragadhatná... A népeknek a mielőbbi békére van szükségük. Nem követelhetnek tehát olyan békét, amely a nemzetközi szociáldemokrácia alapelveit teljesen megvalósítja, hanem arra kell szorítaniok a kormányokat, hogy mielőbb békét kössenek még akkor is, ha az ez idő szerinti hatalmi viszonyok alapján lehetséges békének a tartalma messze mögötte maradna a nemzetközi szociáldemokrácia követeléseinek, és a népek önrendelkezési jogát semmiképpen sem valósítaná meg."[77] Valójában Európában — különösen Oroszországban, de mindinkább Ausztria-Magyarországon is — reálissá vált egy olyan irányvétel, hogy a háborút a tömegek forradalmi megmozdulásával fejezzék be. A Monarchia szociáldemokrata pártjainak vezetői azonban távol állottak ettől a stratégiától, ők a burzsoá ellenzékkel való tartós összefogásra építettek. E politika jegyében született

[77] Buchinger Manó, Küzdelem a szocializmusért. 1. Bp. 1946. 238.

meg a Választójogi Blokk terve. Április 25-én a Népszava felhívást intézett „minden szociális pártárnyalathoz" választójogi blokkba való tömörülésre. Ez a blokk a munkásság és a polgárság közötti „komoly szövetség" lenne egyetlen pontosan meghatározott célra: a demokrácia kiharcolására. A blokk jelszava: „Vesszen Tisza és a háború, éljen a választójog és a béke!" A szociáldemokrata párt vezetősége nem igényelt vezető szerepet a kialakítandó összefogásban.

A polgári ellenzék támogatása Tisza ellen kétségtelenül helyes politika volt, szerepet játszott Tisza megbuktatásában. De ami a távolabbi, stratégiai célt illeti, a szociáldemokrata párt vezetősége nem készítette elő egyidejűleg a munkásosztályt a burzsoá rendszer későbbi forradalmi megdöntésére.

A TISZA-KORMÁNY BUKÁSA ÉS A VÁLASZTÓJOGI BLOKK

1917 tavaszának eseményei mindinkább jelezték Tisza merev rendszerének tarthatatlanságát. Ebben az irányban hatott nemcsak az oroszországi forradalom, hanem a választójogi küzdelem németországi fellendülése is. Leszerelése érdekében a német kancellár reformokat helyezett kilátásba, majd Vilmos császár április 7-i manifesztumában („húsvéti szózat") felszólította a kancellárt, kezdje meg a porosz választójog háború után megvalósítandó reformjának előkészítését.

Károly a válságos belpolitikai helyzetet Magyarországon oly módon akarta megoldani, hogy megtartja Tiszát, de rászorítja mérsékelt reformokra. Ilyen előzmények után született meg az április 28-i királyi leirat, a miniszterelnökhöz intézett levél formájában. Az uralkodó ebben bizalmát fejezte ki Tiszának, egyben utasította, hogy javaslatokat terjesszen elő népjóléti intézkedésekről és a választójog olyan kiterjesztéséről, „amely a magyar állam létérdekeinek tekintetbe vételével a jelen nagy időknek és a nép által hozott áldozatoknak megfelel".[78] A kormány válasznyilatkozata kisebb jelentőségű népjóléti intézkedések felsorolása után állást foglalt a választójog érdemleges kiterjesztése ellen.

[78] Tisza Levelek. VI. Bp. 1937. 277.

A munkásság és a polgári ellenzék nagy felháborodással fogadta a kormánynyilatkozatot. „A király ezzel a lehető legteljesebb mértékben a Tisza-kormány mellé állott — írta a Népszava —. Ez a Tisza-féle jogkiterjesztés valósággal provokálása a magyar tömegeknek."[79] A május elsejei és 2-i munkásgyűlések is a tiltakozás jegyében zajlottak le. Május 8-án értekezletet tartott a Károlyi-párt, és ugyancsak tiltakozott Tisza eljárása ellen. A miniszterelnök megtartása mindinkább nehezítette az uralkodó új utakat kereső próbálkozásait. Május 22-én végre felszólította Tiszát, mondjon le.

Tisza bukása után nyitott kérdés volt az új kormány összetétele és programja. Május 31-én a főváros 35 pontján tartottak előre be nem jelentett gyűléseket. Június első napjaiban megalakult a Budapesti Polgárok és Munkások Választójogi Bizottsága, amely június 8-ra nagy választójogi tüntető gyűlést hirdetett. Június 6-án megalakult a Választójogi Blokk, amelyben a szociáldemokrata párt és a baloldali ellenzék — a Károlyi-párt, a polgári radikálisok és Vázsonyi pártja — vettek részt. Csatlakozott a blokkhoz a keresztényszocialista Giesswein, valamint más kisebb egyesületek. A blokk elnöke Károlyi, alelnöke Vázsonyi és a szociáldemokrata Garbai lett. A blokk felvette programjába az általános, egyenlő és titkos választójog kivívását, a hódítás és hadikárpótlás nélküli béke kiküzdését, valamint azt a kívánságot, hogy az állandó béke biztosítására nemzetközi intézményeket hozzanak létre és demokratizálják a hadügyek és a külügyek vezetését. A Választójogi Blokk volt az első szervezeti formája a baloldali polgári irányzatok és a szociáldemokrata párt összefogásának, amely a háború végén a Magyar Nemzeti Tanácsban teljesedett ki.

A június 8-i városházi gyűlés választójogi követeléseit a polgármester vitte fel a budai Várban tartózkodó királyhoz. Az uralkodó a politikusok várakozásával ellentétben nem Andrássyt nevezte ki új miniszterelnöknek, a közismerten németbarát Andrássy megbízása ugyanis zavarta volna a király titkos különbéketerveit. Június 8-án reggel, a városházi gyűlést megelőzően Esterházy Móric grófot bízta meg kormányalakítással. Esterházy nem volt tapasztalt politikus, mindaddig sem a politikai életben, sem a közigazgatásban nem töltött be jelentős szerepet.

[79] A demokrácia karikatúrája. *Népszava*, 1917. április 29.

Az új kormányba főleg Andrássy hívei kerültek. A mérsékelt ellenzék másik két pártja egy-egy tárcát, a baloldali ellenzék ugyancsak két tárcát kapott: Batthyány Tivadar a király személye körüli miniszter, Vázsonyi Vilmos igazságügy-miniszter lett. Esterházy meg akarta nyerni a szociáldemokraták támogatását is, Vázsonyi útján államtitkári pozíciót ajánlott fel nekik. Bemutatkozó látogatásai során felkereste a Népszava szerkesztőségét is, amit addig magyar miniszterelnök még sohasem tett meg. Az új kormány tevékenysége elé nagy várakozással nézett a polgári ellenzék. A munkások körében is sokan várták, hogy az új kormány megvalósítja a Választójogi Blokk programját. Ezek az illúziók azonban rövidesen szétfoszlottak.

A kormány június 21-én mutatkozott be a képviselőházban. Esterházy programbeszédében hangsúlyozta, hogy az új kormány alakulásának, létjogosultságának alapja a választójog reformjának megalkotása. A felvázolt reform lényeges változtatásokat ígért, de csak részben elégítette ki a munkásosztály követeléseit. Ehhez járult, hogy Tisza a miniszterelnök programbeszédére válaszolva félreérthetetlenül megmondta: még ezt a mérsékelt reformot sem fogják a parlamentben keresztülengedni. Ilyen körülmények között a választójogi tüntetések az új kormány megalakulása után is folytatódtak.

Az Esterházy-kormány támogatta a szociáldemokraták békeakcióját, és még inkább a Vatikán békekísérletét. A központi hatalmak vezetői ugyanis 1917 derekán a Vatikánt is ösztönözték, hogy segítse elő a békekötést. „Ha a pápa semmit sem tesz a béke érdekében — mondotta a német császár Pacelli nunciusnak —, akkor felmerül a veszély, hogy a békét a szocialisták erőfeszítésével fogják elérni. Ez véget vetne a pápa és a római egyház uralkodó helyzetének még a katolikusok között is."[80] A Vatikán augusztus 1-ről keltezett, béketárgyalásra ösztönző felhívását átadták a hadviselő feleknek. Nem járt érdemleges eredménnyel, de a klerikális köröknek megfelelő alkalmat nyújtott nagyarányú propagandakampány elindítására.

[80] M. M. Sejnman, A Vatikán a két világháború között. Bp. 1950. 33.

A POLITIKAI VEZETÉS MEGMEREVEDÉSE 1917 NYARÁN

Az Esterházy-kormány csakhamar válságos helyzetbe jutott. Sem a választójogi, sem a szociálpolitikai reform érdekében nem történt semmi. Még a földmunkás szakegyesületek alapszabályának jóváhagyására is csak nehezen lehetett rábírni, a bányászokéra pedig egyáltalán nem. A kormány tervbe vette az üzemek militarizálásának enyhítését, de ez sem valósult meg a gyakorlatban. Ily módon a mérsékelt ellenzékből alakult kormány teljesen elvesztette tekintélyét. Kétféle megoldás volt elképzelhető. Az egyik, hogy lepaktálnak Tiszával, a másik, hogy a képviselőház feloszlatásával, vagy a tömegekre támaszkodva rákényszerítik a munkapártot a mérsékelt reformokra. Esterházy mindkét megoldás elől kitért, és augusztus 19-én benyújtotta lemondását. A kormányválságot jobboldali fordulattal, az Andrássy—Apponyi néppárti csoport és Tiszáék közti közeledéssel oldották meg. Ezt a megoldást az is elősegítette, hogy 1917 nyarán megerősödött a német hadvezetőség befolyása a német kormányban. Az új kancellár, Michaelis, sokkal inkább függött a hadvezetőségtől, mint elődje.

Az augusztus 20-án kinevezett Wekerle Sándor a régi kormány valamennyi tagját átvette. Programbeszédében hangsúlyozta, hogy az előző kormány programját is változatlanul fenntartja. A közvélemény mégis helyesen ismerte fel, hogy az ígérgetés és a kisemmizés cinikus mesterének, Wekerlének a kinevezése az első lépés volt az ígéretek elsikkasztására. Wekerle közismert németbarát politikus volt, híve a Mitteleuropa-terv megvalósításának is. Kinevezése a német vezető körökben osztatlan örömet keltett. Különösen figyelemre méltó a bécsi német nagykövet jelentése a kancellárhoz: „A császár ez alkalommal valóban a megfelelő embert választotta... Megvan az alapunk arra, hogy a választással meg legyünk elégedve. Wekerle úr, akinek apja, ha nem tévedek, sváb földről jött Magyarországra, hogy egy mágnás birtokának igazgatását átvegye, német érzelmű és mindenekelőtt meggyőződéses híve a hosszú lejáratú kiegyezésnek és a német birodalommal való szoros gazdasági szövetségnek."[81]

[81] Deutsches Zentral Archiv, Merseburg. Ministerium für Handel und Gewerbe. R. p. 1920. 6. XIII. 20. Nr. I.

A baloldali közvélemény gyanúja, hogy Wekerle kinevezése a megígért reformok elsikkasztását jelzi, hamarosan bebizonyosodott. Wekerle ígérgetésekkel húzta az időt, ebben segítőtársat talált Vázsonyiban. Belekóstolva a hatalomba, csillapodott Vázsonyinak a nagybirtok és nagytőke politikájával szembeni ellenzékisége. Belement a választójogi alkudozásokba és a reform elodázásába.

Ezekben a hetekben véglegesen hajótörést szenvedtek a Monarchia békekezdeményezései. Pedig az antant ebben az időben viszonylag engedékenyebb volt. Ragaszkodott Elzász-Lotaringia visszaszerzéséhez, Törökország felosztásához, egyébként a háború előtti európai status quo alapján is hajlott a békekötésre. Ennek az az oka, hogy Oroszország várható kiesése és a tengeralattjáró-háború által előidézett részleges blokád súlyos helyzetet teremtett Angliában és Franciaországban.

A Monarchia belső helyzete is sürgette a mielőbbi békekötést. 1917 tavaszán éhínség gyötörte az osztrák fővárost. A június 29-i közös minisztertanács ülésén az uralkodó maga tette szóvá a kenyérgabona és a szénellátás rendkívül súlyos gondjait. Károly a békekötés érdekében nagy engedékenységet tanúsított a németekkel szemben a keleti osztozkodást illetően, hogy elérje nyugati igényeik mérséklését és így a tárgyalóasztalhoz kerülést. A német trónörököshöz küldött levelében írta: „Határozott jelek birtokában vagyok, hogy Franciaországot megnyerhetnénk magunknak, ha Németország Elzász-Lotaringiában bizonyos területi áldozatokra szánná el magát. Franciaország megnyerése győzelmünket jelentheti, s akkor Németország másutt is kiadósan kárpótolhatja magát. ...nemcsak egész Lengyelországról vagyok kész lemondani, hanem Galíciának Lengyelország részére való átengedésére és ezen birodalom Németországhoz való csatolásának elősegítésére is hajlandó vagyok. Németország így keleten egy birodalmat nyerne, mialatt nyugaton országának egy részét áldozná fel."[82]

A németek hajthatatlansága arra késztette Czernint és Károlyt, hogy tovább haladjanak a franciákkal megkezdett titkos különbékére irányuló tárgyalások útján. A Sixtus-akción kívül új kapcsolatot is létrehoztak. 1917 nyarán osztrák részről Revertera, francia részről Armand tárgyaltak Svájcban kormányaik megbízásából, többek között a Monarchia

[82] IV. Károly élete. Bp. é.n. 331.

különbékéjéről is. Anglia és Franciaország politikusai 1917 nyarán bekapcsolták a tárgyalásokba Olaszországot is. Az olasz vezetők azonban hallani sem akartak a Monarchia integritásának és balkáni pozícióinak megtartásáról. Így a Monarchia minimális hadicéljai alapján a tárgyalások sikertelennek bizonyultak.

Az olasz kormány a Monarchiával szemben nemcsak az olaszlakta területeket követelte. Az olasz imperializmus sokkal messzebb menő igényeket támasztott: a Monarchia helyére akart lépni a Balkánon. Szerbia erősítését — mivel nem akart új balkáni versenytársat — ellenezte, ugyanakkor nagy és erős román állam kialakításán dolgozott. Erre szüksége volt egyrészt Oroszország balkáni terjeszkedésének elzárására, másrészt az esetleges osztrák—magyar revans elhárítására. Így az olasz politika felkarolta a román érdekeket is, és egy esetleges különbéke feltételeként nemcsak az 1915. évi londoni, hanem az 1916. évi bukaresti szerződés végrehajtását is kívánta.

A Monarchia tehát a területi integritást biztosító minimális program alapján 1917-ben nem köthetett különbékét. A különbéke kötése egyébként is nagyon kockázatos volt, hiszen a németek támadásával is számolni kellett. Ezzel szemben a Monarchia vezetői lehetségesnek tarthatták, hogy egy általános békekonferencián különböző politikai kombinációkkal ellensúlyozhatók az olasz, a román és a szerb igények. A minimális hadicélok elérésére — a több irányú békekísérletek kudarca után —, úgy látták, csak egy lehetőség maradt: bízni a német győzelemben, vagy legalábbis abban, hogy a németek melletti kitartással megvalósítható — a Monarchia számára a hadicélok minimuma alapján — a békekötés. Ez okozta a németek mellé simuló fordulatot 1917 nyarának végén.

A NEMZETISÉGEK POLITIKÁJÁNAK FORDULATA

A Monarchiába zárt nemzetiségek politikájában 1917 a fordulat éve. Mind a nemzetiségek politikai vonala, mind az antant politikája ekkor távolodik el az addig Monarchia-centrikus alaptól s mutat egyre inkább egy új államrendszer kialakítása felé. A Monarchia „felbontása" a maga programszerű teljességében a nemzetiségek emigrációs irányzatain belül már korábban kialakult, az antantnál csak később, 1918 tavaszán jelent

meg. Az alapvető fordulat a nemzetiségek hazai mozgalmában is a világháború alatt ment végbe és 1918-ban vált befejezetté. Az összetevők igen sokoldalúak. Fontos tényező volt a nemzeti elnyomás fokozódása és eldurvulása a háború évei alatt, éspedig olyan körülmények között, amikor a nemzeti mozgalmak nagyhatalmi patrónusai az elnyomott népek védelmezését hadicélprogramjukba is beillesztették. Ugyancsak fontos tényező volt a Monarchia mind súlyosabbá és kilátástalanabbá váló helyzete, nem is csak vereségei és belső nehézségei, hanem egyre fokozódó függése Németországtól. S az alapvető tényezők közt fontos helyet foglalt el a nemzeti és társadalmi felszabadítást hirdető orosz forradalom.

Ausztriában nyíltan kifejeződhetett a nemzeti mozgalmak programja, különösen a szláv többségű Reichsrat 1917. májusi összehívása után. Az 1916 novemberében alakított „cseh szövetség" keretében a monarchiai cseh pártok — a szociáldemokrata is — nemzeti alapon tömörültek. A cseh szövetség még a Monarchián belüli megoldást kereste. A cseh képviselők a Reichsrat május 29-i ülésén Ausztria egyenjogú államrészekből álló föderatív átalakulását követelték, oly módon, hogy ebben Csehország Szlovákiával együtt közös államtestet képezzen. A Reichsrat délszláv klubja is a Monarchiában élő délszlávok (szlovénok, horvátok, szerbek) egyesítését és autonómiáját követelte. Az erre vonatkozó nyilatkozatot a szlovén képviselők május 30-án terjesztették be. Az ukrán képviselők az ukrán egység Monarchián belüli megteremtését kívánták.

A csehszlovák és a délszláv egység az emigráció politikájának is sarkpontja volt; habár ez náluk a Monarchia felbontásával kapcsolódott egybe. Ebben a vonatkozásban tehát még nincs egység, de a hazai és az emigrációs mozgalom 1917-ben közelebb került egymáshoz. 1917-ben az antanthatalmak vezetői is mindinkább felkarolták a csehszlovák és a délszláv emigrációt. Masaryk és Beneš az oroszországi csehszlovák légió szervezésével különösen fontos szolgálatot tett az antant hadiérdekeinek. A délszláv mozgalom fontos lépése volt a „korfui paktum" létrehozása 1917. július 20-án. Szerb részről Pašić, horvát részről Trumbić megegyezést írt alá Szerbia, Montenegró és a Monarchia délszláv területeinek egyesítéséről a Karagyorgyevics-dinasztia uralma alatt álló királyságban.

A bécsi kormányzat 1916 végén és 1917 első hónapjaiban elsősorban az osztrák centralisták erősítésével próbált úrrá lenni a helyzeten, de

engedményeket tett a nemzetiségeknek is; ilyen volt a Reichsrat összehívása és a szabadabb politikai mozgás engedélyezése.

A magyar vezető réteg szempontjából nézve a csehszlovák és a délszláv Monarchián belüli föderatív, és a Monarchia felbontását kívánó emigrációs önrendelkezési program szinte azonosnak tűnt. Mindkettő Magyarország szlávlakta területeinek leválását és más államalakulatban való egyesítését célozta, akár a Monarchián kívül, akár az átalakított Monarchián belül. A magyar kormány erélyesen fellépett az utóbbival szemben is. A Tisza-kormány elleni ellenzéki támadás kibontakozása sem változtatott a magyar uralkodó osztályok nemzetiségi politikáján. Számos alkalommal megmutatkozott, hogy a magyar parlamenti ellenzék — leszámítva Károlyi pártját — a nemzetiségi politikában nem tért el a kormány vonalától, sőt túl is licitálta azt. A horvát politikában például erélytelenséggel vádolta a kormányt. Az autonómiával rendelkező horvátokkal szemben ugyanis a magyar kormány mindinkább tehetetlen volt. 1917-ben már nem tudta megakadályozni, hogy a Lajtán túli délszlávokhoz és csehekhez hasonlóan az egyenjogú státuszt követelő politikát nyíltan ne képviseljék.

1917 végén, 1918 elején a magyar vezető réteg széles körű társadalmi mozgósítással tiltakozott a Monarchián belüli délszláv, csehszlovák és ukrán egységtörekvések ellen. A törvényhatóságok tiltakozó gyűléseket tartottak és a kormányhoz továbbították ilyen tartalmú határozataikat. A gyűlések és a határozatok tónusa a magyar uralkodó- és középosztály képtelenségét bizonyította a realitás megértésére, pedig a horvát, a szlovák és az ukrán nemzeti mozgalmakat illetően még volt némi politikai lehetőségük.

A magyarországi szerb kérdés erre az időre már véglegesen elmérgesedett. Szerbia pacifikálásának folyamata párhuzamosan haladt a magyarországi és a horvátországi szerbek ellen a háború kitörésekor elkezdett hadjárat folytatásával. A szerbek egységirányvonala annyira egyértelmű, hogy itt már nyilvánvaló volt: a háború dönt. 1916—1917 fordulóján a román nemzetiségi kérdésben is mindinkább új helyzet állott elő. Románia hadba lépése, benyomulása Erdélybe, majd kiverése és Románia megszállása, s a mindezekkel együtt járó kölcsönös atrocitások a román kérdés eldöntését is a politikai harcok birodalmából a fegyverekébe utalták.

A KATONAI ESEMÉNYEK MÉRLEGE 1917-BEN

Az antant stratégái az 1916. november 15-én Chantillyben tartott konferencián a nyári koncentrált támadás megismétlését tervezték 1917 tavaszára. Ekkor még arra számítottak, hogy ezzel összeroppanthatják a központi hatalmakat. 1917 elején azonban már kevésbé remélhették a végső döntést a közeli hónapokban. A februári pétervári katonai konferencián az orosz hadsereg-főparancsnokság csak későbbre tudta vállalni a keleti hadszíntéren harcoló csapatok támadásra való felkészítését. A forradalom után e támadás várható katonai értéke még bizonytalanabbá vált. A korlátlan tengeralattjáró-háború megindítása és a kezdeti jelentős veszteségek ugyancsak kétségessé tették az 1917-es döntés realitását. Mindezek ellenére az antant hadvezetése kitartott a koncentrált támadás mellett.

1917 tavasza és kora nyara így az antant támadásainak jegyében zajlott le. A legnagyobb erejű rohamok a nyugati hadszíntéren indultak. Április közepén — Nivelle tábornok vezetésével — angol és francia haderők indítottak támadást, amitől nagy győzelmet vártak, de az — bár jelentős veszteséget okozott a németeknek — csak kisebb sikert hozott. Még javában tartott a nyugati offenzíva, amikor az olaszországi hadszíntéren is támadásba lendült az antant. Ez az ún. 10. isonzói csata (1917. május 12.—június 8.) sem hozott győzelmet. Közvetlenül ezután Dél-Tirolban kezdeményeztek az olasz csapatok, de itt is eredménytelenül.

A nyugati és délnyugati próbálkozást követően keleten megindult Kerenszkij-kormány offenzívája. Háromnapos tüzérségi előkészítés után július 1-én kezdődött Bruszilov vezetésével a Lemberg elleni támadás. Kezdeti siker után a német és osztrák—magyar erők július 19-én indított ellentámadása megállította és visszavonulásra kényszerítette az orosz csapatokat. Július végén a keleti arcvonal déli részén, Moldvában indított támadást az orosz—román haderő, de ez is visszavonulással végződött. A központi hatalmak ellencsapása Bukovinában némi tért nyert, elfoglalták Czernowitz városát.

1917 nyarán a szaloniki arcvonalon is megindult az antant támadása. Közvetlenül előtte, június végén a görög király is deklarálta a háborút, és Venizelosz miniszterelnököt — aki ezt már az athéni vezetéssel szakítva 1916 novemberében megtette Szalonikiben — ismét elismerte hivatalában.

Az így kiszélesedett macedóniai arcvonalon július végétől több támadást indítottak, de ezek sem hoztak sikert. Az antant csupán a török hadszíntéren ért el jelentősebb eredményeket. Az angolok Mezopotámiában harcoló hadserege márciusban elfoglalta Bagdadot, a Palesztinában harcoló hadsereg pedig novemberben Gázát és Jaffát, decemberben Jeruzsálemet.

A német hadvezetőség 1917 első felére nem tervezett támadó hadműveleteket. Elutasította a Monarchia Olaszország elleni támadásra irányuló javaslatát és ugyanígy a bolgár hadvezetőség macedóniai támadási tervét. A német hadvezetőség 1917 nyaráig az antant várható támadásának — különösen a legveszélyesebbnek ígérkező nyugati offenzívának — a kivédésére összpontosított. Az 1916 őszén meghirdetett Hindenburg-programot, amely szerint 1917 tavaszáig a hadianyag-termelést duplájára, a puska-, a géppuska- és a repülőgépgyártást háromszorosára kellett volna emelni, nem sikerült teljesíteni. Az antant fölénye emberben és fegyverzetben vitathatatlan volt. Ennek ellenére a német hadvezetés rendületlenül bízott a győzelemben. A tengeralattjáró-háború eredményeként — gondolták — néhány hónap múlva kiegyenlítődnek a nyugati front erőviszonyai, az orosz forradalom pedig rövidesen likvidálja a keleti frontot.

Miután a központi hatalmak kivédték az antant támadásait, ellentámadásokat indítottak. Először a keleti arcvonalon próbálkoztak. Szeptember—októberben a német és osztrák—magyar erők előbbre jutottak Kelet-Galíciában és Bukovinában, s az arcvonal északi szakaszán szeptember 3-án elfoglalták Rigát, majd októberben a Rigai-öböl előtti szigeteket. Ellencsapást szerveztek a déli arcvonalon is. Az október 24-én kezdődött 12. isonzói csatában a központi hatalmak csapatai Caporettónál áttörték az olasz védelmet és november 10-ig a Piavéig nyomultak előre. Ez jelentős siker volt, a hadműveletek ez után ezen a hadszíntéren is az ellenfél területén folytak. Az olasz haderő igen nagy veszteségeket szenvedett: 10 ezer katona elesett, 30 ezer megsebesült és 293 ezer fogságba került. Ezen kívül még szétszóródott 350 ezer katona, így az olasz haderő 700 ezer katonája kapcsolódott ki ekkor a harcokból.

A súlyos helyzetben a hadvezetés koordinálása érdekében az antanthatalmak november 7-én Rapallóban elhatározták a Legfelsőbb Haditanács felállítását, melyben a kormányfők és a katonai vezetés képviselői

AZ OLASZ HADSZÍNTÉR 1917 ŐSZÉN

A caporettói áttörés 1917.X.4.-XI.12.

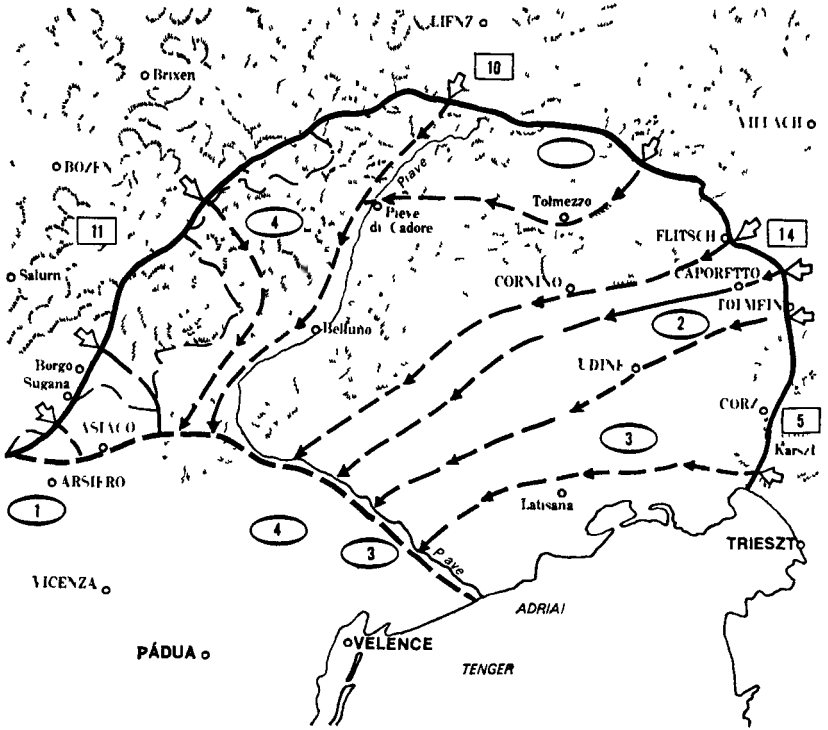

Államhatár 1914-ben

Arcvonal 1917 X 23 -án

Az osztrák-magyar és német csapatok támadási irányai

Az előnyomulás útvonalai

Olasz seregtestek

Arcvonal az offenzíva végén

Az osztrák magyar és német seregtestek

vesznek részt. Az olasz arcvonalra gyorsan átirányított hat francia és öt angol hadosztály segítségével a Piave jobb partján védelmi állás épült ki. Ennek áttöréséhez újabb erősítésre lett volna szükség, amit azonban a nyugati offenzívára készülő német hadvezetés máshová szánt. Az antant újabb flandriai rohamokkal is próbálta ellensúlyozni az isonzói áttörést, s november végén közel 400 tank (harckocsi) bevetésével átszakította a német védőállásokat, ennek azonban komolyabb hadászati jelentősége nem volt. Ekkor alkalmaztak először tömegesen — tüzérségi és repülő támogatással — tankokat.

A katonai helyzet — 1917 őszén úgy tűnhetett — inkább a központi hatalmak számára alakult kedvezően. Az antant támadásait nemcsak visszaverték, hanem ellentámadásaik tért is nyertek. Mindennél fontosabb volt azonban az, hogy Oroszország kilépése a háborúból a Kerenszkij-offenzíva összeomlása után és a belső forradalmasodás fokozódásával szerintük már csak rövid idő kérdése lehetett. A német hadvezetőségnek 1917 őszén nem is volt szándékában döntő támadásokat kezdeni. Meg akarta várni Oroszország különbékéjét és a tengeralattjáró-háború sikerét, biztosra vette ezt követően a nyugati győzelmet is.

A MUNKÁSMOZGALOM 1917 ŐSZÉN ÉS AZ OROSZORSZÁGI SZOCIALISTA FORRADALOM

1917 őszén Magyarországon újabb sztrájkhullám bontakozott ki. Ez a harc az október első felében lezajlott — a közlekedést egy hétre megbénító — vasutassztrájkban érte el csúcspontját. Ezek a sztrájkok a a háború ellen is tiltakoztak, bár a minisztertanács valószínűleg helyesen állapította meg, hogy „az elégedetlenségre vezető okok közül a legnyomatékosabb az elsőrendű életszükségleti cikkekkel való ellátás tekintetében mutatkozó fogyatékosság ... és a bérkérdés".[83]

A szakszervezetek vezetőségében és a bizalmi testületekben megerősödött a baloldaliak befolyása. Meggyorsult a szociáldemokrata párt vezetőségétől független forradalmi és háborúellenes központok kialakulása a munkásmozgalomban. 1917 szeptemberében adták ki első háború-

[83] MT jkv. Bp. 1960. 308.

ellenes röpiratukat a forradalmi szocialisták, a mozgalom legaktívabb baloldali csoportja. Ebben helyesen mutattak rá, hogy a békét sem az imperialista kormányok, sem a szociáldemokrata vezetők nem tudják létrehozni, a proletariátusnak kell cselekednie. A haditermelés szabotálására, általános sztrájk előkészítésére hívták fel a munkásosztályt.

Kiélezett belpolitikai helyzetben érkezett Magyarországra a hír: Oroszországban a munkások és katonák felkelése megdöntötte a burzsoázia hatalmát, a szovjetek kormánya az azonnali békekötésre hívott fel minden hadviselő felet. Érthető, hogy a több mint három esztendeje tartó háború alatt sanyargatott, nyomorgó és éhező munkások között rendkívüli hatást váltottak ki ezek az események.

Az oroszországi szocialista forradalom hatására megerősödtek a magyarországi munkásmozgalom baloldali elemei: a szociáldemokrata párton belüli baloldali vezetők és bizalmiak, a Szabó Ervin által támogatott forradalmi szocialisták, akik kapcsolatban álltak az anarchoszindikalizmussal rokonszenvező munkásokkal. A baloldali csoportosulások tettekre buzdították a munkásokat. Ez a hangulat a szociáldemokrata bizalmiak egy részét is magával ragadta. A pártvezetőség a szovjet kormány békefelhívását „a maga programjának" ismerte el és hozzájárult egy nagyszabású demonstrációhoz.

November 25-én több mint 100 ezer munkás vonult Budapest utcáin a városligeti Iparcsarnokhoz. A tüntetők fő jelszavai: „Le a háborúval!" „Éljen az orosz forradalom!" A nagygyűlés szónoka Bokányi Dezső volt. Bokányi mindig összeforrott hallgatósága hangulatával, de most — bár radikális hangot ütött meg és a tanácsok megalakításának szükségességét is hangsúlyozta — a közbekiáltások forradalmi hangjával nem tudott lépést tartani. A gyűlés résztvevői általános sztrájkot követeltek. „Az orosz szociáldemokraták megmutatták az utat!" — kiáltották —, „A magyar proletariátus tanuljon az orosztól!" A gyűlés forradalmi szellemű határozatot hozott: „El vagyunk határozva arra, hogy az orosz forradalmárokat a béke megszerzésére irányuló hősi harcukban támogatni fogjuk, és minden erőnkkel küzdeni fogunk azért is, hogy egyik osztálynak a másik által való kizsákmányoltatása és egyik nemzetnek a másik által való elnyomatása a mi országunkban is megszűnjék."[84] A buda-

[84] A munkások napja. *Népszava*, 1917. november 27.

pesti tüntetéssel egyidőben, részben azt követően, a vidéki városokban is hatásos demonstrációk zajlottak le.

Az iparcsarnoki nagygyűlés napján, vasárnap délután a szociáldemokrata párt rendkívüli kongresszust tartott, amelyen a pártvezetőség az akkori helyzetben másodrendű kérdést — közélelmezés, egyesülési és gyülekezési jog — tűzött napirendre. Több felszólaló bírálta az ezekkel kapcsolatban beterjesztett határozati javaslatokat és erélyesebb akciókat kívánt: „Ha nem megy másképp — mondotta a nyomdászokat képviselő Preusz Mór —, akkor azt az erőt kell alkalmazni a kormánnyal szemben, amely erő azt jelenti, hogy a kormányt a helyéről el lehet kergetni."[85] A pártvezetőségnek azonban sikerült kitérnie a munkástanácsok megalakítására irányuló követelések elől. A pártgyűlés után még inkább azt tekintette fő feladatának, hogy a forrongó munkásságot „nyugalomra" és „fegyelemre" intse; a bizalmiak jelentős része azonban ebben már korántsem volt olyan engedelmes eszköz, mint azelőtt.

A forradalmi szocialisták újabb röpirataikban buzdították forradalmi tettekre nemcsak a munkásokat, hanem — tanulva az orosz forradalomból — a katonákat is: „Katonatestvéreink! Most dől el egész életetek sorsa! Már morajlik idehaza a föld, készülnek a kiuzsorázottak, az elnyomottak, hogy felelősségre vonják azokat, akiknek a vér- és könnytengerért felelniük kell. Ti vagytok a föld urainak utolsó reménysége, a ti szuronyaitok mögött keresnek menedéket. Ha felvonul majd az éhezők és nyomorgók serege — ha titeket küldenek ki, hogy vérbe fojtsátok testvéreitek megmozdulását —, katonák, mit fogtok majd tenni?"[86]

1917 végén a katonák körében is megkezdődött a forradalmi erjedés. A keleti fronton szemben álló katonák fraternizálása, amelyet a szovjet kormány erősen támogatott, 1917 végén nagyobb arányokat öltött. A központi hatalmak hadvezetősége nem volt képes ezt a folyamatot feltartóztatni. A fraternizálás olyan rendszeressé vált, hogy gyakorlatilag fegyverszünetet teremtett, még annak hivatalos megkötése előtt.

A magyar burzsoá és földbirtokos osztályok köreiben az oroszországi szocialista forradalmat kezdetben elsősorban a háború nagy hódításokat

[85] A magyar munkásmozgalom történetének válogatott dokumentumai (továbbiakban: MMTVD). IV/B. 1914—1918. Bp. 1969. 402.

[86] MMTVD V. Bp. 1956. 47.

realizáló, gyors befejezése szempontjából ítélték meg. Azt várták, hogy a Monarchia nemcsak megmenekül a bukástól, hanem hódító háborús céljait is elérheti. Ezt a hangulatot erősítette, hogy a központi hatalmak éppen az orosz forradalom napjaiban nagy győzelmet arattak az olasz hadszíntéren. Tisza november 23-án, amikor tudomására jutott a szovjet kormány fegyverszüneti kezdeményezése, interpellációban sürgette az ajánlat kedvező fogadását. Arra számított, hogy a forradalmat külső vagy belső erőkkel előbb-utóbb elfojtják és „helyreáll az egyensúly az egymásra különböző irányban csapó hatalmas hullámok között". De addig a jelenlegi kormányzatot „legalább annyira" el kell ismerni, hogy tárgyalni lehessen vele, és ezt nem volna helyes elutasítani „bizonyos formalisztikus aggályok miatt".[87]

A központi hatalmak vezető köreiben két elgondolás küzdött egymással. Az egyik fegyveres intervenciót követelt a szovjet forradalom ellen. Így akarta realizálni a keleti hódításokat, és eltiporva az orosz forradalmat, letörni saját országának növekvő forradalmi mozgalmát is. Ez tárgyalni sem volt hajlandó a szovjet kormánnyal. A másik irányzat azzal számolt, hogy a Szovjet-Oroszország elleni intervenció vereséget vonna maga után Nyugaton. Ha viszont tárgyalóasztalnál kényszerítik ki a hódításaikat rögzítő békét, akkor ugyan fennmarad – úgy vélték, úgyis csak átmenetileg – a forradalmi hatalom Oroszországban, de elég erejük marad arra, hogy Nyugaton ellenfelük fölé kerekedjenek. Ez az utóbbi irányzat bizonyult erősebbnek.

A forradalmasító hatás ellensúlyozására a magyar kormány 1917 végén—1918 elején jelentős mértékben — 3500 fővel — növelte a csendőrség létszámát, szigorította a sajtócenzúrát. Ugyanakkor – a feszültségek csökkenését remélve ettől – benyújtotta a választójogi törvényjavaslatot, amely műveltségi és vagyoni cenzust alkalmazott, 24 éves korhatárt állapított meg. A tervezetet a baloldal elégtelennek, Tisza és a munkapárt túlságosan messzemenőnek tartotta.

[87] Képviselőházi Napló 1910—1915. XXXVII. Bp. 1917. 443—444.

A BRESZT-LITOVSZKI TÁRGYALÁSOK ÉS A WILSONI PONTOK

A központi hatalmak és a szovjet kormány közti fegyverszüneti tárgyalások december 3-án kezdődtek meg Breszt-Litovszkban. A tárgyalások első eredményeként december 7-től 17-ig terjedő időre megkötötték, majd december 15-én 28 napra meghosszabbították a fegyverszünetet, de ezt követően is érvényben marad, hacsak 7 nappal előbb valamelyik fél be nem jelenti felmondását. Ezzel párhuzamosan tárgyalás folyt Focșaniban a központi hatalmak képviselői és a román—orosz egyesült haderők parancsnoka között is. Itt is megkötötték a fegyverszünetet.

A fegyverszünet előtt és alatt a szovjet kormány kísérletet tett arra, hogy a tárgyalásba bevonja az angol és a francia kormányt, és így a fegyverszünet ne csak a keleti hadszíntéren, hanem mindenütt létrejöhessen. E kormányok azonban ellenforradalmi csoportok támogatásával a szovjet kormány megdöntésére készültek. Az ellenforradalom felülkerekedésétől a forradalom elfojtásán kívül a háború továbbfolytatását várták.

1917 végén aligha lehetett kétséges, hogy az elhúzódó háború az antant győzelmével végződik, hiszen a tartalékok többszörös fölénye nyilvánvaló volt. De nem volt kizárva annak a lehetősége, hogy a németek, még mielőtt az antant kiaknázhatja tartalékait, jelentős katonai győzelmet érnek el az európai hadszíntereken. Az antantot fenyegető veszély 1917 novemberétől igen súlyos volt, amint az olasz arcvonal eseményei is mutatták. Ennél a vereségnél sokkal fenyegetőbb volt azonban Oroszország fegyverszünete és várható különbékéje. Ez azzal a következménnyel járhatott, hogy a német hadsereg egész ütőereje nyugaton összpontosul, és még az amerikai hadsereg megérkezése előtt katonai döntést érhet el.

A kialakult veszélyes helyzet az antanthatalmakat szorosabb tömörülésre és mind katonai, mind politikai szempontból összehangoltabb eljárásra késztette. November 27-én Versailles-ban megkezdte munkáját a Legfelsőbb Haditanács, amelyben Anglia, Franciaország, Olaszország és az Amerikai Egyesült Államok kormányainak vezetői, illetve képviselői vettek részt. A Legfelsőbb Haditanács az antant politikai jellegű vezető

szervévé vált; a katonai vezetés operatív egysége csak később, 1918 tavaszán jött létre.

Az Egyesült Államok 1917 őszén fokozta utánpótlási szállítmányait, meggyorsította hadserege kiképzését és áthajózásának előkészületeit. Közvetlenül a breszt-litovszki fegyverszünet megkötése után az Egyesült Államok hadat üzent a Monarchiának, a háború eltökélt továbbfolytatását demonstrálva ezzel. A hadüzenet éppúgy szólt a novemberi vereség nyomán megrendült olasz közvéleménynek, mint a háború demokratikus, annexiómentes befejezését kívánó szovjet kormánynak, és a Monarchia különbékére szorítását is célozta. Wilson a hadiállapotot bejelentő december 4-i kongresszusi üzenetében arról beszélt, hogy a Balkán, Törökország és Ausztria-Magyarország népeit meg kell szabadítani „a porosz katonai és kereskedelmi autokrácia uralmától". „Ki kell emelnünk azonban, hogy mi Ausztria-Magyarországot semmi tekintetben sem akarjuk megkárosítani és hogy nem a mi dolgunk, hogy e népek belső berendezkedéseivel foglalkozzunk. Semmi tekintetben sem akarjuk magatartásukat előírni. Azt kívánjuk csak, hogy ügyeiket... maguk szabályozzák."[88] Az Egyesült Államok hadüzenete figyelmeztetés is a Monarchiának: ha kitart Németország mellett, osztoznia kell sorsában. Mind a magyar kormány, mind a parlamenti ellenzék igyekezett a közvélemény előtt minél kevesebbet foglalkozni az Egyesült Államok hadüzenetével. A kormánynak nyilvánvalóan nem volt érdeke az újabb külpolitikai vereséget szellőztetni. Az ellenzéki balszárny számára pedig, amely a „wilsonizmussal" azonosult, ugyanesak előnytelen volt az Egyesült Államok ellenséggé válását túlságosan hangsúlyozni.

A béketárgyalás, ugyanesak Breszt-Litovszkban, december 22-én kezdődött meg. A központi hatalmak küldöttségében a német külügyminiszter, Kühlmann és a hadvezetőséget képviselő Hoffmann tábornok játszotta a főszerepet. A szovjet küldöttség azt kívánta, hogy a tárgyalások nyilvánosak legyenek, és a sajtó tudósításokat közölhessen róluk. A tárgyalások nyilvánosságát a központi hatalmak kénytelen-kelletlen elfogadták. Tudomásul kellett venniük a szovjet küldöttség által javasolt alapelveket is, amelyek a népek együttélésének demokratikus normáit

[88] Wilson beszédei és üzenetei. Bp. 1919. 64.

fogalmazták meg. Ezeket a Breszt-Litovszkra figyelők előtt nyíltan megtagadni nem látszott tanácsosnak.

A breszti tárgyalásokon a központi hatalmak arra számítottak, hogy a szovjet küldöttség megértő lesz az „erősebb jogával" szemben, és lehetővé teszi annexiós terveik demokratikus frázisokba való burkolását. A szovjet küldöttség azonban ragaszkodott az alapelvekhez. A központi hatalmak kénytelenek voltak január első napjaiban fokozatosan feltárni annexiós igényeiket. Kijelentették, hogy Ukrajnát nem tekintik a szovjet kormány alá tartozó területnek. Az Ukrán Radával — a februári forradalom után létrejött ukrán burzsoá hatalommal — mint Ukrajna független kormányával külön fognak békét kötni. Ukrajnától északra a tengerig ugyancsak hatalmas területek átadását igényelték. Január közepén a tárgyalások megszakadtak.

A breszt-litovszki tárgyalásokon megismert szovjet békepolitika világszerte nagy visszhangot váltott ki: leleplezte a központi hatalmak hódító igényeit és a háborúpárti antantimperializmust is. Ekkor az Egyesült Államok elnöke jelentős akcióra határozta el magát. 1918. január 8-án üzenetet intézett a kongresszushoz. A bevezetőben elismerően nyilatkozott a szovjet küldöttségről, amely nem engedte eszményeit mellőzni, és arra biztatta: ne engedjen az annexiómentes béke elvéből, utasítsa vissza a németek hódító követeléseit, és persze: folytassa ellenük a háborút. Wilson vissza akarta tartani a szovjet kormányt a különbékétől, s a harchoz segítséget ígért. Az üzenet további részében liberális alapelvek hangsúlyozásával megpróbálta — átmenetileg nem sikertelenül — az amerikai imperializmus igényeihez is igazítva kisajátítani a szovjet békeprogramot. Az elnök 14 pontban fogalmazta meg a háború továbbfolytatásának, illetve az elérendő békének a céljait. Miután liberálisabb alapelveket fogalmazott meg, mint a háborút viselő európai kapitalista hatalmak, a szovjet példával szembeni alternatív megoldásként jelent meg, és a nemzetközi szociáldemokrácia támogatását is elnyerte. Ily módon nagy történelmi jelentőségre tett szert. A „14 pont" a titkos diplomácia megszüntetését, és a kormányok közti nyílt tárgyalásokat kívánta, amit egyébként a szovjet küldöttség a breszt-litovszki tárgyalásokkal és a cári levéltár titkos szerződéseinek megkezdett közzétételével már megvalósított. A wilsoni program továbbá a tengeri hajózás szabadságát, a nemzetközi kereskedelem egyenlőségét, a gazdasági korlátozások

megszüntetését, a gyarmattartó kormányok jogainak korlátozását, a fegyverkezés csökkentését hirdette. Nem nehéz felismerni, hogy e liberális elvek megvalósulásával a gazdaságilag legerősebb országgá vált Egyesült Államok korlátlanabb gazdasági behatolása is érvényesülhetett.

A megszállt orosz területek: Belgium, Észak-Franciaország és Elzász-Lotaringia, Románia, Szerbia, Montenegró kiürítését kívánta. A török uralom alatt élő népek autonóm fejlődésének biztosítását, független Lengyelország felállítását, Népszövetség létrehozását javasolta.

A wilsoni program 10. pontja Ausztria-Magyarország népei számára az „autonóm fejlődés" biztosítását kívánta. Azután az olasz határok nemzeti elv alapján való kiigazítását, Szerbia tengeri kijáratát és a Balkán-államok határainak a „nemzeti vonalak" szerinti rendezését javasolta. Mindez mutatta, hogy az Egyesült Államok hadicéljai a Monarchiával kapcsolatosan valamelyest konkrétabb formát öltöttek. Az olasz, a szerb, a román és a lengyel rendezés érintette a Monarchia államterületét, de a program az autonóm fejlődés biztosításával inkább a soknemzetiségű Monarchia fennmaradásának kedvezett. A Monarchiával kapcsolatos wilsoni programot az angol kormány is magáévá tette. Lloyd George január 9-én az alsóházban kijelentette, hogy az angol kormány egyetért Wilson elnökkel abban, hogy Ausztria-Magyarország széttörését a háborús célok nem tartalmazzák.

A JANUÁRI SZTRÁJK

A munkásság Németországban és a Monarchiában nagy figyelemmel kísérte a breszt-litovszki tárgyalásokat. A tárgyalások elhúzódása, majd a központi hatalmak annexiós követeléseinek megismerése forrongást váltott ki és a munkásság elkeseredése általános sztrájkban robbant ki.

Budapesten a nyugtalanító breszti hírek miatt már január első napjaiban forró volt a hangulat. A szociáldemokrata párt vezetősége tiltakozó népgyűléseket szervezett. A gyűlésekre felkészültek a baloldali csoportok is. A január 13-i 6 fővárosi népgyűlésből 4 elfogadta a baloldaliak határozati javaslatát: „azonnal megalakítandó a Budapesti Munkásta-

nács. ... a pártvezetőség minden tevékenységéért a Budapesti Munkástanácsnak felelős legyen".[89] Több üzemben megkezdték a Budapesti Munkástanács előkészítésére a helyi bizottságok, az üzemi munkástanácsok alakítását.

A Monarchiára, majd Németországra kiterjedő nagyarányú sztrájk január 14-én Wiener Neustadtban kezdődött, 16-án Bécs egész munkássága sztrájkolt és munkástanácsot alakított, két nap múlva a sztrájk szétsugárzott Ausztriában.

Január 18-án — a bécsi hírére — általános sztrájk tört ki Budapesten. Szervezésében részt vettek a már létrejött munkástanácsok, illetve a sztrájk folyamán sok üzemben létrehozták azokat. Központi munkástanács megalakulására azonban nem került sor. A párt vezetősége igyekezett a tőle függetlenül kirobbant sztrájkmozgalom élére állni és három követelést fogalmazott meg: annexiómentes béke, a Vázsonyi-féle választójogi törvénytervezet életbe léptetése, a közélelmezés rendezése. Január 19-én a sztrájk átterjedt a vidéki városokra. 20-án a pártvezetőség küldöttsége megjelent Wekerlénél, aki megígérte a követelések teljesítését. A pártvezetőség erre lefújta a sztrájkot. Nagy felháborodás tört ki a munkásság tömegeiben, és sok helyen még hosszabb-rövidebb ideig folytatták a harcot.

Január végén — miután a Monarchiában már lezajlott — robbant ki a breszt-litovszki annexiós követelések ellen tiltakozó politikai tömegsztrájk Németországban, amelyben egymillió munkás vett részt.

A januári sztrájk leszerelése miatt a szociáldemokrata pártvezetőség ellen a mozgalomban oly nagy volt a felháborodás, hogy a vezetőség felvetette lemondását, rendkívüli pártkongresszust hívott össze február 10-re. A forradalmi szocialisták röpirata budapesti központi munkástanács megalakítását sürgette, és a pártkongresszus küldötteit felszólította, hogy a pártvezetőséget helyezzék a létrehozandó Budapesti Munkástanács ellenőrzése alá.

A rendkívüli kongresszuson éles bírálatok érték a pártvezetőség megalkuvó politikáját, de a pártvezetőség tagjai eredményesen védekeztek. Hangsúlyozták, hogy a Monarchia vezetői nyilatkozatukban elfogadták az annexiómentes béke politikáját, és ezek után a német kormány kény-

[89] HAJDU TIBOR, Tanácsok Magyarországon 1918—1919-ben. Bp. 1958. 13.

szerítése nem lehet a magyarországi munkásmozgalom feladata. Élesen támadták a reakció táborába átállt Vázsonyit, és a polgári pártokkal kötött szövetséget — amit a baloldaliak már régóta bíráltak — felbontottnak nyilvánították. A pártvezetőségnek a kongresszus bizalmat szavazott.

A BRESZTI BÉKE. A MONARCHIA EGYÉB TÁRGYALÁSAI A HÁBORÚ BEFEJEZÉSE ÉRDEKÉBEN

A januári általános sztrájk leszerelése után a központi hatalmak kevésbé tartottak már a hátországtól, az újrakezdődő breszti tárgyalásokon nyíltabban viselkedtek. Bár időközben Kievben is megdőlt a Rada hatalma, és ott is szovjet hatalom alakult, február 9-én aláírták a Radával a békeszerződést, amely Ukrajnát kiszolgáltatta Németországnak és a Monarchiának. Azután 24 órai lejárattal ultimátumot adtak át a szovjet küldöttségnek, amelyben a már előterjesztett annexiós követelések elfogadását és Ukrajna kiürítését követelték. A feltételek el nem fogadása következtében a fegyverszüneti egyezményt felmondottnak tekintették. Február 18-án a német hadsereg megkezdte előnyomulását. Ekkor sikerült Leninnek a Központi Bizottság többségét meggyőznie arról, hogy a forradalom megmentése érdekében el kell fogadni a diktátumot. Az ultimátum elfogadását 19-én táviratilag közölték a németekkel, de azok tovább folytatták a támadást. A szovjet kormány ellenállásra szólította fel a népet. Ezekben a harcokban született meg a Vörös Hadsereg. A német kormány február 23-án újabb — még súlyosabb követeléseket tartalmazó — ultimátumot küldött. A Központi Bizottság többsége a kényszerhelyzetre tekintettel az elfogadás mellett döntött, és március 3-án aláírták a breszti békét.

1918. március 5-én a központi hatalmak előzetes békét kötöttek Romániával. A Monarchia és Bulgária területeket annektált. Németország és Ausztria-Magyarország biztosították maguknak a mezőgazdasági termányeket és a kőolajforrásokat, kárpótlásul Romániának adták Besszarábiát. A békeszerződést végleges formájában május 7-én Bukarestben írták alá. A Romániával kötendő békét illetően ellentétek voltak Németország és Ausztria-Magyarország között, amelyek a német igények

javára oldódtak meg. A katonai megfontolásokon túl nem utolsósorban ennek biztosítására maradt Romániában a Mackensen-hadsereg.

A Monarchia és Németország vezetői között a breszti tárgyalásokkal párhuzamosan kiújultak az ellentétek abban is, hogyan kell a keleti győzelmet a háború egészének összefüggéseiben hasznosítani. A német álláspont: minden erővel a nagy nyugati offenzívát kell előkészíteni és a teljes győzelmet kell kiharcolni. Ezzel szemben a Monarchia vezetői most is, mint 1917 tavaszán, nyugaton megegyezéses békét kívántak. Ily módon lehetségesnek látták rövid időn belül a háború befejezését, és ezzel a Monarchia megmentését a teljes legyengüléstől, a forradalomtól és a szétbomlástól. Ha a németeknek sikerül is a katonai győzelem kicsikarása az angol—francia—amerikai hadsereggel szemben, ennek gyümölcseit a Monarchia nem élvezné, hiszen német győzelem esetén olyan mértékben kerülne függésbe a kontinens korlátlan urává váló Németországtól, hogy ennél előnyösebb a megegyezés a nyugatiakkal. Ilyen körülmények között az antantkörökből kiinduló béketapogatózásokra a Monarchia reagálni akart. A németek az érintkezés felvételét — mint információszerzést — nem ellenezték, de ez nem befolyásolta őket a nyugati offenzíva előkészítésében.

Az antanthatalmak számára sem volt mindegy, hogy mikor győznek és milyen rőfeszítések árán. A forradalomtól való félelem őket is a háború mielőbbi befejezésére szorította. A német imperializmussal már nem voltak hajlandók egyezkedni, de a Monarchia esetleges különbékéjét akkor sokra értékelték. Ezért 1917 végén—1918 elején az antanthatalmak komolyan keresték a Monarchia különbékéjének lehetőségét. Lloyd George és Wilson januári beszéde a Monarchia iránt igen lojális volt.

Az osztrák—magyar és a német politika eltérése napvilágra került a Wilsonnak adott válaszban is. Ugyanazon a napon — január 24-én — a német kancellár, Hertling, a parlament politikai bizottsága előtt, Czernin pedig az osztrák delegáció előtt beszédet mondott, amelyben reflektált a wilsoni javaslatra. Hertling a hangsúlyt arra helyezte, hogy a kelet-európai béke csak rájuk és Oroszországra tartozik. Ez nyílt szembehelyezkedés volt a wilsoni programmal. Czernin viszont a hangsúlyt a wilsoni alapelvek általánosságban való elfogadására helyezte: „Ez a békeajánlat jelentős közeledést mutat az osztrák—magyar állásponthoz, és vannak a javaslatok közt olyan pontok, amelyekhez mi a legna-

gyobb örömmel hozzájárulhatunk... Ausztria-Magyarország és az Egyesült Államok azon két hatalma az ellenséges táboroknak, amelyeknek érdekei a legkevésbé keresztezik egymáséit s ezért gondolataik cseréje a valamennyi állam közti megértés útját egyengetheti."[90]

Február elején az amerikaiak tárgyaltak a Monarchia megbízottjával. Majd francia kezdeményezésre felélesztették a Revertera—Armand kapcsolatot is, amely 1917 augusztusában megszakadt. Február elején ismét találkoztak a svájci Freiburgban. Czernin utasítása szerint azonban Reverterának ragaszkodnia kellett a háború előtti állapothoz, tehát ahhoz, hogy Elzász és Lotaringia Németországé marad. Erre Clemenceau válasza elutasító volt: a tárgyalások március elején ismét megszakadtak. A Monarchia még utoljára megpróbálta befolyásolni a németeket, de már nem volt abban a helyzetben, hogy önálló akciót kezdeményezzen. Egyetlen esélyt a német győzelem nyújthatott, csak ebben bízhattak, annál inkább, mert keleten ez eredményre vezetett.

A KORMÁNYPOLITIKA FORDULATA

A januári sztrájk leszerelése után fordulat állt be a magyar kormánypolitikában: visszakanyarodtak Tisza vonalához. A belső és külső körülmények alakulása ezt az „erőskezű" politikát látszott igazolni. Mint a hercegprímás kifejezte az uralkodóhoz írt decemberi levelében: „zavaros időkben nem lehet engedékenységgel célt érni", „erős kormány" kell, amely „erélyes és józanul konzervatív politikát" folytat.[91] Andrássy, Apponyi és a néppártiak behódoltak a Tisza-féle politika előtt, bár ezt kifelé igyekeztek leplezni. Január 23-án Wekerle a kormányt támogató pártok kívánatos tömörítése érdekében lemondott. Az ismét átalakított kormányból kimaradt Batthyány Tivadar, de tárcát kapott Szterényi József és Windischgraetz Lajos: mindketten Andrássy köréhez tartozó, közismert németbarát politikusok voltak. Nyilvánvaló, hogy a kormány átalakítása jobbratolódást jelentett, hogy ezáltal elnyerje a munkapárti többség támogatását.

[90] Ottokar Czernin, Im Weltkriege. Berlin—Wien, 1919. 403—404.
[91] EPL Cat. D/c. 6394—1917.

A kormány átalakításával egyidőben, az Andrássy- és Apponyi-csoport egybeolvadásával, s néhány munkapárti képviselő csatlakozásával létrehozták az új kormánypártot 48-as Alkotmánypárt néven. Programjában előtérbe helyeztek bizonyos nemzeti követeléseket (önálló hadsereg megteremtése a háború után), hogy a Tisza előtti behódolást és a választójogi tervezet elsikkasztását leplezzék. A 48-as Alkotmánypárthoz csatlakozott — fenntartva önálló pártkeretét — a keresztényszocialistákkal egyesült katolikus Néppárt és a Vázsonyi-féle demokrata párt is.

A kormánypolitika januári fordulata után megindult a demokratikus és szocialista erők elleni leplezetlen hajsza, amely még Tisza módszerein is túltett. A reakciós burzsoá sajtó most már féktelenül szidalmazta a szovjet forradalmat. Ezekben a napokban jelentette ki a reakció táborába állt Vázsonyi a képviselőházban: a „bolsevikizmusnak minden, akár lappangó, akár alattomos, akár nyílt glorifikálását meg nem engedem, és elfojtom".[92] A forradalmi szocialisták vezetőit — Sugár Tivadart, Duczynska Ilonát, Kelen Józsefet, Jusztusz Vlagyimirt — még a januári sztrájk előtti napokban letartóztatták, a mozgalom lendületét azonban ez nem törte meg, az irányítást Korvin Ottó vette át. A szociáldemokrata párt több baloldali vezetőjét is — köztük Hamburger Jenőt — letartóztatták, és pert indítottak ellenük. Felfüggesztették a magánalkalmazottak szövetségét, betiltották és feloszlatták a Galilei Kört, vezetőit bíróság elé állították. Hajsza indult Károlyi Mihály ellen is, felségárulási pert készítettek elő, s ehhez a jogi érveket Vázsonyi szállította.

Az eddig laza kapcsolatban álló, egymástól független háborúellenes csoportokat a fokozott terror közelítette egymáshoz. A munkásság mozgalmának lendületét nem törték meg a terrorintézkedések. A baloldali forradalmi csoportokra mért csapások ellenkező eredménnyel jártak. Erről a belügyminiszter is beszámolt a minisztertanácson. Február elején előadta, hogy „az ország ipari városai s főleg Budapest forradalmi tendenciákkal teljesen alá vannak aknázva. A társadalmi rendet a készülő tömegsztrájkok és forradalmi mozgalmak a legkomolyabban veszélyeztetik."[93] Három héttel később felhívta a figyelmet, hogy „napról napra

[92] Képviselőházi Napló 1910—1915. XXXVIII. Bp. 1918. 242.
[93] MT jkv. Bp. 1960. 389.

szaporodnak a társadalomra és az államra egyaránt veszedelmes mozgalmak".[94] A minisztertanács ekkor határozatot hozott arról, hogy „a katonai szolgálatra bevonult csendőrök és rendőrök" visszahelyezésével megerősíti a karhatalmat. Március 7-én a belügyminiszter bejelentette, hogy a „statárium kihirdetésére nézve a szükséges összes előmunkálatok megtörténtek".[95]

5. ÖSSZEOMLÁS ÉS FORRADALOM

A KATONAI DÖNTÉS TERVE ÉS KUDARCA

A központi hatalmak 1918 tavaszán még egyszer megkísérelték a döntés kierőszakolását. A tartalékok kimerülése, a gazdasági bomlás és a forradalom előjelei félreérthetetlenül utaltak arra, hogy a háború további elhúzódása teljesen felőrli erőiket. Katonai megfontolások is sürgették, hogy még 1918 nyara előtt próbálkozzanak a döntő támadással. Az amerikai katonaság kiképzése és Európába szállítása ugyanis gyors ütemben folyt, és előrelátható volt, hogy ez a hadsereg nyárra olyan erővel vonul fel, hogy a központi hatalmaknak akkor már semmi reményük sem lehet a győzelemre.

A nyugati hadszíntéren a németek a tervezett áttörés 70 km széles szakaszán erőfölényt biztosítottak. Támadásuk március 21-én indult meg az angol és a francia hadsereg érintkező szárnyai ellen. A közvetlen cél: a front áttörése, Amiens elfoglalása és a Párizs elleni roham előkészítése volt. A támadás területet nyert, de az áttörés nem sikerült. A németek újabb rohamra készültek.

Ezekben a napokban került nyilvánosságra a Sixtus-levél. Czernin, aki ekkortájt bízott a nyugati támadás sikerében, április 2-án hírül adta, hogy francia részről tárgyalást kezdeményeztek, de ez nem indulhatott meg, mivel Elzász és Lotaringia megszerzéséről nem mondanak le. Czernin beszéde nehéz helyzetbe hozta Clemenceau-t — ez is volt a célja —, hiszen a francia miniszterelnök börtönbe csukatta azokat, akik Francia-

[94] Uo. 398–399.
[95] Uo. 414.

országban békéről beszéltek, és a végsőkig való ellenállásra lelkesített. A Monarchia külügyminisztere — mondotta a tárgyalás kezdeményezését tagadó nyilatkozatában Clemenceau — hazudott. Később nyilvánosságra hozta a Sixtus-levelet, amelyben a Monarchia uralkodója jogosnak ismerte el Franciaország igényét Elzászra és Lotaringiára. Czerninnek, aki a levél nyilvánosságra hozásának kiprovokálásával bakot lőtt, távoznia kellett. Helyét ismét Burián foglalta el, a Monarchia uralkodója pedig a németek iránti hűségét hangoztatta és Canossa-járásra kényszerült.

Nem hozott döntést az újabb német támadás sem, amely Flandriában április 9-én indult az angolok vonala ellen. Az antant vezérkara ekkor hozta létre a nyugati hadszíntér egységes katonai vezérletét. A főparancsnok Foch tábornok lett. A német offenzíva következő hulláma május 27-én kezdődött, és június 13-ig tartott. Bár 50 kilométerrel előbbre nyomultak, egy keskeny sávon eljutottak a Marne-ig és megközelítették Párizst, az áttörés ezúttal sem sikerült. Az utolsó próbálkozás július 15-én indult, de ez már két nap múlva elakadt és az antant ellencsapása következtében visszavonulással végződött.

Még nagyobb kudarcba fulladt az olaszok elleni támadás. A katonailag legyengült Monarchia nem tudott túlsúlyt és kellő felszerelést biztosítani. Az olasz hadszíntéren éheztek a katonák. A hazatért hadifoglyokat tömegestől irányították erre az arcvonalra, de ők torkig voltak a háborúval, nem akartak az imperialista érdekekért tovább vérezni. A támadás június 15-én kezdődött a dél-tiroli arcvonalon, csekély eredménnyel. A Piave folyón több helyen átkeltek, a támadás azonban néhány nap alatt itt is összeomlott. A közben megáradt folyón visszavonulni is csak nagy veszteségekkel lehetett. A hadsereg jelentős része elpusztult. A megmaradt erők a Piave mögött védelemre rendezkedtek be. Az antant a Monarchia súlyos kudarcát ekkor a nyugati frontra nehezedő nyomás miatt nem tudta kiaknázni.

A GAZDASÁGI BOMLÁS

A Monarchia újabb kudarcát nem a hadászati terv hibáiban vagy a hirtelen kedvezőtlenné vált időjárási viszonyokban kell keresnünk. Azzal a harci szellemmel és hátországgal, amellyel a Monarchia 1918-ban

rendelkezett, ütőképes hadsereget felállítani és eredményes hadműveleteket folytatni már lehetetlen volt.

1918-ban a Monarchia gazdasága a bomlás tüneteit mutatta. A katasztrofális élelmezési helyzeten Ukrajna kifosztása alig változtatott. A zsákmány nagyobb részét amúgyis Németország biztosította magának. 1918 áprilisában mindennapos jelenség volt Ausztriában az éhhalál. Magyarországon is súlyosbodott a helyzet. A közélelmezési miniszter szerint 1918 februárjában 200 ezer sertés hiányzott a minimális szükséglet fedezéséhez. Így „nemcsak Ausztriának segítségére nem lehetünk, de még az ország lakossága szükségletének és a hadsereg ellátása iránt vállalt kötelezettségünknek sem tudunk eleget tenni".[96] A kormány elhatározta közélelmezési kormánybizottságok létesítését és a fejadag leszállítását. Három héttel később arról tájékoztatott a földművelésügyi miniszter, hogy „a hadsereg élelmezése az utóbbi időben válságos helyzetbe jutott".[97] A kormány újabb rekvirálásokat rendelt el. Két hónappal később pedig elhatározta, hogy az új termés zár alá vételénél és lefoglalásánál mozgósítja a rendőrségen és a pénzügyőrségen kívül a katonaságot is. Az új termés betakarítása előtti hetekben a lakosság ellátottsága olyan hiányos volt, hogy több helyütt éhhalálról jelentettek. Az új termés is csak átmeneti enyhülést eredményezett, hiszen az 1918. évi gabonatermés a szükségletnek csak 53%-át fedezte. A burgonyatermés az 1914. évi 22 millió mázsáról 1918-ban 9 millió mázsára esett vissza.

1918 elején a Monarchia ipara alig tudta a fronton harcoló seregeket a legszükségesebb hadi, ruházati és egyéb anyaggal ellátni. Az ukrajnai szállítmányok ezen a téren sem jelentettek érdemleges pótlást. „A németek — mondotta a kereskedelemügyi miniszter a kormány tanácskozásán — a legtöbb cikknél túlzott és teljesíthetetlen igényekkel léptek fel, sőt nem egy esetben a 100:0 részesedési aránynak javukra való megállapítását követelték." Amit a Monarchiának mégis sikerült kicsikarnia, az főleg Ausztriába került. „Osztrák részről azon határozott kijelentés történt — mondotta a miniszter —, hogy Ausztria az oroszországi, illetve ukrajnai nyersanyagok felosztási alapjául csupán az ipari teljesítőképesség elvét ismerheti el." A magyar kereskedelemügyi

[96] Uo. 394.
[97] Uo. 401.

miniszter csupán azzal vigasztalhatta magát, hogy „a Fekete-tengeren, illetve a dunai úton érkező mindennemű textilanyag szétosztási helyéül Budapest jelöltetett ki, s ezzel a magyar főváros ezen tömegcikkekre nézve mintegy a Kelet kapujává, a Dél-Oroszország és a Nyugat összekötő kapcsává tétetett".[98]

Az ipari termelés súlyos helyzetén a központosítás fokozásával próbáltak enyhíteni. Újabb központokat hoztak létre, majd felállították a Központokat és Bizottságokat Ellenőrző Hivatalt. Kísérleteztek különböző pótanyagokkal. Így például a szénhiány pótlására a tőzegtermeléssel. Hasonlóan súlyos volt az államháztartás pénzügyi helyzete is. 1918 elején 886 millió korona hiány mutatkozott az évi költségvetési előirányzatból. „Ez a nagyon komoly helyzet — mondotta a pénzügyminiszter — parancsolólag követeli, hogy az összes ágazatokban a legszigorúbb takarékosság elve tartassék szem előtt."[99]

A legkilátástalanabb helyzetbe a szegényebb rétegek kerültek. A megélhetési index az 1913. évit 100-nak véve 1918-ban már 858. Még ha a bérek emelkedését két-háromszorosára vesszük is, ez már mélyen a létminimum alatt volt. Hallatlanul súlyos helyzetben voltak — különösen az olasz fronton — a katonák is.

A Monarchia gazdaságának bomlása a Németországhoz való szoros csatlakozás irányvonalát erősítette. A Mitteleuropa vámuniónak egyre több híve akadt. 1918 júniusában megkezdődtek az előkészületek Németország és a Monarchia ilyen irányú tárgyalására. Károlyi, majd Apponyi tiltakozott, Tisza is ellenezte a vámuniót, a németek azonban erőteljesen szorgalmazták; július elején Salzburgban megkezdődtek a tárgyalások, de a Monarchia képviselői tartózkodtak a végleges döntéstől.

A WEKERLE-KORMÁNY ÚJABB ÁTALAKÍTÁSA ÉS A VÁLASZTÓJOGI TÖRVÉNY

Az elnyomó intézkedések nem hoztak eredményt, a forradalmi fellendülés nem tört meg. A kormány ezért választójogi „reformpolitikával" is csökkenteni kívánta a feszültséget. Ennek érdekében hosszas tárgya-

[98] Uo. 410–411.
[99] Uo. 397.

lásokba keveredett a munkapárttal, amely még a Vázsonyi-féle erősen mérsékelt decemberi tervezetet sem akarta elfogadni. A munkapárt azt kívánta, hogy a 4 elemi helyett 6 elemire emeljék a cenzust, az ipari munkásság körében a szakmunkásság kapjon választójogot, a mezőgazdasági munkások közül azonban csak azok, akik huzamos időn át egy gazdánál megszakítás nélkül dolgoznak. Ellenezték a Károly-kereszttel kitüntetettek választójogát is. „Épp ezek azok a kardinális rendelkezések — mondotta Wekerle még a március 11-i minisztertanácson —, amelyekhez a kormány kötve van." Hasonló álláspontón volt Vázsonyi és Apponyi is. Ezzel szemben többen a munkapárttal való további egyezkedés mellett szóltak: „Igyekezni kell megegyezést keresni a javaslat kardinális pontjai tekintetében" — hangoztatta Popovics pénzügy- és Szterényi kereskedelemügyi miniszter.[100]

A minisztertanács után a választójogi törvényt tárgyaló parlamenti bizottságban tovább folytatták az egyezkedési tárgyalásokat. Tisza a régi merevséggel lépett fel, lehetetlenné tette, hogy a Wekerle-kormány az előzőnél jóval mérsékeltebb választójogi tervezetét érvényesítse. Arra számított, hogy a kormány előbb-utóbb teljesen kapitulálni fog. „Nem lehetetlen — írta Buriánnak március 19-én —, hogy a helyzet bizonytalansága hónapokig el fog tartani, de azt hiszem, jó mederben van a dolog."[101] A kormány — nem vállalva a képviselőház feloszlatását — április 17-én lemondott. Az ismét átalakított kormányból (harmadik Wekerle-kormány) kimaradt Vázsonyi és Apponyi, akik a választójog terén nem voltak hajlandók további visszavonulásra. Helyükbe a munkapárthoz közel álló politikusok kerültek. Az átalakított kormány elfogadta a munkapárt követeléseit. Ezt a választójogi törvényt, amely az Esterházy-kormány és az első Wekerle-kormány által megígért tervezet karikatúrája volt, a képviselőház július 19-én megszavazta. Tisza elégedett volt. A képviselőházi szavazás napján körlevelet küldött a párt vidéki vezetőihez: A „kormányzati szellem, amely olyan visszatetszően jellemezte politikai ellenfeleink hatalomra jutásának első időszakát, tisztultabb felfogásnak adta át a tért". De „a kormány politi-

[100] Uo. 419—420.

[101] Tisza Levelek. VI. Bp. 1937. 348.

kájának ezzel az örvendetes módosulásával" megbukott az egész „reformpolitika" kísérlete.[102]

Ha a dolgozó rétegekben voltak még illúziók a vezető osztályok reformkészségét illetően, ezzel végleg eltűntek. Nyilvánvalóvá vált, hogy az elnyomott osztályok követeléseit csak a forradalom teljesítheti. A választójog vitája és megoldása — írja Károlyi emlékiratában — „egyetlen hosszú önleleplezése volt a magyar uralkodó osztálynak az elnyomott (és szerintük továbbra is elnyomandó) osztályok és népek, meg a figyelő külföld előtt".[103]

A háború alatt, különösen az utolsó évben erősödött az antiszemitizmus. 1918 tavaszától főleg a jobboldali agráriusok és a klerikálisok politikai agitációjában érvényesült az antiszemita demagógia. A Bangha Béla szerkesztette Magyar Kultúra, a keresztényszocialisták Vermes—Katona-szárnya és nem utolsósorban Prohászka püspök járt az élen. A liberális látszatot egyébként fenntartó kormány mindezt jóindulatúan eltűrte, mert ebben is eszközt látott a társadalmi küzdelmek frontjainak összekuszálására, s így a forradalmi szellem erősödésének ellensúlyozására.

A FORRADALMI MOZGALMAK ERŐSÖDÉSE

1918 közepére a magyar belpolitika frontjai áttekinthetőbbé váltak. A földbirtokos-burzsoá reakció tábora a társadalmi és politikai rendszer változatlan fenntartását, a német szövetséghez való ragaszkodást és a háborús kitartást képviselte. A polgári demokrácia táborát a kormánypolitika jobboldali fordulata az összefogás szorosabbá tételére késztette. Bár a szociáldemokrata párt februári rendkívüli kongresszusa felbontottnak nyilvánította a polgári pártokkal kötött szövetséget, a pártvezetés azon munkálkodott, hogy a baloldali polgári pártokkal a szövetséget újjáalakítsa.

A polgári irányzatok mellett már 1918 első felében mind erősebben jelentkeztek és gyarapodtak a forradalmi átalakulás erői, a szocialista

[102] Uo. 361.

[103] Károlyi. München, 1923. 270.

forradalom öntudatos hívei. A munkásmozgalom lendülete a januári sztrájk leszerelésével nem tört meg. Alig két hónappal később egész szakmákat átfogó munkabeszüntetések voltak. 1918 márciusában 60 ezer vasipari munkás sztrájkolt egy hétig a munkaidő megrövidítéséért. A vasiparban ez után is egymást követték a nagy üzemi sztrájkok, májusban például a MÁV Gépgyár és a pestszentlőrinci lőszergyár állt le. A mozgalom tömeges méretekben jelentkezett a bányákban is. Márciusban a lupényi, somsálybányai és farkaslyuki üzemekben voltak nagy sztrájkok; májusban 8000 résztvevővel Resicán.

A szociáldemokrata párt vezetősége a második Wekerle-kormány válsága idején tüntetéseket szervezett a választójogi követelések mellett. A munkásmozgalom azonban már szétfeszítette a választójogi harci program polgári partnerekhez idomított keretét. Május elsején általános sztrájk volt nemcsak a fővárosban, hanem a vidéki városokban és a bányatelepeken is. Bár a belügyminiszter tüntetést nem engedélyezett, több vidéki városban: Miskolcon, Debrecenben, Salgótarjánban, Győrött tízezres tömeg vonult fel a tüntetéseken.

A kormány a sztrájkmozgalmat a katonai terror fokozásával próbálta gátolni. A szervezőket letartóztatták, sok sztrájkolót bevonultattak. A sztrájkhullámot, amelyet éhségtüntetések egészítettek ki, sem a szakszervezeti vezetőségek rábeszélése, sem a kormány terrorja nem tudta már szűkebb mederbe terelni. „A munkások nyugtalansága és a négyéves háború folytán való kimerültsége óriási volt — írja Buchinger visszaemlékezésében —, már nem tudtuk őket türelemre bírni..., lassan a kormány is már oda jutott, hogy nem tudta a dolgokat és az eseményeket irányítani vagy befolyásolni."[104]

A munkásság forrongó sztrájkmozgalma a júniusi általános sztrájkban csúcsosodott ki. Bécs üzemeiben június 18-án leállt a munka. Június 20-án politikai sztrájk robbant ki Budapesten is. A MÁV Gépgyár udvarán a katonai parancsnok a béremelést követelő munkások közé lövetett. A sortűznek négy halálos áldozata és több mint 20 sebesültje volt. Néhány óra alatt a főváros összes üzemei leálltak, megbénult az ország vasúti forgalma, sztrájkba léptek a vidéki üzemek is.

[104] Buchinger Manó, Küzdelem a szocializmusért. I. Bp. 1946. 267.

A sztrájkoló munkásság Országház előtt megrendezett nagygyűlésén Landler Jenő forradalmi beszédet mondott: „Nem beszélni kell többé, itt a tettek ideje. Le kell számolni az egész korrupt kormányrendszerrel!"[105] Másnap a minisztertanács elrendelte Landler letartóztatását, megtorló intézkedéseket határozott el a vas- és fémmunkások szakszervezete ellen. Utasítást adott a vidékre utazó „izgatók" letartóztatására. A kormány valamennyi szakszervezeti vezető bevonultatását is fontolgatta, mert — amint a kereskedelemügyi miniszter mondotta — „a szakszervezetek vezetőinek kezéből kisiklott a vezetés, s azoknak úszniuk kell az árral. Hogy vezető szerepeiket megtarthassák, tovább kell izgatniok. Ma úgy áll a helyzet, hogy a vezetők tudnak sztrájkot szervezni, de leszerelni nem."[106] A kormány tehetetlen volt az egész országra kiterjedő politikai sztrájkkal szemben, amely nyolc — helyenként tíz — napig tartott.

A pártvezetőség a június 20-i izzó hangulatú bizalmi értekezlet hatására a sztrájk mellett foglalt állást. A Szakszervezeti Tanács tagjaival, továbbá a bizalmitestület egy részével munkástanácsot alakított. Ez június 27-én felszólította a munkásokat a sztrájk beszüntetésére. „A harc mostani folytatásának céltalanságát felismerve, megszakítjuk azt... Fejezzétek be a harcot és térjetek haza az üzemekbe."[107] Miután feladatát betöltötte, ez a munkástanács fel is oszlott. Mindez már nem törte meg a forradalmi hullámot.

FORRADALMI JELENSÉGEK A HADSEREGBEN ÉS A HADIFLOTTÁBAN

A Monarchia hadseregében már 1918 előtt is mutatkoztak súlyos belső problémák: egyetlen más hadseregben sem voltak olyan tömeges méretűek a szökések és az átállások. 1917 őszéig 600 ezer nemzetiségi katona adta meg magát az orosz hadseregnek. Csak a Magyarország területén bujkáló szökött katonák számát 1917 végén több mint 80 ezerre

[105] MMTVD V. Bp. 1956. 211—212.
[106] MT jkv. Bp. 1960. 471—475.
[107] Munkások! Elvtársak! *Népszava*, 1918. június 28.

tették a hivatalos jelentések. A forradalmi szellem 1918 első felében mind mélyebben áthatotta a hadsereget. Már az év elején az addigiaknál lényegesen nagyobb méretű megmozdulások voltak. Január 19-én a szabadkai 86. közös gyalogezrednél, február 11-én Mostarban a 22. közös ezrednél, február 14-én Trebinjében az 53. közös gyalogezrednél volt zendülés.

A Cattaróban állomásozó Adriai-tengeri flottánál februárban matrózfelkelés tört ki. A cattarói felkelés (február 1—3.) szorosan összefüggött a pólai (január 22—28.) és a trieszti (január 28.—február 2.) kikötők nagy sztrájkjával. Mindez a nagy januári sztrájkharc befejező részének tekinthető. A cattarói felkelésben és vezetésében a Monarchia különböző nemzetiségeihez tartozó matrózok és katonák vettek részt; ez nem annyira nemzeti, mint inkább szociális jellegű forradalmi felkelés volt.

1918 első három hónapjában 44 ezer katonaszökevényt fogtak el, de a tényleges szökések száma ennek már ekkor többszöröse volt. Március 20-án elrendelték a statáriális eljárást a katonaszökevényekkel szemben. Ezzel azonban a szökések száma nem csökkent. A szökevények tömegesen húzódtak a déli hegyekbe és erdőkbe, ezért kapták a „zöld káder" elnevezést. A piavei vereség utáni hónapokban az olasz hadszíntérről, illetve az oda irányított alakulatokból feltehetően több mint 200 ezer katona szökött meg. Szeptemberben 400 ezer lehetett a monarchiai szökött katonák száma.

Magyarország területén a legjelentősebb katonai megmozdulás a 6. közös gyalogezred pécsi pótzászlóaljának májusi felkelése volt. Májusban egyébként a Monarchiának szinte valamennyi tartományában volt jelentősebb katonalázadás. A pécsi felkelésben kezdeményező szerepet játszottak a hadifogságot megjárt szerb nemzetiségű katonák. Május 20-án reggel egy frontra vezényelt század megtagadta az engedelmességet, elfoglalta a fegyverraktárt. A laktanya 2000 főnyi katonasága csatlakozott hozzájuk. A zendülők kapcsolatot teremtettek a Pécsvidéki bányászokkal, akik fegyveresen támogatták őket. A pécsi felkelés ellen a 19. honvéd gyalogezred egyik zászlóalját nyomban bevetették; a magyar honvédséget ekkor még „megbízható" alakulatnak tekintették. „Valóságos ütközet fejlődött ki — írja Hajdú Gyula, a harc szemtanúja —, géppuskák lőttek géppuskákra. Foglyokat ejtettek

kölcsönösen."[108] A felkelők ellen bevetették a 8. honvéd huszárezred pécsi alakulatait is. Mivel ez is kevésnek bizonyult, ellenük vezényelték a frontra tartó kassai 9. honvéd gyalogezred alakulatait. A levert felkelést véresen megtorolták.

A forradalmi szellem terjedésében 1918 tavaszától nagy szerepük volt a hazatérő hadifoglyoknak. A breszt-litovszki béke után ugyanis megkezdődött a hadifoglyok tömeges hazaszállítása Oroszországból. Németországnak negyedmillió, a Monarchiának közel 2 millió katonája volt orosz hadifogságban. Ebben — mint a legszámosabb nemzeti csoporté — több mint félmillió volt a magyarok száma. Különösen sok magyar vett részt az oroszországi forradalmakban. A hadifoglyok között forradalmi mozgalom bontakozott ki. Főleg azok, akik már itthon részt vettek a szocialista mozgalomban, az oroszországi események hatására kommunistává és a mozgalom szervezőivé váltak (Ligeti Károly, Szamuely Tibor, Pór Ernő, Jancsik Ferenc, Rabinovits József és mások). Március 24-én Moszkvában megalakították az Oroszországi Kommunista (bolsevik) Párt (OK(b)P) Magyar Csoportját, elnökévé Kun Bélát választották. Április 3-án megjelent Moszkvában a csoport központi lapja, a Szociális Forradalom. Hasonló csoportokat alakítottak a német, az osztrák, a cseh és más nemzetiségű, kommunistává lett hadifoglyok is. Májusban létrehozták az OK(b)P Külföldi Csoportjainak Föderációját, melynek ugyancsak Kun Béla lett az elnöke. A csoportok felvilágosító agitációjának hatására sok hazatérő hadifogoly terjesztette itthon a szocialista forradalom eszméit.

1918 októberének végéig több mint 300 ezer hadifogoly tért vissza Magyarországra, túlnyomórészt magyar nemzetiségűek, míg a kintmaradt magyarok közül mintegy 100 ezer a szovjethatalom oldalán részt vett a polgárháborúban. A hadvezetőség már az első hazatérő hadifoglyokat vesztegzár alá helyezte. Ezt sürgették a breszti tárgyalások idején a burzsoá pártok szószólói. A kormánypárt február 19-i értekezletén Huszár Károly „aggodalmát fejezte ki aziránt, hogy a visszatérő hadifoglyok inficiálva lehetnek a bolsevikizmustól. Kéri a kormányt, hogy a lehető legerélyesebb óvintézkedéseket tegye meg."[109] Nem sokkal később

[108] HAJDÚ GYULA, Harcban az elnyomó és megszállók ellen. Pécs, 1957. 199.
[109] A hadifogoly magyarok és a hadiözvegyek sorsa. *Alkotmány*, 1918. február 20.

ezek a körök megelégedéssel vették tudomásul, hogy a hazatérőket hat hétig táborokban tartják, ahová tisztek és papok vannak beosztva.

A NEMZETISÉGEK A MONARCHIA SZÉTZÚZÁSÁÉRT

1918-ban az elnyomott nemzetiségek tömegei a Monarchia ellen fordultak. Aligha tévedett 1918 nyarán a bécsi német nagykövet abban, hogy a Monarchia lakosságának kétharmada az antant mellett van. Valószínűnek látszott, hogy a vereség pillanatában, a belső feszítőerők robbanásszerű felszínre kerülésével a Monarchia széthull. A háborús vereség bizonyossága, a belső szétzilálódás, a nemzetiségi tömegek forradalmasodó küzdelme a szociális és nemzeti célokért, befejezetté tette az 1917-ben kibontakozott fordulatot a Monarchia nemzetiségi burzsoáziájának politikájában. A nemzeti függetlenség megteremtésére irányuló politika a burzsoáziánál egybefonódott a belső osztályharc tompításának, a szociális forradalom leszerelésének igényével. A nemzetiségi burzsoáziák 1918 első felében áttértek arra a politikára, amelyet a háború kezdetén az emigráció képviselt: a nemzeti kérdést a Monarchiától való elszakadással kell megoldani.

A két irányzat találkozását és a különböző nemzetiségek koordinált Monarchia-ellenes fellépését jelzi a római kongresszus. 1918. április 8-án Rómában a Monarchiából származó nemzetiségi hadifoglyok képviselői és az emigráns politikusok nagyszabású kongresszust tartottak. A jugoszláv, a csehszlovák és a lengyel nemzeti bizottságokon kívül képviselve volt a szerb szkupstina és megjelentek erdélyi román politikusok is. Határozatilag kinyilvánították, hogy a Monarchia elnyomott nemzetei nem akarnak továbbra is a birodalom államkeretében élni, független állami létet követelnek. A Monarchia nemzetiségeinek összefogását mutatták a május—júniusi megmozdulások. Május 15-én Prágában a cseh Nemzeti Színház létrehozásának 50. évfordulóját a Monarchia cseh, szlovák, délszláv, lengyel, olasz és román nemzeteinek képviselői — a római kongresszus szellemében — együtt ünnepelték.

Az elszakadás irányvonala a Monarchián belül nem fejeződhetett ki nyíltan 1918 első felében sem. A fordulatot a prágai eseményeken túl

jelezte az is, hogy a nemzetiségek hazai vezetői már nem dezavuálták a külföldi akciót, sőt erősítése érdekében mind több politikus szökött ki az országból. A Monarchia felbomlásával összekapcsolódó román egységmozgalom szervezete is létrejött Párizsban, 1918 júniusában: Erdély, Bánát, Bukovina Románjainak Nemzeti Bizottsága. Vasile Lucaciu és Octavian Goga játszott vezető szerepet benne.

Követték-e vajon a Monarchia legfelsőbb vezetői a nemzetiségek mozgalmának újabb alakulásait? A május 30-i közös minisztertanácson, amelyen a horvát bán és Bosznia-Hercegovina tartományfőnöke is részt vett, sürgősen vitára tűzték a délszláv kérdést.[110] Valamennyien egyöntetűen hangsúlyozták, hogy a délszláv mozgalommal szemben puszta erőszakkal nem lehet célt érni, feltétlenül valamilyen konstruktív lépést kell tenni. Ez az újabb délszláv események jelentőségének felismerésére utalt. De mindaz, amit megoldásként felvetettek, mutatja, hogy a valóságos délszláv nemzeti igényeknek még csak közelébe sem tudtak jutni.

Burián külügyminiszter hangsúlyozta, hogy „egyedül represszív rendszabályokkal semmit sem lehet tenni, vagy legalábbis nem elégségeset", de nem vázolt konstruktív programot, hanem azt fejtegette, hogy a megoldást „a ma fennálló törvényes alap keretében", vagyis a dualizmus alapján kell keresni. „Egy nagy délszláv birodalom nem illeszthető be a dualista monarchia struktúrájába és ezért az megakadályozandó." Wekerle is abból indult ki, hogy „valamit tenni kell" a dualizmus keretei között: csatolják Dalmáciát Horvátországhoz — ezzel elégítsék ki a horvát nacionalizmust —, de maradjon változatlan Horvátország viszonya Magyarországgal. Horvátország növekedésének ellensúlyaként Bosznia-Hercegovinát corpus separatumként kapcsolják Magyarországhoz. Mivel a magyar korona birodalma így Ausztria rovására növekednék, rekompenzációként az osztrák—lengyel megoldást javasolta: a Galíciával egyesített kongresszusi Lengyelország a dualizmus sérelme nélkül helyezkednék el a Lajtán túli birodalomrészben. 1918 májusában ez a terv teljesen irreális volt. Egyrészt a németek miatt szó sem lehetett az osztrák—lengyel megoldásról, másrészt a délszláv kérdést nem

[110] KMT jkv. Bp. 1966. 661—668.

lehetett azzal elintézni, hogy a horvát nacionalizmusnak némi engedményt tesznek, és a horvátokat kijátszák a szerbek ellen.

Seidler osztrák miniszterelnök — Buriánnal és Wekerlével szemben — a délszláv kérdést a trializmus alapján kívánta megoldani: a Monarchián belüli délszláv egységet Bosznia-Hercegovina, Horvátország és Dalmácia egyesítésével hozzák létre, de Szlovénia maradjon Ausztria keretében. Mihalović, horvát bán egyik véleményt sem osztotta: csatolják Horvátországhoz Bosznia-Hercegovinát és Dalmáciát, de a nagy Horvátország államjogi helyzete maradjon változatlan. A bán álláspontja nem felelt meg a magyar kormány felfogásának, amely ilyen nagy Horvátországot a Szent István-i korona keretében sem fogadott el.

Sarkotić tábornok, Bosznia-Hercegovina tartományfőnöke azt a megoldást támogatta, amely a tartomány Horvátországgal való egyesítését készítené elő. Ha ez nem kivihető, akkor nem marad más hátra, mint hogy Bosznia-Hercegovinát corpus separatumként Magyarországhoz csatolják. A tábornok szerint igazán eredményes megoldást azonban egyik javaslat sem hozhat. Szerbia és Montenegró annektálását kellene fontolóra venni — mondotta —, így minden délszláv elem a Monarchián belülre kerülne és akkor megoldható dualista alapon a probléma: a horvátokat Ausztriához, a szerbeket Magyarországhoz kapcsolják. Burián — az uralkodó helyeslésével — nyomban elutasította ezt a javaslatot.

A májusi minisztertanács szemléletesen mutatja, a Monarchia vezetői jól tudták, hogy „a délszláv kérdésben valaminek történnie kell", de képtelenek bármit is tenni. Pedig ekkor még bíztak a németek győzelmében és abban is, hogy a minimális balkáni program alapján békét köthetnek. Még ebben a külpolitikai-katonai kombinációban sem voltak képesek a délszláv kérdésben többé-kevésbé reális gondolatot felvetni.

A Monarchia „északi" szlávjainak kérdése a minisztertanácson nem vetődött fel. Károly ekkoriban foglalkozott a prágai látogatás gondolatával, de attól félve, hogy a csehek követelnék a cseh királlyá koronázást, letett róla. Valójában a hazai cseh mozgalom már messze túlnőtt ezen az igényen.

A nemzeti mozgalmak irányváltozását és Monarchia-ellenes élét Magyarországon többé-kevésbé nyíltan a horvát mozgalom tudta ki-

fejezni. Feltűnő azonban az is, hogy a magyar parlamentben a román és a szlovák képviselők felszólalásai 1918 áprilisában a korábbiaknál jóval élesebbek. Azok a képviselők is kemény ellenzéki hangot ütöttek meg, akik addig a háborús kormány iránt lojalitásukat hangsúlyozták. Április 25-én a Román Nemzeti Párt nevében Pop C. István a költségvetést — a háború alatt első alkalommal — nem szavazta meg. Néhány nappal később a mindig lojális szlovák Juriga szólalt fel. Hangsúlyozta most is, hogy „a politikai magyar államesmének" híve, de nála eddig nem tapasztalt módon ostorozta a nemzetiségi politikát. „Az ún. történelmi osztály csődöt mondott, mert nem bírja az új Magyarországot átalakítani."[111] A választójogi törvény június—júliusi vitája is megmutatta, hogy a magyar hegemóniát gyakorló osztályok mindent feltesznek egy lapra és a nemzetiségi politikában egy lépést sem tesznek előre.

AZ ANTANT KATONAI TERVEI, HADICÉLJAI 1918-BAN

1918-ban a német hadvezetőséghez hasonlóan az antant is készült a döntő csapásra, összehangolt, egyidejű támadást tervezett valamennyi fronton. Ez csak 1918 nyarán indulhatott meg, mert a nyugati hadszíntérre szállított amerikai hadsereg csak ekkorra érte el a túlsúlyt biztosító egymillió fölötti létszámot. A német offenzívák sikeres kivédésével az antant biztosította az amerikai hadsereg európai felvonulását. Fényes haditett volt, Foch megkapta érte a marsallbotot. Júliusban már 1,2 millió amerikai katona volt Franciaországban, roppant tömegű hadifelszereléssel. E sikerben nagy szerepe volt annak, hogy az első hónapok súlyos veszteségei után az antant megtalálta a német tengeralattjárók ártalmatlanná tételének módszereit is. Aknazárakkal, mélyvízi bombákkal és hidroplánokkal küzdötték le a veszedelmes támadókat, s a convoy-rendszer bevezetésével biztosították a tengeri szállítást. Július 18-án az antant csapatai ellentámadásba lendültek a nyugati hadszíntéren és jelentős visszavonulásra kényszerítették a németeket. Megerősítették csapataikat az olasz, a bolgár és a török hadszíntereken is, és közvetlen előkészületeket tettek az utolsó csapásra.

[111] Képviselőházi Napló 1910—1915. XXXIX. Bp. 1918. 107.

Az antantimperializmus, hasonlóan a központi hatalmakhoz, súlyos belső nehézségekkel küszködött. A forradalmi mozgalmak az antant országaiban is erősödtek. A forradalmasodást a teljes győzelemmel akarták levezetni, és a „wilsonizmussal" — amely most kiegészült a Monarchián belüli elnyomott nemzetek függetlenségének programjával — a harc imperialista jellegét még mindig hatásosan leplezték.

1918 elején a vezető antanthatalmak még a Németországtól elválasztott, meggyengített és átalakított Monarchia fenntartását kívánták. Ezt tükrözik Wilson pontjai és Lloyd George brit miniszterelnök januári nyilatkozata. A francia hivatalos körök már ekkor tartózkodóbbak, nem tettek ilyen kijelentéseket. A Monarchia belső helyzetének romlása és a németekhez való legszorosabb simulása miatt, főként reálpolitikai számításból néhány hónappal később elfogadták Ausztria-Magyarország felszámolásának programját. A Monarchia 1918 nyarán már nem látszott olyan erőnek, amely az erősödő forradalmi mozgalmakon úrrá tud lenni, és amely egyrészt Szovjet-Oroszországgal, másrészt Németországgal szemben ellensúlyozó szerepet tölthet be. Az angol és a francia politika a szilárdabb alakulatnak mutatkozó utódállamok kialakítása felé hajlott. Reálisabbnak tűnt ez a megoldás a hatalmi egyensúly biztosítására, és nem utolsósorban a nemzeti mozgalmak kijátszására a forradalom ellen. A The New Europe című folyóirat körének publicistái és politikusai 1918 februárjában újabb rohamra indultak, hogy elfogadtassák a hivatalos vezető körökkel a Monarchia felbomlasztását, amelyet ők már a háború elejétől ajánlottak. Leveleik, memorandumaik leplezetlenül feltárják, hogy az említett megfontolások játszottak fő szerepet abban, hogy a Monarchia felbontása bekerült az antant hadicélprogramjába.

1918. május 29-én az Egyesült Államok kormánya helyeslőleg tudomásul vette az áprilisi római kongresszus határozatát. Június 3-án a versailles-i haditanácsban a francia, az angol és az olasz kormányfő csatlakozott az USA kormányának nyilatkozatához: az antant hadicéljának tekinti a csehszlovák, a jugoszláv és a lengyel állam felállítását. Június végén a párizsi Csehszlovák Nemzeti Tanácsot — amelyet a csehek és szlovákok közös államát deklaráló május végi pittsburghi egyezmény is megerősített — a francia kabinet hadviselő kormányként elismerte. Így járt el később az angol és az amerikai kormány is.

A „FEKETE NAP" ÉS BURIÁN BÉKEKÍSÉRLETE

A német hadvezetőség azt tervezte, hogy a júliusi visszavonulással rövidebbé vált frontszakaszon tartós védelemre rendezkedik be. Augusztus 8-án azonban tankok és repülők tömeges alkalmazásával az antant áttörte a német arcvonalat, de sikerét hadműveleti mélységűvé kifejleszteni nem tudta. A tervszerű védelemben addig bízó császár és a német hadvezetés megingott. Ludendorff emlékiratában a július 18-a utáni visszavonulást a Marne-tól és az új állások kialakítását még „fényes teljesítménynek", de augusztus 8-át a német hadsereg „fekete napjának" nevezi.

Az antant csaknem kétszeres erőfölényt összpontosított a nyugati hadszíntéren, és ezt hónapról hónapra fokozta. A német hadsereg veresége bizonyossá vált. Az augusztus 14-i koronatanácson azonban Németország vezetői még mindig abban bíztak, hogy a keleti hódítások teljes, s a nyugatiak részleges megtartásával befejezhetik a háborút. Arra számítottak, hogy a rendezetten visszavonuló hadsereg kitartásával és a „bolsevizmus elleni közös harc" érdekére hivatkozva, előnyös pozícióból tárgyalhatnak a békéről.

A Monarchia legfelsőbb vezetésében más szelek fújtak. A német vereségek után az egyetlen megmenekülési lehetőséget az azonnali békekötésben látták. Bécs sürgető kérésére augusztus 14—15-én újabb csúcstalálkozó jött létre Spaaban. Elhatározták, hogy ismét kísérletet tesznek a háború megegyezéses békével való lezárására: a Monarchia tesz javaslatot valamennyi hadviselő országnak — tehát mind az ellenséges, mind a szövetséges hatalmaknak — tárgyalások megkezdésére az 1916. decemberi javaslat szellemében. A németek azonban előbb a hadseregek sorait akarták rendezni, szeptember elején a Monarchiától két hadosztály átirányítását kényszerítették ki.

Mivel ekkor már a német vezetők is belátták, hogy a nyugati hódító terveket mérsékelniük kell, még inkább keleten kerestek kárpótlást. A békejavaslat megtétele előtt, augusztus 27-én pótszerződést kényszerítettek ki a breszt-litovszki békéhez, amelynek értelmében a keleti zsákmány méreteit jelentősen megnövelték. Nyugaton pedig tartós védelemre berendezkedve kívánták a békeakciót elindítani. A Monarchia azonban nem várhatott. Az újabb támadással szembeni helytállás mind

az olasz, mind a balkáni hadszíntéren kilátástalannak látszott. A hátország forradalma és a hadsereg felbomlása küszöbön állott. Arz vezérkari főnök szeptember 1-én jelentette az uralkodónak: „Ha a két kormány nem képes a harcoló sereget a legszükségesebbekkel ellátni, akkor képtelenség az ellenséggel tovább harcolni és a hadseregben elkerülhetetlenül ugyanazok a szomorú jelenségek fognak mutatkozni, amelyek Oroszországot szerencsétlenségbe döntötték."[112] Károly szeptember elejétől mind nyomatékosabban sürgette a megbeszélt békeakció megkezdését. Megüzente a német főhadiszállásra, hogy ha tovább tart a huzavona, akkor a maga nevében egyedül indítja el az akciót.

Magyarországon ezekben a napokban a Wekerle-kormány Tiszáék támogatásával még erélyes kézzel próbált rendet teremteni a hátországban és a fegyveres erőknél. A német stratégiát képviselte: szilárd védelmet felmutatni és így előnyös helyzetből tárgyalni. Károlyi Mihály viszont mind erőteljesebben sürgette a békeajánlatot; ceglédi választóihoz írt nyílt levelében, szeptember 8-án, a wilsoni pontok alapján követelt békeajánlatot.

Szeptember 14-én Burián jegyzékkel fordult a hadviselő hatalmakhoz: „a békekötés alapelvei feletti bizalmas és nem kötelező megbeszélésre küldjenek a semleges külföld egy helyére... képviselőket"; vitassák meg, vajon az „eldöntetlen és egész lefolyásával megegyezésre utaló küzdelemnek" nem lehetne-e véget vetni. Közben — a jegyzék szerint — „a hadicselekmények nem szenvednének megszakítást". A jegyzék hangja nem felelt meg a központi hatalmak tényleges helyzetének. Wilson rendkívül általános február 12-i és július 4-i beszédeire utalt, mint amelyek „közeledést" mutatnak „a békekötésnek és Európa és a világ jövendő rendje felépítésének alapjául szolgáló irányelvekben", de még a korábbi, konkrétabb wilsoni pontok elfogadására sem nyilvánított készséget.[113]

Az antant elutasította Burián javaslatát. Balfour szeptember 16-án, Clemenceau másnap nyilatkozott. Lansing, az Egyesült Államok külügyeinek vezetője a svéd kormány közvetítésével írásban válaszolt:

[112] Deutschland im ersten Weltkrieg. III. Berlin, 1970. 399.

[113] Burián jegyzékét magyar fordításban közli: Rubint Dezső, Az összeomlás. Bp. 1922. Függelék 302—303.

„Az Egyesült Államok nem tud és nem akar semmiféle értekezlet-javaslattal foglalkozni oly ügyben, amelyre nézve álláspontját és szándékait annyira tisztán kifejtette."[114]

A DÉLSZLÁV KÉRDÉS ÉS TISZA ÚTJA

A németek nyugati támadásaiba vetett remények meghiúsulása sürgetővé tette a Monarchia belső rekonstrukcióját is. A Seidler-kormányt július végén felváltó Hussarek-kormány olyan föderációs irányú megoldást keresett, mely azért az osztrák-német vezető szerepet az ausztriai birodalomrészben fenntartja. Az udvarban és az osztrák vezető körökben korábban is sok híve volt a trialista átalakulásnak, sokan most is ebben látták az egyetlen kiutat. A magyar vezető réteg a délszláv egységről hallani sem akart: trialista megoldását is, a Szent István-i korona alatti megvalósulását is ellenezte. Egyedül Windischgraetz Lajos — nyilván az uralkodó biztatására — szorgalmazta ezt a megoldást. Augusztus 31-én Budapesten a két miniszterelnök megbeszélésén Wekerle változatlanul ellenezte Bosznia-Hercegovina és Horvátország egyesítését akár a magyar korona égisze alatt is, és kitartott a május végén kifejtett felfogása mellett. Bosznia tartományfőnöke, Sarkotić ezt a megoldást májusban még kivihetőnek — bár elégtelennek — tartotta, most viszont az volt a véleménye, hogy a kora nyári vereségek után a Monarchián belüli délszláv egység a minimum. Szerinte ezt az egységet a Szent István-i korona alatt kellene létrehozni. A budapesti tanácskozásról küldött jelentésében ezt írta: „A megbeszélés lefolyása azt a benyomást váltotta ki belőlem, mintha Magyarországon azokat a jelenségeket, amelyek jelenleg délen részint nyíltan, részint titokban lejátszódnak, valamint a délszláv kérdés gyors és megfelelő megoldásának szükségességét még mindig bizonyos mértékig alábecsülnék."[115]

Köztudomású volt, hogy Wekerle a délszláv kérdésben valójában Tisza álláspontját vallja. Ezért az uralkodó szeptember 6-án megbízta

[114] Uo. 304.

[115] Tonelli Sándor, Tisza István utolsó útja. Szeged, 1941. Függelék 130.

Tiszát, utazzon el Horvátországba, Dalmáciába, Hercegovinába, Boszniába, és „homo regiusként" vizsgálja meg az élelmezési viszonyokat, intézkedjék megjavításukról. Az uralkodó az ott nyerhető tapasztalatok révén kívánta őt befolyásolni a délszláv egység Monarchián belüli megvalósítására. Nem számított azonban arra, hogy Tisza nyilatkozni is fog. Mint egy későbbi széljegyzetben írta: „Tisza nem kapott megbízatást semmiféle nyilatkozatra. Tisza meggyőzetéséről volt szó a délszlávok által."[116]

Tisza kéthetes utazásának csúcspontja a szeptember 20—21-i szarajevói látogatás volt. A tartománygyűlés tagjai deklarációt juttattak el hozzá, amely tiltakozott a terror miatt, közkegyelmet és kártérítést kívánt, és az önkormányzat helyreállítását követelte. Másnap Tisza fogadta az aláírókat és — a gyorsírói feljegyzés tanúsága szerint — úgy beszélt velük, mint egy feudális úr a jobbágyaival.

BULGÁRIA KAPITULÁCIÓJA ÉS A MONARCHIA BÉKEKÉRÉSE

1918 kora őszére az antant valamennyi fronton nyomasztó fölénybe került. Az első csapást a Balkánon mérte az ellenségre, ahol a parancsnokságot június végén Franchet d'Esperey tábornok vette át. A főleg francia és szerb katonákat tömörítő 20 hadosztálynyi balkáni antanthaderő szeptember 14-én reggel megkezdte a támadást. A központi hatalmak védelmét majdnem kizárólag a kimerült bolgár hadseregek látták el, mert a német és osztrák—magyar erők túlnyomó részét a nyugati és az olasz front védelme érdekében korábban kivonták innen. Az antant támadása néhány nap alatt döntő sikert ért el, áttörte a bolgár arcvonalat. Bulgária kormánya, szövetségesei hozzájárulásával nem törődve, szeptember 25-én békét kért és 29-én Szalonikiben aláírta a fegyverszünetet.

Bulgária kapitulációja után a szeptember 27-i közös minisztertanácson Burián sötét, de reális képet festett a Monarchia katonai hely-

[116] Karl Freiherr von Werkmann, Deutschland als Verbündeter. Kaiser Karls Kampf um den Frieden. Berlin, 1931. 305.

zetéről: „Bulgária kiugrásával — mondotta — nincs tovább." A Monarchia déli határainál — és mivel számítani lehet Románia újbóli beavatkozásával, ott is — új védelmi vonalat kellene kialakítani. Mindez meghaladja a katonai lehetőségeket. Gyorsan konkrét békeajánlatot kell tenni, s ennek érdekében már érintkezésbe lépett a német kormánnyal. Ami a belső átalakítást illeti, „egyetlen napot sem lehet elvesztegetni". „Azonnal rendet kell csinálni mind Horvátországban, mind Boszniában és Hercegovinában. A legfőbb alapelv: a Monarchia dualisztikus berendezésének megtartása." Horvátországban a bán felcserélését és a magyar kormány intézkedéseit tartja szükségesnek, Bosznia-Hercegovinában az autonómia életbe léptetésének előkészítését a békekötés utánra és erre vonatkozó nyilatkozat kiadását, Dalmáciában az osztrák kormány rendelkezéseit kívánja. A délszláv kérdésben tehát most sem volt konstruktív javaslata, noha ő maga hangsúlyozta: „Döntéseket kell hoznunk, ha el akarjuk kerülni, hogy a népek maguk vegyék kezükbe sorsukat és a kormányok feje felett jövőjük felől döntsenek."[117]

Wekerle egyetértett Burián kül- és belpolitikai fejtegetéseivel. A háború befejezése — mondotta — égető szükségesség, de a békefeltételeknél ragaszkodni kell a Monarchia integritásához. Óva intett attól, hogy elsietett lépést tegyenek a keleti hódítások feladásával. Különösen a bukaresti békében rögzített határkiigazításokat akarta megtartani. Hussarek kijelentette, hogy bár alapjában ő is a dualizmus talaján áll, bizonyos korrekciók mégis megfontolandók, különösképpen a lengyelek csatlakozása esetén. Ami a délszláv kérdést illeti, az osztrák közvélemény azt kívánja, hogy valamennyi délszláv részt a többitől elkülönülve a Monarchiában egyesítsék.

A szeptember 27-i közös minisztertanácson hozott hat határozat közül öt semmitmondó: a horvát bánt lecserélik; uralkodói nyilatkozat, hogy Bosznia-Hercegovina és Dalmácia sorsát a békekötés után összeülő képviseletük dönti el; a bukaresti béke ratifikálását meggyorsítják; a lengyel kérdés osztrák—lengyel megoldásáról ismét tanácskoznak; Németországot ösztönzik a békekérésre. Figyelmet érdemel azonban a harmadik határozat: „Ausztria belső rekonstrukciójának leggyorsabb megkezdése."

[117] KMT jkv. Bp. 1966. 682—684.

Bulgária békekérésének napján Reims és Verdun között megkezdődött a francia—amerikai hadsereg támadása, amely a következő napokban — az angol és a belga seregek bekapcsolódásával — a nyugati arcvonal Maas és a tenger közti vonalának egész szélességében kibontakozott. A német csapatok az áttörés elkerülése érdekében megkezdték gyors visszavonulásukat Belgium területére. A német hadvezetés mostmár csak egy kiutat látott, szeptember 28-án döntött: fegyverszünetet és békét kell kérni. Másnap a koronatanács is határozott: fegyverszünetet és békét kér a wilsoni pontok elismerésével.

A német döntés ismeretében október 2-án újból összeült a Monarchia közös minisztertanácsa. Burián beszámolt az új német szándékokról és arról, hogy ő is előkészületeket tett hasonló jegyzék elkészítésére. Wekerle hangsúlyozta, hogy a wilsoni pontok alapján békét kérő jegyzékben kifejezésre kell juttatni, hogy a Monarchia belső ügyeinek szabályozását a saját gondjának tekinti. Félő ugyanis, hogy a Monarchia Törökország sorsára jut, ahol a nagyhatalmak beleszólása dönti el a belső kérdéseket. Az osztrák miniszterelnök is az önállósághoz való ragaszkodásról beszélt. Burián kiemelte ezzel kapcsolatban, hogy a szövetséget Németországgal nem adják fel, de ennek hangsúlyozása a békekérésnél nem taktikus.

Október 4-én — a német és a török kormány eljárásához hasonlóan — Burián is jegyzékkel fordult az Egyesült Államok elnökéhez. Azonnali fegyverszünetet és közvetlenül csatlakozó béketárgyalásokat javasolt a wilsoni pontok elfogadása alapján. Egyúttal összeállították a fegyverszüneti bizottságot is: az olasz arcvonalra Weber tábornok, a balkáni arcvonalra Laxa tábornok vezetésével. A fegyverszüneti küldöttségek azonban hiába várták a kedvező választ. Október 8-án az amerikai kormány válaszolt a német jegyzékre: amíg a központi hatalmak katonái a szövetségesek területein állnak, nem érzi feljogosítva magát arra, hogy fegyverszünetet ajánljon. A Monarchiának küldendő válasz késett. Az antant vezető köreiben sokan úgy gondolták, hogy Ausztria-Magyarországgal nincs is tárgyalnivaló, csak utódaival. Wilson legfőbb tanácsadójának, House ezredesnek is ez volt a véleménye.

A MONARCHIA BOMLÁSA ÉS AZ OKTÓBER 16-I MANIFESZTUM

A balkáni arcvonal összeroppanása rendkívül demoralizáló hatást gyakorolt a Monarchia lakosságára. A vereség bizonyosságát látták a fejleményekben az addig bizakodók is. Andrássy szeptember közepén még azt gondolta — jegyezte fel Károlyi —, hogy a német visszavonulás stratégiai jellegű, s csak a bolgár arcvonal összeomlása győzte meg arról, hogy a háború elveszett. A szeptember végi—október eleji eseményekben a nemzetiségi politikusok nemcsak a katonai vereség beteljesedését, hanem a Monarchia végét is látták. Az október 2-ától ismét tanácskozó Reichsratban Hussarek a szeptember 27-i közös minisztertanács határozatát képviselte; Ausztria föderációs átalakításának szükségességét hangoztatta. A cseh, a szlovén, a lengyel képviselők vezérszónokai azonban már nem ismerték el a bécsi kormány jogát, hogy az ő nevükben szóljon, saját nemzetük sorsának független intézését követelték. Magyarországon hasonló helyzet alakult ki a horvátokkal. Az október 5—6-án Zágrábban megalakult Szlovének, Horvátok és Szerbek Nemzeti Tanácsa magát a Monarchia délszláv nemzetei politikai képviselőjének nyilvánította; 2 hét múlva már ideiglenes alkotmányt fogadott el és végrehajtó bizottságot alakított, amely kormányzati szervként járt el.

A zágrábi nemzeti tanács önmagát nemcsak Horvátország, hanem a magyarországi horvátok és szerbek képviselőjének is tekintette. Az ideiglenes alkotmány szerint a jugoszláv tömörülésbe a Vajdaság és a Muraköz is beletartozik. A nemzeti tanács alakuló ülésén részt vevő Ivan Novak a muraközi horvátok, Josip Reberski a délmagyarországi szerbek képviselőjének vallotta magát.

Október közepén döntő események zajlottak Csehországban is. Az október 14-i általános politikai sztrájk a központi kormány hatalmát annyira megrázta, hogy ettől kezdve már ténylegesen Prága irányított a cseh tartományokban. A Reichsrat lengyel képviselői, akik az október 11-én Krakkóban megalakult lengyel nemzeti tanács tagjai lettek, október közepén magukat már csak vendégeknek tekintették Bécsben, és Varsó irányítását fogadták el.

Október közepén tehát az ausztriai nemzetiségek vezetői már nem engedelmeskedtek a bécsi hatalomnak. A horvátok nem jelentek meg a

magyar képviselőházban. A felbomlás folyamatát próbálta megállítani az uralkodó október 16-i manifesztuma. Ennek értelmében Ausztria „szövetséges államma alakul át, amelyben minden néptörzs saját külön állami közösséget alkot települési területén". Olyan nemzeti tanácsok alakítására szólított fel, amelyeket minden ausztriai nemzet saját Reichsrat-képviselőiből hozna létre. A manifesztum Magyarország belső szerkezetére és a horvát—magyar viszonyra nem vonatkozott: „Ez az új alakulás a magyar szent korona országainak integritását semmiképpen nem érinti."[118] Az október 16-i deklaráció alkotói úgy képzelték, hogy az átalakulás sértetlenül hagyja a közös hadügyet — amelynek egységét az uralkodó október 23-i napiparancsa is hangsúlyozta — és a közös külpolitikát.

A manifesztum kibocsátásával kedvezőbb választ vártak a wilsoni elvek elfogadásán alapuló békekérésre is. Ez azonban nem teljesedett be. Október 19-én érkezett meg Bécsbe az Egyesült Államok elnökének válasza. A január 8-i üzenet óta nagy jelentőségű események történtek, amelyek megváltoztatták az Egyesült Államok kormányának illetékességét és felelősségét. Az Egyesült Államok kormánya elismerte, hogy egyrészt a csehszlovákok, másrészt a német, valamint az osztrák—magyar birodalom között háborús állapot áll fenn, és a csehszlovák nemzeti tanács hadviselő kormány. Elismerte továbbá a jugoszlávok jogát a nemzeti szabadságra. „Az elnök ennélfogva nincs már abban a helyzetben, hogy e népek puszta autonómiáját ismerje el a béke alapjának, hanem kénytelen ragaszkodni ahhoz, hogy ők és nem ő bíráskodjanak afelett, vajon az osztrák—magyar kormány minő akciója elégíti ki e népek aspirációit és felfogását jogairól és a nemzetek családjának tagjait megillető rendeltetésükről."[119]

Az október 22-i közös minisztertanács a „cseh-szlovák" egység wilsoni felfogásának elutasítását tervezte: a „jugoszláv" kérdésben a Monarchia keretében hajlandó volt elismerni valamennyi délszláv terület egyesítését, akár Szerbiát és Montenegrót is beleértve. Tehát még mindig reménykedtek a délszláv területek megtartásában. Wekerle csak annyiban lépett túl szeptember 27-i és október 2-i álláspontján, hogy most

[118] Juhász Nagy Sándor, A magyar októberi forradalom története. Bp. 1945. 166.
[119] Uo. 176—177.

hozzájárult a magyar korona alatti délszláv egységhez. Az október 22-i minisztertanácson megbeszélt válasz azonban sohasem ment el. Az események hamar túlcsaptak rajta.

A MAGYAR PÁRTOK NEMZETISÉGI PROGRAMJA

„A magyarországi és erdélyi román nemzetnek nemzeti szervezete nem ismeri el ezen parlamentnek és kormányának arra való jogosultságát, hogy magát a román nemzet képviseletének tekintse" — mondotta Vaida-Voevod a képviselőház október 18-i ülésén és felolvasta a Román Nemzeti Párt október 12-i deklarációját: „A magyarországi és erdélyi román nemzet követeli a maga részére is a jogot, hogy teljesen szabadon és minden idegen befolyástól mentesen önmaga határozhassa meg intézményes állami elhelyezkedését és koordináltságának viszonyát a szabad nemzetek között."[120] Másnap Juriga a Szlovák Nemzeti Tanács nyilatkozatát tolmácsolta: „...követeli a maga részére is a jogot, hogy teljesen szabadon és minden idegen befolyástól mentesen önmaga határozhassa meg intézményes állami elhelyezkedését és mellérendeltségének viszonyát a szabad nemzetek között. A szlovák nemzet nem ismeri el ezen parlamentnek és kormányának létjogosultságát, hogy magát a szlovák nemzet képviseletének tekintse."[121] A magyarországi nemzetiségek pártjai nyíltan szakítottak az egységes politikai nemzet koncepcióval, igényelték nemzetiségük politikai-állami jellegének és önrendelkezési jogának elismerését.

A magyar kormány nem követte a bécsi föderációs kísérletet. Wekerle október 16-án bejelentette, hogy Ausztria föderatív átalakítása miatt szükségessé vált az osztrák—magyar viszony újraszabályozása. Érvényét vesztette az 1867: XII. tc., de változatlanul érvényben van a Pragmatica Sanctio, s ennek alapján törvényjavaslatot készít elő Ausztria és a magyar korona országai közti perszonáluniós viszonyra. Kilátásba helyezte a magyar—horvát kiegyezés (1868: XXX. tc.) revízióját, de hangsúlyozta a magyarországi nemzetiségi politika lényegi változatlanságát: „A nem-

[120] Képviselőházi Napló 1910—1915. XLI. Bp. 1918. 345.
[121] Uo. 350.

zetiségeknek egyéni jogot kívánunk adni. Amennyire azt az egyéni teljes egyenjogúság fenntartása lehetővé teszi, szívesen fogjuk a nemzetiségi igényeket kielégíteni és efelett velük tárgyalásokba bocsátkozni, helyesebben szólva nem velük tárgyalni, hanem kívánságaik figyelembevételével a törvényhozásnak megfelelő előterjesztéseket tenni."[122] A kormány október 20-i ülésén perszonálunióra vonatkozó törvényjavaslatot dolgozott ki. A magyar uralkodó osztályok még ekkor sem ismerték el a nem magyar népek autonómiáját és önrendelkezési jogát.

A külügyminisztériumban szolgálatot teljesítő Ambrózy Lajos néhány nappal később maga is csodálkozva írta Tiszának: „Te épp úgy mint Wekerle, még mindig ragaszkodol ahhoz a nézethez, hogy a magyar nemzeti államot meg lehet menteni és hogy a délszláv egyesítést Szent István koronája alatt lehet létrehozni."[123]

A nemzetiségi kérdés újabb alakulását a magyar demokratikus irányzatok sem követték kielégítően. Ezekben a napokban — október 16-án és október 22-én — a képviselőházban Károlyi Mihály kifejtette pártja programját. Elismerte Horvátország elszakadásának jogát, Magyarország tengerhez vezető útjának biztosításával és Fiume városának megtartásával. A magyarországi nemzetiségek viszonylatában általános demokratizálással megoldhatónak látta a problémát, s azt kívánta, hogy a kormány ezen az alapon kezdjen tárgyalást a nemzetiségekkel. A perszonálunió elvének kimondásával a függetlenségi program egyik fő pontja megvalósult, de az önálló magyar hadsereg és az önálló vámterület nem volt még kormányprogram, és formálisan fennállott a német szövetség is. A fő ellentét azonban a rezsimváltozásban és az ezzel együtt járó demokratizálódásban volt. Károlyi sem kívánta feladni a soknemzetiségű ország területi egységét, de demokratikusabb nemzetiségi politikát sürgetett.

A nemzetiségi kérdésben a legbaloldalibb magyar polgári irányzat, a polgári radikálisok sem jutottak el az önrendelkezés elismeréséhez. 1918 tavaszán, az oroszországi szocialista forradalom után, a breszt-litovszki béketárgyalások és a nyugati békekísérletek idején formálódott ki Jászi új terve: a Monarchia kibővítésével, de a dualizmus felszámolásával hozzák létre öt államegység — Ausztria, Magyarország, Lengyelor-

[122] Uo. 275.
[123] REZSL Tisza-iratok. 41. tétel.

HADIESEMÉNYEK 1918-BAN ÉS A HÁBORÚ BEFEJEZÉSE

ság, Csehország, Illyria (délszlávok) — föderációját, a Dunai Egyesült Államokat. Új, föderációs elgondolást tartalmazó „A Monarchia jövője. A dualizmus bukása és a Dunai Egyesült Államok" című könyve csak 1918 októberében került kiadásra. A föderáció létrehozása — írta — a nyugati antantszövetség érdeke, mert ellensúlyozó szerepet töltene be mind Németország, mind Oroszország felé: „Nyugat-Európa érdeke, hogy a Duna és a Balkán hatalmas gazdasági és kulturális kincsek felett rendelkező népei ne lehessenek sem Oroszországnak, sem Németországnak vazallus államai. A dunai egyesült államok terve épp ezt a megoldást jelenti."[124] Az antant felé tájékozódó föderációs terv nem állt összhangban az antantkormányok politikájával. A terv éppen azt a világpolitikai erőhátteret nélkülözte, amelyre szerzője építette, hozzászámítva azt is, hogy a dunai föderáció alakításánál tervbe vett nemzetek — csehek, lengyelek, horvátok, szerbek — már más úton haladtak. A terv tehát születésekor is irreális volt, még inkább a közönség elé kerülésekor. De mit mondott a magyarországi nemzetiségi kérdésben? Magyarország belső föderalizálását indokolatlannak tartotta. „Miért nem föderalizáljuk külön államokban a tulajdonképpeni Magyarországot? Nem föderalizáljuk azért, mert e rendszer reális előfeltételei: a földrajzi és gazdasági részekre tagoltság, ősi közjogi territoriális autonómiák folytatólagos továbbélése, több nemzet államalkotó öntudata Magyarországon nem forognak fenn."[125] Ez a felfogás összhangban volt a polgári radikálisok 1918. márciusi új programjának nemzetiségi passzusával: „A nem magyar nyelvű polgártársaink jogos nyelvi és kulturális igényeinek kielégítése a Deák- és Eötvös-féle törvényhozás szellemében megalkotott nemzetiségi törvény értelmében."[126] Károlyi is, Jászi is az integritás alapján állott. Ezért nem tudtak — demokratikus pozíciójuk és antantbarátságuk ellenére — a nemzetiségekkel komoly kapcsolatot kiépíteni.

A nemzetiségi program demokratizmusát tekintve 1918 októberében a szociáldemokrata párt jutott el legmesszebbre. Október 8-i kiáltványa a

[124] JÁSZI OSZKÁR, A Monarchia jövője. A dualizmus bukása és a Dunai Egyesült Államok. Bp. 1918. 76—77.

[125] Uo. 52.

[126] MÉREI GYULA, A magyar politikai pártok programjai (1867—1918). Bp. 1971. 321.

magyarországi nemzetek önrendelkezési jogának biztosítását kívánta, és „az egyenjogú, szabad és demokratikus nemzetek szabad szövetkezésén, föderációján alapuló Magyarország" kialakítását.[127] A párt október 13-i rendkívüli kongresszusa tudomásul vette a kiáltvány Kunfi által adott értelmezését. Kunfi félreérthetetlenül megmondta, hogy az önrendelkezés jogába beleérti az elszakadás jogát is. „Mi a nemzetiségekkel szemben nyíltan és világosan elismerjük a nemzetek önrendelkező jogát, annak minden konzekvenciájával... A Magyarországi Szociáldemokrata Párt sem most, sem a jövőben nem fog olyan politikát támogatni, amely a fegyverek erejével, kényszereszközökkel itt tart olyan népeket, amelyek itt maradni nem akarnak."[128] A demokratikus átalakulás vonzerejétől várta Kunfi a föderalisztikus Magyarország megmaradását. Figyelemre méltó a nemzetiségi szociáldemokrata csoportok képviselőinek felszólalása. A magyarországi német ajkú munkások képviselője kijelentette, hogy vállvetve fognak küzdeni „Magyarországnak szabaddá, demokratikussá és föderalisztikussá tételéért".[129] A többiek hangsúlyozták, hogy helyeslik az önrendelkezés jogának biztosítását, illetve a közös harcot ezért, de az államegység föderalizált formában való megtartásáról vagy elvetéséről nem nyilatkoztak. Azt is hangsúlyozták, hogy bizalmuk csakis a szociáldemokrata párt felé irányul, egyetlen magyar polgári pártban sem bíznak.

Ezekben a sorsdöntő napokban — nagyrészt a szociáldemokrata állásfoglalás hatására — Jászi is szakított a soknemzetiségű Magyarország belső föderációját tagadó felfogásával. Október 10-én elfogadta a szociáldemokrata párt nemzetiségi programját, s most már Magyarország kívánatos belső berendezkedésével kapcsolatosan beszélt a „keleti Svájc" ideájáról. Ezekben a napokban Károlyival együtt a területi autonómia alapján tárgyalt a nemzetiségek vezetőivel. Az elszakadás jogának elismerésében azonban nem követte szociáldemokrata fegyvertársait.

[127] Magyarország népéhez! *Népszava*, 1918. október 8.; MMTVD V. Bp. 1956. 244–245.

[128] MMTVD IV/B. Bp. 1969. 470–471.

[129] Uo. 475–479.

A NÉPTÖMEGEK FORRADALMASODÁSA ÉS A SZOCIÁLDEMOKRATA PÁRT

A forradalmi cselekvés legszervezettebb ereje a munkásság volt. A szakszervezetek taglétszáma 1918 őszén rohamosan megnőtt. A forradalmi harcot vállaló vezetők egy része börtönben ült; Hamburger Jenő, Sugár Tivadar, Mosolygó Antal és sokan mások el voltak zárva forradalmasodó politikai hadseregüktől.

Október közepe táján a hátországi katonai alakulatok annyira forradalmasodtak, hogy felhasználásuk a forradalom ellen valószínűtlen volt, az olasz fronton pedig egymás után lázadtak fel nemcsak a nemzetiségi, hanem a magyar alakulatok is. „Vulkán felett állunk — mondotta októ-

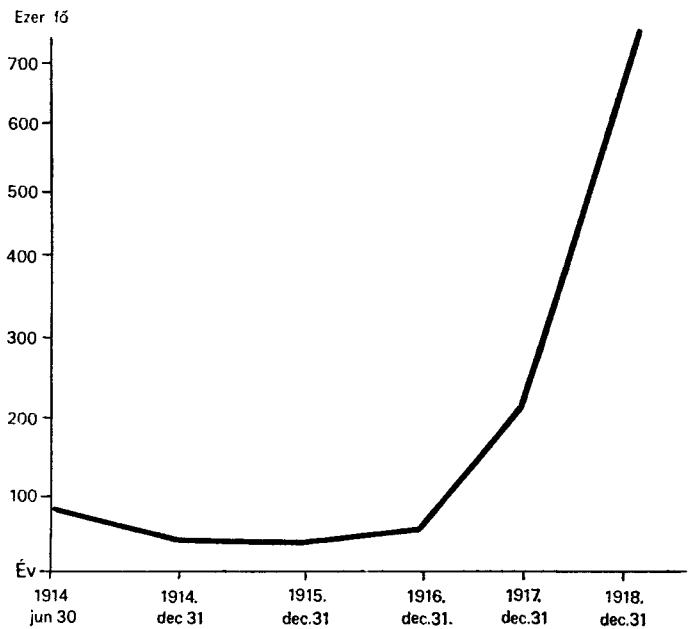

19. ábra
A szakszervezetek taglétszámának alakulása (1914—1918)

ber 22-én a képviselőházban Huszár Károly —, és nem tudjuk, melyik pillanatban fog ez a vulkán kitörni."[130]

A szociáldemokrata párt vezetői — gyors békekötéssel és demokratikus átalakulással — a válság forradalom nélküli levezetését tartották a legelőnyösebbnek. Ezt tükrözte a párt október 8-i kiáltványa,[131] mely a demokratikus osztályokat és a nemzetiségeket képviselő új kormányt követelt: általános választójogot, a közigazgatás demokratizálását, egyesülési és gyülekezési jogot, munkásvédelmi és népjóléti intézkedéseket, 8 órás munkanapot, a katonák, rokkantak és özvegyek kártalanítását, igazságos adópolitikát, egyes mammutüzemek szocializálását, agrárreformot és békekötést „az orosz proletárforradalom és Wilson elvei alapján". A nemzetiségek elnyomásának felszámolását, anyanyelvük korlátlan használatát, önrendelkezési joguk elismerését hirdette. A program elmaradt a forradalmi helyzet kínálta lehetőségek kihasználásától. „Bűnös elmulasztása a proletariátus számára megnyíló alkalom kihasználásának"[132] – írta róla a Moszkvában megjelenő Szociális Forradalom. Egy széles összefogás átmeneti programjának megfelelhetett a kiáltvány, de a párt vezetősége az egész, békésnek szánt átalakulás vezérfonalának tekintette, ezen az alapon akart koalícióra lépni a polgári pártokkal.

A programot megerősítette a párt október 13-i kongresszusa. A pártvezetőség beszámolója a polgári pártokkal való szövetség megújítását javasolta. A kongresszus baloldali kisebbsége a demokratikus átalakulást a munkásság önálló cselekedete útján akarta elérni és munkástanács alakítását kívánta. A kongresszuson a küldöttek többsége nem zárkózott el az elől, hogy a párt vezetősége és választmánya az október 8-i programot elfogadó polgári pártokkal koalícióra lépjen.

A KORMÁNYVÁLSÁG ÉS A FELÜL LEVŐK TEHETETLENSÉGE

A Wekerle-kormány már szeptember 30-án kérte felmentését, de nem tudtak helyébe mást állítani, ezért megbízást kapott az ügyek továbbvitelére. A képviselőház október 16-i ülésén Károlyi éles hangon követelte

[130] Képviselőházi Napló 1910—1915. XLI. Bp. 1918. 390.
[131] MMTVD V. Bp. 1956. 244—246.
[132] Uo. 248.

a kormány átadását azoknak, akik a bel- és külpolitikában új orientációt követhetnek, elszakadnak Németországtól, és az elveszett háború után még megmenthetik a békét. A párt felirati javaslatát Hock János olvasta fel: nevezzen ki az uralkodó új kormányt, amely megvalósítja az önálló Magyarországot, hazarendeli az ország védelmére a külföldön levő magyar katonaságot, haladéktalanul megindítja a béketárgyalásokat, ezeken saját külügyminiszterrel képviselteti magát és megvédi az ország területi integritását. Az új kormány valósítsa meg a demokratikus szabadság jogokat, kezdeményezzen a népet birtokhoz juttató földbirtokpolitikát, és Wilson szellemében rendezze a nemzetiségi kérdést, biztosítva az anyanyelv szabad használatát.

Másnap Tisza is elismerte a háború elvesztését. A wilsoni elveket úgy értelmezte, hogy „nekünk a demokratizálás alapjára helyezkednünk nem szükséges, mert ezen az alapon vagyunk már régóta".[133] Wekerle is hasonlóan próbálkozott előző napi programbeszédében: „A Wilson-féle tételek elfogadása által, azt hiszem, nem jutottunk ellentétbe a mi hagyományos álláspontunkkal."[134] Tisza megnyilatkozásai arra mutatnak, hogy Magyarország belpolitikai rendszeréhez változatlanul ragaszkodott, és csak az ország külpolitikai helyzetében regisztrált bizonyos elkerülhetetlen változást: „A perszonál uniónak — mondotta — magában kell foglalnia a hadsereg teljes különválasztását és magában kell foglalnia a magyar nemzetnek a külképviselethez való különjogát is. ...abban az átmeneti állapotban is, amelyben a béketárgyaláskor leszünk, feltétlenül gondoskodni kell arról, hogy a magyar nemzet érdekei a béketárgyalásnál megfelelő pozícióval és felhatalmazással bíró megfelelő magyar ember által képviseltessenek."[135] Ugyanakkor Tisza Magyarország Németországgal fennálló szoros kapcsolatára továbbra is épített, bár számolt a formális szövetség megszűnésével.

Ezen a bel- és külpolitikai platformon próbálta létrehozni október közepén a magyar politikai pártok egységét. A munkapárt október 15-i értekezletén azt javasolta a képviselőknek, hogy csatlakozzanak a Wekerle-kormány bázisát alkotó 48-as Alkotmánypárthoz. Október 18-

[133] Képviselőházi Napló 1910—1915. XLI. Bp. 1918. 295.
[134] Uo. 275.
[135] Uo. 292.

án a parlamenti pártok fúziója érdekében vezetőik megbeszélését kezdeményezte, de csak a kormánypárt legjobboldalibb szárnya vállalkozott fúzióra a munkapárttal; Andrássy csupán pártkoalíciót akart, egybeolvadást nem; Károlyi el sem ment.

A függetlenségiek, a polgári radikálisok és a szociáldemokrata vezetők arra számítottak, hogy az egyre válságosabb helyzetben a hatalmon levők átadják a kormány gyeplőjét és ők biztosítják a válság forradalommentes levezetését, a politikai viszonyok demokratizálását; s antantbarátságuk révén kielégítő békét köthetnek. A hatalmat azonban a régi rezsim vezető emberei nem adták át, sőt a reakciós pártok koncentrációjával kívánták megerősíteni.

Október 23-án a képviselőházat először az háborította fel, hogy a királyt Debrecenben a Gotterhalteval fogadta a zenekar. Ezután érkezett meg a fiumei — nagyrészt horvát — helyőrség lázadásának, a horvát zászlók középületekre való kitűzésének híre. Ekkor kitört a pánik. Az ülést félbe kellett szakítani. A pártvezérek tanácskozása nem hozott sikert. Károlyi ragaszkodott ahhoz, hogy pártja, valamint a parlamenten kívüli radikálisok és szociáldemokraták túlsúlyával alakuljon kormány, amelyben részt vehet Andrássy, Apponyi, a Néppárt és Vázsonyi is, de csak kisebbségben. Andrássy és Apponyi viszont olyan kormányt kívánt, amelyben a régi mérsékelt ellenzék van túlsúlyban. Megegyezés nem született, de késő este Wekerle bejelentette lemondását.

Amíg Andrássy, Wekerle, Apponyi, Tisza, az uralkodó és a többiek megkezdték az új kormányt összetákoló tárgyalásaikat, a baloldali pártok október 23-ról 24-re virradó éjjel döntő lépésre határozták el magukat: kimondták a Magyar Nemzeti Tanács megalakítását. A tanács önmagát tekintette a magyar nemzet képviselőjének, szembehelyezkedett az úri parlamenttel és attól független népkormány alakítását határozta el. A nemzeti tanács megalakítása forradalmi jellegű lépést jelentett. Éppen ezért a forradalom elkerülését kívánó megalakítói úgy döntöttek, hogy nem hozzák nyilvánosságra elhatározásukat, még egy utolsó kísérletet tesznek arra, hogy parlamentáris úton hatalomra juthassanak.

A Gödöllőn tartózkodó uralkodó városszobájában és dolgozószobájában folytak a kormányalakítási tárgyalások. A szálak Andrássy kezébe futottak össze, akit október 24-én az uralkodó Burián helyébe közös külügyminiszterré nevezett ki. Jellemzően mutatja elképzeléseiket a Bárczy

István elnökletével alakítandó magyar kormány terve. Ez a kombináció az Andrássy köréhez tartozó politikusokra épített, de ezekben a napokban már Andrássy és Tisza nyíltan összefogtak. A Bárczy-kormány e tábort képviselte volna azzal a hátsó gondolattal, hogy liberális frázisokkal leplezi a szélső reakció uralmát, és részben kisajátítja Károlyi programját. A terv irrealitását maguk a kombinációba vett személyek is látták. A Bárczy-kormány pénzügyminiszterének szánt Krausz Simon írja: „Vagy jönnie kell Hadiknak a »vaskezű«-nek, Lukachich tábornokkal (a fegyveressel) ... vagy pedig jöjjön a megegyezés a szocialistákkal, Károlyiékkal, a radikálisokkal."[136] Bárczy maga sem vállalta a kormányalakítást.

Akiknek még a kezükben volt a hatalom, tétováztak, nem tudtak dönteni. A felül levők válsága teljes volt. S ekkor döntő események kezdődtek a frontokon.

A BALKÁNI ANTANTHADERŐ ELŐNYOMULÁSA ÉS AZ OLASZ TÁMADÁS MEGINDULÁSA

Bulgária kapitulációja után a balkáni antanthaderő — keretében az 1. szerb hadsereg — nyomult északra Szerbia területén. A bolgár arcvonalon harcoló csekély német erők és a Monarchia csapatai hátráltak. Kövess tábornagy kapott megbízást egy új arcvonal kialakítására, de a feladat teljesíthetetlen volt. A visszavonuló erőket csak a Szerbiából, Montenegróból és Albániából kivont megszálló csapatokkal tudták megerősíteni, ami nem sokat ért. Az Ukrajnát megszálló haderő egy részének átszállítását megkezdték, de megérkezésükhöz idő kellett. Súlyosbította a helyzetet, hogy Törökország, miután az angolok Palesztinában áttörték a frontot, október közepén fegyverszünetet kért és a hó végén alá is írta a súlyos feltételeket.

Kövess tábornagy, akinek az AOK a délkeleti arcvonal megszervezését illetően szabad kezet adott, október 21-én parancsot adott a Duna—Száva—Drina folyók mögé történő visszavonulásra. A visszavonuló német csapatok Mackensen hadseregével egyesültek és Románia déli hatá-

[136] Krausz Simon, Életem. Bp. 1937. 273.

rán, a Duna vonalán rendezkedtek be védelemre. Kövess a Monarchia háború előtti határán — a Cattarótól Orsováig húzódó 900 km hosszú arcvonal kialakítására — teljes létszámot véve mindössze 12 gyalogos és 3 lovashadosztály katonára számíthatott, ezek is kimerültek, rosszul felszereltek voltak, és elegük volt a háborúból. A ténylegesen ide összpontosított 23 hadosztály valójában hadilétszámának felét sem érte el. Nem volt kétséges, hogy a balkáni antanthaderő továbbnyomulása előtt nincs igazi akadály.

Hasonló volt a helyzet a délnyugati arcvonalon, a Piavénál, amelyet a 6. hadsereg és az Isonzó-hadsereg védett. Már október elején aligha lehetett kétséges, hogy ha megindul az antant támadása, a két hadsereg napok alatt összeomlik. A 6. hadsereg vezérkari tisztje jelentette szeptember 29-én: „átlagos testsúly 50 kg... Az erkölcsi állapot és a hangulat nyomott." Az Isonzó-hadsereg összekötő tisztje október 4-én ugyancsak hasonlóképpen jelentett: „A hadsereg 15 egységből áll, ebből hét egység létszáma az előírt létszámnak alig egyharmada, háromnál alig a fele, ötnél háromnegyede áll rendelkezésre. Ijesztő a tüzérség létszáma..."[137] A Dél-Tirolban álló „11. hadsereg parancsnoksága kétli — táviratozták a főhadiszállásra —, hogy az áttörés megakadályozható".[138]

Október közepe után a délnyugati arcvonalon — főleg a szláv és a magyar alakulatoknál — megsokszorozódtak a parancsmegtagadások és a lázadások. A szláv egységek az október 16-i császári manifesztum és az október 18-i wilsoni jegyzék után a Monarchiát felbomlottnak, a hadsereg-parancsnokságokat illetéktelenek tekintették. A magyar ezredek pedig, amelyek korábban a legszilárdabb alakulatok voltak, hazaszállításukat követelték. Ezeket a lázadásokat a hadsereg-parancsnokságok már nem tudták megtorolni. A bomlást azzal próbálták megállítani, hogy a lázadó alakulatokat az arcvonal mögé vezényelték.

Diaz tábornok, az antant olaszországi hadszíntéren harcoló erőinek főparancsnoka eredetileg október 16-ra tervezte a támadást, de az időjárás miatt október 24-re halasztotta. A 11. és a 6. hadsereg érintkező szárnyánál megindult kisegítő csapást még feltartóztatták, de a Piavénál

[137] Sréter István, A badeni hadsereg-főparancsnokság 1918 októberében és a hadsereg felbomlása. Bp. 1922. 6—7.

[138] Österreich—Ungarns letzter Krieg. VII. Wien, 1938. 588.

bekövetkezett főcsapást már képtelenek voltak kivédeni. Ugyanakkor küszöbön állott a forradalom kitörése Bécsben és Budapesten. Ütött a Monarchia utolsó órája.

A MAGYAR NEMZETI TANÁCS

A nemzeti tanács mint a parlamenttől független népképviseleti szerv létrehozásában a Károlyi-párt, a radikális párt és a szociáldemokrata párt vezetői 23-án éjjel megállapodtak. A fronton kibontakozó események, valamint a forradalmasodás jelei — különösen az egyetemi ifjúság 25-i véressé vált tüntetése és a köztársaságot éltető munkásgyűlések — mutatták, hogy nem lehet várni. Október 25-én délután Károlyi uralkodói audiencián volt, előadta az új kormány összetételére és programjára vonatkozó terveit. Az audienciának nem volt eredménye. Október 25-én este a baloldal vezetői úgy döntöttek, hogy deklarálják a nemzeti tanács megalakulását és programját. Károlyi lett a tanács elnöke. A szociáldemokrata párt vezetésében most már Kunfinak volt a legnagyobb súlya, aki egyrészt eloszlatta a baloldaliak aggályait a polgári pártokkal való újabb alárendelt szövetkezés miatt, másrészt kizárta Garami lavírozásait Vázsonyi és Andrássy felé.

Október 26-án megjelent a Magyar Nemzeti Tanács proklamációja, a „Magyarország népéhez!", amely 12 pontba foglalta a tennivalókat. Követelte a fennálló parlamenti és kormányzati rendszer eltávolítását, Magyarország teljes függetlenségének biztosítását, a háború azonnali befejezését, a német szövetség felbontását, a képviselőház feloszlatását, új választást az általános, titkos választójog alapján. A nemzetiségek viszonylatában a wilsoni elvek megvalósítását ígérte, „attól a reménytől áthatva, hogy Magyarország területi integritását ezek az elvek nemcsak nem veszélyeztetik, de legbiztosabb alapokra helyezik". A program a demokratikus szabadságjogok érvényesülését követelte, amnesztiát kívánt a politikai elítélteknek, rendszabályokat a fenyegető ínség elhárítására. „Nagyszabású, a népet földhöz juttató birtok- és szociálpolitikai reformokkal a dolgozó népnek, különösen pedig a hazatérő katonáinknak életsorsát hatékonyan javítani kell. A túltengő tőkefelhalmozás megakadályozandó, és a közcélokra messzemenően igénybeveendő." Az új

ukrán, lengyel, cseh, osztrák-német állam elismerését hangoztatta, a breszt-litovszki és bukaresti szerződések megsemmisítését kívánta. A kiáltványban a nemzeti tanács ellenkormánynak jelentette ki magát: „a mai kormányhatalom helyett ... egyedül hivatott ama magyar nemzet nevében beszélni és cselekedni, amelynek vére és munkája tartja fönn Magyarországot".[139]

A Magyar Nemzeti Tanács megalakítása és ellenkormányként való proklamálása, bárhogyan tervezték is a továbbiakban vezetői, forradalmi jellegű lépés volt. Az egyidejűleg megszerveződő katonatanács pedig, amelyet a forradalmi szellemű katonatisztek hoztak létre, tudatosan a fennálló hatalom forradalmi megdöntésére készült. A katonatanáccsal együttműködött az a forradalmi tömörülés is, amely ezekben a napokban alakult meg a különböző baloldali szocialista csoportokból. A kormánykörök jól látták a veszélyt. A nemzeti tanács proklamációját közlő lapokat elkobozták, és Lukachich altábornagyot — aki korábban a magyarországi karhatalom parancsnoka volt és kegyetlenségével hírhedtté vált — a budapesti katonai kerület parancsnokává kinevezték, de a nemzeti tanáccsal való fegyveres összecsapást kiprovokálni, erő híján, nem merték.

ANDRÁSSY KÜLÖNBÉKEKÉRÉSE

Andrássyt az uralkodó még október közepén Svájcba küldte, hogy kapcsolatokat keressen az antantkörökkel. Andrássy a wilsoni elutasító választ követően október 22-én érkezett vissza, és azt javasolta az uralkodónak, hogy haladék nélkül kössön békét. Az uralkodó elfogadta javaslatát és azzal a megbízással nevezte ki külügyminiszternek, hogy kösse meg a különbékét. Október 25-én a Monarchia utolsó külügyminisztere elfoglalta bécsi hivatalát.

Másnap, október 26-án Károly táviratilag értesítette Vilmos császárt: „Arra a megmásíthatatlan elhatározásra jutottam, hogy 24 órán belül különbékét és azonnali fegyverszünetet kérek."[140] Október 27-én Andrássy elküldte a jegyzéket Wilsonhoz, amelyben az elnök október 18-i eluta-

[139] MMTVD V. Bp. 1956. 266—268.

[140] EDMUND VON GLAISE-HORSTENAU, Die Katastrophe. Zürich—Leipzig—Wien, 1929. 356—357.

sító válaszában foglaltak alapján kért különbékét, illetve fegyverszünetet. Elfogadta azt, amit abban az elnök „Ausztria-Magyarország népeinek, elsősorban a cseh-szlovákoknak és a jugoszlávoknak a jogaira vonatkozóan kijelentett. Az osztrák—magyar kormány tehát kész arra, hogy más tárgyalások eredményének bevárása nélkül, tárgyalásokba bocsátkozzék Ausztria-Magyarország és az ellenséges államok között való békéről, valamint Ausztria-Magyarország összes frontjain nyomban életbelépő fegyverszünetről, és kéri Wilson elnök urat, hogy az erre vonatkozó előkészületeket rendelje el."[141]

Október 28-án Prágában hatalmas forradalmi tömegmegmozdulás volt. Ennek hatására a prágai nemzeti tanács deklarálta a csehszlovák állam megalakulását és az államhatalom kézbevételét. Október 30-án a turócszentmártoni Szlovák Nemzeti Tanács határozatot hozott Szlovákia Csehországhoz való csatlakozásáról. Október 29-én a horvát tartománygyűlés határozatilag kinyilvánította Horvátország függetlenségét és belépését a horvát—szerb—szlovén állam keretébe. Október 31-én a galíciai ukránok kiáltották ki függetlenségüket Lembergben.

Az október 26-án Lammasch elnökletével alakult új osztrák kormány, amely még az egész Lajtán túl kormányaként mutatkozott be, tudomásul vette ezeket az eseményeket és lemondott. A Reichsrat osztrák-német képviselőiből még október 21-én alakult ideiglenes osztrák nemzetgyűlés október 30-án kimondta, hogy a Monarchia osztrák-német területein az államhatalmat átveszi. Másnap osztrák kormány alakult Karl Renner elnökletével. A birodalom osztrák felének felbomlása tehát teljessé vált, és ezt az osztrák-német politikusok tudomásul vették.

Horvátország elszakadása Magyarországtól ugyancsak befejezett ténnyé vált, a soknemzetiségű Magyarország felbomlásának tényleges folyamata pedig megkezdődött. A vezető réteg a forradalom elkerülésére új, az alsóbb rétegekhez közelebb álló politikusokat keresett, akik fedeznék a régi rezsim fenntartását. Huszár Károly, Nagyatádi Szabó István kerültek előtérbe, olyanok, akik csatlakozására a nemzeti tanács is számított. A vezető körök a hatalom átmentésére Hadik Jánost szemelték ki miniszterelnöknek.

[141] Juhász Nagy Sándor, A magyar októberi forradalom története. Bp. 1945. 199.

A király ingadozott. 27-én ismét fogadta Károlyit és az ő kérésére Jászit, Garamit és Kunfit. Akkor hajlott is Károlyi kinevezésére, mégis döntés nélkül utazott Bécsbe. Károlyi abban a hiszemben kísérte el, hogy Bécsben esküt tehet. Ugyanakkor Hadik is úgy tudta, hogy ő lesz a miniszterelnök. Akiknek még ekkor a hatalom a kezükben volt, féltek a nemzeti tanács kormányra juttatásától, mert nem bíztak abban, hogy ezzel elkerülhetik a forradalmat. Erről győzte meg őket az is, hogy a nemzeti tanács mögé ezekben a napokban felzárkóztak a forradalmi szellemű tömegek. A hatalom megdöntésére készen álló katonák is tömegesen esküdtek fel a nemzeti tanácsra.

Amikor híre ment, hogy az uralkodó nem nevezte ki Károlyit miniszterelnöknek, október 28-án hatalmas tömegtüntetés követelte a Magyar Nemzeti Tanács kormányának megalakulását. A forradalmi tömeg a Várba akart vonulni, hogy követeléseit József főherceg tudomására hozza. A Bécsbe visszatért király ugyanis a főherceget, akit néhány nappal előbb tábornaggyá léptetett elő, küldte Budapestre, hogy nevében „homo regiusként" folytassa a kormányalakítási tárgyalásokat. Lukachich katonasága nem teljesítette az altábornagy parancsát és utat nyitott a Vár felé nyomuló tüntető tömeg előtt. A rendőrség azonban a Lánchídon belelőtt a felvonulókba és lovasrohamot intézett a sűrű sorok ellen. Mintegy 70 sebesültje és 3 halottja volt az összecsapásnak. A „lánchídi csata" a forradalom előjátéka volt.

Másnap, október 29-én József főherceg a király megbízásából Hadikot nevezte ki miniszterelnöknek. Hadik a még teljesen le nem járatott pártokból keresett embereket, bevette alakuló kormányába Nagyatádi Szabó Istvánt is. Programjában — kisajátítva Károlyiét — előtérbe akarta állítani az önálló magyar hadsereg azonnali megszervezését. Legfőbb feladata azonban a rendcsinálás volt, erős kézzel, főként Lukachich fegyvereire támaszkodva. Ilyen körülmények között a nemzeti tanácsot csak a forradalom juttathatta hatalomra.

A HADSEREG ÖSSZEOMLÁSA ÉS FEGYVERLETÉTELE

A Piave felső folyásától nyugat felé húzódó arcvonalon október 28-ra elcsendesedtek a harcok, de mind hevesebbé váltak a Piave mentén. Október 29-én az angol egységektől támogatott olasz offenzíva több

helyen áttörte a Monarchia védőarcvonalát. A felbomló hadsereg egységei rendezetlenül vonultak vissza. Ekkor Bécsben elrendelték, hogy a már korábban megalakított fegyverszüneti bizottság a békeajánlatra vonatkozó válasz bevárása nélkül vegye fel a kapcsolatot az olasz hadvezetőséggel, és ajánljon azonnali fegyverszünetet. A bizottság egyik tagja október 29-én átjutott az arcvonalon, az olasz főparancsnokság azonban közölte vele, hogy tárgyalásra nem fogadnak küldöttséget, csak arra, hogy a feltételeket vita nélkül átvegye. A fegyverszüneti bizottság, melyet Weber tábornok vezetett, október 30-án átment az arcvonalon és október 31-én jutott el Padovába, az olasz főparancsnokság hadiszállására. Ezen a napon az uralkodó utasítására az adriai flottát átadták a zágrábi nemzeti tanácsnak, a dunai flottát pedig a magyar kormánynak.

Október 31-én Párizsban az antant Legfelsőbb Haditanácsának ülésén megállapodtak az Ausztria-Magyarországnak szánt fegyverszüneti feltételekben, november 1-én átadták Webernek, aki Bécsből nyert felhatalmazás alapján november 3-án aláírta azokat. Az egyezmény előírta az osztrák—magyar hadsereg leszerelését — maximum 20 békeállományú hadosztályt tarthatott fegyverben —, a háború kezdete óta elfoglalt területek, valamint a Monarchia egyes déli részeinek kiürítését; az antant csapatainak szabad útvonalat biztosított mindenütt és jogot a stratégiai pontok megszállására; a német csapatok elvonulására 15 napot engedélyezett, azon túl internálásukat írta elő. A fegyverszüneti egyezmény pótjegyzőkönyve határozta meg az életbe lépés időpontját: november 4-én délután 3 órában. Az olasz hadvezetőség ezt az időt felhasználta arra, hogy a Monarchia felbomló és visszafelé özönlő hadseregével szemben biztosítsa magának azt a területet és hadfelszerelést, amelyre igényt tartott.

A fegyverszüneti egyezmény a régi birodalom egész területére vonatkozó stratégiai jellegű rendelkezéseken és a közös hadsereggel kapcsolatos előírásokon túl csak az olasz érdekszféra szempontjából határozta meg a kiürítendő területeket. A Monarchia délkeleti határait ezekben a napokban átlépő és ellenállás nélkül előrenyomuló balkáni antanthadsereg vonatkozásában nem szabályozta a fegyverszüneti megszállás határvonalát. Ezt Franchet d'Esperey főparancsnok később maga diktálta Magyarország kormányának.

FORRADALOM MAGYARORSZÁGON

Bármennyire siettek is október utolsó napjaiban a lényegében már felbomlott Monarchia régi vezetői a háború gyors befejezésével, nem kerülhették el a hadsereg teljes katonai összeomlását, sem a demokratikus forradalom győzelmét Bécsben és Budapesten. A fegyverszüneti küldöttséget még a régi vezetők küldték ki, a kapituláció bejelentése még az Osztrák—Magyar Monarchia nevében történt, de amire a küldöttség a fegyverszüneti feltételeket aláírta, a hatalom már új osztályok kezében volt Bécsben is és Budapesten is.

Hadik miniszterelnöki kinevezése elvágta annak lehetőségét, hogy a nemzeti tanács Budapesten a hatalom régi birtokosainak hozzájárulásával kerüljön hatalomra. A nemzeti tanács azonban még mindig bízott ebben: nem adott ki felhívást a forradalomra, ki akarta várni a békés hatalomátvétel alkalmát, igyekezett csillapítani a forrongókat. „A tömegek — írja Károlyi — tetteket vártak és folyton követelték, amíg mi odafönn a békés fejlődést akartuk."[142] A „Nemzeti Tanácsnak emberfölötti munkájába került az is, hogy a matrózokat, akik monitoraikról mindenáron lőni akarták a főherceg palotáját és a minisztériumokat, valahogy leszerelje".[143] A nemzeti tanács végül mégis vállalta a forradalmat, és a tömegek bíztak benne.

Október 30-án Budapest utcáit elözönlötték a forrongó tömegek. A gyűjtőfogházból kiszabadították a politikai foglyokat, a honvédügyészség fogházából pedig a katonatanács letartóztatott tagjait. A gyárakban a munkások forradalmi szervezeteket alakítottak. A katonatanács letartóztatta a városparancsnokot, Várkonyi tábornokot, és készült a katonai objektumok megszállására. Lukachichnak nem volt katonasága, amely engedelmeskedett volna. Az ellenforradalmi céllal Budapestre összpontosított csapatok a forradalom oldalán álltak. „A legjobb csapatok — írja emlékiratában Lukachich — fellázadtak és nem voltak hajlandók fegyvert használni."[144] A katonák, akik a Monarchia felségjelét letépték sapkájukról s helyébe őszirózsát tűztek, az Astoria-szálló elé

[142] KÁROLYI. München, 1923. 479.
[143] Uo. 485.
[144] LUKACHICH GÉZA, Magyarország megcsonkításának okai. Bp. 1932. 131.

vonultak és felesküdtek a nemzeti tanácsra. A felkelők a Keleti pályaudvaron megakadályozták két menetszázad frontra indítását, a frontra vezényelt katonák is csatlakoztak a forradalomhoz.

A 30-áról 31-ére virradó éjjel a katonatanács irányításával a forradalmi katonák megszállták a főpostát, a telefonközpontot, a főkapitányságot, a pályaudvarokat. A szociáldemokrata párt pedig még ezen az éjszakán röpiratokat nyomtatott, s hajnalban eljuttatta azokat a főváros munkásságához:

„Munkások! Elvtársak! Most rajtatok a sor. Az ellenforradalom valószínűen vissza akarja szerezni a hatalmat. Meg kell mutatni, hogy ti együtt éreztek katona testvéreitekkel! Ki az utcára! Szüntessétek be a munkát!"[145]

A munkásság október 31-én reggel sztrájkba lépett, és a városba özönlött. Elfoglalta a Mária Terézia laktanyát, és a hatalmas, elszánt tömeg megjelenése győzelemre juttatta a forradalmat. A vérnélküli forradalom ítélt a régi rendszer felett, csak a régi rendszer legfőbb személyi megtestesítőjével szemben vált véressé. Fegyveres katonák egy csoportja október 31-én a lakásán lelőtte Tisza Istvánt.

A háborúnak a Monarchia teljes vereségével, hadseregének szétzüllésével és feltétlen kapitulációjával történő befejezése egybefonódott a birodalom nemzeti részekre bomlásával és a demokratikus forradalommal. Ezek az események teljesítették be a Monarchiában a korszakváltást.

EGY KORSZAK LEZÁRÁSA

Az 1918. október utolsó napjaiban lezajlott őszirózsás forradalom, amely a háborúvesztett és felbomló országban megdöntötte a dualizmus rendszerét, egyik láncszeme, magyarországi ága volt a Monarchián végigviharzó demokratikus és nemzeti forradalmaknak. E forradalmak néhány nap alatt, szinte egy csapásra szétzúzták Közép-Európa több évszázados — és még a 19. század utolsó harmadában is szilárdnak látszó — hatalmi realitását: a Habsburgok birodalmát. A földindulás láncreakciószerű robbanásai, a forradalmi roham elsöprő ereje és szinte vértelen győzelme

[145] MMTVD V. Bp. 1956. 293.

1848 márciusára emlékeztetett. És ebben nemcsak az eseménytörténeti vonulat külsődleges hasonlóságáról volt szó: 1918 októbere nemzeti és részben szociális motivációjában 1848-hoz nyúlt vissza, a befejezetlen polgári forradalom örökségét hajtotta végre. A polgári és nemzeti átalakulás befejezésére azonban lényegesen megváltozott történelmi körülmények között került sor. Hét évtized alatt a nemzeti és a társadalmi erőviszonyok, a konfliktusok és a megoldási lehetőségek gyökeresen megváltoztak. A történelem Kelet-Közép-Európában a polgári forradalom befejezését és a nemzeti újjárendezést az érett kapitalizmus korában, egy imperialista világháború végén, a Monarchia háborús vereségének beteljesedésekor, egy évvel az első győzelmes szocialista forradalom után tűzte napirendre. Az idő kizökkent, a térség felbolydult, forrongó népei maguk szóltak bele sorsuk alakulásába.

1918 őszén tehát a Habsburgok birodalmát a háborús vereséggel és a katonai csőddel összekapcsolódó forradalmak buktatták meg. Ezek gyors, átütő erejű sikerét a világháború alatt különösen felgyülemlett szociális és nemzeti feszültségek magyarázzák. 1918 októbere azonban már csak a végkifejlet. A birodalom szétzúzása és széthullása a világháború felgyorsító és módosító körülményei között való betetőzése volt egy messze és mélyre nyúló évszázados folyamatnak. A végkifejlet e határpontjáról visszatekintve rá kell világítanunk a folyamat tendenciáira: ezek kibontása nélkül aligha érthető meg a birodalom felbomlása.

E folyamat kezdete egyidős a kelet-közép-európai Habsburg-birodalom kialakulásával, amelynek létrejöttét és fennállását a közvetlen eseménysoron túlmenő mélyebb történelmi összefüggések is magyarázzák. Kelet-Közép- és Délkelet-Európa történetén a kora középkortól kezdve végigvonul a dinasztikus birodalomalkotás tendenciája. A kedvezőtlen történelmi feltételek közepette, a szükséges anyagi és katonai erő híján a cseh, a lengyel, a magyar dinasztiák integrációs törekvései nem jártak sikerrel. A térség megosztott feudális államai a 16. században alkalmatlannak bizonyultak arra, hogy az új, hatalmas és erőszakos hódítóval, a török birodalommal szemben helytálljanak.

A törököt legalább Magyarország területén feltartóztatni és Kelet-Közép-Európa kis államait, tartományait legalább valaminő laza keretben összekapcsolni a nagyobb erőforrásokkal és a nemzetközi támasszal rendelkező Habsburg-dinasztia volt képes. A dinasztia azonban az utó-

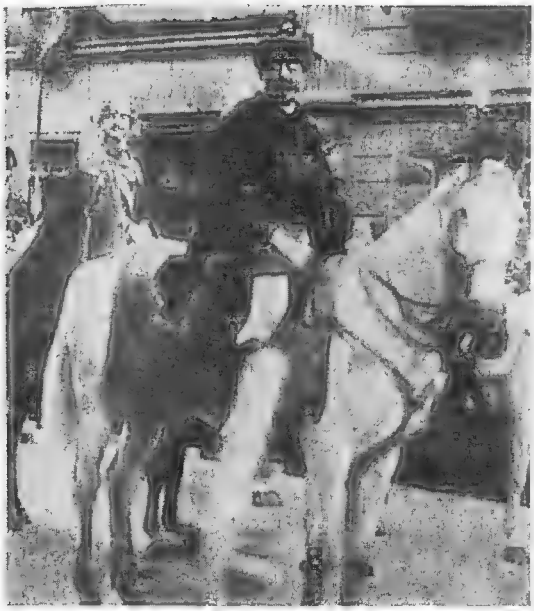

376. Akit koronáznak: IV. Károly (a háttérben)
Aki koronáz: Tisza István (előtérben)

377. IV. Károly és hitvese, Zita,
teljes koronázási díszben

378. Sokszorosítják az új királyt

379. Bevásárlás 1916-ban

380. Új háborús menetoszlop

381. Lövészárok az orosz fronton

382. Lövészárok a Pasaréten. Előkelőségek meglátogatják a hadikiállítást
(A negyedik Tisza István)

383. „. . . ha madár lehetnék hogy hozzád repülhetnék" — levél a távoli hitveshez, 1917. április, cenzúrázva

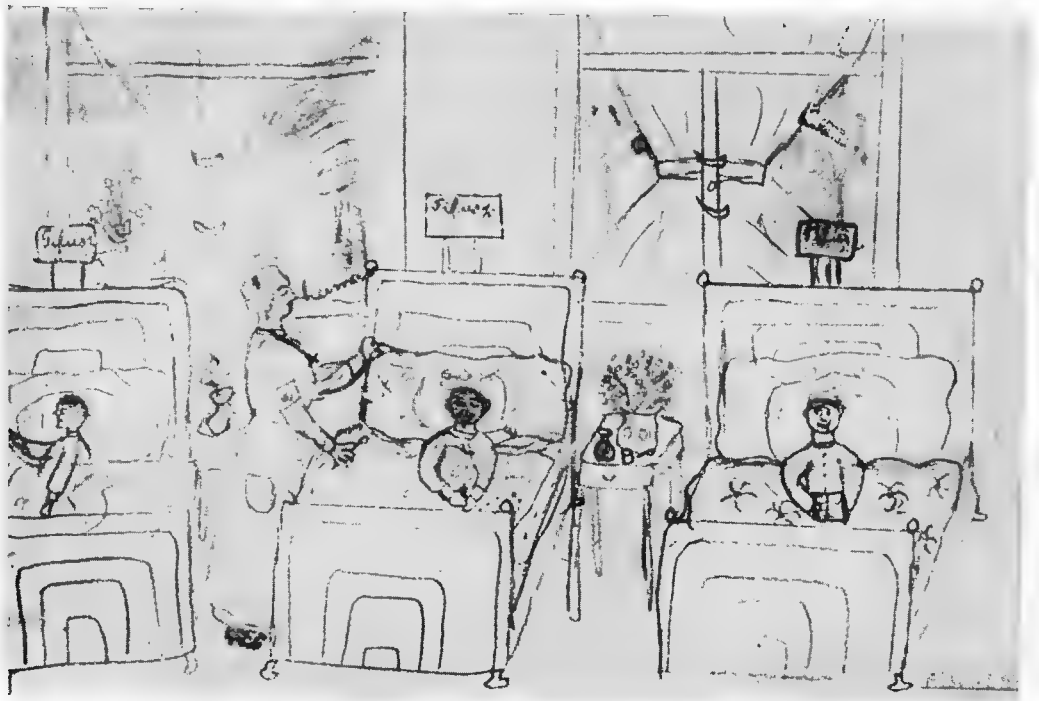

384. Háborús álmény: kép egy gyerekrajz-kiállításról

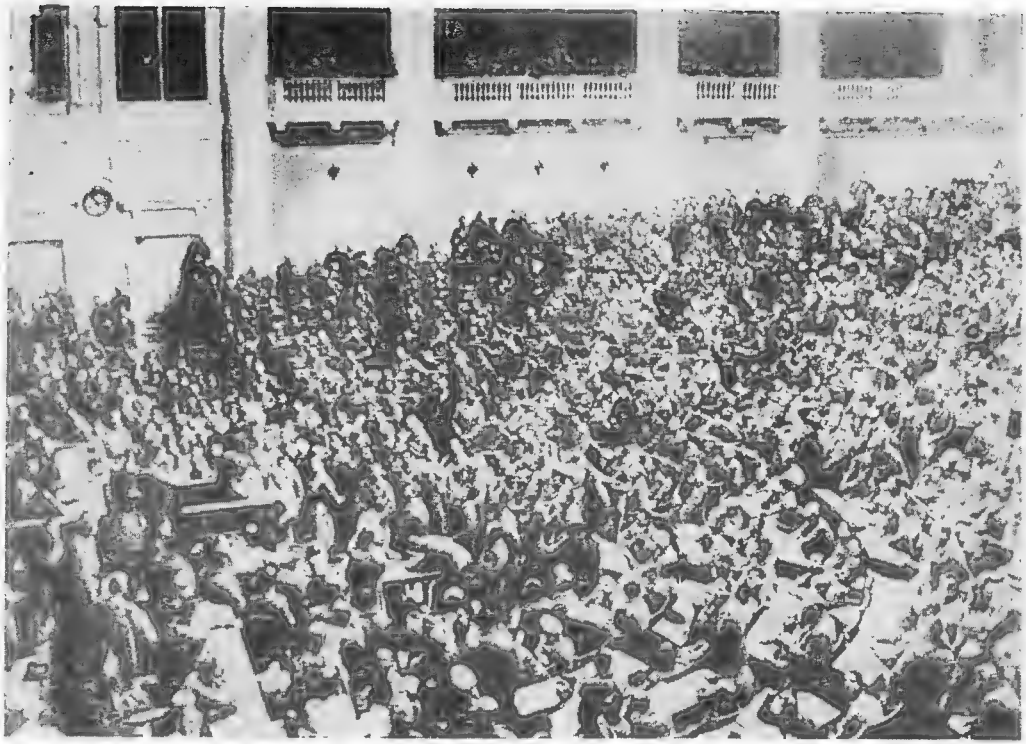

385. Munkások és katonák Pétervárott, a Tauriszi palotában, 1917 nyarán

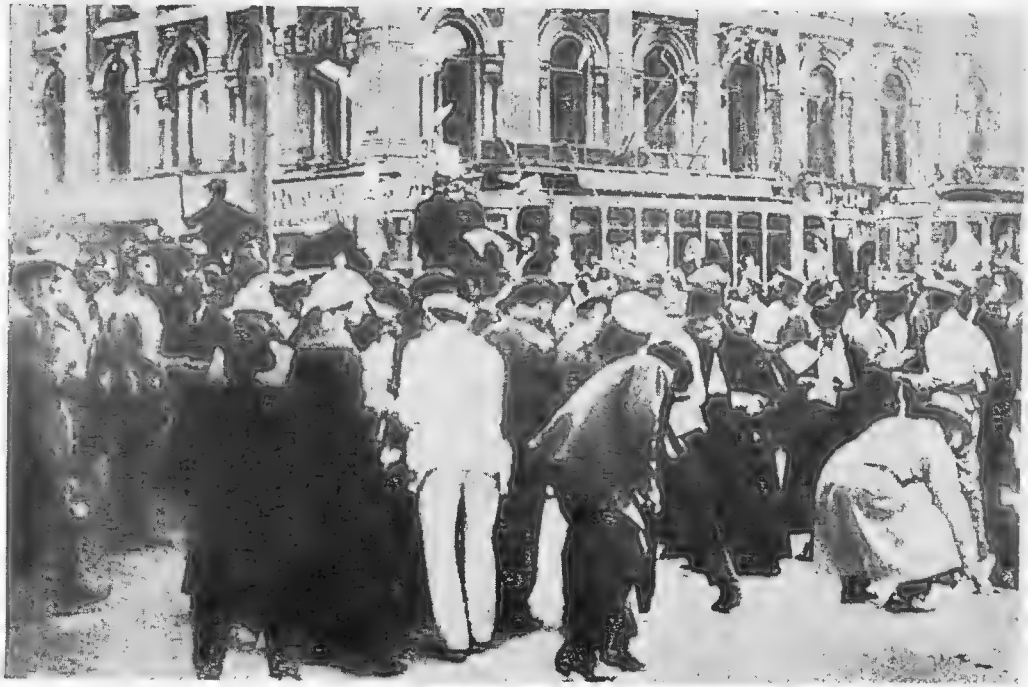

386. Bolsevik propaganda Pétervárott a forradalom előtt

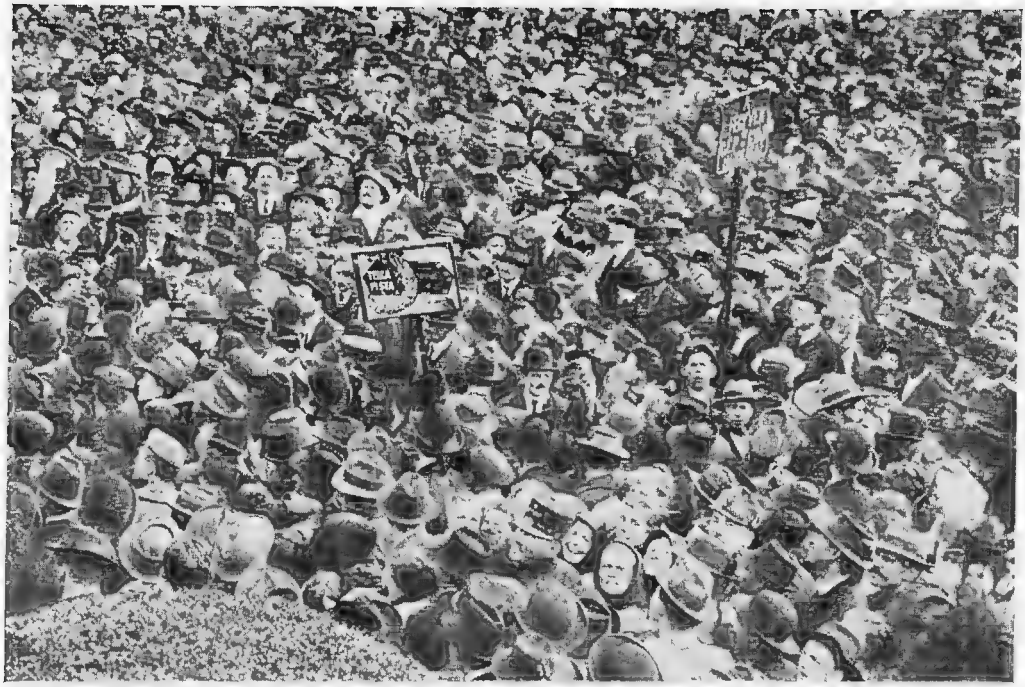

387. Választójogért - népgyűlés az Iparcsarnok előtt

388. A Választójogi Blokk gyűlése: Bárczy István, Hock János, Vázsonyi Vilmos a budapesti városháza udvarán

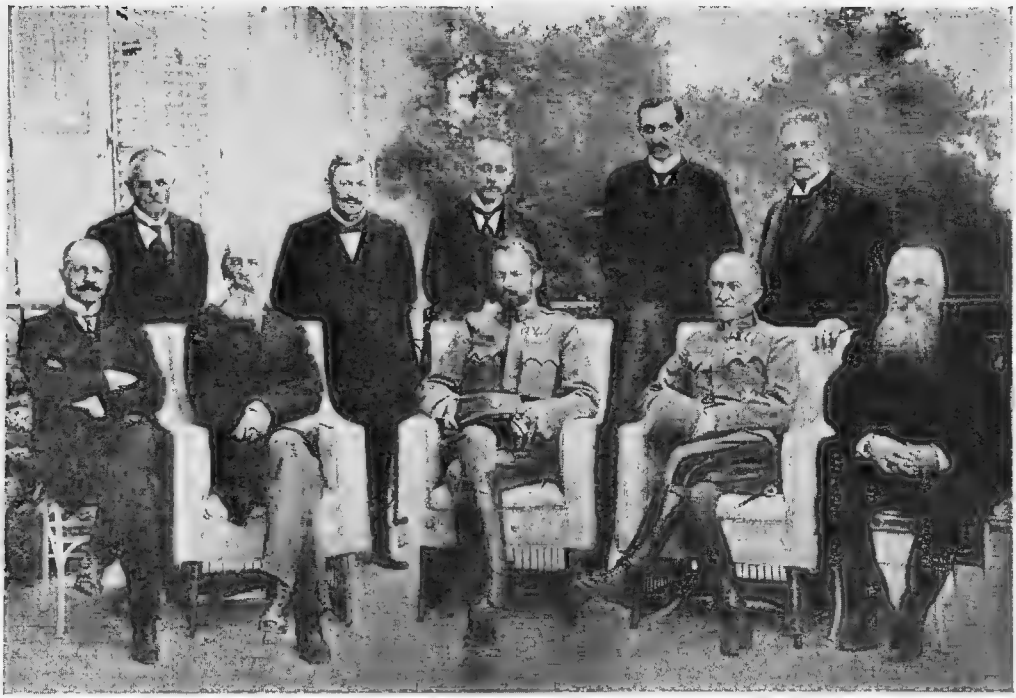

389. Az Esterházy-kormány, 1917 júniusában

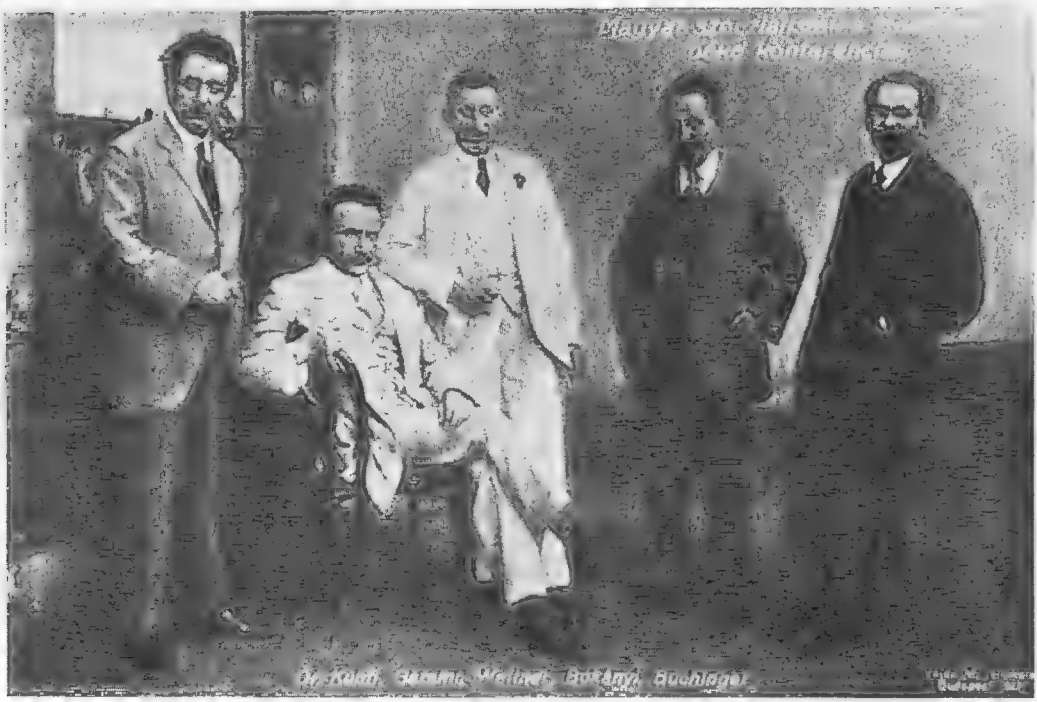

390. Kunfi, Garami, Weltner, Bokányi, Buchinger a stockholmi szocialista békekonferencián 1917 májusában

391. Lenin újból Pétervárott, 1917. április

Munkásasszonyok, lányok!

Elvtársnők!

Negyven hónap telt el a háboru első napjától máig. Nagyven hónap óta ragadják el hozzátartozóinkat tőlünk. Ők csivák vérét, mi könnyeink özönét öntjük. Viseljük a mérhetetlen nyomort, gond, éhség, nélkülözés, férfierőt tulhaladó munka kinjait. Anyai szivünk nem birja már látni gyermekeink pusztulását.

Egyre kérdezzük: „meddig még?" Választ nem kapunk erre a kérdésre. Hangosabb szóval, százezer és millió toroknak kell kiáltani:

[illegible] Legyen béke!

Ezt a kiáltást, mely a szivünkből fakad, meghallják majd az elnyomottak, akik a szobák, a gyárak, műhelyek szűk falai között töltik idejüket és egybeforrva követelják:

Legyen vége a háborunak!

Ezért, aki ezt óhajtja, az eljön arra a

nagygyűlésre,

amelyet a Magyarországi Szociáldemokrata Párt **november 25-én, vasárnap, délelőtt 10 órakor tart**

a városligeti Iparcsarnokban.

A háboru elleni [illegible] **nekünk munkásnőknek többségben kell lennünk!** [illegible] munkásnők minden [illegible] vasárnapi békemanifesztáción [illegible].

Ott legyetek egytől-egyig valamennyien!

[illegible]

a Nőmunkások Országos Szervezőbizottsága.

392. Éljen az orosz forradalom — nagygyűlés az Iparcsarnok előtt, 1917. november 25.

393. Lenin megtisztítja a világot

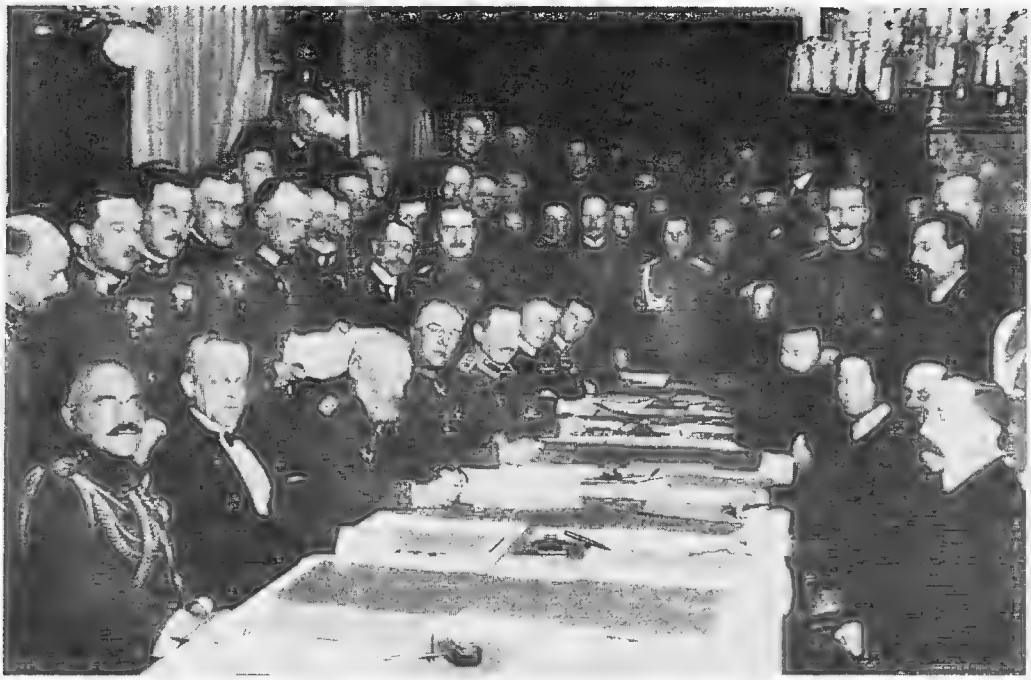

394. Az első béketárgyalás: Breszt-Litovszk, 1917. december

395. Ők már megkötötték a békét, 1917 ősze

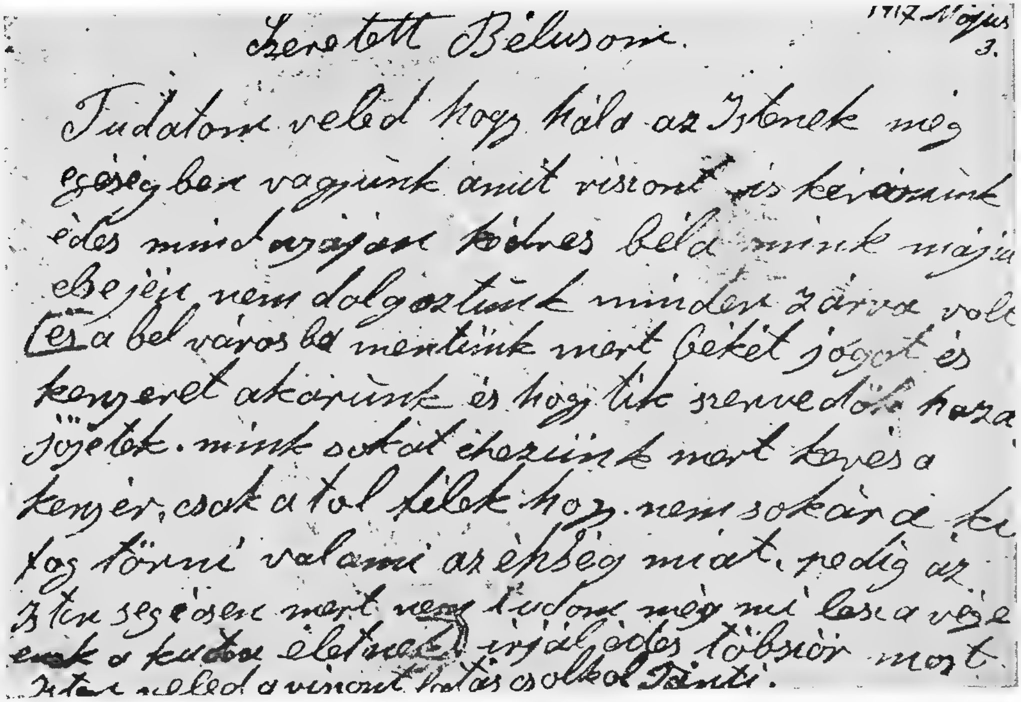
Szeretett Bélusom. 1917 Május 3.
Tudatom veled hogy hála az Istenek még
egészégben vagyunk amit viszont is kívánunk
édes mindnyájan kedves béla mink május
elsején nem dolgoztunk minden zárva volt
Csak a belvárosba mentünk mert békét jogot és
kenyeret akarunk és hogy tik szenvedők haza
jöjjetek. mink sokat éhezünk mert kevés a
kenyér, csak attol félek hogy nem sokára ki
fog törni valami az éhség miat. pedig az
Isten segéjen mert nem tudom még mi lesz a vége
[illegible] életnek. irjál édes többször most
Isten veled a viszont látás csókol Tanti.

396. „Békét, jogot és kenyeret akarunk és hogy tik szenvedők haza jöjjetek" – levelezőlap 1917 májusából, cenzúrázva

397. Frontbarátkozás

398. Nemes Lampérth József: Kassák Lajos

399. Forradalmi avantgard: A Tett 1916. július

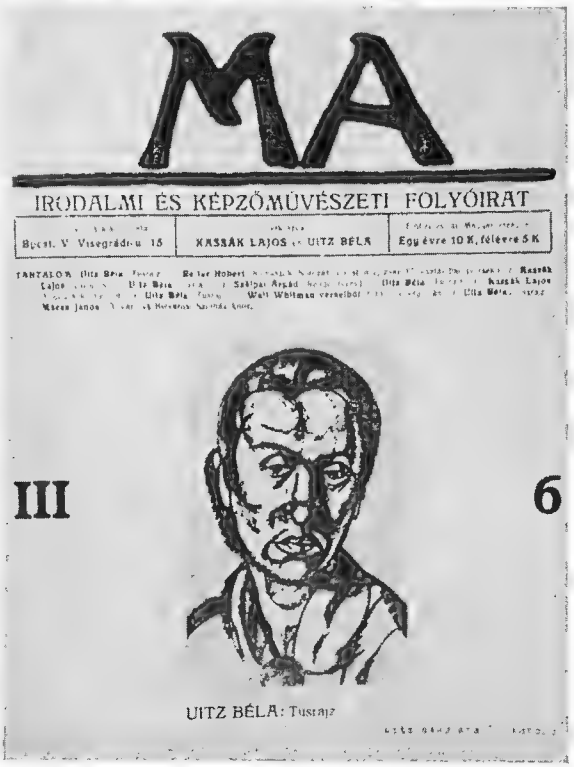

400. Uitz Béla tusrajza a Ma címlapján, 1917

401. Wekerle harmadszor a miniszterelnöki székben, 1917. augusztus

402. Nyomdászok az 1918. januári sztrájk idején

403. Matrózfelkelés Cattaróban, 1918. február

404. Emlék horvát és magyar felkelőkről

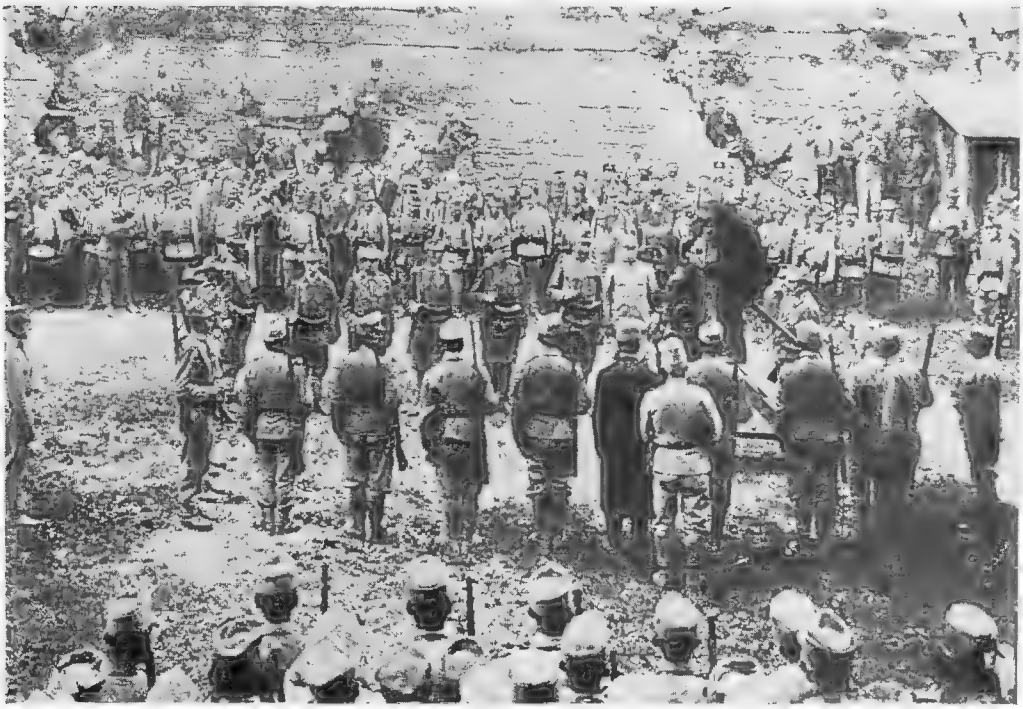

405. Zendülők akasztása

406. Érik a harag vetése: sortűz a MÁV Gépgyárban — általános sztrájk 1918 júniusában

407. A közelgő csata szintere: Lánchíd, 1918. október 28.

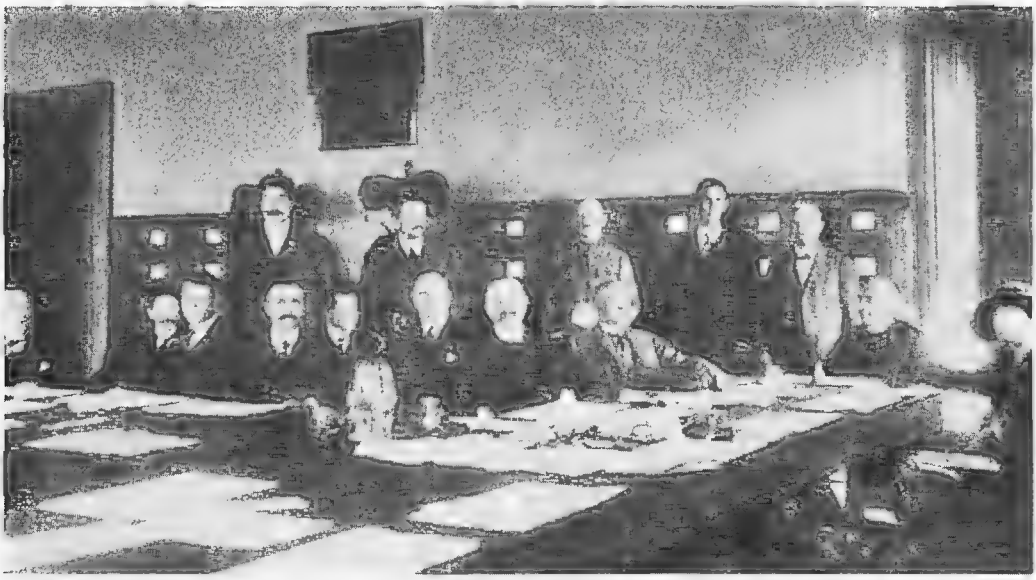

408. A Magyar Nemzeti Tanács (Az asztalfőn Hock János elnök)

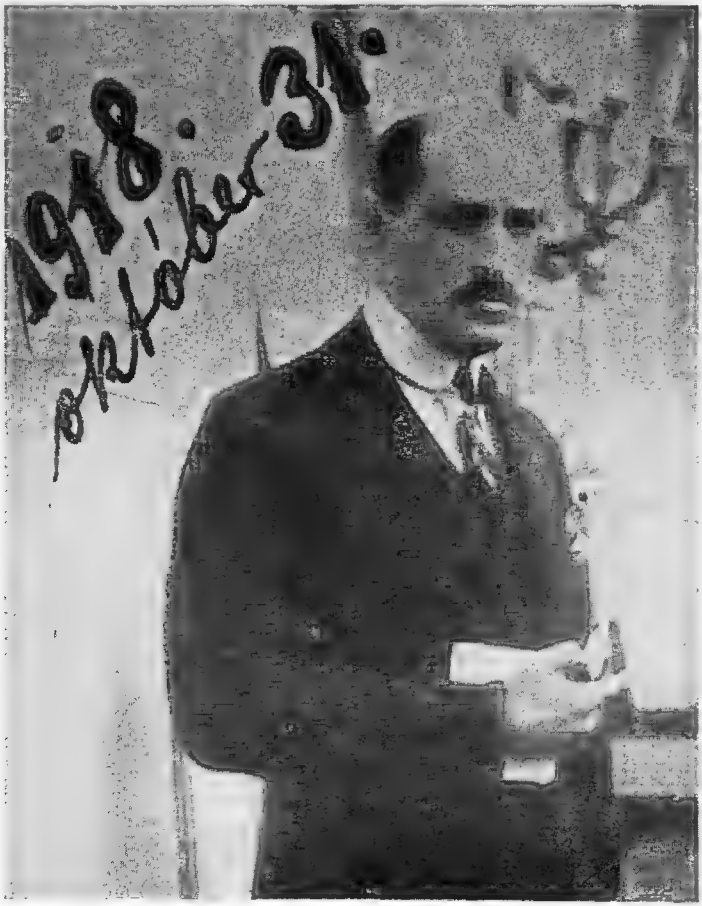

409. Károlyi Mihály a forradalom napján

410. Uitz Béla: Siratás

lagosan neki tulajdonított kelet-közép-európai „missziót" jó másfél évszázadig kelletlenül, félkézzel vállalta; a törökellenes védelmi és integráló feladatát sem töltötte be. Csak a 17. század derekától, a nyugati orientáció és a németországi központosító törekvések kudarca után fordult nagyobb érdekeltséggel e térség állami megszervezése, egy kelet-közép-európai bázisú birodalom kialakítása felé. Csupán a 18. században, annak is inkább a második felében töltötte be a dinasztia, a bécsi központi hatalom bizonyos fokig a nyugati abszolutizmusok egységesítő, gazdaságfejlesztő és civilizatorikus funkcióját; vagyis olyan időszakban, amikor már ébredeztek a régió nemzetei, már jelentkeztek az abszolutisztikus központosítással ellentétes újfajta decentralizáló erők. A gazdaság- és kultúrafejlesztő tevékenységen túlmenően, volt akkor a Monarchiának egyetemes szerepe is. Marx egy lényeges mozzanattal világítja meg a Monarchia létének nemzetközi létjogosultságát: „Az egyetlen körülmény, amely Ausztria állami létezését a XVIII. század közepe óta igazolta, Oroszország előrenyomulásával szembeni ellenállása Európa keleti részében — gyámoltalan, következetlen, gyáva, de szívós ellenállás."[146] A térség népeit fenyegető külpolitikai veszélyek és a gazdasági erők előnyösebb koordinálásának ezzel is összefüggő követelménye tehát felkínálta a birodalomalkotást, s a Habsburg-ház volt az, amely a történeti lehetőséget kiaknázta.

A Habsburg-birodalom kialakulását és fennmaradását elősegítő történelmi körülmények azonban nem szüntették meg a kelet-közép-európai térség elmaradottságából, anorganikus fejlődéséből fakadó problémákat: a régió nagyfokú etnikai heterogenitását, a gazdasági erők egyenetlenségét és szétszórtságát, a tájegységek roppant nagy eltéréseit. Azok az egyetemes gazdasági és nemzetközi hatalmi erőeltolódások, azok a sajátos körülmények, amelyek egykoron a Habsburg-monarchia létrejöttét és fennmaradását megalapozták, egyúttal a térség és a birodalom belső, strukturális ellentmondásait is mélyítették és rögzítették. Így a birodalom fenntartásához fűződő érdekek és a fenntartó erők mellett állandóan jelen voltak, ellentétes irányban hatottak a felbomlasztáshoz fűződő érdekek és a szeparatisztikus mozgalmak. Az anorganikusan kialakult, soknemzetiségű államalakulatban kezdettől fogva benne rejlett a felbom-

[146] Marx—Engels művei. 14. Bp. 1966. 441.

lás tendenciája is. E kettős tendencia meg-megújuló összeütközéseit a birodalmi uralkodó körök sohasem tudták kiküszöbölni, ellenkezőleg, a két tendencia ellentmondása és harca a népek nemzetté válása folyamán mind élesebben jelentkezett.

A birodalom első, a felbomlás lehetőségét is felidéző nagy válsága a 19. század közepén jelentkezett. A feudális viszonyokat konzerváló abszolutisztikus rendszer a 19. század közepére egyre bénítóbban gátolta a gazdaság tőkés fejlődését, s a hozzá kapcsolódó polgári társadalomfejlődés és nemzettéválás feltételeinek szabad kibontakozását. Következésképpen a polgári átalakulás és a nemzettéválás összefonódó folyamata nem csupán a feudális abszolutisztikus rendszert ásta alá, hanem a dinasztikus integráció révén összeabroncsolt soknemzetiségű birodalom létét is kérdésessé tette. Egyrészt a polgári nemzeti mozgalmak erőteljesen feszegették a régi rend kereteit, és ha a múlt század derekán nem törekedtek is a birodalom állami kereteinek széttörésére, valamennyien a sajátos nemzeti érdekeknek és igényeknek megfelelő, gyökeres átalakításért szálltak síkra. Másrészt, minthogy a Monarchia valamennyi égtáj irányában határain belül és kívül élő nemzeteket vágott ketté, léte és fennmaradása már 1848-ban az egész közép- és délkelet-európai polgári átalakulás sorsától függött.

A Monarchia az első súlyos forradalmi válságot sikeresen átvészelte. Ezen mindenekelőtt a forradalomellenes, konzervatív hatalmak aktív támogatása és túlsúlya segítette át, de felülkerekedésében a polgári és nemzeti újjárendezésért küzdő erők gyengesége és megosztottsága is közrejátszott. Az 1848-as közép-európai forradalmakat az ellenforradalom és a konzervatív erők hathatós visszacsapásai, majd a forradalom felülről való lezárása követte. Közép-Európában a feudális rendet felszámolták, a német, az olasz és a magyar nemzeti igényeket — különböző mértékben — kielégítették, de a feudalizmus számos maradványa, a nemzetek függésrendszere és az abszolutisztikus jogaiból sokat megőrző dinasztikus hatalom továbbélt. A Habsburg-monarchia fennmaradt, noha jelentős változáson ment át: dualista szerkezetű és alkotmányos állammá vált. A birodalom mindkét felében liberalizálódási folyamat zajlott le, parlamentáris rendszer lépett életbe, és gyorsuló ütemben hódított tért a kapitalizmus.

A Monarchia létével összefüggő ellentétes tendenciák a dualista korszakban is változatlanul realitások maradtak. A nagyobb belső piacot

megkívánó gazdasági fejlődés igénye és a nagyhatalmi szomszédság — a cári Oroszország, a császári Németország — a birodalom fenntartásának tendenciáját erősítette, a belső strukturális ellentmondások, különösen a megoldatlan nemzeti kérdések pedig a felbomlását. Mindazonáltal a felbomlás a kiegyezés időszakában csak az egyik folyamat volt: tendencia, nem végzet.

A kiegyezést követő tartós békekorszakban a Monarchia gazdaságilag megerősödött, politikailag valamelyest konszolidálódott, kulturális élete a megalapozó közművelődéssel együtt számottevően fejlődött. A fejlődés tényei és eredményei nem igazolják azokat a hazai és a külföldi szakirodalomban és publicisztikában elterjedt nézeteket, amelyek a kiegyezésben találták meg a degeneráció és a felbomlás közvetlen kútfejét. Egyoldalúnak bizonyulnak azok a magyarázatok is, amelyek elsődlegesen a tőkés gazdasági növekedésre vezetik vissza a társadalmi és politikai ellentétek áthidalhatatlan kiéleződését, a felbomlást. A nagyarányú gazdasági fejlődés ugyanis ellentmondásosan hatott a társadalmi és a politikai erőviszonyok átalakulására: hozzájárult a Monarchia egyes tájegységei, tartományai és nemzetei közti szintkülönbségek növekedéséhez, de magában rejtette és fokozatosan kibontakoztatta a szintkülönbségek kiegyenlítődésének tendenciáját is. Közvetve tehát erősítette mind a Monarchia fenntartásának, mind szétbontásának erőit és irányzatait. A felbomlás tendenciájának felülkerekedésében — úgy látjuk — közvetlenül a polgárosodás során megérett belpolitikai tényezők és az imperializmussal beköszöntő új hatalmi csoportosulások és konfliktusok játszottak döntő szerepet.

Ezek a folyamatok és strukturális változások a századforduló idején jelentkeztek a társadalmi és politikai küzdelmek felszínén. Ekkor bontakozott ki a birodalom — az Osztrák—Magyar Monarchia — újabb nagy krízise, amely egy-egy lélegzetvételnyi konszolidációs szakasz után végül is a világháborúba torkollott. Először, a 19. század végén, az osztályharcos népi megmozdulások, a gyorsan tért hódító szocialista és — főként Magyarországon — a hozzá kapcsolódó szegényparaszti mozgalmak kezdték ki a rendszer stabilitását. Ezzel párhuzamosan — elsődlegesen Ausztriában — a megerősödő, újra aktivizálódó nemzeti mozgalmak s az általuk tudatosított-felszított ellentétek vonták kétségbe a dualista államrendszer létjogosultságát. A nemzeti mozgalmakban fellépő

demokratikus polgári pártok, irányzatok többnyire kapcsolatot találtak saját dolgozó rétegeikkel, parasztságukkal, és szoros szálak fűzték őket a határokon kívüli anyaországokhoz, testvérnépekhez.

A századelőn fokozatosan megromlottak a Monarchia létét alátámasztó nemzetközi feltételek is. Ekkor indult el az európai nemzeti államalakulás utolsó nagy hulláma a Balkánon, amely nemcsak nagy rokonszenvet váltott ki a Monarchia kereteibe zárt rokon népek körében, hanem hamarosan össze is kapcsolódott ezek nemzeti küzdelmeivel. Ugyanebben az időben jegecesedtek ki az imperialista blokkok s a köztük feszülő érdekellentétek gócpontjai. Az új század első évtizedében bekövetkezett hatalmi átcsoportosulás alapjában érintette a Monarchia nemzetközi státuszát. Az a szerep, amelyet a Monarchia Európa közepén, elsősorban a cári Oroszország terjeszkedésével szemben több mint egy évszázadon át betöltött, a 19. század végén fokozatosan elvesztette létjogosultságát. A Távol-Keleten vereséget szenvedett, forradalommal terhes Oroszország nem jelentett többé súlyosan fenyegető veszélyt sem a nyugati hatalmak, sem az európai szabadságmozgalmak számára, legalábbis jóval kisebbet, mint az erőszakos hódításokra törő militarista Németország. A Monarchia csak akkor újíthatta volna meg hagyományos egyensúlyozó funkcióját, ha szembeszegül a német imperializmus expanzív törekvéseivel. Az osztrák—magyar vezető körök azonban nem tudtak elszakadni, sőt a háború érlelődésekor és kitörése után egyre szorosabb függésbe kerültek a császári Németországtól.

Abban a birodalomban, amelynek nemzetközi státusza és funkciója is, belső erőviszonyai is fél évszázad alatt gyökeresen megváltoztak, a háborús vereség a felbomlás régtől érlelődő tendenciája előtt nyitotta meg az utat. A dualista Monarchia felbomlasztása, a társadalmi és a nemzetközi erőviszonyoknak meg nem felelő államrendszer széttörése a háború folyamán vált a kelet-közép-európai régió továbbfejlődésének követelményévé. E megállapításunkat — helyes és félreértésmentes értelmezése érdekében — ki kell egészítenünk a felbomlás és újjárendezés alternatíváinak jelzésével.

A korformáló egyetemes folyamatok nemcsak megérlelték a Monarchia felbomlását, hanem ezzel együtt létre is hozták a megvalósítás erőit, feltárták az újjárendezés alternatíváit. A Monarchia fékezte és visszatartotta a román és a szláv nemzetek mozgalmát, ugyanakkor a gaz-

dasági fejlődés lehetőségeit és a mérsékelt alkotmányosságot e népek nemzeti mozgalmai is kiaknázhatták. A Monarchia uralkodó osztályai és kormányai idegenül és ellenségesen állottak szemben a dolgozó néppel és a munkásmozgalommal, de a kapitalista fejlődés eredményei és a liberális elvek — bármennyire is korlátozott — érvényesülése lehetővé tette a nagyszámú munkásság kialakulását, osztállyá szerveződését, legális szocialista tömegmozgalmát. Ez magyarázza, hogy a régi állam ugyan anakronisztikussá vált, de keretei közt előrehaladtak a kor progresszív folyamatai, jelentkeztek progresszív erői, amelyek képesek voltak egy új társadalmi és állami rend megteremtésére. Az Osztrák—Magyar Monarchia szétzúzása mindenekelőtt azért pozitív, forradalmi fejlemény, mert utat nyitott a térségben kifejlődött progresszív erők újat teremtő, történelemformáló cselekvésének.

Mindez természetesen érvényes a dualista állam mindkét alkotóelemére, az egykori Ausztriára és Magyarországra is. A magyar földbirtokosok és nagytőkések elavult társadalmi és irreálissá merevedett államhatalmi rendszerének megdöntése és a nem magyar népek nemzeti felszabadulása egyaránt szükségszerű és progresszív előrelépés volt.

A felbomlás történelmi szükségszerűségéből azonban nem következik az újjárendezés 1919-ben realizált formájának a szükségszerűsége: a régió átalakításának 1918—1919-ben több alternatívája nyílott meg. A dezintegrációnak és az önálló államokra tagolódásnak is több variánsa volt, a nemzeti önrendelkezés elvének részleges és egyoldalú, vagy általános és teljesebb érvényű alkalmazásától függően. A széttagolódás és nemzeti elkülönülés mozgalmaival szemben ugyanakkor jelentkezett a radikális társadalmi megújulással összekapcsolt nemzeti szövetkezés szocialista tendenciája is. 1918 őszén és 1919 elején e térségben is érlelődött a nemzeti egyenjogúság elvét is biztosító szocialista forradalmi átalakulás. Az ezért az eszméért folyó küzdelem egyik mozzanata és egyben csúcspontja volt az 1919. márciusi szocialista forradalom Magyarországon és a szocialista föderáció felé tendáló Magyarországi Tanácsköztársaság. Az új államrendszert azonban nem sikerült ezen a szinten konszolidálni. Más történelmi körülmények között, más szereposztással, de hasonló lényegű konfliktussal az 1848-as dráma ismétlődött meg: az ellenforradalmi erők sikeres visszacsapása és a térség népeinek nacionalista megosztottsága következtében Közép- és Délkelet-Európa újjá-

rendezésének elvi kérdéseit és gyakorlati megvalósítását jelentős mértékben imperialista és nacionalista erők határozták meg.

1918 őszén új korszak kezdődött Kelet-Közép- és Délkelet-Európa történetében. Ez a nagy átalakulás egybeesett, szerves része volt a világméretű, egyetemes korfordulónak, amely a liberális polgári rend totális válsága nyomán az első világháborúval, az oroszországi szocialista forradalommal, illetve az imperialista gazdasági és állami rendszer új formáinak kialakulásával kezdődött. Az új korszakba, új utakra lépő kelet-közép-európai és délkelet-európai népek sorsa kezdettől a világformáló korszakos áramlatok sodrásával, a világhatalmak ütközéseinek kimenetelével fonódott össze.

IDŐRENDI ÁTTEKINTÉS

1890

március 9. Tisza Kálmán lemondása.

március 15. 1892. november 17. Szapáry Gyula kormánya.

március 20. Bismarck bukása, Georg Leo Caprivi kinevezése kancellárrá. 1890:V.tc. A honvédségről.

április 8. 1890:XIII. és XIV.tc. A hazai iparnak állami támogatásban való részesítéséről és A hazai ipart támogató pénzintézeteknek adható állami kedvezményekről.

május 1. Május elseje első megünneplése Magyarországon.

június 17. A szász népi program módosítása (a dualista rendszer elfogadása) a nagyszebeni szász népgyűlésen (Sachsentag).

június 24. 1890:XXX.tc. A középiskolákról és azok tanárainak képesítéséről szóló 1883:XXX.tc. módosítása tárgyában.

július 1. Helgolandi német—angol szerződés.

július 3. XIII. Leó levèle Ferenc Józsefhez az „elkeresztelési rendelet" elfogadhatatlanságáról.

október 3. Ugron Gábor és csoportja kilép a Negyvennyolcas Függetlenségi Pártból.

december 7—8. A Magyarországi Szociáldemokrata Párt alakuló kongresszusa, az Elvi Nyilatkozat kiadása.

december 29. A Liga Culturală megalakítása Bukarestben.

Kiss József A Hét címmel folyóiratot indít.
Ferenczy Károly: Kavicsot hajigáló fiúk c. képe.
Vaszilij Verescsagin: Napóleon visszavonulása c. képe.
Pietro Mascagni: Parasztbecsület c. operája.

1891

január 19—23. A kisdedóvásról szóló törvényjavaslat képviselőházi vitája; a nemzetiségek tiltakozása az óvodai magyar nyelvoktatás ellen.

január 23. Simor János hercegprímás halála.

április 9. 1891:XIII. és XIV.tc. Az ipari munkának vasárnapi szüneteltetéséről és Az ipari és gyári alkalmazottaknak betegség esetében való segélyezéséről.

április 28. 1891:XV.tc. A kisdedóvásról.

május 1. Orosházán csendőrsortűz a május elsejét ünneplő munkások ellen.

május 2. Békéscsabai zendülés és csendőrvérengzés.

május 6. A hármas szövetség megújítása.

május 15. A Rerum novarum pápai enciklika kiadása.

május 29. A megyei törvényhatóságokról (a közigazgatás államosításáról) szóló törvényjavaslat képviselőházi beterjesztése, az ellene indított obstrukció kezdete.

május A romániai egyetemi hallgatók emlékirata a magyarországi és az erdélyi román kérdésről.

június 21. Battonyai zendülés.

július 1. A magyar főiskolai ifjúság válasza a román egyetemisták emlékiratára.

augusztus 4. Szapáry visszavonja a törvényhatóságokról szóló törvényjavaslatot.

augusztus 16—22. A II. Internacionálé II. kongresszusa Brüsszelben.

szeptember 16. Az Általános Munkás Betegsegélyző- és Rokkantpénztár vezetői elhatározzák, hogy visszalépnek a nyilvános politikai szerepléstől.

október 27. Vaszary Kolos az új hercegprímás.

december 30. A Szakszervezeti Tanács megalakítása.

Bánki Donát elkészíti a robbanómotor karburátort.

Lóczy Lajos vezetésével elkészül Magyarország első geológiai térképe.

Oscar Wilde: Dorian Gray élete c. regénye.

Paul Gauguin: Tahiti asszonyok c. képe.

1892

január 1. Szózat a magyar néphez. A Függetlenségi és 48-as Párt választási felhívása.

január 5. A Nemzeti Párt megalakítása Apponyi Albert vezetésével.

január 20—21. Erdélyi román politikusok elhatározzák a Memorandum megírását.

január 29.—február 3. Országgyűlési választások.

január 30.—február 10. A Budapesti Fegyver- és Gépgyár munkásainak sztrájkja.

május 14. A valutareform képviselőházi beterjesztése.

május 27. Apponyi Albert egyházpolitikai beszéde a képviselőházban.

május 28. A Memorandumot 300 tagú román küldöttség viszi Bécsbe.

július 18. Bányászsztrájk Petrozsényben.

július 25. Az osztrák-magyar—román szerződés megújítása.

július Az ausztriai és magyarországi román egyetemi hallgatók viszontválasza a magyar főiskolai hallgatók röpiratára a magyarországi és az erdélyi román kérdésről (Replica).

augusztus 2. 1892:XVII. és XVIII.tc. A koronaérték megállapításáról és A magyar korona országainak kormánya és a birodalmi tanácsban képviselt országok között az érme és pénzrendszerre vonatkozólag kötendő szerződésről (Valutareform).

augusztus 17. Orosz—francia katonai szerződés.

október 10. A minisztertanács a polgári házasság kérdésében leszavazza Szapáryt.

október 15. A Hentzi-szobor megkoszorúzásának terve.

november 5—30. Szerb nemzeti egyházi kongresszus Karlócán.

november 6. Szapáry lemondása.

november 17.—1895. január 14. Wekerle Sándor kormánya.

november 28. Bányászsztrájk az Osztrák—Magyar Államvasút-társaság aninai telepén.

december 17. Svetozar Hurban-Vajanský sajtópere (egyévi államfogházra ítélik).

december 20. Az MSZDP vezetősége Engelmann Pált és társait kizárja a pártból.

Gerhart Hauptmann: A takácsok c. színműve.
George Bernard Shaw: Warrenné mestersége c. drámája.
Émile Zola: Az összeomlás c. regénye.
Heltai Jenő: Modern dalok c. kötete.
Rippl-Rónai József: Nő kalitkával c. képe.
Henri de Toulouse-Lautrec: Goulou érkezése a Moulin Rouge-ba c. képe.
Claude Achille Debussy: Egy faun délutánja c. zeneműve.
Ruggiero Leoncavallo: Bajazzók c. operája.

1893

január 6—8. Az MSZDP II. kongresszusa.
január 11. Román, szlovák, szerb nemzetiségi vezetők első koordináló konferenciája Bécsben.
január 21. Engelmann radikális szociáldemokrata csoportja A Munkás és Der Arbeiter címmel lapot indít.
január 27. Wekerle felhívása az egyházpolitikai törvényjavaslatok szabadelvű párti ellenzőihez a pártból való kilépésre.
március 2. Az Első Magyar Csavarárugyár munkásainak sztrájkja.
március 23.—április 28. Újpesti pamutipari munkások sztrájkja.
április 14. I. Sándor államcsínye Szerbiában.
április 18. Hieronymi Károly belügyminiszter betiltja az egyházi szertartásokkal összekötött politikai gyűléseket.
április 26. Az izraelita vallás recepciójáról és az állami anyakönyvezés bevezetéséről szóló törvényjavaslatok képviselőházi beterjesztése.
május 17. A vallás szabad gyakorlatáról szóló törvényjavaslat képviselőházi beterjesztése.
május 20. Eötvös Károly és 17 társa kilép a Negyvennyolcas Függetlenségi Pártból.
június 6—26. Pécs vidéki bányászsztrájk.
június 18. Budapesten egy munkásgyűlés állást foglal az egyházpolitikai reformok, valamint az egyház és az állam teljes szétválasztása mellett.
augusztus 5.—szeptember 23. Rudolf von Merkl a közös hadügyminiszter.

augusztus 6—12. A II. Internacionálé III. zürichi kongresszusa.
augusztus 13. 1893:XXVI.tc. A községi, valamint a hitfelekezetek által fenntartott elemi iskolákban működő tanítók és tanítónők fizetésének rendezéséről.
augusztus 31. A Replica per Aurel C. Popovici ellen.
szeptember 2. Constanti Hungarorum pápai enciklika kiadása.
szeptember 13. Kivételes állapot bevezetése Prágában és környékén.
szeptember 23.—1902. december 18. Edmund von Krieghammer a közös hadügyminiszter.
szeptember 27. A Függetlenségi és 48-as Párt megalakítása a Justh-, Ugron- és Eötvös-féle függetlenségi csoport tagjaiból.
szeptember 29. Herman Ottó és 12 társa megalakítja az Országos Függetlenségi Pártot.
október 23. Taaffe választójogi tervezetének beterjesztése Ausztriában.
november 11. A Taaffe-kormány helyét a Windischgrätz-kormány veszi át Ausztriában.
december 2. A kötelező polgári házasságról szóló törvényjavaslat képviselőházi beterjesztése.
december 11. 1893:XXVIII.tc. Az ipari és gyári alkalmazottaknak baleset elleni védelméről és az iparfelügyelőkről.
december 27. Az orosz francia katonai szerződés életbelépése.

A Diesel-motor megkonstruálása.
Herczeg Ferenc: A Gyurkovics lányok c. regénye.
Jókai Mór: Sárga rózsa c. regénye.
Paul Gauguin: Noa Noa c. könyve.
Csók István: Báthory Erzsébet c. képe.
Stróbl Alajos: Arany János-szobra a Múzeumkertben.

1894

január 6. Engelmann Pál és társai megalakítják Aradon a Magyarországi Szociáldemokrata Munkáspártot.
január 15.—február 21. Az Omladina elleni per Csehországban.
január 16. Budapesti katolikus nagygyűlés.

március 4. Szabadelvű nagygyűlés az egyházpolitikai törvényjavaslatok támogatására.
március 17. 1894:V.tc. A telepítésről.
március 20. Kossuth Lajos halála.
április 2. Kossuth Lajos temetése.
április 22. Összecsapás a tüntető munkások és a katonaság között Hódmezővásárhelyen, Szántó Kovács János letartóztatása.
május 10. A főrendiház elveti a polgári házassági törvényt.
május 13. Az MSZDP III. — egyesítő — kongresszusa, az agrárprogram elfogadása.
május 17—25. A Memorandum-per.
május 19. Sztambulov osztrákbarát kormányának bukása Bulgáriában.
május 25. 1894:XII.tc. A mezőgazdaságról és mezőrendőrségről.
május 31. A Wekerle-kormány lemondása.
június 10. A Wekerle-kormány újbóli kinevezése.
június 18. A Román Nemzeti Párt formális betiltása.
június 21. A főrendiház elfogadja a polgári házasságról szóló törvényjavaslatot.
június 26. A horvát Jogpárt új programjának kidolgozása.
augusztus 1.—1895. április 17. Japán—kínai háború.
augusztus 13. Tízhetes budapesti asztalossztrájk kezdete.
szeptember 8—9. Horvátországi Szociáldemokrata Párt megalakítása.
nyár A törökországi örmény felkelés kitörése.
október 26. Caprivi után Hohenlohe-Schillingfürst az új német kancellár.
október 29. Kossuth Ferenc visszatér Magyarországra.
november 17. Székesfehérvári katolikus nagygyűlés, a Néppárt meghirdetése.
november 26. Ugron Gábor függetlenségi csoportja kiadja antiliberális közgazdasági programját.
Wekerle az egyházpolitikai törvények szentesítéséért felajánlja kormánya lemondását.
december 9. 1894:XXXI., XXXII. és XXXIII.tc. A házassági jogról, A gyermekek vallásáról és Az állami anyakönyvekről.
december 16. Az Új Idők, Herczeg Ferenc lapjának megindulása.
december 21. A Wekerle-kormány lemondása.
december 22. Alfred Dreyfust bűnösnek mondja ki a francia bíróság.

Tagányi Károly: A földközösség története Magyarországon c. könyve.
Nemzeti Szalon néven művészeti egyesület alakul.
Louis Lumière mozgó fényképe.

1895

január 6. A Román Nemzeti Párt komitéjának feloszlatása.
január 14.—1899. február 26. Bánffy Dezső kormánya.
január 28. „Magyarország jogtalan népéhez", az MSZDP felhívása az általános választójog érdekében.
Összecsapás Szegeden a katonaság és a munkásvezetők szabadon bocsátását követelő tüntetők között.
január 28—29. A katolikus Néppárt alakuló értekezlete.
február 22. Ugron Gábor és csoportja kilép a Függetlenségi és 48-as Pártból.
február 28. Eötvös Károly belép a Függetlenségi és 48-as Pártba.
március 5—16. Szántó Kovács János és társai pere.
május 1. Bánffy bírálata Agliardi pápai nuncius magyarországi utazása ügyében.
május 3. A salgótarjáni kőszénbányászok kéthetes sztrájkjának kezdete.
május 5. Kálnoky Gusztáv közös külügyminiszter lemondása az Agliardi-ügy miatt.
május 10.—június 18. Román és magyar bányászok sztrájkja Resicán.
május 16. Agenor Gołuchowski külügyminiszteri kinevezése.
május 19—23. III. Országos Gazdakongresszus Budapesten.
június 19. Erich Kielmansegg kinevezése osztrák miniszterelnökké.
augusztus 5. Friedrich Engels halála.
augusztus 10. A budapesti nemzetiségi kongresszus.
augusztus 22. A Szlovák Múzeum Egylet megalakítása.
szeptember 19. Amnesztia a Memorandum-per elítéltjeinek.
szeptember 20. A reformista szárny kiszorítja Silberberg Ignácot és társait az MSZDP vezetéséből.
szeptember 30. A Badeni-kormány megalakítása Ausztriában.
október 10—16. Az uralkodó zágrábi látogatása alkalmával a horvát főiskolások magyarellenes tüntetése.

október 16. 1895:XLII.tc. Az izraelita vallásról.
november 22. 1895:XLIII.tc. A vallás szabad gyakorlatáról.

Hendrik Anton Lorentz elektronelmélete.
Wilhelm Conrad Röntgen felfedezi a róla elnevezett sugárzást.
Az első nőhallgatók a budapesti egyetem bölcsész- és orvoskarán.
Az Eötvös Kollégium megalakítása.
Theodor Fontane: Effi Briest c. regénye.
Komjáthy Jenő: A homályból.
Szomory Dezső: Les grands et les petits moinaux c. novellás kötete.
Vajda János: Költeményei.
Munkácsy Mihály: Sztrájk c. képe.
A New York-palota felépülése (Hauszmann Alajos munkája).
Az első filmelőadás.

1896

január 3. II. Vilmos német császár támogató távirata Krügerhez, a dél-afrikai búrok vezetőjéhez.
január 19. A Magyar Gazdaszövetség megalakítása.
március 1. Olasz csapatok veresége Aduánál az abesszínokkal szemben.
március 19. Frankel Leó halála.
április 11. A földalatti vasút megnyitása.
április 21. A Millennium törvénybe iktatása.
május 2. Ferenc József megnyitja a millenniumi kiállítást.
május 7. A Ceskoslovanská Jednota megalakítása Prágában.
május 10. 1895:V.tc. A phylloxera által elpusztított szőlők felújítása előmozdítása tárgyában.
május 24—25. Az MSZDP IV. kongresszusa; Várkonyi Istvánt és Csizmadia Sándort beválasztják a vezetőségbe.
június 14. Az osztrák választójogi reform szentesítése.
június 27. Mehádiai zendülés és csendőrsortűz.
július 27. 1896:XXV.tc. A majorsági zsellérbirtokról és az ehhez hasonló természetű birtokokról.
július 27.—augusztus 1. A II. Internacionálé IV. londoni kongresszusa.

augusztus 2—17. Jutagyári sztrájk Újpesten.
augusztus 20. Várkonyi István kiadja a Földmívelőt.
A Budapesti Napló megindulása.
augusztus 27. II. Miklós cár Bécsbe látogat.
október 4. A Ferenc József (ma Szabadság) híd felépülése.
október 29.—november 4. Országgyűlési választások.
december 4. 1896:XXXIII.tc. A bűnvádi perrendtartásról.

A Vaskapu-szabályozás befejezése.
A Nemzetközi Nobel-díj megalapítása.
Vikár Béla első népdalgyűjtő körútja.
A nagybányai művésztelep megalakítása.
Benczúr Gyula: Budavár visszavétele c. képe.
Munkácsy Mihály: Ecce Homo c. képe.
Elkészül a Kúria palota (ma Néprajzi Múzeum), Hauszmann Alajos műve.
A Műcsarnok megnyitása.
Az Iparművészeti Múzeum (1893—1896) átadása (Lechner Ödön).

1897

január 6. A Tribuna Poporului, a Román Nemzeti Párt ellenzéki csoportjának lapja megjelenik Aradon.
január 20. Bányászsztrájk a resica—aninai bányatelepen; összeütközés a csendőrséggel.
január 31.—február 2. Szociáldemokrata földműveskongresszus, a Földművelők Szaklapja kiadásának elhatározása.
február 4. Az ún. hegyvidéki akció a kárpát-ukrán szegényparasztság megsegélyezésére.
február 14—16. Földmunkáskongresszus Cegléden, Várkonyi szervezésében.
február 15. Görög csapatok partra szállása Kréta szigetén; a görög—török háború kitörése.

április 5. A Badeni-féle nyelvrendelet.
április 14. Karl Luegert ismételten megválasztják Bécs polgármesterévé.
április 28—29. Ferenc József pétervári látogatása.
május 8. Orosz—osztrák—magyar szerződés a balkáni status quo fenntartásáról.
május 18. 1897:XX.tc. Az állami számvitelről.
június 4. Obstrukció a bűnvádi eljárás „sajtószakasza" ellen.
június 6—8. Az MSZDP V. kongresszusa, Várkonyi kizárása a pártból.
június 8. A Hajdú megyei Nádudvaron sortűz a munkaviszonyok javításáról tárgyaló munkásokra.
június 10. A Torontál megyei Eleméren csendőrsortűz a bérlővel tárgyaló munkásokra.
június 29. 1897:XXIII.tc. A honvéd nevelő és képző intézetekről.
június 11.—július 7. Szerb nemzeti egyházi kongresszus.
július 12. Téglagyári sztrájk kezdete Budapesten.
augusztus 23.—szeptember 16. Nagy kőművessztrájk Budapesten.
augusztus 25. 1897:XXXIII.tc. Az esküdtbíróságokról.
szeptember 8—10. Cegléden Várkonyi István megalakítja a Független Szocialista Pártot.
nyár Aratósztrájkok az Alföldön és a Dunántúlon.
november 27—28. Bécsben és a nagyobb ausztriai városokban tömegtüntetések a Badeni-féle nyelvrendelet és a házszabály-revíziók ellen.
november 30. A Badeni-kormány bukása, a Gautsch-kormány kinevezése.
december 4. A görög—török háborút követő békekötés.
ősz Földfoglaló mozgalom a Nyírségben.

Guglielmo Marconi távírója.
Pikler Gyula: A jog keletkezéséről és fejlődéséről.
Anton Csehov: Ványa bácsi c. drámája.
Krúdy Gyula: Üres fészek és egyéb történetek.
August Strindberg: Inferno c. drámája.
Kernstok Károly: Agitátor a gyár kapujában c. képe.
Ferenczy Károly: Hegyi beszéd c. képe.

1898

január 2. A Szakszervezeti Tanács újjászervezése Teszársz Károly és Jászai Samu vezetésével.

január 10—11. A nemzetiségi kongresszus végrehajtó bizottságának ülése Budapesten.

január 13. Zola „Vádolom" c. röpirata a Dreyfus-ügyben.

január 20. 1898:I.tc. A vám és bankügynek, valamint ezekkel összefüggő némely kérdésnek szabályozásáról.

január 23. A Hangya fogyasztási szövetkezeti központ létrehozása.

január 28. 1898:II.tc. A munkaadók és mezőgazdasági munkások közötti jogviszony szabályozásáról; az ún. rabszolgatörvény.

január—február Szabolcs megyei földfoglaló mozgalmak és agrárszocialista zendülések.

február 11. Betiltják a Földmívelőt.

február 15. 1895:IV.tc. A községi és egyéb helynevekről.

március eleje Kárpát-ukrán zendülések.

március 3—15. Az Oroszországi Szociáldemokrata Párt alakuló kongresszusa Minszkben.

március 5. A Gautsch-kormányt a Thun-kormány váltja fel Ausztriában.

március 31. A Torontál megyei Tóba községben zendülés.

április 25.—december 10. Spanyol—amerikai háború.

május 11. Várkonyi István letartóztatása.

június 29. 1898:XIV.tc. A lelkészi jövedelmek kiegészítéséről. (Kongrua)

július 1. Szakolcán Pavel Blaho és Vavro Šrobár megindítja a Hlas (Hang) című újságot.

július 11. 1898:XXIII.tc. A gazdasági és ipari hitelszövetkezetekről. Az Országos Központi Hitelszövetkezet megalakítása.

augusztus 4. Az osztrák és a magyar kormány megegyezése a kiegyezési provizóriumról. Az ún. ischli klauzula a kiegyezes automatikus meghosszabbításáról.

szeptember 5. Obstrukció a képviselőházban az „ischli klauzula" ellen.

szeptember 10. Merénylet Erzsébet királyné ellen.

szeptember 19.—november 4. A fashodai incidens Franciaország és Anglia között.

november 9. II. Vilmos német császár damaszkuszi beszéde.

november 21. Francia—olasz kereskedelmi egyezmény.
december 5. Lemond Szilágyi Dezső, a képviselőház elnöke.
december 7. A szabadelvű párti értekezlet többsége elfogadja a kiegyezés automatikus meghosszabbítására vonatkozó „Lex Tiszát", szakadás a szabadelvű pártban.
december 10. Kuba függetlenségének kimondása.

Marie és Pierre Curie felfedezik a rádiumot.
Gárdonyi Géza: Az én falum c. elbeszéléskötete.
Mikszáth Kálmán: Új Zrínyiász c. regénye.
A Nagy Endre által vezetett Modern Színpad létrehozása.

1899

január 1. Az exlex állapot kezdete.
január 17. Újszentannai zendülés és csendőrsortűz.
február 16. Bánffy Dezső lemondása.
február 19. Munkástüntetés Budapesten az általános választójogért.
február 20. Széll Kálmán hivatalos megbízatása a kormányalakításra.
február 26. Széll Kálmán paktuma az ellenzékkel.
február 26.—1903. június 27. Széll-kormány.
március 2. A Nemzeti Párt fúziója a szabadelvű párttal.
május 21—22. Az első szakszervezeti kongresszus Magyarországon.
június 10. Az osztrák kormány elfogadja a Széll-formulát; Széll—Thun kiegyezés.
szeptember 6. Az Amerikai Egyesült Államok meghirdeti a nyitott kapuk elvét Kínában.
szeptember 21. 1899:XXX.tc. A vám és kereskedelmi viszonyoknak és az ezekkel összefüggő némely kérdéseknek rendezéséről.
október 2. A Thun-kormányt a Clary-kormány váltja fel Ausztriában.
november 1. A Szabad Szó című munkáslap megindulása, szerkesztését hamarosan Mezőfi Vilmos veszi át.
december 15. 1899:XLI. és XLII.tc. A vízimunkálatoknál, az út- és vasútépítésnél alkalmazott napszámosokról és munkásokról, A gazdasági munkavállalkozókról és segédmunkásokról. (A „rabszolgatörvény" kiterjesztése.)

december 21. A Clary-kormányt a Wittek-kormány váltja fel Ausztriában.

december 28. 1899:XLIX.tc. A hazai iparnak állami kedvezményekben való részesítéséről.

Ferdinándy Geyza: Az aranybulla.
Lev Tolsztoj: Feltámadás c. regénye.
A szolnoki művésztelep megalakítása.
A Földtani Intézet (1898—1899) felépül (Lechner Ödön).

1900

január 1. Megszűnik a kivitelre szánt gabona vámmentes behozatala, az ún. őrlési forgalom.
A Huszadik Század című folyóirat megjelenése.

január 18—19. A Wittek-kormányt Ernst Koerber kormánya váltja fel Ausztriában.

február 3—13. Sztrájk az Osztrák - Magyar Államvasút-társaság resicai telepén.

április 16. A Mezőfi Vilmos féle Magyarországi Újjászervezett Szociáldemokrata Párt megalakítása.

május 28.—június 8. A Ganz-gyári munkások sztrájkja.

május A jihotuan népi felkelés kitörése Kínában.

június 12. Tirpitz német tengernagy flottaépítési tervének elfogadása.

július 1. Ferenc Ferdinánd házasságkötése.

július 3. 1900:XVI.tc. A gazdasági munkás és segélypénztárakról.

augusztus 20. A Vázsonyi-féle Községi Demokrata Párt Polgári Demokrata Párt néven országos párttá szerveződik.

szeptember 23—28. A II. Internacionálé V. kongresszusa Párizsban.

október 1. Budapesten megindul Milan Hodža napilapja, a Slovenský Denník (később Slovenský Týždenník).

október 16. Német—angol egyezmény; a nyitott kapuk elve a kínai kikötőkben és folyókon.

október 17. Chlodwig Hohenlohe-Schillingfürst német kancellár lemond, utóda Bernhard Bülow.

október 29. Franciaország és Oroszország csatlakozása az október 16-i német—angol szerződéshez.

december 4. 1900:XXIV.tc. Ő cs. és kir. fensége ausztria-estei Ferencz Ferdinánd főherczeg urnak chotowai és wognini Chotek Zsófia Mária Josefina Albina grófnővel kötött házassága alkalmából kiadott nyilatkozata becikkelyezéséről.

december 14—16. Francia—olasz titkos egyezmény Marokkóról és Tripoliszról.

december 16. Megindul a Deutsches Tageblatt für Ungarn, az erősödő bánáti német mozgalom első lapja.

december 20. Osztrák-magyar—olasz megállapodás.

december 24. Az Iszkra első számának megjelenése.

Max Planck: Kvantumelmélet.
Sigmund Freud: Álomfejtés.
Riedl Frigyes: Péterffy Jenő.
Az Új Magyar Szemle megindulása.
Ferenczy Károly: Józsefet eladják testvérei c. képe.
Giacomo Puccini: Tosca c. operája.

1901

január 23. A Társadalomtudományi Társaság megalakítása.

február 15. 5000 munkanélküli tüntetése Budapesten.

március 18. A kereszt-mozgalom megindulása a budapesti egyetemen.

április 11. A Szlovák Nemzeti Párt turócszentmártoni értekezlete; a politikai aktivitás elfogadása, új program kiadása.

május 28.—június 20. Resicai vasmunkássztrájk. 4000 munkás szembeszáll a csendőrséggel.

augusztus 1. 1901:XXIV.tc. Az összeférhetetlenségről.

augusztus 3. Károlyi Sándor gönci levele, az agrárius irányzat aktivizálódása.

augusztus 5. Kolozsvárott a munkások kiszabadítják a börtönbe zárt politikai foglyokat.

szeptember 7. Jihotuan egyezmény (boxer jegyzőkönyv), a boxerlázadás lezárulása.

október 2—9. Országgyűlési választások.
december 19. A diósgyőri vasmunkássztrájk.
december 21. Munkanélküliek tüntetése Budapesten.

Cserháti Sándor: Általános és különleges növénytermelés.
Eötvös Loránd a Balaton jegén kipróbálja a torziós ingát.
Kandó Kálmán villanymozdonya.
Pulszky Ágost: A nemzetiségről.
Gárdonyi Géza: Egri csillagok c. regénye.
Mikszáth Kálmán: Különös házasság c. regénye.
Thomas Mann: A Buddenbrook ház c. regénye.
Csontváry Kosztka Tivadar: Holdtölte Taorminában c. képe.
Fényes Adolf: Napszámos c. képe.
A gödöllői művésztelep létrehozása.

1902

január 15. Az Obzor-párt és a Jogpárt Horvát Ellenzék néven egyesül (1903. január 29-én felveszi a Horvát Jogpárt nevet).
január 30. Angol—japán katonai szerződés.
február 15. Ioan Mihu javaslata a Román Nemzeti Párt programmódosítására.
március 3. Tisza Kálmán halála.
április 3. Fiumei általános sztrájk.
május 29. A Magyar Gyáriparosok Országos Szövetségének megalakítása.
június 1. A kettős szövetség meghosszabbítása.
június 8.—július 19. Szerb nemzeti egyházi kongresszus.
június 22. A Magyarországi Vas- és Fémmunkások Országos Szövetségének megalakulása.
június 26. 1902:XIV.tc. A gazdasági munkás- és segélypénztárakról szóló 1900:XVI.tc. kiegészítéséről.
június 28. A hármas szövetség meghosszabbítása.
június—szeptember Sajtóperek a bánáti német mozgalom vezetői ellen, kiutasításuk az országból.
szeptember 30.—október 22. 1700 győri vagongyári munkás sztrájkja.
november 1. Francia—olasz egyezmény.

december 18.—1906. október 24. Heinrich von Pitreich a közös hadügyminiszter.

december 31. Széll—Koerber-paktum, az új gazdasági kiegyezés megkötése.

A Kandó Kálmán által tervezett első villamosvasút-vonal megnyitása Olaszországban.

Hoitsy Pál: Nagy Magyarország. A magyar történet jövő századai.

Bródy Sándor: A nap lovagja c. regénye.

A Művészet című folyóirat megindítása, szerkesztője Lyka Károly.

Bródy Sándor Fehér könyv címmel folyóiratot alapít.

Magyar Közélet címmel Bánffy Dezső folyóiratot alapít.

Iványi Grünwald Béla: Itatás c. képe.

Fadrusz János: A kolozsvári Mátyás-szobor.

Aristide Maillol: Léda c. szobra.

Az Országház (1894—1902) átadása (Steindl Imre).

A Postatakarékpénztár (1899—1902) átadása (Lechner Ödön).

1903

január 2.—február 16. A Hofherr és Schrantz gyár munkásainak sztrájkja.

január 24. Fejérváry Géza honvédelmi miniszter a képviselőházban beterjeszti a létszámemelési javaslatot.

február 15. A tattersalli munkásgyűlés tiltakozása a létszámemelési javaslat ellen.

március 22. Tiltakozó gyűlés a létszámemelés ellen Budapesten.

április 12—14. Az MSZDP X. kongresszusa, új szervezeti szabályzat és program elfogadása.

április 16. A létszámemelési javaslat képviselőházi vitájának vége, az obstrukció kezdete.

május 1. Exlex állapot.

május 25. Újpesti jutagyári munkások sztrájkja.

május 27. Fővárosi építőmunkássztrájk.

június 11. Sándor szerb király meggyilkolása.

június 16. Széll Kálmán lemondása, Tisza István miniszterelnöki megbízatása (nem sikerül kormányt alakítania).

tavasz „Nemzeti mozgalom" Horvátországban: tüntetések és népgyűlések a pénzügyi-gazdasági önállóságért, a magyar feliratok, címerek, zászlók ellen.

június 23—24. Khuen-Héderváry Károly és Kossuth Ferenc megállapodása; a létszámemelési javaslat elvetése, az obstrukció beszüntetése.

június 24. Karagyorgyevics Péter az új szerb király.

június 27.—július 10. Az annavölgyi, dorogi bányákban sztrájk, amit több fővárosi és vidéki üzem munkásainak sztrájkja követ.

június 27.—november 3. Khuen-Héderváry Károly kormánya.

július 1. Teodor Pejačević az új horvát bán.

július 14—24. Agenor Gołuchowski a közös pénzügyminiszter.

július 15. Munkásnagygyűlés Budapesten a kormány munkásellenes terrorja ellen.

július 20. XIII. Leó pápa halála.

július 24.—1912. február 20. Burián István a közös pénzügyminiszter.

július 30.—augusztus 20. Az Oroszországi Szociáldemokrata Párt II. kongresszusa; bolsevik és mensevik irányzat kialakulása.

augusztus 4. X. Pius pápa megválasztása.

augusztus 10. Khuen-Héderváry lemond, ügyvivőként a helyén marad.

augusztus 15. A macedóniai felkelés kirobbanása.

augusztus 20. Salgótarjáni bányászsztrájk.

szeptember 17. A chlopy hadparancs; a hadsereg egységéről.

szeptember 19. A Szerb Radikális Párt új programjának kiadása.

nyár Aratósztrájkok.

szeptember 26.—október 7. Pécsi általános sztrájk.

szeptember 29. Újjáalakul a Khuen-Héderváry-kormány.

október 3. II. Miklós cár és Ferenc József mürzstegi találkozója.

október 4. A budapesti fuvarosok általános sztrájkja.

november 3.—1905. június 18. Tisza István kormánya.

november 7. A cseh pártok közös programjának kiadása.

november 12. Képviselőházi obstrukció az újoncjavaslat ellen.

november 21. Tisza István elfogadtatja a párhuzamos (délelőtti-délutáni) képviselőházi ülések rendjét.

november 22. Bánffy Dezső megalakítja az Új Pártot.

november 25. Apponyi Albert és hívei kilépnek a szabadelvű pártból.

december 5. Kossuth Ferenc a függetlenségi párt nevében beszünteti, az Ugron-frakció és a Néppárt folytatja az obstrukciót.
december 26—27. Az első országos bányászértekezlet.

Konsztantyin Ciolkovszkij elmélete az űrrepülésről.
Ivan Pavlov elmélete a feltételes reflexekről.
Az első motoros repülőgép (Wright fivérek).
A Gyermektanulmányi Társaság megalapítása.
Jászi Oszkár: A történelmi materializmus államböl cselete.
Somló Bódog: Állami beavatkozás és individualizmus c. könyve.
Makszim Gorkij: Éjjeli menedékhely c. drámája.
Iványi Grünwald Béla: Tavaszi kirándulás c. képe.
A Halászbástya (1901—1903) elkészülte (Schulek Frigyes).
Az Erzsébet-híd (1897—1903) átadása.
Bartók Béla: Kossuth-szimfónia.

1904

január 20. Választójogi ankét a belügyminisztériumban a szociáldemokrata párt részvételével.
február 8. Az orosz—japán háború kitörése.
február 12.—április 12. Budapesti lakatosmunkások sztrájkja.
február—május A Társadalomtudományi Társaság vitája a társadalmi fejlődés irányáról.
március 1. Tisza István rendelete a szocialista agitáció megakadályozásáról.
március 5. A házszabályok szigorítására vonatkozó javaslat előterjesztése.
március 10. Thaly Kálmán békéje a kormány és az ellenzéki pártok között.
március 13.—április 1. Budapesti szabómunkások sztrájkja.
április 8. Angol—francia egyezmény a gyarmati érdekszférák elhatárolásáról (entente cordiale).
április 19—24. Országos vasutassztrájk.
április 24. Az élesdi sortűz.
május 1. Budapesti ötvenezres tüntetés.
Debreceni általános sztrájk.

május 22. Az Országos Magyar Kereskedelmi Egyesülés megalakítása.
június 3—5. Aradi általános sztrájk.
június 12. A Nemzeti Párt újjáalakítása.
augusztus 14—20. A II. Internacionálé VI. kongresszusa Amszterdamban.
szeptember 3—29. A vállalkozók 10 000 sztrájkoló építőmunkást kizárnak.
október 7. Tisza István ugrai levele.
október 23. A Keresztény Szociális Egyesületek Országos Szövetségének megalakítása.
november 15. „Lex Daniel" új házszabály-revíziós javaslat.
november 18. Képviselőházi puccs: zsebkendőszavazás.
november 19. Az ellenzéki pártok megalakítják a koalíciót.
december 13. A képviselőház berendezésének szétverése.
december 15. Orosz—osztrák-magyar semlegességi szerződés.
december 22. A Horvát Népi Parasztpárt megalakítása.
december 27. A Koerber-kormány bukása Ausztriában.
december 29. A horvát Haladó Párt megalakítása.
december Az ágyúszállításokkal kapcsolatos összetűzések első szakasza Szerbiával.

Jászi Oszkár: Művészet és erkölcs.
Katona Lajos: Magyar népmesetípusok.
A Thália Társaság (színtársulat) megalakítása.
A Magyarországi Munkásnő Egyesület megalakítása.
Csontváry Kosztka Tivadar: A Panaszfal bejáratánál Jeruzsálemben c. képe.
Fényes Adolf: Babfejtők c. képe.
Pablo Picasso: Emberpár c. képe.
Leoš Janáček: Jenufa c. operája.

1905

január 1. A Gautsch-kormány megalakítása Ausztriában.
január 3. A parlament feloszlatása.
Apponyi Nemzeti Pártjával belép a függetlenségi pártba.

január 4. Ugron Gábor és csoportja belép a függetlenségi pártba.
január 6.—június 18. Tisza István ideiglenes miniszterelnök.
január 10. A Román Nemzeti Párt nagyszebeni komitéjának ülése, az aktivitás újonnani kimondása.
január 22. Véres vasárnap Pétervárott, az oroszországi forradalom kezdete.
január 25. Osztrák-magyar—német kormányközi kereskedelmi megállapodás.
január 26.—február 4. Országgyűlési választások, a szabadelvű párt veresége.
február 5. A fővárosi munkásság tiltakozó tüntetése a „cárizmus állatiassága" ellen.
február 15. A mukdeni ütközet.
február 17. Az országgyűlés érvényteleníti a házszabály-revíziót.
április 1. A Népszava napilappá alakul.
április 4—5. Általános sztrájk Szegeden.
április 8. Strossmayer djakovári püspök halála.
április 11—18. Általános sztrájk Nagyváradon.
április 23. A szociáldemokrata párt XI. kongresszusán baloldali ellenzék lép fel.
április 24. Az első szociáldemokrata munkásnőkongresszus.
május 1. Kolozsvárott sztrájk, országszerte munkástüntetések.
május 14. A csuzimai ütközet.
A budapesti vas- és fémöntők hathetes sztrájkjának kezdete.
május 23—24. Gázgyári sztrájk.
május 24. Baranya megyében kitör az első mezőgazdasági sztrájk, mely ezután tíz megyére terjed ki.
május 28. Eszéken bevezetik az ostromállapotot.
június 10—12. Pozsonyban kimondják az önálló Szlovák Szociáldemokrata Párt megalakítását.
június 18.—1906. április 8. Fejérváry Géza kormánya.
június 21. A koalíció meghirdeti a nemzeti ellenállást.
június—július Arató- és cselédsztrájkok a Dunántúlon.
július 4.—augusztus 29. 3000 Pécs vidéki bányász sztrájkja.
július 5—7. A łódźi munkásfelkelés.

július 12. A Fejérváry-kormány „Intő szózata" a törvényhatósághoz.

július 27. Kristóffy József belügyminiszter az MSZDP Bokányi Dezső által vezetett küldöttsége előtt bejelenti választójogi reformtervét.

július 30. Országszerte munkásgyűlések az általános választójogért.

augusztus 10. A koalíció „útmutatása" a vármegyei ellenállás számára.

augusztus 13. Norvégia különválása Svédországtól.

augusztus 14. Abaúj-Torna vármegye törvényhatósági bizottsága által kiküldött 30-as bizottság felhívása a megyei ellenállásra.

augusztus 22. A koronatanácsi ülésen elutasítják a választójogi program hivatalossá tételét.

augusztus 26. Az Általános Titkos Választói Jog Ligájának megalakítása.

szeptember 5. Portsmouth-i béke, az orosz—japán háború vége.
A koalíció vezérlő bizottságának javaslata a kormány vád alá helyezéséről.

szeptember 9. Kristóffy németbogsányi beszéde a választójogi reformról.

szeptember 12. A Fejérváry-kormány lemondása.

szeptember 15. Vörös péntek, a budapesti munkásság első általános politikai sztrájkja és tüntetés az Országház előtt.

szeptember 18. Az osztrák keresztényszociális párt eggenburgi határozata.

szeptember 22—23. Birodalmi szociáldemokrata konferencia Bécsben.

szeptember 23. Az ötperces audiencián Ferenc József elutasítja a koalíció követeléseit.

október 1. Moszkvai nyomdászok sztrájkja, amely általános sztrájkká fejlődik.

október 3. A fiumei rezolúció.

október 16. Fejérváry másodszori miniszterelnöki kinevezése, választójogi reformprogrammal.

október 17. A szerb képviselők Zadarban csatlakoznak a fiumei rezolúcióhoz.

október 29. Fejérváry bejelenti az új kormánypárt, a Haladó Párt megalakítását.

október 30. A cár kiáltványa a polgári demokratikus szabadságjogokról. Tahy István kinevezett Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegyei főispánt a megyeházára érkezésekor az „ellenállók" becsukják.

november 18. Kristóffy beszünteti 12 vármegyei törvényhatóság állami dotációját.

Az Alkotmánypárt létrehozása.

november 28. Az ausztriai proletariátus általános választójogi sztrájkja.

november Választójogi tüntetések Bécsben, Prágában, Brünnben, Innsbruckban. Bécsben és Prágában összetűzés a rendőrséggel.

december 14. A Szlovák Néppárt megalakítása.

december 17. A budapesti ifjúmunkások nagygyűlése jóváhagyja az Ifjúmunkások Országos Szövetségének alapszabály-tervezetét.

december 19. Kristóffy beterjeszti választójogi törvényjavaslatát.

december 22—31. Moszkvai fegyveres felkelés.

december 25—26. A magyarországi románok első szociáldemokrata kongresszusa.

december 28. Bolgár—szerb vámunió.

Marx és Engels válogatott művei első kötetének megjelenése Szabó Ervin szerkesztésében.

Szabó Ervin: Hogyan módosítsuk a pártszervezeti szabályzatot?

Albert Einstein tanulmánya a speciális relativitáselméletről.

Beksics Gusztáv: Mátyás király birodalma és Magyarország jövője.

Filippo Tommaso Marinetti: Futurista kiáltvány.

Csók István: Műteremsarok c. képe.

Henri Matisse: A zöldsugaras kép.

Richard Strauss: Salome c. zenedrámája.

Lehár Ferenc: A víg özvegy c. operettje.

1906

január 2. Debreceni főispánverés.

január 7. A Földmunkások Országos Szövetségének megalakítása.

január 12. Megalakul a koalíció vezérlő bizottságának és az alispáni bizottságnak a vegyesbizottsága.

január 16. Algecirasi konferencia (a záróokmányt június 6-án írják alá).

január 21. Gołuchowski felszólítja a magyar miniszterelnököt a szerbiai állatbehozatali tilalom elrendelésére.

február 17.—március 5. Aradi vagongyári munkások sztrájkja.
február 19. Katonaság szállja meg a parlamentet, házfeloszlatás. A horvát—szerb koalíció megalakítása.
március 1. Az új kereskedelmi szerződések rendeleti úton való életbeléptetése.
március 5. Bánffy Dezső kilép a koalícióból.
március 6. Eötvös Károly kilép a koalícióból.
március 16. A kormány feloszlatja a koalíció vezérlő bizottságát.
március 17. Az Áchim L. András vezette Magyarországi Független Szocialista Parasztpárt megalakítása.
március 18. A magyarországi Szlovák Szociáldemokrata Párt beolvadása a MSZDP-be.
március 24. Az Országos Iparpártoló Szövetség létrehozása.
március 25. A Magyarországi Független Szocialista Parasztszövetség megalakítása az Áchim és a Várkonyi által vezetett pártok egyesítésével.
március 26—27. Miskolci általános sztrájk.
április 4. A koalíció megegyezése az uralkodóval.
április 6. Kossuth Ferenc és Andrássy Gyula látogatása Ferenc Józsefnél.
április 7. Wekerle Sándor kormányalakítási megbízatása.
április 8.—1910. január 17. Wekerle Sándor kormánya.
április 9—17. Kaposvári építőmunkássztrájk.
április 9—19. A Ganz-gyár elektrotechnikai részlegének sztrájkja.
április 11. A szabadelvű párt feloszlatásának bejelentése.
április 17. Budapesti szabászati üzemi sztrájk.
április 18. Román politikusok paktumkísérlete.
április 21. A horvát szábor feloszlatása.
április 27. Brassói román nemzetiségi értekezlet, a passzivitás feladásának kimondása.
április 29.—május 8. Országgyűlési választások.
április 30. Gautsch osztrák kormányfő felmentése.
május 2. A Hohenlohe-kormány kinevezése Ausztriában.
május 19. Nagykanizsai sztrájk.
május 21—22. Temesvári általános sztrájk.
május 28. Hohenlohe a magyar kormánnyal való ellentéteire hivatkozva lemond.

május 29. Kossuth Ferenc a képviselőház elé terjeszti az osztrák–magyar „szerződéses" vámtarifa tervezetét.
május 30. A horvát Nemzeti Párt kimondja feloszlatását.
június 2. A Beck-kormány kinevezése Ausztriában.
június 3. Országos szociáldemokrata pártértekezlet a választójogról.
június 3—4. A horvát Haladó Párt felveszi a Horvát Népi Haladó Párt nevet, programot és szervezeti szabályzatot fogad el.
június 3—5. Az MSZDP XII. kongresszusa; román, szerb, német szekciók és agitációs bizottságok megalakítása.
június 9. 1906:III.tc. A külkereskedelmi és forgalmi viszonyok rendezéséről.
június 24. 4000 salgótarjáni bányász sztrájkja.
június 25. Karánsebes, Lugos, Debrecen általános sztrájkja.
július 2—5. Budapesti légszeszgyári sztrájk.
július 7. Ismét megtiltják a szerb állatbehozatalt; a vámháború kezdete.
augusztus 7. A Társadalomtudományi Társaság rendkívüli közgyűlése. A kilépettek megalakítják a Magyar Társadalomtudományi Egyesületet.
augusztus 29.—szeptember 10. Petrozsényi bányászsztrájk.
szeptember 17. Áchim András megfosztják mandátumától.
nyár Aratósztrájk, centruma a Délvidék és a Bánság.
október 11. A Nemzeti Társaskör megalakítása.
október 24. Gołuchowski bukása.
október 24.—1911. szeptember 20. Franz von Schönaich a közös hadügyminiszter.
október 24.—1912. február 17. Alois Lexa von Aehrenthal az új közös külügyminiszter.
október 25.—november 1. Villamosvasúti sztrájk.
november 5. II. Rákóczi Ferenc hazahozott hamvainak temetése Kassán.
november 8. Megindul a Szocializmus, az MSZDP elméleti folyóirata.
november 9. Az 122 000 BM.sz. rendelet a földmunkás-szövetkezetek ellenőrzését a közigazgatási hatóságokra ruházza.
december 2. Az osztrák képviselőház elfogadja az általános választójogot.
december 9. Hlinka és Šrobár elítélése.
december 23.—1907. január Szerb nemzeti egyházi kongresszus.
december 27. 1906:XXI.tc. A külkereskedelmi és forgalmi viszonyok ideiglenes rendezéséről. (Az 1906:III.tc. egy éves meghosszabbítása.)

Ernest Rutherford atommodellje.
Acsády Ignác: A magyar jobbágyság története.
Diner-Dénes József: Leonardo da Vinci és a Renaissance kialakulása.
Goldzieher Ignác: Az iszlám.
Zalai Béla: A közvetlen tapasztalás összefüggésrendszere.
Ady Endre: Új versek.
Csontváry Kosztka Tivadar: Baalbek Képe.
Stróbl Alajos: Szent István-szobra.
A Szépművészeti Múzeum felépülése (Schickedanz Albert).
A Gresham-palota (1903—1906) átadása (Quittner Zsigmond, Vágó József és László terve).
Bartók és Kodály első népdalfeldolgozásai.
Albert Schweitzer: Német és francia orgonaművészet.

1907

január 9. 1907:III.tc. A hazai ipar fejlesztéséről.
január 12. Lukács László tárgyal a koalícióval az új kiegyezés érdekében.
január 26. Az ausztriai általános választójogi törvény szentesítése.
január 29—30. A koalíció, elsősorban gazdasági téren, némi engedményt tesz az uralkodónak.
február 15. Romániai parasztfelkelés kitörése.
március 15. A Magyarországi Német Néppárt programjának kiadása.
március 31.—április 2. Az MSZDP XIV. kongresszusa, a baloldal aktív szereplése.
Az első szociáldemokrata ifjúmunkás-kongresszus.
április 4. A cselédtörvény beterjesztése.
április 6. 1907:XIX.tc. Az ipari és kereskedelmi alkalmazottaknak betegség és baleset esetére való biztosításáról.
május 2. A minisztertanács „horvát paragrafusa", vasúti szolgálati szabályzat.
május 14. Először választanak Ausztriában az általános választójog alapján.
május A Kristóffy-féle Országos Radikális Párt megszervezése.

június 2. 1907:XXVI. és XXVII.tc. Az állami elemi népiskolai tanítók illetményeinek szabályozásáról és az állami népiskolák helyi felügyeletéről, A nem állami elemi iskolák jogviszonyairól és a községi és hitfelekezeti néptanítók járandóságáról (az ún. Lex Apponyi).

június 26. Pejačević horvát bán lemond, Rakodczay Sándor az új bán.

június 30.—július 1. Pécsi szabadoktatási kongresszus.

június—július Horvát obstrukció a képviselőházban, a vasúti szolgálati szabályzat vitája.

július 29. 1907:XLIV.tc. Az országos ipartanácsról.

július 30. 1907:XLV.tc. A gazda és a gazdasági cseléd közötti jogviszony szabályozásáról (az ún. derestörvény).

augusztus 11. 1907:XLVII. és XLVIII.tc. A koronaérték megállapításáról szóló 1892. évi XVII. törvénycikk további kiegészítéséről, és Az 1892. évi XVIII. törvénycikk alapján a magyar szentkorona országainak kormánya és a birodalmi tanácsban képviselt királyságok és országok között az érme- és pénzrendszerre vonatkozólag kötött szerződést kiegészítő újabb pótszerződésről.

augusztus 16. 1907:XLIX. A vasúti szolgálati rendtartásról.

augusztus 18—23. A II. Internacionálé VII. kongresszusa Stuttgartban.

augusztus 24. A Szocialista Ifjúmunkás Internacionálé alakuló kongresszusa.

augusztus 25. Pánádi vérengzés.

augusztus 31. Angol—orosz egyezmény az érdekterületek elhatárolásáról.

szeptember 7. Orosz—osztrák-magyar megegyezés Macedóniáról.

szeptember 9. A szociáldemokrata párt elfogadja és október 10-re kiadja a felhívást Magyarország népének általános sztrájkjára.

október 8. Az osztrák—magyar gazdasági kiegyezés országgyűlési megszavazása.

október 10. Vörös csütörtök.

október 19.—november 18. 17 képviselő kilép a függetlenségi pártból.

október 27. Csernovai vérengzés.

október Diáktüntetések Pikler Gyula ellen. A haladó diákok Pikler védelmében szervezkednek.

november 10. Az Országos Keresztény Szocialista Párt alakuló ülése.

december 12. A horvát szábor feloszlatása.

1907:LIII.tc. Az autonóm vámtarifáról.

december 30. 1907:LV.tc. Arról az arányról, amelyben a magyar korona országai az 1867. évi XII.tc.-ben közöseknek elismert állami ügyek terheihez hozzájárulnak (kvóta).

december 31. Nagyméretű munkástüntetés Budapesten a vasutas-szakszervezet tervezett feloszlatása ellen.

Makszim Gorkij: Az anya c. regénye.

Juhász Gyula: Versei.

Kosztolányi Dezső: Négy fal között c. verseskötete.

Molnár Ferenc: Az ördög c. drámája és A Pál utcai fiúk c. regénye.

Csontváry Kosztka Tivadar: Zarándoklás a cédrushoz Libanonban és a Magányos cédrus c. képe.

Rippl-Rónai József: Piacsek bácsi és apám c. képe.

Picasso: Az avignoni kisasszonyok c. képe.

A Magyar Impresszionisták és Naturalisták Köre (MIÉNK) megalakulása.

Kodály Zoltán: Méditation c. zeneműve.

Maurice Ravel: Rhapsodie espagnole c. zeneműve.

1908

január 1. A Nyugat megindulása.

január 8. Pavao Rauch az új horvát bán.

január 15. Rauch horvát bán elleni tüntetések Zágrábban.

február 16—23. Munkástüntetések a lakbéruzsora ellen.

február 27—28. A horvát—szerb koalíció választási győzelme.

március 10. A Függetlenségi és 48-as Pártból kivált képviselők Szappanos István vezetése alatt megalakítják a Függetlenségi és 48-as Balpártot.

március 15. Részleges mozgósítás Boszniában.

március 30. 1908:XII.tc. A kölcsönös kereskedelmi viszonyoknak az Ő Felsége uralkodása alatt álló többi országokkal való szabályozása tárgyában Budapesten 1907. évi október 8-án kötött szerződés becikkelyezéséről.

április 6. Az Országos Földmívelő Párt megalakulása Balmazújvároson.
április 19—23. Az MSZDP XV. kongresszusa; radikális koalícióellenesség, agrárprogram kidolgozását határozza el.
április 23. A horvát jogpárt szakadása, a Starčević-irányzat kiválása.
június 7—8. A Magyarországi Független Szocialista Parasztszövetség kongresszusa Békéscsabán. Földreformprogram elfogadása.
július 20. 1908:XXIX.tc. A Budapest székesfővárosban és környékén állami költségen létesítendő munkásházakról.
július 25. Az ifjútörök forradalom.
augusztus 1. A Szerb Demokrata Párt megalakulása.
augusztus 3. 1908:XXXIX.tc. A birtokrendezést, különösen az úrbéri elkülönítést, arányosítást és tagozást tárgyaló 1836:VI., X., XII.; 1840:VII., XXX., XXXI. és 1871:LIII. törvénycikkek módosításáról és kiegészítéséről.
A schaffhauseni nemzetközi szocialista nagygyűlés állásfoglalása az MSZDP választójogi harca mellett.
augusztus 7. Megkezdődik a Szerb Nemzeti Önálló Párt Monarchia-ellenes, nagyszerb tevékenységgel vádolt tagjainak letartóztatása.
augusztus 17. 1908:XLIII.tc. Az állattenyésztés fejlesztéséről.
augusztus—szeptember Szerb nemzeti egyházi kongresszus.
szeptember 15. Izvolszkij és Aehrenthal buchlaui találkozója.
szeptember 27. Az Osztrák–Magyar Monarchia birodalmi szociáldemokrata értekezlete támogatja az MSZDP politikáját.
október 6. Bosznia-Hercegovina annexiójának és a novibazári szandzsák kiürítésének proklamálása.
október 8. A budapesti munkásság vasbotos tüntetése.
november 7. A Beck-kormány bukása Ausztriában.
november 11. Andrássy Gyula választójogi törvénytervezete.
november 15. A Bienerth-kormány kinevezése Ausztriában.
november 21. 1908:XLVI.tc. Az elemi népiskolai oktatás ingyenességéről.
november 22. A Galilei Kör alakuló ülése.
december 11. 1908:XLVII.tc. A borhamisításnak és a hamisított bor forgalomba hozatalának tilalmazásáról.
december 22. 1908: XLVIII.tc. Budapest székesfőváros fejlesztéséről s háztartásának rendezése végett teendő állami intézkedésekről.

december 26—27. Az Újjászervezett Szociáldemokrata Párt kongresszusa Füzesgyarmaton; a 48-as Szociáldemokrata Párt név felvétele.
december 29. A Magyarországi Vas- és Fémmunkások Országos Szövetségének felfüggesztése.
december Tüntetések, ostromállapot Prágában.
december 31.—1909. január 1. A budapesti munkásság sztrájkja a szervezkedési szabadság védelmében.

Ady Endre: Vér és arany c. verseskötete.
Bródy Sándor: A tanítónő c. könyve.
Mikszáth Kálmán: A Noszty fiú esete Tóth Marival c. regénye.
Móricz Zsigmond: A hét krajcár c. elbeszélése.
A Holnap antológia megjelenése.
Beck Ö. Fülöp: Mikes Kelemen emlékplakettje, a Nyugat emblémája.
Csontváry Kosztka Tivadar: Mária kútja Názáretben c. képe.

1909

január 30. Wekerle felveti a két szorosan együttműködő jegybank, a kartellbank tervét.
február 6. Osztrák-magyar—török szerződés; Bosznia-Hercegovina annexiójának elismerése.
február 18. 1909:II.tc. A kivándorlásról.
március 3.—október 5. A zágrábi „felségárulási" per.
március 18. 1909:V.tc. A földadókataszter igazításáról és a földadó százalékának megállapításáról.
március 29. A közös minisztertanács részleges mozgósítást határoz el Szerbia ellen.
március 31. Szerbia elfogadja Bosznia-Hercegovina annexióját.
április 6. Robert Peary eléri az Északi sarkot.
április 11. Az 1909. évi adótörvények.
április 23. Osztrák-magyar—román kereskedelmi szerződés.
április 24. Ferenc József elutasítja az önálló magyar jegybank létrehozásának tervét.

április 25. A koalíciós kormány lemondása.
április 27. Abdul Hamid elűzése Törökországban.
május 2. 1909:XV.tc. Az állami kőszénbányák fejlesztéséről.
július 11. Újra kinevezik a kormányt.
július 14. Theobald Bethmann-Hollweg az új német kancellár.
augusztus 20. A magyarországi forradalmi szocialisták (szindikalisták) kongresszusa Budapesten.
augusztus 22. Holló Lajos, a bankcsoport egyik vezetője Szegeden Alföldi Függetlenségi és 48-as Pártot alakít.
szeptember 28. A kormány újabb lemondása.
október 24. Racconigi-egyezmény Oroszország és Olaszország között.
november 11. A Függetlenségi és 48-as Párt kettészakadása.
november 21. A Nagyatádi Szabó István által szervezett 48-as és Függetlenségi Országos Gazdapárt megalakulása Szentgálon.
november 27. Tisza István kormányalakítási megbízatása.
december 9—22. A Friedjung-per.
december 23. Lukács László kormányalakítási megbízatása.

Marx Engels válogatott műveinek második kötetét adja ki Szabó Ervin.
Vlagyimir Iljics Lenin: Materializmus és empiriokriticizmus.
Paul Ehrlich és Sahachiro Hata felfedezik a Salvarsant.
Somló Bódog: Zur Gründung einer Beschreibenden Soziologie.
Louis Blériot átrepüli a La Manche-csatornát.
Ady Endre: Illés szekerén c. kötete.
Babits Mihály: Levelek Iris koszorújából c. verseskötete.
Anatole France: A pingvinek szigete c. regénye.
Móricz Zsigmond: Hét krajcár c. novellás kötete.
Csók István: Nirvána c. képe.
Kernstok Károly: Lovasok a vízparton c. képe.

1910

január 1. Exlex állapot.
január 4. Lukács László újabb miniszterelnöki megbízatása.

január 8—9. A balkáni szocialisták első konferenciája Belgrádban.
január 11. Lukács László lemondása.
Khuen-Héderváry Károly miniszterelnöki megbízatása.
január 17.—1912. április 22. Khuen-Héderváry Károly kormánya.
február 5. Nikola Tomašić az új horvát bán.
február 15. Az Andrássy Gyula által vezetett Alkotmánypárt kimondja feloszlatását.
február 19. A Nemzeti Munkapárt megalakulása.
február 27. A Függetlenségi és 48-as Párt manifesztumában elkötelezi magát az általános választójog mellett.
február Választójogi reform Horvátországban.
március 23. Az országgyűlés feloszlatása.
március 27—30. Az MSZDP XVII. kongresszusa; Alpári Gyula kizárása a pártból.
április 11. Schlick-gyári sztrájk.
április 21. A Választójog Országos Szövetségének megalakítása.
május 16.—június 16. Szerb nemzeti egyházi kongresszus.
május 23.—augusztus 15. Budapesti lakatosmunkások sztrájkja.
május 30.—június vége Vidéki nyomdászok sztrájkja: Arad, Sopron, Nagybecskerek, Marosvásárhely, Újvidék.
június 1—10. Országgyűlési választások.
június 11. Négyhetes fővárosi festőmunkássztrájk kezdete.
augusztus 28.—szeptember 3. A II. Internacionálé VIII. kongresszusa Koppenhágában.
szeptember A Hrvatsvo klerikális csoportja és a Tiszta Jogpárt Keresztényszocialista Jogpárt néven egyesül.
november 9. Az Országos Reform Klub megalakulása.

Ferenczi Sándor: Lélekelemzés c. tanulmánya.
Horváth János: Ady s a legújabb magyar líra.
Lukács György: A lélek és a formák.
Ady Endre: Minden titkok verseí.
Kosztolányi Dezső: A szegény kisgyermek panaszai c. verskötete.
Martin Andersen-Nexö: Hódító Pelle c. könyve.
Fernand Léger: Aktok az erdőben c. képe.
Amadeo Modigliani: A szép fűszeresnő c. képe.

Kodály Zoltán: Cselló-zongora szonáta.
A Turáni Társaság megalakulása.
A Világ című napilap megindulása.

1911

január 8. 1911:I.tc. A polgári perrendtartásról.
január 9. Bienerth új kormányt alakít Ausztriában.
március Alpári Gyula és Hirossik János új szociáldemokrata párt alakításával kísérletezik.
Kiadják A Szociáldemokrata című lapot.
április 16—18. Az MSZDP XVIII. kongresszusa; a fegyverbarátság felajánlása Justhnak.
május 14. Áchim L. Andrást megölik a Zsilinszky testvérek.
május 16—30. A Rimamurány–Salgótarjáni Vasmű Rt. ratkói bányászainak sztrájkja.
május 23. Hazai Samu honvédelmi miniszter beterjeszti a képviselőházban az új véderőtörvényt.
június 1–8. Általános sztrájk Fiumében.
június 11. Szocialista tüntetések Budapesten a katonai terhek ellen és az általános választójogért.
június 28. A Bienerth-kormányt a Gautsch-kormány váltja fel Ausztriában.
július 1. A Panther német páncélos megjelenése Agadir kikötőjében; a marokkói válság kezdete.
július 18. A pártonkívüli függetlenségiek blokkjának megalakulása.
július 18.—1912. június 4. A képviselőházban obstrukciós jelleget ölt a véderővita.
július 30. A Justh-párt, az MSZDP és szövetségeseik választójogi nagygyűlése Budapesten.
augusztus 13—15. Szakszervezeti kongresszus Budapesten.
augusztus 14. 1911:XIX.tc. Az ipari üzemekben alkalmazott nők éjjeli munkájának eltiltásáról.
szeptember 20.—1912. december 12. Moritz von Auffenberg a közös hadügyminiszter.

szeptember 29. Az olasz—török háború kitörése.
október 10. Budapesten gyűlések a „drágaság és a politikai helyzet" napirenddel.
Forradalom Kínában, Szun Jat-szen vezetésével.
október 28. A Gautsch-kormány lemondása.
november 3. A Stürgkh-kormány megalakulása Ausztriában.
november 6—7. Szerb—bunyevác egyesítő szociáldemokrata kongresszus Újvidéken.
november 7. Berzeviczy házelnök lemondása.
november 12. Antimilitarista szociáldemokrata népgyűlés Budapesten.
december 14. Roald Amundsen eléri a Déli sarkot.
december Választások Horvátországban (jogpárti többség).

Balázs Béla: A csend és A vándor énekel c. munkái.
Krúdy Gyula: Szinbád ifjúsága c. regénye.
Mikszáth Kálmán: A fekete város c. regénye.
Móricz Zsigmond: Sárarany c. regénye.
Marc Chagall: Én és a falu c. képe.
A „Nyolcak" kilépése a MIÉNK-ből.
Bartók Béla: A kékszakállú herceg vára. Allegro barbaro.
Az Új Magyar Zene-Egyesület (UMZE) megalakítása.
Elkészül az Állatkert (1908—1911), Kós Károly és Zrumeczky Dezső tervei alapján.
A Martinelli téri Rózsavölgyi-üzletház, Lajta Béla alkotása.
A Magyar Figyelő megindulása.

1912

január 1. A Kínai Köztársaság kikiáltása.
január 18—30. Az OSZDMP prágai konferenciája, a bolsevik párt megalakítása.
január 19. Slavko Cuvaj az új horvát bán (március 31-től királyi biztos).
január 30. és február 12. Közös szociáldemokrata és Justh-párti tüntetések az általános választójogért.
február 17. Leopold Berchtold a Monarchia új külügyminisztere.

február 20.—1915. február 7. Leo Biliński a közös pénzügyminiszter.
február 28. Návay Lajos házelnök sikertelen kísérlete az obstrukció letörésére.
március 2. Függetlenségi párti képviselők összetörik a házelnöki tribün korlátait.
március 4. Politikai tömegsztrájk. Szocialista tüntetések a fővárosban és vidéken.
március 7. A Khuen-Héderváry-kormány lemondása.
március 13. A szerb—bolgár szövetség létrejötte.
március 24. Szociáldemokrata nagygyűlés Budapesten, elsősorban polgári ellenzéki szónokokkal.
március 29. Az uralkodó megtagadja a rezolúcióhoz való hozzájárulást.
március 30. A Khuen-Héderváry-kormány újbóli kinevezése.
március 31. A horvát alkotmány felfüggesztése.
április 17. A lénai sortűz Oroszországban.
április 22. A Khuen-Héderváry-kormány újból lemond, Lukács László kormányának kinevezése.
május 12. Szerb—bolgár katonai egyezmény.
május 22. Tisza István házelnökké választása.
május 23. Vérvörös csütörtök. A korszak legnagyobb szocialista tömegtüntetése.
május 24. A fővárosi gyárak egy része kizárja a sztrájkolókat.
május 29. Görögország csatlakozása a szerb—bolgár szövetséghez (Balkán-szövetség).
június 4. A véderőtörvény megszavazása, Tisza letöri az obstrukciót. Ellenzéki intéző bizottság alakítása.
június 7. Merénylet Tisza István ellen a Parlamentben.
június 11. A szerb nemzeti egyházi önkormányzat felfüggesztése.
augusztus 8. 1912: LVIII. tc. A városok fejlesztéséről.
augusztus 25. A Kuomintang megalakulása.
szeptember 7. A Magyar Köztársasági Párt megalakítása.
október 5. Görögország katonai szerződése Szerbiával.
október 6. Országszerte szociáldemokrata tömeggyűlések „A balkáni háború és Magyarország" napirenddel.
október 9.—1913. május 30. Az első Balkán-háború.
október 18. Lausanne-i béke, az olasz—török háború lezárása.

október 20. A horvát jogpártok és a Szlovén Néppárt megállapodása Ljubljanában közös politikai szervezet létrehozásáról.
október 27. A radikálisok békegyűlése Budapesten.
Vaszary Kolos hercegprímás lemondása.
október 30. Béketüntetés Budapesten.
november 4. Ferenc József budapesti látogatása. A tüntető munkások egy része a köztársaságot élteti.
november 17. A Nemzetközi Szocialista Iroda határozata alapján béketüntetések.
november 20. Csernoch János hercegprímási kinevezése.
november 24—25. A II. Internacionálé bázeli kongresszusa. Háborúellenes határozat.
december 3. Fegyverszünet a Balkán-háborúban.
december 5. A hármas szövetség meghosszabbítása.
december 12.—1917. április 8. Alexander von Krobatin a közös hadügyminiszter.
december 21. 1912:LXIII.tc. A háború esetére szóló kivételes rendelkezésekről.
december 27. Londoni nagykövetí konferencia, határozat Albánia létrehozatalára.
december 28. 1912:LXVII.tc. A képviselőházi őrség felállításáról.
december 29. 1912:LXVIII. és LXIX.tc. A hadiszolgáltatásokról; A lovak és járművek szolgáltatásáról.
december 31. A Lukács-féle választójogi tervezet képviselőházi beterjesztése.

A debreceni és pozsonyi egyetem alapítása.
Jászi Oszkár: A nemzeti államok kialakulása.
Bertrand Russell: A filozófia kérdései.
Kaffka Margit: Színek és évek c. regénye.
Karinthy Frigyes: Így írtok ti c. kötete.
Az Ernst Múzeum alapítása.
Vaszilij Kandinszkij: A kék lovas c. képe.
A Vas utcai kereskedelmi iskola (1910—1912) átadása (Lajta Béla).

1913

január 4. Az ellenzék bejelenti a képviselőházi ülések bojkottálását.
január 26. Rendkívüli szociáldemokrata kongresszus. A politikai tömegsztrájk meghirdetése március 4-re.
február 11—15. 6000 munkás sztrájkja a Weiss Manfréd tölténygyárban.
március 3. Az ellenzék lemondása a következő napi obstrukcióról, a szociáldemokrata párt visszavonja másnapra szóló sztrájkfelhívását.
március 8. A Lukács-féle választójogi törvény képviselőházi elfogadása.
március 13.—április 22. A Ganz-Danubius fiumei gyárában 500 munkást sztrájk miatt elbocsátanak.
április 21.—május 18. Az aradi vagongyár 1200 munkásának sztrájkja.
április 30. 1913:XIV.tc. Az országgyűlési képviselők választásáról.
április 30.—május 4. Szkutari válság.
május 27. A Désy—Lukács-per kezdete.
május 30. A londoni béke.
június 3. Ítélethirdetés a Désy—Lukács-perben, Lukács lemondása.
június 10.—1917. június 15. Tisza István kormánya.
június 14. A függetlenségi frakciók egyesítése.
június 29.—augusztus 10. A második Balkán-háború.
július 10.—augusztus 2. Csepeli lőszergyári sztrájk.
július 15—21. Pécsi bányászsztrájk.
július 21. Skerlecz Iván horvátországi királyi biztos.
július 29. 1913:XXXV.tc. A hajdúdorogi görög katholikus püspökségről.
augusztus 10. A bukaresti béke; Albánia létrehozása.
szeptember 30. 7430. sz. belügyminiszteri rendelet a gyülekezési jog gyakorlásáról.
október 17. Osztrák- magyar ultimátum Szerbiának Albánia kiürítésére.
október 19—21. Az MSZDP XX. kongresszusa. Kunfi Zsigmond előadói beszéde „A külügyi politika és a szociáldemokrata párt".
november 2. Tiltakozó nagygyűlés a sajtóról, az esküdtbíróság előtti eljárásra vonatkozó rendelkezések módosításáról szóló törvényjavaslat ellen.
november 21. Egy budapesti népgyűlésen a forradalmat, a köztársaságot és a sajtószabadságot éltetik.

november 26. Kompromisszum a kormány és a horvát–szerb koalíció között.

november 27.—1917. június 29. Skerlecz Iván horvát bán.

december 14. Rendkívüli szakszervezeti kongresszus a munkanélküliségről.

december Új Nemzedék címmel a függetlenségi párt Károlyi-szárnya folyóiratot ad ki.

Niels Bohr atommodellje.
A Magyar Pszichoanalitikai Társaság megalakítása.
Márki Sándor: Dózsa György.
Szekfű Gyula: A száműzött Rákóczi.
Rabindranath Tagore: Sadhana c. kötete.
Tóth Árpád: Hajnali szerenád c. verskötete.
Berény Róbert: Bartók Béla arcképe.

1914

január 9—14. Az ózdi vasművek munkásainak sztrájkja.

január Tisza István zágrábi látogatása.

március 3. A máramarosi skizma-per.

március 24. 1914:XIII., XIV., XV.tc. Az esküdtbíróság előtti eljárásra és a semmisségi panaszra vonatkozó rendelkezések módosításáról; A sajtóról; Az országgyűlési képviselőválasztó kerületek számának és székhelyének megállapításáról.

május 5.—július 1. Pécsi bányászsztrájk.

május 25. Kossuth Ferenc halála.

június 6. Az Országos Polgári Radikális Párt alakuló ülése.

június 12. II. Vilmos német császár és Ferenc Ferdinánd konopisti találkozója.

június 28. Károlyi Mihály, Kunfi Zsigmond és társaik amerikai útjának kezdete.
A szarajevói merénylet.

július 8. A közös minisztertanács határozata a Szerbia elleni eljárásról.

július 19. A közös minisztertanács egyhangú határozata az ultimátumról.

július 23. A Monarchia ultimátumának belgrádi átnyújtása.
július 25. Pašić válasza az ultimátumra. Mozgósítás elrendelése a Monarchiában.
július 28. Hadüzenet Szerbiának. A mozgósítás első napja a Monarchiában.
július 31. Orosz mozgósítás.
augusztus 1. Német mozgósítás; német hadüzenet Oroszországnak.
augusztus 2. Olasz semlegességi nyilatkozat.
augusztus 3. Román semlegességi nyilatkozat.
Német hadüzenet Belgiumnak és Franciaországnak.
augusztus 4. Angol ultimátum Németországnak.
augusztus 5. A Monarchia hadüzenete Oroszországnak.
augusztus 12. Anglia hadüzenete Ausztria-Magyarországnak.
augusztus 12—23. Az első Drina-menti ütközet, a Monarchia csapatainak veresége.
augusztus 13 Franciaország hadüzenete Ausztria-Magyarországnak.
augusztus 23. Japán megszakítja diplomáciai kapcsolatait Németországgal és csatlakozik az antanthatalmakhoz.
augusztus 23—31. Tannenbergi csata, orosz vereség.
szeptember 2—11. Lembergi csata, orosz győzelem.
szeptember 5. Az antanthatalmak megállapodása a különbékekötés ellen.
szeptember 5—10. A marne-i csata, a franciák megállítják a németeket.
szeptember 7—13. Csata a mazúri tavaknál, orosz vereség.
november 12. Törökország belépése a háborúba.
november Az első hadikölcsön kibocsátása.
december 2. Belgrád eleste.
december 2—3. Osztrák, magyar és cseh szociáldemokrata pártok értekezlete Bécsben.

A Panama-csatorna megnyitása.
Anatole France: Az angyalok lázadása c. regénye.
André Gide: A Vatikán pincéi c. regénye.
Juhász Gyula: Új versek.
Maurice Utrillo: Az utca c. képe.

1915

január 13. Leopold Berchtoldot Burián István váltja fel a közös külügyminiszteri poszton.

január 16. A semleges országok szocialista pártjainak konferenciája Koppenhágában.

január 27. Az orosz csapatok benyomulása a Kárpátokba.

február 7.—1916. október 28. Ernst von Koerber a közös pénzügyminiszter.

február 14. Az antantországok szocialista pártjainak konferenciája Londonban.

március 22. Az orosz csapatok beveszik Przemyślt.

április 12—13. Németország és az Osztrák–Magyar Monarchia szocialista pártjainak tanácskozása.

április 18. Az ellenzék vezetőinek koalíciós kormány alakítására vonatkozó eredménytelen tárgyalásai.

április 22. Csata Ypernnél, Belgiumban.

április 25. Rakovszky István javaslata a „hősök választójogáról".

április 26. Londoni egyezmény, Olaszország csatlakozása az antanthoz.

május 1. A Jugoszláv Bizottság megalakulása Londonban Trumbić vezetésével.

május 2. A gorlicei támadás megindulása.

május 4. Olaszország felmondja a hármas szövetséget.

május 23. Olasz hadüzenet az Osztrák–Magyar Monarchiának.

július 5. Heti két hústalan nap bevezetése Magyarországon.

július 15. Az MSZDP levele a Nemzetközi Szocialista Irodához béketárgyalások előkészítése érdekében.

július 18.—augusztus 1. A második isonzói csata (Doberdo).

szeptember 5—8. Zimmerwaldi szocialista értekezlet.

október 14. Bolgár hadüzenet Szerbiának.

október—november Szerbia megszállása.

november 13. Jagow memoranduma az osztrák-magyar–német szövetség kibővítéséről.

november 14. A cseh Külföldi Bizottság megalakulása.

november 22. A Monarchia tartózkodó válasza Jagow memorandumára.

december 7. Károlyi Mihály képviselőházi beszéde a békeakció szükségességéről.
december 27. A kenyérjegy bevezetése Magyarországon.

A Tett (Kassák Lajos folyóirata) megindítása.
Pátzay Pál: Gyümölcshordó fiú c. szobra.
Kálmán Imre: Csárdáskirálynő c. operettje.

1916

január 1. A Spartacus Szövetség első konferenciája Németországban.
január 17. Honvédelmi miniszteri rendelet a militarizált üzemekben dolgozó munkások helyzetéről, a panaszbizottság felállítása.
február 13. A Csehszlovák Nemzeti Tanács megalakítása Párizsban.
február 21. A verduni csata kezdete.
március 4. 1916:XIV.tc. A Pénzintézeti Központról.
március 26—28. Stockholmi német—orosz tárgyalások.
április 24—30. Kienthali szocialista konferencia.
május 24. Az osztrák—magyar csapatok támadása az olasz fronton.
május 31. Magyar és román bányászok sztrájkja Petrozsényben.
május 31.—június 1. A skagerraki csata az angol és a német flotta között.
június 4. A Bruszilov-támadás megindulása.
július 3—5. Csepeli lőszergyári sztrájk.
július 9. Károlyi Mihály lemond a függetlenségi párt elnökségéről és kilép a pártból.
július 17. Az Egyesült Függetlenségi és 48-as (Károlyi) Párt megalakítása.
július 19. A panaszbizottság döntési jogot kap.
július 24. A Somme melletti támadás.
augusztus 5. A 6. isonzói csata.
augusztus 17. Bukaresti titkos egyezmény, Románia csatlakozása az antanthoz.
augusztus 27. Románia hadüzenete az Osztrák—Magyar Monarchiának.
szeptember 3.—október 9. Az osztrák-magyar—német csapatok ellentámadása, a románok kiszorítása Erdélyből.

szeptember 5. Az ellenzék éles kormányellenes támadása a román betörés kapcsán.
szeptember 15. Tankok bevetése a somme-i csatában.
október 21. Friedrich Adler merénylete Stürgkh osztrák miniszterelnök ellen.
október 28.—december 2. Burián István a közös pénzügyminiszter.
október 31. Ernst Koerber miniszterelnöki kinevezése Ausztriában.
november 5. Német—osztrák-magyar deklaráció: a Lengyel Királyság felállítása.
november 15. A Ma (Kassák Lajos folyóirata) megindulása.
november 21. Az ausztriai Reichsrat cseh képviselői megalakítják az ún. cseh szövetséget.
Ferenc József halála.
december 2—22. Konrad von Hohenlohe-Schillingfürst a közös pénzügyminiszter.
december 6. Bukarest eleste.
december 12. A központi hatalmak békejegyzéke.
december 13. Koerber lemondása.
december 18. Wilson-jegyzék.
december 20. Heinrich Clam-Martinic kormánya Ausztriában.
december 22. Burián Istvánt Ottokar Czernin követi a közös külügyminiszteri poszton.
december 22.—1918. szeptember 7. Burián István a közös pénzügyminiszter.
december 26. Elutasító német válasz a Wilson-jegyzékre.
december 30. IV. Károly megkoronázása.
december 31. Az antant elutasító válasza a központi hatalmak jegyzékére.

Albert Einstein tanulmánya az általános relativitáselméletről.
Timon Ákos: A szent korona eredete és a koronázás.
Henry Barbusse: A tűz c. regénye.
Gabriele D'Annunzio: Notturno c. műve.
Franz Kafka: Az ítélet c. könyve.
Móricz Zsigmond: Nem élhetek muzsikaszó nélkül c. munkája.
Pátzay Pál: Fátyolos női fej c. szobra.
B rtók Béla: Fából faragott királyfi c. balettje.

1917

január 17. Az antant válasza Wilson jegyzékére.
január 22. Wilson: a „béke győzelem nélkül" jelszó meghirdetése.
február 1. Németország proklamálja a korlátlan tengeralattjáró-háborút.
február 17. Sixtus és Xavér herceg találkozója Erdődy gróffal, IV. Károly megbízottjával, Svájcban.
február 24. Az osztrák–magyar gazdasági kiegyezés parafálása.
március 12. Oroszországi polgári demokratikus forradalom.
március 24. A Sixtus-levél megírása, IV. Károly békekezdeményezése.
április 6. Az Amerikai Egyesült Államok hadba lépése.
A Németországi Független Szociáldemokrata Párt megalakítása.
április 7. II. Vilmos német császár húsvéti szózata a porosz választójogi reform előkészítéséről.
április 8—9. Az MSZDP pártértekezlete üdvözli az oroszországi forradalmat.
április 9. Az arrasi támadás.
április 12.—1918. november 3. Rudolf Stöger-Steiner von Steinstätten a közös hadügyminiszter.
április 15. Nagyarányú katonabarátkozások kezdete az orosz fronton.
április 17. Lenin áprilisi tézisei.
április 28. IV. Károly leirata népjóléti intézkedésekről és a választójog kiterjesztéséről.
május 1. Május elseje megünneplése: általános munkabeszüntetés, béketüntetések.
május 10—16. A dorogi és tatabányai bányavidék sztrájkja.
május 22. IV. Károly lemondatja Tisza Istvánt.
május 23.—június 2. A vasúti műhelyek és fűtőházak munkásainak általános sztrájkja.
május 29. A Reichsrat összehívása.
Cseh képviselők föderációs követelése.
május 30. A délszláv klub nyilatkozata a Reichsratban, amelyhez az ukránok is csatlakoznak.
június 6. Választójogi Blokk megalakítása.
június 8. Választójogi nagygyűlés Budapesten.
június 12. Görögország hadüzenete a központi hatalmaknak.

június 15.—augusztus 20. Esterházy Móric kormánya.
június 23. Ernst Seidler kormánya Ausztriában.
június 29.—1918. október 29. Antun Mihalović horvát bán.
július 1. A Kerenszkij-offenzíva megindulása.
július 14. Georg Michaelis az új német kancellár.
július 15—24. A Monarchia csapatainak támadása az olasz fronton.
július 20. Korfui nyilatkozat a Szerb-Horvát—Szlovén Királyság megteremtéséről.
augusztus 1. A Vatikán béketárgyalásokra ösztönző felhívása.
augusztus 4. 1917:XI.tc. A magyar felelős miniszterek számának ideiglenes felemeléséről.
augusztus 7. és 22. Armand—Revertera tárgyalások Svájcban.
augusztus 19. A központi hatalmak Tarnopolnál áttörik az orosz frontot.
augusztus 20.—1918. október 30. Wekerle Sándor kormánya.
szeptember 1. Az yperni csata.
október 24. Caporettói áttörés.
október 25. Georg Hertling az új német kancellár.
november 7. A Nagy Októberi Szocialista Forradalom. Rapallói megállapodás.
november első fele Megjelenik a forradalmi szocialisták első röplapja.
november 25. Iparcsarnoki béketüntetés, szolidaritás az orosz forradalommal.
november 27. Az antant Legfelsőbb Haditanácsának megalakulása Versailles-ban a rapallói megegyezés alapján.
december 3. A breszti fegyverszüneti tárgyalások kezdete.
december 4. Az Amerikai Egyesült Államok hadüzenete a Monarchiának. Wilson üzenete a kongresszusnak.
december 5. Fegyverszünet Szovjet-Oroszországgal.
december 21. Vázsonyi Vilmos beterjeszti választójogi törvénytervezetét.
december 22. A breszt-litovszki béketárgyalások kezdete.

Lenin: Az imperializmus mint a kapitalizmus legfelsőbb foka c. munkája.
Komjáti Aladár: Kiáltás c. verseskötete.
Móricz Zsigmond: Szegény emberek c. elbeszéléskötete.
Beck Ö. Fülöp: Judit c. szobra.

1918

január 8. Wilson 14 pontja.
január 12. A Galilei Kör feloszlatása.
január 13. Gyűlések Budapesten a breszt-litovszki békediktátum ellen.
január 14. Általános sztrájk Wiener Neustadtban.
január 16. Általános sztrájk Bécsben.
január 18. Általános sztrájk egész Ausztriában.
Általános sztrájk Budapesten.
január 19. Az általános sztrájk átterjed vidékre.
A 86. közös gyalogezred lázadása Szabadkán.
január 20. Wekerle ígérete a sztrájkolók követeléseinek teljesítésére; a sztrájk befejezése.
január 22—28. Pólai sztrájk.
január 23. A Wekerle-kormány lemondása és átalakulása.
január 26. A 48-as Alkotmánypárt megalakulása.
január 28. Általános sztrájk Németországban.
január 28.—február 2. Trieszti sztrájk.
február 1. Az Armand–Revertera tárgyalások felújítása.
február 1—3. Cattarói matrózfelkelés.
február 3. A Néppárt, az Országos Keresztény Szocialista Párt és a Keresztény Szociális Egyesületek Országos Szövetsége egyesülése Keresztény Szociális Néppárt néven.
február 3—4. Osztrák-magyar–amerikai tárgyalások.
február 9. Békeszerződés az ukrán Radával.
február 11. A 22. közös ezred zendülése Mostarban.
február 14. Az 53. közös gyalogezred zendülése Trebinjében.
február 18. Német támadás Szovjet-Oroszország ellen.
február 23. A német hadsereg megállítása, a Vörös Hadsereg megszületése.
március 1. Horvát képviselők zágrábi értekezlete.
március 3. A breszt-litovszki béke.
március 5. Előzetes béke Romániával.
március 8—15. Vasipari sztrájk Budapesten. Elbocsátások elleni tiltakozás.
március 18—22. Lupényi sztrájk.

március 20. Statárium kihirdetése a katonaszökevényekkel szemben.
március 21. Az arrasi német támadás megindulása.
március 24. Az OK(b)P Magyar Csoportjának megalakulása Moszkvában.
április 3. A Szociális Forradalom című lap kiadása Moszkvában.
április 8. A Monarchia nemzetiségeinek római kongresszusa.
április 9. A második nagy német támadás a nyugati fronton.
április 14. Iparcsarnoki választójogi nagygyűlés.
április 16. Ottokar Czernin lemondása.
április 16.—október 24. Burián István újra közös külügyminiszter.
április 16.—november 4. Alexander Bernhard Spitzmüller a közös pénzügyminiszter.
április 17. A Wekerle-kormány lemondása és átalakulása.
április 19. A képviselőház tárgyalási alapul elfogadja a választójogi törvényjavaslatot.
április 22. Félnapos általános választójogi sztrájk.
április 25. Pop C. István a Román Nemzeti Párt nevében először tagadja meg a költségvetés megszavazását.
május 1. Általános sztrájk több vidéki városban; nagy felvonulások.
május 7. Sztrájk a MÁV Gépgyárban.
Bukaresti béke.
május 12. Rimaszombati katonalázadás.
május 15. A prágai Nemzeti Színház 50 éves jubileuma alkalmából közös cseh, szlovák, lengyel, délszláv, olasz és román ünnepély.
május 20. A 6. közös gyalogezred pécsi pótzászlóaljának lázadása.
május 21. Sztrájk a lőrinci tölténygyárban.
május 22.—június 3. A resicai kohóművek és gépgyár munkásainak sztrájkja.
május 24. Szlovák szociáldemokrata és polgári vezetők közös fellépése Liptószentmiklóson az önrendelkezési jogért és a demokratikus békéért.
május 25. A csehszlovák hadtest felkelése Szovjet-Oroszországban.
május 27. A marne-i támadás: a németek 3. nagy támadása.
május 29. Az USA kormánya helyeslőleg tudomásul veszi a római kongresszus határozatait.
május 30. Sajóecsegi katonalázadás.
Masarýk pittsburghi nyilatkozata.

június 3. A versailles-i haditanács nyilatkozata. A hadicél: Csehszlovákia, Lengyelország és a jugoszláv állam megteremtése.
június 12. Tatabányai bányászsztrájk.
június 15. Sikertelen osztrák—magyar támadás az olasz fronton.
június 18. Bécsi általános sztrájk.
június 20. Budapesti általános sztrájk.
június 27. A munkástanács letiltja a sztrájkot.
június 29. A Csehszlovák Nemzeti Tanácsot a franciák harcoló félként ismerik el.
július 9.—október 11. Salzburgban német – osztrák-magyar tárgyalások a közép-európai vámunióról.
július 15. Az utolsó német támadás a nyugati hadszíntéren.
július 18. Az antant ellentámadásának megindulása a nyugati hadszíntéren.
július 25. Max Hussarek kormánya Ausztriában.
július 26. A választójogi reform elfogadása.
augusztus 8. A német hadsereg fekete napja.
augusztus 9. A Csehszlovák Nemzeti Tanácsnak harcoló félként való angol elismerése.
augusztus 13. Pittsburghi egyezmény. A Csehszlovák Nemzeti Bizottság létrehozása.
augusztus 16. A Jugoszláv Nemzeti Tanács megalakítása.
augusztus 27. Breszt-litovszki pótszerződés.
szeptember 3. A Csehszlovák Nemzeti Tanácsnak harcoló félként való amerikai elismerése.
szeptember 6. A Román Egység Nemzeti Tanácsának megalakulása Párizsban.
szeptember 11. 1918:XVII.tc. Az országgyűlési képviselők választásáról.
szeptember 14. Burián békejegyzéke.
Az antant balkáni offenzívájának kezdete.
szeptember 15. Románok, csehek, szlovákok, lengyelek, kárpát-ukránok és délszlávok kongresszusa New Yorkban.
szeptember 16—17. Az antanthatalmak elutasítják a Burián-jegyzéket.
szeptember 20—21. Tisza István szarajevói látogatása.
szeptember 25. Bulgária békekérése.
szeptember 28. Koronatanács, a békejegyzék elfogadása.

szeptember 29. Bolgár fegyverszünet Szalonikiben.

szeptember 30. Wekerle lemondását az uralkodó nem fogadja el.

október 4. Max badeni herceg az új német kancellár.

Német, osztrák—magyar és török békejegyzék az USA elnökéhez.

október 5—6. Szlovének, Horvátok és Szerbek Nemzeti Tanácsának megalakulása Zágrábban.

október 8. Wilson elutasítja a központi hatalmak jegyzékeit.

Az MSZDP kiáltványa a magyarországi nemzetek önrendelkezési jogáért és a demokratikus átalakulásért.

október 11. Lengyel Nemzeti Tanács megalakulása Krakkóban.

október 12. A Román Nemzeti Párt nagyváradi gyűlése önrendelkezési jogot követel az erdélyi románság számára.

A Román Egység Nemzeti Tanácsának francia elismerése.

október 14. Csehországi általános politikai sztrájk.

Wekerle ismételt lemondását az uralkodó ismételten nem fogadja el.

október 16. IV. Károly föderációs manifesztuma.

október 17. Tisza István elismeri a háború elvesztését.

október 18. Wilson kijelenti, hogy a 14 pont a Monarchia vonatkozásában túlhaladott.

Csehszlovák függetlenségi nyilatkozat.

október 23—24. Magyar Nemzeti Tanács megalakítása.

október 24. Andrássy Gyula a Monarchia új külügyminisztere.

Az utolsó olasz támadás megindulása.

Wekerle ismét lemond, de ismét a helyén marad.

október 25. A Magyar Nemzeti Tanács megalakulásának bejelentése.

A 22. honvéd gyalogezred és a 38. honvéd gyaloghadosztály lázadása az olasz fronton; a lázadás átterjed az arcvonal nagy részére.

Diákok és katonatisztek tüntetése a Várban.

október 26. A Szlovák Nemzeti Tanács Végrehajtó Bizottságának megalakulása.

október 27. Andrássy Gyula külügyminiszter békefelhívása az antanthatalmakhoz.

október 28. A lánchídi csata.

A prágai Nemzeti Tanács deklarálja a csehszlovák állam megalakulását.

október 29. Budapesti munkások félórás általános sztrájkja, tiltakozásul a kormány vérengzése ellen.
A rendőrség csatlakozása a Magyar Nemzeti Tanácshoz.
A Forradalmi Katonatanács megalakulása.
Hadik János miniszterelnöki kinevezése.
Horvátország elszakadása a Monarchiától.

október 30. A Szlovák Nemzeti Tanács elfogadja a turócszentmártoni deklarációt.
A magyarországi és erdélyi Román Nemzeti Tanács megalakulása.
A forradalmi tömegek megakadályozzák egy menetszázad frontra indítását, kiszabadítják a politikai foglyokat, elfoglalják a Tér-parancsnokságot és a fontosabb középületeket.

október 30—31. A felfegyverzett munkás- és katonatömegek megszállják Budapest összes stratégiai pontját.
A forradalom győzelme.

Lenin: Állam és forradalom c. munkája.
Ady Endre: A halottak élén c. verskötete.
Karinthy Frigyes: Krisztus vagy Barabás c. munkája.
Heinrich Mann: Az alattvaló c. regénye.
Móricz Zsigmond: A fáklya c. regénye.
Walter Gropius Weimarban megalapítja a Bauhaus művészeti iskolát.
A Gellért Szálloda (1909—1918) átadása (Hegedüs Ármin, Stark Izidor, Sebestyén Artúr munkája).

FORRÁSOK ÉS FELDOLGOZÁSOK

1. KÖTET

BEVEZETÉS

E fejezet bibliográfiájához kapcsoljuk az egész köteten át használt szakirodalmi apparátust.

A bevezetés és a kötet szerves előzménye a nagyjából azonos szerzői kollektíva által készített egyetemi tankönyv: Magyarország története 1849—1918. Az abszolutizmus és a dualizmus kora. Szerk. HANÁK PÉTER—ERÉNYI TIBOR—SZABAD GYÖRGY. 2. kiad. (Bp. 1975). A kiegyezést követő negyedszázad fő folyamatainak felvázolásához a Magyarország története sorozat megelőző, 6. kötetének kéziratát, különösen S. VINCZE EDITnek a korai munkásmozgalomról szóló fejezetét használtuk fel. Kötetünkben követtük az előtanulmányként készített: HANÁK PÉTER—LACKÓ MIKLÓS—RÁNKI GYÖRGY, Gazdaság, társadalom, társadalmi-politikai gondolkodás Magyarországon a kapitalizmus korában *(Történelmi Szemle,* 1969. 3—4) c. vázlat gondolatmenetét és a róla folytatott vita: Vita Magyarország kapitalizmus kori fejlődéséről (Értekezések a történeti tudományok köréből. Új sorozat 55. Bp. 1971) tanulságait.

Az Osztrák—Magyar Monarchia államrendszerének, bel- és külpolitikájának újrafeldolgozása során messzemenően támaszkodtunk a régebbi és az újabb összefoglaló szakirodalom adataira és kritikai szűréssel máig is hasznosítható eredményeire. Kézikönyvül szolgált RICHARD CHARMATZ, Österreichs innere Geschichte von 1848 bis 1907. II. (Leipzig, 1911) szolid liberális kompendiuma; VIKTOR BIBL, Der Zerfall Österreichs. II. Von Revolution zu Revolution (Wien, 1924) c. osztrák-német nacionalista szempontú, erősen dramatizáló összefoglalása; HEINRICH BENEDIKT, Monarchie der Gegensätze (Wien, 1947); HUGO HANTSCH, Die Geschichte Österreichs. I—II. 2. kiad. (Graz—Wien—Köln, 1962); EVA PRIESTER, Kurze Geschichte Österreichs (Wien, 1949); KARL UHLIRZ—MATHILDE UHLIRZ, Handbuch der Geschichte Österreichs und seiner Nachbarländer Böhmen und Ungarn. II. (Graz—Wien—Köln, 1963) c., erős kritikával részben még használható kézikönyve; az újabb osztrák irodalomból ERICH ZÖLLNER, Geschichte Österreichs. 2. kiad. (Wien, 1961) c. szolid, tényszerű összegezés és a Die Habsburgermonarchie 1848—1918. (Szerk. ADAM WANDRUSZKA és PETER URBANITSCH. Wien,

1973—1975) c. nemzetközi együttműködéssel készülő sorozat eddig megjelent két kötete; a cseh történetre Handbuch der Geschichte der böhmischen Länder. Szerk. KARL BOSL. III. (Stuttgart, 1967—1968); a külföldön élt magyarok közül mindenekelőtt OSCAR JÁSZI, The Dissolution of the Habsburg Monarchy (Chicago, 1929) c. radikális szemléletű, társadalomtörténetileg is hasznosítható könyve, továbbá JULIUS MISKOLCZY, Ungarn in der Habsburger-Monarchie (Wien—München, 1959) c. Habsburg-barát óliberális munkája. Az angol szerzők közül C. A. MACARTNEY, The Habsburg Empire 1790—1918 (London, 1971) c. műve konzervatív egyoldalúsága ellenére adatgazdagsága és jó részletelemzései miatt hasznosítható, míg A. J. P. TAYLOR, The Habsburg Monarchy 1809—1916 (London, 1951) c., haladó liberális szemléletű vázlata inkább szellemes paradoxonokban, mint bizonyító anyagban gazdag. Az amerikaiak közül elsősorban ROBERT KANN osztrák liberális felfogású munkái használhatók: The Multinational Empire, I—II. (New York, 1950), németül: Das Nationalitätenproblem der Habsburgermonarchie. I—II. (Graz—Köln, 1964); The Habsburg Empire: A Study in Integration and Desintegration. 2. kiad. (New York, 1973); A History of the Habsburg Empire 1526—1918 (Berkeley—Los Angeles—London, 1974) és ARTHUR J. MAY, The Habsburg Monarchy 1867—1914 (Cambridge, Massachusets, 1960) c. szolid óliberális összefoglalása; a franciák közül JACQUES DROZ, L'Europe Centrale. Évolution historique de l'idée de „Mitteleuropa" (Paris, 1960) és VICTOR-L. TAPIÉ, Monarchie et peuples du Danube (Paris, 1969) c., a Monarchia pozitív történeti misszióját hangsúlyozó munkák. Tanulságos párhuzamokkal és értékelésekkel szolgált az újabb szovjet összefoglalás: Isztorija Vengrii. II. Szerk. T. M. ISZLAMOV—A.I. PUSKAS—V. P. SUSARIN (Moszkva, 1972); az Isztorija Romünii. I. (Moszkva, 1971) és az Istoria României. Compendiu. 2. kiad. (Bucureşti, 1971).

A korszak elejének egykorú, jobbadán publicisztikus és apologetikus hazai feldolgozása: BEKSICS GUSZTÁV, I. Ferenc József és kora (A magyar nemzet története. X. Szerk. SZILÁGYI SÁNDOR. Bp. 1898). A korról ítélkező első esszé SZEKFŰ GYULA, Három nemzedék (Bp. 1920) c., újkonzervatív és szellemtörténeti alapozású kötete. Kevesebb elfogultsággal, több szakszerűséggel, de hasonló szellemben íródott a HÓMAN BÁLINT—SZEKFŰ GYULA, Magyar történet. V. (Bp. 1936) c. kötet. A dualizmus kori liberalizmus szemléletét mentette át az ellenforradalmi korszakba PETHŐ SÁNDOR, Világostól Trianonig. A mai Magyarország kialakulásának története. 3. kiad. (Bp. 1925). Andrássy Gyula iránti részrehajlással, Tisza Istvánt igazoló szellemben íródott GRATZ GUSZTÁV, A dualizmus kora. Magyarország története 1867—1918. I—II. (Bp. 1934); HEGEDÜS LÓRÁNT, Két Andrássy és két Tisza (Bp. 1941) c. műve ugyancsak liberális, kompromisszumkereső heroizálás.

A marxista irodalomból elsősorban LENIN művei szolgálnak eligazításul: A kapitalizmus fejlődése Oroszországban (Bp. 1949); A szociáldemokrácia két taktikája a demokratikus forradalomban (Lenin összes művei. 11. Bp. 1966); A nemzetek önrendelkezési jogáról (Lenin összes művei. 25. Bp. 1970); Az imperializmus mint a kapitalizmus legfelsőbb foka (Bp. 1967); Állam és forradalom (Bp. 1973), valamint Lenin az agrárkérdésről. I—II. (Bp. 1950). A korra vonatkozó jó elem-

zéseket és szempontokat tartalmaz RÉVAI JÓZSEF, Válogatott történelmi írások. I—II. (Bp. 1966) c. tanulmánykötete, és mint az első marxista összefoglalás, nézőpontjának egyoldalúsága ellenére is történelmi értékű MÓD ALADÁR, 400 év. Küzdelem az önálló Magyarországért. 7. kiad. (Bp. 1954).

A felszabadulás utáni összefoglaló munkák és tanulmánygyűjtemények közül a Magyarország története. I—II. Szerk. MOLNÁR ERIK. 3. kiad. (Bp. 1971) II. kötetét; a Studien zur Geschichte der Österreichisch-Ungarischen Monarchie. Szerk. V. SÁNDOR és P. HANÁK (Bp. 1961); Österreich-Ungarn in der Weltpolitik 1900—1918. Szerk. FRITZ KLEIN (Berlin, 1965); Die nationale Frage in der Österreichisch-Ungarischen Monarchie 1900—1918. Szerk. P. HANÁK (Bp. 1966); HANÁK PÉTER, Magyarország a Monarchiában. Tanulmányok (Bp. 1975); HORVÁTH ZOLTÁN, Magyar századforduló. A második reformnemzedék története, 1896—1914 (Bp. 1961); Tanulmányok Kelet-Európa történetéből. I—II. Szerk. PERÉNYI JÓZSEF (Bp. 1972) c. műveket használtuk fel. Figyelmet érdemel a román szempontú Erdély története. II. Szerk. MIRON CONSTANTINESCU (Bukarest, 1964) c. mű.

A dualista Monarchia államrendszerének feldolgozásához az egész kötetünk számára kézikönyvül szolgált a CSIZMADIA ANDOR—KOVÁCS KÁLMÁN—ASZTALOS LÁSZLÓ, Magyar állam- és jogtörténet (Bp. 1972) c. mű. A parlamentre A magyar országgyűlés története 1867—1927. Szerk. BALLA ANTAL (Bp. 1927) és GUSTAV KOLMER nyolc kötetes, forráskiadvány jellegű munkája: Parlament und Verfassung in Österreich. I—VIII. (Wien, 1902—1914).

Ferenc József személyére és uralkodói tevékenységére a legjobb összegezés JOSEPH REDLICH életrajza: Kaiser Franz Joseph von Österreich (Berlin, 1928); továbbá ALBERT FRH. V. MARGUTTI, Kaiser Franz Joseph. Persönliche Erinnerungen (Wien, 1924); ALEXANDER FRH. V. SPITZMÜLLER—HARMERSBACH, Franz Joseph und der Dualismus (In: Erinnerungen an Franz Joseph I. Kaiser von Österreich, Apostolischer König von Ungarn. Hrsg. VON EDUARD RITTER V. STEINITZ Berlin, 1931); HEINRICH SRBIK, Franz Joseph I. Charakter und Regierungsgrundsätze (Wien, 1949). A magyar szerzők munkái közül említést érdemelnek: MÁRKI SÁNDOR, I. Ferenc József király élete (Bp. 1907); ALBERT APPONYI, Franz Joseph als König von Ungarn (In: Erinnerungen an Franz Joseph. I. Hrsg. VON EDUARD RITTER V. STEINITZ. Berlin, 1931); TÖRÖK PÁL, I. Ferenc József *(Századok*, 1931. 2 közlemény); PERLAKY LAJOS, I. Ferenc József (Bp. 1938). Lásd még Briefe Kaiser Franz Josephs an Frau Katherine Schratt. Hrsg. von JEAN BOURGOING (WIEN, 1949).

A kormányzatra lásd: KOMJÁTHY MIKLÓS, Die organisatorischen Probleme des Gemeinsamen Ministerrates im Spiegel der Ministerratsprotokolle (In: Studien zur Geschichte der Österreichisch-Ungarischen Monarchie. Bp. 1961); ALOIS CZEDIK, Zur Geschichte der k. k. österreichischen Ministerien. |1861—1916| I—IV. (Teschen, 1917—1920). A pártokra lásd: MÉREI GYULA, Magyar politikai pártprogramok 1867—1914 (Bp. 1934) c. művét s ennek szűkített és javított kiadását: A magyar polgári pártok programjai |1867—1918| (Bp. 1971); ADALBERT TOTH, Parteien und Reichstagwahlen in Ungarn 1848—1892 (München, 1973); KLAUS

BERCHTOLD, Österreichische Parteiprogramme 1868—1966 (Wien, 1967); KUGLER GÉZA, A képviselőház a múlt és a jelen ülésszakban. 1892—1897, 1896—1901 (Bp. 1901); LUGOSSY ENDRE—PARASZTHY PÁL, A képviselőház a jelenben és a múltban 1892—1911 (Bp. 1906); KISZELY GEJZA, A képviselőház a múlt és a jelen időszakban 1906—1911 (Bp. 1911); DEÁK ALBERT, A parlamenti kormányrendszer Magyarországon. 2. rész: A parlament vezetése. Pártkormányzat. A magyar pártok (Bp. 1912); A politikai pártok története (In: Politikai Magyarország. Szerk. SZÁSZ JÓZSEF. IV. Bp. 1914). Az adatokon túl módszertanilag is figyelmet érdemelnek: RUDAI REZSŐ, A politikai ideológia, pártszervezet, hivatás és életkor szerepe a magyar képviselőház és a pártok életében 1861—1935 (Bp. 1936); LAKATOS ERNŐ, A magyar politikai vezetőréteg 1848—1918 (Bp. 1942) és RUSZKAI MIKLÓS, Az 1945 előtti magyar választások statisztikája *(Történeti Statisztikai Közlemények,* 1959. 1—2).

A közigazgatásra lásd: ERNST C. HELLBLING, Österreichische Verfassungs- und Verwaltungsgeschichte (Wien, 1956); FRIEDRICH WALTER, Österreichische Verfassungs- und Verwaltungsgeschichte von 1500 bis 1955 (Wien—Köln—Graz, 1972), mindkettő osztrák centralista alapon álló, tárgyszerű munka. A magyar szakirodalomból lásd: SARLÓS BÉLA, Közigazgatás és hatalompolitika a dualizmus rendszerében (Bp. 1976); GEORGE BARANY, Ungarns Verwaltung: 1848—1918 (In: Die Habsburgermonarchie. II. Szerk. ADAM WANDRUSZKA—PETER URBANITSCH. Wien, 1975). A jogrendszerre SARLÓS BÉLA, Das Rechtswesen in Ungarn 1848—1918 *(Acta Historica,* 1975. 3—4); BIANCHI, LEONARD—PECZE FERENC, A gyülekezési és az egyesülési jog szabályozása a dualizmus korában, különös tekintettel a munkás- és nemzetiségi mozgalmakra *(Jogtudományi Közlöny,* 1963. 3); BIANCHI LEONARD, A polgári szabadságjogok Magyarországon a dualizmus korában (In: Jogtörténeti tanulmányok. II. Bp. 1968); CSIZMADIA ANDOR, Az esküdtbíróságok Magyarországon a dualizmus korában (In: Jogtörténeti tanulmányok. I. Bp. 1966); CSIZMADIA ANDOR, A „közigazgatási bizottság" a polgári állam szervezetében (In: Jogtörténeti tanulmányok. II. Bp. 1968); LŐRINCZ ERNŐ, A munkaviszony szabályozása Magyarországon a kapitalizmus kezdeteitől az első világháborúig, 1840—1918 (Bp. 1974).

A kötethez a következő bibliográfiai és egyéb segédkönyveket, forrásgyűjteményeket és más forrásértékű kiadványokat használtuk: A magyar történettudomány válogatott bibliográfiája 1945—1968. (Bp. 1971). A további öt év válogatott irodalmáról ad tájékoztatást a Bibliographie d'oeuvres choisies de la sciences historiques hongroise 1969—1973 (Studia Historica Academiae Scientiarum Hungaricae. 126. Bp. 1975) c. kötet. A korszak levéltári forrásai vonatkozásában e helyütt csak általánosságban utalhatunk a Magyar Országos Levéltár Levéltári leltárak sorozatában megjelent repertóriumokra, főként az Országgyűlési Levéltár, a miniszterelnökség és az egyes szakminisztériumok, valamint a különböző egyházi és gazdasági testületek és szervezetek, illetve a főrangú családok levéltárainak iratanyagára.

A korszak magyar törvényeinek elfogadott gyűjteménye a Corpus Juris Hungarici — Magyar Törvénytár. Millenniumi emlékkiadás. Jegyzetekkel ellátta MÁRKUS

Dezső (Bp. 1896-tól). Hasonló jellegű, bár bővebben kommentált osztrák kiadvány: Edmund Bernatzik, Die österreichischen Verfassungsgesetze (Wien, 1911). A fontosabb törvények a közelmúltban ismét kiadásra kerültek Beér János és Csizmadia Andor mintaszerű válogatásában: Történelmünk a jogalkotás tükrében. Sarkalatos honi törvényeinkből 1001—1949 (Bp. 1966). A kormányzat fontosabb rendeletei megtalálhatók a Magyarországi Rendeletek Tára évenkénti köteteiben.

A parlamenti küzdelmek az egykorú hivatalos kiadványokban kísérhetők nyomon. Mindenekelőtt a Képviselőházi Napló sorozat 1887—1918 közötti köteteire hívjuk fel a figyelmet. Használatukat megkönnyíti az Általános mutató a magyar országgyűlés képviselőházának naplóköteteihez, és kiegészíti az Irományok és a Jegyzőkönyvek sorozat. Azonos jellegű sorozatokban adták közre a főrendiház, illetve a közös ügyek tárgyalására összehívott bizottság tevékenységének dokumentumait is. Mutatókötetek ezekhez is készültek. Értékes forrás a kormányzat tevékenységéről szóló — bár önigazoló, de sok adatot tartalmazó — évenkénti beszámoló: A magyar királyi kormány . . . évi működéséről és az ország közállapotairól szóló jelentés és statisztikai évkönyv címmel. A kormányzati politika feldolgozásához a szorosabb témakörön túl is kiválóan hasznosítható a Kemény G. Gábor által összeállított nagy sorozat: Iratok a nemzetiségi kérdés történetéhez Magyarországon a dualizmus korában. I—V. (Bp. 1952—1971). A főváros közéletének legfontosabb dokumentumai a Források Budapest történetéhez 1873—1919. Szerk. H. Kohut Mária (Források Budapest múltjából. II. Szerk. Ságvári Ágnes. Bp. 1971) c. iratgyűjteményben találhatók.

A nevesebb politikusok fontosabb munkái, gyűjteményes kötetei, illetve jobbadán önigazoló célzattal készült emlékiratai közül Andrássy Gyula, A világháború előzményei. II. (Bp. 1925—1926) c. kortörténeti beszámolóját; Apponyi Albert, Parlamenti működésem emlékei (Bp. 1912), Emlékirataim. Ötven év (Bp. 1922); Élmények és emlékek (Bp. 1933), illetve Emlékiratai. II. 1896—1906 (Bp. 1934) c. műveit említjük. Barabás Béla, Emlékirataim 1855—1929 (Arad, 1929) c. műve nagyobbrészt anekdotikus jellegű. Batthyány Tivadar, Beszámolóm. I—II. (Bp. 1927) címmel adta közre visszaemlékezéseit. Mindkettő függetlenségi párti szemléletű. A kor két jelentős politikusának beszédeit lásd: Szilágyi Dezső beszédei. I—IV. [1840—1901] Sajtó alá rend. Fayer Gyula—Vikár Béla (Bp. 1906—1913); Wekerle Sándor beszédei. I. 1887—1892 (Bp. 1918).

Az agrárius körök törekvéseit tükrözi Bernát István, Küzdelmek és eredmények (Bp. 1936) c. gyűjteményes kötete. Jászi Oszkár, Emlékeimből *(Látóhatár* [München], 1957. 1—4) c. visszaemlékezése a polgári radikális mozgalom törekvéseinek árnyaltabb elemzését teszi lehetővé. Pályakezdését is érinti Károlyi Mihály, Egy egész világ ellen (München, 1923; Új kiadása Kiss György utószavával és jegyzeteivel jelent meg. Bp. 1965); Károlyi Mihály, Hit, illúziók nélkül (Bp. 1977) c. emlékirata. Károlyi korai közszereplésére lásd még: Károlyi Mihály, Az új Magyarországért. Válogatott írások és beszédek 1908—1919. Szerk. Litván György (Bp. 1968). Mocsáry Lajos időnkénti figyelmeztető-tiltakozó megnyilatkozásai a Mocsáry Lajos válogatott írásai.

Szerk. KEMÉNY G. GÁBOR (Bp. 1958) c. kötetben találhatók. A szabadelvű politikára vet fényt a miniszterelnökségi sajtóiroda egykori vezetője: KLEIN ÖDÖN, Tiszától Tiszáig. Visszaemlékezések és adalékok (Bp. 1922) c. élménybeszámolója; KRAUSZ SIMON, Életem (Bp. 1937) c. önéletrajza; KRISTÓFFY JÓZSEF Magyarország kálváriája. Az összeomlás útja. Politikai emlékek 1890—1926. I. 1890—1918 (Bp. 1928); NADÁNYI EMIL, Parlamenti küzdelmeink 1906—1913 (Bp. 1914) c., munkapárti szemléletű visszaemlékezése; a Báró Prónay Dezső emlékeiből és válogatott beszédei (Bp. 1923) c. gyűjtemény, valamint SZATMÁRI MÓR, Húsz esztendő parlamenti viharai (Bp. 1928); SZONTAGH JENŐ, Emlékezések I. Ferenc József korából (Bp. 1934); SZTERÉNYI JÓZSEF, Régmúlt idők emlékei (Bp. 1925). Tisza politikai szerepének fontos dokumentumait közli Gróf Tisza István képviselőházi beszédei. I—IV. Bev. és jegyz. ellátta BARABÁSI KUN JÓZSEF (Bp. 1930—1937). Lásd még a Vázsonyi Vilmos beszédei és írásai. I—II. (Bp. 1927) c. gyűjteményt és ZELENSKI RÓBERT, Emlékeim (Bp. 1929) c. szélsőségesen agrárius munkáját.

Kritikai hangvételük, a közélet s az adott társadalmi elrendeződés visszásságainak olykor szarkasztikus, olykor felháborodott bírálata teszi fontossá az irodalmi élet neves képviselőinek politikai jellegű megnyilatkozásait. MIKSZÁTH KÁLMÁN, Politikai karcolatok 1881—1908 (Mikszáth Kálmán művei. 14. Bp. 1969); Juhász Gyula összes művei. 5. [1898—1917] Szerk. PÉTER LÁSZLÓ (Bp. 1968) használható. A kötetben bőven felhasználtuk Ady Endre forradalmasító hatású publicisztikai írásait. A különböző tematikus válogatások közül itt csupán egyet emelünk ki, mint amely napjainkig meghatározóan irányította a figyelmet Ady politikai prózájának értékeire: Jóslások Magyarországról. Tanulmányok és jegyzetek a magyar sorskérdésekről. Szerk. FÉJA GÉZA (Bp. 1936). Korszakunkra vonatkozóan rendelkezésünkre áll Ady prózai írásainak gyűjteménye: Ady Endre összes prózai művei. 1—12. (Bp. 1955—1977). Lásd még Ady Endre válogatott levelei. Szerk. BELIA GYÖRGY (Bp. 1956). Az irodalmi élet más neves képviselőinek nézeteire lásd: Ignotus válogatott írásai. Szerk. KOMLÓS ALADÁR (Bp. 1969); HATVANY LAJOS, Emberek és korok. Regényes korrajzok, naplók, cikkek. II. (Bp. 1964).

Bőven merítettünk a felszabadulás óta gyorsan gyarapodó munkásmozgalomtörténeti forráskiadványokból és feldolgozásokból. A mozgalomtörténeti irodalomról tájékoztat a Magyar munkásmozgalmi bibliográfia 1848—1948. I. Átdolg. FORGÁCH SÁNDORNÉ (Bp. 1964). A felszabadulás utáni feldolgozásokra lásd: A magyar munkásmozgalom történetének válogatott bibliográfiája 1945—1971. Összeáll. KÁLMÁN LÁSZLÓNÉ (Bp. 1973); PÁLMAI MAGDA—VIDA SÁNDOR, A Párttörténeti Közlemények repertóriuma 1955—1972 (Bp. 1973).

A munkásmozgalomra vonatkozó fontosabb iratok nélkülözhetetlen gyűjteménye: A magyar munkásmozgalom történetének válogatott dokumentumai. I—IV. (Bp. 1951—1969). Bár nagyra értékeljük és használtuk is, ehelyütt nem soroljuk fel a nagyszámú helytörténeti okmánygyűjteményt és feldolgozást, ezekre lásd a fent jelzett bibliográfiákat. A mozgalomról sokoldalú, évenkénti áttekintést nyújtanak a Magyarországi Szociáldemokrata Párt évi kongresszusainak nyomta-

tásban is megjelent jegyzőkönyvei. A pártgyűlésekről, sztrájkokról és tüntetésekről még bővebb felvilágosítást adnak a budapesti rendőrfőkapitány „A magyarországi szocialisztikus munkásmozgalmak" címen megjelent, az országos mozgalomról beszámoló évi jelentései.

Fontos forrásművek a szociáldemokrata vezetők memoárjai: WELTNER JAKAB, Milljók egy miatt (Bp. 1927) és BUCHINGER MANÓ, Küzdelem a szocializmusért. I. (Bp. 1946). Újabban a Tanúságtevők. Visszaemlékezések a magyarországi munkásmozgalom történetéből c. több kötetes gyűjteményes mű részben már megjelent, részben még kiadatlan memoárokat, illetve ezek részleteit adja közre. Korszakunk anyagát a Tanúságtevők. I—II. Szerk. PETRÁK KATALIN. Bev. KENDE JÁNOS (Bp. 1974 – 1976) c. kötet tartalmazza.

A mozgalom történetének első összefoglalása a szociáldemokrata RÉVÉSZ MIHÁLY nevéhez fűződik: A magyarországi munkásmozgalom története 1867 – 1913 (Bp. 1913). Révész a szociáldemokrata mozgalom negyed-, majd félévszázados pályafutását is összefoglalta: A mi történetünk. Huszonöt esztendő a szociáldemokrata párt megalakulásától a háború kitöréséig 1890 – 1914 (Bp. 1936); Fél évszázad. A szociáldemokrata mozgalom ötven esztendeje Magyarországon 1890 decemberétől napjainkig (Bp. 1941) c. munkáiban.

A mozgalom fontos forrásai a kiemelkedő ellenzéki személyiségek munkái: Szabó Ervin válogatott írásai. Szerk. TÖRÖK PIROSKA (Bp. 1958); Szabó Ervin levelezése. I. Szerk. LITVÁN GYÖRGY és SZÜCS LÁSZLÓ (Bp. 1977); Alpári Gyula válogatott írásai. Szerk. ARANYOSSI MAGDA (Bp. 1960). Ebben az összefüggésben említjük meg: LANDLER JENŐ, Válogatott beszédek és írások. Szerk. GADANECZ BÉLA – SZABÓ ÁGNES (Bp. 1960).

A kommunista szerzők közül SZÁNTÓ BÉLA, A magyar munkásmozgalom 1914-ig (Bp. 1947) c. munkája az 1920-as évek kommunista szemléletének megfelelően a szociáldemokrata mozgalom egészét elmarasztalva tárgyalja az eseményeket. A harmincas évek második felében kialakuló értékelésre vonatkozóan RÉVAI JÓZSEF, Marxizmus és magyarság (Bp. 1946) és Marxizmus, népiesség, magyarság (Bp. 1948) c. köteteinek tanulmányait emelhetjük ki. Révai József nyomdokain haladt MÓD ALADÁR, 400 év. Küzdelem az önálló Magyarországért c. már idézett összefoglalása és ANDICS ERZSÉBET, A magyarországi munkásmozgalom az 1848 1849-es forradalomtól és szabadságharctól az 1917-es Nagy Októberi Szocialista Forradalomig (Bp. 1954) c. vázlatos összefoglalása.

Az értékeléseket illetően irányjelzőnek tekinthető A magyar forradalmi munkásmozgalom története. I. (Bp. 1966). A tárgyalt időszakot átfogja NEMES DEZSŐ, A magyar munkásmozgalom történetéhez. Tények, viták, tanulságok (Bp. 1947). Az utóbbi évek kiemelkedő tanulmányait tartalmazza a Küzdelmes évszázad. Fejezetek a magyar munkásmozgalom történetéből. Főszerk. VASS HENRIK (Bp. 1975) c. gyűjtemény.

A résztanulmányok közül hasznosítottuk ERÉNYI TIBOR, A Magyarországi Szociáldemokrata Párt 1914 előtti tevékenységéről (Munkásmozgalom-történeti tanulmányok. Bp. 1961) c. összefoglalását; és a Die Sozialdemokratische Partei

Ungarns und die Außenpolitik der Österreichisch-Ungarischen Monarchie in den Jahren 1908—1914 (In: Etudes Historiques 1970. I. Bp. 1970) c. tanulmányát. Ugyancsak jó összefoglalást nyújt MUCSI FERENC, A Magyarországi Szociáldemokrata Párt tevékenysége 1890 és 1918 között (Történettudomány — történelemtanítás. 2. Bp. 1972) és A szocialista munkásmozgalom fejlődése a dualizmus korában *(Történelmi Szemle,* 1974. 4) c. tanulmánya. A szervezeti problémák megoldási kísérleteit MUCSI FERENC, Die Kämpfe für die organisatorische Reform der Sozialdemokratischen Partei Ungarns 1900—1918 (Studia Historica Academiae Scientiarum Hungaricae. 114. Bp. 1975) c. tanulmányában ismerteti. Lásd még TIBOR SÜLE, Sozialdemokratie in Ungarn. Zur Rolle der Intelligenz in Arbeiterbewegung 1899—1910 (Köln—Graz, 1967).

A hazai szakszervezeti mozgalom egészének, illetve az egyes szakmák szervezkedésének összefoglaló történeti feldolgozásai közül használtuk és tanulmányozásra ajánljuk a Tanulmányok a magyarországi szakszervezeti mozgalom történetéről. Szerk. KABOS ERNŐ (Bp. 1969) c. gyűjteményes kötetet, különösen ERÉNYI TIBOR, A szakegyletek kora és KABOS ERNŐ, A Magyarországi Szociáldemokrata Párt és a szakszervezetek kapcsolatai 1890 és 1918 közt c. tanulmányait. ERÉNYI TIBOR, A magyarországi szakszervezeti mozgalom kezdetei. A budapesti szakszervezeti mozgalom kialakulása, 1867—1904 (Bp. 1962) és A magyar szakszervezeti mozgalom története 1848—1917 között (Bp. 1956); JÁSZAI SAMU, A magyar szakszervezetek története (Bp. 1925) mindmáig használható szociáldemokrata összefoglalás. Lásd még ERŐS EMMA—ERÉNYI TIBOR, Vasas, ne hagyd magad! A magyar vasmunkások harcos múltjából 1848—1944 (Bp. 1955); GAÁL ENDRE, Válogatott dokumentumok a szegedi ipari munkások szocialista szakmai szervezkedésének történetéből, 1890—1900 (Acta Universitatis Szegediensis. Acta Historica 42. Szeged, 1976); GADANECZ BÉLA, Közlekedési és hírközlési dolgozók a magyarországi munkásmozgalomban. Vázlatos áttekintés. Első rész. 1845—1945 (Bp. 1968), A magyar vasutas munkásmozgalom történetének vázlata. |A kezdetektől az ország felszabadulásáig| (Bp. 1975) és Adalékok a vasúti műhelyi munkások öntudatosodásának és a szociáldemokrata munkásmozgalomba való bekapcsolódásának történetéhez |1890—1899| (In: A Vasúti Tudományos Kutató Intézet évkönyve 1957—1960. Bp. 1961) és GADANECZ BÉLÁNÉ, Vendéglátóipari dolgozók a magyar munkásmozgalomban (Bp. 1972) c. műveit. Hasznos segédanyagul szolgál VÉRTES RÓBERT, A magyar szakszervezetek kongresszusainak krónikája. Közreműköd. ÁCS ANDRÁSNÉ (Bp. 1971).

A korszak parasztmozgalmainak alapos összefoglalását adja: Földmunkás- és szegényparaszt-mozgalmak Magyarországon 1848—1948. Szerk. PÖLÖSKEI FERENC és SZAKÁCS KÁLMÁN. I. (Bp. 1962). Népszerű összefoglalás: SIMON PÉTER, Földmunkás- és szegényparaszti mozgalmak Magyarországon 1890—1904 között; PÖLÖSKEI FERENC, Parasztmozgalmak 1905—1914 között (A magyar parasztság kialakulása, története és mozgalmai. 4. Bp. 1959); MÉSZÁROS KÁROLY, 1914—1919 (uo. 5. Bp. 1959). A régebbi irodalomból említést érdemel BODROGKÖZY ZOLTÁN, A magyar agrármozgalmak története (Bp. 1929) c. műve.

A nemzetiségi kérdés általános vonatkozásaira, illetve a magyar belpolitikát közvetlenül érintő kérdéseire elsősorban a KEMÉNY G. GÁBOR által összeállított: Iratok a nemzetiségi kérdés történetéhez Magyarországon a dualizmus korában c., már idézett forráskiadvány köteteit, továbbá LÁNG LAJOS, A nemzetiségek Magyarországon és Ausztriában (Bp. 1898); BALOGHY ERNŐ, A magyar kultúra és a nemzetiségek (Bp. 1908); I. TÓTH ZOLTÁN, A nemzetiségi kérdés a dualizmus korában 1867–1900 (*Századok*, 1956. 3), Magyarok és románok (Bp. 1966); ARATÓ ENDRE, A nemzeti mozgalmak különböző formái az Osztrák–Magyar Monarchiában, Német- és Oroszországban a XIX. század második felében (In: Tanulmányok Kelet-Európa történetéből. II. Bp. 1972) c. írásokat vettük alapul. A terjedelmes külföldi irodalomból K. G. HUGELMANN, Das Nationalitätenrecht des alten Österreichs (Wien–Leipzig, 1934); HUGO HANTSCH, Die Nationalitätenfrage im alten Österreich (Wien, 1953); ROBERT KANN, Das Nationalitätenproblem der Habsburgermonarchie. I–II. (Graz–Köln, 1964); EMIL FRANZEL, Der Donauraum in Zeitalter des Nationalitätenprinzips (München, 1958) c. munkáit vettük figyelembe.

A fentebbiekben felsorolt általános irodalomra az egyes fejezetek és alfejezetek bibliográfiájánál tételesen csak akkor térünk vissza, ha vagy a koncepciót, vagy egyes lényeges megállapításokat az idézett munkából vettünk át.

I. FEJEZET

TÁRSADALMI ÉS POLITIKAI KÜZDELMEK AZ 1890-ES ÉVEK ELSŐ FELÉBEN

1. REFORMKÍSÉRLETEK AZ 1890-ES ÉVEK ELEJÉN

A Szapáry-kormány programjára és tevékenységére lásd: a Képviselőházi Napló, 1887–1892. XVII–XXII. köteteit, a kortársi pamfleteket: SPOUDCHIOS [GYÖRGY ENDRE], A helyzet és a Szapáry-kormány (Bp. 1892); BUSBACH PÉTER, Az utolsó öt év (Bp. 1895), továbbá HALÁSZ IMRE kitűnő portréit: Egy letűnt nemzedék. Emlékezések a magyar állam kialakulásának újabb korszakából (Bp. 1911); ÁBRÁNYI KORNÉL, Húsz év története 1890–1910 (In: Politikai Magyarország. II. Bp. 1913). A politikai főszereplők jellemrajzát történelmi érvénnyel vázolta MIKSZÁTH KÁLMÁN, Az én kortársaim (Bp. 1904) és MIKSZÁTH KÁLMÁN, Politikai karcolatok 1881–1908 (Mikszáth Kálmán művei. 14. Bp. 1969) c. gyűjteményben. Ferenc József magatartására az 1890-es évek elején lásd: ECKHART FERENC, Ferenc József és a Kossuth-kultusz (*Magyar Szemle*, 1927. I). E fejezet másik alapvető forrása az Országos Levéltár (továbbiakban: OL) és egyéb levéltárak iratanyaga volt. Az új kutatásokon alapuló megállapítások adatait – így Tisza Kálmán bukásának magyarázatát, a Szapáry-kormány „reformpolitikájá-

nak" motivációját, az uralkodóhoz írt felterjesztéseket, a közigazgatási reform előkészítésére vonatkozó új szempontokat — főként a magyar minisztertanácsi jegyzőkönyvekből, a közös minisztertanácsi jegyzőkönyveknek az OL Filmtárában őrzött mikrofilmkópiáiból, a Miniszterelnökség elnöki irataiból, a Pápay-hagyatékból (23. doboz), továbbá a Thallóczy Lajos naplófeljegyzései c. kéziratos munkából (Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára. Quart. Hung. 2459., illetve Fol. Hung. 1637) merítettük.

A kormány gazdaság- és szociálpolitikájának feldolgozásához felhasználtuk a kormány évi jelentéseit; GELLÉRI MÓR, Ipartörténeti vázlatok (Bp. 1906); SÁNDOR VILMOS, Nagyipari fejlődés Magyarországon (Bp. 1954); a Wekerléről szóló — alább felsorolásra kerülő — életrajzi cikkeket, az OL Belügyminisztérium elnöki és a Kereskedelmi Minisztérium 1890—1892 közötti iratait.

Az ellenzéki pártok jellemzésénél APPONYI ALBERT, Emlékiratam. Ötven év (Bp. 1922); BARTHA MIKLÓS, A függetlenségi párt (Kolozsvár, 1890); MOCSÁRY LAJOS, A függetlenségi párt (Bp. 1890); BEKSICS GUSZTÁV, A szabadelvű párt története (Bp. 1907), ADALBERT TOTH, Parteien und Reichstagswahlen in Ungarn. 1848—1892 (München, 1973) c. munkáira támaszkodtunk.

2. AZ EGYHÁZPOLITIKAI KÜZDELEM

Az egyházpolitikai előzményekre és a küzdelem kibontakozására a korabeli történeti munkák közül LINDER GYÖRGY - ZELLER ÁRPÁD, A magyar egyházpolitika 1847—94. I—II. (Bp. 1894) c. liberális szellemű dokumentatív kiadványát, a katolikus szelleműek közül KEMÉNYFI KÁLMÁN DÁNIEL, Ötven év alkotmányos egyházpolitikája (Esztergom, 1898); BONITZ FERENC, Gróf Zichy Nándor. Élet és jellemrajz. |1829—1911| (Bp. 1912); DOMOKOS ISTVÁN, Zichy Nándor gróf élete (Bp. 1912) c. művét, a két világháború közötti irodalomból TÖRÖK MIHÁLY MIKLÓS, A magyar egyházpolitikai harc története (Bp. 1933) és SALACZ GÁBOR a politikai katolicizmust apologetizáló, de eredeti forrásokban gazdag munkáit: A magyar kultúrharc története 1890—1895 (Bécs, 1938), Egyház és állam Magyarországon a dualizmus korában 1867—1918 (München, 1974); GRATZ GUSZTÁV, A dualizmus kora. Magyarország története 1867—1918 (Bp. 1934) c. művének liberális elemzését; CRISPOLTA CRISPOLTI E GUIDO AURELI, La politica di Leone XIII da Luigi Galimberti a Mariano Rampolla (Roma, 1912); FRIEDRICH ENGEL-JANOSI, Österreich und der Vatikan 1846—1918. II. (Graz, 1961) és Die politische Korrespondenz der Päpste mit den österreichischen Kaisern 1804—1918 (Wien, 1964), valamint MORITZ CSÁKY, Der Kulturkampf in Ungarn (Graz—Wien—Köln, 1967) c. alapos és tárgyilagos tanulmányát használtuk fel. A politikai katolicizmus újabb hazai feldolgozásai közül elsősorban GALÁNTAI JÓZSEF, Egyház és politika 1890—1918. Katolikus egyházi körök politikai szervezkedései Magyarországon (Bp. 1960) c. műve, továbbá DERSI TAMÁS, A századvég katolikus sajtója (Bp.

1973) c. tanulmánya szolgált alapul. A pápai enciklikák ismertetésénél a Politikai és szociális enciklikák a 19—20. században. Szerk. ZSIGMOND LÁSZLÓ. I—II. (Bp. 1970) c. gyűjtemény szövegeit vettük át.

Wekerle Sándorról tudományos értékű életrajzzal nem rendelkezünk, csak kisebb cikkekkel, megemlékezésekkel. Figyelmet érdemelnek BUSBACH PÉTER és ÁBRÁNYI KORNÉL idézett tanulmányai; MILHOFFER SÁNDOR, Magyarország közgazdasága. II. (Bp. 1904); MATLEKOVITS SÁNDOR, Magyarország államháztartásának története 1867—1893 (Bp. 1894) és Wekerle Sándor emlékezete (Bp. 1922); SZTERÉNYI JÓZSEF, Emlékezés Wekerle Sándorra *(Pesti Tőzsde,* 1921. szeptember 1); LUKÁCS GYÖRGY, Wekerle Sándor *(Budapesti Szemle,* 1922); KUN ANDOR, A magyar gazdasági élet úttörői. I. Wekerle Sándor *(Pénzvilág,* 1932. május 11) c. írásai. Szilágyi Dezsőre BUSBACH PÉTER és SPOUDCHIOS [GYÖRGY ENDRE] idézett munkái; Mikszáth Kálmán művei. 14. A kormány programjára a Képviselőházi Napló, 1892—1896. VI.; az egyházpolitikai harc teljes kibontakozására a fenti irodalom mellett főként a nagyon beszédes és informatív minisztertanácsi jegyzőkönyvek és a miniszterelnökség iratanyaga nyújt tájékoztatást.

Kossuth Lajos élete alkonyára és halálára lásd: SZEKFŰ GYULA, Az öreg Kossuth 1867—1894 és ANDICS ERZSÉBET, Kossuth harca az árulók és megalkuvók ellen a reformkorban és a forradalom idején (mindkettő in: Emlékkönyv Kossuth Lajos születésének 150. évfordulójára. II. Bp. 1952). A temetés politikai vonatkozásaira értékes és még jószerint feltáratlan anyag található Thallóczy Lajos idézett Naplófeljegyzéseiben (I.) és az OL Pápay-hagyaték erre vonatkozó csomójában. A hódmezővásárhelyi zendülésre lásd elsősorban: A magyar munkásmozgalom történetének válogatott dokumentumai (továbbiakban: MMTVD) II. (Bp. 1954) anyagát; ORMOS EDE, A szocializmusról, különös tekintettel a hódmezővásárhelyi munkáskérdésre (Hódmezővásárhely, 1896); IFJ. NAGY SÁNDOR, A szocializmus keletkezése Hódmezővásárhelyen. I. (Hódmezővásárhely, 1924); SIMON PÉTER, A századforduló földmunkás- és szegényparaszt-mozgalmai 1891—1907 (Bp. 1953) és a Földmunkás- és szegényparaszt-mozgalmak Magyarországon 1848—1948. I. (Bp. 1962) SIMON PÉTER által írt III. fejezetét. A Memorandum-perre vonatkozóan a KEMÉNY G. GÁBOR által összeállított: Iratok a nemzetiségi kérdés történetéhez Magyarországon a dualizmus korában c. okmánygyűjtemény II. kötetét (Bp. 1956) és KATUS LÁSZLÓ e fejezethez írt kéziratos előtanulmányát használtuk fel.

A Wekerle-kormány 1894. május—júniusi válságáról, győzelméről és bukásáról három elsőrendű levéltári forrás tájékoztat: a Haus-, Hof- und Staatsarchiv (Wien), Politisches Archiv, Interna, Liasse XXXI. „Ungarisches Ehegesetz und Minister Crise 1894" csomó; az OL Pápay-hagyaték 24. dobozban az „Auf die Minister-Crisis in Dezember 894 und Jänner 895 Bezug nehmende Schriftstücke" csomó, az OL Kállay Béni iratai, LII. csomóban „Rezervált iratok 1894/5-ből". Ezeken kívül a már idézett Thallóczy naplófeljegyzései c. kézirat roppant becses, közvetlen információkat nyújt. Egykorú dokumentum még Tisza István naplófeljegyzése „Az 1894. május—június havi válság történetéhez" (In: Gróf Tisza István összes

munkái. I. Bp. 1923). A téma főbb forrásait közölte és irodalmát feldolgozta HANÁK PÉTER, Iratok az 1894—95. évi magyar kormányválság történetéhez *(Történelmi Szemle,* 1959. 3—4).

3. A SZOCIALISTA MUNKÁSMOZGALOM MEGERŐSÖDÉSE AZ 1890-ES ÉVEK ELEJÉN

A korai munkásmozgalom és a szociáldemokrata párt megalakulásához elsősorban az MMTVD I. (Bp. 1951) és II. (Bp. 1954) kötetét, a vidéki munkásmozgalom dokumentumait közlő köteteket; a feldolgozások közül pedig NEMES DEZSŐ, Az Általános Munkásegylet története 1868—1873 (Bp. 1952) c. munkáját; SÁNDOR VILMOS idézett ipartörténeti monográfiáját; S. VINCZE EDIT írásait: Az útkeresés évtizedei. Tanulmányok a magyarországi munkásmozgalom történetéből 1868—1898 (Bp. 1977), A Magyarországi Szociáldemokrata Párt megalakulása és tevékenységének első évei. |1890—1896| (Bp. 1961), A Magyarországi Szociáldemokrata Párt első kongresszusának történeti körülményei *(Párttörténeti Közlemények,* 1966. 1), Küzdelem az önálló proletárpárt megteremtéséért Magyarországon, 1848—1890. 2. kiad. (Bp. 1972); ERÉNYI TIBOR, A magyarországi szakszervezeti mozgalom kezdetei 1867—1904 (Bp. 1962), a külföldi marxista irodalomból KARL KAUTSKY, Aus der Frühzeit des Marxizmus (Prága, 1935); FRANZ MEHRING, Geschichte der deutschen Sozialdemokratie. II. (Stuttgart, 1898); LUDWIG BRÜGEL, Geschichte der österreichischen Sozialdemokratie. II—III. (Wien, 1922); HERBERT STEINER, Die Arbeiterbewegung Österreichs 1867—1889 (Wien, 1964) c. munkákat tekintettük át.

A földmunkásság és a falusi szegény nép helyzetéről haladó szellemű helyzetrajz ECSERI LAJOS, Az alföldi munkáskérdés és a mezőgazdasági válság (Bp. 1898); SZEBERÉNYI LAJOS ZS., A parasztok helyzete Magyarországon. Szociális tanulmány különös tekintettel az alföldi munkásmozgalomra és kivándorlásra (Bp. 1907) és a Tömegmozgalmak az alföldi parasztvárosokban (Bp. 1913) c. munkája; szocialista szemléletű, bár vázlatos áttekintés: EÖRSI BÉLA, A magyar földmíves szegénység kialakulása (Bp. 1938); konzervatív agrárius álláspontot tükröz RUBINEK GYULA, Parasztszocializmus (Bp. 1895); VADNAY ANDOR, A Tiszamellékről (Bp. 1900) c. írása. A mozgalmakra a polgári szerzők közül BODROGKÖZY ZOLTÁN, A magyar agrármozgalmak története (Bp. 1929) c. munkája és GABONA BÉLA, A magyarországi agrár-munkásmozgalom története 1890—1900 (Bp. 1934) használható. A marxista irodalomból SIMON PÉTER már idézett munkáin kívül FARKAS JÓZSEF, Agrárszocialista mozgalmak 1890—1907 (Szeged, 1968) és Battonya, 1891. Tanulmányok az agrárszocialista zendülés 70. évfordulójának emlékére (Battonya, 1966) c. művei; KIRÁLY ISTVÁN, Dózsa-kultusz a századforduló parasztmozgalmaiban *(Tiszatáj,* 1972. 6) és Az 1891-es agrárszocialista mozgalmak paraszti dokumentumainak kritikai vizsgálata *(Agrártörténeti Szemle,* 1976. 1—2) c. tanulmányai; KISS JÓZSEF, Jászkunsági agrármozgalmak a kiegyezéstől

a millenniumig |1867—1895| (Bp. 1968) c. műve használható. A munkás- és szegényparaszti mozgalmak folklórjára és szimbólumaira IFJ. NAGY SÁNDOR és FARKAS JÓZSEF már idézett tanulmányain kívül A parasztdaltól a munkásdalig. Szerk. KATONA IMRE—MARÓTHY JÁNOS—SZATMÁRI ANTAL (Bp. 1968) kötetet, belőle különösen NAGY DEZSŐ, A századforduló parasztmozgalmainak szellemi hagyományai c. tanulmányát és A magyar munkáshagyományok kutatása (Bp. 1975) c. kötetét használtuk fel.

II. FEJEZET

A DUALIZMUS VÁLSÁGÁNAK KEZDETEI A 19. SZÁZAD VÉGÉN

A II. fejezet forrásanyagát nehéz elválasztani az I. fejezetétől, mert az okmánygyűjtemények, a naplók, a visszaemlékezések és a feldolgozások többsége az egész évtized és a századforduló történetével egységesen foglalkozik. Ezért itt visszautalunk az általános részben és az I. fejezetben már ismertetett szakirodalomra és levéltári forrásokra.

1. A SZÁZADVÉG NACIONALIZMUSA

Bánffy Dezső pályafutásához tényszerűen használható GYULAI D. KÁLMÁN, Losonczy Bánffy Dezső báró élete (Marosvásárhely, 1913); jellemzésére nagyon találó GRATZ GUSZTÁV, A dualizmus kora. Magyarország története 1867—1918. I. (Bp. 1934); programjára lásd Képviselőházi Napló, 1892—1896. XXII.; kormányzati tevékenységének egészére ÁBRÁNYI KORNÉL, Húsz év története 1890—1910 (In: Politikai Magyarország. II. Bp. 1913); GYŐRFFY GYULA, Tíz év a magyar parlament történetéből. 1895—1905 (Bp. 1905). A „nemzetiségi és szocialisztikus ügyeket intéző osztályra" és Bánffy nemzetiségi politikájára lásd JANCSÓ BENEDEK névtelenül megjelentetett apologetikus pamfletjét: Bánffy Dezső nemzetiségi politikája (Bp. 1899); BÁNFFY DEZSŐ, Magyar nemzetiségi politika (Bp. 1903) c. cikkgyűjteményét és a KEMÉNY G. GÁBOR által összeállított: Iratok a nemzetiségi kérdés történetéhez Magyarországon a dualizmus korában. II. 1892—1900 (Bp. 1956) c. forráskiadványt, valamint A magyar munkásmozgalom történetének válogatott dokumentumai (továbbiakban: MMTVD) II. (Bp. 1954) c. kötet vonatkozó iratait.

Bánffy egyházpolitikai akcióit feldolgozta SALACZ GÁBOR, Az Agliardi-affaire (Bp. 1941) és Báró Bánffy Dezső római akciója a Néppárt ellen 1895-ben (Bp. 1943) c. műveiben. Fontos kormányzati iratok találhatók az Országos Levéltár Pápay-hagyaték 24. dobozában és a Miniszterelnökség anyagaiban.

A századvég nacionalizmusának bemutatásánál ugyancsak Bánffy idézett cikkgyűjteményéből indultunk ki: ez fogalmazta meg világosan a Monarchia keretei között maradó magyar birodalom utópiáját. Ezzel a felfogással teljes össz-

hangban áll Eötvös Károly Bánffy cikkgyűjteményéhez írt előszava. A hatvanhetes alapon álló magyar birodalmi gondolatot nagyobb mértéktartással és szélesebb látókörrel fejti ki Andrássy Gyula, Az 1867-i kiegyezésről (Bp. 1896) és Tisza István képviselőházi beszédei. I. Szerk. Barabási Kun József (Bp. 1930). A „bécsi kör" nacionalistáinak nézeteire elsőrendű forrás a Thallóczy Lajos naplófeljegyzései (Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára Quart. Hung. 2459); utólagos önigazoló summázata Szekfű Gyula, Három nemzedék (Bp. 1920). Legújabb marxista értékelése Glatz Ferenc, Történettudomány és történetpolitikai koncepció. Kandidátusi disszertáció (Bp. 1975. MTA Kézirattára) „A fiatal Szekfű Gyula bécsi évei" c. fejezete. A magyar birodalmi imperializmus reprezentatív munkája a függetlenségi párti Hoitsy Pál, Nagymagyarország. A magyar történet jövő századai (Bp. 1902); és a kormánypárti Beksics Gusztáv, Mátyás király birodalma és Magyarország jövője (Bp. 1905); fanatikus propagátora Rákosi Jenő és újságja, a *Budapesti Hírlap* volt. Jellegzetes cikkek a 30 millió magyarról: *Budapesti Hírlap*, 1902. július 7-i vezércikk; A kelet a keleti népeké (Uo. 1903. január 4); A dualizmus nemzeti tartalma (Uo. 1903. január 20); Magyar impérium (Uo. 1904. december 25); A magyar imperializmus (Uo. 1906. június 3). Rákosi Jenő nézeteit összefoglalja és nacionalista alapon méltatja Sikabonyi Antal, Rákosi Jenő a publicista (Bp. 1930). A pánszlávizmus veszélyének reakciós felvetése a századfordulón: Esterházy János, A szláv áramlatok és hazánk. Nemzetiségi tanulmányok (Bp. 1902). A magyar imperializmus korabeli kritikája és egyben a függetlenségi nacionalizmus klasszikus megfogalmazása: Mocsáry Lajos, A közösügyi rendszer zárszámadása (Bp. 1902). A korszak nacionalizmusának tömör elemzését adja: Hanák Péter, A magyar nacionalizmus néhány problémája a századforduló idején (*Történelmi Szemle*, 1960. 2—3).

A politikai pártok és pártrendszerek általános irodalmából elsősorban Max Weber munkáit emeljük ki: Gazdaság és társadalom (Bp. 1968); Állam, politika, tudomány (Bp. 1970); Politik als Beruf. 4. kiad. (Berlin, 1964). Elemzésünkben a szakirodalom metodikai-kritikai szempontjait is figyelembe véve használtuk Maurice Duverger két jelentős munkáját: Les partis politiques (Paris, 1951) és Partis politiques et classes sociales (Paris, 1957); továbbá D. D. McKean, Party and Pressure Politics (Cambridge, Massachusetts, 1949) c. művét, a Modern Political Parties. Szerk. S. Neumann (Chicago, 1956) c. kötetet; Max G. Lange, Politische Sociologie (Berlin—Frankfurt, 1961); Thomas Nipperday, Die Organisation der deutschen Parteien vor 1918 (Düsseldorf, 1961) c. munkáját, a Die bürgerlichen Parteien in Deutschland. I—II. Szerk. Dieter Fricke (Leipzig, 1968) c. enciklopédiát, és az ugyancsak Fricke által szerkesztett *Jenauer Beiträge zur Geschichte der bürgerlichen Parteien* c. folyóiratot. A modern párttörténeti irodalom kitűnő hazai összefoglalása és kritikája: Boros Zsuzsa—Szabó Dániel, A politikai pártok kutatásának néhány kérdése a XX. századi polgári irodalomban (*Történelmi Szemle*, 1975. 2—3).

A hazai párttörténeti munkák közül Deák Albert, A parlamenti kormányrendszer Magyarországon. 2. rész: A parlament vezetése. Pártkormányzat. A magyar

pártok (Bp. 1912); a Politikai Magyarország. IV. (Bp. 1914) c. kötetből VIKÁR BÉLA, A Szabadelvű Párt története és ZBORAY LAJOS, A Katolikus Néppárt története; MÉREI GYULA, Magyar politikai pártprogramok 1867—1914 (Bp. 1934) és A magyar polgári pártok programjai 1867—1918 (Bp. 1971) c. munkákra támaszkodtunk, emellett haszonnal forgattuk ADALBERT TOTH, Parteien und Reichstagswahlen in Ungarn 1848—1892 (München, 1973) c. monográfiáját. A magyarországi pártrendszer kialakulásának marxista elemzését nyújtja PACH ZSIGMOND PÁL, A dualizmus rendszerének első évei Magyarországon (*Századok*, 1955. 1) c. tanulmánya és A dualizmus rendszerének megszilárdulása az 1870-es években (Bp. 1958) c. könyve, valamint M. KONDOR VIKTÓRIA, Az 1875-ös pártfúzió (Bp. 1959) c. műve.

Az egyes pártok elemzésénél felhasználtuk BEKSICS GUSZTÁV, A Szabadelvű Párt története (Bp. 1907); VARGA JENŐ, A szabadelvű párt múltja, bukása és feltámadása (*Szocializmus*, 1909—1910. 4); PÁRTOS BÉLA, A függetlenségi és 48-as párt szervezéséről (Bp. 1887) és A függetlenségi pártkör alapszabálya (*Egyetértés*, 1890. november 1); MOCSÁRY LAJOS, A közösügyi rendszer zárszámadása c. már idézett és A függetlenségi párt (Bp. 1890) c. könyvét, valamint az ugyancsak e címen megjelent pamfletjét (Bp. 1906); ezek mellett támaszkodtunk VELIKY JÁNOS, A Függetlenségi Párt az 1890-es évek elején c., kötetünk számára készített kéziratos előtanulmányára. A katolikus Néppártra alapforrás: BONITZ FERENC, Gróf Zichy Nándor. Élet- és jellemrajz (Bp. 1912); GALÁNTAI JÓZSEF, Egyház és politika. Katolikus egyházi körök politikai szervezkedései Magyarországon (Bp. 1960). E résznél sokat merítettünk SZABÓ DÁNIEL két új tanulmányából: A Néppárt megalakulása (*Történelmi Szemle*, 1977. 2) és A katolikus Néppárt részvétele az 1896. évi választásokon (kézirat), amelyet volt szíves rendelkezésünkre bocsátani.

Az agrárius szervezkedésre és ideológiára elsődleges forrás: Az 1895. évi III. Országos Gazdakongresszus története és tárgyalásai. I—V. (Bp. 1895); a *Magyar Gazdák Szemléje* 1896-tól megjelent évfolyamai; az Országos Magyar Gazdasági Egyesület Évkönyve 1899—1900; a Tizenkét év a Magyar Gazdaszövetség történetéből 1896—1908 (Bp. 1908) c. mű, továbbá a vezető személyiségek cikkei és emlékezései: BERNÁT ISTVÁN, A magyar agrártörekvések célja és jogosultsága (Bp. 1896), Tanulmányok a magyar agrárpolitika és a magyar agrármozgalom köréből (Bp. 1927), Küzdelmek és eredmények (Bp. 1936) c. művei; RUBINEK GYULA, A jövő vámtarifája és vámpolitikánk (Bp. 1900); KÁROLYI SÁNDOR, Programbeszéd Göncön, 1901. szeptember 10. (Bp. 1901); BAROSS KÁROLY, Magyar agrárpolitika (Bp. 1896) c. könyvei; ZELENSKI RÓBERT, Emlékeim (Bp. 1929) c. memoárja; TÓTH LÁSZLÓ, Vogelsang és a magyar konzervatív politika 1867 után (In: Emlékkönyv Károlyi Árpád születésének nyolcvanadik fordulójára. Bp. 1933). Az ellenálláspontra lásd: TISZA ISTVÁN, Magyar agrárpolitika (Bp. 1897); Az agrárizmus harca az ipar és kereskedelem ellen (Bp. 1899) c. brosúra; ENGEL EMIL—BARTHA LÁSZLÓ, A budapesti tőzsde története 1864—1914 (Bp. 1914); Huszonöt év a magyar közgazdaság terén. Láncz Leó munkássága, beszédei és dolgozatai. Szerk. MAKAI ERNŐ (Bp. 1907). Az agrárius ideológia legújabb kitűnő elemzését

lásd: SZABÓ MIKLÓS, A kontinentális Európa konzervatív ideológiája néhány új vonásának kialakulása a századfordulón *(Történelmi Szemle,* 1974. 3) és Új vonások a századfordulói magyar konzervatív politikai gondolkodásban *(Századok,* 1974. 1) c. tanulmányaiban.

2. MUNKÁSMOZGALOM ÉS AGRÁRSZOCIALIZMUS A BÁNFFY-KORMÁNY IDEJÉN

Alfejezetünk alapjában véve azokra a fontosabb forrásokra épül, amelyekre a Bevezetés és az I. fejezet 3. alfejezete. Emlékeztetőül hivatkozunk ismét az MMTVD II. kötetére; S. VINCZE EDIT, A Magyarországi Szociáldemokrata Párt megalakulása és tevékenységének első évei |1890—1896| (Bp. 1961) c. monográfiájára. Ehhez az alfejezethez különösen sokat merítettünk a szociáldemokrata pártkongresszusok jegyzőkönyveiből és A magyarországi szocialisztikus munkásmozgalmak c. évenkénti rendőrségi jelentés anyagaiból. A földmunkás- és szegényparaszti mozgalmakra ugyancsak a már idézett irodalmat használtuk, elsősorban: SIMON PÉTER, A századforduló földmunkás- és szegényparaszt-mozgalmai 1891—1907 (Bp. 1953) c. népszerű összefoglalását és a Földmunkás- és szegényparaszt-mozgalmak Magyarországon 1848—1948. I. (Bp. 1962) kötetében található alapos tanulmányát, továbbá FARKAS JÓZSEF tanulmányát: Agrárszocialista mozgalmak 1890—1907 (Szeged, 1968). Az 1890-es évek második felének forradalmi agrárszocialista mozgalmaira nagy haszonnal forgattuk FARKAS JÓZSEF egyéb tanulmányait: Várkonyi István |1852— 1918| *(Párttörténeti Közlemények,* 1965. 4), Az 1896—97-es pártszakadás és Várkonyi István fellépése (In: Acta Universitatis Szegediensis. Tudományos Szocializmus. 7. Szeged, 1969), Az 1898-as „rabszolgatörvény" és a Bánffy-kormány más „törvényes" intézkedései a szocialista szervezkedés visszaszorítására (Uo. 9. Szeged, 1971); SZAKÁCS KÁLMÁN, Első kísérlet a földmunkás szakszervezet megalakítására |1896—1900| *(Párttörténeti Közlemények,* 1969. 3); RUSZOLY JÓZSEF, A bagaméri zendülés 1898-ban *(Alföld,* 1968. 5); TÓTH ISTVÁN, Földosztó mozgalom Szabolcs megyében 1897—1898 (Bp. 1963); BALASSA IVÁN, Földosztó mozgalom a Bodrogközben 1898-ban (Sárospatak, 1956); KISS JÓZSEF, Jászkun agrárszocialista mozgalmak 1896—1897 *(Párttörténeti Közlemények,* 1969. 2) c. írását és VIRÁGH FERENC, A Békés megyei agrárszegénység helyzete és küzdelmei a dualizmus korában c. kandidátusi disszertációjának kéziratát (Bp. 1974. MTA Kézirattára).

Az utópikus egyenlőséghit elvi kérdéseihez lásd: KARL MANNHEIM, Ideologie und Utopie (Bonn, 1929) c. alapvető tanulmányát, továbbá MARTIN BUBER, Königtum Gottes (Berlin, 1932); H. BRENTENHARD, Das Tausendjährige Reich (Bern, 1944); W. E. MÜHLMANN, Chiliasmus und Nativismus. Studien zur Psychologie, Soziologie und historischen Kasuistik der Umstrurzbewegungen (Berlin, 1961); B. A WILSON, Millennialism in Comparative Perspective *(Comparative Studies in Society and History,* 1963); ERIC HOBSBAWM, Primitive Rebels: Studies

in Archaic Forms of Social Movements (Manchester, 1959); YONINA TALMON, Millenarian Movements (*Archives Européennes de Sociologie*, 1966. 2). A magyarországi mozgalom ideológiájára és szimbólumaira elsősorban a *Földmívelő* 1897—1898. évi cikkei; TÓTH ISTVÁN, BALASSA IVÁN, KISS JÓZSEF, FARKAS JÓZSEF fent idézett tanulmányai; különösen NAGY DEZSŐ, A századforduló parasztmozgalmainak szellemi hagyományai (In: A parasztdaltól a munkásdalig. Szerk. KATONA IMRE ÉS TÁRSAI. Bp. 1968) és Az agrármozgalmak költészetéből (In: A Munkásmozgalmi Múzeum Évkönyve 1966—1968. Bp. 1970) c. tanulmányai adnak felvilágosítást.

3. A DUALIZMUS VÁLSÁGA A SZÁZAD VÉGÉN

A téma feldolgozásánál HANÁK PÉTER, A dualizmus válságának problémái a XIX. század végén (In: HANÁK PÉTER, Magyarország a Monarchiában. Tanulmányok. Bp. 1975) c. korábbi tanulmányát vettük alapul. Széles történelmi távlata és osztályszempontú megalapozása miatt külön is kiemeljük KARL KAUTSKY, Habsburgs Glück und Ende (Berlin, 1918); KARL RENNER (RUDOLF SPRINGER), Die Krise des Dualismus und das Ende der Deákistischen Episode in der Geschichte der Habsburgischen Monarchie (Wien, 1904) és Grundlagen und Entwicklungsziele der Österreichisch—Ungarischen Monarchie (Wien, 1906); OSCAR JÁSZI, The Dissolution of the Habsburg Monarchy (Chicago, 1929) c. műveit.

A magyarországi válság eseménytörténete a már többször idézett összefoglaló munkákban és tanulmányokban található, itt bővebben az ausztriai válság irodalmára térünk ki. Alfejezetünkben a liberális RUDOLF SIEGHART, Die letzten Jahrzehnte einer Großmacht (Berlin, 1932); a marxista irányú ALBERT FUCHS, Geistige Strömungen in Österreich 1867 bis 1918 (Wien, 1948); KLAUS BERCHTOLD, Österreichische Parteiprogramme 1868—1966 (Wien, 1967) c. tanulmányait használtuk fel. A keresztényszociálisokra lásd: RICHARD KRALIK, Lueger und der christliche Sozialismus (Wien, 1923); a keresztényszociális vezérkarhoz tartozó FRIEDRICH FUNDER, Mein Weg von Gestern ins Heute (Wien, 1952); MADARAS ÉVA, Az osztrák keresztény-szociálisok reformprogramja a párttá alakulás kezdetén |1889—1892| (Acta Universitatis Debreceniensis. Series Historica 21. Debrecen, 1975) és Pápa, püspökök, politikusok. A keresztény-szociális tömegpárt kialakulása Ausztriában (*Világosság*, 1974. 6) c. tanulmányait; a nagynémet nacionalistákra PAUL MOLISCH, Geschichte der deutschnationalen Bewegung in Österreich von ihnen Anfängen bis zum Zerfall der Monarchie (Jena, 1926); a szélsőséges nacionalista EDUARD PICHL, Georg Schönerer und die Entwicklung des Alldeutschtums in der Ostmark (Wien, 1921); ANDREW G. WHITESIDE, Austrian National Socialism before 1918 (Hága, 1962); FRITZ STERN, The Politics of Cultural Despair: A Study in the Rise of the German Ideology (New York, 1965); TOKODY GYULA, Ausztria-Magyarország a Pángermán Szövetség (Alldeutscher Verband) világuralmi terveiben |1890—1918| (Bp. 1963) c. munkákat használtuk fel. Az ausztriai szociáldemokráciára KLAUS

BERCHTOLD idézett műve; LUDWIG BRÜGEL, Geschichte der österreichischen Sozialdemokratie. III—IV. (Wien, 1922—1924); HANS MOMMSEN, Die Sozialdemokratie und die Nationalitätenfrage im habsburgischen Vielvölkerstaat. I. (Wien, 1963) nyújtotta a kérdés jó összefoglalását.

4. A VÁLSÁG ELODÁZÁSA A SZÉLL-KORMÁNY IDEJÉN

Széll Kálmán pályájára, személyiségére és politikájára GYŐRFFY GYULA és GRATZ GUSZTÁV már idézett munkáin kívül fontos forrás: APPONYI ALBERT, Emlékirataim. Ötven év (Bp. 1972); S. HALÁSZ TERÉZ, Széll Kálmán életrajza (Bp. 1943). A kormány programját lásd: Képviselőházi Napló, 1896—1901. XX.; vitáját a XX—XXI. A „Széll-formula" létrejöttére S. HALÁSZ TERÉZ idézett munkája; a paktum szövegére a *Nemzet*, 1899. február 18-i száma, Széll munkásellenes politikájára a szociáldemokrata párt 1900. évi kongresszusának jegyzőkönyve és A magyarországi szocialisztikus munkásmozgalmak c. rendőrségi jelentések adnak adatokat. A „hegyvidéki akció" fontos iratait közli KEMÉNY G. GÁBOR idézett okmánygyűjteménye (II). A szabadelvű párton belüli frakciók jellemzését nyújtják GYŐRFFY GYULA, GRATZ GUSZTÁV, PETHŐ SÁNDOR idézett munkái, valamint Tisza István képviselőházi beszédei. I. (Bp. 1930). Az agrárius szervezkedésre lásd: KÁROLYI SÁNDOR, Agrárius ébresztő *(Magyar Gazdák Szemléje*, 1901. II.) c. tanulmányát és már idézett gönci programbeszédét. Az ellenzék politikájának alapos összefoglalását adja DOLMÁNYOS ISTVÁN, A magyar parlamenti ellenzék történetéből |1901—1904| (Bp. 1963) c. műve. Széll Kálmán személyének és agráriusbarát politikai irányának radikális demokratikus bírálatát találjuk meg Ady Endre összes prózai művei. I—IV. kötetében (Bp. 1955—1964).

III. FEJEZET

AZ OSZTRÁK—MAGYAR MONARCHIA KÜLPOLITIKÁJA A SZÁZADFORDULÓN

A Monarchia külpolitikájáról szóló összefoglaló művek száma meglepően csekély. Egészen az utóbbi időkig RICHARD CHARMATZ, Geschichte der auswärtigen Politik Österreichs im 19. Jahrhundert (Leipzig, 1912) c. munkája számított az egyetlen összefoglalásnak, de mivel még a bécsi levéltár megnyitása előtt készült, teljesen elavult. Régi hiányt pótol F. R. BRIDGE, From Sadova to Sarajevo. The Foreign Policy of Austria-Hungary 1866—1914 (London, 1972), amely a külügyminisztérium rezervált iratainak felhasználásával készült és a korszak egészére nézve jó áttekintést nyújt. Az osztrák szintézisek közül alapos bibliográfiával ellátott, jó külpolitikai fejezetek találhatók KARL und MATHILDE UHLIRZ, Handbuch der Ge-

schichte Österreichs und seiner Nachbarländer Böhmen und Ungarn. II/ 2. 1848—1914 (Graz, 1941) c. kézikönyvében.

Az ugyancsak összefoglaló jellegűnek számító életrajzi irodalomban sem túlságosan gazdag a Monarchia külpolitikai történetével foglalkozó historiográfia. Ferenc József külpolitikai nézeteiről és tevékenységéről fontos W. WAGNER, Kaiser Franz Joseph und das Deutsche Reich (Wien, 1951) c. kéziratos disszertációja. A trónörökösről a családi levéltár felhasználásával készült RUDOLF KISZLING, Erzherzog Franz Ferdinand (Graz, 1953) c. munkája tájékoztat. A vezérkari főnökökről több biográfia készült. Beckről: E. GLAISE-HORSTENAU, Franz Josephs Weggefährte. Das Leben des Generalstabschefs Grafen Beck (Zürich, 1930); Conradról: OSKAR REGELE, Feldmarschall Conrad (Wien, 1955) c. mű érdemel elsősorban említést. A külügyminisztereket már sokkal mostohábban kezelte a történetírás. Közülük csupán Berchtoldról készült részletes életrajz: HUGO HANTSCH, Leopold Graf Berchtold. Grandseigneur und Staatsmann. I—II. (Graz, 1963). Aehrenthalról még mindig A. MUSULIN, Das Haus am Ballplatz (München, 1924) c. műve a legjobb; Buriánról DIÓSZEGI ISTVÁN, A Ballplatzi palota utolsó gazdája (In: Hazánk és Európa. Bp. 1970) c. műve említhető meg.

A memoárirodalom bő választékot kínál az érdeklődőknek, ezek jegyzéke megtalálható UHLIRZ már idézett munkájában. A források kiadásával nem jeleskedett az osztrák külpolitikával foglalkozó történetírás. Ha a szórványos és alkalmanként megjelent vörös könyvektől eltekintünk, ez a műfaj szinte kizárólag a világháborút megelőző hat esztendő nyolckötetes forráskiadására korlátozódik. A szóban forgó kiadvány: Österreich—Ungarns Außenpolitik von der bosnischen Krise bis zum Kriegsausbruch 1914. I—VIII. (Wien, 1930), amely a világháború előtti évek kutatásának egyik legfontosabb bázisa. Jelentős osztrák—magyar vonatkozású akták találhatók a hasonló német, francia, angol, belga, szerb és szovjet kiadványokban. Ezek címei megtalálhatók az összefoglaló diplomáciatörténetekben. Az államközi szerződéseket A. F. PRIBRAM adta ki: Die politischen Geheimverträge Österreich—Ungarns 1879—1914 (Wien, 1920) címmel.

Az osztrák—magyar külpolitika sajátos soknemzetiségű indíttatását nem munkálta ki még teljesen a történetírás. A Monarchia nemzetiségi problematikájával foglalkozó munkák azonban szempontokat és adalékokat nyújtanak a kérdéskör tanulmányozásához. Különösen fontos ROBERT KANN, Das Nationalitätenproblem der Habsburgermonarchie. I—II. (Graz, 1964) c. munkája, amely a nacionalizmus számos külpolitikai vonatkozását is megvilágítja. Külpolitikai aspektusa folytán is érdekes AUREL POPOVICI, Die Vereinigten Staaten von Groß-Österreich (Leipzig, 1906), úgyszintén EDUARD BENEŠ, Le probleme autrichien et la question tscheque (Paris, 1908) c. tanulmánya. A külpolitika és a nemzeti kérdés összefüggéséről, különös tekintettel a magyar álláspontra DIÓSZEGI ISTVÁN, A függetlenségi ellenzék és a Monarchia külpolitikája 1900—1914 *(Századok*, 1973. 1) c. tanulmánya tájékoztat.

A nemzetközi kapcsolatok történetéről a következő munkák nyújtanak áttekintést: PIERRE RENOUVIN, Histoire des relations internationales. VI. Le XIXe

siècle., II. De 1871 à 1914. L'apogée de l'Europe (Paris, 1955); A. J. P. TAYLOR, The Struggle for Mastery in Europe 1848—1918 (Oxford, 1957); V. M. HVOSZTOV, Isztorija diplomatii. II. 1871—1914 (Moszkva, 1963); DIÓSZEGI ISTVÁN, Klasszikus diplomácia — modern hatalmi politika (Bp. 1967).

Az 1890—1914 közötti időszak külpolitikájának egyes kérdéseiről még nem készült feldolgozás, így az összegező áttekintés alkalmával a levéltári kutatás is fontosnak bizonyult. A levéltári források közül a legfontosabb az osztrák—magyar külügyminisztériumnak a bécsi Haus- Hof- und Staatsarchivban őrzött iratanyaga. Az általános kérdésekről a közös minisztertanács jegyzőkönyvei és a rezervált iratok adnak áttekintést; az egyes problémák a külügyi képviseletekkel folytatott soros levelezésben kutathatók. A bécsi levéltárban őrzött külügyi forrásokról R. STROPP, Die Akten des k.u.k. Ministerium des Außern 1848—1918 (*Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchivs*, 1967. 20) nyújt áttekintést. Fontosak még a Haus- Hof- und Staatsarchiv, Kabinettsarchiv emlékirat-gyűjteményei, úgyszintén a Kriegsarchiv Militärkanzlei elkülönített iratai. Ezeket kiegészítik Burián Istvánnak a Budapesti Református Egyházi Zsinat Levéltárában (REZSL, korábbi jelzéssel REKL) őrzött iratai.

Az egyes részkérdésekre vonatkozó fontosabb munkák a tárgyalás időrendjében a következők: J. A. S. GRENVILLE, Gołuchowski, Salisbury and the Mediterraen Agreements 1895—97 (*Slavonic and East European Review*, 1958. 36); PALOTÁS EMIL, A Balkán-kérdés az osztrák—magyar és az orosz diplomáciában a XIX. század végén (Bp. 1972); FRIEDRICH ENGEL-JANOSI, Geschichte auf dem Ballhausplatz (Wien, 1963); E. WALTERS, Unpublished Documents. Austro-Russian relations under Gołochowski 1895—1906 (*Slavonic and East European Review*, 1953. 31., 1954. 32); JÓZSA SÁNDOR, Kína és az Osztrák—Magyar Monarchia (Bp. 1966); TOKODY GYULA, Ausztria-Magyarország a Pángermán Szövetség (Alldeutscher Verband) világuralmi terveiben 1890—1918 (Bp. 1963); ST. VEROSTA, Theorie und Realität der Bündnissen (Wien, 1971); FRITZ FELLNER, Der Dreibund. Europäische Diplomatie vor dem ersten Weltkrieg (München, 1960); FRITZ FELLNER, Die Haltung Österreich—Ungarns während der Konferenz von Algeciras 1906 (*Mitteilungen des Instituts für österreichische Geschichtsforschung*, 1963. 51); D. JÁNOSSY, Der handelspolitische Konflikt zwischen der Österreichisch—Ungarischen Monarchie und Serbien in den Jahren 1904—1910 (Jahrbuch des Wiener Ungarischen Historischen Instituts. 1932. 2); E. WALTERS, Unpublished Documents. Aehrenthal's attempt in 1907 to re-group the European Powers (*Slavonic and East European Review*, 1951. 30); SOLOMON WANK, Aehrenthal's programme for the constitutional transformation of the Habsburg Monarchy: three secret Mémoires (*Slavonic and East European Review*, 1963. 41); W. M. CARLGREN, Iswolsky und Aehrenthal vor der bosnischen Annexionskrise (Uppsala, 1955); HANS ÜBERSBERGER, Österreich zwischen Rußland und Serbien (Köln, 1958); F. R. BRIDGE, Great Britain and Austria—Hungary 1906—1914 (London, 1972); HORST BRETTNER-MESSLER, Die Balkanpolitik Conrad von Hötzendorfs. Von seiner Wiederernennung zum Chef des Generalstabes bis zum Oktober-Ultimatum. Dezember

1912—Oktober 1913. Diss. (Wien, 1966); GEORG RITTER, Die Zusammenarbeit der Generalstäbe Deutschlands und Österreich—Ungarns vor dem ersten Weltkrieg (In: Zur Geschichte und Problematik der Demokratie. Berlin, 1958).

IV. FEJEZET

MAGYARORSZÁG GAZDASÁGI FEJLŐDÉSE (1890—1914)

1. A GAZDASÁGI NÖVEKEDÉS FELTÉTELEI

A magyar gazdaságtörténet központi levéltári forrásai közül az Országos Levéltárban korszakunkra vonatkozóan csak a földművelésügyi minisztérium iratanyaga maradt fenn teljesen. A kereskedelemügyi minisztérium 1899 utáni iratai elpusztultak, a pénzügyminisztériumból pedig csak az elnöki osztály anyaga mondható többé-kevésbé teljesnek, a többié töredékes vagy hiányzik. Felbecsülhetetlen értékű forrásai viszont a gazdaságtörténeti kutatásoknak az egyes ipari és közlekedési vállalatok, hitelintézetek, gazdasági érdekképviseleti szervezetek iratai, amelyeket szintén az Országos Levéltár őriz.

A nyomtatott források közül elsősorban a hivatalos statisztika nagy sorozatait kell kiemelnünk: Magyar Statisztikai Évkönyv (továbbiakban: MStÉ) Új sorozat. 1893—1917; Magyar Statisztikai Közlemények (továbbiakban: MStK) Új folyam. I—XXIX. és Új sorozat. 1—66. kötetei. A részvénytársasági ipar- és közlekedési vállalatok, hitelintézetek adatait évről évre megtalálhatjuk a Magyar Compass (Szerk. G. NAGY SÁNDOR) köteteiben. A hivatalos források másik csoportját a kormány és a szakminisztériumok évi jelentései alkotják: A m. kir. kormány működéséről és az ország közállapotairól szóló jelentés és statisztikai évkönyv (1898 óta évenként). Az ország egyes vidékeinek gazdasági helyzetére és fejlődésére nézve fontosak a kereskedelmi és iparkamarák évi jelentései; közülük a budapesti kamara az egész ország gazdasági viszonyaira is kitért: Kereskedelmünk és iparunk az 1898—1913. évben (Bp. 1899—1914).

A korabeli gazdasági szaklapok és folyóiratok közül csak a legfontosabbakra hívhatjuk fel a figyelmet: *Nemzetgazdasági Szemle*, majd 1893-tól a *Közgazdasági Szemle*, *Nemzetgazdaság*, *Magyar Gazdák Szemléje*, *Köztelek*, *Honi Ipar*, *Bányászati és Kohászati Lapok*, *Magyar Pénzügy*.

A korszak egyetemes gazdaságtörténetének jó összefoglaló áttekintését nyújtja: The Cambridge Economic History of Europe, Vol. VI. The Industrial Revolutions and After. Szerk. H. J. HABAKKUK—M. M. POSTAN (Cambridge, 1965); J. A. LESOURD—C. GÉRARD, Histoire économique XIXe et XXe siècles. I—II. (Paris, 1963). A gazdasági növekedés kérdéseire: W. W. ROSTOW, The Stages of Economic Growth (Cambridge, 1960); SIMON KUZNETS, Modern Economic Growth. Rate Structure and Spread (New Haven—London, 1966); A. MADDISON, Economic Growth in the

West: Comparative Experience in Europe and North America (New York—London, 1964). A nemzetközi gazdasági kapcsolatokról: A. G. KENWOOD—A. L. LOUGHEED, The Growth of the International Economy 1820—1960 (London—Sydney, 1971). Kelet-Közép-Európára lásd: BEREND T. IVÁN—RÁNKI GYÖRGY, Közép-Kelet-Európa gazdasági fejlődése a 19—20. században. 2. kiad. (Bp. 1976).

Az Osztrák—Magyar Monarchia gazdaságára lásd: Die Habsburgermonarchie 1848—1918. I. Die wirtschaftliche Entwicklung. Hrsg. von ALOIS BRUSATTI (Wien, 1973). Ausztriára: Hundert Jahre österreichischer Wirtschaftsentwicklung 1848—1948. Hrsg. von HANS MAYER (Wien, 1949); HEINRICH BENEDIKT, Die wirtschaftliche Entwicklung in der Franz-Joseph Zeit (Wien—München, 1958); H. MATIS, Österreichs Wirtschaft 1848—1913. Konjunkturelle Dynamik und gesellschaftlicher Wandel im Zeitalter Franz Josephs I. (Berlin, 1972); E. WAIZNER, Die Volkseinkommen Alt-Österreichs und seine Verteilung auf die Nachfolgestaaten (*Metron*, 1928. 4).

A Magyarország gazdaságát ismertető korabeli munkák közül a legfontosabbak: Az ezredéves magyar állam és népe. Szerk. JEKELFALUSSY JÓZSEF (Bp. 1896); Magyarország közgazdasági és közművelődési állapota ezeréves fennállásakor. I—IX. Szerk. MATLEKOVITS SÁNDOR (Bp. 1897—1898); MILHOFFER SÁNDOR, Magyarország közgazdasága. II—III. (Bp. 1904); Magyar közgazdaság és kultúra (Bp. 1913); KATONA BÉLA, Magyarország közgazdasága. Pénzügyi és közgazdasági évkönyv, 1910—1914; FELLNER FRIGYES, Ausztria és Magyarország nemzeti jövedelme (Bp. 1916).

A korszak gazdaságtörténetének feldolgozásai: ECKHART FERENC, A magyar közgazdaság 100 éve, 1841—1941. (Bp. 1941); BEREND T. IVÁN—RÁNKI GYÖRGY, A magyar gazdaság száz éve (Bp. 1972); BEREND T. IVÁN—SZUHAY MIKLÓS, A tőkés gazdaság története Magyarországon 1848—1944 (Bp. 1973); L. KATUS, Economic Growth in Hungary During the Age of Dualism |1867—1913|. A Quantitative Analysis (In: Social-Economic Researches on the History of East-Central Europe. Studia Historica Academiae Scientiarum Hungaricae. 62. Bp. 1970); Vita Magyarország kapitalizmuskori fejlődéséről (Értekezések a történeti tudományok köréből. 55. Bp. 1971).

A monopolkapitalizmusra alapvető: V. I. LENIN, Az imperializmus mint a kapitalizmus legfelsőbb foka (In: Lenin összes művei. 27. Bp. 1971). Lásd még: R. HILFERDING, Das Finanzkapital (Berlin, 1947); J. KŘÍŽEK, Die wirtschaftlichen Grundzüge des österreichisch—ungarischen Imperialismus in der Vorkriegszeit |1900—1914| (Praha, 1963); Die Frage des Finanzkapitals in der Österreichisch—Ungarischen Monarchie 1900—1918 (Bukarest, 1965); VARGA JENŐ, A magyar kartellek (Bp. 1912., 2. kiad. Bp. 1956); BAUMGARTEN NÁNDOR—MESZLÉNY ARTÚR, Kartellek, trösztök; keletkezésük, fejlődésük, helyzetük a gazdasági és jogrendben (Bp. 1906); NÁDAS LÁSZLÓ, A kartellek és trustok kérdése (Bp. 1906).

A gazdaságpolitikáról, agrárius szemszögből: BERNÁT GYULA, Az új Magyarország agrárpolitikája 1867—1914 (Bp. 1938); CZETTLER JENŐ, Magyar mezőgazdasági szociálpolitika (Bp. 1914); merkantil szempontból: A magyar közgazdaság

és az Országos Magyar Kereskedelmi Egyesülés tevékenysége 1904—1914. Szerk. SZENDE PÁL (Bp. 1914); SZÁVAY GYULA, A magyar kamarai intézmény és a budapesti kamara története 1850—1925 (Bp. 1927), továbbá a Magyar Gyáriparosok Országos Szövetsége Közlemények és évi jelentések (1902-től).

Az állami pénzügyekről és az állam gazdasági szerepéről általában lásd R. A. MUSGRAVE, Fiscal Systems (New Haven, 1969). Az államháztartás adatai megtalálhatók az állami zárszámadás évenkénti köteteiben. Az adókról: HEGEDÜS LÓRÁNT, Adórendszerünk betegségei. |Egyenesadók| (Bp. 1906); SZENDE PÁL, Adóreform és osztálytagozódás (Bp. 1913); VARGA ISTVÁN, A közterhek (In: A parasztság története Magyarországon a kapitalizmus korában 1848—1914. Szerk. SZABÓ ISTVÁN. II. Bp. 1965); SARLÓS BÉLA, Az 1909. évi adóreform és a világháborús adótörvények *(Történelmi Szemle,* 1974. 1—2). A valutáról: FELLNER FRIGYES, A valuta rendezése Magyarországon (Bp. 1911); VARGA ISTVÁN, Az újabb magyar pénztörténet és egyes elméleti tanulságai (Bp. 1964). Az árak alakulásáról: A magyar mezőgazdaság árhelyzete az utolsó évszázadban |1867—1963| (Statisztikai időszaki közlemények. 73. Bp. 1965).

Az osztrák—magyar gazdasági kapcsolatok és a közös vámterület kérdésének gazdag korabeli irodalmából említésre méltó: MATLEKOVITS SÁNDOR, Közös vámterület és gazdasági elválás Ausztriától (Bp. 1905); PAP DÁVID, Magyar vámterület (Bp. 1904); KATONA SÁNDOR, Közös vámterület (Bp. 1905); RAJNIK BÉLA, Az Ausztriától való gazdasági különválás nyomán várható alakulások (Bp. 1910); SZTERÉNYI JÓZSEF, Gazdasági vonatkozások Ausztria és Magyarország között *(Közgazdasági Szemle,* 1912. 5); R. SIEGHART, Zolltrennung und Zolleinheit (Wien, 1915); J. GRUNZEL, Handelspolitik und Ausgleich in Österreich—Ungarn (Wien—Leipzig, 1912). A kérdés újabb szak- és vitairodalma: K. M. FINK, Die österreichisch—ungarische Monarchie als Wirschaftsgemeinschaft (München, 1968); HANÁK PÉTER, Magyarország az Osztrák—Magyar Monarchiában. Túlsúly vagy függőség? *(Századok,* 1971. 5); RÁNKI GYÖRGY, Az Osztrák—Magyar Monarchia gazdasági fejlődésének néhány kérdéséhez *(Valóság,* 1968. 5); RÁNKI GYÖRGY, A Monarchia gazdasági fejlődésének kérdései *(Világosság,* 1974. 6); AUSCH SÁNDOR, Önálló gazdasági fejlődés vagy tőkés függés. |Megjegyzések egy vitához| *(Történelmi Szemle,* 1968. 3).

2. A TERMELŐERŐK ÁLTALÁNOS FEJLŐDÉSE

A tőkeképződésre, a beruházásokra és a külföldi tőke szerepére: Tabellen zur Währungs-Statistik. 2. Ausgabe, II. Teil (Wien, 1900—1904); F. BARTSCH, Statistische Daten über die Zahlungsbilanz Österreich—Ungarns vor Ausbruch der Krieges (In: Mittheilungen des k. k. Finanzministeriums XXII. Wien, 1917); FELLNER FRIGYES, A nemzetközi fizetési mérleg és alakulása Magyarországon (Bp. 1908); FELLNER FRIGYES, Ausztria és Magyarország nemzeti vagyona (Bp. 1913); FELLNER FRIGYES, Ausztria és Magyarország nemzeti jövedelme c. már idézett

tanulmánya; BERENDT. IVÁN—RÁNKI GYÖRGY, Nemzeti jövedelem és tőkefelhalmozás Magyarországon 1867—1914 *(Történelmi Szemle,* 1966. 2). A nemzetközi tőkeforgalomra: A. K. CAIRNCROSS, Home and Foreign Investment 1870—1913 (Cambridge, 1953); H. FEIS, Europe, the Worlds'Banker 1870—1914 (New Haven, 1930).

A munkaerőhelyzetre lásd: SZABÓ ERVIN, Az ipari munkásság hullámzása. A munkahely és a foglalkozás változtatása a magyar iparban (Bp. 1913); MÉHELY KÁLMÁN, A munkáskérdés lényege (Bp. 1916); LACKÓ MIKLÓS, Ipari munkásságunk összetételének alakulása 1867—1949 (Bp. 1961); KATONA IMRE, Átmeneti bérmunkaformák (In: A parasztság története Magyarországon a kapitalizmus korában 1848—1914. Szerk. SZABÓ ISTVÁN. II. Bp. 1965). A szakoktatásról: VIG ALBERT, Magyarország iparoktatásának története az utolsó száz évben, különösen 1867 óta (Bp. 1932); BALÁS ÁRPÁD, Magyarország mezőgazdasági szakoktatási intézményei, 1896 (Magyaróvár, 1897); ZELOVICH KORNÉL, A m. kir. József Műegyetem és a hazai technikai felsőoktatás története (Bp. 1922); VÖRÖS ANTAL, Óvár, Óvár. A Mosonmagyaróvári Agrártudományi Főiskola 150 éve (Bp. 1968).

A műszaki fejlődésre: Technikai fejlődésünk története 1867—1927. 2. kiad. (Bp. 1929); Műszaki nagyjaink. Szerk. SZŐKE BÉLA. I—III. (Bp. 1967); VAJDA PÁL, Nagy magyar feltalálók (Bp. 1958).

3. A MEZŐGAZDASÁG

A mezőgazdaságtörténet legfontosabb statisztikai forrásai: A magyar korona országainak mezőgazdasági statisztikája. I—V. (Bp. 1897—1900); A magyar korona országainak 1901—1915. évi mezőgazdasági termelése (MStK Új sorozat. 66. Bp. 1924); A magyar korona országainak állatlétszáma az 1911-ik évi február 28-iki állapot szerint (MStK Új sorozat. 41. és 51. Bp. 1913. és 1914); továbbá MStÉ 1913; Annuaire international de Statistique agricole 1911 et 1912 (Roma, 1914). Az agrárkérdés marxista megalapozását LENIN adta meg: A kapitalizmus a mezőgazdaságban (In: V. I. LENIN, Az agrárkérdésről. I. Bp. 1950) és Az agrárkérdés és a „Marx-kritikusok" (Uo.). Az agrárválságra és a vámpolitikai kérdésekre lásd: SÁNDOR PÁL, A XIX. századvégi agrárválság (Bp. 1958). A hitelviszonyokra: SZABAD GYÖRGY, A hitelviszonyok (In: A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában. II. Bp. 1965); Jelentés az Országos Központi Hitelszövetkezet tízévi működéséről 1899—1908 (Bp. 1909); SCHANDL KÁROLY, A magyar szövetkezés negyven éve (Bp. 1938). A bérleti rendszerre: PUSKÁS JULIANNA, A földbérletek elterjedése és szerepe a mezőgazdaság tőkés fejlődésében a XIX. század végéig. Kandidátusi disszertáció (Bp. 1962. MTA Kézirattár); továbbá FÜR LAJOS, A csákvári uradalom a tőkés gazdálkodás útján 1870—1914 (Bp. 1969). A mezőgazdasági technikára: VARGA GYULA, A parasztság munkaeszközei (In: A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában. I. Bp. 1965). A talajerő pótlására: DORNER BÉLA, A kereskedelmi trágyák története, gyártása és használata

(Arad, 1912); MATLASZKOVSZKY TÁDE, A szuperfoszfát nemzetgazdasági fontossága Magyarországon (Bp. 1913). A szántóföldi növénytermelésre; CSERHÁTI SÁNDOR, Általános és különleges növénytermelés. I—II. (Győr, 1905); WIENER MOSZKÓ, A magyar czukoripar fejlődése. I—II. (Bp. 1902). A táji sajátosságokra: BERÉNYI PÁL, Sopron megye (Bp. 1895); BALOGH ISTVÁN, Az alföldi tanyás gazdálkodás (In: A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában. I. Bp. 1965); DORNER BÉLA, Az erdélyi szászok mezőgazdasága (Győr, 1910); ERDEI FERENC, Futóhomok (Bp. é.n.); GALGÓCZY KÁROLY, Nagykőrös város monographiája (Bp. 1896); BRUDER JÁNOS, Hagymatermesztés (Bp. 1954); GRÁBNER EMIL, A kerti vetemények szántóföldi termelése (Magyaróvár, 1900); DRUCKER JENŐ, Magyarország szőlőgazdasága (Bp. 1905) és Szőlészetünk haladása (Bp. 1909). A rét- és legelőgazdálkodásra: DORNER BÉLA, Kaszáló és legelőjavítás (Bp. 1912) és RÁZSÓ IMRE, Rét és legelőművelés kézikönyve (Magyaróvár, 1906).

Az állattenyésztés történetére: ÉBER ERNŐ, A magyar állattenyésztés fejlődése (Bp. 1961); BOCSOR GÉZA, A magyar tarka marha (Bp. 1960); GAÁL LÁSZLÓ, A magyar állattenyésztés múltja (Bp. 1966). A fejezet szerzője elsősorban saját kutatásaira támaszkodott: VÖRÖS ANTAL, A belterjes gazdálkodás és a szarvasmarhatenyésztés kialakulása a Dunántúlon (Kandidátusi disszertáció. 1968. MTA Kéziratтár). A témakörből megjelent a korszak tenyésztéspolitikai kérdéseit is vizsgáló tanulmánya: A belterjes gazdálkodás és az állattenyésztés Moson megyében 1896—1914 *(Agrártörténeti Szemle,* 1964. 1—2. és 3—4).

4. AZ IPAROSODÁS FELLENDÜLÉSE

A tőkés nagyipar fejlődésére vonatkozóan gazdag adatanyagot tartalmaznak a korabeli gyáripari statisztikai felvételek: A magyar korona országainak gyáripara az 1898. évben. I—XX. (Bp. 1901); A magyar korona országainak gyáripara az 1906 (1906—1913) évben. Szerk. EDVI ILLÉS ALADÁR. I—III/1—2. (Bp. 1911—1920); Az 1901. évben a magyar korona országaiban fönnállott gyárak üzemi és munkásstatisztikája (Bp. 1903); A magyar korona országai gyáriparának üzemi és munkásstatisztikája az 1910. évről (Bp. 1915). A gyárvizsgálatokról a jelentéseket évről évre kiadta a kereskedelmi minisztérium: A magyar királyi iparfelügyelők tevékenysége 1899—1913. A magyar nagyipar történetét három alapvető feldolgozás nyújtja: SÁNDOR VILMOS, Nagyipari fejlődés Magyarországon 1867—1900 (Bp. 1954); BEREND T. IVÁN—RÁNKI GYÖRGY, Magyarország gyáripara az imperializmus első világháború előtti időszakában, 1900—1914 (Bp. 1955); SZTERÉNYI JÓZSEF—LADÁNYI JENŐ, A magyar ipar a világháborúban (Bp. 1933). Fontos adatokat és szempontokat tartalmaz: A Gyáriparosok Országos Szövetségének 25 esztendeje (Bp. 1927); BEREND T. IVÁN—RÁNKI GYÖRGY, Magyarország iparának XX. század eleji színvonala az európai összehasonlítás tükrében *(Közgazdasági Szemle,* 1960. 8—9); GELLÉRI MÓR, Hetven év a magyar ipar történetéből és az Országos Iparegyesület működése 1842—1912 (Bp. 1912).

Az iparosodás problémáiról nemzetközi összefüggésben lásd: W. HOFFMANN, Stadien und Typen der Industrialisierung (Jena, 1931) és The Growth of Industrial Economies (Manchester, 1958); A. GERSCHENKRON, Economic Backwardness in Historical Perspective (Cambridge, 1962); P. BAIROCH, Revolution industrielle et sous-développement (Paris, 1963); D. S. LANDES, The Unbound Prometheus, Technological Change and Industrial Development in Western Europe From 1750 to the Present (Cambridge, 1969); KATUS LÁSZLÓ, A kelet-európai iparosodás és az „önálló tőkés fejlődés" kérdéséhez *(Történelmi Szemle,* 1967. 1); BEREND T. IVÁN—RÁNKI GYÖRGY, Az ipari forradalom kérdéséhez Kelet-Délkelet-Európában; *(Századok,* 1968. 1—2).

Az állami ipartámogatásról: Emlékirat a hazai kis- és gyáripar fejlesztéséről (Bp. 1909). A kisipar fejlődéséről: RÁNKI GYÖRGY, A kisipar szerepe a magyar kapitalista fejlődésben *(Történelmi Szemle,* 1964. 4). Az iparfejlődés regionális problémáiról: BEREND T. IVÁN—RÁNKI GYÖRGY, A Budapest környéki ipari övezet kialakulásának és fejlődésének kérdéséhez (In: Tanulmányok Budapest múltjából. XIV. Bp. 1961); RUZSÁS LAJOS, A kapitalista iparfejlődés útja a Délkelet-Dunántúlon 1848—1900 (Pécs, 1957).

A bányászatra és a kohászatra vonatkozóan adatok találhatók: DÉRY KÁROLY, Magyar bányakalauz c. 1883—1914 között megjelent kötetében és A magyar szénbányászat ismertetése (Bp. 1900); ALIQUANDER ÖDÖN, Magyarország bánya- és kohóipara az 1912—1926. évben. I—II. (Bp. 1931); EDVI ILLÉS ALADÁR, A magyar vaskőbányászat és vaskohászat ismertetése (Bp. 1900). Az egyes iparágak történetére: A Magyar Vasművek és Gépgyárak Országos Egyesületének évkönyve 1911—1913; KONKOLY-THEGE MIKLÓS, Gépipar Magyarországon az utolsó 40 év alatt (Bp. 1912); Százéves a magyar szerszámgépgyártás |1872—1972|. Szerk. ULBRICH SÁNDOR (Bp. 1972); STRAUB SÁNDOR, Magyarország elektromos áramfejlesztő telepei az 1911-es évben (Bp. 1913); WIENER MOSZKÓ, A magyar cukoripar fejlődése. Adalékok a mezőgazdasági ipar múltja, jelene és jövőjéhez. I—II. (Bp. 1902); BERECZKY ENDRE—REICHARD ERNŐ, A magyar cementipar története (Bp. 1970).

Az egyes iparágak fejlődésére vonatkozóan gazdag adatanyagot szolgáltat az üzemtörténeti irodalom. Az 1967-ig megjelent üzemtörténeti munkák bibliográfiáját és értékelését lásd: HANÁK PÉTER, Az üzemtörténet kutatásának problémái *(Századok,* 1968. 5—6).

5. A SZOLGÁLTATÓ ÁGAZATOK FEJLŐDÉSE

A bankok szerepéről a modern gazdasági fejlődésben jó nemzetközi összehasonlító anyagot nyújt a R. CAMERON szerkesztésében megjelent két tanulmánykötet: Banking in the Early Stages of Industrialization (Oxford, 1967) és Banking and Economic Development (Oxford, 1972). Ausztriára lásd: E. MÄRZ, Österreichische Industrie und Bankpolitik in der Zeit Franz Josephs (Wien, 1968); B. MICHEL,

Banques et banquiers en Autriche au début du XX. siècle (Paris, 1976); RICHARD RUDOLPH, Banking and Industrialization in Austria—Hungary. The Role of Banking in the Industrialization of the Czech Crownlands 1873—1914 (Cambridge, 1976). A magyar hitelrendszer fejlődésére: VARGHA GYULA, A magyar hitelügy és hitelintézetek története (Bp. 1896); SZÁDECZKY-KARDOS TIBOR, A magyarországi pénzintézetek fejlődése (Bp. 1928); KELEMEN JÓZSEF, A magyar hitelügy története (Bp. 1938); JIRKOVSZKY SÁNDOR, A magyarországi pénzintézetek története az első világháború végéig (Bp. 1945); SZÁSZ ANTAL, A magyarországi tőkés bankok üzleti politikája és technikája (Bp. 1961); HEGEDŰS LÓRÁNT, A Pesti Magyar Kereskedelmi Bank keletkezésének és fennállásának története. II. 1898—1917 (Bp. 1917); ZSOLDOS GÉZA, A bank-koncentráció (Bp. 1914).

A vasutakra vonatkozó statisztikai adatokra lásd: Adatok a magyar vasutak állapotáról és üzleti eredményeiről c., 1891—1913 között évente megjelent kötetei; ZELOVICH KORNÉL—FILESZ LAJOS, A magyar közlekedésügy monográfiája. 2. kiad. (Bp. 1938); RUZITSKA LAJOS, A magyar vasútépítések története 1914-ig (Bp. 1964); GYÖMREI SÁNDOR—VÉRTESY MIKLÓS, Baross Gábor (Bp. 1938); A budapesti közúti vasút 100 éve. Szerk. CSUHAY DÉNES (Bp. 1966). A közlekedés egyéb ágairól: HANZÉLY JÁNOS, Magyarország közútjainak története (Bp. 1960); DEZSÉNYI MIKLÓS—HERNÁDY FERENC, A magyar hajózás története (Bp. 1967); JANKÓ BÉLA, A magyar állami hajózás 75 éves története 1895—1970 (Bp. 1972); MIHAILICH GYŐZŐ, A XIX. és XX. századbeli magyar hídépítés története (Bp. 1960).

A Monarchia vám- és kereskedelmi politikájáról LÁNG LAJOS, Vámpolitika az utolsó száz évben (Bp. 1914); MATLEKOVITS SÁNDOR, Vám- és kereskedelmi politika (Bp. 1914). A magyar külkereskedelemre: S. M. EDDIE, The Terms of Trade as a Tax on Agriculture: Hungary's Trade with Austria 1883—1913 *(Journal of Economic History*, 1972. 1) és S. M. EDDIE, The Terms and Patterns of Hungarian Foreign Trade 1882—1913 *(Journal of Economic History*, 1977. 2) A belkereskedelemről CSATÓ TAMÁS, A belkereskedelem fejlődésének néhány főbb vonása a tőkés korszakban *(Történelmi Szemle*, 1975. 4); ENGEL EMIL—BARTHA LÁSZLÓ, A budapesti tőzsde története 1864—1914. I—II. (Bp. 1914); SOMOGYI MANÓ, A hazai vándoripar és vándorkereskedés (Bp. 1905).

V. FEJEZET

MAGYARORSZÁG TÁRSADALMA A SZÁZADFORDULÓ IDEJÉN

1. POLGÁROSODÁS ÉS NÉPESEDÉSI VISZONYOK

A népesedési folyamatok, a nemzeti, vallási és foglalkozási megoszlás feldolgozásának fő forrása a korabeli statisztika, elsősorban a Magyar Statisztikai Közlemények (továbbiakban: MStK) és a Magyar Statisztikai Évkönyv (továbbiakban:

MStÉ) megfelelő kötetei. Legtöbbet az 1890., 1900. és 1910. évi népszámlálás adatsoraiból merítettünk, lásd: MStK Új folyam. I—II.; Új sorozat. 2., 5., 15., 18., 27., 48., 52., 56. és 64. köteteit. A felvétel és a csoportosítás különböző módszere miatt ezeket az adatokat csak egyes vonatkozásokban, átszámítások segítségével lehetett összevetni a korábbi 1869. és 1880. évi népszámlálás adataival. Ebben főként KELETI KÁROLY, Hazánk és népe a közgazdaság és társadalmi statisztika szempontjából (Pest, 1871); JEKELFALUSSY JÓZSEF, Népünk hivatása és foglalkozása az 1880-ban végrehajtott számlálás szerint (Bp. 1882) és THIRRING LAJOS, Magyarország népessége 1869—1949 között (In: Magyarország történeti demográfiája. Szerk. KOVACSICS JÓZSEF. Bp. 1963) nyújtott támpontokat.

A népesedési viszonyokra és a népesedéspolitikára kiindulásként KENÉZ BÉLA, Magyarország népességi statisztikája (Bp. 1906); THIRRING GUSZTÁV, Magyarország népesedési (demográfiai) állapota (Bp. 1918); LAKY DEZSŐ, Népesedéspolitika (Bp. 1933); KOVÁCS ALAJOS, Magyarország népességének fejlődése a török uralom megszűnte óta (Bp. é.n. [1919]); KOVÁCS ALAJOS, Magyarország népe és népesedésének kérdése (Bp. 1941); az újabb szakirodalomból: DÁNYI DEZSŐ, Népességi nézetek és népességpolitika Magyarországon a kapitalizmus korában (*Demográfia*, 1962. 2); SZABADY EGON, Magyarország népességszámának alakulása a népszámlálások adatai alapján (*Demográfia*, 1960. 1) c. tanulmányokat használtuk. Ez utóbbi a mai Magyarországra vonatkoztatva vizsgálja 1869 és 1960 között a népesedés és a népmozgalom adatait. Felhasználtuk továbbá RÉDEI JENŐ, A születések és halálozások alakulása a XIX. és a XX. században Európában és Magyarországon (Bp. 1960) c. munkája adatsorait és a Központi Statisztikai Hivatal Demográfiai jellemzők a települések nagyságcsoportja szerint 1900—1960 (Bp. 1968) c. kiadványát, amely a demográfia mellett gazdaság- és társadalomstatisztikai adatsorokat is közöl.

A városiasodás folyamatát szemlélteti: A magyar városok statisztikai évkönyve. I. (Bp. 1912). Budapest urbanizációjáról tájékoztat: THIRRING GUSZTÁV, Budapest félszázados fejlődése 1873—1923 (Bp. 1925) és ILLYEFALVI I. LAJOS, Budapest székesfőváros napjainkban és a világháború előtt 1912—1931 (Bp. 1932) c. munkája. A népesedésre és a szociális viszonyokra: THIRRING GUSZTÁV, Budapest főváros demográfiai és társadalmi tagozódásának fejlődése az utolsó 50 évben. I—II. (Bp. [1936—1937]). Az egészségügyi és művelődési állapotokra THIRRING GUSZTÁV, Budapest közegészségi és közművelődési viszonyai (Bp. 1894); újabban: VÖRÖS KÁROLY, A művelődés és a kulturális élet alakulása Budapesten 1873—1945 (In: Tanulmányok Budapest múltjából. XX. Bp. 1974) c. vizsgálódásai hasznosíthatók.

A városépítésre LAKY DEZSŐ, Budapest épületviszonyai (Bp. 1929); SIKLÓSSY LÁSZLÓ, Hogyan épült Budapest? A fővárosi Közmunkák Tanácsa története (Bp. 1931) és PREISICH GÁBOR, Budapest városépítésének története. II. A kiegyezéstől a Tanácsköztársaságig (Bp. 1964).

A vidéki városok társadalmi viszonyaira lásd ERDEI FERENC, Magyar város (Bp. 1939) c. munkáját, valamint PETRÓCZI SÁNDOR, Cegléd település- és népességtör-

története (Bp.—Cegléd, 1961); KOMORÓCZY GYÖRGY, Debrecen története a felszabadulásig. A város gazdasági és társadalmi képe (Debrecen, 1955); BALOGH ISTVÁN, A cívisek világa (Bp. 1973); LETTRICH EDIT, Esztergom népességszámának és társadalmi rétegződésének alakulása az 1750—1945 közötti időszakban *(Demográfia,* 1959. 4) c. helyi társadalomrajzait.

A falvak helyzetére máig alapvető munka ERDEI FERENC, Magyar falu (Bp. 1940); a tanyásodásra: ERDEI FERENC, Magyar tanyák (Bp. 1942); CZETTLER JENŐ, Tanyai település és tanyai központok (Bp. 1913); GESZTELYI NAGY LÁSZLÓ, A tanyavilág élete. 2. kiad. (Kecskemét, 1937). Újabb áttekintés: BALOGH ISTVÁN, Az alföldi tanyás gazdálkodás (In: A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában 1848—1914. I. Szerk. SZABÓ ISTVÁN. Bp. 1965).

A kivándorlás bőséges irodalmából elsősorban a korabeli forráskiadványokra támaszkodtunk: A kivándorlás. A Magyar Gyáriparosok Országos Szövetsége által tartott országos ankét tárgyalásai (Bp. 1907); A magyar szent korona országainak kivándorlása és visszavándorlása 1899—1913 (MStK Új sorozat. 67. Bp. 1918). A széles körű korábbi irodalomból PAVLIK FERENC, A kivándorlás (Kecskemét, 1916) és KOVÁCS IMRE, A kivándorlás (Bp. 1938) c. munkájára hívjuk fel a figyelmet. Az újabb irodalomból JOHN KOSA, A Century of Hungarian Emigration 1850—1950 *(The American Slavic and East European Review,* 1957. 4); RÁCZ ISTVÁN, A kivándorlás és a magyar uralkodó osztály 1849—1914 (In: Annales Instituti Historici Universitatis Debreceniensis. I. Debrecen, 1962); RÁCZ ISTVÁN, Parasztok elvándorlása a faluból (In: A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában. II. Szerk. SZABÓ ISTVÁN. Bp. 1965); PUSKÁS JÚLIA, Kivándorlás Magyarországról az Egyesült Államokba 1914 előtt *(Történelmi Szemle,* 1974. 1—2) c. tanulmányokat említjük. A kivándoroltak helyzetéről némi ízelítőt ad: NAGY IVÁN, Öt világrész magyarsága (Bp. 1935) és PUSKÁS JÚLIA, Magyar szervezetek Amerikában az 1880-as évektől az 1960-as évekig *(Történelmi Szemle,* 1970. 4).

A nemzetiségi megoszlásra, a tényleges és a természetes szaporodás okozta arányeltolódásokra a népszámlálási statisztikákon kívül BALOGH PÁL, A népfajok Magyarországon (Bp. 1902) c., adatgazdag — nacionalista felfogású — monográfiáját; KOVÁCS ALAJOS, A magyarság és a nemzetiségek erőviszonyai *(Magyar Társadalomtudományi Szemle,* 1913. 6) és az újabb szakmunkák közül: LÁSZLÓ KATUS, Über die wirtschaftlichen und gesellschaftlichen Grundlagen der Nationalitätenfrage in Ungarn vor dem ersten Weltkrieg (In: Die nationale Frage in der Österreichisch—Ungarischen Monarchie 1900—1918. Szerk. P. HANÁK. Bp. 1966) c. alapos, adatgazdag tanulmányát használtuk. Az asszimiláció problémakörét HANÁK PÉTER, Polgárosodás és asszimiláció Magyarországon a XIX. században *(Történelmi Szemle,* 1974. 4) c. tanulmányában foglalta össze. Ebben és e fejezetben többek között KÓSA JÁNOS, Pest és Buda elmagyarosodása 1848-ig (Bp. 1937); PUKÁNSZKY BÉLA, Német polgár magyar földön (Bp. é.n.); KŐRÖSI JÓZSEF, Budapest nemzetiségi állapota és magyarosodása az 1881-diki népszámlálás eredményei szerint (Bp. 1882); THIRRING GUSZTÁV fent idézett munkáit; az újabb szakirodalomból LUDWIG GOGOLÁK, Zum Problem der Assimilation in Ungarn in

der Zeit von 1790—1918 *(Süddeutsches Archiv,* 1966); VENETIANER LAJOS, A magyar zsidók története (Bp. 1922); a Hungarian Jewish Studies. Szerk. L. RANDOLPH BRAHAM. I—II. (New York, 1966—1969); GEORGE BARANY, „Magyar Jew or: Jewish Magyar?". To the Question of Jewish Assimilation in Hungary *(Canadian — American Slavic Studies,* 1974. 1) c. tanulmányát használtuk fel.

A közegészségügyre is elsősorban az idézett statisztikai kiadványok nyújtanak tájékoztatást. A témával foglalkozik: Gümőkór-halálozás 1901—1915 (MStK Új sorozat. 62. Bp. 1925); Gyermekhalandóság és gyermekfertőző-betegségek az 1901—1915. években (MStK Új sorozat. 68. Bp. 1921). A feldolgozások közül megemlítjük GORTVAY GYÖRGY, Az újabbkori magyar orvosi művelődés és egészségügy története. I. (Bp. 1953); HAHN GÉZA, A magyar egészségügy története (Bp. 1960), BEZERÉDYNÉ HERTELENDY MAGDOLNA—HENCZ AURÉL—ZALÁNYI SÁMUEL, Évszázados küzdelem hazánk egészségügyéért. Függelék: Száz esztendő egészségügyét és szociálpolitikáját tükröző törvények 1867—1967 (Bp. 1967); THIRRING GUSZTÁV, Budapest közegészségi és közművelődési viszonyai (Bp. 1894); LAKY DEZSŐ, A gümőkórhalandóság Magyarországon az XX. század elején (Bp. 1925) c. műveit. A bűnözésre vonatkozó adatokat az MStÉ megfelelő köteteiből és az MStK bűnüggyel foglalkozó külön 30. (Bp. 1910) és 59. (Bp. 1919) kötetéből merítettük.

2. A TÁRSADALMI STRUKTÚRA

Amíg a népesedési viszonyokra és folyamatokra bő és magas színvonalú szakirodalom áll rendelkezésünkre, az osztálytagozódás és struktúra vizsgálatában jobbadán szociográfiai jellegű leírásokra és néhány elméleti igényű elemzésre támaszkodhattunk. A századforduló társadalmának első leírásai a szocialistáktól, a radikálisoktól és az agráriusoktól származnak. GEŐCZE SAROLTA, Tanulmányok a magyar társadalom életéből (Bp. 1896) c. műve jellegzetesen konzervatív szemléletű, akárcsak a *Magyar Gazdák Szemléjében* 1896-tól megjelent helytörténeti szociográfiák. Konzervatív szemlélete ellenére a társadalmi bajok iránt nyitottabb WEIS ISTVÁN, A mai magyar társadalom (Bp. 1930). A haladó írások először a *Szocializmus* és a *Huszadik Század* hasábjain jelentek meg. Lásd: BRESZTÓCZY [BRESZTOVSZKY] ERNŐ, Osztályokra tagozódás Magyarországon *(Szocializmus,* 1906) és Magyarország szociális térképe *(Szocializmus,* 1908); RÁCZ GYULA, Magyarország gazdasági és szociális állapota a XX. század első évtizedében *(Huszadik Század,* 1908. II.) és Társadalmunk osztálytagozódása és a magyar demokrácia kialakulásának útjai *(Huszadik Század,* 1909. I); SZENDE PÁL, Adóreform és osztálytagozódás (*Huszadik Század,* 1913. I) c. tanulmányait, valamint HATVANY LAJOS sok társadalomtörténeti adalékot tartalmazó emlékezését: Urak, polgárok, parasztok (Bp. 1947).

A társadalom általános jellemzésénél nagy haszonnal forgattuk a népi írók szociográfiai munkáit, elsősorban ERDEI FERENC alapvető írásait. Ezek közül összegező jellegű: A magyar társadalom (Kolozsvár, 1945. Újabb kiadása az Emberül élni. Bp. 1974. c. posztumusz gyűjteményben) és A magyar társadalom a két há-

ború között *(Valóság,* 1976. 4., 5). Mai történetírásunkban a magyar társadalomfejlődés sajátosságait elemezte BALÁZS BÉLA, A középrétegek szerepe társadalmunk fejlődésében. Egy évszázad magyar történelmének néhány sajátosságáról 1849—1945 (Bp. 1958). Az első összefoglalást e fejezet szerzője készítette: HANÁK PÉTER, Vázlatok a századelő magyar társadalmáról *(Történelmi Szemle,* 1962. 2) és A magyar társadalomfejlődés néhány problémája a dualizmus korában *(Magyar Munkásmozgalmi Múzeum Közleményei,* 1973. 2). A társadalmi szerkezet elvi kérdéseire lásd: FERGE ZSUZSA, Társadalmunk rétegződése (Bp. 1969); a társadalmi státus és pozíció megkülönböztetésére: PIERRE BOURDIEU, Condition de classe et position de classe *(Archives Européennes de Sociologie,* 1966. 2).

Ami az egyes osztályokat illeti, a nagybirtokos osztály — benne az arisztokrácia — vagyoni és birtokviszonyaira alapforrásként a gazdacímtárak használhatók. Korszakunkra legjobb a Központi Statisztikai Hivatal által összeállított A magyar korona országainak mezőgazdasági statisztikája. II. Gazdacímtár (Bp. 1897), amelyet BAROSS KÁROLY, Magyarország földbirtokosai (Bp. 1903) és RUBINEK GYULA, Magyarországi gazdacímtár. Magyarország, Horvát-Szlavónországok 100 kat. holdon felüli birtokosainak és bérlőinek címjegyzéke (Bp. 1911) c. összeállításai követtek. Ugyancsak alapforrásul szolgált KEMPELEN BÉLA két műve: Magyar nemesi almanach (Bp. 1910) és Magyar nemes családok. I—XII. (Bp. 1911—1932); GERŐ JÓZSEF, A királyi könyvek (Bp. 1941) c. műve és a Magyarország tiszti cím- és névtára évenként kiadott kötetei.

A nagybirtokos osztály életmódjára sok érdemleges adalék található a Bevezetésben közölt általános irodalom memoárjai között. Egykorú szociológiai megközelítés RÁCZ GYULA, A magyar földbirtokosság anyagi pusztulása (Bp. 1906); LAKATOS ERNŐ, A magyar politikai vezetőréteg 1848—1918 (Bp. 1942) c. munkája.

A dzsentriproblémához használható: BERZEVICZY ALBERT, A gentry. |Beszédek és tanulmányok| (Bp. 1905); CONCHA GYŐZŐ, A gentry *(Budapesti Szemle,* 1910); SZŰCS JÓZSEF, A gentry *(Turul,* 1910); SZEMERE MIKLÓS, Gentry *(A Cél,* 1912); FARKAS GEIZA, Az úri rend (Bp. [1912]); LIPPAY ZOLTÁN, A magyar birtokos középosztály és a közélet (Bp. 1919); TÓTH LÁSZLÓ, A gentry társadalomtörténetéhez *(Turul,* 1939); MAKKAI JÁNOS művei: Úri Magyarország (Bp. 1937) és Urambátyám országa. Középosztályunk illemrendszerének és társadalmi viselkedésének szociográfiája (Bp. 1942), valamint HANÁK PÉTER, A magyar „középosztály" fejlődésének problémájához *(Valóság,* 1962. 3) c. tanulmánya.

A nagyburzsoázia és a középpolgárság társadalmi elhelyezkedésére, rétegeződésére adatok, utalások találhatók SZÁVAY GYULA, A magyar kamarai intézmény és a budapesti kamara története 1850—1925 (Bp. 1927); PÓLYA JAKAB, A pesti polgári kereskedelmi testület és a budapesti nagykereskedők és nagyiparosok társulata története (Bp. 1896) c. kötetekben. A nagyipari burzsoázia céljainak vizsgálatára A Magyar Gyáriparosok Országos Szövetségeinek évi jelentéseit, főként a XXV. évi összefoglaló jelentést (Bp. 1927); a kereskedő tőkésekre az OMKE tízéves tevékenységét összefoglaló, SZENDE PÁL szerkesztésében megjelent kiadványt: A magyar közgazdaság és az Országos Magyar Kereskedelmi

Egyesülés tevékenysége 1904—1914 (Bp. 1914) ajánlhatjuk. Használtuk még RADNÓTI JÓZSEF, Pesti pénzoligarchák (Bp. 1929) c. publicisztikai tanulmányát; MARKOS GYÖRGY, A magyar finánctőke *(Társadalmi Szemle,* 1946. 4) c. cikkét és 50 család és cselédei (Bp. 1947) c. könyvét. A nagyburzsoázia egyes képviselőire lásd: RADNÓTI JÓZSEF, Kornfeld Zsigmond (Bp. 1931); KRAUSZ SIMON, Életem (Bp. 1937); Huszonöt év a magyar közgazdaság terén. Lánczy Leó munkássága, beszédei és dolgozatai. Szerk. MAKAI ERNŐ (Bp. 1907); FENYŐ MIKSA, Emlékbeszéd Chorin Ferencről (Bp. 1925); KUN ANDOR, A magyar gazdasági élet úttörői: Weiss Manfréd báró *(Pénzvilág,* 1932. 10) c. életrajzát. A polgárságra lásd: ÉHEN GYULA, A polgár (Szombathely, 1905) c. írását és HARRER FERENC, Egy magyar polgár élete. I. (Bp. 1968) c. emlékezését.

A hazai polgárság eredetét, kialakulását, összetételét és gazdasági-társadalmi pozícióját újabb irodalmunkban alaposan, eredeti források alapján dolgozta fel VÖRÖS KÁROLY három összefüggő tanulmányban: Budapest legnagyobb adófizetői 1873-ban (In: Tanulmányok Budapest múltjából. XVIII. Bp. 1971); Budapest legnagyobb adófizetői 1888-ban (In: Tanulmányok Budapest múltjából. XIX. Bp. 1972) és Budapest legnagyobb adófizetői 1903—1917 (In: Tanulmányok Budapest múltjából. XVII. Bp. 1966); továbbá SPIRA GYÖRGY—VÖRÖS KÁROLY, Budapest története a márciusi forradalomtól az őszirózsás forradalomig (Budapest története 4. Bp. 1978) c. monográfiájában. Hasznos feldolgozás még WILLIAM O. MCCAGG, Jewish Nobles and Geniuses in Modern Hungary (Boulder, 1972).

A tisztviselői és értelmiségi réteg szakmai és társadalmi tagozódását saját kutatásunk alapján rekonstruáltuk, amely elsősorban az 1910. évi népszámlálás e vonatkozásban kitűnő anyagára, főleg az MStK 56. és 64. kötetére; továbbá a kormány működéséről szóló ugyancsak említett évi jelentésekre és a hozzájuk csatolt statisztikai kimutatásokra támaszkodott. Az értelmiség számarányára és megoszlására statisztikai adalékokat nyújt: ÁFRA NAGY JÁNOS, Az értelmiségi foglalkozású keresők Magyarországon 1890 óta *(Magyar Statisztikai Szemle,* 1935). Az egyes foglalkozási csoportok belső megoszlásának felvázolása szintén új kutatás eredménye, amelyhez főként szakmai névsorokat, egyesületi évkönyveket használtunk, így többek között: A budapesti ügyvédi kamara tagnévsora (Bp. 1910); A Magyar Mérnök és Építész Egylet tagjai (Bp. 1910) és a budapesti orvosok szakmai névsorának évi kiadványait; ezek mellett a hasonló vidéki jegyzékeket elemeztük. A pedagógusokra vonatkozóan feldolgozással is rendelkezünk, lásd: SZABOLCS OTTÓ, A magyarországi modern pedagógusréteg kialakulása 1840—1914 *(Pedagógiai Szemle,* 1967. 3) és A pedagógusok élete az első világháború előtti félszázadban *(Pedagógiai Szemle,* 1968. 9) c. tanulmányait. Az értelmiség fogalmának és funkciójának elméleti megfogalmazásánál a Korunk értelmisége. Szerk. HUSZÁR TIBOR (Bp. 1975) c. tanulmánygyűjteményt; H. SETON-WATSON, Az értelmiségekről *(Történelmi Szemle,* 1970. 4) c. cikkét; a magyar értelmiség kialakulására, szerepére BUDAY DEZSŐ, Magyarország honoratior osztályai *(Budapesti Szemle,* 1916) c. cikkét és HORVÁTH ZOLTÁN, Magyar századforduló. A második reformnemzedék története (Bp. 1961) c. könyvét használtuk fel.

Az „úri" és a polgári „középosztály" életmódjának feldolgozásához elsősorban az emlékiratokat és az életrajzokat, továbbá LIPPAY ZOLTÁN, MAKKAI JÁNOS idézett munkáit; a lakásviszonyokra és a cselédtartásra az 1906. évi budapesti lakásfelmérés adatait: Fővárosi Statisztikai Közlemények. 43. (Bp. 1907) használtuk. Legtöbbet merítettünk a Budapest története 4., idézett monográfiából; GERGELY ANDRÁS, Települések, lakások és lakóik a századforduló Magyarországán *(Történelmi Szemle,* 1971. 3—4) c. tanulmányából és kötetünk számára írt kéziratos előtanulmányából: A mindennapi élet keretei a századfordulón.

A kispolgárságról nem készült társadalomtörténeti tanulmány. A megalapozáshoz néhány gazdaságtörténeti munkára támaszkodhattunk; RÁNKI GYÖRGY, A kisipar szerepe a magyar kapitalista fejlődésben *(Történelmi Szemle,* 1964. 2); CSATÓ TAMÁS, A belkereskedelem fejlődésének néhány főbb vonása a tőkés korszakban *(Történelmi Szemle,* 1974. 5). A kispolgárság, az altiszti réteg társadalomtörténetéhez lényeges szempontokat adott ERDEI FERENC, A magyar társadalom a két háború között c. idézett tanulmánya.

A társadalomtörténet legjobban kimunkált területe — hála a magas színvonalú agrártörténet-írásnak és néprajznak — a parasztság társadalomrajza.

A birtokviszonyok és az agrárnépesedés összefüggéseit MÓRICZ MIKLÓS vizsgálta: Nagybirtok, népszaporodás, népsűrűség *(Magyar Statisztikai Szemle,* 1936) c. tanulmányában. A paraszti népesség területi elhelyezkedésére lásd KISS ALBERT, Az agrárnépességi viszonyok területi alakulása Magyarországon 1880—1960 *(Demográfia,* 1961. 1). Az egykorú irodalomból ehelyütt az alábbiakra hívjuk fel az olvasó figyelmét: ECSERI LAJOS, Az alföldi munkáskérdés és a mezőgazdasági válság (Bp. 1898); SZEBERÉNYI LAJOS ZSIGMOND, A parasztok helyzete Magyarországon. Szociális tanulmány különös tekintettel az alföldi munkásmozgalomra és kivándorlásra (Bp. 1907); SZEBERÉNYI LAJOS ZSIGMOND, A parasztkérdés külföldön és hazánkban (Békéscsaba, 1908); DÁNIEL ARNOLD, Föld és társadalom (Bp. 1911); FARKAS GEIZA, A kisgazda (Bp. 1912); BRAUN RÓBERT, A falu léléktana (Bp. 1913).

A néprajzi irodalomnak csupán néhány jelentős eredményére utalunk, mindenekelőtt: A magyarság néprajza. I—IV. (Bp. 1933—1937) c. összefoglalást említjük. E vállalkozás alkotóinak további munkásságából BÁTKY ZSIGMOND, Das ungarische Bauernhaus (In: Ungarische Jahrbücher. XVIII. Berlin—Leipzig, 1938); GYÖRFFY ISTVÁN, Nagykunsági krónika (Karcag, 1922. Új kiad. Bp. 1955); GYÖRFFY ISTVÁN, Magyar nép — magyar föld (Bp. 1942); Magyar falu — magyar ház (Bp. 1943); VAJKAI AURÉL, A magyar népi építkezés és lakáskultúra kutatása (Bp. 1948) c. munkákat tekintettük át.

A két világháború közötti időszak szociográfiai irodalmából ECSERI LAJOS, A magyar földmíves nép munkája (Szentes, 1930) és SZEBERÉNYI LAJOS ZSIGMOND, A parasztság története (Bp. 1937) c. könyvei mellett elsőrendű fontosságúak a főként az 1930-as állapotokat rögzítő, de a világháborút megelőző időszak viszonyira is vonatkoztatható népi falukutató irodalom alkotásai: ILLYÉS GYULA, Pusz-

ták népe (Bp. 1936); ERDEI FERENC, Futóhomok (Bp. 1937), Parasztok (Bp. 1938), Magyar falu (Bp. 1940), A magyar tanya (Bp. é.n.), A magyar parasztttársadalom (Bp. é.n.) és A magyar parasztság kialakulása *(Sorsunk*, 1943); KOVÁCS IMRE, A néma forradalom (Bp. 1937); FÉJA GÉZA, Viharsarok. Az Alsó-Tisza-vidék földje és népe (Bp. 1937); DARVAS JÓZSEF, A legnagyobb magyar falu (Bp. 1937) és Egy parasztcsalád története (Bp. 1939); SZABÓ ZOLTÁN, A tardi helyzet (Bp. 1936) és a Cifra nyomorúság (Bp. 1938); VERES PÉTER, Falusi krónika (Bp. 1941) és Az Alföld parasztsága (Bp. 1942). Végül itt említjük meg SZABÓ ISTVÁN, A magyar parasztság története (Bp. 1940) c. összefoglalását.

A felszabadulás utáni irodalomból mindenekelőtt az agrártörténeti elemzések társadalomtörténeti megállapításaira hívjuk fel a figyelmet: MÉREI GYULA, Adalékok a magyar mezőgazdaság kapitalista fejlődésének történetéhez. Feudális maradványok a munkaszervezetben 1850—1945 *(Századok*, 1950. 1—4); SÁNDOR PÁL, A századforduló agrárstruktúrájának vizsgálatához *(Agrártörténeti Szemle*, 1965. 2—3); KIRÁLY ISTVÁN, A parasztság felbomlásának néhány kérdése a XX. század elején *(Századok*, 1952. 2); SZUHAY MIKLÓS, A parasztság felbomlásának egyes kérdései Magyarországon az első világháború előtt (In: Tanulmányok a kapitalizmus történetéhez Magyarországon, 1867—1918. Szerk. PACH ZSIGMOND PÁL—SÁNDOR PÁL. Bp. 1956); KOLOSSA TIBOR, Adatok az agrárnépesség összetételéhez az Osztrák—Magyar Monarchiában 1900 körül *(Agrártörténeti Szemle*, 1962. 1—2).

A parasztság gazdasági-társadalmi helyzetének felmérésére sokoldalú, alapvető munka A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában 1848—1914. c., többször idézett tanulmánygyűjtemény; informatív SZAKÁL PÁL, A dolgozó parasztság anyagi helyzete Magyarországon az első világháború idején *(Közgazdasági Szemle*, 1959. 3) c. tanulmánya. A parasztság életmódjának bemutatásához az idézett szociográfiai írásokon kívül VÖRÖS ANTAL, A paraszti termelő munka és életforma jellegének változásai a Dunántúlon 1850—1914 *(Történelmi Szemle*, 1966. 2); GYIMESI SÁNDOR, A kapitalizmus és a parasztgazdaság. A parasztságot érintő társadalmi-gazdasági folyamatok egyes kérdései újabb történeti irodalmunkban *(Ethnographia*, 1968. 2); BALOGH ISTVÁN, A cívisek világa (Bp. 1973); BIRÓ FRIDERIKA, A polgári-paraszti lakáskultúra problémáinak megközelítése egy őrségi faluban 1850 - 1918 (*Néprajzi Értesítő*, 1971); az életmódnak a népművészet oldaláról való megvilágítására SZABOLCSI BENCE, Népzene és történelem (Bp. 1954); FÉL EDIT—HOFER TAMÁS—K. CSILLÉRY KLÁRA, A magyar népművészet (Bp. 1969); HOFER TAMÁS—FÉL EDIT, Magyar népművészet (Bp. 1975); CSILLÉRY KLÁRA, A magyar nép bútorai (Bp. 1972); HOFER TAMÁS, Három szakasz a magyar népi kultúra XIX—XX. századi történetében *(Ethnographia*, 1975. 2—3); továbbá a Magyar Néprajzi Társaság 1976. évi vándorgyűléseinek kiadott előadásai közül VÖRÖS KÁROLY, A parasztság változása a XIX. században. |Problémák és kérdőjelek|; CSILLÉRY KLÁRA, A népművészet változása a XIX. században és a XX. század elején; VARGYAS LAJOS, A népzene új stílusának kialakulása; VOIGT VILMOS, A népköltészet változása a XIX. században; HOFER TAMÁS, Az értelme-

zés néhány lehetősége a XIX. századi stílusváltozásokkal kapcsolatban (In: A népművészet tegnap és ma. Bp. 1976) c. tanulmányokat használtuk fel.

A mezőgazdasági munkásság, uradalmi cselédség társadalmi helyzetével és életviszonyaival foglalkozó, az előbbiekben részben már érintett irodalomhoz lásd még az agrárproletár mozgalmakról az 1890-es és az 1905–1907-es évekkel kapcsolatban idézett feldolgozások társadalomtörténeti utalásait. A falusi szegénység életkörülményeiről tájékoztat: JENŐ CZETTLER, Landwirtschaftliches Gesinde in Ungarn (Berlin, 1910); EÖRSI BÉLA, A magyar földmíves szegénység kialakulása (Bp. 1938); KISS LAJOS, A szegény ember élete (Bp. 1939), A szegény asszony élete (Bp. 1941) és a Szegény emberek élete (Bp. 1955); KARDOS LÁSZLÓ, Jegyzetek a volt uradalmi cselédség kultúrájának és életmódjának alakulásáról. [Szentgyörgy-puszta] *(Ethnographia*, 1955. 1–4); T. MÉREY KLÁRA, Adatok a déldunántúli uradalmak gazdasági cselédségének életviszonyaihoz a századforduló idején (Pécs, 1957); SÁRKÖZI ZOLTÁN, A summások (In: A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában. II. Bp. 1965); SZABÓ Ferenc, Déltiszántúli munkásszerződések 1889–1944 (Bp. 1966); SÁPI VILMOS, A mezőgazdasági cselédség magánjogi helyzete Magyarországon a dualizmus korában (In: Jogtörténeti tanulmányok. II. Bp. 1968).

Egyes vándormunkás rétegek sajátos életviszonyaihoz felhasználtuk KATONA IMRE, A vándormunkások toborzása a kapitalista Magyarországon *(Ethnographia*, 1958. 1), A magyar kubikusok élete (Bp. 1957) és a Munkaszervezeti formák és ideiglenes életközösségek idénymunkákon a kapitalizmus korában *(Agrártörténeti Szemle*, 1961. 3–4) c. feldolgozásait; valamint POGÁNY MÁRIA, Tőkés vállalkozók és kubikus bérmunkások a Tisza-szabályozásnál a 19. század második felében (Értekezések a történeti tudományok köréből. Új sorozat. 39. Bp. 1966) c. kismonográfiáját.

A munkásság társadalmi viszonyainak egykorú, statisztikai megközelítése MÓRICZ MIKLÓS, Magyarország ipari népessége *(Közgazdasági Szemle*, 1912. II). A fejezethez legtöbbet RÉZLER GYULA, A magyar nagyipari munkásság kialakulása 1867–1914. 2. kiad. (Bp. 1945); LACKÓ MIKLÓS, A magyar munkásosztály fejlődésének fő vonásai a tőkés korszakban (Bp. 1968) és az Ipari munkásságunk összetételének alakulása 1867–1949 (Bp. 1961) c. munkájából merítettünk. A világháború időszakára lásd NEVELŐ IRÉN, A munkásosztály helyzete Magyarországon az első világháború idején 1914–1917 *(Századok*, 1965. 6) c. tanulmányát. A munkásság társadalmi helyzetére, élet-, lakás- és munkaviszonyaira számos utalás található a IV. fejezet bibliográfiájában. Az egykorú szociográfiai felvételek, tanulmányok értékes dokumentumait tartalmazza a Magyar munkásszociográfiák 1888–1945. Szerk. és bev. LITVÁN GYÖRGY (Bp. 1974) c. gyűjtemény.

VI. FEJEZET

A BELPOLITIKAI ELLENTÉTEK KIÉLEZŐDÉSE A SZÁZADELŐN

1. A HATVANHETES KORMÁNYZAT VÁLSÁGA

Az 1901—1904 közötti időszak levéltári forrásairól és bibliográfiai segédleteiről az irodalmi áttekintés bevezetésében mondottak nyújtanak tájékoztatást. A korszak törvényalkotását lásd a Corpus Juris Hungarici — Magyar Törvénytár. Millenniumi emlékkiadás. Jegyz. ellátta MÁRKUS DEZSŐ, évenkénti köteteiben. Az országgyűlésen zajló politikai harcok nyomon követhetők: Az 1901. évi október hó 24-ére hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója (Bp. 1901—1905) c. sorozatban és a főrendiház naplóiban. Az Ausztriával közös ügyekkel kapcsolatos delegációs viták a közös ügyek tárgyalására összehívott bizottság naplóiban találhatók. A három naplósorozat anyagához külön-külön sorozatban csatlakozik a jegyzőkönyvek és az irományok gyűjteménye.

A politikai élet vezető személyiségeinek gyűjteményes munkái, emlékiratai, naplói közül az alábbiak tartalmaznak korszakunkra is figyelembe veendő adalékokat: ANGYAL DÁVID, Emlékezések. Bev. PÉTER LÁSZLÓ. Sajtó alá rend. CZIGÁNY LÓRÁNT (London, 1971); Apáthy István politikai levelezése (Országos Széchényi Könyvtár [továbbiakban: OSZK] Kézirattára. Fol. Hung. 1673); APPONYI ALBERT, Parlamenti működésem emlékei (Az Új Élet könyvtára. 1. Bp. 1912); Apponyi Albert emlékiratai. II. 1896—1906 (Bp. 1934); ALMÁSI BALOGH ELEMÉR, Emlékeim. A negyvenéves „Hangya" és a közgazdasági egyetem története (Bp. 1938); BARABÁS BÉLA, Emlékirataim 1855—1929 (Arad, 1929); BATTHYÁNY TIVADAR, Beszámolóm. I. (Bp. [1927]); BERNÁT ISTVÁN, Küzdelmek és eredmények (Bp. 1936); KLEIN ÖDÖN, Tiszától Tiszáig. Visszaemlékezések és adalékok (Bp. 1922); HENTALLER LAJOS—SZATMÁRI MÓR, Kossuth Ferenc harminc parlamenti beszéde (Bp. 1906); KRISTÓFFY JÓZSEF, Magyarország kálváriája. Az összeomlás útja. Politikai emlékek 1890—1926. I. 1890—1918 (Bp. 1927); Mocsáry Lajos válogatott írásai. Bev. és vál. KEMÉNY G. GÁBOR (Bp. 1958); SZTERÉNYI JÓZSEF, Régmúlt idők emlékei. Politikai feljegyzések (Bp. 1925); Gróf Tisza István összes munkái. I. Tanulmányok és értekezések, naplószerű feljegyzések (Bp. 1923) és II—III. Képviselőházi beszédei. Bev. és jegyz. BARABÁSI KUN JÓZSEF (Bp. 1933—1937); Ponori Thewrewk Emil naplója (OSZK Kézirattára. Quart. Hung. 2526); Vázsonyi Vilmos beszédei és írásai. I. (Bp. 1927); ZELENSKI RÓBERT, Emlékeim (Bp. [1929]).

A képviselőház történetére lásd GYŐRFFY GYULA, Tíz év a magyar parlament történetéből 1895—1905 (Bp. 1905); A képviselőház a jelenben és a múltban 1892—1911. Összeáll. LUGOSSY ENDRE—PARASZTHY PÁL (Bp. 1906); DEÁK ALBERT, A parlamenti kormányrendszer Magyarországon. 2. rész: A parlament vezetése. Pártkormányzat. A magyar pártok (Bp. 1912); A magyar országgyűlés tör-

ténete 1867—1927. Szerk. Balla Antal (Bp. [1927]). A szabadelvű párt utolsó időszakáról Beksics Gusztáv, A szabadelvű párt története (Bp. 1907) c. posztumusz munkája és Varga Jenő, A szabadelvű párt múltja, bukása és föltámadása (*Szocializmus*, 1909—1910) c. cikke ad tájékoztatást.

A függetlenségi párt ekkori szerepéről Mocsáry Lajos, A függetlenségi párt (Bp. 1906); Lengyel Zoltán, A függetlenségi pártpolitikáról (Bp. é.n.) és Új szabadságharc (Bp. 1906) c. írásainak utalásai hasznosíthatók. Az újabb irodalomból Diószegi István, A magyar függetlenségi ellenzék és a Monarchia külpolitikája 1900—1914 (*Századok*, 1973. 1) c. tanulmányát használtuk. A Néppárt politikájáról Csizmadia Sándor, A nép pártja-e a néppárt? (Bp. 1904) c. röpirata mellett Rudai Rezső, A kereszténypárt életfázisainak változásai 1892—1935 (*Magyar Kultúra*, 1935. I) c. rövid összefoglalásának, valamint Galántai József, Egyház és politika 1890—1918. Katolikus egyházi körök politikai szervezkedései Magyarországon (Bp. 1960) és Gergely Jenő, A politikai katolicizmus Magyarországon 1890—1950 (Bp. 1977) c. monográfiáinak vonatkozó részletei nyújtanak támpontokat.

A korszak monografikus jellegű feldolgozásai közül Lajtor László, Magyarország a század elején (Bp. 1942) c. munkája meglehetősen felszínes. E fejezetben bőven merítettünk T. M. Iszlamov, Polityicseszkaja bor'ba v Vengrii v nacsale XX. v. (Moszkva, 1959) és Dolmányos István, A magyar parlamenti ellenzék történetéből 1901—1904 (Bp. 1963) c. monográfiájából.

A korszak vezető politikusainak pályafutásáról több életrajzi gyűjtemény tájékoztat: Mikszáth Kálmán, Az én kortársaim (Bp. 1904); Eötvös Károly, Magyar alakok. Kortörténeti rajzok (Bp. 1904); Halász Imre, Egy letűnt nemzedék. Emlékezések a magyar állam kialakulásának újabb korszakából (Bp. 1911); Pethő Sándor, Politikai arcképek. Az új Magyarország vezéregyéniségei (Bp. 1911) és Sorsok. Politikai és történeti tanulmányok (Bp. 1913); Hoitsy Pál, Régi magyar alakok. A letűnt nemzedék férfiai (Bp. [1923]); Pethő Sándor, Viharos emberöltő. Hét portrait (Bp. 1939). A király szerepéről ezúttal is főleg Joseph Redlich színvonalas életrajzát: Kaiser Franz Joseph von Österreich (Berlin, 1928) használtuk.

Ferenc Ferdinánd trónörökös személyéről és terveiről Georg Franz, Erzherzog Franz Ferdinand und die Pläne zur Reform des Habsburger Monarchie (Wien—Prag—Brünn, 1943); Rudolf Kiszling, Erzherzog Franz Ferdinand von Österreich-Este. Leben, Pläne und Wirken auf dem Schicksalsweg der Donaumonarchie (Graz—Köln, 1953). A legújabb irodalomból Samuel R. Williamson, Influence, Power and the political Process: the Case of Franz Ferdinand 1906—1914 (*Historical Journal*, 1974. 2) c. tanulmánya; Keith Hitchins, The nationality problem in Austria-Hungary. The reports of Alexander Vaida to Archduke Franz Ferdinand's chancellery (Leiden, 1974) és Robert A. Kann, Erzherzog Franz Ferdinand. Studien (Wien, 1976) c. kötetei említendők. A magyar szakirodalomban Brückner Győző, Ferenc Ferdinánd trónörökös magyarországi politikai tervei (Bp. 1929); Dömötör Mihály, Ferenc Ferdinánd politikája (Bp. [1937]); Eöttevényi

Olivér, Ferenc Ferdinánd (Bp. 1942) c. munkái, illetve Szász Zoltán, A Ferenc Ferdinánd hagyaték forrásértékéről *(Századok*, 1975. 5—6) c. tanulmánya elemzi a főherceg politikáját.

Az időszak miniszterelnökeire Sárkány Sándorné Halász Teréz, Széll Kálmán életrajza (Bp. 1943); Schmidt Henrik, Tisza István boldog évei (Bp. 1923); Gustav Erényi, Graf Stefan Tisza (Wien—Leipzig, 1935); Hegedüs Lóránt, Két Andrássy és két Tisza (Bp. [1941]) c. munkáinak vonatkozó fejezeteit és a Tisza-emlékkönyv (Debrecen, 1928) adalékait használtuk. A politikai élet más vezető egyéniségeiről az Apponyi-emlékkönyv. Adalékok Apponyi Albert gróf közéleti működésének méltatásához születésének 80. évfordulója alkalmából (Pécs, 1926); Bíró Lajos, Bánffy Dezső *(Huszadik Század*, 1912. I); Sebesi Samu, Bartha Miklós élete és működése 1847—1905 (Bartha Miklós összegyűjtött munkái. I. Bp. 1908); a Komlós-keresztesi Fejérváry Géza báró m. kir. honvédelmi miniszter 1851—1901 (Pozsony, 1901) c. munka tájékoztat.

A vámpolitikai kérdésekben felszínre került nézeteket számos egykorú munka vitatja. Mindenekelőtt Láng Lajos, A vámpolitika az utolsó száz évben (Bp. 1904) c. összefoglalására hívjuk fel a figyelmet. A kérdéssel kapcsolatos további röpiratok, elemzések: Milhoffer Sándor, Magyarország közgazdasága. III. (Bp. 1904); Pap Dávid, Magyar vámterület (Bp. 1904); Rubinek Gyula, Magyar vámpolitikai kérdések (Bp. 1904); Matlekovits Sándor, Közös vámterület és gazdasági elválás Ausztriától (Bp. 1905); Katona Sándor, A közös vámterület. Előszó: Láng Lajos (Bp. 1905); Scheiber Endre, Magyar közgazdasági politika. Közös vámterület, önálló vámterület, magyar vámterület (Bp. 1905); Rácz Gyula, Gyarapodott-e mezőgazdaságunk a közös vámterületen? *(Huszadik Század*, 1905. I); Varga Jenő, Az önálló vámterület kérdéséhez *(Szocializmus*, 1906—1907), Szende Pál, Önálló vámterület és osztályharc (Bp. 1907); Rubinek Gyula, Jövő vámpolitikánk irányelvei (Bp. 1911); Szterényi József, Kereskedelempolitikai szemlélődések (Bp. 1914); Rudolf Sieghart, Zolltrennung und Zolleinheit (Wien, 1915).

A Polgári Demokrata Párt kezdeti tevékenységére lásd Vázsonyi Vilmos beszédei és írásai. I. (Bp. 1927). A nagyburzsoázia érdekvédelmi szervezeteinek megalakulására A Magyar Gyáriparosok Országos Szövetségének 1903. évi jelentése (Bp. 1903) használható. A GYOSZ további tevékenységéhez felhasználtuk Hegedüs Lóránt összefoglalását a 25 éves jubileum alkalmából: A GYOSZ evolúciója. A Magyar Gyáriparosok Országos Szövetsége XXV. évi jelentése az 1927. évi közgyűléshez (Bp. 1927). A kereskedő tőkés csoport új érdekvédelmi szervezetének tíz éves működéséről: A magyar közgazdaság és az Országos Magyar Kereskedelmi Egyesülés. Szerk. Szende Pál (Bp. 1914) c. kiadvány tájékoztat.

A 1901. őszi választásokat megelőző agrarius törekvések Károlyi Sándor gönci levelében és beszédében kerultek megfogalmazásra. Lásd: Gróf Károlyi Sándor programmbeszéde Göncön, 1901. szeptember 10. (Bp. é.n.) és az egykorú sajtóközleményeket, valamint: Mérei Gyula, A magyar polgári pártok programjai 1867—1918 (Bp. 1971). Az agrárius mozgalom tevékenységét Bernát István,

Agrárpolitika (Bp. 1903); Tizenkét év a Magyar Gazdaszövetség történetéből 1896–1908 (Bp. [1908]); SEBES DÉNES, Magyar agrárevolúciók 1902–1932 (Bp. 1933) és BERNÁT GYULA, Az új Magyarország agrárpolitikája 1867–1914 (Bp. 1938) c. munkái dolgozták fel. A hadseregfejlesztési javaslatról és a nyomában újult erővel kipattanó parlamenti obstrukcióról EÖTVÖS KÁROLY röpiratai: Harc a nemzeti hadseregért (Bp. 1906) és Harc az alkotmányért (Bp. 1909) adnak tájékoztatást. A kérdés összefoglaló feldolgozását DOLMÁNYOS ISTVÁN idézett munkája adja.

2. MUNKÁSMOZGALOM A SZÁZADELŐN

A munkásmozgalom század eleji történetének legfontosabb forrásai A magyar munkásmozgalom történetének válogatott dokumentumai (továbbiakban: MMTVD) III. kötetében találhatók: A magyar munkásmozgalom a XX. század első éveiben és az 1905–1907-es forradalmi válság idején. 1900–1907. Összeáll. ERÉNYI TIBOR–MUCSI FERENC – S. VINCZE EDIT (Bp. 1955). A magyarországi szocialisztikus munkásmozgalmak c., évenként megjelenő rendőrségi jelentések az 1901–1904. évekről, (Bp. 1902–1905); valamint az MSZDP-nek a II. Internacionálé 1904. évi amszterdami kongresszusához intézett jelentése: Aus der Geschichte der ungarländischen Arbeiterbewegung. Bericht zur Internationalen Sozialistischen Arbeiterkongress in Amsterdam 1904. Erstattet von Sekretariat der Sozialdemokratischen Partei Ungarns (Bp. 1904) fontos forrásul szolgáltak. Egykorú kiadásban használhatók az MSZDP évenkénti pártgyűlésének jegyzőkönyvei is. Újabb kiadvány a Tanúságtevők. Visszaemlékezések a magyarországi munkásmozgalom történetéből. I. 1868–1905. Szerk. PETRÁK KATALIN. Bev. S. VINCZE EDIT (Bp. 1974) c. memoárgyűjtemény.

A munkásmozgalom 1901–1904. közötti szakaszának feldolgozásához RÉVÉSZ MIHÁLY, A magyarországi munkásmozgalom története 1867–1913 (Bp. 1913); BUCHINGER MANÓ–RÉVÉSZ MIHÁLY, Fél évszázad. A szociáldemokrata mozgalom ötven esztendeje Magyarországon 1890 decemberétől napjainkig (Bp. 1941); SZÁNTÓ BÉLA, A magyar munkásmozgalom 1914-ig. 2. kiad. (Bp. 1947); A magyar forradalmi munkásmozgalom története. I. (Bp. 1966); NEMES DEZSŐ, A magyar munkásmozgalom történetéhez. Tények, viták, tanulságok. I. (Bp. 1974); ERÉNYI TIBOR, Az MSZDP a magyar politikai életben 1898–1918 (Kézirat. Bp. 1974. MTA kézirattár) c. munkákat használtuk fel. A magyar szakszervezeti mozgalomról ma is használható összefoglaló feldolgozás JÁSZAI SAMU, A magyar szakszervezetek története (Bp. 1925). Az újabb feldolgozások közül ERÉNYI TIBOR, A magyarországi szakszervezeti mozgalom kezdetei. A budapesti szakszervezeti mozgalom kialakulása 1867–1904 (Bp. 1962); KABOS ERNŐ, A Magyarországi Szociáldemokrata Párt és a szakszervezetek kapcsolatai 1890 és 1918 között (In: Tanulmányok a magyarországi szakszervezeti mozgalom történetéből. Szerk. KABOS ERNŐ. Bp. 1969); VÉRTES RÓBERT, A magyar szakszervezetek kongresszusainak krónikája (Bp. 1971) c. írásaira támaszkodtunk.

Az új század első éveiben megújuló aratósztrájkokról, szegényparaszti küzdelmekről MAILÁTH JÓZSEF, Studien über die Landarbeiterfrage in Ungarn (Wien—Leipzig, 1905); SZEBERÉNYI LAJOS ZSIGMOND, Tömegmozgalmak az alföldi parasztvárosokban (Bp. 1913); TAKÁCS JÓZSEF, A földmunkásmozgalom története. Harminc esztendő (Bp. 1926); BODROGKÖZI ZOLTÁN, A magyar agrármozgalmak története (Bp. 1929); SIMON PÉTER, A századforduló földmunkás- és szegényparasztmozgalmai 1891—1907 (Bp. 1953); MUCSI FERENC, Földmunkás- és szegényparaszt-mozgalmak Magyarországon 1900—1906-ig (In: Földmunkás- és szegényparaszt-mozgalmak Magyarországon 1848—1948. I. Szerk. PÖLÖSKEI FERENC—SZAKÁCS KÁLMÁN. Bp. 1962); FARKAS JÓZSEF, Agrárszocialista mozgalmak 1890—1907 (Szeged, 1968) tájékoztatnak.

Az 1904. évi vasutassztrájkot RADÓ RICHÁRD egykorú munkája: A vasúti sztrájk. A vasutasok mozgalmának története (Bp. 1904); GADANECZ BÉLA feldolgozásai: Az 1904-es országos vasutassztrájk Budapesten (In: Tanulmányok Budapest múltjából. XI. Bp. 1956) és A Szociáldemokrata Párt és az 1904-es vasutassztrájk (In: A Vasúti Tudományos Kutató Intézet évkönyve, 1973. Bp. 1974) ismertetik. Az élesdi véres eseményekről az MMTVD III. ad áttekintést.

Az MSZDP 1903. évi pártgyűlésére lásd VARGA LAJOS tanulmányát: A Magyarországi Szociáldemokrata Párt 1903-as kongresszusának előzményeihez (Acta Universitatis Szegediensis, Tudományos szocializmus 5. Szeged, 1967); a szervezeti reformokra MUCSI FERENC, Die Kämpfe für die organisatorische Reform der Sozialdemokratischen Partei Ungarns 1900—1918 (Studia Historica. 114. Bp. 1975) c. tanulmányát.

Az MSZDP agrárpolitikai törekvéseiről A Magyarországi Szociáldemokrata Párt mezőgazdasági programmja (*Népszava*, 1908. április 2) c. közlemény, valamint LADÁNYI REZSŐ, A kisbirtokosok és a szociáldemokrácia (Bp. 1906) c. írása tájékoztat. A párt agrárcéljait újabb történeti irodalmunkban SZAKÁCS KÁLMÁN, Die Ausbildung des Agrarprogramms der Ungarischen Sozialdemokratischen Partei 1900—1930 (Annales Universitatis Scientiarum Budapestinensis. Sectio Historica 11. Bp. 1970) c. tanulmánya és FARKAS DEZSŐ, A Magyarországi Szociáldemokrata Párt és az agrárkérdés 1900 és 1914 között (Bp. 1973) c. monográfiája vizsgálta.

A pártnak a nemzeti kérdésben követett politikáját KENDE JÁNOS, Az 1903—1904. évi nemzetiségi mozgalmak és az MSZDP (*Párttörténeti Közlemények*, 1961. 4) c. tanulmánya és A Magyarországi Szociáldemokrata Párt nemzetiségi politikája 1903—1919 (Értekezések a történeti tudományok köréből. Új sorozat. 68. Bp. 1973) c. műve, valamint KALMÁR I. GYÖRGY, Szociáldemokrácia, nemzeti és nemzetiségi kérdés Magyarországon 1900—1914 (Bp. 1977) c. monográfiája dolgozza fel. Az ausztriai szociáldemokrata párt nemzetiségi politikájához HANS MOMMSEN, Die Sozialdemokratie und die Nationalitätenfrage im habsburgischen Vielvölkerstaat (Wien, 1963) c. mongráfiáját használtuk fel.

A polgári radikalizmus kialakulására, nézeteire vonatkozó irodalmat a VIII. fejezet bibliográfiájában közöljük.

VII. FEJEZET

AZ 1905—1906. ÉVI POLITIKAI VÁLSÁG

Bár a másfél éves válságperiódus nem szűkölködik egykorú és mai feldolgozásokban, a fejezetet jórészt az Országos Levéltár (továbbiakban: OL), a Párttörténeti Intézet Archívuma (továbbiakban: PI Archívum), az Országos Széchényi Könyvtár (továbbiakban: OSZK) Kézirattára, a bécsi Haus-, Hof- und Staatsarchiv (továbbiakban: HHStA) és a Kriegsarchiv anyagai alapján dolgoztuk fel. Az általános irodalomra ezúttal is a bevezetésben elsoroltak adnak felvilágosítást. Ezeken túlmenően az egész fejezetben a legújabb marxista irodalomból T. M. Iszlamov, Polityicseszkaja bor'ba v Vengrii v nacsale XX v. (Moszkva, 1959); Mucsi Ferenc, A Kristóffy—Garami-paktum (Bp. 1970) és Dolmányos István, A koalíció az 1905—1906. évi kormányzati válság idején (Bp. 1976) c. monográfiáját használtuk fel.

1. A SZABADELVŰ PÁRTI KORMÁNYZAT FELBOMLÁSA

Az 1905. januári választások eredményét kommentálja: Gratz Gusztáv, A dualizmus kora. Magyarország története 1867—1918. II. (Bp. 1934); statisztikai módszerrel elemzi: Ruszkai Miklós, Az 1945 előtti magyar választások statisztikája (*Történeti Statisztikai Közlemények*, 1958. 1—2). A koalíció vezetőivel folytatott első eredménytelen tárgyalásokra alapforrás Andrássy Gyula naplója (OL Andrássy család levéltára), amelyet jórészt Dolmányos id. monográfiájából vettünk át, továbbá használtuk az Andrássy Gyula gróf bizalmas feljegyzései a koalíciós korszakról (*Magyarság*, 1924. 227—262) c. cikksorozatot.

Az orosz polgári forradalomnak a magyarországi válság közepette jelentkező hatására vonatkozó legfontosabb forrásanyag megtalálható A magyar munkásmozgalom történetének válogatott dokumentumai (MMTVD) III. Szerk. Erényi Tibor—Mucsi Ferenc—S. Vincze Edit (Bp. 1955) c. kötetben. Ady megnyilatkozásait lásd: Ady Endre összes prózai művei. 6—7. (Bp. 1966—1968).

Az orosz forradalom magyarországi hullámverésével külön témacsoportban foglalkozott az 1953. évi történészkongresszus: Magyar történészkongresszus, 1953. június 6—13. Szerk. Lukács Lajos (Bp. 1954). Az e vonatkozású főreferátum és a hozzászólások önálló kiadványban is hozzáférhetők: Az 1905—1907-es orosz forradalom nemzetközi jelentősége és magyarországi hatása (Bp. 1954); Hanák Péter, Az 1905-ös orosz forradalom hatása Magyarországon c. írása közlésre került a forradalom 50. évfordulója alkalmából kiadott tanulmánygyűjteményben: Az 1905—1907-es első orosz forradalom és a nemzetközi forradalmi mozgalom. 1. rész. Szerk. A. M. Pankratova (Bp. 1956). Ugyancsak az 50. évfordulóhoz kapcsolódik Mucsi Ferenc, Az első orosz forradalom és a magyar munkásmozgalom (Bp. 1956); Aranyossi Magda, „Mi sem lehetünk se gyávábbak, se gyengébbek

moszkvai testvéreinknél". Az 1905-ös orosz forradalom hatása a magyarországi nőmozgalomra *(A Magyar Munkásmozgalmi Intézet Értesítője,* 1955. 2) c. munkája. A nemzetiségi vidékek ekkori mozgalmairól részben Kővágó László, Magyar és szerb munkások és szegényparasztok közös harcai 1905—1907-ben *(Századok,* 1957. 5—6) c. tanulmánya, illetve Mikuláš Pišch, Ohlas prvej ruskej buržoazno-demokratickej revoluce na Slovensku 1905—1907 (Bratislava, 1966) c. feldolgozása tájékoztat.

A munkásság sztrájkharcaira a szakszervezeti mozgalommal kapcsolatos, a VI. fejezetben idézett összefoglalások mellett lásd elsősorban az egykorú hivatalos statisztikai kiadványt: Ipari sztrájkok és munkából való kizárások Magyarországon az 1905. évben (Bp. 1906) és e sorozat következő évi, 1908-ban megjelent kötetét; továbbá Gaál Endre, A szegedi ipari munkásság 1905—1906. évi szakszervezeti mozgalmának főbb kérdései (Acta Universitatis Szegediensis. Acta Historica 23. Szeged, 1969); Szekeres József, Kenyérért és szabadságért. Az 1905. évi pécsi bányászsztrájk (Bp. 1955).

Az agrárszegénység 1905. évi aratósztrájkjaira Mucsi Ferenc, Földmunkás- és szegényparaszt-mozgalmak Magyarországon 1900—1906-ig (In: Földmunkás- és szegényparaszt-mozgalmak Magyarországon 1848—1948. I. Szerk. Pölöskei Ferenc—Szakács Kálmán. Bp. 1962) c. tanulmányát, valamint Mérey Klára, A mezőgazdasági munkásság mozgalmai a Dunántúlon 1905—1907-ben (Bp. 1956); Köpősdi Vera, A mezőgazdasági munkásság mozgalmai Békés megyében 1905—1907-ben (Acta Universitatis Szegediensis. Sectio Historica 4. Szeged, 1958) és Kávássy Sándor, A szegényparasztság harca és mozgalmai Somogyban 1897—1907 (In: A munkásmozgalom kialakulása és fejlődése Somogy megyében 1870—1918. Szerk. Suri Károly. Kaposvár, 1973) c. tanulmányait használtuk.

2. A KIBONTAKOZÁS HÁROM ESÉLYE

A Tisza-kormány felmentésére és a Fejérváry-kormány kinevezésére a legbővebb információt az OL Kabinettsarchiv. Geheimakten. Daruváry hagyaték. 25. karton iratai adják. Az új kormány egész tevékenységéről az állag, továbbá a magyar és a közös minisztertanácsi jegyzőkönyvek, a Miniszterelnökség iratai, a PI Archívumban őrzött belügyminisztériumi elnöki iratok, a HHStA Kabinettsarchiv. Geheimakten dokumentumai tájékoztatnak. A kormány történetére alapvető nyomtatott forrás Kristóffy József, Magyarország kálváriája. Az összeomlás útja. (Bp. 1927) c. memoárja, valamint Lányi Bertalan, A Fejérváry-kormány | 1905. június 18.—1906. április 8. | kormányzatpolitikai és alkotmányjogi megvilágításban (Bp. 1909) c., a kormány alkotmányosságát igazoló; illetve Ludwig Mangold, Zur Geschichte des Kabinetts Fejérváry (Leipzig, 1909) a kormányt elítélő, ellenzéki feldolgozása. A magyarországi válság külföldi visszhangjáról tájékoztat Jeszenszky Géza, A Times és Magyarország az 1904—1906-os politikai válság idején (Bp. 1976) c. tanulmánya.

A szociáldemokrata párt taktikájának rekonstruálásához lásd elsősorban A Magyarországi Szociáldemokrata Párt 1905. évi XII. pártgyűlésének jegyzőkönyve (Bp. 1905). A Kristóffy—Garami-paktum történetéhez MUCSI FERENC idézett munkáján kívül lásd: NEMES DEZSŐ, Az 1905—1906. évi kormányzati válság és az MSZDP választójogi harca *(Párttörténeti Közlemények,* 1972. 1) c. tanulmányát és A magyar munkásmozgalom történetéhez. Tények, viták, tanulságok (Bp. 1974) c. művét. Kristóffy beszédeit és választójogi tervezetét közli a fent idézett memoár, teljes szövegük: OL Daruváry-hagyaték, 25. kartonban található; értékelésére lásd: NAGYNÉ SZEGVÁRI KATALIN, Adalékok az 1905. évi választójogi törvénytervezet történetéhez (In: Jogtörténeti tanulmányok. II. Bp. 1968) c. tanulmányát. A választójogi manőver bécsi kapcsolataira a HHStA Kabinettsarchiv. Geheimakten. Karton 25. és az uo. található Nachlass Schiessl iratait; továbbá SOMOGYI ÉVA, Választójog és parlamentarizmus Ausztriában [1861—1907] (Értekezések a történeti tudományok köréből. Új sorozat. 44. Bp. 1968) c. tanulmányát használtuk. Az udvar kibontakozási — beleértve katonai — terveinek dokumentumai elsősorban a bécsi Kriegsarchivban (Generalstab. Operationsbüro és Praesidium); a HHStA Politisches Archiv irataiban találhatók. Feldolgozására lásd: KURT PEBALL—GÜNTHER ROTHENBERG, Der Fall „U". Die geplante Besetzung Ungarns durch die k.u.k. Armee im Herbst 1905 (In: Schriften des Heeresgeschichtlichen Museums in Wien. IV. Wien—München, 1969. Magyarul: *Hadtörténelmi Közlemények,* 1970. 4); továbbá MORVA TAMÁSNÉ—BÖHM JAKAB, Adalékok a hadsereg szerepére az 1905—1907-es forradalmi válság felszámolásában *(Hadtörténelmi Közlemények,* 1963. 1).

3. VÁLASZTÓJOGI TÖMEGMOZGALOM ÉS NEMZETI ELLENÁLLÁS

A VI. fejezetben és az előző két alfejezetben idézett emlékiratokon és feldolgozásokon kívül fő forrásunk az OL Daruváry-hagyatékának; a Miniszterelnökség és a belügyminisztérium elnöki irataink anyaga; A magyarországi szocialisztikus munkásmozgalmak az 1905. évben (Bp. 1906); a PI Archívum dokumentumai voltak. A választójogi mozgalom és a nemzeti ellenállás céljairól és harci formáiról adnak képet az OSZK Kézirattára Aprónyomtatvány- és plakáttárában őrzött röpiratok. A nemzeti ellenállás eseményeit és főbb dokumentumait közli HORVÁTH JÓZSEF, Az 1905/6. évi vármegyei ellenállás története (Bp. 1907) c. munkája. A pártvezetőség taktikájára jó áttekintés DOLMÁNYOS ISTVÁN, A koalíció. . . c. már idézett monográfiája. A szabadelvű párt ellenzékieskedésére és Tisza magatartására lásd: Gróf Tisza István képviselőházi beszédei. III. Szerk. BARABÁSI KUN JÓZSEF (Bp. 1937); a földmunkásszövetség megalakulására és tevékenységére: SZAKÁCS KÁLMÁN, A Magyarországi Földmunkások Országos Szövetségének jellege, szervezeti kiépülése és tömegbefolyása *(Párttörténeti Közlemények,* 1975. 3); a koalíció behódolására és a paktumra MÉRAY-HORVÁTH KÁROLY, A politikai hiba

(Huszadik Század, 1906. II) és R. VÁRKONYI ÁGNES, Adalékok a Függetlenségi Párt történetéhez *(Századok*, 1961. 2—3) c. tanulmányokat használtuk fel. A Fejérváry-kormány belső vitáinak és megegyezési készségének fontos forrásai az 1906. évi — különösen a márciusi — minisztertanácsi jegyzőkönyvek.

2. KÖTET

VIII. FEJEZET

A KOALÍCIÓ KORMÁNYZATÁNAK ELSŐ SZAKASZA (1906—1907)

A koalíciós kormányról, amellyel új szakasz kezdődött a korszak történetében, sem módszeres bibliográfiával, sem összefoglaló feldolgozással nem rendelkezünk. Tájékoztatásul felhívjuk a figyelmet azokra a bibliográfiákra, segédkönyvekre és általános szakirodalomra, amelyet a bevezető részben közlünk. Az alapforrásként használt sorozatokból itt is megemlítjük a Corpus Juris Hungarici — Magyar Törvénytár. Millenniumi emlékkiadás. Jegyzetekkel ell. MÁRKUS DEZSŐ évenként kiadott köteteit (Bp. 1907—1910). A kormány és a pártok tevékenységére vonatkozó hivatalos kiadványok közül felhasználtuk Az 1906. évi május hó 19-re hirdetett országgyűlés képviselőházának naplóját, a kiegészítő Irományok (Bp. 1906—1910) és a Jegyzőkönyvek (Bp. 1907—1910) sorozatot; a főrendiházi naplók és a közös ügyek tárgyalására összehívott bizottság naplóinak köteteit; továbbá A magyar királyi kormány működéséről és az ország közállapotairól szóló jelentés és statisztikai évkönyv ez évekre vonatkozó négy kötetét (Bp. 1907—1910).

1. AZ 1906. ÉVI VÁLASZTÁSOK ÉS A KOALÍCIÓS KORMÁNY ELSŐ LÉPÉSEI

A koalíció kormányzatának kezdő szakaszát DOLMÁNYOS ISTVÁN dolgozta fel egy korábbi tanulmányában: A koalíciós kormány történetének első időszaka, 1906. április 8.—szeptember (In: Az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának évkönyve, 1952—1953. Bp. 1953). DOLMÁNYOS újabban a kormány egész működése részletes rajzát adta kéziratos doktori disszertációjában: A századelő politikai történetének alapkérdései, különös tekintettel a koalíciós kormányra, 1906—1910 (MTA Könyvtár). A főbb eredményekről a disszertáció azonos című tézisei nyújtanak felvilágosítást (Bp. 1973). A szerző ezeket vette alapul a jelen fejezet összeállításánál.

A koalíciót alkotó pártok színváltozásáról és tevékenységéről tájékoztatnak a függetlenségi pártot bíráló röpiratok: MOCSÁRY LAJOS, A függetlenségi párt (Bp.

1906); LENGYEL ZOLTÁN, A függetlenségi pártpolitikáról (Bp. é.n.); GARBAI SÁNDOR—WELTNER JAKAB, A nemzeti uralom vívmányai. Népbutítás. A sajtószabadság letiprása... (Bp. 1906). Az újabb irodalomból R. VÁRKONYI ÁGNES közleményére: Adalékok a Függetlenségi Párt történetéhez. Kossuth Ferenc tíz levele *(Századok,* 1961. 2—3) hívjuk fel a figyelmet. Az Alkotmánypárt szerepét belülről világítják meg a pártvezér, Andrássy Gyula gróf bizalmas feljegyzései a koalíciós korszakról (12 közlemény *Magyarság,* 1924. 227—262). A Néppárt koalíciós korszakbeli tevékenységére kitér GALÁNTAI JÓZSEF, Egyház és politika 1890—1918. Katolikus egyházi körök politikai szervezkedései Magyarországon (Bp. 1960) és GERGELY JENŐ, A politikai katolicizmus Magyarországon 1890—1950 (Bp. 1977) c. monográfiája. Az egykorú publicisztikai vitairodalomból megemlíthető még: MÉRAY-HORVÁTH KÁROLY, A koalíció kórisméje *(Huszadik Század,* 1906. I).

A koalíció vezető politikusairól szóló életrajzok, megemlékezések közül a következő írásokat használtuk. PETHŐ SÁNDOR életrajzi gyűjteményei: Politikai arcképek. Az új Magyarország vezéregyéniségei (Bp. 1911); Sorsok. Politikai és történeti tanulmányok (Bp. 1913); Viharos emberöltő (Bp. 1928) a korszak több vezető politikusának pályafutásáról tájékoztatnak. Említhető még KUN ANDOR, Politikusok pongyolában (Bp. 1923), valamint LENGYEL GÉZA, Magyar újságmágnások (Bp. 1963) c. kötete.

Az Andrássy Gyula és Apponyi Albert tevékenységével foglalkozó terjedelmes irodalomból a fontosabbakat említjük. Andrássyra: KERTÉSZ JÁNOS, Az ifjabb Andrássy Gyula gróf irodalmi munkássága 1896—1929 (Bp. 1933); PETHŐ SÁNDOR, Andrássy Gyula és ellenfelei (Bp. 1924) és Gróf Andrássy Gyula emlékezete (Bp. 1930); KERTÉSZ JÁNOS, Ifjabb gróf Andrássy Gyula és a magyar—osztrák monarchia (Bp. 1934); HEGEDÜS LÓRÁNT, Két Andrássy és két Tisza (Bp. 1941) c. monográfiája használható. Újabban látott napvilágot KÁROLYI MIHÁLY korábbi emlékezése apósáról: Andrássy, vagy az arisztokrata *(Történelmi Szemle,* 1975. 2—3).

Apponyi Albert grófról az Apponyi Emlékkönyv. Adalékok Apponyi Albert gróf közéleti működésének méltatásához születésének 80. évfordulója alkalmából (Pécs, 1926) c. mű mellett PETHŐ SÁNDOR, Gróf Apponyi Albert c. írása (Bp.—Leipzig—Wien, 1926); GRATZ GUSZTÁV nekrológja, Apponyi *(Magyar Szemle,* 1933); BETHLEN ISTVÁN, Gróf Apponyi Albert emlékezete (In: Az MTA elhunyt tagjai fölött tartott emlékbeszédek. XXII/5. Bp. 1934); valamint KEREKESHÁZY JÓZSEF, Apponyi (Bp. [1942]) c. biográfiája említhető.

Kossuthra MARCZALI HENRIK, Kossuth Ferenc *(Budapesti Szemle,* 1914) c. nekrológja és KRÚDY GYULA, A magyar sasfiók (Bp. 1943) c. életrajzi regényének jellemzése ajánlható.

Darányi Ignác pályafutásához lásd: BERNÁT ISTVÁN, Darányi Ignác r. tag emlékezete (In: Az MTA elhunyt tagjai fölött tartott emlékbeszédek. XXI/5. Bp. 1931); TÖRÖK PÁL rövid összefoglalását: Darányi Ignác mint földművelésügyi miniszter *(Protestáns Szemle,* 1939); valamint KENDI FINÁLY ISTVÁN életrajzát: »A Magyar Földért«. Darányi Ignác élete és munkássága (Bp. 1940). Justh Gyula személyével újabban PÖLÖSKEI FERENC, Az elfelejtett Justh Gyula *(Kortárs,* 1969. 5)

c. írása foglalkozott. Az új osztrák miniszterelnökről JOHANN CHRISTOPH ALLMAYER-BECK, Ministerpräsident Baron Beck. Ein Staatsmann des alten Österreich (Wien, 1956) c. biográfiája nyújt tájékoztatást.

A koalíciós kormányzat vámpolitikai törekvéseiről SZTERÉNYI JÓZSEF, Kereskedelempolitikai szemlélődések (Bp. 1914); RUDOLF SIEGHART, Zolltrennung und Zolleinheit (Wien, 1915) c. munkái, valamint a közel egykorú tervek: RUBINEK GYULA, Jövő vámpolitikánk irányelvei (Bp. 1911); Emlékirat az autonóm vámtarifa revíziója tárgyában. I—VI. (Bp. 1916—1917) visszatekintő megállapításai tájékoztatnak.

A Szerbiával kitört vámkonfliktus fejleményeit a világháborúhoz vezető folyamatok vizsgálata között számos feldolgozás érinti. Ezek egy részét alább, a világháborúról szóló irodalom ismertetésénél idézzük. A régebbi irodalomból IVAN Z. NESTOROVIĆ. Der Aussenhandel Serbiens (Leipzig, 1913) és LEOPOLD MANDL, Die Habsburger und die serbische Frage. Geschichte des staatlichen Gegensatzes Serbiens zu Österreich—Ungarn (Wien, 1918) c. munkáira utalunk. A magyar szakirodalomból DIONYS JÁNOSSY, Der handelspolitische Konflikt zwischen der Österreichisch—Ungarischen Monarchie und Serbien in den Jahren 1904—1910 (In: Jahrbuch des Wiener Ungarischen Historischen Instituts. II. Bp. 1932) c. tanulmányát emeljük ki. A két világháború közötti időszak irodalmának számbavétele és értékelése DOLMÁNYOS ISTVÁN, A szerb vámháború és a polgári történetírás (In: Tanulmányok Kelet-Európa történetéből. II. Bp. 1972) c. dolgozatában található.

2. A KOALÍCIÓS KORMÁNY NÉPELLENES ÉS NACIONALISTA POLITIKÁJA

Az új kormány elnyomó intézkedéseire TÓTH ÁRPÁD, Az 1906. évi osztrák kivételes intézkedések magyarországi bevezetésének problémái a koalíciós kormány idején (In: Jogtörténeti tanulmányok. I. Bp. 1966) c. tanulmányát; valamint MORVA TAMÁSNÉ—BÖHM JAKAB közleményét: Adalékok a hadsereg szerepére az 1905—7-es forradalmi válság felszámolásában *(Hadtörténelmi Közlemények*, 1963. 1) használtuk. A munkás- és szegényparaszti mozgalmak ekkori történetének irodalmát együttesen a IX. fejezetnél megadott bibliográfiában közöljük.

Apponyi Albert kultuszminiszter oktatásügyi intézkedéseinek bemutatása és kritikája DOLMÁNYOS ISTVÁN alapos vizsgálódásán alapul: A „Lex Apponyi". Az 1907. évi iskolatörvények *(Századok*, 1968. 3—4). A vasúti rendtartás rendeleti úton történt életbeléptetéséről és a nyomában járó horvátországi bonyodalmakról lásd: DOLMÁNYOS ISTVÁN, Die Eisenbahnpragmatik vom Jahre 1907 und der Beginn der kroatischen Osbstruktion (Annales Universitatis Scientiarum Budapestinensis. Sectio Historica 14. Bp. 1973); GULYA KÁROLY, A horvát kérdés a dualista Magyarországon az első világháború előtti években 1908—1914 (Acta Universitatis Szegediensis. Acta Historica 43. Szeged, 1972) c. tanulmányait.

3. A KOALÍCIÓ VÁLSÁGÁNAK KEZDETEI ÉS AZ 1907. ÉVI KIEGYEZÉS

A kiegyezés keltette ellenzékiségre korjellemző a függetlenségi párt radikális negyvennyolcas irányzatához hű Csávolszky Lajos két röpirata: A hitehagyottak (Bp. 1907) és Az árulás története (Bp. 1908). Az ellenzékiség felújulását kívánta leszerelni a Kossuth Ferenc a kiegyezésről (Bp. 1907) című röpirat. A terjedelmesebb egykorú vitairatok közül a koalíciós kormány tevékenységét védelmezi az agrárius körök szemszögéből Papharaszti [Bernát István?], A koalíció tervei és alkotásai 1906—1909 (Bp. 1909) c. összegezése. A koalícióval szemben foglal állást: Habár Mihály, A Wekerle—Kossuth-kormány panamái. Adalékok a koalíciós kormány erkölcsrajzához (Bp. 1909); Gönczöl [Ambrus Zoltán?], A coalitio életrajza. Vádirat és necrolog (Bp. 1910) c. munkája. Lásd még Lányi Bertalan, A Fejérváry-kormány [1905. június 18.—1906. április 8.] kormányzatpolitikai és alkotmányjogi megvilágításban (Bp. 1909) c. könyvének korszakunkkal kapcsolatos részleteit. A kérdés marxista elemzését adja T. M. Iszlamov, Az 1907. évi osztrák—magyar kiegyezés megkötése *(Századok,* 1967. 1—2). Ő dolgozta fel az időszak harcainak történetét is: T. M. Iszlamov, Polityicseszkaja bor'ba v Vengrii nakanunye pervoj mirovoj vojnü 1906—1914 (Moszkva, 1972), ebben a korszak szakirodalmáról kritikai áttekintést is ad. E monográfia rövidített formában magyarul is megjelent: Politikai küzdelmek Magyarországon az első világháború előtt, 1906—1914 (Értekezések a történeti tudományok köréből. Új sorozat. 81. Bp. 1976). Az iparfejlesztési törvény létrejöttéhez, a burzsoázia igényeire az Emlékirat a hazai kis- és gyáripar fejlesztéséről (Bp. 1909) c. egykorú momorandum használható. A kormányzat ipartámogató intézkedéseinek beható vizsgálatára lásd Berend T. Iván—Ránki György, Magyarország gyáripara az imperializmus első világháború előtti időszakában 1900—1914 (Bp. 1955) c. monográfiáját.

IX. FEJEZET

A DEMOKRATIKUS ELLENZÉK KÜZDELMEI A RENDSZER ELLEN

1. A SZOCIALISTA MUNKÁSMOZGALOM

A magyarországi munkásmozgalom egykorú irodalmára a részletekig terjedő alapos tájékoztatást nyújt a Magyar munkásmozgalmi bibliográfia 1848—1948. Átdolg. Forgách Sándorné (Bp. 1964) c. kiadvány első kötete. A felszabadulás utáni feldolgozások tekintetében A magyar munkásmozgalom történetének válogatott bibliográfiája 1945—1971. Összeáll. Kálmán Lászlóné (Bp. 1973); vala-

mint PÁLMAI MAGDA—VIDA SÁNDOR, A Párttörténeti Közlemények repertóriuma 1955—1972 (Bp. 1973) c. kiadványok használhatók.

Az 1906-os év munkásmozgalmának rajzához felhasználtuk A magyar munkásmozgalom történetének válogatott dokumentumai (továbbiakban: MMTVD). III. A magyar munkásmozgalom a 20. század első éveiben és az 1905—1907-es forradalmi válság idején 1900—1907. Összeáll. ERÉNYI TIBOR—MUCSI FERENC—S. VINCZE EDIT (Bp. 1955) c. kötetében közölt forrásanyagot. A további eseményekre az MMTVD IV/A: A szocialista munkásmozgalom Magyarországon az első világháborút közvetlenül megelőző években és a háború idején 1907—1918. Első rész: 1907—1914. Összeáll. ERÉNYI TIBOR—MUCSI FERENC—S. VINCZE EDIT (Bp. 1966) c. kötet anyaga szolgált alapvető forrásbázisul. Lásd még A vajdasági munkásmozgalom szocialista szakasza 1890—1919. Okmánytár. Szerk. LŐRINC PÉTER [LÖBL ÁRPÁD] (Újvidék, 1953) c. kiadványt.

A tárgyalt időszakot átfogja, főként a pártvezetés reformizmusát és ennek következményeit középpontba állítja NEMES DEZSŐ, A magyar munkásmozgalom történetéhez. Tények, viták, tanulságok (Bp. 1974) c. kötete. Lásd még a legutóbb megjelent: Küzdelmes évszázad. Fejezetek a magyar munkásmozgalom történetéből. Főszerk. VASS HENRIK (Bp. 1975) c. tanulmánygyűjtemény vonatkozó írásait. Iránymutatónak tekintettük A magyar forradalmi munkásmozgalom története c. összefoglalás I. kötetét (Bp. 1966); hasznosítottuk — egyebek mellett — a témakörrel foglalkozó alábbi tanulmányok eredményeit is: ERÉNYI TIBOR, A Magyarországi Szociáldemokrata Párt 1914 előtti tevékenységéről (Munkásmozgalomtörténeti tanulmányok. Bp. 1961) c. összefoglalását; az akadémiai doktori értekezésként megvédett nagyobb terjedelmű téziseit: Az MSZDP a magyar politikai életben 1898—1918 (Bp. 1974), valamint a Die Sozialdemokratische Partei Ungarns und die Außenpolitik der Österreichisch—Ungarischen Monarchie in den Jahren 1908—1914 (Studia Historica Academiae Scientiarum Hungaricae. 75. Bp. 1970) c. tanulmányát. Lásd még TIBOR SÜLE, Sozialdemokratie in Ungarn. Zur Rolle der Intelligenz in der Arbeiterbewegung 1899—1910 (Köln—Graz, 1967).

A szociáldemokrata párton belüli ellenzéki áramlatokról lásd SZÁNTÓ BÉLA 1946-ban írt, de csak másfél évtized múltán megjelentetett írását: ERÉNYI TIBOR, A baloldali ellenzék a magyarországi szociáldemokráciában az első világháború előtt (*Párttörténeti Közlemények*, 1962. 4); KUN LÁSZLÓ, Nyekotoryje oszobennosztyi oppozicionnogo dvizsenyija vnutri szocialdemokratyicseszkoj partyii v pervoe deszjatyiletyije XX veka (Annales Universitatis Scientiarum Budapestinensis. Sectio Historica 2. Bp. 1960); JEMNITZ JÁNOS, Az anarchoszindikalizmus Magyarországon 1914 előtt (*Párttörténeti Közlemények*, 1961. 1); ERÉNYI TIBOR, Az anarchoszindikalizmusról (*Párttörténeti Közlemények*, 1968. 3); illetve NEMES DEZSŐ, Az ellenzék az MSZDP-ben a századforduló után (*Párttörténeti Közlemények*, 1972. 4). Legutóbb kiterjedt forrásanyag alapján árnyaltabb képet rajzolt a koalíciós időszak tömeghangulatáról VARGA LAJOS, A Magyarországi Szociáldemokrata Párt ellenzéke és tevékenysége 1906—1911 (Bp. 1973) c. monográfiája. Lásd még VARGA LAJOS, A Magyar Szociáldemokrata Párt választójogi taktikájának ellen-

zéki bírálata, 1906. április—1908. április (Acta Universitatis Szegediensis. Tudományos szocializmus 8. Szeged, 1970) c. írását.

Az agrárkérdéssel kapcsolatos szociáldemokrata nézetekre lásd DÁNIEL ARNOLD, A magyarországi földművelő szocializmus feladatai (A Huszadik Század könyvtára. 18. Bp. 1906); LADÁNYI REZSŐ, A kisbirtokosok és a szociáldemokrácia (Bp. 1906) c. munkáját. A párt álláspontjának formálódását SZAKÁCS KÁLMÁN, Die Ausbildung des Agrarprogramms der Ungarischen Sozialdemokratischen Partei 1900—1930 (Annales Universitatis Scientiarum Budapestinensis. Sectio Historica 11. Bp. 1970) c. tanulmánya, illetve szűkebb időhatárok között részletesebben FARKAS DEZSŐ, A Magyarországi Szociáldemokrata Párt és az agrárkérdés 1900 és 1914 között (Bp. 1973) c. monográfiája vizsgálta.

A patriotizmus és internacionalizmus, illetve a nemzeti és nemzetiségi kérdés egykorú megítélésére lásd GARAMI ERNŐ, Hazafiság és nemzetköziség (Bp. é.n.) c. brosúráját. Újabban ERÉNYI TIBOR, Nemzet, haza, hazafiság a magyar szociáldemokrata mozgalomban (*Párttörténeti Közlemények*, 1972. 4) c. tanulmánya elemezte az MSZDP álláspontját e téren. Lásd még KENDE JÁNOS, A Magyarországi Szociáldemokrata Párt nemzetiségi politikája 1903—1919 (Értekezések a történeti tudományok köréből. Új sorozat. 68. Bp. 1973) és KALMÁR I. GYÖRGY, Szociáldemokrácia, nemzeti és nemzetiségi kérdés Magyarországon 1900—1914 (Bp. 1977) c. monográfiáját.

A szociáldemokrata pártból kivált Várkonyi István vezette Független Szocialista Párt ekkori, jelentőségében csökkenő szerepére lásd FARKAS JÓZSEF, Várkonyi István 1852—1918 (*Párttörténeti Közlemények*, 1965. 4) c. életrajzát, illetve a Magyarországi Független Szocialista Parasztszövetségről és az Áchim L. Andrásról alább közölt irodalmat. A Mezőfi Vilmos Újjászervezett Szociáldemokrata Pártjában 1906-ot követően eluralkodott nacionalista tendenciákra és a kormányzatnak a párt felhasználásával is érvényesített zavart keltő akcióira KUN LÁSZLÓ fentebb idézett tanulmánya mellett lásd: DOLMÁNYOS ISTVÁN, Mezőfi és a koalíció (Értekezések a történeti tudományok köréből. Új sorozat. 17. Bp. 1960) c. kismonográfiáját.

A szlovákiai munkásmozgalom fejlődésrajzához MILOŠ GOSIOROVSKÝ, Adalékok a szlovák munkásmozgalom történetéhez (Bratislava, 1952) c. könyve, valamint POLÁNYI IMRE, A szlovák szociáldemokrácia nacionalizmusának és szeparatista törekvéseinek gyökereiről a századfordulón (A Szegedi Tanárképző Főiskola Tudományos Közleményei, 1963. 1. rész. Szeged, 1963) c. tanulmánya ajánlható. Ugyanerre a témára vonatkozik POLÁNYI IMRE, Adalékok a szlovákiai munkásság viszonyaihoz 1900—1914 (A Szegedi Pedagógiai Főiskola évkönyve 1959. 1. rész. Szeged, 1959), illetve VLADIMIR MOTOŠKA, Načrt dejín robotnického hnutia, formovanie marxistickej l'avice a vznik KSČ na strednom Slovensku (*Az Egri Ho Si Minh Tanárképző Főiskola Tudományos Közleményei*, 1971. 9).

A magyarországi munkásmozgalomra számottevő befolyást gyakorló ausztriai munkásmozgalom kiterjedt irodalmából néhány munkát emelünk ki tájékoztatásul: JULIUS DEUTSCH, Geschichte der österreichischen Arbeiterbewegung (Wien, 1947);

Franz Strobl, Geschichte der österreichischen Arbeiterbewegung. 1. Bis zum ersten Weltkrieg (Wien, 1952); Hans Mommsen, Die Sozialdemokratie und die Nationalitätenfrage im habsburgischen Vielvölkerstaat (Wien, 1963); Erényi Tibor, A forradalom és a reform kérdése Ausztria-Magyarország munkásmozgalmában a századfordulón *(Párttörténeti Közlemények,* 1975. 2); Erényi Tibor, Monarchia — munkásmozgalom — ausztromarxizmus. A szocialista mozgalom Ausztriában 1918 előtt *(Világosság,* 1974. 11); Sz. V. Ovnanjan, Pod'jom rabocsego dvizsenyija v Avsztrii 1905—1906 gg (Moszkva, 1957).

A szociáldemokrata párt 1906 áprilisát követő politikájára, illetve a kormányzatnak a párttal kapcsolatos magatartására lásd Ferenczi Imre, Das Koalitionsrecht in Ungarn. Ein Beitrag zur Geschichte der Arbeiterbewegung *(Archiv für Sozialwissenschaft und Sozialpolitik,* 1908) c. egykorú vizsgálódását; Nemes Dezső, A koalíciós kormányzat és a Szociáldemokrata Párt tevékenysége *(Párttörténeti Közlemények,* 1972. 3); Dolmányos István, Az 1906. évi magyarországi munkásmozgalom néhány kérdése *(Párttörténeti Közlemények,* 1975. 2); T. M. Islamow, Die ungarländische Arbeiterbewegung zur Zeit der Koalitionsregierung 1907—1909 *(Acta Historica Academiae Scientiarum Hungaricae,* 1970. 1—2); valamint Varga Lajos, Szociáldemokraták a szövetségi politikáról a koalíciós kormány idején 1906—1909 *(Párttörténeti Közlemények,* 1972. 2) c. tanulmányát.

A magyar munkásmozgalom hírlapirodalmát tekinti át Mucsi Ferenc, A magyarországi munkássajtó 1905—14. Történeti-tematikai vázlat *(Sajtótudományi Közlemények,* 1972. 2). Az MSZDP központi lapja ekkori szerepére: Mucsi Ferenc, Egy évtized a Népszava történetéből 1905—1914 *(Párttörténeti Közlemények,* 1976. 1). Lásd még ehhez Kabos Ernő, A Népszava olvasótára 1907—1908-ban (In: Tanulmányok a magyar szocialista irodalom történetéből. Szerk. Szabolcsi Miklós—Illés László. Bp. 1962) c. tanulmányát. A szakszervezeti lapok történetéről Végh Oszkár monográfiája tájékoztat: A magyarországi szakszervezeti sajtó osztályharcos küzdelmei (Bp. 1975).

A munkaviszonyok, illetve a társadalombiztosítás szabályozására lásd: Lőrincz Ernő, A munkaviszonyok szabályozása Magyarországon a kapitalizmus kezdeteitől az első világháborúig 1840—1918 (Bp. 1974) c. monográfiáját; Laczkó István, A magyar munkásbiztosítás története (Bp. 1968); Szakács Kálmán, Mezőgazdasági szociálpolitika és munkásbiztosítás Magyarországon az első világháború előtt *(Párttörténeti Közlemények,* 1973. 4) c. feldolgozását.

A nőmunkásmozgalom fejlődéséről Aranyossi Magda, Lázadó asszonyok. A magyar nőmunkásmozgalom története, 1867—1919 (Bp. 1963) és Fonó Zsuzsa, A magyarországi szocialista nőmozgalom történetéhez 1895—1918. A mozgalom és a szociális összetétel konfliktusai (Bp. 1975) c. monográfiáinak korszakunkról szóló részletei tájékoztatnak.

Az ifjúmunkás-mozgalom történetét Svéd László összefoglalása: Utat tör az ifjú sereg. A forradalmi ifjúmunkásmozgalom kialakulása Magyarországon. A kommunista ifjúsági szövetség tevékenysége a Tanácsköztársaság időszakában (Bp.

1962), illetve korszakunkra vonatkozóan A magyarországi szocialista ifjúmunkásmozgalom 1905—1908 *(Párttörténeti Közlemények,* 1956. 2) c. tanulmánya ismerteti.

A magyar munkásmozgalom vezető egyéniségeinek és nevesebb szereplőinek életútjára és tevékenységére A szocialista forradalomért. A magyar forradalmi munkásmozgalom kiemelkedő harcosai. Szerk. BAKÓ ÁGNES (Bp. 1975) c. gyűjtemény nyújt alapvető felvilágosítást.

A meglehetősen gazdag életrajzi irodalomból csupán néhányat emelhetünk ki: RÉVÉSZ MIHÁLY, Garami Ernő és kora (In: Garami Ernő-emlékkönyv. Bp. 1939); RÉVÉSZ MIHÁLY, Weltner Jakab (Bp. [1936]); KÖVES RÓZSA—ERÉNYI TIBOR, Kunfi Zsigmond életútja (Bp. 1974); RÉVAI JÓZSEF, Szabó Ervin helye a magyar munkásmozgalomban (In: Marxizmus, népiesség, magyarság. 4. kiad. Bp. 1955); LITVÁN GYÖRGY, Szabó Ervin (Életek és korok. Bp. 1974); GADANECZ BÉLA, A forradalom vezérkarában. Landler Jenő életéről (Bp. 1959); ARANYOSSI MAGDA, Gyula Alpári *(Acta Historica Academiae Scientiarum Hungaricae,* 1959. 1—2), KELEN JOLÁN, Hirossik János a magyar munkásmozgalomban *(Párttörténeti Közlemények,* 1975. 4); SZIGETI GYÖRGYNÉ, Madzsar József (Bp. 1959).

Az 1907. október 10-i általános sztrájk előkészületeiről, a tömegtüntetésről, illetve a Justh Gyulának átadott követelésekről DOLMÁNYOS ISTVÁN, Az 1907. évi politikai sztrájk és a koalíciós kormány *(Századok,* 1974. 2) c. tanulmánya szolgált támpontul.

A béremelésért és a munkaidő megrövidítéséért folyó munkabeszüntetésekről 1905-től évenként hivatalos statisztikai összeállítások tájékoztatnak: Ipari sztrájkok és munkából való kizárások Magyarországon az 1905. évben (Bp. 1906) és a sorozat következő évi, 1908-ban megjelent, illetve a Munkabeszüntetések és munkáskizárások Magyarországon az 1907. évben (Bp. 1909) és a sorozat következő években megjelent kötetei (Bp. 1910, 1911). Lásd még: KENÉZ BÉLA, Sztrájkstatisztika. I. Magyarország ipari sztrájkjainak statisztikája (Bp. 1907).

A keresztényszocialista mozgalomról lásd GALÁNTAI JÓZSEF, A keresztényszocialista szervezkedés Magyarországon 1903—1918 *(Párttörténeti Közlemények,* 1959. 1) c. tanulmányát, valamint GERGELY JENŐ dolgozatait: Die christlichsoziale Bewegung in Ungarn 1903—1914 (Annales Universitatis Scientiarum Budapestinensis. Sectio Historica 16. Bp. 1975); Adalékok a keresztényszocialista földmunkásszervezkedés történetéhez 1903—1923 *(Párttörténeti Közlemények,* 1975. 3).

Az agrárproletariátus és a szegényparasztság megújuló tömegmozgalmaira lásd: ERÉNYI TIBOR, Földmunkás- és szegényparaszt-mozgalmak Magyarországon az első világháború előtti években 1906—1914 (In: Földmunkás- és szegényparasztmozgalmak Magyarországon, 1848—1948. 1. Szerk. PÖLÖSKEI FERENC—SZAKÁCS KÁLMÁN. Bp. 1962) c. tanulmányát.

MÉREY KLÁRA e tárgyú kutatásainak eredményeit A mezőgazdasági munkásság mozgalmai a Dunántúlon 1905—1907-ben (Bp. 1956) c. monográfiájában adta közre. KANYAR JÓZSEF, Somogyi parasztság, somogyi nagybirtok 1901—1910 (In: Somogyi Almanach 2. Kaposvár, 1957) c. tanulmánya jelentős teret szentel az 1905—1907. évi arató- és cselédsztrájkoknak. DANKÓ IMRE, Az 1906. évi baranyai

aratósztrájkok (In: A Janus Pannonius Múzeum évkönyve, 1966. Pécs, 1967) és VARGA BÉLA, Agrárszocialista mozgalmak Veszprém megyében a XX. század elején *(Veszprém Megyei Művelődésügyi Szemle*, 1972. 5) c. tanulmánya ugyancsak a dunántúli agrárproletár-mozgalmak árnyaltabb ismeretéhez járul hozzá. A tiszántúli agrárproletariátus harcaira lásd KÖPÖSDI VERA, A mezőgazdasági munkásság mozgalmai Békés megyében 1905—1907-ben (Acta Universitatis Szegediensis. Sectio Historica 4. Szeged, 1958) c. tanulmányát.

Az 1907. évi romániai parasztfelkelésről AUGUSTIN DEAC, 1907 — văzut peste hotare (Bucureşti, 1967) c. munkája; újabban PHILIP GABRIEL EIDELBERG, The Great Rumanian Peasant Revolt of 1907. Origins of a Modern Jacquerie (Leiden, 1974) c. monográfiája; valamint LIPCSEY ILDIKÓ, Az 1907-es romániai általános parasztfelkelésről (In: A nemzetközi munkásmozgalom történetéből. Évkönyv. Bp. 1977) c. cikke tájékoztat.

2. PARASZTPÁRTOK

A parasztság legjelentősebb politikai szervezkedésének, az Áchim András vezette Magyarországi Független Szocialista Parasztszövetségnek, valamint a Várkonyi István vezetése alatti Független Szocialista Párttal való egybeolvadásának történetére az Áchim András személyével kapcsolatos irodalom használható. Áchim beszédeiből és cikkeiből közölt válogatás: A magyar parasztmozgalom múltjából *(Válasz*, 1947. 5—6). Személyével és mozgalmával TIBORI JÁNOS munkái foglalkoznak, amelyek közül elsőként Az Áchim L. András-féle békéscsabai parasztmozgalom (Békéscsaba, 1958) c. könyvét említjük. Újabb terjedelmes tanulmánya a Tanulmányok Békéscsaba történetéből. Szerk. KRISTÓ GYULA—SZÉKELY LAJOS (Békéscsaba, 1970) c. kötetben található. Átfogó életrajz: DOMOKOS JÓZSEF, Áchim L. András (Bp. 1971). A részkérdéseket feltáró tanulmányokból FARKAS JÓZSEF, Áchim L. András és Várkonyi István kapcsolata *(Békési Élet*, 1968. 1), KIRÁLY ISTVÁN, Áchim parasztpártjának fő történeti problémái *(Agrártörténeti Szemle*, 1969. 3—4); az Áchim születésének 100. évfordulója alkalmából rendezett emlékülésen elhangzott előadásokat: Áchim L. András-emlékkönyv, 1871—1971. Szerk. PÖLÖSKEI FERENC—SZABÓ FERENC (Békéscsaba, 1972); FÉJA GÉZA, Áchim L. András *(Új Írás*, 1971. 5), PÖLÖSKEI FERENC, Áchim L. András a parlamentben *(Békési Élet*, 1971. 2) és FÜR LAJOS, Az alföldi parasztkirály *(Tiszatáj*, 1971. 10) c. írásokat emeljük ki.

A 48-as és Függetlenségi Országos Gazdapártra, illetve vezetőjére KIRÁLY ISTVÁN, Nagyatádi Szabó István és pártja az első világháború előtt (Dunántúli Tudományos Gyűjtemény. 64. Bp. 1966) c. tanulmánya; a korábbi irodalomból a Nagyatádi Szabó István Emlékbizottság kiadványa: Nagyatádi Szabó István (Bp. 1935) ajánlható.

3. A POLGÁRI RADIKALIZMUS IDEOLÓGIAI-POLITIKAI TEVÉKENYSÉGÉNEK KIBONTAKOZÁSA

A polgári radikális fiatal értelmiség érdeklődésére, nézeteire, munkásságára irodalmi tájékoztatást nyújt LITVÁN GYÖRGY—REMETE LÁSZLÓ, A magyar szociológiai irodalom bibliográfiája. Folyóiratok 1900—1919. I. Huszadik Század, A Munka Szemléje, Szabad Gondolat. II. Egyéb folyóiratok (Bp. 1970—1975) c. kiadványa. A Huszadik Század körének munkásságából készült válogatás: A szociológia első magyar műhelye. A Huszadik Század köre. I—II. Vál. és bev. LITVÁN GYÖRGY—SZÜCS LÁSZLÓ (Bp. 1973). JÁSZI OSZKÁR ekkori fontosabb munkái: A demokrácia jövője (Bp. 1906); Új Magyarország felé. Beszélgetések a szocializmusról (Bp. 1907); Vö. már idézett visszatekintő írásával: Emlékeimből *(Látóhatár* |München|, 1957. 1—4).

A polgári radikális mozgalom első feldolgozása: MÉREI GYULA, Polgári radikalizmus Magyarországon |1900—1919| (Bp. [1947]) c. munkája elismerő rokonszenvvel foglalta össze a polgári radikalizmus kialakulását, nézeteit és programját. GEDŐ ANDRÁS, A polgári demokrácia „radikális" ideológiája és a magyar osztályharcok valósága *(Párttörténeti Közlemények*, 1959. 2) c. tanulmányában a polgári radikalizmus forradalomellenességét emeli ki. FUKÁSZ GYÖRGY tanulmányaiban: A polgári radikalizmus filozófiai-világnézeti alapjai *(Magyar Filozófiai Szemle*, 1958. 1—2. és 3—4) és A polgári radikalizmus és a munkásmozgalom viszonyának egyes kérdései Magyarországon 1900—1918 *(Párttörténeti Közlemények*, 1958. 1); valamint monográfiájában: A magyarországi polgári radikalizmus történetéhez 1900—1918. Jászi Oszkár ideológiájának bírálata (Bp. 1960) ugyancsak a negatívumokat hangsúlyozza. Fukász állításait VARGA JÓZSEF, Vita Jászi Oszkárról *(Új Írás*, 1961. 7) c. cikke vitatta, és álláspontját KERÉKGYÁRTÓ ELEMÉR, Hagyomány és haladás (*Új Írás*, 1961. 9) c. cikkének érvelésével szemben is fenntartotta: VARGA JÓZSEF, Még egyszer Jászi Oszkárról *(Új Írás*, 1962. 6). A mozgalom törekvéseinek alapos, rokonszenvező elemzését nyújtotta HORVÁTH ZOLTÁN, Magyar századforduló. A második reformnemzedék története 1896—1914 (Bp. 1961. 2. kiad. Utószó: NAGY PÉTER. Bp. 1974) c. monográfiájában. SZÜCS LÁSZLÓ, A magyarországi polgári radikalizmus kialakulásának történetéhez. Jászi Oszkár ideológiai fejlődése 1900—1906 között *(Századok*, 1963. 6) c. tanulmányában szerepüket progresszív jellegűnek tartja a magyar társadalmi és politikai életben.

A szabadkőművesség hazai tevékenységére FUKÁSZ GYÖRGY, Szabadkőművesség, radikalizmus és szocializmus az 1918 előtti Magyarországon. A Martinovics Páholy történetéhez *(Párttörténeti Közlemények*, 1961. 2) és L. NAGY ZSUZSA, Szabadkőművesség a XX. században (Bp. 1977) feldolgozását használtuk. Lásd továbbá VARGYAI GYULA, Nemzetiségi kérdés és integráció. Adatok Jászi Oszkár nemzetiségi koncepciójának értékeléséhez (Studia iuridica auctoritate Universitatis Pécs publicata 68. Pécs, 1970); CSURY ISTVÁN, A „Huszadik Század" szociológiai pozitivizmusa. Fejezet a folyóirat történetéből (In: Könyv és könyvtár. IX. Debrecen, 1973); VERES ANDRÁS, Jászi Oszkár 1919 előtti munkásságának meg-

ítéléséhez. Születésének 100. évfordulójára *(Irodalomtörténeti Közlemények*, 1975. 5—6); SZABÓ MIKLÓS, Középosztály és újkonzervativizmus. Harc a politikai katolicizmus jobbszárnya és a polgári radikalizmus között *(Világosság*, 1975. 6); valamint HANTHÓ ZSUZSANNA, Jászi Oszkár és Szabó Ervin vitája a tudomány és a politika viszonyáról (In: Az MTA Dunántúli Tudományos Intézete. Közlemények 21. Pécs, 1976) c. tanulmányát.

Szende Pál adópolitikai nézeteihez lásd elsősorban ekkori, A magyar adórendszer igazságtalanságai (Bp. 1908) c. munkáját. E vonatkozású tevékenységét legutóbb SZABÓ GÉZA vizsgálta: Adalékok Szende Pál adópolitikájához (In: A Bessenyei György Tanárképző Főiskola tudományos közleményei, Tom. 5/[5.] Marxizmus—leninizmus, történettudomány. Nyíregyháza, 1973). Történetfelfogásához lásd LEDERER EMMA, Die Geschichtsauffassung der bürgerlichen Radikalen; die historischen Schriften von Pál Szende (Studia Historica Academiae Scientiarum Hungaricae. 117. Bp. 1975). Somló Bódog munkásságáról LITVÁN GYÖRGY, Egy magyar tudós tragikus pályája a század elején *(Valóság*, 1973. 7) c. tanulmánya tájékoztat.

A Galilei Kör útját TÖMÖRY MÁRTA, Új vizeken járok. A Galilei Kör története (Bp. 1960) c. összefoglalásában és A Galilei Kör szerepe a korabeli egyetemi ifjúság életében *(Felsőoktatási Szemle*, 1958. 12) c. cikkében kísérte nyomon. Lásd még: KENDE ZSIGMOND, A Galilei Kör megalakulása. Bev. HANÁK PÉTER. Jegyz. LITVÁN GYÖRGY (Bp. 1974) c. visszaemlékezését. Polányi Károlynak a körben folytatott tevékenységére DUCZYNSKA ILONA—HORVÁTH ZOLTÁN, Polányi Károly és a Galilei Kör *(Századok*, 1971. 1) c. cikke tekint vissza.

A pécsi szabadtanítási kongresszus tárgyalásait FELKAI LÁSZLÓ, A szabad oktatás pécsi kongresszusa 1907-ben és az iskolán kívüli oktatás korabeli történetének áttekintése *(Pedagógiai Szemle*, 1954. 4—5) c. tanulmánya elemzi.

Ady költői és politikai fejlődésének vázolásához amelyet Hanák Péter írt — ebben a fejezetben is Ady Endre összes prózai művei. 7—9. kötetét (Bp. 1968—1973) használtuk. Az újabb gyűjtemények és feldolgozások közül VARGA JÓZSEF, Ady Endre. Pályaképvázlat (Bp. 1966); VEZÉR ERZSÉBET, Ady Endre élete és pályája (Bp. 1969); KIRÁLY ISTVÁN, Ady Endre. I—II. (Bp. 1970); VEZÉR ERZSÉBET, Perújítás a duk-duk ügyben *(Irodalomtörténet*, 1971. 4); az Emlékezések Ady Endréről. I—II. Gyűjt., sajtó alá rend. KOVALOVSZKY MIKLÓS. (Új Magyar Múzeum. Bp. 1961—1974); Babits Adyról. Dokumentumgyűjtemény. Szerk. GÁL ISTVÁN (Bp. 1975); BÖLÖNI GYÖRGYNÉ, Ady és Bölöni Párizsban. Itóka naplójegyzeteiből. Bev., sajtó alá rend. ILLÉS ILONA (Bp. 1975) c. kötetekre támaszkodtunk.

X. FEJEZET

A KOALÍCIÓS KORMÁNY VÁLSÁGA ÉS BUKÁSA

1. BOSZNIA-HERCEGOVINA ANNEXIÓJA

A Bosznia-Hercegovina bekebelezésére vonatkozó fontosabb iratok megtalálhatók az Österreich-Ungarns Außenpolitik von der bosnischen Krise 1908 bis zum Kriegsausbruch 1914. Diplomatische Aktenstücke des Österreichisch-Ungarischen Ministerium des Äussern. Ausgewählt von L. BITTNER, H. UEBERSBERGER u.a. I—VIII. (Wien—Leipzig, 1930), valamint M. BOGITSCHEWITSCH, Die auswärtige Politik Serbiens 1903—1914. I—III. (Berlin, 1928—1931) c. iratgyűjteményekben. Lásd még FRANZ CONRAD VON HÖTZENDORF vezérkari főnök Aus meiner Dienstzeit 1906—1918 c. emlékiratainak első kötetét: Die Zeit der Annexionskrise 1906—1909 (Wien, 1921). A közös külügyminiszterre BERTHOLD MOLDEN, Alois Graf Aehrenthal. Sechs Jahre äussere Politik Österreich—Ungarns (Stuttgart—Berlin, 1917) c. régebbi és szükségképpen hiányos munkája mellett újabban SOLOMON WANK, Aehrenthal's programme for the constitutional transformation of the Habsburg Monarchie: Three secret memoirs *(Slavonic and East European Review,* 97. 1963 June) és főként W. M. CARLGREN, Iswolsky und Aehrenthal vor der bosnischen Annexionskrise (Uppsala, 1955) c. monográfiáját használtuk. Az akkori közös pénzügyminiszter Burián István portréjához DIÓSZEGI ISTVÁN, Außenminister Stephan Graf Burian. Biographie und Tagebuchstelle (In: Annales Universitatis Scientiarum Budapestinensis. Sectio Historica 8. Bp. 1966) c. tanulmánya érdemlegesen járul hozzá; másik tanulmánya az ellenzék külpolitikai nézeteit világítja meg: DIÓSZEGI ISTVÁN, A magyar függetlenségi ellenzék és a Monarchia külpolitikája 1900—1914 *(Századok,* 1973. 1). Lásd még WAYNE S. VUCINICH, Serbia between East and West: the Events of 1903—1908 (Stanford, Calif. 1954); HANS UEBERSBERGER, Österreich zwischen Russland und Serbien. Zur südslawischen Frage und der Entstehung des ersten Weltkrieges (Köln—Graz, 1958). Az annexió közvetlen előzményeire lásd ARTHUR J. MAY két tanulmányát: The Novibazar Railway Project *(The Journal of Modern History,* 1938. 4), Trans-Balkan Railway Schemes *(The Journal of Modern History,* 1952. 4); és W. M. CARLGREN idézett monográfiáját.

A két tartomány bekebelezéséről a két világháború közötti irodalomból ANGYAL DÁVID, A boszniai válság története (Bp. 1932) c. tanulmányát, valamint a számos vonatkozásban megalapozó feldolgozást: BERNADOTTE SCHMITT, The Annexation of Bosnia 1908—1909 (Cambridge, 1937) c. monográfiáját említjük. Az újabb irodalomból GULYA KÁROLY, Az annexiós válság és az Osztrák—Magyar Monarchia balkáni politikája (In: Acta Universitatis Szegediensis. Acta Historica 20. Szeged, 1965). TÖMÖRY MÁRTA, Bosznia-Hercegovina annektálásának történetéből. Részletek Thallóczy Lajos naplóiból *(Századok,* 1966. 4—5) c. tanulmányára és K. B. VINOGRADOV, Bosznyijszkij krizisz 1908—1909 (Leningrád, 1964) c. könyvére hívjuk fel a figyelmet.

2. A KOALÍCIÓ FELBOMLÁSA

A kormány adóügyi rendelkezéseiről lásd SARLÓS BÉLA, Az 1909. évi adóreform és a világháborús adótörvények *(Történelmi Szemle,* 1974. 1—2) c. tanulmányát és a róla folytatott vitát: DOLMÁNYOS ISTVÁN, Lehet-e rehabilitálni a koalíció adótörvényeit, illetve SARLÓS BÉLA, Válasz Dolmányos István megjegyzéseire (mindkettő: *Történelmi Szemle,* 1976. 3).

A függetlenségi párton belül a bankkérdésben a párt kettészakadására vezető ellentétes álláspontok rajza PÖLÖSKEI FERENC, A függetlenségi párt kettészakadása és a koalíció felbomlása 1909 (*Századok,* 1961. 4—5) c. tanulmányában, illetve A koalíció felbomlása és a Nemzeti Munkapárt megalakulása (Bp. 1963) c. monográfiájában kísérhető nyomon. A feloszlatott szabadelvű párt újjászerveződéséről LUKÁCS LÁSZLÓ, A Nemzeti Társaskör megalakulása (*Budapesti Hírlap,* 1930. október 26), marxista szempontokból VARGA JENŐ, A szabadelvű párt múltja, bukása és föltámadása *(Szocializmus,* 1909—1910) c. cikke, újabb irodalmunkból pedig PÖLÖSKEI FERENC idézett monográfiája nyújt tájékoztatást.

XI. FEJEZET

MAGYARORSZÁG AZ ELSŐ VILÁGHÁBORÚ ELŐTTI ÉVEKBEN

A munkapárti kormányzat időszakára vonatkozó forráskiadványok és feldolgozások nagy része szorosan kapcsolódik a VIII—X. fejezetben ismertetett irodalomhoz, ezért itt csak a különösen fontos munkákat idézzük újra.

A háború előtti négy évben alakult pártok: a Nemzeti Munkapárt, az Egyesült Függetlenségi és 48-as Párt, az Országos Köztársasági Párt és a Polgári Radikális Párt programjai megtalálhatók MÉREI GYULA, A magyar polgári pártok programjai [1867—1918] (Bp. 1971) c. forráskiadványában. A KEMÉNY G. GÁBOR összeállításában megjelent: Iratok a nemzetiségi kérdés történetéhez Magyarországon a dualizmus korában. V. (Bp. 1971) c., az 1906—1913. évek anyagát egybefoglaló kötetére ugyancsak felhívjuk a figyelmet.

A dualizmus időszaka utolsó országgyűlésének tevékenységére a legfontosabb Az 1910. évi június hó 21-ére hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója c. sorozat (Bp. 1910—1918), valamint a Jegyzőkönyvek és az Irományok gyűjteménye. A főrendiház és a delegációk tárgyalásai és iratai azonos jellegű sorozatokban kerültek kiadásra. Az 1910—1914. évi törvények megtalálhatók a Corpus Juris Hungarici — Magyar Törvénytár. MÁRKUS DEZSŐ és TÉRFY GYULA szerkesztésében közreadott millenniumi emlékkiadás vonatkozó köteteiben (Bp. 1911—1915). Ebben az időszakban is kiadásra került, s az 1914. évi kötettel lezárult a kormányzat tevékenységéről szóló hivatalos évenkénti beszámoló: A magyar királyi kor-

mány 1910. évi működéséről és az ország közállapotairól szóló jelentés és statisztikai évkönyv (Bp. 1911) és a következő években megjelent hasonló kötetek.

Fontos forrás Burián István közös pénzügyminiszter naplója (Református Egyetemes Konvent Levéltára, Budapest. Burián István iratai), amelyből az 1913 közepétől 1914 közepéig tartó részleteket közölte: Diószegi István, Außenminister Stephan Graf Burián. Biographie und Tagebuchstelle (Annales Universitatis Scientiarum Budapestinensis. Sectio Historia 8. Bp. 1966). A Monarchia vezető személyiségeinek emlékiratai közül magyar vonatkozásban említendő Conrad von Hötzendorf vezérkari főnök emlékirata: Feldmarschall Conrad, Aus meiner Dienstzeit 1906—1918. I—V. (Wien—Berlin—Leipzig—München, 1921—1925). Korszakunkra a II—III. kötet vonatkozik. Ugyancsak fontos Joseph Redlich naplója: Schicksalsjahre Österreichs 1908—1919. Das politische Tagebuch Joseph Redlichs. Hrsg. von Fritz Fellner. I—II. (Graz, 1953—1954).

A magyar szerzők emlékiratai és gyűjteményes kötetei közül történeti szempontból használható Andrássy Gyula, A világháború előzményei. I—II. (Bp. 1925—1926); Batthyány Tivadar, Beszámolóm. I—II (Bp. [1927]); Justh Gyula beszédei az általános, egyenlő, titkos választói jog mellett és az általános politikai helyzetről 1911—1912—1913. Összeáll. Szalay Mihály. Bev. Batthyány Tivadar (Bp. 1913); Károlyi Mihály, Egy egész világ ellen (München, 1923. és Bp. 1965) és Az új Magyarországért. Válogatott írások és beszédek 1908—1919. Vál., szerk. Litván György (Bp. 1968); Sztérényi József, Régmúlt idők emlékei, Politikai feljegyzések ([Bp.] 1925); Vázsonyi Vilmos beszédei és írásai. I—II. (Bp. 1927). Tisza István tevékenységére az 1910—1914. közötti időszakra is ajánlható: Tisza István összes munkái. I. Tanulmányok és értekezések, naplószerű feljegyzések (Bp. 1923).

Ady újságcikkeinek és tanulmányainak sorozatából az Ady Endre összes prózai művei. 9—10. (Bp. 1973—1977) vonatkozik korszakunkra. Ady cikkeinek tematikus kötetei: Jóslások Magyarországról (Bp. [1936]); A fekete lobogó. Ady harca a klerikális reakció ellen. Szerk. Földessy Gyula—Király István. [3.] kiad. ([Bp.] 1960); A nacionalizmus alkonya. Válogatott cikkek. Összeáll. Koczkás Sándor—Vezér Erzsébet (Bp. 1959).

A kulturális élet más neves személyiségeinek — részben politikai jellegű — emlékiratai, illetve gyűjteményes kötetei: Barta Lajos, Árnyak a hídon. Cikkek, tanulmányok. Vál., sajtó alá rend. és utószó: Stenczer Ferenc (Bp. 1970); Bölöni György, Friss szemmel. Publicisztikai írások. — Memoár. Szerk. Erki Edit (Bp. 1968); Hatvany Lajos, Urak, polgárok, parasztok (Bp. 1947), Öt évtized (Bp. 1961), Emberek és korok. Regényes korrajzok, naplók, cikkek. I—II. (Bp. 1964); Kassák Lajos, Egy ember élete. I—II. (Bp. 1957).

Az időszak monografikus feldolgozását Pölöskei Ferenc, A koalíció felbomlása és a Nemzeti Munkapárt megalakulása 1909—1910 (Bp. 1963), valamint Kormányzati politika és parlamenti ellenzék 1910—1914 (Bp. 1970) c. munkáiban végezte el. E fejezetet a szerző főként ezeknek a köteteknek az anyagából állította össze. Ugyancsak átfogó elemzést nyújt: T. M. Iszlamov, Polityicseszkaja bor'ba Vengrii

nakanunye pervoj mirovoj vojnü 1906—1914 (Moszkva, 1972), Politikai küzdelmek Magyarországon az első világháború előtt 1906—1914 (Bp. 1976) c. munkája.

Az osztrák—magyar viszony alakulásáról korábbi osztrák nézőpontú összefoglalások: GERHARDT HILLER, Die Entwicklung des österreichisch—ungarischen Gegensatzes 1908—1914 (Halle [Saale], 1934); RUDOLF SIEGHART, Die letzten Jahrzehnte einer Grossmacht. Menschen, Völker, Probleme des Habsburger Reichs (Berlin, 1932).

Az időszak életrajzi irodalma fölöttébb szegényes. Tisza István pályafutását illetően SCHMIDT HENRIK, Tisza István boldog évei (Bp. 1923); CZERNIN OTTOKAR, Emlékeim Tisza István grófról (Bp, 1925); az apologetikus Tisza István-emlékkönyv (Debrecen, 1928) és a hasonló szellemű GUSTAV ERÉNYI, Graf Stephan Tisza (Wien—Leipzig, 1935), valamint HEGEDÜS LÓRÁNT, Két Andrássy és két Tisza (Bp. 1941) c. kiadványok hasznosíthatók. Berzeviczy Albertre lásd BALOGH JENŐ, Berzeviczy Albert emlékezete (Az MTA elhunyt tagjai fölött tartott emlékbeszédek, XXIII/5. Bp. 1938).

Az ellenzék vezető alakjai közül Justh Gyulára: PÖLÖSKEI FERENC, Az elfelejtett Justh Gyula *(Kortárs,* 1969. 5) és ERÉNYI TIBOR, Fejezet a szövetségi politika történetéből. Justh és a Szociáldemokrata Párt (Elméleti és Módszertani Tájékoztató. 11. sz. Bp. 1973) c. írását használtuk.

Az 1910-ben képviselővé választott Áchim rövid parlamenti szereplését PÖLÖSKEI FERENC, Áchim L. András a parlamentben *(Békési Élet,* 1971. 2) c. cikke ismerteti. Az Áchim-gyilkosságra lásd DOMOKOS JÓZSEF életrajzát: Áchim L. András (Bp. 1971). Nagyatádi Szabó Istvánról és pártjáról ad részletes képet KIRÁLY ISTVÁN két tanulmánya: Nagyatádi Szabó István és pártja az első világháború előtt (Dunántúli Tudományos Gyűjtemény. 64. Bp. 1966) és Nagyatádi Szabó István útja a képviselői mandátumtól az őszirózsás forradalom miniszteri székéig *(Agrártörténeti Szemle,* 1971. 3—4., 1972. 1—2).

1. A MUNKAPÁRTI KORMÁNYZAT ELSŐ SZAKASZA (1910—1912)

A Khuen-Héderváry-kormány, illetve a Nemzeti Munkapárt megalakulásával kapcsolatos egykorú publicisztikai irodalomból TISZA ISTVÁN, Nemzeti politika (Bp. 1910) és JÁSZI OSZKÁR, A magyarországi reakció szervezkedése (Bp. 1910) c. röpiratait, valamint VARGA JENŐ, A szabadelvű párt múltja, bukása és föltámadása *(Szocializmus,* 1909—1910) c. cikkét használtuk.

Az 1910-es választások eredményeit feldolgozta RUSZKAI MIKLÓS, Az 1945 előtti magyar választások statisztikája *(Történeti Statisztikai Közlemények,* 1959. 1—2). Az előző, illetve az új képviselőház összetételét KISZELY GEJZA, A képviselőház a múlt és a jelen ülésszakban 1906—1911 (Bp. 1911) c. munkája vizsgálta. A parlament munkáját KUN ANDOR, A munkapárt uralma (In: A magyar országgyűlés története 1867—1927. Szerk. BALLA ANTAL. Bp. 1927) c. tanulmánya elemezte.

2. AZ ELLENZÉKI KÜZDELEM FELLENDÜLÉSE 1911—1912-BEN

Az 1910-es évek agrárproletár mozgalmairól Erényi Tibor, Földmunkás- és szegényparaszt-mozgalmak az első világháború előtti években, 1906—1914 c. tanulmánya (In: Földmunkás- és szegényparaszt-mozgalmak Magyarországon 1848—1948. I. Bp. 1962) hasznosítható.

A politikai katolicizmus s a kereszténységszocializmus kérdéseit újszerűen tárgyalja Szabó Miklós, Prohászka Ottokár és a katolikus egyházi reformtörekvések 1896—1914 *(Történelmi Szemle,* 1973. 1—2) c. tanulmánya. E kérdéshez lásd még Gergely Jenő, Prohászka és a magyar neokatolicizmus *(Világosság,* 1973. 11) és Giesswein Sándor politikai pályaképéhez *(Az MTA Filozófiai és Történettudományi Osztályának Közleményei,* 1974. 2) c. dolgozatait.

A szociáldemokrata párt 1911. évi kongresszusának állásfoglalása a Khuen-Héderváry-kormány ellen megtalálható: A magyarországi szociáldemokrata párt 1911. április 16—18. napjain Budapesten megtartott 18. pártgyűlésének jegyzőkönyvében (Bp. 1911). Megjelent az 1912. és 1913. évi pártgyűlés jegyzőkönyve is, lényegében azonos címen (Bp. 1912, 1913). A Szakszervezeti Tanács működését a Szakszervezeti mozgalom Magyarországon 1911—1913. A Magyarországi Szakszervezeti Tanács jelentése (Bp. 1914) c. kiadvány ismerteti.

Ehelyütt is felhívjuk a figyelmet A magyarországi szocialisztikus munkásmozgalmak c. sorozatra, amely az 1910—1913. évekről beszámoló négy kötettel lezárul (Bp. 1911—1914). A korszak munkásmozgalmára vonatkozó, kiadott forrásanyagot lásd: A magyar munkásmozgalom történetének válogatott dokumentumai IV/A (Bp. 1966).

A munkásmozgalomban ekkortájt jelentős szerephez jutó személyiségek visszaemlékezései, gyűjteményes kötetei, életrajzai közül az alábbiakra hívjuk fel a figyelmet: Bihari Mór, A tanító. Czabán Samu élete (Bp. 1972); Bolgár Elek, Válogatott tanulmányok. Szerk. Kerekes Lajos (Bp. 1958); Gárdos Mariska korábbi két visszaemlékezésének újabb, egyesített kiadása: Százarcú élet (Bp. 1975); Hajdú Gyula, Harcban elnyomók és megszállók ellen. Emlékezések a pécsi munkásmozgalomról (Pécs, 1957); Kun Béla, Válogatott írások és beszédek. Sajtó alá rend. Vass Henrik—Friss Istvánné—Szabó Éva. Bev. Münnich Ferenc. I—II. (Bp. 1966); Dersi Tamás, A publicista Kun Béla. Pályakezdő korszak (Bp. 1969); Madzsar József válogatott írásai. Vál., bev., jegyz. és a bibliográfiát összeáll. Kárpáti Endre (Bp. 1967); Magyar Lajos, Késői tudósítások. Sajtó alá rend. Péchy Blanka (Bp. 1966); Szamuely Tibor, Összegyűjtött írások és beszédek. Sajtó alá rend., bev., a függeléket összeáll. Simor András (Bp. 1975); Szántó Zoltán, Vég és kezdet (Bp. 1964).

A budapesti munkásság ekkori legjelentősebb megmozdulása Erényi Tibor, A vérvörös csütörtök. 1912. május 23. (Bp. 1952) és Remete László, Barikádok Budapest utcáin, 1912 (Bp. 1972) c. munkáiban került részletes bemutatásra. Az ötvenedik évforduló alkalmából Erényi Tibor, A Vérvörös Csütörtök ötvenedik

évfordulója *(Társadalmi Szemle,* 1962. 5.) és KABOS ERNŐ, A Vérvörös Csütörtök ötvenedik évfordulójára *(Párttörténeti Közlemények,* 1962. 2) méltatta a nagy tömegmegmozdulást.

3. A DUALISTA REAKCIÓ MEGERŐSÖDÉSE A MUNKAPÁRTI KORMÁNYZAT MÁSODIK SZAKASZÁBAN (1912–1914)

Az 1912. június 7-i, Tisza István elleni parlamenti merényletre lásd: DONÁTH REGINA, A Tisza István elleni 1912-i merénylet a hírlapirodalom tükrében. Kútfőkritikai tanulmány (Bp. 1935). A háború esetére szóló kivételes intézkedésekről szóló törvényt jogi szempontból elemzi TÓTH ÁRPÁD, A háborús jog néhány tulajdon-korlátozó rendelkezése a dualizmus idején (In: Jogtörténeti tanulmányok. II. Bp. 1968) c. tanulmányában. A Lukács- és a Tisza-kormány egyéb retrográd intézkedéseit PÖLÖSKEI FERENC, A belpolitikai rendszer jogi újraszabályozása Magyarországon az első világháború előtti években *(Jogtudományi Közlöny,* 1969. 2–3) c. tanulmányában együttesen vizsgálja. Lásd még LEONARD BIANCHI—PECZE FERENC, A gyülekezési és az egyesülési jog szabályozása a dualizmus korában, különös tekintettel a munkás és nemzetiségi mozgalmakra *(Jogtudományi Közlöny,* 1963. 3); LEONARD BIANCHI, A polgári szabadságjogok Magyarországon a dualizmus korában (In: Jogtörténeti tanulmányok. II. Bp. 1968); CSIZMADIA ANDOR, Az esküdtbíróságok Magyarországon a dualizmus korában (In: Jogtörténeti tanulmányok. I. Bp. 1966). A korlátozó intézkedések kritikája: JÁSZI OSZKÁR, Die Krise der ungarischen Verfassung. Eine Denkschrift (Bp. 1912).

A választójogi reformmal kapcsolatos, jobbára egykorú röpiratok: KRISTÓFFY JÓZSEF, A választójogi harc (Bp. 1910); KUNFI ZSIGMOND, Az általános választójog (Bp. 1912); FERENCZI IMRE, A választójogi javaslat és az ipari munkások (Bp. 1913); GARAMI ERNŐ, Választójog és tömegsztrájk (Bp. 1913); és SZABÓ ERVIN tanulmánya: Az ipari munkásság hullámzása. A munkahely és foglalkozás változtatása a magyar iparban. Adatok a választójog kérdéséhez (Bp. 1913).

Az általános választójog bevezetése érdekében meghirdetett, de „elhalasztott" 1913. március 4-i általános sztrájk előzményeire, a szociáldemokrata pártvezetőség állásfoglalásának kritikus felmérésére lásd A magyar forradalmi munkásmozgalom története. I. (Bp. 1966) c. összefoglalást és NEMES DEZSŐ, A Magyarországi Szociáldemokrata Párt választójogi harca 1911–1913-ban *(Párttörténeti Közlemények,* 1973. 1) c. tanulmányát.

A munkásság sztrájkharcainak összefoglaló adatai a kereskedelemügyi minisztérium által kiadott újabb statisztikai kötetben: Munkabeszüntetések és munkáskizárások a magyar szent korona országaiban az 1910–1912. években (Bp. 1915), illetve KENÉZ BÉLA, Sztrájkstatisztika. I. Magyarország ipari sztrájkjainak statisztikája (Bp. 1912) c. kötetében találhatók.

A Lukács-kormány bukásához vezető rágalmazási perről tényszerűen FÁBIÁN BÉLA, A Désy—Lukács pör okmánytára (Bp. 1913), illetve A Désy—Lukács pör. Előszó: ANDRÁSSY GYULA. Sajtó alá rend. FÁBIÁN BÉLA (Bp. é.n.) c. kiadványok tájékoztatnak.

Az 1912. szeptemberében alakult és rövidesen betiltott Országos Köztársasági Pártra és vezetője, Nagy György személyére lásd KRISTÓF GYÖRGY, A magyar köztársasági törekvések az első világháború előtt *(Korunk*, 1957. 9) c. cikkét és a róla folytatott vitát: DOLMÁNYOS ISTVÁN, Néhány észrevétel a magyar köztársasági mozgalom értékeléséhez *(Századok*, 1957. 5—6); KRISTÓF GYÖRGY, Megjegyzések a Nagy György féle köztársasági mozgalom értékeléséhez (*Századok*, 1960. 4); DOLMÁNYOS ISTVÁN, A Nagy György-féle köztársasági mozgalom néhány vitás kérdése (*Századok*, 1960. 4); KRISTÓF GYÖRGY, Végszó a Nagy György-féle köztársasági mozgalom ideológiájához (*Századok*, 1963. 1). A mozgalom történetének legrészletesebb rajza: BÓNIS GYÖRGY, Nagy György és az 1914 előtti magyar köztársasági mozgalom (Értekezések a történeti tudományok köréből. Új sorozat. 26. Bp. 1962).

A munkapárti kormányok, illetve Tisza István személyes, majd kormánya nemzetiségi politikájára az Iratok a nemzetiségi kérdés történetéhez Magyarországon a dualizmus korában. V. 1906—1913. Összeáll. KEMÉNY G. GÁBOR (Bp. 1971) c. gyűjteményben közölt dokumentumok mellett román vonatkozásban lásd ALBRECHT FERENC, Forrástanulmányok gróf Tisza István román nemzetiségi politikájához (Lugos, 1933) c. kiadványát, valamint I. TÓTH ZOLTÁN, Magyarok és románok. Történelmi tanulmányok. Vál., sajtó alá rend. CSATÁRI DÁNIEL (Bp. 1966) c. művének megállapításait és SZÁSZ ZOLTÁN, A román kérdés Tisza István első kormányának politikájában, 1904 *(Történelmi Szemle*, 1968. 3) c. tanulmányának korszakunkra vonatkozó utalását.

Horvát vonatkozásban GULYA KÁROLY, a horvát kérdés Magyarországon az első világháború előtti években 1908—1914 (Acta Universitatis Szegediensis. Acta Historica 43. Szeged, 1972) c. tanulmánya ad eligazítást.

4. A BALOLDAL ÚTKERESÉSE A HÁBORÚ ELŐTT

A polgári radikális mozgalommal kapcsolatban elsőként JÁSZI OSZKÁR munkáira utalunk: A nemzetiségi kérdés és Magyarország jövője (Bp. 1911), A nemzeti államok kialakulása és a nemzetiségi kérdés (Társadalomtudományi Könyvtár. Új sorozat. 3. Bp. 1912). A Polgári Radikális Párt megalakulására lásd JÁSZI OSZKÁR, Emlékeimből *(Látóhatár* [München], 1957. 1—4) c. visszaemlékezését, valamint a IX. fejezetben közölt szakirodalmat. A Galilei Kör tagságára, összetételére lásd VARGA F. JÁNOS közleményét: A Galilei Kör névsora 1912-ből *(Történelmi Szemle*, 1976. 1—2).

Károlyi Mihály pályafutásához és a függetlenségi párt első világháború előtti újjászervezéséhez KÁROLYI idézett emlékiratain, gyűjteményes kötetén kívül első-

sorban HAJDU TIBOR, Károlyi Mihály (Életek és korok. Bp. 1970); PÖLÖSKEI FERENC, Károlyi Mihály pályafordulása *(Valóság,* 1969. 1) és Károlyi Mihály életútja az 1918. évi polgári demokratikus forradalomig (In: Emlékezés Károlyi Mihályra. Szerk. STIER MIKLÓS. Bp. 1976) c. tanulmányokat használtuk; figyelembe vettük továbbá BATTHYÁNY TIVADAR, Beszámolóm (Bp. 1927) és BARABÁS BÉLA, Emlékirataim 1855—1929 (Arad, 1929) c. munkáinak a pártalakulásról szóló megjegyzéseit. Károlyi új külpolitikai tájékozódására lásd: DOLMÁNYOS ISTVÁN, Károlyi Mihály és a „szentpétervári út". Az orosz—magyar szövetség gondolata 1914-ben *(Történelmi Szemle,* 1963. 2) c. tanulmányát.

XII. FEJEZET

POLITIKAI GONDOLKODÁS ÉS KULTÚRA MAGYARORSZÁGON A DUALIZMUS UTOLSÓ NEGYEDSZÁZADÁBAN

1. A KÖZOKTATÁS FEJLŐDÉSE

A korszak közoktatásának összefoglaló történetét marxista megvilágításban adja KÖTE SÁNDOR, Közoktatás és pedagógia az abszolutizmus és dualizmus korában (Bp. 1975) c. könyve, ugyanő készített áttekintő előtanulmányt fejezetünkhöz. A közoktatás legfontosabb adatait tartalmazó statisztikai kiadvány a Magyar Statisztikai Évkönyv. Budapest század eleji közoktatási helyzetéről rendelkezésre áll az évkönyveknél gazdagabb statisztikai kiadvány: ILLYEFALVI LAJOS, A közoktatásügy Budapesten a világháborút megelőző években (Bp. 1933). A népiskolai oktatás helyzetére vonatkozóan hasznos ismereteket nyújt: PÉTERFFY SÁNDOR, A magyar elemi népoktatás. I—II. (Bp. 1896), továbbá KÁRMÁN MÓR: Közoktatásügyi tanulmányok. I—II. (Bp. 1906). Az iskolai tananyag alakulásának tanulmányozásához jelentős adalékokat szolgáltat a Tantárgytörténeti tanulmányok (Bp. 1960).

A főiskolai oktatásról LADÁNYI ANDOR készített értékes előtanulmányt fejezetünk e témájának feldolgozásához. Az egyetem szervezeti életére vonatkozó adalékokat szolgáltat még SOMOGYI JÓZSEF, Hazánk közoktatásügye a második világháborúig (Bp. 1942).

2. A TUDOMÁNYOS FEJLŐDÉS

Korszakunk tudományos fejlődésének átfogó képét adja A Magyar Tudományos Akadémia másfél évszázada 1825—1975. Főszerk. PACH ZSIGMOND PÁL (Bp. 1975) című szintézis. Az egyes tudományágakra vonatkozóan ajánlhatjuk: a jogtudo-

mányról: SZABÓ IMRE, A burzsoá állam- és jogbölcselet Magyarországon (Bp. 1955). Az irodalomtörténet és -kritikáról: BALOGH JENŐ, Gyulai Pál és a Magyar Tudományos Akadémia *(Akadémiai Értesítő,* 1926); A magyar irodalom története. IV. Szerk. SŐTÉR ISTVÁN (Bp. 1965); A magyar irodalom története. V. Szerk. SZABOLCSI MIKLÓS (Bp. 1965). A történettudományról: LEDERER EMMA, A magyar polgári történetírás rövid története (Bp. 1969); R. VÁRKONYI ÁGNES, A pozitivista történetszemlélet a magyar történetírásban. II. (Bp. 1974); GUNST PÉTER, Acsády Ignác történetírása (Bp. 1961); R. VÁRKONYI ÁGNES: Thaly Kálmán és történetírása (Bp. 1961); GLATZ FERENC, Történettudomány és történetpolitikai koncepció. |Fejezetek történetírás és politika kapcsolatából a magyar polgári történetírás 20. századi történetében| Kézirat. Bp. 1976); GLATZ FERENC, Szaktudományos kérdésfeltevések és történetpolitikai koncepció. A fiatal Szekfű Gyula bécsi éveinek történetéből *(Történelmi Szemle,* 1974. 3); GLATZ FERENC, Történeti kultusz és történetírás. Reflexiók Szekfű száműzött Rákóczi-jához *(Történelmi Szemle,* 1976. 1–2); GLATZ FERENC, Történetíró, jelenkor, interpretáció. |Történetpolitikai koncepció és „történetfilozófiai" irányzat Szekfű Gyula, Der Staat Ungarn c. művében| *(Századok,* 1976. 2). A nyelvtudományról: Tanulmányok a magyar és finnugor nyelvtudomány történetéből. Szerk. SZATMÁRI ISTVÁN (Bp. 1970). A néprajzról: A magyarság néprajza. I–IV. (Bp. 1933–1937); ORTUTAY GYULA, Írók, népek, századok (Bp. 1960). A filozófiáról: SÁNDOR PÁL, A magyar filozófia története 1900–1945. I. (Bp. 1973); MÁTRAI LÁSZLÓ, Gondolat és szabadság (Bp. 1961). A pedagógiáról: TETTAMANTI BÉLA, A személyiség nevelésének magyar elmélete (Bp. 1932). A közgazdaságtanról: ECKHART FERENC, A magyar közgazdaság száz éve |1841–1941| (Bp. 1941). A szociológiáról: A szociológia első magyar műhelye. A Huszadik Század köre. Vál. és bev. LITVÁN GYÖRGY–SZÜCS LÁSZLÓ. I–II. (Bp. 1973).

A természettudományokról szóló összefoglaláshoz, ezen belül az egyes szaktudományokra vonatkozóan a következő munkák fontosak: SZÉNÁSSY BARNA, A magyarországi matematika története a 20. század elejéig (Bp. 1970); BALLENEGGER RÓBERT–FINÁLY ISTVÁN, A magyar talajtani kutatás története, 1944-ig (Bp. 1963); Technikai fejlődésünk története 1867–1927 (Bp. 1928); GORTVAY GYÖRGY, Az újabbkori magyar orvosi művelődés és egészségügy története (Bp. 1953); SZABADVÁRY FERENC–SZŐKEFALVI-NAGY ZOLTÁN, A kémia története Magyarországon (Bp. 1972); RAPAICS RAYMUND, A magyar biológia története (Bp. 1953); KELÉNYI B. OTTÓ, A magyar csillagászat története (Bp. 1930).

3. POLITIKAI GONDOLKODÁS 1890–1918 KÖZÖTT

A századforduló eszmetörténeti problematikájának összegezését megtaláljuk HORVÁTH ZOLTÁN, Magyar századforduló. |1896–1914| 2. kiad. (Bp. 1974) c. művében, amely középpontba helyezve a „második reformnemzedéket", a polgári

radikálisokat, átfogó képet ad az időszak ideológiai áramlatairól. A kor politikai gondolkodásának általános jellemvonásait ábrázolja HANÁK PÉTER, A dualizmus korának történeti problémái (Bp. 1971) című esszéje, és a Magyarország a Monarchiában (Bp. 1975) című tanulmánykötetének több dolgozata.

A nemesi liberalizmus átalakulása nyomon követhető BEKSICS GUSZTÁV, A szabadelvű párt története (Bp. 1906) c. publicisztikai írásában. Az Eötvös nézeteit politikai eszménnyé emelő törekvés elsősorban CONCHA GYŐZŐ, Báró Eötvös József állambölcselete és a külföldi kritika (Bp. 1908) c. művében jelentkezik.

A századforduló nacionalizmusának kritikus tárgyalása helyet kap a magyar nacionalizmus kérdéskörét széles keretben tárgyaló elméleti műben: SZŰCS JENŐ, Nemzet és történelem (Bp. 1974); az egykorú nacionalista előítélet-struktúrák polgári radikális szemléletű bírálata: VÁMBÉRY RUSZTEM, Az élő múlt (Bp. 1931). A közjogi historizálás eszmevilágát legjobban reprezentáló két mű: BEŐTHY ÁKOS, A magyar államiság fejlődése, küzdelmei. I—III. (Bp. 1900—1906); ANDRÁSSY GYULA, A magyar állam fönnmaradásának és alkotmányos szabadságának okai. I—III. (Bp. 1901—1911). A „magyar birodalom" politikai mítoszának jellemző korabeli propagandáját BEKSICS GUSZTÁV, Mátyás birodalma és Magyarország jövője (Bp. 1905); HOITSY PÁL, Nagymagyarország (Bp. 1902) c. írásai tartalmazzák. A magyar „birodalmi" eszme fő hirdetőjének életrajza lényeges adalékokkal szolgál az ideológiai koncepció kialakulásának történetéhez: Rákosi Jenő élete és művei. Szerk. SÜLE ANTAL (Bp. 1930). A magyar nemzeti jellem politikai mítoszának egykorú haladó szellemű kritikáját adja IGNOTUS két esszéje: A magyar kultúra és a nemzetiségek, és Utóirat |A perzekutor-esztétikáról|; mindkét írás megtalálható Ignotus válogatott írásai. Szerk. KOMLÓS ALADÁR (Bp. 1969). Az egykorú írások közül a „volgai lovas" nemzetkarakter mítosz-figuráját BEÖTHY ZSOLT, A magyar irodalom kis tükre (Bp. 1896) bevezetésében felvázolja; a nemzetkarakter ideálját a nemzeti művészetfelfogás keretébe ágyazva fejezi ki PEKÁR KÁROLY, A magyar nemzeti szépről (Bp. 1906) c. műve.

A liberalizmus polgári alapon történő újrafogalmazásának törekvéseire csak egykorú irodalmat találunk. Bánffy Dezső ideológiai próbálkozásainak polgári radikális értékelését adja a Huszadik Század nekrológja: BÍRÓ LAJOS, Bánffy Dezső *(Huszadik Század,* 1912. I). Szociáldemokrata értékelés TARCZAI LAJOS, A magyar polgárság politikai tehetetlensége *(Szocializmus,* 1908). Törekvéseinek hozzá közel álló körökből származó kifejtését adó anonym röpirat: „Se Bánffy, se Wekerle". Írta: Egy Dobzse-párti (Bp. 1903). A Társadalomtudományi Társaság első, mérsékelt liberális időszakát ismerteti JÁSZI OSZKÁR, Tíz év *(Huszadik Század,* 1910. I). A szabadkőművességnek a liberalizmus megújításában játszott szerepét röviden jellemzi AGÁRDI FERENC, A világosság fiai. Századok és tanulságok (Bp. 1945); a szabadkőműves hagyományőrzés szellemében íródott felszabadulás utáni páholytörténet szintén lényeges adalékokat szolgáltat a témához: SZABÓ RUDOLF, Az Eötvös páholy hetvenéves története (Bp. 1947).

A polgári radikális ideológia első átfogó jellemzését adja demokratikus szemszögű megközelítéssel MÉREI GYULA, Polgári radikalizmus Magyarországon,

1900—1919 (Bp. 1947). A polgári radikalizmus problémaköréről reprezentatív képet ad a Huszadik Század cikkeiből összállított antológia: A szociológia első magyar műhelye. Vál. és bev. LITVÁN GYÖRGY – SZŰCS LÁSZLÓ. I–II. (Bp. 1973). A kötet bevezetője egyben a polgári radikalizmus történetének eddigi legjobb összegezése. A pozitivizmus és a polgári radikalizmus viszonyát behatóan tárgyalja a hazai pozitivizmust feldolgozó marxista monográfia: SZABÓ IMRE, A burzsoá állam- és jogbölcselet Magyarországon (Bp. 1955) és R. VÁRKONYI ÁGNES, A pozitivista történetszemlélet a magyar történetírásban. I—II. (Bp. 1974). A polgári radikálisok szociológiai felfogásának reprezentatív műve: JÁSZI OSZKÁR, Mi a szociológia? (Bp. 1908) és FELIX SOMLÓ, Zur Gründung einer beschreibenden Soziologie (Berlin—Leipzig, 1909). A polgári radikális társadalomelméletet egyes problémákra alkalmazza ÁGOSTON PÉTER, A magyar világi nagybirtok története (Bp. 1913); SZENDE PÁL, A magyar adórendszer igazságtalanságairól (Bp. 1908), JÁSZI OSZKÁR, Kulturális elmaradottságunk okai (*Huszadik Század*, 1905. 2), JÁSZI OSZKÁR, A nemzeti államok kialakulása és a nemzetiségi kérdés (Bp. 1912). A polgári radikalizmus és a marxizmus viszonyának elemzését adja a Szabó Ervin nézeteivel azonosuló TIBOR SÜLE, Sozialdemokratie in Ungarn (Köln—Graz, 1967). A polgári radikálisok marxizmusképét kifejtő művek: JÁSZI OSZKÁR, A történelmi materializmus állambölcselete (Bp. 1903) és SOMLÓ BÓDOG, Állami beavatkozás és individualizmus (Bp. 1902). A polgári radikális vezérkar neoliberális szemléletének problémáit érinti JÁSZI OSZKÁR, Új Magyarország felé (Bp. 1907) és MÉRAY-HORVÁTH KÁROLY, Társadalomtudomány, mint természettudomány (Bp. 1912). A neoliberális imperializmus-kritika jelentkezik DOMOKOS LÁSZLÓ, A magyar imperializmus (Bp. 1910) és SZABÓ ERVIN imperializmus-elemzésén: Imperializmus és tartós béke (Bp. 1917). A neoliberális szemlélet átfogó módon egy elkésett írásban került kifejtésre: NEUHAUS FERENC, A társadalmi kérdés (Bp. 1920). A dzsentri problémát polgári radikális szemszögből elemzi LIPPAY ZOLTÁN, A magyar birtokos középosztály és a közélet (Bp. 1919) és FARKAS GEIZA, Az úri rend (Bp. 1912). A dzsentri probléma tanulmányozásából adódó következtetésekből átfogó társadalmi teóriát dolgoz ki LEOPOLD LAJOS, A presztízs (Bp. 1912).

A radikális negyvennyolcasság kérdésének nincs tudományos feldolgozása. A szemléletet tükröző jellegzetes röpiratok: PATAJ SÁNDOR, Magyar szocializmus (Bp. 1904) és GERSTER BÉLA, Magyar kérdés és vezetőosztály (Bp. é.n.).

A munkásmozgalom irodalmát a politikatörténeti fejezetek ismertetik. A korabeli ideológiai témájú publikációk közül megemlítendők: Eduard David magyarországi hatását tükrözi DÁNIEL ARNOLD, Föld és társadalom (Bp. 1914); a szociáldemokrácia agrárfelfogását: DINER-DÉNES JÓZSEF, A parasztság és a szociáldemokrácia (Bp. 1907). SZABÓ ERVIN nézetei megismerhetők művei reprezentatív válogatásából: Szabó Ervin válogatott írásai (Bp. 1958). Az anarchizmus hazai hatására lásd: BATTHYÁNY ERVIN, Szocializmus és anarchizmus (Nagyvárad, 1906); vallásos színezetű változatának fő képviselőjére SCHMITT JENŐ HENRIK három előadása: Tolsztoj, Nietzsche, Ibsen. Az előszót és Schmitt J. H. életrajzát írta: MIGRAY JÓZSEF (Bp. 1911).

Az újkonzervativizmus összegező jellemzése: SZABÓ MIKLÓS, Új vonások a századfordulói magyar konzervatív politikai gondolkodásban *(Századok,* 1974. 1). Az agrárizmus eszmevilágát legjellegzetesebben tükrözi vezérének egy programírása: KÁROLYI SÁNDOR, Programbeszéd Göncön. 1901. szeptember 10. (Bp. 1901); valamint BERNÁT ISTVÁN, A magyar agrártörekvések célja és jogosultsága (Bp. 1896). Az agrárius mozgalom agrárius szemszögből megírt története GESZTELYI NAGY LÁSZLÓ, Egy negyedszázad eredményei (Bp. 1921). A politikai katolicizmus korabeli problémáinak átfogó marxista feldolgozása GALÁNTAI JÓZSEF, Egyház és politika 1890—1918 (Bp. 1960). A katolikus Néppárt szemléletét fejti ki a párt vezetőjének életrajza: BONITZ FERENC, Gróf Zichy Nándor (Bp. 1912). A katolikus ralliement-politika eszméi összegyűjtve fellelhetők képviselője kiadott írásaiban: Prohászka Ottokár összes művei. 1—25. (Bp. 1928—1929). A katolikus integralizmus vezetőjének nézeteiről olvashatunk követőjének tollából: NYISZTOR ZOLTÁN, Bangha Béla élete és művei (Bp. 1941). Az Új Nemzedék szerkesztőjéről portrét rajzol SIPOS PÉTER, Milotay István pályaképéhez *(Századok,* 1973. 3—4).

A jobboldali radikalizmus felfogását legjellegzetesebben tükröző röpiratok: ALTENBURGER GYULA, Levelek a magyar nemzethez (Bp. 1918); SZEGEDY MIKLÓS, Magyar holnapunk (Bp. 1917). A politikai antiszemitizmusról képet ad: A zsidókérdés Magyarországon. A Huszadik Század körkérdése *(Huszadik Század,* 1917. 2).

4. AZ IRODALOM ÉS A MŰVÉSZETEK ÁTALAKULÁSA A SZÁZADFORDULÓ IDEJÉN

A korszak irodalmáról teljes áttekintést ad a már idézett Magyar irodalom története. IV—V.

A századforduló kultúrtörténetének általános problémáival és sajátos irodalmi vonatkozásaival behatóan foglalkozik NÉMETH G. BÉLA, A magyar századvég szakaszai és jellege (In: Mű és személyiség. Bp. 1970); valamint KOMLÓS ALADÁR, Verecke és Dévény közt (In: Vereckétől Dévényig. Bp. 1972).

A képzőművészetek történetének átfogó ívét kapjuk A magyar művészet története. Szerk. FÜLEP LAJOS—DERCSÉNYI DEZSŐ—ZÁDOR ANNA. 4. átd. kiad. II. (Bp. 1970) c. korszerű munkában. Az építészet történetében tájékoztat MAJOR MÁTÉ, Építészettörténet. III. (Bp. 1960), valamint RADOS JENŐ, Magyar építészettörténet (Bp. 1961).

A századforduló művészeti életével ismerkedőknek biztos kalauza LYKA KÁROLY számos műve: Közönség és művészet a századvégen. 1867—1896 (Bp. 1947); Szobrászatunk a századfordulón (Bp. 1945); Magyar művészélet Münchenben (Bp. 1952). Ide soroljuk még KISS LAJOS, Vásárhelyi művészélet (Bp. 1957) és RÉTI ISTVÁN, A nagybányai művésztelep (Bp. 1954) c. művét.

5. A MŰVÉSZETI FORRADALOM (1908–1912)

Ady pályájának korai szakaszáról és kiteljesedéséről minden problémára kitérő, korszerű összefoglalást nyújt KIRÁLY ISTVÁN, Ady Endre. I–II. (Bp. 1973). Rövid áttekintést ad VEZÉR ERZSÉBET, Ady Endre élete és pályája. 2. átd. kiad. (Bp. 1977). Az Ady-szimbólumoknak a költő közléseit is felhasználó interpretációit adja FÖLDESSY GYULA, Ady minden titkai (Bp. 1962). A költő utolsó pályaszakaszának modern feldolgozása SCHWEITZER PÁL, Szépség és totalitás (Kézirat. Bp. 1975. MTA Kézirattára). A Nyugat folyóirattal kapcsolatos legújabb kutatási eredményeket összegezi az 1972. április 27-én tartott Nyugat-konferencia anyaga: Vita a Nyugatról. Szerk. KABDEBÓ LÓRÁNT (Bp. 1972).

A korszakunkban alkotó, jelentős írók és költők életművére: KIRÁLY ISTVÁN, Mikszáth Kálmán (Bp. 1960), FÖLDES ANNA, Bródy Sándor (Bp. 1964); BARTA JÁNOS, Herczeg Ferenc mai szemmel *(Alföld,* 1955); KISPÉTER ANDRÁS, Tömörkény István (Bp. 1964); Emlékkönyv Gárdonyi Géza születésének 100. évfordulójára. Bev. BÓKA LÁSZLÓ (Bp. 1963); RUBINYI MÓZES, Eötvös Károly. Emlékezések és tanulmányok (Bp. 1962); CZINE MIHÁLY, Móricz Zsigmond útja a forradalmakig (Bp. 1960); BODNÁR GYÖRGY, Kaffka Margit és a lélektani regény *(Irodalomtörténeti Közlemények,* 1962. 3); J. SOLTÉSZ KATALIN, Babits Mihály költői nyelve (Bp. 1965); BÓKA LÁSZLÓ, Arcképvázlatok és tanulmányok (Bp. 1962); KARDOS LÁSZLÓ, Tóth Árpád alkotásmódja, munkamódszere *(Filológiai Közlöny* 1958); SZALAY KÁROLY, Karinthy Frigyes (Bp. 1961); Krúdy világa. Szerk. TÓBIÁS ÁRON (Bp. 1964); NAGY PÉTER, Az erkölcs és az író (*Irodalomtörténet,* 1959. 1); VAJDA ENDRE, Füst Milán *(Látóhatár,* 1963. 12).

A hazai színjátszás történetét tárja fel a Magyar színháztörténet. Szerk. HONT FERENC (Bp. 1962). A Tháliáról monográfia készült: KATONA FERENC–DÉNES TIBOR, A Thália története |1904–1908| (Bp. 1954). A korszak zenei életének átfogó képét lásd: SZELÉNYI ISTVÁN, A magyar zene története. II. (Bp. 1959). A zenei romantika felbomlása során bekövetkezett zenei ízlésváltozást széles társadalom- és kultúrtörténeti háttérben mutatja be SZABOLCSI BENCE, A zenei köznyelv problémái. A romantika felbomlása (Bp. 1968). A művészeti forradalom zenei vonatkozásaihoz számos adalék található a Magyar zenetörténeti tanulmányok. Szerk. BÓNIS FERENC (Bp. 1971) c. kötetben. Az impresszionizmus egykorú ízlésvilágát és zenei felfogását tükrözik a Nyugat egykori zenekritikusának összegyűjtött kritikái: CSÁTH GÉZA, Éjszakai esztétizálás. Bev. DEMÉNY JÁNOS (Bp. 1971). A zenei élet rajzához lásd még KOCH LAJOS, A budapesti Operaház műsora. 1884–1959 (Bp. 1959).

A festészet új irányairól ad képet PASSUTH KRISZTINA, A Nyolcak festészete (Bp. 1967), a kor nagy festőjének munkásságáról: NÉMETH LAJOS, Csontváry Kosztka Tivadar. 2. kiad. (Bp. 1970), a másik nagy festő munkásságára rendelkezünk az egykorú hangulatok áramában íródott amatőr monográfiával: LEHEL FERENC, Gulácsy Lajos dekadens festő (Bp. 1922) és SZABADY JUDIT, Gulácsy Lajos (Bp. 1969) c. kötetével.

XIII. FEJEZET

A NEMZETISÉGI KÉRDÉS ÉS HORVÁTORSZÁG TÖRTÉNETE A 20. SZÁZAD ELEJÉN

A nemzetiségi kérdés legkülönbözőbb típusú forrásanyagából — elsősorban az Országos Levéltár irataiból, az egykorú magyar és nemzetiségi sajtó cikkeiből, valamint az országgyűlés irományaiból — igen gazdag válogatást nyújt KEMÉNY G. GÁBOR kiadványsorozata: Iratok a nemzetiségi kérdés történetéhez Magyarországon a dualizmus korában. I. 1867—1892 (Bp. 1952); II. 1892—1900 (Bp. 1956); III. 1900—1903 (Bp. 1964); IV. 1903—1906 (Bp. 1966); V. 1906—1913 (Bp. 1971).

Az Osztrák—Magyar Monarchia nemzetiségi problémáira alapvető ROBERT A. KANN először 1950-ben angol nyelven kiadott munkájának kibővített német kiadása: Das Nationalitätenproblem der Habsburgermonarchie. Geschichte und Ideengehalt der nationalen Bestrebungen vom Vormärz bis zur Auflösung des Reiches im Jahre 1918. I—II. (Graz—Köln, 1964). Rövidebb, marxista szemléletű áttekintést ad FRAN ZWITTER—JAROSLAV ŠIDAK—VASO BOGDANOV, Les problèmes nationaux dans la Monarchie des Habsbourg (Beograd, 1960).

A magyarországi nemzetiségi kérdés politikai történetének máig legjobb, gazdagon dokumentált összefoglalása KEMÉNY G. GÁBOR, A magyar nemzetiségi kérdés története. I. rész. A nemzetiségi kérdés a törvények és tervezetek tükrében 1790—1918 (Bp. 1947). A két világháború között készült áttekintések közül ma is használható: SZEKFŰ GYULA, A nemzetiségi kérdés rövid története (In: Állam és nemzet. Bp. 1942); ERNEST FLACHBART, Histoire des minorités nationales en Hongrie (Paris—Clermont-Ferrand, 1944), s ugyanez angol nyelven is: A History of Hungary's Nationalities (Bp. 1944); MIKÓ IMRE, Nemzetiségi jog és nemzetiségi politika (Kolozsvár, 1944). Korszakunkra vonatkozóan lásd még I. TÓTH ZOLTÁN, A nemzetiségi kérdés az imperializmus korában [1900—1918] (In: Magyarok és románok. Történelmi tanulmányok. Bp. 1966); KATUS LÁSZLÓ, A nem magyar népek nacionalizmusának jellemvonásai és szerepe a soknemzetiségű Magyarországon *(Történelmi Szemle*, 1960. 2—3); HORVÁTH ZOLTÁN, A nacionalizmus kifejlődése és a nemzetiségi kérdés alakulása a dualista Magyarország utolsó évtizedeiben *(Századok* 1961. 2—3).

1. A NEM MAGYAR NÉPEK GAZDASÁGI ÉS TÁRSADALMI HELYZETE

A nemzetiségi kérdés gazdasági és társadalmi vonatkozásairól KATUS LASZLO, Über die wirtschaftlichen und gesellschaftlichen Grundlagen der Nationalitätenfrage in Ungarn vor dem ersten Weltkrieg (In: Die nationale Frage in der Öster-

reichisch—Ungarischen Monarchie 1900—1918. Red. von Péter Hanák. Bp. 1966). A kérdés egykorú hazai és nemzetközi irodalmából csak a legfontosabbakat említhetjük meg: Jászi Oszkár, A nemzeti államok kialakulása és a nemzetiségi kérdés (Bp. 1912); Éber Ernő, Fajok harca. Adatok az erdélyi nemzetiségi kérdéshez (Bp. 1905); [Babeş Emil] Argus, Nemzetiségi politikánk hibái és bűnei (Bp. 1908); [R. W. Seton-Watson] Scotus Viator, Racial Problems in Hungary (London, 1908); Balogh Pál, A népfajok Magyarországon (Bp. 1902). A nemzetiségi bankokról: Veridicus, A magyarországi nemzetiségi kérdés — mint üzlet (Bp. 1909). A nemzetiségi földvásárlásokról: Tokaji László, Az eladó ország (Kolozsvár, 1913); Bethlen István, Az oláhok földvásárlásai Magyarországon az utolsó öt évben (Bp. 1912). Az egyes nemzetiségek gazdasági, társadalmi, néprajzi, politikai és kulturális viszonyaira vonatkozóan gazdag tájékoztató anyagot nyújtanak a Szabó Oreszt szerkesztésében 1913-ban megjelent Nemzetiségi Ismertető Könyvtár kötetei: I. Szabó Oreszt, A magyar oroszokról; II. Nitsch Mátyás, A dunántúli németség; Neugeboren Emil, Az erdélyi szászok; Bruckner Győző, A szepesi szász nép; Czirbusz Géza, A délmagyarországi németek; III. Pechány Adolf, A tótokról; IV. Juga Velimir, A magyar szent korona országaiban élő szerbek; V—VI. Moldován Gergely, A magyarországi románok; VII. Czirbusz Géza, A temes- és torontálmegyei bolgárok. A krassószörénymegyei krassovánok.

A magyar kormányok nemzetiségi politikájáról: Szász Zoltán, A magyar kormány tervei a nemzetiségi pénzintézetek állami ellenőrzésére |1902—1904| (*Századok*, 1966. 1); Dolmányos István, A „Lex Apponyi" |Az 1907. évi iskolatörvények| (*Századok*, 1968. 3—4); Pölöskei Ferenc, Tisza István nemzetiségi politikája az első világháború előestéjén (*Századok*, 1970. 1).

2. A NEM MAGYAR NÉPEK NEMZETI MOZGALMAI

A szlovák kérdés legújabb összefoglaló áttekintése: Ludwig von Gogolák, Beiträge zur Geschichte des slowakischen Volkes. III. Zwischen zwei Revolutionen |1848—1919| (München, 1972). A korabeli magyar nacionalista szemléletet képviseli, de adataiban használható: Steier Lajos, A tót nemzetiségi mozgalom fejlődésének története (Liptószentmiklós, 1912). A szlovák történészek által készített szintézis csak a századfordulóig terjed: Dejiny Slovenska. 2. Od roku 1848 do roku 1900. Red. Ľudovít Holotík—Július Mésároš (Bratislava, 1968). Rövidebb áttekintés: L. Holotík, Slovak Politics in the 19th Century (In: *Studia historica slovaca*. V. Bratislava, 1967). A szlovák agrármozgalomról Vladimir Zuberec, Formovanie slovenského agrárneho hnutia v rokoch 1900—1918 (*Historický Časopis*, 1972. 2). A szlovák kérdés egyes részletvonatkozásairól lásd Polányi Imre tanulmányait: Magyarosítási törekvések Szlovákia területén |1900—1914|; Törekvés az iskolák magyarosítására (In: A Szegedi Pedagógiai Főiskola Évkönyve 1960. 1. r. Szeged, 1960); A szlovák szociáldemokrácia nacionalizmusának és

szeparatista törekvéseinek gyökereiről a századfordulón (In: A Szegedi Tanárképző Főiskola Tudományos Közleményei 1963. 1. r. Szeged, 1963); A kivándorlás kérdéséhez. Az északi megyék és a szlovák anyanyelvűek kivándorlása [1870—1914] (A Szegedi Tanárképző Főiskola Tudományos Közleményei, 1964. 1. r. Szeged, 1964).

A román kérdésről: I. TÓTH ZOLTÁN, Az erdélyi és magyarországi románok a XIX. század utolsó harmadában (In: Magyarok és románok. Történelmi tanulmányok. Bp. 1966). Nacionalista szemléletű, de tényanyagban igen gazdag: JANCSÓ BENEDEK, A román nemzetiségi törekvések története és jelenlegi állapota. I—II. (Bp. 1896—1899) és A román irredentista mozgalmak története (Bp. 1920). A legújabb román összefoglalások: CONSTANTIN DAICOVICIU—VICTOR CHERESTESIU, Erdély története. I—II. (Bukarest, 1964); Unification of the Romanian National State. The Union of Transylvania with Old Romania. Ed. MIRON CONSTANTINESCU—ŞTEFAN PASCU (Bucharest, 1971); V. CURTICĂPEANU, Le mouvement culturel pour le parachèvement de l'État National Roumain [1918] (Bucarest, 1973). A románok nemzeti intézményeiről: VERITAS, A magyarországi románok egyházi, iskolai, közművelődési, közgazdasági intézményeinek és mozgalmainak ismertetése (Bp. 1908). A Memorandum-mozgalomról és visszhangjáról: VASILE NETEA, Istoria memorandului Românilor din Transilvania şi Banat (Bucureşti, 1947); ŞERBAN POLVEREJAN—NICOLAE CORDOŞ, Mişcarea memorandistă în documente [1885—1897] (Cluj, 1973); POLÓNYI NÓRA, A Liga Culturală és az erdélyi román nemzetiségi törekvések (Bp. 1939); MIKÓ IMRE, Az erdélyi kérdés az európai közvélemény előtt 1867—1920 (Lugos, 1936). Az új aktivitás előzményeiről: SZÁSZ ZOLTÁN, A román kérdés Tisza István első kormányának politikájában [1904] (*Történelmi Szemle*, 1968. 3). Tisza István román tárgyalásairól PÖLÖSKEI idézett tanulmányán kívül lásd ALBRECHT FERENC, Forrástanulmányok gróf Tisza István román nemzetiségi politikájához (Lugos, 1933).

A délszláv kérdésről általában: R. W. SETON-WATSON, The Southern Slav Question and the Habsburg Monarchy (London, 1911), németül: Die südslawische Frage im Habsburger Reiche (Berlin, 1913); [ADALBERT SHEK—IVO PILAR] L. v. SÜDLAND, Die südslawische Frage und der Weltkrieg (Wien, 1918); IVAN BOŽIĆ—SIMA ĆIRKOVIĆ, Istorija Jugoslavije (Beograd, 1973); Jugoslovenski narodi pred prvi svetski rat. Szerk. VASA ĆUBRILOVIĆ (Beograd, 1967); JU. A. PISZAREV, Oszvoboditel'noe dvizsenie jugoszlavjanszkih narodov Avsztro-Vengrii 1905—1914 (Moszkva, 1962); KŐVÁGÓ LÁSZLÓ, A magyarországi délszlávok 1918—1919-ben (Bp. 1964); UROSEVICS DANILO, A magyarországi délszlávok története (Bp. 1969); KATUS LÁSZLÓ, A mezőgazdaság tőkés fejlődésének főbb vonásai az Osztrák—Magyar Monarchia délszlávlakta területein (*Történelmi Szemle*, 1959. 3—4).

A szlovénekről: MIKOLA SÁNDOR, A vendség múltja és jelene (Bp. 1928); Prekmurski slovenci v zgodovini. Szerk. BOGO GRAFENAUER (Murska Sobota, 1961).

A szerb nemzetiségi politikáról: DIMITRIJE KIRILOVIĆ, Srpski narodni sabori. I—II. (Novi Sad, 1937—1938); PERÉNYI JÓZSEF, Partii i polityicseszkaja bor'ba

szredi szerbov v Vengrii |1867—1900| (In: Études historiques. II. Bp. 1960). A szerb munkás- és parasztmozgalmakról: ANDRIJA RADENIĆ, Položaj i borba seljastva u Sremu od kraja XIX veka do 1914 (Beograd, 1958); A vajdasági forradalmi munkásmozgalom fejlődésének rövid áttekintése 1870—1950. Szerk. DANILO KREČIĆ (Újvidék, 1969); KŐVÁGÓ LÁSZLÓ, Magyar és szerb munkások és szegényparasztok harcai 1905—1907-ben *(Századok,* 1957. 5—6).

A kárpát-ukránokról: PERÉNYI JÓZSEF, Iz isztorii zakarpatszkih ukraincev |1849—1914| (Bp. 1957); MAYER MÁRIA tanulmányai: A XIX. századvégi kárpát-ukrán agrárnépesség társadalmi szerkezetének statisztikai ábrázolása *(Történelmi Szemle,* 1961. 3); Skizmatikus parasztmozgalom Kárpátalján a XX. század elején *(Történelmi Szemle,* 1971. 1—2); Kárpát-ukrán (ruszin) politikai és társadalmi törekvések 1860—1910 (Bp. 1977).

A magyarországi németekről: ISOLDE SCHMIDT, Beiträge zur Geschichte des südostdeutschen Parteiwesens 1848—1914 (München, 1939); V. WINDISCH ÉVA, A magyarországi német nemzetiségi mozgalom előtörténete |1867—1900| *(Századok,* 1964. 4.); V. WINDISCH ÉVA, Kísérletek a dél-magyarországi németség megszervezésére a századforduló éveiben *(Történelmi Szemle,* 1965. 1). Az erdélyi szászokról: FRIEDRICH TEUTSCH, Die siebenbürger Sachsen in den letzten fünfzig Jahren 1868—1919 (Hermannstadt, 1926).

3. HORVÁTORSZÁG ÉS A HORVÁT KÉRDÉS TÖRTÉNETE

Horvátország és a horvát kérdés történetére vonatkozóan a szerző elsősorban saját kandidátusi értekezésére támaszkodott: A horvát kérdés története a kapitalizmus korában (Bp. 1962. Kézirat. MTA Könyvtára). A legújabb horvát összefoglaló munka: JAROSLAV ŠIDAK ÉS TÁRSAI, Povijest hrvatskog naroda g. 1860—1914 (Zagreb, 1968). A gazdasági-társadalmi fejlődésről: IGOR KARAMAN, Privreda i društvo Hrvatske u 19. stoljeću (Zagreb, 1972). A horvát pártokról: VASO BOGDANOV, Historija političkih stranaka u Hrvatskoj (Zagreb, 1958). A jogpárti csoportokról MIRJANA GROSS írásai: Povijest pravaške ideologije (Zagreb, 1973); Erzherzog Franz Ferdinand und die kroatische Frage. Ein Beitrag zur groß-österreichischen Politik in Kroatien *(Österreichische Osthefte,* 1966. 4). Az 1903—1904. évi népmozgalomról, a horvát politika „új kurzusáról" és a horvát—szerb koalícióról: JANKO IBLER, Hrvatska politika 1903—1906 (Zagreb, 1914); FRANJO SUPILO, Politika u Hrvatskoj (Rieka, 1911. Új kiadás V. BOGDANOV bevezető tanulmányával. Zagreb, 1953); VASO BOGDANOV, Hrvatski narodni pokret 1903/4 (Zagreb, 1961); RENE LOVRENČIĆ, Geneza politika „novog kurza" (Zagreb, 1972); MIRJANA GROSS, Vladavina hrvatsko-srpske koalicije 1906—1907 (Beograd, 1960) és Hrvatska uoči aneksije Bosne i Hercegovine *(Istorija XX veka. Zbornik radova.* III. 1962). A nacionalista ifjúsági mozgalomról: MIRJANA GROSS, Die „Welle". Die Ideen der nationalistischen Jugend in Kroatien vor dem I. Welt-

krieg *(Österreichische Osthefte,* 1968. 4). A horvátországi munkásmozgalomról: VITOMIR KORAĆ, Povjest radničkog pokreta u Hrvatskoj i Slavoniji. I—III. (Zagreb, 1929—1932); MIRJANA GROSS, Socijalna demokracija u Hrvatskoj i politika „novog kursa" (In: Radovi Filozofskog fakulteta u Zagrebu, Odsjek za povijest II. Zagreb, 1959); FEDORA BIKAR, Nacionalna politika Hrvatske socijalne demokracije od 1902 do 1905 (In: Jugoslavenski narodi pred prvi svetski rat. Beograd, 1967). A horvát kérdést magyar szemszögből megvilágítják BAJZA JÓZSEF egykorú cikkei és tanulmányai: A horvát kérdés. Válogatott tanulmányok (Bp. 1941).

XIV. FEJEZET

AZ OSZTRÁK—MAGYAR MONARCHIA KÜLPOLITIKÁJA AZ ELSŐ VILÁGHÁBORÚ ELŐTT

E fejezet szakirodalmát lásd a III. fejezet bibliográfiájánál.

XV. FEJEZET

MAGYARORSZÁG AZ ELSŐ VILÁGHÁBORÚBAN (1914—1918)

Az első világháború történetének könyvtárnyi irodalma lévén, az elmélyültebb tájékozódást kívánók figyelmét legelőbb néhány bibliográfiára hívjuk fel: ALFRED v. WEGERER, Bibliographie zur Vorgeschichte des Weltkrieges (Berlin, 1934); *Bibliographische Vierteljahrshefte der Weltkriegsbücherei* (1934—1943); MAX GUNZENHÄUSER, Die Bibliographien zur Geschichte des Ersten Weltkrieges (Schriften der Bibliothek für Zeitgeschichte 3. Frankfurt, 1964). Ezek mellett főként az újabb irodalomban az egyes részkérdésekkel foglalkozó monográfiákhoz csatlakozó irodalmi összeállítások további eligazítást nyújtanak. A polgári irodalom historiográfiáját adja K. B. VINOGRADOV, Burzsuaznaja isztoriografija pervoj mirovoj vojnü (Moszkva, 1962). Lásd még HARRY HANAK, Great Britain and Austria-Hungary during the First World War (London, 1962); Politik im Krieg 1914—1918. Red. von FRITZ KLEIN (Berlin, 1964); Z. A. B. ZEMAN, A Diplomatic History of the First World War (London, 1971). A magyar szakirodalomban legutóbb GALÁNTAI JÓZSEF, Magyarország az első világháborúban 1914—1918 (Bp. 1974) c. összefoglalásához adott jól használható bibliográfiai áttekintést.

A háború előzményeiről, kitöréséről, a közvélemény orientálása végett — vagyis propaganda célból — a különböző kormányok „színes könyveiben" közreadott okmányok tájékoztattak legkorábban. A Monarchia külügyi kormányzatá-

nak a világháború keletkezésével kapcsolatos első kiadványa: A balkáni eseményekre vonatkozó diplomáciai ügyiratok 1912—1913 (Wien, 1914). A háborút közvetlenül megelőző események, illetve az Olaszországgal és a Romániával való kapcsolatok alakulásának legfontosabbnak tartott iratait a három Osztrák—Magyar Vöröskönyv tartalmazza. Alcímeik a fenti sorrendben: Diplomáciai akták a háború előzményeinek történetéhez, 1914 (Bp. 1915); Diplomáciai ügyiratok Ausztria-Magyarország Olaszországhoz való viszonyáról az 1914. július 20.—1915. május 23-ig terjedő időben (Bp. 1915) és Diplomáciai ügyiratok Ausztria-Magyarországnak Romániához való viszonyáról az 1914. július 22-től 1916. augusztus 27-ig terjedő időben (Bp. 1916).

Az egyes hadviselő hatalmak „színes könyvei" a bécsi német nyelvű kiadás nyomán magyar nyelven is hozzáférhetők a Népszava kiadásában nyolc füzetben: A világháború okiratai. Összeáll. EDUARD BERNSTEIN. I. A német fehérkönyv; II—III. Az angol kék könyv. 1. A miniszterek történelmi fejtegetései és nyilatkozatai; 2. A brit külügyi hivatal táviratváltása; IV. Az orosz narancssárga könyv; V. A belga szürkekönyv; VI. A szerb kék könyv; VII. Az olasz zöld könyv; VIII. A francia sárga könyv (Bp. [1915]).

A háború befejeződését követően csaknem valamennyi volt hadviselő ország nagy sorozatokban adta közre külügyi iratanyagából az előbbieken túlmenően a fontosabb darabokat. Az Osztrák—Magyar Monarchia külpolitikai tevékenységére elsősorban említendő: Österreich-Ungarns Außenpolitik von der bosnischen Krise 1908 bis zum Kriegsausbruch 1914. Diplomatische Aktenstücke des Österreichisch-Ungarischen Ministerium des Äußern. Ausgewählt von L. BITTNER—H. UEBERSBERGER. I—VIII. (Wien—Leipzig, 1930); továbbá A. F. PRIBRAM gyűjteménye: Die politischen Geheimverträge Österreich-Ungarns 1879—1914. I. (Wien, 1920). A német külügyi hivatal iratainak nagy sorozata: Die Große Politik der Europäischen Kabinette 1871—1914. Sammlung der diplomatischen Akten des Auswärtigen Amtes. I—XL. (Berlin, 1922—1927). A francia külügyi iratok a Documents diplomatiques français 1871—1914. Ser. 1—3. (Paris, 1929—1957) c. gyűjteményben találhatók, amelyből a világháborút megelőző évek anyagát a Ser. 3: 1911—1914 I—XI. (Paris, 1929—1936) c. sorozat tartalmazza. Az angol diplomáciai iratokra: British documents on the origin of the war 1898—1914. Ed. by G. P. GOOCH and H. TEMPERLEY. Vol. I—X. (London, 1926—1938). Az Egyesült Államok külpolitikájának legfontosabb forrásait a Papers Relating to the Foreign Relations of the United States 1914—1918. Supplements: The World War. I—VIII. (Washington, 1928—1934) c. gyűjteményben tették közzé. Az olasz törekvésekre: I documenti diplomatici italiani. Ser. 4: 1908—1914; Ser. 5: 1914—1918. A cura di A. TORRE (Roma, 1952-től). A szerb külpolitikai iratok egy részét M. Bogičević, Szerbia 1914 előtti utolsó berlini követe adta ki, meglehetősen német szimpatizáns szellemben: M. BOGHITSCHEWITSCH, Die auswärtige Politik Serbiens 1903—1914. I—III. (Berlin, 1928—1931). A cári kormányzat és az ideiglenes kormány külpolitikájához lásd: Mezsdunarodnüe otnosenija v epohu imperializma. Dokumentü iz arhivov carszkogo i Vremennogo pravityel'sztva 1878—1917. Szerija 2.: 1900—1913.

XVIII—XX. (Moszkva, 1938—1940); Szerija 3.: 1914—1917. I—X. Szerk. M. N. POKROVSZKIJ (Moszkva, 1931—1938).

Az Osztrák—Magyar Monarchia, valamint Magyarország háborús kül- és belpolitikájára a fentiek mellett lásd még a Protokolle des gemeinsamen Ministerrates der Österreichisch-Ungarischen Monarchie 1914—1918. Eingel. und zgest. von MIKLÓS KOMJÁTHY (Bp. 1966) és a Magyar minisztertanácsi jegyzőkönyvek az első világháború korából 1914—1918. Összeáll. IVÁNYI EMMA (Bp. 1960) c. forráskiadványok anyagát.

A munkásmozgalom történetének legfontosabb forrásait a megelőző időszakkal kapcsolatban a már ugyancsak jelzett nagy sorozat korszakunkra vonatkozó következő kötetei gyűjtötték egybe: A magyar munkásmozgalom történetének válogatott dokumentumai (MMTVD) IV. A szocialista munkásmozgalom az első világháborút közvetlenül megelőző években és a háború idején 1907—1918. 2. rész. 1914—1918. Összeáll. MUCSI FERENC ÉS TÁRSAI (Bp. 1969); V. A magyar munkásmozgalom a Nagy Októberi Szocialista Forradalom győzelmét követő forradalmi fellendülés időszakában, 1917. november 7.—1919. március 21. Összeáll. GÁBOR SÁNDORNÉ ÉS TÁRSAI (Bp. 1956).

A rendkívül gazdag emlékirat-irodalomból az alábbiakra hívjuk fel a figyelmet: FELDMARSCHALL CONRAD, Aus meiner Dienstzeit 1906—1918. I—V. (Wien—Berlin—Leipzig—München, 1921—1925); Conrad von Hötzendorf emlékirataihoz lásd SOLOMON WANK észrevételeit: Some Reflections on Conrad von Hötzendorf and his memoirs based on old and new sources *(Austrian History Yearbook.* I. 1965), ARTHUR ARZ VON STRAUSSENBURG, Zur Geschichte des großen Krieges (Wien, 1924), OTTOKAR CZERNIN, Im Weltkriege (Berlin—Wien, 1919), STEFAN GRAF BURIAN, Drei Jahre aus der Zeit meiner Amtsführung im Kriege (Berlin, 1923). Lásd még MORITZ BARON AUFFENBERG-KOMARÓW, Aus Österreichs Höhe und Niedergang. Eine Lebensschilderung (München, 1921), ALBERT FRH. V. MARGUTTI, Kaiser Franz Joseph. Persönliche Erinnerungen (Wien—Leipzig, 1924), ARTHUR GRAF POLZER-HODITZ, Kaiser Karl. Aus der Geheimmappe eines Kabinettschefs (Zürich—Leipzig—Wien, 1929), JOSEPH REDLICH, Sicksalsjahre Österreichs 1908—1919. Das politische Tagebuch. Bearb. von F. FELLNER. I—II. (Graz—Köln, 1954) c. emlékiratokat, naplókat.

A magyar szerzők korábban már idézett emlékiratai legnagyobbrészt a világháború időszakára is használhatók. Kiemeljük KÁROLYI MIHÁLY, Egy egész világ ellen (München, 1923. Új kiad. Bp. 1965) c. memoárját, amely a háború időszakára vonatkozóan nagy haszonnal forgatható. Újabb emlékirata: Hit, illúziók nélkül. Ford. LITVÁN GYÖRGY (Tények és tanúk. Bp. 1977). Lásd még: KÁROLYI MIHÁLY, Az új Magyarországért. Válogatott írások és beszédek 1908—1919 (Bp. 1968) c. gyűjteményét, továbbá KÁROLYI MIHÁLYNÉ, Együtt a forradalomban. Emlékezések, naplójegyzetek (Bp. 1967) c. könyvét.

Az emlékirat-irodalomhoz sorolható JÓZSEF FŐHERCEG, A világháború, amilyennek én láttam. I—VII. (Bp. 1926— 1934), WINDISCHGRAETZ LAJOS, Vom roten zum schwarzen Prinzen (Berlin—Wien, 1920) és Küzdelmeim. Naplójegyzetek (Bp.

[1920]), amelyek leginkább az 1917 közepét követő eseményekre nyújtanak adalékokat, továbbá MAILÁTH JÓZSEF, Élményeim és tapasztalataim a háború alatt I—II. (Bp. 1928) c. kötetei. Tisza István háború alatti tevékenységéhez lásd a Gróf Tisza István összes munkái. II—VI. Levelek (Bp. 1924—1937) c. gyűjteményt, amely azonban nem teljes.

A munkásmozgalom vezető képviselőinek memoárjai közül utalunk BUCHINGER MANÓ, Küzdelem a szocializmusért. I—II. (Bp. 1946) c. munkájára, valamint Tanúvallomás (Bp. 1936) és Találkozásom Európa szocialista vezetőivel (Bp. 1938) c. köteteire. WELTNER JAKAB, Milljók egy miatt (Bp. 1927) c. emlékirata mellett Forradalom, bolsevizmus, emigráció (Bp. 1929) c. kötetének visszatekintő részletei; BÖHM VILMOS, Két forradalom tüzében (München, 1923 és Bp. 1946) és A nagy tragédia (Wien—Leipzig, 1933); illetve GARAMI ERNŐ, Forrongó Magyarország. Emlékezések és tanulságok (Leipzig—Wien, 1922) c. visszaemlékezései hasznosíthatók.

Az összefoglalások sorában elsőként a legterjedelmesebb magyarországi vállalkozást emeljük ki: A világháború 1914—1918, különös tekintettel Magyarországra és a magyar csapatok szereplésére. I—X. (Bp. 1928—1942). Ugyancsak átfogó jellegű JULIER FERENC, 1914—1918. A világháború magyar szemmel (Bp. 1933) c. feldolgozása. Marxista összefoglalásra BALÁZS JÓZSEF vállalkozott: Négy év vasban és vérben, 1914—1918. Az első imperialista világháború katonai történetének áttekintése (Népszerű történelem. Bp. 1966). Magyarország háborús részvételét, illetve a hadi események és a belpolitikai folyamatok összefüggéseit GALÁNTAI JÓZSEF, Magyarország az első világháborúban 1914—1918 (Bp. 1964), és azonos című bővebb kiadása (Bp. 1974) dolgozta fel. E fejezet szerzője saját monográfiájának főbb eredményeit és felépítését vette át. Osztrák szemszögből az Österreich-Ungarns letzter Krieg 1914—1918. Hrsg. vom Österreichischen Bundesministerium für Heerwesen und von Kriegsarchiv unter Leitung VON EDMUND v. GLAISE-HORSTENAU. I—VIII. (Wien, 1929—1938) c. kiadvány foglalja össze a háborús eseményeket.

A legrészletesebb német összefoglaló munka: Der Weltkrieg 1914 bis 1918. Bearbeitet im Reichsarchiv (und von der Kreigsgeschichtlichen Forschungsanstalt des Heeres). Több alsorozatra tagolódik, az európai hadieseményekről az „Abteilung A" I—XIV. (Berlin, 1925—1944) tájékoztat. Újabb átfogó feldolgozás PETER GRAF KIELMANSEGG, Deutschland und der Erste Weltkrieg (Frankfurt am Main, 1968) c. munkája, valamint az NDK-ban megjelent Deutschland im ersten Weltkrieg. Von einem Autorenkollektiv unter Leitung von FRITZ KLEIN. I—III. (Berlin, 1968—1969) c. kiadvány.

A szovjet történetírás összefoglalásaiból lásd M. N. POKROVSZKIJ cikkgyűjteményét: Imperialiszticseszkaja vojna, Szbornik sztatej (Moszkva, 1934); N. A. TALENSZKIJ, Pervaja mirovaja vojna 1914—1918 (Moszkva, 1944); újabban: D. V. VERZSHOVSZKIJ—V. F. LJAHOV, Pervaja mirovaja vojna 1914—1918 gg (Moszkva, 1964) c. és K. B. VINOGRADOV már idézett munkáit. Olaszország hadviseléséről L'esercito italiano nella grande guerra 1915—1918. Ministero della Guerra. Co-

mando del corpo di stato maggiore. Ufficio storico. I—IV. (Roma, 1927—1940).

A Monarchia vezető államférfiainak életrajzi irodalmából az alábbiak ajánlhatók: JOSEPH REDLICH, Kaiser Franz Joseph von Österreich (Berlin, 1929); HEINRICH SRBIK, Franz Joseph I. Charakter und Regierungsgrundsätze (Wien, 1949); ROBERT A. KANN, Kaiser Franz Joseph und der Ausbruch des Weltkrieges (Wien, 1971). A magyar nyelvű irodalomban TÖRÖK PÁL, I. Ferenc József *(Századok,* 1931. 1—3., 4—6) c. tanulmánya a király alakjával kapcsolatos számos legendát eloszlat. Az egyetlen teljes életrajz magyarul: PERLAKY LAJOS, I. Ferenc József (Bp. 1938). IV. Károlyról lásd: LAJOS IVÁN, IV. Károly király élete és politikája (Bp. é.n.), illetve REINHOLD LORENZ, Kaiser Karl und der Untergang der Donaumonarchie (Graz—Wien—Köln, 1959) c. munkáit.

A közös külügyminiszterekről; HUGO HANTSCH, Leopold Graf Berchtold. I—II. (Graz—Wien—Köln, 1963); L. SINGER, Ottokar Graf Czernin (Graz—Wien—Köln, 1965); INGEBORG MECKLING, Die Außenpolitik des Grafen Czernin (Wien, 1969). Conrad vezérkari főnökről O. REGELE, Feldmarschall Conrad — Auftrag und Erfüllung 1906—1918 (Wien—München, 1955) c. munkája ajánlható.

A magyar politikusok közül Tisza Istvánra a VI. fejezetben már idézett Tisza-emlékkönyv (Debrecen, 1928), valamint GUSTAV ERÉNYI életrajza és HEGEDÜS LÓRÁNT ugyancsak idézett munkája mellett a világháború időszakával kapcsolatban lásd még L. LÁNYI, Le comte Etienne Tisza et la guerre de 1914—1918 (Paris, 1946) c. könyvét, illetve GALÁNTAI JÓZSEF, Tisza és a világháború *(Századok,* 1964. 4) c. tanulmányát.

1. A JÚLIUSI VÁLSÁG ÉS A HÁBORÚ KITÖRÉSE

A háborúhoz vezető folyamatok számos feldolgozása közül az alábbiakra hívjuk fel a figyelmet: PIERRE RENOUVIN, Les origines immédiates de la guerre (Paris, 1925); H. E. BARNES, Die Entstehung des Weltkrieges (Stuttgart, 1928); a probléma máig használható összefoglalása SIDNEY BRADSHAW FAY, The Origins of the World War. I—II. (New York, 1928. Német kiadása: Berlin, 1930); RODERICH GOOSS, Das österreichisch-serbische Problem bis zur Kriegserklärung Österreich-Ungarns an Serbien, 28. Juli 1914 (In: Die Vorgeschichte des Weltkriegs. Hrsg. von KLARA BOHM-SCHUCH. Berlin, 1930); ERNST ANRICH, Die Jugoslawische Frage und die Julikrise 1914 (Stuttgart, 1931) és Europas Diplomatie am Vorabend des Weltkrieges. Eine Bilanz der Forschung über die Vorgeschichte des Weltkrieges und die Julikrise 1914 (Berlin, 1937); G. P. GOOCH, Before the War. Studies in Diplomacy. I—II. (London, 1936—1938). Átfogó alapmunkának számít LUIGI ALBERTINI, Le origini della guerra del 1914. I—III. (Milano, 1942—1943); JÜRGEN KUCZYNSKI, Der Ausbruch des ersten Weltkrieges und die deutsche Sozialdemokratie (Berlin, 1957); JOACHIM REMAK, Sarajevo; the Story of a Political Murder (New York, 1959); HANS UEBERSBERGER, Österreich zwischen Russland und Ser-

bien. Zur südslawischen Frage und der Entstehung des ersten Weltkrieges (Köln, 1958); VLADIMIR DEDIJER, Sarajevo 1914 (Beograd, 1966); angolul: The Road to Sarajevo (New York, 1966); németül: Die Zeitbombe (Wien—Frankfurt—Zürich, 1967); 1914 *(The Journal of Contemporary History,* 1966); ugyanez németül könyvalakban: Kriegsausbruch 1914. Hrsg. von W. LAGUEUR und G. L. MOSSE (München, 1967); GALÁNTAI JÓZSEF, Szarajevótól a háborúig. 1914. július (Népszerű történelem. Bp. 1975).

Magyarország háborús felelősségére vonatkozóan lásd a Magyarország felelőssége a világháborúért. Szerk. ANGYAL DÁVID (Bp. 1923) c. tanulmánykötetet, továbbá HORVÁTH JENŐ munkáit: Magyarország felelőssége a háborúért és Apponyi akciója (In: Apponyi-emlékkönyv. Pécs, 1926) és a Magyar kérdés a XX. században. I. Felelősség a háborúért (Bp. 1939). Újabban NÁNDORI PÁL cikke foglalkozott a kérdéssel: Die Verantwortung Ungarns für den ersten Weltkrieg (Annales Universitatis Scientiarum Budapestinensis. Sectio iuridica 8. Bp. 1968).

A Magyarországi Szociáldemokrata Pártnak a II. Internacionálé kongresszusára küldött jelentése német nyelven található: Bericht der Sozialdemokratischen Partei Ungarns an den internationalen Sozialistenkongress (Bp. 1914). A párt politikáját NEMES DEZSŐ, A Magyarországi Szociáldemokrata Párt és az első világháború *(Párttörténeti Közlemények,* 1973. 3), valamint Az imperialista háború támogatásának ideológiája és taktikája az MSZDP-ben a háború első éveiben *(Párttörténeti Közlemények,* 1973. 4) c. tanulmányaiban elemzi. Lásd még KENDE JÁNOS, A magyarországi szervezett munkásság az első világháborúban *(Párttörténeti Közlemények,* 1969. 1) és GÁBOR SÁNDORNÉ, Adatok a dolgozók helyzetéről az első világháború kezdetén, 1914. aug.—dec. *(Párttörténeti Közlemények,* 1975. 3) c. dolgozatait. A nemzetközi munkásmozgalomban a háború kitörését követően általában eluralkodott „honmentő" állásfoglalásokra lásd JEMNITZ JÁNOS vizsgálódását: A szocialista pártok és a háború 1914—1918 (Bp. 1969) és A nemzetközi munkásmozgalom az első világháború éveiben 1914—1917 (Bp. 1975) c. monográfiáiban.

2. A HÁBORÚ ELSŐ ÉVEI (1914—1915)

A Monarchia haderejének állapotához JOHANN CHRISTOPH ALLMAYER-BECK, Die K. u. K. Armee 1848—1914 (München, 1974) c. munkájának vonatkozó fejezetei ajánlhatók. A nemzetiségek Magyarországhoz, illetve a Monarchiához való viszonyát ROBERT A. KANN, Das Nationalitätenproblem der Habsburgermonarchie. Geschichte und Ideengehalt der nationalen Bestrebungen vom Vormärz bis zur Auflösung des Reiches im Jahre 1918. I—II. (Graz—Köln, 1964); Die nationale Frage in der Österreichisch-Ungarischen Monarchie 1900—1918. Red. von PÉTER HANÁK (Bp. 1966); PÖLÖSKEI FERENC, Tisza István nemzetiségi politikája az első világháború idején *(Századok,* 1970. 1); [ADALBERT SHEK—IVO PILAR] L. v. SÜDLAND, Die südslawische Frage und der Weltkrieg (Wien, 1918); MILADA PAULOVA, Tajný výbor [Maffie] a spolupráce s Jihoslovany v letech

1916—1918 (Praha, 1968); BAJZA JÓZSEF, A horvát kérdés. Válogatott tanulmányok. Sajtó alá rend. TÓTH LÁSZLÓ (Bp. 1941); UROSEVICS DANILO, A magyarországi délszlávok története (Bp. 1969); T. G. MASARÝK, A világforradalom. Emlékek, gondolatok (Praha, 1928); DEÁK JÓZSEF, A csehszlovák egység diplomáciai története (Pécs, 1943); GONDA IMRE, A monarchiabeli cseh nemzeti mozgalom szerepe az első világháború éveiben *(Századok,* 1976. 4); SZOKOLAY KATALIN, Az osztrák—magyar kormány lengyel politikája az első világháború idején (Értekezések a történeti tudományok köréből. Új sorozat. 42. Bp. 1967); ALBRECHT FERENC, Forrástanulmányok gróf Tisza István román nemzetiségi politikájához (Lugos, 1933); PÖLÖSKEI FERENC, István Tisza's policy toward the Romanian nationalities on the eve of World War I *(Acta Historica Academiae Scientiarum Hungaricae,* 1972. 3—4); HANS KRAMER, Die Italiener unter der österreichisch—ungarischen Monarchie (Wien, 1954); THEODOR VEITER, Die Italiener in der Österreichisch—Ungarischen Monarchie. Eine Volkspolitische und nationalitätenrechtliche Studie (Wien, 1965) c. munkák tárgyalják.

Az Olaszország semlegesítésére irányuló kísérletekkel: LEO VALIANI, La dissoluzione dell' Austria-Ungheria (Milano, 1966) c. könyve és Tárgyalások Ausztria-Magyarország és Olaszország között 1914—1915-ben *(Századok,* 1966. 4—5), HANÁK PÉTER, Die ungarischen Staatsmänner und der Kriegseintritt Italiens *(Österreichische Osthefte,* 1969. 4) tanulmányai foglalkoznak, s egyben utalnak a Romániával kapcsolatos hasonló diplomáciai lépésekre is.

Ausztria—Magyarország hadicéljairól GALÁNTAI JÓZSEF, Die Kriegszielpolitik der Tisza-Regierung 1913—1917 (In: Nouvelles Études Historiques. II. Bp. 1965); valamint GONDA IMRE, A hadi és békecélok a Monarchia háborús politikájában *(Századok,* 1967. 1—2) c. cikkei tanulmányozhatók. Lásd még SZABÓ DÁNIEL, A magyar álláspontok helye a Szerbiával szembeni hadicélok rendszerében (Értekezések a történeti tudományok köréből. Új sorozat. 79. Bp. 1976) c. kismonográfiáját és JU. A. PISZAREV, Germanszko-avsztrijszkije planü na Balkanah v godah I-oj mirovoj vojnü *(Novaja i novejsaja isztorija,* 1973. 2) c. dolgozatát. Szerbia és Montenegró háborús részvételéről JU. A. PISZAREV, Szerbija i Csernogorija v pervoj mirovoj vojne (Moszkva, 1968) c. könyve használható.

A zimmerwaldi és a kienthali szocialista konferenciákról lásd: ARNOLD REISBERG, Lenin und die zimmerwalder Bewegung (Berlin, 1966); J. G. TEMKIN, Zimmerwald-Kienthal (Moszkva, 1967) és VADÁSZ SÁNDOR, Lenin és a zimmerwaldi baloldal (Bp. 1971) c. monográfiáit. A magyar munkásmozgalom ekkori pacifista megnyilatkozásairól NEMES DEZSŐ, Az imperialista háború támogatásának ideológiája és taktikája az MSZDP-ben 1915 májusától 1917. februárig *(Párttörténeti Közlemények,* 1974. 1) c. tanulmánya ad tájékoztatást. Az antimilitarista csoportok szerveződésének kezdeteiről lásd VADÁSZ SÁNDOR, Formation des groupes socialistes antimilitaristes en 1914 (Annales Universitalis Scientiarum Budapestinensis. Sectio Historica 11. Bp. 1970).

A harctéri eseményekkel kapcsolatban SZABÓ LÁSZLÓ, Az első világháború erdős-hegyes terepen vívott támadó hadműveleteinek tapasztalataiból *(Hadtörténelmi*

Közlemények, 1968. 2) c. tanulmánya említhető, valamint LUKACHICH GÉZA közel egykorú leírása az olasz harctér hadieseményeiről: A Doberdó védelme az első Isonzo-csatában (Bp. 1918).

3. 1916, AZ ELSŐ SÚLYOS ESZTENDŐ

Az olasz fronton az 1916-os évre is átnyúló súlyos harcokról legújabban SZABÓ LÁSZLÓ könyve: Doberdó, Isonzo, Tirol (Bp. 1977); valamint SZILÁGYI LAJOS, Gáztámadás a Monte San Michelén 1916-ban *(Hadtörténelmi Közlemények*, 1968. 2) c. cikke ajánlható. ROMHÁNYI IMRE, A vegyi harcanyagok és a vegyi háború a történelemben *(Hadtörténelmi Közlemények*, 1964. 4) c. írása nagyobbrészt az első világháború vegyi hadviselését vizsgálja. Hadművészet-történeti szempontú BALÁZS JÓZSEF, Az 1914—1918. évi imperialista világháború stratégiájának és taktikájának néhány kérdése *(Hadtörténelmi Közlemények*, 1964. 3) c. tanulmánya. Az osztrák—magyar csapatok által elfoglalt területek közállapotairól VARGYAI GYULA, A Monarchia által megszállt területek katonai közigazgatása az első világháborúban (In: Jogtörténeti tanulmányok. II. Bp. 1968) c. cikke nyújt információkat. A hadifogoly-kérdésről JÓZSA ANTAL—VAJDA ALAJOS, Dokumentumok az Osztrák—Magyar Monarchia első világháborús hadifogoly politikájának kialakulásáról 1914—1916 *(Hadtörténelmi Közlemények*, 1971. 4) c. iratközlése ajánlható.

Magyarország háborús gazdasági helyzetét szakszerűen és használhatóan tárgyalja a két világháború közötti időszak irodalmából kiemelkedő TELESZKY JÁNOS, A magyar állam pénzügyei a háború alatt (Bp. 1927) és SZTERÉNYI JÓZSEF—LADÁNYI JENŐ, A magyar ipar a világháborúban (Bp. 1934) c. gazdaságtörténeti feldolgozás.

Az ipari üzemek háborús viszonyairól, a munkásság életfeltételeiről NEVELŐ IRÉN, Az üzemek militarizálása és a panaszbizottságok az első világháború idején *(Történelmi Szemle*, 1964. 1) és A munkásosztály helyzete Magyarországon az első világháború idején 1914—1917 *(Századok*, 1965. 6) c. tanulmányai tájékoztatnak.

4. 1917, A FORDULATOK ÉVE

Az Osztrák—Magyar Monarchia háborús politikájában 1917 elejétől bekövetkezett fordulat, valamint a német militarista körök ezt keresztező további szélsőséges hódító törekvéseinek elemzésére GONDA IMRE, Verfall der Kaiserreiche in Mitteleuropa. Der Zweibund in den letzten Kriegsjahren 1916—1918 (Bp. 1977) c. monográfiáját, a Németország által elszabadított, de eredménytelen tengeri hadviselésre GONDA IMRE, A korlátlan tengeralattjáró háború és az Osztrák—Magyar Monarchia *(Hadtörténelmi Közlemények*, 1971. 3) c. tanulmányát használtuk.

Az oroszországi februári forradalom eseményeinek magyarországi mozgósító erejű hullámverését MUCSI FERENC, Az 1917-es oroszországi februári forradalom hatása Magyarországon *(Századok*, 1958. 5—6) c. tanulmányában összegezte. Az

antimilitarista csoportok megélénkülő törekvéseihez lásd MUCSI FERENC, Szabó Ervin politikai tevékenysége az első világháború idején *(Párttörténeti Közlemények,* 1968. 4). A frontbarátkozásokról BÖHM JAKAB ÉS TÁRSAI közleménye: Katonabarátkozások a keleti arcvonalon 1917. március—május *(Hadtörténelmi Közlemények,* 1967. 3) tájékoztat. Az egyszerű katonák háborúellenes hangulatának megnyilatkozásait HANÁK PÉTER vizsgálta: Népi levelek az első világháborúból *(Valóság,* 1973. 3) c. cikkében.

IV. Károly sógora, Sixtus pármai herceg közvetítésével megkísérelt különbékekísérletére lásd mindenekelőtt Sixtus előadását: PRINCE SIXTE DE BOURBON, L'offre de paix séparée de l'Autriche (Paris, 1934) és P. H. AMIGUET, La vie du prince Sixte de Bourbon (Paris, 1934) c. életrajzát. A különbéke-kezdeményezés további irodalma: R. FESTER, Die Politik Kaiser Karls und der Wendepunkt des Weltkrieges (München, 1925); LAJOS IVÁN, Ausztria-Magyarország különbéke-kísérletei a világháborúban (Pécs, 1926); K. v. WERKMANN, Deutschland als Verbündeter. Kaiser Karls Kampf um den Frieden (Berlin, 1931); Die Friedensaktion der Meinlgruppe 1917—18. Hrsg. v. HEINRICH BENEDIKT (Graz, 1962); W. STEGLICH, Die Friedenspolitik der Mittelmächte 1917/18 (Wiesbaden, 1964); FRIEDRICH ENGEL-JANOSI, Die Friedensbemühungen Kaiser Karl mit besonderer Berücksichtigung der Besprechungen des Grafen Revertera mit Comte Armand (In: Comité International des Sciences Historiques. Rapports. IV. Wien, 1965); ROBERT A. KANN, Die Sixtusaffäre und die geheimen Friedensverhandlungen Österreich-Ungarns im Weltkrieg (Wien, 1966).

A nemzetközi munkásmozgalomban jelentkező pacifista törekvéseket JEMNITZ JÁNOS, Between revolution and reformism. The european working class movement in 1917 (Studia Historica Academiae Scientiarum Hungaricae. 118. Bp. 1975) c. tanulmánya elemzi. A baloldali szocialisták, az antimilitarista diákmozgalom tevékenységéről elsősorban a Szabó Ervinnel kapcsolatos irodalom ad eligazítást: a Szabó Ervin válogatott írásai (Bp. 1958) és a Szabó Ervin, 1877—1918. Vál., szerk., jegyz. REMETE LÁSZLÓ (Bp. 1968); MUCSI FERENC, Szabó Ervin politikai tevékenysége az első világháború idején *(Párttörténeti Közlemények,* 1968. 4), DUCZYNSKA ILONA, Mesterünk Szabó Ervin. Halála 50. évfordulóján *(Kortárs,* 1968. 10) és KŐHALMI BÉLA, Pillanatképek Szabó Ervin élete utolsó évéből *(Magyar Könyvszemle,* 1968. 3) c. visszaemlékezései; TÖMÖRY MÁRTA, Duczynska Ilona feljegyzései az 1918-as januári sztrájk előzményeiről *(Történelmi Szemle,* 1958. 1—2); RÉVAI JÓZSEF, Szabó Ervin helye a magyar munkásmozgalomban (In: Marxizmus, népiesség, magyarság. Bp. 1955); NEMES DEZSŐ, Szabó Ervin ideológiája és kapcsolata a forradalmi szocialistákkal *(Századok,* 1972. 4—5) c. tanulmánya és LITVÁN GYÖRGY, Szabó Ervin (Bp. 1974) c. életrajza. Az utolsó háborús év baloldali törekvéseiről: MILEI GYÖRGY, A hazai baloldali, szocialista irányzatok a proletariátus feladatairól, 1917. november—1918. november *(Párttörténeti Közlemények,* 1968. 4).

XV. Benedek pápa békeközvetítő kísérletéhez lásd PHILIPP SCHEIDEMANN, Papst, Kaiser und Sozialdemokratie in ihren Friedensbemühungen im Sommer

1917 (Berlin, 1921); FRIEDRICH MEINECKE, Kühlmann und die päpstliche Friedensaktion von 1917 (Berlin, 1928) c. munkáit; valamint M. v. HAGEN, Die päpstliche Friedensvermittlung 1917 *(Historische Zeitschrift,* 177. köt. 1954) c. közleményét; FRIEDRICH ENGEL-JANOSI, Österreich und der Vatikan 1846—1918. II. Die Pontifikate Pius X. und Benedikt XV., 1903—1918 (Köln—Wien—Graz, 1960) c. munkájának vonatkozó fejezeteit.

Vázsonyi Vilmos ekkori szerepéhez a már korábban idézett, életrajzi bevezetővel is ellátott: Beszédei és írásai. I—II. (Bp. 1937) c. gyűjteményt; LAKATOS LÁSZLÓ, Vázsonyi Vilmos *(Szabadgondolat,* 1918) és PETHŐ SÁNDOR, Viharos emberöltő (Bp. 1928) jellemzését használtuk.

Németország és a Monarchia világháborús lengyel politikáját ARTHUR HAUSNER, Die Polenpolitik der Mittelmächte und die österreichisch-ungarische Militärverwaltung in Polen während des Weltkrieges (Wien, 1935) c. kötet, KOVÁCS ENDRE, Vita Lengyelország 1918—1921 közötti történelméről *(Századok,* 1966. 4—5) c. beszámolója és SZOKOLAY KATALIN, Az osztrák—magyar kormány lengyel politikája az első világháború idején (Bp. 1967) c. kismonográfiája világítja meg. A cseh- és szlováklakta területek egyesítésére irányuló tervek tekintetében T. G. MASARÝK, A világforradalom. Emlékek, gondolatok 1914—1918 (Praha, 1928); illetve E. BENEŠ, Nemzetek forradalma. I—III. (Bratislava/Pozsony, 1936) c. munkái használhatók. Az önálló Csehszlovákia megalakulásával kapcsolatos irodalom áttekintése megtalálható KAREL POMAIZL, Vznik ČSR 1918. Problem marxistické vědecké interpretáce (Praha, 1965) c. munkájában. A délszláv egységmozgalmakra vonatkozó forrásokat DRAGOSLAV JANKOVIĆ és BOGDAN KRIZMAN adta ki a Gradja o stvaranju jugoslovenske države. I—II. (Beograd, 1964) c. gyűjteményben. A feldolgozások közül HERMANN WENDEL, Der Kampf der Südslawen um Freiheit und Einheit (Frankfurt am Main, 1925); DUŠAN LONČAREVIĆ, Jugoslaviens Entstehung (Zürich—Leipzig—Wien, [1929]); VLADIMIR ČOROVIĆ, Borba za nezavisznoszt Balkana (Beograd, 1937) c. munkáit említjük. Az újabb irodalomból lásd FRAN ZWITTER, La formation de l'Etat Yougoslave *(Revue d'Histoire moderne et contemporaine.* XVI. 1969) c. tanulmányát, amely a kérdés irodalmáról is útbaigazítást ad.

A Nagy Októberi Szocialista Forradalom magyarországi, illetve az orosz hadifogságba került magyar katonák közötti hatására a legjelentősebb forráskiadványok a következők: Így látták a kortársak. Az 1917—1918-as magyarországi sajtó az orosz proletárforradalomról. Összeáll. és bev. REMETE LÁSZLÓ (2. átdolg., bőv. kiad. Bp. 1977); Irodalom — forradalom 1917—1919. Az orosz és magyar forradalmak egykorú irodalmi dokumentumok tükrében. Szerk. és jegyz. REMETE LÁSZLÓ. Bev. KOMJÁT IRÉN ([Bp.] 1956); A magyar internacionisták a Nagy Októberi Forradalomban és a polgárháborúban 1917—1922. Dokumentumgyűjtemény. I. Az oroszországi magyar hadifoglyok forradalmi mozgalma. Összeáll. MILEI GYÖRGY ÉS TÁRSAI (Bp. 1967).

A feldolgozások közül mindenekelőtt lásd: Ötven év. A Nagy Október és a magyarországi forradalmak. Tanulmányok. Szerk. L. NAGY ZSUZSA—ZSILÁK ANDRÁS

(Bp. 1967), valamint két azonos című, a negyvenedik és az ötvenedik évforduló alkalmából megjelent tanulmánygyűjteményt: Velikaja Oktjabr'szkaja szocialisticseszkaja revoljucija i Vengrija. Szbornik sztatej (Studia historica Academiae Scientiarum Hungaricae. 17., illetve 60. Bp. 1959. és 1969) használtuk, továbbá GÁBOR SÁNDORNÉ, Az oroszországi forradalmi mozgalmak visszhangja a magyar dolgozók hadifoglyokhoz írt leveleiben *(Párttörténeti Közlemények*, 1958. 2); NEMES DEZSŐ, Az Októberi Forradalom és a magyar nép harca az imperialista háború és a Monarchia ellen *(Társadalmi Szemle*, 1957. 6); SIKLÓS ANDRÁS, A Nagy Októberi Szocialista Forradalom és Magyarország *(Történelem*, 7. 1967); MUCSI FERENC, A Nagy Októberi Szocialista Forradalom és a magyar belpolitikai ellentétek kiéleződése, 1917. nov.—1918. febr. *(Az MTA Filozófiai és Történettudományi Osztályának Közleményei*, 1967. 2—3); FARKAS MÁRTON, Forradalmi erjedés az osztrák—magyar hadseregben a Nagy Októberi Szocialista Forradalom győzelme után *(Századok*, 1967. 5); JÓZSA ANTAL—MILEI GYÖRGY, A rendíthetetlen százezer. Magyarok a Nagy Októberi Forradalomban és a polgárháborúban (Bp. 1968); JÓZSA ANTAL, Háború, hadifogság, forradalom. Magyar internacionalista hadifoglyok az 1917-es oroszországi forradalmakban (Bp. 1970) c. feldolgozásai.

Az orosz forradalmi kormányzat és a központi hatalmak breszt-litovszki béketárgyalásai W. JOHN, Brest-Litowsk. Verhandlungen und Friedensverträge im Osten 1917—1918 (Stuttgart, 1937); J. WHEELER-BENNET, Brest Litovsk, the Forgotten Peace, March 1918 (London, 1938. 2. kiad. 1956); Der Friede von Brest-Litowsk (Düsseldorf, 1971) és LENGYEL ISTVÁN, A breszt-litovszki béketárgyalások (Bp. 1975) c. feldolgozásokban kísérhetők nyomon.

Az 1918. január 18-i budapesti általános sztrájk lefolyásához: Duczynska Ilona feljegyzései az 1918-as januári sztrájk előzményeiről. Közli: TÖMÖRY MÁRTA *(Történelmi Szemle*, 1958. 1—2) és NEVELŐ IRÉN, Néhány adat az 1918. januári tömegsztrájk történetéhez *(Párttörténeti Közlemények*, 1958. 2) c. tanulmánya ajánlható. Az antimilitarista forradalmi szocialista vezetők letartóztatását és elítélését szépirodalmi igényű visszaemlékezéseiben KELEN JOLÁN ismerteti: Galilei per a XX. században (Bp. 1957).

A központi hatalmak ukrajnai aspirációiról lásd: H. BEYER, Die Mittelmächte und die Ukraine (München, 1956); JÓZSA ANTAL, Adalékok az osztrák—magyar intervenció bukásának történetéhez Ukrajnában, 1918. február—november *(Hadtörténelmi Közlemények*, 1958. 3—4).

5. ÖSSZEOMLÁS ÉS FORRADALOM

Az 1918. tavaszi német támadási kísérletet a nyugati fronton L. KOELTZ, L'Offensive allemande de 1918 (Paris, 1927) és S. ROGERSON, Der letzte Angriff (Leipzig, 1939) c. munkái ismertetik. Az olasz fronton elérendő döntésről és a kudarcról P. FIALA, Die letzte Offensive Altösterreichs. Führungsprobleme und Füh-

rungsverantwortlichkeit der österreichisch—ungarischen Offensive in Venetien, Juni 1918 (Boppard, 1967); JÓZSEF FŐHERCEG, A világháború, amilyennek én láttam. VII. Tirol védelme és az összeomlás, 1918. július 21.—1918. november 26. (Bp. 1934); RIEDL LAJOS, Az 1918. évi osztrák—magyar és olasz támadás *(Magyar Katonai Szemle*, 1931. 3—4); valamint legújabban SZABÓ LÁSZLÓ idézett munkája tájékoztat.

A Monarchia gazdasági helyzetét GUSTAV GRATZ—RICHARD SCHÜLLER, Die äußere Wirtschaftspolitik Österreich—Ungarns. Mitteleuropäische Pläne (Wien, 1925) és Der wirtschaftliche Zusammenbruch Österreich—Ungarns (Wien, 1930) c. munkái elemzik. A német részről erőszakolt vámuniós tervekre lásd IRINYI KÁROLY, Mitteleuropa-tervek és az osztrák—magyar politikai közgondolkodás (Bp. 1973) c. monográfiáját.

A magyarországi belpolitikai élet egyes jelenségeihez, így a Wekerle-kormány tevékenységéhez, kétszeri átalakításához lásd SZTERÉNYI JÓZSEF, Régmúlt idők emlékei. Politikai feljegyzések (Bp. 1925) c. visszaemlékezésének részleteit, a belpolitika más vonatkozásairól: KENDE JÁNOS—SIPOS PÉTER, Pártok és programok a magyar polgári demokratikus forradalom előestéjén *(Tájékoztató. Filozófia, politikai gazdaságtan, tudományos szocializmus*, 1968. 5) c. tanulmányát. Az 1918. júniusi általános sztrájkról rövid összefoglalást közöl GERELYES EDE, Az 1918. júniusi sztrájk *(Budapest*, 1968. 6).

A cattarói tengerészlázadásról HETÉS TIBOR—DEZSÉNYI MIKLÓS, Flottafelkelés Bocche di Cattaróban, 1918 *(Hadtörténelmi Közlemények*, 1958. 1—2) c. tanulmánya, illetve RICHARD GEORG PLASCHKA, Cattaro — Prag. Revolte und Revolution. Kriegsmarine und Heer Österreich—Ungarns Feuer der Aufstandsbewegungen vom 1. Februar und 28. Oktober 1918 (Graz—Köln, 1963) c. könyve ad bővebb tájékoztatást.

A hadsereg felbomlását mutatja be R. G. PLASCHKA—H. HASELSTEINER—A. SUPPAN, Innere Front. I—II. (Wien, 1974) nagyszabású monográfiája. A májusi pécsi katonalázadást HAJDÚ GYULA, Harcban elnyomók és megszállók ellen (Pécs, 1957) c. visszaemlékezése ismerteti. A Monarchia nemzetiségi képviselőinek római kongresszusáról IMRE GONDA, Verfall der Kaiserreiche in Mitteleuropa (Bp. 1977) c. könyve ad elemzést.

Wilson elnök elképzelései közel egykorú kiadásban magyar nyelven is elérhetők: Wilson beszédei és üzenetei a háborúról, békéről és a népek szövetségéről. Összeáll. BRÓDY BÉLA—MAGYAR LAJOS (Bp. 1919); WOODROW WILSON, Az új szabadság. Felhívás a népek nemes energiáinak felszabadítására. Ford. és bev. RÓZSA DEZSŐ (Bp. 1920).

Tisza István utolsó politikai szereplésének részletesebb kifejtése megtalálható NÁDASDY BÉLA, Az utolsó kísérlet, 1918. Tisza István gróf utolsó politikai missziója (Bp. 1938); valamint TONELLI SÁNDOR, Tisza István utolsó útja. Sarkotic István báró vezérezredes, Bosznia-Hercegovina utolsó tartományi főnökének naplója (Szeged, 1941) c. feldolgozásában. Burián külügyminiszter szeptember—októberi békeajánlatairól lásd idézett emlékiratait.

A balkáni francia offenzíváról és Bulgária szeptember végi kapitulációjáról lásd PAUL AZAN, Franchet d'Esperey (Paris, 1949) c. életrajzát és LARCHER ide vonatkozó korábbi munkáit: La Grande Guerre dans les Balkans (Paris, 1929), Les Armées françaises dans la Grand Guerre. VIII. La campagne d'Orient, d'avril 1918 à décembre 1918 (Paris, 1937); valamint M. A. BIRMAN, Revoljucionnaja szituacija v Bolgarii v 1918—1919 gg. (Moszkva, 1957) c. monográfiáját.

Károly császár 1918. október 16-i, a Birodalom Lajtán túli részeinek berendezkedését átalakító manifesztumáról HELMUT RUMPLER, Das Völkermanifest Kaiser Karls vom 16. Oktober 1918. Letzter Versuch zur Rettung des Habsburgerreiches (München, 1966) c. munkája tájékoztat.

Az 1918 őszi csehországi eseményekre lásd MASARÝK, A világforradalom; BENEŠ, Nemzetek forradalma, és KAREL POMAIZL, Vznik ČSR c. már idézett munkáit, továbbá R. G. PLASCHKA már ugyancsak említett Cattaro—Prag, illetve a H. HASELSTEINER és A. SUPPAN szerzőtársakkal együtt írt Innere Front c. monográfiáját. A hadsereg állapotáról lásd SRÉTER ISTVÁN, A badeni hadsereg-főparancsnokság 1918 októberében és a hadsereg felbomlása (Bp. 1922); valamint FARKAS MÁRTON, Katonai összeomlás és forradalom 1918-ban. A hadsereg szerepe az Osztrák—Magyar Monarchia felbomlásában (Bp. 1969) c. munkáit. Az új, s egyben a Monarchia utolsó közös külügyminiszterének október végi fegyverszüneti és békeajánlataira lásd ANDRÁSSY GYULA GR., Diplomácia és világháború c. már idézett emlékiratát.

Az október végi forradalmi napok eseményeiről lásd: HAJDU TIBOR, Tanácsok Magyarországon 1918—1919-ben (Bp. 1958) c. könyvét; SIKLÓS ANDRÁS, Az Osztrák—Magyar Monarchia felbomlása és a magyar októberi forradalom (*Az MTA Filozófiai és Történettudományi Osztályának Közleményei*, 1969. 3) c. tanulmányát és MÉREI GYULA, A magyar októberi forradalom és a polgári pártok (Bp. 1969) c. monográfiáját.

SZEMÉLYNÉVMUTATÓ

Az arisztokrácia rangját: herceg (hg.), báró (br.), gróf (gr.) rövidítéssel adjuk meg, és feltüntetjük a korszakunkban kapott rang időpontját.

Ábrányi Emil 562
Ábrányi Kornél 649, *1291*, *1293*, *1295*
Ábrányi Kornél, legifj. *1351*
Áchim L. András 201, 500, 560, 613—614, 630, 634, 644, 708, 711—717, 726, 747, 759, 787, 807—808, 1026, 1257—1258, 1266, 1331, 1334, 1340
Ács Andrásné *1290*
Acsády Ignác 900, 1259
Adler, Friedrich 1144, 1275
Adler, Max 942
Adler, Viktor 119, 216, 591—592, 677—678, 681, 683, 818, 820, 836, 838
Ady Endre 21, 548, 551, 561, 585—586, 598—599, 609, 649, 682, 720, 732—735, 742, 746, 776, *813*, 827, 863, 870, 917, 949, 975—976, 991, 994—1002, 1259, 1263—1265, 1282, 1288, 1323, 1336, 1339, 1349
Aehrenthal, Aloys Lexa gr. 245, 256—258, 659, 749—751, 753—756, 760, 1056, 1065, 1067—1069, 1258, 1262, 1301
Áfra Nagy János *1314*
Agárdi Ferenc *1346*
Agliardi, Antonio 152—154, 1241
Ágoston Péter 697, 724, 927, *1347*
Albertini, Luigi *1358*
Albini, Septimiu 1028—1029
Albrecht Ferenc *1343*, *1352*, *1360*
Alexander Bernát 904
Alekszejev, Mihail Vasziljevics 1156
Aliquander Ödön *1308*
Allmayer-Beck, Johann Christoph *1328*, *1359*
Almási Balogh Elemér *1318*.
Alpár Ignác 511, 958
Alpári Gyula 690—693, 705, 722, 1265—1266
Altenburger Gyula *1348*
Ambrózy Lajos br. 1212
Ambrus Zoltán 962, *1329*
Amiguet, P. H. *1362*
Amundsen, Roald *1267*
Andersen-Nexö, Martin 1265
Andics Erzsébet *1289*, *1293*
Andrássy család, gr. 222, 437
Andrássy Gyula, id. gr. 35, 65, 160
Andrássy Gyula, ifj. gr. 65, 103, 161—162, 222, 233, 547, 553—554, 558, 562—564, 587, 603, 605, 610—611, 614, 617, 630, 638, 644, 651, 653—654, 656, 660—663, 666, 668, 671, 674—676, 689—690, 718, 736, 743, 750, 758—759, 761—763, 767—769, 776, 780, 782—783, 786, 788, 794, 800,

802, 815—816, 833—834, 868—870, 958, 1040, 1099—1100, 1129—1131, 1140—1141, 1152, 1165—1167, 1186—1187, 1209, 1218—1219, 1221—1222, 1257, 1262, 1265, 1281, 1284, 1289, *1296*, 1323, 1327, *1339*, *1343*, *1346*, *1366*
Andrássy Tivadar gr. 60, 65
Angyal Dávid 900, 902, *1318*, *1337*, 1359
Anrich, Ernst *1358*
Antal Dávid *471*
Antoine, André 985
Apáthy István 578, 718, 741, 776, 911, 938
Ápis → Dimitrijević, Dragutin
Apponyi Albert gr. 65—67, 69, 71, 83, 85, 93, 158, 227, 233, 521—522, 529, 554, 557—558, 564, 578, 589, 612, 639—641, 643, 651, 656, 660—661, 667, 672, 703, 737—739, 741, 758—759, 767, 779, 787, 802—803, 829, 841, 865, 867—869, 891, 900, 936, 1042, 1099—1100, 1130—1131, 1139—1141, 1152, 1167, 1186—1187, 1191—1192, 1218, 1237, 1251, 1253, *1285*, *1287*, *1292*, *1300*, *1318*, 1327—1328
Apponyi György gr. 65
Arany János 898, 971
Aranyossi Magda *1289*, *1323*, *1332—1333*
Arató Endre *1291*
Argus → Babeş Emil
Armand, Abel gr. 1168, 1186, 1277—1278
Árpád fejedelem 159
Arz von Straussenburg, Arthur br. 1148, 1204, *1356*
Asztalos László *1285*
Auffenberg-Komarów, Moritz br. 1266, *1356*
Aureli, Guido *1292*
Ausch Sándor *1305*
Azan, Paul *1366*
Babeş, Emil 1032, *1351*
Babits Mihály 722, 826—827, 977—979, 1000, 1264
Badeni, Kasimir gr. 218—220, 760, 1241, 1244
Baernreither, Josef Maria 1150
Bairoch, P. *1308*
Bajcsy-Zsilinszky Endre 808, 1266
Bajza József *1354*, *1360*
Bakó Ágnes *1333*
Bakonyi Samu 829
Bakunyin, Mihail Alekszandrovics 687
Balás Árpád *1306*
Balassa Györgyi 23
Balassa Iván *193*, *1198*, *1299*
Balassa János *912*
Balassa József 722, 863
Balázs Béla 977, 979, 983, 985, 1267
Balázs Béla (történész) *1313*
Balázs József *1257*, *1261*
Balfour, Arthur James 1204
Bálint Lajos 795, 985
Balla Antal *1285*, *1319*, *1340*
Ballagi Aladár 937
Ballenegger Róbert *1345*
Balogh István 811, 1113, *1307*, *1311*, *1316*
Balogh Jenő 718, 811, 1113, *1340*, *1345*
Balogh Kálmán 911
Balogh Pál *1311*, *1351*
Baloghy Ernő *1291*
Bánffy Dezső br. 96, 149—150, 152—157, 160—161, 166, 168, 183, 188, 190, 205—207, 209—211, 219—222, 225, 230—231, 554, 558, 562, 570, 587, 589, 605, 632, 634, 647, 795—796, 824, 923, 1021, 1040, 1044, 1050, 1241, 1246, 1250—1251, 1257, 1295—1296, 1346
Bangha Béla 948, 1193
Bánki Donát 291, 913, 1236
Bánóczi József 904, 985
Bányai Elemér 742

Barabás Béla 578, 605, 759, 767, *1287*, *1318*, *1344*
Barabási Kun József → Kun József, barabási
Barany, George *1286*, *1312*
Barbusse, Henry 1275
Bárczy István 737, 882, 958, 1218—1219
Barnes, H. E. *1358*
Baross Gábor 27, 56, 58—59, 75, 86, 274, 380—382, 611
Baross Károly *1297*, *1313*
Baross László 320
Barrès, Maurice 999
Bartalus István 904
Barta János *1349*
Barta Lajos *1339*
Bartha László *1297*, *1309*
Bartha Miklós 936, *1292*
Bartók Béla 21, 496, 990—994, 1001, 1252, 1259, 1267, 1275
Bartsch, F. *1305*
Bátky Zsigmond *1315*
Batthyány család 437
Batthyány Ervin gr. 551, 686—687, *1347*
Batthyány Lajos gr. 902
Batthyány Tivadar gr. 757, 796, 1139, 1166, 1186, *1287*, *1318*, *1339*, *1344*
Bauer, Otto 216—217, 541, 681, 729, 836—838
Baumgarten Nándor *1304*
Bebel, Ferdinand August 680, 684
Beck, Friedrich gr. 246, 1301
Beck, Max Vladimir br. 619—622, 656, 658, 660, 663, 755, 758, 760
Beck Ö. Fülöp 964, 1263, 1272
Beck Salamon 742
Bédi-Schwimmer Róza 1162
Beér János *1286*
Beke József 912
Békefi Remig 901
Beksics Gusztáv 921, 1256, *1284*, *1292*, *1296—1297*, *1319*, *1346*
Belia György *1288*
Benczúr Gyula 962, 1243
Benedek, XV. 1362
Benedek Elek 578
Benedek Marcell 977, 985
Benedikt, Heinrich *1283*, *1204*, *1362*
Beneš, Eduard 1119—1120, 1170, *1301*, *1363*, *1366*
Beöthy Ákos *1346*
Beöthy Zsolt 738, 897, 923, *1346*
Berchtold, Klaus *215*, *1286*, *1299—1300*
Berchtold, Leopold gr. 439, 632, 1069—1074, 1078—1079, 1086—1088, 1092—1092—1094, 1116—1117, 1267, 1273, 1301
Bereczky Endre *1308*
Berend Miklós 722
Berend T. Iván 24, *1304*, *1306—1308*, *1329*
Berény Róbert 987, 1271
Berényi Pál *1307*
Bereznay András 23
Bergson, Henry 904, 948
Berlioz, Hector 971
Bernard, Claude 911
Bernát Ármin 649
Bernát Gyula *1204*, *1231*
Bernát István 178, *1287*, *1298*, *1318*, *1320*, *1327*, *1329*, *1348*
Bernatzik, Edmund *1287*
Bernstein, Eduard 679, 685, 929, 934, 942, *1355*
Berzeviczy Albert 529, 639, 793, 800—801, 1267, *1313*, 1340
Bethlen András gr. 56
Bethlen István gr. 868, *1327*, *1351*
Bethmann-Hollweg, Theobald 1089, 1124, 1143, 1157—1158, 1264
Beust, Friedrich Ferdinand gr. 750
Beyer, H. *1364*
Bezerédyné Hertelendy Magdolna *1312*
Bianchi, Leonard *1286*, *1342*
Bibl, Viktor *1283*

Bienerth, Richard gr. 760, 1262, 1266
Bihari Mór *1341*
Biliński, Leo 769, 1268
Bikar, Feodora *1354*
Birman, M. A. *1366*
Biró Friderika *1316*
Bíró Lajos 795, 863, 969, 976, *1320*, *1346*
Bismarck, Otto hg. 241—243, 251, 385, 778, 934, 1235
Bittner, Ludwig *1337*, *1355*
Björnson, Björnstjerne Martinius 643
Blaho, Pavel 1023, 1026, 1245
Blériot, Louis 1264
Bláthy Ottó Titusz 291, 913
Bocsor Géza *1307*
Bodnár György *1349*
Bodrogközy Zoltán *1290*, *1294*, *1322*
Bogdanov, Vaso *1350*, *1353*
Bogičević, Miloš *1337*, *1355*
Bohm-Schuch, Klara *1358*
Bohr, Niels 1271
Bóka László *1349*
Bokányi Dezső 522, 543, 670, 683, 822, 1163, 1176, 1255
Bolgár Elek 585, 722, *1341*
Boltzmann, Ludwig 908
Bónis Ferenc *1349*
Bónis György *1343*
Bonitz Ferenc *1292*, *1297*, *1348*
Boros Zsuzsa *1296*
Bosl, Karl *1284*
Bosnyák Béla 722
Bourdieu, Pierre *1313*
Bourgoing, Jean *1285*
Božić, Ivan *1352*
Bozóky Árpád 665
Böhm-Bawerk, Eugen 21
Böhm Jakab *1156*, *1325*, *1328*, *1362*
Böhm Károly 904
Böhm Vilmos 683, *1357*
Bölöni György 742, 863, *1339*
Bölöni Györgyné *1336*
Brahm, Otto 985
Braham, Randolph L. *1312*
Brahms, Johannes 497, 971, 990
Brandsch, Rudolf 1041, 1043
Braniște, Valeriu 853
Brătianu, Ion I. Constantin 852
Braun Róbert 722, *1315*
Bretenhard, H. *1298*
Bresztóczy [Bresztovszky] Ernő *1312*
Brettner-Messler, Horst *1302*
Briand, Aristide 1219
Bridge, F. R. *1300*, *1302*
Bródy Béla *1365*
Bródy Sándor 962, 1250, 1263
Brote testvérek 1028—1029
Bruckner Győző *1319*, *1351*
Brusatti, Alois *1304*
Bruszilov, Alekszej Alekszejevics 1132—1133, 1142, 1172, 1174
Brügel, Ludwig *1294*, *1300*
Brüll család 443
Buber, Martin *1298*
Buchinger Manó *588*, 676—677, 682, 1137, 1162—1163, 1194, *1289*, *1321*, *1357*
Buchingerné Ladányi Szeréna 683
Buday Dezső *1314*
Bugarszky István 910
Bujanovics Sándor 182
Bunsen, Robert Wilhelm 908
Burgyán Aladár 648
Burián István (1900-tól br., 1918-tól) gr. 246, 583, 754, 1117, 1131, 1143—1145, 1148, 1189, 1192, 1199—1200, 1203—1204, 1206—1208, 1251, 1273, 1275, 1279—1280, 1301—1302, 1337, 1339, *1356*, 1365
Busbach Péter *1291*, *1293*
Bülow, Bernhard 251, 259, 1066, 1248

Cairncross, A. K. *1306*
Calice, Heinrich (1906-tól) gr. 246
Cameron, R. *1308*
Caprivi, Georg Leo gr. 241—243, 385, 1235, 1240

Carlgren, W. M. *1302*, *1337*
Carpeaux, Jean Baptiste 958
Cézanne, Paul 986—987
Chagall, Marc 1267
Charmatz, Richard *1283*, *1300*
Cheresteşiu, Victor *1352*
Cholnoky Viktor 983
Chorin család 270
Chorin Ferenc 445, 519
Chotek Zsófia gr. 1248
Cicero, Marcus Tullius 881
Ciolkovszkij, Konsztantyin 1252
Ćirković, Sima *1352*
Clam-Martinic, Heinrich gr. 1148—1150, 1275
Clary-Aldringen, Manfred gr. 1246—1247
Claudel, Paul 948
Clemenceau, Georges Benjamin 1186, 1188—1189, 1204
Coburg Fülöp hg. 437
Combe, Jules 739
Comte, Auguste 899
Concha Győző 547, 718, 895, 898, 902, *1313*, *1346*
Conrad von Hötzendorf, Franz (1910-től br., 1918-tól) gr. 756, 834, 1066, 1069, 1073, 1085, 1087, 1116—1117, 1125, 1148, 1301, *1337*, 1339, *1356*, 1358
Constantinescu, Miron *1285*, *1352*
Copony, Traugott 1043
Cordoş, Nicolae *1352*
Čorović, Vladimir *1363*
Cramer, Alvin 1042
Crispolti, Crispolta *1292*
Ćubrilović, Vasa *1352*
Curie, Marie 1246
Curie, Pierre 1246
Curticăpeanu, Vasile *1352*
Cuvaj, Slavko br. 855, 1060—1062, 1267
Czabán Samu 703
Czedik, Alois *1285*
Czekelius Aurél 912
Czernin, Ottokar gr. 1115—1117, 1133, 1140, 1148, 1150, 1157—1160, 1168, 1185—1186, 1188—1189, 1275, 1279, *1340*, 1356
Czettler Jenő *1304*, *1311*, *1317*
Czigány Dezső 987
Czigány Lóránt *1318*
Czinder Károly 138
Czine Mihály *1349*
Czirbusz Géza *1351*
Czóbel Béla 987
Czóbel Ernő 703, 742

Csák Máté 734
Csáky Albin gr. 56, 72—76, 81—84, 222
Csáky, Moritz *72*, *83*, *89*, *1292*
Csatári Dániel *1133*, *1343*
Csáth Géza 976—977, 990—991, *1349*
Csató Tamás *1309*, *1315*
Csávolszky Lajos 667, *1329*
Csécsy Imre 722
Csehov, Anton 961, 1244
Csemegi Károly 210, 897
Cserháti Sándor 320, 913, 1249, *1307*
Csernoch János 76, 793, 815, 1269
Csillag Zsigmond 137, 183
Csilléry Klára, K. *1316*
Csizmadia Andor *1285—1287*, *1342*
Csizmadia Sándor 185—187, 539, 573, 683, 686—687, 694, 697—698, 1242, *1319*
Csók István 1239, 1256, 1264
Csonka család 444
Csonka János 291, 382, 913
Csontváry Kosztka Tivadar 21, 962, 987—991, 994, 1249, 1253, 1259, 1261, 1263
Csuhay Dénes *1309*
Csüry István *1335*

Daicoviciu, Constantin *1352*
Dalmady Zoltán 743

Damaschke, Adolf 933
Dániel Arnold 573, 627, 694, 720, 724—725, 863, 942, *1315*, *1331*, *1347*
Dániel Ernő (1896-tól) br. 150
Daniel Gábor (1912-től) br. 553
Dankó Imre *1333*
D'Annunzio, Gabriele 996, 1275
Dante, Alighieri 990
Dányi Dezső *1310*
Darányi Ignác 150, 208, 230—231, 272, 611, 614, 628—629, 634, 645, 663, 772, 1327
Darás Gábor *1046*
Daruváry Géza 565, 570, 587, 597, 601, 778, 1325
Darvas József *1316*
Darwin, Charles Robert 723, 911
David, Eduard 696—697, 725, 942, 1347
Deac, Augustin *1334*
Deák Albert *1286*, *1296*, *1318*
Deák Ferenc 33, 69, 155, 160, 162, 226, 445, 553, 721, 788, 898, 1213
Deák József *1360*
Debussy, Claude Achille 992—993, 1238
Dedijer, Vladimir *1359*
Dégen Árpád 913
Degenfeld család, gr. 526
Demény János *1349*
Dénes Tibor *1349*
Denis, Ernest 1121
Déri Miksa 291, 913
Dercsényi Dezső *1348*
Dersi Tamás *1292*, *1341*
Déry Károly *1308*
Dessewffy Aurél br. 177, 630, 772
Désy Zoltán 829, 844—845, 868, 1270, 1343
Deutsch, Julius *1331*
Deutsch család, hatvani, br. 270, 443—444
Dezsényi Miklós *1309*, *1365*
Diaz, Armando 1220
Dienes Valéria 904
Dimitrijević, Dragutin 1085
Diner-Dénes József 722, 725, 737, 741—742, 818—819, 942, 1259, *1347*
Diószegi István 23, *1301—1302*, *1319*, *1337*, *1339*
Dobrogeanu-Gherea, Constantin 933—934
Dohnányi Ernő 971
Dolinay Gyula 40
Dolmányos István 23, *569*, *1300*, *1319*, *1321*, *1323*, *1325—1326*, *1328*, *1331—1333*, *1338*, *1343—1344*, *1351*
Domokos István *1292*
Domokos József *1334*, *1340*
Domokos László *1347*
Donatello 958
Donáth Regina *1342*
Dorner Béla *1306—1307*
Dózsa György 131—132, 134, 144, 628, 717, 734, 740, 901, 997
Dömötör Mihály *1319*
Drasche család 442
Dréher család 270
Dreyfus, Alfred 925, 1240, 1245
Droz, Jacques *1284*
Duczynska Ilona 1187, *1336*, *1362*
Durkheim, Émile 549
Duverger, Maurice *1296*
Dühring, Eugen *931*

Éber Ernő *1307*, *1351*
Eckhart Ferenc *1291*, *1304*, *1345*
Ecsedi Gábor 717
Ecseri Lajos *1294*, *1315*
Eddie, S. M. *1309*
Edvi Illés Aladár *1307—1308*
Egán Ede 231, 1044
Égen Gyula *1314*
Egger család 364
Egri Béla 829
Egri József 866
Ehrenfeld—Tafler család 443, 445
Ehrhard, Albert 814

Ehrlich, Paul 1264
Eidelberg, Philip Gabriel *1334*
Einstein, Albert 909, 1256, 1275
Elek Artúr 983
Engel Emil *1297, 1309*
Engel-Janosi, Friedrich *1292, 1302, 1362–1363*
Engelmann Pál 119–121, 123, 138–140, 184, 196, 198, 669, 1237–1239
Engels, Friedrich 46, 113, 121, 141, 679, 682, 696, 730, 931, 944, 1229, 1241, 1256, 1264
Entz Géza 911
Entz Géza, ifj. 911
Eörsi Béla *1294, 1317*
Eöttevényi Olivér *1320*
Eötvös József br. 33, 73, 155, 425, 577, 895, 898, 1346
Eötvös Károly 68, 93, 169, 473, 605, 613, 647–648, 668, 721, 764, 1213, 1238–1239, 1241, 1257, *1296, 1319, 1321*
Eötvös Loránd br. 908–909, 1249
Erdei Ferenc *1310–1312, 1315–1316*
Erdély Sándor 150
Erdélyi László 901
Erdődy család 437
Erdődy Tamás gr. 1276
Erényi, Gustav *526, 1320, 1340, 1358*
Erényi Tibor 23, 112, *1283, 1289–1290, 1294, 1321, 1323, 1330–1333, 1340–1341*
Erkel Ferenc 971
Erki Edit *1339*
Ernszt Sándor 815
Erős Emma *1290*
Erzsébet királyné 211, 1245
Esterházy család 437
Esterházy János gr. *1296*
Esterházy Miklós hg. 709
Esterházy Miklós Móric gr. 174
Esterházy Móric gr. 1165–1167, 1192, 1277
Esze Tamás 734, 998
Fábián Béla *1343*
Fabinyi Rudolf 910
Fábry Sándor 146
Fadrusz János 1250
Falkenhayn, Julius gr. 219
Farbaky István 291
Farkas Dezső *538, 1322, 1331*
Farkas Geiza *1313, 1315, 1347*
Farkas József *131, 143–144, 1394–1295, 1298–1299, 1322, 1331, 1334*
Farkas Károly 111, 113
Farkas Márton *1164, 1366*
Farkas (Wolfner) Pál 551, 718, 745, 918
Farkasházy Zsigmond 666
Fay, Sidney Bradshaw *1358*
Fayer Gyula *1287*
Faylné Hentaller Mária *468*
Feis, H. *1306*
Féja Géza *1288, 1316, 1334*
Fejér Lipót 909
Fejérváry Géza br. 56, 94, 150, 297–298, 438, 521, 523, 568–572, 576, 579, 581–583, 585, 587, 590–592, 596, 598–599, 601, 605, 614, 616, 618, 620–621, 649, 655, 662, 1250, 1254–1255, 1324
Fél Edit *1316*
Felkai László *1336*
Fellner család 270, 443–444
Fellner Frigyes 907, *1302, 1304–1305, 1339, 1356*
Fényes Adolf 1249, 1253
Fényes Elek 418
Fényes Samu 722, 741, 744
Fenyő Miksa *1314*
Ferdinándy Geyza 895, 1247
Ferenc császár 36
Ferenc Ferdinánd 523, 576, 615, 638, 654–655, 659–660, 715, 717, 743, 778, 780, 793, 1016, 1057, 1069, 1084–1086, 1101, 1144–1145, 1247–1248, 1271, 1319
Ferenc József 35–37, 54, 56, 58, 63, 71–72, 74–76, 82, 84–85, 90, 95–

97, 100–102, 104, 149, 152, 154, 159, 163, 211, 219, 221, 223, 248–249, 252, 255, 437, 447, 523–526, 554–555, 558, 563–564, 569, 576, 579–581, 583, 586–587, 590–591, 598–599, 656–658, 755, 769, 778–783, 788, 796, 804, 837, 845, 855, 1074, 1084, 1087, 1131, 1144–1145, 1235, 1242, 1244, 1251, 1255, 1257, 1263, 1269, 1285, 1291, 1301
Ferenczi Imre *1332*, *1342*
Ferenczi Sándor 907, 1265
Ferenczi Zoltán 898
Ferenczy Károly 963, 986, 1235, 1244, 1248
Ferge Zsuzsa *1313*
Ferri, Enrico 684
Fester, R. *1364*
Festetics Andor gr. 103, 150
Festetics Tasziló (gr. 1911-től) hg. 436
Fiala, P. *1364*
Fichte, Johann Gottlieb 875, 904
Filesz Lajos *1309*
Finály István *1345*
Fink, K. M. *1305*
Flachbart, Ernest *1350*
Fleischer Antal 910
Flueraş, Ion 705
Foch, Ferdinand 1189, 1201
Fodor József 911
Fogarasi Béla 905
Folnegović, Fran 1048
Fonó Zsuzsa *1332*
Fontane, Theodor 1242
Forgách Sándorné *1288*, *1329*
Földes Anna *1349*
Földes Béla 718
Földessy Gyula *548*, *1339*, *1349*
France, Anatole 1264, 1272
Franchet d'Esperey, Luis Félix Marie François 1206, 1225
Frank, Josip 1048–1049, 1055–1056, 1058–1059
Frankel Leó 113–114, 118, 1242
Franz, Georg *1319*
Franzel, Emil *1291*
Fráter Loránd 972
Freud, Sigmund 21, 907, 1248
Fricke, Dieter *1296*
Friedjung, Heinrich 777, 1057, 1264
Friss Istvánné *1341*
Fröhlich Izidor 909
Fuchs testvérek 442
Fuchs, Albert *1309*
Fukász György *1335*
Funder, Friedrich *1299*
Fülep Lajos 21, *1348*
Für Lajos *1306*, *1334*
Fürst család, maróti 366

Gaál Endre *1290*, *1324*
Gaál László *1307*
Gabona Béla *1294*
Gábor Andor 977
Gábor Sándor *1356*, *1359*, *1364*
Gadanecz Béla *1289–1290*, *1322*, *1333*
Gadanecz Béláné *1290*
Gajáry Ödön 445
Gál István *1336*
Gál Sándor 868
Galántai József 23, *1292*, *1297*, *1319*, *1327*, *1333*, *1348*, *1354*, *1357–1360*
Galilei, Galileo 744
Gállik István 912
Garami Ernő 205, 576–577, 579, 589, 602, 626–627, 670, 682–683, 687, 817–819, 827, 837, 1137, 1164, 1221, 1224, 1325, *1331*, *1342*, *1357*
Garbai Sándor 670, 672–673, 683, 1165, *1327*
Gárdonyi Géza 973, 982, 1246, 1249
Gárdos Mária 683, *1341*
Gauguin, Paul 988, 1236, 1239
Gautsch, Paul gr. 219–220, 557, 564, 582, 591–592, 595, 619, 760, 1244–1245, 1253, 1257, 1266–1267

Gauvain, Auguste 1121
Gedő András *1335*
Gelléri Mór *1292, 1307*
George, Henry 931
George, Stefan 996
Geőcze Sarolta *1312*
Gerard, C. *1303*
Gerelyes Ede *1265*
Gergely András 24, *1315*
Gergely Jenő *1319, 1327, 1333, 1341*
Gerő József *1313*
Gerschenkron, A. *1308*
Gerster Béla *938, 1347*
Gesztelyi Nagy László *1311, 1348*
Gide, André 1272
Giesl, Wladimir br. 1093—1094
Giesswein Sándor 646, 783, 814—815, 823, 1130, 1165
Gion János 138
Gladstone, William Ewart lord 86
Glaise-Horstenau, Edmund 1222, *1330, 1357*
Glatz Ferenc 1296, 1345
Glückstahl Samu 773
Goga, Octavian 1033—1034, 1103, 1199
Gogolák, Ludwig *1311, 1351*
Goldberger család 366, 444
Goldiş, Vasile 1030
Goldner Adolf 576
Goldziher Ignác 1259
Gołuchowski, Agenor gr. 154, 218, 244—245, 247, 250—251, 253—255, 257, 260, 582—583, 587, 589, 601, 621—622, 659, 749—750, 1068, 1241, 1251, 1256, 1258
Gombocz Zoltán 903
Gompers, Samuel 682
Gonda Imre *1360—1361, 1365*
Gooch, G. P. *1355, 1358*
Goos, Roderich *1358*
Gorkij, Makszim 561, 965, 986, 1252, 1261
Gortvay György *1312, 1345*
Gosiorovský, Miloš *1331*
Gönczöl → Ambrus Zoltán
Göre Gábor 973
Görgey Artúr 729
Grafenauer, Bogo *1352*
Gratz Gusztáv 81, *520, 525*, 547, 551—552, *589*, 719, *1284, 1292, 1295, 1300, 1323, 1327, 1365*
Gregersen, Guildbrand 442
Grenville, J. A. S. *1302*
Gropius, Walter 1282
Gross, Mirjana *1058—1059, 1353—1354*
Groszmann Miksa 670
Grunzel, I. *1305*
Grünwald Béla 165
Guesde, Jules 680, 684
Gulácsy Lajos 21, 988, 990—991
Gulya Károly *1328, 1337, 1343*
Gunst Péter *1345*
Gunzenhäuser, Max *1354*
Günther Antal 651

Gyimesi Sándor *1316*
Gyóni Géza 776
Gyömrei Sándor *1309*
Győrffy Gyula *1295, 1300, 1318*
Györffy István *1315*
György Endre *1291, 1293*
Gyulai D. Kálmán *149, 1295*
Gyulai Pál 898

Haar Alfréd 909
Habakkuk, H. J. *1303*
Habár Mihály *1329*
Habsburg-dinasztia 17—18, 31, 78, 101, 152, 160, 164, 173, 215, 437, 584, 598, 664, 729, 760, 796, 838, 921, 1017, 1032, 1037, 1048—1049, 1074, 1084, 1119—1120, 1227—1230
Hadik János gr. 1219, 1223—1224, 1226, 1282
Hagen, M. *1363*
Haggenmacher család 270
Hahn Géza *1312*

Hajdú Gyula 692, 1196, *1197*, *1341*, *1365*
Hajdu Tibor *1183*, *1344*, *1366*
Halász Gábor 979
Halász Imre *1291*, *1319*
Halász Teréz, S. *1300*
Haller István 812, 815
Hamburger Jenő 1187, 1215
Hamid, Abdul 1264
Hanak, Harry *1354*
Hanák Péter 23—24, *101*, *150*, *1283*, *1285*, *1294*, *1296*, *1299*, *1305*, *1308*, *1311*, *1313*, *1323*, *1336*, *1346*, *1351*, *1359—1360*, *1362*
Hanthó Zsuzsanna *1336*
Hantsch, Hugo *1283*, *1291*, *1301*, *1358*
Hanesz Sándor 687
Harkányi Ede 719, 722, 742
Hanzély János *1309*
Harrer Ferenc 736, *1314*
Hašek, Jaroslav 21
Haselsteiner, H. *1365—1366*
Hata, Sahachiro 1264
Hatvany Lajos br. 448, *1288*, *1312*, *1339*
Hauptmann, Gerhart 965, 982, 985, 1238
Hauser Arnold 21
Hausner, Arthur *1363*
Hauszmann Alajos 445, 957, 1242—1243
Haynau, Julius br. 521
Hazai Samu (1912-től) br. 785, 800, 1266
Hebbel, Friedrich 986
Hegedüs Ármin 960, 1282
Hegedüs Lóránt 290, 547, 551, 718, 918, 1138, *1284*, *1305*, *1309*, *1320*, *1327*, *1340*, *1358*
Hegel, Georg Wilhelm Friedrich 192
Heim Pál 722
Heinrich család 444
Helfy Ignác 93
Hellbling, Ernst C. *1286*
Helmholtz, Hermann *908*
Heltai Jenő 967, 1238
Hencz Aurél *1312*
Hentzi, Heinrich 85, 1237
Hentaller Lajos 652, *1318*
Herbart, Johann Friedrich 875
Herczeg Ferenc 459, 967, 1239—1240
Herczog család, csetei 270, 443—444
Herman Ottó 96, 1239
Hernády Ferenc *1309*
Hertling, Georg 1185, 1277
Hetés Tibor *1365*
Hevesi Sándor 985
Hieronymi Károly 86, 101, 773, 785, 1238
Hildebrand, Adolf 964
Hilferding, Rudolf 680, 820, 941, *1301*
Hiller, Gerhardt *1340*
Hindenburg, Paul 1173
Hirossik János 691—692, 1266
Hitchins, Keith *1319*
Hlinka, Andrej 615, 643, 1021, 1026, 1258
Hobsbawm, Eric *1298*
Hock János 806, 1139, 1217
Hodža, Milan 593, 615, 638, 643, 655, 747, 759, 1023—1024, 1026, 1247
Hofer Tamás *1316*
Hoffmann, Max 1180
Hoffmann, W. *1308*
Hofmannstahl, Hugo 21
Hohenlohe-Schillingsfürst, Chlodwig hg. 1240, 1248
Hohenlohe-Schillingsfürst, Gottfried hg. 1074,
Hohenlohe-Schillingsfürst, Konrad hg. 619, 659, 1257, 1275
Hoitsy Pál 164, 921, 1250, *1296*, *1319*, *1346*
Holló Lajos 522, 647, 661, 668, 673, 759, 767, 770, 773, 779—780, 803, 829, 936, 1139, 1264
Hollósy Simon 962—963, 976, 988
Holotík, L'udovít *1351*
Holstein, Friedrich 259

Hóman Bálint *1284*
Homérosz 881
Hont Ferenc *1349*
Horváth János 898—899, 977, 1265
Horváth Jenő *1359*
Horváth József *600*, *1325*
Horváth Zoltán 1285, 1314, 1335—1336, 1345, 1350
House, Edward Mandell 1208
Hoyos, Alexander gr. 1087—1088
Hőgyes Endre 911
Hubay Jenő 971
Hugelmann, K. G. *1291*
Humboldt, Wilhelm 875
Hunyadi család 131
Hunyadi János 164
Hunyadi László 164
Hurban-Vajanský, Svetozar 1237
Hussarek, Max br. 1205, 1207, 1209, 1280
Husserl, Edmund 21
Huszár Károly 815, 829, 1197, 1215, 1223
Huszár Tibor *1314*
Hutÿra Ferenc 913
Hültl Hümér 912
Hüttl Tivadar 912
Hvosztov, V. M. *1302*

Ibler, Janko *1353*
Ibsen, Henrik 965, 985—986
Ignotus 547, 722, 737, 862, 899, *1346*
Ihrlinger Antal *110*, 113, 118—119
Illés Ilona *1335*
Illés László *1332*
Illyefalvi I. Lajos *1310*, *1344*
Illyés Gyula *1315*
Imre Sándor 906
Imrédy Béla 444
Iorga, Nicolae 1034
Irányi Dániel 68, 83, 93, 169
Irinyi Károly 1365
Iszkruljev Krszta 688
Istóczy Győző 947, 952
István, I. 89
Iszlamov, T. M. *1284*, *1319*, *1323*, *1329*, *1332*, *1339*
Iványi Emma *1103*, *1356*
Iványi Grünwald Béla 963, 1250, 1252
Izvolszkij, Alekszandr Petrovics 753—755, 1068, 1262

Jagow, Gottlieb 1087, 1124, 1273
James, William 948
Janáček, Leoš 21, 1253
Jancsik Ferenc 1197
Jancsó Benedek *154*, *1295*, *1352*
Jankó Béla *1309*
Janković, Dragoslav *1363*
Jánossy, Dionys *1302*, *1328*
Jászai Samu 138, 206, 670, 683, 705, 1163, 1245, *1290*, *1321*
Jászi Oszkár 546—551, 577, 585, 609, 718—732, 735, *736*, 737, 740—745, 747, 788, 795—797, 805, 827, 839, 858, 862—864, 927—930, 935, 1100, 1212—1214, 1224, 1252—1253, 1269, *1284*, *1287*, *1299*, *1335*, *1340*, *1342—1343*, *1346—1347*, *1351*
Jaurès, Jean 681, 684
Jekelfalussy József *1304*, *1310*
Jelačić, Josip gr. 63, 521
Jemnitz János *1330*, *1359*, *1362*
Jendrassik Ernő 911
Jendrassik Jenő 911
Jeszenszky Géza *1324*
Jeszenszky Sándor 151
Jirkovszky Sándor *1309*
Jócsák Kálmán 675, 697, 739
John, W. *1364*
Jókai Mór 96, 496, 961, 973, 1239
Josipovich Géza 638, 823, 1055
Józsa Antal *1361*, *1364*
Józsa Sándor 1302
József, II. 36, 416, 900
József főherceg 1152, 1155, 1224, *1356*, *1365*

Juga Velimir *1351*
Juhász Gyula 977, 979, 1261, 1272
Juhász Nagy Sándor *1210*, *1223*
Julier Ferenc *1357*
Juriga, Ferdinand 1102, 1201, 1211
Justh Gyula 68, 93—94, 169, 554, 589, 616, 638, 641, 652, 663, 667—668, 672—673, 692, 694, 706, 709, 714, 767—770, 778—783, 787—788, 794—796, 800, 802—807, 810, 815—817, 819, 821—824, 826, 828—829, 833, 839—840, 862, 866—868, 902, 935, 1099, 1139—1140, 1239, 1266—1267, 1327, 1333, 1340
Jusztusz Vlagyimir 1187

Kabdebó Lóránt *1349*
Kabos Ede 976
Kabos Ernő *1290*, *1321*, *1332*, *1342*
Kacziány Géza 937
Kadosa Marcell 863
Kaffka Margit 1269
Kafka, Franz 21, 974, 1275
Kaindl, Raimund 1043
Kállay Benjámin 56, 97, 152, 162—163, 246, 1293
Kálmán Imre 968, 1274
Kálmán Lászlóné *1288*, *1329*
Kalmár Antal 664—665, 667, 869
Kalmár I. György *1322*, *1331*
Kálnoky, Gustav Sigmund gr. 97, 149, 153—154, 218, 225, 240—245, 247, 750, 1241
Kandinszkij, Vaszilij 1269
Kandó Kálmán 291, 378, 913, 1249—1250
Kann, Robert A. *1284*, *1291*, *1301*, *1319*, *1350*, *1358—1359*, *1362*
Kanyar József *1333*
Karagyorgyevics-dinasztia 621, 1148, 1170
Karagyorgyevics Péter 255, 1251
Karaman, Igor *1353*
Kardos Jakab 670
Kardos László *1317*, *1349*
Karinthy Frigyes 979, 984, 1269, 1282
Kármán Mór 881, 906, *1344*
Károli Gáspár 1001
Károly, I., illetve IV. osztrák császár, magyar király 1140, 1144—1145, 1148, 1150, 1158—1160, 1164, 1168, 1200, 1204, 1222, 1275—1276, 1281, 1358, 1362, 1366
Károly, I. román király 1089
Károlyi család 437
Károlyi Árpád 163, 902
Károlyi József gr. 866
Károlyi Mihály gr. 667, 772, 788, 829, 858, 865—870, 902, 948, 950, 1099, 1128—1131, 1139—1141, 1151, 1154, 1160, 1163, 1165, 1171, 1187, 1191, 1193, 1204, 1209, 1212—1214, 1216, 1218—1219, 1221, 1224, 1226, 1271, 1274, *1287*, *1327*, *1339*, 1343—1344, *1356*
Károlyi Mihályné *1356*
Károlyi Sándor gr. 66, 177—178, 180, 182, 233, 520, 529, 553, 615, 865, 1248, *1297*, *1300*, *1320*, *1348*
Kárpáti Endre *1341*
Kassák Lajos 1274—1275, *1339*
Kasselik család 442
Katona Béla *1304*
Katona Ferenc *1349*
Katona Imre *129—130*, *201*, *203*, *1295*, *1299*, *1306*, *1317*
Katona Lajos 904, 1193, 1253
Katona Sándor 1305, 1320
Katus László 23, *1293*, *1304*, *1308*, *1311*, *1350*, *1352*
Kaunitz, Wenzel Anton gr. 1075
Kauser család 442
Kautsky, Karl 122, 141, 539, 680—681, 683, 685, 696—697, 818—820, 929, 941—942, *1087*, *1294*, *1299*
Kávássy Sándor *1324*

Keglevich Gábor gr. 600
Kelemen József *1309*
Kelen Jolán *1333, 1364*
Kelen József 1187
Kelényi B. Ottó *1345*
Keleti Károly 450, *1310*
Kelsen, Hans 21
Kemény Árpád 868
Kemény G. Gábor *154–155, 231, 760, 1021, 1049, 1287–1288, 1291, 1293, 1295, 1300, 1318, 1338, 1343, 1350*
Kemény Zsigmond br. 902
Keményfi Kálmán Dániel *1292*
Kempelen Béla *1313*
Kende János *1289, 1322, 1331, 1359, 1365*
Kende Zsigmond *129*, 173, 722, 743, *744, 1336*
Kendi Finály István *1327*
Kenéz Béla *1310, 1333, 1342*
Kenwood, A. G. *1304*
Kerekes Lajos *1341*
Kerekesházy József *1327*
Kerékgyártó Elemér *1335*
Kerenszkij, Alekszandr Fjodorovics 1172, 1175, 1177
Kernstok Károly 722, 863, 987, 1244, 1264
Kerpely Antal 912
Kertész János *1327*
Kherndl Antal 912
Khuen-Héderváry Károly gr. 97, 102–103, 149, 152, 523–524, 526, 655, 703, 715, 763–764, 772, 775, 777, 782–787, 790–791, 794–795, 800, 802, 807, 817, 822–824, 850, 907, 1032, 1035, 1043, 1046, 1048, 1050–1052, 1056, 1060, 1251, 1265, 1268, 1340–1341
Kielmansegg, Erich 1241
Kielmansegg, Peter gr. *1357*
Kierkegaard, Sören 905
Király István (irodalomtörténész) *586*, 994, *1336, 1339, 1349*
Király István 24, *1294, 1316, 1334, 1340*
Kirilović, Dimitrije *1352*
Kirschoff, Gustav Robert 908
Kispéter András *581, 597, 733, 1349*
Kiss Adolf 137, 183
Kiss Albert *1315*
Kiss György *1287*
Kiss József 962, 1235, *1294, 1298–1299*
Kiss Lajos *1317, 1348*
Kiszely Gejza *1286, 1310*
Kiszely Gyula 24
Kiszling, Rudolf *1301, 1319*
Kittel Ferenc 669–670
Klein, Fritz *1285, 1354, 1357*
Klein Ödön *1288, 1318*
Klimt, Gustav 21
Koch Lajos *1349*
Koczkás Sándor *1339*
Kodály Zoltán 21, 977, 985, 990–994, 1001, 1259, 1261, 1266
Koeltz, L. *1364*
Koerber, Ernst 232–233, 517, 520, 555, 601, 620, 660, 760, 1247, 1250, 1253, 1273, 1275
Kohner család 270, 443–444
Kohut Mária, H. 1287
Kokoschka, Oskar 21
Kolmer, Gustav *1285*
Kolossa Tibor *1316*
Koltai Aurél 907
Komját Aladár 1277
Komját Irén *1363*
Komjáthy Jenő 1242
Komjáthy Miklós *1115, 1285, 1356*
Komlós Aladár *1288, 1346, 1348*
Komoróczy György *1311*
Kondás András *187*
Kondor Viktória, M. *1297*
Konek Frigyes 910
Konkoly-Thege Miklós *1308*
Korać, Vitomir *1354*
Korányi család 911
Korányi Frigyes (1908-tól) br. 911

Korányi Sándor (1908-tól) br. 911
Korn, Arthur 1042
Kornfeld család (1909-től) br. 270
Kornfeld Zsigmond br. 278, 444, 768
Korvin Ottó 1187
Kós Károly 960, 1267
Kosa, John *1311*
Kossuth Ferenc 103—104, 169, 209, 523, 529, 553—554, 564, 577, 587, 590, 605, 609, 611, 613, 618—619, 622—623, 638, 653—656, 660—662, 665—668, 707, 758—760, 763, 767, 769—770, 775, 779—781, 783, 787—788, 800, 802—803, 805, 811, 822, 828—829, 834, 867—868, 902, 1240, 1251—1252, 1257—1258, 1271, 1327
Kossuth Lajos 39—40, 53—55, 84, 92—96, 98, 109, 131, 140, 149, 152, 172—173, 553, 577, 729, 902, 937, 962, 1240, 1293
Kossuth Lajos Tódor 605, 868
Kosutány Tamás 913
Kosztolányi Dezső 976—977, 979, 1000, 1261, 1265
Kovács Alajos *1310—1311*
Kovács Endre *1363*
Kovács Imre *1311*, *1316*
Kovács Kálmán *1285*
Kovács Sándor 993
Kovacsics József *1310*
Kovalovszky Miklós *1336*
Kőhalmi Béla *1362*
Kőnig Gyula 908
Köpösdi Vera *1324*, *1334*
Körösfői Kriesch Aladár 963—964
Kőrösi József *1311*
Köte Sándor 24, *1344*
Kővágó László *1324*, *1352—1353*
Köves Rózsa *1333*
Kövess Hermann (1917-től) br. 1219—1220
Kralik, Richard *1299*
Kramer, Hans *1360*
Kraus, Karl 933—934
Krausz Károly 687—688
Krausz Simon 1219, *1288*, *1314*
Krečić, Danilo *1353*
Krejcsi Rezső *346*
Krieghammer, Edmund (1899-től) br. 1239
Krisch, Alois 1042
Kristó Gyula *1334*
Kristóf György *1343*
Kristóffy József 547, 569, 575—579, 583—585, 591, 600, 602, 604—607, 625, 627, 654—655, 673, 690, 708, 711, 714—718, 737, 743, 746, 763, 798, 828, 938, 1032, 1255—1256, 1259, *1288*, *1318*, *1324*, 1325, *1342*
Krížek, Jurij *1304*
Krizman, Bogdan *1363*
Krobatin, Alexander (1915-től) br. 1269
Kropotkin, Pjotr Alekszejevics hg. 192, 687
Krúdy Gyula 980—982, 1244, 1267, *1327*
Krüger, Stephanus Johannes Paulus 1242
Kuczynski, Jürgen *1358*
Kugler Géza *1286*
Kun Andor *1293*, *1314*, *1327*, *1340*
Kun Béla 842—843, 1197, *1341*
Kun József, barabási *162*, *165*, *208*, *528*, *553*, *570*, *1288*, *1296*, *1318*, *1325*
Kun László *1330—1331*
Kuncz Aladár 977
Kuncz Ignác 896
Kuncz Jenő 445
Kunfi Zsigmond 681—683, 688, 691, 694, 696—697, 703, 722, 742, 746, 794, 796, 806, 817—820, 836, 842, 858, 862—863, 941, 1099, 1163, 1214, 1221, 1224, 1270—1271, *1342*
Kuznets, Simon *1303*
Kühlmann, Richard 1180
Külföldi Viktor 113, 116
Kürschák József 908

Kürschner Jakab 137, 183
Kvassay Jenő 383, 912

Lackó Miklós *1283*, *1306*, *1317*
Laczkó István *1332*
Ladányi Andor 24, *1344*
Ladányi Jenő *347*, *1307*, *1361*
Ladányi Rezső 670, 675, 695, 697–698, *1322*, *1331*
Lagardelle, Aubert 680
Lagueur, W. *1359*
Lajos Iván *1159*, *1358*, *1362*
Lajta Béla 960, 1267, 1269
Lajtor László *1319*
Lakatos Ernő *1286*, *1313*
Lakatos László *792*
Lakatos Sándor *1363*
Laky Dezső *1310*, *1312*
Lamberg, Franz Philipp gr. 85
Lammasch, Heinrich 1223
Lamprecht, Karl 899
Lamsdorff, Vlagyimir Nyikolajevics gr. 255, 257
Lánczy Leó 212, 270, 444, 950
Landes, D. S. *1308*
Landler Jenő 533, 682, 692, 703, 1195, *1289*, 1333
Láng család 444
Láng Lajos (1911-től) br. 907, *1291*, *1309*, *1320*
Lange, Max G. *1296*
Lansing, Robert 1204
Lányi Bertalan *570*, *1324*, *1329*
Lányi, L. *1358*
Larcher, Maurice *1366*
Lassalle, Ferdinand 108–109, 144, 188, 626, 934
László Jenő 699, 692, 703
Laxa, Vladimir 1208
Le Bon, Gustave 549
Lechner család 442
Lechner Ödön 960, 964, 987, 1243, 1247, 1250
Lederer Emma *1336*, *1345*
Léger, Fernand 1265
Lehár Ferenc 968, 1256
Lehel Ferenc *1349*
Lehocký, Emanuel 705, 1026
Lendvai István 949
Lengyel Béla 909–910
Lengyel Géza 863, *1327*
Lengyel István *1364*
Lengyel Menyhért 976, 986
Lengyel Zoltán 648, 651, 665–666, 668, *1319*, *1327*
Lenhossék család 911
Lenhossék Mihály 911
Lenin, Vlagyimir Iljics 680, 692, 697, 835, 1126–1127, 1161, 1184, 1264, 1276–1277, 1282, *1284*, *1304*, *1306*
Leó, XIII. 74, 78, 215, 812, 947–948, 1235, 1251
Leoncavallo, Ruggiero 1238
Leopold Lajos *1347*
Lesourd, J. A. *1303*
Lettrich Edit *1311*
Liebermann Leó 910
Liebknecht, Karl 837
Ligeti Károly 1197
Linder György *1292*
Linné, Karl 880
Lipcsey Ildikó *1334*
Lippay Zoltán *1313*, *1315*, *1347*
Liptay Béla *707*
Lipthay Sándor 912
Liszt Ferenc 159, 971, 990, 992
Litván György *1287*, *1289*, *1317*, *1333*, *1335–1336*, *1339*, *1345*, *1347*, *1356*, *1362*
Ljahov, V. F. *1357*
Lloyd George, David 1182, 1185, 1202
Lobanov-Rosztovszkij, Alekszej Boriszovics 248
Lobkowitz, Rudolf hg. 583
Lóczy Lajos 910, 1236
Lončarević, Dušan *1363*

Lónyay Menyhért gr. 438
Loos, Adolf 960
Lóránt Richárd 703
Lorentz, Hendrik Anton 909, 1242
Lorenz, Reinhold *1358*
Lougheed, A. L. *1304*
Lovászy Márton 1139
Lovrenčić, Rene *1353*
Lőrinc Péter (Löbl Árpád) *1330*
Lőrincz Ernő *1286, 1332*
Lucaciu, Vasile 101, 1028, 1030, 1034, 1199
Luczenbacher család 442
Ludendorff, Erich 1203
Lueger, Karl 216, 592, 1244
Lugossy Endre *1286, 1318*
Lukachich Géza (1917-től) br. 1219, 1222, 1224, 1226, *1361*
Lukács Béla 86
Lukács György 21, 899, 905—906, 985, 1265, *1293*
Lukács József 444
Lukács Lajos *1323*
Lukács László 150, 602, 612, 763, 779, 781, 783, 785, 802, 823—825, 829, 838—839, 843, 844—845, 851—852, 1259, 1264—1265, 1268—1270, *1338*, 1342—1343
Lumière, Louis 1241
Luxemburg, Rosa 680, 690, 692, 835
Lyka Károly 736, 1250, *1348*

Macartney, C. A. *1284*
MacDonald, James Ramsay 681
Mach, Ernst 21
Mackensen, August 1134, 1185, 1219
Madách Imre 898
Madaras Éva *1299*
Madarassy-Beck család, (1906-tól) br. 270
Madarassy-Beck Marcell br. 444
Madarassy-Beck Miksa br. 444
Madarász József 652
Madarász Viktor 962
Maddison, A. *1303*
Madzsar József 736, 744, 863
Magyar Lajos *1341, 1365*
Mahler, Gustav 21, 966, 971
Mailáth József (1914-től) gr. *203*, 1139, *1322, 1357*
Maillol, Aristide 1250
Major Máté *1348*
Major Pál *328*
Makai Ernő *212, 1297, 1314*
Makkai János *1313, 1315*
Malasits Géza 675
Mandello Károly *372*
Mandl, Leopold *1328*
Manet, Édouard 970
Mangold, Ludwig *1324*
Mangra, Vasile 1030
Maniu, Iuliu 853
Mann, Heinrich 1282
Mann, Thomas 905, 933, 1249
Mannheim Károly 21, 905, *1298*
Marconi, Guglielmo 1244
Marczali Henrik 900, *1327*
Marek József 913
Márffy Ödön 987
Margutti, Albert br. *1084, 1285, 1356*
Marinetti, Filippo Gusztáv 1256
Marjanović, Milan *1051*
Márki Sándor 901, 1271, *1285*
Markos György *1314*
Márkus Dezső *1286, 1318, 1326, 1338*
Márkus László 985
Marmontel, Jean-François 984
Marx, Karl 16, 46, 113, 122, 144, 188, 197, 682, 696, 713, 725, 730, 928, 942, 944, 1229, 1256, 1264
März, E. *1308*
Masarýk, Tomaš Garrigue 933—934, 1023, 1051, 1112, 1120, 1170, 1279, *1360, 1363, 1366*
Mascagni, Pietro 1235
Mathiász János 326
Matis, H. *1304*

Matisse, Henri 1256
Matlaszkovszky Táde *1307*
Matlekovits Sándor 271, 907, *1293, 1304—1305, 1309, 1320*
Mátrai László *1345*
Mátyás király 160, 164
Maupassant, Guy 961, 980, 982
Max badeni herceg 1281
Maxwell, James Clerk 908
May, Arthur J. *1284, 1337*
Mayer, Hans *1304*
Mayer Mária *1353*
McCagg, William O. *1314*
McKean, D. D. *1296*
Meckling, Ingeborg *1358*
Méhely Kálmán *1306*
Mehring, Franz *1294*
Meinecke, Friedrich 933, *1363*
Melich János 903
Mengyelejev, Dmitrij Ivanovics 880
Mensdorff-Pouilly, Alexander gr. 1158
Méray-Horváth Károly 605, 719, 722—723, *1325, 1327, 1347*
Mérei Gyula *67, 174, 708, 716, 1213, 1285, 1297, 1316, 1320, 1335, 1338, 1346, 1366*
Mérey Klára, T. *567, 1317, 1324, 1333*
Merkl, Rudolf (1892-től) br. 1238
Mérő Gyula 552, 686—687, 703
Mésároš, Július *1351*
Meštrović, Ivan 1121
Mészáros Károly *1290*
Meszlény Artur *1304*
Meţianu, Ioan 1114
Metternich-Winneburg, Clemens Lothar hg. 36, 249, 526, 1075
Mezei Ernő 650
Mezei Mór 445
Mezőfi Vilmos 545, 560, 609, 613, 632, 641, 646, 710—711, 821, 1246—1247, 1331
Michaelis, Georg 1167, 1177
Michel, B. *1308*
Migray József 687, 703, *1347*
Mihailitz Győző *1309*
Mihali, Teodor 853
Mihalovich Ödön 971
Mihalović, Antun 1200, 1277
Mihu, Ioan 851, 1029—1031, 1249
Mikes Kelemen 997
Miklós, II. 248, 255—256, 1074, 1243, 1251
Mikó Imre gr. *1350, 1352*
Mikola Sándor *1352*
Mikszáth Kálmán 86, 170, 173, 972—973, 981, 1246, 1263, 1267, *1288, 1291, 1319*
Milei György *1362—1364*
Molhoffer Sándor *1293, 1304, 1320*
Milotay István 949—950
Miskolczy, Julius *1284*
Mocsáry Lajos 68, 170, 610, 613, 641, 648, 650, 662, 665, 667, 760, 937, *1287, 1292, 1296—1297, 1326*
Mód Aladár *1285, 1289*
Modigliani, Amadeo 1265
Mohácsi Jenő 977
Mohácsy Lajos 707
Molden, Berthold *1337*
Moldván Gergely *1351*
Molisch, Paul *1299*
Molnár Erik *1285*
Molnár Ferenc 967, 1261
Molnár János 104, 174
Moltke, Helmuth gr. 1088, 1103
Mommsen, Hans *1300, 1322, 1332*
Monet, Claude 970
Mónus József 129
Móra Ferenc 973
Móricz Miklós *1315, 1317*
Móricz Zsigmond 982—983, 1263—1264, 1267, 1275, 1277, 1282
Morva Tamásné *1325, 1328*
Mosolygó Antal 1215
Mosonyi Mihály 971
Mosse, G. L. *1359*

Motoška, Vladimir *1331*
Mucha, Alfons 21
Mucsi Ferenc 23, *577*, *1290*, *1321—1325*, *1330*, *1332*, *1356*, *1361—1362*, *1364*
Munkácsy Mihály 963, 1242—1243
Muráti család 442
Muravjov, Mihail Nyikolajevics 248
Muravjov-Apostol, Korobjine Vladimir 760
Musgrave, R. A. *1305*
Musil, Robert 21—22, 224, *225*
Musulin, A. *1301*
Mühlmann, W. E. *1298*
Münnich Ferenc *1341*
Münzer, Thomas 199

Nadányi Emil *1288*
Nádas László *1304*
Nádasdy család 437
Nádasdy Béla *1365*
Nagy Dezső *129—130*, *201—203*, *1295*, *1299*
Nagy Emil 1138
Nagy Endre 742, 863, 968, 1246
Nagy György 645, 650—651, 664—667, 673, 806, 845—846, 870, 939, 1343
Nagy Iván *1311*
Nagy László 906
Nagy Lajos (király) 164
Nagy Péter *172*, *1335*, *1349*
Nagy Sándor (kubikos) 143
Nagy Sándor, ifj. *143—144*, *1293*, *1295*
Nagy Sándor (festő) 964
Nagy Sándor, G. *1303*
Nagy Zsuzsa, L. *1335*, *1363*
Nagyatádi Szabó István → Szabó István, (nagyatádi)
Nagyné Szegvári Katalin *1325*
Nándori Pál *1359*
Napóleon, III. 958
Natorp, Paul 906
Naumann, Friedrich 932—935, 1088, 1124, 1129
Návay Lajos 786, 802, 825, 843, 1268
Négyesy László 898, 976—977
Nemes Dezső *1289*, *1294*, *1321*, *1325*, *1330*, *1332*, *1342*, *1359—1360*, *1362* *1364*
Németh G. Béla *1348*
Németh Lajos 24, *1349*
Nestorović, Ivan Z. *1328*
Netea, Vasile *1352*
Neugeboren Emil *1351*
Neuhaus Ferenc *1347*
Neumann János 909
Neumann, S. *1296*
Neuschloss család 442
Nevelő Irén *1317*, *1361*, *1364*
Nietzsche, Friedrich 49, 192, 978, 996, 999—1000
Nipperday, Thomas *1296*
Nitsch Mátyás *1351*
Nivelle, Robert Georges 1172
Novak, Ivan 1209

Nyemirovics-Dancsenko, Vlagyimir Ivanovics 985
Nyiri Sándor 604
Nyisztor György 683, 697
Nyisztor Zoltán *1348*

Odescalchi család, hg. 437
Oláh Gábor 977
Olay Lajos 648
Oppenheimer, Franz 725, 931
Orbán Dezső 987
Ormos Ede 742, *1293*
Ortutay Gyula *1345*
Osvát Ernő 722, 899
Ovnanjan, Sz. V. *1332*

Paar, Eduard gr. 1083
Pacelli, Eugenio 1166
Pach Zsigmond Pál *1297*, *1316*, *1344*
Pakurár, Dimitru 136
Palágyi Menyhért 905
Pálffy család, gr. 437
Pallavicini család, őrgr. 147, 437

Pálmai Magda *1288, 1330*
Palotás Emil *1302*
Pályi Sándor 738
Pankratova, A. M. *1323*
Pap Dávid *1305, 1320*
Pápay István 84, 104, 149—150, 1292—1293, 1295
Papharaszti → Bernát István
Papp Antal 1046
Paraszthy Pál *1286, 1318*
Pašić, Nikola 1037, 1085, 1094, 1121, 1170, 1272
Pártos Béla *1297*
Pascu, Ştefan *1352*
Passuth Krisztina *1349*
Pasteur, Louis 911—912
Pataj Sándor 936, *1347*
Pátzay Pál 1274—1275
Paulova, Milada *1359*
Pavlik Ferenc *1311*
Pavlov, Ivan 1252
Peary, Robert 1263
Peball, Kurt *1325*
Pechány Adolf *1351*
Péchy Blanka *1341*
Pecz Samu 958
Pecze Ferenc *1286, 1342*
Péguy, Charles 948
Pejačević, Teodor gr. 638, 1052, 1054—1055, 1251, 1260
Pekár Károly *1346*
Perczel Dezső 150—151, 553, 555
Perényi József *1285, 1352—1353*
Perlaky Lajos *1285, 1358*
Pernerstorfer, Engelbert 216
Péter László *1288, 1318*
Péterffy Sándor *1344*
Pethő Sándor 713, 816, 949, *1284, 1300, 1319, 1327, 1363*
Petőfi Sándor 131, 745, 898, 971
Petrák Katalin *1289, 1321*
Petróczi Sándor *1310*
Pfeifer Ignác 736
Pfeiffer Sándor 184, 703
Picasso, Pablo 1253, 1261
Pichl Eduard *1299*
Pikler Gyula 548—549, 718—719, 722—724, 731, 739—740, 743—744, 891, 896, 1244, 1260
Pilar, Ivo → Südland
Pilisy István 666
Písch, Mikuláš *1324*
Piszarev, Ju. A. *1352, 1360*
Pitreich, Heinrich (1909-től) br. 564, 583, 1250
Pius, IX. 78
Pius, X. 948, 1251
Planck, Max 1248
Plaschka, Richard Georg *1365—1366*
Pliverić, Josip 1048, 1050, 1056
Podmaniczky Frigyes br. 167
Pogány József 683, 694, 703, 722, 742, 836, 863, 942, 977
Pogány Mária *1317*
Poincaré, Raymond 869, 1096, 1159
Pokrócz Ferenc 717, 746
Pokrovszkij, M. N. *1356—1357*
Polányi Imre *1331, 1351*
Polányi Károly 742—743, 858, 865, 1336
Politzer Zsigmond *109*, 132
Pollák Antal 291
Polónyi Géza 612, 651, 767, 829
Polónyi Nóra *1352*
Polverejan, Şerban *1352*
Polzer-Hoditz, Arthur gr. *1356*
Pólya Jakab *1313*
Pólya Jenő 912
Pomaizl, Karel *1363, 1366*
Pongrácz András 136
Poór Árpád 138
Pop C. István 1201, 1279
Popovici, Aurel C. 100—101, 655, 1032, 1239, *1301*
Popovics Sándor 1192
Popp, Julius 118
Pór Bertalan 987

Pór Ernő 1197
Pósa Lajos 971
Postan, M. M. *1303*
Potiorek, Oskar 580, 1084
Pölöskei Ferenc 23, *187, 200, 840, 1290, 1322, 1324, 1327, 1333—1334, 1338—1340, 1342, 1344, 1351—1352, 1359—1360*
Preisich Gábor *1310*
Preusz Mór 669, 1177
Pribram, Alfred F. *1301, 1355*
Priester, Eva *1283*
Princip, Gavrilo 1084
Prohászka Ottokár 739, 812—815, 947, 1138, 1193
Proudhon, Pierre Joseph 687
Puccini, Giacomo 966, 1248
Pucher István 445
Pukánszky Béla *459, 1311*
Pulszky Ágost 547—548, 896, 1249
Pulszky Ferenc 741
Purjesz Lajos 795, 863
Puskas, A. I. *1284*
Puskás Julianna *1306, 1311*
Puskás Tivadar 291

Quittner Zsigmond 445, 960

Rabinovits József 1197
Rácz Gyula 694, 721, 724—725, 731, 737, 742, 863, *1312—1313, 1320*
Rácz István *1311*
Radenić, Andrija *1353*
Radić testvérek 1053
Radić, Stevan 747
Radnóti József *1314*
Radó Richárd *1322*
Rados Jenő *1348*
Raiffeisen, Friedrich Wilhelm 374
Rajnik Béla *1305*
Rákóczi Ferenc, II. 131, 134, 171, 649—650, 901
Rakodczay Sándor 638, 1055, 1260
Rákosi Jenő 164, 547, 921, 949, 1296
Rakovszky István 524, 783, 1127, 1130—1131, 1273
Rampolla, Mariano 79, 89, 153, 215
Ránki György *1283, 1304—1308, 1317, 1329*
Rapaics, Raymund *1345*
Raţiu, Ioan 100, 1028
Rátz István 913
Rauch, Pavao br. 787, 1056, 1060—1061
Ravel, Maurice 1261
Rázsó Imre *1307*
Reberski, Josip 1209
Rédei Jenő *1310*
Redlich, Joseph *1285, 1319, 1356, 1358*
Regele, Oskar *1301, 1358*
Reichard Ernő *1308*
Reichel János 699
Reinitz Béla 776
Reisberg, Arnold *1360*
Remak, Joachim *1358*
Remete László *1335, 1341, 1362—1363*
Renner, Karl 216—217, 541, 729, 836, 838, 1223, *1299*
Renoir, Auguste 970
Renouvin, Pierre *1301, 1358*
Réti István 962—963, *1348*
Réti Lóránd 736
Révai József 686, *1285, 1289, 1333, 1362*
Revertera, Nikolaus gr. 1168, 1186, 1277—1278
Révész Mihály 683, *1289, 1321, 1333*
Reviczky Gyula 961
Réz Mihály 918, 921—922
Rézler Gyula *1317*
Riedl Frigyes 898—899, 902—903, 1248
Riedl Lajos *1365*
Riesz Frigyes 909
Rilke, Rainer Maria 21
Rippl-Rónai József 21, 986, 988, 1238, 1261
Ritter, Georg *1303*
Rockefeller, Nelson 359

Rodin, Auguste 964
Rogerson, S. *1364*
Róheim Géza 907
Roller, Mihail 1133
Romanov-dinasztia 1074
Romhányi Imre *1361*
Rónai Zoltán 683, 742, 863
Rostow, W. W. *1303*
Rothenberg, Günther 1325
Rothschild család, br. 212, 278, 359
Rousseau, Henri 919, 988
Rózsa Dezső *1365*
Rozsnyói Ágnes 23
Röck család 444
Röntgen, Wilhelm Conrad 909, 1242
Rubin László 743
Rubinek Gyula 147, 180, *181*, 208, *635*, *1294*, *1313*, *1320*, *1328*
Rubint Dezső *1204*
Rubinyi Mózes *1349*
Rudai Rezső *1286*, *1319*
Rudnay Béla 600
Rudnay Gyula 962
Rudolph, Richard *1309*
Ruhland Gusztáv *180*
Rumpler, Helmut *1366*
Russell, Bertrand 1269
Russu-Şirianu, Ioan 1028, 1030
Ruszkai Miklós *1286*, *1323*, *1340*
Ruszoly József *1298*
Rutherford, Ernest 1259
Ruzitska Lajos *1309*
Ruzsás Lajos *1308*

Sacelláry család 442
Sack Rudolf 309
Sághy Gyula 759
Ságvári Ágnes *1287*
Salacz Gábor *74*, *84*, *90—91*, *153*, *1292*, *1295*
Salisbury Gascoyne-Cecil, Robert Arthur lord 244
Salva, Karel 1022
Samassa József 81, 813
Sándor, I. Obrenovics 255, 1238, 1250
Sándor Pál 796, *1306*, *1316*, *1345*
Sándor Vilmos *1285*, *1292*, *1294*, *1307*
Sápi Vilmos *1317*
Sardou, Viktorien 965, 967
Sárkány Sándorné Halász Teréz *227*, *1320*
Sarkotić, Stevan 1200, 1205
Sárközi Zoltán *506*, *1317*
Sarlós Béla 24, *1286*, *1305*, *1338*
Schandl Károly *1306*
Schaumburg-Lippe, Wilhelm hg. 437
Scheiber Endre *1320*
Scheidemann, Philipp *1362*
Schenek István 291
Schickedanz Albert 957, 1259
Schiller, Friedrich Johann Christoph 875
Schlieffen, Alfred 1103
Schmidt Henrik *1320*, *1340*
Schmidt, Isolde *1041*, *1353*
Schmitt, Bernadotte *1337*
Schmitt Jenő Henrik 192, 200, 688, 944, 976, *1347*
Schopenhauer, Arthur 49
Schönaich, Franz (1908-tól) br. 1258
Schönberg, Arnold 21, 993
Schönborn-Buchheim, Erwin Friedrich gr. 437
Schönerer, Georg 214, 237
Schöpflin Aladár 722
Schuhmeier, Franz 672
Schulek Frigyes 958, 1252
Schuller Alajos 909
Schuller, Rudolf 1041
Schumpeter, Josef Alois 21
Schüller, Richard *1365*
Schwarz Dávid 291
Schwarzenberg, Friedrich hg. 1058
Schweitzer, Albert 1259
Schweitzer Pál 1002, *1349*
Scotus Viator → Seton-Watson, R. W.

Sebes Dénes *1321*
Sebesi Samu *1320*
Sebestyén Artúr 960, 1282
Sebestyén Gyula 904
Seidler, Ernst 1200, 1205, 1277
Sejnman, M. M. *1166*
Semsey Andor 656
Sennyey Pál (1918-tól) gr. 65
Serényi Béla gr. 785
Seton-Watson, H. *1314*
Seton-Watson, R. W. 1020, 1121, *1351—1352*
Shaw, George Bernard 965, 1238
Shek, Adalbert → Südland
Šidak, Jaroslav *1350*, *1353*
Sieghart, Rudolf *1299*, *1305*, *1320*, *1328*, *1340*
'Sigmond Elek 913
Sikabonyi Antal *1296*
Siklós András *1364*, *1366*
Siklóssy László *1310*
Silberberg Ignác 140—141, 183—185, 1241
Simmel, Georg 905
Simon Ilona, Sz. 24
Simon Péter *194*, *199*, *201*, *1293—1294*, *1298*, *1322*
Simonyi Zsigmond 903
Simor András *1341*
Simor János 74—75, 81, 812, 1236
Singer, L. *1358*
Singer Zsigmond 445
Sipos Péter *1348*, *1365*
Sixtus, pármai herceg 1158—1159, 1168, 1188—1189, 1276, 1362
Skerlecz Iván br. 855, 1061—1062, 1113, 1170—1171
Slavici, Ioan 1029
Soltész Katalin, J. *1349*
Somló Bódog 547—549, 719, 723, 731, 736—737, 891, 896, 907, 928—929, 1252, 1264, 1336, *1347*
Somló. Felix *1347*
Somogyi Béla 703
Somogyi Éva *1325*
Somogyi József *1344*
Somogyi Manó *1309*
Sorel, Georges 680
Sőtér István *1345*
Spencer, Herbert 547—549, 926 929—930, 976
Spengler, Oswald 49
Spira György *1314*
Spitzmüller, Alexander Bernhard (1917-től) br. 1279, *1285*
Spoudchios → György Endre
Springer, Rudolf *1299*
Srbik, Heinrich *1285*, *1358*
Sréter István *1220*, *1366*
Šrobár, Vavro 615, 1023, 1026, 1245, 1258
Starčević, Ante 1048—1049, 1057
Starčević, Mile 1058
Stark Izidor 960, 1282
Steed, Wickham 1121
Steier Lajos *1351*
Steiglich, W. *1362*
Steinacker, Edmund 655, 1041—1042
Steindl Imre 957, 1250
Steiner Fülöp 77, 104
Steiner, Herbert *1294*
Steinitz, Eduard *1285*
Stenczer Ferenc *1339*
Stern, Fritz *1299*
Stier Miklós *1344*
Stiller Mór 445
Stöger-Steiner, Rudolf (1918-tól) br. 1276
Straub Sándor *1308*
Strauss, Richard 21, 971, 990, 1256
Strengar, Demian 675
Strindberg, August 965, 986, 1244
Stróbl Alajos 958, 1239, 1259
Strobl, Franz *1332*
Stropp, R. *1302*
Strossmayer, Josip Djuraj 1254

Sturdza, Dumitru 1028
Stürgkh, Karl gr. 1086, 1143–1144, 1267, 1275
Sugár Tivadar 1187, 1215
Supilo, Frano 593, 616, 638, 1053, 1057, 1060, 1103, 1113, 1121, *1353*
Suppan, A. *1365–1366*
Suri Károly *1324*
Susarin, V. P. *1284*
Südland *1352*, *1359*
Süle Antal *1346*
Süle, Tibor *1290*, *1330*, *1347*
Svéd László *1332*

Szabad György *1283*, *1306*
Szabadváry Ferenc *1345*
Szabady Egon *1310*
Szabady Judit *1349*
Szabó Ágnes *1289*
Szabó Dániel 23–24, *1296–1297*, *1360*
Szabó Dezső 172, 977
Szabó Ervin 549–552, 573, 585, 682, 684–689, 692–694, 703, 724, 731, 737, 746, 861, 892, 934, 943, 1176, 1256, 1264, *1306*, *1342*, *1347*, *1362*
Szabó Éva *1341*
Szabó Ferenc *1317*, *1334*
Szabó Géza *1336*
Szabó Imre *1345*, *1347*
Szabó István, (nagyatádi) 500, 707–710, 712, 770, 808–810, 822, 829, 1100, 1127, 1223–1224, 1264, 1340
Szabó István *506*, *1305–1306*, *1311*, *1316*
Szabó László *1360–1361*, *1365*
Szabó Miklós 23, *1298*, *1336*, *1341*, *1348*
Szabó Oreszt *1351*
Szabó Rudolf *1346*
Szabó Zoltán *1316*
Szabolcs Ottó *1314*
Szabolcsi Bence 992, *1316*, *1349*
Szabolcsi Miklós *1332*, *1345*
Szabolcska Mihály 908, 939, 949, 971
Szádeczky-Kardos Tibor *1309*
Szakács Kálmán *187*, *200*, *1290*, *1322*, *1324–1325*, *1331–1333*
Szakál Pál *1316*
Szalay Károly *1349*
Szalay Mihály *1339*
Szamota István 903
Szamuely Tibor 1197, *1341*
Szántó Béla *1289*, *1321*, *1330*
Szántó Kovács János 98, 131, 143–145, 147, 203, 1240–1241
Szántó Zoltán *1341*
Szapáry Gyula gr. 55–57, 59, 61–65, 71–72, 75–76, 81–82, 84–85, 93, 1039, 1235–1237, 1291
Szápáry László gr. 524
Szappanos István 652, 666, 1261
Szarvas Gábor 903
Szász Antal *1309*
Szász József *1286*
Szász Zoltán 23–24, *1031*, *1320*, *1343*, *1351–1352*
Szatmári István *1345*
Szatmári Mór *1288*, *1318*
Szávay Gyula *265*, *1305*, *1313*
Szazonov, Szergej Dmitrijevics 1068, 1095, 1142–1143
Szeberényi Lajos Zsigmond *1291*, *1315*, *1322*
Széchényi család 437
Széchényi Aladár gr. 1139
Széchenyi István gr. 577, 902, 994, 1001
Szegedy Miklós 918, 921, *1348*
Székács Elemér 320
Székely Aladár 744
Székely Artúr 743
Székely Bertalan 962–963
Székely Ferenc 785, 793, 801, 843
Székely Lajos *1334*
Szekeres József *1321*
Szekfű Gyula 81, 159, *160*, 163–164, *165*, 729, 902–903, 977, 1271, *1284*, *1293*, *1296*, *1350*
Szelényi István *1349*

Széll Kálmán 226—233, 272, 517, 519—523, 553, 557, 603, 619, 660, 824, 907, 923, 1246, 1250, 1300
Szemere Kálmán 709—710
Szemere Miklós *1313*
Szemere Samu 904
Szénássy Berna *1345*
Szende Pál *272*, 649, 720, 722, 729—731, 742—744, 822, 862, 927, 929, *1305*, *1312—1313*, *1320*, *1336*, *1347*
Szigeti Györgyné *1333*
Szigligeti Ede 971
Szikora Zoltán 631
Szilágyi Dezső 54, 56, 72, 75, 84, 86, 91, 100, 159, 168. 210, 222, 897, 1246, 1293
Szilágyi Lajos *1361*
Szilágyi Sándor 900, *1284*
Szily Kálmán 903
Szinnyei József 903
Szinyei Merse Pál 986, 988
Szokolay Katalin *1360*, *1363*
Szombati Géza 143
Szomory Dezső 967, 1242
Szontagh Ernő → Szabó Ervin
Szontagh Jenő *1288*
Szögyény-Marich László (1910-től) gr. 1089
Szőke Béla *1306*
Szőkefalvi-Nagy Zoltán *1345*
Sztambulov, Sztefan 244, 1240
Sztanyiszlavszkij, Konsztantyin Szergejevics 985
Szterényi József (1918-tól) br. *347*, 445, 612, 653, 778, 1186, 1192, *1288*, *1293*, *1305*, *1307*, *1318*, *1320*, *1328*, *1339*, *1361*, *1365*
Sztravinszkij, Igor Fjodorovics 993
Szuhay Miklós *1304*, *1316*
Szun Jat-szen 1267
Szücs Jenő *1346*
Szűcs József *1313*
Szücs László *585*, *1289*, *1335*, *1345*, *1347*
Szvoboda Gabriella 24
Taaffe, Eduard gr. 91, 217—218, 271, 760, 1239
Tafler—Ehrenfeld család 443, 445
Tagányi Károly 1241
Tagore, Rabindranath 1271
Tahy István 1255
Taine, Hippolyte Adolphe 898
Takács József *1322*
Takáts Sándor 901
Talenszkij, N. A. *1357*
Talmon, Yonina *1299*
Tamásy Károly 675
Táncsics Mihály 134, 734
Tapié, Victor-L. *1284*
Tarczai Lajos 573, 762, *1346*
Tárnok Irén 24
Taylor, A. J. P. *1284*, *1302*
Taylor, Frederic Winslow 510
Teleki László gr. 526
Teleszky János 823, 1136, 1153, *1361*
Temkin, J. G. *1360*
Temperley, H. *1355*
Térfy Gyula *1338*
Teszársz Károly 206, 566, 670, 683, 1245
Tettamanti Béla *1345*
Teutsch, Friedrich *1353*
Thaer, Albrecht Daniel 328
Thallóczy Lajos 95, 97—98, 163, 168, 902, 1292—1293, 1296, 1337
Thaly Kálmán 171, 530, 901—902, 1252
Than Károly 910
Thirring Gusztáv *1310—1312*
Thirring Lajos *1310*
Thorma János 963
Thoroczkai-Wigand Ede 960
Thun, Franz Anton gr. 220—221, 760, 1245—1246
Tibori János *1334*
Tihanyi Lajos 987
Timon Ákos 895, 919—920, 1175
Tirpitz, Alfred 1247
Tisza család 551

Tisza István (1897-től) gr. 17, 59, 103, 161, 165, 207 208, 212, 438, 523, 526–530, 533, 551–555, 557–558, 562–565, 568–569, 572, 594, 597, 605, 612, 636, 655–656, 666, 730, 732, 746, 761, 763, 766, 772–774, 780, 782, 785–786, 788, 791–793, 795, 801, 804, 809, 815–817, 823–825, 927-828, 830, 832–834, 837–839, 842, 845, 847–856, 858–859, 862, 867, 870, 903–904, 917–918, 921, 923, 988, 1030–1033, 1039–1040, 1061, 1079, 1086–1087, 1091–1093, 1102, 1112, 1114, 1116–1118, 1125, 1128, 1131, 1133, 1138–1140, 1143, 1145, 1148, 1151–1154, 1160, 1162, 1164–1167, 1171, 1178, 1186–1187, 1191–1192, 1204–1206, 1212, 1217–1219, 1227, 1250–1254, 1264, 1268, 1270–1271, 1276, 1280–1281, 1284, *1288*, 1293, *1297*, 1300, 1324–1325, 1339–1340, 1342–1343, 1352, 1357–1358, 1365
Tisza Kálmán 25, 33, 35, 38–40, 53–58, 61, 65, 68, 71, 73, 76–77, 81, 88, 114, 150, 160, 163, 168, 218, 222, 227, 233, 445, 526, 575, 972, 1235, 1249, 1291
Tisza Lajos 526
Tisza Lajos gr. 86, 103, 526
Tóbiás Áron *1349*
Tokaji László *1351*
Tokody Gyula 24, *1299*, *1302*
Tolnai Vilmos 902
Tolsztoj, Lev 192, 944, 1247
Tomašić, Nikola 787, 1060, 1265
Tomić, Jaša 1035–1036
Tonelli Sándor *1205*, *1365*
Toth, Adalbert *1285*, *1292*, *1297*
Tóth Árpád 977, 979, 1271, *1328*, *1342*
Tóth István *193*, *196*, *198–199*, *202*, *1298–1299*
Tóth László 291, *1297*, *1313*, *1360*
Tóth Tihamér 1127
Tóth Zoltán, I. *1291*, *1343*, *1350*, *1352*
Toulouse-Lautrec, Henri 1238
Tömörkény István 973
Tömöry Márta *1336–1337*, *1362*, *1364*
Török Mihály Miklós *1292*
Török Pál *1285*, *1327*, *1358*
Török Piroska *1289*
Trefort Ágoston 73–74, 76, 79, 425, 1020
Troeltsch, Ernst 905, 933
Trumbić, Ante 593, 1053, 1103, 1113, 1121, 1170, 1273
Tschirschky, Heinrich 1087–1088, 1116
Turati, Filippo 684
Turnovszky Sándor 743

Udránszky László 910
Ugron Gábor 63, 68–69, 93, 522–524, 553–554, 558, 562, 578, 605, 646–647, 673, 759, 1235, 1239–1241, 1252, 1254
Uhlirz, Karl *1283*, *1300–1301*
Uhlirz, Mathilde *1283*, *1300–1301*
Ujhelyi Imre 337, 913
Ulbrich Sándor *1308*
Ullmann család 270, 443
Umberto, I. 252
Unkelhäusser Károly 1061
Urban, Karl 1150
Urbanitshc, Peter *1283*, *1286*
Urosevics Danilo *1352*, *1360*
Utrillo, Maurice 1272

Übersberger, Hans *1302* *1337*, *1355*, *1358*

Vadász Sándor *1360*
Vadnay Andor *1294*
Vágó Béla 632, 669, 692–693, 703, 765
Vágó József 960, 1259
Vágó László 960, 1259
Vaida-Voevod, Alexandru 642, 655, 1211

Vajda Alajos *1361*
Vajda Endre *1349*
Vajda János 734, 961, 1242
Vajda Pál *1306*
Vajkai Aurél *1315*
Valiani, Leo *1360*
Vámbéry Ármin 547
Vámbéry Rusztem 547, 863, *1346*
Varga Béla *1334*
Varga Gyula *1306*
Varga István 23, *1305*
Varga F. János *1343*
Varga Jenő *271*, 683, 694, 698, 703, 742, 941, *1297*, *1304*, *1319—1320*, *1338*, *1340*
Varga József *561*, *586*, *599*, *735*, *1335—1336*
Varga Lajos *1322*, *1330*, *1332*
Vargha Gyula 289, *1309*
Vargyai Gyula *1335*, *1361*
Vargyas Lajos *1316*
Varjas Sándor 742
Várkonyi Ágnes, R. *605*, *869*, *1326—1327*, *1345*, *1347*
Várkonyi Albert 1226
Várkonyi István 185—188, 190—193, 195, 197, 200—201, 207, 500, 544—545, 613, 711, 716, 1036, 1242—1245, 1257, 1298, 1331, 1334
Vass Henrik *1289*, *1330*, *1341*
Vass József 812
Vaszary János 963
Vaszary Kolos 81—83, 793, 1236, 1269
Vázsonyi Vilmos 476, 517—518, 533, 554, 558, 578, 821, 858, 865, 1100, 1163, 1165—1166, 1183—1184, 1187, 1192, 1281, 1221, 1247, 1277, 1364
Vécsey Tamás 895
Vedres Márk 964
Végh Oszkár *1332*
Veigelsberg Hugó → Ignotus
Veiter, Theodor *1360*
Veliky János 24, *1297*
Venetianer Lajos *1312*
Venizelosz, Eleutheriosz 1172
Verebély Tibor 912
Veres András *1335*
Veres Péter 716, *1316*
Verescsagin, Vaszilij 1235
Veridicus → Ábrányi Kornél, legifj.
Veritas *1352*
Vermes Gyula 1193
Verosta, Stefan *1302*
Verrochio 958
Vértes Róbert *1290*, *1321*
Vértesy Miklós *1309*
Verzshovszkij, D. V. *1357*
Vészi József 547, 585, 649, 741, 917, 976
Vészi Margit 998
Vezér Erzsébet *1336*, *1339*, *1349*
Vida Sándor *1288*, *1330*
Vig Albert *1306*
Vikár Béla (népdalgyűjtő) 904, 1243
Vikár Béla *1287*, *1297*
Vilmos, II. 60, 241, 259, 780, 935, 1086—1087, 1089, 1093, 1131, 1160, 1164, 1222, 1242, 1245, 1271, 1276
Vincze Edit, S. 24, *116*, *121*, *140*, *184*, *196*, *1283*, *1294*, *1298*, *1321*, *1323*, *1330*
Virágh Ferenc *200*, *1298*
Virágh József 291
Vinogradov, K. B. *1337*, *1354*, *1357*
Visconti-Venosta, Emilio 253
Viviani, René 1096
Vlad, Aurel 1030—1031
Voigt Vilmos *1316*
Voinovich Géza 898
Vollmar, Georg Heinrich 684
Vörös Antal 23, *1306—1307*, *1316*
Vörös Károly 23, *1310*, *1314*, *1316*
Vörösmarty Ilona 226
Vucinich, Wayne S. *1337*

Wagner család 442
Wagner, Otto 960
Wagner, Richard 497
Wagner, W. *1301*
Waizner, E. *1304*
Walter, Friedrich *1286*
Walters, E. *1302*
Wandruszka, Adam *1283*, *1286*
Wank, Solomon *1302*, *1337*, *1356*
Wartha Vince 913
Weber, Alfred 933
Weber, Max 905, 933, *1296*
Weber, Viktor 1208, 1225
Wedekind, Frank 965
Wegerer, Alfred *1354*
Weiner Leó 993
Weis István *1312*
Weiss család, csepeli, (1918-tól) br. 270, 443—444
Weiss Fülöp 270
Weiss Manfréd (1918-tól) br. 364
Weisz Bernát br. 442
Wekerle Sándor 56, 58, 72, 75, 84—88, 90—92, 94—95, 97, 99, 101—104, 150, 152, 274, 606, 609—611, 616—620, 634, 638, 649, 653, 656, 659, 661, 663, 668, 676, 758—760, 769, 773, 776, 780—781, 783, 1040, 1167—1168, 1183, 1186, 1191—1192, 1194, 1199—1200, 1204—1205, 1207—1208, 1210—1212, 1216—1218, 1237—1238, 1240, 1257, 1263, 1277—1279, 1281, 1292—1293, 1365
Wellmann Oszkár 913
Wells, H. G. 983
Weltner Jakab 670, 682—683, 837, 1162—1163, *1289*, *1327*, *1357*
Wendel, Hermann *1363*
Werbőczy István 645
Werfel, Franz 21
Werkmann, Karl br. *1206*, *1362*
Wheeler-Bennet, J. *1364*
Whiteside, Andrew G. *1299*
Wiener Moszkó *1307—1308*
Wilde, Oscar 981, 996, 1236
Wildner Ödön 736
Williamson, Samuel R. *1319*
Wilson, B. A. *1298*,
Wilson, Thomas Woodrow 1147, 1179—1182, 1185, 1202, 1204, 1208, 1210, 1216—1217, 1220—1223, 1275—1278, 1281, 1365
Winarsky, Leopold 672
Windisch Éva, V. *1353*
Windischgraetz Lajos hg. 1186, 1205, *1356*
Windischgrätz, Alfred hg. 218, 521, 760, 1239
Winkler Lajos 910, 913
Wittek, Heinrich 1247
Wittgenstein, Ludwig 21
Wlassics Gyula (1916-tól) br. 150, 886, 891
Wodianer család br. 443, 445
Wright fivérek 1252
Wundt, Wilhelm 904
Wyspiansky, Stanisław 21

Xavér herceg 1158, 1276

Ybl Miklós 445, 957

Zádor Anna *1348*
Zala György 958
Zalai Béla 1259
Zalányi Sámuel *1312*
Zboray Lajos *1297*
Zelenski Róbert → Zselénszky Róbert
Zeller Árpád *1292*
Zelovich Kornél *1306*, *1309*
Zeman, Z. A. B. *1147*, *1354*
Zemplén Géza 910
Zemplén Győző 909
Zetkin, Klara 692
Zichy család, gr. 212

Zichy Aladár gr. 587, 612, 829, 865
Zichy János gr. 175, 703, 785—786, 793, 891
Zichy Nándor gr. 77, 89, 97, 104, 174
Zigány Zoltán 703, 722, 736, 742
Zimmermann, Alfred 1087
Zipernowsky Károly 291, 913
Živanović, Gabor 705
Zola, Émile 962, 1238, 1245
Zöllner, Erich *1283*
Zrumeczky Dezső 962, 1267
Zuberec, Vladimir *1351*
Zuboly → Bányai Elemér
Zwitter, Fran *1350, 1363*

Zselénszky Róbert gr. 645, 772, 793, 950, *1288, 1297, 1318*
Zsigmond László *81, 1293*
Zsilák András *1363*
Zsilinszky Endre → Bajcsy-Zsilinszky Endre
Zsilinszky Gábor 808, 1266
Zsoldos Géza *1309*
Zsolnai Gyula 903

HELYSÉGNÉVMUTATÓ

A helységeket a magyarban használatos elnevezéssel közöljük. Ha az egykori megváltozott, zárójelben a mai nevet is feltüntetjük. Az Ausztriához (A), Csehszlovákiához (CS), Jugoszláviához (J), Romániához (R), Szovjetunióhoz (SZ) tartozó helységeket a megfelelő betűkkel jelöltük.

Abrudbánya (Abrud, R) 410
Adua 1242
Agadir 1068, 1266
Algeciras 259, 1256
Almásfüzítő 359
Amiens 1188
Amszterdam 680, 1253, 1321
Angyalföld (Budapest) 734, 797—798, 826
Anina → Stájerlakanina
Annavölgy (Sárisáp) 1251
Arad (Arad, R) 126, 139—140, 143, 346, 358, 362, 675, 798, 858, 1005, 1028—1033, 1239, 1243, 1253, 1257, 1265, 1270
Arras 1276, 1279
Athén 1172

Baden 1148
Bagamér 194
Bagdad 1066, 1090, 1123, 1173
Balatonföldvár 473
Balatonfüred 473
Balázsfalva (Blaj, R) 1029
Balmazújváros 716, 722, 746, 808, 1262
Baranyaszabolcs (Pécs) 125
Bártfa (Bardejov, CS) 410
Battonya 136, 1236
Bázel 838, 1269
Bécs 20—21, 51, 59, 79, 89, 100, 102, 104, 108, 113, 119, 156, 160, 162—163, 170, 215—216, 219, 240, 242, 248,

250—258, 260, 372, 381, 383, 421, 439, 448, 472, 497, 522, 528, 531, 572, 574, 576, 580, 583, 585—586, 589—590, 592, 594—595, 605—606, 610, 616, 619, 621—622, 655, 672, 677—678, 681, 705, 746, 756—757, 765, 767, 770, 778, 783, 797, 800, 802, 836, 888, 902, 911—912, 919—920, 937—938, 956—957, 960, 966, 971, 1028, 1030, 1037, 1053—1054, 1057—1059, 1065, 1069, 1072—1073, 1078—1080, 1085, 1087—1090, 1092—1094, 1096—1097, 1115, 1120, 1124—1125, 1131, 1135, 1144, 1146, 1149—1150, 1153, 1157—1159, 1162, 1167, 1170, 1183, 1194, 1198, 1203, 1209—1211, 1221—1222, 1224—1226, 1237—1238, 1243—1244, 1255—1256, 1272, 1278, 1280, 1302, 1323, 1325, 1355

Békéscsaba 134—136, 146, 588, 613—614, 712, 807, 1236, 1262, **1334**

Belgrád 244, 255, 260—261, 622, 756, 1056, 1061, 1063, 1071—1073, 1080, 1092—1094, 1265, 1272

Berlin 60, 241—243, 251—252, 258, 383, 753, 756, 908, 985, 1042, 1066, 1087, 1089—1090, 1092—1093, 1096, 1105, 1144

Borsodnádasd 362

Brassó (Braşov, R) 157, 231, 614, 1029, 1040, 1148, 1257

Breszt-Litovszk (Breszt, SZ) 1122, 1179—1184, 1197, 1203, 1212, 1222, 1277—1278, 1280, 1364

Brod 253

Brünn 122, 216—217, 541, 836, 1256

Brüsszel 124, 368, 680, 837, 1236

Buchlau 754—755, 1262

Buda → Budapest

Budapest 20—21, 79, 84—86, 97, 108, 113, 119, 122, 124 - 125, 160—161, 163, 168, 189, 192, 205, 249, 260, 265, 283—284, 294, 326—327, 355—356, 359, 363—367, 369, 371—372, 374, 380, 382—383, 394, 405, 410—411, 417, 439, 441—442, 444—445, 468—469, 472—473, 488, 509, 524, 528, 531, 533—534, 548, 564, 580, 583, 588, 590—591, 594, 599—600, 622, 624, 628, 649, 656, 672, 675—676, 678—679, 687—688, 709—710, 722, 734, 736, 740, 760, 764—765, 781, 796—799, 821—823, 826, 836—837, 840—841, 849, 857, 878, 882—883, 885—886, 888, 895—896, 898, 902, 905, 909—910, 912, 937, 956—959, 981, 1021, 1023, 1025, 1032, 1041, 1049, 1051, 1053, 1060, 1065, 1085, 1092, 1116, 1135, 1165,

1176, 1182—1183, 1187, 1191, 1194, 1205, 1221—1222, 1224, 1226, 1238—1252, 1254—1258, 1261—1270, 1274, 1276, 1278—1280, 1282, 1302—1303, 1310, 1314—1315, 1341, 1344, 1364
Bukarest 99—100, 1029, 1034, 1078, 1080, 1115, 1118, 1133—1134, 1144, 1169, 1184, 1207, 1222, 1235, 1270, 1274—1275, 1279

Caporetto 1173, 1277
Cattaro (Kotor) 1196, 1220, 1278
Cegléd 187—188, 190, 193, 200, 1204, 1243—1244
Chantilly 1172
Chlopy 525, 589, 1251
Czernowitz (Csernovci) 1172

Csaca (Čadca, CS) 366
Csány (Čaňa, CS) 327
Csepel (Budapest) 364, 444, 857, 1270, 1274
Csernova (Černová, CS) 615, 643, 1026, 1260
Csete 444
Csorvás 134—135
Csuzima 1254

Damaszkusz 1245
Debrecen 284, 356, 380, 534, 551, 600, 624, 632, 635, 886, 889, 1194, 1218, 1252, 1256, 1258, 1269
Dévény (Devín, CS) 997
Diósgyőr 356, 362, 411, 1137, 1249
Djakovár (Dakovo, J) 1254
Doboz 134
Dorog 531, 1251, 1276
Döbling 902
Dömsöd 135
Dunkerque 1096

Eger 81, 356, 813
Eggenburg 1255
Elemér (Elemír, J) 190, 1244
Élesd (Aleşd, R) 534, 1184, 1252, 1322
Eszék (Osijek, J) 566, 1050—1051, 1060, 1254
Esztergom 76, 89, 358, 812—813

Farkaslyuk (Ózd) 1194
Fashoda 1245

Fehértemplom (Bela Crkva, J) 1042
Firenze 964
Fiume (Rijeka, J) 63, 284, 358, 363, 381—382, 410, 473, 524, 593—594, 704, 799, 855—856, 858, 886, 1048—1049, 1053—1054, 1103, 1113, 1212, 1218, 1249, 1255, 1266, 1270
Focşani 1179
Fogaras (Făgăraş, R) 852
Freiburg 1186
Füzesgyarmat 710

Gallipoli (Gelibolu) 1122—1123
Gáza 1173
Geszt 526, 801
Gorlice 1122, 1273
Gotha 113
Gödöllő 963-964, 1218, 1249
Gönc 233, 1248, 1300, 1320

Gyöngyös 324
Győr 356, 358, 362, 364, 366, 410, 418, 580, 675, 798, 814, 840, 1194, 1249
Gyula 133
Gyulafehérvár (Alba Iulia, R) 852
Gyüre 195

Hága 1162
Hainfeld 119, 122—123, 216
Hajdúdorog 852, 1046, 1270
Hajdúszoboszló 821
Hatvan 356, 368, 444
Heidelberg 905, 908
Herkulesfürdő (Băile Herculane, R) 473
Hódmezővásárhely 98, 143—146, 152, 1240, 1293

Illyefalva (Ilieni, R) 650
Innsbruck 948, 1256
Ischl 221, 579, 581, 584, 1245

Jaffa 1173
Jeruzsálem 1173
Józsefváros → Budapest

Kalán (Călan, R) 361
Kalocsa 327, 485, 812
Kaposvár 410, 624, 1257
Karánsebes (Caransebeş, R) 632, 1258
Karlóca (Sremski Karlovci, J) 1035, 1237
Karlsbad (Karlovy Vary) 473
Kassa (Košice, CS) 284, 410, 418, 590, 664, 669, 704, 886, 1197, 1258
Kecskemét 325–327, 485, 652
Késmárk (Kežmarok, CS) 366
Keszthely 284, 886
Kétegyháza 134
Kienthal 1127, 1274, 1360
Kiev 256, 1186
Kispest (Budapest) 363, 366–67, 410, 531, 676
Kisujszállás 707–708
Kisvárda 194
Kolozsvár (Cluj-Napoca, R) 149, 284, 410, 518, 566, 675, 718, 842, 885–886, 889, 896, 901, 910–911, 1248, 1254
Komárom 78, 580
Kondoros 134
Konopist (Konopište, CS) 1086, 1271
Konstantinápoly (İstanbul) 243–244, 246–247, 249–250, 749, 1068, 1072, 1074
Koppenhága 692, 835, 1265, 1273
Korompa (Krompachy, CS) 361
Kőbánya (Budapest) 189, 366
Körmöcbánya (Kremnica, CS) 410
Krakkó 20–21, 256, 1105, 1209, 1281

Lágymányos → Budapest
Lausanne 1268
Lemberg (Lvov, SZ) 580, 1122, 1172, 1223, 1272
Likér (Hnúšťa-Likier, CS) 361
Limanowa 1106
Linz 214
Lipótszentmiklós (Liptovský Mikuláš, CS) 1021 1279
Ljubljana 1058–1059, 1063, 1269
Łódź 1254
London 113, 243, 245, 754, 756, 939, 957, 1069, 1073, 1095, 1117, 1121, 1169, 1242, 1269 1270, 1273

Losonc (Lučenec, CS) 366
Lőcse (Levoča, CS) 410
Luck 1132
Lugos (Lugoj, R) 632, 1029, 1258
Lupény (Lupeni, R) 1194, 1278

Madrid 79
Magyaróvár (Mosonmagyaróvár) 284, 320, 337, 356, 886, 912
Makó 327, 485, 781
Mándok 195
Máramarossziget (Sighetul Marmaţiei, R) 856
Marienbad 473
Marosvásárhely (Tîrgu Mureš, R) 722, 798, 1265
Mehádia (Mehadia, R) 1242
Mezőberény 134
Mezőhegyes 368
Minneapolis 367
Minszk 1245
Miskolc 356, 380, 410, 623, 675, 1112, 1194, 1257
Mohács 17
Moszkva 598, 601, 960, 985, 1197, 1216, 1255—1256, 1279, 1323,
Mostar 1196, 1278
Mukden (Senjang) 1254
Munkács (Mukacsevo, SZ) 1045
München 962—963, 976, 988
Mürzsteg 255—256, 260, 1071

Nádasd (Trstené, CS) 356
Nádudvar 190, 1244
Nagyatád 708
Nagybánya (Baia Mare, R) 963, 986, 1243
Nagybecskerek (Zrenjanin, J) 641, 799, 1265
Nagykanizsa 410, 623, 1257
Nagykikinda (Kikinda, J) 641
Nagykőrös 485
Nagyszeben (Sibiu, R) 99, 590, 594, 1005, 1028—1029, 1031, 1040, 1235, 1254
Nagyszénás 134
Nagyszombat (Trnava, CS) 1021

Nagyvárad (Oradea, R) 356, 358, 380, 410, 551—552, 566, 624, 704, 713, 736, 1005, 1254, 1281
Németbogsány (Bocsa Vasiovei, R) 1255
New York 1280

Nyírkarász 194
Nyitra (Nitra, CS) 313

Óbuda (Budapest) 113, 124, 189, 363, 366
Oderberg (Bohumín, Cs) 664
Ófehértó 199
Okna 1132
Okučani 1035
Olaszliszka 615
Orosháza 134—136, 146—147, 186, 1236
Orsova (Oršova, R) 1220
Ostende 474
Ózd 356, 361—362, 411, 1271

Padova 958, 1225
Paks 531
Pánád (Pănade, R) 642, 1260
Pancsova (Pančevo, J) 1103
Pannonhalma 81
Pap 194
Pápa 366, 531, 814
Párizs 113, 118, 124, 252, 259, 552, 561, 585, 588, 680, 756, 869, 939, 985, 992—994, 996, 1069, 1096, 1099, 1104, 1120, 1188—1189, 1199, 1202, 1225, 1247, 1274, 1280
Pécs 125, 356, 358, 380, 410, 418, 531, 567, 704, 738—740, 743, 799, 858, 1196—1197, 1238, 1251, 1254, 1260, 1270 -1271, 1279, 1336, 1365
Pest → Budapest
Pesterzsébet (Budapest) 124, 366
Pestszentlőrinc (Budapest) 366, 1194, 1279
Pétervár (Leningrád) 248—249, 254—258, 749—751, 753, 755—756, 869, 1066, 1069—1070, 1073—1074, 1078—1079, 1096—1097, 1161, 1172, 1244, 1254
Petrozsény (Petroşeni, R) 125, 411, 633, 1237, 1258, 1274
Pittsburgh 1202, 1279—1280
Pola (Pula) 1196, 1278
Portsmouth 1255

Pozsony (Bratislava, CS) 108, 119, 313, 356, 358, 380, 580, 590, 675, 704, 886, 889, 1025, 1041, 1254, 1269
Pöstyén (Piešťany, CS) 473
Prága 20—21, 213, 218—219, 595, 1022, 1051, 1198, 1200, 1209, 1223, 1239, 1242, 1256, 1263, 1279, 1281
Przemyśl 256, 580, 1105—1106, 1122, 1273
Pusztaszer 586, 734

Racconigi 1065, 1264
Rapallo 1173, 1277
Ratkó (Ratková, CS) 1266
Reims 1208
Resica (Rešița, R) 183, 189, 361—362, 411, 530, 1194, 1241, 1243, 1247—1249, 1279
Riga 1173
Rimaszombat (Rimavská Sobota, CS) 1279
Róma 74—75, 78—79, 81—82, 89, 92, 102, 245, 252—253, 812, 1046, 1118, 1121, 1166, 1198, 1202, 1279, 1365
Rózsahegy (Ružomberok, CS) 366, 615, 642—643, 1021—1022, 1026
Ruszt (Rust, A) 410

Sajóecseg 1279
Salgótarján 183, 356, 362, 411, 531, 632—633, 1194, 1241, 1251, 1258
Salzburg 1191, 1280
Schaffhausen 676, 1262
Schönbrunn → Bécs
Selmecbánya (Banská Štiavnica, CS) 284, 301, 410
Selyp 368
Siófok 473
Somsálybánya (Ózd) 1194
Sopron 301, 366, 380, 799, 1041, 1265
Spaa 1203
Split 1053
Stájerlakanina (Anina, R) 125, 189, 361, 531, 1237, 1243
Stockholm 1142—1143, 1163, 1274
Stuttgart 1260
Suceava 1116
Sumarem 1156

Szabadka (Subotica, J) 380, 1196, 1278
Szakcs 709
Szakolca (Skalica, CS) 1021, 1023, 1245
Szaloniki (Thesszaloniki) 247, 253, 755, 1067, 1123, 1172, 1206, 1281
Szarajevó (Sarajevo, J) 253, 1083—1084, 1088—1089, 1091, 1096, 1100—1101, 1206, 1271, 1280
Szászváros (Orăştie, R) 1029—1030
Szatmárnémeti (Satu Mare, R) 471, 632
Szeged 136, 145, 327, 356, 366, 380, 485, 566, 909, 973, 1241, 1254, 1264
Székesfehérvár 77, 104, 176, 1240
Szekszárd 410
Szentes 146—147
Szentgál 708, 808, 1264
Szerencs 356, 368
Szkutari (Shkodër) 1074—1075, 1077, 1270
Szófia 244, 247, 260, 1071
Szolnok 410, 624, 1247
Szombathely 366, 380, 410, 1039

Tannenberg (Stębark) 1105, 1272
Tarnopol (Tyernopol, SZ) 1277
Tatabánya 358, 1276, 1280
Temesvár (Timişoara, R) 126, 356, 358, 380, 410, 580, 590, 623—624, 704, 886, 1029, 1042, 1257
Terézváros → Budapest
Teschen (Cieszyn) 1148
Tóba (Toba, J) 1245
Tokaj 324
Tokod 531
Tótkomlós 134
Trebinje 1196, 1278
Trencsén (Trenčín, CS) 366
Trento 1117
Trieszt (Trieste) 381, 1118, 1196, 1278
Tripolisz 252, 254, 820, 1248
Tura 485
Turin (Torino) 94, 937
Turócszentmárton (Martin, CS) 642, 1005, 1020—1021, 1024, 1223, 1248, 1282

Ugra (Bi[illegible]arugra) 552—553, 1253

Újkígyós 134
Újpest (Budapest) 125, 189, 364, 366, 410, 417, 531, 734, 1238, 1242, 1250
Újszentanna (Sintana, R) 1246
Újvidék (Novi Sad, J) 799, 1036, 1265, 1267
Ungvár (Uzsgorod, SZ) 1043

Vágújhely (Nové Mesto nad Váhom, CS) 1021
Vajdahunyad (Hunedoara, R) 361—362, 411
Varasd (Varaždin, J) 1038
Varsó 256, 1122, 1209
Verdun 1132—1133, 1142, 1208, 1274
Versailles 17, 1179, 1202, 1277, 1279
Versec (Vršac, J) 782, 1042
Veszprém 531

Weimar 1282
Wiener Neustadt 1183, 1278

Ypern 1273, 1277

Zadar (Zara) 1054—1055
Zágráb 20, 590, 649, 777, 1035, 1048, 1050—1051, 1056—1058, 1060—1061, 1113, 1209, 1225, 1241, 1261, 1263, 1271, 1278, 1281
Zimmerwald 1126—1127, 1129, 1161, 1273, 1360
Zimony (Zemun, J) 1094
Zólyom (Zvolen, CS) 411
Zólyombrézó (Brezno, CS) 362
Zombor (Sombor, J) 531
Zürich 1134, 1239

Zsolna (Žilina, CS) 366, 411

KÉPEK JEGYZÉKE

1. „Az obsitosok" (Borsszem Jankó, 1890. március 30.)
2. A Szapáry-kabinet vezető politikusai (Mikszáth Kálmán, Az én kortársaim. Bp. 1904. 16/17)
3. Szapáry Gyula (Magyar Munkásmozgalmi Múzeum. Továbbiakban: MM Neg. 36235.)
4. A Tőke első magyar nyelvű kivonatos kiadása, 1893 (Országos Széchényi Könyvtár. Továbbiakban: OSZK)
5. „Május elsején" (Szabad Szó, 1895. május 1.)
6. Az MSZDP Elvi Nyilatkozata (Népszava, 1890. december 14.)
7. Engels 1893-ban (Deutschland im ersten Weltkrieg. Red. von Fritz Klein. I. Berlin, 1968. 148/149)
8. Engelmann Pál (MM Neg. 10089.)
9. Az orosházi sortűz, 1891. május 1. (MM Neg. 1751.)
10. Kubikosok csoportja 1905-ben (MM Neg. 31327.)
11. Szántó Kovács János perének tárgyalása Hódmezővásárhelyen, 1895 (MM Neg. 1752.)
12. Szilágyi Dezső (Mikszáth Kálmán, Az én kortársaim. Bp. 1904. 48)
13. Ugron Gábor (Uo.)
14. Eötvös Károly (Uo.)
15. Wekerle Sándor az újságírók között (Uo. 18)
16. Kossuth Lajos temetése, 1894 (Fotóművészek Szövetségének Archívuma. Továbbiakban: FSZA)
17. Kossuth Ferenc 1896-ban (MM Neg. 31952.)
18. Bánffy Dezső miniszterelnök (MM Neg. 28432.)
19. Munkácsy Mihály: Honfoglalás, 1893 (Magyar Nemzeti Galéria Adattára. Továbbiakban: MNG Adattára)
20. Csontváry Kosztka Tivadar: Magyarok bejövetele (MNG Adattára)
21. Az ezredévi kiállítás plakátja. Részlet (Vasárnapi Újság, 1896. 217)
22. Ezer koronás bankjegy (Magyar Nemzeti Múzeum Éremtára)

23. A király látogatása a millenáris tenyészállat-kiállításon (Vasárnapi Újság, 1896. 582)
24. A kiállítás népkonyhája előtt (Vasárnapi Újság, 1896. 548)
25. Iparbemutató a kiállításon az Iparcsarnokban, 1896 (Budapest Történeti Múzeum Kiscelli Múzeuma. Továbbiakban: Kiscelli Múzeum)
26. Az Anonymus-szobor és készítője, Ligeti Miklós feleségével (Szalon Újság, 1909. június 15.)
27. Budapest területéről kitoloncolt szocialisták, 1898 (MM Neg. 1394.)
28. Várkonyi István (MM Neg. 29019.)
29. Mezőfi Vilmos (MM Neg. 24123.)
30. Sztrájkoló munkások képe, 1904 (MM Neg. 30459.)
31. Emléksorok a 30. kép hátlapján (Uo.)
32. Széll Kálmán (MM Neg. 36218.)
33. Nehéz helyzet (Bolond Istók, 1900. március 29.)
34. Tüntetés a Kerepesi úton (Kis Újság, 1902. március 18.)
35. Véres zavargás a fővárosban (Kis Újság, 1905. szeptember 29.)
36. A képviselőház megnyitása Széll Kálmán idején, 1901. október 28. (MM Neg. 36243.)
37. A bölcsesség. Lotz Károly freskója a Parlamentben (Művészet, 1902. 169)
38. Benczúr Gyula: Budavár visszafoglalása, 1896 (Magyar Nemzeti Galéria. Továbbiakban: MNG)
39. Székely Bertalan műtermében (MM Neg. 36216.)
40. A Zeneakadémia új épülete (Szalon Újság, 1907. április 30.)
41. Hubay Jenő (MM Neg. 36867.)
42. Dohnányi Ernő (MM Neg. 23309.)
43. Márkus Emilia (MM Neg. 36231.)
44. Jászai Mari (Kiscelli Múzeum)
45. A Bánk bán Tiborc-jelenete filmen (Színháztörténeti Tár. Továbbiakban: SZT)
46. Mikszáth Kálmán 1905 körül (MM Neg. 36871.)
47. „A bácskai eset" (Budapesti Napló, 1901. július 19.)
48. Mikszáth Kálmán: A Noszty fiú esete Tóth Marival című regényből vett illusztráció (Bp. 1912)
49. Kiss József (FSZA)
50. Bródy Sándor (FSZA)
51. A Vígszínház (SZT)
52. Hollósy Simon: Rákóczi induló, 1899 (MNG)
53. Hollósy Simon (MM Neg. 34590.)
54. Ferenczy Károly: Márciusi est, 1902 (MNG)
55. Ferenczy Károly (MM Neg. 34588.)
56. A nagybányai festőiskola munkában (Új Idők, 1899. I. 104)
57. Mednyánszky László: Csavargófej. (Tanulmány) 1910 körül (MNG)
58. Bécs. Franzensring 1900 körül (MM Neg. 36934.)

59. Az uralkodók köszöntik Ferenc Józsefet trónra lépésének 60. évfordulóján 1908-ban (Képes Világtörténet. II. Bp. 1975. 375)
60. A Veszprém vidéki hadgyakorlatok (Vasárnapi Újság, 1908. 783)
61. Ferenc Ferdinánd (MM Neg. 32709.)
62. Erzsébet királyné gyászban. Horovitz Lipót festménye. (Részlet) 1890 (Egon Caesar Corti—Hans Sokol, Der alte Kaiser Franz Joseph. I. 2. kiad. Graz—Wien—Köln, [1955] 144/145)
63. Vihar a bécsi parlamentben 1896-ban (Képes Világtörténet. II. Bp. 1975. 342)
64. Tüntetés Prágában 1897-ben (Uo.)
65. Ernst von Koerber a század elején (Hugo Hantsch, Gestalter der Geschichte Österreichs. Innsbruck—Wien—München, 1962. 496/497)
66. Karl Stürgkh (Vasárnapi Újság, 1916. 690)
67. A császár üdvözlése az utcán (Franz Hubmann, K.u.K. Familienalbum. Wien—München—Zürich—Innsbruck, 1971, Verlag Fritz Molden. Továbbiakban: K.u.K. Familienalbum 84—85)
68. Luegert üdvözlik a Práterben, 1905 (W. M. Johnston, The Austrian Mind. Berkeley—Los Angeles—London, 1972. 206/207)
69. Krakkó látképe (Kazimierz Saysse-Tobiczyk, Cracow. Warszawa, 1961. 6—7)
70. Prága. A Vencel tér (K.u.K. Familienalbum 182—183)
71. Az Osztrák—Magyar Lloyd épülete Triesztben (K.u.K. Familienalbum 276)
72. Katonazenekar a bécsi Práterben, 1896-ban (K.u.K. Familienalbum 114)
73. Pozsony a századfordulón (FSZA)
74. Kolozsvár. Mátyás-szobor (Néprajzi Múzeum F. 19728.)
75. Az Első Horvát Takarékpénztár Zágrábban (Szalon Újság, 1906. októberi különszám)
76. Esztergom. A Bazilika (Néprazi Múzeum F. 18504.)
77. Debrecen. A Fő utca (Néprajzi Múzeum F. 5331/b.)
78. 1890-es évek Pestje, Kígyó tér (Kiscelli Múzeum)
79. A Falk Miksa utca. Az új Országház építése (Kiscelli Múzeum)
80. Az Erzsébet-híd építése (Kiscelli Múzeum)
81. A földalatti építése a Gizella téren, 1895 (MM Neg. 1306.)
82. A budai királyi palota. Tervezte: Hauszmann Alajos (Országos Műemléki Felügyelőség Archívuma)
83. A király cercle-t tart (Mikszáth Kálmán, Az én kortársaim. Bp. 1904. 80/81)
84. A Pesti Magyar Kereskedelmi Bank (Kiscelli Múzeum)
85. A kereskedelmi bank igazgatósága 1907-ben (Huszonöt év a magyar közgazdaság terén. Lánczy Leó munkássága, beszédei és dolgozatai. Bp. 1907)
86. A New York-palota a századelőn (Kiscelli Múzeum)
87. A Stefánia út az 1890-es évek elején (Az Osztrák—Magyar Monarchia írásban és képben. IX. Bp. 1893. 131)
88. Kőröstárkány, Bihar m. A község bejárata a kapufélfákkal, 1911 (Néprajzi Múzeum F. 13413.)
89. Guta, Komárom m. Parasztházak, 1903 (Néprajzi Múzeum F. 4357/a.)

90. Tanyaház. Baracska, Fejér m. 1910 (Néprajzi Múzeum F. 11859.)
91. Nagyócsa (Nemesócsa), Komárom m. Ház az udvar felől, 1903 (Néprajzi Múzeum F. 4451.)
92. Sváb parasztszoba. Soroksár, Pest m. 1907 (Néprajzi Múzeum F. 9004.)
93. Székelykapu. Alsószombatfalva, Fogaras m. 1909 (Néprajzi Múzeum F. 10587.)
94. Magyar konyha. Valkó, Pest m. 1911 (Néprajzi Múzeum F. 17557.)
95. Pécsbányai Schroll-akna látképe 1905-ből (Központi Bányászati Múzeum Sopron. Továbbiakban: KBM Sopron)
96. Vasércbánya-bejárat Rozsnyón (KBM Sopron)
97. Brennbergbányai bányamunkások díszszázada 1909-ben (KBM Sopron)
98. A resicai acélmű öntődéje (Kiszely Gyula gyűjteménye)
99. Lántszky Sándor szentkeresztbányai vashámora, 1910 (Uo.)
100. A diósgyőri Állami Vas- és Acélgyár látképe, a 19. század végén (Kiszely Gyula gyűjteménye)
101. A győri Rába-gyár távlati képe, 1916 (Közlekedési Múzeum Fotóarchívuma, neg. 3699.)
102. Rába teherautók. Győr, 1916 (Közlekedési Múzeum Fotóarchívuma neg. 3718.)
103. Debreceni kovácsműhely, 1919 (Néprajzi Múzeum F. 20908.)
104. A diósgyőri Állami Vas- és Acélgyár kovácsműhelye (Hungary, 1911. 3. sz.)
105. Láng—Hörbiger rendszerű olvasztó-fúvógépek szerelése oroszországi exportra a budapesti Láng Gépgyárban, 1898 (Láng fotótár)
106. Gőzturbina forgórészének szerelése a Láng Gépgyárban, 1911 (Láng fotótár)
107. Budapesti nagymalom (Kiscelli Múzeum)
108. A Ganz-gyár kocsilakatos műhelyének dolgozói 1910 körül (MM Neg. 31725.)
109. A MÁVAG 301. típusú gőzmozdonya, 1911 (Közlekedési Múzeum Fotóarchívuma, neg. 3464.)
110. Baross Gábor A Hét címlapján, 1892. május 15.
111. Puskás Tivadar (MM Neg. 25766.)
112. Bánki Donát (Magyar Távirati Iroda. Továbbiakban: MTI NY 620226/17.)
113. Kandó Kálmán (MTI NY 620226/29.)
114. Az első Kandó-féle villamos mozdony (MTI 504/5758)
115. Déri Miksa, Bláthy Ottó Titusz és Zipernowsky Károly (MTI NY 620226/10.)
116. Levélgyűjtő postai tricikli. (Hungary, 1911. 4. sz.)
117. Bánki—Csonka-féle petróleum motor, 1893 (Közlekedési Múzeum Fotóarchívuma, neg. 5075.)
118. A bajai Duna-híd, 1908 (Közlekedési Múzeum Fotóarchívuma, neg. 3206.)
119. Városi autóbusz Aradon (Közlekedési Múzeum Fotóarchívuma, neg. 20456.)
120. Mezőgazdasági gépek kiállítása, 1890 (MM Neg. 36210.)
121. A mezőhegyesi uradalom gépműhelye (Mezőg. Múz. neg. 125367.)
122. Aratók (MM Neg. 33039.)
123. Asztagrakás. Cinkota, Pest m. 1913 (Néprajzi Múzeum F. 19477.)

124. A mezőhegyesi uradalom majorja (Mezőgazdasági Múzeum. Továbbiakban: Mezőg. Múz. neg. 123366.)
125. Cséplés elektromos meghajtású géppel. Zsombolya 1910 körül (MM Neg. 32406.)
126. Tinógulya a Hortobágyon (Néprajzi Múzeum F. 6146.)
127. Mezőhegyesi tarkagulya (Mezőg. Múz. neg. 125369.)
128. A Schaumburg-Lippe György herceg dárdai kastélyához tartozó gazdasági épületek és ménes (Szalon Újság, 1906. szeptember 1.)
129. Dunántúli juhász. Bátaszék, Tolna m. 1910 (Néprajzi Múzeum F. 11567.)
130. Román hegyvidéki juhász. Aranyos, Hunyad m. 1909 (Néprajzi Múzeum F. 10916.)
131. Kubikosok munka közben. Nyitra, 1911 (Néprajzi Múzeum F. 12461.)
132. Halászat a mohácsi Duna-ágban, 1895 (MM Neg. 36247.)
133. „Latifundium" (Magyar Nemzeti Múzeum. Továbbiakban: MNM Történelmi Képcsarnok)
134. Kivándorlók indulás előtt (MM Neg. 1390.)
135. A kelebiai kastély és templom (Szalon Újság, 1912. 15. számának címlapja)
136. A Károlyi-palota ebédlője (MM Neg. 36236.)
137. Auguszta főhercegnő Festetics Taszilóval (A Társaság, 1914. 2. sz. 5)
138. Gróf Szapáry Gyula A Hét címlapján, 1890. április 20.
139. Kornfeld Zsigmond (Hungary, 1905. 24. sz.)
140. Gróf Vay Arnoldné tiszalöki kúriája (Szalon Újság, 1908. július 31.)
141. Úri esküvő (A Társaság, 1914. 3. sz. 9)
142. A rákospalotai elöljáróság, 1909 (Néprajzi Múzeum F. 10369.)
143. Falusi körjegyző családjával. Bürkös, Kis-Küküllő m. 1911 (Magángyűjtemény)
144. Seenger építész családja, 1899 (FSZA)
145. Csonka János családja (Közlekedési Múzeum Fotóarchívuma, neg. 3617.)
146. A Polányi család szalonja (Magángyűjtemény)
147. Szobabelső, 1916 (Kiscelli Múzeum)
148. Láng-gyári kisesztergaműhely 1910 körül (Láng fotótár)
149. Budapesti munkáscsalád (MM Neg. 34632.)
150. Magyar parasztcsalád, 1911. Egeg, Hont m. (Néprajzi Múzeum F. 13680.)
151. Falusi utcarészlet. Egregy, Zala m. 1915 (Néprajzi Múzeum F. 16810.)
152. Besorozott legények. Kapuvár, Sopron m. 1921. évi gyűjtés (Néprajzi Múzeum F. 30495.)
153. Kollégisták. Rugonfalva, Udvarhely m. 1903 (Néprajzi Múzeum F. 4841.)
154. Nászajándékok. Kalotaszeg, Kolozs m. 1895 (Néprajzi Múzeum F. 1771.)
155. Disznóölés. Debrecen (Néprajzi Múzeum F. 10579.)
156. Parasztmulatság. Vácrátót, Pest m. 1909 (Néprajzi Múzeum F. 10372.)
157. Matyó legény és menyecske ünneplőben. Mezőkövesd, Borsod m. 1895 (Néprajzi Múzeum F. 300.)
158. Házaspár. Kalocsa vidéke, Pest m. 1922. évi gyűjtés (Néprajzi Múzeum F. 45078.)

159. Cívis vőlegény és menyasszony. Debrecen, Hajdú m. 1908 (Néprajzi Múzeum F. 9134.)
160. Bányász és felesége. Petrozsény, Hunyad m. 1909 (Néprajzi Múzeum F. 10525.)
161. Ifjú palóc pár. Balassagyarmat, Nógrád m. 1911 (Néprajzi Múzeum F. 13611.)
162. Kárpát-ukrán leány és legény. Felsőróna, Máramaros m. 1910 (Néprajzi Múzeum F. 1210.)
163. Fiatal román házaspár. Felkenyér, Hunyad m. 1910 (Néprajzi Múzeum F. 11014.)
164. Szász házaspár. Feketehalom, Brassó m. 1910 (Néprajzi Múzeum F. 11053.)
165. A budapesti Postatakarékpénztár. Tervezte: Lechner Ödön. Részlet (A Ház, 1911. 356/357)
166. Sulykoló (Hofer Tamás—Fél Edit, Magyar népművészet. Bp. 1976. 208. ábra)
167. Faragott szuszék. Piliny, Nógrád m. 1912 (Néprajzi Múzeum F. 18407.)
168. Díszítő motívum. Lajta Béla munkája a Vas utcai kereskedelmi iskolán (Vámos Ferenc, Lajta Béla. Bp. 1970. 185)
169. Móricz Zsigmond, A falu. Bp. 1911. Címlap
170. Embervásár. Debrecen, 1921. évi gyűjtés (Néprajzi Múzeum F. 20950.)
171. Vándorcigányok Erdélyben, 1910 (Néprajzi Múzeum F. 11064.)
172. Az Új Idők címlapja, 1900. április 29.
173. Herczeg Ferenc, A Gyurkovics fiúk. (Bp. 1895) Címlap
174. Herczeg Ferenc (MM Neg. 36868.)
175. Herczeg Ferenc, A Gyurkovics lányok. (Bp. 1893) Címlap
176. Blaha Lujza (Kiscelli Múzeum)
177. Magyari Imre (FSZA)
178. Fráter Loránt (MM Neg. 36862.)
179. Kacsóh Pongrác (MM Neg. 23023.)
180. Fedák Sári (MM Neg. 32713.)
181. Fedák Sári és Papp Miksa, a János vitézben (SZT)
182. Lehár Ferenc (MM Neg. 32717.)
183. Pálmay Ilka operettszínésznő (K.u.K. Familienalbum 139)
184. Ráthonyi és a víg özvegyek. Képeslap (SZT)
185. Margitay Tihamér: Féltékenység (MNG)
186. A Csárdáskirálynő előadása. Képeslap (SZT)
187. Folies Caprice reklámja (SZT)
188. Moziplakát a század elejéről (Budapest enciklopédia. Bp. 1970. 78)
189. A Ferencvárosi Torna Club plakátja, 1913 (Budapest enciklopédia. Bp. 1970. 279)
190. Az Est 1910. május 31-i száma
191. Jelenet A fekete gyémántok c. játékfilmből. 1916 (SZT)
192. Plakátok, hirdetések a régi Nemzeti Színház falán, 1917 (Kiscelli Múzeum)
193. Molnár Ferenc portréja A Pál utcai fiúk c. regényéből (Bp. 1912)

194. Nemecsek Ernő (Illusztráció Molnár Ferenc: A Pál utcai fiúk c. regényéből. Bp. 1912)
195. Nagy Endre karikatúrája (Jan Kalina, A kabaré világa. Bp. 1968. 164)
196. Heltai Jenő karikatúrája (Uo.)
197. Karl Kautsky (Képes Világtörténet. II Bp. 1975. 382)
198. Viktor Adler (Uo.)
199. Képeslap az 1899. évi brünni pártkongresszusról (Uo.)
200. Jászai Samu (MM Neg. 22997.)
201. Garbai Sándor (MM Neg. 18726.)
202. Teszárs Károly (MM Neg. 33602.)
203. Csizmadia Sándor (MM Neg. 31547.)
204. A magyarországi munkásmozgalom sajtójából
205. Ady Endre sajtóigazolványa (OSZK Kézirattár Ady fond)
206. Az 1904. évi vasútassztrájk (MM Neg. 36241.)
207. A vasutassztrájk vezetőinek pere, 1904 (MM Neg. 36233.)
208. Landler Jenő (Gadanecz Béla, A forradalom vezérkarában. Bp. 1959)
209. Az élesdi sortűz, 1904 (Kis Újság, 1904. április 26.)
210. Az Alkotmány 1896. április 21-i száma
211. A Budapesti Napló első száma, 1895. augusztus 20.
212. A Pesti Napló 1904. január 13-i száma
213. A Pester Lloyd 1905. február 1-i száma
214. Az 1904. november 18-i zsebkendőszavazás (MNM Történelmi Képcsarnok)
215. A képviselőház ülésterme 1904. december 13-án (MM Neg. 36229.)
216. Forradalom Pétervárott. A Narva-kapunál történt öldöklés (Vasárnapi Újság, 1905. 104)
217. Összetört kávéházi berendezés Salgótarjánban az 1905-ös választások idején (Hungary, 1905. 6. sz.)
218. Az 1905. évi terézvárosi választás. Az Andrássy út (Kiscelli Múzeum)
219. Apponyi Albert (Képes Világtörténet. II. Bp. 1975. 388)
220. Tisza István távozik a Házból (Vasárnapi Újság, 1905. 848)
221. Fejérváry Géza (MM Neg. 36222.)
222. Kristóffy József (MM Neg. 31954.)
223. Vas- és Fémmunkások Szaklapja, 1905. június 1.
224. Sortűz a sztrájkoló aratókra (Politisches Volksblatt, 1905. július 1.)
225. 1905. szeptember 15. (Vasárnapi Újság, 1905. 621)
226. A függetlenségi párt nagybizottsága, 1906 (MM Neg. 35316.)
227. Pallavicini Alfréd őrgróf eskütétele Sátoraljaújhelyen 1905. november 27-én (Horváth József, Az 1905/6. évi vármegyei ellenállás története. Bp. [1907] 444)
228. Ellenállási plakát 1905. decemberéből (Uo. 418)
229. Kubinyi Géza megyefőnök fogadtatása Komáromban 1905. november 28-án (Uo.)
230. Fejérváry Géza, az 1906. áprilisi paktum szövegével (MM Neg. 36207.)

231. Andrássy Gyula gróf távozik a parlament feloszlatása után. 1906. február 19. (MM Neg. 36209.)
232. Karikatúra a koalíció politikájáról (Borsszem Jankó, 1906. április 8.)
233. Thaly Kálmán (Hungary, 1906. 26. sz.)
234. Rákóczi hamvainak hazahozatala (Vasárnapi Újság, 1906. 709)
235. A kecskeméti városháza. Tervezte: Lechner Ödön és Pártos Gyula. 1892 (Rados Jenő, Magyarország építészete. Bp. 1975. 370. ábra)
236. A budapesti Postatakarékpénztár terme. Tervezte: Lechner Ödön (Hungary, 1911. 3. sz.)
237. A volt Török-bank a Martinelli téren (Szvoboda Ferenc felvétele)
238. Estélyi ruhák (Budapesti Bazár, 1904. 10. sz.)
239. Vörösmarty Mihály szobrának terve. Kallós Ede és Telcs Ede műve (Szalon Újság, 1908. május 31.)
240. Faragó Géza: Bűnből az enyészetbe (Szalon Újság, 1905. november 30.)
241. Körösfői Kriesch Aladár: Az ember a halál nyomában, 1905 (MNG)
242. Rippl-Rónai József: Párizsi interieur, 1910 (MNG Adattár)
243. Csók István: Műteremsarok, 1905 (MNG)
244. Kós Károly: A madárház terve a budapesti Állatkert részére, 1908 (Művészet, 1975. 12. sz. 20)
245. Lajta Béla 1913-ban (Vámos Ferenc, Lajta Béla. Bp. 1970)
246. Lajta Béla: A Fővárosi Könyvtár épületének tervpályázata, 1911—1914. (Vámos Ferenc, Lajta Béla. Bp. 1970. 271)
247. Gulácsy Lajos: Nakonxipánban hull a hó, 1910—1913 (Magángyűjtemény)
248. Gulácsy Lajos (MM Neg. 33010.)
249. Krúdy Gyula (MM Neg. 33421.)
250. Krúdy Gyula: Szinbád ifjúsága. (Bp. 1912) Címlap
251. Csontváry Kosztka Tivadar: Vihar a Nagy Hortobágyon 1903 (MNG)
252. Csontváry Kosztka Tivadar: Önarckép, 1896 (MNG)
253. Magyar és osztrák miniszterek a miniszterelnökség teraszán, 1907 (MM Neg. 31850.)
254. Aloys Lexa Graf von Aehrenthal külügyminiszter (Hugo Hantsch, Leopold Graf Berchtold. I. Graz—Köln—Wien, 1963. 112/113)
255. A buchlaui kastély szobája, ahol Aehrenthal és Izvolszkij 1908 májusában tárgyaltak (Uo.)
256. Szocialisták felvonulása, 1907. október 10. (Kiscelli Múzeum)
257. Földmunkások az 1907. október 10-i felvonuláson (Vasárnapi Újság, 1907. 847)
258. Választójogért tüntető nők az 1907. október 10-i felvonuláson (Vasárnapi Újság, 1907. 846)
259. A Népszava szerkesztőségének tagjai (MM Neg. 22258.)
260. Szabó Ervin dolgozószobájában (MM Neg. 23409.)
261. A régi budapesti Rákóczi téri piac (Kiscelli Múzeum)
262. Nagykörúti villamos 1917-ben (MM Neg. 31828.)

263. Villamos remiz és istállók az Üllői út környékén (Kiscelli Múzeum)
264. Városi szegények lakásai (MM Neg. 1428.)
265. Kilakoltatott családok utcai tanyája Budapesten 1910-ben (Kiscelli Múzeum)
266. A csernovai sortűz (Kis Újság, 1907. október 30.)
267. Áchim L. András egy békéscsabai küldöttséggel (Vasárnapi Újság, 1906. 171)
268. A Parasztújság 1909. február 7. száma
269. A Földmunkás 1907. június 16-i száma
270. Áchim L. András 1910-ben Szarvason (OSZK Áchim fond 118/41.)
271. Nagyatádi Szabó István (MM Neg. 36875.)
272. A Khuen-Héderváry-kormány, 1910 (Hungary, 1910. 3. sz.)
273. Justh Gyula (Neg. 23225.)
274. Tisza István választási körútján beszédet mond Sopronban, 1910 (MM Neg. 36213.)
275. Veteránok gyülekezése március 15-én, 1910 (Hungary, 1910. 6. sz.)
276. A rendőrség a Petőfi-szobornál március 15-én. 1910 (Hungary, 1910. 6. sz.)
277. Frano Supilo (Mirjana Gross, Povijest pravaške ideologije. Zagreb, 1973. 328/329)
278. Josip Frank (Uo. 384/385)
279. Jaša Tomić. (Vlastoje D. Aleksijević, Biografija Jaše Tomića. Beograd, 1938. Belső címoldal)
280. A Memorandum-per, 1894 (Enciclopedia României. II. București, 1939. 444)
281. A Slovenský Týždenník fejléce. 1907. április 26. (Slovensko. Dejiny. Bratislava. 1971. 585)
282. A turócszentmártoni Tatra-bank (Dejiny slovenska. II. Bratislava, 1968. 367)
283. Milan Hodža (R. W. Seton-Watson, Racial problems in Hungary. London, 1908. 196/197)
284. Andrej Hlinka (Uo. Belső címoldal)
285. Octavian Goga román költő és politikus (Luceafărul, 1914. 129)
286. A Román Nemzeti Párt képviselői (Tolnai Világlapja, 1914. február 9.)
287. A Román Nemzeti Párt nagyilondai népgyűlése 1914 májusában (Cosinzeana, 1914. 366)
288. Eötvös Loránd (Hungary, 1905. 16. sz.)
289. Pikler Gyula: Magyar földreform c. művének címlapja, 1919
290. Csoportkép: Jászi Oszkár, Szabó Ervin, Jászi Aliz, Lesznai Anna (Vezér Erzsébet gyűjteménye)
291. Jászi Oszkár: A nemzeti államok kialakulása és a nemzetiségi kérdés c. könyvének címlapja, 1912
292. Szabó Ervin: A szocializmus c. brosúrájának címlapja
293. A Szocializmus címlapja
294. A Szellem c. folyóirat első száma
295. Lukács György (MM Neg. 33436.)
296. A Galilei Kör 1911. márciusi ünnepének műsora (Kende Zsigmond, a Galilei Kör megalakulása. Bp. 1974. 179)

297. A Galilei Kör plakátja, 1912 (Uo. 181)
298. Hevesi Sándor (MM Neg. 36865.)
299. Thália plakát 1907-ből (Budapest enciklopédia. Bp. 1970. 300)
300. Gulácsy—Márffy: Díszletterv a Thália Színház számára (SZT)
301. Beck Ö. Fülöp: Mikes Kelemen emlékérem, 1908 (MNG)
302. Beck Ö. Fülöp: Vonósnégyes. Érem, 1914 (MNG)
303. Nagy Balogh János: A művész anyja (MNG)
304. Pór Bertalan: Proletárcsalád (MNG)
305. Kernstok Károly: Czóbel Béla (MNG)
306. Tihanyi Lajos: Önarckép, 1912 (MNG)
307. A Holnap címlapja
308. A Nyugat címlapja
309. Ignotus (Petőfi Irodalmi Múzeum)
310. Osvát Ernő (MM Neg. 28909.)
311. Ady Endre 1907-ben (Petőfi Irodalmi Múzeum)
312. Ady Endre: Vér és arany. Címlap, 1908
313. Ady Endre: Szeretném ha szeretnének. Címlap, 1910
314. Bölöni György (Petőfi Irodalmi Múzeum)
315. Léda (Petőfi Irodalmi Múzeum)
316. Babits és Ady (FSZA)
317. Babits Mihály: Levelek Irisz koszorújából. Címlap, 1909
318. Juhász Gyula (Petőfi Irodalmi Múzeum)
319. Tóth Árpád, 1918 (Petőfi Irodalmi Múzeum)
320. Tóth Árpád: Hajnali szerenád. Címlap, 1913
321. Kosztolányi Dezső (MM Neg. 30557.)
322. Karinthy Frigyes (Petőfi Irodalmi Múzeum)
323. Móricz Zsigmond (MM Neg. 8579.)
324. Karinthy Frigyes: Így írtok ti. Címlap, 1912
325. Bartók tekerővel (Bartók Archívum)
326. Kodály Zoltán (Bartók Archívum)
327. Bartók—Kodály: Magyar népdalok. Címlap. 1906 (Bartók Archívum)
328. Az 1912. március 4-i tüntetők tömege (MM Neg. 22235.)
329. Ady portré (OSZK Kézirattár Ady fond 74/35.)
330. Tisza István. Benczúr Gyula festménye (MM Neg. 36250.)
331. A Világ 1912. május 25-i száma
332. Felfordított villamos, 1912 (Kiscelli Múzeum)
333. Katonaság a Parlament előtt, 1912. június 4. (MM Neg. 1904.)
334. Képviselők csoportja, 1912 (MM Neg. 31859.)
335. Csendőrszállító teherautók a Parlament előtt, 1912. június 4. (MM Neg. 15142.)
336. A Balkán-háborúból hazatérő szerb hadsereg ünnepi szemléje Belgrádban (Vasárnapi Újság, 1913. 37. számának címlapja)
337. Burián István külügyminiszter (Hugo Hantsch, Leopold Graf Berchtold. II. Graz—Wien—Köln, 1963, Styria Verlag. 528/529)

338. A „Zeit" karikatúrája Berchtoldról 1912. április 30. (Hugo Hantsch, Leopold Graf Berchtold. I. Graz—Wien—Köln, 1963, Styria Verlag. 256/257)
339. Berchtold és Károlyi Mihály (Hugo Hantsch, Leopold Graf Berchtold. I. Graz—Wien—Köln, 1963, Styria Verlag. 16/17)
340. Skerlecz Iván horvát bán (MM Neg. 36220.)
341. Tisza és Lukács a puskaporos hordón. Karikatúra (MNM Történelmi Képcsarnok)
342. Károlyi Mihály az Egyesült Államokban, 1914 (MM Neg. 14755.)
343. Ferenc József és Ferenc Ferdinánd Budapesten, 1914-ben (MM Neg. 26225.)
344. Tangó a Ritzben (A Társaság, 1914. 1. sz. 16)
345. Május elseje 1914-ben (MM Neg. 25304.)
346. Ferenc Ferdinánd merénylőjének elfogása (MTI Kü. 21892.)
347. A szarajevói merénylet híreit váró fővárosiak a New York-palota előtt (Hadtörténelmi Múzeum. Továbbiakban: HM Lt. sz. 58.723.)
348. Az ultimátum fogalmazványa (Képes Világtörténet. II. Bp. 1975. 429)
349. Oskar Potiorek táborszernagy, Bosznia-Hercegovina kormányzója (Hugo Hantsch, Leopold Graf Berchtold. II. Graz—Wien—Köln, 1963, Styria Verlag. 640/641.)
350. Conrad von Hötzendorf vezérkari főnök (Képes Világtörténet. II. Bp. 1975. 429)
351. Alexander Hoyos, a külügyminisztérium osztályfőnöke 1914-ben (Hugo Hantsch, Leopold Graf Berchtold. II. Graz—Wien—Köln, 1963, Styria Verlag. 640/641)
352. Leopold Berchtold külügyminiszter (Hugo Hantsch, Leopold Graf Berchtold. I. Graz—Wien—Köln, 1963, Styria Verlag. Belső címoldal)
353. Népszava címlapjaiból 1914. július—augusztus
354. Menetszázad indulás előtt (HM Lt. sz. 58.698.)
355. Életünket és vérünket! (HM Lt. sz. 0469/Fk.)
356. Indulás a frontra, 1914 (HM Lt. sz. 0469/Fk.)
357. Frontra induló férjét kísérő asszony, 1914. (HM Lt. sz. 0469/Fk.)
358. 17. honvéd gyalogezred egyik rohama Volhíniában (HM Lt. sz. 58.716/Fk.)
359. Osztrák—magyar géppuskaállás a Krn-hegységben, 1916 augusztusában (HM Lt. sz. 3443/Fk.)
360. Harminc és feles mozsárágyú az olasz fronton, 1917 (HM Lt. sz. 58.717/Fk.)
361. Verena olasz erőd az osztrák—magyar tüzérségi belövések után (HM Lt. sz. 58.708/Fk.)
362. Przemyśl. A XI. sz. „Dunkowicki" összelőtt főerőd részlete (HM Lt. sz. 58.703.)
363. Őrállás a Le Sellén a tiroli fronton, 1915 (HM Lt. sz. 58.713/Fk.)
364. Doberdói állások (HM Lt. sz. 58.720/Fk.)
365. A hadikölcsönplakátok kiállításának anyagából (Kiscelli Múzeum)
366. Fémgyűjtés Budapesten (HM Lt. sz. 25.554/Fk.)
367. Osztrák—magyar csatahajók felvonulása az Adrián (HM Lt. sz. 2011/Fk.

368. A Szent István csatahajó (HM Lt. sz. 32.655/Fk.)
369. A Szent István csatahajó süllyedőben, 1918. június 10. (HM Lt. sz. 58.695.)
370. Hadifoglyok menete (A Társaság, 1914. 21. sz. 7)
371. Dr. Bányai Elemér főhadnagy temetése 1915-ben (Kiscelli Múzeum)
372. Menekülők vonata Brassónál 1916. augusztus végén (Szádeczky Kardos Lajos, Erdélyért. Bp. 1918. I. 80)
373. Magyar és német hadifoglyok Szibériában (HM Lt. sz. 58.722/Fk.)
374. I. Ferenc József a halottas ágyon (HM Lt. sz. 27.926/Fk.)
375. I. Ferenc József temetése Bécsben (HM Lt. sz. 27.826/Fk.)
376. IV. Károly a koronázás után Tisza Istvánnal, 1916. december 30. (HM Lt. sz. 58.727/Fk.)
377. IV. Károly és Zita királyné a koronázáskor (HM Lt. sz. 58.726/Fk.)
378. IV. Károly szobrainak készítése (HM Lt. sz. 28.450/Fk.)
379. Élelmiszerüzlet előtti sorban állás Budapesten (HM Lt. sz. 44.611/Fk.)
380. Amputált katonák járógyakorlata (HM Lt. sz. 17.947/Fk.)
381. Szétrombolt lövészárok a voroljovkai magaslaton, 1916 (HM Lt. sz. 58.711/Fk.)
382. Előkelőségek a pasaréti lövészárok megnyitásán (Kiscelli Múzeum)
383. Koza Andrásné levele férjéhez, Olaszországba. 1917. április 20. (Hadtörténelmi Levéltár. Első világháborús gyűjtemény. Zensur-Kommission für Korrespondenzen an Kriegsgefangene in Budapest. 4447. sz. karton)
384. Kép a háborús gyermekrajz-kiállítás anyagából (Kiscelli Múzeum)
385. Orosz forradalmár munkások és katonák a Tauriszi palotában 1917 nyarán (Novosztyi Hírügynökség)
386. Bolsevik propaganda Pétervár utcáin (Novosztyi Hírügynökség)
387. Választójogi tömeggyűlés az Iparcsarnok előtt (Kiscelli Múzeum)
388. Választójogi gyűlés 1917-ben a budapesti városháza udvarán (Kiscelli Múzeum)
389. Gróf Esterházy Móric kormánya (MM Neg. 34605.)
390. Magyar szocialisták a stockholmi békekonferencián, 1917 (MM Neg. 18879.)
391. Lenin beszédet mond 1917 áprilisában (Képes világtörténet. II. Bp. 1975. 464)
392. Iparcsarnoki nagygyűlés, 1917. november 25. (HM Lt. sz. 58.694.)
393. Forradalmi plakátrajz Leninről (Uo.)
394. Breszt-litovszki béketárgyalások 1917 decemberében (HM Lt. sz. 8901/Fk.)
395. Frontbarátkozás az orosz hadszíntéren, 1917 (HM Lt. sz. 58.714/Fk.)
396. Levelezőlap Fixner Béla hadifogolynak Olaszországba. (Hadtörténelmi levéltár. Első világháborús gyűjtemény. Zensur-Kommission für Korrespondenzen an Kriegsgefangene in Budapest. 4447. sz. karton)
397. Frontbarátkozás, 1917 (HM Lt. sz. 16.785/Fk.)
398. Nemes Lampérth József: Kassák Lajos portréja. A Ma reprodukciója, 1917. október 15.
399. A Tett 1916. évi 15. számának címlapja
400. A Ma címlapja Uitz Béla feleségét ábrázoló tusrajzzal (1918. június 1.)

401. Wekerle Sándor (Vasárnapi Újság, 1917. 543)
402. Tömeg a nyomdászszékház előtt, 1918. január (MM Neg. 2015.)
403. Cattaro, 1918. február. Tüzérségi készültség a „Satellit" hadihajón (HM Lt. sz. 6656.)
404. A cattarói felkelés résztvevőinek egyik csoportja (HM Lt. sz. 6455/Fk.)
405. Kivégzés (HM Lt. sz. 55.796/Fk.)
406. A MÁV gépgyári sztrájk, 1918. július (HM Lt. sz. 21.208/Fk.)
407. Katonaság őrzi a Lánchidat, 1918. október 28. (Kiscelli Múzeum)
408. A Nemzeti Tanács 1918 októberében (HM Lt. sz. 4625/Fk.)
409. Károlyi Mihály 1918-ban (MM Neg. 1476.)
410. Uitz Béla: Siratás. Rézkarc (MNG)

TÉRKÉPEK, TÁBLÁZATOK ÉS ÁBRÁK JEGYZÉKE

TÉRKÉPEK

Magyarország közigazgatási térképe 1914-ben	32
A Monarchia országai és tartományai 1913-ban	32—33 között
Az 1892. évi országgyűlési választások	70
A szarvasmarha-állomány fajta szerinti megoszlása 1895-ben és 1911-ben	332
Szarvasmarhák aránya a termőterülethez 1895-ben	333
Magyarország ipara és főbb bányakincsei 1913-ban (színes)	352—353 között
Bánya- és gyári munkások Magyarországon 1910-ben	357
Magyarország vasúthálózata és vasúti forgalma 1913-ban	379
Magyarország népességének tényleges szaporodása 1890—1910	404
Belső vándorlás Magyarországon 1890—1910. Elvándorlás	408
Belső vándorlás Magyarországon 1890—1910. Odavándorlás	409
Az 1905. évi országgyűlési választások	559
A Monarchia és a Balkán a 20. század elején	752
Az 1910. évi országgyűlési választások	789
Az Osztrák—Magyar Monarchia etnikai térképe 1910-ben (színes)	1004—1005 között
A főbb hadiesemények 1914-ben	1116—1117 között
Az 1916. év jelentősebb hadműveletei	1148—1149 között
Az olasz hadszintér 1917 őszén	1174
Hadiesemények 1918-ban és a háború befejezése	1212—1213 között

TÁBLÁZATOK

1. Állami bevételek Magyarországon és Horvátországban (1890—1913)	275
2. Állami kiadások Magyarországon és Horvátországban (1886—1913)	277
3. A foglalkoztatottság alakulása Magyarországon (1890—1910)	282
4. Az értékpapír-kibocsátás alakulása (1886—1913)	285
5. A magyarországi értékpapírok elhelyezése (1892—1912)	287
6. Az állótőke-állomány Magyarországon (1867—1913)	289

7. A Magyarországon engedélyezett szabadalmak (1881—1910) 292
8. A búza-, liszt-, szarvasmarha- és sertéskivitel alakulása (1887—1911) 295
9. A búza- és lisztkivitel %-os megoszlása (1882—1913) 297
10. A fontosabb mezőgazdasági termények behozatali vámja 1907-ben 298
11. A mezőgazdasági terület művelési ágak szerinti megoszlása 1895-ben 300
12. A közös használatú erdők és legelők megoszlása 1895-ben 302
13. A korlátolt forgalmú birtokok megoszlása 1895-ben 303
14. A jelzálogkölcsönök növekedése (1900—1910) 305
15. Műtrágyafogyasztás néhány európai országban (1907—1908) 313
16. A művelési ágak területének változása (1895—1913) 314
17. A szántóföldi vetésszerkezet alakulása (1891—1915) 315
18. Az ugar és a takarmányfélék vetésterületének alakulása (1895—1915) 316
19. A nyomásos és a szabad gazdálkodás megoszlása országrészenként, 1908-ban 319
20. A szántóföldi termelés tápértékének növekedése (1871—1914) 321
21. A fontosabb szántóföldi termények átlaghozamai néhány európai országban (1909—1913) 323
22. Az állatállomány alakulása (1884—1911) 329
23. A számosállatok %-os megoszlása (1884—1911) 330
24. A szarvasmarha-állomány %-os megoszlása fajtánként (1884—1911) 331
25. A ló-, sertés- és juhállomány %-os megoszlása (1895—1911) 335
26. Ipari foglalkoztatottság Magyarországon (1890—1910) 339
27. A feldolgozó- és építőipari üzemek fejlődése Magyarországon, üzemnagyság szerint (1890—1910) 340
28. A gyáripar fejlődése Magyarországon (1884—1913) 341
29. A gyáripar termelési értéke Magyarországon (1898—1913) 342
30. A legfontosabb ipari nyersanyagok és termékek termelésének alakulása (1885—1913) 343
31. Az állami ipartámogatás alakulása (1881—1914) 347
32. Külföldi születésűek a gyáriparban foglalkoztatottak között (1900—1910) 349
33. Az ipari keresők %-os megoszlása iparágak szerint (1890—1910) 352
34. Az iparosodás regionális eltérései (1890—1910) 355
35. A hitelrendszer fejlődése Magyarországon és az Osztrák—Magyar Monarchiában (1890—1913) 370
36. A magyarországi hitelintézetek fontosabb mérlegtételei (1890—1913) 372
37. A vasút fejlődése Magyarországon és Horvátországban (1890—1913) 376
38. Vasútsűrűség Európában, 1913-ban 377
39. Az Osztrák—Magyar Monarchia külkereskedelmének és belső, országok közötti árucseréjének alakulása (1886—1913) 386—387
40. A magyarországi külkereskedelem árindexei és cserearányai (1909—1913) 389
41. Magyarország kivitelének szerkezete (1882—1913) 390

42. Magyarország behozatalának szerkezete (1882—1913) 391
43. A kereskedelemmel foglalkozók számának alakulása Magyarországon (1890—1910) 393
44. Nemzeti jövedelem az Osztrák—Magyar Monarchiában 1913-ban 399—400
45. A tényleges és a természetes szaporodás Magyarországon (1869—1910) 405
46. A népességnövekedés regionális megoszlása Magyarországon (1869—1910) 406
47. A városi és a vidéki népesség szaporodása Magyarországon (1869—1910) 406
48. A lakosság tömörülése a lakóhely nagysága szerint (1880—1910) 407
49. A lakosság nemzeti megoszlása Magyarországon (1880—1910) 414
50. Az Osztrák—Magyar Monarchia nemzeti megoszlása (1880—1910) 415
51. Magyarország lakosságának szaporodása nemzetiségek szerint (1890—1914) 416
52. A lakosság vallási megoszlása Magyarországon (1869—1910) 420
53. A lakosság foglalkozási struktúrája Magyarországon 1910-ben 428—431
54. A Monarchia országainak, illetve tartományainak %-os részesedése az össznépességben és a foglalkozási főcsoportokban (1890—1910) 433
55. A Monarchia egyes nemzeteinek %-os részesedése az össznépességben és a foglalkozási főcsoportokban (1900—1910) 434
56. A 100 kat. hold alatti birtokosok tagozódása 1910-ben 481
57. Az elemi iskolák megoszlása iskolafenntartók szerint (1912—1913) 877
58. Az elemi iskolák megoszlása tanítási nyelv szerint (1912—1913) 879
59. A gimnáziumi tanulók szociális megoszlása (1912—1913) 882
60. A hallgatólétszám alakulása a főbb tanintézetekben 887
61. A hallgatólétszám alakulása képzési ágak szerint 887
62. A népiskolák száma oktatási nyelv szerint (1880—1913) 1007
63. Magyarország népeinek műveltségi színvonala és foglalkozási főcsoportok szerinti megoszlása 1910-ben 1010
64. A választójoggal rendelkező férfiak anyanyelvi megoszlása 1910-ben 1015

ÁBRÁK

1. Az árak alakulása az Osztrák—Magyar Monarchiában (1867—1910) 267
2. A magyar államkölcsönök állománya és elhelyezése (1875—1914) 278
3. A beruházási tevékenység mutatói Magyarországon (1865—1910) 286
4. A búza, rozs, szarvasmarha, borjú, sertés árának alakulása (1871—1910) 294
5. A közép- és nagygazdaságok részesedése az összes mezőgazdasági területből, országrészenként 303
6. Az ipari üzemek struktúrája Magyarországon és Németországban. Az ipari keresők megoszlása üzemkategóriák szerint 353
7. A fontosabb bányatermékek termelésének alakulása Magyarországon (1865—1917) 359
8. A színesfémtermelés alakulása Magyarországon (1865—1917) 360
9. A vas- és acéltermelés alakulása Magyarországon (1865—1918) 361

10. Az élelmiszeripari termelés alakulása Magyarországon (1865—1918) 368
11. A vasutak és a belvízi hajózás szállítási teljesítményének növekedése Magyarországon (1875—1913) 375
12. Vasútépítés Magyarországon. Az évente megnyílt vasútvonalak hossza (1846—1910) 377
13. Magyarország külkereskedelmi forgalma (1882—1913) 384
14. A külkereskedelmi forgalom megoszlása országok szerint 1913-ban 388
15. A gazdaság néhány ágának növekedése Magyarországon (1867—1913) 395
16. A kereső népesség ágazati megoszlása Európa és az Osztrák—Magyar Monarchia országaiban 1910-ben 396
17. Egy lakosra jutó nemzeti jövedelem Európa országaiban az első világháború előtt 398
18. A szakszervezetek taglétszámának alakulása (1901—1913) 700
19. A szakszervezetek taglétszámának alakulása (1914—1918) 1215

A kiadásért felelős az Akadémiai Kiadó igazgatója
Felelős szerkesztő: Tárnok Irén
Műszaki szerkesztő: Csákvári András
A borító- és kötésterv Somlai Vilma munkája
Terjedelem: 71,7 (A/5) ív + 60 oldal + 4 db melléklet
— AK 2041 k 8385 —
83.11539 Akadémiai Nyomda, Budapest — Felelős vezető: Bernát Gyorgy